

॥ नमो नमो निम्मलदंसणस्स ॥

आगमसूत्र

सटीक अनुवाद

२०

अनुवाद श्रेणी सर्वक -

मुनि दीपक त्तरनागर

બાલબ્રહ્મચારી શ્રી નેમિનાથાય નમઃ
 નમો નમો નિમ્મલદંસણસ્સ
 પ.પૂ. શ્રી આનંદ-દામા-લલિત-સુશીલ-સુધર્મસાગર ગુરૂભ્યો નમઃ

આગમસતીક અનુવાદ

પ્રજ્ઞાપના-૧

-: અનુવાદ-શ્રેણીના સર્જક :-

મુનિ દીપરત્નસાગર

તા. ૨૩/૧૦/૨૦૦૯

શુક્રવાર

૨૦૬૬ કા.સુ.પ

આગમ સતીક અનુવાદ
 ભાગ ૧ થી ૪૨ સંપૂર્ણ
 મૂલ્ય-રૂ-૧૦,૦૦૦

o શ્રી શ્રુત પ્રકાશન નિધિ o

સંપર્ક સ્થળ

આગમ આરાધના કેન્દ્ર, શીતલનાથ સોસાયટી
 ફ્લેટ નં. ૧૩, ચોથે માળે, બહાઈ સેન્ટર,
 ખાનપુર, અમદાવાદ.

આગમ સતીક અનુવાદના

આ ભાગ - **૨૦** માં છે...

o “પ્રજ્ઞાપના”-ઉપાંગસૂત્ર-૪-ના

—o— ૫૬-૧-થી

આરંભીને

—o— ૫૬-૫-સુધી

— x — x — x — x — x — x — x —

-: ટાઈપ સેટીંગ :-
 શ્રી મહાકાલી એન્ટરપ્રાઈઝ
 ચાંદલોડિયા, અમદાવાદ.
 (M) 9824419736

-: મુદ્રક :-
 નવપ્રભાત પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ
 ઘીકાંટા રોડ, અમદાવાદ.
 Tel. 079-25508631

૦ વંદના એ મહાન્ આત્માને ૦

વિક્રમ સંવત-૨૦૬૧માં ફાગણસુદ-૩ નો દિવસ અને મંગલપારેખના ખાંચામાં શ્રી શાંતિનાથ પરમાત્માની વર્ષગાંઠનો પ્રસંગ, અતિભવ્ય અને ઘણી જ લાંબી સ્થયાત્રાના પ્રયાણની ઘડીએ, આગમોના ટીકા સહિતના અનુવાદ કરવા માટેની મનોભાવનાનું જેમના મુખેથી વચન પ્રાગટ્ય થયું, અંતરના આશીર્વાદ, સૂરિમંત્રથી અભિમંત્રિત વાસ ચૂર્ણનો ક્ષેપ અને ધનરાશિની જવાબદારીના યથાશક્ય સ્વીકાર સહ જેમની કાર્ય પ્રેરણાની સરવાણીમાં બીજાતા મારા ચિત્તે આશિર્ષ અનેરો હર્ષોલ્લાસ અનુભવ્યો. જેમની હયાતી દરમ્યાન કે હયાતી બાદ પણ, જેમના નામસ્મરણ માત્રથી આ કાર્ય વિઘ્નરહિતપણે મૂર્ત સ્વરૂપને પામ્યું, એવા...

પૂજ્ય આચાર્યશ્રી ઋચકચંદ્રસૂરીશ્વરજી મ૦ ના
ચરણ કમળમાં સાદર કોટીશઃ વંદના

૦ કેમ ભૂલાય એ ગુરુદેવને પણ ? ૦

ચારિત્ર પ્રતિ અંતરંગ પ્રીતિથી યુક્ત, અનેક આત્માઓને પ્રવ્રજ્યા માર્ગે પ્રયાણ કરાવનાર, સંયમમૂર્તિ, પ્રતિ વર્ષ ઉપધાન તપ વડે શ્રાવકધર્મના દીક્ષા દાતા, શારીરિક સમસ્યાઓ વચ્ચે પણ બંને શાશ્વતી ઓળીની આરાધનાને ન ચૂકનારા, સાગર સમુદાયમાં ગચ્છાધિપતિ પદને શોભાવનારા અને સમર્થ શિષ્ય પરિવારયુક્ત એવા મહાન વિભૂતિરત્ન-

પૂજ્ય આચાર્યશ્રી દેવેન્દ્રસાગરસૂરીશ્વરજી મ૦

જેમના આજીવન અંતેવાસી, શાસનપ્રભાવક

પૂજ્ય આચાર્યશ્રી હર્ષસાગરસૂરિજી મ.સા.

જેમણે આ અનુવાદ કાર્ય માટે ઘણાં વર્ષો પૂર્વે પ્રેરણા કરેલી અને આ કાર્ય સાઘંત પાર પહોંચાડવા માટે વિપુલ ધનરાશિ મોકલાવી.

ઉક્ત બંને આચાર્ય ભગવંતોની અસીમ કૃપા અને તેઓ દ્વારા પ્રેરિત સંઘો થકી થયેલ ધનવર્ષાના બળે પ્રસ્તુત કાર્ય મૂર્તસ્વરૂપ પામ્યું.

આગમ સટીક અનુવાદના

આ ભાગ **૨૦** ની

સંપૂર્ણ દ્રવ્ય સહાયના પ્રેરણાદાતાશ્રી

પ.પૂ. આ.દેવ શ્રી ભક્તિસૂરીશ્વરજી મ.ના
સમુદાયવર્તી

પૂજ્ય આચાર્યશ્રી ઋચકચંદ્રસૂરીશ્વરજી

તેઓશ્રીની પ્રેરણાથી લાભલેનાર

શ્રી ભાવનગર જૈન શ્રે.મૂ.પૂ.સંઘ
ભાવનગર

અનુદાન દાતા

આગમ સટીક અનુવાદના કોઈ એક ભાગના સંપૂર્ણ સહાયકતા

સચ્ચારિત્ર યુડામણી પૂજ્ય ગચ્છાદિપતિ સ્વ. આચાર્યદેવ
શ્રીમદ્ દેવેન્દ્રસાગરસૂરીશ્વરજીના આજીવન અંતેવાસી
સદ્ગુણાનુરાગી પૂજ્ય આંદેવશ્રી હર્ષસાગરસૂરિજી મ.ની
જ્ઞાનઅનુમોદક પ્રેરણાથી પ્રેરિત
શ્રી અઠવાલાઈન્સ જૈન શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક સંઘ
તથા શ્રી શેઠ ફૂલચંદ કલ્યાણચંદ ઝવેરી ટ્રસ્ટ, સુરત.
૧૬ ભાગોના સંપૂર્ણ સહાયક થયેલ છે.

પરમપૂજ્ય સરળ સ્વભાવી, ભદ્રિક પરિણામી, શ્રુતાનુસાગી
સ્વ. આચાર્યદેવશ્રી વિજય ઋચકચંદ્રસૂરીશ્વરજી મ.સા.ની
પુનિત પ્રેરણાથી ૧૦ ભાગો માટે
નીચેના સંઘો સહાયક થયા છે.

(૧) શ્રી મંગલપારેખનો ખાંચો, જૈનસંઘ, અમદાવાદ	બે ભાગ.
(૨) શ્રી ભાવનગર જૈન શ્વે.મૂ.પૂ. સંઘ, ભાવનગર	બે ભાગ.
(૩) શ્રી આદિનાથ જૈન શ્વે. મૂ.પૂ. સંઘ, નવસારી	બે ભાગ.
(૪) શ્રી ગિરિરાજ સોસાયટી આદિનાથ જૈન સંઘ, બોટાદ	બે ભાગ.
(૫) શ્રી જૈન શ્વે. મૂ.પૂ. તપાગચ્છ સંઘ, બોટાદ	એક ભાગ.
(૬) શ્રી પાર્શ્વભક્તિદામ જૈન ધાર્મિક ટ્રસ્ટ, તણસા	એક ભાગ.

[પરમપૂજ્ય આચાર્યદેવ શ્રી ઋચકચંદ્રસૂરીશ્વરજીની પ્રેરણાથી તેમના સમુદાયવર્તી શ્રમણીવચાઓ તરફથી પ્રાપ્ત સહાયની નોંધ આગળ છે.]

સુવિશાલ ગચ્છાધિપતિ આચાર્યદેવેશ શ્રીમદ્ વિજય રામચંદ્ર સૂરીશ્વરજી મ.સા.ના સમુદાયવર્તી વૈયાવસ્ય પરાયણ પંચ્યાસ પ્રવર શ્રી વજસેનવિજયજી મ.સા.ની પ્રેરણાથી એક ભાગ- શ્રી હાલારતીર્થ આરાધના ધામ, વડાલિયા, સીંહણ, તરફથી

આગમ સટીક અનુવાદ શ્રેણીના સર્જક મુનિશ્રી દીપરત્નસાગરજીની પ્રેરણાથી આ બે દાતાઓએ મળીને એક ભાગ માટે સહાય કરી છે.

(૧) શ્રી જૈન શ્રે. મૂર્તિ. સંઘ, થાનગઢ

(૨) શાહ હંજરીમલજી ભૂરમલજી, કર્નૂલ.

પૂ.પૂ. ક્રિયાચિવંત, પ્રભાવક, આદેય નામકર્મધર સ્વર્ગસ્થ આચાર્યદેવ શ્રીમદ્વિજય ઋચકચંદ્રસૂરીશ્વરજીથી પ્રેરિત પુન્યવંતી શ્રમણીવર્યાઓની પ્રેરણાથી પ્રાપ્ત અનુદાનો

૧- વર્ધમાન તપોનિધિ આચાર્યદેવ શ્રીમદ્વિજય ભક્તિસૂરીશ્વરજી સમુદાયવર્તી મિલનસાર સાધ્વીશ્રી સૌમ્યાપ્રજ્ઞાશ્રીજીની પ્રેરણાથી ત્રણ ભાગો માટેની દ્રવ્ય સહાય પ્રાપ્ત થઈ છે, તે આ પ્રમાણે—

- (૧) શ્રી કારેલીબાગ, શ્રે.મૂ.પૂ. જૈનસંઘ, વડોદરા.
- (૨) શ્રી કારેલીબાગ, જૈન સંઘની શ્રાવિકા બહેનો, વડોદરા.
- (૩) શ્રી ભગવાન નગરનો ટેકરો, જૈનસંઘ, અમદાવાદ.

૨- સુવિશાળ પરિવારયુક્તા સાધ્વીશ્રી ભાવપૂર્ણાશ્રીજી મંની પ્રેરણાથી “શ્રી ક્ષેત્રપાલ ભક્તિ ટ્રસ્ટ” - નવસારી તરફથી.

૩- વર્ધમાન તપોનિધિ પૂજ્ય આચાર્યદેવશ્રી ભક્તિસૂરીશ્વરજી મં ના સમુદાયવર્તી પ.પૂ. સાધ્વીશ્રી ધ્યાનરસાશ્રીજી તથા સાધ્વીશ્રી પ્રફુલ્લિતાશ્રીજીની પ્રેરણાથી -

“શ્રી માંગરોળ જૈન શ્રે. તપ. સંઘ, માંગરોળ - તરફથી.

૪- પરમપૂજ્યા જયશ્રીજી-લાવણ્યશ્રીજી મંના પરિવારવર્તીની સાધ્વીશ્રી સત્યાનંદશ્રીજી મ.સા.ની પુનિત પ્રેરણાથી
 “શ્રી ગાંધીનગર જૈન સંઘ, બેંગલોર - તરફથી.”

૫- પરમપૂજ્ય ક્રિયારૂચીવંત આંદેવશ્રી ભક્તિસૂરીશ્વરજી મંના સમુદાયવર્તી શ્રમણીવર્યા મોક્ષનંદિતાશ્રીજી મંની પ્રેરણાથી
 “શ્રી વલ્લભનગર જૈન શ્વેંમૂંપૂં સંઘ, વલ્લભનગર, ઈન્દોર

પરમપૂજ્ય આગમોદ્ધારક, સામાચારી સંરક્ષક, બહુશ્રુત આચાર્યદેવ આનંદસાગરસૂરીશ્વરજી મ.સા.ના સમુદાયવર્તી શ્રુત અનુરાગીણી શ્રમણીવર્યાઓની પ્રેરણાથી પ્રાપ્ત સહાયો.

- (૧) પરમપૂજ્યા નીડરવક્તા સાધ્વીશ્રી ચંદ્રયજ્ઞાશ્રીજી મંથી પ્રેરિત
 -૧- શ્રી ત્રિલોકપદ્મ ચિંતામણિધામ જૈન સંઘ, અંધેરી, મુંબઈ.
 -૨- શ્રી મહાવીરનગર જૈન દહેરાસરજી ટ્રસ્ટ, નવસારી.

(૨) અપ્રતિમ વૈયાપૃત્યકારિકા પ.પૂ. મલય-પ્રગુણાશ્રીજી મંના શિષ્યા સુસંવાદી પરિવારયુક્તા સાધ્વીશ્રી પ્રશમશીલાશ્રીજી મંના શ્રુતાનુરાગી શિષ્યા સાંશ્રી પ્રશમરત્નાશ્રીજીની પ્રેરણાથી-
 “શ્રી શ્વેતાંબર જૈન તપાગચ્છ સંઘ,” વાંકાનેર.

(૩) પરમપૂજ્યા માતૃહૃદયા સાધ્વીશ્રી અમિતગુણાશ્રીજી મ.ની પ્રેરણાથી
 - “શ્રી આદિનાથ જૈન શ્વેં સંઘ,” ભોપાલ.

(૪) પરમપૂજ્યા વર્ધમાનતપસાધિકા, શતાવધાની સાધ્વીશ્રી અમિત-ગુણાશ્રીજી મ.ની પ્રેરણાથી-૧૦૦ ઓળીની પૂર્ણાહૂતિ નિમિત્તે
 “કરચેલીયા જૈન શ્વેં મહાજન પેટી,” કરચેલીયા, સુરત.

(૫) શ્રમણીવર્યા ભક્તિરસિક પૂજ્ય મલયાશ્રીજી મંના વ્યવરદક્ષ શિષ્યા સાધ્વીશ્રી હિતજ્ઞાશ્રીજી મંની પ્રેરણાથી

“શ્રી જૈન મરચન્ટ સંઘની શ્રાવિકા બહેનો, અમદાવાદ.

(૬) પરમપૂજ્યા મલય-કૈવલ્ય-ભવ્યાનંદશ્રીજી મંના સુવિનિતા મિષ્ટ ભાષી, તપસ્વીરત્ના સાધ્વીશ્રી પૂર્ણજ્ઞાશ્રીજીની પ્રેરણાથી

“સર્વોદય પાર્શ્વનાથ ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ,” મુંબઈ

આગમ-સટીક અનુવાદ સહાયકો

(૧) પ.પૂ. ભગવતીજી દેશનાદક્ષ આદેવશ્રી નરદેવસાગરસૂરિજી મંસાંની પ્રેરણાથી - “શ્રી વિશાશ્રીમાળી તપગચ્છ જ્ઞાતિ,” જામનગર.

(૨) વર્ધમાન તપોનિધિ પૂજ્ય આ.દેવ શ્રી વિજય પ્રબાકરસૂરીશ્વરજી મંની પ્રેરણાથી - “અભિનવ જૈન શ્રેમૂંપૂં સંઘ,” અમદાવાદ.

(૩) શ્રુતસંશોધનરસિક પૂજ્ય આદેવશ્રી મુનિચંદ્રસૂરિજી મંની પ્રેરણાથી - “શ્રી વિજયભદ્ર ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ,” ભીલડીયાજી.

(૪) પ.પૂ. જયલાવણ્યશ્રીજી મંસાંના સુશિષ્યા સાં સૂર્યભાશ્રીજી મંની પ્રેરણાથી - “શ્રી ભગવતી” નગર ઉપાશ્રયની બહેનો,” અમદાવાદ.

(૫) પરમપૂજ્યા વરધમાશ્રીજી મંના શિષ્યા તપસ્વીરત્ના સાધ્વીશ્રી પ્રીતિદર્માશ્રીજી મંની પાવન પ્રેરણાથી.

- (૧) શ્રી પાર્શ્વભક્તિ શ્રેમૂંપૂં જૈનસંઘ, ડોંબીવલી.

- (૨) શ્રી રાજાજી રોડ શ્રેમૂંપૂં તપાં જૈન સંઘ, ડોંબીવલી.

(૬) સ્વનામદાન્યા શ્રમણીવર્યાશ્રી સૌમ્યગુણાશ્રીજી મંની પ્રેરણાથી. “શ્રી પરમ આનંદ શ્રેમૂંપૂં જૈનસંઘ,” પાલડી, અમદાવાદ.

મુનિ દીપરત્નસાગરજી દ્વારા પ્રકાશિત સાહિત્ય-એક ઝલક
કુલ પ્રકાશનોનો અંક-૩૦૧

૧-આગમસુત્તાણિ-મૂલં

૪૯-પ્રકાશનો

આ સંપુટમાં મૂળ આગમો છે. જેમાં ૪૫ આગમો ૪૫ અલગ-અલગ પુસ્તકોમાં મુદ્રિત કરાવાયેલ છે. ચાર વૈકલ્પિક આગમો પણ તેમાં સમાવાઈ ગયેલ છે. એ રીતે ૪૫ + ૪ કુલ (૪૯) આગમોનું આ સંપુટમાં સંપાદન છે. તેમજ પ્રત્યેક સૂત્રને અંતે પૂજ્ય સાગરાનંદસૂરિશ્વરજી સંપાદિત આગમો તથા તેની વૃત્તિના અંકો પણ ટાંક્યા છે.

અમારા આ પ્રકાશનમાં શ્રુતરકંઠ, શતક/અધ્યયન/વક્તરકાર/પદ, પ્રતિપત્તિ, ઉદ્દેશક, સૂત્ર/ગાથા આદિ સ્પષ્ટતથા બુદ્ધા નજરે પડે તેવી વિશિષ્ટ મુદ્રણકલાને પ્રયોજેલ છે. પુસ્તકો અલગ-અલગ અને નાના કદના હોવાથી વાંચન કે કંઠસ્થ કરવાની અતિ સરળતા રહે છે.

૪૫-આગમની પૂજા, પૂજન, રથયાત્રા કે શ્રી ગૌતમસ્વામી પૂજનાદિ માટે અલગ-અલગ પીસ્તાળીશ પુસ્તકો હોવાથી ગોઠવણી સરળ બને છે.

આગમસહકોસો, આગમનામકોસો, આગમવિષયદર્શન, આગમકથાનુયોગના મૂળ સંદર્ભ જોવા માટે આ પ્રકાશન વસાવવું જરૂરી જ છે. જેની કિંમત છે રૂ. ૧૫૦૦/- દર્શન-પૂજન માટે આજીવન ઉપયોગી છે.

૨. આગમ-ગુજરાતી અનુવાદ

૪૭-પ્રકાશનો

આપણા મૂળ આગમો અર્ધમાગધી ભાષામાં છે. જેઓ ભાષાજ્ઞાનથી વંચિત છે, શાસ્ત્રીય કારણોથી આગમના અભ્યાસથી વંચિત રહ્યા છે, આગમોની વાંચના પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી ઈત્યાદિ કારણે આગમિક પદાર્થોનું જ્ઞાન પામી શક્યા ન હોય તેવા ભવ્યાત્માઓ શ્રી કલ્પસૂત્ર માફક સરળતાથી આગમોનું વાંચન અને બોધ પ્રાપ્ત કરી શકે, તેમજ ભવભીરુ આત્માઓ પોતાનું જીવન માર્ગાનુસાર બનાવી શકે તેવું પ્રકાશન.

સાત ભાગોમાં સમાવિષ્ટ ૨૮૦૦ જેટલા પૃષ્ઠોમાં પીસ્તાળીશ આગમોનો અક્ષરશઃ અનુવાદ ધરાવતા આ “આગમદીપ” સંપુટમાં બીજા બે વૈકલ્પિક આગમોનું ગુજરાતી પણ આપેલ જ છે.

અંદાજે ૯૦,૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ મૂળ આગમનો આ ગુજરાતી અનુવાદ રૂ. ૨૦૦૦/-ની કિંમતે ઉપલબ્ધ થઈ શકે છે. પણ હાલ તેની એક પણ નકલ બચેલી નથી. એ જ અમારા આ પ્રકાશનની લોકપ્રિયતાનો પૂરાવો છે. અનેક પૂજ્યશ્રીએ આ ગુજરાતી અનુવાદનો સ્વાધ્યાયાદિ અર્થે ઉપયોગ કરેલો છે.

૩. આગમસુત્તાણિ-સટીક ૪૬-પ્રકાશનો

જેઓને મૂળ આગમો વાંચ્યા પછી તેની વિસ્તૃત સમજ મેળવવી છે. તેમાં રહેલા પદાર્થોને ઊંડાણથી અવગાહવા છે, તેમાં રહેલા તત્ત્વો આધારિત કથા, દેષ્ટાંત કે દ્રવ્યાનુયોગને જાણવો છે, તેવા વિશિષ્ટ જ્ઞાનપિપાસુ માટેનું અમારું આ ૧૩,૦૦૦ જેટલા પૃષ્ઠોમાં પથરાયેલ અને ત્રીશ ભાગોમાં વિભાજીત એવું દળદાર પ્રકાશન છે.

આ પ્રકાશનમાં મૂળ આગમો પર પ્રાપ્ત બધી જ નિર્ચુક્તિઓ, ૩૯ આગમો પરની વૃત્તિ, શેષ આગમોની સંસ્કૃત છાયા, કેટલાંક ભાષ્યો તથા ચૂંલિઓ ઈત્યાદિ સર્વે વિવેચનોનો સમાવેશ કરાયેલ છે.

સૂત્રો અને ગાથાના સ્પષ્ટ અલગ વિભાજન, પ્રચુર પેરેગ્રાફ્સ, અધ્યયન, ઉદ્દેશક, સૂત્ર આદિની સુસ્પષ્ટ અલગ પેજ લાઈન તેમજ અમારા મૂળ અને અનુવાદિત આગમોમાં અપાયેલા ક્રમાંક મુજબના જ સૂત્ર ક્રમાંકન તથા વ્યવસ્થિત અનુક્રમણિકાને લીધે કોઈપણ પસંદિત ચોક્કસ વિષયવસ્તુ કે સમગ્ર અધ્યયનના વાંચનમાં સરળતા રહે તે રીતે આ સંપુટનું સંપાદન અને મુદ્રણ કરાયેલું છે.

આ પ્રકાશનના અભ્યાસમૂલ્ય અને સંશોધનક્ષેત્રે ઉપયોગિતા તેમજ સમગ્ર વિશ્વમાં આગમ પ્રકાશનની આવી એક જ માત્ર શૃંખલા ઉપલબ્ધ હોવાને કારણે રૂ. ૧૧,૦૦૦/- મૂલ્ય હોવા છતાં તેની એક પણ નકલ સ્ટોકમાં રહેલી નથી. એ જ અમારા આ પ્રકાશનની મહત્તા સાબિત કરે છે.

૪. આગમ-વિષય-દર્શન

આ એક એવું પ્રકાશન છે, જેમાં ૪૫-આગમોની વિશદ્વરૂપે અનુક્રમણિકા અપાયેલ છે, છતાં તેના પૃષ્ઠો છે. — ૩૮૪.

પ્રત્યેક આગમના પ્રત્યેક સૂત્ર કે ગાથાના વિષયોને એ જ આગમોના સૂત્રોના ક્રમાંકન અનુસાર, અતીવ સુસ્પષ્ટ રૂપે અને પૃથક્-પૃથક્ સ્વરૂપે અપાયેલી આ અનુક્રમણિકાથી તમે તમારો મનગમતો-આવશ્યક કે તમારા સંશોધન અને તેખનને અનુરૂપ વિષય સહેલાઈથી પસંદ કરી શકો છો.

ગુજરાતી ભાષામાં તૈયાર કરાયેલ આ અનુક્રમણિકાથી તમે અમારા અનુવાદિત આગમોમાં તો મૂળ વિષય જોઈ જ શકો છો. તદુપરાંત મૂળ આગમો કે આગમસટીક માં પણ તમારી પસંદગીનો વિષય શોધવો આ બૃહત્ અનુક્રમ પરથી ખૂબ જ સરળ છે.

રૂ. ૪૦૦/-ની કિંમતને લક્ષમાં ન લઈ તેનું ઉપયોગિતા મૂલ્ય સમજશો.

૫. આગમસદ્ક્રોસો ૪-પ્રકાશનો

આ શબ્દકોશ - એટલે સંદર્ભસ્થળ નિર્દેશ સહિતની “આગમ-ડીક્ષનેરી” જેમાં તમને મળે છે મૂળ આગમમાંથી લેવાયેલા ૪૬,૦૦૦ શબ્દો અને તેના ૩,૭૫,૦૦૦ જેટલા આગમ સંદર્ભો સહિત મૂળ-અર્ધમાગધી શબ્દોના સંસ્કૃત અર્થ અને ગુજરાતી એક કે વધુ અર્થો.

ચાર ભાગોમાં સમાવિષ્ટ ૨૪૦૦ જેટલા પાનાઓનો આ પુસ્તકનો સેટ મેપલીથો કાગળ, પાકુ બાઈન્ડીંગ અને આકર્ષક મુજપૃષ્ઠ તો ધરાવે જ છે. પણ તમારે માટે તેની ઉપયોગિતા છે - અ થી હ પર્યતનો કોઈપણ શબ્દ શોધવા માટે. ત્યાં ફક્ત શબ્દનો અર્થ જ જોઈને બેસી નથી રહેવાનું. પણ પીસ્તાળીશે પીસ્તાળીશ આગમોમાં આ શબ્દ જ્યાં જ્યાં વપરાયો હોય તે-તે બધાં સ્થાનોનો નિર્દેશ પણ મળશે જ - જેના દ્વારા એક જ શબ્દ બે જુદા જુદા સંદર્ભમાં વપરાયો હશે, તો તે ભિન્ન-ભિન્ન સંદર્ભયુક્ત અર્થ કે વ્યાખ્યા પણ જાણી શકાશે.

- વળી આવા સંદર્ભો જોવા માટે તમારે જુદા જુદા પ્રકાશનોના આગમોને ફેંદવાની કોઈ જરૂર નથી. તમે માત્ર અમારું આગમસુત્તાણિ - સંપુટ સાથે રાખો. તમારે ઉપયોગી શબ્દો મૂળ આગમ કે આગમ-સટીક માં મળી જ જવાના

૬. આગમનામક્રોસો

આગમ શબ્દકોશની એક પૂરક ડીક્ષનેરી તે આ “આગમ નામકોશ”. આ પ્રકાશન આગમસટીક માં આવતા નામો (કથાઓ)ની ડીક્ષનેરી છે. આ ડીક્ષનેરીમાં કથાના પાત્રોના નામો તો કક્કાવારી ક્રમમાં આપેલા જ છે. સાથે સાથે તે પાત્રો કે નામોનો સંક્ષિપ્ત પરિચય પણ છે.

તમારે મૂળ આગમ ઉપરાંત નિર્યુક્તિ, ભાષ્ય, યૂર્ષિ કે વૃત્તિમાં જો આ નામ કે તે નામ સાથે સંકડાયેલ કથા કે દેષ્ટાંત જાણવા છે તો અમારી ડીક્ષનેરીમાં તે-તે નામને અંતે નિર્દેશ કરાયેલ આગમ સંદર્ભ જોવો. આગમ સંદર્ભ જોતાં જ તમને તે સંદર્ભવાળા આગમનું નામ, પંચાંગીનો પ્રકાર અને સૂત્રક્રમ મળી જશે. જેના આધારે તમે તે કથા કે દેષ્ટાંતનો સહેલાઈથી અભ્યાસ કરી શકશો.

આ નામકોશનું મહત્ત્વ તો ત્યારે જ સમજાય જ્યારે એક જ નામ ધરાવતા એકથી વધારે પાત્રોનો અલગ-અલગ પરીચય કે જુદી જુદી કથાઓ તમને જોવા મળે. તે પણ ફક્ત રૂ. ૨૦૦/-ની કિંમતમાં.

સંદર્ભ મુજબ કથા જોવા માટે અમારું આગમસુત્તાણિ-સટીક તો છે જ.

૭. આગમસૂત્ર હિન્દી અનુવાદ

૪૭-પ્રકાશનો

મૂળ આગમના ૯૦,૦૦૦ જેટલાં શ્લોક પ્રમાણ સાહિત્યના મૂળ પ્રકાશન પછી જેમ તેનો ગુજરાતી અનુવાદ કર્યો, તેમ હિન્દી અનુવાદ પણ કર્યો. ફર્ક એટલો જ કે આ હિન્દી અનુવાદ બાર ભાગોમાં આશરે ૩૨૦૦ જેટલા પાનાઓમાં પથરાયેલો છે. ગુજરાતી અનુવાદ કરતા ૩૦૦થી પણ વધારે પૃષ્ઠો તેમાં ઉમેરાયા છે. જે ફક્ત કદની વૃદ્ધિ જ નથી, પણ અર્થવિસ્તાર અને પેરેગ્રાફોની પ્રચૂરતા પણ ધરાવે જ છે.

હિન્દીભાષી મહાત્માઓને પણ આગમના પદાર્થજ્ઞાનથી વંચિત ન રહેવું પડે તે આશયથી તૈયાર કરાયેલ આ આગમસૂત્ર હિન્દી અનુવાદ હિન્દી ભાષાની સમૃદ્ધિ અને સાહિત્યિક મૂલ્ય તો ધરાવે જ છે. તે ગુજરાતી ભાષી આગમરસિકો અને તત્ત્વજિજ્ઞાસુઓ માટે પણ મહત્ત્વનું સંદર્ભશાસ્ત્ર બની રહ્યું છે.

રૂ. ૨૭૦૦/-નું મૂલ્ય ધરાવતા આ આગમસૂત્ર-હિન્દી અનુવાદ માં પણ ક્રમાંકન તો મૂળ આગમ, આગમ ગુજરાતી અનુવાદ અને આગમ સટીક અનુસાર જ થયેલ છે. તેથી અભ્યાસીઓને તુલના કરવી સરળ પડે છે.

૮. આગમ કથાનુયોગ

૬-પ્રકાશનો

આગમ કાર્ય વિષયક આ અમારું નવમું પ્રકાશન છે. જેમાં “કથાનુયોગ” નામે અનુયોગની મુખ્યતા છે. આ પ્રકાશનમાં મૂળ આગમો, આગમો પરની નિર્યુક્તિ, ભાષ્ય, ચૂંટિ, વૃત્તિ કે અવચૂરી એ તમામનો સમાવેશ કરી આ આગમ કથાનુયોગનું સંકલન અને ગુજરાતી અનુવાદ કરવામાં આવેલ છે. જે છ ભાગોમાં વિભાજિત છે ૨૨૦૦ જેટલા પૃષ્ઠોમાં સમાવિષ્ટ છે અને કથાઓને દશ વિભાગમાં ગોઠવેલ છે.

આ કથાનુયોગમાં તીર્થંકર, ચકવર્તી, વાસુદેવ, બલદેવ એ ઉત્તમપુરુષો સંબંધી કથાનક કે માહિતીનો સંગ્રહ છે, શ્રમણ વિભાગમાં ગણધરો, પ્રત્યેકબુદ્ધો, નિહવો, અન્ય શ્રમણોની કથાઓ છે. તે સાથે આશરે ૯૦થી વધુ પૃષ્ઠોમાં ગોશાળાનું કથાનક તેના પૂર્વભવ, વર્તમાનભવ અને ભાવિ ભવો સહિત મૂકેલ છે. તે સિવાય શ્રમણી કથા, શ્રાવક કથા, શ્રાવિકા કથા, અન્યતીર્થી કથા, પ્રાણી કથા, પ્રકીર્ણ કથા અને દેષ્ટાંતોના અલગ વિભાગો છે. પ્રત્યેક કથાને અંતે તેના આગમ સંદર્ભો પણ મૂકેલા છે, જેથી મૂળ માહિતી સ્રોત જોઈ શકાય. છટ્ટા ભાગમાં અકારાદિકમે પ્રત્યેક કથાના નામોની ગોઠવણી અને તેની સાથે પૃષ્ઠાંક આપેલા છે, જેથી કોઈપણ કથા શોધવી અત્યંત સરળ બને છે.

આ “આગમ કથાનુયોગ” કેવળ કથારસિકો તથા વ્યાખ્યાતાઓ માટે અત્યંત ઉપયોગી પ્રકાશન છે. જેનું મૂલ્ય માત્ર રૂ. ૧,૫૦૦/- છે. તેમજ સન-૨૦૦૪માં જ પ્રકાશિત થયેલ હોવાથી હજી સરળતાથી ઉપલબ્ધ છે.

૯. આગમ મહાપૂજનવિધિ

આ એક લઘુ પુસ્તિકા છે. જેમાં પીસ્તાળીશ આગમ મહાપૂજન ભણાવવા માટેની સરળ, સ્પષ્ટ, શાસ્ત્રીય વિધિ છે. સાથે-સાથે પંડિત શ્રી રૂપવિજયજી કૃત્ ૪૫-આગમ પૂજાઓ પણ આપી દીધેલ છે. અષ્ટપ્રકારી પૂજાના અભિનવ દુહા પણ છે.

કોઈપણ વિધિકારકને સહેલાઈથી પૂજન કરાવતા ફાવે તે રીતે વિધિ સાથે સૂચનાઓનો નિર્દેશ છે. તેમજ આગમ મંડપની રચના, માંડલુ, આવશ્યક સામગ્રી, વિધિમાં પ્રત્યેક કાર્ય માટે જરૂરી એવા સહાયકોની કાર્ય વહેંચણી પણ જણાવેલ છે.

મોટા ટાઈપ, પથોની સુંદર ગોઠવણી, પ્રત્યેક પૂજન માટેનું અલગ પેજ, દરેક પૂજનને માટેની સૂચના, તે પૂજનની સાથે જ અપાયેલી હોય તેવું આ એક માત્ર પ્રકાશન છે.

૧૦. આગમસૂત્ર સટીક અનુવાદ

૪૮-પ્રકાશનો

પ્રસ્તુત પ્રકાશનમાં આગમોના મૂળસૂત્રોનો અક્ષરશઃ અનુવાદ તો છે જ. સાથે સાથે આગમોની નિર્યુક્તિ અને ટીકાનો પણ અનુવાદ કરેલ હોવાથી અમે “સટીક અનુવાદ” એવું નામકરણ કરેલ છે. જેમાં ૪૫ આગમો ઉપરાંત બે વૈકલ્પિક આગમો અને કલ્પ [બારસા] સૂત્રના સમાવેશથી ૪૮ પ્રકાશનો થાય છે. જેને આ સાથે અમે ૪૨-ભાગોમાં પ્રકાશિત કરેલ છે.

આ સટીક અનુવાદમાં છ છેદ સૂત્રોનો અનુવાદ માત્ર મૂળનો જ છે, તેમાં સટીક અનુવાદ નથી. સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષાજ્ઞાનથી વંચિત શ્રુતરસિકો કે સ્વાધ્યાય પ્રેમીઓને આ અત્યંત ઉપયોગી પ્રકાશન છે, જેનું સંચુકત મૂલ્ય રૂ. ૧૦,૦૦૦/- છે, કે જે કિંમતમાં તો કોઈ ૪૫ સટીક આગમોનો અનુવાદ પણ ન કરી આપે.

આ સટીક અનુવાદ સંપુટમાં-અંગસૂત્રો, ઉપાંગ સૂત્રો અને મૂળસૂત્રોનો સંપૂર્ણ સટીક અનુવાદ છે. પચગ્ના સૂત્રોમાં પણ ઉપલબ્ધ ટીકાઓનો અનુવાદ કરેલો જ છે, નંદી અને અનુયોગ બંને સૂત્રોનું વર્તમાન પદ્ધતિથી સાનુવાદ વિવેચન કરેલ છે અને છેદસૂત્રો, કલ્પસૂત્ર અને કેટલાંક પચગ્નાઓનો મૂળનો અનુવાદ છે.

— x — x —

આ હતી આગમ સંબંધી અમારા ૨૫૦ પ્રકાશનોની યાદી

— x — x —

આગમ સિવાયના સાહિત્ય સર્જનની ઝાંખી

(૧) વ્યાકરણ સાહિત્ય :-

૦ અભિનવ હૈમ લઘુપ્રક્રિયા ભાગ-૧ થી ૪

૪

— મહોપાધ્યાય વિનયવિજયજી કૃત “લઘુપ્રક્રિયા” પર સિદ્ધહૈમ શબ્દાનુશાસન અને તેની સાથે સંબંધિત અનેક સંદર્ભગ્રંથોના ઉપયોગથી તૈયાર કરાયેલો એવો આ દળદાર ગ્રંથ છે. જે કાઠિન આઠ પેજમાં તૈયાર થયેલ છે. સંસ્કૃત વ્યાકરણના અભ્યાસ માટેનું આ પ્રકાશન છે. જે ગુજરાતી ભાષાના માધ્યમથી તૈયાર થયેલ છે. તેમાં મૂળસૂત્ર, તેનો અર્થ, વૃત્તિ, વૃત્ત્યર્થ, અનુવૃત્તિ, વિશેષ વિવેચન જેવા સાત વિભાગો અને પ્રચૂર પરિશિષ્ટો છે.

૦ કૃદન્તમાલા :-

૧

— આ લઘુ સર્જનમાં ૧૨૫ ધાતુઓના ૨૩ પ્રકારે થતાં કૃદન્તોનું કોષ્ટક છે.

(૨) વ્યાખ્યાન સાહિત્ય :-

૩

૦ અભિનવ ઉપદેશ પ્રાસાદ ભાગ-૧ થી ૩.

— આ એક સ્વતંત્ર વ્યાખ્યાનમાળા છે. “મન્નહ જિણાણં” નામક સર્જકાચમાં આવતા શ્રાવકના ૩૬ કર્તવ્યો ઉપરના ૧૦૮ વ્યાખ્યાનો તેમાં ગોઠવેલા છે. પ્રત્યેક વ્યાખ્યાન માટે દશ-દશ પેજ ફાળવેલ છે. જે પ્રત્યેકમાં શ્લોક-જૈનેતર પ્રસંગ - સંબંધિત કર્તવ્યની તાત્ત્વિક વ્યાખ્યા અને સમજ-જૈનકથા અને કર્તવ્યને અનુરૂપ સ્તવનાદિ પંક્તિની સુંદર ગુંથણી છે.

૦ નવપદ-શ્રીપાલ

૧

— શાશ્વતી ઓળીના વ્યાખ્યાનરૂપે આ પુસ્તકનું સર્જન થયું છે, જેમાં નવે પદનું અલગ-અલગ વિવેચન સાથે નવ દિવસમાં શ્રીપાલચરિત્ર પણ પૂરું થાય, તે રીતે ગોઠવેલા નવ વ્યાખ્યાનોનો સમન્વય છે.

(૩) તત્ત્વાભ્યાસ સાહિત્ય :-

૦ તત્ત્વાર્થસૂત્ર પ્રબોધ ટીકા-અધ્યાય-૧

૧

૦ તત્ત્વાર્થાદિગમ સૂત્ર અભિનવ ટીકા-અધ્યાય-૧ થી ૧૦

૧૦

— આ ગ્રંથમાં તત્ત્વાર્થ સૂત્રના દશે અધ્યાયોનું અલગ-અલગ દશ પુસ્તકમાં અતિ વિસ્તૃત વિવેચન ધરાવતું દશાંગ વિવરણ છે. જેમાં સૂત્રહેતુ, મૂળસૂત્ર, સંધિરહિત સૂત્ર, સૂત્રાર્થ, શબ્દજ્ઞાન, અનુવૃત્તિ, અનેક સંદર્ભ ગ્રંથોને આધારે તૈયાર કરાયેલ અભિનવ ટીકા, સૂત્રસંદર્ભ, સૂત્રપદ, સૂત્રનિષ્કર્ષ જેવા દશ વિભાગો છે.

પ્રત્યેક અધ્યાયને અંતે સૂત્રક્રમ, અકારાદિ ક્રમ, શ્વેતામ્બર-દિગમ્બર પાઠભેદ જેવા પરિશિષ્ઠો તથા દશમા અધ્યાયના પુસ્તકમાં અંતે શબ્દસૂચિ, વિષયસૂચિ, સંબંધકારિકા જેવા ઉપયોગી પરિશિષ્ઠો છે.

૦ તત્ત્વાર્થ સૂત્રના આગમ આધાર સ્થાનો.

૧

— આ સંશોધન કદાનું એક વિશિષ્ટ પુસ્તક છે. જેમાં તત્ત્વાર્થ સૂત્રના પ્રત્યેક સૂત્રનો મૂળ આગમમાંથી ઉપલબ્ધ સંદર્ભ, સંદર્ભ પાઠ, સંદર્ભ સ્થળનો ઉલ્લેખ છે. તેમજ શ્વેતામ્બર-દિગમ્બર પાઠભેદની તાલિકા અને વિશ્લેષણ છે.

(૪) આરાધના સાહિત્ય :-

૩

૦ સમાધિમરણ :-

અંત સમયે અને ભાવિ ગતિ સુધારવા માટે મરણ સમયે ચિત્તની સમાધિ જળવાય રહે તેવી આરાધના વિધિ, આરાધના સૂત્રો, આરાધના પદ્યો, આરાધના પ્રસંગો વગેરે સાત વિભાગોમાં આ ગ્રંથ સર્જેલો છે.

૦ સાધુ અંતિમ આરાધના

૦ શ્રાવક અંતિમ આરાધના

સાધુ-સાધ્વી, શ્રાવક-શ્રાવિકાઓનો અંત સમય સુધારવા માટે નિત્ય કરવાની એવી આ આરાધના છે, મૂળ પ્રાકૃત અને સંસ્કૃતમાં ગ્રંથસ્થ થયેલ આ વિધિને સરળ ગુજરાતીમાં રજૂ કરેલ છે. પંચાંગના કદની આ પુસ્તિકા સાથે રાખવી પણ સરળ છે.

(૫) વિધિ સાહિત્ય :-

૩

૦ દીક્ષા-યોગાદિ વિધિ

૦ વિધિ સંગ્રહ ભાગ-૧

૦ સાધુ-સાધ્વી કાળધર્મ વિધિ

(૬) પૂજન સાહિત્ય :-

૧

૦ આગમ મહાપૂજન વિધિ-જેની નોંધ આગમ વિભાગમાં છે.

૦ પાર્શ્વ પદ્માવતી પૂજનવિધિ

(૭) યંત્ર સંયોજન :-

૦ ૪૫-આગમ યંત્ર

૦ વિંશતિ સ્થાનક યંત્ર

(૮) જિનભક્તિ સાહિત્ય :-

૯

- ચૈત્યવન્દન પર્વમાલા
- ચૈત્યવન્દનસંગ્રહ-તીર્થજિન વિશેષ
- ચૈત્યવન્દન ચોવિસી
- ચૈત્યવંદન માળા

— આ એક સંપાદન ગ્રંથ છે. જેમાં પર્વદિન તથા પર્વતિથિના ચૈત્યવંદનો, ચોવિસ જિનની ચોવિસી રૂપ ચૈત્યવંદનો, વિવિધ તીર્થમાં બોલી શકાય તેવા અને જિનેશ્વર પરમાત્મા વિષયક વિવિધ બોલ યુક્ત એવા ૭૭૯ ચૈત્યવંદનોનો વિશાળ સંગ્રહ છે.

- શત્રુંજય ભક્તિ
- શત્રુંજય ભક્તિ
- સિદ્ધાયતનો સાથી - સિદ્ધાયત ભાવયાત્રા, સ્તુતિ-ચૈત્યવંદનાદિ
- વીતરાગ સ્તુતિ સંચય-૧૧૫૧ ભાવવાહી સ્તુતિનો સંચય
- ચૈત્ય પરિપાટી

(૯) પ્રકીર્ણ સાહિત્ય :-

૯

- શ્રી નવકાર મંત્ર-નવ લાખ જાપ નોંધપોથી
- શ્રી ચારિત્ર પદ એક કરોડ જાપ નોંધપોથી
- અભિનવ જૈન પંચાંગ
- અભિનવ જૈન પચ્ચાઙ્ગ
- અમદાવાદ જિનમંદિર-ઉપાગ્રય આદિ ડિરેક્ટરી
- બાર વ્રત પુસ્તિકા તથા અન્ય નિયમો
- શ્રી જ્ઞાનપદ પૂજા
- કાયમી સંપર્ક સ્થળ
- ચોઘડીયા તથા હોરા કાયમી સમયદર્શિકા

(૧૦) સૂત્ર અભ્યાસ-સાહિત્ય :-

૫

- જૈન એડ્યુકેશનલ સર્ટિફિકેટ કોર્સ
- પ્રતિક્રમણસૂત્ર અભિનવ વિવેચન ભાગ-૧ થી ૪

આ રીતે અમારા ૩૦૧ પ્રકાશનો થયા છે.

બાલબ્રહ્મચારી શ્રી નેમિનાથાય નમઃ

નમો નમો નિમ્મલદંસણસ્સ

પ.પૂ. શ્રી આનંદ-ક્ષમા-લલિત-સુશીલ-સુધર્મસાગર ગુરૂભ્યો નમઃ

-: ભાગ-૨૦ :-

૦ આ ભાગમાં “પ્રજ્ઞાપના” સૂત્ર જે પંદરમું આગમ છે અને ઉપાંગસૂત્રોમાં ચોથું ઉપાંગ છે તેનો આરંભ થાય છે. આ સૂત્રને પ્રાકૃતભાષામાં પન્નવણા સૂત્ર કહે છે. સંસ્કૃત નામ પ્રજ્ઞાપના છે. ગુજરાતીમાં પણ આ જ નામે પ્રસિદ્ધ છે. ચોથા અંગ સૂત્ર સમવાય નું આ ઉપાંગ છે. જેમ સ્થાન અને સમવાય બંને અંગ સૂત્રોની પદ્ધતિમાં ઘણું સામ્ય છે, તેમ તે અંગસૂત્રોના ઉપાંગરૂપ એવા જીવાભિગમ અને પ્રજ્ઞાપના પણ ઘણાં સંકડાયેલ છે. જીવાભિગમમાં વૃત્તિમાં ઘણાં સ્થાને પ્રજ્ઞાપનાની સાક્ષી જેવા મળેલ છે વળી ભગવતીજી સૂત્રમાં તો અનેક સ્થાને સાક્ષીપાઠ સ્વરૂપે ‘જાવ પન્નવણા’ એમ લખાયું છે.

આ પ્રજ્ઞાપના સૂત્રમાં ૩૬ [અધ્યયનો] પદો છે. જેમાં ચાર પદોમાં પેટા ઉદ્દેશ તથા ચારપદોમાં પેટા દ્વારો છે. આ સૂત્રમાં દ્રવ્યાનુયોગ ઠાંસી ઠાંસીને ભર્યો છે. જેમાં સ્થિતિ, વ્યુત્ક્રાંતિ, સંજ્ઞા, યોનિ, ભાષા, શરીર, કર્મ, કષાય જેવા અનેક તાત્ત્વિક વિષયોની વિશદ્દ છણાવટ છે. પ્રશ્નોત્તર શૈલી છે.

આ આગમમાં પૂ. મલયગિરિજી ઉપરાંત પૂ. હરિભદ્ર સૂરિજી કૃત્ વૃત્તિ પણ મળે છે. જેના આધારે અમે વિવેચન કર્યું છે.

અમે પ્રજ્ઞાપના સૂત્ર સટીક અનુવાદને ત્રણ ભાગમાં વિભાજીત કરેલ છે. ભાગ-૨૦-માં પહેલા પાંચ પદો છે. ભાગ-૨૧-માં ૫૬-૬ થી ૫૬-૨૦ છે. ભાગ-૨૨માં ૫૬-૨૧ થી ૩૬ લીધાં છે.

સામાન્યથી ઉપાંગ સૂત્રોના કર્તાના નામ પ્રાપ્ત થતા નથી, પણ આ ઉપાંગના કર્તારૂપે આર્ય શ્યામાચાર્ય નું નામ મળે છે. સૂત્રાત્મક રૂપે તૈયાર થયેલ તત્ત્વાર્થસૂત્રની માફક તાત્ત્વિક વિષયોની વિશિષ્ટ સંકલનારૂપ આ સફળ અભિનવ પુરુષાર્થ છે.

“ક્યાંક કંઈક છોડ્યું - ક્યાંક કંઈક ઉમેર્યું” તે આ વિવેચન—

૧૫-પ્રજ્ઞાપના-ઉપાંગસૂત્ર-૪/૧

અનુવાદ તથા ટીકાનુસારી વિવેચન

૦ વૃત્તિકારશ્રી કૃત્ મંગલનો અનુવાદ —

-(૧)- નમસ્કાર કરતાં દેવોના મુગટના પ્રતિબિંબના ઇન્દ્ર વિહિત બહુરૂપ અને ભવપંકથી સર્વ જગત્નો ઉદ્ધાર કરતા શ્રી મહાવીર મંગલરૂપ થાઓ. -(૨)- જિનવચનરૂપ અમૃતના સમુદ્રને હું વંદુ છું કે જેના બિંદુ-માત્રથી જીવો જન્મ-જરા-વ્યાધિ રહિત થાય છે. -(૩)- કામઘેનું અને કલ્પલતાથી શ્રેષ્ઠ એવા ગુરુના ચરણ-કમળને પ્રણામો કેમકે તેની ઉપાસનાથી પ્રાણી નિરૂપમ બ્રહ્મને પામે છે. -(૪)- જડબુદ્ધિવાળો પણ ગુરુચરણ ઉપાસનાથી વિપુલમતિ થઈને હું શાસ્ત્રોને અનુસરીને પ્રજ્ઞાપનાની વૃત્તિ રચું છું.

પ્રજ્ઞાપના એટલે ? પ્રકર્ષથી - સર્વે કુતીર્થિકોના તીર્થકરોને અસાધ્ય એવા યથાવસ્થિત સ્વરૂપ નિરૂપણ દ્વારા, જે વડે જીવાજીવાદિ પદાર્થો શિષ્યની બુદ્ધિમાં ઉતારાય તે પ્રજ્ઞાપના. આ પ્રજ્ઞાપના સમવાય નામક ચોથા અંગનું ઉપાંગ છે. કેમકે તેમાં કહેલા અર્થનું પ્રતિપાદન કરે છે. ઉક્ત પ્રતિપાદન અનર્થક છે તેમ ન કહેવું. કેમકે પ્રતિપાદિત અર્થ અહીં વિસ્તારથી કહેલ છે. તે મંદમતિ શિષ્યના અનુગ્રહાર્થે હોવાથી સાર્થક છે.

આ ઉપાંગ પણ સર્વજીવજીવાદિ પદાર્થનું શાસન કરતું હોવાથી શાસ્ત્ર છે. તેથી આરંભ પ્રયોજનાદિ મંગલ કહેવું જોઈએ. કહ્યું છે — શાસ્ત્રારંભે પ્રયોજનાદિ, ઇષ્ટાર્થસિદ્ધિ માટે મંગલ છે.

૦ હવે પ્રયોજનાદિનો અર્થ —

પ્રયોજન બે ભેદે — અનંતર અને પરંપર. પ્રત્યેકના બે ભેદ છે — કર્તૃગત અને શ્રોતૃગત. દ્રવ્યાસ્તિકનયથી આગમ હોવાથી નિત્ય છે, કોઈ કર્તા નથી. તેથી કહ્યું છે — આ દ્વાદશાંગી હંમેશા હતી - છે - રહેશે, નિત્ય છે, શાશ્વતી છે. પર્યાયાસ્તિક નયથી અનિત્ય હોવાથી, તેનો કર્તા અવશ્ય છે. તત્ત્વ વિચારણાથી આગમ, સૂત્ર અને અર્થ ઉભયરૂપ હોવાથી, અર્થાપેક્ષાએ નિત્ય અને સૂત્રાપેક્ષાએ અનિત્ય હોવાથી તેના કર્તાપણાની કથંચિત્ સિદ્ધિ થાય છે. સૂત્રના કર્તાનું અનંતર પ્રયોજન સત્વાનું ગ્રહ અને પરંપરાએ મોક્ષપ્રાપ્તિ છે.

આગમના અર્થનું પ્રતિપાદન કરનારા અર્હતોને શું પ્રયોજન છે ? કંઈ જ નહીં, કેમકે તેઓ કૃત્ કૃત્ય છે. “પ્રયોજન વિના અર્થ પ્રતિપાદનનનો પ્રયોસ નિર્હેતુક છે” એવી શંકા ન કરવી. કેમકે અર્થ પ્રતિપાદન પ્રયત્ન તીર્થકર નામ કર્મના વિપાકોદયથી

થાય છે. બીજે પણ કહ્યું છે – તીર્થંકર નામ કમ કેમ વેદાય ? અગ્લાનપણે ધમ્દેશનાથી.

શ્રોતાને અનંતર પ્રયોજન આ અધ્યયનના અર્થનું પરિજ્ઞાન અને પરંપર પ્રયોજન મોક્ષપ્રાપ્તિ. શ્રોતાઓ અધ્યયનના અર્થને જાણી સંસારથી વિરક્ત થાય, સંયમ માર્ગે આગમાનુસારી સમ્યક્ પ્રવૃત્તિ કરે અને પ્રવૃત્ત થયેલ તેમને સંયમોત્કર્ષ વડે સર્વ કર્મક્ષય થતાં મોક્ષપ્રાપ્તિ થાય છે.

અભિધેય - જીવ અને અજીવનું સ્વરૂપ.

સંબંધ - બે પ્રકારે, ઉપાય-ઉપેયભાવ, ગુરુપર્વકમ લક્ષણ. તેમાં પહેલો તર્કાનુસારી શિષ્યને ઉદ્દેશીને કહેલો છે, બીજો શ્રદ્ધાનુસારી શિષ્યને અનુલક્ષીને કહેલો છે.

મંગળ - આ સૂત્ર સમ્યગ્જ્ઞાનનું કારણ હોવાથી અને તેથી તે પરંપરાએ મોક્ષપદનું સાધન હોવાથી શ્રેયસ્વરૂપ છે. તેથી વિઘ્ન નિવારણાર્થે અને શાંતિ માટે, શિષ્યને જણાવવા માટે શાસ્ત્રની આદિ-મધ્ય-અંતે મંગલ કહેવું જોઈએ. આદિ મંગલ નિર્વિઘ્ને શાસ્ત્ર પાર પામવા છે, મધ્ય મંગલ ગૃહિત શાસ્ત્રાર્થના સ્થિરીકરણાર્થે છે. અન્ય મંગલ શિષ્ય પરંપરના અવિચ્છેદાર્થે છે. ઇત્યાદિ - X - X - X - હવે આદિ મંગલ સૂત્રની વ્યાખ્યા -

● સૂત્ર-૧ :-

જરા, મૃત્યુ અને ભયથી રહિત સિદ્ધોને વિવિધ અભિવંદન કરીને, ત્રૈલોક્ય ગુરુ જિનવરેન્દ્ર મહાવીરને વાંદુ છું.

● વિવેચન-૧ :-

સિત - બાંધેલા, આઠ પ્રકારના કર્મઘણને ધ્માત-બાળી નાંખેલ છે. કઈ રીતે ? જાજવત્યમાન અગ્નિથી તે સિદ્ધ. અથવા નિર્વૃત્તિ નગરી ગયા પછી જેને પાછું આવવાનું નથી, અથવા જેઓ કૃતાર્થ થયેલા છે. અથવા જેણે માંગલ્યને અનુભવેલ છે. અથવા જેઓ નિત્ય છે કેમકે તેઓ અનંતસ્થિતિવાળા છે. અથવા ભવ્યોએ જેના ગુણો જાણેલ હોવાથી સિદ્ધ છે. કહ્યું છે – જેમણે પુરાતન કર્મો બાળી નાંખ્યા છે, નિર્વાણ મહેલને શિખરે રહે છે, પ્રસિદ્ધ - ઉપદેષ્ટા અને કૃતકૃત્ય છે, તે સિદ્ધો મને મંગલકર્તા થાઓ.

સિદ્ધો અનેક ભેદે હોવાથી કહ્યું – જરા, મરણ, ભયથી રહિત. તેમાં જરા - વચની હાનિ, મરણ - પ્રાણત્યાગ, ભય - સાત ભેદે. એ ત્રણે, ફરી ઉત્પન્ન ન થવા વડે નષ્ટ થયા છે, તેઓને. મન-વચન-કાયા વડે. અહીં ત્રણ યોગ વ્યાપાર રહિત તે દ્રવ્યવંદન. પ્રણામ કરીને. આના દ્વારા - X - એકાંત નિત્ય, એકાંત અનિત્ય પદ્ધતો નિષેધ સૂચવેલ છે. - X - તે આ રીતે - અપ્રચ્યુત - નાશ ન પામેલ, ઉત્પન્ન ન થયેલ અને સ્થિર એક સ્વભાવ તે નિત્ય. - X - X - સ્વભાવથી એક ક્ષણ રહેવાના ધર્મવાળું તે અનિત્ય. - X - X -

હવે ઉત્તરક્રિયા બતાવે છે – જિનવરેન્દ્ર મહાવીરને હું વંદન કરું છું. કષાયાદિ

શત્રુ પ્રત્યે પરાક્રમ કરે છે માટે વીર. મહાન્ એવા વીર તે મહાવીર. મહાવીર એ ગુણનિષ્પન્ન નામ છે. જે અનન્ય સાધારણ, પરીષહોપસર્ગાદિના વિષયમાં વીરત્વને આશ્રીને દેવો અને અસુરોએ કરેલ નામ છે. કહ્યું છે – ભય ભૈરવમાં અચલ અને પરીષહ-ઉપસર્ગમાં ક્ષાંતિક્ષમ હોવાથી દેવોએ કરેલ ‘મહાવીર’ નામ. આના વડે અપાયાગમ અતિશય સૂચિત કર્યો છે. તે કઈ રીતે ?

જિનવરેન્દ્ર - જેઓ રાગાદિ શત્રુને જિતે તે જિન. તે ચાર ભેદે છે – શ્રુતજિન, અવધિજિન, મન:પર્યવજિન, કેવલિજિન. તેમાં કેવલિજિનનું ગ્રહણ કરવું, તેઓ સામાન્ય કેવલી પણ હોય. તેથી તીર્થંકરત્વના સ્વીકાર માટે ઈન્દ્ર શબ્દ લીધો. પ્રકૃષ્ટ પુન્યસ્કંધરૂપ તીર્થંકર નામકર્મના ઉદયથી તીર્થંકર. આના વડે જ્ઞાનાતિશય અને પૂજાતિશય કહ્યો. કેમકે જ્ઞાનાતિશય વિના જિનોમાં ઉત્તમત્વ અને પૂજાતિશય વિના જિનવરોમાં ઈન્દ્રત્વ ઘટી ન શકે.

વળી તેઓ કેવા છે ? ત્રૈલોક્ય ગુરુ. યથાવસ્થિત પ્રવચનનો ઉપદેશ કરે તે ગુરુ. ત્રણે લોકને ઉપદેશે છે માટે ત્રૈલોક્ય ગુરુ. આના વડે વચનાતિશય કહ્યો. આ અપાયાગમાદિ ચારે અતિશયો, દેહ સૌગંધ આદિ અતિશય ઉપલક્ષણથી છે. તેથી યોગીશ અતિશયવાળા ભગવન્ મહાવીરને હું વાંદુ છું એમ કહેલ સમજવું.

ઋષભાદિને છોડીને શા માટે ભગવંત મહાવીરને વંદન ? વર્તમાન તિર્થાધિપતિ અને આસન્ન ઉપકારી હોવાથી.

● સૂત્ર-૨ :-

ભવ્યજનોને મોક્ષનું કારણ અને જિનવર મહાવીરે શ્રુતરત્નોના નિધાનભૂત એવી સર્વ ભાવોની પ્રજ્ઞાપના બતાવી છે.

● વિવેચન-૨ :-

અહીં પ્રજ્ઞાપના વિશેષ્ય છે, બાકીના સમાનાધિકરણ અને વ્યધિકરણ વિશેષણો છે. સામાન્ય કેવલીમાં તીર્થંકરપણાથી ઉત્તમ છે માટે જિનવર. તે સામર્થ્યથી મહાવીર. કેમકે બીજા કોઈના વર્તમાન તિર્થાધિપતિત્વનો અભાવ છે. અહીં છન્દસ્થ, ક્ષીણમોહ જિનની અપેક્ષાએ સામાન્ય કેવલી પણ જિનવર કહેવાય છે. તેથી તેવા કેવલીને શિષ્ય જિનવર ન સમજે માટે તીર્થંકરપણાના બોધને માટે બીજું વિશેષણ મૂકવું - ભગવત - સમગ્ર ઐશ્વર્યાદિરૂપ. - X - જેને ભગ છે તે ભગવાન. ત્રણ લોકના અધિપતિ હોવાથી બીજા પ્રાણીની અપેક્ષાએ અતિશય ભગ - ઐશ્વર્યાદિ વર્ધ્ધમાન સ્વામીનું છે એટલે પરમ અર્હત્ સંબંધી મહિમાયુક્ત ભગવંતે પ્રજ્ઞાપના બતાવી છે. કેવી રીતે ? તથાવિધ અનાદિ પારિણામિક ભાવથી સિદ્ધિ ગમનને યોગ્ય તે ભવ્ય, તેવા ભવ્યને નિર્વાણ-સર્વ કર્મભલના ક્ષય વડે સ્વસ્વરૂપ લાભથી પરમ સ્વાસ્થ્ય, તેનો હેતુ સમ્યગ્દર્શનાદિ પણ નિર્વાણ કહેવાય. - X -

શંકા-ભવ્યગ્રહણનું કારણ અભવ્યના નિષેધાર્થે છે, અન્યથા તે નિર્થક છે. તેથી ભવ્યોને જ સમ્યગ્દર્શનાદિ કરે છે, અભવ્યોને નહીં. પણ ભગવંત વીતરાગ

હોવાથી પદ્મપાતનો અસંભવ છે, માટે ઉક્ત વાત ન ઘટે. [સમાધાન] સમ્યક્ વસ્તુના અપરિજ્ઞાનથી આ શંકા છે, સૂર્ય માફક ભગવંત પણ ભેદભાવ વિના પ્રવચનોપદેશ કરે છે. પણ જેમ ઘુવડને સૂર્યપ્રકાશ નકામો છે તેમ અભવ્યને ઉપદેશ ઉપકારક થતો નથી. - X - X - તેથી ભવ્યોને જ ભગવંત વચનથી ઉપકાર થાય છે.

ભગવંતે શું કર્યું ? સમીપપણે જેમ શ્રોતાને જલ્દી યથાવસ્થિત તત્ત્વનો બોધ થાય તે રીતે સ્પષ્ટ વચનો વડે ઉપદેશ કર્યો છે. કોનો ? પ્રજ્ઞાપનાનો. જે શબ્દ સમૂહ વડે જીવાદિ ભાવની પ્રરૂપણા કરાય તે પ્રજ્ઞાપના. તે પ્રજ્ઞાપના શ્રુત રત્ન નિધાન છે. આ રત્નો બે ભેદે - દ્રવ્યરત્ન, ભાવરત્ન. દ્રવ્યરત્ન-વૈદ્યૂર્ય મરકત ઈન્દ્રનીલાદિ, ભાવરત્ન-શ્રુતવ્રતાદિ. તેમાં અહીં ભાવરત્નનો અધિકાર છે. “શ્રુતરૂપ રત્નો” સમાસ છે. - X - X - શ્રુતરત્નોના નિધાન જેવી પ્રજ્ઞાપના તે શ્રુતરત્નનિધાન.

કોની પ્રજ્ઞાપના ? સર્વભાવોની - જીવ, અજીવ, આશ્રવ, સંવર, નિર્જરા, મોક્ષ. આ પ્રજ્ઞાપનામાં ૩૬-પદો છે. તેમાં પ્રજ્ઞાપના, બહુવક્તવ્યતા, વિશેષ, ચરમ, પરિણામ પદમાં જીવ અને અજીવની પ્રજ્ઞાપના છે, ઈત્યાદિ. - X - X - અથવા દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવરૂપ સર્વ ભાવોની પ્રજ્ઞાપના છે. બીજી કોઈ પ્રજ્ઞાપના નથી. પ્રજ્ઞાપના પદમાં જીવ-અજીવ દ્રવ્યની, સ્થાનપદમાં જીવના આધારભૂત ક્ષેત્રની, સ્થિતિ પદથી કાળની, બાકીમાં ભાવોની છે.

● સૂત્ર-૩,૪ :-

વાચક શ્રેષ્ઠ વંશમાં ત્રેવીશમાં, ધીરપુરુષ દુર્હર-ધર પૂર્વશ્રુત સમૃદ્ધ બુદ્ધિ એવા મુનિ વડે... શ્રુતસાગરથી વીણીને પ્રધાન શ્રુતરત્ન શિષ્યગણને આપ્યું, તે આર્યશ્યામને નમસ્કાર.

● વિવેચન-૩,૪ :-

વાચક - ‘પૂર્વ’ના જ્ઞાતા, વાચકવર-વાચક પ્રધાન, વંશ-પ્રવાહ. - X - X - ત્રેવીશમાં અર્થાત્ સુધર્માસ્વામીથી લઈને ભગવન્ આર્યશ્મ ત્રેવીશમાં જ છે. કેવા ? ધીરપુરુષ - બુદ્ધિ વડે શોભે છે, તે ધીર. દુર્હર - પ્રાણાતિપાતાદિ વિરતિ લક્ષણ પાંચ મહાવ્રતને ધારણ કરે છે તે. જગત્ની ત્રિકાળ અવસ્થાનું મનન કરે તે મુનિ. વળી પૂર્વના જ્ઞાન વડે બુદ્ધિ સમૃદ્ધ થઈ છે તેવા.

શંકા - વાચક વંશજો અવશ્ય પૂર્વશ્રુત સમૃદ્ધિ હોય, તો આ વિશેષણનું શું પ્રયોજન ? એ સત્ય છે, પણ પૂર્વવિદો પણ છ સ્થાન પતિત હોય છે, ચોદ પૂર્વીમાં પણ મતિને આશ્રીને છ સ્થાનને કહેશે, તેથી આધિક્ય પ્રદર્શનાર્થે આ વિશેષણ છે. માટે દોષ નથી. - X - X - અપારશ્રુત અને જ્ઞાનાદિ રત્નયુક્ત હોવાથી સાગર જેવું છે - X - X - તેથી સામ્પ્રતકાળના પુરુષને યોગ્ય વીણીને પ્રજ્ઞાપના રૂપ ઉત્તમ શ્રુતરત્ન શિષ્યોને આપેલ છે. અહીં પ્રાધાન્ય બાકીના શ્રુત-રત્નોની અપેક્ષાએ નથી. પણ સ્વરૂપથી છે.

ભગવત્ - જ્ઞાન, ઐશ્વર્ય ધર્માદિવાળા, સર્વ હેયધર્મોથી દૂર ગયેલા અને ગુણો

વડે સમીપ ગયેલા, તે આર્ય શ્યામને નમસ્કાર થાઓ. હવે ઉક્ત સંબંધથી જ આ ગાથા કહે છે -

● સૂત્ર-૫ :-

આ પ્રજ્ઞાપના અધ્યયન વિચિત્ર શ્રુતરત્નરૂપ, દૈષ્ટિવાદના બિંદુ સમાન છે. જેમ ભગવંતે તેને વર્ણવી, તેમ હું વર્ણવીશ.

● વિવેચન-૫ :-

આ પ્રજ્ઞાપના નામે અધ્યયન છે. જે આ અધ્યયન છે, તો તેનો અનુયોગાદિ દ્વાર ઉપન્યાસ કેમ કરતા નથી ? એવો નિયમ નથી કે અધ્યયનાદિમાં અવશ્ય ઉપક્રમાદિ કરવા જોઈએ. નિયમ નથી એમ કેમ જાણ્યું ? નંદિ અધ્યયનાદિમાં દેખાતો નથી. વળી વિચિત્ર અર્થાધિકારથી ‘ચિત્રમ્’ દ્વાદશાંગના સારરૂપ દૈષ્ટિવાદ-જેમ ભગવંત મહાવીર વર્દ્ધમાન સ્વામીએ ઈન્દ્રભૂતિ આદિ આગળ અધ્યયનનો અર્થ કહ્યો તેમ હું પણ વર્ણન કરીશ.

પ્રશ્ન - છત્રસ્થની વર્ણન શક્તિ તીર્થકર સમાન કઈ રીતે હોય ? સામાન્ય અભિધેય પદાર્થ વર્ણન માત્રને આશ્રીને આમ કહ્યું છે વળી હું તેને અનુસરીને વર્ણન કરીશ, સ્વમતિથી નહીં.

આ પ્રજ્ઞાપનામાં ૩૬ પદો છે. પદ, પ્રકરણ, અર્થાધિકાર આ પર્યાય શબ્દો છે તે પદો આ છે -

● સૂત્ર-૬ થી ૯ :-

૧-પ્રજ્ઞાપના, ૨-સ્થાન, ૩-બહુવક્તવ્ય, ૪-સ્થિતિ, ૫- વિશેષ, ૬- વ્યુત્ક્રાંતિ, ૭- ઉચ્છ્વાસ, ૮- સંજ્ઞા, ૯- યોનિ, ૧૦- ચરમ, ૧૧- ભાષા, ૧૨- શરીર, ૧૩- પરિણામ, ૧૪- કષાય, ૧૫- ઈન્દ્રિય, ૧૬- પ્રયોગ, ૧૭- લેશ્યા, ૧૮- કાયસ્થિતિ, ૧૯- સમ્યક્ત્વ, ૨૦- અંતક્રિયા, ૨૧- અગગાહન સંસ્થાન, ૨૨- ક્રિયા, ૨૩- કર્મ, ૨૪- કર્મબંધક, ૨૫- કર્મવેદક, ૨૬- વેદબંધક, ૨૭- વેદવેદક, ૨૮- આહાર, ૨૯- ઉપયોગ, ૩૦- પશ્યતા, ૩૧- સંજ્ઞા, ૩૨- સંયમ, ૩૩- અવધિ, ૩૪- પ્રવિચારણા, ૩૫- વેદના, ૩૬- સમુદ્ઘાત.

● વિવેચન-૬ થી ૯ :-

૧- તેમાં પહેલું પદ પ્રજ્ઞાપનાવિષયક પ્રશ્નને આશ્રીને પ્રવૃત્ત હોવાથી પ્રજ્ઞાપના, ૨- સ્થાન, ૩- બહુવક્તવ્ય ઈત્યાદિ ૩૬-પદો સૂત્રાર્થ મુજબ જાણવા. વિશેષ એ કે - છટ્ટું વ્યુત્ક્રાંતિ લક્ષણ અધિકાર યુક્ત હોવાથી વ્યુત્ક્રાંતિ છે. દશમું ‘ચરમ’ના પ્રશ્નને આશ્રીને પ્રવૃત્ત હોવાથી ચરમ. ચોવીશમું કર્મબંધક - જે રીતે જીવ કર્મનો બંધક થાય તે રીતે પ્રરૂપવાથી છે. છલ્વીસમું - વેદ બંધક - અનુભવાય તે વેદ, તેનો બંધક, અર્થાત્ કેટલી પ્રકૃતિ વેદતા કેટલી પ્રકૃતિનો બંધ થાય છે તેનું નિરૂપણ. સત્તાવીશમું વેદવેદક - કઈ પ્રકૃતિ વેદતા કેટલી પ્રકૃતિ વેદે તે વેદ વેદક. અઠ્ઠાવીશ - આહારના પ્રતિપાદકત્વથી આહાર. આ રીતે પદોનો ઉપન્યાસ કરેલ છે.

❁ પદ-૧-“પ્રજ્ઞાપના” ❁
— X — X — X —

૦ હવે અનુક્રમે પદ ગત સૂત્રોમાં પહેલા પદનું સૂત્ર કહે છે —

● સૂત્ર-૧૦ :-

તે પ્રજ્ઞાપના કેટલા ભેદે છે ? બે ભેદે કહી છે. તે આ પ્રમાણે - જીવ પ્રજ્ઞાપના અને અજીવ પ્રજ્ઞાપના.

● વિવેચન-૧૦ :-

આ સૂત્રનો અર્થ શો અવસર છે ? આ પ્રશ્ન સૂત્ર છે. તેને આરંભમાં મૂકીને જણાવે છે કે મધ્યસ્થ, બુદ્ધિમાન્, જિજ્ઞાસુ પ્રશ્ન કરનારને અરિહંત ભગવંતે ઉપદેશોલા તત્ત્વોની પ્રરૂપણા કરવી. - X - તેમાં સે શબ્દ નિપાત છે. અથવા અથ અર્થમાં છે. તે વાક્ય ઉપન્યાસાર્થ છે. કિં બીજાને પ્રશ્ન કરવામાં છે. - X - તેનો સમુદાય અર્થ આ રીતે — પ્રશ્ન કરવા યોગ્ય સ્થાનાદિ પદો દૂર રહો. કેમકે વાણીની પ્રવૃત્તિ અનુક્રમે થાય છે, તેથી પ્રજ્ઞાપના પદ પછી તેઓનો ઉપન્યાસ કરેલ છે, તેમાં એટલું પહેલાં પૂછુ છું કે —

પ્રજ્ઞાપના કેટલા પ્રકારે છે ? - X - X - એ પ્રમાણે શિષ્ય પ્રશ્ન કરતાં, ગુરુ શિષ્ય વચનને અનુસરીને આદર અર્થે શિષ્ય પ્રતિ પુનરુચ્ચાર કરી કહે છે — “પ્રજ્ઞાપના” બે ભેદે છે. અર્થે શિષ્યના નામ ગ્રહણ વિના ઉત્તર સૂત્રથી સૂચવે છે કે સર્વ સૂત્રો ગણધરના પ્રશ્ન અને તીર્થકરના ઉત્તરરૂપ નથી, કોઈ સૂત્રો બીજી રીતે પણ હોય, તો પણ બાહુલ્યથી તેમ હોય છે. કહે છે — અરહંતો અર્થ કહે છે, ગણધરો સૂત્રને ગુંથે છે. તેમાં પ્રજ્ઞાપનાનો અર્થ પૂર્વવત્ છે. જો તીર્થકર જ ઉત્તર દાતા હોય તો અન્ય તીર્થકર પણ આમ જ કહે છે, તેમ જાણવું પણ જો તીર્થકર મતાનુસારી કોઈ આચાર્ય કહે તો, ત્યારે તીર્થકર અને ગણધરોએ બે પ્રકારે કહી છે, તેમ સમજવું.

તે બે ભેદે — જીવ પ્રજ્ઞાપના, અજીવપ્રજ્ઞાપના. જીવે-પ્રાણોને ધારણ કરે તે જીવ. પ્રાણ બે ભેદે — દ્રવ્ય પ્રાણ, ભાવ પ્રાણ. દ્રવ્યપ્રાણ - ઈન્દ્રિય આદિ. ભાવપ્રાણ - જ્ઞાનાદિ. દ્રવ્યપ્રાણોના સંબંધ થકી પણ પ્રાણી નારકાદિ સંસારી જીવો છે. કેવળ ભાવપ્રાણો વડે સમસ્ત કર્મસંગ રહિત સિદ્ધો છે. એ જીવોની પ્રજ્ઞાપના.

જે જીવ નથી તે અજીવ - જીવ વિપરીત સ્વરૂપવાળા. તે ધર્મ-અધર્મ-આકાશ-પુદ્ગલાસ્તિકાય, અક્ષા સમયરૂપ - તેમની પ્રજ્ઞાપના તે અજીવ પ્રજ્ઞાપના. બંને ‘ચ’ કાર બંને પ્રજ્ઞાપનાના પ્રાધાન્યને જણાવે છે. સામાન્યથી કહ્યું, હવે વિશેષરૂપે કહે છે—

અલ્પવક્તવ્યતા હોવાથી પહેલા અજીવપ્રજ્ઞાપના —

● સૂત્ર-૧૧ :-

તે અજીવ પ્રજ્ઞાપના શું છે ? અજીવ પ્રજ્ઞાપના બે ભેદે છે — રૂપી અજીવ પ્રજ્ઞાપના અને અરૂપી અજીવ પ્રજ્ઞાપના.

● વિવેચન-૧૧ :-

તે અજીવ પ્રજ્ઞાપના શું છે ? બે ભેદે છે — રૂપી અજીવ પ્રજ્ઞાપના, અરૂપી અજીવ પ્રજ્ઞાપના. જેમને રૂપ છે તે રૂપી. રૂપ ગ્રહણ ગંધાદિનું ઉપલક્ષણ છે, તે સિવાય રૂપનો સંભવ નથી. તેથી કહ્યું છે કે — પ્રતિ પરમાણુ રૂપ-રસ-ગંધ-સ્પર્શવાળા છે. - X - X - X - રૂપી એવા તે અજીવોની પ્રજ્ઞાપના તે રૂપી અજીવ પ્રજ્ઞાપના. અર્થાત્ પુદ્ગલ સ્વરૂપ અજીવની પ્રજ્ઞાપના. કેમકે પુદ્ગલો જ રૂપાદિવાળા છે. રૂપ સિવાયના અરૂપી ધર્માસ્તિકાયાદિ અજીવ તે અરૂપી અજીવ. તેમની પ્રજ્ઞાપના, તે અરૂપી અજીવ પ્રજ્ઞાપના.

અલ્પ વક્તવ્યતા હોવાથી પહેલા અરૂપી અજીવ પ્રજ્ઞાપના.

● સૂત્ર-૧૨ :-

તે અરૂપી અજીવ પ્રજ્ઞાપના કેટલા ભેદે છે ? તે દશ ભેદે કહેલી છે — ધર્માસ્તિકાય, ધર્માસ્તિકાય દેશ અને ધર્માસ્તિકાય પ્રદેશ, અધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય દેશ અને અધર્માસ્તિકાય પ્રદેશ. આકાશાસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાયદેશ, આકાશાસ્તિકાય પ્રદેશ અને અક્ષા સમય. તે આ અરૂપી અજીવ પ્રજ્ઞાપના છે.

● વિવેચન-૧૨ :-

હવે આ અરૂપી અજીવ પ્રજ્ઞાપના કેટલા ભેદે છે ? તે દશ પ્રકારે છે — અરૂપી અજીવોના દશવિધપણાંથી તેની પ્રરૂપણા પણ દશ ભેદે કહી છે. તે દશ દશવિધત્વને દશવિ છે. તે હવે કહેવાનાર ભેદકથનને પ્રગટ કરવાને કહે છે - X - X - ધર્માસ્તિકાય-જીવ અને પુદ્ગલોના સ્વભાવથી જ ગતિ પરિણામ પરિણતતાના તે સ્વભાવના ધારણ કે પોષણ કરવાથી ધર્મ, અસ્તિ - પ્રદેશો, તેમનો કાય - સંઘાત. - X - અસ્તિકાય-પ્રદેશ સંઘાત. ધર્મ એવો અસ્તિકાય તે ધર્માસ્તિકાય. આના વડે સર્વ ધર્માસ્તિકાયરૂપ અવયવી દ્રવ્ય કહ્યું. અવયવી એટલે અવયવોનો તથા રૂપ સંઘાત પરિણામ વિશેષ જ, પણ અવયવ દ્રવ્યોથી જુદું દ્રવ્ય નથી. જેમ લંબાઈ અને પહોળાઈપણે સંઘાતરૂપ પરિણામ વિશેષને પ્રાપ્ત થયેલ તંતુઓને જ લોકમાં પટ કહે છે, તંતુથી જુદુ પટ દ્રવ્ય નથી. - X - X - આ વાદનો વિચાર બીજે સ્થાને કરેલ છે.

ધર્માસ્તિકાય દેશ — તે જ ધર્માસ્તિકાયના બુદ્ધિ કલ્પિત બે વગેરે પ્રદેશાત્મક વિભાગ. ધર્માસ્તિકાય પ્રદેશ-પ્રકૃષ્ટ દેશ તે પ્રદેશ - નિર્વિભાગ ભાગ. તે અસંખ્યાત છે. કેમકે તેનું પ્રમાણ લોકાકાશ પ્રદેશ છે. તેથી જ બહુવચન કહ્યું છે.

ધર્માસ્તિકાયનો પ્રતિપક્ષી તે અધર્માસ્તિકાય. અર્થાત્ જીવ અને પુદ્ગલોના સ્થિતિ પરિણત પરિણામોમાં ઉપકારક અમૂર્ત અસંખ્યાત પ્રદેશ સ્કંધાત્મક તે અધર્માસ્તિકાય. અધર્માસ્તિકાય દેશ આદિ પૂર્વવત્.

આકાશ-પોત-પોતાના સ્વભાવને ન છોડવાની મર્યાદા વડે જેમાં સ્વરૂપથી પ્રતિભાષિત થાય તે. અથવા અભિવિધિ અર્થ-સર્વ ભાવોની વ્યાપ્તિ વડે પ્રતિભાસમાન

થાય તે આકાશ. તેના પ્રદેશોનો સમૂહ તે આકાશાસ્તિકાય આકાશાસ્તિકાય દેશાદિ પૂર્વવત્. વિશેષ આ - પ્રદેશો અનંતા જાણવા. કેમકે અલોક અનંત છે.

અદ્ધા - કાળની સંજ્ઞા છે તે રૂપ સમય, તે અદ્ધાસમય. અથવા કાળનો નિર્વિભાવ ભાગ તે અદ્ધા સમય. આ કાળ વાસ્તવિક રીતે એક જ વર્તમાન સમયરૂપ છે. અતીત-અનાગત સમયરૂપ નથી. કેમકે તેઓ અનુક્રમે વિનાશ પામેલ અને અનુત્પન્ન હોવાથી અવિદ્યમાન છે. સમૂહનો અભાવ હોવાથી કાળમાં દેશ-પ્રદેશની કલ્પના થતી નથી. આવલિકાદિ પણ વ્યવહારથી કલ્પિત જાણવા.

અહીં આ ક્રમ ઉપન્યાસમાં શું પ્રયોજન છે ? આ ધર્માસ્તિકાય પદ મંગલરૂપ છે. કેમકે તે આદિમાં 'ધર્મ' શબ્દ સહિત છે. હવે પદાર્થની પ્રરૂપણાનો પ્રારંભ કર્યો છે. તેથી મંગલને માટે પ્રારંભે ધર્માસ્તિકાય લીધું. તેના વિપક્ષભૂત અધર્માસ્તિકાય હોવાથી પછી અધર્માસ્તિકાયનું ગ્રહણ કર્યું. બંનેના આધારભૂત આકાશ છે, તેથી પછી આકાશાસ્તિકાયનું ગ્રહણ કર્યું. પછી અજીવના સાધર્મ્યથી અદ્ધા સમય લીધો. અથવા અહીં ધર્માધર્માસ્તિકાય સર્વવ્યાપક નથી. જે સર્વવ્યાપક હોય તો તેના સામર્થ્યથી જીવ અને પુદ્ગલના અસ્ખલિત પ્રચાર પ્રવૃત્તિમાં લોકાલોક વ્યવસ્થા ન ઘટી શકે. પણ લોકાલોક વ્યવસ્થા છે. કેમકે તે-તે પ્રદેશમાં સાક્ષાત્ દેખાય છે, તેથી જેટલા ક્ષેત્રમાં તે બે છે, તેટલો પ્રમાણ લોક, બાકી અલોક. - X - X - આ રીતે લોકાલોકની વ્યવસ્થાનું કારણ ધર્માધર્માસ્તિકાય છે માટે તેનું ઉપાદાન પહેલા કર્યું. માંગલિક માટે પહેલાં ધર્માસ્તિકાયનું, પછી પ્રતિપક્ષી અધર્મ, પછી લોકાલોકવ્યાપી આકાશનું, લોકમાં સમય-અસમય ક્ષેત્ર વ્યવસ્થાકારીપણાથી અદ્ધા સમયનું ગ્રહણ છે.

● સૂત્ર-૧૩ :- (ચાલુ)

રૂપી અજીવપ્રજ્ઞાપના કેટલા પ્રકારે છે ? ચાર પ્રકારે છે - સ્કંધ, સ્કંધદેશ, સ્કંધપ્રદેશ, પરમાણુ પુદ્ગલ. પુદ્ગલો સંક્ષેપથી પાંચ ભેદે છે. તે આ - વર્ણ પરિણત, ગંધ પરિણત, રસ પરિણત, સ્પર્શ પરિણત, સંસ્થાન પરિણત.

● વિવેચન-૧૩ :- (ચાલુ)

તે રૂપી અજીવપ્રજ્ઞાપના કેટલા ભેદે છે ? આચાર્યએ કહ્યું - ચાર ભેદે. (૧) સ્કંધ-પુદ્ગલોના છુટા પાડવાથી શોષણ પામે, મળવાથી વૃદ્ધિ પામે તે સ્કંધ, બહુવચન પુદ્ગલ સ્કંધોનું અનંતત્વ જણાવે છે. આ વાત આગમમાં કહી છે, દ્રવ્યથી પુદ્ગલાસ્તિકાય અનંત છે. સ્કંધ દેશ - સ્કંધોના જ સ્કંધરૂપ પરિણામનો ત્યાગ ન કરતા એવા બુદ્ધિકલ્પિત બે, ત્રણ ઈત્યાદિ પ્રદેશના સમુદાયરૂપ વિભાગ તે સ્કંધ દેશ. - X - સ્કંધ પ્રદેશ - સ્કંધરૂપ પરિણામને પ્રાપ્ત થયેલા સ્કંધોને જ બુદ્ધિકલ્પિત અત્યંત સૂક્ષ્મ દેશ. જેના ભાગ કલ્પી ન શકાય એવા ભાગો સ્કંધદેશો કહેવાય છે. - X - પરમાણુ પુદ્ગલ - અત્યંત સૂક્ષ્મ અણુ, જેના ભાગ કલ્પી ન શકાય એવા નિર્વિભાગ દ્રવ્યરૂપ પુદ્ગલો તે પરમાણુ પુદ્ગલો અને સ્કંધ રૂપ પરિણામ રહિત કેવળ પરમાણુ જાણવા.

તે સંક્ષેપથી યથાયોગ્યપણે પાંચ પ્રકારે કહ્યા છે. તે આ રીતે વર્ણપરિણત - વર્ણ પરિણામવાળા, એમ ગંધ-રસ-સ્પર્શ-સંસ્થાન પરિણત, “પરિણત”એ અતીતકાળ નિર્દેશ છે, વર્તમાન અને ભાવિ કાળના સૂચક છે. કેમકે તે બે વિના ભૂતકાળ સંભવે નહીં. કહ્યું છે - જે વર્તમાનને ઉત્તલંઘે તે અતીત થાય છે અને વર્તમાનત્વને તે અનુભવે છે, જે અનાગતને અતીક્રમેલ છે. તેથી વર્ણ પરિણત એટલે વર્ણરૂપે પરિણત છે - પરિણામે છે અને પરિણામશે. એ રીતે ગંધ, રસ પરિણતાદિ કહેવા.

● સૂત્ર-૧૩ :- (ચાલુ)

જે વર્ણ પરિણત છે, તે પાંચ ભેદે કહ્યા છે. તે આ - કાળા-નીલા-લોહિત-હાલિદ્ર-શુક્લ વર્ણ પરિણત. જે ગંધરૂપે પરિણત છે, તે બે ભેદે છે - સુરભિ અને દુરભિગંધ પરિણત. જે રસ પરિણત છે, તે પાંચ ભેદે છે - કડવા, તીખા, તુરા, ખાટા અને મધુર રસપણે પરિણત. જે સ્પર્શ પરિણત છે તે આઠ ભેદે છે - કર્કશ, મૃદુ, ભારે, હલકો, શીત, ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ, રૂક્ષ સ્પર્શ પરિણત. જે સંસ્થાન પરિણત છે તે પાંચ ભેદે છે - પરિમંડલ, વૃત્ત, ત્ર્યસ, ચતુરસ, આચત સંસ્થાન પરિણત.

● વિવેચન-૧૩ :- (ચાલુ)

જે વર્ણ પરિણત છે, તે પાંચ ભેદે કહ્યા છે - કાજળ આદિવત્ કૃષ્ણ વર્ણ પરિણત, ગળી આદિ માફક નીલવર્ણ પરિણત, હિંગલોક આદિવત્ લોહિતવર્ણ પરિણત, હળદરાદિવત્ હારિદ્રવર્ણ પરિણત. શંખાદિવત્ શુક્લવર્ણ પરિણત. જે ગંધ પરિણત છે તે બે ભેદે-ચંદનાદિવત્ સુગંધ પરિણત, લસણ આદિવત્ દુર્ગંધ પરિણત. જો કે કોઈપણરૂપે રહેલ પુદ્ગલ સામગ્રીના વશથી સુગંધ કે દુર્ગંધરૂપે પરિણામે છે.

જે રસપણે પરિણત છે, તે પાંચ ભેદે કહ્યા છે - કોશાતકી આદિવત્ કડવા રસરૂપે પરિણત, સુંઠ આદિવત્ તીખા રસરૂપે પરિણત. કાચા કોઠા માફક કચાયરસપણે પરિણામેલ. અમ્લ વેતસાદિવત્ અમ્લરસ પરિણત, મધુરરસ પરિણત.

જે સ્પર્શ પરિણત છે, તે આઠ ભેદે છે - પત્થરની જેમ કર્કશસ્પર્શ પરિણત, રૂ આદિ પેઠે મૃદુ સ્પર્શ પરિણત, વજાદિવત્ ગુરુ સ્પર્શ પરિણત, અર્કતૂલાદિવત્ લઘુસ્પર્શ પરિણત, મૃણાલ આદિવત્ શીતસ્પર્શ પરિણત, વહ્નિ આદિવત્ ઉષ્ણ સ્પર્શ પરિણત, ઘી આદિવત્ સ્નિગ્ધ સ્પર્શ પરિણત, રૂક્ષ સ્પર્શ.

જે સંસ્થાન પરિણત છે, તે પાંચ ભેદે છે - વલયની જેમ પરિમંડલ સંસ્થાન પરિણત, કુંભારના ચાકડા માફક વૃત્ત સંસ્થાન પરિણત, શીંગોડાની માફક ત્ર્યસ સંસ્થાન પરિણત, કુંભિકાદિ માફક ચોરસ સંસ્થાન પરિણત, દંડાદિ માફક આચત સંસ્થાન પરિણત. આ પરિમંડલાદિ સંસ્થાન ઘન અને પ્રતર ભેદથી બે પ્રકારે છે વળી પરિમંડલને છોડીને બાકીના સંસ્થાન ઓજ: પ્રદેશ જનિત અને યુગ્મ પ્રદેશજનિત બે ભેદે છે. તેમાં ઉત્કૃષ્ટ પરિમંડલાદિ બધાં સંસ્થાનો નિયત સંખ્યાવાળા પરમાણુઓથી ઉત્પન્ન અને અસંખ્યાતા આકાશપ્રદેશમાં રહેલા છે અને જઘન્ય સંસ્થાન નિયત

સંખ્યાવાળા પરમાણુથી બનેલા, પણ બતાવ્યા વિના જાણી શકાય તેમ નથી માટે શિષ્યોના ઉપકારાર્થે બતાવે છે.

(૧) ઓજઃપ્રદેશ પ્રતરવૃત્ત - પાંચ પરમાણુથી બનેલ અને પાંચ આકાશ પ્રદેશમાં રહેલ છે. એક પરમાણુ મધ્યે, ચાર ચારે દિશામાં. (૨) યુગ્મપ્રદેશ પ્રતરવૃત્ત - બાર પરમાણુનું બનેલ અને બાર આકાશ પ્રદેશમાં રહેલ હોય. તેમાં રુચક રૂપે સ્થાયી બાકીના બબ્બે પરમાણુ ચારે દિશામાં મૂકો. (૩) ઓજઃપ્રદેશ ઘનવૃત્ત - સાત પ્રદેશ વડે બનેલ અને સાત આકાશ પ્રદેશમાં રહેલ હોય, પાંચ પ્રદેશના પ્રતર વૃત્તના મધ્ય ભાગે રહેલા પરમાણુની ઉપર-નીચે એક-એક પરમાણુ મૂકવો. (૪) યુગ્મપ્રદેશ ઘનવૃત્ત - ૩૨ પ્રદેશાત્મક અને ૩૨-આકાશ પ્રદેશમાં રહેલ હોય. - X - (૫) ઓજઃપ્રદેશ પ્રતરત્ર્યસ્ર-ત્રણ પ્રદેશનું બનેલ અને ત્રણ આકાશપ્રદેશમાં રહેલ - X - (૬) યુગ્મપ્રદેશ પ્રતરત્ર્યસ્ર - છ પરમાણુથી બનેલ, છ આકાશ પ્રદેશમાં રહેલ છે - X -

(૭) ઓજઃપ્રદેશ ઘનત્ર્યસ્ર - પાત્રીશ પરમાણુથી બનેલ અને પાત્રીશ આકાશ પ્રદેશમાં રહેલ છે. તેમાં તીર્છા નિરંતર પાંચ પરમાણુ મૂકવા. તેની નીચે અનુક્રમે તીર્છા ચાર, બે, ત્રણ, એક પરમાણુ મૂકવા. એ રીતે પંદર પ્રદેશવાળું પ્રતર થાય. આ જ પ્રતરના ઉપર સર્વ પંક્તિમાં અંતે રહેલા એક એક પ્રદેશને છોડી દશ પરમાણુ મૂકવા. તેમ જ તેના ઉપર ઉપર છ, ત્રણ, એક એમ અનુક્રમે પરમાણુ મૂકવા. આ બધા મળીને પાત્રીશ પ્રદેશો છે.

૮- યુગ્મપ્રદેશ ઘનત્ર્યસ્ર - ચાર પ્રદેશનું બનેલ અને ચાર આકાશ પ્રદેશમાં રહેલ છે. - X - ૯- ઓજઃપ્રદેશ પ્રતર ચતુરસ્ર - નવ પરમાણુનું બનેલ, નવ આકાશ પ્રદેશમાં રહેલ હોય - X - ૧૦- યુગ્મપ્રદેશ પ્રતર ચતુરસ્ર - ચાર પરમાણુનું બનેલ અને ચાર આકાશ પ્રદેશમાં રહેલ છે - X - ૧૧- ઓજઃપ્રદેશ ઘનચતુરસ્ર-સત્તાવીશ પરમાણુનું બનેલ અને સત્તાવીશ આકાશપ્રદેશમાં રહેલ છે. નવપ્રદેશના બનેલ પૂર્વોક્ત પ્રતરની ઉપર અને નીચે નવ નવ પ્રદેશો સ્થાપવા, તેથી સત્તાવીશ પ્રદેશનું ઘન ચતુરસ્ર થાય.

૧૨- યુગ્મપ્રદેશ ઘન ચતુરસ્ર - આઠ પરમાણુથી બનેલ અને આઠ આકાશ પ્રદેશમાં રહેલ છે. - X - ૧૩- ઓજઃપ્રદેશ શ્રેણ્યાયત - ત્રણ પરમાણુવાળુ અને ત્રણ આકાશ પ્રદેશમાં રહેલ છે - X - ૧૪- યુગ્મપ્રદેશ શ્રેણ્યાયત - બે પરમાણુવાળુ અને બે આકાશ પ્રદેશમાં રહેલ છે. - X - ૧૫- ઓજઃપ્રદેશ પ્રતરાયત - પંદર પરમાણુનું બનેલ અને પંદર આકાશપ્રદેશમાં રહેલ છે. - X - ૧૬- યુગ્મપ્રદેશ પ્રતરાયત - છ પરમાણુનું બનેલ અને છ આકાશપ્રદેશમાં રહેલ છે. - X - ૧૭- ઓજઃપ્રદેશ ઘનાયત - ૪૫-પરમાણુથી ઉત્પન્ન અને ૪૫-આકાશ પ્રદેશમાં રહેલ છે, પૂર્વોક્ત-૧૫ અને ઉપર-નીચે ૧૫-૧૫.

૧૮- યુગ્મપ્રદેશ ઘનાયત - બાર પરમાણુઓનું બનેલ અને બાર આકાશ

પ્રદેશમાં રહેલ છે. - X - ૧૯- પ્રતર પરિમંડલ - વીશ પરમાણુઓનું બનેલ અને વીશ આકાશપ્રદેશમાં રહેલું છે. તેમાં પૂર્વાદિ ચારે દિશામાં ચાર-ચાર અને વિદિશામાં એક-એક પરમાણુ મૂકવા. ૨૦-ઘન પરિમંડલ - ચાલીશ પરમાણુનું બનેલ અને ચાલીશ આકાશ પ્રદેશોમાં રહેલ છે. - X -

આ પ્રમાણે એ સંસ્થાનોની પ્રરૂપણા કરી, કેમકે જે એનાથી પણ ન્યૂન પ્રદેશ હોય તો ઉપરોક્ત સંસ્થાનો થતાં નથી. આ અર્થની સંગ્રાહક ઉત્તરાધ્યયન નિર્ચુકિતગાથા છે. જે ઉપરોક્ત અર્થને કહે છે. હવે વર્ણાદિનો પરસ્પર સંવેદ -

● સૂત્ર-૧૩ :- (ચાલુ)

જે વર્ણથી કાળા વર્ણ પરિણત છે, તે ગંધથી સુરભિગંધ પરિણત પણ છે, દુરભિગંધ પરિણત પણ છે. રસથી તિક્ત રસ પરિણત પણ છે, કટુક-કષાય-અમ્લ-મધુર રસ પરિણત પણ છે. સ્પર્શથી કર્કશ સ્પર્શ પરિણત પણ છે, મૃદુ-ગુરુક-લઘુક-શીત-ઉષ્ણ-સ્નિગ્ધ-ઋક્ષ સ્પર્શ પરિણત પણ છે. સંસ્થાનથી પરિમંડલ સંસ્થાન પરિણત પણ છે, વૃત્ત-ત્ર્યસ્ર-ચતુરસ્ર-આયત સંસ્થાન પરિણત પણ છે.

જે વર્ણથી નીલ વર્ણ પરિણત છે, તે ગંધથી સુરભિગંધ પરિણત પણ છે, દુરભિગંધ પરિણત પણ છે. રસથી તિક્ત ચાવત્ મધુર એ પાંચે રસ પરિણત છે. સ્પર્શથી કર્કશ ચાવત્ ઋક્ષ એ આઠે સ્પર્શ પરિણત છે. સંસ્થાનથી પરિમંડલ ચાવત્ આયત એ પાંચે સંસ્થાન પરિણત છે.

જે વર્ણથી લોહિત વર્ણ પરિણત છે, તે ગંધથી સુરભિગંધ પરિણત પણ છે, દુરભિગંધ પરિણત પણ છે. રસથી તિક્ત ચાવત્ મધુરરસ પરિણત પણ છે. સ્પર્શથી કર્કશ સ્પર્શ ચાવત્ ઋક્ષ સ્પર્શ પરિણત પણ છે. સંસ્થાનથી પરિમંડલ ચાવત્ આયત સંસ્થાન પરિણત પણ છે.

જે વર્ણથી હાલિદ્રવર્ણ પરિણત છે, તે ગંધથી સુરભિ અને દુરભિગંધ પરિણત પણ છે. રસથી તિક્ત ચાવત્ મધુરરસ પરિમત પણ છે. સ્પર્શથી કર્કશ ચાવત્ ઋક્ષ સ્પર્શ પરિણત પણ છે. સંસ્થાનથી પરિમંડલ સંસ્થાન ચાવત્ આયત સંસ્થાન પરિમત પણ છે.

જે વર્ણથી શુક્લ વર્ણ પરિણત છે. તે ગંધથી સુરભિગંધ કે દુરભિગંધ પરિણત પણ છે, રસથી તિક્ત ચાવત્ મધુર રસ પરિણત પણ છે, સ્પર્શ કર્કશ ચાવત્ ઋક્ષ સ્પર્શ પરિણત પણ છે. સંસ્થાનથી પરિમંડલ ચાવત્ આયત સંસ્થાન પરિણત પણ છે.

[આ રીતે પાંચ વર્ણ આશ્રિત ૧૦૦ ભેદો થયા.]

જે ગંધથી સુરભિગંધ પરિણત છે, તે વર્ણથી કાળાવર્ણ પરિણત પણ છે, નીલવર્ણ પરિણત પણ છે, લોહિતવર્ણ પરિણત પણ છે, હાલિદ્ર વર્ણ પરિણત પણ છે, શુક્લ વર્ણ પરિણત પણ છે. રસથી તિક્ત રસ પરિણત ચાવત્ મધુર રસ પરિણત પણ છે. સ્પર્શથી કર્કશ સ્પર્શ પરિણત ચાવત્ ઋક્ષ સ્પર્શ પરિણત પણ

જે સંસ્થાનથી પરિમંડલ સંસ્થાન પરિણત છે, તે કાળા આદિ પાંચે વર્ણ પરિણત પણ હોય, બંને ગંધ પરિણત પણ હોય, રસથી તિક્તાદિ પાંચે રસ પરિણત પણ હોય, સ્પર્શથી કર્કશાદિ આઠે સ્પર્શ પરિણત પણ હોય. [૨૦ ભેદ]

જે સંસ્થાનથી વૃત્ત સંસ્થાન પરિણત હોય, તે વર્ણથી કાળા આદિ પાંચે વર્ણ પરિણત પણ હોય, બંને ગંધ પરિણત પણ હોય રસથી તિક્તાદિ પાંચે રસ પરિણત પણ હોય સ્પર્શથી કર્કશાદિ આઠે સ્પર્શ પરિણત પણ હોય.

જે સંસ્થાનથી ત્ર્યસ્ર સંસ્થાન પરિણત હોય તે વર્ણથી કાળા આદિ પાંચે વર્ણ પરિણત પણ હોય, બંને ગંધ પરિણત પણ હોય, રસથી તિક્તાદિ પાંચે રસ પરિણત પણ હોય. સ્પર્શથી કર્કશાદિ આદિ આઠે સ્પર્શ પરિણત પણ હોય.

જે સંસ્થાનથી ચતુરસ્ર સંસ્થાન પરિણત હોય તે વર્ણથી કાળા આદિ પાંચે વર્ણ પરિણત પણ હોય, બંને ગંધથી પરિણત પણ હોય, રસથી તિક્તાદિ પાંચે રસ પરિણત પણ હોય, સ્પર્શથી કર્કશાદિ આઠે સ્પર્શ પરિણત પણ હોય.

જે સંસ્થાનથી આચત સંસ્થાન પરિણત હોય તે વર્ણથી કાળા-નીલો-લોહિત-હાલિદ્ર-શુક્લ વર્ણ પરિણત પણ હોય, ગંધથી સુરભિ-દુરભિ ગંધ પરિણત પણ હોય, રસથી તિક્ત-કટુક-કષાય-અંબિલ-મધુર રસ પરિણત પણ હોય. સ્પર્શથી કર્કશ-મૃદુ-ગુરુ-લઘુ-શીત-ઉષ્ણ-સ્નિગ્ધ-ઋક્ષ સ્પર્શ પરિણત પણ હોય. [સંસ્થાનથી આ ૧૦૦ ભેદ થયા.]

તે આ રૂપી અજીવ પ્રજ્ઞાપના, અજીવ પ્રજ્ઞાપના કહ્યા.

● વિવેચન-૧૩ :- (ચાલુ)

જે સ્કંધાદિ વર્ણને આશ્રીને કાળા વર્ણ પરિણત પણ હોય છે, તે ગંધને આશ્રીને સુરભિગંધ પરિણત પણ હોય અને દુરભિગંધ પરિણત પણ હોય અર્થાત્ ગંધને આશ્રીને કેટલાંક સુરભિગંધ પરિણત પણ હોય, કેટલાંક દુરભિગંધ પરિણત પણ હોય, પણ અમુક એક જ ગંધપણે પરિણત હોતા નથી. એ પ્રમાણે રસ, સ્પર્શ અને સંસ્થાને આશ્રીને ભંગો કહેવા. તેમાં બે ગંધ, પાંચ રસો, આઠ સ્પર્શ, પાંચ સંસ્થાન મળીને વીશ ભંગો કાળા વર્ણપણે પરિણમેલ સ્કંધોના થાય. એ રીતે નીલાદિના પણ જાણવા.

ગંધને આશ્રીને - સુરભિગંધ પરિણામ પરિણત પણ વર્ણથી-૫, રસથી-૫, સ્પર્શથી-૫, સંસ્થાનથી-૫, કુલ-૨૩, એ પ્રમાણે દુરભિગંધ પરિણત પણ ૨૩, તેથી ગંધથી ૪૬-ભેદ.

રસને આશ્રીને તિક્તરસ પરિણત - વર્ણથી-૫, ગંધથી-૨, સ્પર્શથી-૮, સંસ્થાનથી-૫, કુલ-૨૦ એ રીતે કુલ-૧૦૦.

સ્પર્શને આશ્રીને કર્કશ સ્પર્શ પરિણત છે, તે વર્ણથી-૫, ગંધથી-૨, રસથી-૫, સ્પર્શથી-૬, કેમકે સ્પર્શના આઠ ભેદમાં પ્રતિપક્ષ સ્પર્શ યોગના અભાવથી બે સ્પર્શ નીકળી જતાં છ સ્પર્શ રહે છે, સંસ્થાનથી-૫- બધાં મળીને-૨૩, એ રીતે કુલ ૧૮૪ ભેદો.

સંસ્થાનને આશ્રીને પરિમંડલ સંસ્થાન પરિણત હોય, તે વર્ણથી-૫, ગંધથી-૨, રસથી-૫, સ્પર્શથી-૮, આ બધાં એકઠા થઈને ૨૦ ભેદ, પાંચે સંસ્થાન થઈ ૧૦૦-ભેદો થશે.

વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ, સંસ્થાનના કુલ ૫૩૦-ભેદો છે.

અહીં જો કે બાદર સ્કંધોમાં પાંચે વર્ણો, બંને ગંધો, પાંચે રસો હોય છે. તેથી અપેક્ષિત વર્ણાદિ સિવાય, બાકીના વર્ણાદિ વડે પણ ભાંગા સંભવે છે. તો પણ તે જ બાદર સ્કંધમાં વ્યવહારથી જે કૃષ્ણ વર્ણાદિ યુક્ત અવાંતર પેટા સ્કંધો છે, જેમકે દેહસ્કંધમાં લોચન સ્કંધ કૃષ્ણ છે, તેની અંતર્ગત કોઈ સ્કંધ લાલ છે વગેરે તેની અહીં વિવક્ષા છે, તેઓને બીજા વર્ણો સંભવતા નથી.

સ્પર્શ વિચારણામાં અધિકૃત સ્પર્શના પ્રતિપક્ષ સ્પર્શ સિવાય બીજા સ્પર્શો લોકમાં પણ અવિરોધિ જણાય છે. તેથી યથોક્ત જ ભંગ સંખ્યા થાય. - X - X - આ વર્ણાદિ પરિણામોની સ્થિતિ જઘન્ય એક સમય, ઉત્કર્ષ અસંખ્યાતો કાળ જાણવો.

હવે જીવ પ્રજ્ઞાપનાને આશ્રીને પ્રશ્નસૂત્ર કહે છે -

● સૂત્ર-૧૪ :-

તે જીવ પ્રજ્ઞાપના કેટલા ભેદે છે ? બે ભેદે - સંસાર સમાપન્નક જીવ પ્રજ્ઞાપના, અસંસારસમાપન્નક જીવ પ્રજ્ઞાપના.

● વિવેચન-૧૪ :-

તે જીવ પ્રજ્ઞાપના શું છે ? બે ભેદે છે - સંસારી અને અસંસારી જીવ પ્રજ્ઞાપના. સંસરણ એ સંસાર - નારક, તિર્યચ, મનુષ્ય, દેવ ભવના અનુભવ રૂપ, તે એકી ભાવથી પ્રાપ્ત તે સંસાર સમાપન્ન અર્થાત્ સંસારવર્તી, તે જીવોની પ્રજ્ઞાપના. અસંસાર એટલે મોક્ષ, તેને પ્રાપ્ત તે અસંસાર સમાપન્ન અર્થાત્ મુક્ત, તેવા જીવો, તેની પ્રજ્ઞાપના, તે અસંસાર સમાપન્ન જીવ પ્રજ્ઞાપના.

અત્યવકતવ્યતાથી પહેલાં અસંસારી જીવ પ્રજ્ઞાપના કહે છે-

● સૂત્ર-૧૫,૧૬ :-

[૧૫] અસંસાર સમાપન્ન જીવ પ્રજ્ઞાપના કેટલા ભેદે છે ? અસંસાર સમાપન્ન જીવ પ્રજ્ઞાપના બે ભેદે કહેલ છે - અનંતર સિદ્ધ અસંસાર સમાપન્ન જીવ પ્રજ્ઞાપના અને પરંપર સિદ્ધ અસંસાર સમાપન્ન જીવ પ્રજ્ઞાપના.

[૧૬] અનંતર સિદ્ધ અસંસાર સમાપન્ન જીવ પ્રજ્ઞાપના કેટલા ભેદે છે ? પંદર ભેદે છે - તિર્થસિદ્ધ, અતિર્થસિદ્ધ, તિર્થકરસિદ્ધ, અતિર્થકરસિદ્ધ, સ્વયંબુદ્ધસિદ્ધ, પ્રત્યેકબુદ્ધસિદ્ધ, બુદ્ધ નોદિત સિદ્ધ, સ્ત્રીલિંગ સિદ્ધ, પુરુષલિંગ સિદ્ધ, નાપુંસકલિંગસિદ્ધ, સલિંગસિદ્ધ, અન્યલિંગસિદ્ધ, ગૃહલિંગસિદ્ધ, એકસિદ્ધ, અનેકસિદ્ધ.

● વિવેચન-૧૫,૧૬ :-

અસંસાર સમાપન્ન જીવ પ્રજ્ઞાપના કેટલા ભેદે છે ? બે ભેદે - અનંતરસિદ્ધ, ૦,

પરંપરસિદ્ધ. તેમાં જેઓને સિદ્ધ થયાને એક પણ સમયનું અંતર નથી તે અર્થાત્ વર્તમાન સમયે સિદ્ધ થયેલા છે તે અનંતર સિદ્ધ. - X - X -

જેઓને સિદ્ધ થયાને એક, બે, ત્રણ ઇત્યાદિ સમયોનું અંતર પડેલ છે, તે પરંપર સિદ્ધ. વિવક્ષિત પ્રથમ સમયે જેઓ સિદ્ધ થયેલા છે, તેની અપેક્ષાએ જેને સિદ્ધ થયાને બીજો સમય થયો હોય તે પર, એ રીતે ત્રીજો સમય ઇત્યાદિ સમયની વૃદ્ધિ કરતા યાવત્ અનંત અતીત કાળ સુધી મોક્ષે ગયેલ તે બધાં પરંપર સિદ્ધો કહેવાય છે - X - X - ચ શબ્દ સ્વગત ભેદ સૂચક છે.

અનંતરસિદ્ધ - અસંસાર સમાપ્ત જીવપ્રજ્ઞાપના કેટલા ભેદે છે ? પંદર પ્રકારે છે, કેમકે અનંતર સિદ્ધો સિદ્ધાવસ્થાની પૂર્વેની વિશેષતાના ભેદથી પંદર પ્રકારે છે. તે આ પ્રમાણે -

(૧) તીર્થસિદ્ધ - જેનાથી સંસારસાગર તરાય છે, તે તીર્થ - યથાવસ્થિત સર્વ જીવાજીવાદિ પદાર્થોના સાર્થ પ્રરૂપક તીર્થકર પ્રણીત પ્રવચન, તે નિરાધાર ન હોય, તેથી તેના આધાર ભૂત સંઘ કે પ્રથમ ગણધરને પણ તીર્થ જાણવા. કહ્યું છે - તીર્થ [શાસન] એ તીર્થ [તરણ સાધન] છે કે તીર્થકર તે તીર્થ છે ? ગૌતમ ! અરહંત નિયમા તીર્થકર છે, ચાતુર્વર્ણ સ્કંધ કે પ્રથમ ગણધર તીર્થ છે. તે તીર્થમાં ઉત્પન્ન સિદ્ધ, તે તીર્થસિદ્ધ.

(૨) અતીર્થસિદ્ધ - તીર્થનો અભાવ તે અતીર્થ, આ અભાવ બે રીતે - તીર્થની ઉત્પત્તિ ન થઈ હોય કે તીર્થનો વિસ્થેદ થયો હોય, તેમાં જે સિદ્ધ થાય તે અતીર્થ સિદ્ધ, તેમાં તીર્થની ઉત્પત્તિ પૂર્વે સિદ્ધ તે મરુદેવી આદિ. કેમકે મરુદેવીના સિદ્ધિગમન કાળે તીર્થ ઉત્પન્ન થયેલ ન હતું. તથા સુવિધિનાથ સ્વામી આદિ તીર્થકરના આંતરામાં જે જાતિ સ્મરણાદિ વડે મોક્ષ પામીને સિદ્ધ થયા તે તીર્થ વ્યવસ્થેદ સિદ્ધ.

(૩) તીર્થકરસિદ્ધ - તીર્થકર થઈને જેઓ સિદ્ધ થયા છે તે તીર્થકરસિદ્ધ... (૪) અતીર્થકર સિદ્ધ - સામાન્ય કેવલી થઈને જે સિદ્ધ થયા છે તે... (૫) સ્વયંબુદ્ધ સિદ્ધ - સ્વયં બોધ પામીને જે સિદ્ધ થયા છે તે... (૬) પ્રત્યેકબુદ્ધસિદ્ધ - પ્રત્યેક બુદ્ધ થઈને સિદ્ધ થયેલ... સ્વયંબુદ્ધ અને પ્રત્યેકબુદ્ધમાં શો ભેદ ? તેઓમાં બોધિ, ઉપધિ, શ્રુત અને બાહ્ય વેશથી ભેદ છે. તેથી કહે છે કે - સ્વયંબુદ્ધ કોઈપણ બાહ્ય કારણ વિના બોધ પામે છે, કેમકે પોતાના જાતિસ્મરણાદિ વડે બોધ પામેલા તે સ્વયંબુદ્ધ. તેઓના બે ભેદ છે - તીર્થકર અને તીર્થકર સિવાયના - અહીં તીર્થકર સિવાયના સ્વયંબુદ્ધનો અધિકાર છે. નંદિસૂત્ર યૂર્ણિકારે પણ આ કહેલ છે.

પ્રત્યેકબુદ્ધ કોઈપણ બાહ્ય કારણથી બોધ પામે છે બાહ્ય - વૃષભાદિ કારણ જોઈને બોધ પામેલા તે પ્રત્યેક બુદ્ધ, વળી સંભળાય છે કે - કરકંડૂ આદિ રાજર્ષિને બાહ્ય કારણથી બોધિ પ્રાપ્ત થયેલ છે અને તે બોધિ પ્રાપ્ત કરીને એકાકી જ વિચરે છે પણ ગચ્છવાસી સાધુ માફક સાથે મળીને વિચરતા નથી. નંદીના યૂર્ણિકાર પણ આમ જ કહે છે.

સ્વયંબુદ્ધને બાર પ્રકારે પાત્ર આદિ ઉપધિ હોય છે. પ્રત્યેકબુદ્ધને જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ બે પ્રકારે ઉપધિ હોય છે. જઘન્ય ઉપધિ બે પ્રકારે, ઉત્કૃષ્ટ ઉપધિ વસ્ત્ર સિવાય નવ પ્રકારે હોય છે.

સ્વયંબુદ્ધને પૂર્વ જન્મમાં અધ્યયન કરેલ શ્રુત હોય અથવા ન પણ હોય, જો પૂર્વે અધ્યયન કરેલ હોય તો દેવો વેશ આપે છે અથવા ગુરુ પાસે જઈને વેશને સ્વીકારે છે, જો એકલા વિચરવા સમર્થ હોય અથવા ઈચ્છા હોય તો એકલા વિચરે. અન્યથા ગચ્છવાસમાં રહે છે. જો પૂર્વાધીત શ્રુત ઉપસ્થિત ન હોય તો નિયમા ગુરુની પાસે જઈને વેશ સ્વીકારી, ગચ્છનો ત્યાગ ન જ કરે. આ અંગે આ જ અર્થવાળો સાક્ષીપાઠ પણ વૃત્તિમાં છે.

પ્રત્યેક બુદ્ધને તો પૂર્વે ભણેલ શ્રુત નિયમથી હોય છે. તે જઘન્યથી અગિયાર અંગ, ઉત્કૃષ્ટથી કિંચિત્ ન્યૂન દશ પૂર્વ હોય છે. તથા દેવતા તેને વેશ આપે છે અથવા કદાચિત્ તે લિંગરહિત પણ હોય છે. આ અંગે સાક્ષીપાઠ પણ વૃત્તિમાં નોંધેલ છે.

બુદ્ધ - આચાર્યો વડે બોધિત થઈ જે સિદ્ધ થાય છે તે બુદ્ધબોધિત સિદ્ધ. ઉપરોક્ત બધામાં કેટલાંક સ્ત્રીલિંગ સિદ્ધ છે. સ્ત્રીલિંગ એ સ્ત્રીપણાનું સૂચક છે. સ્ત્રીપણું ત્રણ પ્રકારે છે - વેદ, શરીરાકૃતિ, વેશ. અહીં શરીરાકૃતિનો અધિકાર છે. વેદ અને વેશનો નથી. કેમકે વેદ હોવા છતાં સ્ત્રીત્વનો અભાવ હોય. વેશ અપ્રમાણ છે. આવો સાક્ષીપાઠ નંદિ અધ્યયન યૂર્ણિમાં પણ છે. તે સ્ત્રીલિંગમાં વર્તતા હોય અને સિદ્ધ થયા હોય તે સ્ત્રીલિંગસિદ્ધ.

ઉક્ત કથન દ્વારા - જે આકાશાંબરો [દિગંબરો] કહે છે કે - સ્ત્રીઓને નિર્વાણ નથી તેનો પ્રતિષેધ જાણવો. કેમકે આ સૂત્રથી સ્ત્રી નિર્વાણને સાક્ષાત્ સૂત્ર વડે જણાવેલ છે. તેનો પ્રતિષેધ કરવો તે યુક્તિસંગત પણ નથી. તેથી કહ્યું છે મુક્તિપથ - સમ્યક્ દર્શન જ્ઞાન ચારિત્ર રૂપ છે, તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં પણ તે કહ્યું છે. સમ્યક્ દર્શનાદિ પુરુષોની જેમ સ્ત્રીઓને પણ સંપૂર્ણપણે હોય છે, સ્ત્રીઓ પણ સંપૂર્ણ પ્રવચનના અર્થની રુચિવાળી હોય છે. તેઓ ષડાવશ્યક, કાલિક અને ઉત્કાલિક ભેદવાળા શ્રુતને જાણે છે. સત્તર પ્રકારના નિર્દોષ સંયમનું પાલન કરે છે. દેવ અને અસુરોને પણ દુર્ધર એવા બ્રહ્મચર્યને ધારણ કરે છે. માસદાપણાદિ તપશ્ચર્યા કરે છે. તો પછી તેમને મોક્ષનો સંભવ કેમ ન હોય ?

[તેઓ કહે છે -] સ્ત્રીઓને સમ્યક્દર્શન અને જ્ઞાન હોય છે, પણ ચારિત્ર હોતું નથી. કેમકે તેમને સંયમનો અભાવ છે. તે આ પ્રમાણે - સ્ત્રીઓને અવશ્ય વસ્ત્રનો ઉપભોગ કરવો પડે છે અન્યથા નગ્ન સ્ત્રીઓ તિર્યચસ્ત્રીની માફક પુરુષોના પરાભવને યોગ્ય થાય છે. પરિગ્રહની પ્રાપ્તિમાં સંયમ હોતો નથી.

[સમાધાન] આ કથન અયોગ્ય છે. સમ્યક્ સિદ્ધાંતના જ્ઞાનનો અભાવ છે. કેમકે પરમાર્થથી “મૂર્છા એ પરિગ્રહ” કહેલ છે. તેથી મૂર્છારહિત ભરત ચક્રવર્તી

અંત:પુરમાં પણ આદર્શગૃહમાં રહેવા છતાં નિષ્પરિગ્રહી કહેવાય છે. અન્યથા કેવલજ્ઞાન સંભવે જ નહીં. જે મૂર્છાના અભાવે વસ્ત્રસંસર્ગ માત્ર પરિગ્રહ હોય તો જિનકલ્પ સ્વીકારેલ કોઈ સાધુને ધૂમસ સહિત ટાઢ પડતી હોય ત્યારે કોઈ ધર્માર્થી પુરુષ તેમના મસ્તકે વસ્ત્ર ઓઢાડે તો તે મુનિ પરિગ્રહી થાય. પણ તેમ માનવું ઈષ્ટ નથી. કેમકે વસ્ત્રના સંસર્ગ માત્રથી પરિગ્રહ થતો નથી. પણ મૂર્છાએ પરિગ્રહ છે. તે સ્ત્રીઓને વસ્ત્રાદિમાં ન હોય કેમકે તેને માત્ર ધર્મોપગરણ રૂપે ગ્રહણ કરે છે. તેણી વસ્ત્ર સિવાય પોતાના રક્ષણમાં સમર્થ હોતી નથી. વળી શીતકાલાદિમાં સ્વાધ્યાયાદિ ન કરી શકે. દીર્ઘકાળ સંચમના પાલન માટે જયણાથી વસ્ત્રો વાપરે તો પરિગ્રહી ન કહેવાય.

પૂર્વપક્ષવાળા એમ કહે છે – સ્ત્રીને પણ સમ્યગ્દર્શનાદિ રત્નત્રય સંભવે છે, પણ સંભવ માત્રથી મોક્ષ ન થાય. માત્ર પ્રકર્ષને પામે. અન્યથા દીક્ષા પછી તુરંત બધાંને મોક્ષપદ પ્રાપ્ત થાય. સ્ત્રીઓને પ્રકર્ષયુક્ત રત્નત્રયનો અસંભવ છે. તેથી નિર્વાણ નથી.

ઉક્ત વાત અયુક્ત છે. સ્ત્રીને રત્નત્રયના પ્રકર્ષનો અસંભવ છે, તે વાતનું કોઈ પ્રમાણ નથી. કેમકે સર્વ દેશ અને કાળમાં સ્ત્રીઓને વિશે રત્નત્રયના પ્રકર્ષનો અસંભવ જણાવનાર કોઈ પ્રમાણ નથી. તેની અપ્રવૃત્તિમાં અનુમાનનો પણ સંભવ નથી. આવા અસંભવને પ્રતિપાદક કોઈ આગમ પણ નથી, ઉલટું સંભવ પ્રતિપાદક પ્રમાણ સ્થાને સ્થાને મળે છે. જેમકે આ પ્રસ્તુત સૂત્ર.

પૂર્વપક્ષ - સ્વભાવથી આતપ સામે છાયાનો વિરોધ છે, તેમ સ્ત્રી પણ સાથે સમ્યગ્દર્શનાદિનો. તેથી સ્ત્રીમાં નિર્વાણના અસંભવનું અનુમાન છે. રત્નત્રય પ્રકર્ષ એટલે તુરંત મુક્તિપદ પ્રાપ્તિ, અયોગી અવસ્થાના છેલ્લા સમયે હોય, અયોગી અવસ્થા ચર્મચક્ષુવાળાને અપ્રત્યક્ષ છે. માટે સ્ત્રીનો રત્નત્રય પ્રકર્ષ ન જાણી શકાય.

જે તેમ હોય તો પુરુષોમાં પણ તે ન જાણી શકાય.

પૂર્વપક્ષ - સર્વોત્કૃષ્ટ પદ પ્રાપ્તિ, સર્વોત્કૃષ્ટ અધ્યવસાયથી થાય. સર્વોત્કૃષ્ટ પદ બે - સાતમી નરક અને મોક્ષ. સ્ત્રીઓને સાતમી નરકે ગમનનો આગમમાં નિષેધ છે. કેમકે તેવી મનોવીર્ય પરિણતિ નથી તે રીતે સ્ત્રીઓને સામર્થ્ય અભાવે મોક્ષ પણ નથી. ઈત્યાદિ.

ઉક્ત કથનો અયુક્ત છે કેમકે જેમ “પૃથ્વી આદિ ખેડી ન શકનાર શાસ્ત્રાધ્યયન ન કરી શકે” તેવું માની શકાય ? - X - X - X - સાપ્તમ પૃથ્વીગમન સાથે નિર્વાણ ગમનનું નિયત સાહચર્ય નથી. કેમકે ચરમશરીરીને સાતમી નરકગમન સિવાય પણ નિર્વાણ પ્રાપ્ત થાય છે. - X - X - X - સંમૂર્છિમાદિ પ્રાણી તો ભવસ્વભાવથી જ યથાવત્ સમ્યગ્દર્શનાદિને પામવા શક્તિમાન નથી. માટે તેમને નિર્વાણનો સંભવ નથી. સ્ત્રીઓ તો યથાવત્ સમ્યગ્દર્શનાદિ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે, માટે તેઓમાં નિર્વાણ ગમનનો અભાવ નથી.

વળી ભુજપરિસર્પ બીજી નરક સુધી જ જાય કેમકે તેઓમાં આગળની નરકપૃથ્વી

ગમનના કારણભૂત તેવા મનોવીર્યનો અભાવ છે. પક્ષી ત્રીજી નરક સુધી, ચતુષ્પદ ચોથી નરક સુધી આદિ - X - અને બધાં ઉર્ધ્વલોકમાં સહસ્રારકલ્પ સુધી જાય છે. અહીં બધાંને અધોગતિમાં વૈષમ્ય જોવાથી ઉર્ધ્વગતિમાં તેમ માનવું યોગ્ય નથી. તે રીતે સ્ત્રીઓમાં અધોગતિમાં ન્યૂનપણું તે નિર્વાણ ગમન અભાવમાં હેતુ નથી. સ્ત્રી-પુરુષનું અધોગતિ વૈષમ્ય છતાં નિર્વાણ સમાન છે.

આ રીતે વાદલબ્ધિ આદિ અન્યાન્ય કારણોમાં પણ વૃત્તિકારે ખંડન કરેલ છે, તે સમજી લેવું. તદુપરાંત જંબૂસ્વામી પછી કેવળજ્ઞાનનો અભાવ કહ્યો પણ કયાંય સ્ત્રીનિર્વાણ અભાવ કહ્યો નથી.

પુરુષ શરીરની આકૃતિરૂપે સિદ્ધ થાય તે પુલિંગસિદ્ધ, એ રીતે નપુંસક આકારે વિદ્યમાન થઈ સિદ્ધ થાય તે નપુંસકલિંગસિદ્ધ. સ્જોહરણાદિરૂપ સાધુના વેશમાં રહી સિદ્ધ થાય તે સ્વલિંગસિદ્ધ. પરિવ્રાજકાદિ સંબંધી વલ્કલ, ભગવા વસ્ત્રાદિ રૂપ દ્રવ્યલિંગે રહેલ સિદ્ધ થાય તે અવ્યલિંગ સિદ્ધ. ગૃહસ્થ વેશમાં રહેલા છતાં સિદ્ધ થાય તે ગૃહલિંગસિદ્ધ - મરુદેવી આદિ.

એક એક સમયે એક એક મોક્ષે ગયેલા તે એક સિદ્ધ. એક સમયે અનેક મોક્ષે ગયેલાને અનેક સિદ્ધ, એક સમયે અનેક મોક્ષમાં જાય તો ઉત્કૃષ્ટ ૧૦૮ જીવો સિદ્ધ થઈ શકે તેમ જાણવું. શિષ્ય અનુગ્રહાર્થે ગાથાની વ્યાખ્યા – આઠ સમય સુધી નિરંતર એકથી માંડી બગ્રીશ સુધી મોક્ષે જાય. અર્થાત્ પહેલા સમયે જઘન્યથી એક કે બે, ઉત્કૃષ્ટથી બગ્રીશ સિદ્ધ થાય, બીજા સમયે પણ તેમજ યાવત્ આઠમા સમયે જઘન્યથી એક, બે. ઉત્કૃષ્ટથી બગ્રીશ. પછી અવશ્ય આંતરુ પડે. ૩૩ થી ૪૮ સુધી નિરંતર સિદ્ધ થાય તો સાત સમય, ૪૯ થી ૬૦ સુધી નિરંતર સિદ્ધ થાય તો ઉત્કૃષ્ટ છ સમય, ૬૧ થી ૭૨ નિરંતર સિદ્ધ થાય તો ઉત્કૃષ્ટ પાંચ સમય, ૭૩ થી ૮૪ સુધી નિરંતર સિદ્ધ થાય તો ઉત્કૃષ્ટ ચાર સમય, ૮૫ થી ૯૬ સુધી નિરંતર સિદ્ધ થાય તો ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ સમય, ૯૭ થી ૧૦૮ સુધી નિરંતર સિદ્ધ થાય તો ઉત્કૃષ્ટ બે સમય. બધામાં પછી નિયમા આંતરુ પડે.

૧૦૩ થી ૧૦૮ સુધી મોક્ષે જાય તો એક સમય સુધી જ જાય. પણ બે-ત્રણ સમય સુધી ન જાય. આ રીતે અનેકસિદ્ધ તે ૧૦૮.

(શંકા) તીર્થ સિદ્ધ અને અતીર્થ સિદ્ધમાં બાકીના ભેદો સમાવિષ્ટ છે, તો બીજા ભેદ ગ્રહણ શા માટે ? બરાબર છે. પણ આ બે ભેદો જ કહેવાથી બાકીના ભેદોનું જ્ઞાન ન થાય, વિશેષ ભેદોના પરિજ્ઞાન માટે શાસ્ત્રના આરંભનો પ્રયત્ન છે. માટે બીજા ભેદો ગ્રહણ કર્યા છે. - - - આ પ્રમાણે અસંસારી જીવનો પ્રથમ ભેદ કહ્યો.

● સૂત્ર-૧૭ :-

તે પરંપર સિદ્ધ અસંસાર સમાપન્નક જીવ પ્રજ્ઞાપના કેટલા ભેદે છે ? અનેક ભેદે કહી છે. તે આ – અપ્રથમ સમય સિદ્ધ, દ્વિતીય સમય સિદ્ધ, તૃતીય સમયસિદ્ધ, ચતુ:સમય સિદ્ધ યાવત્ સંખ્યાત સમય સિદ્ધ, અસંખ્યાત સમય

સિદ્ધ, અનંત સમય સિદ્ધ. તે પરંપરસિદ્ધ અસંસારી જીવ પ્રજ્ઞાપના. - X - X -

● વિવેચન-૧૭ :-

પરંપરસિદ્ધ અસંસારી જીવ પ્રજ્ઞાપનાના કેટલા પ્રકારે છે ? અનેકવિધ કહ્યા છે. કેમકે પરંપર સિદ્ધનું અનેકવિધત્વ છે. તે આ રીતે - અપ્રથમ સમય સિદ્ધ - પરંપર સિદ્ધના પ્રથમ સમયવર્તી. અર્થાત્ સિદ્ધત્વ સમયથી બીજા સમયમાં વર્તતા. જેને સિદ્ધ થયાને ત્રણ આદિ સમય થયા છે, તે દ્વિતીય સમય સિદ્ધાદિ કહેવાય છે. અથવા અપ્રથમ સમય સિદ્ધ - વિવક્ષિત પ્રથમ સમય સિવાયના બીજા સિદ્ધ. એ જ વિશેષથી કહેતા - દ્વિતીય સમય સિદ્ધ ઈત્યાદિ. - X -

હવે સંસાર સમાપ્ત જીવ પ્રજ્ઞાપનાનું પ્રથમ સૂત્ર -

● સૂત્ર-૧૮ :-

સંસાર સમાપ્ત જીવ પ્રજ્ઞાપના કેટલા ભેદે છે ? તે પાંચ ભેદે કહી છે. તે આ - એકેન્દ્રિય સંસારી જીવ પ્રજ્ઞાપના, બેઈન્દ્રિય, તેઈન્દ્રિય, ચૈઈન્દ્રિય, પંચેન્દ્રિય સંસારી જીવ પ્રજ્ઞાપના.

● વિવેચન-૧૮ :-

હવે સંસાર સમાપ્ત જીવ પ્રજ્ઞાપના, તે પાંચ ભેદે છે. જેમકે - એકેન્દ્રિય સંસારી જીવ પ્રજ્ઞાપના, તેમાં એક સ્પર્શન લક્ષણ રૂપ ઈન્દ્રિય જેઓને છે તે એકેન્દ્રિય - પૃથ્વી, અપ્, તેઈ, વાયુ, વનસ્પતિરૂપ કહેવાનાર સ્વરૂપવાળા, તેવા સંસારી જીવ, તેની પ્રજ્ઞાપના એ પ્રમાણે બધાં પદોમાં કહેવું. વિશેષ એ કે - બે - સ્પર્શન અને રસના લક્ષણ ઈન્દ્રિય જેમને છે તે બેઈન્દ્રિય-શંખ શુકિત આદિ. ત્રણ - સ્પર્શન, રસન, ઘ્રાણ રૂપ ઈન્દ્રિયો જેમને છે તે ચૈઈન્દ્રિય - ડાંસ, મશકાદિ પાંચ - સ્પર્શન, રસન, ઘ્રાણ, ચક્ષુ, શ્રોત્ર લક્ષણ ઈન્દ્રિય જેમને છે તે પંચેન્દ્રિય - મત્સ્ય, મગર, મનુષ્યાદિ.

આ એક, બે, ત્રણ આદિ ઈન્દ્રિયોની પ્રાપ્તિ અસંવ્યવહાર રાશિથી આરંભી પ્રાયઃ આ જ ક્રમથી થાય છે. એ બતાવવા માટે આ પ્રમાણે એકેન્દ્રિયાદિનો ક્રમશઃ ઉપન્યાસ કર્યો છે.

ઈન્દ્રિયો બે ભેદે - દ્રવ્યેન્દ્રિય, ભાવેન્દ્રિય. તેમાં દ્રવ્યેન્દ્રિયો નિવૃત્તિ અને ઉપકરણરૂપ છે. તે નંદીસૂત્રની ટીકામાં વિસ્તારથી છે, ભાવેન્દ્રિય ક્ષયોપશમ અને ઉપયોગરૂપ છે, તે અનિયતરૂપ છે. એકેન્દ્રિયોને પણ ક્ષયોપશમ અને ઉપયોગરૂપ પાંચે ભાવેન્દ્રિય સંભવે છે, કેમકે કેટલાંક એકેન્દ્રિયોમાં તેનું ફળ દેખાય છે. જેમકે બકુલાદિને ઉન્મત કામિનીના ગીતાદિના શબ્દાદિથી પ્રમોદ ભાવથી જલ્દી પુષ્પ અને ફળ આવે છે.

ભાવેન્દ્રિય લોકવ્યવહાર પ્રસિદ્ધ એકેન્દ્રિયાદિ વ્યવહારનું કારણ નથી, પણ દ્રવ્યેન્દ્રિયો કારણ છે, જેમકે જેને સ્પર્શનેન્દ્રિયરૂપ એક બાહ્ય દ્રવ્યેન્દ્રિય છે તે એકેન્દ્રિય કહેવાય. એ રીતે બે યાવત્ પંચેન્દ્રિય જાણવા. - X - X -

● સૂત્ર-૧૯ :-

એકેન્દ્રિય સંસારીજીવ પ્રજ્ઞાપનાના કેટલા ભેદો છે ? પાંચ ભેદે છે - પૃથ્વીકાયિક, અપ્-તેઈ-વાયુ-વનસ્પતિકાયિક.

● વિવેચન-૧૯ :-

હવે એકેન્દ્રિયસંસારી જીવ પ્રજ્ઞાપના કહે છે, તે પાંચ ભેદે કહી છે, કેમકે એકેન્દ્રિયનું પંચવિધત્વ છે. તે આ પ્રમાણે - પૃથ્વી - કાર્હિન્યાદિ લક્ષણ, તે રૂપ કાય-શરીર જેનું છે તે પૃથ્વીકાય. અપ્-દ્રવ્ય, પ્રવાહી રૂપ કાયાવાળા તે અપ્કાય. તેજો-અગ્નિ, તે રૂપ શરીરવાળા તે તેજસ્કાય. વાયુ-પવન રૂપ કાયાવાળા તે વાયુકાય. વનસ્પતિ - લતા આદિરૂપ કાયાવાળા વનસ્પતિકાય.

અહીં બધાં ભૂતોનો આધાર હોવાથી પૃથ્વીકાયિકનું પ્રથમ ગ્રહણ કર્યું છે. પછી તેના વિશે રહેલ અપ્કાયિકોનું ગ્રહણ કરેલ છે. તેઈકાયના પ્રતિપક્ષ રૂપ છે, તેથી પછી તેઈકાય ગ્રહણ કરેલ છે. અગ્નિ, વાયુના સંબંધે વૃદ્ધિ પામે છે, માટે પછી તેને લીધા. દૂર રહેલ વાયુ વૃક્ષ શાખાના કંપનથી થાય, તેથી વનસ્પતિકાયિકને તેના પછી લીધા. - - હવે પૃથ્વીકાયિક વિશે પ્રશ્ન-

● સૂત્ર-૨૦ :-

તે પૃથ્વીકાયિક કેટલા ભેદે છે ? બે ભેદે કહેલા છે. તે આ - સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયિક અને બાદર પૃથ્વીકાયિક.

● વિવેચન-૨૦ :-

હવે પૃથ્વીકાયિક કહે છે. તે બે ભેદે કહ્યા - સૂક્ષ્મ અને બાદર પૃથ્વીકાય. સૂક્ષ્મનામ કર્મોદયથી સૂક્ષ્મ, બાદર નામ કર્મોદયથી બાદર. સૂક્ષ્મપણું અને બાદરપણું કર્મોદયજનિત છે, બોર-આમળા માફક સાપેક્ષ નથી. - X - ચ શબ્દ સ્વગત પર્યાપ્ત - અપર્યાપ્ત ભેદનો સૂચક છે. બાદર પૃથ્વીકાયિકમાં પણ ચ શબ્દ શર્કરા, વાલુકાદિ ભેદ સૂચક છે. તેમાં સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયિક પેટીમાં સંપૂર્ણ ભરેલ સુગંધી દ્રવ્ય માફક સર્વ લોક વ્યાપી છે અને બાદર પૃથ્વીકાયિક લોકના પ્રતિનિયત ભાગમાં રહેલ છે. તેનું પ્રતિનિયત દેશવર્તીપણું આ સૂત્રના બીજા પદમાં જણાવશે.

હવે સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયિકોનું સ્વરૂપ જણાવે છે -

● સૂત્ર-૨૧ :-

સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયિકો કેટલા ભેદે છે ? બે ભેદે કહ્યા. તે આ - પર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયિક, અપર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયિક. એ પ્રમાણે સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયિકો કહ્યા.

● વિવેચન-૨૧ :-

હવે સૂક્ષ્મપૃથ્વીકાયિક કહે છે - બે ભેદે છે, પર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયિક અને અપર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયિક. પર્યાપ્ત એટલે - આહારાદિ પુદ્ગલ ગ્રહણ અને પરિણમન હેતુ આત્માની શક્તિ વિશેષ. તે પુદ્ગલના ઉપચયથી થાય છે. તે આ રીતે

- ઉત્પત્તિ સ્થાને આવીને જીવે પ્રથમ સમયે જે પુદ્ગલો ગ્રહણ કરેલા છે, તેમજ પ્રતિસમય ગ્રહણ કરાય છે કે જે તે પુદ્ગલોના સંબંધથી તે રૂપે પરિણત થતાં જાય છે, તે પુદ્ગલોની આહારાદિ પુદ્ગલોને ખલ અને રસ રૂપે પરિણમવાની શક્તિ તે પર્યાપ્તિ. તે પર્યાપ્તિ છ પ્રકારે છે—

આહારપર્યાપ્તિ, શરીરપર્યાપ્તિ, ઈન્દ્રિયપર્યાપ્તિ, શ્વાસોચ્ચ્વાસ પર્યાપ્તિ, ભાષા પર્યાપ્તિ, મન:પર્યાપ્તિ.

(૧) જે શક્તિથી બાહ્ય આહાર ગ્રહણ કરી ખલ અને રસરૂપે પરિણમાવે તે આહાર પર્યાપ્તિ. (૨) જે શક્તિથી રસરૂપ થયેલ આહારને રસ, લોહી, માંસ આદિ સાત ધાતુપણે પરિણમાવે તે શરીર પર્યાપ્તિ. (૩) જે શક્તિથી ધાતુરૂપે પરિણમાવેલ આહારને ઈન્દ્રિયરૂપે પરિણમાવે તે ઈન્દ્રિય પર્યાપ્તિ. આજ અર્થ બીજે સ્થળે અન્ય પ્રકારે કહ્યો છે - પાંચ ઈન્દ્રિયોને યોગ્ય પુદ્ગલો ગ્રહણ કરી અનાભોગજન્ય વીર્ય વડે ઈન્દ્રિયરૂપે પરિણમાવવાની શક્તિ તે ઈન્દ્રિય પર્યાપ્તિ.

(૪) જે શક્તિથી ઉચ્ચ્વાસ યોગ્ય પુદ્ગલો ગ્રહણ કરી ઉચ્ચ્વાસપણે પરિણમાવી અવલંબીને મૂકે તે ઉચ્ચ્વાસ પર્યાપ્તિ (૫) જે શક્તિથી ભાષાયોગ્ય પુદ્ગલો લઈને ભાષાપણે પરિણમાવી અવલંબીને છોડે તે ભાષા પર્યાપ્તિ. (૬) જે શક્તિથી મનને યોગ્ય પુદ્ગલો લઈને મનપણે પરિણમાવી અવલંબીને છોડી દે તે મન:પર્યાપ્તિ.

એકેન્દ્રિય, સંજ્ઞી સિવાય બેઈન્દ્રિયાદિ અને સંજ્ઞીને અનુક્રમે ચાર, પાંચ, છ પર્યાપ્તિઓ હોય છે. પ્રજ્ઞાપનાના મૂળ ટીકા કર્તાએ કહ્યું છે — એકેન્દ્રિયોને ચાર, વિકલેન્દ્રિયોને પાંચ, સંજ્ઞીને છ પર્યાપ્તિ હોય છે. ઉત્પત્તિ પ્રથમ સમયે જ જે જેટલી પર્યાપ્તિ યોગ્ય છે, તેટલી બધીનો એક સાથે આરંભ થાય છે. ક્રમથી પૂર્ણ થાય છે. જેમકે - પહેલા આહાર પર્યાપ્તિ, પછી શરીર પર્યાપ્તિ આદિ. આહાર પર્યાપ્તિ ઉત્પત્તિના પ્રથમ સમયે જ પૂરી થાય છે, બાકીની પર્યાપ્તિઓ અનુક્રમે અંતર્મુહૂર્તમાં પૂરી થાય છે.

આહાર પર્યાપ્તિ પહેલા સમયે જ પૂરી થાય છે, તે જણાવતું સૂત્ર આહારપદના બીજા ઉદ્દેશમાં છે. [વૃત્તિકારશ્રીએ તે નોંધેલ છે, પણ અમે અત્રે અનુવાદમાં લીધેલ નથી.]

ઉક્ત સૂત્રને આધારે આહાર પર્યાપ્તિ નિવૃત્તિને એક સામયિકી, જાણવી. - X - X - કેમકે જો આહાર પર્યાપ્તિથી અપર્યાપ્તિ હોત તો 'કદાચ આહારક અને કદાચ અનાહારક હોય' તેમ કહેત.

બધી પર્યાપ્તિનો સમાપ્તિકાળ અંતર્મુહૂર્ત પ્રમાણ છે. પર્યાપ્તિ જેને હોય તે પર્યાપ્તિ કહેવાય છે. એવા જે સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયિક તે પર્યાપ્તિ સૂક્ષ્મપૃથ્વીકાયિક કહેવાય. ચ શબ્દ લબ્ધિ પર્યાપ્તિ અને કરણ પર્યાપ્તિ રૂપ સ્વગત ભેદો સૂચવે છે.

જેઓ સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિ પરિસમાપ્તિ રહિત છે, તે અપર્યાપ્તિ છે. એવા તે અપર્યાપ્તિ સૂક્ષ્મપૃથ્વીકાયિક. ચ શબ્દ કરણ અને લબ્ધિ નિબંધન સ્વગત ભેદ સૂચક છે. તેથી કહ્યું છે — સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયિક અપર્યાપ્તિ બે ભેદે છે - લબ્ધિથી અને

કરણથી. તેમાં જે અપર્યાપ્તિક રૂપે જ મરે તે લબ્ધિ અપર્યાપ્તિ. જેમણે હજી કરણ - શરીર અને ઈન્દ્રિયાદિ પર્યાપ્તિ પૂરી કરી નથી, પણ અવશ્ય કરશે તે કરણ પર્યાપ્તિ. આ સૂક્ષ્મપૃથ્વીકાયિક કહ્યા.

હવે બાદરપૃથ્વીકાયિકોને કહે છે —

● સૂત્ર-૨૨ :-

બાદર પૃથ્વીકાયિકો કેટલા ભેદે છે ? બે ભેદે કહેલ છે. તે આ પ્રમાણે — શ્વક્ષ્ણબાદર પૃથ્વીકાય, ખરબાદર પૃથ્વીકાયિક.

● વિવેચન-૨૨ :-

બાદર પૃથ્વીકાયિકોને કહે છે. તે બે ભેદે - શ્વક્ષ્ણ અને ખર બાદર પૃથ્વીકાયિક. તેમાં શ્વક્ષ્ણ એટલે સૂર્ય થયેલ ટેકા સમાન મૃદુ પૃથ્વી, તેવા સ્વરૂપવાળા જીવો પણ ઉપચારથી શ્વક્ષ્ણ છે - X - અથવા શ્વક્ષ્ણ-મૃદુ બાદર પૃથ્વી જેમનું શરીર છે, તે શ્વક્ષ્ણ બાદર પૃથ્વીકાયિક કહેવાય. ચ શબ્દ સ્વ પેટાભેદ સૂચક છે.

ખર - સંઘાત વિશેષ, કઠિનતા વિશેષને પ્રાપ્ત થયેલ પૃથ્વી. તેવા સ્વરૂપવાળા જીવો પણ ઉપચારથી 'ખર' કહેવાય. અથવા ખર બાદર પૃથ્વી જેમનું શરીર છે, તે ખર બાદર પૃથ્વીકાયિક કહેવાય.

● સૂત્ર-૨૩ :-

શ્વક્ષ્ણ બાદર પૃથ્વીકાયિકો કેટલા ભેદે છે ? સાત ભેદે છે. તે આ — કાળી માટી, નીલી માટી, લાલ માટી, પીળી માટી, સફેદ માટી, પાંડુ માટી, પનક માટી. તે આ શ્વક્ષ્ણ બાદર પૃથ્વીકાયિક.

● વિવેચન-૨૩ :-

હવે શ્વક્ષ્ણ બાદર પૃથ્વીકાયિક કહે છે. તે સાત ભેદે છે. તેમાં પાંચ ભેદો વર્ણભેદથી છે — કાળી, નીલી આદિ માટી. પાંડુ માટી તે દેશ વિશેષમાં ધૂળરૂપે રહેલ જાણવી, તે રૂપ જીવો પણ ભેદોપચારથી પાંડુ માટી કહેવાય. 'પનકમાટી' તે નદી આદિ પૂર-પ્લાવતિ દેશમાં પૂર ચાલ્યા ગયા પછી જે ભૂમિમાં શ્વક્ષ્ણ મૃદુરૂપે જલ-મળ-કાદવ છે તે પનકમાટી, તે રૂપ જીવો પણ ભેદોપચારથી પનકમાટી કહેવાય છે. - X -

● સૂત્ર-૨૪ થી ૨૯ :-

[૨૪] તે ખર બાદર પૃથ્વી કેટલા ભેદે છે ? અનેક ભેદે છે. તે આ પ્રમાણે — [૨૫] પૃથ્વી, કાંકરા, રેતી, ઉપલ, શિલા, લવણ, ખારો, લોઢું, તાંબુ, જસત, સીસું, રૂપું, સોનું, વજરત્ન, [૨૬] હડતાલ, હિંગલોક, મણસીલ, ખારો, અંબરત્ન, પ્રવાલ, અભ્રપટલ, અભ્ર વાલુકા, એ બધા બાદર પૃથ્વીકાય જાણવા. હવે મણિવિધાન.

[૨૭] ગોમેધ્યક, રુચક, ગંક, સ્ફટિક, લોહિતાક્ષ, મરકત, મસારગલ્લ, ભુજમોચક, ઈન્દ્રનીલ, [૨૮] ચંદન, ગેરુ, હંસગર્ભ, પુલાક, સૌગંધિક, ચંદ્રપ્રભ, વૈડ્યુર્ય, જલકાંત, સૂર્યકાંત.

[૨૯] યાવત્ તેવા પ્રકારના બીજા બધાં. તે સંક્ષેપથી બે પ્રકારે છે. પર્યાપ્તક અને અપર્યાપ્તક. તેમાં જે અપર્યાપ્ત છે, તે અસંપ્રાપ્ત છે, જે પર્યાપ્ત છે તેઓના વર્ણ-ગંધ-રસ-સ્પર્શ આદેશથી હજારો ભેદો છે. સંખ્યાતા લાખો યોનિદ્વારો છે, પર્યાપ્ત નિશ્રાએ અપર્યાપ્ત ઉત્પન્ન થાય છે, જ્યાં એક પર્યાપ્તો, ત્યાં નિયમા અસંખ્યાતા અપર્યાપ્ત હોય. - X - X -

● વિવેચન-૨૪ થી ૨૯ :-

હવે ખર બાદર પૃથ્વીકાયિકો કહે છે, તે અનેકવિધ કહ્યા છે. તેમાં મુખ્ય ૪૦ ભેદો અહીં કહેલ છે. તેને ચાર ગાથા વડે બતાવે છે. (૧) પૃથ્વી એટલે નદી કિનારાની માટી આદિરૂપ શુદ્ધ પૃથ્વી. (૨) શર્કરા-નાના પત્થરો, (૩) વાલુકા-રેતી, (૪) ઉપલ-ઘડવા લાયક પત્થર, (૫) શિલા-દેવકુળની પીઠને યોગ્ય મોટો પત્થર, (૬) લવણ-મીઠું, (૭) ઊષ-ખાર, (૮ થી ૧૩) લોટું આદિ ધાતુ, (૧૪) વજ-હીરો, (૧૫ થી ૧૭) હડતાલ આદિ. (૧૮) સાસગ-પારો, (૧૯) અંજન-સૌવીર આદિ, (૨૦) પ્રવાલ-વિદ્રુમ, (૨૧,૨૨) અભ્રપટલ આદિ બાદર પૃથ્વી છે.

હવે મણિના ભેદો - (૨૩ થી ૪૦) ગોમેજ્જક, રુચક, અંક, સ્ફટિક ઇત્યાદિ. એ રીતે પહેલી ગાથામાં ૧૪ ભેદો, બીજી ગાથામાં આઠ, ત્રીજી ગાથામાં નવ, ચોથી ગાથામાં નવ ભેદો કહ્યા. જે આવા પ્રકારના બીજા પણ પંચરાગાદિ મણિ ભેદો હોય, તે પણ ખર બાદર પૃથ્વીકાયપણે જાણવા.

આ સામાન્ય બાદરપૃથ્વીકાયિકો સંક્ષેપથી બે ભેદે છે. પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત. તેમાં જે અપર્યાપ્ત છે, તે સ્વયોગ્ય બધી પર્યાપ્તિઓને પ્રાપ્ત થયેલા નથી અથવા વિશિષ્ટ વર્ણાદિને પ્રાપ્ત થયેલા નથી. તે આ રીતે - વર્ણાદિ ભેદ વિવક્ષામાં તેઓનો કૃષ્ણાદિ વર્ણરૂપે વ્યવહાર કરી શકાતો નથી. - X - તેઓ ઉચ્ચવાસ પર્યાપ્તિ પૂરી કર્યા વિના જ મરણ પામે છે. તેઓમાં સ્પષ્ટ વર્ણાદિ વિભાગ ન હોવાથી અસંપ્રાપ્તા કહેલા છે.

શંકા-ઉચ્ચવાસ પર્યાપ્તિ અપૂર્ણ હોય ત્યારે મરણ કેમ પામે, શરીર-ઇન્દ્રિય પર્યાપ્તિ પૂર્વે કેમ નહીં ? બધાં પ્રાણી આગામી ભવાયુ બાંધીને જ મરણ પામે, બાંધ્યા વિના નહીં. તે બંધ શરીર, ઇન્દ્રિય પર્યાપ્તિ પૂરી થયા પછી જ થાય. તેથી આમ કહું.

બીજા જે એમ કહે છે - સામાન્યથી વર્ણાદિને ન પામેલ, તે અસંપ્રાપ્ત, તે યુક્ત નથી. કારણ કે વર્ણાદિ શરીર સાથે જ હોય છે અને શરીર તો શરીર પર્યાપ્તિથી થયેલું જ છે.

તેમાં જે પર્યાપ્તા-પોતાની બધી પર્યાપ્તિ પૂર્ણ કરેલાં છે, તેઓના વર્ણાદિ ભેદે હજારો ભેદો છે. વર્ણ-કૃષ્ણાદિ ભેદે પાંચ, ગંધ-બે ભેદે, રસ-તિક્તાદિ પાંચ, સ્પર્શ-મૃદુ આદિ આઠ વળી એકેક વર્ણાદિના તારતમ્ય ભેદથી અનેક પેટા ભેદો થાય છે. જેમકે ભ્રમર, કોચલ, કાજલના કૃષ્ણ વર્ણમાં તરતમતા છે. આ રીતે ગંધાદિ બધામાં યોજવું. તેથી હજારો ભેદો, સંખ્યાતા લાખ યોનિ થાય.

પૃથ્વીકાયિકોને એકેક વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શને વિશે સંવૃત યોનિ હોય છે. તેના ત્રણ પ્રકારો - સચિત, અચિત, મિશ્ર. વળી બીજા ત્રણ ભેદ - શીત, ઉષ્ણ, શીતોષ્ણ. શીતાદિના પણ તારતમ્યથી અનેક ભેદો થાય છે. આ રીતે સ્વસ્થાનને આશ્રીને વિશિષ્ટ વર્ણાદિથી અસંખ્યયોનિ, છતાં જાતિ આશ્રિત એક યોનિ છે.

આ રીતે સૂક્ષ્મ અને બાદર પૃથ્વીકાયિકોની મળીને સર્વ સંખ્યાથી સાત લાખ યોનિ થાય છે. પર્યાપ્તાની નિશ્રાએ અપર્યાપ્તા ઉત્પન્ન થાય છે. કેટલા ? જ્યાં એક પર્યાપ્તો, ત્યાં નિયમા તેની નિશ્રાએ સંખ્યાતીત અપર્યાપ્તા. પૃથ્વીકાયિકો કહ્યા.

હવે અપ્કાયિકની પ્રતિપાદનાર્થે કહે છે -

● સૂત્ર-૩૦ :-

તે અપ્કાયિક કેટલા ભેદે છે ? બે ભેદે - સૂક્ષ્મ અને બાદર. તે સૂક્ષ્મ અપ્કાયિક કેટલા ભેદે છે ? બે ભેદે - પર્યાપ્તા સૂક્ષ્મ અને અપર્યાપ્તા સૂક્ષ્મ અપ્કાયિક. તે સૂક્ષ્મ અપ્કાયિક કહ્યા.

તે બાદર અપ્કાયિક કેટલા ભેદે છે ? અનેક ભેદે કહ્યા છે. તે આ - ઓસ, હિમ, મહિકા, કરક, હરતનું, શુદ્ધોદક, શીતોદક, ઉષ્ણોદક, ધારોદક, ખટ્વોદક, અમ્લોદક, લવણોદક, વારુણોદક, ક્ષીરોદક, ધૃતોદક, ક્ષોતોદક, રસોદક. બીજા તેવા પ્રકારના ઉદકો હોય. તે સંક્ષેપથી બે ભેદે - પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા.

તેમાં જે અપર્યાપ્તા છે, તે અસંપ્રાપ્તા છે. જે પર્યાપ્તા છે, તેઓના વર્ણ-ગંધ-રસ-સ્પર્શ આદેશથી હજારો ભેદો છે, અને સંખ્યાતા લાખ યોનિદ્વારો છે. પર્યાપ્તાની નિશ્રાએ અપર્યાપ્તા ઉદ્ભવે છે. જ્યાં એક ત્યાં નિયમા અસંખ્યાતા.

● વિવેચન-૩૦ :-

સુગમ છે. ઓસ-અવશ્યાય, ઝાકળ. હિમ-બરફ, મહિકા-ધૂમસ, માગસર આદિમાં સૂક્ષ્મવૃષ્ટિ. કરક-ઘન ઉપલ. હરતનુ-પૃથ્વી ભેદીને તૃણાગ્રે લાગેલ બિંદુ. શુદ્ધોદક - આકાશમાંથી પડેલ કે નદીનું પાણી, તે સ્પર્શ-રસાદિ ભેદે અનેક પ્રકારે છે. તે આ રીતો - શીતોદક - નદી આદિ જળાશયનું શીત પરિણામવાનું પાણી, ઉષ્ણોદક - સ્વભાવથી કોઈ ઝરાદિનું ઉષ્ણ પરિણામી પાણી. ધારોદક-કંઈક ખારું પાણી. ખટ્વોદક-કંઈક ખારું પરિણામી પાણી. અમ્લોદક-સ્વભાવથી અમ્લ પરિણામી, કાંજીવત્ પાણી. લવણોદક - લવણ સમુદ્રમાં રહેલ જળ. આ રીતે વારુણોદકાદિ જાણવા.

જે આવા પ્રકારના બીજા પાણી, રસ સ્પર્શાદિ ભેદમિત્ત ધૃતોદકાદિ બાદર અપ્કાયિકો જાણવા. તે સંક્ષેપથી ઇત્યાદિ બધું પૂર્વવત્. યોનિ સાત લાખ.

- - - હવે તેઉકાયિક કહે છે -

● સૂત્ર-૩૧ :-

તે તેજસ્કાયિક કેટલા ભેદે છે ? બે ભેદે કહેલ છે. તે આ - સૂક્ષ્મ

તે ઉકાચિક અને બાદર તે ઉકાચિક. તે સૂક્ષ્મ તે ઉકાચિક કેટલા ભેદે છે ? બે ભેદે કહેલ છે - પર્યાપ્તક, અપર્યાપ્તક. તે સૂક્ષ્મ તે ઉકાચિક કહ્યા. - - - બાદર તે ઉકાચિક કેટલા ભેદે છે ? અનેક ભેદે કહ્યા છે. તે આ - અંગાર, જ્વાલા, મુમુર, અર્ચિ, અલાત, શુદ્ધ અગ્નિ, ઉલ્કા, વિદ્યુત્, અશનિ, નિર્ઘાત, સંઘર્ષથી સમુત્પિત, સૂર્યકાંતમણિ નિશ્ચિત. બીજા તેવા પ્રકારના તે ઉકાચિકો.

આ બાદર તે ઉકાચિક સંકોપથી બે ભેદે કહેલ છે - પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા. તેમાં જે અપર્યાપ્તા છે, તે અસંપ્રાપ્ત છે. તેમાં જે પર્યાપ્તા છે, તેઓના વર્ણ-ગંધ-રસ-સ્પર્શ આદેશ થકી હજારો ભેદો થાય છે. સંખ્યાતા લાખ યોનિ દ્વારો થાય છે. પર્યાપ્તાની નિશ્રાએ અપર્યાપ્તા ઉત્પન્ન થાય છે. જ્યાં એક ત્યાં નિયમા અસંખ્યાતા ઉપજે. તે બાદરતે ઉકાચિક, તે તે ઉકાચિક છે.

● વિવેચન-૩૧ :-

સુગમ છે. વિશેષ આ - અંગાર-નિર્ઘૂમ અગ્નિ. જ્વાલા-જાજવલ્યમાન અગ્નિ અથવા દીપશીખા. મુમુર-રાખથી મિશ્રિત અગ્નિકણ. અર્ચિ- અગ્નિ સાથે ન જોડાયેલ જ્વાલા. અલાત-ઉંબાડીયુ. શુદ્ધાગ્નિ-લોટાના પિંડમાં રહેલ. ઉલ્કા-ખરતો અગ્નિ. અશનિ-આકાશથી પડતા અગ્નિકણ. નિર્ઘાત-વૈકિચ અશનિ પ્રપાત. સંઘર્ષ સમુત્પિત - કાષ્ઠાદિના ઘસાવાથી થતો અગ્નિ, - X - X - આવા તે ઉકાચિકોને બાદર તે ઉકાચિક જાણવા. શેષ પૂર્વવત્. યોનિ સાત લાખ. તે ઉકાચિક કહ્યા. હવે વાયુકાચિક-

● સૂત્ર-૩૨ :-

વાયુકાચિકો કેટલા ભેદે છે ? બે ભેદે - સૂક્ષ્મ, બાદર. તે સૂક્ષ્મ વાયુકાચિક કેટલા ભેદે છે ? બે ભેદે - પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ વાયુકાચિક. તે સૂક્ષ્મ વાયુકાચિક કહ્યા.

બાદર વાયુકાચિક કેટલા ભેદે છે ? અનેક ભેદે છે - પૂર્વવાત, પશ્ચિમવાત, દક્ષિણવાત, ઉત્તરવાત, ઉર્ધ્વવાત, અધોવાત, તિર્ણોવાત, વિદિસીવાત, વાતોદ્ભ્રામ, વાતોલ્કલિકા, વાતમંડલિકા, ઉલ્કલિકા વાત, મંડલિકાવાત, ગુંજાવાત, ઝંઝાવાત, સંવર્તવાત, ઘનવાત, તનુવાત, શુદ્ધવાત.

તથા આ પ્રકારનો અન્ય વાયુ બાદર વાયુકાચિક છે. તે સંકોપથી બે ભેદે કહ્યો - પર્યાપ્તક અને અપર્યાપ્તક. તેમાં જે અપર્યાપ્તક છે, તે અસંપ્રાપ્ત છે. જે પર્યાપ્તક છે, તેઓના વર્ણ-ગંધ-રસ-સ્પર્શ આદેશથી હજારો ભેદ છે, સંખ્યાતા લાખ યોનિ દ્વારો છે. પર્યાપ્તા નિશ્રાએ અપર્યાપ્તા ઉપજે છે. જ્યાં એક પર્યાપ્તો ત્યાં નિયમા અસંખ્યાતા અપર્યાપ્તા છે. - X - X -

● વિવેચન-૩૨ :-

સુગમ છે. વિશેષ આ - પાર્ણવાણ - પૂર્વ દિશામાંથી આવતો વાયુ. એ રીતે પશ્ચિમાદિનો કહેવો. ઉંચે ગમન કરતો વાયુ તે ઉર્ધ્વવાત. એ રીતે અધો અને તિર્ણોવાયુ કહેવો. વાતોદ્ભ્રામ-અનવસ્થિત વાયુ. વાતોલ્કલિકા-વાયુતરંગ. વાતમંડલી-

વંટોળીયો. ઉલ્કલિકાવાત - પ્રચુર તરંગ મિશ્રિત વાયુ. મંડલિકાવાત - સતત મંડલાકારે વાતો વાયુ ગુંજાવાત - શબ્દ કરતો વાયુ. ઝંઝાવાત - વૃષ્ટિસહિત વાયુ. સંવર્તકવાત - તૃણાદિ સંવર્તન સ્વભાવ. ઘનવાત - ઘન પરિણામ વાયુ. તનુવાત - ઘનવાતની નીચે રહેલ વાયુ. શુદ્ધવાત - મંદ, સ્થિર વાયુ. અથવા બસ્તિ કે મસકમાંનો વાયુ. હવે વનસ્પતિકાચિકની પ્રતિપાદના.

● સૂત્ર-૩૩ થી ૩૭ :-

[૩૩] વનસ્પતિકાચિકના કેટલા ભેદ છે ? બે ભેદે - સૂક્ષ્મ અને બાદર વનસ્પતિકાચિક... [૩૪] સૂક્ષ્મ વનસ્પતિકાચિક કેટલા ભેદે છે ? બે ભેદે - પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા સૂક્ષ્મ વનસ્પતિકાચિક. તે સૂક્ષ્મ વનસ્પતિકાચિક કહ્યા... [૩૫] બાદર વનસ્પતિકાચિક કેટલા ભેદે છે ? બે ભેદે - પ્રત્યેક અને સાધારણ બાદર વન...[૩૬] પ્રત્યેક બાદર વનસ્પતિકાચિક કેટલા ભેદે છે ? બાર ભેદે - [૩૭] વૃક્ષ, ગુચ્છ, ગુલ્મ, લતા, વેલ, પર્વગ, તૃણ, વલય, હરિત, ઔષધિ, જલરુહ અને કુહણ.

● વિવેચન-૩૩ થી ૩૭ :-

સુગમ છે. - X - તે બાદર વનસ્પતિકાચિકો કેટલા ભેદે છે ? બે ભેદે - પ્રત્યેક શરીર અને સાધારણ શરીર બાદર વનસ્પતિકાચ. એક એક જીવને પ્રાપ્ત થયેલ તે પ્રત્યેક શરીર, તે જેને છે તે પ્રત્યેક શરીર બાદર વનસ્પતિકાચ. 'ચ' શબ્દ પોતાના પેટા ભેદ સૂચક છે. સમાન - તુલ્ય શ્વાસોચ્છ્વાસાદિનો ઉપભોગ જે રીતે થાય, તથા એકીભાવથી અનંત જંતુનો સંગ્રહ જેમાં છે તે સાધારણ. જેમને સાધારણ શરીર છે, તે સાધારણ શરીરવાળા.

તે પ્રત્યેક શરીર બાદર વનસ્પતિકાચિકના કેટલા ભેદ છે ? તે બાર ભેદે છે. તે આ રીતે - (૧) આમ્ર આદિ વૃક્ષો, (૨) રીંગણી આદિ ગુચ્છ, (૩) નવમાલિકા આદિ ગુલ્મો, (૪) ચંપકલતાદિ લતા, અહીં જેમના સ્કંધ પ્રદેશમાં વિવક્ષિત ઉર્ધ્વગત એક શાખા સિવાય મોટી બીજી શાખાઓ ન નીકળે તે લતા જાણવી. (૫) કૂખાંડી આદિ વેલા. (૬) શેરડી આદિ પર્વગ. (૭) કુશ-અર્જુનાદિ તૃણ. (૮) કેતકી આદિ વલય, તેની ત્વચા વલયાકારથી રહેલ છે. (૯) હરિત-તાંદળજો આદિ (૧૦) ઔષધિ-ડાંગર આદિ, (૧૧) જલરુહ-પાણીમાં ઉગે તે ઉદક આદિ, (૧૨) કુહણ-ભૂમિક્ષોડાદિ અપ્કાય પ્રમુખ.

● સૂત્ર-૩૮ થી ૪૨ :-

[૩૮] તે વૃક્ષો કેટલા ભેદે છે ? બે ભેદે છે. એકાસ્થિક અને બહુબીજક. તે એકાસ્થિક કેટલા ભેદે છે ? અનેક ભેદે છે... [૩૯] લીંબડો, આંબો, જાંબુ, કોશામ્ર, ક્ષુદ્રામ, જંગલી આંબો, સાલ, અંકોલ, પીલુ, સેલુ, શલ્લકી, મોચકી, માલુક, બકુલ, પલાસ, કરંજ, [૪૦] પુષ્પાંજીવ, અરીઠા, બહેડા, હરિતક, ભીલામાં, ઉંબેભરિકા, ક્ષીરિણી, ઘાતકી, ધિયાલ [૪૧] પૂતિનિંબ કરંજ, શ્વલ્પા, શીશમ,

અસન, પુન્નાગ, નાગવૃક્ષ, શ્રીપર્ણી, અશોક. [૪૨] અને તે સિવાયના બીજા તેવા પ્રકારના વૃક્ષો, એઓના મૂલો, કંદો, સ્કંધો, ત્વચા, શાખા, પ્રવાલો અસંખ્યાત જીવવાળા છે, પાંદડા પ્રત્યેક જીવવાળા, પુષ્પો અનેક જીવવાળા અને ફળો એકબીજવાળા છે. તે એકાસ્થિક કહ્યા.

● વિવેચન-૩૮ થી ૪૨ :-

ઉદ્દેશ ક્રમથી નિર્દેશ થાય, એ ન્યાયે પહેલા વૃક્ષ પ્રતિપાદનાર્થે કહે છે - તે વૃક્ષો બે ભેદે કહ્યા છે. એકાસ્થિક, બહુબીજક. એક એક ફળમાં એક એક બીજ તે એકાસ્થિક, - X - ઘણું કરી અસ્થિબંધ સિવાય જ ફળની અંદર જેમને ઘણાં બીજો છે, તે બહુબીજક છે.

એકાસ્થિક પ્રતિપાદના - એક બીજવાળા વૃક્ષો કેટલા પ્રકારના છે ? અનેક પ્રકારના છે. તેની ત્રણ ગાથાઓ છે. તેમાં લીંબડો આદિ પ્રસિદ્ધ છે. શાલ - સર્જતરુ, અંકોલ-અંકોષ, શેલુ-ગુંદા, સલ્લકી-હાથીને પ્રિય એક વનસ્પતિ, - X - બકુલ-કેસર, પલાશ-કેસુડો, કરંજ-નકતમાલ, - X - બિમ્બિક-બહેડા, હરિતક-કપાય બહુલ વનસ્પતિ, - X - ઉંબેભરિકા આદિ પ્રસિદ્ધ છે.

આ અને આવા પ્રકારે બીજા, તે બધાં એકાસ્થિક જાણવા.. એકાસ્થિકો મૂળો પણ અસંખ્યાત જીવક છે. એ પ્રમાણે કંદ, સ્કંધ, ત્વચા, શાખા, પ્રવાલ પણ પ્રત્યેક અસંખ્યાત પ્રત્યેક શરીર જીવક છે. તેમાં મૂળ, કંદની નીચે ભૂમિમાં પ્રસરે છે. ઈત્યાદિ. - X - X - X - ફળો એકાસ્થિક છે. હવે બહુબીજક કહે છે -

● સૂત્ર-૪૨ (ચાલુ) થી ૪૬ :-

[૪૨] બહુબીજક વૃક્ષો કેટલા ભેદે છે ? અનેક ભેદે છે. [૪૩] અસ્થિક, તિંદુક, કપિત્થ, અંબાડક, માતુલિંગ, બિલ્વ, આમળા, ફાલસ, દાઠમ, અશ્વત્થ, ઉંબર, વડ... [૪૪] ન્યગ્રોધ, નાંદિવૃક્ષ, પિપ્પલી, શતરી, પ્લક્ષવૃક્ષ, કાકોદુંબરી, કુસ્તુંબરી, દેવદાલી... [૪૫] તિલક, લકુચ, છબ્રોધ, શિરિષ, સપ્તાપર્ણ, દધિપર્ણ, લોધ, ઘવ, ચંદન, અર્જુન, નીપ, કુટજ, કદંબ... [૪૬] તે સિવાય તેવા બીજા પ્રકારના તે બહુબીજવાળા વૃક્ષો જાણવા. એના મૂલો, કંદો, સ્કંધો, શાખા, પણ પ્રત્યેક જીવિકા, પુષ્પો અનેકજીવિકા, ફળ બહુબીજકા છે. તે બહુબીજકો છે. તે વૃક્ષો કહ્યા.

● વિવેચન-૪૨ થી ૪૬ :-

તે બહુબીજવાળા વૃક્ષ અનેક પ્રકારે છે. અસ્થિકથી આરંભી કદંબ સુધીમાં કેટલાંક અતિ પ્રસિદ્ધ છે. કેટલાંક દેશ વિશેષથી જાણવા. માત્ર અહીં આમળા આદિ લોક પ્રસિદ્ધ છે, તે ન લેવા, કેમકે તેનામાં એક બીજ જ હોય છે. પણ દેશ વિશેષથી બહુબીજક ગ્રહણ કરવા. તે સિવાય બીજા પણ તેવા પ્રકારના બહુબીજવાળા વૃક્ષો જાણવા. તેના મૂળ, કંદ, સ્કંધ, ત્વચા, શાખા, પ્રવાલ પ્રત્યેક અસંખ્યાત પ્રત્યેક શરીર જીવિકા છે. પત્રો પ્રત્યેકજીવિકા છે. પુષ્પો અનેકજીવિકા છે, ફળો બહુબીજવાળા છે. - X

- હવે ગુચ્છ પ્રતિપાદનાર્થે કહે છે -

● સૂત્ર-૪૬ થી ૮૧ :-

[૪૬] ગુચ્છો કેટલા પ્રકારે છે ? અનેક પ્રકારે કહ્યા છે - [૪૭] રીંગણી, સલ્લકી, ચુંડકી, કચ્છુરી, જસુમણા, રૂપી, આદકી, નીલી, તુલસી, માતુલિંગી, [૪૮] કુસ્તુંબરી, પિપર, અલસી, વલ્લી, કાકમાચી, વુચ્ચુ, પટોલકંદકી, વિઉવ્વા, વત્યુલ, બદર, [૪૯] પત્તર, સીચર, જવાસો, નિર્ગુડી, કર્તુંબરી, ઘાણા, અત્યર્ષ, તલઉડા, [૫૦] શણ, પાણ, કાસુંદરો, અઘેડો, શ્યામા, સિંદુવાર, કર્મદ, અરદુસી, કેરડો, ઐરાવણ, મહિત્ય. [૫૧] જાઉલગ, [૫૨] માલગ, [૫૩] પરિલી, [૫૪] ગજમારિણી, કુલ્લકારિયા, મજીઠ, ડોડી, કેતકી, ગંજ, પાડલ, દાસી, અંકોલ.

[૫૨] એ સિવાય બીજા પણ તેવા પ્રકારના ગુચ્છો જાણવા. - - - ગુલ્મો કેટલા ભેદે છે ? ગુલ્મો અનેક ભેદે છે -

[૫૩] સૈરિયક, નવમાલિકા, કોરંટક, બંધુજીવક, મણોજ્જ, પિર્થય, પાણ, કણેર, કુબ્જક, સિંદુવાર. [૫૪] જાઈ, મોગરો, જૂઈ, મલ્લિકા, વાસંતી, વસ્તુલ, કત્યુલ, સેવાલ, ગ્રન્થી, મૃગાંતિકા. [૫૫] ચંપકજાતિ, નવનીષયા, કુંદ, મહાજાતિ. એ પ્રમાણે અનેક આકારના ગુલ્મો જાણવા. - - - ગુલ્મો કહ્યા.

[૫૬] તે લતાઓ કેટલા ભેદે છે ? લતા અનેક પ્રકારે કહી છે - [૫૭] પન્નલતા, નાગલતા, અશોક, ચંપકલતા, ચૂતલતા, વનલતા, વાસંતિલતા, અતિમુક્તકલતા, કુંદશ્યામલતા. [૫૮] જે આવા પ્રકારે અન્ય હોય તે બધી. આ પ્રમાણે લતા કહી.

તે વલ્લી કેટલા ભેદે છે ? વલ્લી અનેક ભેદે કહી છે - [૫૯] પૂસફલી, કાલિંગી, તુંબી, તપુસી, એલવાલુંકી, ઘોસાતકી, પંડોલા, પંચાંગુલી, નીલી. [૬૦] કંડૂઈકા, કંગુયા, કકકોડકી, કારેલી, સુભગા, કુચવાચ, વાગલી, પાવ, વલ્લી, દેવદાલી. [૬૧] આરફોતા, અતિમુક્ત, નાગલતા, કૃષ્ણા, સૂર્યવલ્લી, સંઘટ્ટા, સુમણસા, જસુવણ, કુવિંદવલ્લી, [૬૨] મૃદ્ધિકા, આગ્રવલ્લી, કૃષ્ણ છિરાલી, જયંતિ, ગોવાલી, પાણી, માસાવલ્લી, ગુંજીવલ્લી, વિચ્છાણી. [૬૩] શશિબિંદુ, ગોતકુસિયા, ગિરિકર્ણકી, માલુકા, અંજનકી, દધિપુષ્પિકા, કાકણી, મોગલી, અર્કબોદિ, [૬૪] તે પ્રકારની બીજા પણ જે છે તે વલ્લીઓ.

તે પર્વગ શું છે ? અનેક ભેદે કહેલ છે - [૬૫] ઇક્ષુ, ઇક્ષુવાટિકા, વીરુણી, ઇક્કડ, ભમાસ, સુંઠ, શર, વેત્ર, તિમિર, શતપોરક, નલ, [૬૬] વાંસ, વેણુ, કનક, કર્કવંશ, ચંપાવણ, ઉદગ, કુડગ, વિમત, કંડાવેણુ, કલ્યાણ. [૬૭] આવા પ્રકારની અન્ય પણ પર્વગ.

તૃણ કેટલા ભેદે છે - અનેક ભેદે કહેલ છે. [૬૮] સેડિય, મંતિય, હોંતિય, દર્ભ, કુશ, પર્વક, પોડશલ્લ, અર્જુન, આપાટક, રોહિતાંશ, વેચ, ક્ષીર,

ભુરા [૬૯] એરંડ, કુરુવિંદ, કરકર, મુક, વિભંગુ, મધુરવૃષ, છુરય, સિપ્પિય, સુંકલીવૃષ, [૭૦] આવા પ્રકારના અન્ય જે હોય તે બધાં આ વૃષો કહ્યા.

તે વલય કેટલા ભેદે છે ? અનેક ભેદે છે. [૭૧] તાલ, તમાલ, તક્કલી, તોયલી, શાલી, સારકલ્લાલ, સરલ, જાવતિ, કેતકી, કદલી, ચર્મવૃક્ષ, [૭૨] ભુજવૃક્ષ, હિંગુવૃક્ષ, લવંગવૃક્ષ, સોપરી, ખર્જૂરી, નાલિયેરી. [૭૩] આવા પ્રકારના અન્ય પણ વલયો.

હરિત કેટલા ભેદે છે ? અનેક ભેદે છે. [૭૪] અજ્જેરુહ, વોડાલ, હરિતક, તંદુલેજગ, વત્યુલ, પોરગ, માર્જરયા, બિલ્લી, પાલકક. [૭૫] દકપિપ્પલી, દર્વી, સોલ્થિય, સાય, મંડુક્કી, મૂલક, સરસવ, અંબિલ, સાકેત, જિયંતક. [૭૬] તુલસી, કૃષ્ણા, ઉરાલ, ફિલિજગ, અર્જક, ભૂજનક, વારક, દમનક, મખરુચક, શતપુષ્પ, ઇંદિવર. [૭૭] આ સિવાયના તે પ્રકારના અન્ય પણ હરિત.

તે ઔષધિ કેટલા ભેદે છે ? અનેક ભેદે છે - શાલી, વ્રીહી, ઘઉં, જવ, જવજવ, કલાય, મસુર, તલ, મગ, અડદ, વાલ, કળથી, આલિસંદ-ચોળા, મઠ, ચણા, અળસી, કસુંબો, કોદરા, કાંગ, રાલગ, વરટ્ટ, કોદંસ, સણ, સરસવ, મૂળાના બીજ, આવા પ્રકારની અન્ય પણ જે વનસ્પતિ તે ઔષધિ જાણવી.

જલરુહ કેટલા ભેદે છે ? અનેક ભેદે છે - ઉદક, અવક, પનક, શેવાળ, કલંબુચ, હઠ, કર્સેરુચ, કચ્છ, ભાણી, ઉત્પલ, પદ્મ, કુમુદ, નલિન, સુભગ, સૌગંધિક, પુંડરીક, મહાપુંરીક, શતપત્ર, સહસ્ર પત્ર, કલ્હાર, કોક્નદ, અરવિંદ, તામરસ, બિસ, બિસમૂલાલ, પુષ્કર, સ્થલજપુષ્કર, તે સિવાયના આવા પ્રકારના બીજા જલરુહો પણ જાણવા. તે જલરુહ કહ્યા.

કુહણા કેટલા ભેદે છે ? અનેક ભેદે છે - આય, કાય, કુહણ, કુણક, દવ્વહલિયા, સપ્કાય, સર્ગાય, છત્રીક, વંસી, નહિયા, કુરય. તે સિવાય તેના જેવા પ્રકારના કુહણા જાણવા.

[૭૮] વૃક્ષોના વિવિધ સંસ્થાન, એકજીવિકા પત્રો, સ્કંધો પણ એક જીવા, તાડ-સરલ-નાલીકેરી એક જીવાળા છે. [૭૯] જેમ સઘળાં સરસવો ચિકાશવાળા દ્રવ્યથી મિશ્રિત થયેલાની એક વર્તિતા વાટ કરી હોય તેવા પ્રત્યેક શરીરીના શરીરસમુદાયો હોય છે. અથવા [૮૦] ઘણાં તલના સમુદાયવાળી તલપાપડી હોય તેમાં ઘણાં તલો વડે સંહત થાય તેમ પ્રત્યેક શરીરીની શરીર સંઘાત હોય છે. [૮૧] તે આ પ્રત્યેક શરીર બાદર વનસ્પતિકાચિક કહ્યા.

● વિવેચન-૪૬ થી ૮૧ :-

આ ગુચ્છા આદિ ભેદો પ્રાયઃ સ્વરૂપથી જ પ્રસિદ્ધ છે. કેટલાંક દેશ વિશેષથી જાણવા. અહીં વૃક્ષાદિ ભેદમાં જ્યાં એક નામ એકમાં ગ્રહણ કરી, ફરી તે જ નામ બીજા ભેદમાં જણાય, ત્યારે તેના સમાન નામની ભિન્ન જાતિય જાણવી અથવા અનેક જાતની હોય છે જેમકે નાળિયેરી એકાસ્થિક છે, વલય પણ છે.

વિવિધ પ્રકારે આકૃતિ જેમની છે, તે નાનાવિધ સંસ્થાન. વૃક્ષના ગ્રહણથી ગુચ્છ, ગુલ્માદિ પણ જાણવા. પાંદડા એક જીવ અધિષ્ઠિત જાણવા. સ્કંધ પણ એકજીવ અધિષ્ઠિત છે. - X - X - તાડ આદિ માફક ઉપલક્ષણથી બીજી વનસ્પતિઓનો પણ સ્કંધ આગમને અનુસરીને એક જીવાશ્રિત જાણવો. તે સિવાય અનેક વનસ્પતિઓના પ્રત્યેક સ્કંધોનો અનેક પ્રત્યેક શરીરી, અનેક જીવાશ્રિત હોય છે. - X - X - તેના અવસ્થાનનું સ્વરૂપ દેખાંત વડે જણાવે છે - અહીં સરસવનું અને તલપાપડીનું દેખાંત છે. - X - આ ઉપમા વડે પ્રત્યેક શરીરી જીવોના શરીર સંઘાત પૃથક્ પૃથક્ સ્વ-સ્વ અવગાહનાવાળા હોય છે, તે બતાવ્યું - X - X - X - X -

● સૂત્ર-૮૨ થી ૧૧૯ :-

[૮૨] સાધારણ શરીર બાદર વનસ્પતિકાચિકના કેટલા ભેદ છે ? તે અનેક ભેદે કહ્યા છે - [૮૩] અવક, પનક, સેવાલ, રોહિણી, થિહુ, થિભગ, અશ્વકર્ણી, સિંહકર્ણી, સિઉંટી, મુસુંટી. [૮૪] રુરુ, કુંડરિકા, જુરુ, ક્ષીરવિદારિકા, કિદ્દિ, હળદર, આદુ, આલુ, મૂળા. [૮૫] કંબૂચ, કજ્જુક્ક, મહુપીવલર્ષ, મધુશૃંગી, નીરુહા, સર્પસુગંધા, છિન્નરુહા, બીજરુહા. [૮૬] પાઠા, મૃગવાલુંકી, મધુરસ્સા, રાજવલ્લી, પદ્મા, માટરી, દંતી, ચંડી, કિડ્ડી. [૮૭] માષપર્ણી, મુદ્ગપર્ણી, જીવક, રસહ, રેણુકા, કાકોલી, ક્ષીરકાકોલી, ભંગી, નહીં. [૮૮] કૃમિરાશિ, મોથ, લાંગલી, વજ, પેલુગ, કૃષ્ણ, પઉલ, હઠ, હરતનુક, લોચાણી. [૮૯] કૃષ્ણકંદ, વજકંદ, સૂરણકંદ, ખલ્લૂર - આ અનંતકાચિક છે. [૯૦] વૃષમૂલ, કંદમૂલ, વંસમૂલ સંખ્યાતા, અસંખ્યાતા કે અનંત જીવાત્મક જાણવા. [૯૧] શીંગોડાના ગુચ્છ અનેક જીવાત્મક જાણવો. પાંદડા એક એક જીવાળા અને તેના ફળમાં બે જીવો છે.

[૯૨] જે મૂળને ભાંગવાથી સરખો ભંગ દેખાય તે મૂલ અને તે સિવાયના તેના જેવા બીજા મૂલ અનંત જીવાત્મક જાણવા. [૯૩] જે કંદ ભાંગવાથી સરખો ભંગ દેખાય તે અને તેના જેવા બીજા કંદો અનંત જીવાત્મક જાણવા. [૯૪] જે સ્કંધ ભાંગવાથી સરખો ભંગ દેખાય, તે સ્કંધ અને બીજા તેવા પ્રકારના સ્કંધો અનંત જીવાત્મક જાણવા. [૯૫] જે ત્વચાને ભાંગવાથી સરખો ભંગ દેખાય તે ત્વચા તથા તેના જેવી બીજી ત્વચા અનંત જીવાત્મક જાણવી. [૯૬] જે શાખાને ભાંગવાથી સરખો ભંગ દેખાય તે શાખા તથા તેના જેવી બીજી શાખા અનંત જીવાત્મક જાણવી. [૯૭] જે પ્રવાલને ભાંગવાથી સરખો ભંગ દેખાય તે પ્રવાલ તથા તેના જેવા બીજા પ્રવાલો અનંત જીવાત્મક જાણવા. [૯૮] જે પાંદડું ભાંગવાથી સરખો ભંગ દેખાય તે પાંદડું તથા તેના જેવા બીજા પાંદડા અનંત જીવાત્મક જાણવા. [૯૯] જે પુષ્પને ભાંગવાથી સરખો ભંગ દેખાય તે પુષ્પ અને તેના જેવા બીજા પુષ્પો અનંત જીવાત્મક જાણવા. [૧૦૦] જે ફળને ભાંગવાથી સરખો ભંગ દેખાય, તે ફળ અને બીજા તેના જેવા ફળો અનંત જીવાત્મક જાણવાં. [૧૦૧]

જે બીજને ભાંગતા સરખો ભંગ દેખાય તે બીજ અને તેવા અન્ય બીજો અનંત જીવાત્મક જાણવા.

[૧૦૨] જે મૂળ ભાંગવાથી વિષમ ભંગ દેખાય, તે અને તેવા પ્રકારના અન્ય મૂલો પ્રત્યેક જીવવાળા છે. [૧૦૩] જે કંદ ભાંગવાથી વિષમ ભંગ દેખાય તે અને તેવા પ્રકારના અન્ય કંદો પ્રત્યેક જીવવાળા જાણવા. [૧૦૪ થી ૧૧૧] એ રીતે જ સ્કંધ, ત્વચા, શાખા, પ્રવાલ, પત્ર, પુષ્પ, ફળ અને બીજના વિષયમાં સૂત્રો જાણવા.

[૧૧૨] જે મૂળના કાષ્ઠથી તેની છાલ વધુ જાડી હોય તે છાલ અને તેવા પ્રકારની બીજી છાલ અનંતકાયિક જાણવી. [૧૧૩ થી ૧૧૫] આવા જ સૂત્રો કંદ, સ્કંધ, શાખાના વિષયમાં જાણવા.

[૧૧૬] જે મૂળના કાષ્ઠથી તેની છાલ વધારે પાતળી હોય તે તથા તેના જેવી બીજી છાલ પ્રત્યેક જીવવાળી જાણવી. [૧૧૭ થી ૧૧૯] એ પ્રમાણે કંદ, સ્કંધ, શાખા વિષયમાં આ પાઠ જાણવો.

● વિવેચન-૮૨ થી ૧૧૯ :-

સાધારણ શરીર બાદર વનસ્પતિકાયિક કેટલા ભેદે છે ? અનેક ભેદે કહેલ છે. અહીં કેટલાંક પ્રસિદ્ધ અને કેટલાંક દેશ વિશેષ પ્રસિદ્ધ નામ છે. ઉક્ત નામ સિવાયના તેવા પ્રકારના પણ અનંત જીવવાળા જાણવા. તૃણમૂળ આદિમાં ક્યાંક જાતિભેદ કે દેશભેદથી સંખ્યાત જીવો અને ક્યાંક અસંખ્યાત, ક્યાંક અનંત જીવો જાણવા. શીંગોડાનો ગુચ્છ અનેકજીવવાળો જાણવો. તેની ત્વચા, શાખાદિ પણ અનંત જીવાત્મક છે. માત્ર તેના પાન પ્રત્યેક જીવવાળા છે. ફળમાં પ્રત્યેકમાં બબ્બે જીવો જાણવા.

જેના મૂળ ભાંગવાથી સમભંગ - એકાંત સદેશરૂપ ચક્રાકાર ભંગ સ્પષ્ટ દેખાય તે મૂળ અનંત જીવાત્મક છે. - X - X - આ પ્રમાણે કંદાદિ નવ ગાથા કહેવી. હવે પ્રત્યેક શરીર લક્ષણ નામક દશ ગાથા કહે છે - જેના મૂળના ભંગ સ્થળે વિષમ છેદવાળો કે ખરબચડો ભાગ સ્પષ્ટ દેખાય તે મૂળ પ્રત્યેક જીવાત્મક જાણવું. - X - X - આ રીતે કંદાદિ સંબંધે નવે ગાથા સમજી લેવી.

હવે મૂલાદિની છાલનું અનંતકાયિકપણું જાણવા માટે લક્ષણ કહે છે - જે મૂળના મધ્ય ભાગમાં રહેલા ગર્ભથી તેની છાલ જાડી હોય તે અનંતજીવવાળી જાણવી. - X - હવે છાલના પ્રત્યેક જીવપણું જાણવાનું લક્ષણ કહે છે - જે મૂળના મધ્યવર્તી ગર્ભથી તેની છાલ પાતળી હોય તે પ્રત્યેક જીવી જાણવી. - X - X -

✽ [જે મૂળ ભાંગતા તેનો ભંગ સરખો સ્પષ્ટ રૂપે જણાય, ઈત્યાદિ અનંતકાયના લક્ષણને સ્પષ્ટપણે પ્રતિપાદન કરવા માટે સૂત્રકાર કહે છે - ચક્રાંગ - જે મૂળ, સ્કંધ, ત્વચાદિ ભાંગતા ભંગસ્થાન ચક્રના આકારવાળું ગોળ અને તદ્દન સમ હોય તે મૂલાદિ અનંત જીવવાળા જાણવા.] - આ વૃત્તિ હવે પછીના સૂત્રોની કહી. આ સૂત્રો આ પ્રમાણે

જાણવા -

● સૂત્ર-૧૨૦ થી ૧૩૨ :-

[૧૨૦] જેને ભાંગતા ભંગસ્થાન ચક્રાકાર હોય અને ગાંઠ ચૂર્ણ-રજથી વ્યાપ્ત હોય, ભંગસ્થાન પૃથ્વી સમાન હોય તે અનંત જીવવાળી વનસ્પતિ જાણવી. [૧૨૧] ગુપ્તશિરાક, ક્ષીરવાળું કે વિનાનું હોય, પ્રનાષ્ટ સંધિ હોય તે પાંદડું અનંત જીવાત્મક જાણવું.

[૧૨૨] જલજ, સ્થલજ, વૃંતબદ્ધ, નાલબદ્ધ પુષ્પો સંખ્યાત, અસંખ્યાત, અનંત જીવવાળા જાણવા. [૧૨૩] જે કોઈ નાલબદ્ધ પુષ્પો છે, તે સંખ્યાતા જીવવાળા હોય છે. જે સ્નિહુ - થોરના પુષ્પો અને તેના જેવા બીજા પુષ્પો છે તે અનંત જીવવાળા છે. [૧૨૪] પદ્મિની કંદ, ઉત્પલિની કંદ, અંતરકંદ, ઊલ્લિ અનંતજીવાત્મક છે અને બિસ, મૃણાલ એક જીવાત્મક છે. [૧૨૫] પલાંડુકંદ, લસણ કંદ, કંદલીકંદ, કુસ્તુંબક અને તેના જેવા અન્ય પણ પ્રત્યેક જીવવાળા છે.

[૧૨૬] પદ્મ, ઉત્પલ, નલિન, સુભગ, સૌગંધિક, અરવિંદ, કોકનદ, શતાપત્ર, સહસ્રપત્ર... [૧૨૭] તેના બિંટ, કેસર, મિંજ પ્રત્યેક એક જીવવાળા છે. [૧૨૮] વેણુ, નલ, ઇક્ષુવાટિકા, સમાસઇક્ષુ, ઇક્કડ, રંડ, કરકર, સુંઠ, વિહંગુ, તૃણ અને પર્વગની... [૧૨૯] આંખ, પર્વ, પરિમોટક એ બધાં એક જીવના છે પણ પ્રત્યેક જીવવાળા અને પુષ્પો અનેક જીવાત્મક છે. [૧૩૦] પૂસફલ, કાલિંગ, તુંબ, ઋપુષ્, એલવાલુંક, ઘોષાતક, પડોલ, તિંદુક, તેંદુસના... [૧૩૧] ડીંટીયા, માંસ, કડાહ એ એક જીવના હોય છે, પાંદડા એક જીવવાળા અને કેસર સહિત - કેસર સહિત દરેક બીજ એક એક જીવાશ્રિત છે. [૧૩૨] સપ્તાય, સર્પગાય, ઉવ્વેહલિયા, કુહણા, કંદુક્ક એ અનંત જીવાત્મક છે તેમાં કંદુક્કને વિશે ભજના જાણવી.

● વિવેચન-૧૨૦ થી ૧૩૨ :-

ચક્રાંગ. આ વૃત્તિ આ પૂર્વેના સૂત્રમાં અંતે મૂકી છે. હવે લક્ષણાંતરથી કહે છે - જે પાંદડા દુઘવાળા કે વગરના હોય, ગૂટશિરાક - ગુપ્તનસોવાળું હોય, જેના બે અર્ધ ભાગની વચ્ચે સાંધો સર્વથા ન દેખાતો હોય તે અનંત જીવાત્મક જાણવું.

હવે પુષ્પાદિ સંબંધી વિશેષતા - પુષ્પો ચાર પ્રકારે છે - જલજ - સહસ્રપત્રાદિ, સ્થલજ - કોરંટાદિ. તે પ્રત્યેકના બે ભેદ આ પ્રમાણે - કેટલાંક વૃંતબદ્ધ - અતિમુક્તક આદિ, કેટલાંક નાલબદ્ધ-જાઈના પુષ્પો વગેરે. આ બે મધ્યે કેટલાંક પત્રાદિમાં રહેલ જીવોની અપેક્ષાએ સંખ્યાત જીવવાળા, કેટલાંક અસંખ્યાત જીવવાળા, કેટલાંક અનંત જીવવાળા હોય છે. તે આગમાનુસારે જાણવા.

આ સંબંધે કંઈક વિશેષ કહે છે - તેમાં જે જાઈ વગેરે નાલબદ્ધ પુષ્પો છે તે બધાં સંખ્યાત જીવવાળા તીર્થકર - ગણધરોએ કહેલાં છે. થોરના પુષ્પો અનંત જીવાત્મક છે. તે સિવાયના થોરનાં પુષ્પો જેવા બીજા પુષ્પો પણ અનંત જીવાત્મક જાણવા. પદ્મિનીકંદ, અંતર નામે જલજ વનસ્પતિકંદ વિશેષ, ઊલ્લિકા નામે વનસ્પતિ

આ બધાં અનંતજીવાત્મક છે. પણ પદ્મિની આદિની નાલ અને મૃણાલ એ બંને એક જીવ આશ્રિત છે. પલાંડુ કંદ, લસણ કંદ, કંદલી કંદ, કુસ્તુંબક એ બધાં પ્રત્યેક જીવ આશ્રિત જાણવા. તે સિવાયના બીજા પણ તેવા પ્રકારના અનંતકાયિક વનસ્પતિના લક્ષણ રહિત હોય તે પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયિક જાણવા.

પદ્મ, ઉત્પલ, નલિન, સુભગ, સૌગંધિક, અરવિંદ, કોકનદ, શતપત્ર, સહસ્રપત્રના ડીંટીયા અને બાહ્ય પાન, જે પ્રાયઃ લીલા હોય છે અને પત્રના આધારરૂપ કર્ણિકા છે તે ત્રણે એક જીવાત્મક છે અને જે અંદરની પાંખડીઓ, કેસર અને બીજ છે તે દરેક એક એક જીવાશ્રિત છે. વેણુ, નડ, ઇક્ષુવાટિકાદિ લોકથી જાણવા. દુર્વાદિ તૃણ, પર્વચુકત વનસ્પતિ, એ બધાંની જે આંખ, પર્વ અને પર્વનું ચક્રાકાર પરિવેષ્ટન, તે બધાં એક જીવાશ્રિત છે. એ બધાંના પ્રત્યેક પાંદડા એક એક જીવાત્મક હોય છે. પુષ્પો અનેક જીવાત્મક છે. પુષ્પફળ, કાર્લિંગ, તુંબ, ત્રપુષ્, ચિર્મટ વિશેષ, ચિર્મટ, ઘોષાતક, પટોલ, તેંદુક, તિંદુસના જે ફળ છે તે બધાંના વૃંત, ગર્ભ, કટાહ, ત્રણે એક જીવાશ્રિત છે. તથા પૂસફળથી તિંદુસ સુધીની દરેક વનસ્પતિમાં પાંદડા પ્રત્યેક જીવાશ્રિત છે. કેસર સહિત અને કેસર રહિત બીજ પણ પ્રત્યેક જીવાશ્રિત હોય છે તેથી કેસર અને બીજો દરેક પ્રત્યેક જીવાશ્રિત છે.

કુહણાદિ વનસ્પતિ વિશેષ લોકથી જાણવા. આ અનંત જીવાત્મક છે. વિશેષ આ - કંદુક્કમાં વિકલ્પે છે. કેમકે તે દેશ વિશેષથી અનંતજીવાત્મક પણ હોય, સંખ્યાત જીવાત્મક પણ હોય. - શું બીજજીવ જ મૂલાદિ જીવ થાય કે તે જીવ ચલ્યા પછી બીજો જ જીવ મૂલાદિમાં ઉત્પન્ન થાય ? તે માટે કહે છે -

● સૂત્ર-૧૩૩,૧૩૪ :-

[૧૩૩] યોનિરૂપ બીજમાં તે બીજનો જીવ ઉત્પન્ન થાય કે અન્ય જીવ ઉત્પન્ન થાય છે. પણ જે મૂળનો જીવ છે, તે જ પ્રથમના પાંદડારૂપે પરિણમે છે. [૧૩૪] સર્વ પ્રકારના કિસલય ઉગતાં અનંતકાયિક કહ્યા છે. તે વધતા પ્રત્યેક કે અનંતકાય હોય.

● વિવેચન-૧૩૩,૧૩૪ :-

બીજ, યોનિ અવસ્થા પામતાં એટલે યોનિ પરિણામનો ત્યાગ નથી કર્યો તેવા બીજની બે પ્રકારની અવસ્થા છે - યોનિ અને અયોનિ અવસ્થા. તેમાં જ્યારે બીજ યોનિ અવસ્થાને તજતું નથી, પણ જીવરહિત થયેલ હોય ત્યાં સુધી યોનિભૂત કહેવાય છે. બીજ જીવરહિત થયેલું છે. તે નિશ્ચયથી જાણી શકાતું નથી. તેથી વિશિષ્ટ જ્ઞાન રહિત મનુષ્ય વડે હાલ સચેતન કે અચેતન હોય પણ જે ઉગવાની શક્તિવાળું હોય તે બીજ યોનિભૂત કહેવાય. વિનષ્ટ યોનિવાળું અવશ્ય અચેતન હોવાથી અયોનિભૂત કહેવાય છે.

‘યોનિ’ એટલે શું ? અવિનષ્ટ શક્તિવાળું જીવનું ઉત્પત્તિ સ્થાન એટલે તેમાં રહેલ જીવના પરિણામની શક્તિ સહિત હોય તે યોનિ કહેવાય છે. તે યોનિભૂત

બીજમાં તે જ પૂર્વનો બીજનો જીવ કે અન્ય જીવ આવીને ઉત્પન્ન થાય છે. અર્થાત્ બીજને ઉત્પન્ન કરનાર જીવ પોતાના આયુષ્યના ક્ષયથી બીજનો ત્યાગ કરે છે. તે બીજને પાણી, કાળ, પૃથ્વીના સંયોગરૂપ સામગ્રી પ્રાપ્ત થતાં કદાચ તે જ જીવ મૂલાદિ સંબંધી નામગોત્ર બાંધીને તે બીજમાં ઉત્પન્ન થાય છે - મૂલાદિરૂપે પરિણમે છે અથવા બીજો જીવ આવીને ઉપજે છે. મૂળરૂપે પરિણત જીવ જ પ્રથમ પાંદડા રૂપે પરિણત થાય છે. તેથી મૂળ અને પ્રથમ પત્રનો કર્તા એક જીવ છે.

પ્રશ્ન - બધાં કિસલય ઉગતાં અનંતકાયિક કહ્યા છે, તે ગાથા સાથે ઉક્ત વાતનો વિરોધ કેમ ન આવે ? અહીં મૂળપણે ઉત્પન્ન જીવ તેની વૃદ્ધિ કરે છે. પછી અનંત જીવો અવશ્ય કિસલય અવસ્થાને પામે છે. ત્યારપછી સ્થિતિનો ક્ષય થવાથી તે અનંતજીવો સ્થિતિ જાય છે. ત્યારે આ જ મૂળનો જીવ અનંતજીવના શરીરને પોતાના શરીરરૂપે પરિણાવીને પ્રથમ પાંદડા સુધી વધે છે. માટે પૂર્વોક્ત વચન સાથે વિરોધ નથી.

બીજા આચાર્યો આમ વ્યાખ્યા કરે છે - પ્રથમ પત્ર એટલે બીજની વૃદ્ધિની અવસ્થા, તેથી મૂળ અને પ્રથમ પાનનો કર્તા એક જીવ છે. અર્થાત્ મૂળ અને વૃદ્ધિ અવસ્થાનો કર્તા એક જીવ છે એ નિયમ બતાવવા કહ્યું છે. બાકીના કિસલય આદિનો આવિર્ભાવ અવશ્ય મૂળના જીવના પરિણામથી થયેલ હોતો નથી. તેથી બધાં કિસલય ઉગતાં અનંતકાયિક હોય છે. ઇત્યાદિ ગાથા કહેવાની છે, તેની સાથે આ બાબતનો વિરોધ નથી. કેમકે મૂળ અને વૃદ્ધિની અવસ્થાની ઉત્પત્તિ કાળે કિસલયપણું નથી.

પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયનું સર્વદા શરીરાવસ્થાને આશ્રીને પ્રત્યેક શરીર વનસ્પતિ-કાયિકપણું છે કે કોઈ અવસ્થામાં અનંતકાયિકપણું પણ છે ? સાધારણ વનસ્પતિ-કાયિકનું પણ હંમેશાં અનંતકાયિકપણું છે કે કદાચિત્ પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયિકપણું પણ સંભવે છે ? સમસ્ત પ્રકારના પ્રત્યેક કે સાધારણ વનસ્પતિકાય કિસલયાવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલા હોય ત્યારે તીર્થકર અને ગણધરોએ અનંતકાયિક કહેલા છે અને તે કિસલયરૂપ અનંતકાય વૃદ્ધિ પામતાં અનંતકાયિક થાય કે પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયિકરૂપ થાય છે. એટલે સાધારણ કે પ્રત્યેક જે શરીર કરવાનું હોય તેવા થાય. કેટલા કાળ પછી પ્રત્યેક થાય ? અંતર્મુહૂર્ત પછી થાય. આ રીતે - નિગોદના જીવોની ઉત્કૃષ્ટથી પણ અંતર્મુહૂર્ત કાળસ્થિતિ કહી છે અને પછી વધતાં તે પ્રત્યેક રૂપે થાય.

● સૂત્ર-૧૩૫ થી ૧૪૮ :-

[૧૩૫] એક સાથે ઉત્પન્ન થયેલ જીવોની એક કાળે શરીર નિષ્પત્તિ, સાથે જ શ્વાસ ગ્રહણ અને સાથે જ નિઃશ્વાસ હોય. - - - [૧૩૬] એકને જે આહારાદિ ગ્રહણ છે, તે જ સાધારણ જીવોને હોય છે, અને જે બહુ જીવોને હોય, તે સંદોષની એકને હોય છે. - - - [૧૩૭] સાધારણ જીવોને સાધારણ આહાર, સાધારણ શ્વાસ-ઉચ્છ્વાસનું ગ્રહણ એ સાધારણ જીવોનું લક્ષણ છે.

[૧૩૮] જેમ તપાવેલ લોટાનો ગોળો, તપેલા સુવર્ણ જેવો બધો અગ્નિથી વ્યાપ્ત થાય, તેમ નિગોદના જીવોને જાણ. - - - [૧૩૯] એક, બે, ત્રણ યાવત્ સંખ્યાતા બાદર નિગોદ જીવોના શરીરો જેવા શક્ય નથી, પણ અનંત જીવોના શરીરો દેખાય છે.

[૧૪૦] લોકાકાશના પ્રદેશ ઉપર એક એક નિગોદ જીવને સ્થાપવો, એ પ્રમાણે માપતાં અનંત લોક થાય છે. - - - [૧૪૧] લોકના એક એક પ્રદેશ ઉપર એક એક પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય જીવને સ્થાપવો એ પ્રમાણે માપતાં અસંખ્યાતલોક થાય છે. - - - [૧૪૨] પર્યાપ્તા પ્રત્યેક જીવો લોકાકાશના પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગે છે, અપર્યાપ્તા પ્રત્યેક જીવો અસંખ્યાત લોકાકાશ પ્રમાણ છે. સાધારણ જીવો અનંત લોકાકાશ પ્રમાણ છે. - - - [૧૪૩] એમ પ્રરૂપણ કરેલા બાદર જીવો આ શરીરો વડે પ્રત્યક્ષ છે, સૂક્ષ્મ જીવો આજ્ઞાગ્રાહ્ય છે, કારણ કે તે યક્ષુનો વિષય થતા નથી.

[૧૪૪] તેવા પ્રકારના જે બીજા પણ હોય તેને વનસ્પતિકાયિક જાણવા. તે સંક્ષેપથી બે પ્રકારે - પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા. તેમાં અપર્યાપ્તા તે અસંપ્રાપ્ત છે, જે પર્યાપ્તા છે તે વર્ણ-ગંધ-રસ-સ્પર્શની અપેક્ષાએ હજારો ભેદે છે. સંખ્યાતા લાખ યોનિ છે પર્યાપ્તાની નિશ્રાએ અપર્યાપ્તા ઉત્પન્ન થાય છે. જ્યાં એક પર્યાપ્તો છે, ત્યાં સંખ્યાતા, અસંખ્યાતા કે અનંતા અપર્યાપ્તા છે. એ વનસ્પતિકાય સંબંધે આ ગાથાઓ જાણવી.

[૧૪૫] કંદ, કંદમૂળ, વૃક્ષમૂળ, ગુચ્છ, ગુલ્મ, વલ્લી, વેણુ, તૃણ, [૧૪૬] પદ્મ, ઉત્પલ, સંઘાટ, હઠ, સેવાલ, કૃષ્ણક, પન્ક, અવક, કચ્છ, ભાણી, કંદુક્ક... [૧૪૭] તેઓમાં કોઈ કોઈ વનસ્પતિની ત્વચા, છાલ, પ્રવાલ, પાંદડા, પુષ્પ, ફળ, મૂળ, અગ્ર, મધ્ય અને બીજને વિશે યોનિ હોય છે. [૧૪૮] એ પ્રમાણે સાધારણ બાદર વનસ્પતિકાયિક અને એકેન્દ્રિય જીવો કહ્યા.

● વિવેચન-૧૩૫ થી ૧૪૮ :-

સમય - એક કાળે ઉત્પન્ન થયેલા સાધારણ વનસ્પતિકાયિકોની, સમક - એક કાળે શરીરોત્પત્તિ થાય છે. એક કાળે જ શ્વાસોચ્્વાસ યોગ્ય પુદ્ગલોનું ઉપાદાન - X - શ્વાસોચ્્વાસ હોય છે. તથા એકનું આહારાદિ પુદ્ગલ ગ્રહણ, ઘણાં સાધારણ જીવોનું પણ જાણવું. અર્થાત્ એક જીવ જે આહારાદિ લે, તે તે શરીરના આશ્રિત અનેક પણ ગ્રહણ કરે. જે ઘણાં લે, તેનો સંક્ષેપથી એકત્ર શરીરમાં સમાવેશ થતાં એકને પણ ગ્રહણ થાય છે.

હવે ઉક્તાર્થનો ઉપસંહાર કહે છે - સાધારણ આદિ એક શરીરાશ્રિત બધાં જીવોનો ઉક્ત પ્રકાર સાધારણ આહાર-આહાર યોગ્ય પુદ્ગલ ગ્રહણ, સાધારણ શ્વાસોચ્્વાસ યોગ્ય પુદ્ગલ ગ્રહણ, ઉપલક્ષણથી શ્વાસોચ્્વાસ અને સાધારણ શરીરની ઉત્પત્તિ તે સાધારણ જીવોનું લક્ષણ જાણવું.

એક નિગોદશરીરને વિશે અનંતજીવો કઈ રીતે રહે છે ? તે કહે છે - તપાવેલ લોટાનો ગોળો, બધેથી જે રીતે અગ્નિ વડે પરિણત થાય છે, તેમ તે નિગોદના જીવો જાણવા. અર્થાત્ નિગોદરૂપે એક શરીરમાં પરિણત થયેલ અનંત જીવો જાણવા. જે કે એક, બે, ત્રણ યાવત્ સંખ્યાત કે અસંખ્યાત નિગોદ જીવોના શરીરો જોઈ શકવા યોગ્ય નથી, કેમકે તેવા પ્રકારના શરીરોનો અભાવ છે.

[પ્રશ્ન] એક, બે, ત્રણ, સંખ્યાતા કે અસંખ્યાતા જીવોએ ગ્રહણ કરેલ અનંત વનસ્પતિકાયિક શરીરો નથી. પણ અનંત જીવોના પિંડરૂપ હોય છે, તો પછી શી રીતે દેખાય ? બાદર અનંત નિગોદ જીવોના શરીરો જોઈ શકાય છે. પણ સૂક્ષ્મ નિગોદજીવોના શરીરો દેખાતા નથી. કેમકે સૂક્ષ્મ પરિણામ પરિણત છે.

[પ્રશ્ન] નિગોદ રૂપ શરીર, નિયમથી અનંતજીવ પરિણામથી પરિણત છે, તેમ કેમ જાણવું ? જિનવચનથી જાણવું. તે આ - અસંખ્યાત ગોળા છે, એક ગોળામાં અસંખ્યાત નિગોદ છે અને એક એક નિગોદ અનંત જીવાત્મક છે.

હવે નિગોદ જીવોનું પ્રમાણ કહે છે - એક એક લોકાકાશ પ્રદેશ ઉપર એક-એક નિગોદ જીવ સ્થાપવો. આ રીતે માપ કરતા નિગોદના જીવો અનંત લોકાકાશ પ્રમાણ થાય છે. એ રીતે પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયિક જીવોનું પ્રમાણ કહ્યું છે, તે સૂત્રાનુસાર જાણવું. - X - X - હવે પર્યાપ્તા, અપર્યાપ્તાના ભેદથી પ્રત્યેક અને સાધારણ વનસ્પતિ જીવોનું પ્રમાણ બાતવે છે - ઘનરૂપે કલ્પેલા લોકની પ્રતર શ્રેણિના અસંખ્યાતમાં ભાગે જેટલા આકાશપ્રદેશો હોય તેટલા પર્યાપ્તા પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયિક જીવો છે. ઈત્યાદિ - X -

ઉક્ત ભેદો સિવાયના જે અહીં કહેલ નથી, પણ તેવા પ્રકારના હોય, અર્થાત્ પ્રત્યેક કે સાધારણ વનસ્પતિરૂપ હોય તે પણ વનસ્પતિકાયિકપણે જાણવા, ઈત્યાદિ પૂર્વવત્. પણ જ્યાં એક બાદર પર્યાપ્ત જીવ છે, તેને આશ્રીને પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય સંખ્યાતા કે અસંખ્યાતા હોય છે અને સાધારણ વનસ્પતિકાયિક તો નિયમા અનંતા જીવ હોય છે.

આ સાધારણ અને પ્રત્યેકરૂપ અમુક વનસ્પતિની વિશેષતા જણાવનારી આ ગાથાઓ જાણવી - કંદ. આદિ ત્રણ ગાથાઓ છે. કંદ-ગુચ્છ-ગુલ્મ-વલ્લી ઈત્યાદિ ૧૯ નામો ગાથામાં નોંધ્યા. તેમાં કોઈની ત્વચા યોનિ હોય છે, કોઈની છાલ યાવત્ કોઈનું મૂળ, કોઈનો અગ્રભાગ - કોઈનો મધ્યભાગ - કોઈનું બીજ યોનિરૂપ હોય છે. - X - આ રીતે એકેન્દ્રિય જીવો કહ્યા.

હવે બેઈન્દ્રિય જીવોનું પ્રતિપાદન કરે છે -

● સૂત્ર-૧૪૯ :-

બેઈન્દ્રિય જીવો કેટલા ભેદે છે ? અનેક ભેદે કહેલા છે - પુલાકૃમિ, કુક્ષીકૃમિ, ગંડોલગ, ગોલોમ, નેપુરા, સોમંગલગ, વંસીમુખ, શૂચિમુખ, ગોજલૌક, જલૌકા, જલાઉચ, શંખ, શંખનક, ઘુલ્લા, ખુલ્લા, ગુલયા, ખંધ, વરાટા, શૌકિતક,

મૌકિતક, કલુયાવાસ, એકતઆવર્ત, દ્વિઘાવર્ત, ત્રિઘાવર્ત, ચંદ્રાવર્ત, શંબુક, માતૃવાહ, શુકિતસંપુટ, ચંદનક, સમુદ્રવિદ્યા, તે સિવાયના તેવા પ્રકારના બીજા પણ. તે બધાં સંમૂર્ધમ અને નપુંસક છે. તે સંક્ષેપથી બે ભેદે કહ્યા. પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા. એ બધાં મળીને પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા બેઈન્દ્રિયોની સાત કરોડ જાતિ કુલ યોનિ પ્રમુખ થાય છે, તેમ કહેવું છે.

તે બેઈન્દ્રિય સંસારસમાપ્ત જીવ પ્રજ્ઞાપના કહી.

● વિવેચન-૧૪૯ :-

બેઈન્દ્રિય જીવો કેટલા ભેદે છે ? અનેકવિધ કહ્યાં છે. તે આ - પુલાકૃમિ ઈત્યાદિ. પુલાકૃમિ - ગુદાના ભાગે ઉપજતા કૃમિ, કુક્ષિકૃમિ - કુક્ષિ પ્રદેશોત્પન્ન. શંખ-સમુદ્રોદ્ભવ, નાના શંખ, ઘુલ્લિકા, શંખલા, કોડા, ઈપ, અક્ષ, બાકી સંપ્રદાયથી જાણી લેવા. આવા પ્રકારે અન્ય - મૃત કલેવરમાં ઉત્પન્ન કૃમિ આદિ બધાં બેઈન્દ્રિય છે. તેઓ સંમૂર્ધમ છે, સંમૂર્ધમ હોવાથી નપુંસક છે. - X - X - તેઓ સંક્ષેપથી બે ભેદે - પર્યાપ્તા, અપર્યાપ્તા. - X - પુલાકૃમિ આદિ પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા એવા બેઈન્દ્રિયો બધાં મળીને યોનિપ્રમુખ - યોનિથી ઉત્પન્ન સાત લાખ કોડ જાતિકુળો છે. એમ તીર્થકરોએ કહ્યું છે.

જાતિ, કુળ, યોનિના સ્વરૂપને જાણવા પૂર્વાચાર્યોએ સ્થૂલ ઉદાહરણ બતાવ્યું છે. જાતિ - તિર્યચગતિ, તેના કુલો-કૃમિકુલ, કીડાઓનું કુલ, વીંછીનું કુલ વગેરે. આ કુળો યોનિપ્રમુખ-યોનિથી ઉત્પન્ન થયેલા છે, તે આ પ્રમાણે - એક જ યોનિમાં અનેક કુળ હોય છે. છાણયોનિમાં કૃમિકુલ, કીડાનું કુળ વગેરે અથવા જાતિકુળ એ પદ છે. જાતિકુલ અને યોનિમાં પરસ્પર ભેદ છે. કેમકે એક જ યોનિમાં અનેક જાતિકુળોનો સંભવ છે. જેમકે એક જ યોનિમાં કૃમિજાતિકુળ, કીટજાતિકુળ આદિ હોય છે. એ રીતે એક જ યોનિમાં અવાંતર જાતિભેદો હોવાથી યોનિથી ઉત્પન્ન અનેક જાતિકુળો સંભવે છે. માટે સાત લાખ કોડ જાતિકુલો ઘટે છે.

હવે તેઈન્દ્રિય સંસાર સમાપ્ત જીવ પ્રજ્ઞાપના -

● સૂત્ર-૧૫૦ :-

તેઈન્દ્રિય સંસાર સમાપ્ત જીવ પ્રજ્ઞાપના કેટલા ભેદે છે ? અનેક ભેદે છે - ઔપચિક, રોહિણિય, કુંથુ, પિપીલિકા, ડાંસ, ઉદ્ભ્રમ, ઉક્કલિયા, ઉત્પાદ, ઉષ્પાડ, ઉત્પાટક, તૃણાહાર, કાષ્ઠાહાર, માલુકા, પત્રાહાર, તણબોટિય, પત્રબોટિય, પુષ્પબોટિય, ફલબોટિય, બીજબોટિય, તેબુરણમિંજિયા, તઓસમિંજિયા, કપ્પાસકિમિંજિય, હિલ્લિય, ઝિલ્લિય, ઝિંગિર, કિંગિરિડ, બાહુક, લહુક, સુભગ, સૌવસ્તિક, સુચબેટ, ઈન્દ્રકાચિક, ઈન્દ્રગોપ, તુરુતુંબગ, કુચ્છલવાહગ, જૂ હાલાહલ, પિસુય, શતપાદિકા, ગોમ્હી, હસ્તિશૌંડ અને તે સિવાયના બીજા તેવા પ્રકારના હોય તે. તે બધાં સંમૂર્ધમ અને નપુંસક હોય છે.

તે સંક્ષેપથી બે ભેદે છે - પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા. એવા પ્રકારના એ

તેઈન્દ્રિય જીવોના યોનિથી ઉત્પન્ન આઠ લાખ કોડ જાતિકુળો છે એમ કહ્યું છે. - - - આ પ્રમાણે તેઈન્દ્રિય સંસારી જીવ પ્રજ્ઞાપના કહી.

● વિવેચન-૧૫૦ :-

તેઈન્દ્રિય સંસારી જીવ પ્રજ્ઞાપના અનેક ભેદે કહી છે. 'તે આ પ્રમાણે' - કહીને દેખાડે છે. ઔપચિક આદિ તેઈન્દ્રિયો બતાવ્યા. - X - X - તે બધાં સંમૂર્ધમ નપુંસક છે આદિ પૂર્વવત્. આ ઔપચિક આદિ પર્યાપ્તા, અપર્યાપ્તા તેઈન્દ્રિય જીવો બધાં મળીને યોનિથી ઉત્પન્ન થયેલા આઠ લાખ કોડ જાતિકુળો હોય છે. એમ તીર્થકરોએ કહ્યું છે. - X - X - હવે ચઉરિન્દ્રિય સંસારી જીવ પ્રજ્ઞાપના -

● સૂત્ર-૧૫૧ થી ૧૫૩ :-

[૧૫૧] ચઉરિન્દ્રિય સંસાર સમાપ્ત જીવ પ્રજ્ઞાપના કેટલા ભેદે છે ? અનેક ભેદે છે. તે આ પ્રમાણે -

[૧૫૨] અંધિય, પત્તિય, મક્ષિકા, મશક, કીટ, પતંગ, ટંકુણ, કુક્કડ, કુક્કુહ, નંદાવર્ત, સિંગિરિડ, [૧૫૩] કૃષ્ણપત્ર, નીલપત્ર, લોહિતપત્ર, શુકલપત્ર, ચિત્રપદ્મ, વિચિત્રપદ્મ, ઓહંજલિયા, જલચારિકા, ગંભીર, નીનિય, તંતવ, અચ્છિરોડ, અક્ષિવેધ, સારંગ, નેઉર, દોલા, ભ્રમર, ભરિલી, જરુલા, તોટ્ટા, વિંછી, પત્રવિંછી, છાણવિંછી, જલવિંછી, પિયંગાલ, કણગ, ગોમયકીડા અને તે સિવાયના બીજા તેવા પ્રકારના હોય તે. તે બધાં સંમૂર્ધમ અને નપુંસક છે. તે સંક્ષેપથી બે પ્રકારે છે - પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત. આ પૂર્વોક્ત પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત ચઉરિન્દ્રિય જીવોના યોનિથી ઉત્પન્ન નવ લાખ કોડ જાતિ કુળો છે. - - એ પ્રમાણે ચઉરિન્દ્રિય સંસારી જીવ પ્રજ્ઞાપના કહી.

● વિવેચન-૧૫૧ થી ૧૫૩ :-

આ ચઉરિન્દ્રિય જીવો લોક થકી જાણવા. જાતિકુલ નવ લાખ કોડ. બાકી પૂર્વવત્. હવે પંચેન્દ્રિય સંસારી જીવ પ્રજ્ઞાપના.

● સૂત્ર-૧૫૪ :-

પંચેન્દ્રિય સંસાર સમાપ્ત જીવ પ્રજ્ઞાપના કેટલા ભેદે છે ? ચાર ભેદે - નૈરચિક પંચેન્દ્રિય સંસાર સમાપ્ત જીવ પ્રજ્ઞાપના. તિર્યચયોનિક પંચેન્દ્રિય મનુષ્ય પંચેન્દ્રિય અને દેવ પંચેન્દ્રિય સંસાર સમાપ્ત જીવ પ્રજ્ઞાપના.

● વિવેચન-૧૫૪ :-

પંચેન્દ્રિય સંસારી જીવ પ્રજ્ઞાપના ચાર ભેદે કહી છે. તે આ - નૈરચિકાદિ અચ - ઈષ્ટ ફળ આપનાર કર્મ, તે જેથી ગયું છે, તે નિરચ - નરકાવાસ, તેમાં રહેલ તે નૈરચિક, તેવા પંચેન્દ્રિય સંસારી જીવોની પ્રજ્ઞાપના. તીર્થા - વાંકા ચાલે તે તિર્યચ, તેઓની યોનિ-ઉત્પત્તિ સ્થાન તે તિર્યચયોનિક, મનુ શબ્દ મનુષ્યવાચી છે. મનુના સંતાનો તે મનુષ્ય જે સ્વેચ્છાએ કીડા કરે તે દેવો - ભવનપતિ આદિ. આ તિર્યચયોનિક - મનુષ્ય - દેવ પંચેન્દ્રિય સંસારી જીવોની પ્રજ્ઞાપના.

હવે નૈરચિકનું કથન કરે છે -

● સૂત્ર-૧૫૫ :-

નૈરચિકો કેટલા ભેદે છે ? સાત ભેદે કહ્યા છે. તે આ - રત્નપ્રભાપૃથ્વી નૈરચિક, શર્કરાપ્રભા, વાલુકાપ્રભા, પંકગ્રભા, ધૂમપ્રભા, તમઃપ્રભા, તમસ્તમપ્રભા પૃથ્વી નૈરચિક તે સંક્ષેપથી બે ભેદે કહ્યા છે - પર્યાપ્તિક, અપર્યાપ્તિક. તે આ નૈરચિક કહ્યા.

● વિવેચન-૧૫૫ :-

નૈરચિકો પૃથ્વીના ભેદથી સાત પ્રકારે છે. અન્યથા તેના ઘણાં ભેદો થઈ શકે. તેથી પૃથ્વી ભેદવત્થી સપ્તવિધત્વ કહ્યું. રત્ન - વજ, વૈડૂર્વાદિ. પ્રમા - શબ્દ અહીં બધે સ્વભાવવાચી છે. રત્નો જેનું સ્વરૂપ છે, તે રત્નપ્રભા - રત્નમયી. તેવી જે પૃથ્વી, તેના નૈરચિકો તે રત્નપ્રભાપૃથ્વી નૈરચિકો. એ રીતે શર્કરાપ્રભાદિ કહેવા.

હવે ઉદ્દેશક ક્રમ પ્રામાણ્યથી તિર્યચપંચેન્દ્રિય કથન-

● સૂત્ર-૧૫૬ :-

પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિકો કેટલા ભેદે છે ? ત્રણ ભેદે કહ્યા છે - જલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિક, સ્થલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિક, ખેચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિક.

● વિવેચન-૧૫૬ :-

પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિકો ત્રણ ભેદે કહેલા છે. જલચર-જળમાં ફરે તે. સ્થલચર-સ્થળમાં ફરે તે. ખેચર-આકાશમાં ફરે તે. એવા પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિકો.

● સૂત્ર-૧૫૭ થી ૧૬૦ :-

[૧૫૭] જલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિકો કેટલા ભેદે છે ? પાંચ ભેદે કહ્યા છે - મત્સ્ય, કચ્છપ, ગાહા, મગર, શિશુમાર.

મત્સ્યો કેટલા ભેદે છે ? અનેકવિધ કહ્યા છે - શ્વક્ષ્ણ મત્સ્યો, ખવલ્લ મત્સ્યો, બુંગ મત્સ્યો, વિજ્ઞાડિય મત્સ્યો, હલિ મત્સ્ય, મકરી મત્સ્ય, રોહિત મત્સ્ય, હલીસાગર, ગાગર, વડ, વડગર, ગબ્બય, ઉસગાર, તિમિતિમિંગલ, નક, તંદુલ મત્સ્ય, કર્ણિકા મત્સ્ય, સાલિ, સત્થિય મત્સ્ય, લંબનમત્સ્ય, પતાકા, પતાકાતિપતાકા, આવા પ્રકારના બીજા પણ જે કોઈ હોય તે. મત્સ્ય કહ્યા.

[૧૫૮] કચ્છપો કેટલા ભેદે છે ? બે ભેદે કહ્યા છે - અસ્થિ કચ્છપ, માંસ કચ્છપ. તે કચ્છપ કહ્યા.

[૧૫૯] ગાહા કેટલા ભેદે છે ? પાંચ ભેદે કહ્યા છે - દિલી, વેષ્ટક, મૂર્દજ, પુલક, સીમાકાર. તે ગાહા કહ્યા.

[૧૬૦] મગર કેટલા ભેદે છે ? બે ભેદે - સોંડ મગર, મદ્દ મગર. તે મગર કહ્યા. - - - શિશુમાર કેટલા ભેદે છે ? એક પ્રકારે છે. તે શિશુમાર કહ્યા. તે સિવાય તે પ્રકારના અન્ય પણ કહેવા. તે સંક્ષેપથી બે ભેદે કહ્યા છે - સંમૂર્છિમ,

ગર્ભવ્યુત્ક્રાંતિક. તેમાં જે સંમૂર્છિમ છે, તે બધાં નપુંસક છે. તેમાં જે ગર્ભવ્યુત્ક્રાંતિક છે, તે ત્રણ ભેદે છે - સ્ત્રી, પુરુષ, નપુંસક. એ પ્રમાણે પર્યાપ્તા, અપર્યાપ્તા જલચર તિર્યચયોનિકોના સાડા બાર કરોડ જાતિ કુલ યોગિ પ્રમુખો હોય છે તેમ કહેલ છે. જલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિક કહ્યા.

● વિવેચન-૧૫૭ થી ૧૬૦ :-

જલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિકો પાંચ ભેદે છે - આ પંચવિધત્વ બતાવે છે - મત્સ્ય આદિ પાંચ. મત્સ્યાદિના પરસ્પર ભેદ લોકથી જાણી લેવા. પણ કચ્છપના ભેદોમાં અસ્થિ કચ્છપ અને માંસ કચ્છપ એ બે ભેદ છે. તેમાં ઘણાં અસ્થિવાળા કાચબા તે અસ્થિ કચ્છપ અને ઘણા માંસવાળા કાચબા તે માંસ કચ્છપ.

તે જલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિકો સંક્ષેપથી બે ભેદે કહ્યા છે - સંમૂર્છિમ, ગર્ભવ્યુત્ક્રાંતિક. - X - ગર્ભ, ઉપપાત જન્મ સિવાય એમ જ પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ થવી, તે વડે ઉત્પન્ન થયેલ તે સંમૂર્છિમ કહેવાય છે. ગર્ભવ્યુત્ક્રાંતિક - ગર્ભમાં જેની ઉત્પત્તિ છે તે. અથવા ગર્ભવાસથી નિષ્ક્રમણ અર્થાત્ ગર્ભજ. તે ત્રણ પ્રકારે છે - સ્ત્રી, પુરુષ, નપુંસક.

ગર્ભજ અને સંમૂર્છિમ પંચેન્દ્રિય તિર્યચોના જે શરીર-અવગાહનાદિ દ્વારની વિચારણા અને ગર્ભજ પંચેન્દ્રિય તિર્યચ સ્ત્રી, પુરુષ, નપુંસકોના અલ્પબહુત્વને જુવાભિગમ ટીકાથી જાણવું. એ પ્રમાણે ચાવત્ સાડાબાર લાખ કોડ જાતિ કુળો છે, તેમ ભગવત્ તીર્થકરોએ કહેલ છે. હવે સ્થળચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચ કથન-

● સૂત્ર-૧૬૧ :-

સ્થલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચ યોનિકના કેટલા ભેદ છે ? બે ભેદે છે - ચતુષ્પદ સ્થલચર પંચેન્દ્રિય. તિર્યચ યોનિક અને પરિસર્પ સ્થલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિક.

ચતુષ્પદ સ્થલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચ યોનિકના કેટલા ભેદ છે ? ચાર ભેદ છે - એક ખુરા, બે ખુરા, ગંડીપદ, સનખપદ. એક ખુરા કેટલા ભેદે છે ? અનેક ભેદે - અશ્વ, અશ્વતર [ખચ્ચર] ઘોડા, ગઘેડા, ગોરક્ષર, કંદલગ, શ્રીકંદલગ, આવર્તક, તે સિવાયના જે આવા પ્રકારના છે તે. તે એક ખુરા કહ્યા.

તે બે ખુરાવાળા કેટલા ભેદ છે ? અનેક ભેદો છે - ઊંટ, ગાય, ગવય, રોષ, પસય, મહિષ, મૃગ, સંવર, વરાહ, બકરા, ઘેટા, રુડુ, શરભ, ચમર, કુરંગ, ગોકર્ણાદિ, તે સિવાયના બીજા તેના જેવા પ્રકારના હોય તે. એમ બેખુરાવાળા કહ્યા.

ગંડીપદો કેટલો ભેદે કહ્યા ? અનેક ભેદે છે - હસ્તી, હસ્તીપૂયણગ, મંકુણ હસ્તી, ખડ્ગી, ગંડ, તેવા પ્રકારના બીજા પણ હોય તે. એમ ગંડીપદ કહ્યા.

સનખપદ - નખસહિત પગવાળા કેટલા ભેદે છે ? અનેક ભેદે છે - સિંહ, વાઘ, દ્વીપી, રીંછ, તરક્ષ, પરાસર, શૃગાલ, બિડાલ, શુનક, કૌલશુનક, કોર્કતિકા, શશક, ચિત્રક, ચિલ્લલગ, તે સિવાયના બીજા તેવા પ્રકારના જે હોય તે.

તે સ્થળયરો સંક્ષેપથી બે ભેદે છે - સંમૂર્ણિમ અને ગર્ભજ. તેમાં જે સંમૂર્ણિમ છે, તે બધાં નપુંસક છે. ગર્ભજ છે તે ત્રણ પ્રકારના છે - સ્ત્રી, પુરુષ, નપુંસક.

એ પ્રકારે પર્યાપ્તા - અપર્યાપ્તા સ્થલયર પંચેન્દ્રિય તિર્યચ્યોનિકોના દશ લાખ કરોડ જાતિ કુળો યોનિ પ્રમુખ છે. તે ચતુષ્પદ સ્થલયર પંચેન્દ્રિય તિર્યચ્યોનિકો કહ્યા.

● વિવેચન-૧૬૧ :-

જેને ચાર પગ છે તે ચતુષ્પદ - અશ્વાદિ. છાતી વડે તથા બે હાથ વડે ચાલે તે પરિસર્પ-સાપ, નોળીયાદિ. - X - X - ચતુષ્પદ સ્થલયર પંચેન્દ્રિય તિર્યચ્યોનિકો ચાર ભેદે કહ્યા છે - એક ખુરાદ આદિ. દરેક પગે એક એક ખરી જેમને છે તે અશ્વાદિ. બે ખુરવાળા - દરેક પગે બબ્બે ખરી જેમને છે તે ઊંટ આદિ. સોનીની એરણને ગંડી કહે છે, તેના જેવા પગવાળા હાથી આદિ તે ગંડીપદ. સનખપદા - લાંબા નખયુક્ત પગવાળા-શ્વાનાદિ એક ખરીવાળા આદિના ભેદો આદિ સુગમ છે. - X - શેષ પૂર્વવત્. જાતિકુલ કોટી દશ કોડ છે. બાકી જીવાભિગમ ટીકાથી જાણવું.

● સૂત્ર-૧૬૨ :-

પરિસર્પ સ્થલયર પંચેન્દ્રિય તિર્યચ્યોનિક કેટલા ભેદે છે ? તે બે ભેદે કહેલ છે - ઉરપરિસર્પ સ્થલયર પંચેન્દ્રિય તિર્યચ્યોનિક, ભુજપરિસર્પ સ્થલયર પંચેન્દ્રિય તિર્યચ્યોનિક.

તે ઉરપરિસર્પ સ્થલયર પંચેન્દ્રિય તિર્યચ્યોનિક કેટલા ભેદે છે ? તે ચાર ભેદે છે - અહી, અજગર, આસાલિક, મહોરગ. તે અહી કેટલા ભેદે છે ? બે ભેદે છે - દર્વીકર, મુકુલી. તે દર્વીકર કેટલા ભેદે છે ? અનેક ભેદે છે - આશીવિષ, દંદિવિષ, ઉગ્રવિષ, ભોગવિષ, ત્વચાવિષ, લાલાવિષ, ઉચ્ચવાસવિષ, નિઃશ્વાસવિષ, કૃષ્ણસર્પ, શ્વેતસર્પ, કાકોદર, દગ્ધપુષ્પ, કોલાહ, મેલિમિદ્ર, શેષેન્દ્ર અને જે આવા પ્રકારના અન્ય હોય તે બધા. એમ દર્વીકર કહ્યા. મુકુલી અહી કેટલા ભેદે છે ? અનેક ભેદે - દિવ્યાગ, ગોણસ, કસાહીય, વષઉલ, ચિતલી, મંડલી, માલી, અહી, અહીસલાગ, વાસપતાકા અને આવા પ્રકારના બીજા જે હોય તે બધા. એમ મુકુલી કહ્યા, અહી કહ્યા. અજગરો કેટલા ભેદે છે ? એક પ્રકારે, એમ અજગર કહ્યા.

આસાલિકા કેટલા ભેદે છે ? ભગવન્ ! આસાલિકા કયાં સંમૂર્ણિમરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે ? ગૌતમ ! મનુષ્યક્ષેત્ર - અટી દ્વીપમાં, નિવ્યાઘાતથી પંદર કર્મભૂમિમાં અને વ્યાઘાતથી પાંચ મહાવિદેહમાં, ચક્રવર્તીની છાવણીમાં, એ રીતે વાસુદેવ-બલદેવ-માંડલિક-મહામાંડલિકની છાવણીમાં, ગામ-નગર-ખેડ-કર્બટ-મડંબ-દ્રોણમુખ-પટ્ટન-આકર-આશ્રમ-સંબાધ-રાજધાનીના સ્થળોમાં એઓનો વિનાશ થવાનો હોય ત્યારે અહીં આસાલિકો સંમૂર્ણિમરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે. તે જથ્થા અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ માત્ર અને ઉત્કૃષ્ટ બાર યોજન પ્રમાણ

શરીરાવગાહનાથી અને તેને યોગ્ય વિસ્તાર અને જાડાઈ વડે ભૂમિને વિદારીને ઉત્પન્ન થાય છે. તે આસાલિકો અસંજી, મિથ્યાદંદિ, અજ્ઞાની અંતર્મૂર્ત આયુ પૂર્ણ કરી મરણ પામનારા છે. એમ આસાલિક કહ્યા.

મહોરગો કેટલા ભેદે છે ? અનેક ભેદે - કેટલાંક અંગુલ પ્રમાણ - અંગુલ પૃથક્ત્વ પ્રમાણ, વેંત-વેંતપૃથક્ત્વ, હસ્ત-હસ્તપૃથક્ત્વ, કુક્ષિ-કુક્ષિપૃથક્ત્વ, ધનુષ્-ધનુષ્પૃથક્ત્વ ગાઉ-ગાઉપૃથક્ત્વ, યોજન-યોજનપૃથક્ત્વ, યોજનશત-યોજન શત પૃથક્ત્વ, યોજનસહસ્ર - યોજન સહસ્રપૃથક્ત્વ પ્રમાણ હોય. તે સ્થળે જન્મી, જળ કે સ્થળમાં ફરે છે, બહારના દ્વીપ-સમુદ્રોમાં હોય છે. તે સિવાય બીજા પણ તે પ્રકારના છે. મહોરગો કહ્યા.

આ પરિસર્પ સ્થલયર સંક્ષેપથી બે ભેદે - સંમૂર્ણિમ અને ગર્ભજ. તેમાં જે સંમૂર્ણિમ છે, તે બધાં નપુંસકો છે. જે ગર્ભજ છે તે ત્રણ ભેદે - સ્ત્રી, પુરુષ, નપુંસક. એવા પ્રકારના પર્યાપ્તા, અપર્યાપ્તા એ ઉરપરિસર્પો દશ લાખ કોડ જાતિકુળ યોનિપ્રમુખ હોય છે, તેમ કહેલ છે. તે આ ઉરપરિસર્પ કહ્યા.

તે ભુજપરિસર્પો કેટલા ભેદે છે ? અનેક ભેદે છે - નકુલ, સેહા, કાકીડા, શલ્ય, સરંઠ, સારા, ખોર, ઘરોલી, વિશંબર, મૂષક, મંગુસ, પ્રચલાયિત, ક્ષીરવિરાલીય, ખેહા, ચતુષ્પાદિકા અને તેવા પ્રકારના બીજા પણ જે હોય તે. તે સંક્ષેપથી બે ભેદે કહ્યા - સંમૂર્ણિમ, ગર્ભજ. તેમાં સંમૂર્ણિમ બધાં નપુંસક છે અને ગર્ભજ છે તે ત્રણ પ્રકારે છે - સ્ત્રી, પુરુષ, નપુંસક. એવા પ્રકારના પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા એ ભુજ પરિસર્પોના નવ લાખ કોડ જાતિકુલ યોનિ પ્રમુખ છે એમ કહ્યું છે. એમ ભુજપરિસર્પ કહ્યા. એમ પરિસર્પ સ્થલયર પંચેન્દ્રિય તિર્યચ્યોનિકો કહ્યા.

● વિવેચન-૧૬૨ :-

પરિસર્પ સ્થલયર પંચેન્દ્રિય તિર્યચ્યોનિકો બે ભેદે કહ્યા છે - ઉરપરિસર્પ-છાતી વડે સરકનારાં ભુજપરિસર્પ-ભુજા વડે સરકનારાં - X - ચ શબ્દ સ્વગત અનેક ભેદ સૂચક છે તેમાં ઉરપરિસર્પ સ્થલયર ના ભેદોને હવે કહે છે - તે ચાર ભેદે છે. જેમકે - અહીં ઈત્યાદિ. આ ભેદોને જાણવા પ્રશ્નોત્તર મૂક્યા છે. જેમકે તે અહી કેટલા ભેદે છે ? બે ભેદે - દર્વીકર, મુકુલી તેમાં દર્વીકર-ફેણ કરવાવાળા, મુકુલ-ફેણ રહિતની શરીરાકૃતિ વિશેષવાળા અર્થાત્ ફેણ કરવાની શક્તિ રહિત. તેમાં દર્વીકરના ભેદો કહે છે - આશીવિષ એટલે દાટમાં ઝેરવાળા. - X - એ રીતે દંદિમાં વિષવાળા, ઉગ્રવિષવાળા, ભોગ - શરીર, તેમાં વિષવાળા, ત્વચામાં વિષવાળા, મુખની લાળમાં વિષવાળા ઈત્યાદિ મુકુલિન વિષયક ભેદો લોકથી જાણી લેવા.

અજગરોના અવાંતર જાતિભેદ છે નહીં - X -

હવે આસાલિકો કહે છે - આસાલિકો કેટલા ભેદે છે ? એવો શિષ્યએ પ્રશ્ન કરતા ભદંત આર્યશ્યામ બીજા આગમમાં આસાલિકને પ્રતિપાદક ગૌતમના પ્રશ્ન

અને ભગવન્ના ઉત્તરરૂપ સૂત્રને આગમના બહુમાનથી કહે છે. ભગવન્ ! ઈત્યાદિ - પરમ કલ્યાણયોગી ! આસાલિકો ક્યાં સંમૂર્છે છે ? તેઓ ગર્ભજ હોતા નથી. પણ સંમૂર્છિમ જ છે, તેથી “સંમૂર્છે છે” તેમ કહ્યું. ગૌતમ ! મનુષ્ય ક્ષેત્રમાં, બહાર નહીં. - X - સર્વત્ર મનુષ્યક્ષેત્ર નહીં, પણ અટ્ટી દ્વીપમાં જ. આ રીતે તે લવણ અને કાલોદ સમુદ્રમાં ન હોય તેમ કહ્યું. નિવ્યાઘાત - વ્યાઘાતનો અભાવ. તેમાં પાંચ ભરત, પાંચ ઐરવતમાં સુષમ સુષમાદિ રૂપ અને દુષમ દુષમાદિ રૂપ કાળ વ્યાઘાતના હેતુપણે હોવાથી, વ્યાઘાત ન હોય ત્યારે પંદર કર્મભૂમિમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને વ્યાઘાતને આશ્રીને પાંચ ભરત અને પાંચ ઐરવતમાં તેવા પ્રકારના કાળરૂપ પ્રતિબંધ હોય ત્યારે પાંચ મહાવિદેહોમાં ઉત્પન્ન થાય છે. આમ કહીને ત્રીશે અકર્મભૂમિમાં આસાલિકોની ઉત્પત્તિ થતી નથી તેમ જણાવ્યું. પંદર કર્મભૂમિમાં કે મહાવિદેહમાં સર્વત્ર ન સંમૂર્છે પણ ચક્રવર્તીની છાવણી આદિમાં, ગામ આદિમાં ઉપજે.

ગ્રામાદિનો અર્થ - ગામ એટલે બુદ્ધ્યાદિ ગુણોનો ગ્રાસ કરે તે. અથવા શાસ્ત્ર પ્રસિદ્ધ અટાર પ્રકારનો કર લેવાતો હોય તે ગામ. નિગમ-ઘણાં વણિક્ વર્ગો રહેતા હોય તે. ખેટ-ધૂળના કિલ્લાથી બંધાયેલ. કર્બટ-નાના પ્રકારથી વીટાયેલ. મડંબ-અટ્ટી ગાવમાં બીજા ગામથી રહિત. પટ્ટણ-જ્યાં ગાય, ઘોડા કે નોકાથી જવાય [સ્થળ અને જળમાર્ગ ચુકત]. દ્રોણ મુખ-જ્યાં જળનું પ્રવેશ અને નિર્ગમ સ્થાન હોય. આકર-સોનાની ખાણ આદિ. આશ્રમ-તાપસ આવાસ. સંબાધ-ચાત્રાર્થે આવેલ ઘણાં મનુષ્યોનો નિવાસ હોય. રાજધાની - રાજા રહેતો હોય તે.

ચક્રવર્તીની છાવણી આદિનો વિનાશ થવાનો હોય ત્યારે તે સ્થાનોમાં આસાલિક ઉત્પન્ન થાય છે. તે જઘન્યથી અંગુલનો અસંખ્યાત ભાગ હોય, તે ઉત્પત્તિ પ્રથમ સમયે જાણવું. ઉત્કૃષ્ટ બાર યોજન પ્રમાણ-લંબાઈને અનુરૂપ વિહંબ-વિસ્તાર, બાહલ્ય-જાડાઈ. - X - તે અસંજી અર્થાત્ અમનસ્ક છે કેમકે સંમૂર્છિમ છે. મિથ્યાદૃષ્ટિ છે કેમકે તેઓને સાસ્વાદન સમ્યક્ત્વ પણ અસંભવ છે. તેથી અજ્ઞાની છે. અંતર્મુહૂર્તમાં કાળ કરે છે. તેમ બીજા આગમમાં કહેલ છે.

હવે મહોરગોને જણાવે છે - તે સુગમ છે. વિશેષ એ કે - ૧૨ અંગુલની ૧-વેંત થાય. રત્નિ-હાથ, કુક્ષિ-બે હાથ પ્રમાણ. ધનુષ્-ચાર હાથ. ગવ્યૂત-૨૦૦૦ ધનુષ્ પ્રમાણ. ચાર ગાઉનો એક યોજન. આ વેંત વગેરેનું પ્રમાણ ઉત્સેધ અંગુલ અપેક્ષાએ જાણવું. કેમકે અહીં શરીર પ્રમાણની વિચારણા કરી છે. વળી અહીં અસ્તિ શબ્દથી કેટલાંક મહોરગોની શરીરાવગાહના અંગુલ પ્રમાણ છે, કેટલાંકની અંગુલ પૃથક્ત્વ પ્રમાણ છે. ઈત્યાદિ. ઉક્ત મહોરગો સ્થલચર વિશેષ હોવાથી સ્થળે જન્મે છે, સ્થળે જન્મીને જળમાં પણ સ્થળની માફક ફરે છે અને સ્થળમાં પણ ફરે છે, કેમકે તેમનો તથાભવ સ્વભાવ છે.

જો એમ છે, તો દેખાતા કેમ નથી ? યથોક્ત પ્રકારના મહોરગો મનુષ્યક્ષેત્રમાં નથી, માટે દેખાતા નથી. પણ બહારના દ્વીપ-સમુદ્રોમાં હોય છે. સમુદ્રોમાં હોવા છતાં

સ્થળચર હોવાથી પર્વત, દેવનગરી આદિમાં ઉત્પન્ન થાય, જળમાં ઉત્પન્ન ન થાય. તે સિવાયના બીજા પણ દશ અંગુલ વગેરે શરીર પ્રમાણવાળા તેવા પ્રકારના હોય છે. તે પણ મહોરગો જાણવા.

તે સ્થળચરો સંક્ષેપથી બે પ્રકારે છે આદિ પૂર્વવત્. તેમની દશ લાખ કરોડ જાતિકુલ યોનિપ્રમુખ છે. તેમના શરીર આદિ દ્વારોનો વિચાર જીવાભિગમની ટીકાથી જાણવો.

હવે ભુજપરિસર્પને કહે છે - સુગમ છે. વિશેષ એ - ભુજપરિસર્પના ભેદો અપ્રસિદ્ધ છે. તે લોકથી જાણવા. નવ-લાખ કોડ જાતિ-કુલ-યોનિ. શરીરાદિ દ્વાર જીવાભિગમ ટીકાવત્. હવે ખેચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિકને કહે છે -

● સૂત્ર-૧૬૩ થી ૧૬૫ :-

[૧૬૩] ખેચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચ યોનિક કેટલા ભેદે છે ? તે ચાર ભેદે છે - ચર્મપક્ષી, રોમપક્ષી, સમુદ્ગકપક્ષી, વિતતપક્ષી.

ચર્મપક્ષીના કેટલા ભેદ છે ? અનેક ભેદે કહ્યાં છે - વાગુલી, જલોચા, અડિલ્લા, ભારંડપક્ષી, જીવંજીવ, સમુદ્રવાચસ, કણ્ણતિયા, પક્ષી વિરાલિકા, બીજા પણ તેવા પ્રકારના હોય તે.

લોમપક્ષી કેટલા ભેદે છે ? અનેક ભેદે કહેલ છે - ઢંક, કંક, કુરલ, વાયસ, ચક્રવાક, હંસ, કલહંસ, રાજહંસ, પાયહંસ, આડ, સેટી, બગલા, પારિલવ, કૌંચ, સારસ, મેસર, મસૂર, મયૂર, સપ્તહસ્ત, ગહર, પુંડરીક, કાક, કાર્મિજુય, વંજુલગ, તેતર, બતક, લાવક, કપોત, કપિંજલ, પારેવા, ચકલા, ચાસ, કુકડા, શુક, મોર, મદનશલાકા, કોકિલ, સેહ, વરિલ્લગ ઇત્યાદિ.

સમુદ્ગકપક્ષી કેટલા ભેદે છે ? એક પ્રકારે છે. તેઓ અહીં નથી, બહારના દ્વીપસમુદ્રોમાં હોય છે.

વિતતપક્ષી કેટલા ભેદે છે ? એક પ્રકારે છે. તે પણ અહીં નથી, બહારના દ્વીપ-સમુદ્રોમાં છે. એમ વિતતપક્ષી કહ્યા.

ખેચરપક્ષી સંક્ષેપથી બે ભેદે છે - સંમૂર્છિમ, ગર્ભજ. તેમાં જે સંમૂર્છિમ છે, તે બધાં નપુંસક છે. જે ગર્ભજ છે, તે ત્રણ ભેદે છે - સ્ત્રી, પુરુષ, નપુંસક. એ પ્રકારના પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા ખેચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિકોની બાર કોડ જાતિ-કુલ-યોનિપ્રમુખ થાય છે, તેમ કહેલ છે.

[૧૬૪] બેઈન્દ્રિયાદિથી ખેચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચ સુધી અનુક્રમે સાત, આઠ, નવ, સાડાબાર, દશ, દશ, નવ અને બાર લાખ કરોડ જાતિકુળો જાણવા.

[૧૬૫] ખેચર૦ કહ્યા. પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિક કહ્યા.

● વિવેચન-૧૬૩ થી ૧૬૫ :-

ખેચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિક ચાર ભેદે કહ્યા છે. ચર્મપક્ષી - ચર્મમય પાંખવાળા, લોમપક્ષી - રોમમય પાંખવાળા, સમુદ્ગક પક્ષી - ગમન કરવા છતાં પેટી

માફક સંકુચિત પાંખોવાળા. વીતતપક્ષી - ઉઘાડેલી પાંખોવાળા. તેમાં ચર્મપક્ષી અનેક ભેદે કહ્યા છે - વલ્ગુલી આદિ, તે લોકથી જાણવા. - x - x -

રોમપક્ષી - તેના ભેદો લોકથી જાણવા. સમુદ્ગક પક્ષી અને વિતતપક્ષીના સૂત્રો પાઠસિદ્ધ જ છે.

ખેચરપક્ષી સંક્ષેપથી આદિ પૂર્વવત્. બાર લાખ કોડ જાતિ-કુળ-યોનિપ્રમુખ છે. શરીરાદિ દ્વાર વિચારણા જીવાભિગમ ટીકાથી જાણવા. હવે શિષ્યજનના ઉપકારાર્થે આ ગાથા-

બેઈન્દ્રિયથી આરંભીને અનુક્રમે સંખ્યાતા પદને યોજવા. તે આ રીતે - બેઈન્દ્રિયોના જાતિ-કુલ સાત લાખ કરોડ, તેઈન્દ્રિયના આઠ, ચઉરિન્દ્રિયના નવ, જલચર પંચેન્દ્રિયના સાડા બાર, ચતુષ્પદ સ્થલચર પંચેન્દ્રિયના દશ, ઉર:પરિસર્પ સ્થલચર પંચેન્દ્રિયના દશ, ભુજપરિસર્પ નવ, ખેચરના બાર લાખ કોડ છે.

પંચેન્દ્રિય તિર્યચ કહ્યા, હવે મનુષ્યો કહે છે -

● સૂત્ર-૧૬૬ (અધુરુ) :-

તે મનુષ્યો કેટલા ભેદે છે ? બે ભેદે - સંમૂર્ણિમ અને ગર્ભવ્યુત્ક્રાંતિક. તે સંમૂર્ણિમ મનુષ્યો કેટલા ભેદે છે ?, ભગવન્ ! તે સંમૂર્ણિમ મનુષ્યો કયાં સંમૂર્ણે છે ? ગૌતમ ! પીસ્તાળીશ લાખ યોજન પ્રમાણ મનુષ્ય ક્ષેત્રમાં અટીક્રીપ અને સમુદ્રોમાં પંદર કર્મભૂમિમાં, ત્રીશ અકર્મભૂમિમાં તથા છપ્પન અંતરદ્વીપોમાં ગર્ભજ મનુષ્યના જ - મળમાં, મૂત્રમાં, કફમાં, નાકના મેલમાં, વમનમાં, પિત્તમાં, પુરુમાં, લોહીમાં, વીર્યમાં, શુક્રપુદ્ગલના પરિત્યાગમાં, જીવરહિત ક્લેવરમાં, સ્ત્રી-પુરુષના સંયોગમાં, નગરની ખાળમાં, સર્વે અશુચિ સ્થાનોમાં [આ ચૌદ સ્થાનોમાં] ઉપજે છે. તેઓ અંગુલના અસંખ્યાત ભાગ પ્રમાણ અવગાહનાથી ઉત્પન્ન થાય છે. અસંજી, મિથ્યાદૈષ્ટિ, અજ્ઞાની, સર્વ પર્યાપ્તિઓ વડે અપર્યાપ્તા, અંતર્મુહૂર્ત માત્ર આયુવાળા હોય.

ગર્ભવ્યુત્ક્રાંતિક મનુષ્યો કેટલા ભેદે છે ? ત્રણ ભેદે - કર્મભૂમિક, અકર્મભૂમિક, અંતરદ્વીપજ. તે અંતરદ્વીપજ કેટલા ભેદે છે ? અઢાવીસ ભેદે છે - એકોરુક, આભાસિક, વૈષાલિક, નાંગોલિક, હચકર્ણ, ગજકર્ણ, ગોકર્ણ, શાકુલિકર્ણ, આદર્શમુખ, મેંટમુખ, અયોમુખ, ગોમુખ, અશ્વમુખ, હસ્તિમુખ, સિંહમુખ, વ્યાઘ્રમુખ, અશ્વકર્ણ, હરિકર્ણ, અકર્ણ, કર્ણપ્રાવરણ, ઉલ્કામુખ, મેઘમુખ, વિદ્યુન્મુખ, વિદ્યુદન્ત, ઘનદંત, લષ્ટદંત, ગૂઢદંત, શુદ્ધદંત.

અકર્મભૂમિક કેટલા ભેદે છે ? ત્રીશ ભેદે કહ્યા છે - પાંચ હૈમવત, પાંચ હિરણ્યવંત, પાંચ હરિવર્ષ, પાંચ રમ્યક્ વર્ષ, પાંચ દેવકુરુ, પાંચ ઉત્તરકુરુ વડે છે. તે અકર્મભૂમજ કહ્યા.

● વિવેચન-૧૬૬ (અધુરુ) :-

અહીં પણ સંમૂર્ણિમ મનુષ્ય વિષયે પ્રવચન બહુમાન વડે અને શિષ્યોને પણ

સાક્ષાત્ ભગવંતે આમ કહ્યું છે, એમ બહુમાન ઉત્પન્ન કરવાને અંગસૂત્ર અંતર્ગત આલાવો કહે છે - પાઠ સુગમ છે. બીજા પણ મનુષ્યસંસર્ગથી અશુચિ થયેલા સ્થાનો છે. તે બધામાં સંમૂર્ણિમ મનુષ્યો ઉપજે છે.

હવે ગર્ભજ મનુષ્યોને કહે છે - કર્મભૂમગ - કૃષિ, વાણિજ્ય આદિ કે મોક્ષાનુષ્ઠાનરૂપ કર્મ પ્રધાન ભૂમિ જેઓની છે તે અકર્મભૂમજ. અકર્મભૂમગ - ચથોકત કર્મરહિત ભૂમિ જેમની છે, તે. અંતર-દ્વીપ - લવણ સમુદ્રની મધ્યે રહેલા દ્વીપો.

પશ્ચાનુપૂર્વી ક્રમે પહેલા અંતરદ્વીપકોને કહે છે - સૂત્ર સુગમ છે. ૨૮ પ્રકારે છે. જેવા પ્રકારના, જેટલા પ્રમાણવાળા, જેટલા અંતરવાળા અને જે નામના અંતરદ્વીપો હિમવાન્ પર્વતની પૂર્વે અને પશ્ચિમે છે, તેથી પદ-અંતર્દ્વીપો થાય છે પણ અત્યંત સમાન હોવાથી ૨૮-ભેદો જ કહ્યા. તત્રોત્પન્ન મનુષ્યો પણ ૨૮-ભેદે કહ્યા છે. પછી અંતર્દ્વીપોનો નામ-નિર્દેશ કરી બતાવેલ છે.

સાત ચતુષ્કથી ૨૮-ભેદે છે. તે પ્રત્યેક હિમવાન્ અને શિખરી પર્વત ઉપર છે. તેમાં પહેલા હિમવંતીય કહે છે -

આ જંબૂદ્વીપમાં ભરત અને હૈમવત ક્ષેત્રની મર્યાદા કરનાર હૈમવત્ નામે પર્વત છે. તે ભૂમિમાં પચીશ યોજન ઉંડો, ૧૦૦ યોજન ઉંચો, ભરતક્ષેત્રથી બમણા વિસ્તારવાળો, સુવર્ણમય, ચીની વસ્ત્ર જેવા વર્ણવાળો, બંને પડખાં અનેકવર્ણી અને વિશિષ્ટ કાંતિવાળા મણિના સમૂહથી સુશોભિત છે. બધે સમાન વિસ્તારવાળો, ગગનમંડળને સ્પર્શતા રત્નમય ૧૧-શિખરો વડે વિરાજીત છે, જેનું તળ વજ્રમય છે અને તટભાગ વિવિધ મણિ અને સુવર્ણથી શોભિત છે, એવા દશ યોજન ઉંડા, પૂર્વ-પશ્ચિમ ૧૦૦૦ યોજન લાંબા, ઉત્તર-દક્ષિણ ૫૦૦ યોજન વિસ્તારવાળા પદ્મદ્રહ વડે તેના શિખરનો મધ્ય ભાગ સુશોભિત છે. ચોતરફ કલ્પવૃક્ષની શ્રેણિ વડે રમ્ય, પૂર્વ-પશ્ચિમે લવણસમુદ્રને સ્પર્શે છે.

આ હિમવાન્ પર્વતને લવણસમુદ્રના જળના સ્પર્શથી આરંભી પૂર્વ-પશ્ચિમ દિશામાં પ્રત્યેકને ગજદંતાકારે બબે દાઢા નીકળેલી છે. તેમાં ઈશાનીય દાઢા ઉપર હિમવાન્ના પર્યન્ત ભાગથી આરંભી ૩૦૦ યોજન લવણસમુદ્રમાં જઈએ ત્યારે અહીં ૩૦૦ યોજન લાંબો-પહોળો, કંઈક ન્યૂન ૯૪૯ યોજન પરિઘિવાળો એકોરુક નામે દ્વીપ છે. તે ૫૦૦ ઘનુષ્ પહોળી અને બે ગાઉ ઉંચી પદ્મવર વેદિકાથી ચોતરફથી સુશોભિત છે. તે પદ્મવર વેદિકા, ફરતું વનખંડ ઈત્યાદિ જીવાભિગમની ટીકામાં કહ્યા છે, ત્યાંથી જાણી લેવા. - x - x -

હિમવંત પર્વતથી અગ્નિકોણમાં ૩૦૦ યોજન લવણસમુદ્રમાં પ્રવેશતા બીજી દાઢા ઉપર એકોરુક દ્વીપના પ્રમાણ જેટલો આભાષિક નામે દ્વીપ છે. પશ્ચિમથી આરંભી નૈઋત્યમાં ૩૦૦ યોજન લવણસમુદ્રમાં જઈએ ત્યારે ત્રીજી દાઢા ઉપર વૈષાલિક દ્વીપ છે. પશ્ચિમના છેડાથી આરંભી વાયવ્યકોણમાં ૩૦૦ યોજન લવણસમુદ્રમાં જતા ચોથી દાઢા ઉપર નાંગોલિક દ્વીપ છે.

એ રીતે ચારે દ્વીપો હિમવંત પર્વતની ચારે વિદિશામાં તુલ્ય પ્રમાણવાળા છે. - X - X - એકોરુક આદિ ચારે દ્વીપની આગળ અનુક્રમે ઈશાનાદિ વિદિશામાં ૪૦૦-૪૦૦ યોજન ઓળંગીને જઈએ ત્યારે ૪૦૦ યોજન લાંબા-પહોળા તથા કંઈક ન્યૂન ૧૨૬૫ યોજન પરિઘવાળા ઈત્યાદિ - X - X - હચકર્ણ, ગજકર્ણ, ગોકર્ણ, શક્તુલીકર્ણ નામે ચાર દ્વીપો છે. તે આ પ્રમાણે - એકોરુકની પછી હચકર્ણ, આભાસિક પછી ગજકર્ણ, વૈષાલિક પછી ગોકર્ણ, નાંગોલિક પછી શક્તુલીકર્ણ છે.

હચકર્ણાદિ ચારે દ્વીપથી આગળ ઈશાનાદિ વિદિશામાં પ્રત્યેક દ્વીપથી ૫૦૦-૫૦૦ યોજન જતાં ૫૦૦ યોજન લાંબા-પહોળા, ૧૫૮૧ યોજન પરિઘવાળા ઈત્યાદિ - X - આદર્શમુખ, મેંટમુખ, અયોમુખ અને ગોમુખ નામે ચાર દ્વીપો છે. તે આ રીતે - હચકર્ણ પછી આદર્શમુખ, ગજકર્ણ પછી મેંટમુખ, ગોકર્ણની પછી અયોમુખ અને શક્તુલીકર્ણ પછી ગોમુખ છે.

આદર્શ મુખાદિ ચારે દ્વીપથી આગળ અનુક્રમે ઈશાન આદિ પ્રત્યેક વિદિશામાં, પ્રત્યેક દ્વીપથી ૬૦૦-૬૦૦ યોજન જતાં ૬૦૦ યોજન લાંબા-પહોળા, ૧૮૮૭ યોજન પરિઘવાળા ઈત્યાદિ - X - અશ્વમુખ, હસ્તિમુખ, સિંહમુખ, વ્યાઘ્રમુખ ચાર દ્વીપો છે.

અશ્વમુખાદિ ચારે દ્વીપથી આગળ ઈશાનાદિ પ્રત્યેક વિદિશામાં પ્રત્યેક દ્વીપથી ૭૦૦ યોજન જતાં ૭૦૦ યોજન લાંબા-પહોળા ૨૨૧૩ યોજન પરિઘવાળા ઈત્યાદિ - X - અશ્વકર્ણ, હરિકર્ણ, અકર્ણ અને કર્ણપ્રાવરણ નામે ચાર દ્વીપો છે.

અશ્વકર્ણાદિ ચારે દ્વીપો પછી ઈશાનાદિ પ્રત્યેક વિદિશામાં પ્રત્યેક દ્વીપથી ૮૦૦-૮૦૦ યોજન અતિક્રમ્યા પછી ૮૦૦ યોજન લાંબા-પહોળા ૨૫૧૯ યોજન પરિઘવાળા ઈત્યાદિ - X - ઉલ્કામુખ, મેઘમુખ, વિદ્યુન્મુખ, વિદ્યુદન્ત નામે ચાર દ્વીપ છે.

ઉલ્કામુખાદિ ચારે દ્વીપથી આગળ ઈશાનાદિ પ્રત્યેક વિદિશામાં પ્રત્યેક દ્વીપથી ૯૦૦-૯૦૦ યોજન જતાં ૯૦૦ યોજન લાંબા અને પહોળા, ૨૮૪૫ યોજન પરિઘવાળા ઈત્યાદિ - X - ઘનદંત, લષ્ટદંત, ગૂઢદંત, શુદ્ધદંત નામે ચાર દ્વીપો છે.

એ રીતે આ દ્વીપો હિમવંત પર્વત ઉપર ચારે વિદિશામાં રહેલા છે અને બધાં મળીને ૨૮-અંતર્દ્વીપો થાય છે.

એ પ્રમાણે હિમવંત પર્વતના સમાનવર્ણ અને પ્રમાણવાળા, પદ્મદ્રહ સમાન લાંબા-પહોળા-ઉંડા પુંડરીક દ્રહથી સુશોભિત શિખરી પર્વતને વિશે લવણસમુદ્રમાં ઉપરોક્ત અંતરવાળા ચારે વિદિશામાં રહેલ એકોરુકાદિ દ્વીપોના સમાન નામવાળા આદિ ૨૮-અંતર્દ્વીપો છે. તેથી કુલ ૫૬-દ્વીપો થયા. તેમાં રહેલા મનુષ્યો ઉપચારથી એ જ નામવાળા કહેવાય છે. - X - X - તે મનુષ્યો કેવા છે ? તે કહે છે -

તે મનુષ્યો વજ્રઋષભનારાય સંઘચણી, કંકપક્ષી જેવા પરિણામી, અનુકૂળ વાયુના વેગવાળા, સમચતુરસંસ્થાનવાળા હોય છે. સુપ્રતિષ્ઠિત અને કૂર્મના જેવા સુંદર ચરવાવાળા, સુકુમાર, થોડા-રોમવાળી-કુરુવિદ સરખી ગોળ, બે જંઘવાળા,

ગુપ્ત અને સુબદ્ધ સંધિવાળા ટીંચણયુક્ત, હાથીની સૂંટ જેવા ગોળ સાથળવાળા, સિંહ જેવી કેડવાળા, દક્ષિણાવર્ત નાભિમંડળ યુક્ત, શ્રીવત્સના ચિહ્નવાળી છાતી યુક્ત, નગર દરવાજાની ભોગળ જેવા લાંબા હાથવાળા, રાતા કમળ જેવા હાથ-પગના તલવાળા, શરદના ચંદ્ર જેવા મુખવાળા, છત્રાકાર મસ્તકવાળા, સુવાળા કેશયુક્ત તથા કમંડલ, કળશ, ઘૂપાદિ બન્નીશ લક્ષણવાળા છે.

સ્ત્રીઓ પણ ઉત્તમ સર્વાંગ સુંદર, સર્વ પ્રકારના સ્ત્રીઓના ગુણોથી યુક્ત હોય છે. પરસ્પર મળેલી આંગળીવાળા પદ્મની પાંખડી જેવા કોમળ તેમજ કૂર્મના જેવા મનોહર ચરણયુક્ત, પ્રશસ્ત લક્ષણવાળી અને રોમરહિત જંઘાવાળી, ગુપ્ત-પુષ્ટ ટીંચણ વાળી, કેળના સ્તંભ જેવા સંહત, સુકુમાર, પુષ્ટ સાથળવાળી, મુખની લંબાઈથી ત્રણગુણા, પુષ્ટ, વિશાળ જઘનવાળી, સ્નિગ્ધ કાંતિવાળી, નરમ રોમરાજીવાળી, દક્ષિણાવર્ત નાભિવાળી, જેના સ્તનો સુવર્ણના કળશ જેવા સંહત, અતિ ઉંચા, ગોળ આકૃતિવાળા અને પુષ્ટ છે તેવી, સુકુમાર બાહુવાળી, શંખ-ચક્રાદિ યુક્ત હસ્તતલ, પાદતલવાળી, પુષ્ટ અને શંખના જેવી ડોકવાળી, દાડમના કૂલ જેવા અઘરોષ્ઠવાળી, રક્ત કમળ જેવા તાલુ અને જીભ વાળી, કુમુદની પાંખડી જેવા લોચનવાળી, ચડાવેલા ધનુષ્ જેવી ભ્રુટીવાળી, પ્રમાણયુક્ત લલાટવાળી, સ્નિગ્ધ-સુંવાળા કેશવાળી, પુરુષથી કંઈક ન્યૂન ઉંચાઈવાળી, સ્વભાવથી જ ઉદાર શ્રૃંગાર અને સુંદર વેશવાળી છે. વિલાસમાં અત્યંત નિપુણ છે.

પુરુષો-સ્ત્રીઓ સ્વભાવથી જ સુગંધી વદનવાળા, અલ્પકષાયી, સંતોષી, ઔત્સુકચરહિત, સરળ, મમત્વના આગ્રહ રહિત, સર્વથા વૈરાનુબંધ રહિત, હાથી-ઘોડાદિ હોવા છતાં ઉપભોગની ઈચ્છારહિત, પગે ચાલનારા, રોગ-ઉપદ્રવ રહિત હોય છે. પરસ્પર સ્વ સ્વામીભાવથી રહિત હોવાથી અહમિન્દ્ર વત્ છે. તેમને દૃઢ-પાંસળી, એકાંતર આહાર ગ્રહણ કરનાર, તે આહાર પણ પૃથ્વીની માટી, કલ્પવૃક્ષના પુષ્પ અને ફળો હોય છે. ક્ષેત્રમાં શાલિ-ઘઉં આદિ છે, પણ મનુષ્યોના ઉપયોગમાં નથી. ત્યાંની પૃથ્વી સાકર કરતાં અનંતગુણ મધુર, કલ્પવૃક્ષના ફળોનો સ્વાદ છે તે ચક્રવર્તીના ભોજનથી પણ અધિક ગુણવાળો છે - X - X - તેથી પૃથ્વી અને કલ્પવૃક્ષના ફળ-પુષ્પોનો આહાર કરે છે.

આવો આહાર કરી પ્રાસાદાદિ આકૃતિવાળા ઘરના આકાર જેવા કલ્પવૃક્ષોમાં સુખપૂર્વક રહે છે. ત્યાં શરીરને ઉપદ્રવ કરનારા ડાંસ, મચ્છર, જૂ માંકણ આદિ નથી. સર્પાદિ છે પણ મનુષ્યોને બાધા કરતાં નથી. પરસ્પર હિંસ્ય-હિંસક ભાવમાં વર્તતા નથી. રૌદ્ર પરિણામથી રહિત છે કેમકે તેવો ક્ષેત્રનો પ્રભાવ છે.

આ મનુષ્ય યુગલો છેવટે એક યુગલને જન્મ આપે છે. ૭૯ દિવસ સુધી યુગલનું પાલન કરે છે, ઉંચાઈ ૮૦૦ ધનુષ્ છે. સદા પ્રસન્ન, પત્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ આયુવાળા છે. - X - X - મરીને સ્વર્ગે જાય છે. મરણ માત્ર બગાસા, ખાંસી કે છીંકથી થાય છે, શરીર પીડા રહિત હોય છે.

હવે અકર્મભૂમિના મનુષ્યોને કહે છે - અકર્મભૂમિમાં ત્રીશ પ્રકારના મનુષ્યો છે. તે ત્રીશ પ્રકારના ક્ષેત્રના ભેદથી થાય છે. પાંચ-પાંચ હૈમવત, હૈરણ્યવંત, હરિવર્ષ, રમ્યક્ વર્ષ, દેવકુરુ અને ઉત્તરકુરુ એ રીતે ૩૦ ક્ષેત્રો થયા. તેમાં હૈમવત અને હૈરણ્યવતમાં મનુષ્યો ગાઉપ્રમાણ શરીરની ઉંચાઈવાળા, પત્યોપમના આયુવાળા, વજ્રઘ્નનારાય સંઘયણવાળા, સમયતુરસ સંસ્થાનયુક્ત હોય છે. ૬૪-પાંસળીવાળા, એકાંતર આહારી ઈત્યાદિ હોય છે.

હરિવર્ષ અને રમ્યક્ વર્ષમાં બે પત્યોપમાયુવાળા, બે ગાઉ ઉંચા, વજ્રઘ્નનારાય સંઘયણી, સમયતુરસ સંસ્થાનયુક્ત, બે દિવસે આહાર કરનારા, ૧૨૮ પાંસળીવાળા, ૬૪-દિવસ સંતતિ પાલન કરનારા હોય છે. - - - દેવકુરુ અને ઉત્તરકુરુમાં મનુષ્યો ત્રણ પત્યોપમ આયુવાળા, ત્રણ ગાઉ ઉંચાઈવાળા, સમયતુરસ સંસ્થાનવાળા, વજ્રઘ્નનારાય સંઘયણયુક્ત હોય છે. ૨૫૬-પાંસળી વાળા છે, ત્રણ દિવસ ગયા બાદ આહાર કરે છે. ૪૯ દિવસ અપત્યની પાલના કરે છે.

આ બધાં ક્ષેત્રોમાં અંતરદ્વીપની પેઠે મનુષ્યોને કલ્પવૃક્ષે આપેલ ભોગો હોય છે. પણ અંતરદ્વીપની અપેક્ષાએ ઉક્ત ત્રણે યુગલ ક્ષેત્રોમાં ક્રમશઃ અનંતગુણ માધુર્યાદિ જાણવા.

● સૂત્ર-૧૬૬ (ચાલુ) :-

કર્મભૂમક મનુષ્યો કેટલા ભેદે છે ? પંદર ભેદે કહ્યા છે - પાંચ ભરત, પાંચ ઐરવત, પાંચ મહાવિદેહ વડે. તેઓ સંક્ષેપથી બે ભેદે છે - આર્યો અને મ્લેચ્છો. મ્લેચ્છો કેટલા ભેદે છે ? અનેક ભેદે છે - શક, યવન, ચિલાત, શબર, બર્બર, મુરુંડોડ, ભડગ, નિણગ, પક્ષીય, કુલક્ષ, ગોંડ, સિંહલ, પારસ, ગોધ, કોંચ, અંબડ, ઈદમિલ, ચિલ્લલ, પુલિંદ, હારોસ, દોવ, વોક્કાણ, ગંધાહારગ, પહલિય, અજ્ઞલ, રોમપાસ, પહિસ, મલયાય, બંધુયાય, સૂચલિ, કોંકણગ, મેય, પલ્હવ, માલવ, મગ્ગર, આભાસિય, લક્ક, ચીલ, લ્હસિય, ખસ, ઘાસિય, નહર, મોંટ, ડોંબિલગ, લગોસ, પગોસ, કક્કેય, અકખાગ, હૂણ, રોમગ, ભુરુ, ભુરુય, ચિલાત આદિ.

● વિવેચન-૧૬૬ (ચાલુ) :-

કર્મભૂમિમાં પંદર ભેદે મનુષ્યો છે. આ પંદર ભેદ ક્ષેત્રના ભેદથી થયા છે. પાંચ-પાંચ ભરત, ઐરવત, મહાવિદેહ. તેના સંક્ષેપથી બે ભેદો કહે છે - આર્ય અને મ્લેચ્છ. હેય ધર્મોથી દૂર ગયેલ અને ઉપાદેય ધર્મોની સમીપ રહેલા તે આર્ય કહેવાય અને અવ્યક્ત ભાષા અને આચારવાળા મ્લેચ્છો કહેવાય. અથવા જેઓનો સર્વ પ્રકારનો વ્યવહાર શિષ્ટોને અસંમત છે તે મ્લેચ્છ. અલ્પવક્તવ્યતાથી પહેલાં મ્લેચ્છોને કહે છે - મ્લેચ્છો અનેક પ્રકારના છે. તેમના શક, યવન આદિ ભેદો સૂત્રથી જાણવા.

● સૂત્ર-૧૬૬ ચાલુ થી ૧૯૦ :-

[૧૬૬] તે આર્યો કેટલા ભેદે છે ? બે ભેદે છે - ઋદ્ધિપ્રાપ્ત, અનૃદ્ધિપ્રાપ્ત.

ઋદ્ધિપ્રાપ્ત આર્યો કેટલા ભેદે છે ? છ ભેદે કહ્યા છે - અરિહંત, ચકવર્તી, બલદેવ, વાસુદેવ, ચારણમુનિ, વિદ્યાધર. અનૃદ્ધિ પ્રાપ્ત આર્યો કેટલા ભેદે છે ? નવ ભેદે - ક્ષેત્રાર્ય, જાતિઆર્ય, કુલાર્ય, કર્માર્ય, શિલ્પાર્ય, ભાષાર્ય, જ્ઞાનાર્ય, દર્શનાર્ય, ચારિત્રાર્ય.

ક્ષેત્રાર્યો કેટલા ભેદે છે ? સાડા પચીશ ભેદે કહ્યા છે.

[૧૬૭] રાજગૃહ-મગધ, ચંપા-અંગ, તામલિપ્તી-બંગ, કંચનપુર-કલિંગ, વાણરસી-કાશી, [૧૬૮] સાકેત-કોશલ, ગજપુર-કુરુ, શૌરિય-કુશાર્ત, કાંપિલ્ય-પંચાલ, અહિચ્છત્રા-જંગલ, [૧૬૯] દ્વારાવતી-સૌરાષ્ટ્ર, મિથિલા-વિદેહ, વલ્સ-કૌશાંબી, નંદિપુર-શાંડિલ્ય, ભદ્વિલપુર-મલય, [૧૭૦] વરાટ-વલ્સ, વરણ-અચ્છા, મૃતિકાવતી-દશર્ણ, ચેદી-શૌકિતકાવતી, સિંધુસૌવીર-વીતભય, [૧૭૧] મથુરા-શૂરસેન, પાપા-બંગ, પુરાવર્ત-માષા, શ્રાવસ્તી-કુષાલ, કોટી વર્ષ-લાટ, [૧૭૨] શ્રેતાંબિકા-કૈકયાર્હ એ આર્યદેશો કહ્યા છે. [અહીં પહેલું નામ રાજધાનીનું, પછીનું નામ દેશનું છે.] અહીં જિન, ચક્રી, બળદેવ વાસુદેવની ઉત્પત્તિ થાય છે.

[૧૭૩] જાતિ આર્યો કેટલા ભેદે છે ? છ ભેદે - [૧૭૪] અંબાઠ, કલિંદ, વિદેહ, વેદગ, હરિત, યુંચુણ એ છ ઈભ્યજાતિ છે.

[૧૭૫] કુલાર્યો કેટલા ભેદે છે ? છ ભેદે છે - ઉગ્ર, ભોગ, રાજન્ય, ઈક્ષ્વાકુ, જ્ઞાત, કૌરવ્ય. એમ કુલાર્યો કહ્યા.

તે કર્માર્યો કેટલા ભેદે છે ? અનેક ભેદે છે - દૌષ્ટિક, સૌમિક, કાર્પાસિક, સૂત્રવૈકાલિક, ભાંડ વૈકાલિક, કોલાલિય, નર વાહનિક, તે સિવાયના બીજા તેવા પણ કર્માર્ય જાણવા.

શિલ્પાર્યો કેટલા ભેદે છે ? અનેક ભેદે છે - તુણાગ, તંતુવાય, પટ્ટકાર, દેચડ, વરુટ્ટ, ઇર્વિક, કાષ્ઠપાદુકાકાર, મુંજપાદુકાકાર, છત્રકાર, વજ્રાગર, પુસ્તકકાર, લેખકાર, ચિત્રકાર, શંખકાર, દંતકાર, ભાંડકાર, જિજ્ઞાકાર, સેલ્લગાર, કોટિકાર, તેવા પ્રકારના બીજા પણ.

ભાષાર્યો કેટલા ભેદે છે ? જેઓ અર્હમાગધી ભાષા વડે બોલે છે, તે ભાષા આર્યો કહેવાય છે. જ્યાં બ્રાહ્મીલિપી પ્રવર્તે છે, તે બ્રાહ્મી લિપીના અઢાર પ્રકારે લેખ વિદ્યાન છે. તે આ રીતે - બ્રાહ્મી, યવનાની, દોસાપુરીયા, ખરૌષ્ટ્રી, પુષ્કરસારિકા, ભોગવતી, પહરાઈયા, અંતરિકા, અક્ષરસૃષ્ટિકા, વૈનચિકી, નિહ્નવિકી, અંકલિપી, ગણિતલિપી, ગાંધર્વલિપી, આદર્શલિપી, માહેશ્વરી, દોમલિપી, પૌલિન્દી. તે ભાષા આર્યો કહ્યા.

જ્ઞાનાર્યો કેટલા ભેદે છે ? પાંચ ભેદે કહેલ છે. તે આ - આભિનિબોધિક-જ્ઞાનાર્યો, શ્રુતજ્ઞાનાર્યો, અવધિજ્ઞાનાર્યો, મનઃપર્યવજ્ઞાનાર્યો, કેવળજ્ઞાનાર્યો. તે જ્ઞાનાર્યા કહ્યા.

દર્શનાર્યો કેટલા ભેદે છે ? તે બે ભેદે કહેલ છે - સરાગ દર્શનાર્ય

વીતરાગદર્શનાર્થ. સરાગદર્શનાર્થો કેટલા ભેદે છે ? તે દશ ભેદે કહેલ છે. તે આ પ્રમાણે - [૧૭૬] નિસર્ગરુચિ, ઉપદેશરુચિ, આજ્ઞારુચિ, શ્રુતરુચિ, બીજરુચિ, અભિગમરુચિ, વિસ્તારરુચિ, ક્રિયારુચિ, સંક્ષેપરુચિ અને ધર્મરુચિ.

[૧૭૭] જેણે બ્રુવ, અબ્રુવ, પુન્ય, પાપ, આસ્રવ, સંવર, આદિ સ્વભાવિક મતિ વડે સત્યરૂપે જાણેલા છે. તેની શ્રદ્ધા કરી છે તે નિસર્ગરુચિ.

[૧૭૮] જે જિનોપદિષ્ટ ચાર ભાવોની, 'એમ જ છે, અન્યથા નથી' એ પ્રમાણે સ્વયં શ્રદ્ધા કરે, તે નિસર્ગરુચિ જાણવો.

[૧૭૯] જે અન્ય છન્નસ્થ કે જિનોપદિષ્ટ એવા એ જ ભાવોની શ્રદ્ધા કરે તે ઉપદેશરુચિ જાણવો.

[૧૮૦] જે હેતુને જાણ્યા સિવાય આજ્ઞા વડે "એમ જ છે, અન્યથા નથી" એ પ્રમાણે પ્રવચન રુચિવાળો હોય તે આજ્ઞારુચિ.

[૧૮૧] જે સૂત્રનું અધ્યયન કરતાં અંગ કે અંગનાહ્ય શ્રુત વડે સમ્યક્ત્વને પ્રાપ્ત કરે તે સૂત્રરુચિ જાણવો.

[૧૮૨] જીવાદિ તત્ત્વના એક પદની રુચિ વડે અનેક પદને વિશે જેની સમ્યક્ત્વરુચિ પાણીમાં તેલબિંદુવત્ પ્રસરે તે બીજરુચિ.

[૧૮૩] જેણે અગિયાર અંગો, પચગ્ના, દૈષ્ટિવાદ રૂપ શ્રુતજ્ઞાન અર્થથી જાણેલ છે, તે અભિગમરુચિ.

[૧૮૪] જેણે સર્વ પ્રમાણો અને સર્વ નયો વડે દ્રવ્યના સર્વ ભાવો ઉપલબ્ધ કર્યા છે તે વિસ્તારરુચિ જાણવો.

[૧૮૫] દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર, તપ, વિનય, સર્વ સમિતિ અને ગુપ્તિમાં ક્રિયા ભાવની રુચિ તે ક્રિયારુચિ જાણવી.

[૧૮૬] જેણે કોઈ પણ કુદૈષ્ટિનો સ્વીકાર કરેલ નથી, જે જૈન પ્રવચનમાં અવિશારદ છે, બાકીના પ્રવચનનું જ્ઞાનનથી તે સંક્ષેપરુચિ.

[૧૮૭] જે જિનેશ્વરે કહેલા અસ્તિકાયધર્મ, શ્રુતધર્મ અને ચારિત્રધર્મની શ્રદ્ધા કરે છે તે ધર્મરુચિ જાણવો.

[૧૮૮] પરમાર્થ સંસ્તવ, સુદૈષ્ટ પરમાર્થસેવા, વ્યાપજ કુદર્શન વર્જના અને સમ્યક્ત્વની શ્રદ્ધા એ સમ્યગ્દર્શનના ચિહ્નો છે.

[૧૮૯] નિઃશંકિત, નિષ્કાંક્ષિત, નિર્વિચિકિત્સા, અમૂઢદૈષ્ટિ, ઉપબૃંહણા, સ્થિરીકરણ, વાત્સલ્ય, પ્રભાવના આઠ દર્શનાચાર છે.

[૧૯૦] તે સરાગ દર્શનાર્થો કહ્યા. વીતરાગદર્શનાર્થો કેટલા ભેદે છે ? બે ભેદે છે - ઉપશાંત કષાય વીતરાગ દર્શનાર્થ અને ક્ષીણ કષાય વીતરાગ દર્શનાર્થ. - - - તે ઉપશાંત કષાય કેટલા ભેદે છે ? બે ભેદે છે - પ્રથમ સમય ઉપશાંત કષાય અને અપ્રથમ સમય ઉપશાંત કષાય વીતરાગ દર્શનાર્થ અથવા ચરમ સમય અને અચરમ સમય ઉપશાંત કષાય વીતરાગ દર્શનાર્થ.

તે ક્ષીણ કષાય વીતરાગ દર્શનાર્થ કેટલા ભેદે છે ? તે બે ભેદે છે - છન્નસ્થ ક્ષીણ અને કેવલી ક્ષીણ કષાય. દર્શનાર્થ.

તે છન્નસ્થ ક્ષીણ કષાય વીતરાગ દર્શનાર્થ કેટલા ભેદે છે ? બે ભેદે છે - સ્વયંબુદ્ધ છન્નસ્થ ક્ષીણકષાય વીતરાગ દર્શનાર્થ અને બુદ્ધ બોધિત છન્નસ્થ ક્ષીણ કષાય વીતરાગ દર્શનાર્થ.

તે સ્વયંબુદ્ધ છન્નસ્થ ક્ષીણકષાય વીતરાગ દર્શનાર્થ કેટલા ભેદે છે ? તે બે ભેદે છે - પ્રથમ સમય સ્વયંબુદ્ધ છન્નસ્થ અને અપ્રથમ સમય સ્વયંબુદ્ધ છન્નસ્થ ક્ષીણ કષાય વીતરાગ દર્શનાર્થ અથવા ચરમ સમય સ્વયંબુદ્ધ છન્નસ્થ અને અચરમસમય સ્વયંબુદ્ધ છન્નસ્થ ક્ષીણકષાય વીતરાગ દર્શનાર્થ. - x -

બુદ્ધબોધિત છન્નસ્થ ક્ષીણ કષાય વીતરાગ દર્શનાર્થ કેટલા ભેદે છે ? તે બે ભેદે છે - પ્રથમ સમય બુદ્ધબોધિત ક્ષીણ-કષાય વીતરાગ દર્શનાર્થ અને અપ્રથમ સમય બુદ્ધ બોધિત ક્ષીણકષાય વીતરાગ દર્શનાર્થ અથવા ચરમ સમય બુદ્ધ બોધિત છન્નસ્થ ક્ષીણ કષાય વીતરાગ દર્શનાર્થ અને અચરમ સમય બુદ્ધ બોધિત છન્નસ્થ ક્ષીણ કષાય વીતરાગ દર્શનાર્થ. આ બુદ્ધબોધિત છન્નસ્થ કહ્યા, છન્નસ્થ ક્ષીણ કષાય વીતરાગ દર્શનાર્થ કહ્યા.

કેવલી ક્ષીણ કષાય વીતરાગ દર્શનાર્થ કેટલા ભેદે છે ? બે ભેદે છે - સયોગી કેવલી અને અયોગી કેવલી ક્ષીણ કષાય. દર્શનાર્થ.

સયોગી કેવલી ક્ષીણ કષાય વીતરાગ દર્શનાર્થ કેટલા ભેદે છે ? બે ભેદે છે - પ્રથમ સમય સયોગી કેવલી અને અપ્રથમ સમય સયોગી કેવલી ક્ષીણ કષાય વીતરાગ દર્શનાર્થ. અથવા ચરમ સમય અને અચરમ સમય સયોગી કેવલી ક્ષીણ કષાય વીતરાગ દર્શનાર્થ. તે સયોગી કેવલી ક્ષીણ કષાય વીતરાગ દર્શનાર્થો કહ્યા.

તે અયોગી કેવલી ક્ષીણ કષાય વીતરાગ દર્શનાર્થ કેટલા ભેદે છે ? બે ભેદે છે - પ્રથમ સમય અને અપ્રથમ સમય અયોગી કેવલી ક્ષીણ કષાય વીતરાગ દર્શનાર્થ. અથવા ચરમ સમય અને અચરમ સમય અયોગી કેવલી ક્ષીણ કષાય વીતરાગ દર્શનાર્થ. તે અયોગી કેવલી ક્ષીણકષાય વીતરાગ દર્શનાર્થ કહ્યા. કેવલી ક્ષીણ કષાય વીતરાગ દર્શનાર્થ કહ્યા. - x - દર્શનાર્થો કહ્યા.

● વિવેચન-૧૬૬ થી ૧૯૦ :-

સુગમ છે. તેમાં રાજગૃહનગર છે, મગધ દેશ છે. એ પ્રમાણે બધે અક્ષરસંસ્કાર કરવો. અર્થાત્ મગધ જનપદમાં રાજગૃહ નગર, અંગમાં ચંપાનગરી ઈત્યાદિ સૂત્રાર્થ મુજબ જાણવું. આ પ્રમાણે સાડા પચીસ જનપદરૂપ ક્ષેત્ર આર્ય કહેલ છે. આ જનપદમાં જિન - તીર્થંકર, ચક્રવર્તી, રામ - બલદેવ, કૃષ્ણ - વાસુદેવોની ઉત્પત્તિ થાય છે. આના દ્વારા ક્ષેત્રાર્ય વ્યવસ્થિતા કહી, બાકી અનાર્થ છે.

ક્ષેત્રાર્યો કહ્યા હવે જાત્યાર્ય પ્રતિપાદનાર્થે કહે છે - તે સુગમ છે. વિશેષ એ

કે - બીજા શાર્ત્રોમાં અનેક જાતિ કહી છે. તો પણ લોકમાં અંબાળ, કલિંદ, વૈદેહ, વેદંગ, હરિત, સુંયુણરૂપ ઇભ્ય જાતિઓ પૂજ્ય જાતિ રૂપે પ્રસિદ્ધ છે. તેથી આ જાતિ વડે યુક્ત તે જાતિ આર્યો. પણ બાકીની જાતિ વડે જાતિ આર્ય કહેવાતા નથી.

શિલ્પાર્યો - તુન્નાપ - સોયથી આજીવિકાકર્તા, તંતુનાય - વણકર, પટ્ટકાર - પટોળા વણનાર, દેયડા - મસક કરનાર, વરુદ્ધ-પીંછી કરનાર, ઇર્વિકા-સાદડી આદિ કર્તા. કટ્ટપાઉર-કાષ્ઠ પાદુકાકાર, એ રીતે ભુંજપાદુકાકાર, છતાર-છપકાર. એ રીતે બાકીના પદો છે.

બ્રાહ્મી, યવનાનિ આદિ લિપિભેદથી સંપ્રદાયથી જાણવા. ભાષાર્યો કહ્યા, હવે જ્ઞાનાર્યો કહે છે. સુગમ છે. હવે દર્શનાર્યો કહે છે. તે બે ભેદ છે - સરાગ દર્શનાર્ય, વીતરાગ દર્શનાર્ય. - X - સરાગ દર્શનાર્ય દશ ભેદ છે - નિસર્ગરુચિ ઇત્યાદિ.

હવે નિસર્ગરુચિ કહે છે - નિસર્ગ - સ્વભાવ, તેના વડે રુચિ - જિન પ્રણિત તત્ત્વની અભિલાષારૂપ જેને છે તે. ઉપદેશ - ગુરુ આદિ વડે વસ્તુતત્ત્વનું કથન, તેના વડે રુચિ જેને છે તે. આજ્ઞા - સર્વજ્ઞ વચનરૂપ, તેની રુચિ - અભિલાષ તે આજ્ઞારુચિ. અર્થાત્ જિનાજ્ઞા જ તત્ત્વ છે, બાકીની યુક્તિજાળ તત્ત્વરૂપ નથી, એવું જે માને તે આજ્ઞારુચિ. એ રીતે રુચિ શબ્દ બધે જોડવો.

સૂત્ર - આચારાંગાદિ અંગપ્રવિષ્ટ છે. અંગબાહ્ય - તે આવશ્યક અને દર્શવૈકલિક છે. એટલે કે આચારાંગાદિ અંગપ્રવિષ્ટ અને દર્શવૈકલિકાદિ અંગબાહ્ય સૂત્રનું અધ્યયન કરતા જે સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરે અને પ્રસન્ન, પ્રસન્નતર અધ્યવસાય થાય તે સૂત્રરુચિ.

બીજ - બીજ માફક અનેકાર્થને જણાવનાર એક પણ વચન તે બીજ જેને છે તે બીજરુચિ. અધિગમ - વિશિષ્ટ પરિજ્ઞાન, તેના વડે રુચિ. વિસ્તાર - સંપૂર્ણ દ્વાદશાંગીનું નયો વડે પર્યાલોચન, તેના વડે વૃદ્ધિગત થયેલ રુચિ જેની છે તે વિસ્તાર રુચિ. ક્રિયા - સમ્યક્ - સંયમાનુષ્ઠાન, તેમાં રુચિ જેને છે તે ક્રિયારુચિ. સંક્ષેપ - સંગ્રહ, તેમાં રુચિ જેને વિસ્તૃત અર્થનું જ્ઞાન નથી. ધર્મ - અસ્તિકાય ધર્મ કે શ્રુતધર્માદિમાં જેને રુચિ છે તે ધર્મરુચિ.

હવે વિસ્તારથી સૂત્રકાર પોતે તેની વ્યાખ્યા કરે છે -

ભૂતાર્થપણે - આ પદાર્થો સદ્ભૂત રૂપે છે એ પ્રમાણે જેણે જીવ, અજીવ, પુન્ય, પાપ, આશ્રવ, સંવર, બંધાદિ જાણેલ છે તે. કઈ રીતે જાણ્યા છે ? આત્માની સાથે રહેલ સંગત - સ્વાભાવિક મતિ વડે અર્થાત્ પરોપદેશ વિના જાતિસ્મરણ અને પ્રતિભાદિરૂપ મતિ વડે. માત્ર જાણ્યા છે તેમ નહીં, પરંતુ જે જીવાદિ પદાર્થોને અનુભવે તેના ઉપર રુચિ કરે, તત્ત્વરૂપે આત્મમય પરિણામાવે તે નિસર્ગરુચિ જાણવો. એ જ અર્થને વધારે સ્પષ્ટ કરે છે -

જે જિનેશ્વરે જાણેલા દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવના ભેદથી અથવા નામાદિ ભેદથી ચાર પ્રકારના ભાવોને સ્વયં જ - કોઈના ઉપદેશ વિના શ્રદ્ધા કરે. કઈ રીતે શ્રદ્ધા કરે ? આ પ્રમાણે આ જીવાદિ જે રીતે જિનોએ જાણેલા છે, તે પ્રમાણે છે - અન્યથા નથી.

ઉપદેશરુચિને કહે છે - જિન કે છદ્મસ્યે ઉપદેશેલા જીવાદિ પદાર્થોની શ્રદ્ધા કરે તે. આજ્ઞારુચિને કહે છે - જે વિવક્ષિત અર્થના સાધક હેતુને નથી જાણતો, આજ્ઞાથી જ પ્રવચનની શ્રદ્ધા કરે છે, પ્રવચનોક્ત અર્થ એમ જ છે - અન્યથા નથી તે.

સૂત્રરુચિ - જે અંગપ્રવિષ્ટ કે અંગબાહ્ય સૂત્રનું અધ્યયન કરતો. તેના વડે જ સમ્યક્ત્વ પામે તે. બીજરુચિ - જીવાદિતત્ત્વના એક પદ વડે અનેક જીવાદિ પદોને વિશે ધર્મ અને ધર્મીના અભેદ ઉપચાર વડે જે સમ્યક્ત્વવાળો આત્મા પાણીમાં તેલબિંદુની માફક પ્રસરે. કેવી રીતે ? જેમ પાણીમાં એક ભાગે રહેલ તેલબિંદુ સર્વભાગને વ્યાપ્ત કરે, તેમ જીવાદિ તત્ત્વના એક અંશમાં ઉત્પન્ન રુચિવાળો આત્મા તથાવિધ ક્ષયોપશમથી બાકીના બધાં તત્ત્વોમાં રુચિવાળો થાય તે બીજરુચિ જાણવો.

અધિગમરુચિ - જેણે શ્રુતજ્ઞાન એટલે અગિયાર અંગો, ઉત્તરાધ્યયનાદિ પ્રકીર્ણક, દૃષ્ટિવાદ, ઉપાંગાદિને જાણેલ છે તે. વિસ્તારરુચિ - ધર્માસ્તિકાયાદિ સર્વે દ્રવ્યોના સર્વ પર્યાયોને યથાચોગ્ય, પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણે વડે અને નૈગમાદિ નયના ભેદોથી જાણેલા છે તે. કેમકે સર્વ દ્રવ્ય-પર્યાયોને જાણવાથી તેની રુચિ અત્યંત નિર્મળ થયેલ છે. ક્રિયારુચિ - દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્રમાં તથા તપ, વિનય, ઈચ્છાદિ સર્વ સમિતિમાં અને મન આદિ ગુપ્તિમાં ક્રિયા ભાવની રુચિ અર્થાત્ જેને દર્શનાદિ આચારનું પાલન કરવામાં રુચિ છે તે ક્રિયારુચિ કહેવાય છે.

સંક્ષેપરુચિ - જેણે કોઈપણ કુદર્શનનો સ્વીકાર કર્યો નથી, જે જિનપ્રણિત પ્રવચનને વિશે અકુશળ છે અને કપિલાદિ અન્ય દર્શન અભિમુખતાથી ઉપાદેયરૂપે સ્વીકારેલ નથી તે સંક્ષેપરુચિ જાણવો. આના વડે બીજા દર્શનના પરિજ્ઞાન માત્રનો નિષેધ કર્યો. ધર્મરુચિ - જે જીવ જિનેશ્વરે કહેલા અસ્તિકાય - ધર્માસ્તિકાયાદિના ધર્મ-ગતિ ક્રિયામાં સહાય આપવા વગેરે સ્વભાવની અથવા શ્રુતધર્મ કે ચારિત્રધર્મની શ્રદ્ધા કરે છે. તે ધર્મરુચિ.

આ પ્રમાણે નિસર્ગાદિની રુચિરૂપ સમ્યક્ દર્શન દશ પ્રકારે કહ્યું. હવે જે લિંગ વડે સમ્યક્દર્શન ઉત્પન્ન થયાનો નિશ્ચય કરાય છે, તે લિંગ - ચિહ્નોને બતાવે છે.

પરમાર્થ સંસ્તવ - તાત્ત્વિક એવા જીવાદિ પદાર્થોનો પરિચય, તત્પરતાથી બહુમાનપૂર્વક જીવાદિ પદાર્થોને જાણવાનો અભ્યાસ. સુદૃષ્ટ પરમાર્થસેવના - જેણે યથાર્થ રીતે જીવાદિ પદાર્થોને જાણેલા છે, તેની પર્યાપાસના, યથાશક્તિ તેની વૈયાવૃત્યમાં પ્રવૃત્તિ કરવી તથા દર્શનથી ભ્રષ્ટ નિહ્નવાદિ અને કુલ્લિત દર્શનવાળાનો ત્યાગ કરવો, તેમનો પરિચય ન કરવો અને સમ્યક્ત્વની શ્રદ્ધા કરવી, એ પરમાર્થ-સંસ્તવાદિથી સમ્યક્ત્વનો નિશ્ચય કરાય છે.

આ દર્શનના આઠ આચારો છે, તેનું સમ્યક્પણે પરિપાલન કરવું. તેના ઉલ્લંઘનથી દર્શનનું પણ ઉલ્લંઘન થાય છે. તેથી આ આચારોને બતાવે છે, તે આ પ્રમાણે -

નિસ્સંક્રિય - શંકા બે પ્રકારની છે. દેશ શંકા અને સર્વ શંકા. જેનામાંથી શંકા ચાલી ગઈ છે તે નિઃશંકિત. તેમાં દેશશંકા એટલે જેમકે જીવત્વ સમાન છે છતાં એક ભવ્ય, બીજો અભવ્ય કેમ? સર્વશંકા - જેમકે બધાં સિદ્ધાંતો પ્રાકૃતમાં હોવાથી કલ્પિત હશે. આ પ્રમાણે બંને શંકા ન કરવી. કેમકે ભાવો બે પ્રકારે છે - હેતુગ્રાહ્ય અને અહેતુગ્રાહ્ય. તેમાં હેતુગ્રાહ્ય - આત્માનું અસ્તિત્વાદિ કેમકે તેના સાધક પ્રમાણનો સદ્ભાવ છે. અભવ્યત્વાદિ ભાવો અહેતુગ્રાહ્ય છે. તેના સાધક પ્રમાણનો વિશિષ્ટ જ્ઞાન વિના અભાવ છે. સિદ્ધાંતની પ્રાકૃતરચના બાળ આદિના ઉપકારને માટે છે. - X - - X - અર્હત્ના શાસનને પ્રાપ્ત થયેલો જીવ જ દર્શનનું આચરણ કરતો હોવાથી તેના પ્રાધાન્યની વિવક્ષાથી નિઃશંકિત દર્શનાચાર કહેવાય છે. આના વડે દર્શન અને દર્શનીને કંઈક અભેદ કહ્યા. જો એકાંત ભેદ હોય તો દર્શન ફળ અભાવે મોક્ષાભાવ થાય.

નિકાંક્ષિત - જેનામાંથી કાંક્ષા ગયેલ છે તે. દેશકાંક્ષા અને સર્વકાંક્ષા રહિત. દેશકાંક્ષા - દિગંબરાદિ દર્શનોની ઈચ્છા. સર્વ કાંક્ષા - “બધાં દર્શન સારા છે” તેમ વિચારવું. આ બંને શંકા અયુક્ત છે. કેમકે બાકીના દર્શનોમાં અસત્યપરૂપણા, છકાય પીડા સંભવે છે.

નિર્વચિકિત્સા વિચિકિત્સા તે મતિવિભ્રમ કે ફળનો સંશય, તેનાથી રહિત હોવું. જિનશાસન ઉત્તમ છે, પણ મને ફળ મળશે કે નહીં - X - આવા સંશયથી રહિત હોવું. કેમકે સંપૂર્ણ કારણ એ કાર્યને અવશ્ય સિદ્ધ કરે છે, તેવો નિશ્ચય. - X - અથવા નિબ્ધિદુર્ગંઢ - સાધુની જુગુપ્સારહિત. - X -

અમૂઠદંષ્ટિ - અજ્ઞાન તપસ્વીના તપ, વિદ્યા, અતિશય જોવાથી મૂઠ - સ્વભાવથી જેની સમ્યક્ દર્શનરૂપ દંષ્ટિ ચલિત થયેલી નથી તે. અહીં સુલસાનું દોષાંત છે. - X - એ પ્રમાણે ગુણીપ્રધાન આચાર કહ્યો, હવે ગુણપ્રધાન આચાર કહે છે -

ઉપબૃહણા - સમાન ધર્મવાળાના સદ્ગુણોની પ્રશંસા વડે તેની વૃદ્ધિ કરવી. સ્થિરિકરણ - ધર્મથી ખેદ પામનારને તેમાં ફરી સ્થાપવા, વાત્સલ્ય-સમાનધર્મીનો પ્રીતિ વડે ઉપકાર કરવો. પ્રભાવના - ધર્મકથાદિ વડે તીર્થની ખ્યાતિ કરવી.

અહીં ગુણપ્રધાન આચારનો નિર્દેશ ગુણ અને ગુણીના કથંચિત્ ભેદને જણાવવા માટે છે. - X - X - આ રીતે દર્શનાચાર કહ્યો. એ રીતે - X - સરાગ દર્શનાચાર્ય ભેદો કહ્યા. હવે ચારિત્ર્ય -

● સૂત્ર-૧૯૦ ચાલુ :-

ચારિત્ર્યો કેટલા ભેદ છે ? તે બે ભેદ છે - સરાગ ચારિત્ર્યો અને વીતરાગ ચારિત્ર્યો. સરાગ ચારિત્ર્યો કેટલા ભેદ છે ? બે ભેદ છે - સૂક્ષ્મસંપરાય ચારિત્ર્યો અને બાદર સંપરાય ચારિત્ર્યો. સૂક્ષ્મ સંપરાય ચારિત્ર્યો કેટલા ભેદ છે ? બે ભેદ છે - પ્રથમ સમય અને અપ્રથમ સમય સૂક્ષ્મ સંપરાય સરાગ ચારિત્ર્યો અથવા ચરમ સમય અને અચરમ સમય સૂક્ષ્મ સંપરાય ચારિત્ર્યો

અથવા સૂક્ષ્મ સંપરાય સરાગ ચારિત્ર્યો બે ભેદ છે - સંકલિશ્યમાન, વિશુદ્ધ્યમાન. તે આ સૂક્ષ્મ સંપરાય સરાગ ચારિત્ર્યો કહ્યા.

બાદર સંપરાય સરાગ ચારિત્ર્યો કેટલા ભેદ છે ? બે ભેદ છે - પ્રથમ સમય અને અપ્રથમ સમય બાદર સંપરાય સરાગ ચારિત્ર્યો અથવા ચરમ સમય અને અચરમ સમય બાદર સંપરાય સરાગ ચારિત્ર્યો. અથવા બાદર સંપરાય સરાગ ચારિત્ર્યો બે ભેદ છે - પ્રતિપાતી અને અપ્રતિપાતી. તે બાદર સંપરાય સરાગ ચારિત્ર્યો કહે છે. તે સરાગ ચારિત્ર્યો કહ્યા.

તે વીતરાગ ચારિત્ર્યો કેટલા ભેદ છે ? બે ભેદ છે - ઉપશાંત કષાય અને ક્ષીણ કષાય વીતરાગ ચારિત્ર્યો.

ઉપશાંત કષાય વીતરાગ ચારિત્ર્યો કેટલા ભેદ છે ? બે ભેદ છે - પ્રથમ સમય અને અપ્રથમ સમય ઉપશાંત કષાય વીતરાગ ચારિત્ર્યો. અથવા ચરમ સમય અને અચરમ સમય ઉપશાંત કષાય વીતરાગ ચારિત્ર્યો. આ ઉપશાંતકષાયી કહ્યા.

ક્ષીણકષાય વીતરાગ ચારિત્ર્યો કેટલા ભેદ છે ? બે ભેદ છે - છન્નસ્થ ક્ષીણ અને કેવલી ક્ષીણ કષાય વીતરાગ ચારિત્ર્યો.

છન્નસ્થ ક્ષીણ કષાય વીતરાગ ચારિત્ર્યો કેટલા ભેદ છે ? બે ભેદ છે - સ્વયંબુદ્ધ છન્નસ્થ ક્ષીણકષાય અને બુદ્ધ બોધિત છન્નસ્થ ક્ષીણ કષાય વીતરાગ ચારિત્ર્યો.

સ્વયંબુદ્ધ છન્નસ્થ ક્ષીણ કષાય વીતરાગ ચારિત્ર્યો કેટલા ભેદ છે ? બે ભેદ છે - પ્રથમ સમય અને અપ્રથમ સમય સ્વયંબુદ્ધ છન્નસ્થ ક્ષીણ કષાય વીતરાગ ચારિત્ર્યો. અથવા ચરમ સમય અને અચરમ સમય સ્વયંબુદ્ધ છન્નસ્થ ક્ષીણ કષાય વીતરાગ ચારિત્ર્યો. તે આ સ્વયંબુદ્ધ ક્ષીણ કષાય વીતરાગ ચારિત્ર્યો.

બુદ્ધ બોધિત છન્નસ્થ ક્ષીણ કષાય વીતરાગ ચારિત્ર્યો કેટલા ભેદ છે ? બે ભેદ છે - પ્રથમ સમય અને અપ્રથમ સમય બુદ્ધ બોધિત છન્નસ્થ ક્ષીણ કષાય વીતરાગ ચારિત્ર્યો અથવા ચરમસમય અને અચરમ સમય બુદ્ધ બોધિત છન્નસ્થ કષાય વીતરાગ ચારિત્ર્યો. તે આ બુદ્ધ બોધિત તે આ છન્નસ્થ ક્ષીણ કષાય વીતરાગ.

કેવલી ક્ષીણ કષાય વીતરાગ ચારિત્ર્યો કેટલા ભેદ છે ? બે ભેદ છે - સયોગી કેવલી ક્ષીણ કષાય વીતરાગ ચારિત્ર્યો અને અયોગી કેવલી ક્ષીણ કષાય વીતરાગ ચારિત્ર્યો.

સયોગી કેવલી ક્ષીણ કષાય વીતરાગ ચારિત્ર્યો કેટલા ભેદ છે ? બે ભેદ છે - પ્રથમ સમય અને અપ્રથમ સમય સયોગી કેવલી ક્ષીણ કષાય વીતરાગ ચારિત્ર્યો. અથવા ચરમ સમય અને અચરમ સમય સયોગી કેવલી ક્ષીણ

કચાય વીતરાગ ચારિત્રાર્યો. તે આ સયોગી કેવલી ક્ષીણ કચાય વીતરાગ ચારિત્રાર્યો.
અયોગી કેવલી ક્ષીણકચાય વીતરાગ ચારિત્રાર્યો કેટલા ભેદે છે ? બે ભેદે
છે - પ્રથમ સમય. અને અપ્રથમ સમય અયોગી કેવલી ક્ષીણ કચાય વીતરાગ
ચારિત્રાર્યો અથવા ચરમસમય. અને અચરમ સમય કેવલી ક્ષીણ કચાય વીતરાગ
ચારિત્રાર્યો. તે આ અયોગી કેવલી. તે આ કેવલી ક્ષીણ કચાય. તે ક્ષીણ
કચાય. તે વીતરાગ ચારિત્રાર્યો.

અથવા ચારિત્રાર્યો પાંચ ભેદે છે - સામાયિક ચારિત્રાર્ય, છેદોપસ્થાપનીય
ચારિત્રાર્ય, પરિહાર વિશુદ્ધિ ચારિત્રાર્ય, સૂક્ષ્મ સંપરાય ચારિત્રાર્ય અને યથાપ્યાત
ચારિત્રાર્ય.

સામાયિક ચારિત્રાર્ય કેટલા ભેદે છે ? બે ભેદે છે - ઇત્વરિક. અને
યાવત્કથિત સામાયિક ચારિત્ર. તે સામાયિક ચારિત્રાર્ય.

છેદોપસ્થાપનીય ચારિત્રાર્ય કેટલા ભેદે છે ? બે ભેદે છે - સાતિયાર. અને
નિરતિયાર છેદોપસ્થાપનીય ચારિત્રાર્ય. - X -

પરિહાર વિશુદ્ધિ ચારિત્રાર્ય કેટલા ભેદે છે ? બે ભેદે છે - નિર્વિશમાનક. અને
નિર્વિષ્ટકાયિક પરિહાર વિશુદ્ધિ ચારિત્રાર્ય.

સૂક્ષ્મ સંપરાય ચારિત્રાર્ય કેટલા ભેદે છે ? બે ભેદે છે - સંકિલશ્યમાન. અને
વિશુદ્ધયમાન સૂક્ષ્મ સંપરાય ચારિત્રાર્ય.

યથાપ્યાત ચારિત્રાર્ય બે ભેદે છે - છન્નસ્થ. અને કેવલી યથાપ્યાત
ચારિત્રાર્ય. તે યથાપ્યાત ચારિત્રાર્ય કહ્યા. તે ચારિત્રાર્ય કહ્યા, તે અનુદ્ધિપ્રાપ્તાર્ય.
તે કર્મભૂમક કહ્યા. તે ગર્ભ વ્યુત્કાંતિક કહ્યા. તે મનુષ્યો કહ્યા.

● વિવેચન-૧૯૦ ચાલુ :-

આરંભની ટીકા સુગમ છે. તેમાં પ્રથમ સમય એટલે ઉપશાંત કચાયત્વાદિ
વિશેષતાના પ્રથમ સમયે વર્તનાર. અપ્રથમ સમય - દ્વિતીયાદિ સમયમાં વર્તતા. ચરમ
સમય - તે ઉપશાંત કચાયત્વાદિના છેલ્લા સમયે વર્તતા. અચરમ સમય - ચરમની
પૂર્વેના બે ચરમ, ત્રણ ચરમ સમયાદિમાં વર્તતા.

સામાયિકાદિ ચારિત્રોનું સ્વરૂપ આ છે. સમ - રાગ દ્વેષ રહિતત્વથી આય -
ગમન તે સમાય. આ બીજી પણ સાધુક્રિયાઓનું ઉપલક્ષણ સૂચવે છે. કેમકે સાધુઓની
બધી ક્રિયા રાગદ્વેષ રહિત છે. સમાય વડે કે સમાયમાં થયેલ તે સામાયિક અથવા
સમ - જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રનો આય - લાભ તે સામાયિક. - X - તે સર્વ સાવધવિરતિરૂપ
છે. જો કે બધાં ચારિત્રો સામાયિકરૂપ છે, તો પણ છેદાદિ વિશેષણો વડે વિશિષ્ટ
અર્થથી અને નામાંતરથી તેના જુદા જુદા ભેદો થાય છે. પ્રથમ ચારિત્ર વિશેષણ રહિત
હોવાથી તેનો 'સામાયિક' શબ્દથી વ્યવહાર થાય છે. આ સામાયિક બે ભેદે છે -
ઈત્વર, યાવત્કથિક.

ઈત્વર - થોડા કાળનું, યાવત્કથિક - જીવનપર્યન્ત. ઈત્વર સામાયિક ભરત

અને ઐસ્વતમાં પહેલા-છેલ્લા તીર્થકરના તીર્થમાં અનારોપિત મહાવ્રતવાળો શૈક્ષ
જાણવો. યાવત્કથિક - પ્રવ્રજ્યા સ્વીકાર કાળથી જીવનપર્યન્ત હોય છે. તે ભરત -
ઐસ્વતના મધ્યના બાવીશ તીર્થકરના તીર્થમાં તથા મહાવિદેહના તીર્થકરના તીર્થના
સાધુને જાણવું. કેમકે તેમને ઉપસ્થાપનાનો અભાવ છે.

ઉપરોક્ત અર્થને જણાવનાર ત્રણ ગાથા પણ અહીં વૃત્તિકારશ્રીએ નોંધેલી છે.
(શંકા) ઈત્વર સામાયિક પણ - “હું યાવજીવ સામાયિકનો સ્વીકાર કરું
છું.” એમ જીવનપર્યન્ત સ્વીકારાય છે, ઉપસ્થાપના કાળે તેના પરિત્યાગથી વ્રતભંગ
કેમ ન થાય ?

(સમાધાન) પૂર્વે જ કહ્યું કે બધાં ચારિત્રો સામાન્યથી સામાયિક ચારિત્રરૂપ છે,
કેમકે બધામાં સાવધ યોગ વિરતિ છે. પણ છેદાદિ વિશુદ્ધિ વિશેષથી અર્થ અને
નામાંતરથી ભિન્નત્વ છે. તેથી - X - વિશેષ વિશુદ્ધિરૂપ છેદોપસ્થાપન ચારિત્રમાં ઈત્વર
સામાયિકનો પ્રતિજ્ઞા ભંગ થતો નથી. જો પ્રવ્રજ્યા છોડે તો જ ભંગ થાય છે. પણ
વિશુદ્ધિ વિશેષ પ્રાપ્તિમાં ભંગ ન થાય. - X -

પૂર્વ પર્યાયનો છેદ અને મહાવ્રતોની ઉપસ્થાપના જે ચારિત્રમાં છે, તે છેદોપસ્થાપન.
તે બે ભેદે-સાતિયાર અને નિરતિયાર. ઈત્વર સામાયિકવાળા નવ દીક્ષિતને જે
મહાવ્રત આરોપણ કરાય છે, તે તથા તીર્થાન્તરમાં સંક્રમણ જેમકે પાર્શ્વનાથના
તીર્થમાંથી વર્દ્ધમાનના તીર્થમાં સંક્રમણ કરતાં પાંચ યામ [વ્રત]નો સ્વીકાર તે નિરતિયાર
છેદોપસ્થાપનીય. ચારિત્ર અને મૂળગુણનો ઘાત કરનારને ફરી મહાવ્રતોરોપણ તે
સાતિયાર છેદોપસ્થાપન ચારિત્ર. - X - બંને પ્રકારના ચારિત્ર સ્થિતકલ્પમાં હોય છે
- પહેલા, છેલ્લા તીર્થકરમાં હોય છે.

પરિહાર - તપો વિશેષથી જે ચારિત્રમાં વિશુદ્ધિ થાય તે પરિહારવિશુદ્ધિક. તે
બે ભેદે છે - નિર્વિશમાનક અને નિર્વિષ્ટકાયિક. તેમાં વિવક્ષિત ચારિત્રના આસેવક-
નિર્વિશમાનક અને નિર્વિષ્ટકાયિક-વિવક્ષિત ચારિત્રને કાચાથી સેવેલ છે તે. તેના
અભેદપણથી ચારિત્ર પણ તેમજ કહેવાય છે.

અહીં નવ સાધુનો ગણ હોય છે. તેમાં નિર્વિશમાનક ચાર હોય, ચાર અનુચારી
હોય અને એક કલ્પસ્થિત વાચનાચાર્ય હોય છે. જો કે બધાં જ શ્રુતાતિશય સંપન્ન
હોય છે, તો પણ તેવા પ્રકારના કલ્પથી તેમાંથી કોઈ એક વાચનાચાર્ય હોય છે.

નિર્વિશમાનકનો પરિહાર [તપ] આ પ્રમાણે છે - પરિહાર વિશુદ્ધિકને શીત-
ઉષ્ણ-વર્ષાકાળે પ્રત્યેકને જઘન્ય-મધ્યમ-ઉત્કૃષ્ટ તપ કરવાનો ધીર પુરુષોએ કહેલ છે.
ગ્રીષ્મમાં જઘન્ય ચતુર્થભક્ત, મધ્યમ છઠ્ઠભક્ત, ઉત્કૃષ્ટ અઠ્ઠમ ભક્ત. શિશિર
ઋતુમાં બે-ત્રણ-ચાર ઉપવાસ જઘન્યાદિ ભેદે હોય અને વર્ષાઋતુમાં ત્રણથી પાંચ
ઉપવાસનો જઘન્યાદિ તપ હોય. પારણે આરંભિલ, ભિક્ષામાં પાંચ ભિક્ષા ગ્રહણ
કરવાની અને તેમાં બે ભિક્ષાનો અભિગ્રહ હોય છે. કલ્પસ્થિત પ્રતિદિન આરંભિલ
કરે છે. એ પ્રમાણે છ માસ તપ કરીને તપ કરનારા વૈયાવચ્ચ કરે છે અને વૈયાવચ્ચ

કરનારા છ માસ પરિહારિક પદે રહી તપ કરે. પછી કલ્પસ્થિત પણ એમ છ માસ સુધી તપ કરે. બાકીના બધાં વૈયાવસ્ય કરે અને તેમાંથી એક કલ્પસ્થિત થાય છે. આ પ્રમાણે અઠાર માસ પ્રમાણ કલ્પ સંદોષથી કહ્યો.

પરિહાર વિશુદ્ધિ કલ્પની સમાપ્તિ થયા પછી તેઓ ફરીથી પરિહાર વિશુદ્ધિ ચારિત્રને, જિનકલ્પને કે ગચ્છને પ્રાપ્ત થાય છે. તે ચારિત્રને અંગીકાર કરવાની ઈચ્છાવાળા તીર્થકરની પાસે કે તીર્થકર પાસે જેણે એ ચારિત્ર પૂર્વે ગ્રહણ કરેલું છે, તેની પાસે એ ચારિત્ર લે છે, અન્યની પાસે લેતા નથી. એમનું ચારિત્ર તે પરિહારવિશુદ્ધિ ચારિત્ર કહેવાય છે.

આ પરિહાર વિશુદ્ધિક કયા ક્ષેત્રે અને કયા કાળે હોય છે ? ક્ષેત્રાદિ નિરૂપણાર્થે વીશ દ્વારો કહે છે - ક્ષેત્રાદિ.

(૧) ક્ષેત્રદ્વાર - ક્ષેત્રને વિશે જન્મ અને સદ્ભાવને આશ્રીને બે ભેદે માર્ગણ છે. જે ક્ષેત્રમાં ઉત્પન્ન થયો છે ત્યાં જન્માશ્રિત માર્ગણ અને જે ક્ષેત્રને વિશે કલ્પમાં વર્તતો હોય ત્યાં સદ્ભાવાશ્રિત માર્ગણ છે. - X - તેમાં પરિહાર વિશુદ્ધિક જન્મથી અને સદ્ભાવથી પાંચ ભરત અને પાંચ ઐરવત ક્ષેત્રમાં હોય છે, પણ મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં હોતો નથી. તેઓનું સંહરણ પણ ન થાય, જેથી જિનકલ્પિક માફક સર્વ કર્મભૂમિમાં કે સર્વ અકર્મભૂમિમાં પ્રાપ્ત થાય. - X -

(૨) કાળદ્વાર - તેઓનો જન્મ અવસર્પિણીના ત્રીજા અને ચોથા આરામાં હોય છે સદ્ભાવ પાંચમામાં પણ હોય. ઉત્સર્પિણીમાં બીજા, ત્રીજા, ચોથા આરામાં જન્મ અને સદ્ભાવ ત્રીજા અને ચોથા આરામાં હોય છે. - X - X - નોત્સર્પિણી-અવસર્પિણીરૂપ ચોથા આરા જેવા કાળમાં તેમનો સંભવ નથી. કેમકે મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં તેમનો અસંભવ છે.

(૩) ચારિત્રદ્વાર - સંયમ સ્થાન દ્વારથી માર્ગણ - તેમાં સામાયિક અને છેદોપસ્થાપનીય ચારિત્રના જઘન્ય સ્થાનો પરસ્પર તુલ્ય છે. કેમકે જંનેના પરિણામ સમાન છે. પછી અસંખ્ય લોકાલોકપ્રદેશ પ્રમાણ સંયમ સ્થાનો છોડી ઉપરના સંયમ સ્થાનકો પરિહારવિશુદ્ધિકને યોગ્ય છે. તે પણ કેવલજ્ઞાનીની પ્રજ્ઞાથી વિચારતા અસંખ્યાતા લોકાકાશપ્રદેશ પ્રમાણ છે. તે પહેલા, બીજા ચારિત્રની સાથે અવિરોધી છે. કેમકે તેમાં પણ તેમનો સંભવ છે. તેનાથી પછીના સંખ્યાતીત સંયમ સ્થાનો સૂક્ષ્મ સંપરાય અને યથાખ્યાત ચારિત્રને યોગ્ય છે. - X - X - તેમાં પરિહાર વિશુદ્ધિક કલ્પનો સ્વીકાર પોતાના જ સંયમ સ્થાનોમાં વર્તતા સાધુને જ હોય છે, બાકીનાને નહીં. જે અતીત નયને આશ્રીને પૂર્વ પ્રતિપન્નની વિવક્ષા કરીએ ત્યારે બાકીના સંયમ સ્થાનોમાં પણ હોય છે. કેમકે પરિહાર વિશુદ્ધિક કલ્પની સમાપ્તિ પછી બીજા ચારિત્રનો સંભવ હોય છે, તેથી બીજા ચારિત્રોમાં વર્તમાન છતાં ભૂતકાળની અપેક્ષાએ પૂર્વપ્રતિપન્નપણું અવિરુદ્ધપણે છે. - X -

(૪) તીર્થદ્વાર - પરિહારવિશુદ્ધિક નિયમા તીર્થ પ્રવર્તમાન હોય ત્યારે જ હોય

છે. પણ તેના વિચ્છેદ કે અનુત્પત્તિમાં ન હોય કેમકે તીર્થના અભાવે જાતિસ્મરણાદિથી તે ન હોય.

(૫) પર્યાયદ્વાર - પર્યાય બે પ્રકારે - ગૃહસ્થ પર્યાય, યતિ પર્યાય. તે પ્રત્યેકના જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટથી બબ્બે ભેદે છે. તેમાં ગૃહસ્થપર્યાય જઘન્યથી ૨૯ વર્ષ, યતિપર્યાય ૨૦ વર્ષ છે. ઉત્કૃષ્ટથી જંને પર્યાયો કંઈક ન્યૂન પૂર્વકોટી વર્ષ પ્રમાણ હોય છે.

(૬) આગમદ્વાર - અપૂર્વ આગમનું અધ્યયન કરતો નથી, કેમકે તે કલ્પને આશ્રીને ગ્રહણ કરેલા ઉચિત યોગના આરાધનથી જ કૃતકૃત્ય થાય છે. પણ પૂર્વ અધિત વિસ્મરણ ન થાય તે માટે હંમેશાં એકાગ્ર મનવાળો થઈ પ્રાયઃ સારી રીતે તેનું સ્મરણ કરે છે. - X - X - X -

(૭) વેદદ્વાર - પ્રવૃત્તિકાળે વેદથી પુરુષવેદ હોય કે નપુંસક વેદ હોય પણ સ્ત્રીવેદ ન હોય, કેમકે સ્ત્રીને પરિહાર વિશુદ્ધિ કલ્પની પ્રાપ્તિ હોતી નથી. પણ અતીત નયને આશ્રીને પૂર્વપ્રતિપન્ન વિચારતા તે વેદસહિત હોય કે વેદરહિત હોય. તેમાં શ્રેણી પ્રાપ્તિના અભાવે વેદ સહિત હોય અને શ્રેણી પ્રાપ્તિમાં વેદરહિત હોય છે.

(૮) કલ્પદ્વાર - આ સ્થિત કલ્પમાં હોય છે, અસ્થિત કલ્પમાં હોતો નથી. કેમકે “સ્થિત કલ્પમાં અવશ્ય હોય” તે શાસ્ત્રવચન છે. અચેલકાદિ દશે કલ્પમાં રહેલાનો સ્થિત કલ્પ કહેવાય છે. પણ જે શય્યાતર પિંડાદિ અસ્થિત કલ્પમાં રહેલા છે, બાકીના અચેલક આદિ છ કલ્પમાં રહેલ નથી, તેમનો અસ્થિત કલ્પ કહેવાય છે. - X - અચેલકત્વાદિ દશ સ્થાનકો આ પ્રમાણે છે - અચેલક, ઔદેશિક, શય્યાતરપિંડ, રાજપિંડ, કૃતિકર્મ, વ્રત, જયેષ્ઠ, પ્રતિકમણ, માસકલ્પ અને પર્યુષણકલ્પ. ચાર અવસ્થિત કલ્પ આ રીતે - શય્યાતરપિંડ, ચાતુયામ, પુરુષજયેષ્ઠ, કૃતિકર્મકરણ.

(૯) લિંગદ્વાર - નિયમથી લિંગ બે ભેદે છે - દ્રવ્યલિંગ અને ભાવલિંગ. કેમકે એક પણ લિંગ વિના પરિહાર વિશુદ્ધિક કલ્પને યોગ્ય સામાચારીનો અસંભવ છે.

(૧૦) લેશ્યાદ્વાર - તેજોલેશ્યાદિ ત્રણ વિશુદ્ધ લેશ્યામાં પરિહારવિશુદ્ધિક કલ્પ સ્વીકારાય છે. પૂર્વ પ્રતિપન્ન બધી લેશ્યામાં કથંચિત્ વર્તે છે. તેમાં પણ બીજી અવિશુદ્ધ લેશ્યામાં-અત્યંત સંકિલાષ્ટમાં વર્તતો નથી. કદાચ વર્તે તો પણ લાંબો કાળ ન રહે પણ થોડો કાળ જ રહે. કેમકે પોતાના સામર્થ્યથી જલ્દી તેથી નિવૃત્ત થાય છે. પ્રથમથી તે અશુદ્ધ લેશ્યામાં કર્મને વશવર્તી થઈ વર્તે છે - કર્મની ગતિ વિચિત્ર છે. - X -

(૧૧) ધ્યાનદ્વાર - વૃદ્ધિ પામતાં ધર્મધ્યાન વડે પરિહાર વિશુદ્ધિક કલ્પને સ્વીકારે છે. પૂર્વ પ્રતિપન્ન તો આર્ત, રૌદ્ર ધ્યાનમાં પણ હોય છે. પણ તે પ્રાયઃ નિરનુબંધ હોય છે. - X - પૂર્વપ્રતિપન્ન ઈતર ધ્યાનમાં હોય તો તેનો પ્રતિષેધ નથી. એ રીતે ઉત્કટ ધ્યાનયોગ છતાં તીવ્ર કર્મના પરિણામથી રૌદ્ર અને આર્ત ધ્યાનમાં પમ એનો સદ્ભાવ છે. પણ પ્રાયઃ તે દુઃખ્યાનના અનુબંધ રહિત હોય છે.

(૧૨) ગણનાદાર - જઘન્યથી ત્રણ ગણો, ઉત્કૃષ્ટથી સો ગણો આ ચારિત્રનો સ્વીકાર કરે છે. પૂર્વપ્રતિપક્ષ તો જઘન્યથી અને ઉત્કૃષ્ટથી સેંકડો ગણરૂપ છે. પુરુષની ગણના વડે જઘન્યથી આ કલ્પને સ્વીકારનાર સત્તાવીશ, ઉત્કૃષ્ટથી ૧૦૦૦ પુરુષો હોય છે અને પૂર્વપ્રતિપક્ષ જઘન્યથી સેંકડો અને ઉત્કૃષ્ટથી હજારો હોય છે. - X - વળી જ્યારે પૂર્વપ્રતિપક્ષ કલ્પથી કોઈ એક નીકળી જાય અને અન્ય પ્રવેશ કરે ત્યારે આ કલ્પની પ્રતિપત્તિમાં એક ન્યૂન થતાં તેને ઉમેરતાં કોઈ વખતે એક પણ હોય કે ઘણાં પણ હોય છે. પૂર્વપ્રતિપક્ષ પણ એ પ્રમાણે વિકલ્પથી એક પણ હોય કે ઘણાં હોય. - X -

(૧૩) અભિગ્રહદાર - અભિગ્રહો ચાર ભેદે છે - દ્રવ્યાભિગ્રહ, ક્ષેત્રાભિગ્રહ, કાલાભિગ્રહ, ભાવાભિગ્રહ. બીજે તેની ચર્ચા કરેલ છે. તેમાં પરિહારવિશુદ્ધિકને આ અભિગ્રહો ન હોય, કેમકે તેનો કલ્પ જ ઉક્ત સ્વરૂપના અભિગ્રહરૂપ છે. - X - આ કલ્પમાં ગૌચરી આદિ આચારો નિયત અને અવશ્ય અપવાદ રહિત હોય છે અને તેનું પાલન કરવું એ જ તેનું વિશુદ્ધિ સ્થાનક છે.

(૧૪) પ્રવ્રજ્યાદાર - તે બીજાને દીક્ષા આપે નહીં, કેમકે એવો તેનો કલ્પ છે. - X - પણ યથાશક્તિ ઉપદેશ આપે છે.

(૧૫) મુંડાપનદાર - તે કોઈને મુંડિત ન કરે. પ્રવ્રજ્યા પછી નિયમથી મુંડન હોય છે. પ્રવ્રજ્યા ગ્રહણથી તેનું ગ્રહણ છે જ. તો પૃથક્ દ્વાર શા માટે ? તે અચુકત છે. પ્રવ્રજ્યા દ્વારમાં નિયમથી મુંડન હોય જ તે સંભવ નથી. કેમકે અયોગ્યને કોઈપણ રીતે પ્રવ્રજ્યા આપી હોય, છતાં અયોગ્યતાનું જ્ઞાન થાય તો મુંડનનો સંભવ નથી.

(૧૬) પ્રાયશ્ચિતવિધિદાર - મનથી પણ સૂક્ષ્માતિચાર લાગ્યો હોય તો નિયમથી ચતુર્ગુરુક પ્રાયશ્ચિત હોય છે. કેમકે આ કલ્પ એકાગ્રતા પ્રધાન છે. તેના ભંગમાં મોટો દોષ લાગે છે.

(૧૭) કારણદાર - કારણ એટલે આલંબન. તે વિશુદ્ધ જ્ઞાનાદિ જાણવાં. તે પરિહાર વિશુદ્ધિને ન હોય, જેથી તેને આશ્રીને અપવાદ સેવવો પડે. પણ તે સર્વત્ર નિરપેક્ષ થઈને ક્લિષ્ટ કર્મક્ષય નિમિત્તે પ્રારંભેલ સ્વ કલ્પને યથોક્ત વિધિથી સમાપ્ત કરે છે.

(૧૮) નિષ્પતિકર્મનાદાર - શરીરના સંસ્કાર રહિત આ મહાત્મા આંખના મેલાદિને પણ દૂર કરતા નથી. પ્રાણાંત કષ્ટે પણ અપવાદ ન સેવે. અલ્પદોષ અને બહુદોષની વિચારણાના વિષયથી રહિત હોય છે. અથવા શુભ ભાવથી તેને ઘણું મળે છે.

(૧૯,૨૦) ભિક્ષા-વિહાર દ્વાર - ભિક્ષા અને વિહાર ક્રમ ત્રીજા પ્રહરે હોય છે. બાકી પ્રહરમાં કાર્યોત્સર્ગ હોય છે, નિદ્રા પણ અલ્પ હોય છે. જો કોઈ રીતે તેનું જંઘાબળ ક્ષીણ થયું હોય તો વિહાર ન કરવા છતાં પણ મહાભાગ એવા તે અપવાદ સેવતા નથી. પણ તે જ સ્થળે રહી કલ્પ પ્રમાણે સંયમ યોગ સાધે છે.

આ પરિહાર વિશુદ્ધિક બે પ્રકારે છે - ઈત્વર અને યાવત્કથિક. તેમાં જેઓ કલ્પ સમાપ્ત થયા પછી તુરંત તે જ કલ્પ કે ગચ્છને પ્રાપ્ત થવાના છે તે ઈત્વર. જે કલ્પ સમાપ્તિ બાદ તુરંત જિનકલ્પને સ્વીકારનારા છે. તે યાવત્કથિક. - X - અહીં સ્થવિર કલ્પનું ગ્રહણ અન્ય કલ્પનું બોધક છે તેથી સ્વ કલ્પમાં રહેનારા પણ ઈત્વર જાણવા. ઈત્વર પરિહાર વિશુદ્ધિકને કલ્પના પ્રભાવથી ઉપસર્ગો, ઘાતક રોગો, અસહ્ય વેદના ઉત્પન્ન ન થાય, પરંતુ તે યાવત્કથિકને સંભવે પણ ખરા. કેમકે તેઓ જિનકલ્પની ઈચ્છાથી તે ભાવને અનુસરે છે, તેમને ઉપસર્ગાદિ સંભવે છે.

સૂક્ષ્મ સંપરાય - લોભાંશ અવશેષ તે સંપરાય અર્થાત્ કષાયોદય જેમાં છે તે સૂક્ષ્મ સંપરાય. તે બે ભેદે - વિશુદ્ધ્યમાનક અને સંકિલશ્યમાનક. તેમાં ક્ષાપક કે ઉપશમ શ્રેણીઓ ચટનારને વિશુદ્ધ્યમાનક સૂક્ષ્મ સંપરાય ચારિત્ર હોય છે અને ઉપશમશ્રેણીથી પડનારને સંકિલશ્યમાનક સૂક્ષ્મ સંપરાય ચારિત્ર હોય છે.

અથાપ્યાત - અથ શબ્દ યથા અર્થમાં છે. આ મર્યાદાનો સૂચક છે. યથાર્થપણે મર્યાદાપૂર્વક કહેલું, કષાયોદય રહિત ચારિત્ર તે અથાપ્યાત. તેનું બીજું નામ 'અથાપ્યાત' છે. જેમ સર્વ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે, તેવું કષાયોદય રહિત ચારિત્ર. તે બે પ્રકારે છે - છાન્નસ્થિક અને કૈવલિક. છાન્નસ્થિક યથાપ્યાત ચારિત્ર ઉપશાંતમોહ ગુણ સ્થાનકે હોય છે. કૈવલિક યથાપ્યાત સયોગી અને અયોગી ગુણ સ્થાનકે હોય છે - એ પ્રમાણે મનુષ્યો કહ્યા.

● સૂત્ર-૧૯૧ :-

દેવો કેટલા ભેદે છે ? ચાર ભેદે - ભવનવાસી, વ્યંતર, જ્યોતિષ્ અને વૈમાનિક. ભવનવાસી કેટલા ભેદે છે ? દશ ભેદે છે - અસુરકુમાર, નાગકુમાર, સુવર્ણકુમાર, વિદ્યુત્કુમાર, અગ્નિકુમાર, દ્વીપકુમાર, ઉદધિકુમાર, દિશાકુમાર, વાયુકુમાર, સ્તનિકુમાર. તે સંક્ષેપથી બે ભેદે છે - પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા. આ ભવનવાસી.

તે વ્યંતર કેટલા ભેદે છે ? આઠ ભેદે છે - કિંનર, કિંપુરુષ, મહોરગ, ગંધર્વ, યક્ષ, રાક્ષસ, ભૂત, પિશાચ. તે સંક્ષેપથી બે ભેદે છે - પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા. તે વ્યંતર કહ્યા.

તે જ્યોતિષ્ કેટલા ભેદે છે ? પાંચ ભેદે - ચંદ્ર, સૂર્ય, ગ્રહ, નક્ષત્ર, તારા. તે સંક્ષેપથી બે ભેદે - પર્યાપ્તા, અપર્યાપ્તા.

વૈમાનિક કેટલા ભેદે છે ? બે ભેદે છે - કલ્પોપગ અને કલ્પાતીત. કલ્પોપગ કેટલા ભેદે છે ? બાર ભેદે છે - સૌધર્મ, ઈશાન, સનત્કુમાર, માહેન્દ્ર, બ્રહ્મલોક, લાંતક, મહાશુક, સહસ્રાર, આનત, પ્રાણત, આરણ, અચ્યુત. તે સંક્ષેપથી બે ભેદે છે - પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા. તે કલ્પોપગ કહ્યા. કલ્પાતીત કેટલા ભેદે છે ? બે ભેદે - ત્રૈવેયકા, અનુતરોપપાતિકા. તે ત્રૈવેયકા કેટલા ભેદે છે ? નવ ભેદે - અધઃ ત્રૈવેયક, અધઃ મધ્યમત્રૈવેયક, અધઃ ઉપરિમત્રૈવેયક.

મધ્યમ અધઃગ્રૈવેયક, મધ્યમ મધ્યમગ્રૈવેયક, મધ્યમ ઉપરિમગ્રૈવેયક. ઉપરિમ અધઃગ્રૈવેયક, ઉપરિમ મધ્યમગ્રૈવેયક, ઉપરિમ ઉપરિમગ્રૈવેયક. તે સંક્ષેપથી બે ભેદે છે - પર્યાપ્તિક અને અપર્યાપ્તિક. તે ગ્રૈવેયકો કહ્યા. અનુતરોપપાતિક કેટલા ભેદે છે ? પાંચ ભેદે છે - વિજય, વૈજયંત, જયંત, અપરાજિત, સર્વાર્થસિદ્ધ. તે સંક્ષેપથી બે ભેદે છે - પર્યાપ્તિક અને અપર્યાપ્તિક. તે અનુતરોપપાતિક કહ્યા. તે કલ્પાતીત કહ્યા, તે વૈમાનિક કહ્યા, તે દેવો કહ્યા, તે પંચેન્દ્રિયો કહ્યા. તે સંસાર સમાપ્ત જીવ પ્રજ્ઞાપના કહી, તે જીવ પ્રજ્ઞાપના કહી -

● વિવેચન-૧૯૧ :-

દેવો ચાર પ્રકારે છે - ભવનવાસી આદિ. તેમાં ભવનમાં વસવાના સ્વભાવવાળા તે ભવનવાસી. આ બહુલતાથી નાગકુમારાદિની અપેક્ષાએ જાણવું. તેઓ પ્રાયઃ ભવનોમાં વસે છે, કદાચિત્ આવાસોમાં રહે છે. અસુરકુમારાદિ પ્રચુરતાથી આવાસમાં રહે છે, કદાચિત્ ભવનોમાં. ભવન અને આવાસમાં શો ભેદ છે ? ભવનો બહારથી ગોળ અને અંદરથી સમચતુરસ્ર, નીચેના ભાગે કમળની કર્ણિકાવાળા છે. આવાસો, શરીર પ્રમાણવાળા, મોટા મંડપવાળા, વિવિધ મણિ-રત્નના દીવાથી દિશાઓના સમુદાયના પ્રભાશક છે.

વ્યંતર - વિવિધ પ્રકારના વન, નગર, આવાસરૂપ અંતર - આશ્રય જેઓને છે, તે વ્યંતર કહેવાય છે. તેમાં રત્નપ્રભાના પહેલા રત્નકાંડમાં ઉપર-નીચે સો સો યોજન છોડીને વચ્ચેના આઠસો યોજન પ્રમાણમાં ભવનો હોય છે. નગરો તિર્ણલોકમાં હોય છે. તેમાં તિર્ણલોકમાં, જેમકે જંબૂદ્વીપના દ્વારાધિપતિ વિજય દેવની બીજા જંબૂદ્વીપમાં ૧૨,૦૦૦ યોજન પ્રમાણ નગરી છે અને આવાસો ત્રણે લોકમાં હોય છે. ઉર્ધ્વલોકમાં પંડક વનાદિમાં છે.

અથવા જેઓનું મનુષ્યોથી અંતર ગયું છે તે વ્યંતર કહેવાય છે. તે આ પ્રમાણે - કેટલાંક વ્યંતરો ચક્રવર્તી, વાસુદેવ પ્રમુખ મનુષ્યોની નોકર માફક સેવા કરે છે. માટે મનુષ્યોથી તેઓનું અંતર નથી. અથવા - પર્વત, ગુફા કે વનની અંદર વિવિધ પ્રકારના આશ્રયરૂપ અંતર જેઓને છે તે વ્યંતર. વાળમંતર - વનના અંતરોમાં રહેલ તે વાનમંતર. - X -

જે જગત્ને પ્રકાશિત કરે છે તે જ્યોતિષ્ - વિમાનો. તેમાં ઉત્પન્ન થયેલા તે જ્યોતિષ્ અથવા મસ્તક ઉપરના મુગટના પ્રકાશના મંડલના સમાન સૂર્યાદિ મંડલ વડે પ્રકાશિત કરે તે જ્યોતિષ્ - સૂર્યાદિ દેવો કહેવાય છે. તે આ રીતે - સૂર્યને મુગટના અગ્રભાગમાં તે સૂર્યાકાર, ચંદ્રને ચંદ્રાકાર, ગ્રહને ગ્રહાકાર, નક્ષત્રને નક્ષત્રાકાર, તારાને તારાકાર ચિહ્ન છે, તેના વડે પ્રકાશિત કરે છે. તત્ત્વાર્થ ભાષ્યમાં પણ કહે છે પ્રકાશિત કરે તે જ્યોતિષ્ ઇત્યાદિ. મુગટના જેવા, મસ્તક ઉપરના મુગટમાં રહેલા, પોતપોતાના ચિહ્નરૂપ ઉજ્જ્વલ પ્રભામંડલ સમાન સૂર્યાદિના મંડલ વડે સુશોભિત કાંતિવાળા જ્યોતિષ્ દેવો હોય છે.

પુણ્યવાળા જીવો વડે જેનો વિવિધ રીતે ઉપભોગ કરાય તે વિમાનો. તેમાં ઉત્પન્ન થયેલ તે વૈમાનિક.

હવે એ દેવોના ભેદો અનુક્રમે કહે છે - ભવનવાસી દેવો તે અસુરકુમારાદિ છે. તે દશેને કુમાર કેમ કહે છે ? કુમારની માફક ચોષ્ટા કરે છે માટે કુમાર કહેવાય છે. કુમારની માફક સુકુમાર, મૃદુ, મધુર, સુંદરગતિવાળા, શૃંગારના અભિપ્રાયથી વિશિષ્ટ અને વિશિષ્ટતર ઉત્તર વૈકિય કરવાવાળા, કુમારવત્ ઉદ્ધત રૂપ, વેષ, ભાષા, આભરણ, શસ્ત્ર, વસ્ત્ર, શિબિકાદિયાન-વાહનવાળા કુમાર માફક ઉત્કટ રાગવાળા અને કીડામાં તત્પર હોવાથી કુમાર.

કિંજરો દશ પ્રકારે છે - કિંનર, કિંપુરુષ, કિંપુરુષોત્તમ, કિંનરોત્તમ, હૃદયંગમ, રૂપશાલી, અનિંદિત, મનોરમ, રતિપ્રિય અને રતિશ્રેષ્ઠ. કિંપુરુષો દશ પ્રકારે છે - પુરુષ, સત્પુરુષ, મહાપુરુષ, પુરુષવૃષભ, પુરુષોત્તમ, અતિપુરુષ, મહાદેવ, મરુત્, મેરુપ્રભ, યશસ્વાન્. મહોરગ દશ પ્રકારે છે - ભુજંગ, ભોગશાલી, મહાકાય, અતિકાય, સ્કંધશાલી, મનોરમ, મહાવેગ, મહાયક્ષ, મેરુકાંત, ભાસ્વાન્.

ગંધર્વો બાર પ્રકારના છે - હાહા, હૂહૂ, તુંબરુ, નારદ, ઋષિવાદિક, ભૂતવાદિક, કાદંબ, મહાકાદંબ, રૈવત, વિશ્વાવસુ, ગીતરતિ, ગીતયશ. યક્ષો તેર પ્રકારે છે - પૂર્ણભદ્ર, માણિભદ્ર, શ્વેતભદ્ર, હરિતભદ્ર, સુમનોભદ્ર, વ્યતિપાતિકભદ્ર, સુભદ્ર, સર્વતોભદ્ર, મનુષ્યપક્ષ, વનાધિપતિ, વનાહાર, રૂપયક્ષ, યક્ષોત્તમ. રાક્ષસો સાત ભેદે છે - ભીમ, મહાભીમ, વિઘ્ન, વિનાયક, જળરાક્ષસ, રાક્ષસરાક્ષસ, બ્રહ્મરાક્ષસ.

ભૂતો નવ ભેદે છે - સુરૂપ, પ્રતિરૂપ, અતિરૂપ, ભૂતોત્તમ, સ્કંદ, મહારસ્કંદ, મહાવેગ, પ્રતિચ્છન્ન, આકાશગ. પિશાચો સોળ પ્રકારે છે - કૂખાંડ, પટક, સુબોધ, આહિનક, કાળ, મહાકાળ, ચોક્ષ, અચોક્ષ, તાલપિશાચ, મુખરપિશાચ, અધસ્તારક, દેહ, વિદેહ, મહાવિદેહ, તૂષ્ણિક, વનપિશાચ.

કલ્પ - આચાર. તે અહીં ઈન્દ્ર, સામાનિકાદિ વ્યવહારરૂપ જાણવો. તે આચારને પ્રાપ્ત તે કલ્પોપગ કહેવાય. યથોક્ત આચાર રૂપ કલ્પને અતિક્રમેલા તે કલ્પાતીત જાણવા. - X - X -

મુનિ દીપરત્નસાગરે કરેલ
પ્રજ્ઞાપના પદ-૧-નો ટીકા સહિતનો અનુવાદ પૂર્ણ

❁ પદ-૨-“સ્થાન” ❁
— X — X — X —

એ પ્રમાણે પહેલા પદની વ્યાખ્યા કરી, હવે બીજું આરંભે છે. પહેલા પદમાં પૃથ્વીકાયાદિ કહ્યા, હવે તેના સ્થાનો કહે છે.

● સૂત્ર-૧૯૨ :-

ભગવન્ ! બાદર પર્યાપ્તા પૃથ્વીકાયોના સ્થાનો ક્યાં કહ્યા છે ? હે ગૌતમ ! સ્વસ્થાનથી આઠે પૃથ્વીમાં કહ્યા છે. તે આ — રત્નપ્રભા, શર્કરાપ્રભા, વાલુકાપ્રભા, પંકપ્રભા, ધૂમપ્રભા, તમઃપ્રભા, તમસ્તમઃપ્રભા, ઈષ્ટપ્રાગભારા. અધોલોકમાં પાતાળ કળાશોમાં, ભવનો, ભવનપ્રસ્તટો, નરકો, નરકાવલિકા, નરકપ્રસ્તટોમાં હોય છે. ઉર્ધ્વલોકમાં કલ્પો, વિમાનો, વિમાનાવલિકા, વિમાનપ્રસ્તટોમાં હોય છે. તિર્થલોકમાં ટંકો, કૂટો, શૈલો, શિખરો, પ્રાગભારો, વિજયો, વક્ષસ્કારો, વર્ષક્ષેત્રો, વર્ષધર પર્વતો, વેળા, વેદિકાઓ, ઢારો, તોરણો, દ્વીપો, સમુદ્રોમાં હોય છે. અહીં પર્યાપ્તા બાદર પૃથ્વીકાયિકોના સ્થાનો કહ્યા છે. ઉપપાતને આશ્રીને તે લોકના અસંખ્યાતમાં ભાગમાં હોય છે. સમુદ્ઘાતની અપેક્ષાએ લોકના અસંખ્યાતમાં ભાગમાં અને સ્વસ્થાનને આશ્રીને પણ તેમજ છે.

ભગવન્ ! અપર્યાપ્ત બાદર પૃથ્વીકાયના સ્થાનો ક્યાં કહ્યાં છે ? ગૌતમ ! જ્યાં પર્યાપ્તા બાદર પૃથ્વીકાયના સ્થાનો કહ્યા છે, ત્યાં જ અપર્યાપ્તાના કહ્યા છે. ઉપપાત વડે સર્વલોકમાં, સમુદ્ઘાત વડે સર્વલોકમાં, સ્વસ્થાનથી લોકના અસંખ્યાતમા ભાગે છે.

ભગવન્ ! પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયિકના સ્થાનો ક્યાં કહ્યા છે ? ગૌતમ ! સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયિકોમાં જે પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા છે, તે બધાં હે આયુષ્યમાન્ શ્રમણ ! એક પ્રકારના, અવિશેષ, ભિન્નતારહિત અને સર્વલોકમાં વ્યાપ્ત છે.

ભગવન્ ! પર્યાપ્તા બાદર અપ્કાયિકના સ્થાનો ક્યાં કહ્યા છે ? ગૌતમ ! સ્વસ્થાનથી સાત ઘનોદધિ, સાત ઘનવલય, અધોલોક, પાતાળકળાશ, ભવન, ભવન પ્રસ્તટોમાં છે. ઉર્ધ્વલોકમાં કલ્પ, વિમાન, વિમાનાવલિકા, વિમાન પ્રસ્તટોમાં છે. તિર્થલોકમાં કૂવા, તળાવ, નદી, દ્રહ, વાપી, પુષ્કરિણી, દીર્ઘિકા, ગુંબલિકા, સરોવર, સરોવરપંક્તિ, સરસરપંક્તિ, બિલ, બિલપંક્તિ, ઝરણા, ઝરા, છિલ્લર, પલ્લવ, વપ્, દ્વીપ, સમુદ્ર સર્વે જળાશયો અને જળ સ્થાનોમાં અહીં પર્યાપ્તા બાદર, અપ્કાયિકોના સ્થાનો કહ્યાં છે તે ઉપપાત વડે લોકના અસંખ્યાત ભાગમાં, સમુદ્ઘાત વડે લોકના અસંખ્યાત ભાગમાં અને સ્વસ્થાનથી પણ લોકના અસંખ્યાત ભાગમાં છે.

ભગવન્ ! અપર્યાપ્ત બાદર અપ્કાયિકોના સ્થાનો ક્યાં છે ? ગૌતમ ! જ્યાં પર્યાપ્ત બાદર અપ્કાયિકોના સ્થાનો છે, ત્યાં અપર્યાપ્ત બાદર અપ્કાયિકોના

સ્થાનો છે. ઉપપાત અને સમુદ્ઘાત વડે સર્વલોકમાં, સ્વસ્થાનથી લોકના અસંખ્યાત ભાગમાં છે.

ભગવન્ ! પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા સૂક્ષ્મ અપ્કાયના સ્થાનો ક્યાં છે ? ગૌતમ ! સૂક્ષ્મ અપ્કાયિકોના પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા બધા એક પ્રકારના, વિશેષતા - ભેદ રહિત, સર્વલોક વ્યાપી છે.

ભગવન્ ! પર્યાપ્તા બાદર તેઉકાયિકોના સ્થાનો ક્યાં છે ? ગૌતમ ! સ્વસ્થાનથી મનુષ્યક્ષેત્રમાં અદીદ્વીપ સમુદ્રોમાં વ્યાઘાત ન હોય તો પંદર કર્મભૂમિમાં, વ્યાઘાત આશ્રીને પાંચ મહાવિદેહમાં - X - છે. ઉપપાત વડે લોકના અસંખ્યાત ભાગમાં અને સ્વસ્થાન તથા સમુદ્ઘાતથી પણ લોકના અસંખ્યાત ભાગમાં છે.

ભગવન્ ! અપર્યાપ્તા બાદર તેઉકાયના સ્થાનો ક્યાં છે ? પર્યાપ્તાના છે, ત્યાં જ બાદર અપર્યાપ્તા તેઉકાયના સ્થાનો છે. ઉપપાતથી લોકના બંને ઉર્ધ્વ કપાટોમાં અને તિર્થલોકરૂપ તદ્દમાં હોય છે. સમુદ્ઘાતથી સર્વલોકમાં, સ્વસ્થાનથી લોકના અસંખ્યાત ભાગે હોય છે.

ભગવન્ ! પર્યાપ્તા, અપર્યાપ્તા સૂક્ષ્મ તેઉકાયના સ્થાનો ક્યાં છે ? ગૌતમ ! પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા સૂક્ષ્મ તેઉકાયો છે તે બધા એક પ્રકારે, વિશેષતા - ભેદ રહિત, સર્વલોક વ્યાપી છે.

● વિવેચન-૧૯૨ :-

ભગવન્ ! એ પરમગુરુનું આમંત્રણ પદ છે. પર્યાપ્તા બાદર પૃથ્વીકાયિકોના સ્વસ્થાનો આદિ ક્યાં છે ? એમ ગૌતમસ્વામીએ પૂછતા. ભગવન્ વર્ધ્ધમાન સ્વામીએ ગૌતમને કહ્યું — સ્વસ્થાનાદિં [શંકા] જેનું કુશલનું મૂલ વૃદ્ધિ પામેલ છે એવા ભગવન્ ગૌતમ ગણધર છે. તીર્થકર કહેલ માતૃકાપદના શ્રવણ માત્રથી અત્યંત શ્રુતજ્ઞાનાવરણનો ક્ષયોપશમ થયેલા, ચૌદપૂર્વી, સર્વાક્ષર સંયોગને જાણનારા છે, તેથી વિવક્ષિત પૂછવા યોગ્ય અર્થના જ્ઞાનસહિત છે, તો શા માટે પૂછે છે ? કેમકે ચૌદપૂર્વી અને સર્વોત્કૃષ્ટ શ્રુતલબ્ધિવાળાને પ્રજ્ઞાપનીય કશું અવિદિત નથી. કહ્યું છે — જે બીજા પૂછે તો અસંખ્ય ભવોને પણ કહે છે, પણ સાતિશય વિશિષ્ટજ્ઞાન રહિત છન્નસ્થ તેને જાણતો નથી. તો ગૌતમસ્વામી શા માટે પ્રશ્ન કરે છે ? તમારી વાત સત્ય છે, પણ જાણવા છતાં ગૌતમસ્વામી પૂર્વે અન્ય સમયે શિષ્યોને કહેલ અર્થને ફરીથી તેમને પ્રતીતિ કરાવવા વિવક્ષિતાર્થને પૂછે છે. બીજું પ્રાયઃ સૂત્રોની રચના સર્વત્ર ગણધરના પ્રશ્ન અને તીર્થકરના ઉત્તરરૂપ છે. તે રીતે આ સૂત્રરચના કરી છે. અથવા ગૌતમ ગણધરને છન્નસ્થતાથી અનુપયોગ સંભવે છે. - X - માટે સંશયથી પૂછે તો તેમાં કોઈ પ્રકારે દોષ નથી.

‘ગૌતમ’ એ લોકપ્રસિદ્ધ, મહાવિશિષ્ટ, ગોત્રપ્રતિપાદક આમંત્રણ શબ્દ છે. અર્થાત્ હે ગૌતમગોત્રવાળા !

સ્વસ્થાન - જ્યાં બાદર પૃથ્વીકાયિકો રહે છે. વર્ણાદિ વિભાગથી વ્યવહાર કરી

શકાય છે, તે સ્વસ્થાન, સ્વસ્થાનનું ગ્રહણ ઉપપાત અને સમુદ્ઘાતનું જુદાપણું બતાવવાને છે. આઠે પૃથ્વીમાં બધે પર્યાપ્તા બાદર પૃથ્વીકાયના સ્થાનો છે. તે આઠે પૃથ્વીના નામો કહ્યા છે. અઘોલોકમાં વડવામુખ આદિ પાતાળ કળશોમાં, ભવનપતિ નિકાયના આવાસરૂપ ભવનોમાં, ભવન ભૂમિરૂપ પ્રસ્તટોમાં છે. અહીં ભવનના ગ્રહણથી માત્ર ભવન લેવા. પ્રસ્તટ ગ્રહણથી વચ્ચેની ભૂમિઓ લેવી. નરક - છૂટા છૂટા નરકાવાસ. આવલિકાબદ્ધ નરકાવાસ, નરકની ભૂમિમાં હોય છે. અહીં નરકના ગ્રહણથી કેવળ નરકાવાસોનું અને નરક પ્રસ્તટના ગ્રહણથી વચ્ચે રહેલ ભૂમિ લેવી. ઉર્ધ્વલોકમાં સૌધર્માદિ કલ્પો, છૂટા છૂટા ત્રૈવેચક સંબંધી વિમાનો, આવલિકાબદ્ધ વિમાનો, વિમાનોની ભૂમિકારૂપ પ્રસ્તટોમાં છે - X - તીર્થલોકમાં ટૂંકો, છિન્નટંકો, સિદ્ધાયતનાદિ કૂટો, શિખરરહિત પર્વતો, શિખરયુક્ત પર્વતો, કંઈક નીચા પર્વતો, કચ્છાદિ વિજયોં ઇત્યાદિમાં કહેલ છે. વધારે શું કહેવું? બધાં દ્વીપ - સમુદ્રોમાં પર્યાપ્તા બાદર પૃથ્વીકાયના સ્થાનો છે.

ઉપપાત - ઉત્પત્તિ, પર્યાપ્તા બાદર પૃથ્વીકાયિકોના હમણાં જે સ્થાનો કહ્યા તે સ્થાનપ્રાપ્તિની અભિમુખ હોય. ઉપપાતને આશ્રીને બાદર પૃથ્વીકાયિક ચૌદ રાજલોક પ્રમાણ લોકના અસંખ્યાતમાં ભાગમાં રહે છે. અહીં કોઈ આચાર્ય સૂત્રની એવી વ્યાખ્યા કરે છે - સ્થૂળ ઋજુસૂત્રનયની દૈષ્ટિથી પર્યાપ્તા બાદર પૃથ્વીકાયનો વિચાર કરતા ઉત્પત્તિ સ્થાને આવી આહારાદિ પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ કરી વિશિષ્ટ વિપાકથી પર્યાપ્ત બાદર પૃથ્વીકાયનું આયુ અનુભવે છે તે જ ગ્રહણ કરવા. પણ અંતરાલ ગતિમાં વર્તતા હોય તે ન લેવા. - X - તેથી તેમનું સ્વસ્થાન રત્નપ્રભા આદિ બધાં મળીને પણ લોકનો અસંખ્યાત ભાગ થાય છે. માટે ઉપપાતને આશ્રીને લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ જાણવો. બીજા આચાર્ય કહે છે - પર્યાપ્તા બાદર પૃથ્વીકાય બીજા બધાંથી થોડાં છે તેથી અંતરાલમાં વર્તતાને ગ્રહણ કરતાં પણ લોકનો અસંખ્યાત ભાગ થાય છે. સમુદ્ઘાતને આશ્રીને પણ તેમજ છે. એમ ન માનો તો સમુદ્ઘાત અવસ્થામાં સ્વસ્થાન સિવાય બીજા ક્ષેત્રમાં રહેવાનો સંભવ હોવાથી લોકનો અસંખ્યાત ભાગ ઘટી શકશે નહીં, તત્ત્વ કેવલી કે વિશિષ્ટ જ્ઞાની જાણે. - X -

અહીં એમ વિચારવું કે - સોપક્રમ કે નિરૂપક્રમ આયુવાળા પર્યાપ્તા બાદર પૃથ્વીકાયિકો પોતાના આયુનો ત્રીજો ભાગ બાકી રહે ત્યારે પરભવનું આયુ બાંધીને મારણાંતિક સમુદ્ઘાત કરે છે અને ઉત્પત્તિ સ્થાન પર્યન્ત આત્મપ્રદેશોનો દંડ વિસ્તારવા છતાં પણ થોડાં હોવાથી લોકના અસંખ્યાતમે ભાગે રહે છે. પર્યાપ્તા બાદર પૃથ્વીકાયિકોનું આયુ હજુ સુધી સમુદ્ઘાતાવસ્થામાં ક્ષીણ થયું ન હોવાથી પર્યાપ્તા કહ્યા છે.

અહીં પૂર્વે પૃથ્વી આદિમાં સ્વસ્થાન માત્ર કહ્યું. હવે સ્વસ્થાનમાં પણ લોકના કેટલા ભાગમાં રહે છે? તે કહે છે - સ્વસ્થાનથી લોકના અસંખ્યાતમાં ભાગમાં વર્તે છે. સ્વસ્થાન રત્નપ્રભાદિ છે, તે બધાં મળવા છતાં પણ લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ થાય છે. - X - પાતાળ કળશો પણ લાખ યોજન પ્રમાણ ઈંચા છે, નરકાવાસો પણ

૩૦૦૦ યોજન ઈંચા છે વિમાનો પણ ૩૨૦૦ યોજન ઈંચા છે. તે બધાં પરિમિત હોવાથી લોકના અસંખ્યાતમાં ભાગે વર્તે છે, તેમ કહ્યું.

બાદર અપર્યાપ્ત પૃથ્વીકાયિક સૂત્રમાં ઉપપાત અને સમુદ્ઘાતથી સર્વલોકમાં કહ્યા. અહીં અપર્યાપ્ત બાદર પૃથ્વીકાયિકો અંતરાલ ગતિમાં અને સ્વસ્થાનમાં પણ અપર્યાપ્ત બાદર પૃથ્વીકાયિકનું આયુ વિશિષ્ટ વિપાકથી વેદે છે. દેવ અને નારક સિવાય બધેથી આવીને ઉત્પન્ન થાય છે. મરીને પણ દેવ-નારક સિવાય બધાં સ્થાનોમાં જાય છે. તેથી અંતરાલ ગતિમાં વર્તતા પણ અહીં લેવા. વળી તે સ્વભાવથી પણ ઘણાં છે, તેથી ઉપપાત, સમુદ્ઘાતથી સર્વલોક વ્યાપી છે.

બીજા કહે છે - તેઓ સ્વભાવથી જ ઘણાં છે તેથી ઉપપાત, સમુદ્ઘાત વડે સર્વલોકવ્યાપી છે. ઉપપાત કોઈકનો ઋજુગતિ, કોઈકનો વક્કગતિથી થાય છે. - X - એ વક્કગતિમાં પ્રવાહથી વક્કગતિમાં સંહરણ અને તેની પૂર્તિમાં નિરંતર લોક વ્યાપ્ત થાય છે. સ્વસ્થાનથી લોકના અસંખ્યાતમાં ભાગે રહે છે.

સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયિક પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા સૂત્રમાં પર્યાપ્તા, અપર્યાપ્તા બધાં એક પ્રકારના છે. કેમકે પૂર્વે કરેલા સ્વસ્થાનાદિ વિચારને આશ્રીને તેમાં ભેદ નથી. તેથી તેઓમાં ઉપપાત, સમુદ્ઘાત, સ્વસ્થાનનો ભેદ નથી. વિશેષતારહિત એટલે પર્યાપ્તા જેવા જ અપર્યાપ્તા પણ જાણવા. ભિન્નતા રહિત છે એટલે કે દેશના ભેદથી તેઓના ભેદ નથી. અર્થાત્ જે આધારભૂત આકાશપ્રદેશમાં પર્યાપ્તા સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયિકો છે, ત્યાં જ અપર્યાપ્તા પણ છે. વળી ઉપપાત, સમુદ્ઘાત, સ્વસ્થાન વડે સર્વલોક વ્યાપી છે. આના વડે આગમનું કથંચિત્ નિત્યપણું જણાવ્યું. 'આયુષ્યમાન્ શ્રમણ' એ ગૌતમને કરેલ સંબોધન છે.

એમ અપ્કાયિકના બાદર અને સૂક્ષ્મ પણ જાણવા. વિશેષ એ કે - પર્યાપ્ત બાદર અપ્કાયિક સૂત્રમાં તેમનું સ્થાન સાત ઘનોદધિ વલયોમાં છે. તે ઘનોદધિ વલયો સ્વ સ્વ નરક પૃથ્વીમાં પર્યન્ત ભાગને વીંટીને રહેલા છે, વલયાકાર છે. અઘોલોકમાં વલયામુખાદિ પાતાળ કળશોમાં છે. કેમકે તેમાં પણ બીજા ત્રિભાગમાં દેશથી, ત્રીજા તૃતીયાંશમાં સર્વથા પાણીનો સદ્ભાવ છે. ભવન-કલ્પ-વિમાનોમાં વાવ આદિમાં પાણી હોય છે. જે કે વિમાનો કલ્પગત જાણવા, ત્રૈવેચકાદિમાં વાવોનો અસંભવ છે. કૂવા, તળાવ આદિ પ્રસિદ્ધ છે. નદી-ગંગાદિ, દ્રહ-પદ્મદ્રહાદિ, વાપી-પુષ્કરિણી, દીર્ઘિકા-ઋજુ લઘુ નદી, ઇત્યાદિ બિલ-સ્વાભાવિક નિષ્પન્ન કૂપિકા, ઉજ્જર-ઝરણા, પ્રવાહો નિર્ઝર-ઝરણાં, છિલ્લર-નહીં ખોદેલા અને થોડા પાણીવાળા જમીન કે પર્વતના પ્રદેશો, પલ્લવ-નહીં ખોદેલ સરોવર, વપ્ત-કચારા. બધાં જલ સ્થાનોમાં બાદર અપ્કાયિક હોય છે.

હવે બાદર પર્યાપ્તા તેઉકાયિકોના સ્થાનોનો પ્રશ્ન - સુગમ છે. સ્વસ્થાનને આશ્રીને મનુષ્ય ક્ષેત્રમાં હોય છે. અહીં અઠી વિશેષણ દ્વીપનું છે, સમુદ્રને લાગું ન પડે. વ્યાઘાત અભાવે પાંચ-પાંચ ભરત, ઐરવત, મહાવિદેહમાં અને વ્યાઘાતને આશ્રીને

પાંચ મહાવિદેહમાં હોય છે. અહીં - વ્યાઘાત તે અતિ સ્નિગ્ધ કે અતિ રૂક્ષ કાળ સમજવો. તેવા કાળમાં બાદર અગ્નિનો વિરછેદ થાય છે તેથી પાંચ ભરત-પાંચ ઐરવતમાં સુષમસુષમા, સુષમા અને સુષમદુષ્ણમામાં અતિ સ્નિગ્ધ કાળ હોય છે. દુષમદુષ્ણમા નામક છટ્ટા આરામાં અતિરૂક્ષ કાળ હોય છે. તેવો વ્યાઘાત હોય ત્યારે પાંચ મહાવિદેહોમાં અને વ્યાઘાત ન હોય ત્યારે પંદર કર્મભૂમિમાં બાદર તેઉકાયના સ્થાનો છે.

ઉપપાત - ઉક્ત સ્થાનોની પ્રાપ્તિની અભિમુખતા આશ્રીને અંતરાલ ગતિમાં વર્તતા હોય ત્યારે વિચારતા બાદર તેઉકાયિકો લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં રહે છે. સમુદ્ઘાતથી પણ તેમજ છે, કેમકે મરણસમુદ્ઘાત વડે પણ તેઓ થોડાં હોવાથી લોકના અસંખ્યાતમા ભાગ માત્રને વ્યાપ્ત કરે છે. સ્વ સ્થાનને આશ્રીને લોકના અસંખ્યાતમા ભાગને વ્યાપ્ત કરે છે, કેમકે મનુષ્ય ક્ષેત્ર પીસ્તાળીશ લાખ યોજન જ છે.

અપર્યાપ્તા બાદર તેઉકાયિકના સ્થાનો - જ્યાં તેના પર્યાપ્તાના સ્થાનો છે, ત્યાં જ તેના અપર્યાપ્તાના સ્થાનો છે. કેમકે પર્યાપ્તાની નિશ્ચયે જ અપર્યાપ્તાઓ રહે છે. તે ઉપપાતને આશ્રીને બંને ઉર્ધ્વ ક્ષપાટમાં, તીર્ણ લોકરૂપ સ્થાલમાં રહે છે. અહીં અટ્ટી દ્વીપ-સમુદ્રથી નીકળેલા અટ્ટીદ્વીપ સમુદ્ર પ્રમાણ જાડા પૂર્વ-પશ્ચિમ અને ઉત્તર-દક્ષિણ સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર પર્યન્ત લાંબા જે બે ક્ષપાટો છે, જેણે ઉર્ધ્વ-અધો-બંને બાજુ લોકાંતને સ્પર્શેલ છે, તે બંને ઉર્ધ્વ ક્ષપાટોમાં તથા સ્વયંભૂરમણ સમુદ્રની વેદિકા પર્યન્ત વિસ્તારવાળા, ૧૮૦૦ યોજન પ્રમાણ જાડા સ્થાલના આકાર જેવા તીર્ણલોકમાં ઉપપાત વડે અપર્યાપ્તા બાદર તેઉકાયના સ્થાનો કહ્યા છે.

કોઈ આચાર્ય કહે છે - બંને ક્ષપાટમાં અને બંને ક્ષપાટના અંતર્વર્તી તીર્ણલોકમાં છે. અર્થાત્ ક્ષપાટના અંતર્ગત્ તીર્ણલોકમાં છે, પણ બધાં તીર્ણલોકમાં નથી. એ રીતે ક્ષપાટ સિવાયના તિર્ણલોકનો નિષેધ કર્યો છે, પણ વિધાન કરવા માટે નથી, કેમકે વિધાન તો ક્ષપાટના ગ્રહણથી જ સિદ્ધ થાય છે. અહીં તત્ત્વ કેવલી કે વિશિષ્ટ શ્રુતજ્ઞાની જાણે.

અહીં ભાવાર્થ આ છે - બાદર અપર્યાપ્ત તેઉકાયો ત્રણ પ્રકારે છે - એકભવિક, બદ્ધાયુષ્, અભિમુખનામગોત્ર. તેમાં કોઈ એક ભવ પછી તુરત જ બાદર અપર્યાપ્ત તેઉકાયિકપણે ઉત્પન્ન થશે તે એકભવિક, પૂર્વભવનો ત્રીજો ભાગ આદિ બાકી હોય ત્યારે જેમણે બાદર અપર્યાપ્ત તેઉકાયનું આયુ બાંધેલ છે, તે બદ્ધાયુષ્, જેઓ પૂર્વ ભવનો ત્યાગ કરી સાક્ષાત્ બાદર અપર્યાપ્ત તેઉકાયના આયુ, નામ, ગોત્ર વેદે છે, તે અભિમુખ નામ ગોત્ર કહેવાય છે. તેમાં એકભવિક અને બદ્ધાયુષ્ દ્રવ્યથી બાદર અપર્યાપ્ત તેઉકાયિક છે, ભાવથી નહીં. તેથી તે બંનેનો અધિકાર અહીં નથી. પણ અભિમુખ નામ ગોત્રવાળા બાદર અપર્યાપ્ત તેઉકાયિકોનો અહીં અધિકાર છે. - X -

ઋજુસૂત્ર નયની દૈષ્ટિએ બાદર અપર્યાપ્ત તેઉકાયના આયુ-નામ-ગોત્રનો ઉદય હોવાથી પૂર્વોક્ત બે ક્ષપાટ અને તિર્ણલોકની બહાર રહેલ છતાં બાદર અપર્યાપ્ત

તેઉકાયિક કહેવાય છે. પણ વ્યવહાર નયથી તો ક્ષપાટમાં સ્થિતિ અને તીર્ણલોકમાં પ્રવેશેલ જ બાદર અપર્યાપ્ત તેઉકાયિક કહેવાય છે. પણ ક્ષપાટમાં ન પ્રવેશેલ, તીર્ણલોકમાં ન પ્રવેશેલ, તે પૂર્વભવની અવસ્થાવાળા છે, માટે બાદર અપર્યાપ્ત તેઉકાયિક ન ગણવા. - X - X - સૂત્રનું વ્યાખ્યાન વ્યવહાર નયથી કરેલ છે. - X - કેમકે તેવો સંપ્રદાય છે. સૂત્રોની ગતિ વિચિત્ર હોવાથી તે કથન યુક્ત છે.

સમુદ્ઘાત વડે સર્વલોકમાં હોય છે. ક્ષપાટો વચ્ચે રહેલ સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયિકાદિ જીવો બાદર અપર્યાપ્ત તેઉકાયિકોમાં ઉત્પન્ન થનાર છે, તે મારણાંતિક સમુદ્ઘાતથી લંબાઈમાં લોકાંતપર્યન્ત આત્મપ્રદેશોને વિસ્તારે છે, તે અવગાહના સંસ્થાનપદમાં કહેવાશે. - X - X - તેથી સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયિકાદિ ઉત્પત્તિ દેશ સુધી આત્મપ્રદેશો દંડરૂપે વિસ્તારી અંતરાલ ગતિમાં વર્તતા અને બાદર અપર્યાપ્ત તેઉકાયનો આયુને અનુભવતા હોવાથી જેઓ બાદર અપર્યાપ્ત તેઉકાયિક કહેવાય છે. તેઓ - X - સમુદ્ઘાતથી સર્વલોક વ્યાપી છે.

બીજા આચાર્યો પણ કહે છે - બાદર અપર્યાપ્તા તેઉકાયો ઘણાં છે, કેમકે એક એક પર્યાપ્તાને આશ્રીને અસંખ્યાત અપર્યાપ્તા ઉત્પન્ન થાય છે. તે સૂક્ષ્મમાં પણ ઉત્પન્ન થાય, સૂક્ષ્મ જીવો તો બધે સ્થળે છે, તેથી બાદર અપર્યાપ્ત તેઉકાયિકો મારણાંતિક સમુદ્ઘાત કરીને સર્વલોકને પૂરે છે. તેમાં કોઈ દોષ નથી. - X - સ્વસ્થાનની અપેક્ષાએ લોકના અસંખ્યાતમાં ભાગમાં રહે છે, કેમકે પર્યાપ્તાની નિશ્ચયે અપર્યાપ્તા ઉત્પન્ન થાય છે, પર્યાપ્તાનું સ્થાન મનુષ્યક્ષેત્ર છે અને તે લોકનો અસંખ્યાતભાગ માત્ર છે.

સૂક્ષ્મ તેઉકાયનું સૂત્ર, સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયવત્ જાણવું.

● સૂત્ર-૧૯૩ :-

ભગવન્ ! પર્યાપ્તા બાદર વાયુકાયિકોના સ્થાનો કયાં કહ્યા છે ? ગૌતમ !
સ્વસ્થાનની અપેક્ષાએ સાત ઘનવાતમાં, સાત ઘનવાત વલયોમાં, સાત તનુવાતમાં, સાત તનુવાત વલયમાં, અધોલોકમાં પાતાળ, ભવન, ભવનપ્રસ્તટ, ભવનછિદ્ર, ભવનનિષ્કુટ, નરક, નરકાવલિ, નરકપ્રસ્તટ, નરકછિદ્ર, નરકનિષ્કૂટોમાં, ઉર્ધ્વ લોકમાં કલ્પ, વિમાન, વિમાનાવલિકા, વિમાનપ્રસ્તટ, વિમાનછિદ્ર, વિમાન નિષ્કૂટોમાં, તીર્ણલોકમાં - પૂર્વ પશ્ચિમ દક્ષિણ ઉત્તરમાં સર્વે લોકાકાશ છિદ્રોમાં, લોક નિષ્કૂટોમાં પર્યાપ્તા બાદર વાયુકાયના સ્થાનો કહ્યા છે. ઉપપાતથી લોકના અસંખ્યાત ભાગમાં, સમુદ્ઘાત વડે લોકના અસંખ્યાત ભાગોમાં, સ્વસ્થાન વડે પણ તેમજ છે.

ભગવન્ ! અપર્યાપ્ત બાદર વાયુકાયિકના સ્થાનો કયાં છે ? ગૌતમ !
જ્યાં બાદર વાયુકાયિકના પર્યાપ્તાના સ્થાનો છે, ત્યાં જ તેના અપર્યાપ્તાના સ્થાનો છે. ઉપપાત અને સમુદ્ઘાતથી સર્વલોકમાં અને સ્વસ્થાનથી લોકના અસંખ્યાતમાં ભાગમાં છે.

ભગવન્ ! સૂક્ષ્મ વાયુકાયિક પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તાના સ્થાનો ક્યાં છે ? ગૌતમ ! પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા બંને એક પ્રકારના, વિશેષ રહિત, ભેદ રહિત અને સર્વલોકમાં વ્યાપ્ત છે.

ભગવન્ ! બાદર વનસ્પતિકાયિક પર્યાપ્તાના સ્થાનો ક્યાં છે ? ગૌતમ ! સ્વસ્થાનમાં સાતે ઘનોદધિમાં, સાતે ઘનોદધિ વલયોમાં, અઘોલોકમાં - પાતાળ, ભવન, ભવનપ્રસ્તટોમાં, ઉર્ધ્વ લોકમાં - કલ્પ, વિમાન, વિમાનાવલિકા, વિમાનપ્રસ્તટોમાં, તીર્થા લોકમાં - કૂવા, તળાવ, નદી, દ્રહ, વાપી, પુષ્કરિણી, દીર્ઘિકા, ગુંબલિકા, સરોવર, સરપંક્તિ, સરસરપંક્તિ, બિલ, બિલપંક્તિ, ઉર્જાર, નિર્જાર, ચિલ્લલ, પલ્લલ, વર્ષિણ, દ્વીપ, સમુદ્રમાં, બધાં જળાશયોમાં, જળ સ્થાનોમાં આ પર્યાપ્તા બાદર વનસ્પતિકાયિકના સ્થાનોમાં કહેલ છે. ઉપપાત અને સમુદ્ઘાતથી સર્વલોકમાં, સ્વસ્થાનથી લોકના અસંખ્યાત ભાગમાં આવેલ છે.

ભગવન્ ! અપર્યાપ્તા બાદર વનસ્પતિકાયિકોના સ્થાનો ક્યાં છે ? ગૌતમ ! જ્યાં પર્યાપ્તા બાદર વનસ્પતિકાયિકના સ્થાનો છે, ત્યાં જ તેના અપર્યાપ્તાના સ્થાનો છે. ઉપપાત અને સમુદ્ઘાતથી સર્વલોકમાં, સ્વસ્થાનથી લોકના અસંખ્યાતમાં ભાગમાં છે.

ભગવન્ ! પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા સૂક્ષ્મ વનસ્પતિકાયિકના સ્થાનો ક્યાં છે ? ગૌતમ ! પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા બધાં એક પ્રકારના, વિશેષ રહિત, ભેદરહિત અને સર્વલોકમાં વ્યાપ્ત કહેલ છે.

● વિવેચન-૧૯૩ :-

એ પ્રમાણે બાદર વાયુકાયિક અને વનસ્પતિકાયિકના પ્રત્યેકના પણ ત્રણ ત્રણ સૂત્રો કહેવા, વિશેષ એ કે - બાદર પર્યાપ્ત વાયુકાયિક સૂત્રમાં ભવનહિદ્ર - ભવનોના અવકાશાંતર, ભવન નિષ્કૂટ-ગવાક્ષાદિ સમાન, નરકનિષ્કૂટ-નરકાવાસ પ્રદેશ, ઈત્યાદિ - X -. પર્યાપ્તા વાયુ આતિ ઘણાં છે, કેમકે જ્યાં પોલાણ છે, ત્યાં વાયુ છે. ઉપપાતાદિ લોકના અસંખ્ય ભાગમાં છે.

અપર્યાપ્ત બાદર વાયુકાયિક સૂત્રમાં દેવ-નારક સિવાયના બાકીના કાયમાંથી બધાં બાદર પર્યાપ્ત વાયુકાયમાં ઉત્પન્ન થઈ શકે. - X - બાદર પર્યાપ્ત-અપર્યાપ્ત વાયુકાયિકોના ઘણાં સ્વસ્થાનો છે. વ્યવહારનયના મતે પણ ઉપપાતને આશ્રીને તેમનું સર્વલોક વ્યાપીપણું ઘટી શકે છે. સમુદ્ઘાત વડે તેમનું સર્વલોકવ્યાપીત્વ સુપ્રસિદ્ધ છે. કેમકે સૂક્ષ્મ જીવોમાં અને સર્વલોકમાં તેમની ઉત્પત્તિનો સંભવ છે.

બાદર પર્યાપ્ત વનસ્પતિકાય સૂત્રમાં સ્વસ્થાન ઘનોદધિ આદિ છે. તેમાં બાદર નિગોદોમાં શૈવાલાદિ સંભવે છે. સૂક્ષ્મ નિગોદોની ભવસ્થિતિ અંતર્મુહૂર્ત છે. તેથી પર્યાપ્ત બાદર નિગોદોમાં ઉત્પન્ન થતાં અને પર્યાપ્ત બાદર નિગોદનું આયુ અનુભવતા શુદ્ધ ઋજુસૂત્ર નયથી બાદર પર્યાપ્ત વનસ્પતિકાયિક તરીકે કહેવાય છે, ઉપપાતથી સર્વદા સર્વલોકને વ્યાપ્ત કરે છે. - X - સમુદ્ઘાતથી સર્વલોકમાં હોય. બાદરનિગોદો

સૂક્ષ્મનિગોદોનું આયુ બાંધી મરણ પામે ત્યારે ઉત્પત્તિ દેશ સુધી આત્મપ્રદેશને વિસ્તારે છે, ત્યારે બાદર પર્યાપ્તા નિગોદો જ સમુદ્ઘાતને પ્રાપ્ત થયેલા અને સર્વલોકમાં વ્યાપી છે, તેથી સમુદ્ઘાતથી સર્વલોકમાં છે, તેમ કહ્યું. પણ સ્વ સ્થાનથી લોકના અસંખ્યાતમાં ભાગમાં છે. કેમકે ઘનોદધ્યાદિ બધાં સ્થાનો લોકનો અસંખ્યાત ભાગ છે.

● સૂત્ર-૧૯૪ :-

ભગવન્ ! પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા બેઈન્દ્રિયોના સ્થાનો ક્યાં છે ? ગૌતમ ! ઉર્ધ્વલોકમાં તેના એક ભાગમાં, અઘોલોકના એક ભાગમાં, તિર્થાલોકમાં - કૂવા, તળાવ, નદી, દ્રહ, વાવ, પુષ્કરિણી, દીર્ઘિકા, ગુંબલિકા, સરોવર, સરપંક્તિ, સરસરપંક્તિ, બિલો, બિલ પંક્તિ, ઝરણા, પ્રવાહ, છિલ્લર, પલ્લલ, વપ્, દ્વીપ, સમુદ્ર અને બધાં જળાશય, જળ સ્થાનોમાં પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા બેઈન્દ્રિયના સ્થાનો છે. ઉપપાત, સમુદ્ઘાત, સ્વસ્થાનથી લોકના અસંખ્યાતમાં ભાગે છે.

ભગવન્ ! પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા તેઈન્દ્રિયોના સ્થાનો ક્યાં છે ? ગૌતમ ! ઉર્ધ્વ અને અઘોલોકના એક ભાગમાં, તિર્થાલોકમાં કૂવા, તળાવ, નદી - X - યાવત્ - X - જળ સ્થાનોમાં આ પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા તેઈન્દ્રિયના સ્થાનો છે. તેઓ ઉપપાત, સમુદ્ઘાત અને સ્વસ્થાન વડે લોકના અસંખ્યાતમાં ભાગમાં રહે છે.

ભગવન્ ! પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા ચતુરિન્દ્રિયોના સ્થાનો ક્યાં છે ? ગૌતમ ! ઉર્ધ્વ અને અઘોલોકના એક ભાગમાં તિર્થાલોકમાં કૂવા, તળાવ, નદી યાવત્ જળસ્થાનોમાં આ પર્યાપ્તા અપર્યાપ્તા ચૈરિન્દ્રિયના સ્થાનો છે, ઉપપાત, સમુદ્ઘાત અને સ્વસ્થાન વડે લોકના અસંખ્યાતમાં ભાગમાં છે.

ભગવન્ ! પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા પંચેન્દ્રિયોના સ્થાનો ક્યાં છે ? ગૌતમ ! ઉર્ધ્વલોક અને અઘોલોકના એક ભાગમાં, તિર્થાલોકમાં કૂવા, તળાવ, નદી યાવત્ જળસ્થાનોમાં આ પંચેન્દ્રિય પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તાના સ્થાનો છે. ઉપપાત, સમુદ્ઘાત અને સ્વસ્થાનથી લોકના અસંખ્યાતભાગમાં છે.

● વિવેચન-૧૯૪ :-

એ પ્રમાણે બે-ત્રણ-ચાર ઈન્દ્રિય અને સામાન્ય પંચેન્દ્રિયોના સૂત્રો પણ જાણવા. વિશેષ એ - શંખ આદિ બેઈન્દ્રિયાદિ ઘણાં જીવો પાણીમાં ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી બધાં સૂત્રોમાં કૂવાદિ કહ્યા છે. ઉર્ધ્વલોકમાં તેના એક ભાગમાં મેરુ આદિની વાવ વગેરેમાં, અઘોલોકમાં - અઘોલૌકિકગામના કૂવાદિમાં જાણવું. બાકી સ્વયં જાણવું. હવે પર્યાપ્તાપર્યાપ્ત નૈરચિકસ્થાન કહે છે—

● સૂત્ર-૧૯૫ :-

ભગવન્ ! પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા નૈરચિકના સ્થાનો ક્યાં છે ? ભગવન્ ! નૈરચિકો ક્યાં વસે છે ? ગૌતમ ! સ્વસ્થાન વડે સાતે પૃથ્વીમાં - રત્નપ્રભા, શર્કરા-વાલુકા-પંક-ધૂમ-તમ:-તમસ્તમપ્રભા. અહીં નૈરચિકોના ૮૪-લાખ નરકાવાસો

કહ્યા છે. તે નરકો અંદરથી ગોળ, બહારથી ચોરસ, નીચે અરખાની આકૃતિવાળા છે. તમસૂથી નિત્ય અંધકારવાળા, ગ્રહ-ચંદ્ર-સૂર્ય-નક્ષત્રરૂપ જ્યોતિષકના માર્ગરહિત, મેદ-વસા-પરુ-લોહી-માંસના કીડાથી વારંવાર ખરડાવાથી લિપ્ત ભૂમિતલવાળા, અશુચિ-બીભત્સ-અતિ દુર્ગંધી-કાપોત અગ્નિ વર્ષાભા-કર્કશ સ્પર્શવાળા-દુઃસહ અને અશુભ નરકાવાસો છે. તેમાં અશુભ વેદનાઓ છે. અહીં પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા નૈરયિકના સ્થાનો છે તેઓ ઉપપાત, સમુદ્ઘાત, સ્વસ્થાનથી લોકના અસંખ્યાત ભાગે છે.

અહીં ઘણાં નૈરયિકો વસે છે. તેઓ કાળા, કાળી આભાવાળા, ગંભીર-અતિ રોમાંચ થાય તેવા, ભયંકર, ત્રાસ કરનારા અને વર્ણથી હે આયુષ્યમાન્ ! અતિ કાળા છે. તેઓ ત્યાં નિત્ય ડરેલા, નિત્ય ત્રાસિત, નિત્ય ઉદ્વિગ્ન, નિત્ય પરમ અશુભ સંબંધ નરક ભયને અનુભવતા રહે છે.

● વિવેચન-૧૯૫ :-

પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા નૈરયિકોના સ્થાનો ક્યાં છે ? એમ પૂછે છે. વિશેષથી પૂછે છે - નારકો ક્યાં વસે છે ? ભગવંતે ઉત્તર આપ્યો કે સાતે પૃથ્વીમાં ઈત્યાદિ. સાતે પૃથ્વીના નરકાવાસ કુલ ૮૪ લાખ છે. તે આ રીતે - રત્નપ્રભામાં ૩૦-લાખ, શર્કરાપ્રભામાં ૨૫-લાખ, વાલુકાપ્રભામાં ૧૫-લાખ, પંકપ્રભામાં ૧૦-લાખ, ધૂમપ્રભામાં-૩-લાખ, તમઃપ્રભા પાંચ ઓછા એક લાખ, તમસ્તમપ્રભામાં-પાંચ. એમ ૮૪-લાખ, મેં તથા અન્ય તીર્થકરોએ કહેલ છે.

તે નરકાવાસો અંદરથી ગોળ, બહારથી ચોરસ છે. આ કથન પીઠના ઉપરના મધ્ય ભાગને આશ્રીને છે. સર્વ પીઠાદિ અપેક્ષાએ પંક્તિબદ્ધ નરકાવાસો કમશઃ ગોળ, ત્રિકોણ, ચતુષ્કોણ છે અને પુષ્પાવકીર્ણ નરકાવાસો જુદા જુદા સંસ્થાનવાળા છે. નીચે ક્ષુદ્ર આકારના છે. તે આ રીતે - ભૂમિતલ કોમળતારહિત હોવાથી તીક્ષ્ણ કાંકરાવાળું છે, કાંકરાના સ્પર્શ માત્રથી અસ્તરા વડે પગ કપાય તેમ પગ કપાઈ જાય છે.

પ્રકાશના અભાવથી જે તમસ્ છે, તેનાથી હંમેશા અંધકારવાળા. કેવળ બહારના ભાગે સૂર્યપ્રકાશ હોવાથી અતિ મંદ અંધકાર હોય છે. નરકમાં તો તીર્થકરના જન્મ, દીક્ષાદિ કાળ સિવાય હંમેશાં લેશમાત્ર પ્રકાશ ન હોવાથી મેઘાચ્છાદિત કૃષ્ણ પક્ષની મધ્ય રાત્રિમાં જન્માંધ માફક ગાઠ અંધકાર હોય છે. - X - ત્યાં પ્રકાશકર્તા સૂર્યાદિના અભાવથી હંમેશાં અંધકાર રહેલો છે. તે આ રીતે - ગ્રહ, ચંદ્ર આદિ પાંચે જ્યોતિષકોનો માર્ગ નથી એવા, સ્વામિક મેદ, ચરબી, પરુ ઈત્યાદિથી લિપ્ત ભૂમિતલવાળા અને આ કારણથી અશુચિ, અતિ સૂત્ર ઉત્પન્ન કર્તા, કાચા મળ જેવી ગંધવાળા, અતિ દુર્ગંધી, મૃત કલેવરોથી પણ અતિ અનિષ્ટ દુર્ગંધવાળા, - X - અતિ કૃષ્ણ વર્ણરૂપ અગ્નિની જ્વાળા જેવી આભાવાળા કેમકે નારકોના ઉત્પત્તિ સ્થાન સિવાય નરકાવાસો બધે સ્થાને ઉષ્ણરૂપ છે. આ કથન છઠ્ઠી-સાતમી પૃથ્વી સિવાય જાણવું. કેમકે તે પૃથ્વી કૃષ્ણરૂપ અગ્નિ વર્ણ જેવી નથી.

ત્યાંનો સ્પર્શ અસિપત્ર જેવો દુઃસહ છે, તેથી જ દુઃખે સહન થાય તેવો છે. દર્શન અને ગંધાદિથી પણ આ નરકો અશુભ છે. નરકની વેદના અત્યંત અસાતારૂપ હોય છે. ઈત્યાદિ - X -

ત્યાં વસતા નૈરયિક કાળા છે. કોઈ નૈરયિક થોડો કાળો પણ હોય, તે આશંકા દૂર કરવા કહે છે - કાળી કાંતિવાળા અર્થાત્ કૃષ્ણ પ્રભાના સમુદાયથી ઉપચિત છે. જેનાથી ભય વડે અતિ ઉત્કટ રોમાંચ થાય છે તેવા કેમકે કૃષ્ણ-કૃષ્ણાભા નૈરયિકના દર્શન માત્રથી બીજા નારક જીવોને ભય ઉત્પન્ન કરવા વડે અતિ રોમાંચ ઉત્પન્ન કરે છે. તેથી ભયંકર છે, તેથી બીજા જીવોને ત્રાસદાયી છે. વર્ણથી અતિ કાળા છે, તેથી ભયાનક કોઈ વસ્તુ નથી. તેઓ અત્યંત કૃષ્ણવર્ણવાળા છે.

તેઓ નિત્ય ક્ષેત્રના સ્વભાવથી ઉત્પન્ન અતિ ગાઠ અંધકારના દર્શનથી ભયભીત, સર્વકાળ પરમાધામી કે પરસ્પર ઉત્પન્ન કરેલ દુઃખના ભયથી ત્રાસને પ્રાપ્ત, હંમેશાં ઉદ્વિગ્ન-અતિ દુઃસહ શીતાદિ વેદના, પરમાધામી અને પરસ્પર ઉદીરીત વેદનાથી ઉદ્વિગ્ન, નરકાવાસથી પરાંડુમુખ ચિત્તવાળા, તેથી એકાંત અશુભ અને નિરંતર સંબંધવાળા, સતત નરકદુઃખ અનુભવે છે.

● સૂત્ર-૧૯૬ થી ૨૦૦ :-

[૧૯૬] ભગવન્ ! રત્નપ્રભા પૃથ્વી નૈરયિક પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તાના સ્થાનો ક્યાં છે ? ભગવન્ ! રત્નપ્રભા પૃથ્વી નૈરયિકો ક્યાં વસે છે ? ગૌતમ ! આ રત્નપ્રભા પૃથ્વીના ૧,૮૦,૦૦૦ યોજન બાહ્યના ઉપર-નીચેના એક-એક હજાર યોજન છોડીને વચ્ચેના ૧,૭૮,૦૦૦ યોજન પ્રમાણ ભાગમાં રત્નપ્રભા પૃથ્વીના નૈરયિકોનો ૩૦ લાખ નરકાવાસો કહ્યા છે. તે નરકો અંદરથી ગોળ, બહાર ચોરસ, નીચે ક્ષુદ્ર આકારવાળા, તમસૂથી નિત્ય અંધકારવાળા, ગ્રહ, ચંદ્ર, સૂર્ય, નક્ષત્રરૂપ જ્યોતિષક માર્ગ રહિત, મેદ-વસા આદિથી લિપ્ત ભૂમિ છે એવા, અશુચિ-વિસ, અતિ દુરભિગંધવાળા, કૃષ્ણ અગ્નિ વર્ષાભા, કર્કશસ્પર્શવાળા, દુરધ્યાસ, અશુભ નારકો છે, નરકની વેદના અશુભ છે. અહીં રત્નપ્રભા પૃથ્વી નૈરયિક પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તના સ્થાનો છે. ઉપપાત, સમુદ્ઘાત, સ્વસ્થાનથી તેઓ લોકના અસંખ્યાતમાં ભાગે છે, ત્યાં ઘણાં રત્નપ્રભા પૃથ્વી નૈરયિકો વસે છે.

તેઓ કાળા, કાળી વર્ણાભાવાળા, ગંભીર-રોમાંચ થાય તેવા, ભયંકર, ત્રાસ ઉત્પન્નકર્તા, વર્ણથી પરમકૃષ્ણ એવા હે આયુષ્યમાન્ શ્રમણ ! કહેલા છે. તેઓ નિત્ય ડરેલા, નિત્ય ત્રસ્ત, નિત્ય ત્રાસિત, નિત્ય ઉદ્વિગ્ન, નિત્ય પરમ અશુભ સંબંધ અને નરકના ભયને અનુભવતા વિચરે છે.

ભગવન્ ! પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા શર્કરા પૃથ્વી નૈરયિકોના સ્થાનો ક્યાં છે ? ભગવન્ ! શર્કરા પૃથ્વી નૈરયિકો ક્યાં રહે છે ? ગૌતમ ! ૧,૩૨,૦૦૦ યોજન જડાઈવાળી શર્કરાપ્રભા પૃથ્વીમાં ઉપર-નીચેથી એક-એક હજાર યોજન છોડીને વચ્ચેના ૧,૩૦,૦૦૦ યોજન ભાગમાં શર્કરાપ્રભા પૃથ્વીના ૨૫-લાખ નરકાવાસો

છે, તે નરકો અંદરથી ગોળ, બહારથી ચોરસ, નીચે ક્ષુદ્ર આકારે છે. તમસથી નિત્ય અંધકારવાળા યાવત્ અશુભ નરકો છે, તે નરકોમાં અશુભ વેદનાઓ છે. અહીં શર્કરાપ્રભાના નૈરયિકોના પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તાના સ્થાનો છે. ઉપપાત, સમુદ્ઘાત, સ્વસ્થાનથી લોકના અસંખ્યાતમાં ભાગે છે, ત્યાં ઘણાં શર્કરાપ્રભાપૃથ્વી નૈરયિકો વસે છે. તે કાળા, કૃષ્ણાભા વાળા યાવત્ વર્ણથી પરમકૃષ્ણ છે. તેઓ નિત્ય ડરેલા યાવત્ નરકના ભયને અનુભવતા રહે છે.

ભગવન્ ! પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા વાલુકાપ્રભા પૃથ્વી નૈરયિકોના સ્થાનો ક્યાં છે ? ભગવન્ ! તે વાલુકાપ્રભા પૃથ્વી નૈરયિકો ક્યાં વસે છે ? ગૌતમ ! વાલુકાપ્રભા પૃથ્વીની ૧,૨૮,૦૦૦ યોજન જાડાઈના ઉપર-નીચેના એક-એક હજાર યોજન છોડીને વચ્ચેના ૧,૨૬,૦૦૦ યોજન ભાગમાં વાલુકાપ્રભા પૃથ્વીના નૈરયિકોના ૧૫-લાખ નરકાવાસો કહ્યા છે. તે નરકો અંદરથી ગોળ, બહારથી ચોરસ યાવત્ - X - દૂરધ્યાસ અશુભ નરકો છે. તે નરકની વેદના અશુભ છે. અહીં પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા વાલુકાપ્રભા પૃથ્વી નૈરયિકોના સ્થાનો છે. ઉપપાતાદિથી લોકના અસંખ્યાતમાં ભાગે છે. ત્યાં વાલુકાપ્રભા પૃથ્વીના નૈરયિકો વસે છે. તે કાળા, કાળી વર્ણાભાવાળા યાવત્ વર્ણથી પરમકૃષ્ણ છે. ત્યાં તેઓ - X - નરક ભયને અનુભવતા રહે છે.

ભગવન્ ! પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા પંકપ્રભા પૃથ્વીના નૈરયિકોના સ્થાનો છે ? ભગવન્ ! પંકપ્રભા પૃથ્વી નૈરયિકો ક્યાં વસે છે ? ગૌતમ ! પંકપ્રભા પૃથ્વીની ૧,૨૦,૦૦૦ યોજન જાડાઈના ઉપર-નીચેના એક-એક હજાર યોજન છોડીને વચ્ચેના ૧,૧૮,૦૦૦ યોજનમાં પંકપ્રભા પૃથ્વીના દશ લાખ નરકાવાસો છે. તે નરકો અંદરથી ગોળ, બહારથી ચોરસ યાવત્ - X - કર્કશ સ્પર્શવાળા દૂરધ્યાસ, અશુભ નરકો, અશુભ નરક વેદનાવાળા છે. અહીં પંકપ્રભા પૃથ્વી નૈરયિકોના પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તાના સ્થાનો છે. ઉપપાતાદિ ત્રણેથી લોકના અસંખ્યાત ભાગમાં છે. ત્યાં ઘણાં પંકપ્રભા પૃથ્વી નૈરયિકો વસે છે. તે કાળા યાવત્ વર્ણથી પરમકૃષ્ણ છે. તે નિત્ય ડરેલા, નિત્ય ત્રસ્ત યાવત્ નરકભયને અનુભવતા રહે છે.

ભગવન્ ! પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા ધૂમપ્રભા પૃથ્વી નૈરયિકોના સ્થાનો ક્યાં છે ? ભગવન્ ! ધૂમપ્રભા પૃથ્વી નૈરયિકો ક્યાં વસે છે ? ગૌતમ ! ધૂમપ્રભા પૃથ્વીની ૧,૧૮,૦૦૦ યોજન જાડાઈના ઉપર-નીચેના એક-એક હજાર યોજન છોડીને વચ્ચેના ૧,૧૬,૦૦૦ યોજનમાં ધૂમપ્રભા પૃથ્વીના ત્રણ લાખ નરકાવાસો કહ્યા છે. તે નરકો અંદરથી ગોળ, બહારથી ચોરસ ઈત્યાદિ બધું પૂર્વવત્ કહેવું. અહીં નરકની અશુભ વેદના છે. અહીં પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા ધૂમપ્રભા પૃથ્વી નૈરયિકોના સ્થાનો છે. ઉપપાતાદિ ત્રણેથી લોકના અસંખ્યાત ભાગમાં છે. ત્યાં ઘણાં ધૂમપ્રભા પૃથ્વી નૈરયિકો વસે છે. તેઓ કાળા યાવત્ પરમકૃષ્ણ છે. તેઓ નિત્ય ડરેલા યાવત્ નરકભયને અનુભવતા રહે છે.

ભગવન્ ! પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા તમઃપ્રભા પૃથ્વી નૈરયિકોના સ્થાનો ક્યાં છે ? ભગવન્ ! તમઃપ્રભા પૃથ્વીને નૈરયિકો ક્યાં વસે છે ? ગૌતમ ! ૧,૧૬,૦૦૦ યોજન જાડાઈવાળી તમઃપ્રભા પૃથ્વીની ઉપર-નીચેના એક-એક હજાર યોજન છોડીને વચ્ચેના ૧,૧૪,૦૦૦ યોજન ભાગમાં તમઃપ્રભા પૃથ્વીના નૈરયિકોના પાંચ વ્યૂન એક લાખ નરકાવાસો છે. તે નરકો અંદરથી ગોળ, બહારથી ચોરસ ઈત્યાદિ છે. તે નરકો અશુભ છે, ત્યાંની વેદના અશુભ છે. અહીં પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા તમઃપૃથ્વી નૈરયિકોના સ્થાનો છે. તે ઉપપાતાદિ ત્રણેથી લોકના અસંખ્યાતમાં ભાગમાં છે. ત્યાં ઘણાં તમઃપ્રભા પૃથ્વી નૈરયિકો વસે છે. તેઓ કાળા યાવત્ પરમકૃષ્ણ છે. તેઓ નિત્ય ડરેલા યાવત્ નરકભયને અનુભવતા રહે છે.

ભગવન્ ! તમસ્તમા પૃથ્વી નૈરયિકોના પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તાના સ્થાનો ક્યાં છે ? ભગવન્ ! તમસ્તમા પૃથ્વી નૈરયિકો ક્યાં વસે છે ? ગૌતમ ! તમસ્તમા પૃથ્વીની ૧,૦૮,૦૦૦ યોજન જાડાઈના ઉપર-નીચેના સાડી બાવન હજાર યોજન છોડીને વચ્ચેના ૩૦૦૦ યોજનોમાં આ તમસ્તમા પૃથ્વીના પર્યાપ્ત-અપર્યાપ્તા નૈરયિકોના પાંચ દિશામાં પાંચ અનુત્તર એવા મહા-મોટા નરકાવાસો કહેલા છે. તે આ રીતે - કાળ, મહાકાળ, રૌરવ, મહારૌરવ, અપ્રતિષ્ઠાન. તે નરકો અંદરથી ગોળ, બહારથી ચોરસ, નીચે ક્ષુદ્ર સંસ્થાન સંસ્થિત છે. તમસથી નિત્ય અંધકારવાળા, ગ્રહ-ચંદ્ર-સૂર્ય-નક્ષત્ર જ્યોતિષ્ માર્ગ રહિત, મેદ-ચરની-પૂતસમૂહ-લોહી-માંસ-ચિક્ષ્ણલાદિથી લિપ્ત થયેલ ભૂમિતલવાળા, અશુચિ-વિસ્રથી પરમ દુર્ગંધી, કર્કશ સ્પર્શવાળા, દુરધ્યાસ અશુભ નરકો છે. નરકની વેદના અશુભ છે. અહીં તમસ્તમા પૃથ્વી નૈરયિકોના સ્થાનો છે.

ઉપપાત, સમુદ્ઘાત અને સ્વસ્થાનથી લોકના અસંખ્યાતમાં ભાગે છે. ત્યાં ઘણાં તમસ્તમા પૃથ્વી નૈરયિકો વસે છે. તે કાળા, કાળી આભાવાળા, ગંભીર-રોમાંચ થાય તેવા, ભયંકર, ત્રાસોત્પાદક, પરમકૃષ્ણ વર્ણવાળા છે. હે આયુષ્યમાન્ શ્રમણ ! તેઓ નિત્ય ડરેલા, નિત્ય ત્રસ્ત, નિત્ય ત્રાસિત, નિત્ય ઉદ્વિગ્ન, નિત્ય પરમ અશુભ સંબંધ, નરકભયને અનુભવતા રહે છે.

[૧૯૭ થી ૨૦૦] એક લાખ ઉપર ઝૈશી, બ્રીશ, અઢાવીશ, વીશ, અઢાર, સોળ, આઠ હજાર યોજન બધાંની નીચેની સાતમી પૃથ્વીની જાડાઈ છે... એક લાખ ઉપર અઢોતેર, ત્રીશ, છવીશ, અઢાર, સોળ હજાર, છઠ્ઠી પૃથ્વીના ૧,૧૪,૦૦૦ યોજનમાં તથા તમસ્તમા પૃથ્વીના ઉપરના અને નીચેના સાડીબાવન-સાડી બાવન હજાર છોડીને વચ્ચેના ત્રણ હજાર યોજનમાં નરકાવાસો છે. જે ત્રીશ લાખ, પચીશ લાખ ઈત્યાદિ પૂર્વવત્ - X - કહેવા.

● વિવેચન-૧૯૬ થી ૨૦૦ :-

એ રીતે સામાન્યથી નૈરયિક સૂત્રની વ્યાખ્યા કરી. એ પ્રમાણે રત્નપ્રભાદિ

સૂત્રોનો યથાચોગ્ય વિચાર કરવો. પણ છઠ્ઠી, સાતમી પૃથ્વીમાં જે નરકાવાસો છે. તે કૃષ્ણાગ્નિ વર્ણ જેવા ન કહેવા. કેમકે ત્યાં નારક જીવોની ઉત્પત્તિ સ્થાન સિવાય બધે શીતપરિણામ છે. પણ કૃષ્ણ અગ્નિના વર્ણ જેવી ઉષ્ણરૂપ નથી.

હવે પૂર્વોક્ત નરકપૃથ્વીની જાડાઈનું પરિમાણ દર્શાવતી સંગ્રહણી ગાથા કહી છે. આશીત - ઍશી હજાર અધિક એક લાખ યોજન રત્નપ્રભાની જાડાઈ છે ઈત્યાદિ - X - X - સૂત્રાર્થમાં કહ્યા મુજબ જાણી લેવું. ત્યારપછી ઉપર-નીચે એક-એક હજાર યોજન મૂકીને જેટલી નરકાવાસને ચોગ્ય નરકપૃથ્વીની જાડાઈ છે, તેનો સંગ્રહ દર્શાવતી ગાથા કહી છે. પછી નરકાવાસ સંખ્યા બતાવતી ગાથા કહી છે, જે સુગમ છે.

● સૂત્ર-૨૦૧ :-

ભગવન્ ! પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા પંચેન્દ્રિય તિર્યચોના સ્થાનો ક્યાં કહ્યા છે ? ગૌતમ ! ઉર્ધ્વલોકના એક દેશ ભાગમાં, અધોલોકના એક દેશ ભાગમાં, તીર્ણલોકમાં કૂવા, તળાવ, નદી, દ્રહ, વાવ, પુષ્કરિણી, દીર્ઘિકા, ગુંજાલિકા, સર, સરપંક્તિ, સરસરપંક્તિ, બિલ, બિલપંક્તિ, ઉર્જાર, નિર્જાર, ચિલ્લલ, પલ્લલ, વપ, દ્વીપ, સમુદ્ર, સર્વે જળાશયોમાં, જળ સ્થાનોમાં આ પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોના સ્થાનો કહ્યા છે. ઉપપાત, સમુદ્ઘાત, સ્વસ્થાનથી લોકના અસંખ્યાતમાં ભાગમાં હોય છે.

● વિવેચન-૨૦૧ :-

સૂત્ર પૂર્વવત્. ઉર્ધ્વલોકમાં મેરુ આદિની વાવમાં રહેલ મત્સ્યાદિ અને અધોલોકમાં - અધોલૌકિક ગ્રામાદિમાં જાણવા.

● સૂત્ર-૨૦૨ :-

ભગવન્ ! પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા મનુષ્યોના સ્થાનો ક્યાં કહ્યા છે ? ગૌતમ ! ૪૫-લાખ યોજન મનુષ્યક્ષેત્રમાં અટીદ્વીપ-સમુદ્રોમાં, ૧૫-કર્મભૂમિમાં, ૩૦-અકર્મભૂમિમાં, ૫૬-અંતર્દ્વીપોમાં પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા મનુષ્યોના સ્થાનો કહ્યા છે. ઉપપાત અને સ્વસ્થાનથી લોકા અસંખ્યાતમા ભાગમાં છે. સમુદ્ઘાત સર્વલોકમાં છે.

● વિવેચન-૨૦૨ :-

સૂત્ર સુગમ છે. સર્વલોકમાં સમુદ્ઘાત, કેવલી સમુદ્ઘાતને આશ્રીને કહ્યો છે. હવે ભવનપતિના સ્થાન કહે છે.

● સૂત્ર-૨૦૩ થી ૨૦૫ ચાલુ :-

[૨૦૩] ભગવન્ ! પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા ભવનવાસી દેવોના સ્થાનો ક્યાં કહ્યા છે ? ભગવન્ ! ભવનવાસી દેવો ક્યાં વસે છે ? ગૌતમ ! આ રત્નપ્રભા પૃથ્વીની ૧,૮૦,૦૦૦ યોજનની જાડાઈના ઉપર-નીચેના એક-એક હજાર છોડીને વચ્ચેના ૧,૭૮,૦૦૦ યોજન ભાગમાં ભવનવાસી દેવોના સાતકોડ બૌતેર લાખ ભવનો છે. તે ભવનો બહારથી ગોળ, અંદરથી ચોરસ, નીચે પુષ્કર કર્ણિકા સંસ્થાનથી સંસ્થિત, ઉત્કિર્ણ અંતરવાળી વિપુલ ગંભીર ખાઈ અને પરિખા ચોતરફ

છે. પ્રાકાર-અઢાલક-કપાટ-તોરણ-પ્રતિદ્વાર દેશ ભાગવાળા, ચંત્રો-શતઘ્ની-મુશલ-મુસુંટીથી યુક્ત, અયોધ્યા, સદા જયવાળા, સદા ગુપ્ત, ૪૮-કોષ્ટકરચિત, ૪૮-વનમાળા યુક્ત, ક્ષેમ-શિવ-કિંકર દેવોથી દંડોપરક્ષિત, લીંપણ-ગુંપણથી શોભિત, ગોશીર્ષ-સરસ-રક્ત ચંદન વડે હાથના થાપા મારેલ છે એવાં, ચંદનના કળશો મૂકેલ, ચંદનના ઘટથી શોભિત તોરણો જેના લઘુ દ્વારમાં આવેલ છે એવા, ભૂમિની નીચે લાગેલ અને ઉપર લટકાવેલ ફૂલની માળાઓના ઝુમખાંવાળા, વેરાયેલ પંચવર્ણી સરસ સુગંધી પુષ્પના ટગલાની શોભાયુક્ત કાળો અગરુ-શ્રેષ્ઠ કીંદૂપ-તુરુષ્કની ઘૂપથી મધમધતા અને ગંધ વડે રમણીય, શ્રેષ્ઠ સુગંધથી ગંધિત, ગંધવર્તીભૂત, અપ્સરા ગણના સમુદાયથી વ્યાપ્ત, દીવ્ય વાંજિત્ર શબ્દયુક્ત, સર્વરત્નમય, અતિસ્વચ્છ, સ્નિગ્ધ, કોમળ, ઘસીને સાફ કરેલા, રજરહિત, નિર્મળ, નિષ્પંક, નિરાવરણ, કાંતિ-પ્રભા-કીરણોયુક્ત, ઉદ્યોતવાળા, પ્રાસાદીય, દર્શનીય, અભિરૂપ, પ્રતિરૂપ છે.

અહીં પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા ભવનવાસી દેવોના સ્થાનો છે. ઉપપાત-સમુદ્ઘાત-સ્વસ્થાનથી લોકના અસંખ્યાત ભાગમાં છે. ત્યાં ઘણાં ભવનવાસી દેવો રહે છે. તે આ -

[૨૦૪] અસુર, નાગ, સુવર્ણ, વિદ્યુત્, અગ્નિ, દ્વીપ, ઉદયિ, દિશિ, પવન, સ્તનિત એ દશ ભવનવાસી કુમારો છે.

[૨૦૫-ચાલુ] ભૂષણમાં (૧) ચૂડામણિરત્ન મુગટ, (૨) નાગની ફેણ, (૩) ગરુડ, (૪) વજ, (૫) પૂર્ણ કલશાંકિત મુગટ, (૬) સિંહ, (૭) ઘોડો, (૮) હાથીરૂપ શ્રેષ્ઠ ચિહ્ન છે, (૯) આશ્ચર્યકારી મગર, (૧૦) વર્ણમાનક એ ચિહ્નો અનુક્રમે અસુરકુમારાદિ ભવનવાસી દેવોના છે.

તેઓ સુરૂપ, મહર્દ્ધિક, મહદ્યુતિક, મહાબલ, મહાયશ, મહાનુભવ, મહાસૌખ્ય, હારથી વિરાજિત છાતીવાળા, કડગ અને ત્રુટિતથી સ્તાંભિત ભૂજાવાળા, અંગદ-કુંડલથી મૃષ્ટ ગંડતલવાળા, કર્ણપીઠધારી, વિચિત્ર હસ્તાભરણવાળા, વિચિત્ર માલ-મૌલિ-મુગટ યુક્ત, કલ્યાણગ-પ્રવર વસ્ત્ર ધારણ કરેલ, કલ્યાણક પ્રવર માળા-અનુલેપનધર, દેદીપ્યમાનશરીરી, લાંબી લટકતી વનમાળા ધારણ કર્તા, દિવ્ય એવા વર્ણ, ગંધ, સ્પર્શ, સંઘયણ, સંસ્થાન, ઋદ્ધિ, દ્યુતિ, પ્રભા, છાયા, અર્ચી, તેજ, લેશ્યા વડે દશ દિશાઓને ઉદ્યોતીત, પ્રભાસિત કરતા, ત્યાં પોતપોતાના લાખો ભવનવાસો, હજારો સામાનિકો, પ્રાયસ્ત્રિંશકો, લોકપાલો, અગ્રમહિષી, પર્ષદાઓ, અનિકો, અનિકાધિપતિઓ, હજારો આત્મરક્ષક દેવો, બીજા પણ ઘણાં ભવનવાસી દેવોનું આધિપત્ય, પૌરોપત્ય, સ્વામીત્વ, ભર્તૃત્વ, મહત્તરકત્વ, આજ્ઞા-ઐશ્વર્ય-સેનાપત્ય કરતા, પાલન કરતા, મહા આહત-નૃત્ય-ગીત-વાજિંત્ર-તાંતી-તલ-તાલ-ત્રુટિત-ઘનમૃદંગના સ્વ આદિ વડે દિવ્ય ભોગ ભોગવતા રહે છે.

● વિવેચન-૨૦૩ થી ૨૦૫ ચાલુ :-

ભવનવાસી દેવો, રત્નપ્રભાના મધ્યના ૧,૭૯,૦૦૦ ચોજનમાં રહે છે. - X - નીચેના ભાગે તે ભવનો કમળકર્ણિકા સંસ્થાનવાળા છે. કમળના મધ્ય ભાગે ઉંચી, સમાન, વિચિત્ર ટપકાવાળી કર્ણિકા કહેવાય છે. કોતરેલ હોય તેવી એટલે અત્યંત સ્પષ્ટ અંતર જેમને છે તેવી વિપુલ અને ગંભીર ખાત અને પરિખા છે. - X - X - ખાત અને પરિખાનો ભેદ આ છે - પરીખા ઉપર પહોળી અને નીચે સંકુચિત હોય છે. ખાત ઉપર નીચે બંને સ્થળે સમાન હોય છે.

દરેક ભવનના પ્રાકાર-કિલ્લા, અઢાલક-કિલ્લા ઉપરના નોકરોને રહેવાના સ્થાન, કપાટ-પોળના દ્વારના કમાડો, આના વડે બધાં ભવનોમાં પોળ-પ્રતોલી હોય છે, તેમ સૂચવ્યું. અન્યથા અહીં કમાડો અસંભવ છે, પોળના દ્વારના તોરણો, પ્રતિદ્વાર એટલે મોટા બારણાની નાની બારીઓ રૂપ વિભાગો જેમાં છે તે.

વિવિધ ચંત્રો, શતદની-મોટી લાકડી કે શીલાઓ કે જે પાડવાથી સો પુરુષો નાશ કરે, મુસંદી-એક શસ્ત્ર વડે યુક્ત. તેથી જ હંમેશાં અયોદ્ય-બીજા વડે યુદ્ધ કરવું અશક્ય, તેથી જ જેમનો સદા જય છે એવા. હંમેશાં યુદ્ધપુરુષોથી શસ્ત્રો વડે ગુપ્ત, કેમકે યોદ્ધાઓ ભવનની ચોતરફ નિરંતર હોવાથી ત્યાં અન્ય શત્રુઓનો જરા પણ પ્રવેશ થવો સંભવિત નથી.

૪૮ પ્રકારની રચનાયુક્ત કોષક જ્યાં સ્વતઃ રચેલા છે, ૪૮ પ્રકારની ભિન્ન રચનાવાળી જ્યાં વનમાળા છે એવા ભવનો છે. અન્ય આચાર્યો કહે છે - 'અડચાલ' શબ્દ પ્રશંસાવાચી છે. તેથી પ્રશસ્ત કોષક રચનાવાળા આદિ - X - ભવનો છે.

ક્ષેમાદિ - ઉપદ્રવ રહિત, સદા મંગલયુક્ત, ચાકરરૂપે રહેલા દેવોથી દંડ વડે ચોતરફ રક્ષણ કરાયેલ છે. ભૂમિને છાણાદિથી લીધેલ, ભીંત અને માળને યુનાથી ઘોળેલ, તે વડે સુશોભિત છે. ગોશીર્ષચંદન - X - ગાટ અથવા હથેલીના થાપા મારેલા છે. મૂકેલ છે માંગલિક કળશો જેમાં એવા, ચંદનના કળશો વડે સુશોભિત તોરણો જેના નાના બારણાના દેશભાગને વિશે છે એવાં,

આસક્ત આદિ - ભૂમિમાં લાગેલ, ઉપર ચંદરવાની નીચે, વિસ્તીર્ણ, ગોળ, લટકતી પુષ્પની માળાઓનો સમૂહ જેમાં છે તે. પાંચ વર્ણના સરસ સુગંધી પુષ્પના ઢગલાના શોભાથી યુક્ત. કાલાગરુ આદિ - અગર, પ્રધાન કુંદુરુક્ક, શિલારસ, તેના ધૂપથી મધમધાયમાન - ચોતરફ પ્રસારેલ ઉત્કટ ગંધ વડે મનોહર તથા સુંદર ગંધવાળા ઉત્તમ સુગંધી પદાર્થોની ગંધયુક્ત, સુગંધના અતિશયપણાથી સુગંધદ્રવ્યની ગુટિકા જેવાં તથા અપ્સરા ગણના સમુદાય વડે સમ્યક્ અત્યંત-રમણીયપણાંથી વ્યાપ્ત થયેલાં.

તથા દિવ્ય વેણુ, વીણા, મૃદંગાદિ વાજિંત્રના શબ્દો વડે સમ્યક્ શ્રોતાના મનને હરણ કરવા વડે પ્રકર્ષ શબ્દવાળાં, સર્વ રત્નમય-માત્ર એક ભાગ રત્નમય નહીં એવા, આકાશ અને સ્ફટિક માફક અતિસ્વચ્છ, સ્નિગ્ધ પુદ્ગલ સ્કંધ વડે બનેલાં, સ્નિગ્ધ

અવયવથી બનેલા પટની માફક મસૃણ, ઘુંટેલા પટની માફક કોમળ, સરાણના પત્યરથી પાષાણ પ્રતિમા માફક ઘસેલ. ઘસીને કોમળ કરેલ, તેથી સ્વાભાવિક રજરહિત, તેથી ઘૂળ વિનાના, આગંતુક મેલ રહિત, કલંક કે કીચડ રહિત, આવરણ રહિત છાયાવાળા, સ્વરૂપથી પ્રભાવાળા, બહાર નીકળતા કિરણોવાળા, બાહ્ય વસ્તુ સમૂહને પ્રકાશક, મનને પ્રસન્ન કરનાર, જોવા યોગ્ય - જેને જોતાં ચક્ષુને શ્રમ ન પડે તેવા, અભિરૂપ - અતિ મનોહર, પ્રતિરૂપ છે.

આ અનંતરોક્ત અસુરકુમારાદિ ભવનવાસી યથાક્રમે ચૂડામણિમુગટ આદિ ચિહ્નના ધારક છે. તેથી કહે છે - અસુરકુમાર ભવનવાસીના મુગટમાં ચૂડામણિ નામે રત્ન ચિહ્નરૂપ છે. નાગકુમારો ભૂષણમાં રહેલ નાગની ફેણરૂપ ચિહ્નના ધારક છે. સુવર્ણકુમાર ગરુડ ચિહ્નધર છે. વિદ્યુત્કુમાર વજ્રરૂપ ચિહ્નધર છે, વજ્ર એટલે શકનું આયુધ. અગ્નિકુમારના મુગટમાં પૂર્ણકળશરૂપ ચિહ્ન છે. દ્વીપકુમાર ભૂષણમાં સિંહરૂપ ચિહ્નધર છે. ઉદયિકુમાર ભૂષણમાં શ્રેષ્ઠ ઘોડારૂપ ચિહ્નધર છે. એ પ્રમાણે દિશા કુમારો હાથીરૂપ ચિહ્નધર છે. વાયુકુમાર મગરરૂપ ચિહ્નધર છે. સ્તનિતકુમાર વર્ધમાનક - શરાવ સંપુટરૂપ ચિહ્નધર છે. અહીં અક્ષરગમનિકા બતાવે છે - જેમકે ભૂષણમાં નાગની ફેણ, ગરુડ, વજ્ર જેને છે તેવા - X - ઉષ્કેસ એટલે મુગટ, અંક-ભૂષણ.

વળી તેઓ કેવા છે ? સુરૂપ - શોભનરૂપવાળા અર્થાત્ અતિ કમનીય. મહર્હિક્ક-ભવન પરિવારાદિ મહાબ્રહ્મિ. શરીરે રહેલ આભરણયુક્ત મહાદ્યુતિ. શાપ અને અનુગ્રહ વિષયક સામર્થ્ય તે મહાનુભાગ. મહાન્ ઐશ્વર્યયુક્ત પ્રસિદ્ધિવાળા અથવા મહાન્ પોતાના ઐશ્વર્યને જણાવનાર - X - અથવા પુષ્કળ સાતા વેદનીયના ઉદયથી મોટા સુખવાળા. કોઈ આચાર્ય કહે છે - મહાસક્ષ એવો પાઠ છે તેથી-જલ્દી ગમન કરે છે માટે અશ્વ-મન અને પોતાપોતાના વિષયને વ્યાપ્ત કરે છે માટે અક્ષ - ઈન્દ્રિય અર્થાત્ મહાન મને અને ઈન્દ્રિય જેમને છે એવા. [તથા-]

હાર વડે વિરાજિત વક્ષવાળા. કટક-કલાયિક આભરણ, ત્રુટિત-બાહુરક્ષક, તેના વડે સ્તંભિત ભુજવાળા, અંગદ - બાહુ અને શીર્ષનું આભરણ વિશેષ. કુંડલ-કાનનું આભરણ, ગંડ-કપોલ. વિચિત્ર - વિવિધરૂપવાળા હસ્તાભરણયુક્ત. વિચિત્ર પુષ્પમાળા યુક્ત, મૌલ-મસ્તકમાં મુગટવાળા. - X - X - કલ્યાણકારી જે પ્રવર માલ્ય-પુષ્પમાળા અને અનુતેપન ધારક. ભાસ્વર-દેદીપ્યમાન, બોદિ-શરીર. લાંબી લટકતી વનમાલાના ધારક.

સંચયણ - શક્તિ વિશેષની અપેક્ષાએ સંહનન જ પણ સાક્ષાત્ સંહનન નથી કેમકે દેવોને સંહનન ન સંભવે. સંહનન એ હાડકાંનો સમૂહ છે, દેવોને હાડકાં ન હોય. - X - દિવ્ય-પ્રધાનતાથી, બ્રહ્મિ-પરિવારાદિથી. ધ્યુતિ-ઘટાર્થસંપ્રયોગ લક્ષણ. પ્રભા-ભવનવાસગત. છાયા-શોભા સમુદાય, અર્ચિ:-શરીરમાં રહેલ રત્નાદિ તેજ જવાલા. લેશ્યા-દેહની વર્ણ સુંદરતા દશે દિશાઓને પ્રકાશિત કરતા અને શોભતા તે દેવો છે.

ત્યાં સ્વસ્થાનમાં પોત-પોતાના [ભવનાવાસાદિનું] આધિપત્ય-રક્ષા, તે રક્ષા

સામાન્યથીપણે આરક્ષક વડે કરાય છે, તેથી કહે છે - નગરપતિપણું કરતા - બધાં પોતાનાનું અગ્રેસરત્વ કરતા. તે અગ્રેસરત્વ નાયકત્વ વિના પણ સ્વનાયક નિયુક્ત તથાવિદ્ય ગૃહચિંતક સામાન્યપુરુષને પણ હોય છે, તેથી નાયકત્વની પ્રતિપત્તિ અર્થે કહે છે - સ્વામીત્વ એટલે સ્વામીપણું - નાયકપણું, તે નાયકપણું પોષકપણાં સિવાય પણ હોય છે, જેમ સિંહ, હરણનો નાયક છે પણ પોષક નથી. તેથી પોષકપણું બતાવવા કહે છે - ભર્તૃત્વ એટલે ભર્તાપણું. તેથી જ મહત્તરકપણું. આ મહત્તરત્વ-સત્તા રહિતનું પણ હોય. જેમ કોઈ વણિકનું પોતાના નોકરવર્ગ પ્રતિ હોય છે. તેથી કહે છે - આજ્ઞેશ્વર સેનાપત્ય. તેમાં આજ્ઞા-સત્તા વડે ઈશ્વરપણું - સેનાપતિપણું - પોતપોતાના સૈન્ય પ્રતિ અદ્ભૂત આજ્ઞાનું પ્રધાનપણું. એ પ્રમાણે અધિકીર અન્ય પુરુષો પાસે કરાવતા અને સ્વયં જ પાલન કરતા.

મહતાઽહત્. આખ્યાન-કથાનક સંબંધી અથવા અલ્યાહત-નિત્ય ચાલુ એવા નૃત્ય, ગીત, વાગતી વીણા, હાથના તાલ, કાંસા, અન્ય વાદ્યો તથા ચતુર પુરુષોએ વગાડેલ મેઘ સમાન ધ્વનિવાળા મૃદંગના મોટા શબ્દ વડે. દિવ્ય - સ્વર્ગ સંબંધી શબ્દ વડે ભોગવવા યોગ્ય ભોગો વડે સુખથી રહે છે.

● સૂત્ર-૨૦૫ ચાલુ :-

ભગવન્ ! પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા અસુરકુમાર દેવોના સ્થાનો ક્યાં કહ્યા છે ? અસુરકુમાર દેવો ક્યાં વસે છે ? ગૌતમ ! આ રત્નપ્રભા પૃથ્વીની ૧,૮૦,૦૦૦ જાડાઈના ઉપર-નીચેના એક-એક હજાર યોજન છોડીને વચ્ચેના ૧,૭૮,૦૦૦ યોજનમાં આ અસુરકુમાર દેવોના ૬૪ લાખ ભવનાવાસો કહ્યા છે, તે ભવનો બહારથી વૃત્ત, અંદરથી ચોરસ, નીચે પુષ્કર કર્ણિક સંસ્થાન સંસ્થિત. [ઈત્યાદિ પૂર્વવત્] યાવત્ અભિરૂપ, પ્રતિરૂપ છે.

અહીં પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા અસુરકુમાર દેવોના સ્થાનો કહ્યાં છે. તેઓ ઉપપાત, સમુદ્દ્યાત અને સ્વસ્થાનથી લોકના અસંખ્યાતમાં ભાગે છે. ત્યાં ઘણાં અસુરકુમાર દેવો વસે છે. તેઓ કાળા, લોહિતાક્ષ બિંબજીવાળા, ધવલપુષ્પ દાંતવાળા, કાળા કેશવાળા, ડાબે એક કુંડલધર, આર્દ્ર ચંદનથી લિપ્ત શરીરવાળા, કંઈક શિલિંદ્રપુષ્પ [રક્ત] વર્ણી, અસંસ્કિષ્ટ સૂક્ષ્મ ઉત્તમ વસ્ત્ર ધારણ કરેલા, પ્રથમ વચને ઓળંગી ગયેલા પણ બીજી વચને અસંપ્રાપ્ત, ભદ્ર ચૌવનમાં વર્તતા [તથા]

તલભંગ, મુદિત, બીજા શ્રેષ્ઠ આભૂષણો અને નિર્મળ મણિ-રત્નથી મંડિત ભુજવાળા, દશ મુદ્રાથી મંડિતથી અગ્ર હાથવાળા, ચૂડામણિ વિચિત્ર ચિહ્નવાળા, સુરૂપ, મહર્ષિક, મહાદ્યુતિક, મહાયશ - X - યાવત્ - X - દિવ્ય લેશ્યાથી દશે દિશાને ઉદ્યોતીત અને પ્રભાસીત કરનારા તથા પોતપોતાના લાખો ભવનાવાસો, હજારો સામાનિકો - X - યાવત્ - X - બીજા ઘણાં ભવનવાસીઓનું આધિપત્ય, પૌરોપત્ય, સ્વામીત્વ, ભર્તૃત્વ. મહત્તરકત્વાદિ - X - કરતા ભોગ ભોગવતા ત્યાં રહે છે.

અહીં ચમર અને બલિ એ બે અસુરકુમારેન્દ્રો, અસુરકુમાર રાજા વસે છે. તેઓ કાળા, મહાનીલ સદેશ, નીલ ગુલિકા-પાડાના શીંગડા-અળસીના પુષ્પ જેવા વર્ણવાળા, વિકસિત કમળ જેવા નિર્મળ, ઘોળા અને લાલ નેત્રવાળા છે. ગરુડના જેવી લાંબી, સીધી અને ઉંચી નાસિકાવાળા, ઘસેલી પ્રવાલશિલા અને બિંબજીવ સમાન અધરોષવાળા છે. શ્વેત-નિષ્કલંક ચંદ્રખંડ, નિર્મળ ઘનરૂપ દર્હી, શંખ, ગાયનું દૂધ, મોગરાનું ફૂલ, પાણીના કણો, મૃણાલિકા જેવી ધવલ દંતશ્રેણિવાળા છે. અગ્નિમાં તપાવીને નિર્મળ થયેલ તપ્ત સુવર્ણ જેવા રાતા હાથપગના તલ-તાલુ-જીભવાળા, અંજન અને મેઘ જેવા કાળા અને રુચક રત્નના જેવા રમણીય તથા સ્નિગ્ધ કેશવાળા, ડાબા ભાગે કુંડલ ધારણ કરનાર [ઈત્યાદિ વર્ણન પૂર્વવત્] - X - યાવત્ - X - લાંબી વનમાળાને ધારણ કરનારા, દિવ્ય એવા વર્ણ-ગંધ-સ્પર્શ-સંઘયણા-સંસ્થાન-ઋદ્ધિ-દ્યુતિ-પ્રભા-છાયા-અર્ચી:- તેજ-લેશ્યા વડે દશે દિશાઓને ઉદ્યોતીત કરતા - X - યાવત્ - X - બીજા ઘણાં ભવનવાસી દેવો અને દેવીઓનું આધિપત્ય, પૌરોપત્યાદિ કરતા - X - દિવ્ય ભોગ ભોગવતા રહે છે.

● વિવેચન-૨૦૫ ચાલુ :-

અસુરકુમારના સૂત્રમાં કાળો-કૃષ્ણવર્ણી, લોહિતાક્ષ-માણેક, બિંબજીવ-પાકેલાજીવ જેવા અર્થાત્ લાલ. મોગરાની કળીઓ જેવા દાંત, અસિત-કાળા વાળવાળા. દેવોને વૈક્રિય શરીર હોવાથી દાંત અને કેશ વૈક્રિય જાણવા, સ્વાભાવિક નહીં. ડાબા કાને કુંડલ ધારણ કરનાર, સરસ ચંદન વડે શરીરનું વિલેપન કરનાર, કંઈક રાતા વર્ણવાળા, અત્યંત સુખોત્પાદક હોવાથી લેશમાત્ર સંક્લેશને ઉત્પન્ન ન કરે તેવા સૂક્ષ્મ મૃદુ અને લઘુ સ્પર્શવાળા, શ્રેષ્ઠ વસ્ત્રો પહેરેલા, કુમારાવસ્થાના અંતે વર્તતા, ભદ્ર-અતિ પ્રશસ્ત ચૌવન વચમાં વર્તતા એવા. તલભંગ-બાહુનું આભરણ, તુદિત-બાહુબંધ ઈત્યાદિ - X - વડે સુશોભિત હાથ જેમના છે તેવા, દશમુદ્રા વડે મંડિત અગ્રહસ્ત જેમના છે એવા, ચૂડામણિ નામે અદ્ભૂત ચિહ્નવાળા છે.

ચમર-બલિના સામાન્ય સૂત્રમાં કાળા-કૃષ્ણવર્ણી, તેને ઉપમાનથી બતાવે છે - અત્યંત કાળી કોઈપણ વસ્તુ લોકપ્રસિદ્ધ હોય તેવા - જેમકે - ગળીની ગુટિકા, પાડાનું શીંગડુ, અળસી પુષ્પ જેવી પ્રભાવાળા, વિકસિત શતપત્ર કમળ જેવા નિર્મળ, અમુક ભાગમાં કંઈક શ્વેત અને લાલ નયનોવાળા, ગરુડના જેવી લાંબી, સરળ, ઉંચી નાસિકાવાળા, ઉપચિત-ઘસેલા પરવાળા અને બિંબજીવ સદેશ અધરોષવાળા છે. પાંડુર-શ્વેત, પણ સંઘ્યાકાળે કંઈક રાતો થાય છે તેવો નહીં. એવા ચંદ્રમાનો ખંડ, વળી તે પણ ૨૪ કે કલંક રહિત, નિર્મળ દર્હી-શંખ-ગાયનું દૂધ-મોગરાનું ફૂલ-જલકણ-કમળની દાંડી તે બધાં જેવી શ્વેત દાંતની શ્રેણી જેમની છે તેવા અને અગ્નિ વડે તપાવી, તાલુ અને જીભવાળા તથા વર્ષાકાળના મેઘ માફક કૃષ્ણ, રમણીય, સ્નિગ્ધ કેશવાળા છે.

● સૂત્ર-૨૦૫ (ચાલુ) થી ૨૧૬ :-

[૨૦૫ ચાલુ] ભગવન્ ! પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા દક્ષિણના અસુરકુમાર દેવોના સ્થાનો ક્યાં કહ્યા છે ? ભગવન્ ! દક્ષિણના અસુરકુમાર દેવો ક્યાં વસે છે ? ગૌતમ ! જંબૂદ્વીપ દ્વીપના મેરુ પર્વતની દક્ષિણે ૧,૮૦,૦૦૦ યોજન પ્રમાણ જાડી રત્નપ્રભા પૃથ્વી છે, તેમાં ઉપરના-નીચેના એક-એક હજાર યોજન છોડી, મધ્યના ૧,૭૮,૦૦૦ યોજન ભાગમાં આ દક્ષિણ દિશાના અસુરકુમારોના ૩૪-લાખ ભવનો છે. આ ભવનો બહારથી ગોળ, અંદરથી ચોરસ છે. યાવત્ પ્રતિરૂપ છે, ત્યાં સુધી વર્ષન કરવું. અહીં પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા દક્ષિણ દિશાના અસુરકુમાર દેવોના સ્થાનો કહ્યાં છે, ઉપપાતાદિ ત્રણે લોકના અસંખ્યાત ભાગે છે. ત્યાં ઘણાં દક્ષિણ દિશાના અસુરકુમાર દેવ-દેવીઓ વસે છે. તેઓ કાળા, લોહિતાક્ષ આદિ પૂર્વવત્ યાવત્ ભોગવતા વિચરે છે. એ દેવોને પૂર્વવત્ જ ત્રાયસ્ત્રિંશદેવો અને લોકપાલો છે એમ બધે જાણવું.

અહીં અસુરકુમારેન્દ્ર અસુરકુમાર રાજા ચમર ભવનવાસી રહે છે. તે કાળો, મહાનીલ સદૈશ યાવત્ પ્રભાસતો, ત્યાં ૩૪ લાખ ભવનાવાસો, ૬૪,૦૦૦ સામાનિકો, ૩૩-ત્રાયસ્ત્રિંશકદેવો, ચાર લોકપાલો, સપરિવાર પાંચ અગ્રમહિષી, ત્રણ પર્યાદા, સાત સૈન્ય, સાત સૈન્યાધિપતિઓ, ચાર ગુણા ૬૪,૦૦૦ આત્મરક્ષક દેવો અને તે સિવાયના બીજા ઘણાં દક્ષિણના દેવો અને દેવીઓનું આધિપત્યાદિ કરતો રહે છે.

ભગવન્ ! પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા ઉત્તર દિશાના અસુરકુમાર દેવો ક્યાં રહે છે ? ગૌતમ ! જંબૂદ્વીપદ્વીપમાં મેરુ પર્વતની ઉત્તરે ૧,૮૦,૦૦૦ યોજન જાડી આ રત્નપ્રભા પૃથ્વીના ઉપર-નીચેના એક-એક હજાર યોજન છોડી વચ્ચેના ૧,૭૮,૦૦૦ યોજન ભાગમાં ઉત્તરના અસુરકુમાર દેવોના ૩૦ લાખ ભવનાવાસો છે, તે ભવનો બહારથી ગોળ, અંદરથી ચોરસ ઈત્યાદિ દક્ષિણના અસુરકુમારવત્ કહેવું યાવત્ વિચરે છે.

અહીં વૈરોચનેન્દ્ર વૈરોચનરાજ બલી વસે છે. તે કાળો, મહાનીલ સદૈશ યાવત્ પ્રભાસે છે. તે ત્યાં ૩૦ લાખ ભવનાવાસોનું, ૬૦,૦૦૦ સામાનિકોનું, ૩૩-ત્રાયસ્ત્રિંશકોનું, યાવત્ - X - ચોગુણા ૬૦,૦૦૦ સામાનિકોનું, ઘણાં ઉત્તરના અસુરકુમાર દેવ-દેવીનું આધિપત્યાદિ કરતો વિચરે છે.

ભગવન્ ! પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા નાગકુમાર દેવોના સ્થાનો ક્યાં કહ્યા છે ? ભગવન્ ! નાગકુમાર દેવો ક્યાં વસે છે ? ગૌતમ ! આ રત્નપ્રભા પૃથ્વીના ૧,૮૦,૦૦૦ યોજન જાડાઈમાં ઉપર-નીચેના એક-એક હજાર યોજન છોડીને વચ્ચેના ૧,૭૮,૦૦૦ યોજનમાં આ નાગકુમાર પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા દેવોના ૮૪ લાખ ભવનો કહ્યા છે, તે ભવનો બહારથી ગોળ યાવત્ પ્રતિરૂપ છે. ત્યાં પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા નાગકુમારના સ્થાનો કહ્યા છે. તેમના ઉપપાતાદિ ત્રણે લોકના

અસંખ્યાતમે ભાગે છે. ત્યાં ઘણાં નાગકુમાર દેવો વસે છે. જે મહર્ષિકાદિ છે. બાકીનું ઔદિક માફક જાણવું.

ધરણ અને ભૂતાનંદ એ બે નાગકુમારેન્દ્ર નાગ કુમાર રાજા વસે છે. જે મહર્ષિક છે, બાકી ઔદિકવત્ જાણવું.

ભગવન્ ! દક્ષિણના પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા નાગકુમાર દેવોના સ્થાનો ક્યાં કહ્યા છે ? ભગવન્ ! દક્ષિણના નાગકુમાર દેવો ક્યાં વસે છે ? ભગવન્ ! દક્ષિણના નાગકુમાર દેવો ક્યાં વસે છે ? ગૌતમ ! જંબૂદ્વીપના મેરુ પર્વતની દક્ષિણે આ રત્નપ્રભાના - X - વચ્ચેના ૧,૭૮,૦૦૦ યોજનમાં આ દક્ષિણના નાગકુમાર દેવોના ૪૪ લાખ ભવનો કહ્યા છે. તે ભવનો બહારથી ગોળ યાવત્ પ્રતિરૂપ છે. અહીં દક્ષિણના પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા નાગકુમારના સ્થાનો છે. ઉપપાતાદિ ત્રણે લોકના અસંખ્યાતમા ભાગે છે. અહીં દક્ષિણના નાગકુમાર દેવો વસે છે. જે મહર્ષિક છે યાવત્ વિચરે છે. અહીં મહર્ષિક યાવત્ પ્રભાસતો નાગકુમારેન્દ્ર નાગકુમારરાજા ધરણ વસે છે. તે ત્યાં ૪૪ લાખ ભવનો, ૬૦૦૦ સામાનિકો, ૩૩-ત્રાયસ્ત્રિંશકો યાવત્ બીજા પાલ ઘણાં દક્ષિણના નાગકુમાર દેવો-દેવીઓનું આધિપત્યાદિ કરતો રહેલ છે.

ભગવન્ ! ઉત્તરના નાગકુમારોના પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા દેવોના સ્થાનો ક્યાં કહ્યા છે ? ભગવન્ ! નાગકુમાર દેવો ક્યાં વસે છે ? ગૌતમ ! જંબૂદ્વીપ દ્વીપના મેરુ પર્વતની ઉત્તરે આ રત્નપ્રભા પૃથ્વીના - X - વચ્ચેના ૧,૭૮,૦૦૦ યોજનમાં ઉત્તરના નાગકુમાર દેવોના ૪૦ લાખ ભવનો કહેલા છે. તે ભવનો બહારથી ગોળ ઈત્યાદિ 'દક્ષિણના' પ્રમાણે જાણવું યાવત્ વિચરે છે. નાગકુમારેન્દ્ર નાગકુમારરાજા ભૂતાનંદ અહીં વસે છે. તે મહર્ષિક યાવત્ પ્રભાસે છે. તે ૪૦ લાખ ભવનાવાસોનું આધિપત્યાદિ કરતો યાવત્ વિચરે છે.

ભગવન્ ! પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા સુવર્ણકુમાર દેવોના સ્થાનો ક્યાં કહ્યા છે ? ભગવન્ ! સુવર્ણકુમાર દેવો ક્યાં વસે છે ? ગૌતમ ! આ રત્નપ્રભા પૃથ્વીના યાવત્ અહીં સુવર્ણકુમાર દેવોના ૭૨ લાખ ભવનો કહ્યા છે. તે ભવનો બહારથી ગોળ યાવત્ પ્રતિરૂપ છે. ત્યાં પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા સુવર્ણકુમાર દેવોના સ્થાનો છે યાવત્ ઉપપાતાદિ ત્રણે લોકના અસંખ્યાતમા ભાગે છે. ત્યાં ઘણાં સુવર્ણકુમાર દેવો વસે છે તે મહર્ષિકાદિ છે. બાકી ઔદિક મુજબ યાવત્ રહે છે. વેણુદેવ અને વેણુદાલી બંને સુવર્ણકુમારેન્દ્ર સુવર્ણકુમાર રાજા અહીં વસે છે. જે મહર્ષિક છે યાવત્ રહે છે.

ભગવન્ ! પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા દક્ષિણના સુવર્ણકુમારોના સ્થાનો ક્યાં છે ? ભગવન્ ! દક્ષિણના સુવર્ણકુમાર દેવો ક્યાં વસે છે ? ગૌતમ ! યાવત્ વચ્ચેના ૧,૭૮,૦૦૦ યોજનમાં આ દક્ષિણના સુવર્ણકુમારોના ૩૮ લાખ ભવનાવાસ કહ્યા છે. તે ભવનો બહારથી ગોળ યાવત્ પ્રતિરૂપ છે. અહીં દક્ષિણના પર્યાપ્તા-

અપર્યાપ્તા સુવર્ણકુમારોના સ્થાનો કહ્યા છે. ઉપપાત આદિ ત્રણે લોકના અસંખ્યાત ભાગમાં છે. અહીં ઘણાં સુવર્ણકુમાર દેવો વસે છે. અહીં સુવર્ણેન્દ્ર સુવર્ણકુમાર વેણુદેવ વસે છે. બાકી બધું નાગકુમારવત્ કહેવું.

ભગવન્ ! ઉત્તરના પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા સુવર્ણ કુમાર દેવોના સ્થાનો ક્યાં છે ? ભગવન્ ! ઉત્તરના સુવર્ણકુમાર દેવો ક્યાં વસે છે ? ગૌતમ ! આ રત્નપ્રભામાં યાવત્ ઉત્તરના સુવર્ણકુમારોના ૩૪ લાખ ભવનો કહ્યા છે. તે ભવનો યાવત્ અહીં ઘણાં ઉત્તરના સુવર્ણકુમાર દેવો વસે છે. જે મહર્ષિક છે. યાવત્ વિચરે છે. સુવર્ણકુમારેન્દ્ર સુવર્ણકુમારરાજ વેણુદાલી અહીં વસે છે. જે મહર્ષિક છે. બાકી નાગકુમારવત્ જાણવું.

એ પ્રમાણે જેમ સુવર્ણકુમારની વક્તવ્યતા કહી તેમજ બાકીના ચૌદ ઈન્દ્રોની કહેવી. વિશેષ એ કે ભવનો, ઈન્દ્ર, વર્ણ અને પરિધાનમાં ભેદ જાણવો. તે માટે આ ગાથાઓ છે -

[૨૦૬] અસુરોના ૬૪, નાગોના ૮૪, સુવર્ણના ૭૨, વાયુકુમારના-૯૬... [૨૦૭]...દ્વીપ-દિશા-ઉદયિ-વિદ્યુત્-સ્તનિત-અગ્નિકુમાર એ છ એના ૭૬-૭૬ લાખ ભવનાવાસો છે... [૨૦૮]...૩૪,૪૪,૩૮,૫૦ અને શેષ છ ના ૪૦-૪૦ લાખ ભવનો દક્ષિણના જાણવા... [૨૦૯]...૩૦,૪૦,૩૪,૪૬ અને બાકીના છ ના ૩૬-૩૬ લાખ ભવનો જાણવા.

[૨૧૦] દક્ષિણ અસુરેન્દ્રના ૬૪-લાખ, ઉત્તર અસુરેન્દ્રના ૬૦-લાખ, તે સિવાય બાકીના બધાં દક્ષિણના અને ઉત્તરના દરેકના છ-છ હજાર સામાનિક દેવો છે. આત્મરક્ષક તેથી યોગુણા છે.

[૨૧૧] ચમર, ઘરણ, વેણુદેવ, હરિકાંત, અગ્નિશીખ, પૂર્ણ, જલકાંત, અમિત, વિલંબ અને ઘોસ દક્ષિણના ઈન્દ્રો છે.

[૨૧૨] બલિ, ભૂતાનંદ, વેણુદાલી, હરિસ્સહ, અગ્નિમાનવ, વિશિષ્ટ, જલપથ, અમિતવાહન, પ્રભંજન, મહાઘોષ એમ ઉત્તરદિશાના ઈન્દ્રો યાવત્ વિચરે છે.

[૨૧૩-૨૧૪] અસુરકુમારો કાળા, નાગ અને ઉદયિકુમારો શ્વેત, સુવર્ણકુમારો કંઈક લાલ-પીળા, દિંક અને સ્તનિતકુમારો કનક વર્ણના, વિદ્યુત્-અગ્નિ-દ્વીપકુમારો શ્યામ અને વાયુકુમારો ધિયંગુવૃક્ષના જેવા વર્ણના. જાણવા.

[૨૧૫-૨૧૬] અસુરકુમારના લાલ, નાગ અને ઉદયિકુમારના લીલા, સુવર્ણ-દિંક-સ્તનિતકુમારના અશ્વના મુખના ફીણ જેવા ઘોળા, વિદ્યુત્-અગ્નિ-દ્વીપકુમારોના લીલા અને વાયુ કુમારોના સંઘ્યાના રંગ જેવા વસ્ત્રો જાણવા.

● વિવેચન-૨૦૫ (ચાલુ)થી ૨૧૬ :-

તિસુવિ - ઉપપાત, સમુદ્ધાત અને સ્વસ્થાન. જે ગાથાઓ છે તે સુગમ છે. બે ગાથા ભવનસંખ્યા જણાવે છે, બે ગાથા દક્ષિણ-ઉત્તરની ભવનસંખ્યા જણાવે છે.

જેમકે દક્ષિણમાં અસુરકુમારના ભવનો ૩૪-લાખ છે, ઈત્યાદિ ક્રમથી દશે ભવનવાસીના જાણવા. એ રીતે ઉત્તરમાં પણ કહેવું. જેમકે અસુરકુમારના ૩૦-લાખ ઈત્યાદિ ક્રમે જાણવું.

હવે સામાનિક અને આત્મરક્ષક દેવોની સંખ્યા જણાવતી ગાથા કહે છે. જેમકે અસુરકુમારેન્દ્રમાં દક્ષિણના ૬૪,૦૦૦ અને ઉત્તરના ૬૦,૦૦૦ સામાનિકો છે. એ પ્રમાણે અનુક્રમે સંખ્યા જાણવી. આત્મરક્ષક દેવો પ્રત્યેકના ચાર-ચારગણાં કહેવા.

પછીની ગાથામાં દક્ષિણ અને ઉત્તરના અસુરકુમારાદિ ઈન્દ્રોના નામો અનુક્રમે કહેલ છે. જેમકે-ચમર આદિ દક્ષિણના અને બલિ આદિ ઉત્તરના ઈન્દ્રો જાણવા.

પછી વર્ણની સંગ્રહાર્થ ગાથા બતાવે છે - જેમકે - અસુરકુમારનો વર્ણ કાળો છે ઈત્યાદિ ગાથાર્થ મુજબ જાણવું. તેમાં કાળો-કૃષ્ણ વર્ણ, પાંદુર-શ્વેતવર્ણ, કષ્પકરેખા-ગૌર ઉત્પત્ત કનકવર્ણ-કંઈક લાલ વર્ણ, ધિયંગુ-શ્યામ વર્ણ.

હવે વસ્ત્રગત વર્ણની પ્રતિપાદના કરતી બે ગાથા કહી છે. જેમકે અસુરકુમારના લાલ વર્ણ છે. ઈત્યાદિ. તેમાં શિલિંદ્રપુષ્પપ્રભા-નીલવર્ણ. બાહુલ્યથી શ્વેત વસ્ત્રધર.

● સૂત્ર-૨૧૭ :-

ભગવન્ ! વ્યંતરોમાં પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા દેવોના સ્થાનો ક્યાં કહેલા છે ? ભગવન્ ! વ્યંતર દેવો ક્યાં વસે છે ? ગૌતમ ! આ રત્નપ્રભા પૃથ્વીના ૧૦૦૦ યોજન પ્રમાણ જાડા રત્નમય કાંડના ઉપર-નીચેના ૧૦૦ યોજન છોડીને વચ્ચેના ૮૦૦ યોજનમાં અહીં વ્યંતર દેવોના તીર્થ ભૂમિ સંબંધી અસંખ્યાતા લાખો નગરો છે એમ કહેલ છે. તે ભૌમેય નગરો બહારથી ગોળ, અંદરના ભાગે ચોરસ, નીચે પુષ્કર કલિકાના આકારે છે. ચોતરફ વિપુલ-ગંભીર ખાત-પરિખાથી ઘેરાયેલ છે, પ્રાકાર-અટ્ટાલક-કમાડ-તોરણ-પ્રતિદેશ દ્વાર ભાગે છે [ઈત્યાદિ સૂત્રકૃત્ વર્ણન ભવનવાસીના ઔદિક સૂત્ર મુજબ છે માટે ફરી અનુવાદ કરેલ નથી.] યાવત્ તે પ્રાસાદીય, દર્શનીય, અભિરૂપ, પ્રતિરૂપ છે.

અહીં પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા વ્યંતર દેવોના સ્થાનો કહ્યા છે. ઉપપાતાદિ ત્રણે લોકના અસંખ્યાતમા ભાગે છે. ત્યાં ઘણાં વ્યંતર દેવો વસે છે. તે આ પ્રમાણે - પિશાચ, ભૂત, યક્ષ, રાક્ષસ, કિંનર, કિંપુરુષ, ભુજગપતિ-મહાકાય અને નિપુણ ગંધર્વોના ગીતની પ્રીતિવાળા ગંધર્વગણો. (તથા) અણપશ્ચિક, પણપશ્ચિક, ઋષિવાદિક, ભૂતવાદિક, કંદિત, મહાકંદિત, કુહંડ અને પતંગદેવો છે.

તે બધાં ચંચળ, અતિ ચપળ ચિત્તવાળા, કીડા અને હાસ્યપ્રિય, ગંભીરહાસ્ય-ગીત-નૃત્યમાં પ્રીતિવાળા, વનમાલા મય શેખર, મુગટ, કુંડલ તથા સ્વચ્છંદપણે વિકુર્વેલા આભરણ વડે સુંદર શોભાને ધારણ કરનારા, સર્વઋતુક સુગંધી પુષ્પો વડે સારી રીતે રચેલી લાંબી લટકતી શોભતી ધિય વિકસિત અને અનેક પ્રકારની વિચિત્ર વનમાળા વક્ષઃસ્થળમાં પહેરેલ એવા, કામકામા, કામરૂપ દેહધારી, વિકુર્વેલા અનેક રૂપવાળા દેહધારી, અનેક વર્ણ-રૂપ-રંગવાળા, પ્રધાન,

અદ્ભૂત, વિચિત્ર, દેદીપ્યમાન વસ્ત્રોને પહેરનાર, વિવિધ દેશી વેશો ધારણ કરેલા, પ્રમુદિત તથા કંદર્પ, કલહ, ક્રીડા, કોલાહલમાં પ્રીતિવાળા, ઘણું જ હાસ્ય અને કોલાહલ કરનારા, હાથમાં તલવાર, મુદ્ગર, શક્તિ, ભાલાવાળા, અનેક પ્રકારના મણિ અને વિવિધ રત્નો વડે યુક્ત, વિચિત્ર ચિહ્નોવાળા, મહાશક્તિક, મહાદ્યુતિક, મહાયશા, મહાબલી, મહાનુભાગ, મહાસૌખ્ય, હારથી વિરાજિત છાતીવાળા, કટક-ત્રુટિતથી સ્તંભિત ભૂજવાળા, સંગત કુંડલ-મૃષ્ટ ગંડતલ-કર્ણપીઠધારી, વિચિત્ર હસ્તાભરણવાળા, વિચિત્ર માળા-મુગટધર, કલ્યાણક-પ્રવર-વસ્ત્રધારણ કરેલ, કલ્યાણક-પ્રવર માળા અને વિલેપનધારી, દેદીપ્યમાનશરીરી, લાંબી લટકતી વનમાળાના ધારક, દિવ્ય વર્ણ-ગંધ-સ્પર્શ-સંઘચણ-સંસ્થાન-શક્તિ-દ્યુતિ-પ્રભા-છાયા-કિરણો-તેજ-લેશ્યા વડે દશ દિશાઓને ઉદ્યોતીત કરતા, શોભતા હતા.

ત્યાં પોતપોતાના-અસંખ્યાતા લાખો ભૂમિસંબંધી નગરાવાસોનું, હજારો સામાનિક દેવોનું, અગ્રમહિષી-પર્ષદા-સૈન્ય-સેનાધિપતિ-હજારો આત્મરક્ષક દેવોનું, બીજા પણ ઘણાં દેવો અને દેવીઓનું આધિપત્ય, યૌરોપત્ય, સ્વામીત્વ, ભર્તૃત્વ, મહત્તરકત્વ, આજ્ઞાઐશ્વર્યસેનાપત્ય કરતા, પાલન કરતા, મહા આહત-નૃત્ય-ગીત-વાર્જિત-તંતી-તાલ-ત્રુટિત-ઘનમૃદંગ-પટ્ટ પ્રવાદિત અવાજ વડે દિવ્ય ભોગ ભોગવતા વિચરે છે.

● વિવેચન-૨૧૭ :-

વ્યંતરમાં તિસુ - ઉપપાત, સમુદ્ઘાત, સ્વસ્થાન છે. તે લોકના અસંખ્યાત ભાગે છે. મહાકાય - મહોરગ, તે કેવા છે ? તેઓ કેવા છે ? ભુજગપતિ છે. ગંધર્વગણ-ગંધર્વ સમુદાય કેવા છે ? નિપુણ-અતિ કૌશલ્યયુક્ત ગંધર્વજાતિના દેવોના ગીતને વિશે પ્રીતિવાળા છે. એ આઠે વ્યંતરોના મૂળ ભેદો છે. તે સિવાય બીજા આઠ પેટા ભેદો છે 'અણપણિક' આદિ છે. આ સોળે પ્રકારના વ્યંતરો કેવા છે ?

ચંચલ-અનવસ્થિત, ચલચપલ-અતિશય ચપળ ચિતવાળા, ક્રિડા અને દ્રવ-પરિહાસ પ્રિય છે તેવા. ગંભીર હાસ્ય, ગીત, નૃત્યને વિશે પ્રીતિવાળા, વનમાલામય જે શેખર, મુગટ અને કુંડલ તથા સ્વચ્છંદપણે વિકુર્વેલ આભરણો વડે સુંદર ભુષણને ધારણકર્તા, સર્વશક્તુક સુગંધી પુષ્પો વડે સારી રીતે ગુંથેલ લાંબી લટકતી, શોભતી, પ્રિય, ન કરમાયેલ પુષ્પોવાળી, વિવિધ વનમાળા ધારણ કરેલ. સ્વેચ્છાથી ગતિ કરનાર અથવા સ્વેચ્છાથી મૈથુનસેવા જેમને છે તેવા એટલે કે અનિયમિત વિષય સેવવાવાળા, સ્વૈચ્છિક રૂપવાળા, સ્વ ઈચ્છા મુજબના રૂપવાળા શરીરને ધારણ કરનારા, અનેક પ્રકારના વર્ણો વડે રંગવાળા પ્રધાન અનેક પ્રકારના અથવા અદ્ભૂત એવા દેદીપ્યમાન વસ્ત્રોને પહેરનારા, વિવિધ પ્રકારના દેશી પહેરવેશો વડે વેષને ગ્રહણ કરેલા, પ્રમુદિત-પ્રસન્ન, કંદર્પ-કામને ઉદ્દીપન કરનાર વચન કે ચોષ્ટા, કલહ-રાડ, કેલિ-ક્રીડા અને કોલાહલ પ્રિય હોય તેવા. પુષ્કળ હાસ્ય અને કોલાહલ કરનારા, તલવર-મુદ્ગર-

શક્તિ એકજાતનું શસ્ત્ર-કુંટ એટલે ભાલા જેમના હાથમાં છે એવા, અનેક પ્રકારના ચંદ્રકાંત આદિ મણિઓ, કર્કેતનાદિ રત્નો વડે યુક્ત, અનેક પ્રકારના ચિહ્નો જેમાં રહેલા છે તેવા - - - બાકી સુગમ છે.

● સૂત્ર-૨૧૮ થી ૨૨૪ :-

[૨૧૮] ભગવન્ ! પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા પિશાય દેવોના સ્થાનો ક્યાં છે ? ભગવન્ ! પિશાય દેવો ક્યાં રહે છે ? ગૌતમ ! આ રત્નપ્રભા પૃથ્વીના હજાર યોજન જાડા રત્નમય કાંડના ઉપર-નીચેના સો-સો યોજન છોડીને વચ્ચેના ૮૦૦ યોજનમાં પિશાય દેવોના તીર્થ અસંખ્યાત લાખ ભૌમેય નગરો છે. એમ કહેલ છે. તે ભૌમેયનગરો બહારના ભાગે ગોળ છે યાવત્ ઔદિક ભવન વર્ણન પ્રમાણે યાવત્ પ્રતિરૂપ કહેવું.

અહીં પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા પિશાય દેવોના સ્થાનો છે. ઉપપાતાદિ ત્રણે લોકના અસંખ્યાત ભાગે છે. ત્યાં ઘણાં પિશાયદેવો વસે છે. તે મહર્ષિક છે આદિ ઔદિક મુજબ કહેવું યાવત્ રહે છે. અહીં કાલ, મહાકાલ બે પિશાયેન્દ્ર પિશાયરાજ વસે છે. જે મહર્ષિક, મહાદ્યુતિક યાવત્ વિચરે છે.

ભગવન્ ! દક્ષિણના પિશાય દેવોના સ્થાનો ક્યાં છે ? ભગવન્ ! દક્ષિણના પિશાય દેવો ક્યાં વસે છે ? ગૌતમ ! જંબૂદ્વીપ દ્વીપના મેરુ પર્વતની દક્ષિણે આ રત્નપ્રભાપૃથ્વીના હજાર યોજન જાડા રત્નકાંડના ઉપર-નીચેના સો-સો યોજન છોડીને વચ્ચે ૮૦૦ યોજનમાં તીર્થ અસંખ્યાત લાખ ભૌમેય નગરો કહ્યા છે. તેનું વર્ણન ઔદિકવત્ કહેવું યાવત્ પ્રતિરૂપ છે. ત્યાં દક્ષિણના પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા પિશાય દેવો વસે છે. તેઓ ઉપપાત આદિ ત્રણે લોકના અસંખ્યાત ભાગે છે. ત્યાં ઘણાં દક્ષિણના પિશાય દેવો રહે છે. તે મહર્ષિકાદિ છે. એ ઔદિકવત્ કહેવું યાવત્ વિચરે છે.

અહીં કાલ નામે પિશાયેન્દ્ર પિશાયરાજ વસે છે. તે મહર્ષિક યાવત્ પ્રમાણે છે. તે ત્યાં તિર્થ અસંખ્યાતા લાખ ભૌમેયનગરોનું, ૪૦૦૦ સામાનિકોનું, સપરિવાર ચાર અગ્રમહિષીનું, ત્રણ પર્ષદા-સાત સૈન્ય-સાત સેનાધિપતિનું, ૧૬,૦૦૦ આત્મરક્ષકોનું તથા બીજા ઘણાં દક્ષિણના વ્યંતર દેવ-દેવીનું આધિપત્યાદિ કરે છે.

ઉત્તર દિશા સંબંધી પૃચ્છા. ગૌતમ ! દક્ષિણના કથન માફક ઉત્તરના પણ કહેવા. વિશેષ આ - મેરુ પર્વતની ઉત્તરે મહાકાલ નામે પિશાયેન્દ્ર પિશાયરાજ વસે છે, યાવત્ વિચરે છે.

એ પ્રમાણે પિશાયની માફક ભૂતો યાવત્ ગંધર્વ સંબંધે કહેવું. વિશેષ એ - ઈન્દ્રોના નામમાં ભેદ છે તે કહેવો. ભૂતોના સુરૂપ-પ્રતિરૂપ, યક્ષોના પૂર્ણભદ્ર-માણિભદ્ર, રાક્ષસોના ભીમ-મહાભીમ, કિન્નરોના કિન્નર-કિંપુરુષ, કિંપુરુષોના સત્પુરુષ-મહાપુરુષ, મહોરગના અતિકાય-મહાકાય, ગંધર્વોના ગીતરતિ-ગીતચશ ઈન્દ્રો છે.

[૨૧૯,૨૨૦] કાળ, મહાકાળ યાવત્ ગીતયશ, ઉપર મુજબ.

[૨૨૧] ભગવન્ ! અણપણિક દેવોના સ્થાનો ક્યાં છે ? ભગવન્ ! અણપણિક દેવો ક્યાં વસે છે ? ગૌતમ ! આ રત્નપ્રભા પૃથ્વીના હજાર યોજન જાડા રત્નમય કાંડના યાવત્ ૮૦૦ યોજનમાં અણપણિક દેવોના સ્થાનો છે. ઉપઘાત, સમુદ્ઘાત, સ્વસ્થાનથી લોકના અસંખ્યાતમા ભાગે છે. ત્યાં ઘણાં અણપણિક દેવો વસે છે. તે મહર્ષિકાદિ છે, તે પિશાયવત્ કહેવું યાવત્ વિચરે છે. સન્નિહિત અને સામાન્ય એ બે અણપણિકોના ઈન્દ્ર અને અણપણિકકુમાર રાજા વસે છે. તે મહર્ષિકાદિ છે. એ પ્રમાણે જેમ કાળ, મહાકાળ બંને દક્ષિણના અને ઉત્તરના કહ્યા તેમ સંનિહિત, સામાન્ય કહેવા.

[૨૨૨ થી ૨૨૪] અણપણિક, પણપણિક, ઋષિવાદી, ભૂતવાદી, કંદિત, મહાકંદિત, કોહંડ અને પતંગ એ વ્યંતર દેવો છે. તેઓના ઈન્દ્રો - સંનિહિત, સામાન્ય, ઘાતા, વિઘાતા, ઋષિ, ઋષિપાલ, ઈશ્વર, મહેશ્વર, સુવત્સ, વિશાળ, હાસ, હાસરતિ, શ્વેત, મહા શ્વેત, પતંગ, પતંગપતિ એ અનુક્રમથી જાણવા.

● વિવેચન-૨૧૮ થી ૨૨૪ :-

દક્ષિણ અને ઉત્તર દિશાના પિશાયોના ઈન્દ્ર અનુક્રમે કાળ, મહાકાળ જાણવા. ભૂતોના સુરૂપ-પ્રતિરૂપ ઈત્યાદિ જાણવા.

● સૂત્ર-૨૨૫ :-

ભગવન્ ! પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા જ્યોતિષ દેવોના સ્થાનો ક્યાં છે ? ભગવન્ ! જ્યોતિષ દેવો ક્યાં રહે છે ? ગૌતમ ! આ રત્નપ્રભાપૃથ્વીના બહુસમરમણીય ભૂમિભાગથી ૭૯૦ યોજન ઉપર જઈએ એટલે ૧૧૦ યોજન પહોળા અને તીર્ણ અસંખ્યાતા યોજન પ્રમાણ ક્ષેત્રમાં જ્યોતિષ દેવોનો નિવાસ છે. અહીં જ્યોતિષ દેવોના તીર્ણ અસંખ્યાતા લાખ જ્યોતિષ વિમાનો કહ્યા છે.

તે વિમાનો અર્હ્વ કપિત્ય સંસ્થાન સંસ્થિત, સર્વ સ્ફટિકમય, અભ્યુદ્ગત-ઉત્સૃત-પ્રહસિત માફક વિવિધ મણિ-કનક-રત્નોની રચના વડે ચિત્ર, વાયુ વડે કંપિત વિજયસૂચક વૈજયંતી પતાકા, છત્રાતિછત્ર કલિત, ઉંચા ગગનતલનું ઉલ્લંઘન કરનારા શિખરોયુક્ત, જાલીના વચ્ચેનો ભાગ રત્નમય છે એવા, પાંજરાથી બહાર કાઢેલા એવા મણિ-કનકની સ્તૂપિકાવાળા, વિકસિત શતપત્રો, પુંડરીક, તિલક, રત્નમય અર્હ્વ ચંદ્રોથી વિચિત્ર, અનેકવિધ મણિમય માળા વડે સુશોભિત, અંદર-બહાર કોમળ, તપનીય મનોહર વાલુકાના પ્રસ્તટ યુક્ત, સુખકર સ્પર્શવાળા, શોભાયુક્ત, સુંદરરૂપવાળા, પ્રાસાદીય, દર્શનીય, અભિરૂપ, પ્રતિરૂપ છે.

અહીં પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા જ્યોતિષ દેવોના સ્થાનો કહ્યા છે. ઉપપાતાદિ ત્રણે લોકના અસંખ્યાતમા ભાગે છે. ત્યાં ઘણાં જ્યોતિષ દેવો રહે છે. તે આ રીતે - બૃહસ્પતિ, ચંદ્ર, સૂર્ય, શુક, શનૈશ્વર, રાહુ, ધૂમકેતુ, બુધ, મંગળ. તેઓ

તપનીય સુવર્ણ જેવા વર્ણવાળા છે. જે ગ્રહો જ્યોતિષક્રમાં ફરે છે, ગતિરતિક છે, ૨૮ પ્રકારના નક્ષત્ર દેવગણો છે, તે અનેક પ્રકારની આકૃતિવાળા છે. તારાઓ પાંચ વર્ણના છે, તેઓ બધાં અવસ્થિત લેશ્ય છે.

જેઓ ફરવાના સ્વભાવવાળા છે, તેઓ વિશ્રામરહિત મંડલગતિક, પ્રત્યેકના નામના લાંછન વડે મુગટમાં પ્રગટ કરેલ ચિહ્ન જેમને છે તેવા, મહાઋદ્ધિક યાવત્ શોભતા ત્યાંના પોતપોતાના-લાખો વિમાનવાસોનું, હજારો સામાનિક દેવોનું, સપરિવાર અગ્રમહિષી, પર્યદાનું, સૈન્યોનું, સેનાધિપતિઓનું, હજારો આત્મરક્ષક દેવોનું અને બીજા ઘણાં જ્યોતિષ દેવો-દેવીઓનું આધિપત્યાદિ કરે છે.

અહીં ચંદ્ર અને સૂર્ય એ બે જ્યોતિષકેન્દ્ર, જ્યોતિષ્વરાજ રહે છે. તેઓ મહાઋદ્ધિક યાવત્ શોભતા પોતપોતાના લાખો જ્યોતિષ વિમાનાવાસોનું, ૪૦૦૦ સામાનિક દેવોનું, સપરિવાર અગ્રમહિષી યાવત્ બીજા ઘણાં જ્યોતિષ દેવો-દેવીનું આધિપત્યાદિ કરે છે.

● વિવેચન-૨૨૫ :-

અર્હ્વ કપિત્ય - અર્હ્વ કોઠાના આકારે. આ સંબંધે શંકા અને સમાધાન ચંદ્ર-સૂર્ય પ્રજ્ઞાપિતીકાથી જાણવા. ફાલિહમયા-સ્ફટિકમય, અભ્યુદ્ગત - અભિમુખપણે ચોતરફથી નીકળેલ, ઉત્સૃત-પ્રબળપણે સર્વ દિશામાં પ્રસરેલ, દીપ્તિ વડે શ્વેત. વિવિધ મણિ, કનક, રત્નોની રચના વડે આશ્ચર્યભૂત. વાયુથી કંપેલી વિજયને સૂચવતી વૈજયંતી પતાકા અથવા વિજય-વૈજયંતી પાર્શ્વવર્તી કર્ણિકા, પ્રધાન છે જેમાં એવી વૈજયંતી. પાર્શ્વવર્તી કર્ણિકા રહિત હોય તે પતાકા તથા છત્ર ઉપર છત્રો, તેનાથી યુક્ત.

ઉંચું, આકાશમાર્ગનું અતિ ઉલ્લંઘન કરનારા શિખરો જેઓના છે એવા ભવનની ભીંતમાં રહેલ જાળી, તેની વચ્ચે વિશિષ્ટ શોભા માટે મૂકેલ રત્નો છે, પાંજરાથી બહાર કરાયેલા હોય તેવા, તેની કાંતિ અવિનષ્ટ હોવાથી શોભે છે, તેમ તે વિમાન શોભે છે. મણિ-કનકની સ્તૂપિકાયુક્ત શિખરોવાળા વિકસિત શતપત્ર, તિલક રત્ન આદિ બારણા આદિમાં આકૃતિરૂપે રહેલા છે અનેક પ્રકારના મણિમય માળા વડે અલંકૃત, - X - સુવર્ણમય મનોહર રેતીની ભૂમિવાળા, સુખ કે શુભ સ્પર્શવાળા વિમાનો છે.

બૃહસ્પતિ, ચંદ્ર આદિ ગ્રહો છે. તે તપનીય કનક જેવા વર્ણવાળા અર્થાત્ કંઈક રાતા વર્ણવાળા, બીજા ગ્રહો જ્યોતિષક્રમાં ફરે છે. ગમનરતિક કેતુઓ, ૨૮-પ્રકારના નક્ષત્ર દેવો, તે બધાં વિવિધ આકારે છે. તારાઓ પંચવર્ણી છે. આ બધાં જ્યોતિષ દેવો અવસ્થિત તેજોલેશ્યાવાળા છે. તથા જે ગમન કરવાના સ્વભાવવાળા છે, તે નિરંતર મંડલાકાર ગતિ કરનારા છે. તેઓ પ્રત્યેક પોત-પોતાના નામનું ચિહ્ન મુગટમાં પ્રગટ કરેલ છે. અર્થાત્ ચંદ્રનતા મુગટમાં ચંદ્રમંડલનું ચિહ્ન છે. સૂર્યને સૂર્યમંડલ, ગ્રહને ગ્રહમંડલ, નક્ષત્રને નક્ષત્રમંડલ, તારાને તારામંડલનું ચિહ્ન છે.

● સૂત્ર-૨૨૬ :-

ભગવન્ ! પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા વૈમાનિક દેવોના સ્થાનો ક્યાં કહ્યા છે ? ભગવન્ ! વૈમાનિક દેવો ક્યાં વસે છે ? ગૌતમ ! આ રત્નપ્રભાપૃથ્વીના બહુસમ રમણીય ભૂમિભાગથી ઉંચે ચંદ્ર-સૂર્ય-ગ્રહ-નક્ષત્ર-તારારૂપથી ઘણાં સેંકડો યોજન, ઘણાં હજારો યોજન, ઘણાં લાખો યોજન, ઘણાં કરોડ યોજનો, ઘણાં કોડાકોડી યોજનો ઉપર દૂર જઈએ એટલે અહીં સૌધર્મ, ઈશાન, સનત્ કુમાર, માહેન્દ્ર, બ્રહ્મલોક, લાંતક, મહાશુક, સહસ્રાર, આનત, પ્રાણત, આરણ, અચ્યુત, ઐવેયક અને અનુતરોમાં વૈમાનિક દેવોના ૮૪,૯૭,૦૨૩ વિમાનાવાસો કહેલ છે.

તે વિમાનો સર્વ રત્નમય, સ્વચ્છ, કોમળ, સ્નિગ્ધ, ઘસેલ, સાફ કરેલ, રજરહિત, નિર્મળ, નિષ્પંક, નિરાવરણ દીપ્તિવાળા, પ્રભા-શોભા-ઉદ્યોત સહિત, પ્રાસાદીય, દર્શનીય, અભિરૂપ, પ્રતિરૂપ છે. અહીં પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા વૈમાનિક દેવોના સ્થાનો કહ્યા છે. ઉપપાતાદિ ત્રણે લોકના અસંખ્યાતમાં ભાગે છે. ત્યાં વૈમાનિક ઘણાં દેવો વસે છે. તે આ પ્રમાણે છે -

સૌધર્મ, ઈશાન, સનત્કુમાર, માહેન્દ્ર, બ્રહ્મલોક, લાંતક, મહાશુક, સહસ્રાર, આનત, પ્રાણત, આરણ, અચ્યુત, ઐવેયક અને અનુતરોપપાતિક. તેઓ અનુક્રમે મૃગ, મહિષ, વરાહ, સિંહ, બકરો, દેડકો, ઘોડો, હાથી, સર્પ, ગેંડો, બળદ, વિડિમ રૂપ ચિહ્નો મુગટમાં પ્રગટ કરેલ છે. શિથિલ, શ્રેષ્ઠ મુગટ અને કિરિંતને ધારણ કરનારા, ઉત્તમ કુંડલ વડે મુખને પ્રકાશિત કરેલ, મુગટથી દિપ્ત શોભાવાળા, લાલ આભાવાળા, પદ્મના જેવા ગૌર, શ્વેત, શુભવર્ણ-ગંધ-સ્પર્શવાળા, ઉત્તમ વૈકિંચી, પ્રવર વસ્ત્ર-ગંધ-માળા-વિલેપનધારી, મહર્હિક, મહાદ્યુતિક, મહાયશા, મહાબલી - X - યાવત્ - X - દશે દિશાઓને ઉદ્યોતીત કરતા, પ્રભાસતા, તેઓ ત્યાં પોત-પોતાના લાખો વિમાનો - X - યાવત્ - X - હજારો આત્મરક્ષક દેવો અને બીજા ઘણાં વૈમાનિક દેવો અને દેવીઓનું આધિપત્ય કરતા યાવત્ દિવ્ય ભોગ ભોગવતો રહે છે.

● વિવેચન-૨૨૬ :-

વૈમાનિક સૂત્રમાં ૮૪,૯૭,૦૨૩ વિમાનો કહ્યા છે. તે આ - સૌધર્મના ૩૨-લાખ, ઈશાનના ૨૮-લાખ ઈત્યાદિ કહેવા. સૌધર્મદેવને મૃગરૂપ ચિહ્ન છે, ઈશાનદેવને મહિષરૂપ ચિહ્ન પ્રગટ કરેલ છે. એ રીતે અનુક્રમે વરાહ, સિંહ, બકરો, દેડકો, અશ્વ, ગજપતિ, સર્પ, ગેંડો, વૃષભ ચિહ્નો અનુક્રમે સનત્કુમારથી અચ્યુતકલ્પ દેવોના મુગટનું ચિહ્ન જાણવું.

વરકુંડલુજ્જોડાણના - ઉત્તમ કુંડલો વડે જેમનું મુખ દેદીપ્યમાન કરાયેલ છે તે. બાકી સુગમ છે.

● સૂત્ર-૨૨૭ :-

ભગવન્ ! પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા સૌધર્મદેવોના સ્થાનો ક્યાં છે ? ભગવન્ !

સૌધર્મ દેવો ક્યાં વસે છે ? ગૌતમ ! જંબૂદ્વીપ દ્વીપના મેરુ પર્વતની દક્ષિણે આ રત્નપ્રભા પૃથ્વીના અતિ સમ રમણીય ભૂમિભાગથી યાવત્ ઉંચે દૂર ગયા પછી અહીં સૌધર્મ નામે કલ્પ કહેલ છે. પૂર્વ-પશ્ચિમ લાંબો, ઉત્તર-દક્ષિણ પહોળો, અર્ધ ચંદ્ર સંસ્થાન સંસ્થિત, કિરણોની માળા અને કાંતિના સમૂહ જેવા વર્ણવાળો છે. અસંખ્યાત કોડાકોડી યોજન લાંબો-પહોળો છે, તેની પરિધિ અસંખ્યાત કોડાકોડી યોજન છે. તે સર્વ રત્નમય, સ્વચ્છ યાવત્ પ્રતિરૂપ છે. ત્યાં સૌધર્મ દેવોના ૩૨-લાખ વિમાનો છે, તે વિમાનો સર્વ રત્નમય યાવત્ પ્રતિરૂપ છે.

તે વિમાનોના બહુમધ્ય દેશભાગે પાંચ અવતંસક કહ્યા છે. તે આ પ્રમાણે - અશોકાવતંસક, સપ્તવર્ણાવતંસક, ચંપકા વતંસક, ચૂતાવતંસક, મધ્યમાં સૌધર્માવતંસક. તે અવતંસકો સર્વ રત્નમય, સ્વચ્છ યાવત્ પ્રતિરૂપ છે. અહીં પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા સૌધર્મ દેવોના સ્થાનો કહ્યા છે. ઉપપાતાદિ ત્રણે લોકના અસંખ્યાતમાં ભાગે છે. ત્યાં ઘણાં સૌધર્મદેવો વસે છે. તે મહર્હિક યાવત્ પ્રભાસે છે. તેઓ ત્યાં પોત-પોતાના - લાખો વિમાનાવાસો, અગ્રમહિષીઓ, હજારો સામાનિકોનું એ પ્રમાણે ઔદિકમાં કહ્યું તેમ અહીં પણ સમજી લેવું. યાવત્ બીજા ઘણાં સૌધર્મકલ્પવાસી વૈમાનિક દેવો-દેવીઓનું આધિપત્ય કરતા યાવત્ વિચરે છે.

દેવેન્દ્ર દેવરાજ, વજ્રપાણિ, પુરંદર, શતકતુ, મધવા, સહસ્રાક્ષ, પાકશાસન, દક્ષિણાર્ધ લોકાધિપતિ બીજા લાખ વિમાન અધિપતિ, ઐરાવલ વાહન, સુરેન્દ્ર રજરહિત આકાશ જેવા વસ્ત્ર ધારણ કરનાર, માળા-મુગટ પહેરેલ, નવા સુવર્ણના સુંદર ચંચલ કુંડલો વડે જેના ગંડસ્થળો ઘસાય છે એવો ઋદ્ધિવાળો યાવત્ પ્રકાશિત કરતો શક ત્યાં ૩૨-લાખ વિમાનાવાસ, ૮૪,૦૦૦ સામાનિકો, ૩૩-બ્રાહ્મિંશક, ચાર લોકપાલ, સપ્તરિવાર આઠ અગ્રમહિષીઓ, ત્રણ પર્યાદા, સાત સૈન્યો, સાત સેનાધિપતિઓ, ચાર ગુણા ૮૪,૦૦૦ આત્મરક્ષક દેવો, બીજા પણ ઘણાં સૌધર્મકલ્પવાસી વૈમાનિક દેવો અને દેવીનું આધિપત્યાદિ કરતો યાવત્ રહે છે.

● વિવેચન-૨૨૭ :-

સૌધર્મકલ્પ સૂત્રમાં અર્ચિર્માલિં કિરણોની માળા અને કાંતિ સમૂહ, હાથમાં વજ્રધારી, અસુરાદિ નગરો વિદારનાર, પૂર્વભવે કાર્તિક શ્રેષ્ઠીના ભવની અપેક્ષાએ સો અભિગ્રહ વિશેષરૂપ પ્રતિમા અથવા શ્રાવકની પાંચમી પ્રતિમા સો વખત વહન કરનાર, જેને પાંચસો મંત્રીની બે આંખો છે એવો સહસ્રાક્ષ, મહામેઘો જેને આદીન છે તે, પાક નામે બળવાન્ રાક્ષસરૂપ શત્રુનું શાસન કરનાર, રજ રહિત અને સ્વચ્છ હોવાથી આકાશ જેવા વસ્ત્રધારી, માળા અને મુગટધારી, અતિશય સુંદર વર્ણ હોવાથી નવીન હોય તેવા સુવર્ણના સુંદર અને આશ્ચર્યકારી ચંચલ કુંડલો વડે સ્પર્શ કરાતા કપોલ પ્રદેશવાળો એવો ઈન્દ્ર છે.

● સૂત્ર-૨૨૮ થી ૨૩૪ :-

[૨૨૮] ભગવન્ ! પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા ઈશાન દેવોના સ્થાનો ક્યાં છે ?

ભગવન્ ! ઈશાન દેવો ક્યાં વસે છે ? ગૌતમ ! જંબૂદ્વીપ દ્વીપના મેરુ પર્વતની ઉત્તરે આ રત્નપ્રભા પૃથ્વીના બહુસમ-રમણીય ભૂમિભાગથી ઉપર ચંદ્ર-સૂર્ય-ગ્રહ-નક્ષત્ર-તારારૂપથી ઘણાં સો યોજન, ઘણાં હજારો યોજન યાવત્ ઉર્ધ્વ જઈને ઈશાન નામે કલ્પ કહેલ છે. તે પૂર્વ-પશ્ચિમ લાંબો, ઉત્તર-દક્ષિણ પહોળો, એ પ્રમાણે સૌધર્મકલ્પવત્ 'પ્રતિરૂપ છે' ત્યાં સુધી કહેવું.

ત્યાં ઈશાનદેવોના ૨૮-લાખ વિમાનાવાસ કહેલ છે. તે વિમાનો સર્વ રત્નમય યાવત્ પ્રતિરૂપ છે. તેમના બહુ મધ્ય દેશ ભાગે પાંચ અવતંસક કહ્યા છે. તે આ - અંકાવતંસક, સ્ફટિકાવતંસક, રત્નાવતંસક, જાત્યરૂપાવતંસક, મધ્યમાં ઈશાન અવતંસક. તે અવતંસકો સર્વરત્નમય યાવત્ પ્રતિરૂપ છે. અહીં પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા ઈશાનદેવોના સ્થાનો કહ્યા છે. તેના ઉપપાતાદિ ત્રણે લોકના અસંખ્યાતમા ભાગે છે. બાકી સૌધર્મ દેવોમાં કહ્યા મુજબ જાણવું યાવત્ વિચરે છે.

અહીં દેવેન્દ્ર દેવરાજ ઈશાન વસે છે. તે શૂલપાણી, વૃષભવાહન, ઉત્તરાર્ધ લોકાધિપતિ, ૨૮-લાખ વિમાનાવાસાધિપતિ, રજરહિત સ્વચ્છ વસ્ત્રધારી છે. બાકીનું શક મુજબ 'પ્રભાસે છે' ત્યાં સુધી જાણવું. તે ત્યાં ૨૮ લાખ વિમાનાવાસ, ૮૦,૦૦૦ સામાનિકો, ૩૩-ત્રાયસ્ત્રિંશક, ચાર લોકપાલો, સપરિવાર આઠ અગ્રમહિષી, ત્રણ પર્ષદા, સાત સૈન્યો, સાત સેનાધિપતિ, ૩,૨૦,૦૦૦ આત્મરક્ષક દેવો, બીજા પણ ઘણાં ઈશાનકલ્પવાસી દેવ-દેવીઓનું આધિપત્યાદિ કરતા યાવત્ વિચરે છે.

ભગવન્ ! પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા સનત્કુમાર દેવોના સ્થાનો ક્યાં છે ? ભગવન્ ! સનત્કુમાર દેવો ક્યાં વસે છે ? ગૌતમ ! સૌધર્મકલ્પની ઉપર ચારે દિશા-વિદિશામાં ઘણાં યોજન, ઘણાં સેંકડો યોજન, ઘણાં હજાર યોજન યાવત્ - X - ઉપર અહીં સનત્કુમાર નામે કલ્પ છે. તે પૂર્વ-પશ્ચિમ લાંબો, ઉત્તર-દક્ષિણ પહોળા છે. સૌધર્મમાં કહ્યા મુજબ 'પ્રતિરૂપ છે' ત્યાં સુધી જાણવું. ત્યાં સનત્કુમાર દેવોના બાર લાખ વિમાનો કહેલાં છે. તે વિમાનો બધાં રત્નમય યાવત્ પ્રતિરૂપ છે. તે વિમાનોના મધ્ય ભાગમાં પાંચ અવતંસકો કહ્યા છે - અશોકાવતંસક, સપ્તપર્ષ - ચંપક-ચૂતાવતંસક, મધ્યે સનત્કુમારાવતંસક. તે અવતંસકો સર્વ રત્નમય, સ્વચ્છ યાવત્ પ્રતિરૂપ છે. અહીં પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા સનત્કુમાર દેવોના સ્થાનો છે. ઉપપાતાદિ ત્રણે લોકના અસંખ્યાત ભાગે છે. ત્યાં ઘણાં સનત્કુમાર દેવો વસે છે. તેઓ મહર્ષિક યાવત્ પ્રભાસતા રહે છે. વિશેષ આ - અગ્રમહિષી નથી. દેવેન્દ્ર દેવરાજ સનત્કુમાર અહીં વસે છે. - X - બાકી શક મુજબ. તે ત્યાં બાર લાખ વિમાનો, ૭૨,૦૦૦ સામાનિકો, બાકી શક મુજબ જાણવું. - X -

ભગવન્ ! પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા માહેન્દ્ર દેવોના સ્થાનો ક્યાં કહ્યા છે. ભગવન્ ! માહેન્દ્ર દેવો ક્યાં વસે છે ? ગૌતમ ! ઈશાન કલ્પની ઉપર ચારે દિશાદિમાં ઘણાં યોજનો યાવત્ ઉંચે જતાં અહીં માહેન્દ્ર નામે કલ્પે છે. તે

સનત્કુમારવત્ કહેવો. વિશેષ આ - આઠ લાખ વિમાનાવાસ છે. અવતંસક ઈશાનવત્. વિશેષ એ - મધ્યમાં મહેન્દ્રાવતંસક છે. બાકી સનત્કુમાર દેવો સમાન કહેવું. દેવેન્દ્ર દેવરાજ માહેન્દ્ર અહીં વસે છે. બાકી સનત્કુમારવત્ કહેવું. વિશેષ આ - આઠ લાખ વિમાનાવાસ, ૭૦,૦૦૦ સામાનિક દેવો, યોગુણા ૭૦,૦૦૦ આત્મરક્ષક દેવોનું આધિપત્યાદિ કરે છે.

ભગવન્ ! પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા બ્રહ્મલોક દેવોના સ્થાનો ક્યાં છે ? ભગવન્ ! બ્રહ્મલોક દેવો ક્યાં વસે છે ? ગૌતમ ! સનત્કુમાર - માહેન્દ્ર કલ્પની ઉપર સમાન દિશા-વિદિશામાં ઘણાં યોજનો જઈને યાવત્ આ બ્રહ્મલોક નામે કલ્પ છે. તે પૂર્વ-પશ્ચિમ લાંબો, ઉત્તર-દક્ષિણ પહોળો, પ્રતિપૂર્ણ ચંદ્ર આકારે રહેલ, કિરણોની માળા અને કાંતિના સમૂહયુક્ત, બાકી સનત્કુમારવત્ જાણવું. વિશેષ એ કે - ચાર લાખ વિમાનો છે. અવતંસકો સૌધર્મના અવતંસકવત્ કહેવા. વિશેષ એ કે મધ્યમાં બ્રહ્મલોકવતંસક છે. અહીં બ્રહ્મલોક કલ્પના દેવોના સ્થાનો કહ્યા છે. બાકી પૂર્વવત્ યાવત્ રહે છે. અહીં દેવેન્દ્ર દેવરાજ બ્રહ્મ વસે છે. શેષ સનત્કુમારવત્ કહેવું. વિશેષ એ - ચાર લાખ વિમાનાવાસ, ૬૦,૦૦૦ સામાનિકો, યોગુણા ૬૦,૦૦૦ આત્મરક્ષક દેવો, બીજા ઘણાંનું યાવત્ રહે છે.

ભગવન્ ! પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા લાંતક દેવોના સ્થાનો ક્યાં કહ્યા છે ? ભગવન્ ! લાંતક દેવો ક્યાં વસે છે ? ગૌતમ ! બ્રહ્મલોક કલ્પની ઉપર સમાન દિશા-વિદિશામાં ઘણાં યોજનો યાવત્ ઘણાં કોડાકોડી યોજન ઉપર દૂર જઈને અહીં લાંતક નામે કલ્પ કહેલ છે. પૂર્વ-પશ્ચિમ લાંબો ઈત્યાદિ બ્રહ્મલોક અનુસાર કહેવું. વિશેષ એ - ૫૦,૦૦૦ વિમાનાવાસ કહેલ છે. અવતંસકો ઈશાનાવતંસક માફક જાણવા. માત્ર મધ્યમાં લાંતકાવતંસક છે. દેવો પૂર્વવત્ યાવત્ વિચરે છે. અહીં દેવેન્દ્ર દેવરાજ લાંતક વસે છે - આદિ સનત્કુમારવત્ કહેવું. વિશેષ એ - ૫૦,૦૦૦ વિમાનોનું, ૫૦,૦૦૦ સામાનિકોનું, બે લાખ આત્મરક્ષકોનું, બીજા પણ ઘણાં દેવ-દેવીઓનું આધિપત્યાદિ કરતા યાવત્ રહે છે.

ભગવન્ ! પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા મહાશુક દેવોના સ્થાનો ક્યાં કહ્યા છે ? ભગવન્ ! મહાશુક દેવો ક્યાં વસે છે ? ગૌતમ ! લાંતક કલ્પની ઉપર સમાન દિશા-વિદિશામાં યાવત્ જઈને ત્યાં મહાશુક નામે કલ્પ કહ્યો છે. પૂર્વ-પશ્ચિમ લાંબો, ઉત્તર-દક્ષિણ પહોળો બ્રહ્મલોક મુજબ જાણવો. વિશેષ આ - ૪૦,૦૦૦ વિમાનો કહ્યા છે. અવતંસકો સૌધર્માવતંસક માફક જાણવા. વિશેષ એ - મધ્યમાં મહાશુકાવતંસક છે યાવત્ વિચરે છે. અહીં દેવેન્દ્ર દેવરાજ મહાશુક છે તે સનત્કુમારવત્ જાણવો. વિશેષ આ - ૪૦,૦૦૦ વિમાનો, ૪૦,૦૦૦ સામાનિકો, ૧,૬૦,૦૦૦ આત્મરક્ષકોનું યાવત્ આધિપત્યાદિ કરતાં વિચરે છે.

ભગવન્ ! પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા સહસ્રાર દેવોના સ્થાનો ક્યાં કહ્યા છે ? ભગવન્ ! સહસ્રાર દેવો ક્યાં વસે છે ? ગૌતમ ! મહાશુક કલ્પની ઉપર સમાન

દિશા-વિદિશામાં યાવત્ જતાં, અહીં સહસ્રાર નામે કલ્પ છે. શેષ બ્રહ્મલોકવત્ જાણવું. વિશેષ એ - ૬૦૦૦ વિમાનાવાસ કહેલ છે. દેવો પૂર્વવત્. અવતંસકો ઈશાનના છે તેમ જાણવા. વિશેષ આ - મધ્યમાં સહસ્રારવતંસક છે યાવત્ વિચરે છે. અહીં દેવેન્દ્ર દેવરાજ સહસ્રાર વસે છે. સનત્કુમાર માફક જાણવા. વિશેષ એ - ૬૦૦૦ વિમાનાવાસ, ૩૦,૦૦૦ સામાનિકો, ૧,૨૦,૦૦૦ આત્મરક્ષકો યાવત્ આધિપત્યાદિ કરતો રહે છે.

ભગવન્ ! પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા આનત-પ્રાણત દેવોના સ્થાનો ક્યાં છે ? ભગવન્ ! આનત-પ્રાણત દેવો ક્યાં વસે છે ? ગૌતમ ! સહસ્રાર કલ્પની ઉપર સમાન દિશા-વિદિશામાં ક્યાં વસે છે ? ગૌતમ ! મધ્યમ ઐવેયકની ઉપર યાવત્ જઈને અહીં ઉપલીઐવેયકના ત્રણ ઐવેયક વિમાન પ્રસ્તટ છે. શેષ નીચલી ઐવેયકવત્ કહેવું. માત્ર અહીં ૧૦૦ વિમાનાવાસ છે. બાકી બધું અહમિંદ્ર પર્યન્ત પૂર્વવત્ કહેવું.

[૨૩૩] નીચલી ઐવેયકના ૧૧૧, મધ્યમના ૧૦૭, ઉપલીના ૧૦૦ અને અનુત્તરના પાંચ વિમાનો કહ્યા છે.

[૨૩૪] ભગવન્ ! પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા અનુત્તરોપપાતિક દેવોના સ્થાનો ક્યાં છે ? ભગવન્ ! અનુત્તરોપપાતિક દેવો ક્યાં વસે છે ? ગૌતમ ! આ રત્નપ્રભાપૃથ્વીના બહુ સમ રમણીય ભૂમિભાગથી ઉપર ચંદ્રં આદિથી ઘણાં સો યોજન યાવત્ ઘણાં કોડાકોડી યોજન ઉંચે જઈને સૌધર્મ, ઈશાનાદિ યાવત્ ૩૧૮ ઐવેયક વિમાનાવાસને ઓળંગીને ત્યાંથી અત્યંત દૂર જતાં રજરહિત, નિર્મળ, નિરંધકાર, વિશુદ્ધ એવા પાંચ દિશામાં પાંચ અનુત્તર મહા-મોટા મહાવિમાનો છે - વિજય, વૈજયંત, જયંત, અપરાજિત, સર્વાર્થસિદ્ધ. તે વિમાનો સર્વે રત્નમય, - X - યાવત્ - X - પ્રતિરૂપ છે. અહીં અનુત્તરોપપાતિક પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા દેવોના સ્થાનો કહ્યા છે. ત્રણે લોકના અસંખ્યાત ભાગે છે. ત્યાં ઘણાં અનુત્તરોપપાતિક દેવો વસે છે. બધાં સમઋદ્ધિક - X - યાવત્ - X - અહમિંદ્રનામે દેવગણ કહેલ છે.

● વિવેચન-૨૨૮ થી ૨૩૪ :-

સનત્કુમાર કલ્પમાં - સપ્તચ્ચિં - ચાર દિશારૂપ પાર્શ્વ ભાગ, સપ્રતિદિસિ - સમાન ચારે વિદિશામાં. સામાનિકની સંગ્રહણી ગાથા - જેમકે સૌધર્મેન્દ્રના ૮૪,૦૦૦ સામાનિકો, ઈશાનેન્દ્રના ૮૦,૦૦૦ સામાનિકો ઈત્યાદિ - X - જાણવું. અવતંસકો અતિદેશથી કહ્યા છે, માટે દૂરવબોધ છે. તેથી શિષ્યજનના અનુગ્રહાર્થે કહે છે - સૌધર્મમાં પૂર્વમાં અશોકાવતંસક, દક્ષિણમાં સપ્તપર્ણ, પશ્ચિમમાં ચંપક, ઉત્તરમાં ચૂતાવતંસક, મધ્યે સૌધર્માવતંસક. એ પ્રમાણે પૂર્વાદિ ક્રમથી ઈશાનમાં અંકાવતંસકાદિ જાણવા. સનત્કુમારમાં અશોકાદિ, માહેન્દ્રમાં અંકાદિ એ પ્રમાણે - X - છે.

ઐવેયક સૂત્રમાં - સમઋદ્ધિકં ઈત્યાદિ કહેવું. અર્ણિવા - ઈન્દ્ર રહિત,

અપેસ-પ્રેચ્ય રહિત, અપુરોહિય - પુરોહિત-શાંતિકર્મકારી રહિત કેમકે ત્યાં અશાંતિનો અભાવ છે.

● સૂત્ર-૨૩૫ થી ૨૫૬ :-

[૨૩૫] ભગવન્ ! સિદ્ધોના સ્થાનો ક્યાં કહ્યા છે ? ભગવન્ ! સિદ્ધો ક્યાં વસે છે ? ગૌતમ ! સર્વાર્થસિદ્ધ મહાવિમાનની ઉપરની સ્તુપિકાથી બાર યોજન ઉંચે ઈષ્ટપ્રાગ્ભારા નામે પૃથ્વી છે. તે ૪૫-લાખ યોજન લંબાઈ-પહોડાઈથી છે. તેની પરિધિ - ૧,૪૨,૩૦,૨૪૮ યોજનથી કંઈક અધિક છે. ઈષ્ટપ્રાગ્ભારા પૃથ્વીના બહુમધ્યદેશ ભાગનું આઠ યોજન પ્રમાણ ક્ષેત્ર, આઠ યોજન જડાઈથી છે. ત્યારપછી થોડી થોડી પ્રદેશ પરિણતિથી ઘટતા-ઘટતા સર્વ બાજુના છેડામાં માખીની પાંખ કરતાં પણ વધુ પાતળી છે અને જડાઈમાં અંગુલનો અસંખ્યાત ભાગ છે.

ઈષ્ટપ્રાગ્ભારા પૃથ્વીના બાર નામ છે - ઈષ્ટ, ઈષ્ટપ્રાગ્ભારા, તન્વી, તનુતન્વી, સિદ્ધિ, સિદ્ધાલય, મુક્તિ, મુક્તાલય, લોકાગ્ર, લોકાગ્રસ્તૂપિકા, લોકાગ્રપ્રતિવાહિની, સર્વ પ્રાણ ભૂત જીવ સત્ત્વ સુખાવહા. તે ઈષ્ટપ્રાગ્ભારા પૃથ્વી શ્વેત, શંકદલ જેવા વિમલ, સ્વસ્તિક-મૃણાલ-જલકણ-ઝાકળ-ગાયનું દૂધ-હાર જેવા વર્ણવાળી છે. તે યતા મૂકેલા છત્રના આકારે, સર્વ શ્વેત સુવર્ણમય છે, તે સ્વચ્છ, સુકોમલ, સ્નિગ્ધ, ઘૃષ્ટ, મૃષ્ટ, રજ-મલ-પંક-આવરણ રહિત, પ્રભા-શોભા-ઉદ્યોતસહિત, પ્રાસાદીયાદિ ચારે છે.

તે ઈષ્ટપ્રાગ્ભારાથી નીસરણીની ગતિથી એક યોજન ઉપર લોકાંત છે, તે યોજનના ઉપરના એક ગાઉ, તે ગાઉના ઉપરના છઠ્ઠા ભાગમાં સિદ્ધ ભગવંતો સાદિ-અનંત, અનેક જન્મ-જરા-મરણ-યોગિના પરિભ્રમણનો કલેશ, પુનર્ભવ અને ગર્ભવાસના પ્રપંચ રહિત, શાશ્વત, અનાગતકાળ રહે છે. ત્યાં પણ વેદ-વેદના-મમત્વ રહિત, અસંગ, સંસારથી મુક્ત, પ્રદેશનિર્વૃત્તાકારે રહે છે.

[૨૩૬] સિદ્ધો ક્યાં પ્રતિહત, ક્યાં પ્રતિષ્ઠિત છે ? ક્યાં શરીર છોડીને, ક્યાં જઈને સિદ્ધિ પદને પામે છે ?... [૨૩૭] અલોકમાં સિદ્ધો રોકાયેલ છે, લોકાગ્રે પ્રતિષ્ઠિત છે. અહીં શરીરનો ત્યાગ કરી ત્યાં જઈને સિદ્ધ થાય છે...

[૨૩૮] લાંબું કે ટૂંકું છેલ્લા ભવે જે સંસ્થાન હોય તેનાથી ત્રીજો ભાગ હીન સિદ્ધની અવગાહના કહી છે.

[૨૩૯] અહીં શરીર તજતા છેલ્લા સમયમાં આત્મ પ્રદેશમાં ઘનરૂપ જે સંસ્થાન હોય તે સંસ્થાન ત્યાં સિદ્ધને હોય.

[૨૪૦] ૩૩૩-^૧/૩ ધનુષ્ સિદ્ધોની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના છે... [૨૪૧] ચાર હાથ અને ત્રીજો ભાગ ન્યૂન એક હાથ સિદ્ધોની મધ્યમ અવગાહના છે... [૨૪૨] એક હાથ અને આઠ અંગુલ અધિક, સિદ્ધોની જઘન્ય અવગાહના છે... [૨૪૩] સિદ્ધોની અવગાહના શરીરના ત્રીજા ભાગ વડે હીન છે. તેથી જરા-મરણથી

મુક્ત સિદ્ધોનું સંસ્થાન અનિયત છે... [૨૪૪] જ્યાં એક સિદ્ધ છે, ત્યાં ભવક્ષયથી મુક્ત થયેલ અનંત સિદ્ધો હોય છે. તેઓ પરસ્પર અવગાઠ રહેલા અને બધાં લોકાંતને સ્પૃષ્ટ છે... [૨૪૫] સિદ્ધો પોતાના સર્વ આત્મપ્રદેશ વડે અવશ્ય અનંત સિદ્ધોને સ્પર્શે છે, દેશ-પ્રદેશથી પણ સ્પૃષ્ટ છે, તે પણ તેથી અસંખ્યાતગણાં છે... [૨૪૬] તેઓ અશરીરી, જીવઘન, દર્શન-જ્ઞાનના ઉપયોગવાળા છે, તેથી સાકાર-અનાકાર ઉપયોગ એ સિદ્ધોનું લક્ષણ છે... [૨૪૭] કેવલજ્ઞાનોપયુક્તાથી સર્વ ગુણ-પચાયિ જાણે છે. અનંત કેવલદર્શનથી બધું જ જુએ છે.

[૨૪૮] અવ્યાબાધ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત જે સુખ સિદ્ધોને છે, તે સુખ મનુષ્યો કે સર્વ દેવોને પણ નથી... [૨૪૯] સમસ્ત દેવગણનું સુખ, સર્વકાળના સમય વડે પિંડિત કરી, તેને અનંતગુણ કરી પુનઃ તેનો અનંતવાર વર્ગ કરો તો પણ સિદ્ધિસુખ તુલ્ય ન થાય... [૨૫૦] જે સિદ્ધના સુખની રાશિ સર્વકાળને એકઠો કરેલ હોય તેને અનંત વર્ગમૂલોથી ઘટાડીએ તો પણ સર્વકાશમાં ન સમાય.

[૨૫૧] જેમ કોઈ મ્હેચ્છ બહુવિધ નગરના ગુણોને જાણતો, ઉપમા અભાવે કહી શકતો નથી... [૨૫૨] એમ સિદ્ધોનું સુખ અનુપમ છે, તેને કોઈ ઉપમા નથી, તો પણ કંઈક વિશેષતાથી તેનું સાદેશ્યપણું કહું છું... [૨૫૩] જેમ કોઈ પુરુષ સર્વકામ ગુણિત ભોજન ખાઈને તૃષ્ણા-ક્ષુધા રહિત થઈ, અમૃતથી તૃપ્ત થયેલ હોઈ તેમ રહે... [૨૫૪] તેમ સર્વકાળ તૃપ્ત, અનુપમ નિર્વાણ પ્રાપ્ત સુખી સિદ્ધો અવ્યાબાધપણે શાશ્વત કાળ રહે.

[૨૫૫,૨૫૬] સિદ્ધ, બુદ્ધ, પારગત, પરંપરગત, કર્મકવચનો ત્યાગ કરેલ, જરા-મરણ-સંગરહિત, સર્વ દુઃખોથી તરી ગયેલ, જન્મ-જરા-મરણ બંધનથી મુક્ત, અવ્યાબાધ સુખને શાશ્વત કાળને માટે સિદ્ધો અનુભવે છે.

● વિવેચન-૨૩૫ થી ૨૫૬ :-

સિદ્ધ સૂત્રમાં એક યોજન કોડી ઇત્યાદિ પરિધિ પરિમાણ છે. - X - તેનું ગણિત ક્ષેત્ર સમાસ ટીકાથી જાણવું. ત્યાં ૪૫-લાખ યોજન પ્રમાણ વિસ્તારવાળા મનુષ્ય ક્ષેત્રની પરિધિનો વિસ્તૃત વિચાર છે. ઈષ્ટ પ્રાગ્ભારા પૃથ્વીના બરાબર મધ્યે લંબાઈ-પહોળાઈ-જાડાઈ-ઉંચાઈમાં આઠ યોજન પ્રમાણ ક્ષેત્ર છે, ઘટતાં-ઘટતાં - X - માખીની પાંચથી પણ પાતળી છેડે થઈ જાય છે. આ પૃથ્વીના બાર નામ -

(૧) ઈંસિ - પદના એક દેશમાં પદ સમુદાયનો આરોપ થતો હોવાથી ઈંષ્ટ - કહેવાય. (૨) ઈષ્ટપ્રાગ્ભારા, (૩) તનુ - બાકીની પૃથ્વીની અપેક્ષાએ પાતળી, (૪) તનુતનુ - જગત્ પ્રસિદ્ધ પદાર્થોથી પણ પાતળી, કેમકે માખીની પાંખ પણ છે કે પાતળી હોય છે. (૫) સિદ્ધિ - સિદ્ધ ક્ષેત્રની નીકટતાથી. (૬) સિદ્ધાલય - સિદ્ધ ક્ષેત્રની નીકટતાથી ઉપચારથી સિદ્ધોનું આલય કહ્યું. એ રીતે (૭) મુક્તિ, (૮) મુક્તાલય જાણવું. (૯) લોકાગ્ર-લોકના અગ્ર ભાગે હોવાથી. (૧૦) લોકાગ્રસ્તુપિકા, (૧૧) લોકાગ્ર પ્રતિવાહિની - લોકના અગ્રભાગ વડે ધારણ કરાય છે માટે. (૧૨) સર્વ

પ્રાણભૂત જીવ સત્ત્વ સુખાવહ - તે સર્વેને સુખ આપનાર. તેમાં પ્રાણ-બે ત્રણ ચાર ઈન્દ્રિય, ભૂત-તરુ, જીવ-પંચેન્દ્રિય, સત્ત્વ-શેષ પ્રાણી.

તે ઈષ્ટત્યાગભારા પૃથ્વી શ્વેત છે. શ્વેતપણાને બતાવવા સૂત્રકારે ઉપમાઓ આપી છે. જેમકે શંખદળ ચૂર્ણનો નિર્મળ સ્વસ્તિક, મૃણાલ, જળકણ ઇત્યાદિ. ઝતાનક - ઉંધુ કરાયેલ જે છત્ર, તે રૂપ આકારવાળી. સર્વથા શ્વેત સુવર્ણમયી. તે ઈષ્ટત્યાગભારા પૃથ્વીથી ઉપર નિસરણીની ગતિથી એક યોજન જતાં લોકાંત પ્રાપ્ત થાય છે. તે એક યોજનનો ઉપલો ચોથો ગાઉ છે. તે ગાઉનો સૌથી ઉપરનો છદ્ધો ભાગ, ત્યાં સિદ્ધ રહે છે.

તેઓ સાદિ છે, કેમકે કર્મક્ષય થયા પછી જ સિદ્ધ થાય છે. આના વડે અનાદિ શુદ્ધ પુરુષ પ્રવાદનો નિષેધ જણાવ્યો. તેઓ અનંત છે. કેમકે રાગાદિ અભાવે પડવાનો અસંભવ છે. કેમકે રાગાદિ જ સિદ્ધપણાથી ભ્રષ્ટ કરવા સમર્થ છે. પણ તે સિદ્ધોને નથી. કેમકે સિદ્ધોએ તેનો નિર્મૂળ - નાશ કર્યો છે, તેથી રાગાદિ બીજ ફરી ઉત્પન્ન થતાં નથી. અનેક જન્મ, મરણ વડે તે-તે યોનિમાં સંસાર ભ્રમણથી જે કલંકી ભાવ - કદર્થના થાય છે, તેમજ દિવ્ય સુખને પ્રાપ્ત થયેલાને ફરી સંસારમાં ગર્ભવાસનો પ્રપંચ પ્રાપ્ત થાય છે. તે બંનેને ઓળંગેલા સિદ્ધો તેથી જ શાશ્વત કાળ રહે છે.

સિદ્ધક્ષેત્રમાં ગયેલા તે સિદ્ધ ભગવંતો પુરુષવેદાદિ રહિત, શાતા-અશાતા વેદના રહિત, મમત્વરહિત, બાહ્યાભ્યંતર સંગ રહિત છે. કયા હેતુથી આમ કહ્યું ? સંસારથી મૂકાયેલા છે. તેથી તેઓ અવેદા, અવેદના, નિર્મમ, અસંગ છે. વળી તેઓ આત્મ પ્રદેશો વડે નિષ્પન્ન થયેલ સંસ્થાન જેઓનું છે એવા છે, પણ તેમનું બાહ્ય પુદ્ગલો વડે સંસ્થાન નથી. કેમકે પાંચે શરીર તજેલ છે.

અહીં શિષ્યનો પ્રશ્ન છે - સિદ્ધો કયાં સ્ખલના પામે છે ? - X - કયાં સ્થાને રહેલા છે ? કયા ક્ષેત્રમાં બૌદ્ધિ - શરીર છોડીને કયાં જઈને સિદ્ધ થાય છે - નિષ્ઠિતાર્થ થાય છે ? - X - X - આચાર્ય ઉત્તર આપે છે - અલોકમાં સિદ્ધો સ્ખલિત થાય છે. અલોક - કેવળ આકાશાસ્તિકાય. અહીં અલોકમાં ધર્માસ્તિકાયાદિ અભાવે ગતિ થતી નથી. તેથી અલોકને અડીને રહેવું તે જ સ્ખલના છે, પણ સિદ્ધો પ્રતિઘાત રહિત હોવાથી સંબંધ થતાં વિઘાત થવા રૂપ સ્ખલના થતી નથી. કેમકે પ્રતિઘાતયુક્ત પદાર્થોનો સંબંધ થવાથી વિઘાત થવા રૂપ સ્ખલના થાય છે, અન્યથી નહીં. સિદ્ધો પંચાસ્તિકાયાત્મક લોકાગ્રે પ્રતિષ્ઠિત - ફરી સંસારમાં પાછા ન આવવું પડે તે રીતે રહેલા છે. અહીં - મનુષ્યલોકમાં શરીરનો ત્યાગ કરીને સમયાંતર અને પ્રદેશાંતર - બીજા આકાશપ્રદેશોનો સ્પર્શ કર્યા વિના ત્યાં લોકના અગ્ર ભાગે સિદ્ધ થાય છે - કૃતાર્થ થાય છે.

હવે સિદ્ધિપદને પ્રાપ્ત થયેલ સિદ્ધોનું સંસ્થાન બતાવે છે - ૫૦૦ ધનુષ્પ્રમાણ દીર્ઘ, બે હસ્તપ્રમાણ દ્રુસ્વ. 'વા' શબ્દથી મધ્યમ પ્રકારે છેલ્લા ભાવે જે સંસ્થાન છે, તે શરીરના ઉદર આદિના છિદ્રો પૂરવાથી તેના ત્રીજા ભાગ વડે હીન, સિદ્ધો જેમાં

રહે છે, તે અવગાહના - આત્મપ્રદેશોની અવસ્થા તીર્થકર-ગણધરે કહેલ છે. અર્થાત્ પૂર્વભવાપેક્ષાએ ત્રિભાગ સંસ્થાન છે.

આ જ વાત સ્પષ્ટ કરે છે - જેટલા પ્રમાણનું સંસ્થાન આ મનુષ્યભવમાં હતું - [ભવ - જેમાં કર્મને વશવર્તી પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થાય તે શરીર] તે શરીરનો ત્યાગ કરતા અર્થાત્ કાયયોગ છોડતા છેલ્લા સમયે શુકલધ્યાનના સૂક્ષ્મ ક્રિયા અપ્રતિપાતી નામે ચોથા પાયાના સામર્થ્યથી વદન, ઉદરાદિ છિદ્રોને પૂરવાથી ત્રીજા ભાગ વડે આત્મ પ્રદેશો વડે ઘનરૂપ તે જ સંસ્થાન મૂળ શરીરના પ્રમાણની અપેક્ષાએ ત્રીજા ભાગ વડે હીન પ્રમાણવાળું તે લોકના અગ્રભાગવર્તી તે સિદ્ધોને હોય છે.

હવે અવગાહનાથી ઉત્કૃષ્ટાદિ અવગાહના ભેદ કહે છે - ૩૩૩-^૧/_૩ ભાગ, સિદ્ધોની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના તીર્થકર-ગણધરોએ કહી છે. આ અવગાહના ૫૦૦ ધનુષ્ શરીરવાળાને આશ્રીને છે. [શંકા] મરુદેવી નાભિ કુલકરના પત્ની હતા. નાભિનું શરીર પરપ ધનુષ્ હતુ, તે જ મરુદેવીનું હતું. કેમકે “સંઘયણ-સંસ્થાન-ઉચ્ચત્વ કુલકર સમાન હોય” એ શાસ્ત્ર વચન છે. મરુદેવી મોક્ષે ગયા. તેના શરીરનો ત્રીજો ભાગ બાદ કરતા ૩૫૦ ધનુષ્ થાય તો ઉક્ત ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના કેમ ઘટી શકે ? ના, તે દોષ નથી. મરુદેવા નાભિથી કંઈક ન્યૂન પ્રમાણ હતા. કેમકે સ્વ-સ્વકાલ અપેક્ષાથી સ્ત્રીઓ કંઈક ન્યૂન હોય છે. તેથી મરુદેવીના ૫૦૦ ધનુષ્ શરીરમાં કોઈ દોષ નથી. ભાષ્યકાર કહે છે - નાભિથી કંઈક ન્યૂન હોવાથી ૫૦૦ ધનુષ્ જે ઘટે અથવા હાથીના સ્કંધે આરૂઢ હોવાથી સંકુચિત શરીરે સિદ્ધ થયા છે. તેથી શરીર સંકોચને લીધે અધિક અવગાહના ન હોય.

ચાર હાથ અને ત્રીજો ભાગ ન્યૂન એક હાથ મધ્યમ અવગાહના કહી.

[શંકા] જઘન્યપદે સાત હાથ ઉંચાઈવાળાની આગમમાં સિદ્ધિ કહી છે, તો ઉક્ત અવગાહના જઘન્ય કહેવાય. મધ્યમ કઈ રીતે કહી ? [સમાધાન] વસ્તુ તત્ત્વના અજ્ઞાનથી હોવાથી અચુક્ત છે. કેમકે જઘન્ય પદે સાત હાથ પ્રમાણવાળાની સિદ્ધિ તીર્થકરની અપેક્ષાએ કહી છે. સામાન્ય કેવલી તેથી ન્યૂન પ્રમાણવાળા પણ હોય. અહીં અવગાહના પ્રમાણ વિચાર સામાન્ય સિદ્ધોની અપેક્ષાથી છે, માટે કંઈ દોષ નથી. જઘન્ય અવગાહના - પરિપૂર્ણ એક હાથ અને આઠ આંગળ છે. તે બે હાથ પ્રમાણવાળા કૂર્માપુત્ર આદિની જાણવી અથવા સાત હાથની ઉંચાઈવાળા છતાં ગ્રંથમાં પીલવા વડે સંકુચિત શરીરવાળાની અપેક્ષાએ જઘન્ય જાણવી.

ભાષ્યકારશ્રીની ત્રણ ગાથા અહીં વૃત્તિકારે મૂકેલ છે.

હવે સિદ્ધોનું સંસ્થાનલક્ષણ કહે છે - અનિત્યંસ્થ છે. - X - X - કેમકે વદનાદિના પોલાણ પૂરવા વડે પૂર્વનો આકાર અન્યથા થવાથી અનિચત આકારવાળું છે. સિદ્ધાદિના ગુણોના વર્ણનમાં “સિદ્ધ દીર્ઘ નથી કે હ્રસ્વ નથી” એમ કહી દીર્ઘપણાદિનો નિષેધ કર્યો છે. તે પણ પૂર્વાકારની અપેક્ષાએ સંસ્થાનના જુદાપણાથી જાણવો, પણ સંસ્થાનના સર્વથા અભાવથી નહીં. - X - X -

આ સિદ્ધો પરસ્પર ભિન્ન દેશમાં રહેલા છે કે નહીં ? એમ કહીએ છીએ - “નથી”. કયા હેતુથી ? જ્યાં એક સિદ્ધ નિર્વાણને પામેલ છે, ત્યાં અનંતા સિદ્ધો ભવના ક્ષયથી મુક્ત થયેલા છે. અહીં ભવક્ષયના કથનથી સ્વેચ્છાએ ભવમાં અવતારગ્રહણ શક્તિવાળા સિદ્ધનો નિષેધ કર્યો છે. સિદ્ધો અન્યોન્ય સમવગાહ છે. કેમકે ધર્માસ્તિકાયાદિવત્ તેવા અચિંત્ય પરિણામ છે. તેમજ લોકને અંતે બધાં સ્પર્શીને રહેલા છે. એક સિદ્ધ નિચમા પોતાના સર્વ આત્મપ્રદેશો વડે અનંત સિદ્ધોને સ્પર્શે છે. સર્વ પ્રદેશોથી સ્પર્શિત સિદ્ધો કરતાં દેશ-પ્રદેશથી સ્પર્શિત સિદ્ધો અસંખ્યાતગણ છે. કઈ રીતે ? અહીં એક સિદ્ધનું જેટલું અવગાહના ક્ષેત્ર છે, તેટલા પરિપૂર્ણ એક ક્ષેત્રમાં બીજા અનંત સિદ્ધો હોય છે. તે સિવાયના બીજા સિદ્ધો, તે ક્ષેત્રના એકેક પ્રદેશને સ્પર્શીને રહ્યા છે, તે પણ પ્રત્યેક અનંતા છે. - X - તે મૂળક્ષેત્રના એકેક પ્રદેશને છોડીને રહેલા સિદ્ધો પણ અનંત છે - X - એમ પ્રદેશની હાનિ-વૃદ્ધિ વડે જેઓ રહેલા છે, તે સિદ્ધો પરિપૂર્ણ એક ક્ષેત્રમાં રહેલ સિદ્ધોથી અસંખ્યાતગણાં છે, કેમકે પૂર્ણગાઠ ક્ષેત્રના પ્રતિપદેશ અનંત સિદ્ધો રહેલ છે અને તે પ્રદેશો અસંખ્યાતા છે. - X - X -

હવે સિદ્ધોનું લક્ષણ કહે છે - અવિદ્યમાન શરીર અર્થાત્ ઔદારિકાદિ પંચવિધ શરીર રહિત. ઉદરાદિના છિદ્રો પૂરવાથી આત્મપ્રદેશ ઘન થાય છે માટે જીવધન. કેવલજ્ઞાન-કેવલદર્શનના ઉપયોગવાળા. સામાન્ય દર્શક જ્ઞાન, વિશેષગ્રાહક જ્ઞાન કહેવાય છે, તેથી સાકાર-અનાકાર ઉપયોગરૂપ છે. - X - X - X - હવે સિદ્ધો કેવલજ્ઞાન-કેવલદર્શન વડે સમગ્ર વસ્તુને જાણે છે, એ બતાવે છે - કેવલજ્ઞાનથી ઉપચુક્ત, પણ અંતઃકરણથી નહીં, કેમકે તેમને અંતઃકરણ ન હોય. તેથી કેવલજ્ઞાનના ઉપયોગવાળા. સર્વ પદાર્થોના ગુણ અને પર્યાયોને જાણે છે. અહીં પ્રથમ ભાવ શબ્દ પદાર્થવરાચી, બીજો પર્યાયવાચી છે. ગુણ-પર્યાયનો આ પ્રમાણે ભેદ છે - દ્રવ્યની સાથે રહેનારા ધર્મો તે ગુણ અને અનુક્રમે થનારા ધર્મો તે પર્યાય. અનંત કેવલદર્શનો વડે તેઓ સર્વથા જુએ છે. કેવલદર્શનની અનંતતા સિદ્ધોના અનંતપણાથી જાણવી. અહીં જ્ઞાનનું પ્રથમ ગ્રહણ, પહેલા તેના ઉપયોગમાં રહેલા સિદ્ધ થાય છે, તે જણાવવા છે. હવે તેમના નિરૂપમ સુખવાળાને કહે છે -

ચકવર્તી આદિને પણ તે સુખ નથી. અનુત્તર સુધી સર્વ દેવોને પણ તે સુખ નથી કે જે સુખ વિવિધ આબાધાના અભાવવાળા સિદ્ધોને છે. બીજા પ્રકારે આ સુખનો અભાવ કહે છે - દેવગણનું ત્રણે કાળનું સંપૂર્ણ સુખ, તેને સર્વકાળના સમયોથી ગુણીએ, તેને અનંતગણું કરતાં જેટલું સુખ થાય, તે અસત્ કલ્પનાથી એકેક આકાશપ્રદેશે સ્થાપીએ. એમ સકલ આકાશ પ્રદેશો પૂરવાથી તે અનંત થાય, તેના અનંતા વર્ગ કરીએ, તો પણ તે સુખ મુક્તિના સુખ તુલ્ય ન થાય.

આ જ વાત બીજા ભંગથી કહે છે - સિદ્ધોના સુખની રાશિને સર્વ સાદિ અનંતકાળથી પિંડિત કરીએ અર્થાત્ સિદ્ધો જે સુખ પ્રતિ સમય અનુભવે તે એકત્ર

કરીએ, તેને અનંત વર્ગમૂળોથી ઘટાડતા - X - સિદ્ધપણના પ્રથમ સમયાભાવી સુખ માત્ર રહે, તે પણ સર્વ આકાશમાં ન સમાય. - X - અહીં ભાવાર્થ આ છે - વિશિષ્ટ આનંદરૂપ સુખ ગ્રહણ કરવું કે જ્યાંથી આરંભી શિષ્ટ પુરુષો સુખ શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે. - X - તે સુખથી માંડીને એક એક ગુણની વૃદ્ધિના તારતમ્યથી સુખને અનંતગુણ પર્યન્ત વધારવું. જેનાથી બીજું કોઈ ચડીયાતું ન હોય એવું છેવટનું સુખ એવું અત્યંત ઉપમારહિત, એકાંત ઉત્સુકતાની નિવૃત્તિરૂપ અત્યંત સ્થિરતારૂપ છેલ્લી કોટીનું સુખ તે સર્વદા સિદ્ધોને હોય તે સુખથી માંડીને પ્રથમના સુખથી ઉપર વચ્ચે રહેલ તારતમ્યથી સુખના વિશેષરૂપ અંશો, સર્વાકાશના પ્રદેશોથી ઘણાં વધારે છે, માટે કહ્યું સર્વાકાશમાં ન સમાય. - X -

હવે સિદ્ધના સુખોની નિરૂપમતા બતાવે છે - જેમ કોઈ મ્લેચ્છ ગૃહનિવાસાદિ બહુ પ્રકારના નગરના ગુણો જાણવા છતાં અરણ્યમાં જઈ અન્ય મ્લેચ્છોને કહેવા સમર્થ નથી. કેમકે તેની પાસે ઉપમાનો અભાવ છે. આનો ભાવાર્થ કથાનકથી જાણવો, તે આ છે - એક મહા અરણ્યવાસી મ્લેચ્છ અરણ્યમાં રહે છે. એક સમયે અશ્વથી હરણ કરાયેલ એક રાજા અટવીમાં આવ્યો. તે તેણે જોયો સત્કારીને રાજાને પોતાને ગામે લઈ ગયો. રાજા પણ તેને નગરમાં લઈ ગયો. તેને ઉપકારી સમજી અત્યંત સન્માન કર્યું. રાજાની જેમ રહેવા લાગ્યો. કેટલાંક કાળે અરણ્યમાં પાછો આવ્યો. અરણ્યવાસીઓએ પૂછ્યું - નગર કેવું લાગ્યું? તે જાણવા છતાં મ્લેચ્છ ઉપમાના અભાવે કંઈ કહી ન શક્યો.

એ પ્રમાણે સિદ્ધોનું સુખ અનુપમ છે. કેમકે ઉપમા નથી. તો પણ બાળજનોને સમજાવવા કંઈક સરખાપણું કહે છે - X - જેમ કોઈ પુરુષ સર્વ કામના ગુણયુક્ત, સર્વ પ્રકારના સૌંદર્ય વડે સંસ્કારવાળું ભોજન ખાઈને ક્ષુધા-તૃષ્ણાથી રહિત થયેલો અમૃતથી તૃપ્ત થયેલ હોય તેમ રહે છે. તેમ નિર્વાણપ્રાપ્ત સિદ્ધો આદિ-અનંતકાળ તૃપ્ત-સર્વ પ્રકારની ઉત્સુકતાની નિવૃત્તિ થવાથી પરમ સંતોષને પ્રાપ્ત થયેલા, ઉપમા અભાવે અનન્ય સદૈશ, પડવાનો અભાવ હોવાથી શાશ્વત, - X - અવ્યાબાધ સુખને પ્રાપ્ત રહે છે.

એનો વિશેષ વિચાર કરે છે - સિત - બાંધેલ આઠ પ્રકારના કર્મ જેઓએ ધ્માત - ભસ્મીભૂત કર્યા છે, અનેક ભવના કર્મરૂપ ઈંધણ બાળી નાંખેલ છે. એવા સિદ્ધો છે. સામાન્યથી કર્માદિ સિદ્ધો પણ કહેવાય છે. - X - તેથી તેનો નિષેધ કરવા કહે છે. બુદ્ધ - અજ્ઞાન નિદ્રામાં સુતેલ જગત્માં પર-ઉપદેશ વિના જીવાદિરૂપ તત્ત્વને જાણેલ છે એવા. સર્વજ્ઞ સર્વદર્શી સ્વભાવરૂપ બોધવાળા. વળી “સંસાર અને નિર્વાણમાં રહેલ નથી, પણ વિશ્વ કલ્યાણાર્થે રહેલ છે “એવાનો નિષેધ કરતાં કહ્યું - પારગત - જેઓ સંસાર કે પ્રયોજનના અંતને પામેલા છે તે. તથા ભવ્યત્વ વડે સૂચિત સકલ પ્રયોજન સમાપ્તિ વડે સમગ્ર કર્તવ્યશક્તિ રહિત.

કેટલાંક ચદૈચ્છવાદીઓ ક્રમ સિવાય સિદ્ધપણું જણાવે છે - X - તેનો નિષેધ

કરવા “પરંપરાગત” વિશેષણ મૂક્યું. જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રરૂપ પરંપરાથી અથવા મિથ્યાદૈષ્ટિ, સાસ્વાદન, સમ્યગ્ મિથ્યાદૈષ્ટિ આદિ ચૌદ ગુણસ્થાનકોની પરંપરાથી મુક્તિને પામેલા છે. કેટલાક વાદીઓ - “કર્મ ક્વચથી નહીં મુકાયેલા માને છે” - X - “તીર્થને માટે ફરી સંસારમાં અવતાર ધારણ કરવો” એ વાત માને છે. તેમના મતનો નિષેધ કરવા કહે છે - કર્મરૂપ ક્વચ રહિત, પ્રબળપણે - ફરી સંસારમાં અવતાર ન ધારણ કરવારૂપે જેણે કર્મરૂપ ક્વચનો ત્યાગ કર્યો છે એવા. તેથી જ - શરીરના અભાવે જરારહિત, મરણરહિત - કેમકે શરીર રહિત હોવાથી તેને પ્રાણના ત્યાગરૂપ મરણનો અસંભવ છે. - X - X - વળી તેઓ સંગરહિત છે, કેમકે બાહ્ય અભ્યંતર પરિગ્રહ રહિત છે.

સર્વ દુઃખને તરી ગયેલા, જન્મ-જરા-મરણ અને તેના બધાંના કારણભૂત કર્મોનો સમગ્રપણે નાશ થયેલ હોવાથી વિશેષથી મુકાયેલા, તેથી સર્વ દુઃખને તરી ગયેલ - કેમકે દુઃખના કારણોનો અભાવ છે, તેથી જ સિદ્ધો અવ્યાબાધ શાશ્વત સુખને અનુભવે છે.

મુનિ દીપરત્નસાગરે કરેલ
પદ-૨-નો ટીકા સહિતનો અનુવાદ પૂર્ણ

❁ **પદ-૩-અલ્પબહુત્વ** ❁
— X — X — X —

૦ બીજા પદની વ્યાખ્યા કરી. હવે ત્રીજું પદ આરંભે છે - તેનો સંબંધ આ રીતે - પહેલા પદમાં પૃથ્વીકાયિકાદિ કહ્યા. બીજામાં તેના સ્વસ્થાનાદિ વિચાર્યા. આ પદમાં દિશાના વિભાગાદિ વડે તેમનું અલ્પબહુત્વ કહેવાનું છે. તેમાં આ દ્વારગાથા સંગ્રહ -

● સૂત્ર-૨૫૭,૨૫૮ :-

દિશા, ગતિ, ઈન્દ્રિય, કાય, યોગ, વેદ, કષાય, લેશ્યા, સમ્યક્ત્વ, જ્ઞાન, દર્શન, સંયત, ઉપયોગ, આહાર, ભાષક, પરિત, પર્યાત, સૂક્ષ્મ, સંજી, ભવ, અસ્તિકાય, જીવ, ક્ષેત્ર, બંધ, પુદ્ગલ અને મહાદંડક [એમ ત્રીજા પદના ૨૭-દ્વારો છે.]

● વિવેચન-૨૫૭,૨૫૮ :-

પહેલું દિશાદ્વાર, પછી ગતિદ્વાર એ ક્રમથી સૂત્રાર્થમાં જણાવ્યા મુજબ ૨૭-દ્વારો છે. તેમાં સોળમું પરિતદ્વાર - પ્રત્યેક શરીરી અને શુકલ પાક્ષિકોનું દ્વાર. વીસમું ભવ - ભવસિદ્ધિક દ્વાર છે.

❁ **પદ-૩-દ્વાર-૧** ❁

● સૂત્ર-૨૫૯ :-

દિશાને અનુસરીને સૌથી થોડાં જીવો પશ્ચિમ દિશામાં છે, તેનાથી પૂર્વમાં વિશેષાધિક, દક્ષિણમાં તેથી વિશેષાધિક અને ઉત્તરમાં તેનાથી વિશેષાધિક છે.

● વિવેચન-૨૫૯ :-

અહીં પહેલા આચારંગ સૂત્રમાં દિશાના અનેક પ્રકારો વર્ણવ્યા છે, તેમાં અહીં ક્ષેત્ર દિશા લેવી. કેમકે તે નિયત છે. બીજી પ્રાય: અનવસ્થિત અને અનુપયોગી છે. ક્ષેત્ર દિશાનું ઉત્પત્તિસ્થાન તિર્છા લોકના મધ્યભાગે રહેલ આઠ રુચક પ્રદેશો છે. દિશાની અપેક્ષાથી સૌથી થોડાં જીવો પશ્ચિમ દિશામાં છે. કઈ રીતે ? આ અલ્પબહુત્વ બાદર જીવોની અપેક્ષાએ સમજવું. સૂક્ષ્મ જીવાશ્રિત નહીં. કેમકે સૂક્ષ્મ જીવો સર્વલોકમાં વ્યાપ્ત અને પ્રાય: બધે સરખાં છે. બાદર જીવોમાં પણ સર્વથી ઘણાં જીવો વનસ્પતિકાયિકો છે. કેમકે તે જીવો હંમેશાં અનંત સંખ્યારૂપે હોય છે. - X - જ્યાં પુષ્કળ પાણી હોય ત્યાં ઘણાં વનસ્પતિકાયિકો હોય છે. - X - પાણીમાં પનક અને સેવાળાદિ અવશ્ય હોય છે. તે બંને બાદર નામકર્મના ઉદયવાળા છે, તો પણ સૂક્ષ્મ અવગાહના અને ઘણાં જીવોના પિંડરૂપ હોવાથી બધે હોવા છતાં ચર્મચક્ષુથી દેખાતા નથી. કહ્યું છે - તે વાળના અગ્રભાગો સૂક્ષ્મ પનક જીવના શરીરની અવગાહનાથી અસંખ્યાતગણાં છે. ન દેખાય તો પણ છે.

આ વિશ્વમાં સર્વ જીવોથી ઘણાં વનસ્પતિકાયિકો છે. - X - X - પાણીમાં બાદર

વનસ્પતિ જીવો પણ હોય છે, પણ તેઓ સૂક્ષ્મ અવગાહનાવાળા અને આજ્ઞાગ્રાહ્ય છે. પુષ્કળ પાણી સમુદ્રાદિમાં હોય છે. કેમકે દ્વીપથી સમુદ્રનો વિસ્તાર બમણો છે. તે સમુદ્રોમાં પ્રત્યેક પૂર્વ-પશ્ચિમમાં અનુક્રમે ચંદ્ર-સૂર્યના દ્વીપો છે. જ્યાં તે દ્વીપ છે, ત્યાં પાણીનો અભાવ છે. પાણીના અભાવે વનસ્પતિનો પણ અભાવ હોય છે. કેવળ પશ્ચિમમાં લવણ સમુદ્રમાં ગૌતમ નામે દ્વીપ અધિક છે. ત્યાં પાણીના અભાવે વનસ્પતિનો અભાવ છે, તેથી પશ્ચિમમાં થોડા વનસ્પતિકાય છે.

તેનાથી પૂર્વ દિશામાં વિશેષાધિક છે. કેમકે ત્યાં ગૌતમદ્વીપ નથી. - X - તેનાથી દક્ષિણમાં વિશેષાધિક છે, કેમકે ત્યાં ચંદ્ર-સૂર્યના દ્વીપો નથી. પાણી પુષ્કળ હોવાથી વનસ્પતિકાયિક પણ ઘણાં છે. તેનાથી ઉત્તરદિશામાં વિશેષાધિક જીવો છે. કેમકે ઉત્તર દિશામાં સંખ્યાત યોજન પ્રમાણ દ્વીપોમાં કોઈ દ્વીપમાં લંબાઈ અને પહોળાઈથી સંખ્યાતા કોડ યોજન પ્રમાણ માનસ સરોવર છે તેથી ત્યાં વધુ પાણી છે, પાણી હોવાથી ઘણી વનસ્પતિ છે. શંખાદિ બેઈન્દ્રિયો છે, કીડી વગેરે ઘણાં તેઈન્દ્રિય છે. ભ્રમરાદિ ચઉરિન્દ્રિયો છે અને મત્સ્યાદિ ઘણાં પંચેન્દ્રિયો છે. માટે ઉત્તરમાં ઘણાં જીવો છે, એમ દિશાને આશ્રીને જીવોનું અલ્પબહુત્વ કહ્યું. હવે વિશેષ -

● સૂત્ર-૨૬૦ :-

દિશાની અપેક્ષાએ સૌથી થોડાં પૃથ્વીકાયિકો છે. તેથી ઉત્તરમાં વિશેષાધિક પૂર્વમાં વિશેષાધિક, પશ્ચિમમાં વિશેષાધિક છે. દિશાની અપેક્ષાએ સૌથી થોડાં અપ્કાયિકો પશ્ચિમમાં છે, પૂર્વમાં વિશેષાધિક, દક્ષિણમાં વિશેષાધિક, ઉત્તરમાં વિશેષાધિક છે.

દિશાની અપેક્ષાએ સૌથી થોડાં તેઉકાયિકો દક્ષિણ અને ઉત્તરમાં છે, પૂર્વમાં સંખ્યાતગણા, પશ્ચિમમાં વિશેષાધિક છે.

દિશાની અપેક્ષાએ સૌથી થોડાં વાયુકાયિકો પૂર્વમાં, પશ્ચિમમાં વિશેષાધિક, ઉત્તરમાં વિશેષાધિક, દક્ષિણમાં વિશેષાધિક છે.

દિશાની અપેક્ષાએ સૌથી થોડાં વનસ્પતિકાયિક પશ્ચિમમાં, પૂર્વમાં વિશેષ, દક્ષિણમાં વિશેષ ઉત્તરમાં વિશેષ છે.

દિશાની અપેક્ષાએ સૌથી થોડાં બેઈન્દ્રિયો પશ્ચિમમાં, પૂર્વમાં વિશેષાધિક, દક્ષિણમાં વિશેષાધિક, ઉત્તરમાં વિશેષાધિક છે. એ પ્રમાણે જ તેઈન્દ્રિયો અને ચઉરિન્દ્રિયોમાં પણ જાણવું.

દિશાની અપેક્ષાએ સૌથી થોડાં નૈરચિકો પૂર્વ, પશ્ચિમ, ઉત્તરમાં છે, દક્ષિણમાં અસંખ્યાતગણાં છે. એ પ્રમાણે જ રત્નપ્રભા પૃથ્વીનૈરચિક, શર્કરપ્રભા-વાલુકપ્રભા-પંકપ્રભા-દૂમપ્રભા-તમઃપ્રભા-અઘઃસપ્તમી પૃથ્વીનૈરચિકો સંબંધે પણ જાણવું.

દક્ષિણના અઘઃસપ્તમી નરકપૃથ્વીના નૈરચિકોથી છઠ્ઠી તમઃપ્રભા પૃથ્વીના નૈરચિકો પૂર્વ-પશ્ચિમ-ઉત્તરમાં અસંખ્યાતગણાં છે, તેથી દક્ષિણ દિશામાં

અસંખ્યાતગણાં છે. દક્ષિણ દિશાના તમઝભા પૃથ્વીના નૈરચિકોથી પાંચમી ધૂમપ્રભા પૃથ્વીના નૈરચિકો પૂર્વ-પશ્ચિમ-ઉત્તરમાં અસંખ્યાતગણાં છે તેથી દક્ષિણમાં અસંખ્યાતગણાં છે. એ પ્રમાણે આ ૪ ક્રમથી પંકજભા, વાલુકાભા, શર્કરભા, રત્નપ્રભાના આલાવા કહેવા.

દિશાની અપેક્ષાએ - સૌથી થોડાં પંચેન્દ્રિયતિર્યચ પશ્ચિમમાં, પૂર્વમાં વિશેષાધિક, દક્ષિણમાં વિશેષાધિક, ઉત્તરમાં વિશેષાધિક છે. દિશાની અપેક્ષાએ - સૌથી થોડાં મનુષ્યો દક્ષિણ-ઉત્તરમાં, પૂર્વમાં સંખ્યાતગણા, પશ્ચિમમાં વિશેષ છે.

દિશાની અપેક્ષાએ સૌથી થોડાં ભવનવાસી દેવો પૂર્વ-પશ્ચિમમાં છે, તેથી ઉત્તરમાં અસંખ્યાતગણાં, દક્ષિણમાં તેથી અસંખ્યાતગણાં છે. દિશાની અપેક્ષાએ સૌથી થોડાં વ્યંતરો પૂર્વમાં, પશ્ચિમમાં વિશેષાધિક, ઉત્તરમાં વિશેષાધિક, દક્ષિણમાં તેથી વિશેષાધિક છે. દિશાની અપેક્ષાએ સૌથી થોડાં જ્યોતિષ્ક દેવો પૂર્વ-પશ્ચિમમાં, દક્ષિણમાં વિશેષ, ઉત્તરમાં વિશેષ છે.

દિશાની અપેક્ષાથી સૌથી થોડાં દેવો સૌધર્મ કલ્પમાં પૂર્વ-પશ્ચિમમાં છે, ઉત્તરમાં અસંખ્યાતગણા, દક્ષિણમાં વિશેષાધિક છે. આ પ્રમાણે ૪ ઈશાનકલ્પથી માહેન્દ્રકલ્પ સુધી આલાવો કહેવો. દિશાની અપેક્ષાએ સૌથી થોડા દેવો બ્રહ્મલોક કલ્પમાં પૂર્વ-પશ્ચિમ-ઉત્તરમાં છે, દક્ષિણમાં અસંખ્યાતગણાં છે. આ પ્રમાણે સહસ્રારકલ્પ સુધી આ આલાવા કહેવા.

ત્યારપછી હે આયુષ્યમાન્ શ્રમણ ! બહુ સમાનપણે છે. દિશાની અપેક્ષાએ સૌથી થોડાં સિદ્ધો દક્ષિણ-ઉત્તરમાં છે, પૂર્વમાં સંખ્યાતગણાં, પશ્ચિમમાં વિશેષાધિક છે.

● વિવેચન-૨૬૦ :-

દિશાને આશ્રીને. પૃથ્વીકાયિકને વિચારતા સૌથી થોડાં દક્ષિણ દિશામાં છે, કઈ રીતે ? જ્યાં ઘન ભાગ છે, ત્યાં ઘણાં પૃથ્વીકાયિકો છે. પોલાણ છે ત્યાં થોડાં છે. દક્ષિણમાં ભવનપતિના ઘણાં ભવનો, ઘણાં નરકાવાસો છે. તેથી ઘણાં પોલાણો સંભવે છે. તેથી દક્ષિણમાં થોડાં પૃથ્વીકાયિકો છે. ઉત્તરમાં વિશેષાધિક છે, કેમકે ત્યાં દક્ષિણથી ઓછા ભવન, ઓછા નરકાવાસો છે. તેથી વધુ ઘન ભાગ સંભવે છે, તેથી પૃથ્વીકાયિકો વિશેષાધિક કહ્યા. પૂર્વમાં તેથી વિશેષાધિક છે, કેમકે ચંદ્ર-સૂર્યના દ્વીપો છે. તેથી પશ્ચિમમાં વિશેષાધિક છે, કેમકે - x - પશ્ચિમમાં ગૌતમ નામે દ્વીપ અધિક છે.

(પ્રશ્ન) પશ્ચિમમાં. ગૌતમદ્વીપ છે, તેમ હજાર યોજન ઉંડા અધોલૌકિક ગ્રામો પણ છે. તેથી તુલ્ય પૃથ્વીકાયિક ૪ પ્રાપ્ત થાય, પણ વિશેષાધિક ન હોય. [ઉત્તર] એમ નથી. કેમકે અધોલૌકિક ગામનું ઉંડાણ ૧૦૦૦ યોજન છે, ગૌતમદ્વીપ ૧૦૭૬ યોજન ઉંચો, વિસ્તારમાં ૧૨,૦૦૦ યોજન છે. મેરુથી આરંભી અધોલૌકિક ગ્રામોની પૂર્વદિશામાં જે નજીકમાં હીનપણું, અધિક હીનપણું છે, તે પૂર્વમાં પુષ્કળ ખાડાં છે તેથી. અધોલૌકિકના ખાલી ભાગ કરતાં ગૌતમ દ્વીપ અધિક ૪ થાય, તુલ્ય નહીં.

માટે તેટલા અંશે પશ્ચિમમાં પૃથ્વીકાયિક વિશેષાધિક છે.

હવે અપ્કાયિકોનું અલ્પબહુત્વ-સૌથી થોડાં અપ્કાયિકો પશ્ચિમમાં છે. કેમકે ગૌતમદ્વીપમાં અપ્કાયિકો નથી. તેથી વિશેષાધિક પૂર્વમાં છે કેમકે ગૌતમદ્વીપ નથી. તેથી વિશેષાધિક દક્ષિણમાં છે. કેમકે ત્યાં ચંદ્ર-સૂર્યના દ્વીપો નથી. તેથી વિશેષ ઉત્તરમાં છે. કેમકે ત્યાં માનસ સરોવર છે.

દક્ષિણ અને ઉત્તરમાં સૌથી થોડાં તેઉકાયિકો છે. કેમકે મનુષ્યક્ષેત્રમાં ૪ બાદર તેઉકાયિકો છે. તેમાં પણ જ્યાં ઘણાં મનુષ્ય છે ત્યાં તેઉકાયિકો ઘણાં હોય છે. કેમકે ત્યાં સંઘવાદિ કિયાનો વિશેષ સંભવ છે. - x - તેમાં દક્ષિણમાં પાંચ ભરતમાં અને ઉત્તરમાં પાંચ ઐરવતમાં ક્ષેત્ર થોડું હોવાથી મનુષ્યો થોડાં છે. તેથી તેઉકાયિકો પણ થોડાં છે - x - તેથી સૌથી થોડાં તેઉકાયિકો દક્ષિણ અને ઉત્તરમાં છે. સ્વસ્થાન અપેક્ષાએ પ્રાયઃ પરસ્પર સરખાં છે. તેથી પૂર્વમાં સંખ્યાતગણાં છે, કેમકે ક્ષેત્ર સંખ્યાતગણું છે. તેથી પશ્ચિમમાં વિશેષાધિક છે. કેમકે અધોલૌકિક ગામોમાં ઘણાં મનુષ્યો છે.

અહીં જ્યાં પોલાણ છે, ત્યાં વાયુ છે. ઘન ભાગ છે ત્યાં વાયુનો અભાવ છે. તેમાં પૂર્વ દિશામાં પુષ્કળ ઘન ભાગ છે. માટે ત્યાં થોડાં વાયુ છે. તેથી પશ્ચિમમાં વિશેષાધિક છે. કેમકે અધોલૌકિક ગ્રામનો સંભવ છે. તેથી ઉત્તરમાં વિશેષાધિક છે. કેમકે ત્યાં ભવન અને નરકાવાસ ઘણા હોવાથી અધિક પોલાણ છે. તેથી દક્ષિણમાં વિશેષાધિક છે કેમકે દક્ષિણમાં ઘણાં ભવન અને નરકાવાસો છે.

જ્યાં ઘણું પાણી છે, ત્યાં ઘણી અનંતકાયિક વનસ્પતિ છે. બેઈન્દ્રિયો ઘણાં હોય. શેવાલાદિને આશ્રીને તેઈન્દ્રિયો ઘણાં હોય. ભ્રમરાદિ ચઈરિન્દ્રિયો ઘણાં હોય. તેથી બધાં અપ્કાયિકવત્ કહેવા.

નૈરચિકોમાં સૌથી થોડાં પૂર્વ-ઉત્તર-પશ્ચિમમાં છે. કેમકે ત્યાં પુષ્પાવકીર્ણ નરકાવાસો અલ્પ છે. પ્રાયઃ સંખ્યાત યોજન વિસ્તારવાળા છે. તેથી દક્ષિણમાં અસંખ્યાતગણાં નૈરચિકો છે. કેમકે કૃષ્ણપાક્ષિક ઘણાં જીવો દક્ષિણમાં ઉપજે છે. જીવો બે બેદે-કૃષ્ણ પાક્ષિક અને શુક્લપાક્ષિક. કંઈક ન્યૂન અર્ધ પુદ્ગલપરાવર્ત સંસાર બાકી છે, તે શુક્લપાક્ષિક. તે સિવાયના કૃષ્ણપાક્ષિક. - x - તેથી શુક્લપાક્ષિકો થોડાં છે, કેમકે અલ્પસંસારી થોડાં છે. કૃષ્ણ પાક્ષિકો ઘણાં છે કેમકે અધિકસંસારી ઘણાં છે. તે તથા સ્વભાવથી દક્ષિણમાં ઉત્પન્ન થાય છે. પૂર્વાચાર્યો કહે છે -

કૃષ્ણપાક્ષિકો દીર્ઘ સંસારી હોય. ઘણાં પાપના ઉદયે દીર્ઘસંસારી થાય. કુરુકર્મી હોય છે. કુરુકર્મી તથાસ્વભાવથી તદ્ભવ મોક્ષગામી છતાં દક્ષિણમાં ઉપજે છે. કહ્યું છે - પ્રાયઃકુરુકર્મી જીવો ભવ્ય છતાં દક્ષિણમાં નૈરચિક, તિર્યચ, મનુષ્ય અને અસુરાદિ સ્થાનોમાં જાય છે. - x - x -

નૈરચિકોના અલ્પબહુત્વ માફક દરેક નરકપૃથ્વીના નૈરચિકોનું અલ્પબહુત્વ કહેવું કેમકે બધે યુક્તિ સમાન છે.

હવે સાતે નરકપૃથ્વીનું દિશાને આશ્રીને અલ્પબહુત્વ-સાતમી નરક પૃથ્વીમાં પૂર્વ-ઉત્તર-પશ્ચિમ દિશાના નૈરયિકોથી દક્ષિણના નૈરયિકો અસંખ્યાતગણાં છે. તેથી તમઃપ્રભા પૃથ્વીના પૂર્વ-ઉત્તર-પશ્ચિમના અસંખ્યાતગણાં, કેમકે અહીં સર્વોત્કૃષ્ટ પાપ કરનાર સંજી પંચેન્દ્રિયો સાતમી નરકે ઉપજે છે. હીન, અધિક હીન આદિ છટ્ટી વગેરે નરકપૃથ્વીમાં ઉપજે છે. સર્વોત્કૃષ્ટ પાપકર્તા સૌથી થોડાં અને ક્રમશઃ હીન, હીનતરાદિ પાપકર્તા ઘણાં છે. તેથી સાતમીથી છટ્ટીમાં વધુ એ રીતે ઉત્તરોત્તર ક્રમથી વધુ-વધુ કહ્યા છે. - X - X -

તિર્યચ પંચેન્દ્રિય સૂત્ર અપ્કાયિક માફક જાણવું.

સૌથી થોડાં મનુષ્યો દક્ષિણ અને ઉત્તર દિશામાં છે. કેમકે પાંચ ભરત-પાંચ ઐરવત ક્ષેત્રો નાના છે. તેથી પૂર્વમાં સંખ્યાતગણાં કેમકે તે ક્ષેત્ર સંખ્યાતગણું છે. તેથી પશ્ચિમમાં વિશેષાધિક છે. કેમકે અધોલૌકિક ગ્રામ વિશે મનુષ્ય સંખ્યા ઘણી છે.

દિશાની અપેક્ષાએ સૌથી થોડાં ભવનવાસી પૂર્વ અને પશ્ચિમમાં છે. કેમકે ત્યાં ભવનો થોડાં છે. તેથી ઉત્તરમાં સંખ્યાતગણાં છે. કેમકે ભવનવાસી દેવોનું પોતાનું સ્થાન છે. તેથી દક્ષિણમાં સંખ્યાતગણાં છે કેમકે ત્યાં ભવનો ઘણાં વધારે છે. પ્રત્યેક નિકાચે ચાર-ચાર લાખ ભવનો અધિક છે. ત્યાં કૃષ્ણ પાક્ષિકો ઘણાં ઉત્પન્ન થાય છે, માટે તે અસંખ્યાતગણાં છે.

વ્યંતર સૂત્ર - જ્યાં પોલાણ ભાગ છે, ત્યાં વ્યંતરો ચાલે છે. જ્યાં ઘન ભાગ છે, ત્યાં ચાલતા નથી. પૂર્વમાં ઘન ભાગ હોવાથી વ્યંતરો થોડાં છે. પશ્ચિમમાં વિશેષાધિક છે, કેમકે અધોલૌકિક ગામમાં પોલાણનો સંભવ છે. તેથી ઉત્તરમાં વિશેષાધિક છે કેમકે ત્યાં સ્વસ્થાન હોવાથી વ્યંતરોના નગરાવાસો છે. તેથી દક્ષિણમાં વિશેષાધિક છે. કારણ કે ત્યાં ઘમાં નગરો છે.

સૌથી થોડાં જ્યોતિષક પૂર્વ-પશ્ચિમમાં છે. કેમકે ચંદ્ર-સૂર્યના દ્વીપોમાં થોડાં જ જ્યોતિષકો હોય છે. તેથી દક્ષિણમાં વિશેષાધિક છે. કેમકે ત્યાં ઘણાં વિમાનો છે અને કૃષ્ણપાક્ષિકો દક્ષિણમાં ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી ઉત્તરમાં વિશેષાધિક છે. કેમકે માનસ સરોવરમાં કિંડા કરવામાં પ્રવૃત્ત ઘણાં જ્યોતિષકો રહે છે. વળી માનસસરોવરમાં જે મત્સ્યાદિ જલચરો છે, તે નજીકમાં રહેલ વિમાનોના દર્શનથી તેને જાતિસ્મરણ થાય છે. કંઈક વ્રત અંગીકાર કરી, અનશનાદિથી નિયાણુ કરી જ્યોતિષકમાં ઉપજે છે.

સૌધર્મકલ્પમાં સૌથી થોડાં પૂર્વ-પશ્ચિમમાં દેવો છે. કેમકે આલિકા પ્રવિષ્ટ વિમાનો ચારે દિશામાં સરખાં છે. જે પુષ્પાવકીર્ણ વિમાનો છે, તેમાં ઘણાં અસંખ્યાતા યોજન વિસ્તારવાળાં છે અને તે દક્ષિણ-ઉત્તરમાં છે. પૂર્વ-પશ્ચિમથી ઉત્તરમાં અસંખ્યાતગણા છે. કેમકે ત્યાં પુષ્પાવકીર્ણ વિમાનો ઘણાં છે. દક્ષિણમાં વિશેષાધિક છે, કેમકે કૃષ્ણપાક્ષિકો ત્યાં ઉત્પન્ન થાય છે. એ રીતે ઈશાનાદિ.

બ્રહ્મલોક કલ્પે સૌથી થોડાં પૂર્વ-ઉત્તર-પશ્ચિમના દેવો છે. કેમકે કૃષ્ણપાક્ષિક તિર્યચો દક્ષિણમાં ઉત્પન્ન થાય છે. તે જ કારણે દક્ષિણમાં અસંખ્યાતગણાં છે. એ

રીતે લાંતકાદિ કહેવા.

આનતાદિમાં મનુષ્યો જ ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી ત્યાંથી પ્રત્યેકમાં ચારે દિશાએ પ્રાયઃ સરખા ઉત્પન્ન થાય છે.

સિદ્ધો દક્ષિણ-ઉત્તરમાં થોડાં છે, કેમકે મનુષ્યો જ સિદ્ધ થાય છે. - X - તેમાં દક્ષિણમાં પાંચ ભરત, ઉત્તરમાં પાંચ ઐરવત ક્ષેત્રમાં ક્ષેત્રની અલ્પતાથી અલ્પ મનુષ્યો સિદ્ધ થાય છે, વળી સુષમ સુષમાદિ કાળમાં તો સિદ્ધિનો અભાવ છે. - X - તેનાથી પૂર્વમાં સંખ્યાતગણાં છે, કેમકે પૂર્વમહાવિદેહ ક્ષેત્ર સંખ્યાતગણું છે. તેથી ત્યાંના મનુષ્યો પણ સંખ્યાતગણાં છે, વળી સર્વ કાળે સિદ્ધ થાય છે. તેનાથી પશ્ચિમમાં વિશેષાધિક છે. કેમકે ત્યાં અધોલૌકિક ગ્રામો છે.

❁ પદ-૩-દ્વાર-૨-ગતિ ❁

● સૂત્ર-૨૬૧ :-

ભગવન્ ! આ નૈરયિક, તિર્યચયોનિક, મનુષ્ય, દેવ અને સિદ્ધોમાં પાંચ ગતિના સંદેષથી કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ? ગૌતમ ! સૌથી થોડાં મનુષ્યો છે, નૈરયિકો અસંખ્યાતગણાં, દેવો અસંખ્યાતગણા, સિદ્ધો અનંતગણા, તેનાથી તિર્યચો અનંતગણાં છે.

ભગવન્ ! આ નૈરયિક, તિર્યચયોનિક, તિર્યચયોનિક સ્ત્રી, મનુષ્ય, માનુષી, દેવો, દેવી, સિદ્ધો એ આઠ ગતિના સંદેષથી કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય, વિશેષાધિક છે ? ગૌતમ ! સૌથી થોડાં માનુષીઓ છે, મનુષ્યો અસંખ્યાતગણાં છે, નૈરયિકો અસંખ્યાતગણા, તિર્યચયોનિકીઓ અસંખ્યાતગણી, દેવો અસંખ્યાત ગણા, દેવીઓ સંખ્યાતગણી, સિદ્ધો અનંતગણા, તિર્યચીણી અનંતગણી છે.

● વિવેચન-૨૬૧ :-

સૌથી થોડાં મનુષ્યો છે, કેમકે છજીવાર છેદ કરવા વડે જે રાશિનો છેદ થાય એટલે જે રાશિનો અર્ધાર્ધ છેદ કરતાં છજીવાર છેદ થાય, છજીવાર બમણાં કરતાં જે સંખ્યા થાય તેટલા મનુષ્યો છે. મનુષ્યોથી નૈરયિકો અસંખ્યાતગણાં છે. - X - X - તેથી દેવો અસંખ્યાતગણાં છે - X - X - તેથી સિદ્ધો અનંતગણાં છે. કેમકે તે અભવ્યોથી અનંતગણાં છે, તેથી તિર્યચો અનંતગણાં છે, કેમકે સિદ્ધોથી વનસ્પતિકાયિકો અનંતગણાં છે. એ પ્રમાણે નૈરયિક, તિર્યચ, મનુષ્ય, દેવ અને સિદ્ધોનું અલ્પબહુત્વ કહ્યું.

હવે નૈરયિક, તિર્યચ, તિર્યચસ્ત્રી આદિ આઠેનું અલ્પબહુત્વ કહે છે - સૌથી થોડી મનુષ્યસ્ત્રીઓ છે, કેમકે સંખ્યાતા કોટાકોટી પ્રમાણ છે. તેથી મનુષ્યો અસંખ્યાતગણાં છે. અહીં સંમૂર્છિમ મનુષ્યો પણ લેવા. કેમકે વેદની વિવક્ષા નથી. તે સંમૂર્છિમો વમનથી આરંભી નગરની ખાળ આદિમાં ઉપજતા અસંખ્યાતા હોય છે. મનુષ્યોથી નૈરયિકો અસંખ્યાતગણાં છે. - X - X - તેથી તિર્યચસ્ત્રીઓ અસંખ્યાતગણી

છે. - X - X - તેથી દેવો અસંખ્યાતગણાં છે. - X - તેથી દેવીઓ સંખ્યાતગણી છે, કેમકે દેવ કરતાં બ્રહ્મીશગણી છે. તેથી સિદ્ધો અનંતગણાં છે, તેથી તિર્યચો અનંતગણાં છે.

❁ પદ-૩, દ્વાર-૩-‘ઈન્દ્રિયદ્વાર’ ❁

● સૂત્ર-૨૬૨ :-

ભગવન્ ! આ ઈન્દ્રિયવાળા, એકેન્દ્રિય, બેઈન્દ્રિય, તેઈન્દ્રિય, ચઠિરિન્દ્રિય, પંચેન્દ્રિય, અનિન્દ્રિય જીવોમાં કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ? ગૌતમ ! સૌથી થોડાં પંચેન્દ્રિયો છે, ચઠિરિન્દ્રિય વિશેષાધિક, તેઈન્દ્રિયો વિશેષાધિક, બેઈન્દ્રિયો વિશેષાધિક, અનિન્દ્રિયો અનંતગણા, એકેન્દ્રિયો અનંતગણાં, સર્વેન્દ્રિય વિશેષ છે.

આ અપર્યાપ્તા સેન્દ્રિય, એક-બે-ત્રણ-ચાર-પાંચ ઈન્દ્રિયમાં કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ? ગૌતમ ! સૌથી થોડાં પંચેન્દ્રિય અપર્યાપ્તા છે, ચઠિરિન્દ્રિય અપર્યાપ્તા વિશેષાધિક, તેઈન્દ્રિય અપર્યાપ્તા વિશેષાધિક, બેઈન્દ્રિય અપર્યાપ્તા વિશેષાધિક, એકેન્દ્રિય અપર્યાપ્તા અનંતગણાં, સેન્દ્રિય અપર્યાપ્તા વિશેષાધિક છે.

ભગવન્ ! આ પર્યાપ્તા સેન્દ્રિય, એક-બે-ત્રણ-ચાર-પાંચ ઈન્દ્રિયવાળામાં કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય, વિશેષાધિક છે ? ગૌતમ ! સૌથી થોડાં પર્યાપ્તા ચઠિરિન્દ્રિય, પર્યાપ્તા પંચેન્દ્રિય વિશેષાધિક, બેઈન્દ્રિય પર્યાપ્તા વિશેષાધિક, તેઈન્દ્રિય પર્યાપ્તા વિશેષાધિક, એકેન્દ્રિય પર્યાપ્તા અનંતગણાં, સેન્દ્રિય-પર્યાપ્તા તેથી વિશેષાધિક છે.

ભગવન્ ! આ પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા સેન્દ્રિયોમાં કોણ કોનાથી અલ્પ આદિ છે ? ગૌતમ ! સૌથી થોડાં અપર્યાપ્તા સેન્દ્રિય છે, પર્યાપ્તા સેન્દ્રિયો તેથી સંખ્યાતગણાં છે.

ભગવન્ ! આ પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા એકેન્દ્રિયોમાં કોણ કોનાથી અલ્પ-બહુ-તુલ્ય-વિશેષાધિક છે ? ગૌતમ ! સૌથી થોડાં અપર્યાપ્તા એકેન્દ્રિયો, પર્યાપ્તા એકેન્દ્રિયો સંખ્યાતગણાં છે.

ભગવન્ ! આ પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા બેઈન્દ્રિયોમાં ? ગૌતમ ! સૌથી થોડાં પર્યાપ્તા બેઈન્દ્રિયો, અપર્યાપ્તા અસંખ્યાતગણાં.

ભગવન્ ! પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા તેઈન્દ્રિયોમાં ? સૌથી થોડાં પર્યાપ્તા તેઈન્દ્રિયો, અપર્યાપ્તા અસંખ્યાતગણાં છે.

ભગવન્ ! પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા ચઠિરિન્દ્રિયોમાં ? સૌથી થોડાં પર્યાપ્તા ચઠિરિન્દ્રિયો, અપર્યાપ્તા અસંખ્યાતગણાં છે.

ભગવન્ ! પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા પંચેન્દ્રિયોમાં ? ગૌતમ ! સૌથી થોડાં પર્યાપ્તા

પંચેન્દ્રિયો, અપર્યાપ્તા અસંખ્યાતગણાં.

ભગવન્ ! પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા સેન્દ્રિય, એક-બે-ત્રણ-ચાર-પાંચ ઈન્દ્રિયોમાં કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય, વિશેષાધિક છે ? ગૌતમ ! સૌથી થોડાં પર્યાપ્તા ચઠિરિન્દ્રિય, પર્યાપ્તા પંચેન્દ્રિય વિશેષાધિક, પર્યાપ્તા બેઈન્દ્રિય વિશેષાધિક-પર્યાપ્તા તેઈન્દ્રિય વિશેષ, અપર્યાપ્તા પંચેન્દ્રિય અસંખ્યાતગણાં, અપર્યાપ્તા ચઠિરિન્દ્રિય વિશેષાધિક, અપર્યાપ્તા તેઈન્દ્રિય વિશેષાધિક, અપર્યાપ્તા બેઈન્દ્રિય વિશેષાધિક, અપર્યાપ્તા એકેન્દ્રિય અનંતગણાં, અપર્યાપ્તા સેન્દ્રિય વિશેષાધિક, પર્યાપ્તા એકેન્દ્રિય સંખ્યાતગણાં, પર્યાપ્તા સેન્દ્રિય વિશેષાધિક, તેથી સેન્દ્રિયો વિશેષાધિક છે.

● વિવેચન-૨૬૨ :-

હવે ઈન્દ્રિય દ્વાર - સૌથી થોડાં પંચેન્દ્રિયો છે - X - X - તેથી ચઠિરિન્દ્રિયો વિશેષાધિક - X - X - તેથી તેઈન્દ્રિયો વિશેષાધિક છે - X - X - તેથી બેઈન્દ્રિયો વિશેષાધિક છે. - X - તેથી અનિન્દ્રિયો અનંત ગુણ છે, કેમકે સિદ્ધો અનંતા છે. તેથી એકેન્દ્રિયો અનંતગુણ છે. કેમકે વનસ્પતિકાચિકોથી સિદ્ધોથી અનંતગણાં છે. તેનાથી સેન્દ્રિય વિશેષાધિક છે. કેમકે તેમાં બેઈન્દ્રિયાદિનો સમાવેશ છે.

સામાન્યજીવોનું અલ્પબહુત્વ કહ્યું હવે અપર્યાપ્તાનું-સૌથી થોડાં અપર્યાપ્તા પંચેન્દ્રિયો છે. - X - અપર્યાપ્તા ચઠિરિન્દ્રિય તેથી વિશેષાધિક છે - X - તેથી અપર્યાપ્તા તેઈન્દ્રિયો વિશેષાધિક છે. - X - અપર્યાપ્તા બેઈન્દ્રિયો તેથી વિશેષાધિક છે. - X - તેથી અપર્યાપ્તા એકેન્દ્રિયો અનંતગણાં છે કેમકે અપર્યાપ્ત વનસ્પતિકાચિકો અનંત હોવાથી હંમેશાં વિદ્યમાન છે. તેથી સેન્દ્રિય અપર્યાપ્તા વિશેષાધિક છે. કેમકે અપર્યાપ્તા બેઈન્દ્રિયોનો તેમાં પ્રક્રોષ છે.

હવે પર્યાપ્તાનું અલ્પબહુત્વ - સૌથી થોડાં પર્યાપ્તા ચઠિરિન્દ્રિયો છે કેમકે તે અલ્પાયુ છે, તેથી ઘણો કાળ રહેતા નથી, તેથી પ્રશ્ન સમયે થોડાં પ્રાપ્ત થાય. - X - તેથી પર્યાપ્તા પંચેન્દ્રિયો વિશેષાધિક છે - X - તેથી પર્યાપ્તા બેઈન્દ્રિયો વિશેષાધિક છે. - X - તેથી પર્યાપ્તા તેઈન્દ્રિયો વિશેષાધિક છે. - X - તેથી પર્યાપ્તા એકેન્દ્રિય અનંતગણાં છે. કેમકે વનસ્પતિકાચ પર્યાપ્તા અનંત છે તેથી સેન્દ્રિય પર્યાપ્તા વિશેષાધિક છે. - X -

હવે પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા સેન્દ્રિયાદિનું અલ્પબહુત્વ - સૌથી થોડાં સેન્દ્રિય અપર્યાપ્તા, સેન્દ્રિયમાં એકેન્દ્રિયો જ ઘણાં છે, તેમાં સૂક્ષ્મ ઘણાં છે, કેમકે સર્વ લોકમાં વ્યાપ્ત છે. સૂક્ષ્મ અપર્યાપ્તા સૌથી થોડાં, તેથી પર્યાપ્તા સંખ્યાતગણાં છે. તથા સૌથી થોડાં બેઈન્દ્રિય પર્યાપ્તા છે - X - તેથી અપર્યાપ્તા બેઈન્દ્રિય અસંખ્યાતગણાં છે. એ રીતે તેઈન્દ્રિયાદિ પણ જાણવા.

હવે પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા સેન્દ્રિયાદિનું સમુદિત અલ્પબહુત્વ કહે છે - બધું બીજા, ત્રીજા અલ્પબહુત્વની ભાવનાનુસાર સ્વયં જાણવું.

● સૂત્ર-૨૬૩ :-

ભગવન્ ! આ સકાયિક, પૃથ્વીકાયિક, અપ્કાયિક, તેઉકાયિક, વાયુકાયિક, વનસ્પતિકાયિક, ત્રસકાયિક, અકાયિકોમાં કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ? ગૌતમ ! સૌથી થોડાં ત્રસકાયિક, તેઉકાયિક અસંખ્યાતગણાં, પૃથ્વીકાયિક વિશેષાધિક, અપ્કાયિક વિશેષાધિક, વાયુકાયિક વિશેષાધિક, અકાયિક અનંતગણાં, વનસ્પતિકાયિક અનંતગણા, સકાયિક વિશેષાધિક છે.

ભગવન્ ! આ સકાયિક, પૃથ્વી-અપ્-તેઉ-વાયુ-વનસ્પતિ-ત્રસકાયિક, અપર્યાપ્તામાં કોણ કોનાથી અલ્પ આદિ છે ? ગૌતમ ! સૌથી થોડાં અપર્યાપ્તા ત્રસકાયિક, અપર્યાપ્તા તેઉકાયિક અસંખ્યાતગણાં, અપર્યાપ્તા પૃથ્વીકાયિક વિશેષાધિક, અપર્યાપ્તા અપ્કાયિક વિશેષાધિક, અપર્યાપ્તા વાયુકાયિક વિશેષાધિક, અપર્યાપ્તા વનસ્પતિકાયિક અનંતગણા, સકાયિક અપર્યાપ્તા વિશેષાધિક છે.

ભગવન્ ! સકાયિક, પૃથ્વી યાવત્ ત્રસકાયિક પર્યાપ્તામાં કોણ કોનાથી અલ્પાદિ છે ? ગૌતમ ! સૌથી થોડાં પર્યાપ્તા ત્રસકાયિક, પર્યાપ્ત તેઉકાયિક અસંખ્યાતગણાં, પર્યાપ્તા પૃથ્વીકાયિક વિશેષાધિક, પર્યાપ્તા અપ્કાયિક વિશેષાધિક, પર્યાપ્તા વાયુકાયિક વિશેષાધિક, પર્યાપ્તા વનસ્પતિકાયિક અનંતગણાં, સકાયિક વિશેષાધિક છે.

ભગવન્ ! પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા સકાયિકમાં ? સૌથી થોડાં અપર્યાપ્તા સકાયિક, પર્યાપ્તા સકાયિક સંખ્યાતગણા.

ભગવન્ ! પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા પૃથ્વીકાયિકમાં ? ગૌતમ ! સૌથી થોડાં અપર્યાપ્તા પૃથ્વીકાયિકો છે. તેથી પર્યાપ્તા પૃથ્વીકાયિકો સંખ્યાતગણાં છે. આ પ્રમાણે જ અપ્કાય, તેઉકાય, વાયુકાય, વનસ્પતિકાયના આલાવા કહેવા.

ભગવન્ ! આ પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા ત્રસકાયિકમાં કોણ-કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય, વિશેષાધિક છે ? પર્યાપ્તા ત્રસકાયિકો સૌથી થોડાં છે, અપર્યાપ્તા અસંખ્યાત-ગણાં છે.

ભગવન્ ! પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા સકાયિક એવા પૃથ્વી-અપ્-તેઉ-વાયુ-વનસ્પતિકાયિક અને ત્રસકાયિકોમાં કોણ કોનાથી અલ્પ આદિ છે ? ગૌતમ ! સૌથી થોડાં પર્યાપ્તા ત્રસકાયિક છે. અપર્યાપ્તા ત્રસકાયિકો સંખ્યાતગણાં છે. અપર્યાપ્તા તેઉકાયિક અસંખ્યાતગણા, અપર્યાપ્તા પૃથ્વીકાયિક વિશેષાધિક, અપર્યાપ્તા અપ્કાયિકો વિશેષાધિક, અપર્યાપ્તા વાયુકાયિકો વિશેષાધિક, પર્યાપ્તા તેઉકાયિકો સંખ્યાતગણાં, પર્યાપ્તા પૃથ્વીકાયિકો વિશેષાધિક, પર્યાપ્તા અપ્કાયિકો વિશેષાધિક, પર્યાપ્તા વાયુકાયિકો વિશેષાધિક, અપર્યાપ્તા વનસ્પતિકાયિક અનંતગણાં, અપર્યાપ્તા સકાયિકો વિશેષાધિક, પર્યાપ્તા વનસ્પતિકાયિક

સંખ્યાતગણાં, સકાયિક પર્યાપ્તા વિશેષાધિક, સકાયિક વિશેષાધિક છે.

● વિવેચન-૨૬૩ :-

સૌથી થોડાં ત્રસકાયિકો છે. કેમકે બેઈન્દ્રિયાદિ જ ત્રસકાયિક છે. બાકી કાયોની અપેક્ષાએ અલ્પ છે. તેથી તેઉકાયિકો અસંખ્યાતગણાં છે. કેમકે અસંખ્યાતા લોકાકાશ પ્રદેશ પ્રમાણ છે. તેથી પૃથ્વીકાયિકો વિશેષાધિક છે, કેમકે ઘણાં અસંખ્યાતા લોકાકાશ પ્રદેશ પ્રમાણ છે. તેથી અપ્કાયિક વિશેષાધિક છે. - x - તેથી વાયુકાયિક વિશેષાધિક છે. - x - તેથી અકાયિક અનંતગુણ છે કેમકે સિદ્ધો અનંત છે, તેથી વનસ્પતિકાયિક અનંતગુણ છે. કેમકે અનંત લોકાકાશ પ્રદેશ પ્રમાણ છે. તેથી સકાયિક વિશેષ છે.

અપર્યાપ્તા સકાયિકાદિનું અલ્પબહુત્વ-સુગમ છે.

પર્યાપ્તા સકાયિકાદિનું અલ્પબહુત્વ-સુગમ છે.

પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા સકાયિકાદિનું અલ્પબહુત્વ-સુગમ છે.

હવે સકાયિકાદિ પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તાનું સમુદિત અલ્પબહુત્વ કહે છે - સૌથી થોડાં પર્યાપ્તા ત્રસકાયિકો છે, તેથી અપર્યાપ્તા ત્રસકાયિકો અસંખ્યાતગણાં છે. કેમકે પર્યાપ્તા બેઈન્દ્રિયાદિથી અપર્યાપ્તા બેઈન્દ્રિયો અસંખ્યાતગણાં છે. તેથી અપર્યાપ્ત તેઉકાયિકો અસંખ્યાતગણાં છે, કેમકે તેઓ અસંખ્યાત લોકાકાશ પ્રદેશ પ્રમાણ છે. તેથી અપર્યાપ્તા પૃથ્વી-અપ્-વાયુ અનુક્રમે વિશેષાધિક છે. તેથી પર્યાપ્ત તેઉકાયિકો સંખ્યાતગણાં છે કેમકે સૂક્ષ્મ અપર્યાપ્તા સંખ્યાતગણાં છે.

● સૂત્ર-૨૬૪ :-

ભગવન્ ! સૂક્ષ્મો, સૂક્ષ્મપૃથ્વી, સૂક્ષ્મ અપ્, સૂક્ષ્મ તેઉ, સૂક્ષ્મ વાયુ, સૂક્ષ્મ વનસ્પતિ, સૂક્ષ્મ નિગોદોમાં કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ? ગૌતમ ! સૌથી થોડા સૂક્ષ્મ તેઉકાયિકો છે, સૂક્ષ્મ પૃથ્વી-અપ્-વાયુક્રમશઃ વિશેષ છે. સૂક્ષ્મ નિગોદો અસંખ્યાતગણાં, સૂક્ષ્મ વનસ્પતિકાયિકો અનંતગણાં, તેનાથી સૂક્ષ્મો વિશેષાધિક છે.

ભગવન્ ! આ અપર્યાપ્તા એવા સૂક્ષ્મો સૂક્ષ્મ પૃથ્વી-અપ્-તેઉ-વાયુ-વનસ્પતિકાયિકો, સૂક્ષ્મ નિગોદોમાં કોણ કોનાથી અલ્પાદિ છે ? ગૌતમ ! સૌથી થોડાં અપર્યાપ્તા સૂક્ષ્મ તેઉકાયિકો છે, અપર્યાપ્તા સૂક્ષ્મ પૃથ્વી-અપ્-વાયુ ક્રમશઃ વિશેષાધિક છે, તેથી અપર્યાપ્તા સૂક્ષ્મ નિગોદો અસંખ્યાતગણાં છે, તેથી અપર્યાપ્તા સૂક્ષ્મ વનસ્પતિકાયિકો અનંતગણાં છે, તેથી અપર્યાપ્તા સૂક્ષ્મો વિશેષાધિક છે.

ભગવન્ ! પર્યાપ્તા એવા સૂક્ષ્મ, સૂક્ષ્મ પૃથ્વી-અપ્-તેઉ-વાયુ-વનસ્પતિકાયિક અને સૂક્ષ્મ નિગોદોમાં કોણ કોનાથી અલ્પાદિ છે ? ગૌતમ ! સૌથી થોડાં પર્યાપ્તા તેઉકાયિકો છે. પર્યાપ્તા સૂક્ષ્મ પૃથ્વી-અપ્-વાયુ અનુક્રમે વિશેષાધિક છે. પર્યાપ્તા સૂક્ષ્મ નિગોદો અસંખ્યાતગણાં છે, પર્યાપ્તા સૂક્ષ્મ વનસ્પતિકાયિકો અનંતગણાં છે. પર્યાપ્તા સૂક્ષ્મો વિશેષાધિક છે.

ભગવન્ ! પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા સૂક્ષ્મોમાં કોણ કોનાથી? સૌથી થોડાં સૂક્ષ્મ અપર્યાપ્તા, પર્યાપ્તા સંખ્યાતગણાં. એ પ્રમાણે સૂક્ષ્મ પૃથ્વી. યાવત્ સૂક્ષ્મનિગોદો પણ જાણવા.

ભગવન્ ! પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા સૂક્ષ્મો, સૂક્ષ્મ પૃથ્વી. યાવત્ વનસ્પતિ, સૂક્ષ્મ નિગોદોમાં કોણ કોનાથી? ગૌતમ ! સૌથી થોડાં અપર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ તેઉકાયિકો છે. અપર્યાપ્તા સૂક્ષ્મ પૃથ્વી-અપ્-વાયુ. અનુક્રમે વિશેષાધિક છે. પર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ તેઉકાયિકો વિશેષાધિક છે, પર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ પૃથ્વી-અપ્-વાયુ. વિશેષાધિક છે. અપર્યાપ્તા સૂક્ષ્મ નિગોદો અસંખ્યાતગણાં છે. પર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ નિગોદો સંખ્યાતગણા, અપર્યાપ્તા સૂક્ષ્મ વન. અનંતગણા, અપર્યાપ્તા સૂક્ષ્મો વિશેષાધિક, પર્યાપ્તા સૂક્ષ્મ વનસ્પતિકાયિક સંખ્યાતગણા, પર્યાપ્તા સૂક્ષ્મ વિશેષાધિક છે અને તેથી સૂક્ષ્મો વિશેષાધિક છે.

● વિવેચન-૨૬૪ :-

સૌથી થોડાં સૂક્ષ્મ તેઉકાયિકો છે કેમકે અસંખ્યાતા લોકાકાશ પ્રદેશ પ્રમાણ છે. તેથી સૂક્ષ્મ પૃથ્વી. વિશેષાધિક છે. - X - તેથી સૂક્ષ્મ અપ્. વિશેષાધિક છે. - X - તેથી સૂક્ષ્મ વાયુ. વિશેષાધિક છે. તેથી સૂક્ષ્મ નિગોદો અસંખ્યાતગણાં છે. અહીં સૂક્ષ્મનું ગ્રહણ બાદરના નિષેધ માટે છે. નિગોદ બે પ્રકારે - બાદર અને સર્વલોકમાં વ્યાપ્ત એવા સૂક્ષ્મ. સૂક્ષ્મ નિગોદ દરેક ગોળામાં અસંખ્યાતા છે. તેનાથી સૂક્ષ્મ વનસ્પતિ. અનંતગણાં છે. કેમકે નિગોદમાં અનંતા જીવો છે. તેથી સામાન્ય સૂક્ષ્મો વિશેષાધિક છે કેમકે સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયિકોનો તેમાં સમાવેશ થાય છે.

હવે અપર્યાપ્તા સૂક્ષ્મ જીવોનું અલ્પબહુત્વ - આ બધું પૂર્વની માફક જાણવું. પર્યાપ્તાનું પણ પૂર્વવત્ જ છે.

હવે સૂક્ષ્માદિ પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તાનું અલ્પબહુત્વ-બાદરોમાં પર્યાપ્તાથી અપર્યાપ્તા અસંખ્યાતગણાં છે, કેમકે એક એક પર્યાપ્તાને આશ્રીને અસંખ્યાત અપર્યાપ્તા ઉપજે છે. પહેલા પ્રજ્ઞાપનપદમાં પણ તે કહ્યું છે - X - સૂક્ષ્મોમાં આ ક્રમ નથી. ત્યાં પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા દીર્ઘકાલસ્થિતિક છે. માટે હંમેશાં તે ઘણાં હોય છે. આ પ્રમાણે પૃથ્વીકાયિકાદિમાં પણ જાણવું.

હવે સૂક્ષ્માદિ પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તાનું સમુદિત અલ્પબહુત્વ - સૌથી થોડાં અપર્યાપ્તા સૂક્ષ્મ તેઉકાયિકો - X - તેનાથી અપર્યાપ્તા સૂક્ષ્મ પૃથ્વી-અપ્-વાયુ. અનુક્રમે વિશેષાધિક છે - X - તેથી પર્યાપ્તા સૂક્ષ્મ તેઉ. સંખ્યાતગણાં છે, કેમકે અપર્યાપ્તાથી પર્યાપ્તા સંખ્યાતગણાં છે, તે હમણાં જ વિચારેલ છે - X -. વિશેષાધિક એટલે કંઈક અધિક, બમણાથી ઓછાં. સૂક્ષ્મ અપર્યાપ્ત તેઉકાયિકોથી પર્યાપ્તા સૂક્ષ્મ તેઉ. સંખ્યાતગણાં છતાં, અપર્યાપ્તા સૂક્ષ્મ વાયુ. સંખ્યાતગણાં છે. તેનાથી સૂક્ષ્મ પૃથ્વી-અપ્-વાયુ વિશેષાધિક છે. તેથી અપર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ નિગોદો અસંખ્યાતગણાં છે, કેમકે તે ઘણાં છે. તેથી પર્યાપ્તા સૂક્ષ્મ નિગોદ સંખ્યાતગણાં છે - X - તેનાથી સૂક્ષ્મ વનસ્પતિકાયિક

અપર્યાપ્તા અનંતગણાં છે - X - તેથી સામાન્યથી અપર્યાપ્તા સૂક્ષ્મ વિશેષાધિક છે - X - તેનાથી પર્યાપ્તા સૂક્ષ્મ વનસ્પતિ. સંખ્યાતગણાં છે, સૂક્ષ્મોમાં અપર્યાપ્તાથી પર્યાપ્તા સંખ્યાતગણાં છે. - X - તેનાથી સૂક્ષ્મ પર્યાપ્તા વિશેષાધિક છે. - X - તેનાથી સૂક્ષ્મ વિશેષાધિક છે. - X - સૂક્ષ્મો કહ્યા, હવે બાદર કહે છે -

● સૂત્ર-૨૬૫ :-

ભગવન્ ! આ બાદરો, બાદર પૃથ્વી, બાદર અપ્, બાદર તેઉ, બાદર વાયુ, બાદર વનસ્પતિ. પ્રત્યેક શરીર બાદર વન. બાદર નિગોદ, બાદર ત્રસકાયિકોમાં કોણ કોનાથી અલ્પાદિ છે? ગૌતમ ! સૌથી થોડાં બાદર ત્રસકાયિક, બાદર તેઉ. અસંખ્યાતગણાં, પ્રત્યેક શરીર બાદર વન. અસંખ્યાતગણાં, બાદર નિગોદ અસંખ્યાત ગણા, બાદર પૃથ્વી. અસંખ્યાતગણા, બાદર અપ્. અસં, બાદર વાયુ. અસં. બાદર વન. અનંતગણાં, બાદર વિશેષાધિક છે.

ભગવન્ ! આ બાદર અપર્યાપ્તા એવા પૃથ્વી. થી વનસ્પતિ, પ્રત્યેક શરીર બાદર વન, બાદર નિગોદ, બાદર ત્રસ. એ બધાં અપર્યાપ્તામાં કોણ કોનાથી અલ્પાદિ છે? ગૌતમ ! સૌથી થોડાં બાદર ત્રસકાયિક અપર્યાપ્તા છે, બાદર તેઉ. અપર્યાપ્તા અસંખ્યાતગણાં, પ્રત્યેક શરીર બાદર વન. અપર્યાપ્તા અસં, બાદર નિગોદ અપર્યાપ્તા અસં, બાદર પૃથ્વી-અપ્-વાયુ-અપર્યાપ્તા અનુક્રમે અસંખ્યાતગણાં, બાદર વન. અપર્યાપ્તા અનંતગણાં, બાદર અપર્યાપ્તા વિશેષાધિક છે.

ભગવન્ ! બાદર પર્યાપ્તા એવા બાદર, બાદર પૃથ્વી-અપ્-તેઉ-વાયુ, પ્રત્યેક શરીર બાદર વન, બાદર નિગોદ, બાદર ત્રસકાયિક એ બધાં પર્યાપ્તામાં કોણ કોનાથી અલ્પાદિ છે? ગૌતમ ! સૌથી થોડાં બાદર તેઉકાયિક પર્યાપ્તા છે, બાદર ત્રસ. પર્યાપ્તા અસંખ્યાતગણા, પ્રત્યેક શરીર બાદર વન. પર્યાપ્તા અસંખ્યાતગણાં, બાદર નિગોદ પર્યાપ્તા અસંખ્યાતગણાં, બાદર પૃથ્વી-અપ્-વાયુ. પર્યાપ્તા અનુક્રમે અસંખ્યાતગણાં, બાદર વન. પર્યાપ્તા અનંતગણા, બાદર પર્યાપ્તા વિશેષાધિક છે.

ભગવન્ ! બાદર પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તામાં કોણ કોનાથી? સૌથી થોડાં બાદર પર્યાપ્તા, બાદર અપર્યાપ્તા અસંખ્યાતગણાં.

ભગવન્ ! બાદર પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા પૃથ્વીકાયિકોમાં કોણ કોનાથી અલ્પાદિ. છે? ગૌતમ ! સૌથી થોડાં પર્યાપ્તા બાદર પૃથ્વી. છે, અપર્યાપ્તા બાદર પૃથ્વી. અસંખ્યાત ગણા છે. આવા જ આલાવા પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા બાદર અપ્, તેઉ, વાયુ, વનસ્પતિ. માં તથા પ્રત્યેક શરીર બાદર વનસ્પતિકાયિક, બાદર નિગોદ, બાદર ત્રસ કાયિકોમાં જાણવા. બધે જ પર્યાપ્તાથી અસંખ્યાતગણાં અપર્યાપ્તા છે.

ભગવન્ ! આ બાદર, બાદર એવા પૃથ્વી. યાવત્ વનસ્પતિ. પ્રત્યેક

શરીર બાદર વન૦, બાદર નિગોદ, બાદર ત્રસકાયિક પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તામાં કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય, વિશેષ છે ? ગૌતમ ! સૌથી થોડાં બાદર તેઉકાયિક પર્યાપ્તા, બાદર ત્રસ૦ પર્યાપ્તા અસંખ્યાતગણાં, બાદર ત્રસ૦ અપર્યાપ્તા અસંખ્યાતગણાં, પ્રત્યેક શરીર બાદર વન૦ પર્યાપ્તા અસં૦, બાદર નિગોદ પર્યાપ્તા અસં૦, બાદર પૃથ્વી૦ અપ્૦ વાયુ૦ પર્યાપ્તા અનુક્રમે અસંખ્યાતગણાં, બાદર તેઉ૦ અપર્યાપ્તા અસંખ્યાતગણાં, પ્રત્યેક શરીર બાદરવન૦ અપર્યાપ્તા અસંખ્યાતગણાં, બાદર નિગોદ-પૃથ્વી૦-અપ્૦-વાયુ૦ અપર્યાપ્તા અસંખ્યાતગણાં, બાદર વન૦ પર્યાપ્તા અનંતગણાં, બાદરવન૦ અપર્યાપ્તા અસંખ્યાતગણાં, બાદર અપર્યાપ્તા વિશેષા૦ બાદરા વિશેષા૦.

● વિવેચન-૨૬૫ :-

સૌથી થોડાં બાદર ત્રસકાયિકો છે, કેમકે બેઈન્દ્રિયાદિ જ બાદર ત્રસ છે. તેથી બાદર તેઉકાયિકો અસંખ્યાતગણાં છે, કેમકે અસંખ્યાતા લોકાકાશ પ્રદેશ પ્રમાણ છે. તેથી પ્રત્યેક શરીરી બાદર વનસ્પતિકાયિકો અસંખ્યાતગણાં છે. કેમકે તેઓનું સ્થાન અસંખ્યાતગણું છે અને બાદર તેઉ૦ તો મનુષ્યક્ષેત્રમાં જ હોય છે - X - X - અને બાદર વનસ્પતિ૦ ત્રણે લોકમાં ભવનાદિમાં હોય છે. - X - X - એ રીતે ક્ષેત્રના અસંખ્યાતગણાથી તેઉકાય કરતાં અસંખ્યાતગણાં કહ્યા છે. પ્રત્યેક શરીર બાદર વન૦ થી બાદર નિગોદો અસંખ્યાતગણાં છે, કેમકે બાદર નિગોદની અત્યંત સૂક્ષ્મ અવગાહના છે. તે પાણીમાં સર્વત્ર હોય છે. તે બાદર અનંતકાયિક છે. તેથી બાદર પૃથ્વીકાયિકો અસંખ્યાતગણાં છે, કેમકે આઠે પૃથ્વી, ભવન, વિમાન, પર્વતાદિમાં હોય છે. તેથી અસંખ્યાતગણાં બાદર અપ્કાયિકો છે. કેમકે સમુદ્રમાં ઘણું જ પાણી છે. તેથી બાદર વાયુકાયિકો અસંખ્યાતગણાં છે, કેમકે પોલાણમાં બધે વાયુ સંભવે છે. તેથી બાદર વનસ્પતિકાયિક અનંત ગણા છે, કેમકે દરેક બાદર નિગોદમાં અનંત જીવો છે. તેથી સામાન્ય બાદર જીવો વિશેષાધિક છે. એ રીતે પ્રથમ અલ્પબહુત્વ કહ્યું.

હવે બાદરાદિ અપર્યાપ્તાનું બીજું અલ્પબહુત્વ - સૌથી થોડા અપર્યાપ્તા બાદર ત્રસકાયિકો છે, તેથી અપર્યાપ્તા બાદર તેઉ૦ અસંખ્યાતગણાં છે, કેમકે અસંખ્યાતા લોકાકાશ પ્રદેશ પ્રમાણ છે. એ રીતે પૂર્વોક્ત ક્રમથી અલ્પબહુત્વ જાણવું.

હવે પર્યાપ્તા બાદરાદિનું ત્રીજું અલ્પબહુત્વ - સૌથી થોડાં પર્યાપ્તા બાદર તેઉકાયિકો છે. - X - X - તેથી પર્યાપ્તા બાદર ત્રસકાયિકો અસંખ્યાતગણાં છે. - X - X - X - તેથી પર્યાપ્તા પ્રત્યેકશરીરી બાદર વનસ્પતિકાયિકો અસંખ્યાતગણાં છે. - X - X - X - X - તેથી પર્યાપ્તા બાદર નિગોદો અસંખ્યાતગણાં છે, કેમકે સૂક્ષ્મ અવગાહનાવાળા છે, અને બધાં જગાશયોમાં સર્વત્ર હોય છે. તેથી પર્યાપ્તા બાદર પૃથ્વી૦ અસંખ્યાતગણાં છે. - X - પર્યાપ્તા બાદર વાયુ૦ અસંખ્યાતગણાં છે. - X - X - તેથી બાદર વનસ્પતિ૦ પર્યાપ્તા અનંતગણાં છે - X - તેથી સામાન્ય બાદર

પર્યાપ્તા વિશેષાધિક છે.

હવે પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા બાદરાદિ પ્રત્યેક જીવોનું અલ્પબહુત્વ - અહીં એકેક બાદર પર્યાપ્તાને આશ્રીને અસંખ્યાતા બાદર અપર્યાપ્તા ઉત્પન્ન થાય છે. - X - X - બાદર જીવોની અપેક્ષાએ સર્વ સ્થળે પર્યાપ્તાથી અપર્યાપ્તા અસંખ્યાતગણાં કહેવા - X -

હવે પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા બાદરાદિનું સામુદાયિક અલ્પ બહુત્વ કહે છે - સૌથી થોડાં બાદર તેઉકાયિકો છે. તેથી પર્યાપ્તા બાદર ત્રસકાયિકો અસંખ્યાતગણાં છે. તેથી અપર્યાપ્તા બાદર ત્રસકાયિક અસંખ્યાતગણાં છે. ઈત્યાદિ સૂત્રાર્થ મુજબ જાણવું. - X - પર્યાપ્ત બાદર વાયુ૦ થી અપર્યાપ્તા બાદર તેઉ૦ અસંખ્યાતગણાં છે. - X - તેનાથી અપર્યાપ્તા પ્રત્યેક બાદર વનસ્પતિકાયિકો અસંખ્યાતગણાં છે. તેથી અપર્યાપ્ત બાદર નિગોદો અસંખ્યાતગણાં છે. ઈત્યાદિ સૂત્રાર્થ મુજબ જાણવું. - X - અપર્યાપ્તા બાદર વાયુ૦ થી પર્યાપ્તા બાદર વનસ્પતિકાયિકો અનંતગણાં છે, કેમકે બાદર એકેક નિગોદમાં અનંત જીવો હોય છે. તેથી સામાન્ય બાદર પર્યાપ્તા વિશેષાધિક છે, કેમકે પર્યાપ્તા બાદર તેઉકાયિકાદિનો તેમાં સમાવેશ થાય છે. તેથી અપર્યાપ્તા બાદર વનસ્પતિકાયિક અસંખ્યાતગણાં છે - X - તેથી સામાન્ય બાદર અપર્યાપ્તા વિશેષાધિક છે. કેમકે અપર્યાપ્તા બાદર તેઉકાયિકાદિનો પણ તેમાં સમાવેશ થાય છે. તેથી પર્યાપ્તા અપર્યાપ્તા વિશેષણ રહિત બાદર જીવો વિશેષાધિક છે.

બાદરાશ્રિત સૂત્રો કહ્યા. હવે સૂક્ષ્મ બાદર સમુદાયગત પંચ સૂત્રી કહેવાની ઈચ્છાવાળા પહેલાં ઔદિક સૂક્ષ્મ-બાદર સૂત્ર કહે છે-

● સૂત્ર-૨૬૬ :-

ભગવન્ ! આ સૂક્ષ્મો, સૂક્ષ્મ એવા પૃથ્વી-અપ્-તેઉ-વાયુ-વનસ્પતિ-નિગોદ, બાદર, બાદર પૃથ્વી-અપ્-તેઉ-વાયુ-વનસ્પતિ૦, પ્રત્યેક શરીરી બાદર વન૦, બાદર નિગોદો, બાદર ત્રસકાયિકોમાં કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય, વિશેષ છે ? ગૌતમ ! સૌથી થોડાં બાદર ત્રસકાયિકો છે. બાદર તેઉ૦ અસંખ્યાતગણાં છે, પ્રત્યેક શરીર બાદર વન૦ અસંખ્યાત, બાદર નિગોદો અસંખ્યાતા, બાદર પૃથ્વી-અપ્-વાયુ૦ ક્રમશઃ અસંખ્યાતા, સૂક્ષ્મ તેઉ૦ અસંખ્યાતા, સૂક્ષ્મ પૃથ્વી-અપ્-વાયુ૦ ક્રમશઃ વિશેષાધિક, સૂક્ષ્મ નિગોદ અસંખ્યાતા, બાદર વન૦ અનંતગણાં, બાદર વિશેષાધિક, સૂક્ષ્મ વન૦ અસંખ્યાતા, તેથી સૂક્ષ્મ જીવો વિશેષાધિક છે.

ભગવન્ ! અપર્યાપ્તા એવા સૂક્ષ્મ, સૂક્ષ્મ પૃથ્વી૦ યાવત્ વનસ્પતિકાયિક, સૂક્ષ્મ નિગોદ, બાદર, બાદર પૃથ્વી૦ યાવત્ વનસ્પતિકાયિકો, પ્રત્યેક શરીર બાદર વન૦ બાદર નિગોદ, બાદર ત્રસકાયિકોમાં કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષ છે ?

ગૌતમ ! સૌથી થોડાં અપર્યાપ્તા બાદર ત્રસકાયિકો છે, અપર્યાપ્તા બાદર

તેઈં અસંખ્યાતા, અપર્યાપ્તા પ્રત્યેક શરીર બાદર વનં અસંખ્યાતા, અપર્યાપ્તા બાદર નિગોદો અસંખ્યાતા, અપર્યાપ્તા બાદર પૃથ્વી-અપ્-વાયું ક્રમશઃ અસંખ્યાતા, અપર્યાપ્તા સૂક્ષ્મ તેઈં અસંખ્યાતગણાં, અપર્યાપ્તા સૂક્ષ્મ પૃથ્વી-અપ્-વાયું ક્રમશઃ વિશેષાધિક, અપર્યાપ્તા સૂક્ષ્મ નિગોદ અસંખ્યાતા, અપર્યાપ્તા બાદર વનં અનંતગણા, અપર્યાપ્તા બાદર વિશેષાધિક, અપર્યાપ્તા સૂક્ષ્મ વનસ્પતિં અસંખ્યાતા, અપર્યાપ્ત સૂક્ષ્મો વિશેષ છે.

ભગવન્ ! પર્યાપ્તા-સૂક્ષ્મો, સૂક્ષ્મ પૃથ્વીં યાવત્ વનસ્પતિકાધિક, સૂક્ષ્મ નિગોદ પર્યાપ્તા-બાદર, બાદર પૃથ્વીં યાવત્ વનં પ્રત્યેક શરીર બાદર વનસ્પતિકાધિક, બાદર નિગોદ, બાદર ત્રસકાધિક, એ બધાં પર્યાપ્તામાં કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય, વિશેષ છે ?

ગૌતમ ! સૌથી થોડાં પર્યાપ્તા બાદર તેઈકાધિકો છે, પર્યાપ્તા બાદર ત્રસકાધિક અસંખ્યાતગણા, પર્યાપ્તા પ્રત્યેક શરીર બાદર વનસ્પતિકાધિક અસંખ્યાતગણા, પર્યાપ્તા બાદર નિગોદ અસંખ્યાતગણા, પર્યાપ્તા બાદર પૃથ્વી-અપ્-વાયું ક્રમશઃ અસંખ્યાતગણા, પર્યાપ્તા સૂક્ષ્મ તેઈકાધિક અસંખ્યાતગણા, પર્યાપ્તા સૂક્ષ્મ પૃથ્વીં અપ્ વાયું અનુક્રમે વિશેષાધિક, સૂક્ષ્મ નિગોદ પર્યાપ્તા અસંખ્યાતગણાં, પર્યાપ્તા બાદર વનસ્પતિકાધિક અનંત ગણા, પર્યાપ્તા બાદર વિશેષાધિક, પર્યાપ્તા સૂક્ષ્મ વનસ્પતિકાધિક અસંખ્યાત-ગણાં, પર્યાપ્તા સૂક્ષ્મ વિશેષાધિક છે.

ભગવન્ ! પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા સૂક્ષ્મ અને બાદરમાં કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ? ગૌતમ ! સૌથી થોડાં બાદર પર્યાપ્તા છે, બાદર અપર્યાપ્તા અસંખ્યાતગણાં. અપર્યાપ્તા સૂક્ષ્મ અસંખ્યાતગણાં, પર્યાપ્તા સૂક્ષ્મ સંખ્યાતગણાં.

ભગવન્ ! આ સૂક્ષ્મ પૃથ્વીં અને બાદર પૃથ્વીં માં પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તામાં કોણ કોનાથી અલ્પાઈં છે ? ગૌતમ ! સૌથી થોડાં પર્યાપ્તા બાદર પૃથ્વીં છે, અપર્યાપ્તા બાદર પૃથ્વીં અસંખ્યાતા, અપર્યાપ્તા સૂક્ષ્મ પૃથ્વીં અસંખ્યાતા, પર્યાપ્તા સૂક્ષ્મ પૃથ્વીં સંખ્યાતા. - - - એ પ્રમાણે પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા સૂક્ષ્મ અને બાદર અપ્કાય, તેઈકાય, વાયુકાય, વનસ્પતિકાય, નિગોદ સંબંધી સૂત્રો જાણવા. આ બધામાં બાદર પર્યાપ્તાથી બાદર અપર્યાપ્તા અસંખ્યાતગણા, તેથી સૂક્ષ્મ અપર્યાપ્તા અસંખ્યાતગણા, સૂક્ષ્મ પર્યાપ્તા સંખ્યાતા છે.

ભગવન્ ! આ સૂક્ષ્મ, સૂક્ષ્મ પૃથ્વીં યાવત્ વનં, સૂક્ષ્મ નિગોદ, બાદર, પૃથ્વીં યાવત્ વનસ્પતિકાય, પ્રત્યેક શરીર બાદર વનસ્પતિકાય, બાદર નિગોદ, બાદર ત્રસકાધિક પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તામાં કોણ કોનાથી અલ્પ આઈ છે ?

ગૌતમ ! સૌથી થોડાં પર્યાપ્તા બાદર તેઈકાધિકો છે. પર્યાપ્તા બાદર ત્રસકાધિક અસંખ્યાતગણાં, અપર્યાપ્તા બાદર ત્રસં અસંખ્યાતગણાં, પર્યાપ્તા

પ્રત્યેક શરીર બાદર વનં અસંખ્યાતા, પર્યાપ્તા બાદર નિગોદ અસં, પર્યાપ્તા બાદર પૃથ્વીં અપ્ વાયું અનુક્રમે અસંખ્યાતગણાં, અપર્યાપ્તા બાદર તેઈં અસંખ્યાતગણાં, અપર્યાપ્તા પ્રત્યેક શરીર બાદર વનસ્પતિં અસંખ્યાતગણાં, અપર્યાપ્તા બાદર નિગોદ અસંખ્યાતગણાં, અપર્યાપ્તા બાદર પૃથ્વીં અપ્ વાયું અનુક્રમે અસંખ્યાતગણાં, અપર્યાપ્તા સૂક્ષ્મ તેઈં અસંખ્યાતગણા, અપર્યાપ્તા સૂક્ષ્મ પૃથ્વીં અપ્ વાયું અનુક્રમે વિશેષાધિક, પર્યાપ્તા સૂક્ષ્મ તેઈં અસંખ્યાતગણા, પર્યાપ્તા સૂક્ષ્મ પૃથ્વીં અપ્ વાયું અનુક્રમે વિશેષાધિક, સૂક્ષ્મ નિગોદ અપર્યાપ્તા અસંખ્યાતગણાં, સૂક્ષ્મ નિગોદ પર્યાપ્તા સંખ્યાતગણાં, પર્યાપ્તા બાદર વનસ્પતિં અનંતગણાં, પર્યાપ્તા બાદર વિશેષાધિક, અપર્યાપ્તા બાદર વનં અસંખ્યાતગણાં, અપર્યાપ્તા બાદર વિશેષાધિક, બાદર વિશેષાધિક, અપર્યાપ્તા સૂક્ષ્મ વનં અસંખ્યાતગણાં, અપર્યાપ્તા સૂક્ષ્મ વિશેષાધિક, પર્યાપ્તા સૂક્ષ્મ વનં સંખ્યાતગણાં, સૂક્ષ્મ પર્યાપ્તા વિશેષ, સૂક્ષ્મ વિશેષ.

● વિવેચન-૨૬૬ :-

બાદર સંબંધી અલ્પ બહુત્વનો વિચાર બાદરના પાંચ સૂત્રમાંના પ્રથમ સૂત્રવત્ બાદર વાયુકાય પદ સુધી જાણવો. પછી સૂક્ષ્મ સંબંધે અલ્પબહુત્વ પણ સૂક્ષ્મના પાંચ સૂત્રોમાં જે પહેલું સૂત્ર છે, તેની માફક સૂક્ષ્મ નિગોદ સુધી જાણવું. પછી બાદર વનસ્પતિકાધિક અનંતગણાં છે કેમકે એકેક બાદર નિગોદમાં અનંત જીવો છે. તેથી બાદર જીવો વિશેષાધિક છે. કેમકે તેમાં બાદર તેઈં સમાવેશ થાય છે. તેથી સૂક્ષ્મ વનં અસંખ્યાતગણાં છે, કેમકે બાદર નિગોદથી સૂક્ષ્મ નિગોદો અસંખ્યાતગણી છે. તેથી સામાન્ય સૂક્ષ્મો વિશેષાધિક છે. - X - એમ પ્રથમ અલ્પબહુત્વ કહ્યું.

હવે સૂક્ષ્માઈ અપર્યાપ્તાનું બીજું અલ્પબહુત્વ - સૌથી થોડા અપર્યાપ્તા બાદર ત્રસકાધિકો છે, તેથી અપર્યાપ્તા બાદર તેઈં બાદર પ્રત્યેક વનં, બાદર નિગોદ, બાદર પૃથ્વી-અપ્-વાયુ અનુક્રમે ઉત્તરોત્તર અસંખ્યાતગણાં છે. અહીં અલ્પબહુત્વ વિચાર બાદર સંબંધી બીજા અપર્યાપ્ત સૂત્રવત્ કરવો. અપર્યાપ્ત બાદર વાયું અપર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ તેઈં અસંખ્યાતગણાં છે. - X - તેથી અપર્યાપ્તા સૂક્ષ્મ પૃથ્વીં અપ્ વાયું સૂક્ષ્મ નિગોદ અનુક્રમે અસંખ્યાતગણાં છે. અહીં સૂક્ષ્મના પાંચ સૂત્રોમાં બીજા સૂત્રવત્ અલ્પબહુત્વ છે.

અપર્યાપ્તા સૂક્ષ્મ નિગોદથી બાદર વનં અનંતગણાં છે, કેમકે એકેક બાદરમાં અનંતજીવો છે. તેથી અપર્યાપ્તા સામાન્ય બાદર વિશેષાધિક છે. - X - તેથી સૂક્ષ્મ વનં અપર્યાપ્તા અસંખ્યાત ગણાં છે. અપર્યાપ્ત બાદર નિગોદથી અપર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ નિગોદો અસંખ્યાતગણાં છે, તેથી સામાન્ય સૂક્ષ્મ અપર્યાપ્તા વિશેષાધિક છે.

હવે સૂક્ષ્માઈ પર્યાપ્તાનું ત્રીજું અલ્પબહુત્વ - સૌથી થોડાં પર્યાપ્તા બાદર તેઈકાધિકો છે. તેથી બાદર ત્રસકાધિક, બાદર પ્રત્યેક વનં, બાદર નિગોદ, બાદર પૃથ્વી-અપ્-વાયું અનુક્રમે અસંખ્યાતગણાં છે. અહીં બાદરના પાંચ સૂત્રોમાંના

શ્રીજા પર્યાપ્ત સૂત્રવત્ વિચારવું. પર્યાપ્ત બાદર વાયું થી પર્યાપ્તા સૂક્ષ્મ તેઠિં અસંખ્યાતગણાં છે. - X - X - તેથી પર્યાપ્તા સૂક્ષ્મ પૃથ્વી-અપ્-વાયું અનુક્રમે વિશેષાધિક છે. પર્યાપ્તા સૂક્ષ્મ વાયું થી પર્યાપ્તા સૂક્ષ્મ નિગોદો અસંખ્યાતગણાં છે. કેમકે ઓકેક ગોળામાં ઘણાં હોય છે. તેથી પર્યાપ્તા બાદર વનસ્પતિં અનંતગણાં છે, - X - તેથી સામાન્ય બાદર પર્યાપ્તા વિશેષાધિક છે. - X - તેથી પર્યાપ્તા સૂક્ષ્મ વનં અસંખ્યાતગણાં છે - X - તેથી સામાન્ય સૂક્ષ્મ પર્યાપ્તા વિશેષાધિક છે. એમ શ્રીજું અલ્પબહુત્વ કહ્યું.

હવે પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા સૂક્ષ્મ બાદરાર્દિ પ્રત્યેકનું પૃથક્-પૃથક્ અલ્પબહુત્વ - સૌથી થોડાં બાદર પર્યાપ્તા છે, કેમકે તે પરિમિત ક્ષેત્રમાં રહે છે, તેથી બાદર અપર્યાપ્તા અસંખ્યાતગણાં છે, - X - તેથી સૂક્ષ્મ અપર્યાપ્તા અસંખ્યાતગણા છે, કેમકે સર્વલોક વ્યાપી હોવાથી તેમનું ક્ષેત્ર અસંખ્યાતગણું છે, તેથી સૂક્ષ્મ પર્યાપ્તા સંખ્યાતગણાં છે - X - એમ ચોથું અલ્પબહુત્વ કહ્યું.

હવે પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા સૂક્ષ્મ, સૂક્ષ્મપૃથ્વીકાર્યાદિ અને બાદર, બાદર પૃથ્વીકાર્યાદિનું સામુદાયિક પાંચમું અલ્પબહુત્વ કહે છે - સૌથી થોડાં પર્યાપ્તા બાદર તેઠિકાયિકો છે - X - X - તેથી પર્યાપ્તા બાદર ત્રસકાયિકો અસંખ્યાતગણાં છે - X - X - તેથી પર્યાપ્તા પ્રત્યેક બાદર વનં બાદર નિગોદ, બાદર પૃથ્વી અપ્, વાયું અનુક્રમે અસંખ્યાતગણાં છે - X - X - તેથી બાદર અપર્યાપ્તા તેઠિં અસંખ્યાતગણાં છે, કેમકે તે અસંખ્યાતા લોકાકાશના પ્રદેશ પ્રમાણ છે. તેથી અપર્યાપ્તા પ્રત્યેક શરીર બાદર વનં બાદર નિગોદ, બાદર પૃથ્વી, અપ્, વાયું અનુક્રમે અસંખ્યાતગણાં છે. અપર્યાપ્તા બાદર વાયું થી અપર્યાપ્તા સૂક્ષ્મ તેઠિં અસંખ્યાતગણા છે. તેથી અપર્યાપ્તા સૂક્ષ્મ પૃથ્વી, અપ્, વાયુ અનુક્રમે વિશેષાધિક છે. તેથી પર્યાપ્તા સૂક્ષ્મ તેઠિં સંખ્યાતગણાં છે, કેમકે સૂક્ષ્મ જીવોમાં અપર્યાપ્તા કરતાં પર્યાપ્તા સામાન્ય રીતે સંખ્યાતગણાં છે. તેથી પર્યાપ્તા સૂક્ષ્મ પૃથ્વી, અપ્, વાયું અનુક્રમે વિશેષાધિક છે. તેથી અપર્યાપ્તા સૂક્ષ્મ નિગોદ અસંખ્યાતગણાં છે, - X - તેથી પર્યાપ્તા સૂક્ષ્મ નિગોદો સંખ્યાતગણાં છે, કેમકે સૂક્ષ્મમાં અપર્યાપ્તા કરતાં પર્યાપ્તા સામાન્ય રીતે સંખ્યાતગણાં હોય છે.

જો કે આ બધાં બાદર પર્યાપ્તા તેઠિકાયિકથી પર્યાપ્તા સૂક્ષ્મ નિગોદ સુધીના પદાર્થો અન્યત્ર સામાન્યથી અસંખ્યાતા લોકાકાશ પ્રદેશ પ્રમાણ કહ્યા છે. તો પણ અસંખ્યાતા અસંખ્યાતા ભેદો હોવાથી અહીં આ અસંખ્યાતા-વિશેષ-સંખ્યાતા આદિ જે કહેલ છે, તે વિરુદ્ધ ન સમજવા. પર્યાપ્તા સૂક્ષ્મ નિગોદોથી પર્યાપ્તા બાદર વનં અનંતગણાં છે, કેમકે ઓક બાદરનિગોદમાં અનંત જીવો છે. તેથી સામાન્ય બાદર પર્યાપ્તા વિશેષાધિક છે - X - અપર્યાપ્તા બાદર વનં તેથી અસંખ્યાતગણાં છે, કેમકે તેના ઓકેક પર્યાપ્તાને આશ્રીને અપર્યાપ્તાની ઉત્પત્તિ થાય છે. - X - તેથી સામાન્ય બાદર વિશેષાધિક છે. કેમકે તેમાં પર્યાપ્તાનો પણ સમાવેશ થાય છે. તેથી અપર્યાપ્તા

સૂક્ષ્મ વનસ્પતિકાયિકો અસંખ્યાતગણાં છે. કેમકે બાદર નિગોદ કરતાં સૂક્ષ્મ નિગોદ અસંખ્યાતગણાં છે. તેનાથી સામાન્ય સૂક્ષ્મ અપર્યાપ્તા વિશેષાધિક છે. - X - તેથી પર્યાપ્તા સૂક્ષ્મ વનં સંખ્યાતગણાં છે. કેમકે તેના અપર્યાપ્તાથી પર્યાપ્તા સંખ્યાત ગણાં છે. - X - તેથી સામાન્ય સૂક્ષ્મ પર્યાપ્તા વિશેષાધિક છે. - X - X - એમ સૂક્ષ્મ-બાદરનું સામુદાયિક અલ્પબહુત્વ કહ્યું.

❀ પદ-૩, દ્વાર-૫-“યોગદ્વાર” ❀
— X — X — X — X — X —

● સૂત્ર-૨૬૭ :-

ભગવન્ ! આ સયોગી, મનોયોગી, વચનયોગી, કાયયોગી અને અયોગીમાં કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય, વિશેષ છે ? ગૌતમ ! સૌથી થોડા જીવો મનોયોગી છે, વચનયોગી અસંખ્યાતં અયોગી અનંતગણાં, કાયયોગી અનંતગણા, સયોગી વિશેષાધિક છે.

● વિવેચન-૨૬૭ :-

સૌથી થોડાં મનોયોગી છે, કેમકે સંજ્ઞી પર્યાપ્તા જ મનોયોગવાળા છે, વચનયોગી અસંં કેમકે બેઠન્દ્રિયાદિ વચનયોગી છે તેથી અયોગી અનંતગણાં છે કેમકે સિદ્ધો અનંતા છે. કાયયોગી અનંતગણા, કેમકે વનસ્પતિકાયિકો અનંત છે. - X - X - તેથી સામાન્ય સયોગી વિશેષાધિક છે. કેમકે તેમાં વાગ્યોગી આદિ છે.

❀ પદ-૩-દ્વાર-૬-“વેદદ્વાર” ❀
— X — X — X — X — X —

● સૂત્ર-૨૬૮ :-

ભગવન્ ! જીવો સવેદી, સ્ત્રીવેદી, પુરુષવેદી, નપુંસક વેદી, અવેદીમાં કોણ કોનાથી અલ્પ આદિ છે ? ગૌતમ ! સૌથી થોડાં જીવો પુરુષવેદી છે, સ્ત્રીવેદી સંખ્યાતગણાં, અવેદી અનંતગણા, નપુંસકવેદી અનંતગણાં, સવેદી વિશેષાધિક છે.

● વિવેચન-૨૬૮ :-

હવે વેદદ્વાર - સૌથી થોડાં પુરુષવેદી, કેમકે સંજ્ઞીમાં જ તિર્યચ, મનુષ્યોમાં તથા દેવોને પુરુષવેદ છે. સ્ત્રીવેદી સંખ્યાતગણાં કેમકે - તિર્યચોથી તિર્યચસ્ત્રી ત્રણ ગણી અને ત્રણ અધિક છે. મનુષ્યોથી માનુષી સ્ત્રી ૨૭ ગણી અને ૨૭ અધિક છે. દેવોથી દેવી ૩૨-ગણી અને ૩૨-અધિક છે. - X - X - તેથી અવેદી અનંતગણાં છે કેમકે સિદ્ધો અનંત છે. તેથી નપુંસકવેદી અનંતગણા છે, કેમકે સિદ્ધોથી વનસ્પતિં અનંતગણાં છે. તેથી સામાન્ય સવેદી વિશેષ છે કેમકે તેમાં સ્ત્રી વેદી, પુરુષ વેદીનો સમાવેશ થાય છે.

❁ પદ-૩, ઢાર-૭ “કષાય” ❁

● સૂત્ર-૨૬૯ :-

ભગવન્ ! આ સકષાયી, ક્રોધ-માન-માયા-લોભ કષાયી, અકષાયીમાં કોણ-કોનાથી અલ્પાદિ છે ? ગૌતમ ! સૌથી થોડા જીવો અકષાયી છે, માનકષાયી અનંતગણા, ક્રોધ-માયા-લોભ કષાયી અનુક્રમે વિશેષાધિક, સકષાયી વિશેષાધિક છે.

● વિવેચન-૨૬૯ :-

સૌથી થોડાં અકષાયી છે, કેમકે સિદ્ધો અને કેટલાંક મનુષ્યો અકષાયી છે. તેનાથી માનકષાય પરિણામી અનંતગણા છે. કેમકે છ એ જીવનિકાયમાં માનકષાયના પરિણામ હોય, ક્રોધ, માયા, લોભ કષાય પરિણામી અનુક્રમે વિશેષાધિક છે કેમકે માનકષાય પરિણામના કાળની અપેક્ષાએ ક્રોધાદિ કષાયના પરિણામનો કાળ અનુક્રમે વિશેષાધિક છે. લોભકષાયથી સકષાયી વિશેષાધિક છે, કેમકે તેમાં માનાદિ કષાયનો સમાવેશ થાય છે. અહીં સ્કષાયિ - “કષાયોદય સહિત” એવો અર્થ છે. અર્થાત્ વિપાકાવસ્થા પ્રાપ્ત પોતાના ઉદયને પ્રદર્શિત કરતા કર્મ પરમાણુ, કેમકે તેવા પ્રકારના કર્મ પરમાણુ જેમને હોય ત્યારે જીવને અવશ્ય કષાયોદય હોય.

❁ પદ-૩, ઢાર-૮-‘લેશ્યા’ ❁

● સૂત્ર-૨૭૦ :-

ભગવન્ ! આ સલેશ્યી, કૃષ્ણ-નીલ-કાપોત-તેઉ-પદ્મ-શુક્લ લેશ્યી, અલેશ્યીમાં કોણ કોનાથી અલ્પાદિ છે ? ગૌતમ ! સૌથી થોડાં જીવો શુક્લલેશ્યી છે, પદ્મલેશ્યી સંખ્યાતગણા, તેજોલેશ્યી સંખ્યાતગણાં, અલેશ્યી અનંતગણા, કાપોતલેશ્યી અનંતગણા, નીલ-કૃષ્ણ-સલેશ્યી અનુક્રમે વિશેષાધિક છે.

● વિવેચન-૨૭૦ :-

સૌથી થોડાં શુક્લલેશ્યી, કેમકે લાંતકથી અનુતર સુધી વૈમાનિકોમાં, કેટલાંક ગર્ભજ કર્મભૂમિના સંખ્યાતા વર્ષાયુવાળા મનુષ્યોમાં, સંખ્યાતા વર્ષાયુવાળા કેટલાંક તિર્યચોમાં શુક્લલેશ્યા સંભવે છે, તેથી પદ્મલેશ્યી સંખ્યાતગણાં, કેમકે તે સનત્કુમારથી બ્રહ્મલોક કલ્પવાસીમાં તથા ઘણાં જ ગર્ભજ કર્મભૂમિજ સંખ્યાતા વર્ષાયુ મનુષ્ય આદિ - X - માં હોય છે - X - તેથી તેજોલેશ્યી સંખ્યાતગણાં છે, કેમકે સૌધર્મ, ઈશાન, જ્યોતિષ્ક, કેટલાંક ભવનપતિ, વ્યંતર, ગર્ભજ તિર્યચ પંચેન્દ્રિય, મનુષ્યો અને બાદર પર્યાપ્તા એકેન્દ્રિયોમાં તેજોલેશ્યા હોય છે.

પ્રશ્ન - પદ્મલેશ્યીથી તેજોલેશ્યી અસંખ્યાતગણાં કેમ ન હોય ? કેમકે જ્યોતિષ્કો ભવનવાસીથી અસંખ્યાતગણાં છે. - X - જ્યોતિષ્કો બધાં તેજોલેશ્યી છે, સૌધર્મ-

ઈશાન દેવો પણ તેજોલેશ્યી છે, તો અસંખ્યાતગણાં કેમ નહીં ? (સમાધાન) તમારી શંકા અયુક્ત છે. કેમકે લેશ્યાપદમાં આ વિષયે સ્પષ્ટીકરણ આવશે - X - X - X -

સૂત્રનું તાત્પર્ય એ છે કે - પદ્મલેશ્યી દેવોની અપેક્ષાએ તેજોલેશ્યી દેવોને જ વિચારાય તો અસંખ્યાતગણાં થાય, પણ પદ્મલેશ્યીમાં તિર્યચો પણ હોવાથી સંખ્યાતગણાં છે.

તેમનાથી અલેશ્યી જીવો અનંતગણાં છે, કેમકે સિદ્ધો અનંત છે, તેથી કાપોતલેશ્યી અનંતગણા છે કેમકે વનસ્પતિને કાપોતલેશ્યા સંભવે છે. તેનાથી નીલલેશ્યી વિશેષાધિક છે, કેમકે ઘણાં જીવોને તે સંભવે છે. તેથી કૃષ્ણલેશ્યી વિશેષાધિક છે. તેનાથી સામાન્ય લેશ્યી જીવો વિશેષાધિક છે - X -

❁ પદ-૩, ઢાર-૯ “સમ્યક્ત્વ” ❁

● સૂત્ર-૨૭૧ :-

ભગવન્ ! આ સમ્યક્-મિથ્યા-મિશ્ર દૈષ્ટિમાં કોણ કોનાથી અલ્પાદિ આદિ છે ? ગૌતમ ! સૌથી થોડાં સમ્યક્ મિથ્યાદૈષ્ટિ છે, સમ્યક્દૈષ્ટિ અનંતગણાં, મિથ્યાદૈષ્ટિ અનંતગણાં છે.

● વિવેચન-૨૭૧ :-

સૌથી થોડાં સમ્યક્ મિથ્યાદૈષ્ટિ છે, કેમકે તે પરિણામ કાળ અંતર્મુહૂર્ત પ્રમાણ છે. પૃષ્ઠા સમયે થોડાં જ પ્રાપ્ત થાય છે. તેનાથી સમ્યક્દૈષ્ટિ અનંતગણાં છે, કેમકે સિદ્ધો અનંત છે. તેથી મિથ્યાદૈષ્ટિ અનંતગણાં છે, કેમકે વનસ્પતિકાયિકો અનંત છે.

❁ પદ-૩, ઢાર-૧૦, “જ્ઞાન” ❁

● સૂત્ર-૨૭૨ :-

ભગવન્ ! આ આભિનિબોધિક-શ્રુત-અવધિ-મન:પર્યવ-કેવળજ્ઞાનીઓમાં કોણ કોનાથી અલ્પાદિ છે ? ગૌતમ ! સૌથી થોડાં જીવો મન:પર્યવજ્ઞાની, અવધિજ્ઞાની અસંખ્યાતગણાં, આભિનિ અને શ્રુતજ્ઞાની બંને તુલ્ય અને વિશેષ, કેવલી અનંત.

ભગવન્ ! આ મતિઅજ્ઞાની, શ્રુતઅજ્ઞાની, વિભંગ જ્ઞાનીમાં કોણ કોનાથી અલ્પાદિ છે ? ગૌતમ ! સૌથી થોડાં જીવો વિભંગજ્ઞાની, મતિ-શ્રુત અજ્ઞાની બંને તુલ્ય અને અનંતગણા.

ભગવન્ ! આ આભિનિબોધિક યાવત્ કેવળજ્ઞાની અને મતિઅજ્ઞાનીથી વિભંગજ્ઞાનીમાં કોણ કોનાથી અલ્પાદિ છે ? ગૌતમ ! સૌથી થોડાં જીવો મન:પર્યવજ્ઞાની, અવધિ અસંખ્યાતગણાં, આભિનિ અને શ્રુત બંને તુલ્ય અને વિશેષાધિક, વિભંગજ્ઞાની અસંખ્યાતગણાં, કેવલજ્ઞાની અનંતગણાં, મતિઅજ્ઞાની-શ્રુતઅજ્ઞાની બંને તુલ્ય અને અનંતગણાં છે.

● વિવેચન-૨૭૨ :-

સૌથી થોડાં મન:પર્યવજ્ઞાની, કેમકે સંયતોને જ મન:પર્યવજ્ઞાન સંભવે છે, અવધિજ્ઞાની તેથી અસંખ્યાતગણાં, કેમકે તે જ્ઞાન ચારે ગતિમાં સંભવે છે. તેનાથી આભિનિન્ન શ્રુત૦ વિશેષાધિક, કેમકે સંજ્ઞી તિર્યચ પંચેન્દ્રિય મનુષ્યોમાં કેટલાંકને આ જ્ઞાનો સંભવે છે, સ્વસ્થાને બંને તુલ્ય છે, કેવલજ્ઞાની તેમનાથી અનંતગણાં છે.

જ્ઞાની કહ્યા, હવે અજ્ઞાનીનું અલ્પબહુત્વ - સૌથી થોડાં વિભંગજ્ઞાની, કેમકે કેટલાંક ચારે ગતિનાને વિભંગજ્ઞાન હોય છે. તેનાથી મતિ અને શ્રુત અજ્ઞાની અનંતગણાં કેમકે વનસ્પતિને પણ આ અજ્ઞાન સંભવે છે. તે બંને સ્વસ્થાને પરસ્પર તુલ્ય છે.

હવે જ્ઞાની-અજ્ઞાની બંનેનું સામુદાયિક અલ્પબહુત્વ સૌથી થોડાં મન:પર્યવજ્ઞાની, અવધિજ્ઞાની તેથી અસંખ્યાતગણાં, તેનાથી આધના બે જ્ઞાની વિશેષાધિક - X - તેનાથી વિભંગજ્ઞાની અસંખ્યાતગણાં કેમકે દેવ-નારકગતિમાં સમ્યક્થી મિથ્યાદૈષ્ટિ અસંખ્યાતગણાં છે, - X - તેનાથી કેવળજ્ઞાની અનંત ગણાં કેમકે સિદ્ધો અનંત છે, તેનાથી મતિ-શ્રુત અજ્ઞાની અનંતગણાં, કેમકે વનસ્પતિ અનંત છે. - X -

જ્ઞાન દ્વાર પૂરું થયું.

❀ પદ-૩, દ્વાર-૧૧-“દર્શન” ❀

● સૂત્ર-૨૭૩ :-

ભગવન્ ! આ ચક્ષુ-અચક્ષુ-અવધિ-કેવલદર્શનીમાં કોણ કોનાથી અલ્પ૦ આદિ છે ? સૌથી થોડાં અવધિદર્શની છે, ચક્ષુદર્શની અસંખ્યાતગણાં, કેવલદર્શની અનંત૦ અચક્ષુદર્શની અનંત૦

● વિવેચન-૨૭૩ :-

સૌથી થોડાં અવધિદર્શની છે. કેટલાંક દેવ, નારકી, સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય તિર્યચ-મનુષ્યોને તે હોય છે, તેનાથી ચક્ષુદર્શનીઓ અસંખ્યાતગણાં, કેમકે બધાં દેવ, નારકી, ગર્ભજ મનુષ્યો, સંજ્ઞી તિર્યચ પંચેન્ન અસંજ્ઞી તિર્યચ પંચેન્ન ચઉરિન્દ્રિયોને ચક્ષુદર્શન હોય. તેનાથી કેવળદર્શની અનંતગણા, તેનાથી ચક્ષુદર્શની અનંતગણા કેમકે વનસ્પતિકાયિકો સિદ્ધોથી અનંતગણાં છે.

❀ પદ-૩, દ્વાર-૧૨-“સંયત” ❀

● સૂત્ર-૨૭૪ :-

ભગવન્ ! આ સંયત, અસંયત, સંયતાસંયત અને નોસંયતનોઅસંયતનો-સંયતાસંયતમાં કોણ કોનાથી અલ્પ૦ છે ? ગૌતમ ! સૌથી થોડાં જીવો સંયત, સંયતાસંયત અસંખ્યાતગણાં, નોસંયતનોઅસંયતનોસંયતાસંયત અનંત૦ અસંયત અનંત૦ છે.

● વિવેચન-૨૭૪ :-

સૌથી થોડાં સંયતો, કેમકે ઉત્કૃષ્ટથી હજાર કોડ પૃથક્ત્વ પ્રમાણ હોય છે. - X - તેનાથી સંયતાસંયત-દેશવિરતિ અસંખ્યાતા છે કેમકે તિર્યચ પંચેન્નમાં અસંખ્યાતોને દેશવિરતિ સંભવે છે. તેનાથી નોસંયતા૦ અનંતગણાં છે, કેમકે તેવા સિદ્ધો હોય છે. તેનાથી અસંયતો અનંતગણાં છે, વનસ્પતિ૦ અનંત છે.

❀ દ્વાર-૩, પદ-૧૩-“ઉપયોગ” ❀

● સૂત્ર-૨૭૫ :-

ભગવન્ ! આ સાકારોપયુક્ત, અનાકારોપયુક્તોમાં કોણ કોનાથી અલ્પ૦ આદિ છે ? ગૌતમ ! સૌથી થોડાં જીવો અનાકારોપયુક્ત છે, સાકારોપયુક્ત જીવો સંખ્યાતગણાં છે.

● વિવેચન-૨૭૫ :-

અનાકારોપયુક્ત કાળ સૌથી થોડો છે, સાકારોપયુક્ત કાળ સંખ્યાતગણો છે, તેથી અનાકારોપયુક્ત સૌથી થોડાં કહ્યા ઇત્યાદિ.

❀ દ્વાર-૩-પદ-૧૪ “આહાર” ❀

● સૂત્ર-૨૭૬ :-

ભગવન્ ! આ આહારક - અનાહારકમાં કોણ કોનાથી ? સૌથી થોડાં જીવો અનાહારક છે, આહારકો અસંખ્યાતગણાં છે.

● વિવેચન-૨૭૬ :-

સૌથી થોડાં અનાહારક છે, કેમકે વિગ્રહગતિ આદિમાં જ અનાહારકત્વ છે. કહે છે - કેવલી, સમુહત, અયોગી, સિદ્ધો અણાહારક છે, બાકીના આહારક છે. આહારકો અસંખ્યાતગણાં છે. [પ્રશ્ન] વનસ્પતિકાયિકો સિદ્ધોથી અનંત છે, તેઓ આહારકપણે છે, તો અનંત૦ કેમ ન કહ્યા ? તે અચુકત છે, સૂક્ષ્મનિગોદ અસંખ્યાતા છે - X - તે સર્વકાળે વિગ્રહમાં હોય છે, તેથી અનાહારકો અતિ-ઘણાં છે. - X - તેનાથી આહારકો અસંખ્યાતગણાં છે, અનંતગણાં નથી.

❀ પદ-૩-દ્વાર-૧૫ થી ૨૦ ❀

● સૂત્ર-૨૭૭ થી ૨૮૨ [છ દ્વારો અનુક્રમે] :-

[૨૭૭-દ્વાર-૧૫] ભગવન્ ! ભાષક અને અભાષક જીવોમાં કોણ કોનાથી ? ભાષક સૌથી થોડાં, અભાષકો અનંતગણાં છે.

[૨૭૮-દ્વાર-૧૬] ભગવન્ ! આ પરીત, અપરીત, નોપરીતનોઅપરીત જીવોમાં કોણ કોનાથી ? સૌથી થોડાં પરીત, નોપરીતનોઅપરીત અનંતગણાં, અપરીત અનંતગણાં છે.

[૨૭૯-દ્વાર-૧૭] ભગવન્ ! પર્યાપ્તા, અપર્યાપ્તા અને નોપર્યાપ્તાનો-અપર્યાપ્તામાં કોણ કોનાથી? સૌથી થોડાં નોપર્યાપ્તાનોઅપર્યાપ્તા છે, અપર્યાપ્તા અનંતગણાં, પર્યાપ્તા સંખ્યાતગણાં.

[૨૮૦-દ્વાર-૧૮] ભગવન્ ! સૂક્ષ્મ, બાદર, નોસૂક્ષ્મનોબાદર જીવોમાં કોણ કોનાથી? સૌથી થોડાં નોસૂક્ષ્મનોબાદર જીવો છે, બાદરો અનંતગણાં છે, સૂક્ષ્મો અસંખ્યાતગણાં છે.

[૨૮૧-દ્વાર-૧૯] ભગવન્ ! આ સંજ્ઞી, અસંજ્ઞી અને નોસંજ્ઞીનોઅસંજ્ઞી જીવોમાં કોણ કોનાથી? ગૌતમ ! સૌથી થોડાં જીવો સંજ્ઞી છે, નોસંજ્ઞીનોસંજ્ઞી અનંતગણા, અસંજ્ઞી અનંતગણાં.

[૨૮૨-દ્વાર-૨૦] ભગવન્ ! આ ભવસિદ્ધિક, અભવસિદ્ધિક, નોભવસિદ્ધિકનો-અભવસિદ્ધિક જીવોમાં કોણ કોનાથી અલ્પ? આદિ છે ? ગૌતમ ! સૌથી થોડાં જીવો અભવસિદ્ધિક, નોભવસિદ્ધિકનોઅભવસિદ્ધિકો અનંતગણાં, ભવસિદ્ધિકો અનંતગણાં છે.

● વિવેચન-૨૭૭ થી ૨૮૨ :- [દ્વાર-૧૫ થી ૨૦]

સૌથી થોડાં ભાષક-ભાષા લબ્ધિસંપન્ન, કેમકે બેઈન્દ્રિય આદિને તે છે. અભાષક - ભાષા લબ્ધિ રહિત તે અનંતગણાં છે.

પરીત-બે ભેદે છે, ભવ પરીત અને કાય પરીત. તેમાં ભવ પરીત - જેમને કંઈક ન્યૂન અર્ધ પુદ્ગલપરાવર્ત સંસાર બાકી છે તે શુક્લપાક્ષિક. કાય પરીત-પ્રત્યેકશરીરી. આ બંને સૌથી થોડાં છે, કેમકે શુક્લપાક્ષિક અને પ્રત્યેકશરીરી જીવો થોડાં છે. તેનાથી નોપરીતનોઅપરીત અનંતગણાં છે કેમકે તે સિદ્ધો છે. તેનાથી અપરીત જીવો અનંતગણાં છે. કેમકે કૃષ્ણપાક્ષિક અને સાધારણ વનસ્પતિકાચિક સિદ્ધોથી અનંતગણાં છે.

પર્યાપ્તિદ્વારમાં સૌથી થોડાં નોપર્યાપ્તિનોઅપર્યાપ્તિ જીવો, કેમકે તે સિદ્ધો છે. તેનાથી અપર્યાપ્તિ અનંતગણાં છે. સાધારણ વનસ્પતિકાચિક સદા અપર્યાપ્તિપણે પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી પર્યાપ્તિ સંખ્યાતગણાં છે. કેમકે ઘણાં સૂક્ષ્મ જીવો છે. જેમાં પર્યાપ્તિ સંખ્યાતા છે.

સૂક્ષ્મદ્વારમાં - સૌથી થોડાં નોસૂક્ષ્મનોબાદર અર્થાત્ સિદ્ધો છે. કેમકે તેઓ સૂક્ષ્મ અને બાદર રાશિના અનંતમાં ભાગે છે. તેથી બાદર જીવો અનંતગણાં છે, - X - તેથી સૂક્ષ્મ જીવો અસંખ્યાતગણાં છે, કેમકે બાદર નિગોદ કરતાં સૂક્ષ્મનિગોદ અસંખ્યાતા છે.

સંજ્ઞીદ્વારમાં - સૌથી થોડાં જીવો સંજ્ઞી છે કેમકે મનવાળા જ સંજ્ઞી હોય. તેથી નોસંજ્ઞીનોઅસંજ્ઞી અનંતગણા છે કેમકે તે સિદ્ધો છે. તેથી અસંજ્ઞી અનંતગણા છે

- X -

ભવસિદ્ધિકદ્વાર - સૌથી થોડાં અભવસિદ્ધિક - અભવ્યો છે કેમકે જઘન્ય

યુક્તાનંત પરિણામવાળા છે. નોભવસિદ્ધિકનો અભવસિદ્ધિકો અનંતગણાં છે કેમકે તે સિદ્ધો છે. - X - તેથી ભવસિદ્ધિક અર્થાત્ ભવ્ય અનંતગણાં છે. ભવ્યો નિગોદના અનંતભાગ છે

☉ પદ-૩, દ્વાર-૨૧, 'અસ્તિકાય' ☉

● સૂત્ર-૨૮૩ :-

ભગવન્ ! ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, જીવાસ્તિકાય, પુદ્ગલાસ્તિકાય અને અદ્વાસમયોમાં દ્રવ્યાર્થરૂપે કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષ છે ? ગૌતમ ! ધર્મ? અધર્મ? આકાશ? ત્રણે અસ્તિકાય દ્રવ્યાર્થતાથી તુલ્ય અને સૌથી થોડા છે. તેથી જીવાસ્તિકાય દ્રવ્યાર્થતાથી અનંતગણાં છે, તેથી પુદ્ગલાસ્તિકાય દ્રવ્યાર્થરૂપે અનંતગુણ, અદ્વાસમય દ્રવ્યાર્થરૂપે અનંતગણાં છે.

ભગવન્ ! ધર્માસ્તિકાય યાવત્ અદ્વાસમયોમાં પ્રદેશાર્થરૂપે કોણ કોનાથી અલ્પાદિ છે ? ગૌતમ ! ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય બંને પ્રદેશાર્થરૂપે તુલ્ય અને સૌથી થોડાં છે, જીવાસ્તિકાય-પુદ્ગલાસ્તિકાય, અદ્વાસમયો, આકાશાસ્તિકાય અનુક્રમે પ્રદેશાર્થરૂપે અનંતગણાં છે.

ભગવન્ ! ધર્માસ્તિકાયમાં દ્રવ્યાર્થ-પ્રદેશાર્થપણે કોણ કોનાથી? સૌથી થોડાં ધર્મ? દ્રવ્યરૂપે એક, પ્રદેશરૂપે અસંખ્યાતા. અધર્માસ્તિકાય સંબંધે આ રીતે જ પ્રશ્ન અને ઉત્તર કહેવા.

ભગવન્ ! આકાશાસ્તિકાયમાં દ્રવ્યરૂપે - પ્રદેશરૂપે કોણ કોનાથી અલ્પ? આદિ છે ? ગૌતમ ! દ્રવ્યરૂપે આકાશાસ્તિકાય એક અને સૌથી થોડાં છે, પ્રદેશરૂપે અનંતગણાં છે.

જીવાસ્તિકાય અને પુદ્ગલાસ્તિકાયનો આલાવો ધર્માસ્તિકાયવત્ કહેવો. અદ્વાસમયને પ્રદેશોનથી, તેથી પ્રશ્ન જ નથી.

ભગવન્ ! ધર્માસ્તિકાય યાવત્ અદ્વાસમયમાં દ્રવ્યાર્થ અને પ્રદેશાર્થપણે કોણ કોનાથી અલ્પ? આદિ છે ? ગૌતમ ! ધર્મ? અધર્મ? આકાશ? ત્રણે દ્રવ્યાર્થપણે તુલ્ય અને સૌથી થોડાં છે. ધર્મ? અધર્મ? બંને તુલ્ય અને પ્રદેશાર્થતાથી અસંખ્યાતગણાં છે. જીવાસ્તિકાય દ્રવ્યાર્થપણે અનંતગણાં અને પ્રદેશરૂપે અસંખ્યાતગણાં છે. તેથી પુદ્ગલાસ્તિકાય દ્રવ્યરૂપે અનંતગણાં, પ્રદેશરૂપે અસંખ્યાતગણાં છે. અદ્વાસમય દ્રવ્યાર્થ-પ્રદેશાર્થતાથી અનંતગણાં છે. આકાશાસ્તિકાય પ્રદેશરૂપે અનંતગણાં છે.

● વિવેચન-૨૮૩ :-

ધર્મ? અધર્મ? આકાશ? ત્રણે અસ્તિકાય દ્રવ્ય સ્વરૂપે તુલ્ય છે. કેમકે પ્રત્યેક એકેક દ્રવ્યરૂપ છે, માટે સૌથી થોડાં છે. તેથી જીવાસ્તિકાય દ્રવ્યરૂપે અનંતગણાં છે,

કેમકે પ્રત્યેક જીવો દ્રવ્ય છે. તે અનંતા છે. તેથી પુદ્ગલાસ્તિકાય દ્રવ્યરૂપે અનંતગણાં છે.

અહીં પરમાણુ, દ્વિપ્રદેશિકાદિ જુદા જુદા દ્રવ્યો છે. તે સામાન્યરૂપે ત્રણ પ્રકારે છે - પ્રયોગ પરિણત, મિશ્ર પરિણત, વિગ્નસા પરિણત. તેમાં પ્રયોગ પરિણત પણ જીવોથી અનંતગણા છે. કેમકે એકેક જીવ જ્ઞાનાવરણીયાદિ પ્રત્યેક કર્મના અનંત પુદ્ગલસ્કંધોથી પરિવેષિત છે. તો બીજા વિશે શું કહેવું ? પ્રયોગથી મિશ્રપરિણત પુદ્ગલ દ્રવ્યો અનંતગણાં છે. તેથી વિગ્નસા પરિણત અનંતગણાં.

- X - તેથી જીવાસ્તિકાયથી પુદ્ગલાસ્તિકાય દ્રવ્યરૂપે અનંતગણાં છે. તેથી અહ્લાસમય દ્રવ્યાર્થપણે અનંતગણાં છે. કઈ રીતે ? એક જ પરમાણુ ભાવિકાળમાં દ્વિ-ત્રિપ્રદેશિક યાવત્ દશપ્રદેશિક, સંખ્યાત-અસંખ્યાત-અનંતપ્રદેશિક સ્કંધોમાં પરિણત થવાથી જુદા જુદા કાળે થનારા અનંત ભાવી સંયોગો કેવળી જાણે છે. - X - તે બધાંના પરિણામ મનુષ્ય (?) લોકક્ષેત્ર અંતર્વર્તી સંભવે છે. ક્ષેત્રથી પણ આ પરમાણુ આ આકાશપ્રદેશમાં એક સમયાદિ સ્થિતિક, એમ એક પરમાણુના એક આકાશપ્રદેશમાં અસંખ્યાતા ભાવી સંયોગો થવાના છે, ઈત્યાદિ - X - કાળના અનંતભાવી સંયોગો છે. - X - ભાવથી આ પરમાણુ આ કાળે એકગુણ કાળો છે એમ એક પરમાણુના જુદા જુદા કાળે અનંત સંયોગો થવાના છે. - X - એ રીતે એકેક પરમાણુના દ્રવ્યાદિ ચાર ભેદે અનંત ભાવી સમયો કેવળીએ જાણેલા છે. ઈત્યાદિ - X - X - આ રીતે અતીત સમયો પણ સિદ્ધ થાય છે માટે દ્રવ્યરૂપે પુદ્ગલથી અનંતગણાં અહ્લાસમય છે.

પ્રદેશાર્થરૂપે અલ્પબહુત્વ - ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય એ બંને પરસ્પર પ્રદેશાર્થતાથી તુલ્ય છે કેમકે બંને લોકાકાશ પ્રદેશ પરિણામ છે. તેથી બીજાની અપેક્ષાએ થોડાં છે. તેથી જીવાસ્તિકાય પ્રદેશાર્થરૂપે અનંતગુણ છે, કેમકે જીવો અનંત છે - X - પુદ્ગલો તેથી પ્રદેશાર્થરૂપે અનંતગણા છે. કેમકે કર્મસ્કંધ પ્રદેશો સર્વ જીવપ્રદેશોથી અનંતગણાં છે. પ્રત્યેક જીવપ્રદેશ અનંતાનંત કર્મપરમાણુથી વીંટાયેલ છે. - X - તેથી અહ્લાસમયો પ્રદેશાર્થરૂપે અનંતગણાં છે, કેમકે દ્રવ્યાદિ ભેદે અનંત અતીત-અનાગત સમયો થાય છે. તેથી આકાશાસ્તિકાય પ્રદેશાર્થરૂપે અનંતગણું છે. કેમકે અલોક ચારે તરફ અનંત છે.

હવે પ્રત્યેક દ્રવ્યોનું દ્રવ્યાર્થ-પ્રદેશાર્થરૂપે અલ્પબહુત્વ :- સૌથી થોડાં ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્યપણે છે. કેમકે તે એક છે અને પ્રદેશાર્થરૂપે અસંખ્યાતગણાં છે. કેમકે લોકાકાશ પ્રદેશ પ્રમાણ છે. એ રીતે અધર્માસ્તિકાય કહેવા. આકાશાસ્તિકાય દ્રવ્યાર્થપણે એક પણ પ્રદેશાર્થપણે અનંતગણું છે, કેમકે અપરિમિત છે. જીવાસ્તિકાય પણ પ્રદેશાર્થરૂપે અસંખ્યાતગણું છે - X - પુદ્ગલાસ્તિકાય દ્રવ્યરૂપે સૌથી અલ્પ, કેમકે બધે થોડાં છે, પ્રદેશાર્થતાથી અસંખ્યાતગણાં છે.

(પ્રશ્ન) જગતમાં અનંતપ્રદેશિક સ્કંધો ઘણાં છે, તો પ્રદેશાર્થરૂપે અનંતગણાં કેમ ન સંભવે ? શંકા ખોટી છે. કેમકે અનંતપ્રદેશિક સ્કંધો થોડાં છે, પરમાણુ આદિ

ઘણાં જ છે. - X - X - તેથી જ્યારે સર્વ પુદ્ગલાસ્તિકાયને પ્રદેશરૂપે વિચારીએ ત્યારે અનંત પ્રદેશિક સ્કંધો ઘણાં થોડાં હોવાથી - X - અસંખ્યાત જ ઘટે, અનંતગુણ ન ઘટે. અહ્લાસમયને પ્રદેશો નથી માટે તેનો પ્રશ્ન થતો નથી.

(પ્રશ્ન) કાળ દ્રવ્યરૂપે હોવામાં શો નિયમ છે ? તેમાં પ્રદેશાર્થતા પણ હોવી જ જોઈએ ? ઈત્યાદિ. આ શંકા અચુક્ત છે. કેમકે દેહાંત અને દાષ્ટાન્તિકનું સમાનપણું નથી. - X - અહ્લાસમયો પરસ્પર નિરપેક્ષ છે. કેમકે વર્તમાન સમય વિદ્યમાન હોય છે ત્યારે અતીત અને અનાગત સમયો હોતા નથી. તેથી તે સ્કંધરૂપે ન પરિણમે, સ્કંધ અભાવે અહ્લાસમયના પ્રદેશો નથી.

હવે ધર્માસ્તિકાયાદિ બધાંનું સાથે દ્રવ્યાર્થ-પ્રદેશાર્થપણે અલ્પબહુત્વ - ધર્મ. અધર્મ. આકાશ. ત્રણે દ્રવ્યરૂપે તુલ્ય અને સૌથી થોડાં છે કેમકે પ્રત્યેક એકેક દ્રવ્ય છે, ધર્મ. અને અધર્મ. બંને પ્રદેશાર્થરૂપે અસંખ્યાતગણાં અને સ્વસ્થાન અપેક્ષાએ તુલ્ય છે. તેથી જીવાસ્તિકાય દ્રવ્યાર્થરૂપે અનંતગણાં છે, કેમકે અનંત જીવદ્રવ્યો છે. જીવાસ્તિકાય પ્રદેશાર્થરૂપે અસંખ્યાતગણાં છે કેમકે દરેક જીવને અસંખ્યાતા પ્રદેશો છે. પુદ્ગલાસ્તિકાય દ્રવ્યાર્થ રૂપે અનંતગણાં છે, કેમકે જીવના પ્રત્યેક પ્રદેશો અનંતા જ્ઞાનાવરણ આદિ કર્મપુદ્ગલ સ્કંધો લાગેલા છે. તેથી પુદ્ગલાસ્તિકાય પ્રદેશાર્થપણે અસંખ્યાતગણાં છે, તેનાથી અહ્લાસમયો અનંતગણાં છે. તેથી આકાશાસ્તિકાય પ્રદેશાર્થરૂપે અનંતગણાં છે, કેમકે સર્વ દિશામાં અંત નથી અને અહ્લાસમય માત્ર મનુષ્ય ક્ષેત્રમાં છે.

❁ પદ-૩, દ્વાર-૨૨,૨૩ ❁

● સૂત્ર-૨૮૪,૨૮૫ [બંને દ્વાર] :-

[૨૮૪-દ્વાર-૨૨] ભગવન્ ! આ ચરમ અને અચરમ જીવોમાં કોણ-કોનાથી અલ્પ. આદિ છે ? ગૌતમ ! સૌથી થોડાં જીવો અચરમ છે, ચરમ જીવો તેથી અનંતગણાં છે.

[૨૮૫-દ્વાર-૨૩] ભગવન્ ! જીવો, પુદ્ગલો, અહ્લાસમયો, સર્વ દ્રવ્યો, સર્વ પ્રદેશો, સર્વ પચાયોમાં કોણ કોનાથી અલ્પાદિ છે ? ગૌતમ ! સૌથી થોડાં જીવો, પુદ્ગલો અનંતગણાં, અહ્લાસમયો અનંતગણાં, સર્વ દ્રવ્યો વિશેષાધિક, સર્વ પ્રદેશો અનંત. સર્વ પચાયો અનંત.

● વિવેચન-૨૮૪,૨૮૫ :-

ચરમદ્વાર-જેને યોગ્યતા વડે છેલ્લો ભવ સંભવે છે તે ચરમ એટલે ભવ્ય, બીજા અચરમ-અભવ્ય અને સિદ્ધ. કેમકે તે બંનેને ચરમભવ નથી. તેમાં અચરમો થોડાં છે, અભવ્ય અને સિદ્ધો બંને મળીને પણ મધ્યમચુક્ત અનંતપરિણામી છે. તેથી અનંતગણાં ચરમ-ભવ્યો છે. કેમકે અજઘન્યોત્કૃષ્ટ અનંતાનંત પરિણામી છે.

જીવદ્વાર-સૌથી થોડાં જીવો, તેથી પુદ્ગલો અનંતગુણ, તેથી અહ્લાસમયો

અનંતગુણ, તેથી સર્વદ્રવ્યો વિશેષાધિક છે, કેમકે તેમાં જીવાદિ બધાં દ્રવ્યો નાંખતા કંઈક અધિક થાય છે. તેથી સર્વ પ્રદેશો અનંતગણાં છે, કેમકે આકાશ અનંત છે. તેથી સર્વે પર્યાયો અનંતગુણ છે, કેમકે એક આકાશપ્રદેશમાં અનંત અગુરુલઘુ પર્યાયો છે.

❁ દ્વાર-૩, ૫૬-૨૪-“ક્ષેત્રદ્વાર” ❁

● સૂત્ર-૨૮૬ :-

ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ સૌથી થોડાં જીવો ઉર્ધ્વલોક-તિર્ણલોકમાં છે, અધોલોક-તિર્ણલોકમાં વિશેષાધિક છે, તિર્ણલોકમાં અસંખ્યાતગણાં, ત્રણેલોકમાં અસંખ્યાતગણાં છે, ઉર્ધ્વલોકમાં અસંખ્યાતગણાં, અધોલોકમાં વિશેષાધિક છે.

● વિવેચન-૨૮૬ :-

ક્ષેત્રાનુસાર - સૌથી થોડાં જીવો ઉર્ધ્વલોક-તિર્ણલોકમાં છે, અહીં ઉર્ધ્વલોકનું સૌથી નીચેનું આકાશપ્રતર, તિર્ણલોકનું સૌથી ઉપરનું આકાશપ્રતર તે ઉર્ધ્વલોક-તિર્ણલોક છે. ચૌદરાજ પ્રમાણ સર્વલોકના ત્રણ વિભાગ - ઉર્ધ્વ, તિર્ણ, અધોલોક. તે વિભાગ રુચક પ્રદેશોથી થાય. રુચકપ્રદેશ નીચે ૮૦૦ અને ઉપર ૮૦૦ યોજન તે તિર્ણલોક. તિર્ણની નીચે તે અધોલોક, ઉપર તે ઉર્ધ્વલોક. સાત રાજ પ્રમાણથી કંઈક ન્યૂન ઉર્ધ્વલોક, કંઈક અધિક તે અધોલોક.

રુચકની સમભૂતળ પૃથ્વીથી ૮૦૦ યોજન જઈને જે જ્યોતિશ્ચક્રની ઉપર તિર્ણલોકનું એક પ્રદેશાત્મક આકાશપ્રતર તે તિર્ણલોકપ્રતર, ઉપરનું એક પ્રદેશાત્મક આકાશપ્રતર તે તિર્ણલોકપ્રતર, ઉપરનું એક પ્રદેશાત્મક તે ઉર્ધ્વલોક પ્રતર. તે બંને તે ઉર્ધ્વલોક-તિર્ણલોક કહેવાય, તે અનાદિ પ્રવચન પરિભાષા છે. ત્યાં રહેતા જીવો સૌથી થોડાં છે. કેમકે જેઓ ઉર્ધ્વથી તિર્ણલોકમાં અને તિર્ણથી ઉર્ધ્વલોકમાં ઉપજે, તે બંને પ્રતરને સ્પર્શે છે. તે સિવાય બીજા કેટલાંક જીવો, જે ત્યાં રહીને બંને પ્રતરનો આશ્રય કરે છે, તેઓ જ આ બે પ્રતરમાં રહેનારા છે. પણ ઉર્ધ્વથી અધોલોકમાં ઉપજતાની અહીં ગણના ન કરવી. કેમકે તેઓ બીજા સૂત્રનો વિષય થાય છે. - X -

(પ્રશ્ન) ઉર્ધ્વલોકમાં રહેલા સર્વ જીવોનો અસંખ્યાતમો ભાગ નિરંતર મરણ પ્રાપ્ત હોય છે, તેઓ તિર્ણલોકમાં ઉપજતા ઉપરોક્ત બે પ્રતરને સ્પર્શે છે, તો એવા જીવો થોડા કેમ કહેવાય ? આ શંકા અચુક્ત છે. કેમકે વસ્તુતત્ત્વના અપરિજ્ઞાનથી થઈ છે. ઉક્ત મરણ પ્રાપ્ત જીવો માત્ર તિર્ણલોકમાં નથી ઉપજતા, પણ અધો અને ઉર્ધ્વલોકમાં પણ ઉપજે છે, તેથી ઉક્ત જીવો થોડાં જ છે.

તેનાથી અધોલોક-તિર્ણલોકના જીવો વિશેષાધિક છે. અહીં અધોલોકના ઉપરનું એક પ્રદેશવાળું આકાશપ્રદેશ પ્રતર અને તિર્ણલોકનું નીચેનું તેવું પ્રતર, તે બંને અધોલોકતિર્ણલોક કહેવાય છે. કેમકે તેવું પ્રવચનમાં પ્રસિદ્ધ છે. તેમાં વિગ્રહગતિથી અથવા ત્યાં રહેવા વડે તે બંને પ્રતરોમાં વર્તે છે. તેઓ વિશેષાધિક છે.

જેઓ અધોલોકથી તિર્ણમાં અને તિર્ણલોકથી અધોમાં ઈલિકા ગતિથી ઉપજે છે, તેઓ ઉક્ત બંને પ્રતરોને સ્પર્શે છે અને જે ત્યાં રહેલા છે, તે પણ બે પ્રતરનો આશ્રય કરે છે. તે બંનેને ઉપરના પ્રતરમાં રહેનારા કહેવાય છે. પણ જે અધોલોકથી ઉર્ધ્વમાં ઉપજે છે, તેમને ગ્રહણ ન કરવા - X - X -

તેનાથી તિર્ણલોકમાં રહેલા જીવો અસંખ્યાતગણા છે, કેમકે ઉક્ત બંને ક્ષેત્ર કરતા તિર્ણલોકનું ક્ષેત્ર અસંખ્યાતગણું છે. તેનાથી ત્રણે લોકને સ્પર્શતા જીવો અસંખ્યાતગણાં છે. અહીં જેઓ માત્ર ઉર્ધ્વ, અધો કે તિર્ણલોકમાં રહે છે, જેઓ વક્કગતિથી ઉર્ધ્વ અને તિર્ણલોકને સ્પર્શે છે, તેની ગણના ન કરવી, પણ વિગ્રહગતિ પ્રાપ્ત જે ત્રણે લોકને સ્પર્શે છે, તે ગ્રહણ કરવા કેમકે આ સૂત્ર વિશેષાર્થનો વિષય છે. તિર્ણલોકવર્તીથી તે અસંખ્યાત ગણાં જ છે. તે આ રીતે - અહીં ઘણાં સૂક્ષ્મ નિગોદો ઉર્ધ્વ અને અધોલોકમાં મરણ પામે છે. પણ જે સૂક્ષ્મ નિગોદો તિર્ણલોકમાં મરણ પામી અધો, ઉર્ધ્વ કે તે જ તિર્ણલોકમાં ઉત્પન્ન થાય છે. તેઓ ત્રણ લોકને સ્પર્શતા નથી, માટે તેઓ આ સૂત્રનો વિષય નથી. - X - કેટલાંક મરણ પામીને સ્વસ્થાને ઉપજે છે.

તેનાથી અસંખ્યાતગણાં અધોલોકમાં રહેલા ઉર્ધ્વ લોકમાં અને ઉર્ધ્વલોકમાં રહેલા અધોલોકમાં ઉત્પન્ન થાય છે. તેઓ તે પ્રકારે ઉત્પન્ન થતાં ત્રણે લોકને સ્પર્શે છે માટે અસંખ્યાત ગણા છે. [પ્રશ્ન] ઘણાં જીવો હંમેશાં વિગ્રહગતિ પ્રાપ્ત હોય છે. એ કઈ રીતે જાણી શકાય ? ચુક્તિથી. જે પૂર્વે સ્થાનપદમાં કહ્યું છે. “અપર્યાપ્તા અનંતગણાં છે, તેથી પર્યાપ્તા સંખ્યાતગણા છે” એ પ્રમાણે અપર્યાપ્તા ઘણાં છે કેમકે પર્યાપ્તા તેનાથી સંખ્યાતગણાં જ છે. - X - ઘણાં અપર્યાપ્તા તો અંતરાલગતિમાં વર્તતા હોય છે. તેથી ત્રણ લોકનો સ્પર્શ કરનારા જીવો કરતાં ઉર્ધ્વલોકમાં રહેલા જીવો અસંખ્યાતગણાં હોય છે. કેમકે ઉપજવાનું ક્ષેત્ર ઘણું મોટું છે અને તેના અસંખ્યાતા જીવોની જ ઉદ્વર્તના થાય છે.

તેનાથી અધોલોકમાં રહેલ જીવો વિશેષાધિક છે, કેમકે ઉર્ધ્વલોકના ક્ષેત્રથી અધોલોકનું ક્ષેત્ર વિશેષાધિક છે. - X -

● સૂત્ર-૨૮૭ :-

ક્ષેત્રને આશ્રીને સૌથી થોડાં નૈરચિકો ત્રણ લોકમાં છે, અધોલોક-તિર્ણલોકમાં અસંખ્યાતગણાં, અધોલોકમાં અસંખ્યાતગણાં.

ક્ષેત્રને આશ્રીને સૌથી થોડાં તિર્યચ્યોનિકો ઉર્ધ્વલોક-તિર્ણલોકમાં, અધોલોક તિર્ણલોકમાં વિશેષાધિક, તિર્ણલોકમાં અસંખ્યાતગણાં, ત્રિલોકમાં અસંખ્યાતગણાં, ઉર્ધ્વલોકમાં અસંખ્યાતગણાં, અધોલોકમાં વિશેષાધિક છે.

ક્ષેત્રને આશ્રીને સૌથી થોડી તિર્યચ સ્ત્રીઓ ઉર્ધ્વલોકમાં છે, ઉર્ધ્વલોક-તિર્ણલોકમાં અસંખ્યાતગણાં, ત્રિલોકમાં સંખ્યાતગણાં, અધોલોક-તિર્ણલોકમાં સંખ્યાતગણાં, અધોલોકમાં સંખ્યાતગણાં, તિર્ણલોકમાં સંખ્યાતગણાં છે.

ક્ષેત્રને આશ્રીને સૌથી થોડાં મનુષ્યો ત્રિલોકમાં, ઉર્ધ્વલોક-તીર્થલોકમાં અસંખ્યાતગણાં, અધોલોક-તીર્થલોકમાં સંખ્યાતગણાં, ઉર્ધ્વલોકમાં સંખ્યાતગણાં, અધોલોકમાં સંખ્યાતગણાં, તીર્થલોકમાં સંખ્યાતગણાં છે.

ક્ષેત્રને આશ્રીને સૌથી થોડી મનુષ્યસ્ત્રી ત્રિલોકમાં, ઉર્ધ્વલોક-તીર્થલોકમાં સંખ્યાતગણી, અધોલોક તીર્થલોકમાં સંખ્યાતગણી, ઉર્ધ્વલોકમાં અધોલોક, તીર્થલોકમાં અનુક્રમે સંખ્યાતગણી.

ક્ષેત્રને આશ્રીને સૌથી થોડાં દેવો ઉર્ધ્વલોકમાં, ઉર્ધ્વલોક-તીર્થલોકમાં અસંખ્યાતગણાં, ત્રિલોકમાં સંખ્યાતગણાં, અધોલોક-તીર્થલોકમાં સંખ્યાતગણા, અધોલોકમાં સંખ્યા. તીર્થલોકમાં સંખ્યા.

ક્ષેત્રને આશ્રીને દેવી સંબંધી આલાવો દેવ મુજબ જાણવો.

● વિવેચન-૨૮૭ :-

ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ નેરચિક - સૌથી થોડાં ત્રણ લોકને સ્પર્શ કરનારા છે. કઈ રીતે ? જે મેરુ શિખરે કે અંજન-દધિમુખ પર્વતના શિખરાદિમાં કે વાવોમાં વર્તતા મત્સ્યાદિ નરકમાં ઉત્પન્ન થનાર છે, તે ઈલિકાગતિ વડે આત્મપ્રદેશોને વિસ્તારી ત્રણે લોકને સ્પર્શે છે, તેઓ મરીને તત્કાળ નરકમાં ઉત્પન્ન થતા હોવાથી અને નરકાયુષ્ અનુભવતા હોવાથી નારકો છે એવા થોડાં હોય છે. - X - અથવા પૂર્વોક્ત વાવોમાં તિર્યચ પંચેન્દ્રિયપણે ઉપજતા અને મરણ સમુદ્ઘાત વડે આત્મપ્રદેશોને ઉત્પત્તિ સ્થાન પર્યન્ત વિસ્તારતા એવા નારકો જ ગ્રહણ કરવા, - X - તે ત્રણ લોકનો સ્પર્શ કરનારા છે.

તેનાથી અધોલોક-તીર્થલોક સંજ્ઞક પૂર્વોક્ત પ્રતરનો સ્પર્શ કરનારા અસંખ્યાતગણાં છે, કેમકે અસંખ્યાતા દ્વીપસમુદ્રોમાં ઘણાં તિર્યચ પંચેન્દ્રિયો નરકમાં ઉપજતાં ઉક્ત બે પ્રતરનો સ્પર્શ કરે છે, તેથી પૂર્વોક્ત ત્રિલોક સ્પર્શી કરતાં અસંખ્યાતગણાં છે. કેમકે ક્ષેત્ર અસંખ્યાતગણું છે બીજા કહે છે - અસંખ્યાત દ્વીપ સમુદ્રમાં તિર્યચ પંચેન્દ્રિયપણે ઉપજતાં અને મરણ સમુદ્ઘાતથી ઉત્પત્તિસ્થાન સુધી આત્મપ્રદેશ વિસ્તારતા નારકો જ અહીં લેવા. તે અસંખ્યાતગણાં છે.

તેથી અધોલોકમાં અસંખ્યાતગણાં છે, કેમકે સ્વસ્થાન છે.

હવે તિર્યચગતિ - આ અલ્પબહુત્વ સામાન્ય જીવસૂત્ર માફક જાણવું. કેમકે તે અલ્પબહુત્વ સૂક્ષ્મનિગોદોને આશ્રીને કહ્યું છે.

હવે તિર્યચ સ્ત્રી-ક્ષેત્રાનુસાર વિચારતાં તિર્યચ સ્ત્રી સૌથી થોડી ઉર્ધ્વલોકમાં છે, તેનાથી ઉર્ધ્વલોક-તીર્થલોક પ્રતર દ્વયમાં અસંખ્યાતગણી છે. કેમકે સહસ્રાર સુધીના દેવો પણ ગર્ભજ તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોમાં ઉપજે છે, બીજી કાયમાં પણ ઉત્પન્ન થાય. તે બધાં જીવો ઉર્ધ્વલોક તીર્થલોકમાં તિર્યચ પંચેન્દ્રિય સ્ત્રીપણે આયુ વેદતા હોય છે. તીર્થલોકવાસી તિર્યચસ્ત્રી ઉર્ધ્વલોકમાં દેવરૂપ કે બીજીકાયમાં ઉપજે છે, તે મરણ સમુદ્ઘાત વડે ઉત્પત્તિ સ્થાને પોતપોતાના આત્મપ્રદેશને વિસ્તારતા પૂર્વોક્ત બે

પ્રતરને સ્પર્શે છે, તે તિર્યચ સ્ત્રી તેથી અસંખ્યાતગણી છે કેમકે ક્ષેત્ર અસંખ્યાતગણું છે.

તેનાથી ત્રિલોકમાં સંખ્યાતગણી છે, કેમકે વ્યંતરાદિ જીવો અધોલોકથી ઉર્ધ્વલોકમાં પણ તિર્યચ પંચેન્દ્રિય સ્ત્રીપણે ઉપજે છે અને ઉર્ધ્વલોકથી દેવાદિ પણ અધોલોકમાં ઉપજે છે, તેઓ મરણ સમુદ્ઘાત કરી, પોતપોતાના આત્મપ્રદેશથી ત્રણે લોકને સ્પર્શે છે. તેઓ ઘણી છે, તિર્યચસ્ત્રી આયુ વેદવાથી તિર્યચ સ્ત્રી કહેવાય છે.

તેનાથી અધોલોકતીર્થલોક નામે બે પ્રતરમાં રહેલી સંખ્યાતગણી છે, કેમકે ઘણાં નારકાદિ જીવો સમુદ્ઘાત સિવાય પણ તીર્થલોકમાં પંચેન્દ્રિય સ્ત્રીરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે અને તીર્થલોકમાં રહેલ જીવો તિર્યચસ્ત્રીપમે અધોલૌકિક ગ્રામોમાં પણ ઉપજે છે અને તે રીતે બે પ્રતરને સ્પર્શે છે. આયુવેદનથી તે તિર્યચ સ્ત્રીઓ પણ કહેવાય છે. તથા અધોલૌકિકગ્રામો ક્રમશઃ વધતા છેવટે ૧૦૦૦ યોજન ઉંડા છે. તેની પૂર્વે ૯૦૦ યોજન ઉંડાઈવાળા પ્રદેશ પણ છે, ત્યાં રહેવા વડે ઉક્ત બે પ્રતરનો આશ્રય કરે છે માટે પૂર્વોક્ત તિર્યચ સ્ત્રીઓથી સંખ્યાતગણી છે, તેથી અધોલોકમાં સંખ્યાતગણી છે. કેમકે અધોલૌકિક ગ્રામો અને સમુદ્રો ૧૦૦૦ યોજન ઉંડા છે, નવસો યોજનથી નીચેની તિર્યચસ્ત્રીઓનું સ્વસ્થાન હોવાથી સંખ્યાતગણી છે. તેનાથી તીર્થલોકમાં સંખ્યાતગણી છે.

હવે મનુષ્યગતિ - ક્ષેત્રાનુસાર ત્રિલોકસ્પર્શી મનુષ્યો સૌથી થોડાં છે, કેમકે ઉર્ધ્વલોકથી અધોલૌકિકગ્રામોમાં ઉપજવાની યોગ્યતાવાળા મારણાંતિક સમુદ્ઘાત કરે ત્યારે આત્મપ્રદેશો વડે ત્રિલોકને સ્પર્શે છે, જેઓ વૈકિંચ કે આહારક સમુદ્ઘાત પ્રાપ્ત થયેલા તથાવિધ પ્રયત્નથી અતિ દૂર ઉર્ધ્વ અને અધોલોકે આત્મપ્રદેશોને વિસ્તારે છે તે અને કેવલી સમુદ્ઘાત પ્રાપ્ત, તે બધાં ત્રિલોકને સ્પર્શે છે, તેઓ થોડાં છે, માટે સૌથી થોડાં છે તેમ કહ્યું.

તેનાથી ઉર્ધ્વલોક-તીર્થલોકને સ્પર્શતા અસંખ્યાતગણાં છે, કેમકે વૈમાનિક દેવાદિ જીવો યથાસંભવ ઉર્ધ્વલોકથી તીર્થલોકમાં મનુષ્યપણે ઉપજે છે, તે બે પ્રતરોને સ્પર્શે છે. વિદ્યાધરો પણ મેરુ પર્વતાદિમાં જાય છે. તેમના વીર્ય-રુધિરાદિમાં સંમૂર્ધમ મનુષ્યો ઉપજે છે, જે બંને પ્રતરોનો સ્પર્શે છે માટે અસંખ્યાતગણાં કહ્યા.

તેનાથી અધોલોક-તીર્થલોકમાં સંખ્યાતગણાં છે. કેમકે અધોલૌકિક ગ્રામોમાં સ્વભાવથી જ ઘણાં મનુષ્યો છે, જેઓ તીર્થલોકથી મનુષ્યાદિ જીવો અધોલૌકિક ગ્રામોમાં મનુષ્યરૂપે ઉપજે છે કે અધોલોક અને અધોલૌકિક ગામોથી તીર્થલોકમાં મનુષ્યરૂપે ઉપજવાના છે, તે પૂર્વોક્ત બે પ્રતરોને સ્પર્શે છે, તેઓ ઘણાં છે ઈત્યાદિ - X -.

તેનાથી ઉર્ધ્વલોકમાં સંખ્યાતગણાં છે. કેમકે સૌમનસ વનાદિમાં કીડાર્થે કે ચૈત્યવંદન નિમિત્તે ઘણાં વિદ્યાધર અને ચારણ મુનિઓના ગમનાગમનનો સંભવ છે. તેમના રુધિરાદિમાં સંમૂર્ધમ મનુષ્યો સંભવે છે. તેનાથી અધોલોકમાં સંખ્યાતગણાં છે. કેમકે સ્વસ્થાન હોવાથી ઘણાં છે. તેથી તીર્થલોકમાં સંખ્યાતગણાં છે, કેમકે ક્ષેત્ર

સંખ્યાતગણું છે અને સ્વસ્થાન છે.

હવે મનુષ્ય સ્ત્રી-ક્ષેત્રાનુસાર સૌથી થોડી મનુષ્યસ્ત્રી ત્રિલોકને સ્પર્શનારી છે. યુક્તિ પૂર્વવત્. તેનાથી ઉર્ધ્વલોક તીર્થલોકમાં વર્તતી સ્ત્રીઓ સંખ્યાતગણી છે. યુક્તિ મનુષ્યવત્ - X - તેનાથી અધોલોક-તીર્થલોકમાં સંખ્યાતગણી છે. યુક્તિ મનુષ્યવત્ - X - તેનાથી ઉર્ધ્વલોકમાં સંખ્યાતગણી છે. પૂર્વવત્ - X - તેનાથી તીર્થલોકમાં સંખ્યાતગણી છે. કેમકે ક્ષેત્ર સંખ્યાતગણું અને સ્વસ્થાન છે.

દેવગતિ આશ્રીને - ક્ષેત્રાનુસાર વિચારતા સૌથી થોડાં દેવો ઉર્ધ્વલોકમાં છે, કેમકે ત્યાં વૈમાનિક દેવો છે, તેઓ થોડાં છે, ભવનપત્યાદિ જિન જન્મ મહોત્સવે મેરુ પર્વતાદિએ જાય છે, તેઓ પણ થોડાં છે તેનાથી ઉર્ધ્વલોક-તીર્થલોકમાં અસંખ્યાતગણાં છે. કેમકે જ્યોતિષકોને નજીક છે, સ્વસ્થાન છે. ભવનપત્યાદિ મેરુ પર્વતાદિ ઉપર તથા સૌધર્માદિમાં ગયેલ સ્વસ્થાનમાં ગમનાગમન કરતા અને વૈમાનિકપણે ઉત્પન્ન થવાની યોગ્યતાવાળા છે અને દેવાયુષ્ વેદતા ઉત્પત્તિ સ્થાન સુધી જાય છે. તેઓ પૂર્વોક્ત બે પ્રતરને સ્પર્શે છે. - X - તેનાથી ત્રિલોકને સ્પર્શનાર સંખ્યાતગણાં છે કેમકે ચારે પ્રકારના દેવો તથાવિધ પ્રયત્નથી વૈકિય સમુદ્ઘાત વડે ત્રણે લોકને સ્પર્શે છે ઈત્યાદિ

- X - તેનાથી અધોલોક-તીર્થલોક નામે બે પ્રતરમાં વર્તતા સંખ્યાતગણાં છે કેમકે તે બે પ્રતર ભવનપતિ અને વ્યંતરોને સ્વસ્થાન છે. ઘણાં ભવનપતિ તીર્થલોકમાં ગમનાગમન વડે, મરણ પામતા વૈકિય સમુદ્ઘાત વડે સમવહત થયેલા તથા તીર્થલોકમાં રહેનારા તિરચ્ચ પંચેન્દ્રિય, મનુષ્યો ભવનપતિપણે ઉત્પન્ન થતા બે પ્રતરને સ્પર્શે છે. તેનાથી અધોલોકમાં સંખ્યાતગણાં છે કેમકે ભવનપતિનું સ્વસ્થાન છે. તેથી તીર્થલોકમાં સંખ્યાતગણાં છે, કેમકે તે જ્યોતિષ અને વ્યંતરોનું સ્વસ્થાન છે. દેવીની અલ્પબહુત્વ દેવની જેમ કહેવું.

હવે ભવનપત્યાદિ વિશેષ વિષયનું પ્રતિપાદન કરે છે -

● સૂત્ર-૨૮૮ :-

ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ સૌથી થોડાં ભવનવાસી ઉર્ધ્વલોકમાં, ઉર્ધ્વતીર્થલોકમાં અસંખ્યાતગણાં, ત્રિલોકમાં સંખ્યાતગણા, અધોલોકતીર્થલોકમાં અસંખ્યાતગણાં, તીર્થલોકમાં અસંખ્યાતગણા, અધોલોકમાં અસંખ્યાતગણાં... ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ ભવનવાસીની દેવીનું અલ્પબહુત્વ સૂત્રમાં કહેલ છે, તે ભવનવાસી દેવવત્ જાણવું.

ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ સૌથી થોડાં વ્યંતર દેવો ઉર્ધ્વલોકમાં છે. ઉર્ધ્વલોક-તીર્થલોકમાં અસંખ્યાતગણાં, ત્રિલોકમાં સંખ્યાતગણાં, અધોલોકતીર્થલોકમાં અસંખ્યાતગણાં, અધોલોકમાં સંખ્યાતગણાં, તીર્થલોકમાં સંખ્યાતગણાં છે... વ્યંતર દેવીનો આલાવો પણ વ્યંતર દેવની માફક જ જાણવો. જેમકે સૌથી થોડી ઉર્ધ્વલોકમાં આદિ.

ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ સૌથી થોડાં જ્યોતિષ દેવો ઉર્ધ્વલોકમાં, ઉર્ધ્વલોક-

તીર્થલોકમાં અસંખ્યાતગણાં, ત્રિલોકમાં સંખ્યાતગણાં, અધોલોક તીર્થલોકમાં અસંખ્યાતગણાં, અધોલોકમાં સંખ્યાતગણાં, તીર્થલોકમાં અસંખ્યાતગણાં છે. જ્યોતિષકદેવીનો આલાવો જ્યોતિષકદેવની માફક જ જાણવો.

ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ સૌથી થોડાં વૈમાનિકદેવો ઉર્ધ્વલોક-તીર્થલોકમાં છે, ત્રિલોકમાં સંખ્યાતગણાં, અધોલોકતીર્થલોકમાં સંખ્યાતગણાં, અધોલોકમાં સંખ્યાતગણાં, તીર્થલોકમાં સંખ્યાતગણાં, ઉર્ધ્વલોકમાં અસંખ્યાતગણાં છે. વૈમાનિક દેવી પણ આ રીતે જાણવી.

● વિવેચન-૨૮૮ :-

ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ ભવનવાસી દેવોમાં સૌથી થોડાં ઉર્ધ્વલોકમાં છે. કેટલાંકે સૌધર્માદિમાં પૂર્વની મિત્રતાથી ગમન થાય છે. કેટલાંક તીર્થકરજન્મ મહિમા નિમિત્તે મેરુ આદિએ જાય છે. કેટલાંક ક્રીડા નિમિત્તે ત્યાં જાય છે, તે બધાં થોડાં હોય છે. તેનાથી ઉર્ધ્વલોક તીર્થલોકમાં અસંખ્યાતગણાં છે, કેમકે તીર્થલોકવાસી ભવનવાસી વૈકિય સમુદ્ઘાત કરી બંને પ્રતરને સ્પર્શે છે તથા તીર્થલોકના ભવનવાસી મરણસમુદ્ઘાત વડે ઉર્ધ્વલોકમાં સૌધર્માદિ કલ્પમાં બાદર પર્યાપ્ત પૃથ્વી-અપ્-વનસ્પતિકાચિક વડે મણિ આદિ શુભ સ્થાનમાં ઉપજવાના છે, પણ હજી સ્વભવાયુ અનુભવે છે. પણ પૃથ્વીકાચાદિ પરભવનું આયુ અનુભવતા નથી.

મારણાંતિક સમુદ્ઘાતથી સમવહત બે પ્રકારના છે, કેટલાંક પરભવનું આયુ વેદે છે અને કેટલાંક વેદતા નથી. અહીં ભગવતીજીની સાક્ષી મૂકી છે. - X - X - જે પોતાના ભવનું આયુ વેદે છે, તે ભવનવાસી જ કહેવાય. તેઓ ઉત્પત્તિ સ્થાન સુધી આત્મપ્રદેશને વિસ્તારે છે, તથા ઉર્ધ્વ લોકમાં જવા-આવવાથી અને બે પ્રતર પાસે તેમનું ક્રીડા સ્થાન હોવાથી ઉક્ત બે પ્રતરને સ્પર્શે છે, તેથી અસંખ્યાતગણાં કહ્યા.

તેનાથી ત્રિલોકસ્પર્શી સંખ્યાતગણાં છે, કેમકે જે ઉર્ધ્વલોકવાસી તિરચ્ચે પંચેન્દ્રિય ભવનપતિપણે ઉપજવાના છે અને જે સ્વસ્થાને વૈકિય કે મરણ સમુદ્ઘાત વડે સમવહત થાય છે, તે ત્રિલોકને સ્પર્શે છે. માટે સંખ્યાતગણાં છે - X - તેનાથી અધોલોક તીર્થલોકવર્તી ભવનપતિ સંખ્યાતગણાં છે. સ્વસ્થાન નજીક હોવાથી અને તીર્થલોકમાં ગમનાગમનથી, સ્વસ્થાને ક્રોધાદિ સમુદ્ઘાત પ્રાપ્ત થતાં ભવનપતિઓ પૂર્વોક્ત બે પ્રતરને સ્પર્શે છે.

તેનાથી તીર્થલોકમાં અસંખ્યાતગણાં છે કેમકે સમોસરણમાં વંદનાદિ નિમિત્તે કે ક્રીડાર્થે આવવાનો સંભવ છે. તેનાથી અધોલોકમાં અસંખ્યાતગણાં છે, કારણ કે અધોલોક એ ભવનવાસીનું સ્વસ્થાન છે. આ રીતે ભવનવાસીદેવીનું જાણવું.

હવે વ્યંતરનું અલ્પબહુત્વ - ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ સૌથી થોડાં વ્યંતર ઉર્ધ્વલોકમાં, કેમકે કેટલાંક વ્યંતર મેરુના પંડકવનાદિમાં હોય છે. તેનાથી ઉર્ધ્વલોકતીર્થલોકમાં અસંખ્યાતગણાં છે, કેમકે કેટલાંકને બંને પ્રતર પોતાના સ્થાનમાં આવી જાય છે, કેટલાંકને નજીક છે, કેટલાંક ગમનાગમનથી ત્યાં સ્પર્શે છે - X - તેનાથી ત્રિલોકમાં

સંખ્યાતગણાં છે કેમકે તેઓ ત્યાં તથાવિધ પ્રયત્નથી વૈકિય સમુદ્ઘાત વડે આત્મપ્રદેશોથી ત્રણે લોકને સ્પર્શે છે. - X - તેથી અધોલોક તીર્ણલોકમાં અસંખ્યાતગણાં છે કેમકે ત્યાં તેમનું સ્વસ્થાન છે. તેનાથી અધોલોકમાં સંખ્યાતગણાં છે, કેમકે અધોલૌકિક ગ્રામોમાં તેમનું સ્વસ્થાન છે, ઘણાં અધોલોકમાં ક્રીડાર્થે ગમન કરે છે તેથી તીર્ણલોકમાં સંખ્યાતગણાં છે, કેમકે તે તેમનું સ્વસ્થાન છે. - - - એ રીતે વ્યંતર દેવીનું પણ અલ્પબહુત્વ જાણવું.

હવે જ્યોતિષ સંબંધે અલ્પબહુત્વ - ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ સૌથી થોડાં જ્યોતિષો ઉર્ધ્વલોકમાં છે. કેમકે કેટલાંક તીર્થકરના જન્મ મહોત્સવ નિમિત્તે મેરુ આદિ ઉપર જાય છે ઇત્યાદિ - X - તેનાથી ઉર્ધ્વલોક તીર્ણલોકમાં અસંખ્યાતગણાં છે કેમકે સ્વસ્થાનથી નીકટ હોવાથી ત્યાં સ્પર્શે છે. કેટલાંક વૈકિય સમુદ્ઘાતથી ઇત્યાદિ - X - . તેનાથી ત્રણ લોકને સ્પર્શનારા સંખ્યાતગણાં છે. કેમકે તેવા પ્રકારના તીવ્ર પ્રયત્નથી ત્રણે લોકનો સ્વપ્રદેશ વડે સ્પર્શ કરે છે. તેનાથી અધોલોક તીર્ણલોકમાં સ્પર્શતા અસંખ્યાત ગણા છે, કેમકે અધોલૌકિક ગ્રામોમાં સમોસરણાદિ નિમિત્તે જાય છે ઇત્યાદિ - X -. તેનાથી અધોલોકમાં સંખ્યાતગણાં છે - X - તેનાથી અસંખ્યાતગણાં તીર્ણલોકમાં છે. એ રીતે જ્યોતિષ દેવી કહેવી.

હવે વૈમાનિક દેવ સંબંધે અલ્પબહુત્વ - ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ વૈમાનિક દેવો સૌથી થોડાં ઉર્ધ્વલોક-તીર્ણલોકમાં છે. કેમકે નીચેના લોકના જીવો વૈમાનિકમાં ઉત્પન્ન થાય, ગમનાગમન કરે, ક્રીડા સ્થાને આવે, સમુદ્ઘાતથી આત્મપ્રદેશ વિસ્તારે તે ઉક્ત બે પ્રતરને સ્પર્શે છે. તેનાથી ત્રણ લોકમાં સંખ્યાતગણાં છે કેમકે અધોલૌકિક ગ્રામોમાં ગયેલ વૈમાનિકો, સમુદ્ઘાતાદિ પ્રવૃત્ત દેવો કે ચ્યવીને અધોલૌકિકમાં ઉપજતા ત્રણે લોકને સ્પર્શે છે. તેનાથી અધોલોક-તીર્ણલોકમાં સંખ્યાતગણાં છે, યુક્તિ પૂર્વવત્ - X - તેનાથી અધોલોકમાં સંખ્યાતગણાં - X - તેનાથી તીર્ણલોકમાં સંખ્યાતગણાં છે કેમકે ઘણાં વૈમાનિકો સમોસરણમાં કે ક્રીડા સ્થાનમાં આવે છે. ઉર્ધ્વલોકમાં તેથી અસંખ્યાતગણાં છે. કેમકે તે તેમનું સ્વસ્થાન છે. ત્યાં ઘણાં જ વૈમાનિક દેવો રહે છે. આ રીતે જ વૈમાનિક દેવી સંબંધે સૂત્ર વિચારવું.

● સૂત્ર-૨૮૯ :-

ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ સૌથી થોડાં એકેન્દ્રિય જીવો ઉર્ધ્વલોક-તીર્ણલોકમાં છે અધોલોક-તીર્ણલોકમાં વિશેષાધિક, તીર્ણલોકમાં અસંખ્યાતગણાં, ત્રિલોકમાં અસંખ્યાતગણાં, ઉર્ધ્વલોકમાં અસંખ્યાતગણાં, અધોલોકમાં વિશેષાધિક છે.... ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ સૌથી થોડાં અપર્યાપ્તા એકેન્દ્રિય જીવો ઉર્ધ્વલોક-તીર્ણલોકમાં ઇત્યાદિ ઉપરના સૂત્ર મુજબ જાણવું.... એ જ પ્રમાણે પર્યાપ્તા એકેન્દ્રિયમાં જાણવું.

● વિવેચન-૨૮૯ :-

ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ વિચારતા સૌથી થોડાં એકેન્દ્રિય જીવો ઉર્ધ્વલોક-તીર્ણલોક સંજ્ઞક બે પ્રતરમાં છે. કેમકે જેઓ ત્યાં રહેલા છે, ઉર્ધ્વથી તીર્ણ કે તીર્ણથી ઉર્ધ્વમાં

જતાં મરણ સમુદ્ઘાત કરી તે પ્રતરને સ્પર્શે છે, તે થોડાં છે. તેનાથી અધોલોક-તીર્ણલોકમાં વિશેષાધિક છે. - X - પૂર્વોક્ત યુક્તિ તથા ઉર્ધ્વથી અધોલોકમાં એકેન્દ્રિયો વિશેષ છે. તેનાથી તીર્ણલોકમાં અસંખ્યાતગણાં છે કેમકે ઉક્ત પ્રતર ક્ષેત્રથી તીર્ણલોક ક્ષેત્ર અસંખ્યાતગણું છે. તેનાથી ત્રિલોકમાં અસંખ્યાતગણાં છે, કેમકે ઘણાં ઉર્ધ્વથી અધો કે અધોથી ઉર્ધ્વલોકમાં ઉત્પન્ન થાય છે. તેમાં ઘણાં મરણ સમુદ્ઘાત વડે આત્મપ્રદેશ વિસ્તારી ત્રણે લોકને સ્પર્શે છે. તેનાથી ઉર્ધ્વલોકમાં અસંખ્યાતગણાં છે. કેમકે ઉપજવાનું ક્ષેત્ર ઘણું મોટું છે. તેથી અધોલોકમાં વિશેષાધિક છે. - X - X -

● સૂત્ર-૨૯૦ :-

ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ સૌથી થોડાં બેઈન્દ્રિયો ઉર્ધ્વલોકમાં છે, ઉર્ધ્વલોક-તીર્ણલોકમાં અસંખ્યાતગણાં, ત્રિલોકમાં અને અધોલોક-તીર્ણલોકમાં અનુક્રમે અસંખ્યાતગણાં, અધોલોક-તીર્ણલોકમાં અનુક્રમે સંખ્યાતગણાં છે... ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ સૌથી થોડાં અપર્યાપ્તા બેઈન્દ્રિયો ઉર્ધ્વલોકમાં ઇત્યાદિ ઔદિક સૂત્રવત્ છે. એ જ રીતે પર્યાપ્તા બેઈન્દ્રિયનું સૂત્ર જાણવું....તેઈન્દ્રિયોના ત્રણે સૂત્રો બેઈન્દ્રિય પ્રમાણે જ જાણવા.... ચઉરિન્દ્રિયોના ત્રણે સૂત્રોનું અલ્પબહુત્વ પણ બેઈન્દ્રિયવત્ જાણવું.

● વિવેચન-૨૯૦ :-

ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ વિચારતા સૌથી થોડાં બેઈન્દ્રિયો ઉર્ધ્વલોકમાં છે, કેમકે ઉર્ધ્વલોકમાં એક ભાગમાં તેનો સંભવ છે. તેનાથી ઉર્ધ્વલોક-તીર્ણલોક નામે બે પ્રતરમાં અસંખ્યાતગણાં છે. કેમકે જેઓ ઉર્ધ્વથી તીર્ણ કે તીર્ણથી ઉર્ધ્વલોકમાં બેઈન્દ્રિયપણે ઉપજવાના છે, તેનું આયુ અનુભવતા ઈલિકાગતિથી ઉત્પન્ન થાય છે તે અને બેઈન્દ્રિયો જ છે ઇત્યાદિ તથા મરણસમુદ્ઘાતથી આત્મપ્રદેશો વિસ્તારે છે, તેઓ પૂર્વોક્ત બે પ્રતરમાં ઉપજે છે. તેનાથી ત્રિલોકમાં અસંખ્યાતગણાં છે કેમકે બેઈન્દ્રિયોના ઘણાં ઉત્પત્તિ સ્થાનો અધોલોકમાં છે, તેથી ઘણાં તીર્ણલોકમાં છે, તેમાં અધોથી ઉર્ધ્વ કે ઉર્ધ્વથી અધોલોકમાં ઉપજનારા જીવો મરણ સમુદ્ઘાત વડે આત્મપ્રદેશો વિસ્તારે ત્યારે બેઈન્દ્રિયાયુષ્ને અનુભવતા ત્રણે લોકને સ્પર્શે છે. તેનાથી અધોલોક-તીર્ણલોકરૂપ પ્રતરમાં અસંખ્યાતગણાં છે - “યુક્તિ ત્રિલોકવત્ છે, પણ અહીં અધોલોક અને તીર્ણલોકનો સંબંધ કહેવો. તેનાથી અધોલોકમાં સંખ્યાતગણાં છે કેમકે ત્યાં તેના ઉત્પત્તિસ્થાનો ઘણાં છે. તેનાથી તીર્ણલોકમાં સંખ્યાતગણાં છે, કેમકે ત્યાં તેમના ઉત્પત્તિસ્થાનો અતિઘણાં છે. બેઈન્દ્રિયના સામાન્ય સૂત્ર માફક ચઉરિન્દ્રિય પર્યન્તના સૂત્રો કહેવા.

હવે ઔદિક પંચેન્દ્રિયનું અલ્પબહુત્વ -

● સૂત્ર-૨૯૧ :-

ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ સૌથી થોડાં પંચેન્દ્રિયો ત્રિલોકમાં છે, ઉર્ધ્વલોક-તીર્ણલોકમાં સંખ્યાતગણાં, અધોલોક-તીર્ણલોકમાં સંખ્યાતગણાં, ઉર્ધ્વલોકમાં

સંખ્યાતગણાં, અઘોલોકમાં સંખ્યાતગણાં, તીર્ણલોકમાં અસંખ્યાતગણાં છે.. અપર્યાપ્તાનો આલાવો ઔદિકની માફક કહેવો... ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ સૌથી થોડાં પંચેન્દ્રિય પર્યાપ્તાઓ ઉર્ધ્વલોકમાં, ઉર્ધ્વલોકતીર્ણલોકમાં અસંખ્યાતગણાં, ત્રિલોકમાં સંખ્યાતગણાં, અઘોલોકતીર્ણલોકમાં સંખ્યાતગણાં, અઘોલોકમાં સંખ્યાત તીર્ણલોકમાં અસંખ્યાત.

● વિવેચન-૨૯૧ :-

ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ વિચારતા સૌથી થોડાં પંચેન્દ્રિયો ત્રણ લોકને સ્પર્શનારા છે કેમકે અઘોથી ઉર્ધ્વલોકમાં અને ઉર્ધ્વથી અઘોલોકમાં બાકીની કાયાવાળા પંચેન્દ્રિયાયુષ્નો અનુભવ કરતા ઈલિકાગતિથી ઉત્પન્ન થાય છે. વળી - X - આ બંને લોકમાંના કોઈપણ કાયાપણે ઉત્પન્ન થવાની ઈચ્છાવાળા મરણ સમુદ્ઘાત કરી ઉત્પત્તિ સ્થાન સુધી આત્મપ્રદેશ વિસ્તારી હજુ પંચેન્દ્રિયાયુષ્નો અનુભવ કરે છે તે ત્રણે લોકમાં સ્પર્શનારા છે, તે થોડાં છે.

તેનાથી ઉર્ધ્વલોક-તીર્ણલોકમાં અસંખ્યાતગણાં છે કેમકે ઘણાં જીવોના ઈપજવા તથા સમુદ્ઘાત વડે બે પ્રતરને સ્પર્શે છે. તેનાથી અઘોલોક તીર્ણલોકમાં સંખ્યાતગણાં છે, કેમકે તેને અત્યંત ઘણાં જીવો ઉક્ત રીતે સ્પર્શે છે. તેનાથી અઘોલોકમાં સંખ્યાતગણાં છે. કેમકે વૈમાનિક દેવો કરતાં સંખ્યાતગણાં નારકો ત્યાં રહે છે. તેનાથી તીર્ણલોકમાં અસંખ્યાતગણાં છે. - X - X - એ પ્રમાણે અપર્યાપ્તા પંચેન્દ્રિયો પણ કહેવા.

પર્યાપ્તા પંચેન્દ્રિયોમાં ક્ષેત્ર અપેક્ષાએ સૌથી થોડાં ઉર્ધ્વલોકમાં કેમકે પ્રાયઃ ત્યાં વૈમાનિક છે. તેનાથી ઉર્ધ્વલોક તીર્ણલોકમાં અસંખ્યાતગણાં કેમકે જ્યોતિષ્કો નજીક છે. જ્યોતિષ્કાશ્રિત ક્ષેત્રમાં વ્યંતર, પંચેન્દ્રિય તિર્યચો, વૈમાનિકાદિ ગમનાગમન કરતા તે બે પ્રતરને સ્પર્શે છે. તેનાથી ત્રણ લોકમાં સ્પર્શનારા સંખ્યાતગણાં છે - અઘોલોકવાસી ભવનપતિ, વ્યંતરાદિ ત્રણે વૈકિય સમુદ્ઘાત કરતા તથાવિઘ પ્રયત્નથી આત્મપ્રદેશને ઉર્ધ્વલોકમાં વિસ્તારતા ત્રણે લોકને સ્પર્શે છે. તેનાથી અઘોલોક-તીર્ણલોકમાં સંખ્યાતગણાં કેમકે ઘણાં વ્યંતરોને સ્વસ્થાન નજીક છે, તીર્ણલોકમાં ભવનપતિ, ઈત્યાદિ અન્ય દેવો અઘોલૌકિક ગ્રામોમાં ગમનાગમન કરે છે - X - ઈત્યાદિ કારણે આ બે પ્રતરને સ્પર્શે છે. તેનાથી અઘોલોકમાં સંખ્યાતગણાં, કેમકે નૈરચિક, ભવનપતિ ત્યાં રહે છે. તેનાથી તીર્ણલોકમાં અસંખ્યાતગણાં છે. કેમકે પંચેન્દ્રિય તિર્યચ, મનુષ્યો, વ્યંતરાદિનું સ્વસ્થાન છે.

હવે એકેન્દ્રિય ભેદોમાં પૃથ્વીકાયિકાદિનું અલ્પબહુત્વ -

● સૂત્ર-૨૯૨ :-

ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ સૌથી થોડાં પૃથ્વીકાયિકો ઉર્ધ્વલોક-તીર્ણલોકમાં છે, અઘોલોક તીર્ણલોકમાં વિશેષાધિક છે. તીર્ણલોક-ત્રિલોક-ઉર્ધ્વલોકમાં અનુક્રમે અસંખ્યાતગણાં અઘોલોકમાં વિશેષાધિક છે. અપર્યાપ્તા અને પર્યાપ્તા પૃથ્વીકાયના બંને આલાવા ઔદિક પૃથ્વીકાય માફક જ જાણવા.

ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ સૌથી થોડાં અપ્કાયિકો ઉર્ધ્વલોક-તીર્ણલોકમાં છે, અઘોલોકતીર્ણલોકમાં વિશેષાધિક, તીર્ણલોક-ત્રિલોક-ઉર્ધ્વલોકમાં અનુક્રમે અસંખ્યાતગણાં, અઘોલોકમાં વિશેષાધિક છે. અપર્યાપ્તા અને પર્યાપ્તા અપ્કાયિક સૂત્રો એ પ્રમાણે જ જાણવા.

તેઉકાયિક, વાયુકાયિક અને વનસ્પતિકાયિક એ ત્રણેના સામાન્ય, અપર્યાપ્તા, પર્યાપ્તા એ ત્રણે સૂત્રો અપ્કાયવત્ જ જાણવા.

● વિવેચન-૨૯૨ :-

આ પંદર સૂત્રો [પૃથ્વીકાયિકાદિ પાંચે કાયના ત્રણ-ત્રણ સૂત્રો] પૂર્વે કહેલા એકેન્દ્રિયના સૂત્રવત્ કહેવા. હવે ઔદિક ત્રસકાય અને અપર્યાપ્તા, પર્યાપ્તા ત્રસકાયના સૂત્રો કહે છે.

● સૂત્ર-૨૯૩ :-

ક્ષેત્રને આશ્રીને સૌથી થોડાં ત્રસકાયિકો ત્રિલોકમાં છે, ઉર્ધ્વલોકતીર્ણલોક અસંખ્યાતગણાં, અઘોલોકતીર્ણલોકમાં સંખ્યાતગણાં, ઉર્ધ્વલોકમાં સંખ્યાતગણાં, અઘોલોકમાં સંખ્યાતગણાં, તીર્ણલોકમાં અસંખ્યાતગણાં છે. આ પ્રમાણે જ અપર્યાપ્તા અને પર્યાપ્તા બંને ત્રસકાયિકોના સૂત્રો જાણવા.

● વિવેચન-૨૯૩ :-

પંચેન્દ્રિયસૂત્રવત્ આ સૂત્ર કહેવું. હવે બંધદ્વાર કહે છે -

❀ પદ-૩-, દ્વારા-૨૫, “બંધદ્વાર” ❀

● સૂત્ર-૨૯૪ :-

ભગવન્ ! આ આયુકર્મ બંધક, અબંધક, પર્યાપ્તા, અપર્યાપ્તા, સુપ્ત, જાગૃત, સમવહત, અસમવહત, સાતાવેદક, આસાતાવેદક, ઈન્દ્રિયોપયુક્ત, નોઈન્દ્રિયોપયુક્ત, સાકારોપયુક્ત, અનાકારોપયુક્ત જીવોમાં કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષ છે ?

ગૌતમ! સૌથી થોડાં જીવો આયુકર્મબંધક, અપર્યાપ્તા સંખ્યાતગણાં, સુપ્ત સંખ્યાતગણાં, સમવહત અસંખ્યાતગણાં, સાતા વેદક સંખ્યાતગણાં, ઈન્દ્રિયોપયુક્ત સંખ્યાતગણાં, અનાકારોપયુક્ત સંખ્યાતગણાં, સાકારોપયુક્ત સંખ્યાતગણાં, નોઈન્દ્રિયોપયુક્ત વિશેષ અધિક છે, અસાતાવેદક વિશેષાધિક, અસમવહતવિશેષાધિક, જાગૃત વિશેષાધિક, પર્યાપ્તા વિશેષાધિક, આયુકર્મઅબંધક વિશેષાધિક છે.

● વિવેચન-૨૯૪ :-

આયુકર્મબંધક આદિનું અલ્પબહુત્વ - પહેલાં પ્રત્યેકનું અલ્પબહુત્વ કહીએ છીએ, જેથી સમુદાયનું સુખેથી સમજાય.

સૌથી થોડાં આયુકર્મબંધક છે, તેથી અબંધક સંખ્યાતગણાં છે, કેમકે વર્તમાન

ભવે અનુભવાતા આયુનો ત્રીજો ભાગ, ત્રીજા ભાગનો ત્રીજો ભાગ, તેનો પણ ત્રીજો ભાગ ઈત્યાદિ બાકી હોય ત્યારે જીવો પરભવનું આયુ બાંધે છે. તેથી નેતૃત્રીયાંશ અબંધકકાળ છે. - X - તથા સૌથી થોડાં અપર્યાપ્તા છે, તેથી પર્યાપ્તા સંખ્યાતગણાં છે. આ સૂક્ષ્મ જીવોને આશ્રીને જાણવું. કેમકે સૂક્ષ્મ જીવોમાં ઉપક્રમ હોતો નથી. તેથી ઘણાંની નિષ્પત્તિ અને થોડાંની અનિષ્પત્તિ જાણવી.

સૌથી થોડાં સુપ્ત છે, તેથી જગ્રત સંખ્યાતગણાં છે. આ પણ સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય જીવોની અપેક્ષાએ જામવું. કેમકે અપર્યાપ્તા સૂત્રેલા હોય છે અને પર્યાપ્તા જાગતા પણ હોય છે - X - X - સમવહત સૌથી થોડાં છે. કેમકે અહીં મરણસમુદ્ઘાત ગ્રહણ કરવો. તે મરણ કાળે જ હોય અને બધાં જીવોને મરણ સમુદ્ઘાત હોતો નથી. તેનાથી અસમવહત અસંખ્યાતગણાં છે. કેમકે જીવનકાળ ઘણો છે.

સૌથી થોડાં સાતાવેદક છે. કેમકે ઘણાં જીવો સાધારણ શરીરી હોય, થોડાં પ્રત્યેકશરીરી હોય છે, સાધારણ શરીરીમાં ઘણાં આસાતાવેદક અને થોડાં સાતાવેદક છે. પ્રત્યેકશરીરીમાં ઈલટું છે. સાતા વેદકથી અસાતાવેદક સંખ્યાતગણાં છે. સૌથી થોડાં ઈન્દ્રિય ઉપયુક્ત છે, તેનાથી નોઈન્દ્રિયોપયુક્ત સંખ્યાતગણાં છે. કેમકે ઈન્દ્રિયનો ઉપયોગ વર્તમાનકાળ વિષયક હોય છે. માટે તેનો ઉપયોગકાળ થોડો હોય છે. તે જ અર્થને ઈન્દ્રિય વડે જાણીને ઓઘ સંજ્ઞાથી વિચારે છે. ત્યારે તે નોઈન્દ્રિયોપયુક્ત કહેવાય છે. તેનો ઉપયોગ અતીત-અનાગત કાળ વિષયક હોવાથી ઘણો કાળ હોય છે. માટે તે સંખ્યાતગણાં છે. સૌથી થોડાં અનાકાર ઉપયોગવાળાં હોય છે, કેમકે દર્શનોપયોગકાળ થોડો છે, તેનાથી સાકારોપયોગ સંખ્યાતગણાં છે.

હવે સૂત્રોક્ત સામુદાયિક અલ્પબહુત્વ - સૌથી થોડાં જીવો આયુકર્મના બંધક છે, કેમકે આયુબંધનો કાળ પ્રતિનિયત છે તેથી પર્યાપ્તા સંખ્યાતાગણા છે, કેમકે અપર્યાપ્તા અનુભવાતા વર્તમાન ભવાયુનો ત્રીજો ભાગાદિ રહે ત્યારે પરભવાયુ બાંધે છે. તેથી અબંધકાળ $\frac{2}{3}$ છે અને બંધકાળ $\frac{1}{3}$ છે. તેથી બંધકાળથી અબંધકાળ સંખ્યાતગણો છે. તેથી આયુબંધકથી અપર્યાપ્તા સંખ્યાતગણાં છે. અપર્યાપ્તાથી સુપ્ત સંખ્યાતગણાં છે. કેમકે અપર્યાપ્તા-પર્યાપ્તા બંને સુપ્ત હોય અને પર્યાપ્તા અપર્યાપ્તાથી સંખ્યાતગણાં છે. તેનાથી સમવહત સંખ્યાતગણાં છે, કેમકે બધાં મરણ સમુદ્ઘાતને પ્રાપ્ત થવા સંભવે છે. તેથી સાતા વેદક સંખ્યાતગણાં છે, કેમકે આયુ બંધક, અપર્યાપ્તા, સુપ્ત બધામાં સાતાવેદક સંભવે છે.

તેનાથી ઈન્દ્રિયોપયુક્ત સંખ્યાતગણાં છે કેમકે અસાતા વેદકમાં પણ ઈન્દ્રિયોપયોગ હોય. તેનાથી અનાકારોપયુક્ત સંખ્યાત ગણાં છે - X - તેનાથી નોઈન્દ્રિયોપયુક્ત વિશેષાધિક છે - X - અહીં શિષ્યોના અનુગ્રહ માટે અસદ્ભાવના સ્થાપનાથી દિષ્ટાંત કહે છે - સાકારોપયુક્ત ૧૯૨ છે, તે બે પ્રકારે - ઈન્દ્રિય સાકારોપયુક્ત, નોઈન્દ્રિયસાકારોપયુક્ત. તેમાં પહેલા અત્યંત થોડાં છે, માટે તેની સંખ્યા વીશ કલ્પવી. બાકીના ૧૭૨ નોઈન્દ્રિય સાકારોપયુક્ત છે. નોઈન્દ્રિય

અનાકારોપયુક્ત પર જેટલા છે. તેથી સામાન્યથી સાકારોપયુક્તથી ૨૦ જેટલા ઈન્દ્રિય સાકારોપયુક્ત બાદ કરીએ, તેમાં બાવન જેટલાં અનાકારોપયુક્ત નાંખતા ૨૨૪ થાય છે માટે સાકારોપયુક્તથી નોઈન્દ્રિયોપયુક્ત વિશેષાધિક છે.

તેનાથી અસાતાવેદક વિશેષાધિક છે, કેમકે ઈન્દ્રિયોપયુક્ત પણ અસાતાવેદક છે. તેનાથી અસમવહત વિશેષાધિક છે. - X - તેનાથી જાગૃત વિશેષાધિક છે. કેમકે સમવહતમાં પણ કેટલાંક જાગૃત હોય છે. તેથી પર્યાપ્તા વિશેષાધિક છે. કેમકે કેટલાંક સુપ્ત પર્યાપ્ત પણ હોય છે અને જાગૃત પર્યાપ્તા જ હોય છે. તેનાથી આયુ કર્મના બંધક વિશેષાધિક છે. કેમકે અપર્યાપ્તા પણ આયુબંધક હોય છે. આ જ અલ્પબહુત્વ શિષ્યોના અનુગ્રહ માટે સ્થાપનારાશિ વડે બતાવાય છે [અહીં વૃત્તિકારશ્રીએ બે પંક્તિ દ્વારા અસત્કલ્પનાથી અંક સંખ્યા દ્વારા ઉક્ત અલ્પબહુત્વ જણાવેલ છે, જેની સ્થાપના અમે અહીં બતાવેલ નથી, સુગમ છે.] વૃત્તિ જોઈ લેવી. - X - X -

એ પ્રમાણે બંધદ્વાર કહ્યું. હવે પુદ્ગલદ્વાર કહે છે -

❁ પદ-૩-દ્વાર-૨૬-“પુદ્ગલ” ❁

● સૂત્ર-૨૯૫ :-

ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ સૌથી થોડાં પુદ્ગલો ત્રણ લોકમાં છે, તેનાથી ઉર્ધ્વલોકતીર્ણલોકમાં અનંતગણાં છે, તેનાથી અધોલોકતીર્ણલોકમાં વિશેષાધિક છે, તેથી તિર્ણલોકમાં અસંખ્યાતગણાં છે, તેનાથી ઉર્ધ્વલોકમાં અસંખ્યાતગણાં છે, તેથી અધોલોકમાં વિશેષાધિક છે.

દિશાની અપેક્ષાએ સૌથી થોડાં પુદ્ગલો ઉર્ધ્વ દિશામાં છે, અધોદિશામાં વિશેષાધિક છે, ઈશાનમાં નૈઋત્યમાં અસંખ્યાતગણાં અને બંને વિદિશામાં પરસ્પરતુલ્ય, તેથી અગ્નિ અને વાયવ્યમાં બંને સ્થાને સરખા અને વિશેષાધિક, પૂર્વમાં અસંખ્યાતા પશ્ચિમમાં દક્ષિણમાં, ઉત્તરમાં અનુક્રમે વિશેષાધિક છે.

ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ સૌથી થોડાં દ્રવ્યો ત્રિલોકમાં, ઉર્ધ્વલોક તીર્ણલોકમાં અનંતગણા, અધોલોકતીર્ણલોકમાં વિશેષાધિક, ઉર્ધ્વલોકમાં અસંખ્યાતગણાં, અધોલોકે અનંતગણા, તિર્ણલોકે સંખ્યાતગણા.

દિશાની અપેક્ષાએ સૌથી થોડાં દ્રવ્યો અધોદિશામાં, ઉર્ધ્વ દિશામાં અનંતગણાં, ઈશાન અને નૈઋત્ય બંનેમાં તુલ્ય અને અસંખ્યાતગણાં, અગ્નિ અને વાયવ્યમાં બંનેમાં તુલ્ય અને વિશેષાધિક, પૂર્વમાં અસંખ્યાતગણાં, પશ્ચિમ-દક્ષિણ-ઉત્તરમાં ક્રમશઃ વિશેષાધિક.

● વિવેચન-૨૯૫ :-

આ પુદ્ગલોનું અલ્પબહુત્વ દ્રવ્યાર્થપણને આશ્રીને સમજવું. કેમકે તેવી પરંપરા છે. તેમાં ક્ષેત્રાનુસાર વિચારતાં ત્રિલોક સ્પર્શી પુદ્ગલો સૌથી થોડાં છે, - X - કેમકે અચિત્ત મહારસ્કંધો જ ત્રિલોક વ્યાપી છે. તેથી ઉર્ધ્વલોક તીર્ણલોકમાં અનંતગણાં છે,

કેમકે તે બે પ્રતરને, તેને અનંત સંખ્યાતપ્રદેશી યાવત્ અનંત અનંત પ્રદેશી સ્કંધો સ્પર્શે છે માટે દ્રવ્ય સ્વરૂપે અનંતગમાં છે.

તેનાથી અધોલોકતીર્ણલોકમાં વિશેષાધિક છે, કેમકે લંબાઈ-પહોળાઈમાં ક્ષેત્ર કંઈક અધિક છે. તેથી તીર્ણલોકમાં અસંખ્યાતગણાં છે, કેમકે ક્ષેત્ર અસંખ્યાતગણું છે. તેથી ઉર્ધ્વલોકમાં અસંખ્યાતગણાં છે કેમકે તીર્ણલોકથી તે અસંખ્યાતગણું ક્ષેત્ર છે. તેથી અધોલોકમાં વિશેષાધિક છે, કેમકે તે ઉર્ધ્વલોકથી વિશેષાધિક છે.

હવે દિશાને આશ્રીને અલ્પબહુત્વ - સૌથી થોડાં પુદ્ગલો ઉર્ધ્વદિશામાં છે. રત્નપ્રભાના સમભૂતળ મેરુના મધ્ય ભાગમાં ચાર ઉપર અને ચાર નીચે એમ આઠ પ્રદેશોનો રૂચક છે, તેથી ચાર પ્રદેશની લોકાંત પર્યંત ઉર્ધ્વદિશા નીકળી, તેમાં સૌથી થોડાં પુદ્ગલો છે. તેનાથી અધોદિશામાં વિશેષાધિક છે. અધોદિશા રુચકથી ચાર પ્રદેશ નીચે લોકાંત પર્યંત છે. તે દિશા ઉર્ધ્વદિશાથી વિશેષાધિક છે.

તેનાથી ઈશાન અને નૈઋત્ય પ્રત્યેકમાં અસંખ્યાતગણાં છે અને સ્વસ્થાનની અપેક્ષાએ પરસ્પર તુલ્ય છે. કેમકે તે બંને વિદિશા પણ રુચકથી નીકળી મોતીની માળાના આકારે તીર્ણ-અધો-ઉર્ધ્વલોકના અંત સુધી ગયેલ છે, ક્ષેત્ર અસંખ્યાતગણું છે. પણ સ્વસ્થાન ક્ષેત્ર તુલ્ય છે. તેનાથી અગ્નિ અને વાયવ્યમાં પ્રત્યેકને આશ્રીને વિશેષાધિક અને સ્વસ્થાને તુલ્ય છે. વિશેષાધિક હોવાનું કારણ આ છે - અહીં સૌમનસ અને ગંધમાદન પર્વતમાં સાત સાત શિખરો, વિદ્યુત્પ્રભ અને માલ્યવંતમાં નવ નવ શિખરો છે. તેમાં ઝાકળ આદિના ઘણાં સૂક્ષ્મ પુદ્ગલો છે. માટે વિશેષાધિક છે અને સ્વસ્થાને તુલ્ય છે.

તેનાથી પૂર્વમાં અસંખ્યાતગણાં છે, કેમકે ક્ષેત્ર અસંખ્યાતગણું છે, તેથી પશ્ચિમમાં વિશેષાધિક છે, અધોલૌકિક ગ્રામોમાં ખાલી જગ્યા હોવાથી ત્યાં ઘણાં પુદ્ગલો છે. તેથી દક્ષિણમાં વિશેષાધિક તેનાથી ઉત્તરમાં વિશેષાધિક છે કેમકે ઉત્તરમાં સંખ્યાતા કોડાકોડી યોજન પ્રમાણ માનસ સરોવર છે, તેમાં ઘણાં જીવો છે, તેઓના તૈજસ કાર્મણ પુદ્ગલો અધિક છે, એ પ્રમાણે પુદ્ગલનું અલ્પબહુત્વ કહ્યું.

હવે ક્ષેત્રાનુસારી સામાન્ય દ્રવ્યોનું અલ્પ બહુત્વ-ક્ષેત્ર અપેક્ષાએ - સૌથી થોડાં દ્રવ્યો ત્રિલોકને સ્પર્શે છે. કેમકે - ધર્મ-અધર્મ-આકાશ દ્રવ્ય, પુદ્ગલાસ્તિકાય મહાસ્કંધ અને જીવાસ્તિકાયમાં મરણ સમુદ્ઘાતને પ્રાપ્ત જીવો ત્રિલોક વ્યાપી છે. તેનાથી ઉર્ધ્વલોક તીર્ણલોકમાં અનંતગણાં દ્રવ્યો છે કેમકે તેને અનંત પુદ્ગલ દ્રવ્યો અને અનંતજીવ દ્રવ્યો સ્પર્શે છે. તેથી અધોલોક-તીર્ણલોકમાં વિશેષાધિક છે - X - તેનાથી ઉર્ધ્વલોકે અસંખ્યાતગણાં છે કેમકે ક્ષેત્ર અસંખ્યાતગણું છે, તેનાથી અધોલોકમાં અનંતગણાં છે કેમકે અધોલૌકિક ગ્રામોમાં કાળ છે, તે કાળ - X - અનંત છે. તેનાથી તીર્ણલોકમાં સંખ્યાતગણાં છે - X - X -

હવે દિશાને આશ્રીને સામાન્ય દ્રવ્યોનું અલ્પબહુત્વ સૌથી થોડાં દ્રવ્યો અધો દિશામાં છે, તેનાથી ઉર્ધ્વમાં અનંતગમાં, કેમકે ઉર્ધ્વમા મેરુનો ૫૦૦ યોજનનો સ્ફટિકમય

કાંડ છે - X - તેમાં ક્ષણાદિકાળ વિભાગ થાય છે, કાળ - X - અનંત છે, તેથી ઈશાનમાં અને નૈઋત્યમાં અસંખ્યાતા દ્રવ્યો છે. સ્વસ્થાનમાં તુલ્ય છે. તેનાથી અગ્નિ અને વાયવ્યમાં વિશેષાધિક છે - X - તેનાથી પૂર્વમાં અસંખ્યાતગણાં છે કેમકે ક્ષેત્ર અસંખ્યાતગણું છે. તેનાથી પશ્ચિમમાં વિશેષાધિક છે કેમકે અધોલૌકિક ગ્રામોમાં ખાલી જગ્યામાં પુદ્ગલો સંભવે છે. તેનાથી દક્ષિણમાં વિશેષાધિક છે કેમકે ભવનોનો ખાલી ભાગ છે. તેથી ઉત્તરમાં વિશેષાધિક છે.

હવે પરમાણુ પુદ્ગલ, સંખ્યાતાદિ પ્રદેશોનું અલ્પબહુત્વ -

● સૂત્ર-૨૯૬ :-

ભગવન્ ! આ પરમાણુ પુદ્ગલ, સંખ્યાત પ્રદેશિક, અસંખ્યાતપ્રદેશી, અનંતપ્રદેશી સ્કંધોમાં દ્રવ્યાર્થતાથી, પ્રદેશાર્થપણાથી, દ્રવ્યાર્થ-પ્રદેશાર્થતાથી કોણ કોનાથી અલ્પ છે ?

ગૌતમ ! સૌથી થોડાં અનંતપ્રદેશી સ્કંધો દ્રવ્યાર્થપણે, પરમાણુ પુદ્ગલો દ્રવ્યાર્થપણે અનંતગણાં, સંખ્યાત પ્રદેશી સ્કંધો દ્રવ્યાર્થપણે સંખ્યાતગણાં, અસંખ્યાતપ્રદેશી સ્કંધો દ્રવ્યાર્થપણે અસંખ્યાતગણાં છે. અનંતપ્રદેશી સ્કંધો પ્રદેશાર્થપણે સૌથી થોડાં છે, પરમાણુ પુદ્ગલો પ્રદેશાર્થપણે અનંતગણાં છે, સંખ્યાત પ્રદેશી સ્કંધો પ્રદેશાર્થપણે સંખ્યાતગણાં છે, અસંખ્યાતપ્રદેશી સ્કંધો પ્રદેશાર્થપણે અસંખ્યાતગણાં છે.

દ્રવ્યાર્થ-પ્રદેશાર્થપણે - સૌથી થોડાં અનંતપ્રદેશી સ્કંધો દ્રવ્યાર્થપણે છે, તે પ્રદેશાર્થપણે અનંતગમાં છે. પરમાણુ પુદ્ગલો દ્રવ્યાર્થ-પ્રદેશાર્થપણે અનંતગણાં, સંખ્યાતપ્રદેશી સ્કંધ દ્રવ્યાર્થપણે સંખ્યાતગણા, તે જ પ્રદેશાર્થપણે સંખ્યાતગણાં છે, અસંખ્યાતપ્રદેશી સ્કંધ દ્રવ્યાર્થપણે અસંખ્યાતગણાં, તે જ પ્રદેશાર્થપણે અસંખ્યાતગણાં છે.

ભગવન્ ! એક પ્રદેશાવગાટ, સંખ્યાત પ્રદેશાવગાટ, અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાટ પુદ્ગલોમાં દ્રવ્યાર્થપણે, પ્રદેશાર્થપણે, દ્રવ્યાર્થ-પ્રદેશાર્થપણે કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય, વિશેષ છે ? ગૌતમ ! સૌથી થોડાં એક પ્રદેશાવગાટ પુદ્ગલો દ્રવ્યાર્થપણે છે. તેથી સંખ્યાતપ્રદેશાવગાટ પુદ્ગલો દ્રવ્યાર્થપણે સંખ્યાતપ્રદેશાવગાટ છે, તેથી અસંખ્યાતપ્રદેશાવગાટ પુદ્ગલો દ્રવ્યાર્થપણે અસંખ્યાતગણાં છે. પ્રદેશાર્થપણે - સૌથી થોડા એક પ્રદેશાવગાટ, સંખ્યાતપ્રદેશાવગાટ સંખ્યાતગણા, અસંખ્યાતપ્રદેશાવગાટ સંખ્યાતગણાં છે. - - - દ્રવ્યાર્થપ્રદેશાર્થપણે સૌથી થોડાં એકપ્રદેશાવગાટ પુદ્ગલો દ્રવ્યાર્થ-પ્રદેશાર્થપણે છે. સંખ્યાતપ્રદેશ અવગાટ પુદ્ગલો બંને રીતે સંખ્યાતગણાં, અસંખ્યાતપ્રદેશાવગાટ પુદ્ગલો બંને રીતે અસંખ્યાતગણાં છે.

ભગવન્ ! એક સમયસ્થિતિક, સંખ્યાત સમયસ્થિતિક, અસંખ્યાત સમય સ્થિતિક પુદ્ગલોમાં કોણ કોનાથી ?

ગૌતમ ! (૧) દ્રવ્યાર્થપણે - સૌથી થોડાં એક સમય સ્થિતિક પુદ્ગલો, સંખ્યાત સમય સ્થિતિક૦ સંખ્યાતગણાં, તેથી અસંખ્યાત સમય સ્થિતિક૦ અસંખ્યાતગણાં છે. (૨) પ્રદેશાર્થપણે સૌથી થોડાં એક સમય સ્થિતિક પુદ્ગલો, સંખ્યાત સમય સ્થિતિક૦ સંખ્યાતગણાં, અસંખ્યાતસમય સ્થિતિક૦ અસંખ્યાતગણાં છે. (૩) દ્રવ્યાર્થ-પ્રદેશાર્થપણે - સૌથી થોડાં એક સમય સ્થિતિક પુદ્ગલો, સંખ્યાત સમય સ્થિતિક૦ બંને રીતે સંખ્યાતગણા, અસંખ્યાત સમય સ્થિતિક૦ બંને રીતે અસંખ્યાતગણાં છે.

ભગવન્ ! એક ગુણ કાળા, સંખ્યાતગુણકાળા, અસંખ્યાતગુણ કાળા, અનંતગુણકાળા પુદ્ગલોમાં દ્રવ્યાર્થપણે, પ્રદેશાર્થપણે, દ્રવ્યાર્થ-પ્રદેશાર્થપણે કોણ કોનાથી અલ્પ આદિ છે ? ગૌતમ ! સામાન્ય પુદ્ગલો સંબંધે કહ્યું તેમ અહીં કહેવું. એ પ્રમાણે બાકીના વર્ણ, ગંધ, રસ સંબંધે કહેવું. સ્પર્શમાં કર્કશ-મૃદુ-ગુરુ-લઘુસ્પર્શ સંબંધે એક પ્રદેશાવગાટ માફક કહેવા. બાકીના સ્પર્શો વર્ણો કહ્યા તેમ કહેવા.

● વિવેચન-૨૯૬ :-

પરમાણુ પુદ્ગલ, સંખ્યાતપ્રદેશી આદિ પાઠસિદ્ધ છે. વિશેષ આ - અલ્પબહુત્વ બંધે સ્થળે તથા સ્વભાવ કારણ જાણવું.

હવે ક્ષેત્ર પ્રાધાન્યથી અલ્પબહુત્વ - અહીં ક્ષેત્રની મુખ્યતા હોવાથી પરમાણુથી આરંભી અનંતપ્રદેશી સ્કંધો પણ એક પ્રદેશાશ્રિત હોય તો આધાર-આધેય અભેદતાથી એક દ્રવ્ય ગણાય છે. કેમકે તેનું આધારક્ષેત્ર એક આકાશપ્રદેશ છે. આવા એક પ્રદેશાવગાટ પુદ્ગલ દ્રવ્ય સૌથી થોડાં છે, લોકાકાશ પ્રદેશ પ્રમાણ છે. - X - તેનાથી સંખ્યાત પ્રદેશાવગાટ પુદ્ગલો દ્રવ્યાર્થપણે સંખ્યાત ગણાં છે. તે આ રીતે - ક્ષેત્રથી પ્રાધાન્યતાથી દ્વિપ્રદેશથી અનંતપ્રદેશી સ્કંધ એક દ્રવ્ય ગણાય છે. તે પૂર્વોક્તથી સંખ્યાતગણા છે. - X - X - એક પ્રદેશાવગાટથી દ્વિપ્રદેશાવગાટ પુદ્ગલો સંખ્યાતગણા, તેનાથી ત્રિપ્રદેશાવગાટ સંખ્યાતગણા ઈત્યાદિ - X - X - એ પ્રમાણે અસંખ્યાતા પ્રદેશાવગાટ પુદ્ગલો દ્રવ્યાર્થપણે અસંખ્યાતગણાં છે કેમકે અસંખ્યાતાના અસંખ્યાતા ભેદો છે.

પ્રદેશાર્થતા સૂત્રો, દ્રવ્યાર્થ-પ્રદેશાર્થતા સૂત્રો સુગમ હોવાથી તેનો સ્વયં વિચારવા. કાળ અને ભાવ સૂત્રો પણ સુગમ છે. પૂર્વે જેમ સામાન્ય રીતે પુદ્ગલો કહ્યા, તેમ એકગુણકાળા આદિ પુદ્ગલો કહેવા. તે આ રીતે - સૌથી થોડાં એકગુણકાળા અનંતપ્રદેશી સ્કંધો છે. તેનાથી એકગુણ કાળા પરમાણુ પુદ્ગલો દ્રવ્યાર્થપણે અનંતગણાં છે. તેનાથી એક ગુણ કાળા સંખ્યાતપ્રદેશી સ્કંધો સંખ્યાતગણાં છે ઈત્યાદિ - X - કહેવું.

આ પ્રમાણે બાકીના વર્ણ, ગંધ, રસ સંબંધે કહેવું.

કર્કશ સ્પર્શ - એક પ્રદેશાવગાટ એકગુણ કર્કશ સ્પર્શવાળા પુદ્ગલો દ્રવ્યાર્થપણે

સૌથી થોડાં છે, સંખ્યાતપ્રદેશાવગાટ એકગુણ કર્કશ સ્પર્શવાળા પુદ્ગલો દ્રવ્યાર્થપણે સંખ્યાતગણાં છે, તેથી અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાટ એકગુણ કર્કશ સ્પર્શવાળા પુદ્ગલો દ્રવ્યાર્થપણે અસંખ્યાતગણા છે ઈત્યાદિ. આ પ્રમાણે મૃદુ, ગુરુ, લઘુ સ્પર્શ સંબંધે જાણવું. બાકીના સ્પર્શો વર્ણાદિવત્ છે.

પુદ્ગલ દ્વાર કહ્યું, હવે મહાઈંડક દ્વાર કહે છે -

⊗ પદ-૩-દ્વાર-૨૭-“મહાઈંડક” ⊗

● સૂત્ર-૨૯૭ :-

ભગવન્ ! હવે સર્વ જીવોના અલ્પબહુત્વ મહાઈંડકનું વર્ણન કરીશ. ૧- સૌથી થોડાં ગર્ભજ મનુષ્યો, ૨-માનુષી સંખ્યાતગણી, ૩-પર્યાપ્તા બાદર તેઉકાચિક અસંખ્યાતગણા, ૪-અનુતરોપપાતિક દેવો અસંખ્યાતગણાં, ૫-ઉપલી ગ્રૈવેયકના દેવો સંખ્યાતગણાં, ૬-મધ્યમ ગ્રૈવેયક દેવો સંખ્યાતગણાં, ૭-નીચલા ગ્રૈવેયક દેવો સંખ્યાતગણાં, ૮ થી ૧૧ - અચ્યુત-આરણ-પ્રાણત-આનતકલ્પના દેવો અનુક્રમે સંખ્યાતગણાં છે.

૧૨,૧૩ - સાતમી અને છઠ્ઠી પૃથ્વીના નારકો ઉત્તરોત્તર અસંખ્યાતગણાં, ૧૪,૧૫ - સહસ્રાર અને મહાશુકના દેવો ક્રમશઃ અસંખ્યાતગણાં, ૧૬ - પાંચમી પૃથ્વીના નારકો અસંખ્યાતગણાં, ૧૭ - લાંતક કલ્પે દેવો અસંખ્યાતગણાં, ૧૭-ચોથી પૃથ્વીના નારકો અસંખ્યાતગણાં, ૧૯-બ્રહ્મલોક કલ્પે દેવો અસંખ્યાતગણાં, ૨૦-ત્રીજી પૃથ્વીના નારકો અસંખ્યાતગણાં, ૨૧-માહેન્દ્રકલ્પના દેવો અસંખ્યાતગણાં, ૨૨-સનત્કુમાર કલ્પના દેવો અસંખ્યાતગણા, ૨૩-બીજી પૃથ્વીના નારકો અસંખ્યાતગણાં, ૨૪-સંમૂર્છિમ મનુષ્યો અસંખ્યાતગણાં, ૨૫-ઈશાનકલ્પના દેવો અસંખ્યાતગણાં, ૨૬ થી ૨૮ ઈશાનકલ્પની દેવી, સૌધર્મના દેવો, સૌધર્મની દેવી ક્રમશઃ સંખ્યાતગણી. ૨૯-ભવનવાસી દેવો અસંખ્યાતગણા, ૩૦-ભવનવાસી દેવી સંખ્યાતગણી છે.

૩૧-૨૨૦પ્રભા પૃથ્વીના નારકો અસંખ્યાતગણાં છે. ૩૨-ખેચર પંચેન્દ્રિય પુરુષ તિર્યચો અસંખ્યાતગણાં, ૩૩-ખેચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચસ્ત્રી સંખ્યાતગણી. ૩૪ થી ૩૭- સ્થલચર પંચેન્દ્રિય પુરુષ તિર્યચો, સ્થલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચ સ્ત્રી, જલચર પંચેન્દ્રિય પુરુષ તિર્યચો, જલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચ સ્ત્રીઓ ક્રમશઃ સંખ્યાતગણાં છે. ૩૮ થી ૪૧ - વ્યંતરદેવ, વ્યંતર દેવી, જ્યોતિષ્ક દેવ, જ્યોતિષ્ક દેવી ક્રમશઃ સંખ્યાતગણાં છે. ૪૨ થી ૪૪ - ખેચર પંચેન્દ્રિય નપુંસક તિર્યચ સ્થલચર પંચેન્દ્રિય નપુંસક તિર્યચ, જલચર પંચેન્દ્રિય નપુંસક તિર્યચ ક્રમશઃ સંખ્યાતગણાં છે, ૪૫-પર્યાપ્તા ચઉરિન્દ્રિયો સંખ્યાતગણાં એ, ૪૬ થી ૪૮ પર્યાપ્તા પંચેન્દ્રિયો, પર્યાપ્તા બેઈન્દ્રિય, પર્યાપ્તા તેઈન્દ્રિય ઉત્તરોત્તર વિશેષાધિક છે. ૪૯-અપર્યાપ્તા પંચેન્દ્રિય અસંખ્યાતગણાં છે, ૫૦-અપર્યાપ્તા ચઉરિન્દ્રિયો વિશેષાધિક છે. ૫૧-૫૨, તેથી

અપર્યાપ્તા તેષન્દ્રિય, અપર્યાપ્તા બેષન્દ્રિયો ક્રમશઃ વિશેષાધિક છે.

૫૩ થી ૬૪ - પર્યાપ્તા પ્રત્યેક શરીર બાદર વનસ્પતિકાય, પર્યાપ્તા બાદર નિગોદ, પર્યાપ્તા બાદર પૃથ્વી, પર્યાપ્તા બાદર અપ્, પર્યાપ્તા બાદર વાયુ, અપર્યાપ્તા બાદર તેઠિ અપર્યાપ્તા પ્રત્યેકશરીર બાદર વનસ્પતિ, અપર્યાપ્તા બાદર નિગોદ, અપર્યાપ્તા બાદર પૃથ્વી, અપર્યાપ્તા બાદર અપ્, અપર્યાપ્તા બાદર વાયુ, અપર્યાપ્તા સૂક્ષ્મ તેઠિ ક્રમશઃ અસંખ્યાતગણાં છે. ૬૫ થી ૬૭ - અપર્યાપ્તા સૂક્ષ્મ પૃથ્વી અપર્યાપ્તા સૂક્ષ્મ અપ્, અપર્યાપ્તા સૂક્ષ્મ વાયુ ક્રમશઃ વિશેષાધિક છે. ૬૮ થી ૬૧ - તેથી પર્યાપ્તા સૂક્ષ્મ તેઠિ, પર્યાપ્તા સૂક્ષ્મ પૃથ્વી, પર્યાપ્તા સૂક્ષ્મ અપ્, પર્યાપ્તા સૂક્ષ્મ વાયુ વિશેષાધિક છે. ૭૨ - અપર્યાપ્તા સૂક્ષ્મ નિગોદ અસંખ્યાતગણાં, ૭૩-પર્યાપ્તા સૂક્ષ્મ નિગોદ સંખ્યાતગણાં છે.

૭૪ થી ૭૬ - અભવ્યો, પતિત સમ્યક્દૃષ્ટિ, સિદ્ધો ક્રમશઃ અનંતગણાં છે, ૭૭-પર્યાપ્તા બાદર વનસ્પતિ અનંત ગણા છે, ૭૮-બાદર પર્યાપ્તા વિશેષાધિક છે, ૭૯-અપર્યાપ્તા બાદર વનસ્પતિ અસંખ્યાતગણાં છે, ૮૦-બાદર અપર્યાપ્તા વિશેષાધિક છે, ૮૧-બાદર જીવો વિશેષાધિક છે. ૮૨-અપર્યાપ્તા સૂક્ષ્મ વનસ્પતિ અસંખ્યાતગણાં છે, ૮૩-સૂક્ષ્મ અપર્યાપ્તા વિશેષાધિક છે, ૮૪-પર્યાપ્તા સૂક્ષ્મ વનસ્પતિ સંખ્યાતગણાં છે. ૮૫-સૂક્ષ્મ પર્યાપ્તા વિશેષાધિક છે. ૮૬-સૂક્ષ્મો વિશેષાધિક છે. ૮૭-ભવસિદ્ધિકો વિશેષાધિક છે, ૮૮-નિગોદો વિશેષાધિક છે. ૮૯-વનસ્પતિજીવો વિશેષાધિક છે. ૯૦,૯૧ એકેન્દ્રિયો, તિર્યચ ક્રમશઃ વિશેષાધિક છે. ૯૨ થી ૯૮ - મિથ્યાદૃષ્ટિ, અવિરતિ, સકષાયી, છન્નસ્થ, સયોગી, સંસારી, સર્વજીવો ઉત્તરોત્તર વિશેષાધિક છે.

● વિવેચન-૨૯૭ :-

ભગવન્ ! સર્વ જીવોના અલ્પબહુત્વ મહાદંડકનું વર્ણન કરીશ - સૂત્ર રચીશ. આના દ્વારા જણાવે છે - તીર્થંકર અનુજ્ઞા માત્ર સાપેક્ષ જ ગણધરો સૂત્ર રચના કરે છે. પણ શ્રુતાભ્યાસ સાપેક્ષ નહીં. અથવા એમ જણાવે છે - કુશલ કાર્યમાં પણ ગુરુની અનુજ્ઞા વિના પ્રવૃત્તિ ન કરવી, અન્યથા વિનેયપણું ન ઘટે.

વિનેયનું લક્ષણ - પોતાના આત્મા ગુરુને નિવેદિત કર્યો છે, ગુરુની ચિત્તવૃત્તિને અનુસરે છે, મુક્તિ માટે હંમેશા પ્રયત્ન કરે છે, તે શિષ્ય. તે ગુરુ કેવા હોય ? ધર્મજ્ઞ, ધર્મકર્તા, ધર્મપ્રવર્તક અને પ્રાણીઓને ધર્મશાસ્ત્રના અર્થનો ઉપદેશ કરનાર હોય, તે ગુરુ.

હવે કૃત્પ્રતિજ્ઞાનુસાર મહાદંડકનું વર્ણન કરે છે -

૧-સૌથી થોડાં ગર્ભજ મનુષ્યો છે, કેમકે તે સંખ્યાતા કોટાકોટી પ્રમાણ છે. ૨-તેનાથી મનુષ્ય સ્ત્રી સંખ્યાતગણી છે, કેમકે તે ૨૭-ગુણી છે. ૩-તેનાથી પર્યાપ્તા બાદર તેઠિકાયિક અસંખ્યાતગણાં છે - X - ૪-તેનાથી અનુત્તરોપપાતી દેવો અસંખ્યાતગણાં છે. - X - ૫-તેનાથી ઉપલી ઐવેચકના દેવો સંખ્યાતગણાં છે - X

- કારણ ત્યાં ઘણા વિમાનો છે - X - ૬-તેનાથી મધ્યમ ઐવેચકના દેવો સંખ્યાતગણાં છે. ૭-તેનાથી નીચેના ઐવેચકના દેવો સંખ્યાતગણાં છે. ૮-તેનાથી અચ્યુતકલ્પના દેવો સંખ્યાતગણાં છે. ૯-તેનાથી આરણકલ્પના દેવો સંખ્યાતગણાં છે. જો કે આરણ અને અચ્યુત બંને સમશ્રેણિક છે, વિમાનસંખ્યા પણ સરખી છે, તો પણ કૃષ્ણપાક્ષિક જીવો તથા સ્વભાવથી દક્ષિણ દિશામાં ઉપજે છે. - X - ૧૦-તેનાથી પ્રાણતકલ્પના દેવો સંખ્યાતગણાં છે.

૧૧-તેનાથી આનતકલ્પના દેવો સંખ્યાતગણાં છે. અહીં આરણકલ્પવત્ વિચારવું. ૧૨-તેનાથી સાતમીનરકના નારકો અસંખ્યાતગણાં છે - X - ૧૩-તેનાથી છઠ્ઠી નરકવાળા અસંખ્યાતગણા છે. પૂર્વદિશાની અપેક્ષાએ નેરચિકોના અલ્પબહુત્વનો વિચાર કર્યો. ૧૪-તેનાથી સહસ્રારકલ્પ દેવો અસંખ્યાતગણાં છે - X - ૧૫-તેનાથી મહાશુક કલ્પ દેવો અસંખ્યાતગણાં છે. કેમકે અહીં ઘણાં વિમાનો છે. વિમાનો ૪૦,૦૦૦ છે, નીચે-નીચેના વિમાનમાં ઘણાં વધારે દેવો છે. ૧૬-તેનાથી પાંચમી નરકમાં નારકો અસંખ્યાતગણાં છે. - X - ૧૭-તેનાથી લાંતકકલ્પદેવો અસંખ્યાતગણાં છે - X - ૧૮-તેનાથી ચોથી નરકના નારકો અસંખ્યાતગણાં છે, યુક્તિ પૂર્વવત્. ૧૯-તેનાથી બ્રહ્મલોકકલ્પ દેવો અસંખ્યાતગણાં છે. યુક્તિ પૂર્વવત્. ૨૦-તેનાથી ત્રીજી નરકના નારકો અસંખ્યાતગણાં જાણવા.

૨૧-તેનાથી માહેન્દ્રકલ્પ દેવો અસંખ્યાતગણાં છે. ૨૨-તેનાથી સનત્કુમારકલ્પ દેવો અસંખ્યાતગણાં છે. બધે યુક્તિ પૂર્વવત્. ૨૩-તેનાથી બીજી નરકના નારકો અસંખ્યાતગણાં છે. સાતમીથી બીજી પૃથ્વી સુધી પ્રત્યેકને સ્વસ્થાનની અપેક્ષાએ વિચારતાં બધાં ઘનીકૃત્ લોક શ્રેણીના અસંખ્યાતમા ભાગ આકાશપ્રદેશ રાશિ પ્રમાણ છે. ૨૪-તેનાથી સંમૂર્છિમમનુષ્યો અસંખ્યાતગણાં છે. - X - ૨૫-તેનાથી ઈશાનકલ્પદેવો અસંખ્યાતગણાં છે - X - X - ૨૬-તેનાથી ઈશાનકલ્પદેવી સંખ્યાતગણી છે, કેમકે તે બન્નીશગણી છે. - X - ૨૭-તેનાથી સૌધર્મકલ્પ દેવો સંખ્યાતગણાં છે, કેમકે ત્યાં ઘણાં વિમાનો છે. ૩૨ લાખ વિમાનો છે. દક્ષિણ દિશામાં હોવાથી કૃષ્ણપાક્ષિક જીવો ઘણાં ઉપજે છે [ખ્ર્વન] આ યુક્તિ ત્રીજા-ચોથા કલ્પમાં પણ કહી છે, તો ત્યાં અસંખ્યાતગણા અને અહીં સંખ્યાતગણાં કેમ કહ્યા?

[ઉં] શાસ્ત્ર પ્રમાણથી આ માનવું, અહીં પાઠની ભ્રાંતિ નથી - X - ૨૮-તેનાથી સૌધર્મકલ્પદેવીઓ સંખ્યાતગણી છે, કેમકે તે દેવોથી ૩૨-ગણી છે. ૨૯-દેવીથી અસંખ્યાતગણાં ભવનવાસી દેવો છે. - X - X - ૩૦-તેનાથી ભવનવાસિની દેવીઓ સંખ્યાતગણી છે. કેમકે તે બન્નીશગણી છે.

૩૧-તેનાથી પહેલી પૃથ્વીના નારકો અસંખ્યાતગણાં છે - X - X - ૩૨-તેનાથી ખેચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિક પુરુષો અસંખ્યાતગણાં છે - X - X - ૩૩-તેનાથી ખેચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિક સ્ત્રીઓ સંખ્યાતગણી છે. કેમકે તે ત્રણગુણી છે - X - ૩૪-તેનાથી સ્થલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિક પુરુષો સંખ્યાતગણાં છે - X - X - ૩૫-

તેનાથી સ્થલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચસ્ત્રી સંખ્યાતગણી છે, કેમકે તે ત્રણ ગણી છે. ૩૬-તેનાથી જલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચ યોનિક પુરુષો સંખ્યાતગણાં છે - X - X - ૩૭-તેનાથી જલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચસ્ત્રીઓ સંખ્યાતગણી છે, કેમકે તે ત્રણગણી છે. ૩૮-તેનાથી વ્યંતર દેવો સંખ્યાતગણાં છે - X - X - X - ૩૯-તેનાથી વ્યંતરીઓ બત્રીશગણી હોવાથી સંખ્યાતગણી કહી છે. ૪૦-તેનાથી જ્યોતિષ્ક દેવો સંખ્યાતગણાં છે - X - X -

૪૧-તેનાથી જ્યોતિષ્ક દેવી સંખ્યાતગણી છે, કેમકે બત્રીશગણી છે. ૪૨-તેનાથી ખેચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચ નપુંસકો સંખ્યાતગણાં છે, કયાંક “અસંખ્યાતગણા” પાઠ છે, પણ તે યોગ્ય નથી. કેમકે આગળ પર્યાપ્તા ચઠિરિન્દ્રિયો કહેવાશે, તે પણ જ્યોતિષ્ક દેવોથી સંખ્યાતગણાં જ ઘટી શકે, તે નહીં ઘટે. - X - X - X - X - ૪૩-તેનાથી સ્થલચર પંચેન્દ્રિય નપુંસકો સંખ્યાતગણાં છે. ૪૪-તેનાથી જલચર પંચેન્દ્રિય નપુંસકો સંખ્યાતગણાં છે. ૪૫-તેનાથી પર્યાપ્તા ચઠિરિન્દ્રિયો સંખ્યાતગણાં છે. ૪૬-તેનાથી પર્યાપ્તા સંજી અને અસંજી પંચેન્દ્રિયો વિશેષાધિક છે. ૪૭-તેનાથી પર્યાપ્તા બેઠિન્દ્રિયો વિશેષાધિક છે. ૪૮-તેનાથી પર્યાપ્તા તેઠિન્દ્રિયો વિશેષાધિક છે - X - X -. બીજે સ્થળે પણ આ પ્રમાણે અલ્પબહુત્વ કહ્યું છે -

તેથી નપુંસક ખેચર, નપુંસક સ્થલચર, નપુંસક જલચર, પર્યાપ્તા ચઠિરિન્દ્રિય સંખ્યાતગણાં છે, તેનાથી પર્યાપ્તા પંચેન્દ્રિય, બેઠિન્દ્રિય, તેઠિન્દ્રિય કંઈક અધિક છે. ૪૯-તેનાથી અપર્યાપ્ત પંચેન્દ્રિયો અસંખ્યાતગણાં છે. - X - X - ૫૦-તેનાથી અપર્યાપ્તા ચઠિરિન્દ્રિયો વિશેષાધિક છે.

૫૧-તેનાથી અપર્યાપ્તા તેઠિન્દ્રિય વિશેષાધિક છે. ૫૨-તેનાથી અપર્યાપ્તા બેઠિન્દ્રિયો વિશેષાધિક છે. - X - X - ૫૩-તેનાથી પ્રત્યેક બાદર વનસ્પતિકાચિક પર્યાપ્તા અસંખ્યાતગણાં છે. - X - X - X - ૫૪-તેનાથી પર્યાપ્ત અનંતકાચિક જીવના શરીરરૂપ બાદર નિગોદો અસંખ્યાતગણાં છે. ૫૫-તેનાથી બાદર પૃથ્વીકાચિક પર્યાપ્તા અસંખ્યાતગણાં છે. ૫૬-તેનાથી પર્યાપ્તા બાદર અપ્કાચિકો અસંખ્યાતગણાં છે - X - X - અંગુલના અસંખ્યાત ભાગના અસંખ્યાત ભેદો હોવાથી અહીં અસંખ્યાતગણાં કહેવામાં કોઈ દોષ નથી. ૫૭-તેનાથી પર્યાપ્તા બાદર વાયુકાચિકો અસંખ્યાતગણાં છે - X - X - ૫૮-તેનાથી બાદર તેઠિકાચિક અપર્યાપ્તા અસંખ્યાતગણાં છે. કેમકે તેઓ અસંખ્યાત લોકના આકાશપ્રદેશના રાશિ પ્રમાણ છે. ૫૯-તેનાથી પ્રત્યેકશરીર બાદર વનસ્પતિકાચિક અપર્યાપ્તા અસંખ્યાતગણાં છે. ૬૦-તેનાથી અપર્યાપ્તા બાદર નિગોદ અસં. છે.

૬૧-તેનાથી બાદર પૃથ્વીકાચિક અપર્યાપ્તા અસંખ્યાતગણાં છે. ૬૨-તેનાથી બાદર અપ્. અપર્યાપ્તા અસં. છે. ૬૩-તેનાથી બાદર વાયુ. અપર્યાપ્તા અસં. છે. ૬૪-તેનાથી સૂક્ષ્મ તેઠિ. અપર્યાપ્તા અસં. છે. ૬૫-તેનાથી સૂક્ષ્મ પૃથ્વી. અપર્યાપ્તા વિશેષાધિક છે. ૬૬-તેનાથી સૂક્ષ્મ અપ્. અપર્યાપ્તા વિશે. છે. ૬૭-તેનાથી સૂક્ષ્મ

વાયુ. અપર્યાપ્તા વિશે. છે. ૬૮-તેનાથી સૂક્ષ્મ તેઠિ. પર્યાપ્તા સંખ્યાતગણાં છે, કેમકે અપર્યાપ્તા સૂક્ષ્મોથી પર્યાપ્તા સૂક્ષ્મો સ્વભાવથી જ ઘણાં છે. - X - X - ૬૯-તેનાથી સૂક્ષ્મ પૃથ્વી. પર્યાપ્તા વિશે. છે. ૭૦-તેનાથી સૂક્ષ્મ અપ્. પર્યાપ્તા વિશે. છે.

૭૧-તેનાથી સૂક્ષ્મ વાયુ. પર્યાપ્તા વિશે. છે. ૭૨-તેનાથી સૂક્ષ્મ નિગોદ અપર્યાપ્તા અસં. છે. ૭૩-તેનાથી પર્યાપ્તા સૂક્ષ્મ નિગોદો અસં. છે - X - X - X - ૭૪-તેનાથી અભવસિદ્ધિકો અનંતગણાં છે કેમકે તે જઘન્યયુક્ત અનંત પ્રમાણ છે. ૭૫-તેનાથી સમ્યક્દર્શન પતિત અનંતગણાં છે. ૭૬-તેનાથી સિદ્ધો અનંતગણા છે. ૭૭-તેનાથી બાદર વન. પર્યાપ્તા અનંતગણાં છે. ૭૮-તેનાથી સામાન્ય બાદર પર્યાપ્તા વિશે. છે. કેમકે તેમાં બાદર પૃથ્વી.નો પણ સમાવેશ થાય છે. ૭૯-તેનાથી બાદર અપર્યાપ્ત વન. અસંખ્યાતા છે. કેમકે એકેક પર્યાપ્તા બાદર નિગોદમાં અસંખ્યાતગણાં બાદર અપર્યાપ્ત નિગોદો ઉપજે છે. ૮૦-તેનાથી સામાન્ય બાદર અપર્યાપ્તા વિશે. છે. કેમકે તેમાં બાદર અપર્યાપ્ત પૃથ્વી.નો સમાવેશ છે.

૮૧-તેનાથી સામાન્ય બાદરો વિશે. છે, કેમકે તેમાં પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા બંનેનો સમાવેશ થાય છે. ૮૨-તેનાથી સૂક્ષ્મ વન. અપર્યાપ્તા અસં. છે. ૮૩-તેનાથી સામાન્ય સૂક્ષ્મ અપર્યાપ્તા વિશે. છે. - X - ૮૪-તેનાથી સૂક્ષ્મ વન. પર્યાપ્તા સંખ્યાતગણાં છે, કેમકે સૂક્ષ્મ અપર્યાપ્તાથી સૂક્ષ્મ પર્યાપ્તા સ્વભાવથી જ સંખ્યાતગણાં છે. ૮૫-તેનાથી સામાન્ય સૂક્ષ્મ પર્યાપ્તા વિશેષાધિક છે. કેમકે પર્યાપ્તા સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાચિકાઈનો તેમાં સમાવેશ છે. ૮૬-તેનાથી પર્યાપ્તા અપર્યાપ્તા વિશેષણ રહિત સૂક્ષ્મો વિશે. છે. કેમકે તેમાં અપર્યાપ્તા સૂક્ષ્મ સર્વેનો સમાવેશ છે. ૮૭-તેનાથી ભવસિદ્ધિક - ભવ્ય જીવો વિશે. છે. કેમકે જઘન્ય યુક્ત અનંત અભવ્ય સિવાય બધાં ભવ્ય છે. ૮૮-તેનાથી સામાન્ય નિગોદ વિશે. છે કેમકે ભવ્ય, અભવ્ય, સૂક્ષ્મ-બાદર નિગોદ જીવરાશિમાં જ પ્રાપ્ત થાય છે. - X - X - ૮૯-તેનાથી સામાન્ય વનસ્પતિ જીવો વિશેષાધિક છે, કારણ કે પ્રત્યેક શરીરવાળા વનસ્પતિ જીવોનો તેમાં સમાવેશ થાય છે. ૯૦-તેનાથી સામાન્ય એકેન્દ્રિય જીવો વિશેષાધિક છે. કેમકે બાદર અને સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાચિકાઈનો પણ તેમાં સમાવેશ થાય છે.

૯૧-તેનાથી સામાન્ય તિર્યચો વિશેષાધિક છે. કેમકે પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત બેઠિન્દ્રિય, તેઠિન્દ્રિય, ચઠિરિન્દ્રિય અને તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોનો તેમાં સમાવેશ થાય છે. ૯૨-તેનાથી ચારે ગતિમાં રહેલા મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવો વિશેષાધિક છે. કારણ કે અહીં કેટલાક અવિરતિ સમ્યગ્દૃષ્ટિ આદિ સંજી જીવો સિવાય બાકીના બધાચ તિર્યચો મિથ્યાદૃષ્ટિ છે અને ચારે ગતિના મિથ્યાદૃષ્ટિના વિચારમાં અસંખ્યાતા-નારકાઈનો પ્રક્ષેપ કરવો. તેથી તિર્યચ જીવરાશિની અપેક્ષા વિચાર કરતાં ચાર ગતિના મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવો વિશેષાધિક છે. ૯૩-તેનાથી વિરતિરહિત જીવો વિશેષાધિક છે. કારણ કે અવિરતિ સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવોનો પણ તેમાં સમાવેશ થાય છે. ૯૪-તેનાથી સકષાયી જીવો વિશેષાધિક છે. કેમકે દેશવિરતાઈ સકષાયી હોવાથી

તેનો પણ તેમાં સમાવેશ થાય છે. ૯૫-તેનાથી છન્નસ્થ જીવો વિશેષાધિક છે, કેમકે ઉપશાંત મોહાદિનો તેમાં સમાવેશ થાય છે. ૯૬-તેનાથી સયોગી જીવો વિશેષાધિક છે, કેમકે સયોગી કેવલીનો તેમાં સમાવેશ થાય છે. ૯૭-તેનાથી સંસારી જીવો વિશેષાધિક છે, કેમકે અયોગી કેવલીનો પણ તેમાં સમાવેશ થાય છે. ૯૮-તેનાથી સર્વ જીવો વિશેષાધિક છે. કેમકે સિદ્ધોનો પણ તેમાં સમાવેશ થાય છે.

મુનિ દીપરત્નસાગરે કરેલ
પદ-૩-નો ટીકાસહિતનો અનુવાદ પૂર્ણ

❁ પદ-૪-“સ્થિતિ” ❁
— X — X — X —

● સૂત્ર-૨૯૮ :-

ભગવન્ ! નારકોની કેટલા કાળની સ્થિતિ કહી છે ? ગૌતમ ! જઘન્ય દશ હજાર વર્ષ, ઉત્કૃષ્ટ ૩૩-સાગરોપમ. ભગવન્ ! અપર્યાપ્ત નૈરયિકોની કેટલો કાળ સ્થિતિ કહી છે ? ગૌતમ ! જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટથી અંતર્મુહૂર્ત. ભગવન્ ! પર્યાપ્ત નૈરયિકોની કેટલો કાળ સ્થિતિ છે ? ગૌતમ ! જઘન્યથી અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન ૧૦,૦૦૦ વર્ષ, ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન ૩૩-સાગરોપમ.

ભગવન્ ! રત્નપ્રભા પૃથ્વી નૈરયિકની કેટલો કાળ સ્થિતિ છે ? ગૌતમ ! જઘન્ય ૧૦,૦૦૦ વર્ષ, ઉત્કૃષ્ટ સાગરોપમ. અપર્યાપ્ત રત્નપ્રભા પૃથ્વી નૈરયિકની કેટલી સ્થિતિ છે ? ગૌતમ ! જઘન્ય, ઉત્કૃષ્ટ પણ અંતર્મુહૂર્ત. પર્યાપ્ત રત્નપ્રભા પૃથ્વીનૈરયિકની સ્થિતિ કેટલો કાળ છે ? ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન ૧૦,૦૦૦ વર્ષ, ઉત્કૃષ્ટથી અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન સાગરોપમ.

ભગવન્ ! શર્કરાપ્રભા પૃથ્વી નૈરયિકની કેટલો કાળ સ્થિતિ કહી છે ? ગૌતમ ! જઘન્ય એક સાગરોપમ, ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ સાગરોપમ. અપર્યાપ્ત શર્કરા-પૃથ્વી નૈરયિકની સ્થિતિ કેટલો કાળ છે ? ગૌતમ ! જઘન્ય, ઉત્કૃષ્ટ પણ અંતર્મુહૂર્ત. પર્યાપ્ત શર્કરાપ્રભા પૃથ્વી નૈરયિકની કેટલો કાળ સ્થિતિ છે ? ગૌતમ ! જઘન્યથી અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન સાગરોપમ. ઉત્કૃષ્ટથી અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન ત્રણ સાગરોપમ.

ભગવન્ ! વાલુકાપ્રભા પૃથ્વી નૈરયિકની સ્થિતિ કેટલી કહી છે ? ગૌતમ ! જઘન્ય ૩-સાગરોપમ, ઉત્કૃષ્ટ ૭-સાગરોપમ. અપર્યાપ્ત વાલુકાપ્રભા પૃથ્વી નૈરયિકની સ્થિતિ ? જઘન્ય, ઉત્કૃષ્ટ પણ અંતર્મુહૂર્ત. પર્યાપ્ત વાલુકાપ્રભા પૃથ્વી નૈરયિકની સ્થિતિ ? જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન ૩-સાગરોપમ, ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન ૭-સાગરોપમ.

ભગવન્ ! પંકપ્રભા પૃથ્વી નૈરયિકની સ્થિતિ કેટલી છે ? જઘન્ય સાત સાગરોપમ, ઉત્કૃષ્ટ દશ સાગરોપમ. અપર્યાપ્ત પંકપ્રભા પૃથ્વી નૈરયિકની સ્થિતિ ? જઘન્ય, ઉત્કૃષ્ટ પણ અંતર્મુહૂર્ત. પર્યાપ્ત પંકપ્રભા પૃથ્વી નૈરયિકની સ્થિતિ ? જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન સાત સાગરોપમ, ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન દશ સાગરોપમ.

ભગવન્ ! ધૂમપ્રભા પૃથ્વી નૈરયિકની કેટલી સ્થિતિ છે ? ગૌતમ ! જઘન્ય દશ સાગરોપમ, ઉત્કૃષ્ટ ૧૭-સાગરોપમ. અપર્યાપ્ત ધૂમપ્રભા પૃથ્વી નૈરયિકની સ્થિતિ ? ગૌતમ ! જઘન્ય, ઉત્કૃષ્ટ પણ અંતર્મુહૂર્ત. પર્યાપ્ત ધૂમપ્રભા પૃથ્વી નૈરયિકની સ્થિતિ ? જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન ૧૦ સાગરોપમ, ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્તોણ ૧૭ સાગરોપમ.

ભગવન્ ! તમઃપ્રભા પૃથ્વી નૈરયિકની કેટલી સ્થિતિ છે ? ગૌતમ ! જઘન્ય ૧૭-સાગરોપમ, ઉત્કૃષ્ટ ૨૨-સાગરોપમ. અપર્યાપ્ત તમઃપ્રભા પૃથ્વી નૈરયિકની

સ્થિતિ ? જઘન્ય, ઉત્કૃષ્ટ પણ અંતર્મૂર્ત. પર્યાપ્તા તમઃપ્રભા પૃથ્વીનૈરચિકની સ્થિતિ ? જઘન્ય અંતર્મૂર્ત ન્યૂન ૧૭ સાગરોપમ, ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મૂર્ત ન્યૂન ૨૨-સાગરોપમ છે.

ભગવન્ ! અઘઃસપ્તમી પૃથ્વી નૈરચિકની કેટલી સ્થિતિ છે ? ગૌતમ ! જઘન્ય ૨૨-સાગરોપમ, ઉત્કૃષ્ટ ૩૩-સાગરોપમ. અપર્યાપ્તા અઘઃસપ્તમી પૃથ્વી નૈરચિકની કેટલી સ્થિતિ છે ? જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટથી પણ અંતર્મૂર્ત છે. પર્યાપ્તા અઘઃસપ્તમી પૃથ્વી નૈરચિકની સ્થિતિ કેટલી છે ? જઘન્ય અંતર્મૂર્તન્યૂન ૨૨-સાગરોપમ, ઉત્કૃષ્ટથી અંતર્મૂર્તન્યૂન ૩૩-સાગરોપમ છે.

● વિવેચન-૨૯૮ :-

હવે યોથું પદ કહે છે. તેનો સંબંધ આ છે – પૂર્વના પદમાં દિશાની અપેક્ષાએ અલ્પબહુત્વની સંખ્યા નિર્ધારિત કરી. અહીં તે જીવોની જન્મથી મરણ સુધીના નારકાદિ પર્યાયરૂપે નિરંતર સ્થિતિનો વિચાર કરાય છે. આ સંબંધથી પ્રાપ્ત સ્થિતિપદનું સૂત્ર –

ભગવન્ ! નૈરચિકોની સ્થિતિ કેટલી છે ? જેના વડે રહેવાય તે સ્થિતિ – આયુષ્ કર્મનો અનુભવ કે જીવન. જો કે અહીં જીવે મિથ્યાત્વાદિ હેતુથી ગૃહીત, જ્ઞાનાવરણીયાદિ રૂપે પરિણત કર્મ પુદ્ગલોનું જે રહેવું તે સ્થિતિ. તો પણ નારકાદિ વ્યવહારનો હેતુ જે આયુષ્કર્મનો અનુભવ તે પણ સ્થિતિ કહેવાય. તે આ – જો કે નરકગતિ, પંચેન્દ્રિયજાતિ આદિ નામકર્મના ઉદયને આશ્રીને નારકત્વ પર્યાય છે, તો પણ ઉદયના પ્રથમ સમયે નરકક્ષેત્રને અપ્રાપ્ત છતાં નારકપણાંનો વ્યવહાર થાય છે. - X - X - માટે અહીં નારકપણાંના વ્યવહારનું કારણ આયુષ્કર્મના અનુભવને ઉક્ત વ્યુત્પત્તિથી સ્થિતિ કહી છે. ભગવન્ ઉત્તર આપે છે. હે ગૌતમ ! ઇત્યાદિ. અહીં પર્યાપ્ત-અપર્યાપ્તાના વિભાગ સિવાય સામાન્યથી ઉત્તર આપેલ છે. પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તાના વિભાગ વડે સ્થિતિનો વિચાર કરતાં અપર્યાપ્તાદિ સૂત્ર જાણવા.

અહીં અપર્યાપ્તા લબ્ધિ અને કરણ વડે બે ભેદ છે – તેમાં નારકો, દેવો, અસંખ્યાત વર્ષાયુષ્ક તિર્યંચ અને મનુષ્યો કરણો વડે જ અપર્યાપ્તા છે. કેમકે લબ્ધિ અપર્યાપ્તાની તેઓમાં ઉત્પત્તિ નથી - X - અંતર્મૂર્ત સુધી અપર્યાપ્તા હોય છે. બાકીના તિર્યંચ અને મનુષ્યો ઉત્પત્તિ સમયે અને લબ્ધિ વડે અપર્યાપ્તા હોય છે. એટલે કરણ અપર્યાપ્તા અને લબ્ધિ અપર્યાપ્તા બંને છે.

અપર્યાપ્તા જઘન્યથી અને ઉત્કૃષ્ટથી અંતર્મૂર્ત પર્યન્ત હોય છે. માટે કહ્યું છે – જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટથી અપર્યાપ્તાની સ્થિતિ અંતર્મૂર્ત છે. અપર્યાપ્તાનો કાળ પૂરો થયા પછી બાકીનો પર્યાપ્તાનો કાળ છે. તેથી પર્યાપ્તાના સૂત્રમાં કહ્યું છે – જઘન્યથી અંતર્મૂર્ત ન્યૂન ૬૧ હજાર વર્ષ ઇત્યાદિ - X - સામાન્ય નરક પૃથ્વીને આશ્રીને વિચાર્યું. હવે પૃથ્વીના વિભાગ વડે વિચારે છે. તેમાં રત્નપ્રભા ઇત્યાદિ બધું સુગમ છે.

● સૂત્ર-૨૯૯ થી ૩૦૫ :-

[૨૯૯] ભગવન્ ! દેવોની કેટલો કાળ સ્થિતિ છે ? ગૌતમ ! જઘન્ય ૧૦,૦૦૦ વર્ષ, ઉત્કૃષ્ટ ૩૩-સાગરોપમ. અપર્યાપ્ત દેવોની કેટલી સ્થિતિ છે ? ગૌતમ ! જઘન્યથી ઉત્કૃષ્ટથી અંતર્મૂર્ત ન્યૂન ૧૦,૦૦૦ વર્ષ, ઉત્કૃષ્ટથી અંતર્મૂર્ત ન્યૂન ૩૩-સાગરોપમ.

ભગવન્ ! દેવીની કેટલો કાળ સ્થિતિ છે ? જઘન્યથી ૧૦,૦૦૦ વર્ષ, ઉત્કૃષ્ટથી ૫૫-પલ્લોપમ. અપર્યાપ્તાદેવીની સ્થિતિ ? ગૌતમ ! જઘન્યથી અંતર્મૂર્ત ન્યૂન ૬૧ હજાર વર્ષ. ઉત્કૃષ્ટથી અંતર્મૂર્ત ન્યૂન પંચાવન પલ્લોપમની સ્થિતિ છે.

ભગવન્ ! ભવનવાસી દેવોની કેટલો કાળ સ્થિતિ છે ? ગૌતમ ! જઘન્યથી ૬૧ હજાર વર્ષ, ઉત્કૃષ્ટથી સાધિક સાગરોપમ. અપર્યાપ્ત ભવનવાસી દેવોની સ્થિતિ ? જઘન્ય, ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મૂર્ત પર્યાપ્ત ભવનવાસી દેવોની સ્થિતિ ? જઘન્યે અંતર્મૂર્ત ન્યૂન ૧૦,૦૦૦ વર્ષ, ઉત્કૃષ્ટથી અંતર્મૂર્ત ન્યૂન સાતિરેક સાગરોપમ છે.

ભગવન્ ! ભવનવાસી દેવીની કેટલી કાળ સ્થિતિ કહી છે ? ગૌતમ ! જઘન્યથી ૧૦,૦૦૦ વર્ષ, ઉત્કૃષ્ટથી સાડા ચાર પલ્લોપમ છે. અપર્યાપ્ત ભવનવાસી દેવીની સ્થિતિ ? જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટથી પણ અંતર્મૂર્ત. પર્યાપ્તા ભવનવાસી દેવીની સ્થિતિ ? જઘન્યથી અંતર્મૂર્ત ન્યૂન ૬૧ હજાર વર્ષ અને ઉત્કૃષ્ટથી અંતર્મૂર્ત ન્યૂન સાડા ચાર પલ્લોપમની કહી છે.

ભગવન્ ! અસુરકુમાર દેવોની સ્થિતિ કેટલી છે ? ગૌતમ ! જઘન્યથી ૧૦,૦૦૦ વર્ષ, ઉત્કૃષ્ટથી સાતિરેક સાગરોપમ છે. અપર્યાપ્તા અસુરકુમારોની સ્થિતિ ? જઘન્યથી, ઉત્કૃષ્ટથી અંતર્મૂર્ત પર્યાપ્તા અસુરકુમારની ? જઘન્યથી અંતર્મૂર્ત ન્યૂન ૧૦,૦૦૦ વર્ષ, ઉત્કૃષ્ટથી અંતર્મૂર્ત ન્યૂન સાતિરેક સાગરોપમ છે.

ભગવન્ ! અસુરકુમાર દેવીની કેટલી સ્થિતિ છે ? ગૌતમ ! જઘન્યથી ૧૦,૦૦૦ વર્ષ, ઉત્કૃષ્ટથી સાડાચાર પલ્લોપમ અપર્યાપ્ત અસુરકુમાર દેવીની ? જઘન્ય, ઉત્કૃષ્ટપણ અંતર્મૂર્ત અસુરકુમારી પર્યાપ્ત દેવીની સ્થિતિ કેટલી ? જઘન્યથી અંતર્મૂર્ત ન્યૂન ૧૦,૦૦૦ વર્ષ, ઉત્કૃષ્ટથી અંતર્મૂર્ત ન્યૂન સાડાચાર પલ્લોપમની છે.

ભગવન્ ! નાગકુમાર દેવોની કેટલી સ્થિતિ છે ? ગૌતમ ! જઘન્યથી ૧૦,૦૦૦ વર્ષ, ઉત્કૃષ્ટ દેશોન બે પલ્લોપમ છે. અપર્યાપ્તા નાગકુમારની સ્થિતિ ? જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ બંને અંતર્મૂર્ત. પર્યાપ્તા નાગકુમારની સ્થિતિ ? જઘન્યથી અંતર્મૂર્ત ન્યૂન ૧૦,૦૦૦ વર્ષ, ઉત્કૃષ્ટથી અંતર્મૂર્ત ન્યૂન દેશોન બે પલ્લોપમની છે.

ભગવન્ ! નાગકુમારી દેવીની સ્થિતિ કેટલી છે ? ગૌતમ ! જઘન્યથી ૧૦,૦૦૦ વર્ષ, ઉત્કૃષ્ટથી દેશોન પલ્લોપમ. અપર્યાપ્તા નાગકુમારદેવીની ? જઘન્ય, ઉત્કૃષ્ટ બંને અંતર્મૂર્ત પર્યાપ્તા નાગકુમાર દેવીની ? જઘન્ય અંતર્મૂર્ત ન્યૂન

૧૦,૦૦૦ વર્ષ, ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન દેશોન પલ્લોપમ.

ભગવન્ ! સુવર્ણકુમાર દેવોની કેટલી સ્થિતિ છે ? ગૌતમ ! જઘન્યથી ૧૦,૦૦૦ વર્ષ, ઉત્કૃષ્ટથી કંઈક ન્યૂન બે પલ્લોપમ. અપર્યાપ્તા સુવર્ણકુમાર દેવોની ? જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ બંને અંતર્મુહૂર્ત. પર્યાપ્તાની ? જઘન્યથી અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન ૧૦,૦૦૦ વર્ષ, ઉત્કૃષ્ટથી અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન દેશોન બે પલ્લોપમ.

સુવર્ણકુમાર દેવીની પૃષ્ઠા - જઘન્ય ૧૦,૦૦૦ વર્ષ ઉત્કૃષ્ટ દેશોન પલ્લોપમ. અપર્યાપ્ત દેવીની પૃષ્ઠા - જઘન્ય, ઉત્કૃષ્ટ બંને અંતર્મુહૂર્ત પર્યાપ્તિ દેવીની પૃષ્ઠા- જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન ૧૦,૦૦૦ વર્ષ, ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન દેશોન પલ્લોપમ.

એ પ્રમાણે સ્તનિતકુમાર પર્યન્ત સામાન્ય, અપર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તાના ત્રણ-ત્રણ સૂત્રો નાગકુમારની માફક જાણવા.

[૩૦૦] ભગવન્ ! પૃથ્વીકાયિકોની કેટલી સ્થિતિ છે ? ગૌતમ ! જઘન્યથી અંતર્મુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટથી ૨૨,૦૦૦ વર્ષ. અપર્યાપ્તા પૃથ્વીકાયની ? જઘન્ય, ઉત્કૃષ્ટ બંને અંતર્મુહૂર્ત: પર્યાપ્તા પૃથ્વી. પૃષ્ઠા-જઘન્યથી અંતર્મુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન ૨૨,૦૦૦ વર્ષ.

સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયિકની પૃષ્ઠા-જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ બંને અંતર્મુહૂર્ત. અપર્યાપ્તા અને પર્યાપ્તા બંને આલવા એ જ રીતે છે. બાદર પૃથ્વીકાયિકની પૃષ્ઠા - તે સામાન્ય પૃથ્વી. માફક જાણવા.

ભગવન્ ! અપ્કાયિકની કેટલી કાળ સ્થિતિ છે ? ગૌતમ ! જઘન્યથી અંતર્મુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટથી ૭૦૦૦ વર્ષ. અપર્યાપ્તા અપ્કાયિકની ? જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ બંને અંતર્મુહૂર્ત. પર્યાપ્તા અપ્કાયિકની પૃષ્ઠા - સામાન્ય અપ્કાયિકવત્ જાણવી.

સૂક્ષ્મ અપ્કાયિકના ત્રણે સૂત્રો પૃથ્વીવત્ જાણવા. બાદર અપ્કાયિક પર્યાપ્તા ઉત્કૃષ્ટથી અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન ૭૦૦૦ વર્ષ.

તેઉકાયિક સંબંધે પ્રશ્ન - જઘન્યથી અંતર્મુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ અહોરાત્ર. અપર્યાપ્ત તેઉકાયિકોનો પ્રશ્ન - બંને અંતર્મુહૂર્ત. પર્યાપ્તા તેઉકાયિકોનો પ્રશ્ન - ગૌતમ ! જઘન્યથી અંતર્મુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટથી અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન ત્રણ રાત્રિદિવસ. - - - અપર્યાપ્તા સંબંધી ત્રણે પ્રશ્ન - જઘન્યથી, ઉત્કૃષ્ટથી અંતર્મુહૂર્ત. - - - બાદર તેઉં પૃષ્ઠા-જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટથી અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન ત્રણ અહોરાત્ર.

ભગવન્ વાયુકાયિકોની સ્થિતિ કેટલા કાળની છે ? ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટથી ૩૦૦૦ વર્ષ. - - - અપર્યાપ્તા વાયુની પૃષ્ઠા - જઘન્ય, ઉત્કૃષ્ટ બંને અંતર્મુહૂર્ત પર્યાપ્તા વાયુ. પૃષ્ઠા-જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન ૩૦૦૦ વર્ષ.

સૂક્ષ્મ વાયુના ત્રણે પ્રશ્નો - જઘન્ય, ઉત્કૃષ્ટ બંનેથી અંતર્મુહૂર્ત. બાદર

વાયુનો પ્રશ્ન - ત્રણે સ્થિતિ ઔદિકવત્ છે.

ભગવન્ ! વનસ્પતિકાયિકની કેટલી સ્થિતિ છે ? ગૌતમ ! જઘન્યથી અંતર્મુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટથી ૧૦,૦૦૦ વર્ષ. અપર્યાપ્તા વનનો પ્રશ્ન - જઘન્ય, ઉત્કૃષ્ટ બંને અંતર્મુહૂર્ત. પર્યાપ્તા વનનો પ્રશ્ન - જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન દશ હજાર વર્ષ સૂક્ષ્મ વનસ્પતિકાયિકની ત્રણે સ્થિતિ - જઘન્ય, ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત. બાદર વન. પ્રશ્ન-ત્રણે સ્થિતિ ઔદિકવત્ કહેવી. અંતર્મુહૂર્તન્યૂન.

[૩૦૧] ભગવન્ ! બેઈન્દ્રિયોની કેટલા કાળની સ્થિતિ છે ? ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટ બાર વર્ષ. અપર્યાપ્તા બેઈન્દ્રિયની સ્થિતિ-જઘન્યથી, ઉત્કૃષ્ટથી અંતર્મુહૂર્ત, પર્યાપ્તા બેઈન્દ્રિયનો પ્રશ્ન-જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન બાર વર્ષ.

ભગવન્ ! તેઈન્દ્રિયોની કેટલા કાળની સ્થિતિ છે ? જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટ ૪૯ અહોરાત્ર. અપર્યાપ્ત તેઈન્દ્રિયોનો સ્થિતિ - બંને અંતર્મુહૂર્ત. પર્યાપ્ત તેઈન્દ્રિયની સ્થિતિ ? જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટથી અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન ૪૯ અહોરાત્ર.

ભગવન્ ! ચઉરિન્દ્રિયોની કેટલી કાળ સ્થિતિ છે ? જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટ છ માસ. અપર્યાપ્ત ચઉરિન્દ્રિયની સ્થિતિ ? બંને અંતર્મુહૂર્ત. પર્યાપ્તા ચઉરિન્દ્રિય સંબંધી પ્રશ્ન-જઘન્યથી અંતર્મુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટથી અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન છ માસ.

[૩૦૨] ભગવન્ ! પંચેન્દ્રિય તિર્યચની કેટલી સ્થિતિ છે ? ગૌતમ ! જઘન્યથી અંતર્મુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટથી ત્રણ પલ્લોપમ. અપર્યાપ્તાની પૃષ્ઠા-ગૌતમ ! જઘન્યથી, ઉત્કૃષ્ટથી અંતર્મુહૂર્ત. પર્યાપ્તાની પૃષ્ઠા - ગૌતમ ! જઘન્યથી અંતર્મુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટથી અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન ત્રણ પલ્લોપમની છે.

સંમૂર્ધમ પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિકની પૃષ્ઠા - જઘન્યથી અંતર્મુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટથી પૂર્વ કોડ. અપર્યાપ્તાની પૃષ્ઠા-જઘન્યથી, ઉત્કૃષ્ટથી બંને અંતર્મુહૂર્ત. પર્યાપ્તાની પૃષ્ઠા-જઘન્યથી ગૌતમ ! અંતર્મુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટથી અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન પૂર્વકોડ.

ગર્ભજ તિર્યચ પંચેન્દ્રિયની પૃષ્ઠા-ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટથી ત્રણ પલ્લોપમ. એ રીતે બંને સૂત્રો જાણવા.

ભગવન્ ! જલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિકની કેટલી કાળ સ્થિતિ છે ? ગૌતમ ! જઘન્યથી અંતર્મુહૂર્ત. ઉત્કૃષ્ટથી પૂર્વકોડી. અપર્યાપ્તાની પૃષ્ઠા. - જઘન્યથી, ઉત્કૃષ્ટથી અંતર્મુહૂર્ત પર્યાપ્તાની પૃષ્ઠા. જઘન્યથી અંતર્મુહૂર્ત ઉત્કૃષ્ટથી અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન પૂર્વકોડ. - - - સંમૂર્ધમ જલચર પંચે. તિર્યચ. જઘન્યથી અંતર્મુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટથી પૂર્વકોડ. બાકી બંને સૂત્રો ઔદિક સંમૂર્ધમવત્ જાણવા. - - - પર્યાપ્તાની પૃષ્ઠા - ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન પૂર્વકોડ.

ગર્ભજ જલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિકની પૃષ્ઠા. ગૌતમ ! જઘન્યથી અંતર્મુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટથી પૂર્વકોડ. અપર્યાપ્તાની પૃષ્ઠા - જઘન્યથી, ઉત્કૃષ્ટથી

જઘન્ય અંતઁ ન્યૂન ચતુર્ભાગ પલ્લોપમ. ઉત્કૃષ્ટ અંતઁન્યૂન ૫૦,૦૦૦ વર્ષાધિક અર્ધપલ્લો.

સૂર્ય વિમાને દેવોની સ્થિતિ ? જઘન્યથી ચતુર્ભાગ પલ્લોપમ, ઉત્કૃષ્ટ ૬૪૨ વર્ષાધિક પલ્લોપમ. અપર્યાપ્તાની ? બંને અંતર્મુહૂર્ત. પર્યાપ્તાની ? સામાન્ય સ્થિતિમાં અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન.

સૂર્યવિમાને દેવીની સ્થિતિ ? જઘન્ય ચતુર્ભાગ પલ્લોપમ, ઉત્કૃષ્ટ ૫૦૦ વર્ષાધિક અર્ધપલ્લોપમ. અપર્યાપ્તાની ? બંને અંતર્મુહૂર્ત. પર્યાપ્તાની ? સામાન્યમાં અંતર્મુહૂર્તન્યૂન.

ગ્રહવિમાને દેવોની સ્થિતિ ? જઘન્યથી ચતુર્ભાગ પલ્લોપમ, ઉત્કૃષ્ટ પલ્લોપમ. અપર્યાપ્તાની ? બંને અંતર્મુહૂર્ત. પર્યાપ્તાની ? સામાન્ય સ્થિતિમાંથી અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન કરવી.

ગ્રહવિમાને દેવીની સ્થિતિ ? જઘન્ય ચતુર્ભાગ પલ્લો. ઉત્કૃષ્ટ અર્ધપલ્લોપમ. અપર્યાપ્તા દેવીની ? બંને અંતર્મુહૂર્ત. પર્યાપ્તાદેવીની ? સામાન્ય સ્થિતિમાંથી અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન કરવી.

નક્ષત્ર વિમાને દેવોની સ્થિતિ ? જઘન્યથી ચતુર્ભાગ પલ્લોપમ. ઉત્કૃષ્ટથી અર્ધપલ્લોપમ. અપર્યાપ્તાની ? બંને સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્ત. પર્યાપ્તાની સ્થિતિ ? અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન ચતુર્ભાગ પલ્લો. જઘન્ય સ્થિતિ અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન અર્ધપલ્લોપમ.

નક્ષત્ર વિમાને દેવીની સ્થિતિ ? જઘન્યથી ચતુર્ભાગ પલ્લોપમ, ઉત્કૃષ્ટ સાતિરેક ચતુર્ભાગ પલ્લો, અપર્યાપ્તાની ? બંને અંતર્મુહૂર્ત. પર્યાપ્તાની ? સામાન્યમાંથી અંતર્મુહૂર્ત બાદ કરવા.

તારાવિમાને દેવોની સ્થિતિ ? જઘન્યથી અષ્ટભાગ પલ્લોપમ, ઉત્કૃષ્ટ ચતુર્ભાગ પલ્લો, અપર્યાપ્તાની ? અંતર્મુહૂર્ત. પર્યાપ્તાની ? જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ બંનેમાં અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન.

તારા વિમાને દેવીની સ્થિતિ ? જઘન્યથી અષ્ટભાગ પલ્લોપમ, ઉત્કૃષ્ટ સાતિરેક અષ્ટભાગ પલ્લો. અપર્યાપ્તાદેવીની ? બંને સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્ત. પર્યાપ્તાદેવીની ? જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન અષ્ટભાગ પલ્લો, ઉત્કૃષ્ટ અંતઁન્યૂન સાતિરેક અષ્ટભાગ પલ્લો.

● વિવેચન-૨૯૯ થી ૩૦૫ :-

ચંદ્ર વિમાનમાં ચંદ્ર ઉત્પન્ન થયા છે. બાકીના તેમના પરિવારરૂપ છે. ઉત્કૃષ્ટથી કેટલાંક ઈન્દ્ર, સામાનિક આદિની લાખ વર્ષ અધિક પલ્લોપમ. ચંદ્રદેવની ચથોક્ત ઉત્કૃષ્ટ જ છે.

● સૂત્ર-૩૦૬ :-

ભગવન્ ! વૈમાનિક દેવોની કેટલા કાળની સ્થિતિ કહી છે ? ગૌતમ !

જઘન્યથી પલ્લોપમ, ઉત્કૃષ્ટ ૩૩-સાગરોપમ. અપર્યાપ્તાની સ્થિતિ ? ગૌતમ ! જઘન્યથી, ઉત્કૃષ્ટથી પણ અંતર્ મુહૂર્ત. પર્યાપ્તાની સ્થિતિ ? જઘન્યથી અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન પલ્લોપમ. ઉત્કૃષ્ટથી અંતર્મુહૂર્તન્યૂન ૩૩-સાગરોપમ.

ભગવન્ ! વૈમાનિક દેવીની કેટલો કાળ સ્થિતિ છે ? જઘન્યથી પલ્લોપમ, ઉત્કૃષ્ટથી પંચાવન પલ્લોપમ. અપર્યાપ્તાની સ્થિતિ ? જઘન્ય, ઉત્કૃષ્ટ બંને અંતર્મુહૂર્ત. પર્યાપ્તાની ? જઘન્ય અંતર્મુહૂર્તન્યૂન પલ્લો. ઉત્કૃષ્ટ અંતઁ ન્યૂન ૫૫-પલ્લો.

સૌધર્મકલ્પે દેવ સ્થિતિ ? જઘન્ય પલ્લોપમ, ઉત્કૃષ્ટ બે સાગરોપમ. અપર્યાપ્તાદેવોની ? બંને અંતર્મુહૂર્ત. પર્યાપ્તા દેવોની ? સામાન્ય સ્થિતિમાંથી અંતર્મુહૂર્ત બાદ કરવું.

સૌધર્મ કલ્પે દેવીની સ્થિતિ ? જઘન્ય પલ્લોપમ, ઉત્કૃષ્ટ ૫૦-પલ્લોપમ. અપર્યાપ્તા દેવીની ? બંને અંતર્મુહૂર્ત. પર્યાપ્તા દેવીની ? સામાન્ય સ્થિતિમાંથી અંતર્મુહૂર્તન્યૂન સ્થિતિ.

સૌધર્મકલ્પે પરિગૃહીતા દેવીની સ્થિતિ ? જઘન્ય પલ્લોપમ, ઉત્કૃષ્ટ સાત પલ્લોપમ. અપર્યાપ્તા પરિગૃહીતાદેવીની ? બંને અંતર્મુહૂર્ત. પરિગૃહીતા પર્યાપ્તા દેવીની ? જઘન્યથી અંતર્મુહૂર્તન્યૂન પલ્લોપમ, ઉત્કૃષ્ટ અંતઁન્યૂન સાત પલ્લો.

સૌધર્મકલ્પે અપરિગૃહીતા દેવીની સ્થિતિ ? જઘન્ય પલ્લોપમ, ઉત્કૃષ્ટ ૫૦-પલ્લોપમ. અપર્યાપ્તાદેવીની ? બંને અંતર્મુહૂર્ત. પર્યાપ્તાની ? સામાન્યમાં અંતર્મુહૂર્ત બાદ.

ઈશાનકલ્પે દેવોની સ્થિતિ ? જઘન્યથી સાતિરેક પલ્લોપમ, ઉત્કૃષ્ટ સાતિરેક બે સાગરોપમ. અપર્યાપ્તાની ? બંને અંતર્મુહૂર્ત. પર્યાપ્તાની ? સામાન્યમાંથી અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન.

ઈશાનકલ્પે દેવીની સ્થિતિ ? જઘન્ય સાતિરેક પલ્લોપમ, ઉત્કૃષ્ટ ૫૫-પલ્લો, અપર્યાપ્તા દેવીની ? બંને અંતર્મુહૂર્ત. પર્યાપ્તા દેવીની ? સામાન્યમાંથી અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન.

ઈશાનકલ્પે પરિગૃહીતાદેવીની ? જઘન્ય સાતિરેક પલ્લો, ઉત્કૃષ્ટ નવ પલ્લો. અપર્યાપ્તાદેવીની ? અંતર્મુહૂર્ત. પર્યાપ્તા દેવીની ? સામાન્ય સ્થિતિમાંથી અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન.

ઈશાનકલ્પે અપરિગૃહીતા દેવીની સ્થિતિ ? જઘન્ય સાતિરેક પલ્લો, ઉત્કૃષ્ટ ૫૫-પલ્લો. અપર્યાપ્તાદેવીની ? બંને સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્ત છે. પર્યાપ્તાદેવીની ? ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન સાતિરેક પલ્લો. ઉત્કૃષ્ટ અંતઁ ન્યૂન ૫૫-પલ્લોપમ.

સનલ્કુમાર કલ્પ દેવોની સ્થિતિ ? જઘન્ય બે સાગરોપમ, ઉત્કૃષ્ટ સાત સાગરોપમ. અપર્યાપ્તાની ? અંતર્મુહૂર્ત. પર્યાપ્તાની ? સામાન્ય સ્થિતિમાંથી

ઉત્કૃષ્ટથી અંતર્મૂર્તિ ન્યૂન ૩૩-સાગરોપમ છે.

ભગવન્ ! સર્વાર્થસિદ્ધના દેવોની કેટલી સ્થિતિ કહી છે ? ગૌતમ !
અજઘન્યોત્કૃષ્ટ ૩૩-સાગરોપમ સ્થિતિ છે.

સર્વાર્થસિદ્ધના અપર્યાપ્તા દેવોની સ્થિતિ ? જઘન્યથી, ઉત્કૃષ્ટથી બંને
અંતર્મૂર્તિ.

સર્વાર્થસિદ્ધના પર્યાપ્તા દેવોની સ્થિતિ ? અજઘન્યોત્કૃષ્ટ અંતર્મૂર્તિ ન્યૂન
૩૩-સાગરોપમ છે.

મુનિ દીપરત્નસાગરે કરેલ
૫૬-૪-નો ટીકા સહિતનો અનુવાદપૂર્ણ

❁ પદ-૫-“પર્યાય” ❁
— X — X — X —

૦ એ પ્રમાણે ચોથા પદની વ્યાખ્યા કરી, હવે પાંચમું કહે છે. તેના સંબંધ આ છે — ચોથા પદમાં નારકાદિ પર્યાયરૂપે જીવોની સ્થિતિ કહી. અહીં તેમના ઔદયિક, ક્ષાયોપશમિક, ક્ષાયિક ભાવને આશ્રીને પર્યાયોની સંખ્યા બતાવે છે. તેનું આદિ સૂત્ર આ પ્રમાણે છે—

● સૂત્ર-૩૦૭ :-

ભગવન્ ! પર્યાયો કેટલા ભેદે છે ? ગૌતમ ! બે ભેદે — જીવપર્યાય અને અજીવપર્યાય. ભગવન્ ! જીવપર્યાયો સંખ્યાતા, અસંખ્યાતા કે અનંતા ? ગૌતમ ! સંખ્યાતા કે અસંખ્યાતા નથી, અનંતા છે. એમ કેમ કહ્યું ? ગૌતમ ! નૈરયિકો, અસુર-નાગ-સુવર્ણ-વિદ્યુત્-અગ્નિ-દ્વીપ-ઉદધિ-દિશા-વાયુ-સ્તનિકુમારો, પૃથ્વી-અપ્-તેઉ-વાયુકાયિકો (એ બધાં) અસંખ્યાતા છે. વનસ્પતિકાયિકો અનંતા છે. બે-ત્રણ-ચાર ઈન્દ્રિયોવાળા, પંચેન્દ્રિય તિર્યયો, મનુષ્યો, વ્યંતરો, જ્યોતિષ્કો વૈમાનિકો [આ બધાં] અસંખ્યાતા છે. તથા સિદ્ધો અનંતા છે. તેથી હે ગૌતમ ! એમ કહ્યું કે — અનંતા છે.

● વિવેચન-૩૦૭ :-

પર્યાયો કેટલા ભેદે કહ્યા છે ? ગૌતમે કયા અભિપ્રાયથી આમ પૂછ્યું ? પહેલા પદના પ્રારંભે પ્રજ્ઞાપનાના બે ભેદો કહ્યા છે - જીવપ્રજ્ઞાપના, અજીવપ્રજ્ઞાપના. તેમાં જીવ, અજીવ દ્રવ્યો છે. કેમકે ગુણ-પર્યાયવાણું દ્રવ્ય છે. તેથી જીવ, અજીવ પર્યાયના ભેદો જાણવા આ પ્રશ્ન કર્યો. ભગવંત ઉત્તર આપે છે — પર્યાયો બે ભેદે, જીવ અને અજીવ પર્યાયો. તેમાં પર્યાય, ગુણ, વિશેષ, ધર્મ એ પર્યાયવાચી છે.

પ્રશ્ન-સંબંધમાં ઔદયિકાદિ ભાવોને આશ્રીને પર્યાયસંખ્યા બતાવવાની છે. ઔદયિકાદિ ભાવો જીવાશ્રિત છે, તો અહીં જીવ અને અજીવ પર્યાયો કેમ કહ્યા ? ઉત્તર-આ શંકા અચુકત છે. કેમકે ઔદયિકાદિ ભાવો પુદ્ગલને વિશે પણ હોય છે. તેથી જીવ અને અજીવના ભેદ વડે ઔદયિકાદિ ભાવ હોવાથી દોષ નથી.

હવે પર્યાયનું પરિમાણ જાણવાને પૂછે છે — જીવ પર્યાય સંખ્યાતા છે ઈત્યાદિ. અહીં વનસ્પતિ અને સિદ્ધ સિવાય બધા નારકાદિ જીવ પ્રત્યેક અસંખ્યાતા છે. વનસ્પતિ અને સિદ્ધો અનંતા છે. તેથી પર્યાયવાળા જીવો અનંતા હોવાથી અનંતા જીવપર્યાયો કહ્યા.

એ પ્રમાણે ગૌતમે સામાન્યથી જીવપર્યાયો પૂછ્યા અને ભગવંતે પણ સામાન્ય ઉત્તર કહ્યો. હવે વિશેષ વિષય પ્રશ્ન—

● સૂત્ર-૩૦૮ :-

ભગવન્ ! નારકોના કેટલા પર્યાયો છે ? ગૌતમ ! અનંતા પર્યાયો છે. એમ કેમ કહ્યું ? ગૌતમ ! એક નારક, બીજા નારકની અપેક્ષાએ દ્રવ્યાર્થપણે

તુલ્ય છે, પ્રદેશાર્થપણે તુલ્ય છે, પણ અવગાહના વડે કદાચ હીન, કદાચ તુલ્ય, કદાચ હીન હોય. જો હીન હોય તો અસંખ્યાતમો ભાગ હીન હોય, સંખ્યાતમો ભાગ-સંખ્યાત ગુણ કે અસંખ્યાતગુણ હીન હોય. જો અધિક હોય તો અસંખ્યાતમો ભાગ યાવત્ અસંખ્યાતગુણ અધિક હોય. સ્થિતિની અપેક્ષાથી કદાચ હીન, કદાચ તુલ્ય કે કદાચ અધિક હોય. જો હીન સ્થિતિક હોય તો અસંખ્યાતમો ભાગ યાવત્ અસંખ્યાતગુણ હીન હોય. જો અધિક હોય તો અસંખ્યાતમો ભાગ યાવત્ અસંખ્યાતગુણ અધિક સ્થિતિવાળો હોય, કાળા વર્ણ પર્યાયની અપેક્ષાથી કદાચ હીન, કદાચ તુલ્ય કે કદાચ અધિક હોય. જો હીન હોય તો અનંત-અસંખ્યાત-સંખ્યાતમો ભાગ હીન હોય અથવા સંખ્યાત-અસંખ્યાત-અનંતગુણ હીન હોય. જો અધિક હોય તો અનંતમો ભાગ યાવત્ અનંતગુણ અધિક હોય. એ રીતે નીલ-રક્ત-હારિદ્ર અને શુકલવર્ણની અપેક્ષાથી પણ છ સ્થાન પતિત જાણવો.

સુગંધ અને દુર્ગંધ પર્યાયની અપેક્ષાથી છ સ્થાન પતિત હોય, તિક્ત-કટુક-કપાય-અમ્લ-મધુરરસ પર્યાયની અપેક્ષાએ છ સ્થાન પતિત હોય, કર્કશ-મૃદુ-ગુરુ-લઘુ-શીત-ઉષ્ણ-સ્નિગ્ધ-રૂક્ષ સ્પર્શ પર્યાય વડે છ સ્થાન પ્રાપ્ત હોય. આભિનિબોધિક-શ્રુત-અવધિ-મનઃપર્યાયજ્ઞાન પર્યાય તથા મતિઅજ્ઞાન-શ્રુત અજ્ઞાન-વિભંગજ્ઞાન પર્યાય વડે, ચક્ષુ-અચક્ષુ-અવધિ દર્શન પર્યાય વડે છ સ્થાનને પ્રાપ્ત હોય. - - - તે કારણથી હે ગૌતમ ! એમ કહ્યું કે નારકોના અનંતા પર્યાય હોય છે.

● વિવેચન-૩૦૮ :-

ભગવન્ ! નારકોના કેટલા પર્યાયો કહ્યા છે ? આ પ્રશ્ન કયા અભિપ્રાયથી છે ? પહેલા સામાન્ય જીવોના પ્રશ્નમાં પર્યાયવાળા જીવો અનંત હોવાથી અનંતપર્યાયો કહ્યા, પણ જ્યાં પર્યાયવાળા જીવો અનંતા નથી, ત્યાં પર્યાયોનું અનંતપણું કઈ રીતે ઘટે ? ત્યાં એ જ ઉત્તર આપે છે - “નારકોના અનંતપર્યાયો છે.” અહીં સંશય કરે છે કે એમ શા હેતુથી કહો છો ? તેનો ઉત્તર -

એક નૈરયિક, બીજા નૈરયિકની અપેક્ષાએ દ્રવ્યસ્વરૂપે તુલ્ય છે. ઈત્યાદિ. અનંત પર્યાયો શી રીતે ઘટે, તે બતાવે ચે - કોઈ પણ એક દ્રવ્ય અનંત પર્યાયવાળું છે, કેમકે નારક જીવ પણ દ્રવ્ય છે તેથી એક નારક જીવ દ્રવ્ય, બીજા નારક જીવની અપેક્ષાથી દ્રવ્યસ્વરૂપે તુલ્ય છે. પ્રદેશની અપેક્ષાથી - નારક જીવ દ્રવ્યના પ્રદેશ લોકાકાશના પ્રદેશો જેટલા છે, તેથી પ્રદેશાર્થપણે બંને તુલ્ય છે. પ્રદેશાર્થપણે તુલ્ય છે તેમ કહીને દ્રવ્યો પ્રદેશવાળા અને અપ્રદેશવાળા છે એમ બે ભેદ જણાવે છે. તેમાં પરમાણુ અપ્રદેશ દ્રવ્ય છે તથા દ્વિપ્રદેશાદિ દ્રવ્યો પણ છે. તથા અવગાહનાની અપેક્ષાથી કદાચહીન હોય અર્થાત્ અસંખ્યાત પ્રદેશી નૈરયિક કદાચ બીજા તુલ્યપ્રદેશી નૈરયિકથી અવગાહનાની અપેક્ષાથી હીન હોય. અહીં સ્વાત્ શબ્દ પ્રશંસા, અસ્તિત્વ,

વિવાદ, વિચારણા, અનેકાંત, સંશય, પ્રશ્નાદિ અર્થમાં છે એટલે અનેકાંતપણે કદાચ હીન હોય, કદાચ તુલ્ય કે અધિક હોય. કેમકે રત્નપ્રભા પૃથ્વીના નારકોના ભવધારણીય વૈક્રિય શરીરની અવગાહના જઘન્યથી અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ અને ઉત્કૃષ્ટથી સાત ધનુષ્ ત્રણ હાથ છ આંગળ છે અને ઉત્કૃષ્ટથી વધતાં વધતાં સાતમી નારકમાં તે ૫૦૦ ધનુષ્ હોય છે.

ઉક્ત અવગાહના જો એક-બીજી નારકની અપેક્ષાથી ગણીએ તો અસંખ્યાતમો-સંખ્યાતમો ભાગ હીન પણ હોય. સંખ્યાત કે અસંખ્યાતગુણ હીન પણ હોય એ રીતે અધિક હોય તો અસંખ્યાત ભાગ યાવત્ અસંખ્યાતગુણ અધિક પણ હોય. કેમકે એક નારકમાં ઊંચાઈ ૫૦૦ ધનુષ્ છે, બીજામાં અંગુલનો અસંખ્યાતભાગ હીન છે. - X - X - આ રીતે “વૃત્તિકાર” ગણિત દ્વારા હીન-અધિકતા કહે છે. - X - તેમાં અસંખ્યાત ગુણને જણાવતા કહે છે કે - એક નારક અપર્યાપ્ત અવસ્થામાં અંગુલનો અસંખ્યાત ભાગ છે, તો આ અસંખ્યાતને અસંખ્યાત વડે ગુણતા ૫૦૦ ધનુષ્ થાય છે તેથી અસંખ્યાતગુણ હીન કહેલ છે. બીજો પહેલાંથી અસંખ્યાતગુણ અધિક કહેવાય છે.

જેમ અવગાહના વડે હાનિ અને વૃદ્ધિના ચાર સ્થાનકો કહ્યાં, તેમ સ્થિતિ વડે પણ ચાર સ્થાનકો કહેવા. તે આ રીતે - એક નારકમાં ૩૩-સાગરોપમ સ્થિતિ છે, બીજાની સમયાદિ વ્યૂન ૩૩-સાગરોપમ સ્થિતિ છે. એ રીતે - X - X - અસંખ્યાતભાગ હીન કે અધિક થયા. કેમકે અસંખ્યાતા સમયોની એક આવલિકા, સંખ્યાતી આવલિકાનો એક ઉચ્ચવાસનિઃશ્વાસ, સાત ઉચ્ચવાસ નિઃશ્વાસ વડે એક સ્તોક, સાત સ્તોકનો એક લવ, ૭૭૮ લવનો એક મુહૂર્ત. એ રીતે - X - X - અસંખ્યાતા વર્ષે એક પલ્યોપમ થાય. એ રીતે સમયાદિ હીન નારક, પૂર્ણ સ્થિતિવાળાની અપેક્ષાએ અસંખ્યાતમો ભાગ હીન થાય, બીજો તેની અપેક્ષાએ અધિક થાય. વળી દશ કોડાકોડી પલ્યોપમથી એકે સાગરોપમ થાય. તેથી કેટલાંક પલ્યોપમ વ્યૂન સ્થિતિવાળો પૂર્ણ સ્થિતિવાળા નારકની અપેક્ષાએ સંખ્યાતમો ભાગ હીન છે, બીજો તેનાથી અધિક છે. આ જ વસ્તુ સાગરોપમની તુલનાથી પણ વૃત્તિકારે બતાવી છે. તેમજ અસંખ્યાતગુણ હીનતા બનાવતા કહે છે - દશ હજાર વર્ષની સ્થિતિવાળો ૩૩-સાગરોપમની અપેક્ષાએ અસંખ્યાતગુણહીન છે.

એ રીતે ક્ષેત્રને આશ્રીને અવગાહનાનું હીનાધિકત્વ અને કાળને આશ્રીને સ્થિતિનું હીનાધિકત્વ હોવાથી ચતુઃસ્થાનની પ્રાપ્તિ કહી છે. હવે ભાવને આશ્રીને હીનાધિકત્વ કહે છે -

સર્વ જીવ અને અજીવ દ્રવ્યોનો પરસ્પર દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવ વડે વિભાગ થાય છે. જેમકે ઘડો, કોઈ માટીનો હોય કોઈ સોનાનો હોય વગેરે. તે દ્રવ્ય વિભાગ. ક્ષેત્રથી એક અહીં તો, બીજો પાટલીપુત્રનો કાળથી આ આજનો, આ બીજા વર્ષનો ભાવથી એક કાળો, બીજો લાલ વગેરે. એમ બીજા દ્રવ્યો સંબંધે પણ જાણવું.

તેમાં પ્રથમ પુદ્ગલ વિપાકી નામ કર્મના ઉદયથી જીવના ઔદયિક ભાવનું હીનાધિકત્વ બતાવે છે. કાળા વર્ણ પર્યાય વડે કદાચ હીન, કદાચ તુલ્ય, કદાચ અધિક હોય. અહીં ભાવની અપેક્ષાએ હીનપણા અને અધિકપણાના વિચારમાં હાનિ અને વૃદ્ધિના પ્રત્યેકના છ-છ સ્થાનક પ્રાપ્ત થાય છે અને તે છ સ્થાનકોમાં જે જેની અપેક્ષાએ અનંતભાગહીન હોય તેને સર્વ જીવ પ્રમાણ અનંત સંખ્યા વડે ભાગવાતી જે પ્રાપ્ત થાય તે અનંતમાં ભાગ વડે હીન હોય છે. જે જેની અપેક્ષાએ અસંખ્યાતમો ભાગ હીન હોય છે, તેને અસંખ્યાતા લોકાકાશ પ્રદેશ પ્રમાણ રાશિ વડે ભાગ આપવાથી જે પ્રાપ્ત થાય, તેટલા ભાગ વડે ન્યૂન હોય છે. [ઈત્યાદિ વૃત્તિથી જાણવું.]

કર્મપ્રકૃતિ સંગ્રહણી ગાથા-૩૭ની અહીં સાક્ષી આપી છે.

કૃષ્ણ વર્ણના પર્યાયનું પરિમાણ વાસ્તવિક રીતે અનંત છે. તો પણ અસત્કલ્પનાથી દશ હજાર ગણવું. તેને સર્વ જીવના અનંત રાશિરૂપ કલ્પિત સો સંખ્યા વડે ભાગવા. તેથી સો સંખ્યા આવે, તેમાં એક નારકના કૃષ્ણવર્ણ પર્યાયનું પરિમાણ ૧૦,૦૦૦ છે, બીજાના ૧૦૦ પર્યાયો ઓછા હોવાથી ૯૯૦૦ છે તેને શત સખ્યારૂપ સર્વજીવોના અનંત વડે ભાગવાથી ૧૦૦ એ અનંતમો ભાગ થાય છે. તેથી જેને ૧૦૦ ન્યૂન દશ હજાર કૃષ્ણવર્ણ પર્યાયો છે, તે નારક પરિપૂર્ણ કૃષ્ણ વર્ણ પર્યાય નારકથી અનંતભાગ હીન છે. તેથી અપેક્ષાએ પૂર્ણ કૃષ્ણવર્ણ પર્યાયી નારક અનંતભાગ અધિક છે.

કૃષ્ણ વર્ણ પર્યાય પરિમાણ ૧૦,૦૦૦ છે. તેને અસંખ્યાતા લોકાકાશ પ્રદેશ પ્રમાણ કલ્પિત ૫૦ વડે ભાગ આપતા ૨૦૦ આવે છે. તે અસંખ્યાતમો ભાગ છે. ઈત્યાદિ - X - X - એ રીતે ૧૦૦૦ ઓછા હોય તો - X - ૯૦૦૦ કૃષ્ણ વર્ણ પર્યાયવાળો નારકપૂર્ણ કૃષ્ણ વર્ણ પર્યાયવાળા નારક કરતાં સંખ્યાતભાગહીન છે, તેની અપેક્ષાએ બીજો સંખ્યાતભાગ અધિક છે. ઈત્યાદિ - X - X - X - વૃત્તિકારશ્રીએ અનંતગુણહીન ચાવત્ અનંતગુણ અધિકને સંખ્યા દેખાંતથી જણાવેલ છે એ રીતે - X - X - કૃષ્ણ વર્ણ પર્યાયથી હાનિ અને વૃદ્ધિના છ સ્થાનકો કહ્યાં છે. તેમ બાકીના વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શોને આશ્રીને પ્રત્યેકના છ સ્થાનકો જાણવા. એ પ્રમાણે પુદ્ગલવિપાકી નામકર્મના ઉદયથી ઉત્પન્ન થયેલ જીવના ઔદયિક ભાવાપેક્ષાએ છ સ્થાનકો બતાવ્યા. હવે જીવવિપાકીકર્મના ક્ષયોપશમભાવથી છ સ્થાનક—

અહીં પૂર્વવત્ પ્રત્યેક આભીનિબોધિકાદિ જ્ઞાનમાં છ સ્થાનકોનો વિચાર કરવો. અહીં દ્રવ્યથી તુલ્યપણું બતાવતા સૂત્રકારે જેમાં ભેદ-પ્રભેદનું બીજ તિરોહિત છે, મયૂરના ઇંડાના રસની માફક જેમાં દેશ અને કાળનો ક્રમ અલ્પકત છે એવું તથા વિશેષ ભેદના પરિણામને યોગ્ય દ્રવ્ય છે. એટલે અભેદરૂપ, દેશ-કાળના કમરહિત તથા વિશેષ અને ભેદના પરિણામને યોગ્ય દ્રવ્ય છે. એ જણાવ્યું.

અવગાહના વડે ચાર સ્થાનક બનાવતા સૂત્રકારે “ક્ષેત્રથી આત્મા સંકોચ અને વિસ્તાર પામવાના સ્વભાવવાળો છે, પણ દ્રવ્યના પ્રદેશની સંખ્યાનો સંકોચ અને

વિસ્તાર થતો નથી.” અર્થાત્ દ્રવ્યના પ્રદેશની સંખ્યામાં હાનિ કે વૃદ્ધિ થતી નથી. એમ બતાવ્યું છે. - X - X - સ્થિતિ વડે ચતુઃસ્થાનને જણાવતાં સૂત્રકારે આયુકર્મની સ્થિતિબંધના કારણભૂત અધ્યવસાય સ્થાનોનો ઉત્કર્ષ અને અપકર્ષ બતાવ્યો છે, એમ ન હોય તો ચાર સ્થાનક ઘટી ન શકે. અહીં આયુકર્મના ઉપલક્ષણથી સર્વકર્મના સ્થિતિબંધના હેતુભૂત અધ્યવસાયોનો ઉત્કર્ષ અને અપકર્ષ જાણવો. - X - X -

પ્રશ્ન-નારકોના પર્યાયસંબંધી પ્રશ્નમાં ભગવંતે “અનંતપર્યાયો છે” એમ કહેવું જોઈએ, તો પછી દ્રવ્યાદિ ચારે કેમ કહ્યા ? (ઉત્તર) - શંકા અયુક્ત છે. અહીં બધાં જીવોના બધાં સ્વપર્યાયોની સંખ્યા સરખી હોતી નથી. પણ તેમાં છ સ્થાનો હોય છે. તેમ હમણાં બતાવ્યું તે છ સ્થાનની પ્રાપ્તિ પરિણામીપણા સિવાય હોતી નથી. તે પરિણામીત્વ ઉક્ત લક્ષણવાળા દ્રવ્યનું જ છે, માટે દ્રવ્યથી તુલ્યપણું કહ્યું. આત્મા કેવળ કૃષ્ણાદિ પર્યાય વડે જ પર્યાયવાળો નથી - X - પણ તેને અધ્યવસાય સ્થાનો વડે પણ પર્યાયવાળો છે. માટે ક્ષેત્રાદિ પણ કહ્યા.

હવે અસુરકુમારમાં પર્યાયસંખ્યા સંબંધે પ્રશ્ન—

● સૂત્ર-૩૦૯ થી ૩૧૪ :-

[૩૦૯] ભગવન્ ! અસુરકુમારોના કેટલા પર્યાયો કહ્યાં છે ? ગૌતમ ! અનંતપર્યાયો છે. એમ કેમ કહ્યું ? ગૌતમ ! એક અસુરકુમાર બીજા અસુરકુમાર કરતાં દ્રવ્યાર્થપણે તુલ્ય છે, પ્રદેશાર્થપણે તુલ્ય છે. અવગાહનારૂપે ચતુઃસ્થાન પતિત છે. સ્થિતિ વડે ચતુઃસ્થાન પતિત છે. કાળાવર્ણ પર્યાયથી છ સ્થાનને પ્રાપ્ત થયેલ છે. એ રીતે નીલ-રક્ત-પીત-શુકલવર્ણ પર્યાય વડે, સુગંધ-દુર્ગંધ પર્યાય વડે, તિક્ત-કટુક-કષાય-અમ્લ-મધુર રસ પર્યાય વડે, કર્કશ-મૃદુ-ગુરુ-લઘુ-શીત-ઉષ્ણ-સ્નિગ્ધ-રુક્ષ સ્પર્શ પર્યાય વડે, આભિનિબોધિકાદિ ચાર જ્ઞાન, મતિ આદિ ત્રણ અજ્ઞાન વડે તથા ચક્ષુ-અચક્ષુ-અવધિ દર્શન પર્યાય વડે છ સ્થાનક પતિત છે. હે ગૌતમ ! એ કારણથી કહું છું કે — અસુરકુમારને અનંત પર્યાયો કહ્યા છે. બાકી બધું નૈરયિકવત્ જાણવું. અસુરકુમારની માફક સ્તનિતકુમાર સુધી કહેવું.

[૩૧૦] ભગવન્ ! પૃથ્વીકાયિકોને કેટલા પર્યાયો છે ? ગૌતમ ! અનંત પર્યાયો છે. ભગવન્ ! એમ કેમ કહ્યું ? ગૌતમ ! એક પૃથ્વીકાયિક, બીજા પૃથ્વીકાયિકની અપેક્ષાએ દ્રવ્યાર્થ અને પ્રદેશાર્થરૂપે તુલ્ય છે, અવગાહનારૂપે કદાચિત્ હીન-તુલ્ય કે અધિક હોય છે. જો ન્યૂન હોય તો અસંખ્યાતમો-સંખ્યાતમો ભાગ ન્યૂન હોય છે કે સંખ્યાત ગુણ-અસંખ્યાતગુણ અધિક હોય છે. સ્થિતિની અપેક્ષાએ ત્રિસ્થાન પતિત હોય - કદાચ ન્યૂન-તુલ્ય કે અધિક હોય. જો ન્યૂન હોય તો અસંખ્યાતમો ભાગ - સંખ્યાતમો ભાગ - સંખ્યાતગુણ ન્યૂન હોય. જો અધિક હોય તો અસંખ્યાતમો ભાગ-સંખ્યાતમો ભાગ - સંખ્યાતગુણ અધિક હોય. વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ, મતિ અને શ્રુત અજ્ઞાનપર્યાય, અચક્ષુદર્શન

પર્યાય વડે છ સ્થાન પતિત હોય છે.

ભગવન્ ! અપ્કાયિકોને કેટલા પર્યાયો છે ? અનંત પર્યાયો છે. ભગવન્ ! એમ કેમ કહ્યું ? ગૌતમ ! એક અપ્કાયિક બીજા અપ્કાયિકની અપેક્ષાએ દ્રવ્યાર્થ-પ્રદેશાર્થપણે તુલ્ય છે. અવગાહના રૂપે ચાર સ્થાન અને સ્થિતિરૂપે ત્રિસ્થાન પતિત હોય છે. વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ, મતિઅજ્ઞાન, શ્રુતઅજ્ઞાન, ચક્ષુદર્શનથી છ સ્થાન પતિત હોય.

તેઈકાયિકના કેટલા પર્યાયો છે ? અનંત. એમ કેમ કહ્યું ? ગૌતમ ! એક તેઈકાયિક, બીજા એક તેઈકાયિકની અપેક્ષાથી દ્રવ્યાર્થપ્રદેશાર્થપણે તુલ્ય છે. અવગાહનારૂપે ચતુઃસ્થાન સ્થિતિરૂપે ત્રિસ્થાન પતિત હોય છે. વર્ણાદિચાર, મત્સાદિ બે અજ્ઞાન, અચક્ષુદર્શન વડે પર્યાય છ સ્થાનપતિત હોય છે.

વાયુકાયિકના કેટલા પર્યાયો છે ? અનંત. એમ કેમ કહ્યું ? ગૌતમ ! એક વાયુકાયિક બીજા એક વાયુકાયિકની અપેક્ષાથી દ્રવ્યાર્થ અને પ્રદેશાર્થરૂપે તુલ્ય છે. અવગાહનારૂપે ચતુઃસ્થાન, સ્થિતિરૂપે ત્રિસ્થાનપતિત છે. વર્ણાદિ ચાર, મતિ આદિ બે અજ્ઞાન, અચક્ષુદર્શન પર્યાય વડે છ સ્થાનપતિત હોય છે.

વનસ્પતિકાયિકના કેટલા પર્યાયો છે ? અનંત. ભગવન્ ! એમ કેમ કહ્યું ? ગૌતમ ! કોઈ એક વનસ્પતિકાયિક બીજા વનસ્પતિકાયિકની અપેક્ષાએ દ્રવ્યાર્થ અને પ્રદેશાર્થથી તુલ્ય છે. અવગાહનારૂપે ચતુઃસ્થાન અને સ્થિતિરૂપે ત્રિસ્થાનપતિત છે. વર્ણાદિ ચાર, મત્યાદિ બે અજ્ઞાન, અચક્ષુદર્શન પર્યાય વડે છ સ્થાનપતિત છે.

[૩૧૧] બેઈન્દ્રિયોને કેટલા પર્યાયો છે ? અનંતા. ભગવન્ ! એમ કેમ કહ્યું ? ગૌતમ ! એક બેઈન્દ્રિય, બીજા બેઈન્દ્રિયની અપેક્ષાથી દ્રવ્યાર્થ-પ્રદેશાર્થપણે તુલ્ય છે. અવગાહનાથી કદાચ ન્યૂન, તુલ્ય કે અધિક હોય. જો ન્યૂન હોય તો અસંખ્યાત કે સંખ્યાત ભાગ ન્યૂન તથા સંખ્યાત કે અસંખ્યાતગુણ ન્યૂન હોય. જો અધિક હોય તો અસંખ્યાત ભાગ ચાવત્ અસંખ્યાતગુણ અધિક હોય છે. સ્થિતિને આશ્રીને ત્રિસ્થાનપતિત હોય. વર્ણાદિ ચાર, આભિનિબોધિકાદિ બે જ્ઞાન, બે અજ્ઞાન અને અચક્ષુદર્શન પર્યાય વડે છ સ્થાનપતિત હોય છે.

એ પ્રમાણે તેઈન્દ્રિય અને ચઈરિન્દ્રિયો જીવો જાણવા. પણ ચઈરિન્દ્રિયોમાં ચક્ષુ અને અચક્ષુ એ બે દર્શન હોય છે.

[૩૧૨] નૈરચિકોવત્ પંચેન્દ્રિય તિર્યચ્યોનિકને કહેવા.

[૩૧૩] મનુષ્યોને કેટલા પર્યાયો છે ? અનંતા. ભગવન્ ! એમ કેમ કહ્યું ? ગૌતમ ! કોઈ એક મનુષ્ય, બીજા મનુષ્યની અપેક્ષાથી દ્રવ્યાર્થ-પ્રદેશાર્થપણે તુલ્ય છે. અવગાહનારૂપે ચતુઃસ્થાન પતિત અને સ્થિતિરૂપે ત્રિસ્થાન પતિત છે. વર્ણાદિ ચાર, આભિનિબોધિકાદિ ચાર જ્ઞાનથી છ સ્થાનપતિત છે. કેવળજ્ઞાન પર્યાયથી તુલ્ય છે. ત્રણ અજ્ઞાન, ત્રણ દર્શન વડે છ સ્થાન પતિત છે. કેવળદર્શન પર્યાયથી તુલ્ય છે.

[૩૧૪] વ્યંતરો અવગાહના અને સ્થિતિરૂપે ચતુઃસ્થાન પતિત છે. વર્ણાદિથી છ સ્થાનપતિત છે. જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિક પણ એ જ પ્રકારે છે. પણ સ્થિતિ વડે ત્રિસ્થાનપતિત છે.

● વિવેચન-૩૦૯ થી ૩૧૪ :-

અસુરકુમારોના કેટલાં પર્યાયો છે ? ઈત્યાદિ. ઉક્ત અર્થ બધાં અસુરકુમારાદિમાં જાણવો. ચોવીશે દંડકના સૂત્રો પૂર્વવત્ કહેવા. વિશેષ એ કે - પૃથ્વીકાયિકાદિની અવગાહના અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ પ્રમાણ છે. તેમાં ચાર સ્થાનકો જાણવા. કેમકે અંગુલના અસંખ્યાતમાં ભાગ પ્રમાણના અસંખ્યાતા ભેદો છે. તેના સ્થિતિ આશ્રિત હીન અને અધિકત્વમાં ત્રણ સ્થાનકો છે. કેમકે તેમાં અસંખ્યાતગુણ વૃદ્ધિ અને હાનિનો સંભવ નથી. કેમકે અહીં પૃથ્વીકાયિકાદિનું સૌથી જઘન્યાયુ ક્ષુલ્લકભવપ્રમાણ છે, જે ૨૫૬ આવલિકા થાય. બે ઘડીમાં ક્ષુલ્લક ભવોની સંખ્યા ૬૫,૫૩૬ થાય છે. - X - પૃથ્વીની સ્થિતિ ઉત્કૃષ્ટથી સંખ્યાતા વર્ષપ્રમાણ છે. તેથી અસંખ્યાતગુણ વૃદ્ધિ-હાનિ સંભવ નથી. ત્રણ વૃદ્ધિ-હાનિ આ પ્રમાણે - એક પૃથ્વીની સ્થિતિ સંપૂર્ણ ૨૨,૦૦૦ વર્ષ છે, બીજાની સમય ન્યૂન ૨૨,૦૦૦ છે. તેથી બીજો પહેલાની અપેક્ષાએ અસંખ્યાતમો ભાગ ન્યૂન છે અને બીજો અસંખ્યાત ભાગ અધિક છે. એક પૃથ્વી ૨૨,૦૦૦ વર્ષ સ્થિતિ છે, બીજાની અંતર્મૂહૂર્તાદિ ન્યૂન સ્થિતિ છે. જે અંતર્મૂહૂર્તાદિનો સંખ્યાતમો ભાગ થાય છે. અંતર્મૂહૂર્ત આદિ ન્યૂન ૨૨,૦૦૦ વર્ષની સ્થિતિવાળો પૂર્ણ ૨૨,૦૦૦ વર્ષની સ્થિતિવાળાની અપેક્ષા સંખ્યાત ભાગન્યૂન છે. તેની અપેક્ષાએ સંપૂર્ણ ૨૨,૦૦૦ સ્થિતિવાળો સંખ્યાતભાગ અધિક છે. [ઈત્યાદિ ગણિત વૃત્તિમાં છે તે જોવું.]

આ પ્રમાણે અપ્કાયથી ચઈરિન્દ્રિય પર્યાપ્તા સુધી પોતપોતાની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અનુસાર સ્થિતિ વડે ત્રિસ્થાનક વિચારવા. તિર્યચ પંચેન્દ્રિય અને મનુષ્યને ચાર સ્થાનકો જાણવા. કેમકે તેઓની સ્થિતિ ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ પલ્યોપમ છે. પલ્યોપમ અસંખ્યાતા વર્ષ પ્રમાણ હોવાથી અસંખ્યાતગુણ વૃદ્ધિ-હાનિનો સંભવ છે.

એ રીતે વ્યંતરોને પણ જાણવા. કેમકે તેની જઘન્ય સ્થિતિ ૧૦,૦૦૦ વર્ષ ઉત્કૃષ્ટ પલ્યોપમ છે. જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિકની સ્થિતિને આશ્રીને ત્રણ સ્થાનકો જાણવા. કેમકે જ્યોતિષ્કનું જઘન્યાયુ પલ્યોપમનો અષ્ટભાગ, ઉત્કૃષ્ટ લાખ વર્ષાધિક પલ્યોપમ છે. વૈમાનિકનું આયુ જઘન્ય એક પલ્યોપમ, ઉત્કૃષ્ટ ૩૩-સાગરોપમ છે. તેથી તેમની વૃદ્ધિ-હાનિનો અસંભવ હોવાથી સ્થિતિથી ત્રિસ્થાનપતિત કહ્યા.

● સૂત્ર-૩૧૫ :-

જઘન્ય અવગાહનાવાળા નૈરચિકોને કેટલા પર્યાયો છે ? ગૌતમ ! અનંતા. ભગવન્ ! એમ કેમ કહ્યું ? ગૌતમ ! જઘન્ય અવગાહનાવાળો નૈરચિક બીજા જઘન્ય અવગાહનાવાળા નૈરચિકની અપેક્ષાએ દ્રવ્યાર્થ-પ્રદેશાર્થ-અવગાહનારૂપે તુલ્ય છે, સ્થિતિ વડે ચતુઃસ્થાન પતિત છે. વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ પર્યાય તથા

પણ જ્ઞાન, પણ અજ્ઞાન, પણ દર્શન વડે છ સ્થાન પતિત છે.

ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાવાળા નૈરયિકોના કેટલાં પચાચો છે ? ગૌતમ ! અનંતા. ભગવન્ ! એમ કેમ કહ્યું ? ગૌતમ ! ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાવાળો એક નૈરયિક, બીજા નૈરયિકની અપેક્ષાથી દ્રવ્યાર્થ-પ્રદેશાર્થ-અવગાહનારૂપે તુલ્ય છે. સ્થિતિ વડે કદાચ ન્યૂન, તુલ્ય કે અધિક હોય. જો ન્યૂન હોય તો અસંખ્યાતમો ભાગ ન્યૂન હોય, સંખ્યાતમો ભાગ, ન્યૂન હોય, અધિક હોય તો અસંખ્યાતમો કે સંખ્યાતમો ભાગ અધિક હોય, વર્ણ-ગંધ-રસ-સ્પર્શ પચાચથી, પણ જ્ઞાન-પણ અજ્ઞાન-પણ દર્શન વડે છ સ્થાન પતિત હોય.

અજઘન્ય અનુત્કૃષ્ટ અવગાહનાવાળા નૈરયિકોને કેટલાં પચાચો છે ? ગૌતમ ! અનંતા. ભગવન્ ! એમ કેમ કહ્યું ? ગૌતમ ! અજઘન્ય અનુત્કૃષ્ટ અવગાહનાવાળો એક નૈરયિક, તેવા જ નૈરયિકની અપેક્ષાએ દ્રવ્યાર્થ અને પ્રદેશાર્થરૂપે તુલ્ય હોય, અવગાહનારૂપે કદાચ હીન, તુલ્ય કે અધિક હોય. જો હીન હોય તો કદાચ અસંખ્યાતમો ભાગ કે સંખ્યાતમો ભાગ કે સંખ્યાતગુણ કે અસંખ્યાતગુણ હીન હોય. જો અધિક હોય તો અસંખ્યાતમો ભાગ યાવત્ અસંખ્યાતગુણ અધિક હોય. સ્થિતિ વડે કદાચ હીન, તુલ્ય કે અધિક હોય. જો હીન હોય તો અસંખ્યાતમો ભાગ, સંખ્યાતમો ભાગ કે સંખ્યાતગુણ હીન હોય, જો અધિક હોય તો આ ત્રણેથી અધિક હોય, વર્ણ-ગંધ-રસ-સ્પર્શ વડે, પણ જ્ઞાન-પણ અજ્ઞાન-પણ દર્શન વડે છ સ્થાન પતિત હોય, તેથી અજઘન્યાનુત્કૃષ્ટને અનંત કહ્યા.

જઘન્ય સ્થિતિક નૈરયિકોને કેટલાં પચાચો છે ? ગૌતમ ! અનંત. ભગવન્ ! એમ કેમ કહ્યું ? ગૌતમ ! જઘન્યસ્થિતિક એક નૈરયિક, બીજા નૈરયિકની અપેક્ષાથી દ્રવ્યાર્થ અને પ્રદેશાર્થરૂપેતુલ્ય છે. અવગાહનારૂપે યતુઃસ્થાન પતિત છે. સ્થિતિ વડે તુલ્ય છે. વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ પચાચ વડે, પણ જ્ઞાન-પણ અજ્ઞાન-પણ દર્શનો વડે છ સ્થાનપતિત છે. એ પ્રમાણે ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિ અને અજઘન્યઅનુત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા નૈરયિકોને માટે જાણવું. પણ સ્વસ્થાન અપેક્ષાએ યતુઃસ્થાન પતિત હોય છે.

ભગવન્ ! જઘન્ય કાળા વર્ણવાળા નૈરયિકોના કેટલા પચાચો છે ? ગૌતમ ! અનંતા. ભગવન્ ! એમ કેમ કહ્યું ? ગૌતમ ! જઘન્ય કાળા વર્ણવાળા એક નૈરયિકની અપેક્ષા બીજા નૈરયિકની અપેક્ષા દ્રવ્યાર્થ અને પ્રદેશાર્થપણે તુલ્ય છે. અવગાહના અને સ્થિતિ વડે યતુઃસ્થાન પતિત છે. કાળા વર્ણપચાચ વડે તુલ્ય છે, બાકીના વર્ણવડે, પણ જ્ઞાન-પણ અજ્ઞાન-પણ દર્શનથી છ સ્થાનપતિત હોય છે. તે હેતુથી હે ગૌતમ ! કહ્યું કે અનંતપચાચો છે.

એ પ્રમાણે ઉત્કૃષ્ટ અને અજઘન્ય અનુત્કૃષ્ટ કૃષ્ણવર્ણવાળા નૈરયિકો માટે પણ જાણવું. પણ કાળા વર્ણ પચાચથી છ સ્થાન પતિત હોય છે, એ પ્રમાણે

બાકીના વર્ણો અને ગંધાદિમાં જાણવું.

ભગવન્ ! જઘન્ય આભિનિબિદ્યોક જ્ઞાની નૈરયિકોને કેટલા પચાચો છે ? ગૌતમ ! અનંતા પચાચો છે. ભગવન્ ! એમ કેમ કહ્યું ? ગૌતમ ! જઘન્ય આભિનિબિદ્યોકજ્ઞાની એક નૈરયિક, બીજા નૈરયિકની અપેક્ષાએ દ્રવ્યાર્થ - પ્રદેશાર્થપણે તુલ્ય છે. અવગાહનાથી યતુઃસ્થાન પતિત છે. વર્ણાદિ ચાર વડે છ સ્થાનપતિત છે. આભિનિબિદ્યોક જ્ઞાનપચાચ વડે તુલ્ય છે. શ્રુતજ્ઞાન-અવધિજ્ઞાન પચાચો અને પણ દર્શન વડે છ સ્થાનપતિત છે. એ પ્રમાણે ઉત્કૃષ્ટ અને મધ્યમ આભિનિબિદ્યોક જ્ઞાની નૈરયિકો માટે પણ તેમ જાણવું. પણ સ્વસ્થાનથી આભિનિબિદ્યોકજ્ઞાન પચાચો વડે છ સ્થાન પતિત છે. એ પ્રમાણે શ્રુતજ્ઞાની, અવધિજ્ઞાની નૈરયિકો વિશે પણ જાણવું. પણ જેમને જ્ઞાન હોય, તેમને અજ્ઞાન હોતું નથી. જ્ઞાનની જેમ અજ્ઞાન વિશે પણ કહેવું. પરંતુ જેને અજ્ઞાન હોય તેને જ્ઞાન હોતું નથી.

ભગવન્ ! જઘન્ય ચક્ષુદર્શની નૈરયિકોને કેટલા પચાચો છે ? ગૌતમ ! અનંતા. ભગવન્ ! એમ કેમ કહ્યું ? ગૌતમ ! જઘન્ય ચક્ષુદર્શનવાળો એક નૈરયિક, બીજા નૈરયિકની અપેક્ષાએ દ્રવ્યાર્થ-પ્રદેશાર્થરૂપે તુલ્ય છે. અવગાહનાથી યતુઃસ્થાન પતિત છે, સ્થિતિથી યતુઃસ્થાન પતિત છે. વર્ણાદિચાર, પણ જ્ઞાન, પણ અજ્ઞાન વડે છ સ્થાનપતિત છે. ચક્ષુદર્શનપચાચ વડે તુલ્ય છે. અચક્ષુદર્શન અને અવધિ દર્શન, પચાચ વડે છ સ્થાન પતિત છે. એ પ્રમાણે ઉત્કૃષ્ટ અને મધ્યમ ચક્ષુદર્શનવાળા પણ જાણવા. સ્વસ્થાન અપેક્ષાએ છ સ્થાનપતિત હોય છે. આ પ્રમાણે ચક્ષુ અને અવધિદર્શની પણ જાણવા.

● વિવેચન-૩૧૫ :-

હવે જઘન્યાદિ અવગાહનાને આશ્રીને તે પ્રત્યેકના પચાચોની સંખ્યા બતાવે છે. જઘન્ય અવગાહનાવાળા નૈરયિકને કેટલા પચાચો કહ્યા છે ? ઈત્યાદિ પાઠ સુગમ છે. પણ સ્થિતિ વડે યતુઃસ્થાન પતિત છે. જેમકે - દશ હજાર વર્ષની સ્થિતિવાળો જઘન્ય અવગાહનાવાળો નૈરયિક પહેલાં રત્નપ્રભામાં હોય છે અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિક સાતમી નરકપૃથ્વીમાં હોય છે. તેથી તેમને સ્થિતિ વડે યતુઃસ્થાનકો ઘટે છે. પણ જ્ઞાન, પણ અજ્ઞાન, પણદર્શન વડે છ સ્થાન પતિત છે. અહીં જ્યારે ગર્ભજ સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય નરકમાં ઉત્પન્ન થાય છે. ત્યારે તે નારકાયુષ્ણા વેદવાના પ્રથમ સમયે જ પૂર્વગૃહીત ઔદારિક શરીરનો ત્યાગ કરે છે. તે જ સમયે સમ્યગ્દષ્ટિને પણ જ્ઞાન અને મિથ્યાદષ્ટિને પણ અજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. પછી વિગ્રહ કે અવિગ્રહ ગતિથી ઉત્પત્તિસ્થાને જઈને વૈકિયશરીરનો સંઘાત કરે છે. જે સંમૂર્ધિમ અસંજ્ઞી પંચે. તિર્યચ નરકમાં ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે તેને તે સમયે વિભંગ જ્ઞાન હોતું નથી, માટે જઘન્યાવગાહનાવાળાને બે કે ત્રણ અજ્ઞાનો વિકલ્પે જાણવા.

ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાવાળા નૈરયિકને સ્થિતિ વડે હાનિ અને વૃદ્ધિના બબ્બે

સ્થાનો છે. તે આ રીતે – અસંખ્યાતભાગહાનિ અને સંખ્યાતભાગહાનિ તથા અસંખ્યાતભાગ વૃદ્ધિ, સંખ્યાતભાગવૃદ્ધિ. કેમકે ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાવાળા નારકો ૫૦૦ ધનુષ્ પ્રમાણવાળા અને તે સાતમી નરકમાં છે. ત્યાં જઘન્યસ્થિતિ ૨૨-સાગરોપમ, ઉત્કૃષ્ટ ૩૩-સાગરોપમ છે. તેથી અસંખ્યાત અને સંખ્યાતભાગ હાનિ-વૃદ્ધિ જ ઘટે છે. તેમને ત્રણ જ્ઞાન કે ત્રણ અજ્ઞાન અવશ્ય જાણવા. પણ વિકલ્પે ન સમજવા. કેમકે સંમૂર્છિત અસંજ્ઞી પંચેન્નો ઉત્પત્તિ તેમાં અસંભવ છે.

મધ્યમ અવગાહનાવાળા નૈરયિક સૂત્રમાં અવગાહના આશ્રીને ચાર સ્થાનકો છે - અંગુલના અસંખ્યાત ભાગથી કંઈક ન્યૂન ૫૦૦ ધનુષ્ અવગાહના છે. તેથી અવગાહના આશ્રિત ચાર સ્થાનકો અને સ્થિતિ અપેક્ષાએ ચાર સ્થાનો ઘટે છે - X -

જઘન્ય સ્થિતિ અવગાહના અપેક્ષાએ ચાર સ્થાનકો હોય છે. - X - અહીં પણ ત્રણ અજ્ઞાન વિકલ્પે હોય છે. - X - ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિના વિચારમાં અવગાહના અપેક્ષાથી ચાર સ્થાનકો હોય છે - X - મધ્યમ સ્થિતિવાળા માટે પણ એમજ જાણવું. - X - વિશેષ એ કે - જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ સૂત્રમાં સ્થિતિ વડે તુલ્યપણું કહેલ છે. અહીં સ્વસ્થાનને આશ્રીને ચાર સ્થાનકો કહેવા. કેમકે સમયાધિક દશ હજાર વર્ષથી માંડી ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ સમય ન્યૂન ૩૩-સાગરોપમની હોય છે.

જઘન્યગુણ કાળાં ઈત્યાદિ સૂત્રો પ્રસિદ્ધ છે. વિશેષ એ કે જેમને જ્ઞાન હોય, તેમને અજ્ઞાન સંભવ નથી કેમકે સમ્યગ્દષ્ટિને જ્ઞાન અને મિથ્યાદષ્ટિને અજ્ઞાન હોય છે. બંને દષ્ટિ એકબીજાના નાશથી થાય છે - X - X - જેમ જ્ઞાનો કહ્યા તેમ અજ્ઞાનો પણ કહેવા. પણ જેને અજ્ઞાન હોય છે, તેને જ્ઞાન હોતાં નથી. બાકી સુગમ છે.

● સૂત્ર-૩૧૬ થી ૩૨૧ :-

[૩૧૬] ભગવન્ ! જઘન્ય અવગાહનાવાળા અસુરકુમારોને કેટલા પર્યાયો છે ? ગૌતમ ! અનંતા છે. ભગવન્ ! એમ કેમ કહ્યું ? ગૌતમ ! જઘન્ય અવગાહનાવાળો એક અસુરકુમાર, બીજા અસુરકુમારની અપેક્ષાએ દ્રવ્યાર્થ-પ્રદેશાર્થ-અવગાહનાથી તુલ્ય છે. સ્થિતિ વડે ચતુઃસ્થાન પતિત છે. વર્ણાદિ વડે છ સ્થાન પતિત છે. આભિનિબોધિકાદિ ત્રણ જ્ઞાનના પર્યાયો વડે, ત્રણ અજ્ઞાન, ત્રણ દર્શન વડે છ સ્થાનપતિત છે. એ પ્રમાણે ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાવાળા સંબંધે જાણવું. મધ્યમ અવગાહનાવાળામાં પણ જાણવું, પણ સ્વસ્થાન અવગાહના અપેક્ષાથી ચતુઃસ્થાનપતિત જાણવા.

એ પ્રમાણે સ્તનિતકુમાર સુધી જાણવું.

[૩૧૭] ભગવન્ ! જઘન્ય અવગાહનાવાળા પૃથ્વીકાયિકોને કેટલા પર્યાયો છે ? ગૌતમ ! અનંતા છે. ભગવન્ ! એમ કેમ કહો છો ? ગૌતમ ! જઘન્ય અવગાહનાવાળો એક પૃથ્વીકાયિક. બીજા પૃથ્વીની અપેક્ષાએ દ્રવ્યાર્થ-પ્રદેશાર્થ-અવગાહનારૂપે તુલ્ય છે. પણ સ્થિતિથી ત્રિસ્થાનપતિત છે. વર્ણ-ગંધ-રસ-સ્પર્શ

વડે, બે અજ્ઞાન, અચક્ષુર્દર્શન પર્યાય વડે છ સ્થાનપતિત છે. એમ ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાવાળા પૃથ્વીં જાણવા. મધ્યમ અવગાહનાવાળા પૃથ્વીં માટે એમ જ જાણવું. પણ સ્વસ્થાન અપેક્ષાએ ચતુઃસ્થાનપતિત જાણવા.

જઘન્ય સ્થિતિક પૃથ્વીકાયિકને કેટલા પર્યાયો છે ? ગૌતમ ! અનંતા. ભગવન્ ! એમ કેમ કહ્યું ? ગૌતમ ! જઘન્યસ્થિતિક પૃથ્વીં બીજા તેવાની અપેક્ષાથી દ્રવ્યાર્થ-પ્રદેશાર્થ-સ્થિતિરૂપે તુલ્ય છે અને અવગાહનારૂપે ચતુઃસ્થાન પતિત છે. વર્ણ-ગંધ-રસ-સ્પર્શપર્યાય વડે, બે અજ્ઞાન-અચક્ષુર્દર્શનપર્યાય વડે છ સ્થાનપતિત છે. એ પ્રમાણે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિક પૃથ્વીં પણ જાણવો. મધ્યમસ્થિતિકમાં પણ એમ જ સમજવું. પણ સ્થિતિ વડે ત્રિસ્થાનપતિત છે.

ભગવન્ ! જઘન્ય કાળા ગુણવાળા પૃથ્વીંને કેટલા પર્યાયો છે ? ગૌતમ ! અનંતા. ભગવન્ ! એમ કેમ કહ્યું ? ગૌતમ ! જઘન્ય કાળા ગુણવાળો એક પૃથ્વીં બીજા પૃથ્વીંની અપેક્ષાથી દ્રવ્યાર્થ અને પ્રદેશાર્થરૂપે તુલ્ય છે. પણ અવગાહના વડે ચતુઃસ્થાનથી પતિત છે. સ્થિતિ વડે ત્રિસ્થાનપતિત છે. કાળા વર્ણ પર્યાયથી તુલ્ય છે. બાકીના વર્ણાદિ વડે છ સ્થાનપતિત છે. બે અજ્ઞાન, અચક્ષુર્દર્શન પર્યાયથી છ સ્થાન પતિત છે. એ પ્રમાણે ઉત્કૃષ્ટ કાળા ગુણવાળા પૃથ્વીંમાં જાણવું. મધ્યમ કાળાગુણવાળા માટે પણ એમજ છે. પણ સ્વસ્થાન અપેક્ષાથી છ સ્થાન પતિત છે. એ રીતે પાંચ વર્ણ, બે ગંધ, પાંચ રસ, આઠ સ્પર્શ સંબંધમાં પણ જાણવું.

જઘન્ય મતિ અજ્ઞાની પૃથ્વીં ના પર્યાયો ? અનંતા છે. ભગવન્ ! એમ કેમ કહ્યું ? ગૌતમ ! જઘન્યમતિઅજ્ઞાની એક પૃથ્વીં બીજી પૃથ્વીંની અપેક્ષાથી દ્રવ્યાર્થ-પ્રદેશાર્થથી તુલ્ય છે. અવગાહના રૂપે ચતુઃસ્થાન પતિત છે. સ્થિતિ વડે ત્રિસ્થાનપતિત છે. વર્ણાદિ વડે છ સ્થાનપતિત છે. મતિઅજ્ઞાન પર્યાયથી તુલ્ય છે. શ્રુતઅજ્ઞાન પર્યાય અને અચક્ષુર્દર્શન પર્યાયથી છ સ્થાન પતિત છે. એમ શ્રુતઅજ્ઞાની અને અચક્ષુર્દર્શની જાણવા. એ પ્રમાણે વનસ્પતિકાયિક સુધી જાણવું.

[૩૧૮] જઘન્ય અવગાહનાવાળા બેઈન્દ્રિયો વિશે પૂરછા-ગૌતમ ! અનંતપર્યાયો છે. ભગવન્ ! એમ કેમ કહ્યું ? ગૌતમ ! જઘન્ય અવગાહનાવાળો એક બેઈન્દ્રિય, બીજાની અપેક્ષાથી દ્રવ્યાર્થ-પ્રદેશાર્થ-અવગાહનારૂપે તુલ્ય છે, સ્થિતિ વડે ત્રિસ્થાનપતિત છે. વર્ણાદિ ચાર વડે, બે જ્ઞાન, બે અજ્ઞાન, અચક્ષુર્દર્શન વડે છ સ્થાન પતિત છે. એ રીતે ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાવાળા સંબંધે જાણવું. પણ અહીં જ્ઞાનો હોતા નથી. મધ્યમ અવગાહનાવાળાને, જઘન્ય અવગાહનાવાળા માફક જાણવું. પણ સ્વસ્થાનને આશ્રીને ચતુઃસ્થાન પતિત છે.

જઘન્યસ્થિતિક બેઈન્દ્રિયની પૂરછા-ગૌતમ ! અનંત પર્યાયો છે. ભગવન્ ! એમ કેમ કહો છો ? ગૌતમ ! જઘન્યસ્થિતિક એક બેઈન્દ્રિય, બીજાની અપેક્ષાએ દ્રવ્ય-પ્રદેશ-સ્થિતિરૂપે તુલ્ય છે. પણ અવગાહનારૂપે ચતુઃસ્થાન પતિત છે. વર્ણાદિ

ચાર, બે અજ્ઞાન, અચક્ષુ દર્શન પર્યાય વડે છ સ્થાન પતિત છે. એ પ્રમાણે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિકને જાણવા. પણ અહીં બે જ્ઞાન અધિક હોય છે. મધ્યમ સ્થિતિકને ઉત્કૃષ્ટ માફક કહેવા. પણ અહીં સ્થિતિ અપેક્ષાએ ત્રિસ્થાનપતિત હોય છે.

જઘન્ય કાળા ગુણવાળા બેઈન્દ્રિયની પૃચ્છા - ગૌતમ ! અનંતપર્યાયો છે. ભગવન્ ! એમ કેમ કહ્યું ? જઘન્યગુણ કાળો એક બેઈન્દ્રિય, બીજાની અપેક્ષાએ દ્રવ્ય અને પ્રદેશરૂપે તુલ્ય છે. અવગાહનારૂપે છ સ્થાન પતિત છે. કાળાવર્ણ પર્યાયથી તુલ્ય છે. બાકીના વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શપર્યાયથી, બે જ્ઞાન, બે અજ્ઞાન, અચક્ષુદર્શનપર્યાય વડે છ સ્થાન પતિત છે. એ પ્રમાણે ઉત્કૃષ્ટ કાળા ગુણવાળા પણ જાણવા. મધ્યમ કાળા ગુણવાળા પણ એમ જ છે. પણ સ્વસ્થાનને આશ્રીને છ સ્થાન પતિત છે. એમ પાંચ વર્ણ, બે ગંધ, પાંચ રસ, આઠ સ્પર્શ માટે કહેવું.

જઘન્ય આભિનિબોધિક જ્ઞાની બેઈન્દ્રિયોને કેટલા પર્યાયો હોય છે ? ગૌતમ ! અનંતા. ભગવન્ ! એમ કેમ કહ્યું ? ગૌતમ ! જઘન્ય આભિનિબોધિક-જ્ઞાની એક બેઈન્દ્રિય, બીજાની અપેક્ષાથી દ્રવ્યપ્રદેશાર્થથી તુલ્ય છે. અવગાહના વડે ચતુઃસ્થાન પતિત છે, સ્થિતિથી ત્રિસ્થાનપતિત છે. વર્ણાદિ પર્યાયોથી છ સ્થાન પ્રાપ્ત છે. આભિનિબોધિક જ્ઞાન પર્યાય વડે તુલ્ય છે. શ્રુતજ્ઞાન અને અચક્ષુદર્શન પર્યાયથી છ સ્થાનપતિત છે. એ પ્રમાણે ઉત્કૃષ્ટ આભિનિબોધિક જ્ઞાની પણ જાણવા. મધ્યમ આભિનિબોધિકજ્ઞાની પણ એમ જ છે. પરંતુ સ્વસ્થાન અપેક્ષાથી છ સ્થાનપતિત છે.

એ પ્રમાણે શ્રુતજ્ઞાની, શ્રુતઅજ્ઞાની, અચક્ષુદર્શની બેઈન્દ્રિયો જાણવા. પરંતુ જ્યાં જ્ઞાન છે, ત્યાં અજ્ઞાન નથી, અજ્ઞાન છે ત્યાં જ્ઞાન નથી. દર્શન છે ત્યાં જ્ઞાન અને અજ્ઞાન પણ હોય છે. એમ તેઈન્દ્રિયો પણ જાણવા. ચઠિરિન્દ્રિય તેમજ છે, પણ ચક્ષુદર્શન અધિક છે.

[૩૧૯] ભગવન્ ! જઘન્ય અવગાહનાવાળા પંચેન્દ્રિય તિર્યચોને કેટલાં પર્યાય છે ? ગૌતમ ! અનંતા. ભગવન્ ! એમ કેમ કહ્યું ? ગૌતમ ! જઘન્ય અવગાહનાવાળો એક પંચેન્દ્રિયતિર્યચ બીજાની અપેક્ષાએ દ્રવ્ય-પ્રદેશ-અવગાહનારૂપે તુલ્ય છે. પણ સ્થિતિ વડે ત્રિસ્થાનપતિત છે. વર્ણાદિ ચાર, બે જ્ઞાન, બે અજ્ઞાન, બે દર્શન પર્યાયો વડે છ સ્થાન પતિત છે. એ પ્રમાણે ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનામાં પણ જાણવું. પરંતુ ત્રણ જ્ઞાન, ત્રણ દર્શન વડે છ સ્થાન પતિત હોય છે. ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાવાળા માફક મધ્યમ અવગાહનાવાળાને પણ કહેવા. પરંતુ અવગાહના અને સ્થિતિ વડે ચતુઃસ્થાન પતિત હોય છે.

જઘન્ય સ્થિતિક પંચેન્દ્રિય તિર્યચોને કેટલા પર્યાયો છે ? ગૌતમ ! અનંતા. ભગવન્ ! એમ કેમ કહ્યું ? ગૌતમ ! જઘન્ય સ્થિતિક એક પંચેન્દ્રિય તિર્યચ, બીજાની અપેક્ષાથી દ્રવ્ય અને પ્રદેશથી તુલ્ય છે. અવગાહનારૂપે ચતુઃસ્થાન

પતિત છે. સ્થિતિ વડે તુલ્ય છે. વર્ણાદિ ચાર, બે અજ્ઞાન, બે દર્શન વડે છ સ્થાન પતિત છે. ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિકને એમ જ જાણવો. પણ તેને બે જ્ઞાન, બે અજ્ઞાન, બે દર્શન હોય છે. મધ્યમસ્થિતિકવાળાને પણ એમ જ જાણવા. પણ તે સ્થિતિથી ચતુઃસ્થાન પતિત છે. તેને ત્રણ જ્ઞાન, ત્રણ અજ્ઞાન, ત્રણ દર્શન હોય છે.

જઘન્ય કાળાવર્ણવાળા પંચેન્દ્રિય તિર્યચ વિશે પ્રશ્ન - ગૌતમ ! અનંતા પર્યાયો છે. ભગવન્ ! એમ કેમ કહ્યું ? ગૌતમ ! જઘન્ય કાળા વર્ણવાળો એક પંચેન્દ્રિય તિર્યચ, બીજાની અપેક્ષા દ્રવ્ય અને પ્રદેશરૂપે તુલ્ય છે. પણ અવગાહના અને સ્થિતિથી ચતુઃસ્થાન પતિત છે. કાળા વર્ણપર્યાયથી તુલ્ય છે. બાકીના વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ પર્યાય વડે તથા ત્રણ જ્ઞાન, ત્રણ અજ્ઞાન, ત્રણ દર્શન વડે છ સ્થાનથી પતિત છે. એ પ્રમાણે ઉત્કૃષ્ટ કાળા વર્ણવાળા જાણવા. મધ્યમ કાળા વર્ણવાળામાં પણ એમ જ જાણવું. પણ સ્વસ્થાનને આશ્રીને તે છ સ્થાનપતિત છે. આ પ્રમાણે પાંચ વર્ણ, બે ગંધ, પાંચ રસ, આઠ સ્પર્શ સંબંધે જાણવું.

જઘન્ય આભિનિબોધિકજ્ઞાની પંચેન્દ્રિય તિર્યચોને કેટલા પર્યાયો છે ? ગૌતમ ! અનંતા પર્યાયો છે. ભગવન્ ! એમ કેમ કહ્યું ? ગૌતમ ! જઘન્ય આભિનિબોધિકજ્ઞાની એક પંચેન્દ્રિય તિર્યચ, બીજાની અપેક્ષા દ્રવ્ય અને પ્રદેશથી તુલ્ય છે. પણ અવગાહના અને સ્થિતિથી ચતુઃસ્થાન પતિત છે. કાળા વર્ણપર્યાયથી તુલ્ય છે. બાકીના વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શપર્યાય વડે તથા ત્રણ જ્ઞાન, ત્રણ અજ્ઞાન, ત્રણ દર્શન વડે છ સ્થાનથી પતિત છે. એ પ્રમાણે ઉત્કૃષ્ટ કાળા વર્ણવાળા જાણવા. મધ્યમ કાળા વર્ણવાળામાં પમ એમ જ જાણવું. પણ સ્વસ્થાનને આશ્રીને તે છ સ્થાન પતિત છે. આ પ્રમાણે પાંચ વર્ણ, બે ગંધ, પાંચ રસ, આઠ સ્પર્શ સંબંધે જાણવું.

જઘન્ય આભિનિબોધિકજ્ઞાની પંચેન્દ્રિય તિર્યચોને કેટલા પર્યાયો છે ? ગૌતમ ! અનંતા પર્યાયો છે. ભગવન્ ! એમ કેમ કહ્યું ? ગૌતમ ! જઘન્ય આભિનિબોધિકજ્ઞાની એક પંચેન્દ્રિય તિર્યચ, બીજાની અપેક્ષાથી દ્રવ્ય અને પ્રદેશરૂપે તુલ્ય છે. અવગાહના અને સ્થિતિરૂપે ચતુઃસ્થાન પતિત છે. વર્ણાદિ ચાર વડે છ સ્થાનપતિત છે. આભિનિબોધિક જ્ઞાન પર્યાયથી તુલ્ય છે. શ્રુતજ્ઞાન, ચક્ષુદર્શન, અચક્ષુદર્શન પર્યાય વડે છ સ્થાન પતિત છે. એ પ્રમાણે ઉત્કૃષ્ટ આભિનિબોધિક જ્ઞાની સંબંધે જાણવું. પણ સ્થિતિ વડે તે ત્રિસ્થાન પતિત છે. તેને ત્રણ જ્ઞાન, ત્રણ દર્શન હોય છે. સ્વસ્થાન અપેક્ષાથી તુલ્ય છે. બાકીના પર્યાયની અપેક્ષાથી છ સ્થાનપતિત છે. મધ્યમ આભિનિબોધિક જ્ઞાની ઉત્કૃષ્ટ માફક સમજવા. પરંતુ સ્થિતિની અપેક્ષાએ ચતુઃસ્થાન પતિત છે અને સ્વસ્થાન અપેક્ષાથી છ સ્થાન પતિત છે એમ શ્રુતજ્ઞાન પણ છે.

જઘન્ય અવધિજ્ઞાની પંચેન્દ્રિય તિર્યચોનો પ્રશ્ન - ગૌતમ ! અનંતા પર્યાય છે. ભગવન્ ! એમ કેમ કહ્યું ? ગૌતમ ! જઘન્ય અવધિજ્ઞાની કોઈ એક પંચેન્દ્રિય

તિર્યચ, બીજાની અપેક્ષાથી દ્રવ્ય અને પ્રદેશ રૂપે તુલ્ય છે. પણ અવગાહના વડે ચતુઃસ્થાન પતિત છે. સ્થિતિ વડે ત્રિસ્થાન પતિત છે, વર્ણ-ગંધ-રસ-સ્પર્શ વડે તથા પહેલા બે જ્ઞાનથી છ સ્થાન પતિત છે. અવધિજ્ઞાન પર્યાય વડે તુલ્ય છે. અજ્ઞાન નથી. ત્રણ દર્શન વડે છ સ્થાન પતિત છે. એ પ્રમાણે ઉત્કૃષ્ટ અવધિજ્ઞાની પણ જાણવા. મધ્યમ અવધિજ્ઞાની પણ એમ જ છે. પરંતુ સ્વસ્થાન આશ્રીને છ સ્થાન પતિત છે. આભિનિબોધિક જ્ઞાની માફક બંને અજ્ઞાનીને કહેવા. અવધિ જ્ઞાની માફક વિભંગજ્ઞાનીને કહેવા. બે દર્શની આભિનિબોધિક જ્ઞાની માફક જાણવા. અવધિદર્શની અવધિજ્ઞાની માફક જાણવા. પરંતુ જ્યાં જ્ઞાન છે, ત્યાં અજ્ઞાન નથી, અજ્ઞાન છે ત્યાં જ્ઞાન નથી. જ્યાં દર્શન છે ત્યાં જ્ઞાન અને અજ્ઞાન બંને છે એમ કહેવું.

[૩૨૦] ભગવન્ ! જઘન્ય અવગાહનાવાળા મનુષ્યોને કેટલા પર્યાયો છે ? ગૌતમ ! અનંતા છે. ભગવન્ ! એમ કેમ કહ્યું ? ગૌતમ ! જઘન્ય અવગાહનાવાળો એક મનુષ્ય, બીજાની અપેક્ષાથી દ્રવ્ય-પ્રદેશ અને અવગાહનારૂપે તુલ્ય છે. સ્થિતિ વડે ત્રિસ્થાનપતિત છે. વર્ણાદિ ચાર પર્યાય વડે, ત્રણ જ્ઞાન, બે અજ્ઞાન, ત્રણ દર્શન વડે છ સ્થાન પતિત છે. ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાવાળા માટે પણ એમજ સમજવું. પરંતુ સ્થિતિ વડે કદાચ ન્યૂન, અધિક કે તુલ્ય હોય. જો ન્યૂન હોય તો અસંખ્યાતમો ભાગ ન્યૂન, જો અધિક હોય તો અસંખ્યાતમો ભાગ અધિક હોય. તેને બે જ્ઞાન, બે અજ્ઞાન, બે દર્શન હોય છે. મધ્યમ અવગાહનાવાળામાં પણ એમ જ સમજવું. પરંતુ અવગાહના અને સ્થિતિ વડે ચતુઃસ્થાન પતિત હોય છે. કેવળદર્શન પર્યાય વડે તુલ્ય છે.

ભગવન્ ! જઘન્યસ્થિતિક મનુષ્યોને કેટલા પર્યાયો છે ? ગૌતમ ! અનંતા. ભગવન્ ! એમ કેમ કહ્યું ? ગૌતમ ! જઘન્યસ્થિતિક એક મનુષ્ય, બીજા મનુષ્યની અપેક્ષાએ દ્રવ્ય-પ્રદેશ-સ્થિતિરૂપે તુલ્ય છે. પણ અવગાહનારૂપે ચતુઃસ્થાન પતિત છે. વર્ણાદિચાર પર્યાય, બે અજ્ઞાન, બે દર્શન વડે છ સ્થાનપતિત છે. એ પ્રમાણે ઉત્કૃષ્ટ સંબંધે જાણવું. પણ તેને બે જ્ઞાન, બે અજ્ઞાન, બે દર્શન હોય છે. મધ્યમ સ્થિતિવાળામાં પણ એમજ જાણવું. પણ સ્થિતિ અને અવગાહનાથી ચતુઃસ્થાન પતિત, આદિ ચાર જ્ઞાન વડે છ સ્થાન પતિત, કેવળજ્ઞાન વડે તુલ્ય, ત્રણ અજ્ઞાન અને ત્રણ દર્શન વડે છ સ્થાનપતિત, કેવળ દર્શનપર્યાયથી તુલ્ય છે.

જઘન્યગુણ કાળા વર્ણવાળા મનુષ્યોને કેટલા પર્યાયો છે ? ગૌતમ ! અનંતા. ભગવન્ ! એમ કેમ કહ્યું ? જઘન્ય કાળા વર્ણીય એક મનુષ્ય, બીજાની અપેક્ષાથી દ્રવ્ય અને પ્રદેશરૂપે તુલ્ય છે, અવગાહના અને સ્થિતિ વડે ચતુઃસ્થાન પતિત છે. કાળા વર્ણપર્યાયથી તુલ્ય છે. ત્રણ અજ્ઞાન, ત્રણ દર્શન વડે છ સ્થાનપતિત છે. કેવળદર્શનપર્યાયથી તુલ્ય છે એમ ઉત્કૃષ્ટ કાળાવર્ણવાળા સંબંધે જાણવું. મધ્યમ કાળા વર્ણવાળાને પણ એમ જ જાણવા. પણ સ્વસ્થાન આશ્રીને

છ સ્થાન પતિત હોય છે. એ પ્રમાણે પાંચ વર્ણ, બે ગંધ, પાંચ રસ, આઠ સ્પર્શ સંબંધે જાણવું.

ભગવન્ ! જઘન્ય આભિનિબોધિકજ્ઞાની મનુષ્યોને કેટલા પર્યાયો છે ? ગૌતમ ! અનંતા પર્યાય છે ભગવન્ ! એમ કેમ કહ્યું ? ગૌતમ ! જઘન્ય આભિનિબોધિકવાળો એક મનુષ્ય, બીજાની અપેક્ષાથી દ્રવ્ય અને પ્રદેશરૂપે તુલ્ય છે. પણ અવગાહના અને સ્થિતિ વડે ચતુઃસ્થાનપતિત છે. વર્ણાદિચારથી છ સ્થાન પતિત છે. આભિનિબોધિકજ્ઞાન પર્યાય વડે તુલ્ય છે. શ્રુતજ્ઞાનપર્યાય, બે દર્શન વડે છ સ્થાનપતિત છે. એ પ્રમાણે ઉત્કૃષ્ટ આભિનિબોધિકજ્ઞાની સંબંધે જાણવું. પણ સ્થિતિ વડે ત્રિસ્થાન પતિત, ત્રણ જ્ઞાન અને ત્રણ દર્શનથી છ સ્થાનપતિત છે. મધ્યમ આભિનિબોધિક જ્ઞાની, ઉત્કૃષ્ટ માફક જાણવા. પણ સ્થિતિ વડે ચતુઃસ્થાનપતિત અને સ્વસ્થાનથી છ સ્થાનપતિત હોય છે.

એ પ્રમાણે શ્રુતજ્ઞાની સંબંધે પણ જાણવું.

ભગવન્ ! જઘન્ય અવધિજ્ઞાની મનુષ્યોને કેટલા પર્યાયો છે ? ગૌતમ ! અનંતા. ભગવન્ ! એમ કેમ કહ્યું ? ગૌતમ ! જઘન્ય અવધિજ્ઞાની એક મનુષ્ય, બીજાની અપેક્ષાથી દ્રવ્ય અને પ્રદેશરૂપે તુલ્ય છે. પણ અવગાહના અને સ્થિતિથી ત્રિસ્થાનપતિત છે. વર્ણાદિ ચાર અને બે જ્ઞાનથી છ સ્થાન પતિત છે. અવધિજ્ઞાન-પર્યાયથી તુલ્ય, મનઃપર્યવ જ્ઞાન પર્યાય અને ત્રણ દર્શનથી છ સ્થાન પતિત હોય છે. એ પ્રમાણે ઉત્કૃષ્ટ અવધિજ્ઞાની પણ જાણવા. મધ્યમ અવધિજ્ઞાની પણ એમ જ જાણવા. પણ અવગાહનાથી ચતુઃસ્થાન પતિત અને સ્વસ્થાનથી છ સ્થાન પતિત છે.

અવધિની જેમ મનઃપર્યવજ્ઞાની પણ કહેવા. પરંતુ તે અવગાહનાથી ત્રણ સ્થાન પતિત હોય છે.

આભિનિબોધિક જ્ઞાની માફક મતિ અને શ્રુત અજ્ઞાની કહેવા.

અવધિજ્ઞાનીવત્ વિભંગ જ્ઞાની કહેવા.

ચક્ષુ અને અચક્ષુદર્શની આભિનિબોધિકજ્ઞાની માફક કહેવા.

અવધિદર્શની અવધિજ્ઞાની માફક જાણવા. પણ જ્યાં જ્ઞાન છે ત્યાં અજ્ઞાન નથી. અજ્ઞાન છે ત્યાં જ્ઞાન નથી. દર્શન છે ત્યાં જ્ઞાન અને અજ્ઞાન બંને હોય છે.

ભગવન્ ! કેવલજ્ઞાની મનુષ્યોને કેટલા પર્યાયો છે ? ગૌતમ ! અનંતા. ભગવન્ ! એમ કેમ કહ્યું ? ગૌતમ ! કેવલજ્ઞાની એક મનુષ્ય બીજાની અપેક્ષાથી દ્રવ્ય અને પ્રદેશરૂપે તુલ્ય છે. અવગાહનાથી ચતુઃસ્થાન પતિત છે સ્થિતિથી ત્રિસ્થાન પતિત છે. વર્ણાદિચારથી છ સ્થાન પતિત છે. કેવલજ્ઞાન પર્યાયથી તુલ્ય છે. એમ કેવલદર્શની પણ છે.

[૩૨૧] વ્યંતરો, અસુરકુમારવત્ કહેવા. એ પ્રમાણે જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિક

પણ જાણવા. પરંતુ સ્વસ્થાનથી ત્રિસ્થાનપતિત કહેવા.

- - તે આ જીવપર્યાયો કહ્યા.

● વિવેચન-૩૧૬ થી ૩૨૧ :-

એ પ્રમાણે અસુરકુમારાદિ સૂત્રોને પણ વિચારવા, કેમકે પ્રાયઃ બધે સરખાં પાઠ છે. જઘન્ય અવગાહનાદિવાળા પૃથ્વી આદિ સૂત્રમાં સંખ્યાતા વર્ષોનું આયુ હોવાથી તેમની સ્થિતિથી ત્રિસ્થાનપતિત છે. તે પૂર્વે સામાન્ય પૃથ્વી સૂત્રમાં વિચાર્યું. પર્યાય વિચારણામાં મતિ અને શ્રુત અજ્ઞાન કહેવા, પણ જ્ઞાન ન કહેવા. કેમકે તેમાં સમ્યકત્વનો અસંભવ છે. તેથી સૂત્રમાં બે અજ્ઞાન વડે છસ્થાનપતિતપણું હોય છે. જઘન્ય અવગાહનાવાળા બેઈન્દ્રિયસૂત્રમાં બે જ્ઞાન, બે અજ્ઞાન વડે છ સ્થાન પતિતપણું કહ્યું. કેમકે - X - બેઈન્દ્રિયને અપર્યાપ્તાવસ્થામાં સાસ્વાદન સમ્યકત્વ હોય છે. સાસ્વાદન સમકિતને જ્ઞાન હોય છે, માટે તેમને મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન હોય છે. બાકીનાને અજ્ઞાન છે.

ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનામાં અપર્યાપ્તાવસ્થાનો અભાવ હોવાથી સાસ્વાદન સમ્યકત્વ હોતું નથી માટે ત્યાં જ્ઞાન ન કહેવા. મધ્યમ અવગાહના પ્રથમ સમય બાદ હોય છે, તેથી અપર્યાપ્તાવસ્થા પણ તેમાં સંભવે છે માટે સાસ્વાદન સમ્યગ્દૃષ્ટિને જ્ઞાન હોય છે અને બીજાને અજ્ઞાન હોય છે. તેથી જ્ઞાન-અજ્ઞાન બંને કહેવા.

જઘન્યસ્થિતિસૂત્રમાં બે અજ્ઞાન જ કહેવા. જ્ઞાન ન કહેવા. કેમકે સૌથી જઘન્યસ્થિતિક લબ્ધિ અપર્યાપ્ત હોય છે. તે સંક્લિષ્ટ પરિણામી હોવાથી. તેમાં સાસ્વાદન સમ્યગ્દૃષ્ટિ ન ઉપજે. તેથી તેમને અજ્ઞાન જ હોય છે. ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિકમાં તો સાસ્વાદન સમકિત સહિત પણ ઉત્પન્ન થાય છે, માટે તેમાં જ્ઞાન અને અજ્ઞાન બંને કહેવા. એ પ્રમાણે મધ્યમ સ્થિતિ સૂત્ર પણ જાણવું.

વર્ણાદિભાવ પ્રતિપાદક સૂત્રો પાઠ માત્રથી સિદ્ધ છે. એ પ્રમાણે તેઈન્દ્રિયો, ચઉરિન્દ્રિયો પણ જાણવા. માત્ર ચઉરિન્દ્રિયને ચક્ષુદર્શન અધિક કહેવું.

જઘન્ય અવગાહનાવાળા તિર્યચ પંચેન્દ્રિય સૂત્રમાં સ્થિતિથી ત્રિસ્થાનપતિત છે. અહીં સંખ્યાતાવર્ષાયુનો જ પંચેન્દ્રિય તિર્યચ જઘન્યશરીરી હોય છે. પણ અસંખ્યાત વર્ષાયુ હોતો નથી. કેમકે અસંખ્યાતવર્ષાયુ, મહાશરીરી, કંકપક્ષી જેવી પાચનશક્તિ હોવાથી પુષ્ટાહારી તથા પ્રબળ ઘાતૂપચવાળા હોય છે. તેથી તેમને પુષ્ટળ વીર્યાપાત થાય છે. તદનુસાર ઉત્પત્તિ સમયે શરીર હોય છે. માટે તેમને જઘન્ય શરીર હોતું નથી. પણ સંખ્યાતા વર્ષાયુવાળો હોય છે. સ્થિતિ વડે ત્રિસ્થાનપતિત હોય છે. બે જ્ઞાન-બે અજ્ઞાનથી છ સ્થાન પતિત હોય. જઘન્યશરીરી તિર્યચપંચેન્દ્રિય સંખ્યાતા વર્ષાયુવાળો અપર્યાપ્ત હોય છે, તે પણ અલ્પશરીરી તિર્યચમાં ઉપજે છે. તેથી તેને અવધિ અને વિભંગજ્ઞાન અસંભવ છે. માટે બે જ્ઞાન, બે અજ્ઞાન કહ્યા. જે વિભંગજ્ઞાન સહિત નરકથી નીકળી સંખ્યાતા વર્ષાયુવાળા તિર્યચ પંચેન્દ્રિયામાં ઉપજે, તે સ્વભાવથી જ મોટા શરીરી તિર્યચોમાં ઉપજે છે. જો એમ નહીં માનીએ તો સૂત્ર સાથે વિરોધ

થાય. - X -

ઉત્કૃષ્ટ શરીરી પંચેન્દ્રિય સૂત્રમાં તેમને ત્રણ અજ્ઞાન હોવાનું કહ્યું, કેમકે શરીરની અવગાહના ૧૦૦૦ યોજન પ્રમાણ હોય તે ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાવાળો કહેવાય, તે સંખ્યાતા વર્ષાયુષ્ક અને પર્યાપ્ત હોય છે. તેથી તેને ત્રણ જ્ઞાન અને ત્રણ અજ્ઞાન સંભવે છે. તે ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના વાળો સંખ્યાત વર્ષાયુ હોવાથી સ્થિતિ વડે ત્રિસ્થાન પતિત હોય છે. મધ્યમ અવગાહનામાં ચતુઃસ્થાન પતિત કહ્યું, કેમકે તે અસંખ્યાતા વર્ષાયુવાળો પણ હોય છે. યુક્તિ પૂર્વવત્.

જઘન્યસ્થિતિક તિર્યચ પંચેન્દ્રિયા સૂત્રમાં બે અજ્ઞાન જ કહેવા. કેમકે જઘન્યસ્થિતિક લબ્ધિ અપર્યાપ્ત જ હોય. તેમાં સાસ્વાદન સમ્યગ્દૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ થતી નથી. ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિક તિર્યચ પંચેન્દ્રિયા સૂત્રમાં તેને બે જ્ઞાન, બે અજ્ઞાન હોય. કેમકે તે ત્રણ પલ્ચોપમ સ્થિતિક હોય છે. જ્યારે તેને છ માસનું આયુ બાકી હોય અને વૈમાનિકનું આયુ બાંધે છે, ત્યારે તેને બે જ્ઞાન હોય છે.

મધ્યમસ્થિતિક તિર્યચ પંચેન્દ્રિયા સૂત્રમાં તે સ્થિતિ વડે ચતુઃસ્થાન પતિત છે. કેમકે તે સંખ્યાતા વર્ષાયુવાળો હોય છે અને અસંખ્યાતા વર્ષાયુવાળો સમય ન્યૂન ત્રણ પલ્ચોપમ સ્થિતિક પણ હોય છે, તે ચતુઃસ્થાન પતિત હોય છે.

જઘન્ય આભિનિબોધિક તિર્યચ પંચેન્દ્રિયા સૂત્રમાં તે સ્થિતિ વડે ચતુઃસ્થાન પતિત હોય છે. કેમકે અસંખ્યાત વર્ષાયુષ્ક તિર્યચ પંચેન્દ્રિયા જઘન્ય આભિનિબોધિક અને શ્રુતજ્ઞાન હોય છે. - X - એ કારણે જ સંખ્યાતા-અસંખ્યાતા વર્ષાયુષ્ક ચતુઃસ્થાન પતિત હોય છે.

ઉત્કૃષ્ટ આભિનિબોધિક સૂત્રમાં સ્થિતિ વડે તેને ત્રિસ્થાન પતિત કહેવા. કેમકે તે અવશ્ય સંખ્યાતા વર્ષાયુષ્ક હોય છે. સંખ્યાતા વર્ષાયુષ્ક ત્રિસ્થાનપતિત જ હોય છે. અવધિ અને વિભંગ સૂત્રમાં તેઓ સ્થિતિ વડે ત્રિસ્થાનપતિત કહ્યા. કેમકે અસંખ્યાતા વર્ષાયુષ્કને અવધિ અને વિભંગનો સંભવ છે. - X - X -

જઘન્ય અવગાહનાવાળા મનુષ્ય સૂત્રમાં મનુષ્યો સ્થિતિ વડે ત્રિસ્થાનપતિત કહેલાં છે. જઘન્ય અવગાહનાવાળો અવશ્ય સંખ્યાત વર્ષાયુષ્ક હોય છે, તે અવશ્ય ત્રિસ્થાન પતિત હોય.

જો કોઈ તીર્થંકર કે અનુત્તરોપપાતિક દેવ અપ્રતિપાતી અવધિજ્ઞાન વડે જઘન્ય અવગાહનામાં ઉત્પન્ન થાય ત્યારે અવધિજ્ઞાન પણ હોય માટે ત્રણ જ્ઞાન વડે છ સ્થાન પતિત હોય એમ કહ્યું. વિભંગજ્ઞાન ન હોય, માટે બે અજ્ઞાન કહ્યા.

ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાવાળા મનુષ્ય સ્થિતિથી કદાચન્યૂન આદિ હોય. જો ન્યૂન હોય તો અસંખ્યાતમો ભાગ ન્યૂન હોય ઈત્યાદિ - X - કેમકે તેઓ ત્રણ ગાઉ ઈંચા હોય, સ્થિતિ જઘન્યથી પલ્ચોપમનો અસંખ્યાતમો ભાગ ન્યૂન ત્રણ પલ્ચોપમ હોય, ઉત્કૃષ્ટથી પલ્ચોપમ હોય. - X - X - X - તેમને બે જ્ઞાન, બે અજ્ઞાન હોય. કેમકે ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાવાળા અસંખ્યાત વર્ષાયુષ્ક હોય છે. તેમને તથા સ્વભાવથી

અવધિજ્ઞાન અને વિભંગજ્ઞાનનો અસંભવ છે. માટે બે જ્ઞાન બે અજ્ઞાન હોય છે. તથા અવધિજ્ઞાન અને વિભંગજ્ઞાનનો અસંભવ છે. માટે બે જ્ઞાન બે અજ્ઞાન હોય છે તથા મધ્યમ અવગાહનાવાળો સંખ્યાત અને અસંખ્યાત વર્ષાયુષ્ક પણ હોય. અસંખ્યાત વર્ષાયુષ્કની પણ બે ગાઉ ઉંચાઈ હોય, માટે અવગાહના વડે ચતુઃસ્થાનપતિત સમજવો. સ્થિતિ વડે પણ ચતુઃસ્થાન પતિત જાણવો. આદિના ચાર જ્ઞાનથી છ સ્થાન પતિત છે. - X - X - સર્વ આવરણના ક્ષયોપશમથી કેવળમાં ભેદ ન હોય.

જઘન્યસ્થિતિક મનુષ્ય સૂત્રમાં તેમને બે અજ્ઞાનથી છ સ્થાનકો કહ્યા. કેમકે જઘન્યસ્થિતિક મનુષ્યો સંમૂર્ધમ હોય છે અને તે અવશ્ય મિથ્યાદૃષ્ટિ હોય છે. માટે તેમને અજ્ઞાન જ હોય છે.

ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિક મનુષ્ય સૂત્રમાં બે જ્ઞાન - બે અજ્ઞાન કહ્યા. અવધિ, વિભંગ અસંખ્યાતા વર્ષાયુષ્કને હોતાં નથી. મધ્યમ સ્થિતિક મનુષ્ય સંબંધી સૂત્ર, મધ્યમ અવગાહનાવાળા મનુષ્ય સૂત્ર માફક જાણવું.

જઘન્ય આભિનિબોધિક જ્ઞાનવાળા મનુષ્ય સૂત્રમાં બે જ્ઞાન, બે દર્શનો કહેવા. કેમકે આવો મનુષ્ય અવશ્ય અવધિ અને મનઃપર્યવજ્ઞાન રહિત હોય. કેમકે તેને પ્રબળ જ્ઞાનાવરણોદય હોય છે. તેથી બાકીના જ્ઞાનદર્શનનો અસંભવ હોવાથી આભિનિબોધિક તુલ્ય છે.

ઉત્કૃષ્ટ આભિનિબોધિક સૂત્રમાં સ્થિતિ વડે ત્રિસ્થાન પતિત છે. કેમકે તે અવશ્ય સંખ્યાતા વર્ષાયુષ્ક હોય છે. કેમકે અસંખ્યાત વર્ષાયુષ્કને તથાભવ્યત્વથી ઉત્કૃષ્ટ આભિનિબોધિકજ્ઞાન ન થાય.

જઘન્યઅવધિ અને ઉત્કૃષ્ટ અવધિ સૂત્રમાં અવગાહના વડે ત્રિસ્થાનપતિત કહેવો. કેમકે ઉક્ત સ્વરૂપ સૌથી જઘન્ય અવધિ જ્ઞાન મનુષ્યને પરભવથી આવેલ ન હોય. તે તદ્ભવિક અને પર્યાપ્તાવસ્થામાં જ થાય. ઉત્કૃષ્ટ અવધિ ભાવચારિત્રીને હોય. તેથી બંને અવધિ વાળા અવગાહનાથી ત્રિસ્થાનપતિત હોય. મધ્યમ અવધિ પરભવથી પણ આવેલ હોય. તેથી અપર્યાપ્તાવસ્થામાં પણ સંભવે માટે અવગાહના વડે ચતુઃસ્થાન પતિત છે. ત્રણે અવધિવાળા સ્થિતિથી ત્રિસ્થાન પતિત હોય - X - X -

ત્રણે મનઃપર્યવજ્ઞાની સ્થિતિ વડે ત્રિસ્થાનપતિત છે. કેમકે ચારિત્રવાળાને જ તે જ્ઞાન સંભવે. કેવળજ્ઞાનસૂત્રમાં કેવલી સમુદ્ઘાતને આશ્રીને અવગાહનાથી ચતુઃસ્થાનપતિત છે. - X - પણ શેષ કેવળજ્ઞાની ત્રિસ્થાનપતિત હોય છે. સ્થિતિ પણ તેમજ છે.

વ્યંતર, જ્યોતિષ્કાદિ પૂર્વવત્. એમ જીવ પર્યાયો કહ્યા.

● સૂત્ર-૩૨૨ થી ૩૨૫ :-

[૩૨૨] ભગવન્ ! અજીવ પર્યાયો કેટલા ભેદે છે ? બે ભેદે. રૂપી અને અરૂપી અજીવપર્યાય. ભગવન્ ! અરૂપી અજીવ પર્યાયો કેટલા ભેદે છે ? ગૌતમ ! દશ ભેદે - ધર્માસ્તિકાય, ધર્માન્ના દેશ, ધર્માન્નીપ્રદેશ, અધર્માસ્તિકાય,

અધર્માન્ના દેશ, અધર્માન્ના પ્રદેશ, આકાશાસ્તિકાય, આકાન્નાદેશ, આકાન્નાપ્રદેશ, અદ્ધા સમય.

[૩૨૩] ભગવન્ ! રૂપી અજીવપર્યાયો કેટલા ભેદે છે ? ગૌતમ ! ચાર ભેદે. સ્કંધ, સ્કંધદેશ, સ્કંધપ્રદેશ, પરમાણુ પુદ્ગલો. ભગવન્ ! તે સંખ્યાતા, અસંખ્યાતા કે અનંતા છે ? ગૌતમ ! અનંતા છે. ભગવન્ ! અનંતા કેમ કહ્યા ? ગૌતમ ! અનંતા પરમાણુ પુદ્ગલો, અનંતા દ્વીપ્રદેશિક સ્કંધ યાવત્ અનંતા દશપ્રદેશી સ્કંધ, અનંતા સંખ્યાતપ્રદેશી - અસંખ્યાતપ્રદેશી - અનંત પ્રદેશી સ્કંધ છે, માટે કહ્યું.

[૩૨૪] ભગવન્ ! પરમાણુ પુદ્ગલના કેટલા પર્યાયો છે ? ગૌતમ ! અનંતા. ભગવન્ ! એમ કેમ કહ્યું ? ગૌતમ ! પરમાણુ એક પુદ્ગલ, બીજાની અપેક્ષાથી દ્રવ્ય-પ્રદેશ-અવગાહનારૂપે તુલ્ય છે. સ્થિતિથી કદાચ હીન, તુલ્ય કે અધિક છે. જો હીન હોય તો અસંખ્યાત ભાગ હીન કે સંખ્યાતભાગ કે સંખ્યાતગુણ કે અસંખ્યાત ગુણ હીન હોય. જો અધિક હોય તો અસંખ્યાતભાગ યાવત્ અસંખ્યાતગુણ અધિક હોય. કાળા વર્ણ પર્યાયથી કદાચ હીન, તુલ્ય કે અધિક હોય. જો હીન હોય તો અનંતભાગ-અસંખ્યાતભાગ-સંખ્યાતભાગ-સંખ્યાતગુણ-અસંખ્યાતગુણ-અનંતગુણહીન હોય. જો અધિક હોય તો અનંતભાગ યાવત્ અનંતગુણ અધિક હોય.

એ પ્રમાણે બાકીના વર્ણો, ગંધ-રસ-સ્પર્શ પર્યાયથી છ સ્થાનપતિત છે. સ્પર્શમાં શીત, ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ, રૂક્ષ પર્યાય વડે પણ છ સ્થાન પતિત છે. માટે ગૌતમ ! તેના અનંત પર્યાયો કહ્યા.

દ્વિપ્રદેશિક સ્કંધોનો પ્રશ્ન. ગૌતમ ! અનંતા પર્યાયો છે. એમ કેમ કહ્યું ? એક દ્વિપ્રદેશી સ્કંધ, બીજાની અપેક્ષાથી દ્રવ્ય અને પ્રદેશ રૂપે તુલ્ય છે. અવગાહનાથી કદાચ ન્યૂન, તુલ્ય કે અધિક હોય. જો ન્યૂન હોય તો પ્રદેશન્યૂન અને અધિક હોય તો પ્રદેશ અધિક હોય. સ્થિતિ વડે ચતુઃસ્થાનપતિત હોય. વર્ણાદિ અને ઉક્ત ચાર સ્પર્શથી છ સ્થાનપતિત હોય.

એ પ્રમાણે ત્રિપ્રદેશી સ્કંધ છે. પણ અવગાહના વડે કદાચ ન્યૂન, તુલ્ય કે અધિક હોય. ન્યૂન હોય તો એક કે બે પ્રદેશ ન્યૂન અને અધિક હોય તો એક કે બે પ્રદેશ અધિક હોય. એ પ્રમાણે દશ પ્રદેશી સ્કંધ સુધી કહેવું. પણ અવગાહનામાં પ્રદેશની વૃદ્ધિ દશ પ્રદેશ સુધી કરવી. અવગાહના નવપ્રદેશ ન્યૂન જાણવી.

સંખ્યાતપ્રદેશી સ્કંધનો પ્રશ્ન - ગૌતમ ! અનંતાપર્યાય છે. ભગવન્ ! એમ કેમ કહ્યું ? એક સંખ્યાતપ્રદેશી સ્કંધ, બીજાથી દ્રવ્યાર્થથી તુલ્ય છે, પ્રદેશરૂપે કદાચ ન્યૂન, તુલ્ય કે અધિક હોય. જો ન્યૂન હોય તો સંખ્યાત ભાગ કે સંખ્યાતગુણ ન્યૂન હોય. અધિક હોય તો એમ જ હોય. અવગાહનાથી

દ્વિસ્થાનપતિત, સ્થિતિથી યતુઃસ્થાન પતિત. વર્ણાદિ અને ઉક્ત ચાર સ્પર્શથી છ સ્થાન પતિત.

અસંખ્યાતપ્રદેશી સ્કંધનો પ્રશ્ન - ગૌતમ ! અનંતા પર્યાયો છે. એમ કેમ કહ્યું ? ગૌતમ ! તે એકબીજાની અપેક્ષાથી દ્રવ્યથી તુલ્ય, પ્રદેશ અને અવગાહનાથી યતુઃસ્થાન પતિત, વર્ણાદિ અને ઉક્ત ચાર સ્પર્શથી છ સ્થાનપતિત હોય છે.

અનંતપ્રદેશી સ્કંધનો પ્રશ્ન - ગૌતમ ! અનંતા પર્યાયો છે. એમ કેમ કહ્યું ? એકબીજાની અપેક્ષાથી દ્રવ્યરૂપે તુલ્ય, પ્રદેશથી છ સ્થાનપતિત, અવગાહના અને સ્થિતિથી યતુઃસ્થાન પતિત છે. વર્ણાદિ ચાર પર્યાયોથી છ સ્થાન પતિત છે.

એકપ્રદેશાવગાટ પુદ્ગલોની સંખ્યા - તે અનંતા છે. એમ કેમ કહ્યું ? એકબીજાથી તે દ્રવ્યથી તુલ્ય, પ્રદેશથી છ સ્થાન પતિત, અવગાહનાથી તુલ્ય, સ્થિતિથી યતુઃસ્થાનપતિત, વર્ણાદિ અને ઉક્ત ચાર સ્પર્શથી છ સ્થાન પતિત છે. એ રીતે દ્વિપ્રદેશાવગાટ સંબંધે જાણવું.

સંખ્યાતપ્રદેશાવગાટ પુદ્ગલો અનંતા છે. કેમકે એક બીજાની અપેક્ષા તે દ્રવ્યથી તુલ્ય છે, પ્રદેશથી છ સ્થાન પતિત છે. અવગાહનાથી દ્વિસ્થાન પતિત, સ્થિતિથી યતુઃસ્થાન પતિત અને વર્ણાદિ તથા ઉક્ત ચાર સ્પર્શ વડે છ સ્થાન પતિત છે.

એક સમય સ્થિતિક પુદ્ગલો અનંતા છે. કેમકે તેઓ પરસ્પર દ્રવ્યથી તુલ્ય છે, પ્રદેશથી છ સ્થાન, અવગાહનાથી યતુઃસ્થાનપતિત, સ્થિતિથી તુલ્ય, વર્ણાદિ તથા આઠે સ્પર્શથી છસ્થાન પતિત છે. એ પ્રમાણે દશ સમય સ્થિતિક પુદ્ગલો જાણવા.

સંખ્યાત સમય સ્થિતિકમાં તેમજ છે, પણ તે સ્થિતિથી દ્વિસ્થાન પતિત છે. અસંખ્યાત સમયસ્થિતિક પુદ્ગલોમાં પણ તેમજ છે. પણ સ્થિતિ વડે તે યતુઃસ્થાનપતિત છે.

એક ગુણકાળા પુદ્ગલો ? અનંતા પર્યાયો છે. એમ કેમ ? તેઓ પરસ્પર દ્રવ્યરૂપે તુલ્ય, પ્રદેશથી છ સ્થાનપતિત, અવગાહના અને સ્થિતિથી યતુઃસ્થાનપતિત, કાળા વર્ણપર્યાયથી તુલ્ય, વર્ણાદિ ચારેથી છ સ્થાનપતિત છે. એ પ્રમાણે દશગુણકાળા પુદ્ગલો જાણવા.

સંખ્યાતગુણ કાળા પુદ્ગલોમાં એમજ છે, પણ સ્વસ્થાને દ્વિસ્થાનપતિત છે. એ રીતે અસંખ્યાતગુણ કાળા વર્ણમાં પણ જાણવું. પણ તે છ સ્થાનપતિત છે. આ પ્રમાણે બાકીના વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શની વક્તવ્યતા અનંતગુણ રૂક્ષ પુદ્ગલ સુધી કહેવી.

જઘન્ય અવગાહનાવાળા દ્વિપ્રદેશી સ્કંધ ? અનંતા પર્યાયો છે. કેમકે - પરસ્પર દ્રવ્ય-પ્રદેશ-અવગાહનાથી તુલ્ય છે, સ્થિતિથી યતુઃસ્થાન પતિત છે, વર્ણાદિ ચાર અને ઉક્ત ચાર સ્પર્શથી છ સ્થાન પતિત છે. - X - ઉત્કૃષ્ટ

અવગાહનાવાળામાં પણ એમજ જાણવું. મધ્યમ અવગાહનાવાળા દ્વિપ્રદેશી-સ્કંધ નથી.

જઘન્ય અવગાહનાવાળા ત્રિપ્રદેશી પુદ્ગલોની સંખ્યા ? તે અનંતા છે. દ્વિપ્રદેશી સ્કંધ મુજબ કહેવું. ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાવાળા સંબંધે પણ એમ જ છે. એ પ્રમાણે મધ્યમ અવગાહનામાં પણ છે.

જઘન્ય અવગાહનાવાળા યતુઃપ્રદેશી સ્કંધમાં પણ ત્રણે અવગાહનાવાળામાં તેમજ કહેવું. પણ મધ્યમમાં અવગાહના વડે કદાચ ન્યૂન, તુલ્ય કે અધિક હોય. જો ન્યૂન હોય તો પ્રદેશ ન્યૂન, અધિક હોય તો પ્રદેશ અધિક હોય. એ પ્રમાણે દશ પ્રદેશી સ્કંધ સુધી જાણવું. પણ મધ્યમ અવગાહનામાં પ્રદેશની વૃદ્ધિ કરવી.

જઘન્ય અવગાહનાવાળા સંખ્યાત પ્રદેશી પુદ્ગલોની સંખ્યા ? અનંતા પર્યાયો છે. કેમકે તે સ્કંધ પરસ્પર દ્રવ્યાર્થથી તુલ્ય, પ્રદેશાર્થથી દ્વિસ્થાનપતિત, અવગાહનાથી તુલ્ય, સ્થિતિથી યતુઃસ્થાનપતિત, વર્ણાદિ અને ચાર સ્પર્શથી છ સ્થાન પતિત છે. એમ ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાવાળાને પણ જાણવા. મધ્યમમાં પણ તેમજ છે. પરંતુ સ્વસ્થાનથી દ્વિસ્થાનપતિત છે.

જઘન્ય અવગાહનાવાળા અસંખ્યાતપ્રદેશી સ્કંધ વિશે પ્રશ્ન - અનંતા પર્યાયો છે. કેમકે તેઓ પરસ્પર દ્રવ્યથી તુલ્ય, પ્રદેશથી યતુઃસ્થાન પતિત છે. વર્ણાદિ તથા ચાર સ્પર્શથી છ સ્થાન પતિત છે. એ રીતે ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનામાં જાણવું. મધ્યમ અવગાહના સ્કંધમાં પણ એમ જ છે. પણ સ્વસ્થાનમાં યતુઃસ્થાનપતિત છે.

જઘન્ય અવગાહનાવાળા અનંતપ્રદેશી સ્કંધની પૃચ્છા-તેના અનંત પર્યાયો છે. કેમકે - તેઓ પરસ્પર દ્રવ્યાર્થથી તુલ્ય છે. પ્રદેશાર્થથી છ સ્થાન પતિત, અવગાહનાથી તુલ્ય, સ્થિતિથી છ સ્થાન પતિત, વર્ણાદિ અને ઉક્ત ચાર સ્પર્શ વડે છ સ્થાન પતિત છે. ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાવાળા અનંતપ્રદેશી સ્કંધનો પ્રશ્ન - તેના અનંતપર્યાયો છે. કેમકે - તેઓ પરસ્પર દ્રવ્યથી તુલ્ય છે, પ્રદેશથી છ સ્થાનપતિત છે. અવગાહના અને સ્થિતિ પણ યતુઃસ્થાનપતિત છે. વર્ણાદિ અને આઠે સ્પર્શ વડે છ સ્થાનપતિત છે.

જઘન્યસ્થિતિક પરમાણુ પુદ્ગલોનો પ્રશ્ન - તેઓના અનંતા પર્યાયો છે. કેમકે - તેઓ પરસ્પર દ્રવ્ય-પ્રદેશ-અવગાહના અને સ્થિતિથી તુલ્ય છે. વર્ણાદિ અને બે સ્પર્શથી છ સ્થાન પતિત છે. એમ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિક પરમાણુને પણ જાણવા. મધ્યમસ્થિતિકમાં પણ એમ જ છે. પરંતુ સ્થિતિ વડે યતુઃસ્થાનપતિત છે.

જઘન્યસ્થિતિક દ્વિપ્રદેશી સ્કંધનો પ્રશ્ન - તેના અનંતા પર્યાયો છે. કેમકે - તેઓ પરસ્પર દ્રવ્ય અને પ્રદેશથી તુલ્ય છે. અવગાહનારૂપે કદાચ ન્યૂન, તુલ્ય કે અધિક હોય. જો ન્યૂન હોય તો પ્રદેશ ન્યૂન અને અધિક હોય તો પ્રદેશ અધિક હોય. સ્થિતિ વડે તુલ્ય, વર્ણાદિ અને ચાર સ્પર્શ વડે છ સ્થાનપતિત

હોય. એ પ્રમાણે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિકને જાણવા. મધ્યમ સ્થિતિકમાં પણ એમ જ જાણવું, પણ સ્થિતિ વડે ચતુઃસ્થાન પતિત હોય છે. એ પ્રમાણે દશ પ્રદેશી સુધી જાણવું. પણ પ્રદેશની વૃદ્ધિ કરવી.

જઘન્ય સ્થિતિક સંખ્યાતપ્રદેશી સ્કંધનો પ્રશ્ન. તેને અનંતા પર્યાયો છે. કેમકે - તેઓ પરસ્પર દ્રવ્યથી તુલ્ય, પ્રદેશ અને અવગાહનાથી દ્વિસ્થાનપતિત, સ્થિતિથી તુલ્ય, વર્ણાદિ અને ચાર સ્પર્શથી છ સ્થાન પતિત છે. એ પ્રમાણે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિકમાં કહેવું. મધ્યમ સ્થિતિક તેમજ છે. પણ સ્થિતિથી ચતુઃસ્થાન પતિત છે.

જઘન્યસ્થિતિક અસંખ્યાતપ્રદેશીક પુદ્ગલોનો પ્રશ્ન—તેના અનંતા પર્યાયો છે. કેમકે - તેઓ પરસ્પર દ્રવ્યથી તુલ્ય છે, પ્રદેશ અને અવગાહનાથી ચતુઃસ્થાનપતિત, સ્થિતિથી તુલ્ય, વર્ણાદિ અને ઉક્ત ચાર સ્પર્શ વડે છ સ્થાનપતિત છે. એ પ્રમાણે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિક છે. મધ્યમ સ્થિતિક પણ તેમજ છે. પણ સ્થિતિ વડે ચતુઃસ્થાનપતિત છે.

જઘન્યસ્થિતિક અનંતપ્રદેશીક સ્કંધનો પ્રશ્ન—તેના અનંતા પર્યાયો છે. કેમકે - તેઓ પરસ્પર દ્રવ્યાર્થથી તુલ્ય, પ્રદેશાર્થથી છ સ્થાનપતિત, અવગાહનાથી ચતુઃસ્થાન પતિત, સ્થિતિથી તુલ્ય, વર્ણાદિ તથા આઠે સ્પર્શથી છ સ્થાન પતિત છે. એ પ્રમાણે ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિક જાણવા. મધ્યમસ્થિતિક એમ જ છે. પણ સ્થિતિથી ચતુઃસ્થાન પતિત.

જઘન્ય કાળા વર્ણવાળા પરમાણુ પુદ્ગલનો પ્રશ્ન - તેના અનંત પર્યાયો છે. કેમકે - તેઓ પરસ્પર દ્રવ્ય-પ્રદેશ-અવગાહનારૂપે તુલ્ય છે, સ્થિતિથી ચતુઃસ્થાન પતિત છે, કાળા વર્ણપર્યાયથી તુલ્ય છે, બાકીના વર્ણો નથી. ગંધ, રસ, બે સ્પર્શથી છ સ્થાનપતિત છે. એ પ્રમાણે ઉત્કૃષ્ટ કાળા વર્ણવાળા પરમાણુમાં જાણવું. મધ્યમ કાળાવર્ણવાળામાં પણ તેમજ છે. પણ સ્વસ્થાનથી છ સ્થાન પતિત છે.

જઘન્યકાળા વર્ણવાળા દ્વિપ્રદેશી સ્કંધનો પ્રશ્ન - તેના અનંતા પર્યાયો છે. કેમકે - તેઓ પરસ્પર દ્રવ્ય અને પ્રદેશથી તુલ્ય છે, અવગાહનાથી કદાચ ન્યૂન, તુલ્ય કે અધિક હોય. જો ન્યૂન હોય તો પ્રદેશ ન્યૂન હોય, અધિક હોય તો પ્રદેશ અધિક છે. સ્થિતિથી ચતુઃસ્થાન પતિત, કાળા વર્ણપર્યાયથી તુલ્ય, બાકીના વર્ણાદિ અને ચાર સ્પર્શ વડે છ સ્થાનપતિત છે. એમ ઉત્કૃષ્ટ કાળા વર્ણને જાણવા. મધ્યમ કાળા વર્ણવાળામાં પણ તેમજ છે. પરંતુ સ્વસ્થાનથી છ સ્થાન પતિત છે. એ પ્રમાણે યાવત્ દશપ્રદેશી સ્કંધ સુધી જાણવું. પરંતુ અવગાહનામાં તે પ્રમાણે જ પ્રદેશવૃદ્ધિ કરવી.

જઘન્ય ગુણ કાળા સંખ્યાત પ્રદેશી સ્કંધોનો પ્રશ્ન - તેના અનંતા પર્યાયો છે. કેમકે - તેઓ પરસ્પર દ્રવ્યથી તુલ્ય, પ્રદેશ અને અવગાહનાથી દ્વિસ્થાનપતિત

છે, સ્થિતિથી ચતુઃસ્થાનપતિત છે. કાળા વર્ણ પર્યાયથી તુલ્ય છે. બાકીના વર્ણાદિ અને ઉક્ત ચાર સ્પર્શ વડે છ સ્થાનપતિત છે. એ પ્રમાણે ઉત્કૃષ્ટ કાળા વર્ણવાળા પણ છે. મધ્યમ કાળા વર્ણવાળા પણ એમજ છે. પણ સ્વસ્થાનથી છ સ્થાન પતિત હોય છે.

જઘન્યગુણ કાળા અસંખ્યાત પ્રદેશી સ્કંધનો પ્રશ્ન - તેઓના અનંતા પર્યાયો છે. કેમકે - તેઓ પરસ્પર દ્રવ્યથી તુલ્ય છે. પ્રદેશ અને સ્થિતિથી ચતુઃસ્થાન પતિત છે. કાળા વર્ણપર્યાયથી તુલ્ય છે. બાકીના વર્ણાદિ અને ઉક્ત ચાર સ્પર્શથી છ સ્થાન પતિત છે. અવગાહનાથી ચતુઃસ્થાન પતિત છે. એ રીતે ઉત્કૃષ્ટકાળા વર્ણવાળા છે. મધ્યમ પણ એમજ છે. પણ સ્વસ્થાનથી છ સ્થાનપતિત છે.

જઘન્ય ગુણ કાળા અનંતપ્રદેશી પુદ્ગલોનો પ્રશ્ન - તેના અનંતા પર્યાયો છે. કેમકે - તેઓ પરસ્પર દ્રવ્યથી તુલ્ય, પ્રદેશથી છ સ્થાન પતિત, અવગાહનાથી ચાર સ્થાન પતિત, સ્થિતિ પણ તેમજ, કાળા વર્ણ પર્યાયથી તુલ્ય, બાકીના વર્ણાદિ અને આઠ સ્પર્શથી છ સ્થાન પતિત છે. એ પ્રમાણે ઉત્કૃષ્ટ કાળા વર્ણમાં જાણવું. મધ્યમ કાળા વર્ણમાં એમજ છે. પણ સ્વસ્થાનથી છ સ્થાન પતિત છે.

એ પ્રમાણે નીલ, લાલ, પીળા, ઘોળા, ઝંને ગંધ, પાંચે રસની વક્તવ્યતા પણ કહેવી. પણ સુગંધીવાળા પરમાણુ પુદ્ગલને દુર્ગંધી ન કહેવા, દુર્ગંધીવાળાને સુગંધી ન કહેવા. એક રસમાં બીજા રસો ન કહેવા.

જઘન્ય કર્કશ ગુણવાળા અનંતપ્રદેશી સ્કંધનો પ્રશ્ન - તેના અનંત પર્યાયો છે. કેમકે - તેઓ પરસ્પર દ્રવ્યથી તુલ્ય, પ્રદેશથી છ સ્થાનપતિત, અવગાહના અને સ્થિતિથી ચતુઃસ્થાનપતિત, વર્ણાદિ ચારથી છ સ્થાન પતિત છે. કર્કશ સ્પર્શ પર્યાયથી તુલ્ય, બાકીના સાતે સ્પર્શ પર્યાય વડે છ સ્થાનપતિત છે. એ રીતે ઉત્કૃષ્ટ કર્કશ ગુણવાળાને જાણવા. મધ્યમ કર્કશ ગુણવાળાને એમજ જાણવા. પણ સ્વ સ્થાનથી છ સ્થાન પતિત છે. એમ મૃદુ, ગુરુ, લઘુ સ્પર્શમાં પણ કહેવું.

જઘન્ય શીતગુણવાળા પરમાણુ પુદ્ગલના પ્રશ્ન - તેના અનંતા પર્યાયો છે. કેમકે - તેઓ પરસ્પર દ્રવ્ય-પ્રદેશ-અવગાહના રૂપે તુલ્ય છે. સ્થિતિથી ચતુઃસ્થાન પતિત, વર્ણ-ગંધ-રસથી છ સ્થાન પતિત, શીત સ્પર્શથી તુલ્ય, ઉષ્ણ સ્પર્શ નથી, સ્નિગ્ધ અને રુક્ષ સ્પર્શ પર્યાયથી છ સ્થાન પતિત છે.

જઘન્ય શીતગુણવાળા દ્વિપ્રદેશી પુદ્ગલોનો પ્રશ્ન - તેના અનંત પર્યાયો છે. કેમકે - તેઓ પરસ્પર દ્રવ્ય અને પ્રદેશથી તુલ્ય છે, અવગાહનાથી કદાચ તુલ્ય, ન્યૂન કે અધિક છે. જો ન્યૂન હોય તો પ્રદેશ ન્યૂન, અધિક હોય તો પ્રદેશ અધિક હોય. સ્થિતિથી ચતુઃસ્થાન પતિત હોય. વર્ણ, ગંધ, રસપર્યાયથી છ સ્થાન પતિત છે. શીતસ્પર્શથી તુલ્ય છે. ઉષ્ણ-સ્નિગ્ધ-રુક્ષ સ્પર્શ પર્યાયથી છ

સ્થાનપતિત છે. એ પ્રમાણે ઉત્કૃષ્ટ શીતગુણવાળા જાણવા. મધ્યમશીતગુણવાળા પણ તેમજ છે. પણ સ્વસ્થાનથી છ સ્થાન પતિત છે. એમ દશ પ્રદેશી સ્કંધ સુધી જાણવું, પણ અવગાહના વડે પ્રદેશની વૃદ્ધિ કરવી - X -

જઘન્ય શીતગુણવાળા સંખ્યાત પ્રદેશી સ્કંધનો પ્રશ્ન - તેના અનંતા પર્યાયો છે. કેમકે તેઓ પરસ્પર દ્રવ્યથી તુલ્ય, પ્રદેશ અને અવગાહનાથી દ્વિસ્થાન પતિત, સ્થિતિથી ચતુઃસ્થાન પતિત વર્ણાદિથી છ સ્થાન પતિત, શીત સ્પર્શપર્યાયથી તુલ્ય, ઉષ્ણ-સ્નિગ્ધ-રૂક્ષપર્યાયથી છ સ્થાનપતિત છે. એ પ્રમાણે ઉત્કૃષ્ટશીત ગુણવાળા જાણવા. મધ્યમ શીતગુણવાળા તેમજ છે. પરંતુ સ્વસ્થાનને આશ્રીને તે છસ્થાનપતિત હોય છે.

જઘન્ય શીતગુણવાળા અસંખ્યાતપ્રદેશી પુદ્ગલોનો પ્રશ્ન-તેઓના અનંત પર્યાયો છે. કેમકે - તેઓ પરસ્પર દ્રવ્યથી તુલ્ય, પ્રદેશ-અવગાહના અને સ્થિતિથી ચતુઃસ્થાન પતિત, વર્ણાદિથી છ સ્થાન પતિત, શીતસ્પર્શપર્યાયથી તુલ્ય, ઉષ્ણ-સ્નિગ્ધ-રૂક્ષ સ્પર્શથી છ સ્થાન પતિત છે. એ પ્રમાણે ઉત્કૃષ્ટ શીત સ્પર્શવાળા જાણવા. મધ્યમ તેમજ છે. પણ સ્વ સ્થાનને આશ્રીને છ સ્થાન પતિત છે.

જઘન્ય શીતગુણવાળા અનંતપ્રદેશી પુદ્ગલોનો પ્રશ્ન - તેના અનંતા પર્યાયો છે. કેમકે - તેઓ પરસ્પર દ્રવ્યથી તુલ્ય, પ્રદેશથી છ સ્થાન પતિત, અવગાહના અને સ્થિતિથી ચતુઃસ્થાન પતિત, વર્ણાદિ પર્યાયથી છ સ્થાનપતિત, શીત સ્પર્શથી તુલ્ય, બાકીના સાતે સ્પર્શથી છ સ્થાનપતિત છે.

એ પ્રમાણે ઉત્કૃષ્ટ શીત સ્પર્શવાળા જાણવા. મધ્યમશીત સ્પર્શવાળા તેમજ છે. પણ સ્વસ્થાનથી છ સ્થાન પતિત છે. એ પ્રમાણે ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ, રૂક્ષ સ્પર્શમાં પણ જાણવું. પરમાણુ પુદ્ગલમાં તેમજ છે પણ બધાંને પ્રતિપક્ષ વર્ણાદિ ન કહેવા.

[૩૨૫] જઘન્ય પ્રદેશિક સ્કંધોનો પ્રશ્ન - તેઓના અનંત પર્યાયો છે. કેમકે - તેઓ પરસ્પર દ્રવ્યાર્થ-પ્રદેશાર્થથી તુલ્ય, અવગાહના રૂપે કદાચ ન્યૂન, તુલ્ય કે અધિક હોય. જો ન્યૂન હોય તો પ્રદેશન્યૂન અને અધિક હોય તો પ્રદેશ અધિક હોય. સ્થિતિ વડે ચતુઃસ્થાન પતિત, વર્ણાદિ અને ઉક્ત ચાર સ્પર્શ પર્યાયથી છ સ્થાન પતિત હોય છે.

ઉત્કૃષ્ટપ્રદેશવાળા સ્કંધોનો પ્રશ્ન - તેઓના અનંત પર્યાયો છે. કેમકે - તેઓ પરસ્પર દ્રવ્ય અને પ્રદેશથી તુલ્ય છે. અવગાહના અને સ્થિતિથી ચતુઃસ્થાન પતિત, વર્ણાદિ અને આઠ સ્પર્શ પર્યાયો વડે છ સ્થાન પતિત હોય છે. મધ્યમપ્રદેશ પરિમાણવાળા સ્કંધોના કેટલા પર્યાય છે ? અનંત. કઈ રીતે ? તેઓ પરસ્પર દ્રવ્યાર્થથી તુલ્ય છે, પ્રદેશાર્થથી છ સ્થાન પતિત, અવગાહના અને સ્થિતિથી ચતુઃસ્થાન પતિત, વર્ણાદિ અને આઠ સ્પર્શ પર્યાયોથી છ સ્થાન પતિત છે.

જઘન્ય અવગાહનાવાળા પુદ્ગલોનો પ્રશ્ન - તેના અનંતા પર્યાયો છે.

કેમકે - તેઓ પરસ્પર દ્રવ્યાર્થથી તુલ્ય, પ્રદેશાર્થથી છ સ્થાન પતિત, અવગાહનાથી તુલ્ય, સ્થિતિથી ચતુઃસ્થાનપતિત, વર્ણાદિ અને આઠ સ્પર્શ પર્યાયથી છ સ્થાન પતિત છે. ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાવાળામાં એમ જ જાણવું, પણ સ્થિતિથી તુલ્ય છે. મધ્યમાવગાહના પુદ્ગલોના અનંત પર્યાયો છે. કેમકે - તેઓ પરસ્પર દ્રવ્યથી તુલ્ય છે, પ્રદેશથી છ સ્થાન પતિત, અવગાહના અને સ્થિતિથી ચતુઃસ્થાન પતિત, વર્ણાદિ અને આઠ સ્પર્શ પર્યાયથી છ સ્થાન પતિત છે.

જઘન્યસ્થિતિક પુદ્ગલોનો પ્રશ્ન - તેના અનંત પર્યાયો છે. કેમકે - તેઓ પરસ્પર દ્રવ્યાર્થથી તુલ્ય, પ્રદેશાર્થથી છ સ્થાન પતિત, અવગાહનાથી ચતુઃસ્થાન પતિત, સ્થિતિથી તુલ્ય, વર્ણાદિ અને આઠ સ્પર્શ પર્યાયથી છ સ્થાનપતિત છે. એ પ્રમાણે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિક જાણવા. મધ્યમ સ્થિતિક તેમજ છે. પણ સ્થિતિથી ચતુઃસ્થાન પતિત છે.

જઘન્યગુણ કાળા પુદ્ગલોનો પ્રશ્ન - તેના અનંત પર્યાય છે. કેમકે - તેઓ પરસ્પર દ્રવ્યાર્થથી તુલ્ય, પ્રદેશાર્થથી છ સ્થાન પતિત, અવગાહના અને સ્થિતિથી ચતુઃસ્થાન પતિત, કાળા વર્ણ પર્યાયથી તુલ્ય, બાકીના વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ પર્યાયથી છ સ્થાન પતિત છે - X - એમ ઉત્કૃષ્ટ કાળા વર્ણવાળા માટે જાણવું, મધ્યમ ગુણ કાળા પણ તેમજ છે. પણ સ્વસ્થાનને આશ્રીને છ સ્થાન પતિત છે.

કાળા વર્ણ માફક બાકીના વર્ણો, ગંધ-રસ-સ્પર્શની વક્તવ્યતા કહેવી - X -

● વિવેચન-૩૨૨ થી ૩૨૫ :-

અજીવ પર્યાયો બે ભેદે - રૂપી અને અરૂપી. રૂપ એ ગંધ, રસ અને સ્પર્શનું સૂચક છે. તેથી રૂપાદિ જેને છે, તે રૂપી. તેવા રૂપી અજીવના પર્યાયો - પુદ્ગલના પર્યાયો કહેવાય છે. તેથી વિપરીત અરૂપી અજીવના પર્યાયો છે. રૂપી અજીવના પર્યાયો દશ ભેદે - ધર્માસ્તિકાયાદિ.

ધર્માસ્તિકાય - પ્રદેશના પ્રચયરૂપ દ્રવ્ય છે, તેના અર્ધાદિ રૂપ વિભાગ તે ધર્માસ્તિકાય દેશ, તેનો નિર્વિભાગ સૂક્ષ્મ ભાગ તે પ્રદેશ. એ પ્રમાણે અધર્માસ્તિકાયાદિને કહેવા. - X - (પ્રશ્ન) અહીં પર્યાયો કહેવાને આરંભેલ છતાં દ્રવ્ય માત્રનો ઉપન્યાસ કેમ ? [ઉત્તર] પર્યાય અને પર્યાયીનો અભેદ બતાવવા માટે દ્રવ્યનો ઉપન્યાસ કર્યો છે.

તે સ્કંધાદિ પ્રત્યેક સંખ્યાતા, અસંખ્યાતા, અનંતા છે ? અનંતા છે. “શા હેતુથી ?” ઇત્યાદિ પાઠ સિદ્ધ જાણવું.

હવે દંડક-પાઠકમથી પરમાણુ પુદ્ગલાદિના પર્યાયો વિચારવા યોગ્ય છે. કમ આ રીતે - પહેલા સામાન્યથી પરમાણુ આદિ, પછી એક પ્રદેશાદિ અવગાહ પરમાણુ આદિ, પછી એક સમયાદિ સ્થિતિક પરમાણુ આદિ, પછી એક ગુણ કાળા આદિ, પછી જઘન્યાદિ અવગાહના, પછી જઘન્ય સ્થિત્યાદિ, પછી જઘન્ય ગુણ કાળા વગેરે,

પછી જઘન્ય પ્રદેશાદિના ભેદ વડે વિચાર કરવો યોગ્ય છે. - X -

પહેલા પરમાણુ આદિનો સામાન્ય વિચાર, પછી ક્ષેત્રાદિ સહિત પરમાણુ આદિનો વિચાર, આદિથી કાળ અને ભાવ લેવા. - X - X - પછી જઘન્ય અવગાહનાદિવાળા પરમાણુ આદિ. આદિ શબ્દથી મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ લેવા, સ્થિતિ અને કાળા વર્ણાદિના ત્રણે ભેદો લેવા. પછી જઘન્ય, ઉત્કૃષ્ટ અને મધ્યમ પ્રદેશવાળાનો વિચાર કરવો.

પહેલા પરમાણુનો વિચાર કરે છે - પરમાણુ સ્થિતિ વડે ચાર સ્થાન પતિત છે. કેમકે એક સમયથી આરંભી અસંખ્યાતાકાળ સુધી એક સ્થાને રહે છે. કાળા વગેરે વર્ણના પર્યાયથી ષટ્સ્થાન પતિત છે, કેમકે એક પરમાણુના અનંત પર્યાય અવિરોધપણે છે. - X - X -

પરમાણુથી આરંભી અસંખ્યાતપ્રદેશી સ્કંધ સુધી કેટલાંક અનંતપ્રદેશી સ્કંધોનો તથા એકપ્રદેશાવગાટથી સંખ્યાત પ્રદેશાવગાટ સ્કંધોને શીત, ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ, રૂક્ષરૂપ ચાર સ્પર્શો હોય છે. માટે તે સ્પર્શો વડે જ પરમાણુ આદિ છ સ્થાન પતિત હોય છે. દ્વિપ્રદેશી સ્કંધ અવગાહના રૂપે કદાચ ન્યૂન, તુલ્ય કે અધિક હોય. બંને દ્વિપ્રદેશી સ્કંધો દ્વિપ્રદેશાવગાટ, એક પ્રદેશાવગાટ હોય ત્યારે બંને તુલ્ય અવગાહનાવાળા હોય છે. પણ જો એક દ્વિપ્રદેશાવગાટ અને બીજો એક પ્રદેશાવગાટ હોય ત્યારે એક પ્રદેશ ન્યૂન અને બીજો અપેક્ષાએ પ્રદેશ અધિક હોય છે. - X - ઈત્યાદિ આગળ-આગળ બે પ્રદેશાદિ ન્યૂન કે અધિક કહેવા.

સંખ્યાતપ્રદેશિક સૂત્રમાં સંખ્યાત પ્રદેશી સ્કંધ અવગાહના રૂપે દ્વિસ્થાન પતિત હોય છે. તે દ્વિસ્થાનક સંખ્યાતભાગ અને સંખ્યાત ગુણ વડે જાણવા. અસંખ્યાત પ્રદેશી સ્કંધમાં અવગાહનારૂપે ચતુઃ સ્થાનકો હોય છે. તે ચાર સ્થાનક અસંખ્યાત ભાગ, સંખ્યાત ભાગ, સંખ્યાત ગુણ, અસંખ્યાત ગુણ વડે જાણવા. અનંતપ્રદેશી સ્કંધમાં પણ અવગાહનારૂપે ચાર સ્થાનકો જાણવા. - X -

એક પ્રદેશાવગાટ પુદ્ગલોના કેટલા પર્યાયો છે ? વગેરે સૂત્ર છે. અહીં એક પ્રદેશાવગાટ પુદ્ગલો દ્રવ્યથી તુલ્ય અને પ્રદેશથી છ સ્થાન પતિત હોય છે. કેમકે અમુક એક પ્રદેશને આશ્રીને રહેલ પરમાણુ આદિ દ્રવ્ય છે, અને આ બીજા એક પ્રદેશને આશ્રીને રહેલ દ્વિપ્રદેશાદિ સ્કંધ પણ દ્રવ્ય છે. માટે દ્રવ્યાર્થરૂપે તુલ્ય છે. પ્રદેશાર્થથી છ સ્થાન પતિત છે. કેમકે અનંતપ્રદેશી સ્કંધની પણ એક પ્રદેશમાં અવગાહનાનો સંભવ છે. એ રીતે સ્થિતિ અને ભાવથી પણ વિચારવું.

જઘન્ય અવગાહનાવાળા દ્વિપ્રદેશી સ્કંધોના પર્યાયો કેટલા છે ? ઈત્યાદિ. દ્વિપ્રદેશીની જઘન્ય અવગાહના એક પ્રદેશરૂપ છે ઉત્કૃષ્ટ દ્વિપ્રદેશરૂપ છે. અહીં વચ્ચે અંતર ન હોવાથી મધ્યમાવગાહના નથી. - X - ત્રિપ્રદેશિક સ્કંધની જઘન્ય અવગાહના એક પ્રદેશરૂપ, મધ્યમ અવગાહના દ્વિપ્રદેશરૂપ, ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના ત્રિપ્રદેશરૂપ છે.

ચતુઃપ્રદેશાદિમાં મધ્યમ અવગાહના બે કે તેથી વધુ પ્રદેશરૂપ યશે. તેથી અવગાહનામાં એક કે વધુ પ્રદેશ ન્યૂન-અધિક થાય. યાવત્ દશપ્રદેશીમાં મધ્યમ

અવગાહના સાત પ્રદેશ ન્યૂન કે અધિક યશે.

બાકીનું સૂત્ર સુગમ હોવાથી સ્વયં વિચારવું.

અનંત પ્રદેશી સ્કંધની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાના વિચારમાં ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાવાળો અનંતપ્રદેશી સ્કંધ તે કહેવાય કે જે સમસ્ત લોકવ્યાપી હોય. તે અચિત મહાસ્કંધ કે કેવલિસમુદ્ધાતની અવસ્થામાં કર્મસ્કંધ જાણવો. તે બંનેનો પણ દંડ, કપાટ, મંથાન અને અંતર પૂરવા રૂપ ચાર સમયનો કાળ છે. માટે તુલ્ય કાળ છે.

બાકીના સૂત્રો સુગમ હોવાથી પદની સમાપ્તિ પર્યન્ત પૂર્વે કહેલી ભાવનાનુસાર સ્વયં જ ઉપયોગપૂર્વક વિચારવા. પણ જઘન્ય પ્રદેશવાળા સ્કંધો, દ્વિપ્રદેશિક અને ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશવાળા સ્કંધો સર્વોત્કૃષ્ટ અનંતપ્રદેશવાળા જાણવા.

મુનિ દીપરત્નસાગરે કરેલ
પદ-૫-નો ટીકાસહિતનો અનુવાદ પૂર્ણ

— X — X — X — X — X —

ભાગ-૨૦ પૂરો થયો

— ૦ — ૦ — ૦ — ૦ —

પ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર સટીક અનુવાદ

ભાગનો ક્રમ		પદોની સંખ્યા
૧	૨૦	૫૬-૧ થી ૫
૨	૨૧	૫૬-૬ થી ૨૦
૩	૨૨	૫૬-૨૧ થી ૩૬
ત્રણ ભાગોમાં આ આગમ વિભાજિત છે.		

આગમ સટીક અનુવાદનું વિભાગીકરણ

આગમનું નામ	ભાગ ક્રમાંક
આચારાંગ	૧ અને ૨
સૂત્રકૃતાંગ	૩ અને ૪
સ્થાનાંગ	૫ થી ૭
સમવાયાંગ	૮
ભગવતી	૯ થી ૧૩
જ્ઞાતાધર્મકથા	૧૪
ઉપાસકદશા, અંતકૃત્દશા, અનુતરોપપાતિકદશા, પ્રશ્નવ્યાકરણ	૧૫
વિપાકશ્રુત, ઔપપાતિક	૧૬
રાજપ્રશ્નીય	૧૭
જીવાજીવાભિગમ	૧૭ થી ૧૯
પ્રજ્ઞાપના	૨૦ થી ૨૨
સૂર્ય/ચંદ્ર-પ્રજ્ઞાપિ	૨૩, ૨૪
જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞાપિ	૨૫ થી ૨૭
નિરયાવલિકા પંચક અને પયપ્ત્તાસૂત્રો-૧૦+૧	૨૮
નિશીથ, વ્યવહાર, બૃહલ્કલ્પ	
દશાશ્રુતરર્કધ અને જીતકલ્પ	૨૯
મહાનિશીથ	૩૦
આવશ્યક	૩૧ થી ૩૪
પિંડનિર્યુક્તિ, ઓઘનિર્યુક્તિ	૩૫
દશવૈકાલિક	૩૬
ઉત્તરાધ્યયન	૩૭ થી ૩૯
નંદીસૂત્ર	૪૦
અનુયોગદ્વાર	૪૧
કલ્પ (બારસા) સૂત્ર	૪૨

॥ नमो नमो निम्मलदंसणस्स ॥

आगमसूत्र

सटीक अनुवाद

२१

अनुवाद श्रेणी सर्वक -

मुनि दीपरत्नसागर

બાલબ્રહ્મચારી શ્રી નેમિનાથાય નમઃ
 નમો નમો નિમ્મલદંસણસ્સ
 પ.પૂ. શ્રી આનંદ-દામા-લલિત-સુશીલ-સુધર્મસાગર ગુરૂભ્યો નમઃ

આગમસતીક અનુવાદ

પ્રજ્ઞાપના-૨

-: અનુવાદ-શ્રેણીના સર્જક :-

મુનિ દીપરત્નસાગર

તા. ૨૩/૧૦/૨૦૦૯

શુક્રવાર

૨૦૬૬ કા.સુ.પ

આગમ સતીક અનુવાદ
 ભાગ ૧ થી ૪૨ સંપૂર્ણ
 મૂલ્ય-રૂ-૧૦,૦૦૦

૦ શ્રી શ્રુત પ્રકાશન નિધિ ૦

સંપર્ક સ્થળ

આગમ આરાધના કેન્દ્ર, શીતલનાથ સોસાયટી
 ફ્લેટ નં. ૧૩, ચોથે માળે, બહાઈ સેન્ટર,
 ખાનપુર, અમદાવાદ.

આગમ સતીક અનુવાદના

આ ભાગ - **૨૧** માં છે...

૦ “પ્રજ્ઞાપના”-ઉપાંગસૂત્ર-૪-ના

—૦— ૫૬-૬-થી

આરંભીને

—૦— ૫૬-૨૦-સુધી

— x — x — x — x — x — x — x —

-: ટાઈપ સેટીંગ :-

શ્રી મહાકાલી એન્ટરપ્રાઈઝ
 ચાંદલોડિયા, અમદાવાદ.
 (M) 9824419736

-: મુદ્રક :-

નવપ્રભાત પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ
 ઘીકાંટા રોડ, અમદાવાદ.
 Tel. 079-25508631

૦ વંદના એ મહાન્ આત્માને ૦

વિક્રમ સંવત-૨૦૬૧માં ફાગણસુદ-૩ નો દિવસ અને મંગલપારેખના ખાંચામાં શ્રી શાંતિનાથ પરમાત્માની વર્ષગાંઠનો પ્રસંગ, અતિભવ્ય અને ઘણી જ લાંબી સ્થયાત્રાના પ્રયાણની ઘડીએ, આગમોના ટીકા સહિતના અનુવાદ કરવા માટેની મનોભાવનાનું જેમના મુખેથી વચન પ્રાગટ્ય થયું, અંતરના આશીર્વાદ, સૂરિમંત્રથી અભિમંત્રિત વાસ ચૂર્ણનો ક્ષેપ અને ધનરાશિની જવાબદારીના યથાશક્ય સ્વીકાર સહ જેમની કાર્ય પ્રેરણાની સરવાણીમાં બીજાતા મારા ચિત્તે આશિર્ષ અનેરો હર્ષોલ્લાસ અનુભવ્યો. જેમની હયાતી દરમ્યાન કે હયાતી બાદ પણ, જેમના નામસ્મરણ માત્રથી આ કાર્ય વિઘ્નરહિતપણે મૂર્ત સ્વરૂપને પામ્યું, એવા...

પૂજ્ય આચાર્યશ્રી ઋચકચંદ્રસૂરીશ્વરજી મ૦ ના
ચરણ કમળમાં સાદર કોટીશઃ વંદના

૦ કેમ ભૂલાય એ ગુરુદેવને પણ ? ૦

ચારિત્ર પ્રતિ અંતરંગ પ્રીતિથી યુક્ત, અનેક આત્માઓને પ્રવ્રજ્યા માર્ગે પ્રયાણ કરાવનાર, સંયમમૂર્તિ, પ્રતિ વર્ષ ઉપધાન તપ વડે શ્રાવકધર્મના દીક્ષા દાતા, શારીરિક સમસ્યાઓ વચ્ચે પણ બંને શાશ્વતી ઓળીની આરાધનાને ન ચૂકનારા, સાગર સમુદાયમાં ગચ્છાધિપતિ પદને શોભાવનારા અને સમર્થ શિષ્ય પરિવારયુક્ત એવા મહાન વિભૂતિરત્ન-

પૂજ્ય આચાર્યશ્રી દેવેન્દ્રસાગરસૂરીશ્વરજી મ૦

જેમના આજીવન અંતેવાસી, શાસનપ્રભાવક

પૂજ્ય આચાર્યશ્રી હર્ષસાગરસૂરિજી મ.સા.

જેમણે આ અનુવાદ કાર્ય માટે ઘણાં વર્ષો પૂર્વે પ્રેરણા કરેલી અને આ કાર્ય સાઘંત પાર પહોંચાડવા માટે વિપુલ ધનરાશિ મોકલાવી.

ઉક્ત બંને આચાર્ય ભગવંતોની અસીમ કૃપા અને તેઓ દ્વારા પ્રેરિત સંઘો થકી થયેલ ધનવર્ષાના બળે પ્રસ્તુત કાર્ય મૂર્તસ્વરૂપ પામ્યું.

આગમ સટીક અનુવાદના

આ ભાગ **૨૧** ની

સંપૂર્ણ દ્રવ્ય સહાયના પ્રેરણાદાતાશ્રી

પ.પૂ. આ.દેવ શ્રી ભક્તિસૂરીશ્વરજી મ.ના
સમુદાયવર્તી

પૂજ્ય આચાર્યશ્રી ઋચકચંદ્રસૂરીશ્વરજી

તેઓશ્રીની પ્રેરણાથી લાભલેનાર

શ્રી આદિનાથ જૈન શ્વે.મૂ.પૂ.સંઘ
નવસારી

અનુદાન દાતા

આગમ સટીક અનુવાદના કોઈ એક ભાગના સંપૂર્ણ સહાયકતા

સચ્ચારિત્ર યુડામણી પૂજ્ય ગચ્છાદિપતિ સ્વ. આચાર્યદેવ
શ્રીમદ્ દેવેન્દ્રસાગરસૂરીશ્વરજીના આજીવન અંતેવાસી
સદ્ગુણાનુરાગી પૂજ્ય આંદેવશ્રી હર્ષસાગરસૂરિજી મ.ની
જ્ઞાનઅનુમોદક પ્રેરણાથી પ્રેરિત
શ્રી અઠવાલાઈન્સ જૈન શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક સંઘ
તથા શ્રી શેઠ ફૂલચંદ કલ્યાણચંદ ઝવેરી ટ્રસ્ટ, સુરત.
૧૬ ભાગોના સંપૂર્ણ સહાયક થયેલ છે.

પરમપૂજ્ય સરળ સ્વભાવી, ભદ્રિક પરિણામી, શ્રુતાનુસંગી
સ્વ. આચાર્યદેવશ્રી વિજય ઋચકચંદ્રસૂરીશ્વરજી મ.સા.ની
પુનિત પ્રેરણાથી ૧૦ ભાગો માટે
નીચેના સંઘો સહાયક થયા છે.

(૧) શ્રી મંગલપારેખનો ખાંચો, જૈનસંઘ, અમદાવાદ	બે ભાગ.
(૨) શ્રી ભાવનગર જૈન શ્વે.મૂ.પૂ. સંઘ, ભાવનગર	બે ભાગ.
(૩) શ્રી આદિનાથ જૈન શ્વે. મૂ.પૂ. સંઘ, નવસારી	બે ભાગ.
(૪) શ્રી ગિરિરાજ સોસાયટી આદિનાથ જૈન સંઘ, બોટાદ	બે ભાગ.
(૫) શ્રી જૈન શ્વે. મૂ.પૂ. તપાગચ્છ સંઘ, બોટાદ	એક ભાગ.
(૬) શ્રી પાર્શ્વભક્તિદામ જૈન ધાર્મિક ટ્રસ્ટ, તણસા	એક ભાગ.

[પરમપૂજ્ય આચાર્યદેવ શ્રી ઋચકચંદ્રસૂરીશ્વરજીની પ્રેરણાથી તેમના સમુદાયવર્તી શ્રમણીવચાઓ તરફથી પ્રાપ્ત સહાયની નોંધ આગળ છે.]

સુવિશાલ ગચ્છાધિપતિ આચાર્યદેવેશ શ્રીમદ્ વિજય રામચંદ્ર સૂરીશ્વરજી મ.સા.ના સમુદાયવર્તી વૈયાવસ્ય પરાયણ પંચ્યાસ પ્રવર શ્રી વજસેનવિજયજી મ.સા.ની પ્રેરણાથી એક ભાગ- શ્રી હાલારતીર્થ આરાધના ધામ, વડાલિયા, સીંહણ, તરફથી

આગમ સટીક અનુવાદ શ્રેણીના સર્જક મુનિશ્રી દીપરત્નસાગરજીની પ્રેરણાથી આ બે દાતાઓએ મળીને એક ભાગ માટે સહાય કરી છે.

(૧) શ્રી જૈન શ્રે. મૂર્તિ. સંઘ, થાનગઢ

(૨) શાહ હંજરીમલજી ભૂરમલજી, કર્નૂલ.

પૂ.પૂ. ક્રિયાચરિત, પ્રભાવક, આદેય નામકર્મધર સ્વર્ગસ્થ આચાર્યદેવ શ્રીમદ્વિજય ઋચકચંદ્રસૂરીશ્વરજીથી પ્રેરિત પુન્યવંતી શ્રમણીવર્યાઓની પ્રેરણાથી પ્રાપ્ત અનુદાનો

૧- વર્ધમાન તપોનિધિ આચાર્યદેવ શ્રીમદ્વિજય ભક્તિસૂરીશ્વરજી સમુદાયવર્તી મિલનસાર સાધ્વીશ્રી સૌમ્યાપ્રજ્ઞાશ્રીજીની પ્રેરણાથી ત્રણ ભાગો માટેની દ્રવ્ય સહાય પ્રાપ્ત થઈ છે, તે આ પ્રમાણે—

- (૧) શ્રી કારેલીબાગ, શ્રે.મૂ.પૂ. જૈનસંઘ, વડોદરા.
- (૨) શ્રી કારેલીબાગ, જૈન સંઘની શ્રાવિકા બહેનો, વડોદરા.
- (૩) શ્રી ભગવાન નગરનો ટેકરો, જૈનસંઘ, અમદાવાદ.

૨- સુવિશાળ પરિવારયુક્તા સાધ્વીશ્રી ભાવપૂર્ણાશ્રીજી મ.ની પ્રેરણાથી “શ્રી ક્ષેત્રપાલ ભક્તિ ટ્રસ્ટ” - નવસારી તરફથી.

૩- વર્ધમાન તપોનિધિ પૂજ્ય આચાર્યદેવશ્રી ભક્તિસૂરીશ્વરજી મ.ના સમુદાયવર્તી પ.પૂ. સાધ્વીશ્રી ધ્યાનરસાશ્રીજી તથા સાધ્વીશ્રી પ્રફુલ્લિતાશ્રીજીની પ્રેરણાથી -

“શ્રી માંગરોળ જૈન શ્રે. તપ. સંઘ, માંગરોળ - તરફથી.

૪- પરમપૂજ્યા જયશ્રીજી-લાવણ્યશ્રીજી મંના પરિવારવર્તીની સાધ્વીશ્રી સત્યાનંદશ્રીજી મ.સા.ની પુનિત પ્રેરણાથી
 “શ્રી ગાંધીનગર જૈન સંઘ, બેંગલોર - તરફથી.”

૫- પરમપૂજ્ય ક્રિયારૂચીવંત આંદેવશ્રી ભક્તિસૂરીશ્વરજી મંના સમુદાયવર્તી શ્રમણીવર્યા મોક્ષનંદિતાશ્રીજી મંની પ્રેરણાથી
 “શ્રી વલ્લભનગર જૈન શ્વેંમૂંપૂં સંઘ, વલ્લભનગર, ઈન્દોર

પરમપૂજ્ય આગમોદ્ધારક, સામાચારી સંરક્ષક, બહુશ્રુત આચાર્યદેવ આનંદસાગરસૂરીશ્વરજી મ.સા.ના સમુદાયવર્તી શ્રુત અનુરાગીણી શ્રમણીવર્યાઓની પ્રેરણાથી પ્રાપ્ત સહાયો.

- (૧) પરમપૂજ્યા નીડરવક્તા સાધ્વીશ્રી ચંદ્રયજ્ઞાશ્રીજી મંથી પ્રેરિત
 -૧- શ્રી ત્રિલોકપદ્મ ચિંતામણિધામ જૈન સંઘ, અંધેરી, મુંબઈ.
 -૨- શ્રી મહાવીરનગર જૈન દહેરાસરજી ટ્રસ્ટ, નવસારી.

(૨) અપ્રતિમ વૈયાવૃત્યકારિકા પ.પૂ. મલય-પ્રગુણાશ્રીજી મંના શિષ્યા સુસંવાદી પરિવારયુક્તા સાધ્વીશ્રી પ્રશમશીલાશ્રીજી મંના શ્રુતાનુરાગી શિષ્યા સાંશ્રી પ્રશમરત્નાશ્રીજીની પ્રેરણાથી-
 “શ્રી શ્વેતાંબર જૈન તપાગચ્છ સંઘ,” વાંકાનેર.

(૩) પરમપૂજ્યા માતૃહૃદયા સાધ્વીશ્રી અમિતગુણાશ્રીજી મ.ની પ્રેરણાથી
 - “શ્રી આદિનાથ જૈન શ્વેં સંઘ,” ભોપાલ.

(૪) પરમપૂજ્યા વર્ધમાનતપસાધિકા, શતાવધાની સાધ્વીશ્રી અમિત-ગુણાશ્રીજી મ.ની પ્રેરણાથી-૧૦૦ ઓળીની પૂર્ણાહૂતિ નિમિત્તે
 “કરચેલીયા જૈન શ્વેં મહાજન પેટી,” કરચેલીયા, સુરત.

(૫) શ્રમણીવર્યા ભક્તિરસિક પૂજ્ય મલયાશ્રીજી મંના વ્યવરદક્ષ શિષ્યા સાધ્વીશ્રી હિતજ્ઞાશ્રીજી મંની પ્રેરણાથી

“શ્રી જૈન મર્યન્ટ સંઘની શ્રાવિકા બહેનો, અમદાવાદ.

(૬) પરમપૂજ્યા મલય-કૈવલ્ય-ભવ્યાનંદશ્રીજી મંના સુવિનિતા મિષ્ટ ભાષી, તપસ્વીરત્ના સાધ્વીશ્રી પૂર્ણજ્ઞાશ્રીજીની પ્રેરણાથી

“સર્વોદય પાર્શ્વનાથ ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ,” મુંબઈ

આગમ-સટીક અનુવાદ સહાયકો

(૧) પ.પૂ. ભગવતીજી દેશનાદક્ષ આદેવશ્રી નરદેવસાગરસૂરિજી મંસાંની પ્રેરણાથી - “શ્રી વિશાશ્રીમાળી તપગચ્છ જ્ઞાતિ,” જામનગર.

(૨) વર્ધમાન તપોનિધિ પૂજ્ય આ.દેવ શ્રી વિજય પ્રબાકરસૂરીશ્વરજી મંની પ્રેરણાથી - “અભિનવ જૈન શ્રેમૂંપૂં સંઘ,” અમદાવાદ.

(૩) શ્રુતસંશોધનરસિક પૂજ્ય આદેવશ્રી મુનિચંદ્રસૂરિજી મંની પ્રેરણાથી - “શ્રી વિજયભદ્ર ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ,” ભીલડીયાજી.

(૪) પ.પૂ. જયલાવણ્યશ્રીજી મંસાંના સુશિષ્યા સાં સૂર્યભાશ્રીજી મંની પ્રેરણાથી - “શ્રી ભગવતી” નગર ઉપાશ્રયની બહેનો,” અમદાવાદ.

(૫) પરમપૂજ્યા વરધમાશ્રીજી મંના શિષ્યા તપસ્વીરત્ના સાધ્વીશ્રી પ્રીતિધર્માશ્રીજી મંની પાવન પ્રેરણાથી.

- (૧) શ્રી પાર્શ્વભક્તિ શ્રેમૂંપૂં જૈનસંઘ, ડોંબીવલી.

- (૨) શ્રી રાજાજી રોડ શ્રેમૂંપૂં તપાં જૈન સંઘ, ડોંબીવલી.

(૬) સ્વનામદાન્યા શ્રમણીવર્યાશ્રી સૌમ્યગુણાશ્રીજી મંની પ્રેરણાથી. “શ્રી પરમ આનંદ શ્રેમૂંપૂં જૈનસંઘ,” પાલડી, અમદાવાદ.

મુનિ દીપરત્નસાગરજી દ્વારા પ્રકાશિત સાહિત્ય-એક ઝલક
કુલ પ્રકાશનોનો અંક-૩૦૧

૧-આગમસુત્તાણિ-મૂલં

૪૯-પ્રકાશનો

આ સંપુટમાં મૂળ આગમો છે. જેમાં ૪૫ આગમો ૪૫ અલગ-અલગ પુસ્તકોમાં મુદ્રિત કરાવાયેલ છે. ચાર વૈકલ્પિક આગમો પણ તેમાં સમાવાઈ ગયેલ છે. એ રીતે ૪૫ + ૪ કુલ (૪૯) આગમોનું આ સંપુટમાં સંપાદન છે. તેમજ પ્રત્યેક સૂત્રને અંતે પૂજ્ય સાગરાનંદસૂરિશ્વરજી સંપાદિત આગમો તથા તેની વૃત્તિના અંકો પણ ટાંક્યા છે.

અમારા આ પ્રકાશનમાં શ્રુતરકંઠ, શતક/અધ્યયન/વક્તરકાર/પદ, પ્રતિપત્તિ, ઉદ્દેશક, સૂત્ર/ગાથા આદિ સ્પષ્ટતથા બુદ્ધા નજરે પડે તેવી વિશિષ્ટ મુદ્રણકલાને પ્રયોજેલ છે. પુસ્તકો અલગ-અલગ અને નાના કદના હોવાથી વાંચન કે કંઠસ્થ કરવાની અતિ સરળતા રહે છે.

૪૫-આગમની પૂજા, પૂજન, રથયાત્રા કે શ્રી ગૌતમસ્વામી પૂજનાદિ માટે અલગ-અલગ પીસ્તાળીશ પુસ્તકો હોવાથી ગોઠવણી સરળ બને છે.

આગમસહકોસો, આગમનામકોસો, આગમવિષયદર્શન, આગમકથાનુયોગના મૂળ સંદર્ભ જોવા માટે આ પ્રકાશન વસાવવું જરૂરી જ છે. જેની કિંમત છે રૂ. ૧૫૦૦/- દર્શન-પૂજન માટે આજીવન ઉપયોગી છે.

૨. આગમ-ગુજરાતી અનુવાદ

૪૭-પ્રકાશનો

આપણા મૂળ આગમો અર્ધમાગધી ભાષામાં છે. જેઓ ભાષાજ્ઞાનથી વંચિત છે, શાસ્ત્રીય કારણોથી આગમના અભ્યાસથી વંચિત રહ્યા છે, આગમોની વાંચના પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી ઈત્યાદિ કારણે આગમિક પદાર્થોનું જ્ઞાન પામી શક્યા ન હોય તેવા ભવ્યાત્માઓ શ્રી કલ્પસૂત્ર માફક સરળતાથી આગમોનું વાંચન અને બોધ પ્રાપ્ત કરી શકે, તેમજ ભવભીરુ આત્માઓ પોતાનું જીવન માર્ગાનુસાર બનાવી શકે તેવું પ્રકાશન.

સાત ભાગોમાં સમાવિષ્ટ ૨૮૦૦ જેટલા પૃષ્ઠોમાં પીસ્તાળીશ આગમોનો અક્ષરશઃ અનુવાદ ધરાવતા આ “આગમદીપ” સંપુટમાં બીજા બે વૈકલ્પિક આગમોનું ગુજરાતી પણ આપેલ જ છે.

અંદાજે ૯૦,૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ મૂળ આગમનો આ ગુજરાતી અનુવાદ રૂ. ૨૦૦૦/-ની કિંમતે ઉપલબ્ધ થઈ શકે છે. પણ હાલ તેની એક પણ નકલ બચેલી નથી. એ જ અમારા આ પ્રકાશનની લોકપ્રિયતાનો પૂરાવો છે. અનેક પૂજ્યશ્રીએ આ ગુજરાતી અનુવાદનો સ્વાધ્યાયાદિ અર્થે ઉપયોગ કરેલો છે.

૩. આગમસુત્તાણિ-સટીક ૪૬-પ્રકાશનો

જેઓને મૂળ આગમો વાંચ્યા પછી તેની વિસ્તૃત સમજ મેળવવી છે. તેમાં રહેલા પદાર્થોને ઊંડાણથી અવગાહવા છે, તેમાં રહેલા તત્ત્વો આધારિત કથા, દેષ્ટાંત કે દ્રવ્યાનુયોગને જાણવો છે, તેવા વિશિષ્ટ જ્ઞાનપિપાસુ માટેનું અમારું આ ૧૩,૦૦૦ જેટલા પૃષ્ઠોમાં પથરાયેલ અને ત્રીશ ભાગોમાં વિભાજીત એવું દળદાર પ્રકાશન છે.

આ પ્રકાશનમાં મૂળ આગમો પર પ્રાપ્ત બધી જ નિર્ચુક્તિઓ, ૩૯ આગમો પરની વૃત્તિ, શેષ આગમોની સંસ્કૃત છાયા, કેટલાંક ભાષ્યો તથા ચૂંલિઓ ઈત્યાદિ સર્વે વિવેચનોનો સમાવેશ કરાયેલ છે.

સૂત્રો અને ગાથાના સ્પષ્ટ અલગ વિભાજન, પ્રચુર પેરેગ્રાફ્સ, અધ્યયન, ઉદ્દેશક, સૂત્ર આદિની સુસ્પષ્ટ અલગ પેજ લાઈન તેમજ અમારા મૂળ અને અનુવાદિત આગમોમાં અપાયેલા ક્રમાંક મુજબના જ સૂત્ર ક્રમાંકન તથા વ્યવસ્થિત અનુક્રમણિકાને લીધે કોઈપણ પસંદિત ચોક્કસ વિષયવસ્તુ કે સમગ્ર અધ્યયનના વાંચનમાં સરળતા રહે તે રીતે આ સંપુટનું સંપાદન અને મુદ્રણ કરાયેલું છે.

આ પ્રકાશનના અભ્યાસમૂલ્ય અને સંશોધનક્ષેત્રે ઉપયોગિતા તેમજ સમગ્ર વિશ્વમાં આગમ પ્રકાશનની આવી એક જ માત્ર શૃંખલા ઉપલબ્ધ હોવાને કારણે રૂ. ૧૧,૦૦૦/- મૂલ્ય હોવા છતાં તેની એક પણ નકલ સ્ટોકમાં રહેલી નથી. એ જ અમારા આ પ્રકાશનની મહત્તા સાબિત કરે છે.

૪. આગમ-વિષય-દર્શન

આ એક એવું પ્રકાશન છે, જેમાં ૪૫-આગમોની વિશદ્વરૂપે અનુક્રમણિકા અપાયેલ છે, છતાં તેના પૃષ્ઠો છે. - ૩૮૪.

પ્રત્યેક આગમના પ્રત્યેક સૂત્ર કે ગાથાના વિષયોને એ જ આગમોના સૂત્રોના ક્રમાંકન અનુસાર, અતીવ સુસ્પષ્ટ રૂપે અને પૃથક્-પૃથક્ સ્વરૂપે અપાયેલી આ અનુક્રમણિકાથી તમે તમારો મનગમતો-આવશ્યક કે તમારા સંશોધન અને લેખનને અનુરૂપ વિષય સહેલાઈથી પસંદ કરી શકો છો.

ગુજરાતી ભાષામાં તૈયાર કરાયેલ આ અનુક્રમણિકાથી તમે અમારા અનુવાદિત આગમોમાં તો મૂળ વિષય જોઈ જ શકો છો. તદુપરાંત મૂળ આગમો કે આગમસટીક માં પણ તમારી પસંદગીનો વિષય શોધવો આ બૃહત્ અનુક્રમ પરથી ખૂબ જ સરળ છે.

રૂ. ૪૦૦/-ની કિંમતને લક્ષમાં ન લઈ તેનું ઉપયોગિતા મૂલ્ય સમજશો.

૫. આગમસદ્ક્રોસો ૪-પ્રકાશનો

આ શબ્દકોશ - એટલે સંદર્ભસ્થળ નિર્દેશ સહિતની “આગમ-ડીક્ષનેરી” જેમાં તમને મળે છે મૂળ આગમમાંથી લેવાયેલા ૪૬,૦૦૦ શબ્દો અને તેના ૩,૭૫,૦૦૦ જેટલા આગમ સંદર્ભો સહિત મૂળ-અર્ધમાગધી શબ્દોના સંસ્કૃત અર્થ અને ગુજરાતી એક કે વધુ અર્થો.

ચાર ભાગોમાં સમાવિષ્ટ ૨૪૦૦ જેટલા પાનાઓનો આ પુસ્તકનો સેટ મેપલીથો કાગળ, પાકુ બાઈન્ડીંગ અને આકર્ષક મુજપૃષ્ઠ તો ધરાવે જ છે. પણ તમારે માટે તેની ઉપયોગિતા છે - અ થી હ પર્યતનો કોઈપણ શબ્દ શોધવા માટે. ત્યાં ફક્ત શબ્દનો અર્થ જ જોઈને બેસી નથી રહેવાનું. પણ પીસ્તાળીશે પીસ્તાળીશ આગમોમાં આ શબ્દ જ્યાં જ્યાં વપરાયો હોય તે-તે બધાં સ્થાનોનો નિર્દેશ પણ મળશે જ - જેના દ્વારા એક જ શબ્દ બે જુદા જુદા સંદર્ભમાં વપરાયો હશે, તો તે ભિન્ન-ભિન્ન સંદર્ભયુક્ત અર્થ કે વ્યાખ્યા પણ જાણી શકાશે.

- વળી આવા સંદર્ભો જોવા માટે તમારે જુદા જુદા પ્રકાશનોના આગમોને ફેંદવાની કોઈ જરૂર નથી. તમે માત્ર અમારું આગમસુત્તાણિ - સંપુટ સાથે રાખો. તમારે ઉપયોગી શબ્દો મૂળ આગમ કે આગમ-સટીક માં મળી જ જવાના

૬. આગમનામક્રોસો

આગમ શબ્દકોશની એક પૂરક ડીક્ષનેરી તે આ “આગમ નામકોશ”. આ પ્રકાશન આગમસટીક માં આવતા નામો (કથાઓ)ની ડીક્ષનેરી છે. આ ડીક્ષનેરીમાં કથાના પાત્રોના નામો તો કક્કાવારી ક્રમમાં આપેલા જ છે. સાથે સાથે તે પાત્રો કે નામોનો સંક્ષિપ્ત પરિચય પણ છે.

તમારે મૂળ આગમ ઉપરાંત નિર્યુક્તિ, ભાષ્ય, યૂર્ષિ કે વૃત્તિમાં જો આ નામ કે તે નામ સાથે સંકડાયેલ કથા કે દેષ્ટાંત જાણવા છે તો અમારી ડીક્ષનેરીમાં તે-તે નામને અંતે નિર્દેશ કરાયેલ આગમ સંદર્ભ જોવો. આગમ સંદર્ભ જોતાં જ તમને તે સંદર્ભવાળા આગમનું નામ, પંચાંગીનો પ્રકાર અને સૂત્રક્રમ મળી જશે. જેના આધારે તમે તે કથા કે દેષ્ટાંતનો સહેલાઈથી અભ્યાસ કરી શકશો.

આ નામકોશનું મહત્ત્વ તો ત્યારે જ સમજાય જ્યારે એક જ નામ ધરાવતા એકથી વધારે પાત્રોનો અલગ-અલગ પરીચય કે જુદી જુદી કથાઓ તમને જોવા મળે. તે પણ ફક્ત રૂ. ૨૦૦/-ની કિંમતમાં.

સંદર્ભ મુજબ કથા જોવા માટે અમારું આગમસુત્તાણિ-સટીક તો છે જ.

૭. આગમસૂત્ર હિન્દી અનુવાદ

૪૭-પ્રકાશનો

મૂળ આગમના ૯૦,૦૦૦ જેટલાં શ્લોક પ્રમાણ સાહિત્યના મૂળ પ્રકાશન પછી જેમ તેનો ગુજરાતી અનુવાદ કર્યો, તેમ હિન્દી અનુવાદ પણ કર્યો. ફર્ક એટલો જ કે આ હિન્દી અનુવાદ બાર ભાગોમાં આશરે ૩૨૦૦ જેટલા પાનાઓમાં પથરાયેલો છે. ગુજરાતી અનુવાદ કરતા ૩૦૦થી પણ વધારે પૃષ્ઠો તેમાં ઉમેરાયા છે. જે ફક્ત કદની વૃદ્ધિ જ નથી, પણ અર્થવિસ્તાર અને પેરેગ્રાફોની પ્રચૂરતા પણ ધરાવે જ છે.

હિન્દીભાષી મહાત્માઓને પણ આગમના પદાર્થજ્ઞાનથી વંચિત ન રહેવું પડે તે આશયથી તૈયાર કરાયેલ આ આગમસૂત્ર હિન્દી અનુવાદ હિન્દી ભાષાની સમૃદ્ધિ અને સાહિત્યિક મૂલ્ય તો ધરાવે જ છે. તે ગુજરાતી ભાષી આગમરસિકો અને તત્ત્વજિજ્ઞાસુઓ માટે પણ મહત્ત્વનું સંદર્ભશાસ્ત્ર બની રહ્યું છે.

રૂ. ૨૭૦૦/-નું મૂલ્ય ધરાવતા આ આગમસૂત્ર-હિન્દી અનુવાદ માં પણ ક્રમાંકન તો મૂળ આગમ, આગમ ગુજરાતી અનુવાદ અને આગમ સટીક અનુસાર જ થયેલ છે. તેથી અભ્યાસીઓને તુલના કરવી સરળ પડે છે.

૮. આગમ કથાનુયોગ

૬-પ્રકાશનો

આગમ કાર્ય વિષયક આ અમારું નવમું પ્રકાશન છે. જેમાં “કથાનુયોગ” નામે અનુયોગની મુખ્યતા છે. આ પ્રકાશનમાં મૂળ આગમો, આગમો પરની નિર્યુક્તિ, ભાષ્ય, ચૂંઠિ, વૃત્તિ કે અવચૂરી એ તમામનો સમાવેશ કરી આ આગમ કથાનુયોગનું સંકલન અને ગુજરાતી અનુવાદ કરવામાં આવેલ છે. જે છ ભાગોમાં વિભાજિત છે ૨૨૦૦ જેટલા પૃષ્ઠોમાં સમાવિષ્ટ છે અને કથાઓને દશ વિભાગમાં ગોઠવેલ છે.

આ કથાનુયોગમાં તીર્થંકર, ચકવર્તી, વાસુદેવ, બલદેવ એ ઉત્તમપુરુષો સંબંધી કથાનક કે માહિતીનો સંગ્રહ છે, શ્રમણ વિભાગમાં ગણધરો, પ્રત્યેકબુદ્ધો, નિહવો, અન્ય શ્રમણોની કથાઓ છે. તે સાથે આશરે ૯૦થી વધુ પૃષ્ઠોમાં ગોશાળાનું કથાનક તેના પૂર્વભવ, વર્તમાનભવ અને ભાવિ ભવો સહિત મૂકેલ છે. તે સિવાય શ્રમણી કથા, શ્રાવક કથા, શ્રાવિકા કથા, અન્યતીર્થી કથા, પ્રાણી કથા, પ્રકીર્ણ કથા અને દેષ્ટાંતોના અલગ વિભાગો છે. પ્રત્યેક કથાને અંતે તેના આગમ સંદર્ભો પણ મૂકેલા છે, જેથી મૂળ માહિતી સ્રોત જોઈ શકાય. છટ્ટા ભાગમાં અકારાદિકમે પ્રત્યેક કથાના નામોની ગોઠવણી અને તેની સાથે પૃષ્ઠાંક આપેલા છે, જેથી કોઈપણ કથા શોધવી અત્યંત સરળ બને છે.

આ “આગમ કથાનુયોગ” કેવળ કથારસિકો તથા વ્યાખ્યાતાઓ માટે અત્યંત ઉપયોગી પ્રકાશન છે. જેનું મૂલ્ય માત્ર રૂ. ૧,૫૦૦/- છે. તેમજ સન-૨૦૦૪માં જ પ્રકાશિત થયેલ હોવાથી હજી સરળતાથી ઉપલબ્ધ છે.

૯. આગમ મહાપૂજનવિધિ

આ એક લઘુ પુસ્તિકા છે. જેમાં પીસ્તાળીશ આગમ મહાપૂજન ભણાવવા માટેની સરળ, સ્પષ્ટ, શાસ્ત્રીય વિધિ છે. સાથે-સાથે પંડિત શ્રી રૂપવિજયજી કૃત્ ૪૫-આગમ પૂજાઓ પણ આપી દીધેલ છે. અષ્ટપ્રકારી પૂજાના અભિનવ દુહા પણ છે.

કોઈપણ વિધિકારકને સહેલાઈથી પૂજન કરાવતા ફાવે તે રીતે વિધિ સાથે સૂચનાઓનો નિર્દેશ છે. તેમજ આગમ મંડપની રચના, માંડલુ, આવશ્યક સામગ્રી, વિધિમાં પ્રત્યેક કાર્ય માટે જરૂરી એવા સહાયકોની કાર્ય વહેંચણી પણ જણાવેલ છે.

મોટા ટાઈપ, પથોની સુંદર ગોઠવણી, પ્રત્યેક પૂજન માટેનું અલગ પેજ, દરેક પૂજનને માટેની સૂચના, તે પૂજનની સાથે જ અપાયેલી હોય તેવું આ એક માત્ર પ્રકાશન છે.

૧૦. આગમસૂત્ર સટીક અનુવાદ

૪૮-પ્રકાશનો

પ્રસ્તુત પ્રકાશનમાં આગમોના મૂળસૂત્રોનો અક્ષરશઃ અનુવાદ તો છે જ. સાથે સાથે આગમોની નિર્યુક્તિ અને ટીકાનો પણ અનુવાદ કરેલ હોવાથી અમે “સટીક અનુવાદ” એવું નામકરણ કરેલ છે. જેમાં ૪૫ આગમો ઉપરાંત બે વૈકલ્પિક આગમો અને કલ્પ [બારસા] સૂત્રના સમાવેશથી ૪૮ પ્રકાશનો થાય છે. જેને આ સાથે અમે ૪૨-ભાગોમાં પ્રકાશિત કરેલ છે.

આ સટીક અનુવાદમાં છ છેદ સૂત્રોનો અનુવાદ માત્ર મૂળનો જ છે, તેમાં સટીક અનુવાદ નથી. સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષાજ્ઞાનથી વંચિત શ્રુતરસિકો કે સ્વાધ્યાય પ્રેમીઓને આ અત્યંત ઉપયોગી પ્રકાશન છે, જેનું સંયુક્ત મૂલ્ય રૂ. ૧૦,૦૦૦/- છે, કે જે કિંમતમાં તો કોઈ ૪૫ સટીક આગમોનો અનુવાદ પણ ન કરી આપે.

આ સટીક અનુવાદ સંપુટમાં-અંગસૂત્રો, ઉપાંગ સૂત્રો અને મૂળસૂત્રોનો સંપૂર્ણ સટીક અનુવાદ છે. પચગ્ના સૂત્રોમાં પણ ઉપલબ્ધ ટીકાઓનો અનુવાદ કરેલો જ છે, નંદી અને અનુયોગ બંને સૂત્રોનું વર્તમાન પદ્ધતિથી સાનુવાદ વિવેચન કરેલ છે અને છેદસૂત્રો, કલ્પસૂત્ર અને કેટલાંક પચગ્નાઓનો મૂળનો અનુવાદ છે.

— x — x —

આ હતી આગમ સંબંધી અમારા ૨૫૦ પ્રકાશનોની યાદી

— x — x —

આગમ સિવાયના સાહિત્ય સર્જનની ઝાંખી

(૧) વ્યાકરણ સાહિત્ય :-

૦ અભિનવ હૈમ લઘુપ્રક્રિયા ભાગ-૧ થી ૪

૪

— મહોપાધ્યાય વિનયવિજયજી કૃત “લઘુપ્રક્રિયા” પર સિદ્ધહૈમ શબ્દાનુશાસન અને તેની સાથે સંબંધિત અનેક સંદર્ભગ્રંથોના ઉપયોગથી તૈયાર કરાયેલો એવો આ દળદાર ગ્રંથ છે. જે કાઠિન આઠ પેજમાં તૈયાર થયેલ છે. સંસ્કૃત વ્યાકરણના અભ્યાસ માટેનું આ પ્રકાશન છે. જે ગુજરાતી ભાષાના માધ્યમથી તૈયાર થયેલ છે. તેમાં મૂળસૂત્ર, તેનો અર્થ, વૃત્તિ, વૃત્ત્યર્થ, અનુવૃત્તિ, વિશેષ વિવેચન જેવા સાત વિભાગો અને પ્રચૂર પરિશિષ્ટો છે.

૦ કૃદન્તમાલા :-

૧

— આ લઘુ સર્જનમાં ૧૨૫ ધાતુઓના ૨૩ પ્રકારે થતાં કૃદન્તોનું કોષ્ટક છે.

(૨) વ્યાખ્યાન સાહિત્ય :-

૩

૦ અભિનવ ઉપદેશ પ્રાસાદ ભાગ-૧ થી ૩.

— આ એક સ્વતંત્ર વ્યાખ્યાનમાળા છે. “મન્નહ જિણાણં” નામક સર્જકાચમાં આવતા શ્રાવકના ૩૬ કર્તવ્યો ઉપરના ૧૦૮ વ્યાખ્યાનો તેમાં ગોઠવેલા છે. પ્રત્યેક વ્યાખ્યાન માટે દશ-દશ પેજ ફાળવેલ છે. જે પ્રત્યેકમાં શ્લોક-જૈનેતર પ્રસંગ - સંબંધિત કર્તવ્યની તાત્ત્વિક વ્યાખ્યા અને સમજ-જૈનકથા અને કર્તવ્યને અનુરૂપ સ્તવનાદિ પંક્તિની સુંદર ગુંથણી છે.

૦ નવપદ-શ્રીપાલ

૧

— શાશ્વતી ઓળીના વ્યાખ્યાનરૂપે આ પુસ્તકનું સર્જન થયું છે, જેમાં નવે પદનું અલગ-અલગ વિવેચન સાથે નવ દિવસમાં શ્રીપાલચરિત્ર પણ પૂરું થાય, તે રીતે ગોઠવેલા નવ વ્યાખ્યાનોનો સમન્વય છે.

(૩) તત્ત્વાભ્યાસ સાહિત્ય :-

૦ તત્ત્વાર્થસૂત્ર પ્રબોધ ટીકા-અધ્યાય-૧

૧

૦ તત્ત્વાર્થાદિગમ સૂત્ર અભિનવ ટીકા-અધ્યાય-૧ થી ૧૦

૧૦

— આ ગ્રંથમાં તત્ત્વાર્થ સૂત્રના દશે અધ્યાયોનું અલગ-અલગ દશ પુસ્તકમાં અતિ વિસ્તૃત વિવેચન ધરાવતું દશાંગ વિવરણ છે. જેમાં સૂત્રહેતુ, મૂળસૂત્ર, સંધિરહિત સૂત્ર, સૂત્રાર્થ, શબ્દજ્ઞાન, અનુવૃત્તિ, અનેક સંદર્ભ ગ્રંથોને આધારે તૈયાર કરાયેલ અભિનવ ટીકા, સૂત્રસંદર્ભ, સૂત્રપદ, સૂત્રનિષ્કર્ષ જેવા દશ વિભાગો છે.

પ્રત્યેક અધ્યાયને અંતે સૂત્રક્રમ, અકારાદિ ક્રમ, શ્વેતામ્બર-દિગમ્બર પાઠભેદ જેવા પરિશિષ્ઠો તથા દશમા અધ્યાયના પુસ્તકમાં અંતે શબ્દસૂચિ, વિષયસૂચિ, સંનંદકારિકા જેવા ઉપયોગી પરિશિષ્ઠો છે.

૦ તત્ત્વાર્થ સૂત્રના આગમ આધાર સ્થાનો.

૧

— આ સંશોધન કક્ષાનું એક વિશિષ્ટ પુસ્તક છે. જેમાં તત્ત્વાર્થ સૂત્રના પ્રત્યેક સૂત્રનો મૂળ આગમમાંથી ઉપલબ્ધ સંદર્ભ, સંદર્ભ પાઠ, સંદર્ભ સ્થળનો ઉલ્લેખ છે. તેમજ શ્વેતામ્બર-દિગમ્બર પાઠભેદની તાલિકા અને વિશ્લેષણ છે.

(૪) આરાધના સાહિત્ય :-

૩

૦ સમાધિમરણ :-

અંત સમયે અને ભાવિ ગતિ સુધારવા માટે મરણ સમયે ચિત્તની સમાધિ જળવાય રહે તેવી આરાધના વિધિ, આરાધના સૂત્રો, આરાધના પદ્યો, આરાધના પ્રસંગો વગેરે સાત વિભાગોમાં આ ગ્રંથ સર્જેલો છે.

૦ સાધુ અંતિમ આરાધના

૦ શ્રાવક અંતિમ આરાધના

સાધુ-સાધ્વી, શ્રાવક-શ્રાવિકાઓનો અંત સમય સુધારવા માટે નિત્ય કરવાની એવી આ આરાધના છે, મૂળ પ્રાકૃત અને સંસ્કૃતમાં ગ્રંથસ્થ થયેલ આ વિધિને સરળ ગુજરાતીમાં રજૂ કરેલ છે. પંચાંગના કદની આ પુસ્તિકા સાથે રાખવી પણ સરળ છે.

(૫) વિધિ સાહિત્ય :-

૩

૦ દીક્ષા-યોગાદિ વિધિ

૦ વિધિ સંગ્રહ ભાગ-૧

૦ સાધુ-સાધ્વી કાળધર્મ વિધિ

(૬) પૂજન સાહિત્ય :-

૧

૦ આગમ મહાપૂજન વિધિ-જેની નોંધ આગમ વિભાગમાં છે.

૦ પાર્શ્વ પદ્માવતી પૂજનવિધિ

(૭) યંત્ર સંયોજન :-

૦ ૪૫-આગમ યંત્ર

૦ વિંશતિ સ્થાનક યંત્ર

(૮) જિનભક્તિ સાહિત્ય :-

૯

- ચૈત્યવન્દન પર્વમાલા
- ચૈત્યવન્દનસંગ્રહ-તીર્થજિન વિશેષ
- ચૈત્યવન્દન ચોવિસી
- ચૈત્યવંદન માળા

— આ એક સંપાદન ગ્રંથ છે. જેમાં પર્વદિન તથા પર્વતિથિના ચૈત્યવંદનો, ચોવિસ જિનની ચોવિસી રૂપ ચૈત્યવંદનો, વિવિધ તીર્થમાં બોલી શકાય તેવા અને જિનેશ્વર પરમાત્મા વિષયક વિવિધ બોલ યુક્ત એવા ૭૭૯ ચૈત્યવંદનોનો વિશાળ સંગ્રહ છે.

- શત્રુંજય ભક્તિ
- શત્રુંજય ભક્તિ
- સિદ્ધાયતનો સાથી - સિદ્ધાયત ભાવયાત્રા, સ્તુતિ-ચૈત્યવંદનાદિ
- વીતરાગ સ્તુતિ સંચય-૧૧૫૧ ભાવવાહી સ્તુતિનો સંચય
- ચૈત્ય પરિપાટી

(૯) પ્રકીર્ણ સાહિત્ય :-

૯

- શ્રી નવકાર મંત્ર-નવ લાખ જાપ નોંધપોથી
- શ્રી ચારિત્ર પદ એક કરોડ જાપ નોંધપોથી
- અભિનવ જૈન પંચાંગ
- અભિનવ જૈન પચ્ચાઙ્ગ
- અમદાવાદ જિનમંદિર-ઉપાગ્રય આદિ ડિરેક્ટરી
- બાર વ્રત પુસ્તિકા તથા અન્ય નિયમો
- શ્રી જ્ઞાનપદ પૂજા
- કાયમી સંપર્ક સ્થળ
- ચોઘડીયા તથા હોરા કાયમી સમયદર્શિકા

(૧૦) સૂત્ર અભ્યાસ-સાહિત્ય :-

૫

- જૈન એડ્યુકેશનલ સર્ટિફિકેટ કોર્સ
- પ્રતિક્રમણસૂત્ર અભિનવ વિવેચન ભાગ-૧ થી ૪

આ રીતે અમારા ૩૦૧ પ્રકાશનો થયા છે.

બાલબ્રહ્મચારી શ્રી નેમિનાથાય નમઃ

નમો નમો નિમ્મલદંસણસ્સ

પ.પૂ. શ્રી આનંદ-દામા-લલિત-સુશીલ-સુધર્મસાગર ગુરુભ્યો નમઃ

-: ભાગ-૨૧ :-

૦ આ ભાગમાં “પ્રજ્ઞાપના” સૂત્ર જે પંદરમું આગમ છે અને ઉપાંગસૂત્રોમાં ચોથું ઉપાંગ છે, તેનો બીજો ભાગ છે. આ સૂત્રને પ્રાકૃત ભાષામાં પન્નવણા સૂત્ર કહે છે. સંસ્કૃત નામ પ્રજ્ઞાપના છે. ગુજરાતી ભાષામાં પણ આ જ નામે પ્રસિદ્ધ છે. ચોથા અંગસૂત્ર સમવાયનું આ ઉપાંગ છે. જેમ સ્થાન અને સમવાય બંને અંગસૂત્રોની પદ્ધતિમાં ઘણું સામ્ય છે, તેમ તે અંગસૂત્રોના ઉપાંગ રૂપ એવા જીવાભિગમ અને પ્રજ્ઞાપના પણ ઘણાં સંકડાયેલ છે. જીવાભિગમની વૃત્તિમાં ઘણાં સ્થાને પ્રજ્ઞાપનાની સાક્ષી જેવા મળેલ છે. વળી ભગવતીજી સૂત્રમાં તો અનેક સ્થાને સાક્ષીપાઠ સ્વરૂપે જાવ’પન્નવણા’ એમ લખાયેલ છે.

આ પ્રજ્ઞાપના સૂત્રમાં ૩૬-પદો [અધ્યયનો] છે. જેમાં ચાર પદોમાં પેટા ઉદ્દેશ તથા ચાર પદોમાં પેટા દ્વારો છે આ સૂત્રમાં દ્રવ્યાનુયોગ ઠાંસીઠાંસીને ભર્યો છે. જેમાં સ્થિતિ, સંજ્ઞા, વ્યુત્ક્રાંતિ, યોનિ, ભાષા શરીર, કર્મ, કષાય જેવા અનેક તાત્વિક વિષયોની વિશદ્ છણાવટ છે. શૈલી પ્રશ્નોત્તરની છે.

આ આગમમાં પૂ.મલયગિરિજી ઉપરાંત પૂ.હરિભદ્રસૂરિજી કૃત્ વૃત્તિ પણ મળે છે. જેના આધારે અમે વિવેચન કરેલ છે.

અમે પ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર સદીક અનુવાદને ત્રણ ભાગમાં વિભાજીત કરેલ છે. ભાગ-૨૦માં પહેલા પાંચ પદો છે. પ્રસ્તુત ભાગ-૨૧-માં ૫૬-૬ થી ૨૦ છે. પછી ભાગ-૨૨માં ૫૬-૨૧ થી ૩૬ લીધાં છે.

સામાન્યથી ઉપાંગ સૂત્રોના કર્તાના નામ પ્રાપ્ત થતાં નથી. પણ આ ઉપાંગના કર્તારૂપે આર્યશ્યામાચાર્યનું નામ મળે છે. સૂત્રાત્મક રૂપે તૈયાર થયેલ તત્ત્વાર્થસૂત્રની માફક તાત્વિક વિષયોની વિશિષ્ટ સંકલના રૂપ આ સફળ અભિનવ પુરુષાર્થ છે.

“ક્યાંક કંઈક છોડ્યું છે - ક્યાંક કંઈક ઉમેર્યું છે.” તે આ વિવેચન-

૧૫-પ્રજ્ઞાપનાઉપાંગસૂત્ર-૪/૨

અનુવાદ તથા ટીકાનુસારી વિવેચન

❁ ૫૬-૬-“વ્યુત્ક્રાંતિ” ❁
— X — X — X —

પાંચમા પદની વ્યાખ્યા કરી, હવે છઠ્ઠું કહે છે - તેનો સંબંધ આ છે - પૂર્વના પદમાં ઔદયિક, દ્વાયોપશમિક, દ્વાયિક ભાવને આશ્રીને પર્યાયોના પરિમાણનો નિર્ણય કર્યો. અહીં પહેલા બે ભાવ સંબંધી જીવોના ઉપપાત, વિરહ વિચારાય છે. આદિની આ અધિકાર ગાથા -

● સૂત્ર-૩૨૬ :-

બાર મુહૂર્ત, ચોવીશ મુહૂર્ત, સાંતર, એક સમય, ક્યાંથી ?, ઉદ્ધર્તના, પરભવિકાયુ, આયુષ્નો બંધ એ આઠ આકર્ષ-દારો અહીં છે.

❁ ૫૬-૬, દ્વાર-૧ ❁

● સૂત્ર-૩૨૭ :-

ભગવન્ ! નરકગતિ કેટલો કાળ જીવોત્પતિ રહિત કહી છે ? ગૌતમ ! જઘન્ય એક સમય, ઉત્કૃષ્ટ ૧૨-મુહૂર્ત. ભગવન્ ! તિર્યચગતિ કેટલો કાળ ઉપપાત રહિત છે ? ગૌતમ ! જઘન્ય એક સમય, ઉત્કૃષ્ટ ૧૨-મુહૂર્ત. ભગવન્ ! દેવગતિ કેટલો કાળ ઉપપાત રહિત છે ? ગૌતમ ! જઘન્ય એક સમય, ઉત્કૃષ્ટ બાર મુહૂર્ત. ભગવન્ ! સિદ્ધિગતિ કેટલો કાળ સિદ્ધિ વિરહિત છે ? ગૌતમ ! જઘન્ય એક સમય, ઉત્કૃષ્ટ છ માસ.

ભગવન્ ! નરકગતિ કેટલો કાળ ઉદ્ધર્તના રહિત કહી છે ? ગૌતમ ! જઘન્ય એક સમય, ઉત્કૃષ્ટ બાર મુહૂર્ત એ પ્રમાણે તિર્યચગતિ, મનુષ્યગતિ અને દેવગતિ સંબંધી પ્રશ્નોત્તર પણ જાણવા.

● વિવેચન-૩૨૬,૩૨૭ :-

પહેલા પ્રત્યેક ગતિમાં સામાન્યથી ઉપપાત વિરહ અને ઉદ્ધર્તના વિરહ કાળ બાર મુહૂર્તપ્રમાણ કહેવો. પછી નૈરચિકાદિ ભેદોની અપેક્ષાએ બંને વિરહ કાળ ચોવીશ મુહૂર્ત કહેવો... પછી નૈરચિકો સાંતર ઉત્પન્ન થાય કે નિરંતર... પછી એક સમયે નૈરચિકાદિ કેટલા ઉપજે અને મરે તે કહેવું...પછી નારકાદિ ક્યાંથી આવીને ઉપજ છે... પછી નૈરચિકાદિ મરણ પામી ક્યાં ઉત્પન્ન થાય છે... પછી અનુભવાતા વર્તમાન ભવના આયુનો કેટલામો ભાગ બાકી હોય ત્યારે પરભવાયુ બાંધે... પછી

કેટલા આકર્ષો વડે આયુર્બંધ કરે તે આઠ દ્વારો કહેવા.

ભગવન્ ! નરકગતિ કેટલો કાળ ઉપપાત રહિત હોય ? નરકગતિ એ નરકગતિ નામકર્મોદયથી ઉત્પન્ન, જીવનો ઔદયિક ભાવ છે અને તે સાતે નરકપૃથ્વી વ્યાપી છે. ભદ્રંત એ પરમગુરુનું સંબોધન છે. તેથી નરકગતિ કેટલા કાળ સુધી જીવોના નારકપણે ઉત્પાદ વડે શૂન્ય, આપે તથા બીજા ઋષભાદિ તીર્થકરે કહેલી છે ? ત્યારે ભગવંતે કહ્યું કે - જઘન્યથી એક સમય, ઉત્કૃષ્ટથી બાર મુહૂર્ત સુધી કહેલી છે.

(શંકા) આગળ એક પણ નરકમાં ઉપપાત કાળ બાર મુહૂર્ત કહેવાનો નથી, ચોવીશ મુહૂર્તાદિ પ્રમાણ કાળ કહેવાનો છે, તો સમુદાયમાં બાર મુહૂર્ત પ્રમાણ કાળ કેમ ઘટે ? [સમાધાન] અહીં પ્રશ્ન વસ્તુતત્વના અજ્ઞાનથી છે. જો કે રત્નપ્રભાદિ પ્રત્યેકનો ચોવીશ મુહૂર્તાદિ ઉપપાતવિરહ કહેવાનો છે, તો પણ સાતેની અપેક્ષાએ ઉપપાત વિરહ કાળને વિચારતા બાર મુહૂર્ત ઉપપાત કાળ હોય. બાર મુહૂર્ત પછી કોઈપણ એક પૃથ્વીમાં અવશ્ય ઉત્પન્ન થાય, કેમકે કેવલજ્ઞાનીએ તેમ જાણેલ છે. - X - નરકગતિ માફક બીજી ત્રણે ગતિ પણ જાણવી. સિદ્ધિગતિ છ માસ સુધી ઉપપાતરહિત હોય છે. એ પ્રમાણે ઉદ્ધર્તના પણ જાણવી. પણ સિદ્ધો મરણ પામતા નથી. કેમકે તેઓ શાશ્વત છે.

❁ પદ-૬-દ્વાર-૨ ❁

● સૂત્ર-૩૨૮,૩૨૯ :-

ભગવન્ ! રત્નપ્રભા પૃથ્વી નૈરયિક કેટલો કાળ ઉપપાત વિરહિત હોય ? જઘન્ય એક સમય, ઉત્કૃષ્ટ ૨૪-મુહૂર્ત. શર્કરાપ્રભા પૃથ્વી નૈરયિક? ગૌતમ ! જઘન્ય એક સમય, ઉત્કૃષ્ટ સાત રાત્રિદિન વાલુકાપ્રભા પૃથ્વી નૈરયિક? ગૌતમ ! જઘન્ય એક સમય, ઉત્કૃષ્ટ અર્ધમાસ, ભગવન્ ! પંકપ્રભા પૃથ્વી-નૈરયિક? જઘન્ય એક સમય, ઉત્કૃષ્ટ ૧-માસ, ભગવન્ ! ધૂમપ્રભા પૃથ્વી નૈરયિક? જઘન્ય એક સમય, ઉત્કૃષ્ટ-૨-માસ, તમ:પ્રભા પૃથ્વી નૈરયિક? જઘન્ય એક સમય, ઉત્કૃષ્ટ-૪-માસ. ભગવન્ ! અઘ:સપ્તમી પૃથ્વી નૈરયિક કેટલો કાળ ઉપપાત રહિત હોય છે? ગૌતમ ! જઘન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટથી છ માસ.

ભગવન્ ! અસુરકુમારો કેટલો કાળ ઉપપાતરહિત હોય ? ગૌતમ ! જઘન્ય એક સમય, ઉત્કૃષ્ટ ૨૪-મુહૂર્ત. નાગકુમાર? જઘન્ય એક સમય, ઉત્કૃષ્ટ ૨૪-મુહૂર્ત. એ પ્રમાણે સુવર્ણ-વિદ્યુત્-અગ્નિ-દ્વીપ-દિક્-ઉદયિ-વાયુ-અને સ્તનિતકુમારો બધામાં આ જ કાળ જાણવો.

ભગવન્ ! પૃથ્વીકાયિકો કેટલો કાળ ઉપપાતરહિત હોય ? ગૌતમ ! પ્રતિસમય ઉપપાતથી અવિરહિત છે. એ પ્રમાણે અપ્કાયિકથી વનસ્પતિકાયિક સુધીના પ્રતિસમય ઉપપાતથી અવિરહિત છે.

ભગવન્ ! બેઈન્દ્રિયો કેટલો કાળ ઉપપાત રહિત હોય છે ? ગૌતમ ! જઘન્યથી એક સમય, ઉત્કૃષ્ટથી અંતર્મુહૂર્ત-એ પ્રમાણે તેઈન્દ્રિયો અને ચઉરિન્દ્રિયો પણ જાણવા. ભગવન્ ! સંમૂર્છિમ પંચેન્દ્રિય તિર્યયો ? ગૌતમ ! જઘન્ય એક સમય, ઉત્કૃષ્ટથી અંતર્મુહૂર્ત. ભગવન્ ! ગર્ભજ તિર્યય પંચેન્દ્રિયો ? જઘન્ય એક સમય, ઉત્કૃષ્ટ બાર મુહૂર્ત.

ભગવન્ ! સંમૂર્છિમ મનુષ્યો કેટલો કાળ ઉપપાતરહિત હોય ? જઘન્ય એક સમય, ઉત્કૃષ્ટ ૨૪-મુહૂર્ત. ગર્ભજ મનુષ્યો કેટલો કાળ ઉપપાતરહિત હોય ? જઘન્ય એક સમય, ઉત્કૃષ્ટ બાર મુહૂર્ત.

વ્યંતર સંબંધી પૃષ્ઠા-ગૌતમ જઘન્ય એક સમય, ઉત્કૃષ્ટ ૨૪-મુહૂર્ત. જ્યોતિષ્કો ? જઘન્ય એક સમય, ઉત્કૃષ્ટ ૨૪-મુહૂર્ત હોય છે.

સૌધર્મકલ્પે દેવો કેટલો કાળ ઉપપાત રહિત હોય ? જઘન્ય એક સમય, ઉત્કૃષ્ટ-૨૪ મુહૂર્ત. ઈશાનકલ્પના દેવોનો પણ તે જ કાળ છે. સનત્કુમાર કલ્પે દેવો ? જઘન્ય એક સમય, ઉત્કૃષ્ટ નવ રાત્રિદિન, ૨૦ મુહૂર્ત. માહેન્દ્રકલ્પે દેવો ? જઘન્ય એક સમય, ઉત્કૃષ્ટ બાર રાત્રિદિન, ૧૦ મુહૂર્ત. બ્રહ્મલોક કલ્પે દેવો ? જઘન્ય એક સમય, ઉત્કૃષ્ટ સાડા બાવીશ રાત્રિદિન. લાંતક કલ્પે દેવો ? જઘન્ય એક સમય, ઉત્કૃષ્ટ ૪૫-રાત્રિદિન, મહાશુક કલ્પે દેવો ? જઘન્ય એક સમય, ઉત્કૃષ્ટ ૮૦-રાત્રિદિન. સહસ્રારકલ્પે દેવો ? જઘન્ય એક સમય, ઉત્કૃષ્ટ ૧૦૦-રાત્રિદિન. આનત કલ્પે દેવો ? જઘન્ય એક સમય, ઉત્કૃષ્ટા સંખ્યાતા માસ. પ્રાણત દેવો ? આનત મુજબ. આરણ દેવો ? જઘન્ય એક સમય, ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાતા વર્ષ. અચ્યુત તેમજ છે.

ભગવન્ ! નીચલી ત્રૈવેયકના દેવોનો ઉપપાત વિરહ કેટલો કાળ છે ? ગૌતમ ! જઘન્ય એક સમય, ઉત્કૃષ્ટા સંખ્યાતા સેંકડો વર્ષ. મઘ્યમ ત્રૈવેયક દેવો ? જઘન્ય એક સમય, ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાતા હજાર વર્ષ. ઉપલી ત્રૈવેયકના દેવો ? જઘન્ય એક સમય, ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાતા લાખ વર્ષ. વિજય આદિ ચાર અનુતર દેવો ? જઘન્ય એક સમય, ઉત્કૃષ્ટ પલ્લોપમનો અસંખ્યાત ભાગ.

ભગવન્ ! સિદ્ધો કેટલો કાળ સિદ્ધિથી વિરહિત હોય છે ? હે ગૌતમ ! જઘન્ય એક સમય, ઉત્કૃષ્ટ છ માસ.

[૩૨૯] ભગવન્ ! રત્નપ્રભા પૃથ્વી નૈરયિક કેટલો કાળ મરણ રહિત કહ્યા છે ? ગૌતમ ! જઘન્ય એક સમય, ઉત્કૃષ્ટ ૨૪-મુહૂર્ત. એ પ્રમાણે સિદ્ધો સિવાયની ઉદ્ધર્તના અનુતરોપપાતિક સુધી કહેવી. દેવોમાં “ચવન” કહેવું.

● વિવેચન-૩૨૮,૩૨૯ :-

ચોવીશ મુહૂર્ત સંબંધી બીજું દ્વાર - સૂત્ર પાઠ સિદ્ધ છે. પરંતુ અહીં ઉત્કૃષ્ટ વિષયક સંગ્રહણી ગાથા વૃત્તિકારશ્રીએ નોંધેલ છે. જેના અર્થ ઉક્ત સૂત્રાર્થમાં કહેવાઈ ગયેલ છે. આઠ ગાથા નોંધી છે. જેનું પુનરાવર્તન કરતા નથી.

❁ પદ-૬, દ્વાર-૩ ❁

બ્રીજું દાર ગયું, હવે ત્રીજું દાર કહે છે -

● સૂત્ર-૩૩૦,૩૩૧ :-

[૩૩૦] ભગવન્ ! નૈરચિકો સાંતર ઉપજે છે કે નિરંતર ? ગૌતમ ! સાંતર પણ ઉપજે, નિરંતર પણ ઉપજે છે. ભગવન્ ! તિર્યચ્યોનિકો ? સાંતર પણ ઉપજે, નિરંતર પણ ઉપજે છે. એ પ્રમાણે મનુષ્યો અને દેવો પણ કહેવા. ભગવન્ ! રત્નપ્રભા પૃથ્વી નૈરચિક સાંતર ઉપજે કે નિરંતર ? ગૌતમ ! બંને રીતે ઉપજે. એ પ્રમાણે અધઃસપ્તમી સુધી કહેવું.

ભગવન્ ! અસુરકુમાર દેવો સાંતર ઉપજે છે કે નિરંતર ? ગૌતમ ! બંને રીતે ઉપજે. આ પ્રમાણે સ્તનિતકુમાર સુધી કહેવું.

ભગવન્ ! પૃથ્વીકાયિકો સાંતર ઉપજે કે નિરંતર ? ગૌતમ ! તેઓ નિરંતર ઉપજે છે. આ પ્રમાણે વનસ્પતિકાયિક સુધી કહેવું.

ભગવન્ ! બેઈન્દ્રિયો સાંતર ઉપજે કે નિરંતર ? બંને રીતે. એ પ્રમાણે પંચેન્દ્રિય તિર્યચ્યોનિકો સુધી કહેવું. મનુષ્યો ? બંને રીતે. એ પ્રમાણે વ્યંતર, જ્યોતિષ્ક, સૌધર્મથી સર્વાર્થસિદ્ધ સુધી બંને રીતે કહેવા. સિદ્ધો સાંતર સિદ્ધ થાય કે નિરંતર ? ગૌતમ ! સાંતર પણ થાય અને નિરંતર પણ થાય.

[૩૩૧] ભગવન્ ! નૈરચિકો સાંતર ઉદ્ધર્તે કે નિરંતર ? ગૌતમ ! બંને રીતે. ઉપપાતની જેમ ઉદ્ધર્તના પણ વૈમાનિક સુધી કહેવી. તેમાં સિદ્ધો ન કહેવા. જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિકમાં 'ચ્યવન' શબ્દ કહેવો.

● વિવેચન-૩૩૦,૩૩૧ :-

પાઠસિદ્ધ છે. પૂર્વોક્ત સૂત્રાર્થ મુજબ ભાવાર્થ પ્રતીત છે.

❁ પદ-૬, દ્વાર-૪ ❁

બ્રીજું દાર ગયું, હવે ચોથું દાર કહે છે -

● સૂત્ર-૩૩૨,૩૩૩ :-

[૩૩૨] ભગવન્ ! નૈરચિકો એક સમયમાં કેટલા ઉપજે છે ? જઘન્યથી એક, બે કે ત્રણ, ઉત્કૃષ્ટથી સંખ્યાત કે અસંખ્યાત ઉપજે છે. આ પ્રમાણે અધઃસપ્તમી સુધી જાણવું.

ભગવન્ ! અસુરકુમારો એક સમયમાં કેટલા ઉપજે ? ગૌતમ ! નૈરચિકવત્ જાણવું. આ પ્રમાણે સ્તનિતકુમાર સુધી કહેવું.

ભગવન્ ! પૃથ્વીકાયિક એક સમયમાં કેટલા ઉપજે ? ગૌતમ ! નિરંતર અસંખ્યાતા ઉપજે છે. એ પ્રમાણે વાયુકાયિક સુધી જાણવું. ભગ૦ વનસ્પતિકાયિક એક સમયમાં કેટલા ઉપજે ? ગૌતમ ! સ્વસ્થાનને આશ્રીને નિરંતર પ્રતિસમય

અનંતા ઉપજે છે. પરસ્થાનને આશ્રીને પ્રતિસમય અસંખ્યાતા ઉપજે છે.

ભગવન્ ! એકસમયમાં બેઈન્દ્રિયો કેટલા ઉપજે છે ? ગૌતમ ! જઘન્ય એક, બે, ત્રણ. ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાતા કે અસંખ્યાતા. એ પ્રમાણે તેઈન્દ્રિય, ચઈરિન્દ્રિય જાણવા. સંમૂર્છિમ અને ગર્ભજ પંચેન્દ્રિય તિર્યચ, સંમૂર્છિમ મનુષ્ય, વ્યંતર, જ્યોતિષ્ક, સૌધર્મથી સહસ્રાર સુધી બધાંને નૈરચિકવત્ કહેવા. ગર્ભજ મનુષ્ય, આનતાથી અનુતરોપપાતિકો જઘન્ય એક, બે કે ત્રણ સમય. ઉત્કૃષ્ટથી સંખ્યાતા ઉપજે છે.

ભગવન્ ! એક સમયમાં કેટલા સિદ્ધ થાય ? ગૌતમ ! જઘન્ય એક, બે, ત્રણ અને ઉત્કૃષ્ટથી ૧૦૮.

[૩૩૩] ભગવન્ ! એક સમયમાં કેટલાંક નૈરચિક ઉદ્ધર્તે છે ? ગૌતમ ! જઘન્યથી એક, બે કે ત્રણ. ઉત્કૃષ્ટથી સંખ્યાતા કે અસંખ્યાતા, એમ ઉપપાત માફક ઉદ્ધર્તના અનુતરોપપાતિક સુધી કહેવી. - X - X -

● વિવેચન-૩૩૨,૩૩૩ :-

સૂત્ર પાઠ સિદ્ધ છે. વિશેષ આ - વનસ્પતિસૂત્રમાં સ્વસ્થાન સંબંધી પ્રતિસમય નિરંતર અનંતા ઉપજે છે. સ્વસ્થાન-વનસ્પતિના પૂર્વભવમાંથી વનસ્પતિમાં આ ભવે ઉપજે. તે અનંતા કહ્યા. કેમકે દરેક નિગોદનો અસંખ્યાતમો ભાગ નિરંતર ઉપજે છે અને મરણ પામે છે પરસ્થાન સંબંધી ઉપપાતને આશ્રીને પ્રતિ સમય નિરંતર અસંખ્યાતા ઉપજે. પરસ્થાન-વિજાતીય પૃથ્વી આદિ પરભવથી આવીને ઉપજે તે.

ગર્ભજ મનુષ્યો ઉત્કૃષ્ટથી સંખ્યાત જ હોય, તેથી સંખ્યાતા ઉપજે તેમ કહેવું. આનતાદિ દેવલોકે મનુષ્યો જ ઉપજે, તિર્યચ નહીં. મનુષ્યો સંખ્યાતા હોવાથી આનતાદિમાં સંખ્યાત કહેવા.

❁ પદ-૬, દ્વાર-૫ ❁

ચોથું દાર ગયું, હવે પાંચમા દારને કહે છે -

● સૂત્ર-૩૩૪ થી ૩૪૪ :-

[૩૩૪] ભગવન્ ! નૈરચિકો ક્યાંથી આવીને ઉપજે છે ? નૈરચિકથી યાવત્ દેવથી ? ગૌતમ ! નૈરચિક કે દેવમાંથી આવીને ન ઉપજે, તિર્યચ કે મનુષ્યથી આવીને ઉપજે. જો તિર્યચથી આવીને ઉપજે તો શું એકેન્દ્રિયથી યાવત્ પંચેન્દ્રિયથી આવીને ઉપજે ? ગૌતમ ! એકેન્દ્રિય યાવત્ ચઈરિન્દ્રિયથી આવીને ન ઉપજે. પણ પંચેન્દ્રિય તિર્યચ્યોનિકથી આવીને ઉપજે.

જો પંચેન્દ્રિય તિર્યચથી આવીને ઉપજે તો શું જલચર૦ સ્થલચર૦ કે ખેચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચથી આવીને ઉપજે ? ગૌતમ ! જલચર-સ્થલચર કે ખેચર ત્રણે પંચેન્દ્રિય તિર્યચથી આવીને ઉપજે.

જો જલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચથી આવીને ઉપજે તો સંમૂર્છિમથી આવીને કે

ગર્ભજ જલચર પંચેંતિર્યથી આવીને ઉપજે. ગૌતમ ! બંનેમાંથી આવીને ઉપજે. જો સંમૂર્ણિમ જલચર પંચેં તિર્યચંથી આવીને ઉપજે તો પર્યાપ્તાં કે અપર્યાપ્તા સંમૂર્ણિમ જલચર પંચેં તિર્યચથી આવીને ઉપજે ? ગૌતમ ! પર્યાપ્તાથી આવીને ઉપજે અપર્યાપ્તાથી નહીં.

જો ગર્ભજ જલચર પંચેં તિર્યચંથી આવીને ઉપજે તો પર્યાપ્તાંથી કે અપર્યાપ્તાંથી ? પર્યાપ્તાં ઉપજે, અપર્યાપ્તાથી નહીં.

જો સ્થલચર પંચેં તિર્યચંથી આવીને ઉપજે તો ચતુષ્પદંથી, કે પરિસર્પંથી આવીને ઉપજે ? ગૌતમ ! ચતુષ્પદં કે પરિસર્પં બંને સ્થલચર પંચેં તિર્યચંથી આવીને ઉપજે. જો ચતુષ્પદ સ્થલચર પંચં તિર્યચથી આવીને ઉપજે તો સંમૂર્ણિમથી ઉપજે કે ગર્ભજથી ? બંનેથી. જો સંમૂર્ણિમ ચતુષ્પદ સ્થલચર પંચેં તિર્યચંથી આવીને ઉપજે તો શું પર્યાપ્તાંથી કે અપર્યાપ્તાંથી ? ગૌતમ ! પર્યાપ્તાથી આવીને જ ઉપજે.

જો ગર્ભજ ચતું સ્થલચર પંચં તિર્યચથી આવીને ઉપજે તો શું સંખ્યાત વર્ષાયુષ્ક ગર્ભજંથી કે અસંખ્યાત વર્ષાયુષ્ક ગર્ભજંથી ? ગૌતમ ! સંખ્યાત વર્ષાયુષ્ક ગર્ભજથી આવીને ઉપજે, અસંખ્યાતંથી નહીં. જો સંખ્યાત વર્ષાયુષ્ક ગર્ભજ ચતુષ્પદ સ્થલચર પંચેંતિર્યચથી આવીને ઉપજે તો શું પર્યાપ્તા સંખ્યાતંથી કે અપર્યાપ્તા સંખ્યાતંથી ગૌતમ ! પર્યાપ્તાથી આવીને ઉપજે, અપર્યાપ્તાથી નહીં.

જો પરિસર્પ સ્થલચર પંચેં તિર્યચંથી ઉપજે તો શું ઉરઃ પરિસર્પંથી કે ભુજપરિસર્પંથી ઉપજે ? ગૌતમ ! બંનેથી. જો ઉરઃ પરિસર્પ સ્થલચર પંચેંતિર્યચંથી ઉપજે તો શું સંમૂર્ણિમ ઉરસર્પંથી કે ગર્ભજ ઉરપરિસર્પંથી ઉપજે ? ગૌતમ ! બંનેથી. જો સંમૂર્ણિમ ઉરઃ પરિસર્પ સ્થલચર પંચેં તિર્યચં ઉપજે તો શું પર્યાપ્તાંથી કે અપર્યાપ્તાંથી ગૌતમ ! પર્યાપ્તાંથી ઉપજે, અપર્યાપ્તાથી નહીં. જો ગર્ભજ ઉરઃ પરિસર્પ સ્થલચર પંચેં તિર્યચંથી ઉપજે તો પર્યાપ્તાંથી કે અપર્યાપ્તાંથી ? ગૌતમ ! પર્યાપ્તાંથી ઉપજે અપર્યાપ્તા ગર્ભજંથી નહીં.

જો ભુજપરિસર્પ સ્થલચર પંચેં તિર્યચથી ઉપજે તો શું સંમૂર્ણિમંથી કે ગર્ભજ ભુજપરિસર્પંથી ઉપજે ? ગૌતમ ! બંનેથી. જો સંમૂર્ણિમ ભુજ પરિસર્પ સ્થલચર પંચેં તિર્યચથી ઉપજે તો પર્યાપ્તાંથી કે અપર્યાપ્તાંથી ઉપજે ? ગૌતમ ! પર્યાપ્તાથી, અપર્યાપ્તાથી નહીં.

જો ગર્ભજ ભુજપરિસર્પ પંચેંન્દ્રિય તિર્યચથી આવીને ઉપજે તો શું પર્યાપ્તાં ઉપજે કે અપર્યાપ્તાંથી ઉપજે ? ગૌતમ ! પર્યાપ્તાંથી ઉપજે, અપર્યાપ્તાંથી આવીને ન ઉપજે.

જો ખેચર પંચેંન્દ્રિય તિર્યચયોનિકથી ઉપજે, તો શું સંમૂર્ણિમ ખેચર પંચેં તિર્યચથી આવીને ઉપજે કે ગર્ભજંથી ? બંનેથી. જો સંમૂર્ણિમ ખેચર પંચેંતિર્યચથી ઉપજે તો તેના પર્યાપ્તાંથી કે અપર્યાપ્તાંથી આવીને ઉપજે ? ગૌતમ ! પર્યાપ્તાંથી

ઉપજે, અપર્યાપ્તાંથી નહીં. જો પર્યાપ્તા ગર્ભજ ખેચર પંચેં તિર્યચંથી આવીને ઉપજે તો શું સંખ્યાત વર્ષાયુષ્કંથી ઉપજે કે અસંખ્યાત વર્ષાયુષ્કંથી ? ગૌતમ ! સંખ્યાત વર્ષાયુષ્કંથી ઉપજે અસંખ્યાતથી નહીં. જો સંખ્યાત વર્ષાયુષ્કંથી ઉપજે તો પર્યાપ્તા કે અપર્યાપ્તાથી ? પર્યાપ્તાંથી જ ઉપજે.

જો મનુષ્યથી આવીને ઉપજે તો સંમૂર્ણિમંથી કે ગર્ભજંથી ? ગૌતમ ! સંમૂર્ણિમ મનુષ્યથી ન ઉપજે, ગર્ભજંથી ઉપજે. જો ગર્ભજંથી ઉપજે તો કર્મભૂમિગર્ભજંથી ઉપજે કે અકર્મભૂમિજંથી કે અંતર્ દ્વીપ ગર્ભજંથી ? ગૌતમ ! કર્મભૂમિજ ગર્ભજથી ઉપજે. અકર્મભૂમિજં કે અંતર્દ્વીપ ગર્ભજંથી નહીં. જો કર્મભૂમિ ગર્ભજ મનુષ્યથી ઉપજે તો શું સંખ્યાત વર્ષાયુષ્કંથી કે અસંખ્યાત વર્ષાયુષ્કંથી ? ગૌતમ ! સંખ્યાત વર્ષાયુષ્ક કર્મભૂમિજ ગર્ભજ મનુષ્યથી ઉપજે, અસંખ્યાતંથી નહીં. જો સંખ્યાત વર્ષાયુષ્ક કર્મભૂમિજ ગર્ભજ મનુષ્યથી ઉપજે તો શું પર્યાપ્તાથી ઉપજે કે અપર્યાપ્તાથી ? પર્યાપ્તાંથી જ ઉપજે.

એ પ્રમાણે સામાન્ય નૈરચિકવત્ રત્નપ્રભાપૃથ્વી નૈરચિકોનો ઉપપાત કહેવો. શર્કરાપૃથ્વી નૈરચિકની પૃચ્છા-આનો પણ સામાન્યની માફક ઉપપાત કહેવો. પરંતુ સંમૂર્ણિમનો નિષેધ કરવો. ભગવન્ ! વાલુકાપ્રભા પૃથ્વી નૈરચિક ક્યાંથી આવીને ઉપજે ? ગૌતમ ? શર્કરાપ્રભા નૈરચિકવત્ કહેવું. પરંતુ ભુજપરિસર્પનો નિષેધ કરવો. પંકપ્રભા નૈરચિકની પૃચ્છા-વાલુકાપ્રભા નૈરચિકવત્ કહેવું. પણ ખેચરનો નિષેધ કરવો.

ધૂમપ્રભા પૃથ્વી નૈરચિકની પૃચ્છા - પંકપ્રભા નૈરચિકવત્ કહેવું. પરંતુ ચતુષ્પદનો નિષેધ કરવો. તમઃપૃથ્વી નૈરચિક ક્યાંથી આવીને ઉપજે ? ધૂમપ્રભા નૈરચિકવત્ કહેવું, પણ સ્થલચરનો નિષેધ કરવો. આ આલાવાથી - જો પંચેંતિર્યચથી ઉપજે તો શું જલચર-સ્થલચર કે ખેચર પંચેંન્દ્રિયોથી આવીને ઉપજે ? ગૌતમ ! માત્ર સ્થલચરંથી ઉપજે.

જો મનુષ્યોથી ઉપજે તો શું કર્મભૂમિંથી, અકર્મભૂમિંથી અંતર્દ્વીપજથી ઉપજે ? ગૌતમ ! કર્મભૂમિજથી ઉપજે છે, અકર્મભૂમિજ કે અંતર્દ્વીપજંથી ન ઉપજે. જો કર્મભૂમિજથી ઉપજે તો સંખ્યાત વર્ષાયુષ્કંથી ઉપજે કે અસંખ્યાત વર્ષાયુષ્કથી ? સંખ્યાત વર્ષાયુષ્કથી ઉપજે, અસંખ્યાત વર્ષાયુષ્કંથી નહીં. જો સંખ્યાત વર્ષાયુષ્કથી ઉપજે તો પર્યાપ્તાંથી કે અપર્યાપ્તાંથી ? ગૌતમ ! પર્યાપ્તાથી ઉપજે, અપર્યાપ્તાંથી નહીં. જો પર્યાપ્તા સંખ્યાતવર્ષાયુષ્ક કર્મભૂમિજ ઉપજે તો સ્ત્રીં પુરુષં કે નપુંસકથી ઉપજે ? ત્રણેમાંથી ઉપજે. અઘઃસપ્તમી પૃથ્વી નૈરચિક ક્યાંથી આવીને ઉપજે ? ગૌતમ ! એમજ છે. માત્ર સ્ત્રીનો નિષેધ છે.

[૩૩૫,૩૩૬] અસંજી પહેલી નરક સુધી, સરિસર્પ બીજી, પક્ષી ત્રીજી, સીંહ ચોથી, ઉરગ પાંચમી, સ્ત્રી છઠ્ઠી, મનુષ્યો, મત્સ્ય સાતમી પૃથ્વી સુધી ઉપજે. આ નરક પૃથ્વીનો ઉત્કૃષ્ટ ઉપપાત જાણવો.

[૩૩૭] ભગવન્ ! અસુરકુમાર ક્યાંથી આવીને ઉપજે ? નારક કે દેવથી ન ઉપજે, મનુષ્ય કે તિર્યચથી આવીને ઉપજે. એ રીતે નૈરચિક માફક અસુરકુમારનો પણ ઉપપાત કહેવો. વિશેષ એ - અસંખ્યાત વર્ષાયુષ્ક, અકર્મભૂમિજ, અંતર્દ્વીપજ મનુષ્ય અને તિર્યચથી આવીને પણ ઉપજે.

એ પ્રમાણે સ્તનિતકુમાર સુધી કહેવું.

[૩૩૮] ભગવન્ ! પૃથ્વીકાયિકો ક્યાંથી આવીને ઉપજે છે, નૈરચિકોથી યાવત્ દેવોથી ? ગૌતમ ! નૈરચિકોથી આવીને ન ઉપજે. તિર્યચ, મનુષ્ય કે દેવોથી આવીને ઉપજે છે. તો તિર્યચોથી આવીને ઉપજે તો શું એકેન્દ્રિયોથી યાવત્ પંચેન્દ્રિયોથી આવીને ઉપજે ? ગૌતમ ! તે પાંચેથી આવીને ઉપજે. જો એકેન્દ્રિયતિર્યચોથી ઉપજે જો શું પૃથ્વીકાયિક યાવત્ વનસ્પતિકાયિકથી ઉપજે ? ગૌતમ ! પૃથ્વીકાયિકાદિ પાંચેથી આવીને ઉપજે. જો પૃથ્વી ઉપજે તો શું સૂક્ષ્મ કે બાદર પૃથ્વીથી ઉપજે ? ગૌતમ ! બંનેથી ઉપજે. જો સૂક્ષ્મપૃથ્વી ઉપજે, તો શું પર્યાપ્તા પૃથ્વી ઉપજે કે અપર્યાપ્તાથી ? ગૌતમ ! બંનેથી. જો બાદર પૃથ્વી ઉપજે, તો શું પર્યાપ્તાથી કે અપર્યાપ્તાથી ઉપજે ? ગૌતમ ! બંનેથી ઉપજે. એ રીતે વનસ્પતિકાયિક સુધી ચાર ભેદો વડે ઉપપાત કહેવો.

જો બેઠેન્દ્રિય તિર્યચયોનિકથી ઉપજે તો શું પર્યાપ્તાથી ઉપજે કે અપર્યાપ્તાથી ? ગૌતમ ! બંનેથી ઉપજે. એ રીતે તેઠેન્દ્રિય, ચઠેરિન્દ્રિયથી પણ કહેવું. જો પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિકથી આવીને ઉપજે તો શું જલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચોથી ઉપજે, એ પ્રમાણે નૈરચિકના ઉપપાત કહ્યો, તે અહીં પણ કહેવો. પણ પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તાથી ઉપજે.

જો મનુષ્યોથી ઉપજે તો શું સંમૂર્છિમ મનુષ્યથી ઉપજે કે ગર્ભજ મનુષ્યથી ? ગૌતમ ! બંનેથી. જો ગર્ભજ મનુષ્યથી ઉપજે તો શું કર્મભૂમિજ ગર્ભજ મનુષ્યથી ઉપજે ઇત્યાદિ નૈરચિકવત્ કહેવું. વિશેષ એ કે - અપર્યાપ્તાથી પણ ઉપજે.

જો દેવથી ઉપજે, તો શું ભવનવાસી-વ્યંતર-જ્યોતિષ્ક કે વૈમાનિકથી ઉપજે ? ચારેથી આવીને ઉપજે. જો ભવનવાસીથી ઉપજે તો શું અસુરકુમારથી યાવત્ સ્તનિતકુમારથી આવીને ઉપજે ? ગૌતમ ! તે બધાંથી ઉપજે.

જો વ્યંતરદેવથી ઉપજે તો શું પિશાચથી યાવત્ ગંધર્વથી ઉપજે ? ગૌતમ ! તે બધાંથી આવીને ઉપજે.

જો જ્યોતિષ્કદેવથી આવીને ઉપજે તો ચંદ્રવિમાનથી યાવત્ તારાવિમાનથી ઉપજે ? ગૌતમ ! તે પાંચેથી આવીને ઉપજે.

જો વૈમાનિક દેવથી ઉપજે, તો શું કલ્પોપપન્નથી કે કલ્પાતીતથી આવીને ઉપજે ? ગૌતમ ! કલ્પોપપન્નથી ઉપજે, કલ્પાતીતથી નહીં. જો કલ્પોપપન્ન વૈમાનિક દેવથી ઉપજે તો શું સૌધર્મથી યાવત્ અચ્યુતથી ઉપજે ? ગૌતમ ! સૌધર્મ-ઈશાનથી આવીને ઉપજે છે. સનત્કુમાર યાવત્ અચ્યુતથી ન ઉપજે. એ

રીતે અપ્કાયિક પણ કહેવા. તેઠે વાયુથી પણ તેમ છે. પરંતુ દેવ સિવાય બાકીના જીવોથી આવી ઉત્પન્ન થાય. વનસ્પતિ પૃથ્વીવત્ જાણવા.

[૩૩૯] બે, ત્રણ, ચાર ઇન્દ્રિયો તેઠે વાયુવત્ જાણવા.

[૩૪૦] પંચેન્દ્રિય ક્યાંથી આવીને ઉપજે ? નૈરચિકથી યાવત્ દેવોથી ? ગૌતમ ! તે ચારેથી આવીને ઉપજે. જો નૈરચિકથી આવીને ઉપજે, તો શું રત્નપ્રભાપૃથ્વી નૈરચિકથી યાવત્ અઘઃસપ્તમી પૃથ્વીનૈરચિકથી ઉપજે ? ગૌતમ ! તે સાતે પૃથ્વી નૈરચિકથી ઉપજે. જો તિર્યચયોનિકથી આવીને ઉપજે તો શું એકેન્દ્રિય યાવત્ પંચેન્દ્રિયથી ઉપજે ? ગૌતમ ! પાંચેથી. - x - એ રીતે પૃથ્વીકાયમાં ઉપપાત કહ્યો તેમ આમનો પણ કહેવો. વિશેષ આ - સહસ્રાર સુધીના દેવોથી ઉપજે.

[૩૪૧] ભગવન્ ! મનુષ્યો ક્યાંથી ઉપજે ? નૈરચિકથી યાવત્ દેવોથી ? ગૌતમ ! ચારેથી ઉપજે. જો નૈરચિકથી ઉપજે તો શું રત્નપ્રભાપૃથ્વી નૈરચિકથી યાવત્ અઘઃસપ્તમી ? રત્નપ્રભા યાવત્ તમઃપ્રભાપૃથ્વી નૈરચિકથી ઉપજે, પણ અઘઃસપ્તમી નૈરચિકથી નહીં.

જો તિર્યચયોનિકથી ઉપજે, તો શું એકેન્દ્રિય ઉપજે એ પ્રમાણે પંચેન્દ્રિય તિર્યચોનો ઉપપાત કહ્યો. તેમ મનુષ્યોનો પણ કહેવો. પરંતુ અઘઃસપ્તમી નૈરચિક અને તેઠે વાયુથી આવીને ન ઉપજે. તથા સર્વ દેવોથી યાવત્ સર્વાર્થસિદ્ધથી ઉપપાત કહેવો.

[૩૪૨] ભગવન્ ! વ્યંતર દેવો, ક્યાંથી આવીને ઉપજે છે ? નૈરચિક યાવત્ દેવોથી ? અસુરકુમારવત્ કહેવું.

[૩૪૩] ભગવન્ ! જ્યોતિષ્ક દેવો ક્યાંથી આવીને ઉપજે છે ? વ્યંતરવત્ જાણવા. પરંતુ સંમૂર્છિમ, અસંખ્યાત વર્ષાયુષ્ક ખેચર પંચેન્દ્રિયથી વર્જને, અંતર્દ્વીપજ મનુષ્યોને વર્જને બીજાથી ઉપજે.

[૩૪૪] ભગવન્ ! વૈમાનિકો ક્યાંથી આવીને ઉપજે છે ? શું નૈરચિકોથી યાવત્ દેવોથી ? ગૌતમ ! નૈરચિક કે દેવોથી ન ઉપજે. પણ પંચેન્દ્રિય તિર્યચોથી, મનુષ્યોથી આવીને ઉપજે છે. એ પ્રમાણે સૌધર્મ અને ઈશાન દેવો કહેવા. સનત્કુમારદેવો પણ એમ જ કહેવો. પરંતુ અસંખ્યાત વર્ષાયુષ્ક અકર્મભૂમિજને વર્જને ઉપજે છે. એ પ્રમાણે સહસ્રારદેવો સુધી કહેવું. આનત દેવો ક્યાંથી આવીને ઉપજે છે ? નૈરચિક યાવત્ દેવથી ? ગૌતમ ! માત્ર મનુષ્યોથી આવીને ઉપજે છે. જો મનુષ્યથી ઉપજે, તો શું સંમૂર્છિમ મનુષ્યથી ઉપજે કે ગર્ભજથી ? ગૌતમ ! ગર્ભજ મનુષ્યોથી ઉપજે, સંમૂર્છિમથી નહીં. જો ગર્ભજ મનુષ્યથી ઉપજે તો શું કર્મભૂમિજ-અકર્મભૂમિજ કે અંતર્દ્વીપજથી ? ગૌતમ ! કેવળ કર્મભૂમિજ ગર્ભજ મનુષ્યથી ઉપજે. જો કર્મભૂમિજથી ઉપજે તો શું સંખ્યાતવર્ષાયુષ્કથી કે અસંખ્યાત વર્ષાયુષ્કથી ઉપજે ? ગૌતમ ! સંખ્યાત વર્ષાયુષ્કથી ઉપજે. જો સંખ્યાત

વર્ષાયુષ્ક ગર્ભજ મનુષ્યોથી ઉપજે તો શું પર્યાપ્તાથી કે અપર્યાપ્તાથી ઉપજે ? ગૌતમ પર્યાપ્તાથી ઉપજે.

જો પર્યાપ્તા સંખ્યાત વર્ષાયુષ્ક કર્મભૂમિજ ગર્ભજ મનુષ્યોથી ઉપજે, તો શું સમ્યક્ દૃષ્ટિ પર્યાપ્તાથી ઉપજે કે મિથ્યા દૃષ્ટિ પર્યાપ્તાથી કે મિશ્ર દૃષ્ટિ પર્યાપ્તાથી ઉપજે ? ગૌતમ ! સમ્યક્ દૃષ્ટિ કે મિથ્યા દૃષ્ટિ પર્યાપ્ત સંખ્યાતવર્ષાયુષ્ક કર્મભૂમિજ ગર્ભજ મનુષ્યોથી ઉપજે છે, પણ મિશ્ર દૃષ્ટિ પર્યાપ્તાથી ન ઉપજે.

જો સમ્યક્દૃષ્ટિ પર્યાપ્તાથી ઉપજે તો શું સંયત્ત અસંયત્ત કે સંયતાસંયત્ત સમ્યક્દૃષ્ટિ પર્યાપ્તાથી ઉપજે ? ગૌતમ ! ત્રણેથી પણ ઉપજે. એ રીતે અચ્યુતકલ્પ સુધી કહેવું. ઐવેચક દેવો પણ એમ જ કહેવા, પરંતુ અસંયત્ત અને સંયતાસંયત્તનો નિષેધ કરવો. ઐવેચક દેવ માફક અનુત્તરોપપાતિક દેવ પણ કહેવા. પરંતુ અહીં સંયતો જ આવીને ઉપજે. જો સમ્યક્દૃષ્ટિ સંયત્ત પર્યાપ્તા સંખ્યાત વર્ષાયુષ્ક કર્મભૂમિજ ગર્ભજ મનુષ્યોથી આવીને ઉપજે તો પ્રમત્ત સંયતથી કે અપ્રમત્ત સંયતથી ? અપ્રમત્ત સંયતથી જ ઉપજે. જો અપ્રમત્ત સંયતથી ઉપજે, તો શું ઋદ્ધિપ્રાપ્ત કે અનુદ્ધિપ્રાપ્ત ? ગૌતમ ! તે બંનેથી આવીને ઉત્પન્ન થાય.

● વિવેચન-૩૩૪ થી ૩૪૪ :-

નૈરયિકો ક્યાંથી આવીને ઉપજે છે ? ઇત્યાદિ પાઠસિદ્ધ છે. તેનો સંક્ષેપથી અર્થ આ છે - સામાન્યથી નૈરયિકોના ઉપપાત વિચારમાં અને રત્નપ્રભા નૈરયિક ઉપપાતમાં દેવ, નારક, પાંચે સ્થાવર, ત્રણ વિકલેન્દ્રિય, અસંખ્યાત વર્ષાયુષ્ક ચતુષ્પદ અને ખેચરો, બીજા પણ અપર્યાપ્તા તિર્યચ પંચેન્દ્રિયો, સંમૂર્ધિમ મનુષ્યો, ગર્ભજ છતાં અકર્મભૂમિજ, અંતર્દ્વીપજ, કર્મભૂમિજ પણ અસંખ્યાતા વર્ષાયુષ્ક, સંખ્યાતા વર્ષાયુષ્ક છતાં અપર્યાપ્તાનો નિષેધ સમજવો અને બાકીનાનું વિધાન જાણવું. શર્કરાપ્રભામાં સંમૂર્ધિમનો નિષેધ જાણવો. વાલુકાપ્રભામાં ભુજપરિસર્પનો ઇત્યાદિ જાણવું.

ભવનવાસીના ઉપપાતના વિચારમાં દેવ, નારક, સ્થાવર, વિકલેન્દ્રિયો, અપર્યાપ્ત તિર્યચ પંચેન્દ્રિય, સંમૂર્ધિમ અને અપર્યાપ્ત ગર્ભજ મનુષ્યોનો નિષેધ જાણવો, બાકી વિવિધ વિધાન સમજવું. પૃથ્વી, અપ્, વનસ્પતિ વિશે સર્વે નૈરયિકોનો [ઇત્યાદિ વૃત્તિકારે સૂત્રાર્થનો સંક્ષેપ જ નોંધ્યો છે, કંઈ જ વિશેષ નથી, માટે અમે છોડી દઈએ છીએ.] પાંચમું ઢાર પૂરું. હવે છટ્ટું કહે છે -

✿ ૫૬-૬, ઢાર-૬ ✿

● સૂત્ર-૩૪૫ થી ૩૫૦ :-

[૩૪૫] ભગવન્ ! નૈરયિકો ઉદ્ધર્તના કરી ક્યાં જાય છે, ક્યાં ઉપજે છે ? શું નૈરયિકોમાં યાવત્ દેવોમાં ? ગૌતમ ! નૈરયિક કે દેવમાં ન ઉપજે, તિર્યચયોનિક કે મનુષ્યમાં ઉપજે. જો તિર્યચમાં ઉપજે તો શું એકેન્દ્રિયોમાં યાવત્ પંચેન્દ્રિય તિર્યચોમાં ઉપજે ? ગૌતમ ! ઉપપાત માફક ઉદ્ધર્તના કહેવી. વિશેષ આ -

સંમૂર્ધિમોમાં ઉત્પન્ન થતાં નથી. એમ સર્વે પૃથ્વીમાં કહેવું. માત્ર સાતમી નરકથી મનુષ્યમાં ન ઉપજે.

[૩૪૬] ભગવન્ ! અસુરકુમાર, અનંતર ઉદ્ધર્તીને ક્યાં જાય છે, ક્યાં ઉપજે છે? નૈરયિકમાં યાવત્ દેવોમાં? ગૌતમ ! નારક કે દેવમાં ન ઉપજે, પણ તિર્યચ કે મનુષ્યમાં ઉપજે. જો તિર્યચમાં ઉપજે તો શું એકેન્દ્રિય યાવત્ પંચેન્દ્રિયતિર્યચમાં ઉપજે? એકેન્દ્રિયોમાં ઉપજે, ને યાવત્ ચાર ઇન્દ્રિયોમાં ન ઉપજે. પંચેન્દ્રિય તિર્યચમાં ઉપજે. જો એકેન્દ્રિયમાં ઉપજે તો પૃથ્વી યાવત્ વનસ્પતિમાં ઉપજે? પૃથ્વી અપ્, વનસ્પતિમાં ઉપજે, પણ તેઉં વાયુમાં ન ઉપજે.

જો પૃથ્વીમાં ઉપજે, તો શું સૂક્ષ્મ પૃથ્વીમાં ઉપજે કે બાદરમાં ? બાદર પૃથ્વીમાં ઉપજે, સૂક્ષ્મ પૃથ્વીમાં નહીં, જો બાદર પૃથ્વીમાં ઉપજે તો શું પર્યાપ્તામાં ઉપજે કે અપર્યાપ્તામાં ? બાદર પર્યાપ્તા પૃથ્વીમાં ઉપજે, અપર્યાપ્તામાં નહીં. એ પ્રમાણે અપ્ અને વનસ્પતિ કહેવા. પંચે તિર્યચ અને મનુષ્યો વિશે નૈરયિકોની સંમૂર્ધિમ સિવાય અન્યમાં ઉદ્ધર્તના કહી તેમ અસુરકુમારની કહેવી. સ્તનિતકુમાર સુધી એમ જાણવું.

[૩૪૭] ભગવન્ ! પૃથ્વીકાયિક અનંતર ઉદ્ધર્તીને ક્યાં જાય ? નૈરયિક યાવત્ દેવમાં ? ગૌતમ ! નૈરયિક કે દેવમાં ન ઉપજે, તિર્યચ કે મનુષ્યમાં ઉપજે. પૃથ્વીના ઉપપાત માફક ઉદ્ધર્તના કહેવી. પણ દેવો ન કહેવા. એ રીતે અપ્કાય, વનસ્પતિ, વિકલેન્દ્રિય કહેવા. તેઉં અને વાયુ એમ જ કહેવા, પરંતુ મનુષ્ય સિવાય બીજામાં ઉપજે.

[૩૪૮] ભગવન્ ! પંચે તિર્યચ અનંતર મરીને ક્યાં જાય, ક્યાં ઉપજે ? ગૌતમ ! નૈરયિક યાવત્ દેવોમાં ઉપજે. જો નૈરયિકમાં ઉપજે તો રત્નપ્રભામાં યાવત્ અધઃસ્પતમી નૈરયિકોમાં ઉપજે ? ગૌતમ ! સાતે નરકોમાં ઉપજે. જો તિર્યચમાં ઉપજે તો એકેન્દ્રિય યાવત્ પંચેન્દ્રિયમાં ઉપજે ? પાંચેમાં ઉપજે. એ રીતે તેમના ઉપપાતની જેમ ઉદ્ધર્તના કહેવી. પરંતુ તેઓ અસંખ્યાતા વર્ષાયુષ્ક તિર્યચોમાં પણ ઉત્પન્ન થાય.

જો મનુષ્યોમાં ઉપજે, તો સંમૂર્ધિમ મનુષ્યોમાં ઉપજે કે ગર્ભજમાં ? બંનેમાં. એ રીતે ઉપપાત માફક ઉદ્ધર્તના કહેવી. વિશેષ આ - અકર્મભૂમિજ અને અંતર્દ્વીપજ અસંખ્યાતા વર્ષાયુ મનુષ્યોમાં પણ ઉપજે. જો દેવોમાં ઉપજે તો ભવનપતિ યાવત્ વૈમાનિકોમાં ઉપજે ? બધામાં ઉપજે. સર્વે અસુરો, વ્યંતર, જયોતિષ્ક, સહસ્રાર સુધી ઉપજે.

[૩૪૯] ભગવન્ ! મનુષ્યો અનંતર ઉદ્ધર્તીને ક્યાં જાય, ક્યાં ઉપજે? નૈરયિકો યાવત્ દેવોમાં? ગૌતમ ! ચારેમાં ઉપજે, એ રીતે નિરંતર બધાં સ્થાનોની પૃચ્છા - બધાં સ્થાનોમાં ઉપજે, ક્યાંય નિષેધ નથી, યાવત્ સર્વાર્થસિદ્ધમાં ઉપજે. કેટલાંક સિદ્ધ-બુદ્ધ-મુક્ત અને પરિનિવૃત્ત થઈને સર્વે દુઃખોનો અંત કરે છે.

[૩૫૦] વ્યંતર, જ્યોતિષ્ક, વૈમાનિક સૌધર્મ અને ઈશાન દેવો અસુરકુમારવત્ કહેવા. માત્ર જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિકમાં “ચ્યવે છે” તેમ કહેવું. સનત્કુમારની પૃથ્થા - અસુરકુમારવત્ કહેવું, પરંતુ એકેન્દ્રિયોમાં ન ઉપજે. એ પ્રમાણે સહસ્રારદેવો સુધી કહેવું. આનતથી અનુતરોપપાતિક દેવો એમજ છે, પરંતુ તેઓ તિર્યચમાં ન ઉપજે અને મનુષ્યોમાં પર્યાપ્તા સંખ્યાતા વર્ષાયુષ્ક કર્મભૂમિજ ગર્ભજમાં ઉપજે.

● વિવેચન-૩૪૫ થી ૩૫૦ :-

સૂત્ર પાઠ સિદ્ધ છે. પરંતુ અહીં સંક્ષેપાર્થ કહે છે - નૈરચિકો સ્વ ભવથી મરણ પામી, સંખ્યાતા વર્ષાયુષ્ક ગર્ભજ તિર્યચ પંચેન્દ્રિય અને મનુષ્યોમાં ઉપજે છે. પણ સાતમી નરક પૃથ્વીના નારકો સંખ્યાતા વર્ષાયુષ્ક ગર્ભજ તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોમાં જ ઉપજે છે. ઇત્યાદિ. [વૃત્તિકારે સૂત્રાર્થનો જ સંક્ષેપ કર્યો છે, વિશેષ કંઈ ન હોવાથી અમે અનુવાદ છોડેલ છે.]

❁ પદ-૬-હાર-૭ ❁

છટ્ઠું દ્વાર ગયું, હવે સાતમું કહે છે. તેનો સંબંધ આ છે - જે જીવોનો નારકાદિ ગતિમાં વિવિધ પ્રકારનો ઉપપાત કહ્યો, તેમણે પૂર્વભવે આયુ બાંધેલ હોય, તેમાં ક્યારે પૂર્વભવાયુ બાંધે તે પ્રશ્ન-

● સૂત્ર-૩૫૧ :-

ભગવન્! નૈરચિક, આયુનો કેટલો ભાગ બાકી હોય ત્યારે પરભવાયુ બાંધે? ગૌતમ! છ માસ બાકી હોય ત્યારે અવશ્ય બાંધે. એ પ્રમાણે અસુરકુમારો યાવત્ સ્તનિતકુમારો જાણવા. ભગવન્! પૃથ્વી. કેટલો ભાગ બાકી રહે ત્યારે પરભવાયુ બાંધે? પૃથ્વી. બે ભેદે - સોપકમાયુ અને નિરુપકમાયુ. તેમાં જે નિરુપકમાયુષ્ક નિયમા ત્રિભાગ શેષ આયુ રહે ત્યારે પરભવાયુ બાંધે. જે સોપકમાયુ છે, તે કદાચ ત્રણ ભાગ આયુ રહેતા પરભવાયુ બાંધે, કદાચ ત્રિભાગ-ત્રિભાગ આયુ બાકી રહે ત્યારે બાંધે, કદાચ ત્રિભાગ-ત્રિભાગ-ત્રિભાગ શેષાયુ રહે ત્યારે બાંધે. અપ્, તેઈ, વાયુ, વનસ્પતિ, બે-ત્રણ-ચાર ઈન્દ્રિયોવાળાને એમ જ જાણવું.

ભગવન્! પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિક કેટલો ભાગ આયુ બાકી રહેતા પરભવાયુ બાંધે? પંચે. તિર્યચે. બે ભેદે - સંખ્યાત વર્ષાયુ, અસંખ્યાત વર્ષાયુ. તેમાં અસંખ્યાત વર્ષાયુ નિયમા છ માસ બાકી રહેતા પરભવાયુ બાંધે. સંખ્યાત વર્ષાયુષ્ક બે ભેદે - સોપકમાયુ, નિરુપકમાયુ. તેમાં નિરુપકમો નિયમા ત્રણ ભાગ શેષ આયુ રહેતા પરભવાયુ બાંધે. સોપકમાયુષ્ક ત્રીજો, નવમો કે સત્તાવીશમો ભાગ રહેતા પરભવાયુ બાંધે. મનુષ્યો તેમજ છે. વ્યંતર, જ્યોતિષ્ક, વૈમાનિક નૈરચિકવત્ છે.

● વિવેચન-૩૫૧ :-

સૂત્ર પાઠસિદ્ધ છે. સાતમું દ્વાર ગયું. હવે આઠમું દ્વાર - હવે જે પ્રકારે આયુનો

બંધ કરે, તે નૈરચિકાદિ દંડક ક્રમે કહે છે -

❁ પદ-૬-હાર-૮ ❁

● સૂત્ર-૩૫૨ :-

ભગવન્! આયુષ્ બંધ કેટલા ભેદે છે? ગૌતમ! છ ભેદે - જાતિનામ નિધત્, ગતિનામ નિધત્, સ્થિતિનામ નિધત્, અવગાહના નામ નિધત્, પ્રદેશનામ નિધત્, અનુભાવનામ નિધત્. ભગવન્! નૈરચિકને કેટલા ભેદે આયુબંધ છે? ગૌતમ! છ ભેદે - જાતિનામ નિધત્ યાવત્ અનુભાવનામ નિધત્. એ પ્રમાણે વૈમાનિક સુધી જાણવું.

ભગવન્! જીવો જાતિનામ નિધતાયુ કેટલા આકર્ષોથી બાંધે? ગૌતમ! જઘન્ય એક, બે, ત્રણ ઉત્કૃષ્ટ આઠ. નૈરચિક જાતિનામ નિધતાયુ કેટલા આકર્ષથી બાંધે? ઉપર મુજબ, આમ વૈમાનિક સુધી કહેવું. એ પ્રમાણે ગતિનામ નિધતાયુથી અનુભાવનામ નિધતાયુ સુધી છે.

ભગવન્! આ જાતિનામ નિધતાયુ જઘન્યથી કે ઉત્કૃષ્ટથી બાંધતા જીવોમાં કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય, વિશેષાધિક છે? ગૌતમ! સૌથી થોડાં જીવો આઠ આકર્ષ વડે જાતિનામ નિધતાયુ બાંધનારા છે. સાત આકર્ષ વડે બાંધનારા સંખ્યાતગણાં છે. એ રીતે છ-પાંચ-ચાર-ત્રણ-બે-એક આકર્ષ વડે બાંધનારા ઉત્તરોત્તર સંખ્યાતગણાં છે. એ પ્રમાણે આ આલાવાથી અનુભાગનામ નિધતાયુ સુધી જાણવું. એ રીતે આ છ જીવાદિ અલ્પબહુત્વના દંડકો કહેવા.

● વિવેચન-૩૫૨ :-

આયુબંધ - (૧) જાતિનામનિધતાયુ-જાતિ એટલે એકેન્દ્રિય આદિ પાંચ પ્રકાર, તે જ નામકર્મની ઉત્તર પ્રકૃતિ વિશેષ રૂપ, તે જાતિનામ. તેની સાથે નિધત-નિષેકને પ્રાપ્ત થયેલ, જે આયુ તે. નિષેક-કર્મ પુદ્ગલોને ભોગવવા માટે રચના, તે આ રીતે - સ્વ અભાધાકાળ છોડીને પહેલી સ્થિતિમાં ઘણાં પુદ્ગલો હોય, પછીની સ્થિતિમાં વિશેષ ન્યૂન-ન્યૂન પુદ્ગલો હોય યાવત્ ઉત્કૃષ્ટમાં સૌથી ન્યૂન હોય.

(૨) ગતિનામ નિધતાયુ-નરકગતિ આદિ ભેદથી ચાર, તેની સાથે પ્રાપ્ત નિષેક. (૩)-સ્થિતિ-તે ભવમાં રહેવું. જે નામકર્મ જે ભવમાં ઉદયમાં આવે તે ગતિ, જાતિ, પાંચ શરીરાદિ સિવાય સ્થિતિનામ કર્મ જાણવું. ગતિ આદિનો નિષેધ કરવાનું કારણ તે સ્વપદો વડે ગ્રહણ કરેલ છે. (૪)-જેના વિશે જીવ રહે તે અવગાહના - ઔદારિકાદિ શરીર, તેના કારણભૂત કર્મ તે અવગાહના નામ, તેની સાથે નિષેકને પ્રાપ્ત.

(૫)-પ્રદેશ નામ નિધતાયુ - પ્રદેશ - કર્મ પરમાણુ, જે ભવમાં જે પ્રદેશથી ભોગવાય તે પ્રદેશનામ. આનાથી વિપાકોદયને ન પ્રાપ્ત થયેલ નામકર્ષપણ લેવું. તે પ્રદેશનામ સાથે નિષેકને પ્રાપ્ત આયુ. ૬-અનુભાવનામ નિધતાયુ - જે ભવમાં જે તીવ્ર વિપાકવાળું નામકર્મ વેદાય, જેમકે નારકાયુષ્ના ઉદયમાં અશુભ વર્ણાદિ આવે તે.

- X -

પ્રશ્ન-શા માટે જાત્યાદિ નામકર્મ આયુષ્ના વિશેષરૂપે મૂકાયેલા છે ? આયુકર્મની પ્રધાનતા બતાવવા માટે. નારકાદિના આયુના ઉદય પછી જાત્યાદિનામકર્મનો ઉદય થાય છે, તે સિવાય નહીં.

જાત્યાદિનામકર્મ વિશિષ્ટાયુ કેટલા આકર્ષોથી બાંધે છે ? અહીં આકર્ષ - તેવા પ્રકારના પ્રયત્નોથી કર્મપુદ્ગલોનું ગ્રહણ કરવું. જેમ ગાય પાણી પીતા ભયથી આમતેમ જોઈને પાણી પીએ, તેમ જીવ પણ તીવ્ર આયુબંધના અધ્યવસાયથી જાતિ-ગતિ આદિ વિશિષ્ટાયુ બાંધે ત્યારે એક આકર્ષ વડે, મંદ હોય તો બે કે ત્રણ આકર્ષ વડે, મંદતરમાં ચાર કે પાંચ આકર્ષ વડે, મંદતમ હોય તો છથી આઠ આકર્ષ વડે બાંધે છે. અહીં જાત્યાદિ કર્મના આકર્ષનો નિયમ આયુની સાથે બંધાતા હોય ત્યારે સમજવો, બાકીના કાળ વિશે નિયમ નથી. - X - X -

મુનિ દીપરત્નસાગરે કરેલ
પદ-૬-નો ટીકા સહિતનો અનુવાદ પૂર્ણ

❁ પદ-૭-“ઉચ્ચવાસ” ❁
— X — X — X — X —

o પદ-૬-ની વ્યાખ્યા કરી, હવે સાતમું કહે છે — તેનો સંબંધ આ છે - પદ-૬-માં જીવોના ઉપપાત વિરહાદિ કહ્યા. અહીં નારકાદિપણે ઉત્પન્ન થયેલના શ્વાસોચ્ચવાસ પર્યાપ્તિવાળાનો યથાસંભવ ઉચ્ચવાસ નિઃશ્વાસ ક્રિયાનો વિરહકાળ-અવિરહકાળ કહે છે.

● સૂત્ર-૩૫૩ :-

ભગવન્ ! નૈરથિકો કેટલા કાળે ઉચ્ચવાસ લે અને મૂકે ? ગૌતમ ! સતત અને નિરંતર શ્વાસ લે અને મૂકે... ભગવન્ ! અસુરકુમારો કેટલા કાળે શ્વાસ લે અને મૂકે ? જઘન્ય સાત સ્તોકે, ઉત્કૃષ્ટ સાધિક એક પદ્મે. નાગકુમારો કેટલા કાળે શ્વાસ લે અને મૂકે ? જઘન્ય સાત સ્તોક, ઉત્કૃષ્ટ મુહૂર્ત પૃથક્ત્વ. એમ સ્તનિતકુમાર સુધી જાણવું.

ભગવન્ ! પૃથ્વીકાયિક કેટલા કાળે શ્વાસ લે અને મૂકે ? વિમાગ્રાએ શ્વાસ લે અને મૂકે. એમ મનુષ્યો સુધી જાણવું. વ્યંતરોને નાગકુમારવત્ જાણવા... જ્યોતિષ્કો કેટલા કાળે શ્વાસ લે અને મૂકે ? ગૌતમ ! જઘન્યથી મુહૂર્ત પૃથક્ત્વે, ઉત્કૃષ્ટથી પણ મુહૂર્ત પૃથક્ત્વે.

ભગવન્ ! વૈમાનિકો કેટલા કાળે શ્વાસ લે અને મૂકે ? ગૌતમ ! જઘન્યથી મુહૂર્ત પૃથક્ત્વ, ઉત્કૃષ્ટથી ૩૩-પદ્મે શ્વાસ લે-મૂકે.

સૌધર્મદેવો કેટલા કાળે શ્વાસ લે-મૂકે. જઘન્યથી મુહૂર્ત પૃથક્ત્વ, ઉત્કૃષ્ટથી બે પદ્મે. ઈશાન દેવો કેટલા કાળે શ્વાસ લે અને મૂકે ? જઘન્યથી સાતિરેક મુહૂર્તપૃથક્ત્વ, ઉત્કૃષ્ટથી સાતિરેક બે પદ્મે. સન્તકુમાર દેવો કેટલા કાળે શ્વાસ લે અને મૂકે ? જઘન્યથી બે પદ્મે, ઉત્કૃષ્ટથી સાત પદ્મે. માહેન્દ્ર દેવો કેટલા કાળે શ્વાસ લે અને મૂકે ? જઘન્ય સાતિરેક બે પદ્મે, ઉત્કૃષ્ટ સાતિરેક સાત પદ્મે. બ્રહ્મલોક દેવો કેટલા કાળે શ્વાસ લે અને મૂકે ? જઘન્યથી સાત પદ્મે ઉત્કૃષ્ટથી દશ પદ્મે.

લાંતક દેવો કેટલા કાળે શ્વાસ લે અને મૂકે ? જઘન્યથી દશ પદ્મે, ઉત્કૃષ્ટથી ૧૪-પદ્મે. મહાશુક્રદેવો કેટલાં કાળે શ્વાસ લે અને મૂકે ? જઘન્ય ૧૪-પદ્મે, ઉત્કૃષ્ટ-૧૭ પદ્મે. સહસ્રારદેવો કેટલા કાળે શ્વાસ લે અને મૂકે ? જઘન્યથી ૧૭-પદ્મે ઉત્કૃષ્ટથી ૧૮-પદ્મે.

એ પ્રમાણે આનત દેવો-જઘન્ય ૧૮ પદ્મે, ઉત્કૃષ્ટ ૧૯ પદ્મે. પ્રાણતદેવો-જઘન્ય ૧૯ પદ્મે, ઉત્કૃષ્ટ ૨૦ પદ્મે. આરણ દેવો-જઘન્ય ૨૦ પદ્મે, ઉત્કૃષ્ટ-૨૧ પદ્મે. અચ્યુત દેવો - જઘન્ય ૨૧-પદ્મે, ઉત્કૃષ્ટ ૨૨ પદ્મે, અધોઅધો ઐવેયક દેવો-જઘન્ય ૨૨ પદ્મે, ઉત્કૃષ્ટ ૨૩-પદ્મે. અધો મધ્યમ ઐવેયક દેવો-જઘન્ય ૨૩ પદ્મે, ઉત્કૃષ્ટ ૨૪- પદ્મે. અધોઉર્ધ્વ ઐવેયક દેવો - જઘન્ય ૨૪ પદ્મે, ઉત્કૃષ્ટ ૨૫ પદ્મે. મધ્યમ અધો ઐવેયક દેવો જઘન્ય ૨૫-પદ્મે, ઉત્કૃષ્ટ ૨૬-પદ્મે. મધ્યમમધ્યમ

ત્રૈવેયક દેવો-૪ઘન્ય ૨૬-પદ્મે, ઉત્કૃષ્ટ ૨૭-પદ્મે. મધ્યમઉપલા ત્રૈવેયક દેવો-૪ઘન્ય-૨૭-પદ્મે, ઉત્કૃષ્ટ-૨૮-પદ્મે. ઉર્ધ્વ અઘો ત્રૈવેયક દેવો-૪ઘન્ય ૨૮ પદ્મે. ઉત્કૃષ્ટ ૨૯ પદ્મે, ઉર્ધ્વ મધ્યમ ત્રૈવેયક દેવો - ૪ઘન્ય ૨૯ પદ્મે. ઉત્કૃષ્ટ ૩૦-પદ્મે. ઉર્ધ્વ-ઉર્ધ્વ ત્રૈવેયક દેવો-૪ઘન્ય ૩૦ પદ્મે, ઉત્કૃષ્ટ ૩૧-પદ્મે શ્વાસ લે-મૂકે.

ભગવન્ ! વિજય-વૈજયંત-જયંત-અપરાજિત વિમાને દેવો કેટલા કાળે શ્વાસ લે અને મૂકે ? ગૌતમ ! ૪ઘન્ય ૩૧-પદ્મે અને ઉત્કૃષ્ટ ૩૩-પદ્મે શ્વાસ લે અને મૂકે. સર્વાર્થસિદ્ધ દેવો અજઘન્યોત્કૃષ્ટ ૩૩-પદ્મે શ્વાસ લે છે અને મૂકે છે.

● વિવેચન-૬૫૩ :-

નેરઙ્ગ્યા - નૈરયિકો, કેટલા કાળે કે કેટલા કાળ પછી શ્વાસ લે છે. અહીં આણમંતિ અને પાણમંતિ પદો 'શ્વાસ લેવો' અને મૂકવો અર્થમાં છે. આ ૪ બંને પદ ક્રમથી સ્પષ્ટ કરે છે - ઝસસંતિ - શ્વાસ લે છે, નિસસંતિ - શ્વાસ મૂકે છે. આનમ, પ્રાણમ-નમ્ નો અર્થ શ્વસનક્રિયારૂપે છે બીજા આચાર્યો કહે છે - પહેલા બે ક્રિયાપદ આંતર ઉચ્છ્વાસ-નિઃશ્વાસ ક્રિયા માટે છે. બીજા બે બાહ્ય ઉચ્છ્વાસ-નિઃશ્વાસ ક્રિયાર્થે છે.

ભગવંત કહે છે - તેઓ સતત-નિરંતર શ્વાસ લે છે અને મૂકે છે. કેમકે નૈરયિકો અત્યંત દુઃખી હોય છે અને દુઃખીને નિરંતર ઉચ્છ્વાસ-નિઃશ્વાસ હોય, તે લોકમાં દેખાય છે. વળી સતતપણું ઘણાં અંશે હોય, માટે બીજું વિશેષણ મૂક્યું "નિરંતર" ઉત્તરમાં ફરી "આણમંતિ" આદિનું ઉચ્ચારણ શિષ્યના વચનનો આદર દર્શાવવાને છે. જેનાથી તે વારંવાર પ્રશ્ન, શ્રવણ, અર્થનિર્ણયાદિમાં પ્રયત્નશીલ થાય છે. તેનું વચન લોકમાન્ય થાય, ઘણાં ભવ્ય જીવોનો ઉપકાર અને તીર્થવૃદ્ધિ થાય.

અસુરકુમારમાં ઉત્કૃષ્ટ સાતિરેક એક પદા કહ્યો. અહીં દેવોમાં જેટલી જેની સાગરોપમની સ્થિતિ, તેમને તેટલા પખવાડીયા જેટલો ઉચ્છ્વાસ-નિઃશ્વાસક્રિયા વિરહકાળ હોય. - X - X -

પૃથ્વીકાયિકના સૂત્રમાં વિમાત્રા-વિષમપણે ઉચ્છ્વાસ-નિઃશ્વાસ કહ્યા. તેથી તેમનો ક્રિયા વિરહકાળ અનિયત થયો. દેવોમાં જે જેટલા મોટા આયુષ્યવાળો હોય, તેટલો તે સુખી હોય, સુખીને ક્રમશઃ ઉચ્છ્વાસ-નિઃશ્વાસ ક્રિયાનો ઘણો વિરહકાળ હોય છે. કેમકે તે ક્રિયા દુઃખરૂપ છે. તેથી આયુમાં સાગરોપમવૃદ્ધિ મુજબ પખવાડીયામાં વૃદ્ધિ કહી.

મુનિ દીપરત્નસાગરે કરેલ
પદ-૭-નો ટીકા સહિતનો અનુવાદ પૂર્ણ

❁ પદ-૮-“સંજ્ઞા” ❁
— X — X — X —

એ પ્રમાણે સાતમા પદની વ્યાખ્યા કરી. હવે આઠમું કહે છે - તેનો સંબંધ આ છે :- પદ-૭-માં જીવોના ઉચ્છ્વાસનો વિરહકાળ કહ્યો. હવે વેદનીય, મોહનીયના ઉદય આશ્રિત જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણના ક્ષયોપશમ આશ્રીને આત્મપરિણામ વિશેષથી પ્રશ્ન સૂત્ર કહે છે -

● સૂત્ર-૩૫૪,૩૫૫ :-

[૩૫૪] ભગવન્ ! સંજ્ઞાઓ કેટલી છે ? ગૌતમ ! દશ. આહાર, ભય, મૈથુન, પરિગ્રહ, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, લોક અને ઓઘ.

ભગવન્ ! નૈરયિકોને કેટલી સંજ્ઞા છે ? દશ, પૂર્વવત્. અસુરકુમારને કેટલી સંજ્ઞા છે ? દશ. પૂર્વવત્. એ રીતે સ્તનિતકુમાર સુધી જાણવું. એ પ્રમાણે પૃથ્વીકાયિક યાવત્ વૈમાનિકને પણ જાણવા.

[૩૫૫] ભગવન્ ! નૈરયિક, શું આહારસંજ્ઞોપયુક્ત યાવત્ પરિગ્રહ સંજ્ઞોપયુક્ત છે ? ગૌતમ ! બાહ્ય કારણને આશ્રીને ભયસંજ્ઞોપયુક્ત છે, સંતતિભાવને આશ્રીને આહાર યાવત્ પરિગ્રહ સંજ્ઞોપયુક્ત છે.

ભગવન્ ! આ આહાર યાવત્ પરિગ્રહ સંજ્ઞોપયુક્ત નૈરયિકમાં કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ? ગૌતમ ! સૌથી થોડાં નૈરયિક મૈથુનસંજ્ઞોપયુક્ત, આહારસંજ્ઞોપયુક્ત સંખ્યાતગણાં, પરિગ્રહસંજ્ઞોપયુક્ત સંખ્યાતગણાં, ભયસંજ્ઞોપયુક્ત સંખ્યાતગણાં છે.

ભગવન્ ! તિર્યચોનિક શું આહાર છે કે યાવત્ પરિગ્રહ સંજ્ઞોપયુક્ત છે ? ગૌતમ ! બાહ્ય કારણથી આહારસંજ્ઞોપયુક્ત છે, સંતતિ ભાવને આશ્રીને તે ચારે સંજ્ઞા-ઉપયુક્ત છે. આ આહાર યાવત્ પરિગ્રહ સંજ્ઞોપયુક્ત તિર્યચમાં કોણ કોનાથી અલ્પાદિ છે ? ગૌતમ ! સૌથી થોડાં તિર્યચ પરિગ્રહસંજ્ઞોપયુક્ત છે. મૈથુનસંજ્ઞોપયુક્ત સંખ્યાતગણાં, ભય સંજ્ઞોપયુક્ત સંખ્યાતગણાં, પરિગ્રહ સંજ્ઞોપયુક્ત સંખ્યાતગણાં છે.

ભગવન્ ! મનુષ્યો આહાર યાવત્ પરિગ્રહ સંજ્ઞોપયુક્ત છે ? ગૌતમ ! બાહ્ય કારણથી મૈથુનસંજ્ઞોપયુક્ત, સંતતિ ભાવથી ચારે સંજ્ઞાયુક્ત છે. આ મનુષ્યોમાં ચારે સંજ્ઞોપયુક્તતામાં કોણ કોનાથી અલ્પ આદિ છે ? સૌથી થોડાં મનુષ્યો ભયસંજ્ઞોપયુક્ત છે. આહાર-પરિગ્રહ-મૈથુન સંજ્ઞોપયુક્તતા ઉત્તરોત્તર સંખ્યાતગણાં છે.

ભગવન્ ! દેવો શું આહાર યાવત્ પરિગ્રહ સંજ્ઞોપયુક્ત છે ? ગૌતમ ! બાહ્ય કારણથી પરિગ્રહ સંજ્ઞોપયુક્ત છે, સંતતિ ભાવને આશ્રીને ચારે સંજ્ઞાથી ઉપયુક્ત હોય છે. ભગવન્ ! આ આહાર યાવત્ પરિગ્રહ સંજ્ઞોપયુક્ત દેવોમાં કોણ-કોનાથી અલ્પાદિ છે ? ગૌતમ ! સૌથી થોડાં દેવો આહાર સંજ્ઞોપયુક્ત

છે. ભયસંજોપયુક્ત સંખ્યાતગણાં, મૈથુનસંજોપયુક્ત સંખ્યાતગુણા, પરિગ્રહ સંજોપયુક્ત સંખ્યાતગણાં છે.

● વિવેચન-૩૫૪,૩૫૫ :-

સંજ્ઞાઓ કેટલી કહી છે ? સંજ્ઞા એટલે આભોગ અથવા જેના વડે ‘આ જીવ છે’ એમ ઓળખાય તે સંજ્ઞા. બંને વ્યુત્પત્તિમાં વેદનીય અને મોહનીયના ઉદયને આશ્રિત અને જ્ઞાનાવરણ અને દર્શનાવરણના કર્મના ક્ષયોપશમને આશ્રિત વિચિત્ર આહારાદિ પ્રાપ્ત કરવાની ક્રિયા તે સંજ્ઞા કહેવાય, જે વિશેષણ ભેદથી દશ પ્રકારે છે, તેના નામ આહાર સંજ્ઞા આદિ ભગવંતે કહેલ છે.

૧-આહાર સંજ્ઞા-ક્ષુધા વેદનીયના ઉદયથી ક્વલાદિ આહાર માટે તેવા પુદ્ગલો ગ્રહણ કરવાની ક્રિયા. કેમકે તેના ઉપયોગરૂપ છે. જે વડે જીવ ઓળખાય તે સંજ્ઞા, આહારગ્રહણક્રિયાથી જીવ ઓળખાય છે. ૨-ભયસંજ્ઞા-ભય મોહનીયના ઉદયથી ભયભીત પ્રાણીના મુખવિકારાદિ ક્રિયા ૩-પુરુષવેદના ઉદયથી મૈથુનને માટે સ્ત્રીદર્શનાદિ ક્રિયા તે મૈથુન સંજ્ઞા. ૪-પરિગ્રહ સંજ્ઞા-લોભના ઉદયથી સંસારના પ્રધાન કારણરૂપ રાગપૂર્વક સચિત્-અચિત્ દ્રવ્ય ગ્રહણ કરવાની ક્રિયા.

૫-ક્રોધસંજ્ઞા-ક્રોધ વેદનીયના ઉદયથી ક્રોધાવેશ ગર્ભિત પુરુષના મુખાદિની ક્રિયા. ૬-માનસંજ્ઞા-માનના ઉદયથી જે ગર્વાદિ પરિણામ. ૭-માયાસંજ્ઞા-માયાવેદનીયથી અશુભ સંકલેશ વડે અસત્યભાષણાદિ ક્રિયા. ૮-લોભસંજ્ઞા-લોભવેદનીય ઉદયથી લાલસા વડે સચેતન અચેતન દ્રવ્યની ઈચ્છા.

૯-ઓઘસંજ્ઞા-મતિજ્ઞાનાવરણ કર્મ ક્ષયોપશમથી સામાન્ય અવબોધ ક્રિયા. ૧૦-લોકસંજ્ઞા-તેના વિશેષાવબોધની ક્રિયા. એ રીતે દર્શનોપયોગ તે ઓઘસંજ્ઞા, જ્ઞાનોપયોગ તે લોકસંજ્ઞા. બીજા કહે છે – સામાન્ય પ્રવૃત્તિ તે ઓઘસંજ્ઞા, લોક ત્યાજ્ય પ્રવૃત્તિ તે લોકસંજ્ઞા. આ વ્યાખ્યા પંચેન્દ્રિયને આશ્રીને કહી, એકેન્દ્રિયને તે અવ્યક્ત હોય.

ઓસન્ન - બાહુલ્યવાચી છે. કારણ શબ્દથી બાહ્ય કારણ લેવું અર્થાત્ બાહ્ય કારણથી નૈરચિકો બહુધા ભયસંજ્ઞાવાળા હોય. - X - X - સંતતિભાવ-આંતર અનુભવ ભાવ, તે સતતપણે હોવાથી સંતતિ ભાવને આશ્રીને કહેવાય છે. તેના વડે તેઓ ચારે સંજ્ઞાવાળા હોય છે. નૈરચિકોમાં સૌથી થોડાં મૈથુન સંજોપયુક્ત કહ્યા, કેમકે તેઓ ચક્ષુના નિમિષ માત્ર કાળ સુખી નથી. પણ નિરંતર દુઃખી છે - X - માટે તેમને મૈથુનેચ્છા હોતી નથી. કોઈ કાળે થાય તો પણ થોડો કાળ હોય છે. તેનાથી સંખ્યાતગણાં આહાર સંજોપયુક્ત કહ્યા, કેમકે ઘણાં દુઃખી પ્રાણીને ઘણાં કાળ સુધી આહારની ઈચ્છા થતી હોવાથી. તેનાથી પરિગ્રહસંજોપયુક્ત સંખ્યાતગણાં છે. કેમકે આહારેચ્છા શરીર માટે હોય પણ પરિગ્રહેચ્છા શરીર તથા બીજી શસ્ત્રાદિ વસ્તુ વિશે હોય. તેનાથી ભયસંજોપયુક્ત સંખ્યાતગણાં હોય છે, કેમકે નૈરચિકોને ચોતરફ મરણાંત ભય હોય છે.

તિર્યચ પંચેન્દ્રિયો પણ બાહ્ય કારણથી બહુધા આહાર સંજ્ઞા ઉપયુક્ત હોય

છે. કેમકે તે પ્રત્યક્ષથી જ જણાય છે. આંતર અનુભવરૂપ સંતતિભાવથી ચારે સંજ્ઞાવાળા હોય છે. અલ્પબહુલ્ય વિચારતા સૌથી થોડાં પરિગ્રહ સંજોપયુક્ત હોય છે, કેમકે થોડાં જીવોને થોડો કાળ પરિગ્રહ સંજ્ઞા સંભવે છે. તેનાથી મૈથુનસંજ્ઞા-ભયસંજ્ઞા-આહારસંજ્ઞા ઉત્તરોત્તર સંખ્યાતગણાં કહ્યા. કેમકે મૈથુન સંજોપયુક્ત કાળ થોડો છે. સમાનજાતિય કે વિજાતીય તરફથી ભયનો સંભવ છે, માટે તે કાળ વધુ છે. પ્રાયઃબધાંને નિરંતર આહાર સંજ્ઞા સંભવે છે, તેથી આહાર સંજ્ઞાનો સંભવ સૌથી વધારે છે.

મનુષ્યો બાહ્ય કારણે બહુધા મૈથુનસંજોપયુક્ત છે - X - X - અલ્પબહુલ્યના વિચારમાં સૌથી થોડાં ભયસંજ્ઞાવાળા છે. તેનાથી આહારસંજ્ઞા, પરિગ્રહસંજ્ઞા, મૈથુનસંજ્ઞા કાળ ઉત્તરોત્તર વધુ છે માટે સંખ્યાતગણાં કહ્યા. મૈથુનસંજ્ઞા કાળ સૌથી વધારે છે.

બાહ્ય કારણને આશ્રીને દેવો ઘણા ભાગે પરિગ્રહસંજ્ઞા ઉપયોગવાળા હોય છે. કેમકે પરિગ્રહ સંજ્ઞાના ઉપયોગમાં કારણભૂત મણિ, સુવર્ણ, રત્નાદિ હંમેશા તેઓની પાસે હોય છે. સંતતિ ભાવથી તેઓ ચારે સંજ્ઞાવાળા હોય છે.

અલ્પબહુલ્યના વિચારમાં સૌથી થોડાં આહારસંજોપયુક્ત છે, કેમકે આહારેચ્છા વિરહકાળ અત્યંત ઘણો હોય છે. તેનાથી ભયસંજોપયુક્ત સંખ્યાતગણાં છે. કેમકે તે ઘણાં જીવોને ઘણો કાળ હોય છે. તેનાથી મૈથુનસંજ્ઞાના ઉપયોગવાળા સંખ્યાતગણાં છે, તેનાથી પરિગ્રહ સંજ્ઞાવાળા સંખ્યાતગણાં છે. - X - X -

મુનિ દીપરત્નસાગરે કરેલ
પદ-૮-નો ટીકા સહિતનો અનુવાદ પૂર્ણ

❁ પદ-૯-“યોનિ” ❁
— X — X — X —

એ પ્રમાણે આઠમું પદ કહ્યું, હવે નવમું કહે છે. તેનો સંબંધ આ છે - પદ-૯-માં જીવોના સંજ્ઞા પરિણામો કહ્યા. હવે તેમની જ યોનિએ પ્રતિપાદિત કરે છે. તેનું આદિ સૂત્ર આ છે -

● સૂત્ર-૩૫૬,૩૫૭ :-

યોનિ કેટલા ભેદે છે ? ત્રણ ભેદે - શીત, ઉષ્ણ, શીતોષ્ણ.

[૩૫૭] ભગવન્ ! નૈરયિકોને શું શીતયોનિ હોય, ઉષ્ણયોનિ હોય કે શીતોષ્ણયોનિ ? ગૌતમ ! શીત અને ઉષ્ણ યોનિ હોય, શીતોષ્ણ ન હોય... ભગવન્ ! અસુરકુમારોને કઈ યોનિ હોય ? શીતોષ્ણ યોનિ હોય, શીત અને ઉષ્ણ ન હોય. એ પ્રમાણે સ્તનિતકુમાર સુધી જાણવું. પૃથ્વીકાયિકને કઈ યોનિ હોય ? ત્રણે યોનિ હોય. એ પ્રમાણે અપ્, વાયુ, વનસ્પતિ, વિકલેન્દ્રિયો કહેવા. તેઉકાયિકને ઉષ્ણ યોનિ હોય, શીત કે શીતોષ્ણ ન હોય.

ભગવન્ ! પંચેન્દ્રિય તિર્યચ્યોનિકને કઈ યોનિ હોય ? ગૌતમ ! ત્રણે યોનિ હોય. સંમૂર્છિમ પંચેન્દ્રિયને પણ તેમજ છે. ગર્ભજ પંચેન્દ્રિય તિર્યચ્યને ? શીત કે ઉષ્ણ ન હોય, શીતોષ્ણ હોય.

ભગવન્ ! મનુષ્યને શીત, ઉષ્ણ કે શીતોષ્ણ યોનિ હોય ? ગૌતમ ! ત્રણે હોય. સંમૂર્છિમ મનુષ્યને પણ આ ત્રણે હોય. ગર્ભજ મનુષ્યને શીત, ઉષ્ણ કે શીતોષ્ણ યોનિ હોય ? શીત કે ઉષ્ણ યોનિ ન હોય, હે ગૌતમ ! તેમને શીતોષ્ણયોનિ હોય.

ભગવન્ ! વ્યંતર દેવોને ? શીત કે ઉષ્ણ યોનિ ન હોય, શીતોષ્ણ યોનિ હોય. જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિકને પણ એમજ છે.

ભગવન્ ! આ શીત યોનિક, ઉષ્ણ યોનિક, શીતોષ્ણ યોનિક, અયોનિકોમાં કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષ છે ? સૌથી થોડાં જીવો શીતોષ્ણયોનિક, ઉષ્ણયોનિક અસંખ્યાતગણાં, તેથી અયોનિક અનંતગણા, તેથી શીતયોનિક અનંતગણાં છે.

● વિવેચન-૩૫૬,૩૫૭ :-

યોનિ - જમાં તેજસ કાર્મણ શરીરી જીવો ઔદારિકાદિ શરીર યોગ્ય પુદ્ગલ સ્કંધ સમુદાય સાથે મિશ્ર થાય તે યોનિ-ઉત્પત્તિસ્થાન. યોનિ ત્રણ પ્રકારે - (૧) શીતા - શીત સ્પર્શ પરિણામા, (૨) ઊષ્ણા - ઉષ્ણ સ્પર્શ પરિણામા, (૩) શીતોષ્ણા - ઉષ્ણ પરિણામા. તેમાં નૈરયિકોને શીત અને ઉષ્ણ છે. તેમાં પહેલી ત્રણ નરકમાં નૈરયિકોને ઉપજવાના ક્ષેત્રો, બધાં શીત સ્પર્શના પરિણામવાળા છે અને ક્ષેત્ર સિવાયનું બધું ઉષ્ણ સ્પર્શ પરિણામી છે. તેથી ત્યાંના શીતયોનિક નૈરયિકો ઉષ્ણ વેદના અનુભવે છે. ચોથી નરકમાં ઘણાં ક્ષેત્ર શીત પરિણામી, થોડાં ઉષ્ણ પરિણામી છે. જે પ્રસ્તટાદિમાં ઉપપાત

ક્ષેત્ર શીત સ્પર્શ પરિણામી છે, ત્યાં બાકીનું ઉષ્ણ સ્પર્શ પરિણામી છે. જ્યાં ઉષ્ણ સ્પર્શ પરિણામી ઉપપાત ક્ષેત્ર છે, ત્યાં બાકીનું શીત છે.

પાંચમી નરકમાં ઘણાં ઉપપાતક્ષેત્ર ઉષ્ણ સ્પર્શના પરિણામવાળા અને થોડાં ક્ષેત્ર શીતસ્પર્શ પરિણામી છે. તેમાં બધું ચોથી નરકથી વિપરીત કહેવું - X - X - છઠ્ઠી અને સાતમી નરકમાં બધાં ઉપપાત ક્ષેત્રો ઉષ્ણ સ્પર્શ પરિણામી છે. બાકીનું બધું શીતસ્પર્શ પરિણામવાળું છે. તેથી ઉષ્ણયોનિક નારકો શીતવેદના અનુભવે છે.

ભવનવાસી, ગર્ભજ પંચેન્દ્રિય તિર્યચ્ય, ગર્ભજમનુષ્ય, વ્યંતર, જ્યોતિષ્ક, વૈમાનિકોના ઉપપાતક્ષેત્રો ઉષ્ણ સ્પર્શવાળા છે તેથી તેમની યોનિ ઉષ્ણ સ્વભાવવાળી છે. અપ્કાયિક સિવાયના બધાં એકેન્દ્રિયો, વિકલેન્દ્રિયો, સંમૂર્છિમ તિર્યચ્ય પંચેન્દ્રિયો, સંમૂર્છિમ મનુષ્યોના ઉપપાત સ્થાનો શીત, ઉષ્ણ અને ઉષ્ણ સ્પર્શવાળા પણ હોય, તેઓની ત્રણે પ્રકારે યોનિ છે. તેઉકાયિક ઉષ્ણયોનિક છે અને [અપ્કાયિકો પ્રત્યક્ષ શીતયોનિવાળા જણાય છે.]

અલ્પબહુત્વ વિચારણામાં - સૌથી થોડાં શીતોષ્ણયોનિક જીવો છે, કેમકે ભવનવાસી, ગર્ભજ તિર્યચ્યપંચેન્દ્રિય ગર્ભજ મનુષ્ય, વ્યંતર, જ્યોતિષ્ક, વૈમાનિકોની આ યોનિ છે. તેથી સંખ્યાતગણાં ઉષ્ણયોનિક છે, કેમકે તેઉકાયિકો, ઘણાં નૈરયિકો, કેટલાંક પૃથ્વી-પાણી-વાયુ-પ્રત્યેક વનસ્પતિ ઉષ્ણયોનિક છે. યોનિરહિત તેથી અનંતગણા છે, કેમકે સિદ્ધો અનંત છે. તેનાથી શીતયોનિક અનંતગણા છે, કેમકે બધાં અનંતકાયિકો શીતયોનિક છે. - X -

હવે બીજા પ્રકારે યોનિનું પ્રતિપાદન કરે છે -

● સૂત્ર-૩૫૮ :-

ભગવન્ ! યોનિ કેટલા ભેદે છે ? ગૌતમ ! ત્રણ ભેદે - સચિત્, અચિત્, મિશ્રયોનિ. ભગવન્ ! નૈરયિકોની યોનિ સચિત્, અચિત્ કે મિશ્ર છે ? ગૌતમ ! અચિત્ યોનિ છે, સચિત્ કે મીશ્ર નથી. અસુરકુમારોની યોનિ સચિત્, અચિત્, મિશ્ર છે ? અચિત્ યોનિ છે, સચિત્ કે મિશ્ર યોનિ નથી. એમ સ્તનિતકુમાર સુધી જાણવું.

ભગવન્ ! પૃથ્વીકાયિકની યોનિ સચિત્, અચિત્, મિશ્ર છે ? ગૌતમ ! ત્રણે યોનિ છે. એ પ્રમાણે ચઉરિન્દ્રિય સુધી જાણવું. સંમૂર્છિમ પંચેન્દ્રિય અને સંમૂર્છિમ મનુષ્યોની એમ જ છે. ગર્ભજ પંચેન્દ્રિય અને ગર્ભજ મનુષ્યોની સચિત્ કે અચિત્ નહીં પણ મિશ્રયોનિ છે. વ્યંતર, જ્યોતિષ્ક, વૈમાનિકોની અસુરકુમારવત્ છે.

ભગવન્ ! આ સચિત્તયોનિક, અચિત્તયોનિક, મિશ્રયોનિક અને અયોનિક જીવોમાં કોણ કોનાથી અલ્પાદિ છે ? સૌથી થોડા જીવો મિશ્રયોનિક છે, અચિત્તયોનિક અસંખ્યાતગણા, અયોનિક અનંતગણા તેનાથી સચિત્તયોનિક અનંતગણાં છે.

● વિવેચન-૩૫૮ :-

સચિત્ત - જીવ પ્રદેશ સંબદ્ધ, અચિત્ત - સર્વથા જીવરહિત, મિશ્ર - જીવ વિપ્રમુક્ત-અવિપ્રમુક્ત સ્વરૂપ. તેમાં નૈરયિકોનું જે ઉપપાતક્ષેત્ર છે તે કોઈપણ જીવે શરીરરૂપે ગ્રહણ કરેલ નથી, માટે તેમની અચિત્ત યોગિ છે. જો કે સૂક્ષ્મ ઓકેન્દ્રિયો સર્વ લોકવ્યાપી છે, તો પણ તેના આત્મપ્રદેશો સાથે ઉપપાત સ્થાનના પુદ્ગલો પરસ્પર અભેદાત્મક સંબંધવાળા નથી. માટે તેની અચિત્ત યોગિ છે. એ પ્રમાણે ભવનપતિ આદિ ચારેની અચિત્તયોગિ જાણવી. પૃથ્વીથી સંમૂર્ણિમ મનુષ્યપર્યન્ત જીવોનું ઉપપાતક્ષેત્ર અન્ય જીવોએ ગ્રહણ કરેલ છે, ક્વચિત્ ગ્રહણ કરેલ હોતું નથી, ઉભય સ્વભાવવાળું હોય છે. માટે તેમને ત્રણે પ્રકારે યોગિ છે. ગર્ભજોની ઉત્પત્તિ સ્થાને અચેતન શુક અને શોષિતના પુદ્ગલોથી મિશ્રયોગિ છે.

અલ્પબહુત્વના વિચારમાં સૌથી થોડાં જીવો મિશ્રયોગિક છે, કેમકે ગર્ભજોની મિશ્રયોગિ છે, અચિત્તયોગિક અસંખ્યાતગણાં છે, કેમકે નારકો, દેવો, કેટલાંક ઓકેન્દ્રિય, વિકલેન્દ્રિય, સંમૂર્ણિમ તિર્યચ અને મનુષ્યોની અચિત્ત યોગિ છે. અયોગિક-સિદ્ધો અનંત ગણાં છે, સચિત્ત યોગિક અનંતગણાં છે, નિગોદો સચિત્ત છે.

ફરી પણ પ્રકારાંતરથી યોગિનું પ્રતિપાદન કરે છે -

● સૂત્ર-૩૫૯ :-

ભગવન્ ! કેટલા ભેદે યોગિ છે ? ગૌતમ ! ત્રણ ભેદે - સંવૃત્ત, વિવૃત્ત, સંવૃત્તવિવૃત્ત યોગિ. ભગવન્ ! નૈરયિકોની યોગિ સંવૃત્ત, વિવૃત્ત કે સંવૃત્તવિવૃત્ત છે ? સંવૃત્ત યોગિ છે, વિવૃત્ત કે મિશ્ર નહીં. એ પ્રમાણે વનસ્પતિકાચિક સુધી કહેવું. બેઈન્દ્રિયો વિશે પૃચ્છા - ગૌતમ ! વિવૃત્તયોગિ છે, સંવૃત્ત કે મિશ્ર નથી. એ રીતે યાવત્ ચઉરિન્દ્રિય કહેવું. સંમૂર્ણિમ પંચે તિર્યચ અને સંમૂ મનુષ્યોને તેમજ છે. ગર્ભજ પંચે તિર્યચ અને મનુષ્યોને સંવૃત્તવિવૃત્ત યોગિ છે, સંવૃત્ત કે વિવૃત્ત નહીં. વ્યંતર-જ્યોતિષ્ક-વૈમાનિક નૈરયિકવત્ જાણવા.

ભગવન્ ! આ સંવૃત્ત, વિવૃત્ત, સંવૃત્તવિવૃત્ત યોગિક તથા અયોગિકોમાં કોણ કોનાથી અલ્પાદિ છે ? સૌથી થોડાં જીવો સંવૃત્ત-વિવૃત્ત યોગિક છે, વિવૃત્તયોગિક અસંખ્યાતગણાં, અયોગિક અનંતગણા, સંવૃત્તયોગિક અનંતગણાં છે.

● વિવેચન-૩૫૯ :-

નારકોની સંવૃત્ત યોગિ છે, કેમકે નારકોની ઉત્પત્તિના સ્થાનરૂપ નરકનિષ્કૂટો બંધ કરેલા ગવાક્ષ જેવા છે, તેમાં ઉત્પન્ન થયેલ નૈરયિકો વૃદ્ધિ પામતાં, તેની અંદરથી બહાર પડે છે. શીતથી ઉષ્ણ અને ઉષ્ણથી શીતમાં પડે છે. ભવનપત્યાદિ ચારે દેવોની સંવૃત્ત યોગિ છે, કેમકે દેવદૂષ્યથી ઠંકાયેલ દેવશય્યામાં ઉત્પન્ન થાય છે. - X - ઓકેન્દ્રિયો પણ સંવૃત્તયોગિક છે, કેમકે તેમની યોગિ સ્પષ્ટ જણાતી નથી. બેઈન્દ્રિયથી ચઉરિન્દ્રિય, સંમૂર્ણિમ તિર્યચ પંચે સંમૂર્ણિમ મનુષ્યોની વિવૃત્તયોગિ છે. કેમકે જળાશયાદિ ઉત્પત્તિ સ્થાન સ્પષ્ટ છે. ગર્ભજોની સંવૃત્તવિવૃત્ત યોગિ છે. કેમકે ગર્ભનું

અંદરનું સ્વરૂપ જણાતું નથી, બહાર ઉદરવૃદ્ધ્યાદિ દેખાય છે.

અલ્પબહુત્વમાં મિશ્રયોગિક થોડાં છે, કેમકે ગર્ભજ થોડાં છે, વિવૃત્ત યોગિક અસંખ્યાતગણાં છે, તેમાં વિકલેન્દ્રિય અને સંમૂર્ણિમ પંચે છે. સિદ્ધો-અયોગિક અસંખ્યાતગણાં છે, સંવૃત્તયોગિક અનંતગણાં છે કેમકે વનસ્પતિકાચ છે. હવે મનુષ્ય યોગિ કહે છે -

● સૂત્ર-૩૬૦ :-

ભગવન્ ! યોગિ કેટલા ભેદે છે ? ત્રણ ભેદે - કૂર્મોજ્જત, શંખાવર્તા, વંશીપત્ર. કૂર્મોજ્જતયોગિ ઉત્તમપુરુષોની માતાની છે, તેમાં ઉત્તમપુરુષો ગર્ભમાં આવે છે. તે આ - અરહંત, ચક્રવર્તી, બલદેવ, વાસુદેવ. શંખાવર્તા યોગિ સ્ત્રી રત્નની છે, ઘણાં જીવો અને પુદ્ગલો તેમાં આવે છે અને ગર્ભરૂપે ઉપજે છે. વંશીપત્રાચોગિ સામાન્ય મનુષ્યની છે. તેમાં સામાન્ય મનુષ્યો ગર્ભમાં આવે છે.

● વિવેચન-૩૬૦ :-

કૂર્મોજ્જતા - કાચબાની પીઠ જેવી ઊંચી. શંખાવર્તા-શંખની જેમ આવર્તવાળી વંશીપત્રા-વાંસના પાંદડાના આકારવાળી. બાકી સુગમ છે. વિશેષ આ - શંખાવર્તા યોગિમાં ઘણાં જીવો અને જીવ સાથે સંબંધિત પુદ્ગલો આવે છે, ગર્ભપણે ઉપજે છે. સામાન્યથી ચચ - વૃદ્ધિ પામે છે. વિશેષથી ઉપચરણે પામે છે. પણ અતિ પ્રબળ કામાગ્નિના પરિતાપ વડે નાશ થવાથી ગર્ભની નિષ્પત્તિ ન થાય.

મુનિ દીપરત્નસાગરે કરેલ
પદ-૯-નો ટીકાસહિતનો અનુવાદ પૂર્ણ

❁ પદ-૧૦-“અચરમ” ❁
— X — X — X — X —

૦ નવમાં પદની વ્યાખ્યા કરી, હવે દશમું કહે છે — તેનો સંબંધ આ છે - પદ નવમાં જીવોની યોજી કહી. અહીં પ્રાણીઓનું ઉપપાતક્ષેત્ર રત્નપ્રભાદિ છે, તે ચરમ, અચરમ વિભાગથી કહે છે -

● સૂત્ર-૩૬૧ :-

ભગવન્ ! પૃથ્વીઓ કેટલી કહી છે ? ગૌતમ ! આઠ- રત્નપ્રભા, શર્કરપ્રભા, વાલુકપ્રભા, પંકપ્રભા, ધૂમપ્રભા, તમઃપ્રભા, તમસ્તમપ્રભા, ઈષ્ટ્યાગ્ભારા. ભગવન્ ! આ રત્નપ્રભા પૃથ્વી શું ચરમ, અચરમ, ચરમો, અચરમો, ચરમાંતપ્રદેશરૂપ, અચરમાંતપ્રદેશરૂપ છે ? ગૌતમ ! તે ચરમ, અચરમ, ચરમો, અચરમો, ચરમાંતપ્રદેશ, અચરમાંતપ્રદેશ નથી. નિયામા અચરમ, ચરમોરૂપ, ચરમાંત પ્રદેશરૂપ, અચરમાંત પ્રદેશરૂપ છે. એ પ્રમાણે અધઃસપ્તમી પૃથ્વી સુધી જાણવું. સૌધર્મથી અનુત્તર સુધી, તથા ઈષ્ટ્યાગ્ભારામાં, તથા લોક અને અલોક સંબંધે એમ જ સમજવું.

● વિવેચન-૩૬૧ :-

સૂત્ર સુગમ છે. પરંતુ ઈષ્ટ્ પ્રાગ્ભારા ઠપ-લાખ યોજન લાંબી, પહોળી શુદ્ધ સ્ફટિકના જેવી સિદ્ધશિલા પૃથ્વી છે. ચરમ - પર્યન્ત વર્તી, તે ચરમપણું આપેદાક છે. જેમ પૂર્વશરીર અપેક્ષાથી ચરમ શરીર કહેવાય છે. અચરમ - અપ્રાંત કે મધ્યવર્તી. તે પણ ચરમની અપેક્ષાએ હોવાથી સાપેક્ષ છે. જેમકે તથાવિધ અન્ય શરીરની અપેક્ષાએ મધ્ય શરીર તે અચરમ શરીર છે. આ રીતે ચરમ, અચરમ સંબંધી એક વચનાંતની જેમ બહુવચનાંત પ્રશ્ન કરવો. ચરમો, અચરમો. આ ચાર પ્રશ્નસૂત્રો તથાવિધ એકત્વપરિણામી દ્રવ્ય સંબંધે કર્યા. હવે પ્રદેશોને આશ્રીને બે પ્રશ્ન - ચરમરૂપ અને અંતે રહેલ હોવાથી અન્તવર્તી ખંડો ચરમાંતો કહે છે, તેના પ્રદેશો તે ચરમાંત પ્રદેશો. અંતે ન હોય તે અચરમ-મધ્યવર્તી ખંડ તે અચરમાંત, તેમાંના પ્રદેશો તે અચરમાંત પ્રદેશો. એ પ્રમાણે છ પ્રશ્નો કર્યા, હવે ભગવંત તેનો ઉત્તર આપે છે—

ગૌતમ ! રત્નપ્રભા પૃથ્વી ચરમ નથી, કેમકે ચરમપણું બીજી વસ્તુની અપેક્ષાથી છે. આ જ કારણથી અચરમ પણ નથી કેમકે અચરમપણું પણ અન્ય વસ્તુની અપેક્ષાથી છે. અર્થાત્ રત્નપ્રભા પૃથ્વી ચરમ નથી. તેમ મધ્યવર્તી પણ નથી, કેમકે ચરમ-અચરમત્વ બંને અન્ય વસ્તુની અપેક્ષાએ છે. - X - આ કારણથી ચરમાણિ - બહુવચનાંત ચરમો પણ નથી કેમકે અપેક્ષા યોગ્ય વસ્તુના અભાવે તેવો વ્યવહાર જ અસંભવ છે. - X - એ પ્રમાણે બહુવચનાંત અચરમ ભંગનો પણ નિષેધ કરવો - X - તેમજ ચરમાંત પ્રદેશ અને અચરમાંત પ્રદેશ પણ નથી. કેમકે પૂર્વોક્ત યુક્તિથી ચરમત્વ-અચરમત્વનો અસંભવ હોવાથી તેના પ્રદેશોની કલ્પના પણ અસંભવ છે. તો પછી રત્નપ્રભા કેવી છે ?

તે અવશ્ય એકવચનાંત અચરમ અને બહુવચનાંત ચરમરૂપ છે. અર્થાત્ જો

રત્નપ્રભાને અખંડરૂપે વિવક્ષા કરીને પૂછીએ તો પૂર્વોક્ત ભંગોમાંથી એક પણ ભંગરૂપે વ્યવહાર થતો નથી. પણ જો તે અસંખ્યાતપ્રદેશાવગાટ હોવાથી અનેક અવચવોના વિભાગરૂપે વિવક્ષા કરીએ તો પૂર્વોક્ત ઉત્તરનો વિષય થાય છે. તે આ રીતે — રત્નપ્રભા પૃથ્વી આ પ્રકારે રહેલી છે, તેના પ્રાંત ભાગે રહેલ લોકાંતનિષ્કૂટરૂપ ખંડો છે તે પ્રત્યેક તથાવિધ વિશિષ્ટ એકરૂપ પરિણામ વડે પરિણત છે, માટે બહુવચન-ચરમોરૂપ છે, પ્રાંત ભાગના ખંડો સિવાયના મધ્યભાગમાં રત્નપ્રભાનો મોટો ખંડ છે, તે તથાવિધ એકરૂપ પરિણામી હોવાથી તેની એકરૂપે વિવક્ષા કરી છે, માટે અચરમરૂપ છે.

આ રત્નપ્રભાના મધ્યવર્તી ખંડ અને પ્રાંત ભાગના ખંડો ઉભયના સમુદાયરૂપ છે, એમ ન હોય તો રત્નપ્રભાના અભાવનો પ્રસંગ આવે. એ પ્રમાણે અવચવ અને અવચવીરૂપ વિચારતા અચરમ અને ચરમોરૂપ એમ અખંડ એક ઉત્તરના વિષયરૂપે રત્નપ્રભાને કહી. હવે પ્રદેશરૂપે વિચારીએ તો - ચરમાંત પ્રદેશો અને અચરમાંત પ્રદેશો રૂપ છે. તે આ રીતે - બહારના ખંડોમાં રહેલા પ્રદેશો, તે ચરમાંત પ્રદેશો, મધ્ય એક ખંડમાં રહેલા પ્રદેશો તે અચરમાંત પ્રદેશો છે.

અન્ય આચાર્યો કહે છે — તથાવિધ પ્રવિષ્ટ ઈતરપ્રાંત એક પ્રાદેશિક શ્રેણિપટલરૂપ, મધ્યભાગ તે અચરમ. તો પણ યોગ્ય છે. યથોક્ત સ્વરૂપ પ્રાંત ભાગની એક શ્રેણિના સમુદાયમાં રહેલ પ્રદેશો, ચરમાંત પ્રદેશો અને મધ્ય ભાગમાં રહેલા અચરમાંતપ્રદેશો કહેવાય છે. - X - X - આ પ્રમાણે સાતમી નરક પૃથ્વી સુધી જાણવું. રત્નપ્રભા પૃથ્વી માફક સૌધર્માદિ અનુત્તર વિમાન પર્યન્ત વિમાનો, ઈષ્ટ્ પ્રાગ્ભારા, અને લોક સંબંધે જાણવું. સૂત્રપાઠ સુગમ છે તે વિચારી લેવો - X - X - હવે રત્નપ્રભાદિમાં પ્રત્યેક ચરમાચરમાદિનું અલ્પબહુત્વ-

● સૂત્ર-૩૬૨,૩૬૩ :-

[૩૬૨] ભગવન્ ! આ રત્નપ્રભાના અચરમ, ચરમ, ચરમાંત પ્રદેશો અને અચરમાંત પ્રદેશોમાં દ્રવ્યાર્થ, પ્રદેશાર્થ અને દ્રવ્યાર્થપ્રદેશાર્થરૂપે કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષ છે ? ગૌતમ ! સૌથી થોડો આ રત્નપ્રભા પૃથ્વીનો દ્રવ્યાર્થપણે એક ચરમ છે, તેથી ચરમો અસંખ્યાતગણાં છે. અચરમ અને ચરમો બંને વિશેષાધિક છે. પ્રદેશાર્થથી સૌથી થોડાં આ રત્નપ્રભા પૃથ્વીના ચરમાંત પ્રદેશો છે. અચરમાંત પ્રદેશો અસંખ્યાતગણાં છે, ચરમાંત અને અચરમાંત પ્રદેશો બંને વિશેષાધિક છે. દ્રવ્યાર્થપ્રદેશાર્થપણે સૌથી થોડાં આ રત્નપ્રભાપૃથ્વીનો દ્રવ્યાર્થપણે એક અચરમ છે, ચરમો અસંખ્યાતગણાં છે, અચરમ અને ચરમો બંને વિશેષાધિક છે, ચરમાંતપ્રદેશો અસંખ્યાતગણાં, અચરમાંતપ્રદેશો અસંખ્યાતગણાં, ચરમાંત અને અચરમાંત પ્રદેશો બંને વિશેષાધિક છે. એ પ્રમાણે અધઃસપ્તમી સુધી, સૌધર્મ યાવત્ લોકમાં પણ એમજ છે.

ભગવન્ ! અલોકના અચરમ, ચરમ, ચરમાંતપ્રદેશ અને અચરમાંત પ્રદેશોમાં દ્રવ્યાર્થરૂપે, પ્રદેશાર્થરૂપે, દ્રવ્યાર્થ-પ્રદેશાર્થરૂપે કોણ કોનાથી અલ્પાદિ છે ? સૌથી

થોડો અલોકનો દ્રવ્યાર્થપણે એક અચરમ છે, ચરમો અસંખ્યાતગણાં છે, અચરમ અને ચરમો મળીને વિશેષાધિક છે. પ્રદેશાર્થપણે સૌથી થોડાં અલોકના ચરમાંત પ્રદેશો છે, અચરમાંત પ્રદેશો અનંતગણાં છે, ચરમાંત અને અચરમાંત પ્રદેશો મળીને વિશેષાધિક છે. દ્રવ્યાર્થપ્રદેશાર્થપણે સૌથી થોડો અલોકનો એક અચરમ છે, ચરમો અસંખ્યાતગણાં છે, અચરમ અને ચરમો મળીને વિશેષાધિક છે, ચરમાંતપ્રદેશો અસંખ્યાતગણાં છે, અચરમાંત પ્રદેશો અનંતગણાં છે, ચરમાંત અને અચરમાંત પ્રદેશો મળીને વિશેષાધિક છે.

લોક અને અલોકના અચરમ, ચરમો, ચરમાંતપ્રદેશો, અચરમાંત પ્રદેશો દ્રવ્યાર્થપણે, પ્રદેશાર્થપણે, દ્રવ્યાર્થપ્રદેશાર્થપણે કોણ કોનાથી અલ્પાદિ છે ? સૌથી થોડો લોક, અલોકનો દ્રવ્યાર્થરૂપે એક અચરમ, લોકનો ચરમો અસંખ્યાતગણાં, અલોકના ચરમો વિશેષાધિક છે. લોક અને અલોકનો અચરમ, ચરમો મળીને વિશેષાધિક છે. પ્રદેશાર્થપણે સૌથી થોડાં લોકના ચરમાંતપ્રદેશો છે, અલોકના ચરમાંત પ્રદેશો વિશેષાધિક છે, લોકના અચરમાંતપ્રદેશો અસંખ્યાતગણાં છે, અલોકના અચરમાંતપ્રદેશો અનંતગણાં છે, લોક અને અલોકના ચરમાંત પ્રદેશો અને અચરમાંત પ્રદેશો મળીને વિશેષાધિક છે. દ્રવ્યાર્થપ્રદેશાર્થરૂપે સૌથી થોડો લોક અને અલોકનો દ્રવ્યાર્થરૂપે એક એક અચરમ, લોકના ચરમો અસંખ્યાતગણાં, અલોકના ચરમો વિશેષાધિક, લોક અને અલોકના અચરમ અને ચરમો મળીને વિશેષાધિક, લોકના ચરમાંત પ્રદેશો અસંખ્યાતગણાં, અલોકના અચરમાંત પ્રદેશો અનંતગણાં છે, લોક અને અલોકના ચરમાંત અને અચરમાંત પ્રદેશો મળીને વિશેષાધિક છે, તેનાથી સર્વ દ્રવ્યો વિશેષાધિક, તેથી સર્વે પ્રદેશો અનંતગણા, તેથી સર્વે પર્યાયો અનંતગણાં છે.

● વિવેચન-૩૫૯,૩૬૦ :-

પ્રશ્નસૂત્ર સુગમ છે. ઉત્તર સૂત્રમાં સૌથી થોડો દ્રવ્યાર્થપણે આ રત્નપ્રભાનો અચરમખંડ છે. કેમકે તે એક છે. - X - X - તથાવિધ એક સ્કંધના પરિણામથી પરિણત માટે તે એક છે, તેથી સૌથી અલ્પ છે. તેનાથી ચરમખંડો અસંખ્યાતગણાં છે, કેમકે તે અસંખ્યાતા છે. - X - અચરમખંડ અને ચરમખંડો મળીને વિશેષાધિક છે, કેમકે જે અચરમખંડ, ચરમદ્રવ્યોમાં નાંખીએ એટલે ચરમખંડોથી એક સંખ્યાત અધિક થાય છે. - - - પ્રદેશાર્થરૂપે વિચારતાં સૌથી થોડાં ચરમાંત પ્રદેશો છે, કેમકે ચરમખંડો, મધ્યખંડો કરતાં સૂક્ષ્મો છે. - X - તેનાથી અચરમપ્રદેશો અસંખ્યાતગણાં છે કેમકે અચરમખંડ એક છે, તો પણ ચરમખંડના સમુદાયની અપેક્ષાએ ક્ષેત્રથી અસંખ્યાતગુણ છે. અચરમાંત પ્રદેશો કરતાં ચરમાંત પ્રદેશો અને અચરમાંત પ્રદેશો મળીને વિશેષાધિક છે, કેમકે અહીં ચરમાંતપ્રદેશો અચરમાંત પ્રદેશોની અપેક્ષાથી અસંખ્યાત ભાગ પ્રમાણ છે ઈત્યાદિ - X -

દ્રવ્યાર્થપ્રદેશાર્થના વિચારમાં ચરમખંડો કરતાં અચરમ ખંડ અને ચરમખંડો

મળીને વિશેષાધિક છે. તેનાથી ચરમાંત પ્રદેશો અસંખ્યાતગણાં છે, - X - X - તેથી અચરમાંત પ્રદેશો અસંખ્યાતગણાં છે. તેનાથી ચરમ અને અચરમના પ્રદેશો મળીને અસંખ્યાતગણાં છે.

અલોકસૂત્રમાં પ્રદેશાર્થપણે સૌથી થોડાં અલોકના ચરમાંતપ્રદેશો છે, કેમકે લોકનિષ્કુટોમાં તેમનો અંત હોય છે. અચરમાંત પ્રદેશો તેનાથી અનંતગણાં છે, કેમકે અલોક અનંત છે. તેનાથી સમુદિત ચરમાંત-અચરમાંતપ્રદેશો વિશેષાધિક છે - X - X -

લોક અને અલોકના સમુદાય વિશે પ્રશ્નસૂત્ર - સુગમ છે. તેનો ઉત્તર આપે છે. લોક અને અલોકનો એક એક અચરમ ખંડ, એક હોવાથી સૌથી અલ્પ છે. તેનાથી લોકના ચરમખંડદ્રવ્યો અસંખ્યાતગણાં છે, કેમકે તે અસંખ્યાતા છે. તેનાથી અલોકના ચરમો વિશેષાધિક છે. - X - X - X - અલોકના ચરમખંડોથી લોક અને અલોકના અચરમ અને ચરમો મળીને વિશેષાધિક છે. - X - X - X - પ્રદેશાર્થપણે સૌથી થોડાં લોકના ચરમાંતપ્રદેશો છે. - X - તેનાથી અચરમાંતપ્રદેશો અસંખ્યાતગણાં છે. કેમકે ક્ષેત્ર અતિશય ઘણું છે, તેથી તેના પ્રદેશો પણ ઘણાં-ઘણાં છે. તેનાથી અલોકના અચરમાંતપ્રદેશો અનંતગણાં છે. કેમકે ક્ષેત્ર અનંતગુણ છે. તેનાથી પણ લોકના ચરમાંતપ્રદેશો, અચરમાંતપ્રદેશો તથા અલોકના ચરમાંતપ્રદેશો અને અચરમાંતપ્રદેશો મળીને વિશેષાધિક છે. - X - X - આ રીતે દ્રવ્યાર્થ પ્રદેશાર્થનું સૂત્ર સ્વયં વિચારવું પણ લોકાલોકના ચરમાચરમ ખંડોથી લોકના ચરમાંત પ્રદેશો અસંખ્યાતગણાં છે, - X - X - X - તેનાથી સર્વ દ્રવ્યો વિશેષાધિક છે. કેમકે અનંતાનંત જીવો, પરમાણુથી અનંત પરમાણુ સુધીના પ્રત્યેક અનંત સ્કંધો ભિન્નભિન્ન દ્રવ્યરૂપ છે. તેનાથી સર્વ પ્રદેશો અનંતગણાં છે, તેનાથી સર્વે પર્યાયો અનંતગણાં છે, કેમકે દરેક પ્રદેશો સ્વ અને પર પર્યાયો અનંત છે.

હવે પરમાણુ આદિનો વિચાર કરે છે -

● સૂત્ર-૩૬૪ થી ૩૭૧ :-

[૩૬૪] ભગવન્ ! પરમાણુ પુદ્ગલ શું ચરમ, અચરમ, અવક્તવ્ય, ચરમો, અચરમો, અવક્તવ્યો છે ? અથવા ચરમ અને અચરમ છે ? અથવા ચરમ અને અચરમો છે ? અથવા ચરમો અને અચરમ છે ? અથવા ચરમો અને અચરમો છે ? પહેલી ચતુર્ભંગી.

અથવા ચરમ અને અવક્તવ્ય છે ? અથવા ચરમ અને અવક્તવ્યો છે ? અથવા ચરમો અને અવક્તવ્ય છે ? અથવા ચરમો અને અવક્તવ્યો છે ? આ ત્રીજી ચતુર્ભંગી.

અથવા અચરમ અને અવક્તવ્ય, અથવા અચરમ અને અવક્તવ્યો અથવા અચરમો અને અવક્તવ્ય, અથવા અચરમો અને અવક્તવ્યો છે ? આ ત્રીજી ચતુર્ભંગી છે.

આઠપ્રદેશી સ્કંધ સંબંધે કહ્યું તેમ સંખ્યાત પ્રદેશી, અસંખ્યાત પ્રદેશી, અનંત પ્રદેશી પ્રત્યેક સ્કંધ સંબંધે કહેવું.

[૩૬૬] પરમાણુમાં ત્રીજો, દ્વિપ્રદેશી સ્કંધમાં પહેલો અને ત્રીજો, ત્રિપ્રદેશી સ્કંધમાં પહેલો ત્રીજો નવમો અને અગિયારમો. - [૩૬૭] - ચતુઃપ્રદેશી સ્કંધમાં પહેલો, ત્રીજો, નવમો, દશમો, અગિયારમો, બારમો અને ત્રેવીસમો. [૩૬૮] પંચપ્રદેશી સ્કંધમાં બીજો, ચોથો, પાંચમો, છઠ્ઠો, પંદરમો, સોળમો, સત્તરમો, અઠારમો, વીશમો, એકવીશમો અને બાવીશમો ભંગ છોડી દેવો. [૩૭૦] - સાત પ્રદેશી સ્કંધમાં બીજો, ચોથો, પાંચમો, છઠ્ઠો, પંદરમો, સોળમો, સત્તરમો, અઠારમો અને બાવીશમાં ભંગ સિવાયના બાકીના ભંગો જાણવા. [૩૭૧] - બાકીના સ્કંધો વિશે બીજા-ચોથા-પાંચમા-છઠ્ઠા-પંદરમા-સોળમાં-સત્તરમાં અને અઠારમાં ભાંગાને છોડીને બાકીના ભાંગાઓ જાણવા.

● વિવેચન-૩૬૪ થી ૩૭૧ :-

[અનુવાદકની નોંધ - અહીં વૃત્તિકારશ્રીએ ઘણું વિસ્તૃત વચન કરેલ છે, પૂજ્ય સાગરાનંદ સૂરીશ્વરજીએ સંપાદિત કરેલ તેમની પ્રતમાં સ્થાપનાની આકૃતિઓ પણ આપી છે. પૂર્ણ-સ્પષ્ટ ખ્યાલ મેળવવા માટે વાચકોએ મૂળ સંસ્કૃતવૃત્તિની પ્રત ખાસ સાથે રાખવી. અમે અહીં અનુવાદમાં સંક્ષેપ પણ કર્યો છે, આકૃતિઓ પણ છોડી દીધી છે, કેમકે માત્ર અનુવાદથી આ સૂત્રની સમજવી સરળ નથી.]

પરમાણુ પુદ્ગલ-ઈત્યાદિ પ્રશ્નસૂત્રમાં ૨૬-ભંગો છે. તે આ રીતે - ચરમ, અચરમ, અવકતવ્ય એ ત્રણ પદો છે, તેમાંના એક એકના સંયોગે એકવચનના ત્રણ ભાંગા થાય. જેમકે - ચરમ, અચરમ, અવકતવ્ય. બહુવચનના પણ ત્રણ ભાંગા થાય છે - ચરમો, અચરમો, અવકતવ્યો. બધાં મળીને એક સંયોગના છ ભંગો થયા. હવે ચરમ, અચરમ, અવકતવ્ય પદના ત્રણ દ્વિક સંયોગો થાય છે. જેમકે - (૧) ચરમ-અચરમ, ચરમ-અવકતવ્ય, અચરમ-અવકતવ્ય. તેમાંના એક એક દ્વિકસંયોગના ચાર ભાંગાઓ થાય છે તેમાં પ્રથમ દ્વિકસંયોગના આ પ્રમાણે ભંગો થાય - ચરમ-અચરમ, ચરમ-અચરમો, ચરમો-અચરમ, ચરમો-અચરમો. આ પ્રમાણે બાકીના બંને ભંગની ચતુર્ભંગીઓ કહેવી. બધાં મળી દ્વિક સંયોગના બાર ભંગો થાય છે. ત્રિકસંયોગના આઠ ભંગો થાય છે. કુલ ૨૬-ભંગો.

પરમાણુ પુદ્ગલ ચરમ નથી, કેમકે ચરમપણું બીજાની અપેક્ષાએ હોય, પણ અપેક્ષા રાખવા યોગ્ય અન્ય પદાર્થની વિવક્ષા નથી. - x - વળી પરમાણુ અવચય રહિત હોવાથી ચરમ નથી, તેમ અચરમ પણ નથી. કેમકે અવચય અભાવે તેનું મધ્યપણું નથી, પણ અવકતવ્ય છે, કેમકે ચરમ-અચરમ વ્યવહારનું કારણ નથી. જે શબ્દ વડે કહી શકાય તે વકતવ્ય, ન કહી શકાય તે અવકતવ્ય. બાકીના ભંગોનો નિષેધ કરવો, કેમકે પરમાણુમાં તેનો અસંભવ છે.

દ્વિપ્રદેશીસ્કંધ-પ્રશ્નસૂત્ર પૂર્વવત્ જાણવું, તેનો ઉત્તર આ પ્રમાણે - કદાચ ચરમ હોય, અચરમ ન હોય, કદાચ અવકતવ્ય હોય ઈત્યાદિ. જ્યારે દ્વિપ્રદેશી સ્કંધ

સમશ્રેણિએ રહેલા બે આકાશપ્રદેશમાં રહેલા હોય, ત્યારે એક પરમાણુ બીજા પરમાણુની અપેક્ષાએ ચરમ છે, માટે કદાચિત ચરમ હોય. અચરમ હોતો નથી, કેમકે સર્વ દ્રવ્યોનું પણ કેવળ અચરમપણું હોતું નથી. જ્યારે દ્વિપ્રદેશી સ્કંધ એક આકાશ પ્રદેશમાં રહે છે, તે તથાવિધ એકત્વ પરિણામથી પરિણત થયેલ હોવાથી પરમાણુ પેઠે ચરમ અને અચરમના વ્યવહારને કારણનો અભાવ હોવાથી તેનો ચરમ કે અચરમ શબ્દથી વ્યવહાર કરવો અશક્ય છે, માટે અવકતવ્ય છે, તે સિવાયના ભંગોનો નિષેધ કરવો. એ સંબંધે આગળ કહેવાશે કે - દ્વિપ્રદેશી સ્કંધમાં પહેલો અને ત્રીજો ભંગ હોય છે, બાકીના ભાંગાઓ અસંભવ હોવાથી નિષેધ યોગ્ય છે.

ત્રિપ્રદેશી સ્કંધમાં - કદાચ ચરમ હોય ઈત્યાદિ. ત્રિપ્રદેશી સ્કંધ જ્યારે સમશ્રેણીએ રહેલા બે આકાશપ્રદેશમાં રહેલો હોય છે. ત્યારે તે ચરમ હોય છે. - x - અચરમપણાનો નિષેધ પૂર્વવત્ જાણવો. કદાચ અવકતવ્ય હોય. જ્યારે ત્રિપ્રદેશી સ્કંધ એક આકાશપ્રદેશમાં રહે છે, ત્યારે પરમાણુ માફક ચરમ કે અચરમના વ્યવહારનું કારણ ન હોવાથી તેને અવકતવ્ય કહો. ચોથાથી આઠમો ભંગ નિષેધ્ય છે. કેમકે તેનો અસંભવ છે. નવમો ભંગ ગ્રહણ કરવો - કદાચિત્ ચરમો અને અચરમ હોય. તેથી - કદાચિત્ બે ચરમ હોય અને એક અચરમ હોય. ત્રિપ્રદેશીસ્કંધ સમશ્રેણિએ રહેલા ત્રણ આકાશપ્રદેશોમાં રહે છે ત્યારે આદિ અને અંતનો એક એક પરમાણુ અંતે હોવાથી બે પરમાણુઓ ચરમ છે, મધ્યનો પરમાણુ અચરમ છે. દશમો ભંગ પ્રતિષેધ્ય છે, કેમકે ત્રણ પ્રદેશ હોવાથી ચરમ-અચરમમાં બહુવચનનું કારણ અસંભવ છે. અગિયારમો ભંગ ગ્રાહ્ય છે :- તે આ - કદાચ ચરમ અને અવકતવ્ય હોય. ત્રિપ્રદેશી સ્કંધ વિશ્રેણીએ હોય ત્યારે બે પરમાણુ સમશ્રેણીએ હોવાથી દ્વિપ્રદેશાવગાટ - x - હોવાથી ચરમ છે, એક વિશ્રેણીમાં છે, તે અવકતવ્ય છે. બાકીના બધાં ભાંગાનો પ્રતિષેધ કરવો. તે સંબંધે આગળ કહેવાશે - ત્રિપ્રદેશી સ્કંધમાં પહેલો, ત્રીજો, નવમો, અગિયારમો ભાંગો હોય છે - x -

ચતુઃપ્રદેશી સ્કંધ - કદાચ ચરમ હોય ઈત્યાદિ. અહીં પહેલો, ત્રીજો, નવમો, દશમો, અગિયારમો, બારમો અને તેવીશમો એ સાત ભાંગા ગ્રહણ કરવા. બાકીનાનો નિષેધ કરવો. તેમાં પહેલો ભંગ કદાચિત્ ચરમ હોય, જ્યારે ચતુઃપ્રદેશી સ્કંધ સમશ્રેણિએ રહેલા બે આકાશપ્રદેશમાં આ પ્રમાણે હોય ત્યારે ચરમ ભંગ હોય છે, તેનું ચરમપણું દ્વિપ્રદેશી સ્કંધ માફક વિચારવું. ત્રીજો ભંગ 'કદાચ અવકતવ્ય' હોય તે આ રીતે - બે પરમાણુ ચરમ અને એક અચરમ હોય. તે આ રીતે - ચતુઃપ્રદેશીમાં ત્રણ આકાશપ્રદેશમાં રહે, ત્યારે પહેલા-છેલ્લા પ્રદેશમાં અવગાટ બે પરમાણુ ચરમ અને મધ્યમાં છે તે અચરમ હોય. દશમો ભંગ - બે ચરમ અને બે અચરમ, ચતુઃપ્રદેશીસ્કંધ સમશ્રેણિએ રહેલ ચાર આકાશપ્રદેશમાં સીધા હોય ત્યારે આદિના અને અંતના બે પ્રદેશ ચરમ અને મધ્યમના બે પરમાણુ અચરમ હોય. અગિયારમો ભંગ-કદાચ ચરમ અને અવકતવ્ય હોય. તે આ રીતે - ચતુઃપ્રદેશીમાં ત્રણ

આકાશપ્રદેશો સમશ્રેણીએ અને વિશ્રેણીએ હોય, ત્યારે ત્રણ પરમાણુમાં બે, દ્વિપ્રદેશી સ્કંધ માફક ચરમ હોય, એક વિશ્રેણીનો અવકતવ્ય. બારમો ભંગ - એક ચરમ અને બે અવકતવ્ય, તે આ - બે પરમાણુ સમશ્રેણીએ, બે વિશ્રેણીમાં હોય ત્યારે સમશ્રેણીવાળા બે દ્વિપ્રદેશી સ્કંધ માફક ચરમ અને વિશ્રેણીમાં રહેલા બંને અવકતવ્ય છે. તેવીશમો ભંગ - બે ચરમ, એક અચરમ, એક અવકતવ્ય. કઈ રીતે ? સમશ્રેણીએ ત્રણ આકાશપ્રદેશમાં ત્રણ પરમાણુ, વિશ્રેણીએ રહેલ એક, તેમાં ત્રણ પરમાણુમાં આદિનો, અંતનો એક એક એમ બે ચરમ છે, મધ્યમ પરમાણુ અચરમ, વિશ્રેણીનો એક અવકતવ્ય હોય.

પંચપ્રદેશી સ્કંધ - અહીં પહેલો, ત્રીજો, સાતમો, નવમો, દશમો, અગિયારમો, બારમો, તેરમો, તેવીશમો, ચોવીશમો, પચીશમો એ અગિયાર ભંગો ગ્રહણ કરવા, બાકીનાનો પ્રતિષેધ કરવો - X -

તેમાં પહેલો ભંગ - કદાચ ચરમ હોય, જ્યારે પંચપ્રદેશી સ્કંધ સમશ્રેણીએ રહેલા બે આકાશપ્રદેશમાં ત્રણ પરમાણુ એકમાં અને બે પરમાણુ બીજામાં હોય, ત્યારે બે પ્રદેશવાળાને દ્વિપ્રદેશી માફક ચરમભંગ થાય છે. ત્રીજો અવકતવ્ય ભંગ છે, તે આ રીતે - જ્યારે પંચપ્રદેશી સ્કંધ એક આકાશ પ્રદેશમાં રહે ત્યારે પરમાણુની માફક અવકતવ્ય છે. સાતમો ભંગ ચરમ અને અચરમ, તે આ રીતે - જ્યારે પંચપ્રદેશી સ્કંધ પાંચ આકાશપ્રદેશમાં ત્રણ સાથે અને બે અલગ-અલગ રહે ત્યારે પર્યન્તવર્તી ચાર પરમાણુઓ એક સ્કંધ સંબંધી પરિણામ વડે પરિણત હોવાથી અને એક વર્ણાદિ હોય ત્યારે એકત્વ વ્યવહારથી 'ચરમ' અને મધ્ય પરમાણુથી અચરમ કહેવાય છે. નવમો ભંગમાં-બે ચરમ અને એક અચરમ, તે આ રીતે - તેમાં જ્યારે પંચ પ્રદેશી સ્કંધ સમશ્રેણીએ રહેલાં ત્રણ આકાશપ્રદેશમાં બે-એક-બે એ રીતે ત્રણ ભાગમાં હોય ત્યારે પહેલા અને છેલ્લા આકાશપ્રદેશમાં રહેલ બે પરમાણુ, તે બે ચરમ અને મધ્યમનો પરમાણુ, તે અચરમ કહેવાય છે.

દશમો ભંગ - બે ચરમ અને બે અચરમ હોય. તેમાં જ્યારે પંચપ્રદેશી સ્કંધ સમશ્રેણીએ રહેલા ચાર આકાશપ્રદેશમાં હોય, તેમાં ત્રણ આકાશ પ્રદેશમાં ત્રણ પરમાણુ, એકમાં બે પરમાણુઓ હોય ત્યારે પહેલા અને છેલ્લા પ્રદેશમાં રહેનાર તે ચરમ એમ બે પરમાણુઓ ચરમ, મધ્યમાં રહેલા બે અચરમ કહેવાય. અગિયારમો ભંગ ચરમ અને અવકતવ્ય હોય, તે આ રીતે - જ્યારે પંચ પ્રદેશાત્મક સ્કંધ સમશ્રેણી અને વિશ્રેણી રહેલા ત્રણ આકાશપ્રદેશોમાં હોય તે 'બે-બે-એક' એ પ્રમાણે હોય, ત્યારે ચાર પરમાણુ બે આકાશ પ્રદેશમાં હોવાથી દ્વિપ્રદેશી સ્કંધની માફક 'ચરમ' અને એક વિશ્રેણીમાં રહેલા પરમાણુ અવકતવ્ય હોય છે. બારમો ભંગ-ચરમ અને બે અવકતવ્ય હોય. જ્યારે પંચપ્રદેશી સ્કંધ સમશ્રેણીમાં કે વિશ્રેણીમાં રહેલા ચાર આકાશપ્રદેશમાં હોય તેમાં બે સમશ્રેણીમાં રહેલા બે આકાશપ્રદેશમાં બે પરમાણુ, એક વિશ્રેણીમાં રહેલા આકાશપ્રદેશમાં બે પરમાણુ દ્વિપ્રદેશી સ્કંધની માફક ચરમ

અને વિશ્રેણીમાં રહેલા જુદા જુદા બે પરમાણુઓ અવકતવ્ય છે.

તેરમો ભંગ - બે ચરમ અને એક અવકતવ્ય હોય. તેમાં જ્યારે પંચપ્રદેશાવગાટ પંચપ્રદેશી સ્કંધ પાંચ આકાશપ્રદેશમાં બે સમશ્રેણીમાં ઉપર બે, નીચે બે, એક મધ્યમાં હોય ત્યારે દ્વિપ્રદેશી સ્કંધની માફક એક એક એમ બે ચરમ અને એક અવકતવ્ય હોય છે. તેવીશમો ભંગ - બે ચરમ, અચરમ, અવકતવ્ય. તે આ પ્રમાણે - જ્યારે પંચપ્રદેશી સ્કંધ સમશ્રેણી અને વિશ્રેણીમાં રહેલા ચાર આકાશપ્રદેશમાં આ પ્રમાણે છે - સમશ્રેણીએ રહેલા ત્રણ આકાશપ્રદેશોમાં પહેલા આકાશ પ્રદેશને વિશે એક પરમાણુ, મધ્યમાં બે પરમાણુ, ત્રીજામાં એક, વિશ્રેણીમાં ચોથા આકાશપ્રદેશમાં એક પરમાણુ છે. ત્યારે ત્રણ આકાશપ્રદેશોમાંના આદિ અને અંતના એમ બે ચરમ, મધ્યનો અચરમ, વિશ્રેણીનો અવકતવ્ય. ચોવીશમો ભંગ - બે ચરમ, એક અચરમ, બે અવકતવ્ય હોય તે આ પ્રમાણે - પંચપ્રદેશી સ્કંધ સમશ્રેણી અને વિશ્રેણીથી રહેલા પાંચ આકાશ પ્રદેશમાં હોય ત્યારે જો ત્રણ આકાશ પ્રદેશમાં ત્રણ પરમાણુ, વિશ્રેણીમાં રહેલા બે પરમાણુ હોય, ત્યારે ત્રણ આકાશપ્રદેશોમાંના પહેલા અને છેલ્લા પ્રદેશમાં રહેનાર, તે બે ચરમ, મધ્યમાં અચરમ, વિશ્રેણીના બે તે અવકતવ્ય છે. પચીશમો ભંગ - બે ચરમ, બે અચરમ, એક અવકતવ્ય. સમશ્રેણીએ ચાર આકાશ પ્રદેશમાં ચાર પરમાણુ અને વિશ્રેણીમાં એક આકાશ પ્રદેશમાં એક પરમાણુ હોય ત્યારે આદિ-અંતનો એક-એક, તે બે ચરમ, મધ્યવર્તી બે અચરમ અને વિશ્રેણીનો એક તે અવકતવ્ય હોય.

૦ છ પ્રદેશીસ્કંધ-અહીં બીજો, પાંચમો, છઠ્ઠો, પંદરમો, સોળમો, સત્તરમો, અઠારમો, વીશમો, એકવીશમો, બાવીશમો એમ અગિયાર ભાંગા છોડી દેવા. બાકીના પ્રથમાદિ ભાંગા ઘટતા હોવાથી ગ્રહણ કરવા.

જ્યારે છ પ્રદેશી સ્કંધ સમશ્રેણીએ રહેલ બે આકાશપ્રદેશમાં આ પ્રમાણે રહે છે - એક આકાશ પ્રદેશમાં ત્રણ, બીજામાં ત્રણ પરમાણુઓ. દ્વિપ્રદેશી સ્કંધ માફક ચરમ ભંગ ઘટે છે, બીજો અચરમ ન ઘટે, કેમકે બંને તરફ ચરમરહિત કેવળ અચરમ ભંગનો અસંભવ છે. ત્રીજો અવકતવ્ય ભંગ છે - છ પ્રદેશીસ્કંધ એક આકાશપ્રદેશમાં રહે છે, ત્યારે પરમાણુ માફક તેનો ચરમ કે અચરમ શબ્દ વડે વ્યવહાર કરવો અશક્ય હોવાથી અવકતવ્ય છે. ચોથો ભંગ-બે ચરમ, પાંચમો - બે અચરમ, છઠ્ઠો-બે અવકતવ્ય, પંદરમો ચરમ અને અવકતવ્ય, સોળમો - એક અચરમ અને બે અવકતવ્ય, સત્તરમો-બે અચરમ અને એક અવકતવ્ય, અઠારમો - બે અચરમ અને એક અવકતવ્ય - એ સાત ભંગો સામાન્યથી સંભવતા જ નથી.

સાતમો ભંગ - ચરમ અને અચરમરૂપ છે, તે આ રીતે - જ્યારે ત છ પ્રદેશી સ્કંધ એક આકાશપ્રદેશને ચોતરફ વીંટીને રહેલ પાંચ આકાશ પ્રદેશમાં રહેલ હોય - તેમાં બે પરમાણુ મધ્યપ્રદેશમાં, બાકીના પ્રદેશોમાં એક એક પરમાણુ છે, ત્યારે તે ચાર પરમાણુઓ એક મધ્ય આકાશ પ્રદેશવર્તી પરમાણુના સંબંધી પરિણામ વડે

પરિણત થયેલ હોવાથી અને એક-એક વર્ણાદિથી એકપણનો વ્યવહાર થાય છે, તેથી 'ચરમ' કહેવાય છે. વચ્ચેના બે પરમાણુ એકત્વ પરિણામ વડે પરિણત હોવાથી અચરમ કહેવાય છે.

આઠમો ભંગ-ચરમ અને બે અચરમ હોય. તેમાં જ્યારે તે જ છપ્રદેશી સ્કંધ એક આકાશપ્રદેશને ચોતરફ વીંટીને રહેલ અને એક અધિક એમ છ આકાશ પ્રદેશમાં રહે છે, ત્યારે અંતે ચોતરફ વીંટીને રહેલા ચાર પરમાણુ પૂર્વોક્ત યુક્તિથી - X - X - એક ચરમ અને વચ્ચેના બે પરમાણુ બે અચરમરૂપ છે, અન્ય આચાર્યો કહે છે પર્યન્તવર્તી ચાર પરમાણુ, બીજા આકાશપ્રદેશોનું અંતર હોવાથી તેમાં એકપણનો પરિણામ થતો નથી. તેના અભાવે આ આઠમો ભંગ ઘટી ન શકે, તેથી સૂત્રમાં નિષેધ કરેલ છે.

જો છટ્ટં નો અર્થ છટ્ટ અને અટ્ટ બે પદ પ્રાકૃત શૈલીથી ગણાય છે. તેનાથી છટ્ટો અને આઠમો બે ભંગો છોડીને બીજા ભંગા જાણવા. જો આવો ભંગ હોય તો આ રીતે જાણવો - એક પરમાણુને વીંટીને રહેલા નિરંતર જે ચાર પરમાણુઓ છે, તેવા પ્રકારના એકત્વ પરિણામથી પરિણત થયેલ હોવાથી ચરમ છે. - X - વળી જે અધિકના મધ્યમાં રહેલ છે, તે મધ્યવર્તી અને અનેક પરિણામી હોવાથી વસ્તુતઃ અચરમ છતાં પૂર્વોક્ત હેતુથી બે અચરમ હોય એવો ભંગ થાય છે, માટે કંઈ વિરોધ નથી. તત્ત્વ કેવલી ગમ્ય.

નવમો ભંગ - બે ચરમ અને એક અચરમ હોય. જ્યારે તે જ છ પ્રદેશી સ્કંધ સમશ્રેણીથી રહેલ ત્રણ આકાશપ્રદેશમાં આ રીતે રહે કે - એકેક આકાશપ્રદેશમાં બબ્બે પરમાણુ હોય, આદિ અને અંતના પરમાણુથી એક-એક એમ બે ચરમ થાય, મધ્યવર્તી તે અચરમ.

દશમો ભંગ - બે ચરમ, બે અચરમ. તે આ રીતે - જ્યારે તે છપ્રદેશી સ્કંધ સમશ્રેણીથી ચાર આકાશપ્રદેશમાં બે-બે-એક-એક એ પ્રમાણે હોય, તેમાં પહેલો અને છેલ્લો પરમાણુ એમ બે ચરમ છે, બીજા પ્રદેશમાં એક અચરમ, ત્રીજામાં એક અચરમ એમ બે અચરમો થાય. - - - અગિયારમો ભંગ-ચરમ અને અવકતવ્ય. તે આ રીતે - તે જ છ પ્રદેશી સ્કંધ સમશ્રેણિ અને વિશ્રેણિએ રહેલ ત્રણ આકાશ પ્રદેશમાં આ રીતે હોય - પહેલા પ્રદેશમાં બે, સમશ્રેણીમાં બે, વિશ્રેણીમાં બે. ત્યારે દ્વિપ્રદેશી માફક એક ચરમ, વિશ્રેણીવાળો એક અવકતવ્ય.

બારમો ભંગ - એક ચરમ અને બે અવકતવ્ય હોય. છ પ્રદેશી સ્કંધમાં બબ્બે સમશ્રેણીમાં, એક-એક વિશ્રેણીમાં હોય છે. ત્યારે પૂર્વવત્ એક ચરમ અને બે અવકતવ્ય થાય. - - - તેરમો ભંગ - બે ચરમ અને એક અવકતવ્ય હોય. તે જ છપ્રદેશી સ્કંધ સમશ્રેણીએ રહેલા બે આકાશપ્રદેશમાં બે પરમાણુ, તેની નીચે સમ શ્રેણીથી બે પરમાણુ, બે શ્રેણીના મધ્ય ભાગે અલગ પણ સમશ્રેણીથી રહેલ બે પરમાણુ હોય ત્યારે - X - X - ઉપર-નીચે એકેક એમ બે ચરમો અને એકપ્રદેશમાં

અવગાટમાં - X - એક અવકતવ્યરૂપ છે.

ચૌદમો ભંગ - બે ચરમ અને બે અવકતવ્યરૂપ હોય. તેમાં જ્યારે તે છપ્રદેશીસ્કંધ - X - ઉપર સમશ્રેણીએ રહેલ બે, નીચે સમશ્રેણીએ રહેલ બે, વિશ્રેણીએ એકેક હોય ત્યારે ઉપર-નીચેનો એક-એક એમ બે ચરમ અને બે અવકતવ્ય છે.

અગાણીશમો ભંગ - ચરમ, અચરમ, અવકતવ્ય છ પ્રદેશી સ્કંધમાં મધ્યે એક, ચોતરફ એક, વિશ્રેણીમાં એક હોય ત્યારે પૂર્વોક્ત યુક્તિથી આ ભંગ થાય. - - - વીશમો ભંગ - ચરમ, અચરમ અને બે અવકતવ્યરૂપ છે, તે સપ્તપ્રદેશીને જ ઘટે છે, છ પ્રદેશીને ઘટતો નથી. - - - એકવીશમો ભંગ - ચરમ, બે અચરમ, અવકતવ્ય રૂપ છે. આ ભંગ પણ સપ્તપ્રદેશીને જ ઘટે છે. - - - બાવીશમો ભંગ - ચરમ, બે અચરમ, બે અવકતવ્યરૂપ છે, તે અષ્ટપ્રદેશી સ્કંધને જ ઘટે છે. તેથી આ ત્રણેનો નિષેધ કર્યો.

તેવીશમો ભંગ - બે ચરમ, એક અચરમ, એક અવકતવ્યરૂપ છે, તે આ રીતે - જ્યારે છ પ્રદેશી સ્કંધમાં બબ્બે પરમાણુ બે આકાશપ્રદેશમાં, એક તેમની સમશ્રેણીમાં ત્રીજા આકાશપ્રદેશમાં, એક વિશ્રેણીસ્થિત આકાશપ્રદેશમાં હોય, ત્યારે - X - બે પરમાણુ ચરમ, ત્રીજા પ્રદેશમાં અવગાટ તે અચરમ, વિશ્રેણીવાળો અવકતવ્ય હોય.

ચોવીશમો ભંગ - બે ચરમ, એક અચરમ, બે અવકતવ્ય. જ્યારે છ પ્રદેશી સ્કંધમાં પાંચ આકાશપ્રદેશમાં એક-એક-બે સમશ્રેણીથી અને બે વિશ્રેણીથી રહેલ હોય ત્યારે બે ચરમ, મધ્યમાં રહેલ એક અચરમ અને વિશ્રેણીના બે અવકતવ્ય હોયજ છે.

પચીશમો ભંગ - બે ચરમ, બે અચરમ, એક અવકતવ્ય તે આ રીતે છ પ્રદેશી સ્કંધ - પાંચ આકાશપ્રદેશમાં હોય, તેમાં એક-એક-એક-બે સમશ્રેણીથી અને એક વિશ્રેણીથી હોય ત્યારે પહેલો-છેલ્લો એક-એક ચરમ, મધ્યના બે અચરમ, વિશ્રેણીનો એક અવકતવ્ય છે.

છવીશમો ભંગ - ચરમ, બે અચરમ, બે અવકતવ્ય. છ પ્રદેશી સ્કંધમાં એક-એક-એક-એક એમ ચાર સમશ્રેણીમાં અને બે વિશ્રેણીમાં હોય, ત્યારે પેલ્લો-છેલ્લો એક-એક એમ બે ચરમ છે, મધ્યના બે અચરમ છે, વિશ્રેણીના બે અવકતવ્ય છે.

સપ્તપ્રદેશી સ્કંધ - X - X - અહીં બીજો, ચોથો, પાંચમો, છટ્ટો, પંદરમો, સોળમો, સત્તરમો, અઠારમો અને બાવશમો એ નવ ભંગો ત્યાજ્ય છે, બાકીના ગ્રાહ્ય છે. તે આગળ પણ કહેવાશે. - X -

તેમાં બાવીશમો ભંગ છે, તે આઠ પ્રદેશી સ્કંધ વિશે જ ઘટે છે, સપ્તપ્રદેશીમાં નહીં. તેથી તેનો પ્રતિષેધ છે, બાકીમાં પૂર્વવત્. અહીં પહેલાંથી છવીશ સુધીના ૧૭-ભંગો છ પ્રદેશી સ્કંધવત્ જાણવા. માત્ર શિષ્યના અનુગ્રહાર્થે તેની સ્થાપના અહીં દેખાડેલ છે. - X - X - [જો કે અમે આરંભે લખ્યા મુજબ તેને અહીં કહેલ નથી.]

૦ હવે અષ્ટપ્રદેશી સ્કંધ - પ્રશ્નસૂત્ર પૂર્વવત્ જાણવું. ઉત્તર સૂત્ર-આઠ પ્રદેશી સ્કંધ કદાચ ચરમ હોય ઈત્યાદિ. અહીં બીજો, ચોથો, પાંચમો, છટ્ઠો, પંદરમો, સોળમો, સત્તરમો અને અઠારમો એ આઠ ભંગો ત્યાગ કરવા અને બાકીના ગ્રહણ કરવા. એ સંબંધે આગળ પણ સંગ્રહણી ગાથામાં કહેવામાં આવશે. બાકીના ભંગો સપ્તપ્રદેશી સ્કંધ થકી બીજા અષ્ટપ્રદેશી વગેરે બધાં સ્કંધોમાં જાણવા. બીજા આચાર્યો એ ગાથાનો ઉત્તરાર્ધ આ પ્રમાણે કહે છે - એ ભાંગાને વર્જન, તેથી આગળના બાકીના ભાંગા અવસ્થિત જાણવા.

પહેલાથી છવીશ સુધીના અઠાર ભાંગાઓ વિચારણાથી અને સ્થાપનાથી પૂર્વની માફક વિચારવા. પણ એક ચરમ, બે અચરમ અને બે અવકતવ્ય - એ પ્રકારનો બાવીશમો ભંગ સ્થાપના વડે આ પ્રમાણે છે - આઠ આકાશપ્રદેશમાં આઠ ઈત્યાદિ.

(પ્રશ્ન) દ્વિપ્રદેશી સ્કંધમાં બે અવકતવ્યરૂપ છટ્ટા ભંગનો નિષેધ કેમ કરો છો ? કેમકે તે ચુકિતથી સંભવે છે. તે આ પ્રમાણે - જ્યારે એક પરમાણુ એક આકાશપ્રદેશમાં અને બીજો વિશ્રેણીમાં રહેલા બીજા આકાશપ્રદેશમાં હોય ત્યારે એક અવકતવ્ય અને બીજો પણ અવકતવ્ય એમ બે અવકતવ્યરૂપ છટ્ટો ભંગ સંભવે છે. ત્રિપ્રદેશી સ્કંધના વિચારમાં એક પ્રદેશમાં એક પરમાણુ અને વિશ્રેણીમાં રહેલા બીજા પ્રદેશમાં બે, એમ ચતુષ્પ્રદેશી સ્કંધના વિચારમાં પ્રત્યેકમાં બબ્બે પરમાણુઓ હોય.

(સમાધાન) તમારી શંકા બરોબર છે, પણ જગત્માં એવા પ્રકારના પુદ્ગલ દ્રવ્યો નથી. એમ આ ભંગોના પ્રતિષેધથી જણાય છે.

જેમ અષ્ટપ્રદેશી ભાંગાના પ્રતિષેધ કર્યો અને તેઓનું વિધાન કર્યું તેમ પ્રત્યેક સંખ્યાતપ્રદેશી, અસંખ્યાત પ્રદેશી સ્કંધના ભંગો કહેવા. તે આ રીતે - સંખ્યાતપ્રદેશી આદિ, પાઠ સિદ્ધ છે. પણ દરેક સ્થળે આ વિચાર જાણવો - એકાદિ આકાશપ્રદેશમાં અષ્ટપ્રદેશી વગેરે સ્કંધો રહી શકે છે. માટે ઉપરોક્ત બધાં ભાંગા ઘટે છે.

(પ્રશ્ન) ભગવન્ ! અસંખ્યાતપ્રદેશી અને અનંતપ્રદેશી સ્કંધો એક આકાશપ્રદેશમાં કેમ રહી શકે ? [સમાધાન] તેવા પ્રકારની શક્તિથી રહી શકે. તે આ રીતે - અનંતાનંત દ્વિપ્રદેશી સ્કંધો યાવત્ અનંતાનંત સંખ્યાતપ્રદેશી સ્કંધો, અનંતાનંત અસંખ્યાતપ્રદેશી સ્કંધો, અનંતાનંત અનંતપ્રદેશી સ્કંધો છે. લોક બધો મળીને પણ અસંખ્યાપ્રદેશાત્મક છે. તે બધાં સ્કંધો લોકમાં જ રહેલા છે, તેથી નિશ્ચય થાય છે કે એક આકાશપ્રદેશમાં ઘણાં પરમાણુઓ, ઘણાં દ્વિપ્રદેશી યાવત્ અનંતપ્રદેશી સ્કંધો રહેલા છે.

અહીં પૂર્વાચાર્યો દીવાનું દેષ્ટાંત કહે છે, જે વૃત્તિકારે નોંધેલ છે. - x - x - હવે પરમાણુ આદિમાં જે ભંગો ગ્રાહ્ય છે, તેને સંગ્રહ કરનાર સંગ્રહણી ગાથા કહે છે, તે પાઠસિદ્ધ છે.

અહીં સ્કંધોની ચરમાચરમાદિ વકતવ્યતા કહી, સ્કંધો યથાયોગ્ય પરિમંડલાદિ

સંસ્થાનવાળા હોય છે, તેથી સંસ્થાન કથન-

● સૂત્ર-૩૭૨ :-

ભગવન્ ! સંસ્થાનો કેટલા છે ? પાંચ - પરિમંડલ, વૃત્ત, ત્ર્યસ, ચતુરસ, આયત... ભગવન્ ! પરિમંડલ સંસ્થાનો સંખ્યાતા, અસંખ્યાતા કે અનંતા છે ? સંખ્યાતા, અસંખ્યાતા નથી, અનંતા છે. એ પ્રમાણે આયત સંસ્થાનો સુધી જાણવું... ભગવન્ ! પરિમંડલ સંસ્થાન સંખ્યાતપ્રદેશી છે, અસંખ્યાતપ્રદેશી છે કે અનંતપ્રદેશી ? કદાચ સંખ્યાત પ્રદેશી, કદાચ અસંખ્યાત પ્રદેશી, કદાચ અનંતપ્રદેશી. આ પ્રમાણે આયત સંસ્થાન સુધી જાણવું.

ભગવન્ ! સંખ્યાતપ્રદેશી પરિમંડલ સંસ્થાન શું સંખ્યાત પ્રદેશમાં, અસંખ્યાત-પ્રદેશમાં, અનંતપ્રદેશમાં અવગાઠ હોય ? સંખ્યાત પ્રદેશમાં અવગાઠ હોય, અસંખ્યાત કે અનંતપ્રદેશમાં નહીં. ભગવન્ ! અસંખ્યાતપ્રદેશી પરિમંડલ સંસ્થાન સંખ્યાત અસંખ્યાત કે અનંતપ્રદેશમાં રહેલ હોય ? કદાચ સંખ્યાત કે કદાચ અસંખ્યાત પ્રદેશમાં હોય, પણ અનંતપ્રદેશમાં રહેલ ન હોય. એ પ્રમાણે આયત સંસ્થાન સુધી જાણવું.

ભગવન્ ! અનંતપ્રદેશી પરિમંડલ સંસ્થાન સંખ્યાત, અસંખ્યાત કે અનંતપ્રદેશમાં રહેલ હોય ? કદાચ સંખ્યાત કે કદાચ અસંખ્યાતપ્રદેશમાં રહેલ હોય, પણ અનંતપ્રદેશમાં રહેલ ન હોય. એ પ્રમાણે આયત સંસ્થાન સુધી જાણવું.

ભગવન્ ! સંખ્યાતપ્રદેશમાં રહેલ અને સંખ્યાતપ્રદેશી પરિમંડલ સંસ્થાન શું ચરમ, અચરમ, ચરમો, અચરમો, ચરમાંત પ્રદેશરૂપ, અચરમાંતપ્રદેશરૂપ છે ? ગૌતમ ! તે ચરમ યાવત્ અચરમાંત પ્રદેશરૂપ એકે નથી. પણ અવશ્ય અચરમ, ચરમો, ચરમાંત અને અચરમાંત પ્રદેશરૂપ છે. એ પ્રમાણે આયત સંસ્થાન સુધી જાણવું.

ભગવન્ ! સંખ્યાતા પ્રદેશાવગાઠ, અસંખ્યાતપ્રદેશી પરિમંડલ સંસ્થાન શું ચરમ છે ? આદિ પૃચ્છા - તે સંખ્યાતપ્રદેશી માફક જાણવું. એ પ્રમાણે આયત સંસ્થાન સુધી જાણવું.

ભગવન્ ! અસંખ્યાતા પ્રદેશાવગાઠ, અસંખ્યાતપ્રદેશી પરિમંડલ સંસ્થાન શું ચરમ છે ઈત્યાદિ પૃચ્છા - તે સંખ્યાતાપ્રદેશ અવગાઠની માફક જાણવું, એ રીતે આયત સંસ્થાન સુધી જાણવું.

ભગવન્ ! સંખ્યાતપ્રદેશમાં રહેલ અનંતપ્રદેશી પરિમંડલ સંસ્થાન શું ચરમ છે, ઈત્યાદિ પ્રશ્ન - ઉપર કહ્યા મુજબ છે, આયત સંસ્થાન સુધી આ જાણવું. અસંખ્યાતપ્રદેશમાં રહેલ અનંત પ્રદેશી પરિમંડલ સંસ્થાન, સંખ્યાતા પ્રદેશ સ્થિત પરિમંડલ સંસ્થાન માફક જાણવું, એ પ્રમાણે આયત સંસ્થાન સુધી જાણવું.

ભગવન્ ! સંખ્યાતપ્રદેશી, સંખ્યાતપ્રદેશાવગાઠ પરિમંડલ સંસ્થાનના

અચરમ, ચરમો, ચરમાંતપ્રદેશો, અચરમાંત પ્રદેશો દ્રવ્યાર્થપણે, પ્રદેશાર્થપણે, દ્રવ્યાર્થ-પ્રદેશાર્થપણે કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષ છે ? સૌથી થોડો દ્રવ્યાર્થપણે તેનો એક અચરમ છે, ચરમો સંખ્યાતગણાં, અચરમ અને ચરમો બંને વિશેષાધિક છે. પ્રદેશાર્થપણે તેના ચરમાંતપ્રદેશો સૌથી થોડાં છે, અચરમાંતપ્રદેશો સંખ્યાતગણા, ચરમાંત અને અચરમાંત પ્રદેશો બંને વિશેષાધિક છે. દ્રવ્યાર્થ-પ્રદેશાર્થપણે તેનો સૌથી થોડો અચરમ છે, ચરમો સંખ્યાતગણાં છે, અચરમ અને ચરમો મળીને વિશેષાધિક છે, પ્રદેશાર્થપણે ચરમાંતપ્રદેશો સંખ્યાતગણાં છે, અચરમાંતપ્રદેશો સંખ્યાતગણાં છે, ચરમાંત અને અચરમાંત પ્રદેશો વિશેષાધિક છે. એ પ્રમાણે વૃત્તાદિ સંસ્થાન વિશે પણ યોજવું.

ભગવન્ ! અસંખ્યાતપ્રદેશી, સંખ્યાતપ્રદેશાવગાટ પરિમંડલ સંસ્થાનના અચરમ, ચરમો, ચરમાંત પ્રદેશો, અચરમાંત પ્રદેશોમાં દ્રવ્ય, પ્રદેશ, દ્રવ્ય-પ્રદેશપણે કોણ કોનાથી અલ્પાદિ છે ? તેનો દ્રવ્યાર્થપણે સૌથી થોડો અચરમ છે, ચરમો સંખ્યાતગણાં, અચરમ અને ચરમો મળીને વિશેષાધિક છે. પ્રદેશાર્થપણે તેના ચરમાંત પ્રદેશો સૌથી થોડાં છે, અચરમાંત પ્રદેશો સંખ્યાતગણાં, ચરમાંત અને અચરમાંત પ્રદેશો મળીને વિશેષાધિક છે. દ્રવ્ય-પ્રદેશપણે સૌથી થોડો તેનો દ્રવ્યાર્થપણે અચરમ, ચરમો સંખ્યાતગણા, અચરમ અને ચરમો મળીને વિશેષાધિક છે, પ્રદેશાર્થપણે ચરમાંત પ્રદેશો સંખ્યાતગણાં, અચરમાંત પ્રદેશો સંખ્યાતગણાં, ચરમાંત અને અચરમાંત પ્રદેશો મળીને વિશેષાધિક છે. આયત્ સુધી આમ જાણવું.

ભગવન્ ! અસંખ્યાત પ્રદેશી અસંખ્યાતપ્રદેશાવગાટ પરિમંડલ સંસ્થાનના અચરમ, ચરમો, ચરમાંતપ્રદેશો, અચરમાંત પ્રદેશોમાં દ્રવ્યાર્થપણે, પ્રદેશાર્થપણે, દ્રવ્યાર્થ-પ્રદેશાર્થપણે કોણ કોનાથી અલ્પાદિ છે ? રત્નપ્રભાના અલ્પબહુત્વવત્ આયત્ સુધી કહેવું.

ભગવન્ ! અનંતપ્રદેશી, સંખ્યાતપ્રદેશાવગાટ પરિમંડલ સંસ્થાનના અચરમ, ચરમો, ચરમાંતપ્રદેશો, અચરમાંત પ્રદેશોમાં દ્રવ્યાર્થપણાદિથી કોણ કોનાથી અલ્પાદિ છે ? સંખ્યાત પ્રદેશી સંખ્યાત પ્રદેશાવગાટમાં કહ્યું તેમ કહેવું, પણ સંક્રમમાં અનંતગણા જાણવા. એ પ્રમાણે આયત સંસ્થાન સુધી જાણવું. - - - ભગવન્ ! અનંતપ્રદેશી, અસંખ્યાતપ્રદેશાવગાટ પરિમંડલ સંસ્થાનના અચરમ આદિનું અલ્પબહુત્વ ? રત્નપ્રભામાં કહ્યા મુજબ કહેવું. પણ સંક્રમમાં અનંતગણાં કહેવા. એ પ્રમાણે આયત સંસ્થાન સુધી કહેવું.

● વિવેચન-૩૭૨ :-

સૂત્ર સુગમ છે. કેમકે પરિમંડલાદિ સંસ્થાનોનું સ્વરૂપ પહેલા પદમાં જ સવિસ્તર કહેલ છે. પણ — “ભગવન્ ! સંખ્યાતપ્રદેશી પરિમંડલ સંસ્થાન શું સંખ્યાતા પ્રદેશાવગાટ છે ?” ઈત્યાદિ પ્રશ્ન. સંખ્યાતા પ્રદેશમાં રહેલ હોય છે, અસંખ્યાતાદિમાં નહીં. કેમકે

તેમના તેના સંખ્યાતા જ પ્રદેશો છે. અસંખ્યાતા કે અનંતપ્રદેશવાળું પરિમંડલ સંસ્થાન સંખ્યાતા કે અસંખ્યાતા પ્રદેશોમાં રહે છે, પણ અનંતપ્રદેશોમાં રહેતું નથી કેમકે અસંખ્યાતપ્રદેશી સ્કંધની અનંતપ્રદેશોમાં અવગાહનામાં વિરોધ છે. અનંતપ્રદેશીની પણ અનંતપ્રદેશમાં અવગાહનનો વિરોધ જ છે. કેમકે લોક અસંખ્યપ્રદેશાત્મક જ છે. ઈત્યાદિ - X -

અનેક અવયવના અવિભાગની વિવક્ષામાં અચરમ અને ચરમો છે અને પ્રદેશ વિવક્ષામાં ચરમાંત-અચરમાંત પ્રદેશો હોય છે.

પછી અલ્પબહુત્વ કહે છે, જે પાઠસિદ્ધ છે. દ્રવ્યાર્થપણાના વિચારમાં ચરમમાંડો સંખ્યાતગણાં કહ્યા, કેમકે પરિમંડલ સંસ્થાનના બધાં મળીને સંખ્યાતા પ્રદેશો છે. ઈત્યાદિ - X - X - વૃત્તિ સરળ છે.

એ પ્રમાણે ચરમ-અચરમાદિ વિભાગથી સંસ્થાનોને વિચાર્યા, હવે ચરમ-અચરમ વિભાગથી જુવાદિને વિચારે છે —

● સૂત્ર-૩૭૩,૩૭૪ :-

[૩૭૩] ભગવન્ ! જીવ, ગતિ ચરમ વડે ચરમ છે કે અચરમ ? ગૌતમ ! કદાચિત્ ચરમ, કદાચિત્ અચરમ હોય.

ભગવન્ ! નૈરચિક ગતિ ચરમ વડે ચરમ છે કે અચરમ ? કદાચ ચરમ, કદાચ અચરમ. એ રીતે નિરંતર યાવત્ વૈમાનિક સુધી જાણવું. ભગવન્ ! નૈરચિકો વિશે પૃચ્છા — ચરમ પણ હોય, અચરમ પણ હોય. એ પ્રમાણે નિરંતર યાવત્ વૈમાનિકો સુધી જાણવું.

ભગવન્ ! નૈરચિક સ્થિતિ ચરમ વડે શું ચરમ છે કે અચરમ ? ગૌતમ ! કદાચ ચરમ, કદાચ અચરમ. એ રીતે વૈમાનિકો સુધી જાણવું. ભગવન્ ! નૈરચિકોની સ્થિતિ ચરમની પૃચ્છા - ચરમ પણ હોય અને અચરમ પણ હોય. એમ વૈમાનિકો સુધી જાણવું.

ભગવન્ ! નૈરચિક ભવ ચરમ વડે ચરમ છે કે અચરમ ? ગૌતમ ! કદાચ ચરમ પણ હોય, કદાચ અચરમ પણ હોય ? એ પ્રમાણે વૈમાનિકો સુધી જાણવું. ભગવન્ ! નૈરચિકો ભવ ચરમ વડે પૃચ્છા - ચરમ પણ હોય, અચરમ પણ હોય. એ રીતે વૈમાનિકો સુધી જાણવું.

ભગવન્ ! નૈરચિક ભાષા ચરમ વડે ચરમ છે કે અચરમ ? ગૌતમ ! કદાચ ચરમ, કદાચ અચરમ. એ પ્રમાણે વૈમાનિક સુધી જાણવું. ભગવન્ ! નૈરચિકો ભાષા ચરમ વડે પૃચ્છા-ચરમ પણ અને અચરમ પણ છે. એ રીતે એકેન્દ્રિયો વર્જ વૈમાનિક સુધી કહેવું.

ભગવન્ ! નૈરચિકો શ્વાસોચ્ચ્વાસ ચરમ વડે શું ચરમ છે કે અચરમ ? ગૌતમ ! કદાચ ચરમ, કદાચ અચરમ હોય. ભગવન્ ! નૈરચિકો શ્વાસોચ્ચ્વાસ ચરમ વડે ? ચરમ પણ છે, અચરમ પણ છે એ પ્રમાણે [બંને પ્રશ્નમાં] નિરંતર

વૈમાનિક સુધી જાણવું.

ભગવન્! નૈરયિક, આહાર ચરમથી ચરમ છે કે અચરમ? ગૌતમ! કદાચ ચરમ, કદાચ અચરમ. એ રીતે વૈમાનિક સુધી છે. ભગવન્! નૈરયિકો આહાર ચરમ વડે? ચરમ પણ, અચરમ પણ છે. એ પ્રમાણે નિરંતર યાવત્ વૈમાનિક કહેવું.

ભગવન્! નૈરયિક ભાવ ચરમથી શું ચરમ કે અચરમ છે? ગૌતમ! કદાચ ચરમ, કદાચ અચરમ. એ રીતે વૈમાનિક સુધી છે. નૈરયિકો, ભાવ ચરમ વડે ચરમ કે અચરમ? ગૌતમ! ચરમ પણ છે, અચરમ પણ. એ રીતે નિરંતર વૈમાનિક સુધી જાણવું.

ભગવન્! નૈરયિક વર્ણ ચરમથી ચરમ કે અચરમ? કદાચ ચરમ, કદાચ અચરમ. નૈરયિકોની પૃષ્ઠા - ચરમ પણ છે અચરમ પણ છે. એ પ્રમાણે નિરંતર વૈમાનિક સુધી જાણવું. આ જ પ્રમાણે ગંધ, રસ, સ્પર્શ વિશે પણ પ્રશ્નોત્તર સૂત્રમાં છે, તે જાણવા.

[૩૧૪] ગતિ, સ્થિતિ, ભવ, ભાષા, શ્વાસોસ્પ્વાસ, આહાર, વર્ણ, રસ, ગંધ, સ્પર્શથી ચરમાદિ જાણવા.

● વિવેચન-૩૧૩,૩૧૪ :-

જીવ, ગતિ ચરમથી ચરમ છે? ઈત્યાદિ. ગતિપર્યાયરૂપ ચરમ તે ગતિચરમ. ગતિ ચરમથી ચરમ કે અચરમ? કોઈક ચરમ, કોઈક અચરમ. જે પ્રશ્ન સમયે મનુષ્ય ગતિ પર્યાયમાં છે, પણ પછી મુક્ત થતાં, કોઈપણ ગતિપર્યાયને નહીં પામે, તે ગતિ ચરમ, બીજા ગતિ અચરમ. નૈરયિક સંબંધે પ્રશ્ન - નરકગતિરૂપ ચરમ પર્યાય વડે ચરમ કે અચરમ? જે નરકગતિ પર્યાયથી નીકળીને ફરીથી નરકગતિ નહીં અનુભવે તે ચરમ, બીજા અચરમ. એ પ્રમાણે ચોવીશ દંડકના ક્રમથી નિરંતર વૈમાનિક સુધી કહેવું.

બહુવચન સૂત્રમાં “ચરમ પણ અને અચરમ પણ” કહ્યા. કેમકે કેટલાંક નરકગતિ પર્યાયથી ચરમ હોય, બીજા અચરમ હોય છે. એ રીતે તે-તે ગતિને આશ્રીને બધાં સ્થાનો વિચારવા.

સ્થિતિ ચરમ - છેલ્લા સમયની સ્થિતિરૂપ ચરમ પર્યાય વડે વિચારતા નૈરયિકો ચરમ કે અચરમ? કોઈ ચરમ, કોઈ અચરમ. અહીં પ્રશ્ન સમયે “સ્થિતિનો છેલ્લો સમય” અર્થ નથી, - X - પણ પ્રશ્ન સમયે જે નારકો છે, તે અનુક્રમે પોતપોતાની સ્થિતિના ચરમ સમયને પ્રાપ્ત થયેલા તે રૂપે તે ચરમ કે અચરમ છે.

ભવ ચરમ સૂત્ર, ગતિ ચરમ માફક જાણવું. - X - X - ભાષા ચરમ - છેલ્લી ભાષા. - X - બાકી સુગમ છે - X - X - ભાવ ચરમમાં ઔદયિક ભાવ લેવો.

મુનિ દીપરત્નસાગરે કરેલ
૫૬-૧૦-નો ટીકા સહિતનો અનુવાદ પૂર્ણ

❁ ૫૬-૧૧-“ભાષા” ❁

— X — X — X —

○ એ પ્રમાણે દશમાં પદની વ્યાખ્યા કરી. હવે ૧૧-મું કહે છે - તેનો સંબંધ આ છે - ૫૬-૧૦ માં જીવોનું જે ઉપપાત ક્ષેત્ર, તેનો ચરમ-અચરમ વિભાગ કહ્યો. અહીં ભાષા-સત્યાદિ વિભાગ કહે છે.

● સૂત્ર-૩૧૫ :-

ભગવન્! હું માનું છું કે ભાષા અવધારણી છે, ચિંતવું છું કે ભાષા અવધારણી છે, મનન અને ચિંતન કરું છું કે ભાષા અવધારણી છે તો હું તેમ માનું? હા, ગૌતમ! તું એમ માન કે ભાષા અવધારણી છે, તું એમ ચિંતવ કે ભાષા અવધારણી છે, તું એમ મનન અને ચિંતન કર કે ભાષા અવધારણી છે. - X -

ભગવન્! અવધારણી ભાષા શું સત્ય, મૃષા, સત્યામૃષા કે અસત્યામૃષા છે? ગૌતમ! કદાચ સત્ય, કદાચ મૃષા, કદાચ સત્યામૃષા, કદાચ અસત્યામૃષા છે. ભગવન્! એમ કેમ કહ્યું? ગૌતમ! આરાધની સત્યા, વિરાધની મૃષા, આરાધનીવિરાધની સત્યામૃષા, ન આરાધની-ન વિરાધની-ન આરાધનવિરાધની તે ચોથી અસત્યામૃષા ભાષા છે, તેથી ઉપર મુજબ કહ્યું.

● વિવેચન-૩૧૫ :-

સે શબ્દ અથ અર્થમાં છે. તે વાક્ય ઉપન્યાસાર્થે છે. નૂન અવયવ અહીં અવધારણા અર્થમાં છે. ભરંત - આમંત્રણ છે. - X - જેના વડે અર્થનો નિશ્ચય કરાય તે અવધારણી અર્થાત્ અવબોધના બીજરૂપ, બોલાય તે ભાષા, ભાષાને યોગ્ય હોવાથી પરિણમન કરેલ અને ત્યજેલ ભાષા વર્ગાણા દ્રવ્યનો સમુદાય. માનું છું, વિચાર્યા વિના માનું છું તેમ નહીં, પણ ચુક્તિ વડે ચિંતવું પણ છું કે ભાષા અવધારણી છે, એ રીતે પોતાનો અભિપ્રાય ભગવંતને કહ્યો. પછી પ્રસ્તુત અર્થના નિશ્ચય માટે પૂછે છે. અથ શબ્દ અહીં પ્રશ્ન-અર્થમાં છે. અહીં સૂત્રાર્થ એવો છે કે પહેલા મનન-ચિંતન રજૂ કર્યું, પછી આ મારી માન્યતા નિરવધ છે? પૂછીને પ્રશ્ન સમયની પૂર્વે જેમ મનન-ચિંતન કર્યું હતું, તેમ અત્યારે મનન-ચિંતન કરું? અન્ય પ્રકારે નહીં? એ પ્રમાણે ભગવંતના જ્ઞાન સાથે સંવાદ કરવાને ઈચ્છતા ગૌતમસ્વામી પૂછે છે - ત્હ મન્નામિ, તથા શબ્દ અહીં નિર્દેશ અર્થમાં છે - X - અર્થાત્ જેમ મેં પૂર્વે ચિંતવેલું તેમ હાલ ચિંતવું કે ભાષા અવધારણી છે? તે બરોબર છે?

ત્યારે ભગવંતે ગૌતમસ્વામીના અભિપ્રાયનિવેદનરૂપ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કહ્યું - હંત - આ શબ્દ અહીં પ્રત્યવધારણ અર્થમાં જાણવો. - X - ગૌતમ! તું માને છે કે “ભાષા અવધારણી છે,” એ હું કેવળજ્ઞાન વડે જાણું છું, એ અભિપ્રાય છે. તું તેમ ચિંતવે છે, એ પણ હું કેવળી હોવાથી જાણું છું અથ શબ્દ ‘પછી’ના અર્થમાં છે. તે વાત મને સંમત હોવાથી તુ નિ:શંક માન કે એ પ્રમાણે ભાષા અવધારણી છે, એ પ્રમાણે નિ:શંક ચિંતન કર. આ તારી માન્યતા યથાર્થ અને નિર્દોષ છે. જે તું પૂર્વે

માનતો હતો, તેમ પરિપૂર્ણ માન ઇત્યાદિ.

એ પ્રમાણે “ભાષા અવધારણી છે” એમ નિર્ણય કર્યો હવે તે સત્ય છે, મૃષા છે આદિ નિર્ણય કરવાને પૂછે છે - અર્થાવબોધ કારણભૂત ભાષા શું સત્યાદિ છે ? તેમાં સત્ને હિતકારી તે સત્ય. સત્-મુનિઓ, કેમકે તેઓ ભગવંતની આજ્ઞાના સમ્યક્ આરાધક હોવાથી પરમ શિષ્ટ છે. તેઓને હિતકર - આલોક પરલોકના આરાધક હોવાથી મુક્તિ પ્રાપ્ત કરાવનાર તે સત્યભાષા અથવા સત્ને યોગ્ય તે સત્ય. અથવા સત્-મૂળ મહાવ્રતો, તેના સાધક ઉત્તરગુણો. તે જ મુક્તિ પમાડનાર હોવાથી સત્-અત્યંત શ્રેષ્ઠ છે. અથવા સત્-વિદ્યમાન, ભગવંત ઉપદિષ્ટ જીવાદિ પદાર્થો, તેને યથાવસ્થિત વસ્તુતત્ત્વની પ્રરૂપણા કરવા વડે હિતકારક.

સાધુ-યોગ્ય ભાષા તે સત્યભાષા, વિપરીત સ્વરૂપવાળી ભાષા તે મૃષાભાષા, ઉભય સ્વભાવવાળી તે સત્યમૃષા, આ ત્રણે ભાષા જેમાં નથી અને આમંત્રણાદિ છે તે અસત્યામૃષા ભાષા કહેવાય.

ભગવંત કહે છે - કદાચ સત્ય, કદાચ અસત્ય ઇત્યાદિ. તેમાં આરાધની તે સત્યભાષા અહીં અસ્વીકારના વિષયમાં વસ્તુનું પ્રતિષ્ઠાપન કરવાની બુદ્ધિથી જે સર્વજ્ઞના મતને અનુસરીને બોલાય, જેમકે આત્મા છે, તે સત્-અસત્ આદિ અનેક ધર્મચુક્ત છે, ઇત્યાદિ યથાવસ્થિત વસ્તુને કહેનારી, જેનાથી સમ્યગ્દર્શનાદિ મોક્ષમાર્ગનું આરાધન થાય એવી ભાષા આરાધની કહેવાય, તેથી સત્યભાષા છે.

વિપ્રતિપતિમાં વસ્તુનું સ્થાપન કરવા માટે સર્વજ્ઞ મતથી પ્રતિકૂળપણે જે બોલાય-આત્મા નથી, એકાંત નિત્ય છે, આદિ અસત્ય ભાષા છે, સત્ય છતાં પરપીડાકારી વિપરીત વસ્તુના કથનથી, પરપીડાનો હેતુ હોવાથી, મુક્તિમાર્ગ વિરાધક હોવાથી વિરાધની અને વિરાધકભાવવાળી હોવાથી મૃષાભાષા છે.

સત્યમૃષા - ક્યાંક પાંચ બાળકોનો જન્મ થયો હોય ત્યારે એમ કહે કે અહીં દશનો જન્મ થયો છે. તે સ્થૂળ વ્યવહાર નયના મતથી આરાધની-વિરાધની કહેવાય છે. કેમકે પાંચ બાળકો જન્મ્યા, તેટલે અંશે યથાર્થ હોવાથી આરાધની. દશ પૂરા નથી એટલે અંશે યથાર્થ હોવાથી વિરાધની, એ રીતે આરાધની-વિરાધની હોવાથી સત્યમૃષા કહેવાય છે.

અસત્યામૃષા-જે તેનું લક્ષણ ન હોવાથી આરાધની નથી તેમ વિપરીત વસ્તુના કથનના અભાવથી પરપીડાહેતુક ન હોવાથી વિરાધની પણ નથી. અમુક અંશે સંવાદ અને વિવાદના અભાવથી જે આરાધની-વિરાધની પણ નથી એવી. જેમકે પ્રતિક્રમણ કરો ઇત્યાદિ વ્યવહાર સાધક, આમંત્રણી આદિ ભેદવાળી તે અસત્યામૃષાભાષા.

“યથાવસ્થિત વસ્તુતત્ત્વ પ્રતિપાદક ભાષા આરાધની હોવાથી સત્ય છે,” એમ કહ્યું, તેથી સંશય પ્રાપ્ત ગૌતમ પૂછે છે -

● સૂર-૩૭૬ :-

ભગવન્ ! “ગાય, મૃગ, પશુ, પક્ષી” એ ભાષા પ્રજ્ઞાપની છે ? આ ભાષા

મૃષા નથી. હા, ગૌતમ ! એ ભાષા પ્રજ્ઞાપની છે, મૃષા નથી. ભગવન્ ! જે સ્ત્રીલિંગવાચી, પુંલિંગવાચી, નપુંસકલિંગવાચી, એ ભાષા પ્રજ્ઞાપની છે ? મૃષા નથી ? હા, ગૌતમ ! એ ભાષા પ્રજ્ઞાપની છે, મૃષા નથી. ભગવન્ ! સ્ત્રી આજ્ઞાપની, પુરુષ આજ્ઞાપની, નપુંસક આજ્ઞાપની, પ્રજ્ઞાપની ભાષા છે ? મૃષા નથી ? હા, ગૌતમ ! એ ભાષા પ્રજ્ઞાપની છે, મૃષા નથી.

ભગવન્ ! જે સ્ત્રીપ્રજ્ઞાપની, પુરુષપ્રજ્ઞાપની, નપુંસકપ્રજ્ઞાપની ભાષા પ્રજ્ઞાપની છે ? મૃષા નથી ? હા, ગૌતમ ! આ ભાષા પ્રજ્ઞાપની છે, મૃષા નથી. ભગવન્ ! જે જાતિમાં-સ્ત્રીવાક્, પુરુષવાક્, નપુંસકવાક્ ભાષા, એ પ્રજ્ઞાપની છે ? મૃષા નથી ? હા, ગૌતમ ! એ ભાષા પ્રજ્ઞાપની છે, મૃષા નથી. ભગવન્ ! જે જાતિરૂપે - સ્ત્રી આજ્ઞાપની, પુરુષ આજ્ઞાપની, નપુંસક આજ્ઞાપની છે, એ ભાષા પ્રજ્ઞાપની છે ? મૃષા નથી ? હા, ગૌતમ ! એ ભાષા પ્રજ્ઞાપની છે, મૃષા નથી. ભગવન્ ! જાતિરૂપે - સ્ત્રી પ્રજ્ઞાપની. પુરુષ પ્રજ્ઞાપની, નપુંસક પ્રજ્ઞાપની છે, એ ભાષા પ્રજ્ઞાપની છે ? મૃષા નથી ? હા, ગૌતમ ! તે ભાષા પ્રજ્ઞાપની છે, મૃષા નથી.

● વિવેચન-૩૭૬ :-

ગો, મૃગ પ્રસિદ્ધ છે. પશુ-બકરા, જેના વડે અર્થો જણાવાય તે પ્રજ્ઞાપની-અર્થ પ્રતિપાદિકા ભાષા છે ? પ્રરૂપણા કરવા યોગ્ય છે ? ભાષા સત્ય છે-મૃષા નથી ? અર્થાત્ ‘ગો’ ભાષા ગોજાતિ પ્રતિપાદક છે, જાતિમાં ત્રણે લિંગો કહેવા યોગ્ય છે ? કેમકે ત્રણે લિંગનો જાતિમાં સંભવ છે, એ પ્રમાણે મૃગાદિ સંબંધે જાણવું. પણ આ શબ્દો ત્રણે લિંગના વાચક નથી, પણ પુંલિંગરૂપ અર્થના વાચક છે. તેથી સંશય થાય છે કે આ ભાષા પ્રજ્ઞાપની - અર્થ કથનાર્થે પ્રરૂપણીય છે કે નહીં ? હા - નિશ્ચયથી તે ભાષા પ્રજ્ઞાપની છે, અર્થ કથનાર્થે પ્રરૂપણીય છે, કેમકે યથાવસ્થિત અર્થ પ્રતિપાદક હોવાથી સત્ય છે, તો પણ જાતિનું પ્રતિપાદન કરનારી આ ભાષા છે અને જાતિનો ત્રણે લિંગ સાથે સંબંધ છે. - X - તેથી યથાવસ્થિત અર્થ પ્રતિપાદક આ ભાષા પ્રજ્ઞાપની છે. - X - X - આ ભાષા પરપીડાકર કે છેતરવા આદિ દુષ્ટ આશયથી કહેલ નથી માટે મૃષા નથી, તેથી પ્રજ્ઞાપની છે.

અથ પ્રશ્ન અર્થે છે. મદંત - સંબોધન છે. સ્ત્રીવાક્-સ્ત્રીલિંગ પ્રતિપાદક ભાષા-લતા આદિ, પુરુષવાક્-ઘટ, પટાદિ પુંલિંગ પ્રતિપાદક, નપુંસક વાક્-ભીંતાદિ નપુંસકલિંગ પ્રતિપાદક ભાષા છે. શું તે પ્રજ્ઞાપની છે ? ઉક્ત શબ્દો અનુક્રમે સ્ત્રી-પુરુષ-નપુંસકલિંગવાચી છે. સ્ત્રીના ચિહ્નો-ચોનિ, કોમળતા, અસ્થિરતાદિ છે. પુરુષના ચિહ્નો-લિંગ, કઠોરતા, દંટતાદિ છે, સ્તનાદિ અને દાઢીમૂછ આદિ લક્ષણો સદ્ભાવ અને અભાવસહિત, મોહાગ્નિથી પ્રજ્વલિતને નપુંસક કહે છે. આવા લક્ષણો લતા આદિમાં જણાતાં નથી - X - તેથી આ ભાષા પ્રજ્ઞાપની છે કે નહીં એવો સંશય થાય છે, માટે પ્રશ્ન પૂછે છે. અહીં ભગવંત કહે છે - ગૌતમ ! અવશ્ય ઇત્યાદિ. અહીં શબ્દ પ્રવૃત્તિના વિચારમાં પૂર્વોક્ત સ્ત્રી આદિ લક્ષણો સ્ત્રીલિંગાદિ શબ્દનું વાચ્ય નથી. પણ

ઇયમ્, અયમ્, इद्म् શબ્દની વ્યવસ્થાના કારણભૂત પદાર્થના ધર્મો સ્ત્રીલિંગાદિ શબ્દ વાચ્ય છે, તે ગુરુના ઉપદેશથી અને પરંપરાથી જાણી શકાય છે - X - X - X - X - તેથી શાબ્દિક વ્યવહાર અપેક્ષાથી યથાવસ્થિત અર્થનું પ્રતિપાદન કરવાથી આ ભાષા પ્રજ્ઞાપની છે યાવત્ મૃષા નથી.

ભગવન્ ! જે સ્ત્રી આજ્ઞાપની - સ્ત્રીને આજ્ઞા કરનારી, પુરુષને આજ્ઞા કરનારી, નપુંસકને આજ્ઞા કરનારી આ ભાષા પ્રજ્ઞાપની છે ? મૃષા નહીં ? અહીં સંશયનું કારણ આ છે - પ્રજ્ઞાપની સત્ય ભાષા છે, આ ભાષા આજ્ઞા સંપાદન ક્રિયામાં યુક્ત સ્ત્રી વગેરેને કહેનારી છે, તેઓ એમ કરે કે ન કરે, તેથી સંશય પ્રાપ્ત ગૌતમ નિશ્ચયાર્થે પૂછે છે. ભગવંત કહે છે. હા, ગૌતમ ! ઇત્યાદિ. ભાવાર્થ આ છે - આજ્ઞાપની ભાષા બે પ્રકારે છે, પરલોકને અબાધક અને પરલોકને બાધક. તેમાં સ્વ-પર ઉપકારાર્થે કપટ સિવાય પારલૌકિક ફળના સાધન માટે સ્વીકારેલ ઐહિક આલંબનના પ્રયોજનવાળી, વિવક્ષિત કાર્યસિદ્ધિમાં સામર્થ્યયુક્ત વિનીત સ્ત્રી આદિ શિષ્યવર્ગને પ્રેરક આજ્ઞાપની ભાષા પરલોકને બાધક ન હોય, આ જ ભાષા સાધુને પ્રજ્ઞાપની છે. બીજી ભાષા વિપરીત છે, સ્વ-પરને સંકલેશકારી હોવાથી અસત્ય ભાષા છે. કેમકે અવિનીતને આજ્ઞા કરનાર કલેશ પામે છે, તે મૃષા બોલે છે.

જે સ્ત્રી પ્રજ્ઞાપની, યોનિ-કોમળતા-અસ્થિરતાદિ સ્ત્રીનાં લક્ષણને જણાવનારી છે. જે પુરુષ પ્રજ્ઞાપની, પુરુષ ચિહ્ન-કઠોરતા આદિ પુરુષના લક્ષણને જણાવનારી છે. નપુંસક પ્રજ્ઞાપની - નપુંસક લક્ષણને જણાવનારી છે. આ ભાષા પ્રજ્ઞાપની છે ? મૃષા નથી ? અર્થાત્ સ્ત્રીલિંગ આદિ શબ્દો શાબ્દિક વ્યવહારના બળથી સ્ત્રીલક્ષણ રહિત અન્ય અર્થમાં બીજે પણ પ્રવૃત્તિ કરે છે. જેમકે - લતા, ઘટ, ભીંત આદિ. પણ તેમાં પૂર્વોક્ત સ્ત્રી આદિ લક્ષણો નથી. - X - તેથી સંશય પ્રાપ્ત ગૌતમ પૂછે છે, ત્યારે ભગવંત જણાવે છે કે - સ્ત્રી આદિ લક્ષણ બે ભેદે છે - શાબ્દિકવ્યવહારુ, શાસ્ત્રગત. તેમાં જ્યારે શાબ્દિક વ્યવહારથી પ્રતિપાદન કરવું ઇષ્ટ હોય ત્યારે - X - X - શાબ્દિક વ્યવહાર આશ્રયી ભાષા પ્રજ્ઞાપની છે, જ્યારે શાસ્ત્રગત લક્ષણ પ્રતિપાદન કરવું હોય ત્યારે તે ભાષા પ્રજ્ઞાપની છે.

ભગવન્ ! જાતિમાં સ્ત્રીલિંગવાચી વચન, જેમકે - 'સત્તા' તે સ્ત્રીલિંગ વિશિષ્ટ છે. પુરુષ વચન, જેમકે - ભાવ. નપુંસક વચન, જેમકે 'સામાન્ય'. આ ત્રણે જાતિવાચી છે. એ ભાષા પ્રજ્ઞાપની છે ? મૃષા નથી ? અહીં અભિપ્રાય એ છે કે - જાતિ એ સામાન્ય કહેવાય છે સામાન્યની સાથે લિંગ અને સંખ્યાનો સંબંધ નથી. દ્રવ્યનો જ લિંગ અને સંખ્યા સાથે સંબંધ અન્ય તીર્થિકોએ સ્વીકાર્યો છે. ઇત્યાદિ - X - તેથી સંશય થાય છે કે જાતિમાં સ્ત્રી-પુરુષ-નપુંસક લિંગવાચી ભાષા પ્રજ્ઞાપની છે કે નહીં ? ભગવંત ઉત્તર આપે છે - X - જાતિ એટલે સામાન્ય. તે સામાન્ય બીજાએ કલ્પેલ એક, અવયવરહિત, નિષ્ક્રિય નહીં, કેમકે તે પ્રમાણ વડે બાધિત છે, - X - પરંતુ સમાન પરિણામરૂપ સામાન્ય છે, કેમકે વસ્તુનો જ જે સમાન પરિણા તે જ સામાન્ય

એવું શાસ્ત્રકથન છે - X - જાતિનો પણ ત્રણ લિંગ સાથે સંબંધ ઘટે છે, તેથી આ ભાષા પ્રજ્ઞાપની છે, મૃષા નથી.

ભગવન્ ! જાતિને આશ્રીને સ્ત્રીને આજ્ઞા કરનારી ભાષા જેમકે - અમુક બ્રાહ્મણી એમ કરે. એ રીતે જાતિને આશ્રીને પુરુષને કે નપુંસકને આજ્ઞા કરનારી આ ભાષા પ્રજ્ઞાપની છે ? મૃષા નથી ? સંશયનું કારણ છે - આજ્ઞાપની એટલે આજ્ઞા સંપાદન કરવાની ક્રિયામાં યુક્ત સ્ત્રી વગેરેને પ્રેરણા કરનારી, તે સ્ત્રી આદિ તેમ કરે કે નહીં ? એ સંશય છે તો આ ભાષા પ્રજ્ઞાપની છે કે અન્ય ? ભગવંત કહે છે - પરલોક અબાધક આજ્ઞાપની ભાષા તે છે, જે સ્વ-પરના ઉપકારની બુદ્ધિથી વિવક્ષિતકાર્યને કરવાના સામર્થ્યવાળી વિનીત સ્ત્રી આદિ શિષ્યગણને પ્રેરક હોય. - X - આવી ભાષા પ્રજ્ઞાપની છે, બીજી ભાષા પરપીડાકારી - અપ્રજ્ઞાપની છે.

ભગવન્ ! જે જાતિને આશ્રીને સ્ત્રીલક્ષણ પ્રતિપાદક છે, જેમકે - સ્ત્રી સ્વભાવથી તુચ્છ, અભિમાની, ચપળ ઈન્દ્રિયવાળી આદિ હોય. જે જાતિને આશ્રીને પુરુષના લક્ષણની પ્રતિપાદક છે તે, જેમકે - પુરુષ સ્વભાવથી ગંભીર આશયવાળા, આપત્તિમાં પણ કાયર ન થાય ઇત્યાદિ. જાતિને આશ્રીને જે નપુંસકને જણાવનારી છે, જેમકે - નપુંસક, સ્વભાવથી કાયર છે, પ્રબળ મોહાગ્નિથી પ્રજ્વલિત છે ઇત્યાદિ. આ ભાષા પ્રજ્ઞાપની છે ?, મૃષા નથી ? સંશય કારણ એ છે - સ્ત્રી આદિ જાતિના ગુણોમાં ક્યાંક કદાચિત્ નિયમનો અભાવ પણ દેખાય છે. કેટલાંકમાં તે-તે ગુણો દેખાતા નથી - X - X - X - તેથી સંશય થાય કે આ ભાષા પ્રજ્ઞાપની છે કે નહીં ? ભગવન્ કહે છે - X - અહીં જાતિગુણની પ્રરૂપણા બહુલતા આશ્રીને છે, માટે જ જાતિ ગુણ પ્રરૂપક નિર્મળ બુદ્ધિવાળા પ્રાયઃ શબ્દનો ઉચ્ચાર કરે છે. તેથી ક્વચિત્ નિયમાભાવનો દોષ નથી. તેથી આ ભાષા પ્રજ્ઞાપની જાણવી, મૃષા નહીં.

અહીં ભાષા બે ભેદે છે - એક સમ્યક્ ઉપયુક્ત, બીજી તે સિવાયની. તેમાં જે પૂર્વાપર વિચારવામાં કુશળ આત્મા, શ્રુતજ્ઞાન વડે અર્થને વિચારીને બોલે છે તે સમ્યક્ ઉપયુક્ત છે. તે એમ જાણે છે - “હું આ બોલું છું”. જે કરણ અને ઈન્દ્રિય સામર્થ્યરહિત હોવાથી કે વાતાદિ દોષથી ઉપઘાત થયેલ ચૈતન્યવાળો હોવાથી, જેમ-તેમ મન વડે વિકલ્પ કરી કરીને બોલે છે, તે સમ્યક્ ઉપયોગરહિત છે, તે એમ નથી જાણતો કે આ “હું બોલું છું” તેથી સંશય થાય છે - X - માટે પૂછે છે -

● સૂત્ર-૩૭૭ :-

ભગવન્ ! મંદકુમાર કે મંદકુમારિકા બોલતી એમ જાણે કે “હું આ બોલું છું” ? ગૌતમ ! વિશિષ્ટ મનવાળા સિવાય એ અર્થ સમર્થ નથી. ભગવન્ ! મંદકુમાર કે મંદકુમારિકા આહાર કરતાં જાણે કે - “હું આ આહાર કરું છું” ? ગૌતમ ! સંજ્ઞી સિવાય બીજે આ અર્થ યથાર્થ નથી.

ભગવન્ ! મંદકુમાર કે મંદકુમારિકા જાણે કે “આ મારા માતા-પિતા છે ? સંજ્ઞી સિવાય બીજે એ અર્થ સમર્થ નથી. આવો જ પ્રશ્નોત્તર સ્વામી કે સ્વામીઓના

ગૃહ અને સ્વામીનો પુત્ર કે પુત્રો માટે કરવો. બંનેમાં ઉત્તર એ જ - “સંજી સિવાય બીજે આ અર્થ યથાર્થ નથી.”

ભગવન્ ! ઊંટ, બળદ, ગધેડો, ઘોડો, બકરો, ઘેટો એવું જાણે કે - “હું બોલું છું” ? ગૌતમ ! સંજી સિવાય માટે એ અર્થ સમર્થ નથી. ભગવન્ ! ઉંટ યાવત્ ઘેટો એવું જાણે કે “આ મારા માતાપિતા છે” ? સંજી સિવાય બીજે એ અર્થ સમર્થ નથી. આ રીતે “સ્વામીનું ઘર” “સ્વામીના પુત્ર” અને આહાર સંબંધે આ રીતે જ ત્રણ પ્રશ્નોત્તર કહેવા.

● વિવેચન-૩૭૭ :-

મંદકુમાર-ચત્તો સૂઈ રહેનાર બાળક, મંદકુમારિકા - ચત્તી સૂઈ રહેનાર બાલિકા, બોલતી - ભાષા યોગ્ય પુદ્ગલો ગ્રહણ કરી ભાષા રૂપે પરિણમવાની છેડતા. એવું જાણે કે “હું બોલું છું” ? એ અર્થ યુક્ત નથી. જો કે તેઓ મન:પર્યાપ્તિથી પર્યાપ્ત છે, તો પણ તેનું મનરૂપ કરણ અસમર્થ છે, તેથી તેનો ક્ષયોપશમ પણ મંદ છે. કેમકે શ્રુતજ્ઞાનાવરણ કર્મનો ક્ષયોપશમ પ્રાયઃ મનકરણના સામર્થ્યથી ઉત્પન્ન થાય છે, કેમકે તેવું લોકમાં દેખાય છે. તેથી બોલતા એમ ન જાણે કે “હું બોલું છું.” જો કે સંજીઓ જાણે. - X - અન્યત્ર શબ્દ પરિવર્જન અર્થમાં છે. - X - સંજી - અવધિજ્ઞાની જાતિસ્મરણયુક્ત કે સામાન્યથી વિશિષ્ટ મનના સામર્થ્યવાળો. તે સિવાય બીજા ન જાણે.

એ પ્રમાણે આહારાદિ ચારે સૂત્રો વિચારવા. અતિરાહુલ સ્વામીનું ઘર, ભર્તૃદારક - સ્વામીનો પુત્ર. એ પ્રમાણે અતિ બાલ્ય અવસ્થાવાળા ઉંટ વગેરે સંબંધી પાંચ સૂત્રો કહેવા. મોટી ઉંમરના ઉંટ આદિ ન લેવા.

- - - હવે એકવચનાદિ ભાષા વિષયક પ્રશ્નો -

● સૂત્ર-૩૭૮ :-

ભગવન્ ! મનુષ્ય, પાડો, અશ્વ, હાથી, સિંહ, વાઘ, વરુ, દીપડો, રીંછ, તરફ, ગડો, શિયાળ, બિલાડો, કુતરો, શિકારી કુતરો, લોકડી, સસલો, ચિત્તો, ચિલ્લક, તે સિવાયના બીજા તેવા પ્રકારના તે બધાં એકવચન છે ? ગૌતમ ! તેઓ એકવચન છે. ભગવન્ ! મનુષ્ય યાવત્ ચિલ્લક આદિ બધાં બહુવચન છે ? હા, ગૌતમ ! છે.

ભગવન્ ! માનુષી, ભેંસ, ઘોડી, હાથણી, સિંહણ, વાઘણ, નાહરી, દીપડી, રીંછણ, તરફી, ગેંડી, ગધેડી, શિયાલણી, બિલાડી, કુતરી, શિકારી કુતરી, લોકડી, સસલી, ચિત્તિ, ચિલ્લકિકા, તે સિવાયના બીજા તેવા પ્રકારના હોય તે બધાં સ્ત્રીવાચી છે ? હા, ગૌતમ ! છે.

ભગવન્ ! મનુષ્ય યાવત્ ચિલ્લક આદિ બધાં પુરુષ વાચી છે ? ગૌતમ ! તે બધાં પુરુષવાચી છે. ભગવન્ ! કંસ, કંસોય, પરિમંડલ, શૈલ, સ્તૂપ, જાલ, સ્થાલ, તાર, રૂપ, અક્ષિપર્વ, કુંડ, પદ્મ, દૂધ, દહીં, નવનીત, અશન, શયન,

બવન, વિમાન, છત્ર, ચામર, ભૂંગાર, કળશ, આંગણ, નિરંગણ, આભરણ, રત્ન, તે સિવાયના તેવા પ્રકારના બીજા બધાં નપુંસકવાચી છે ? ગૌતમ ! તે બધાં નપુંસકવાચી છે.

ભગવન્ ! પૃથ્વી સ્ત્રીવાચી, અપ્પુરુષવાચી, ધાન્ય નપુંસકવાચી. એ ભાષા પ્રજ્ઞાપની છે ? મૃષા નથી ? ગૌતમ ! તેમજ છે. ભગવન્ ! પૃથ્વી-સ્ત્રી આજ્ઞાપની, અપ્-પુરુષ આજ્ઞાપની, ધાન્ય-નપુંસક આજ્ઞાપની એ ભાષા પ્રજ્ઞાપની છે ? મૃષા નથી ? હા, ગૌતમ ! પૃથ્વીને ઉદ્દેશીને સ્ત્રી આજ્ઞાપની આદિ ભાષા પ્રજ્ઞાપની છે - મૃષા નથી. ભગવન્ ! પૃથ્વીને વિશે સ્ત્રી પ્રજ્ઞાપની એ ભાષા આરાધની છે ? મૃષા નથી ? ગૌતમ ! અવશ્ય, તે ભાષા આરાધની છે, મૃષા નથી.

ભગવન્ ! એ પ્રમાણે સ્ત્રી-પુરુષ-નપુંસક વચન બોલતો સાધુ જે ભાષા બોલે તે પ્રજ્ઞાપની છે ? મૃષા નથી ? હા, ગૌતમ ! તેમ છે.

● વિવેચન-૩૭૮ :-

ભગવન્ ! મનુષ્ય, પાડો ઈત્યાદિ [સૂત્રાર્થ મુજબ] તેવા એક વચનાંત શબ્દો, તે એકવચન પ્રતિપાદક ભાષા છે ? અહીં પ્રશ્નનો અભિપ્રાય આ છે ? ધર્મો અને ધર્મીના સમુદાયરૂપ વસ્તુ છે, પ્રત્યેક વસ્તુમાં અનંતા ધર્મો છે. મનુષ્યાદિના કથનમાં ધર્મ-ધર્મીના સમુદાય રૂપ સંપૂર્ણ વસ્તુ પ્રતીયમાન થાય છે. કેમકે તેવો વ્યવહાર દેખાય છે. એક અર્થમાં એકવચન, બહુ અર્થમાં બહુવચન આવે છે. - X - માટે પૂછે કે આ બધી એકવચન પ્રતિપાદક ભાષા છે ?

ભગવંત કહે છે - અવશ્ય, આ બધી એવં પ્રતિપાદક ભાષા છે. અર્થાત્ શબ્દની પ્રવૃત્તિ વિવક્ષાને આધીન છે અને તે પ્રયોજન વશથી કોઈ સ્થળે, કોઈ સમયે, કથંચિત્ ભિન્ન-ભિન્ન હોવાથી અનિયત હોય છે. જેમકે એક જ પુરુષ પુત્ર અપેક્ષાથી પિતા છે, તે જ પુત્રને ભણાવે ત્યારે તે જ પુરુષ ઉપાધ્યાય કહેવાય છે. તેમાં ધર્મીની પ્રધાનપણે વિવક્ષા કરાય ત્યારે ધર્મી એક હોવાથી એકવચન થાય છે અને ધર્મો ધર્મી અંતર્ગત હોવાથી સંપૂર્ણ વસ્તુની પ્રતીતિ થાય છે. - X - X - માટે આ બધી વાણી એકવચન દર્શાવે છે.

અહીં સંશયનું કારણ આ છે - મનુષ્યાદિ શબ્દો જાતિવાચક છે અને જાતિ સામાન્યરૂપ હોવાથી એક છે. - X - તો અહીં બહુવચન શી રીતે ઘટે ? વળી બહુવચન વડે પણ વ્યવહાર જણાય છે. માટે પ્રશ્ન કરે છે ? આ બધી બહુવચન પ્રતિપાદક ભાષા છે ? હા, ગૌતમ ! અવશ્ય તેમજ છે. અર્થાત્ જો કે આ બધાં જાતિવાચક શબ્દો છે, તો પણ જાતિ એ સમાન પરિણામરૂપ છે, અને સમાન પરિણામ, વિશેષ પરિણામ સિવાય હોતો નથી. - X - અસમાન પરિણામ દરેક વ્યક્તિમાં ભિન્ન હોવાથી તેને કહેવામાં બહુવચન ઘટી શકે છે. જેમકે ઘડાઓ. પણ તે જ સમાન પરિણામની પ્રધાનપણે વિવક્ષા કરાય અને બીજો અસમાન પરિણામ ગૌણ હોય ત્યારે તેના કથનમાં એકવચન ઘટી શકે. જેમકે સર્વ ઘટ પહોળા આદિ છે. મનુષ્યો

આદિમાં સમાન પરિણામ પ્રધાનપણે વિવક્ષિત હોવાથી બહુવચન ઘટે છે.

માનુષી ઇત્યાદિમાં સંશયનું કારણ - સર્વ વસ્તુ ત્રણ લિંગવાળી છે. માટી - પુંલિંગ, ઘટાકાર પરિણતિ - સ્ત્રીલિંગ, વસ્તુ છે, માટે નપુંસકલિંગ છે. તો એક લિંગવાચી શબ્દ તેનો પ્રતિપાદક શી રીતે હોય ? ઇત્યાદિ તેથી પૂછે છે કે - આવી સ્ત્રીલિંગ વિશિષ્ટ અર્થનું પ્રતિપાદન કરનારી ભાષા છે ? ભગવંત કહે છે - હા, ગૌતમ ! તે બધાં સ્ત્રીલિંગવાચી છે. ભાવાર્થ આ છે - જો કે અનેક લિંગાત્મક વસ્તુ છે, તો પણ આ શાબ્દિક ન્યાય છે - જે ધર્મ વડે વિશિષ્ટ વસ્તુનું પ્રતિપાદન કરવું ઇષ્ટ હોય તે ધર્મને પ્રધાન કરીને તે ધર્મ વિશિષ્ટ ધર્મીનું પ્રતિપાદન કરે છે. જેમકે એક વ્યક્તિમાં પુરુષત્વ, શાસ્ત્રજ્ઞત્વ, દાતૃત્વ આદિ ધર્મ એક સાથે રહેલો છે, તો પણ પુત્ર તે વ્યક્તિને આવતા જોઈને “પિતા આવે છે” એમ કહે છે. શિષ્ય “ઉપાધ્યાય આવે છે” એમ કહે છે. એ રીતે માનુષી આદિ બધું ત્રિલિંગરૂપ છે, તો પણ સ્ત્રીત્વ પ્રતિપાદન કરવું ઇષ્ટ હોવાથી તેને પ્રધાન કરીને તે સ્ત્રીત્વ ધર્મ વિશિષ્ટ ધર્મીનું પ્રતિપાદન કરે છે, માટે તે બધી સ્ત્રીવાકની વાચક છે, એ પ્રમાણે પુંવાક અને નપુંસકવાકનો વિચાર કરવો.

ભગવન્ ! ‘પૃથ્વી’ આદિ સૂત્ર સુગમ છે. પરંતુ ‘અપ્’ એ પ્રાકૃત નિયમથી પુલ્લિંગ છે. ભગવન્ ! તું પૃથ્વી કર, તું પૃથ્વી લાવ. એ પ્રમાણે સ્ત્રીલિંગમાં પૃથ્વીને ઉદ્દેશી આજ્ઞા કરનારી સ્ત્રી આજ્ઞાપત્રી. એ રીતે ‘અપ્ને ઉદ્દેશી આજ્ઞા કરનારી પુરુષ આજ્ઞાપત્રી, ધાન્યને ઉદ્દેશી આજ્ઞા કરનારી નપુંસક આજ્ઞાપત્રી એ ભાષા પ્રજ્ઞાપત્રી છે ? મૃષા નથી ? ભગવન્ કહે છે - હા, ગૌતમ ઇત્યાદિ સુગમ છે.

ભગવન્ ! પૃથ્વીને વિશે સ્ત્રીપ્રજ્ઞાપત્રી, અપ્ને વિશે પુરુષ પ્રજ્ઞાપત્રી ઇત્યાદિ ભાષા આરાધની - મુક્તિ માર્ગની સાધક છે ? આ ભાષા મૃષા નથી ? અર્થાત્ એમ બોલનારને મિથ્યાભાષીત્વનો પ્રસંગ આવતો નથી ? ભગવન્ કહે છે - એ ભાષા આરાધની છે, મૃષા નથી. કેમકે શાબ્દિક વ્યવહારથી યથાવસ્થિત વસ્તુતત્ત્વની પ્રજ્ઞાપણ કરે છે. તેથી અતિદેશ થકી પૂછે છે. ઇતિ - ઉપદર્શનાર્થે છે, એવં - શબ્દ પ્રકારાર્થે છે. - X - X - એ પ્રમાણે બોલતા સાધુ જે ભાષા બોલે તે પ્રજ્ઞાપત્રી છે, કેમકે શાબ્દિક વ્યવહારનું અનુસરણ કરવામાં તેમાં દોષ નથી. - X - X -

હવે સામાન્યથી ભાષાના કારણાદિ સંબંધે પ્રશ્ન કરે છે -

● સૂત્ર-૩૭૯ થી ૩૮૮ :-

[૩૭૯] ભગવન્ ! ભાષાની આદિ શું છે ? શાથી ઉત્પન્ન થાય છે ? આકાર કેવો છે ? અંત ક્યાં થાય છે ? ગૌતમ ! ભાષાની આદિ જીવ છે, શરીરથી ઉપજે છે, વજ આકારે છે, લોકાંતે તેનો અંત થાય છે.

[૩૮૦] ભાષા ક્યાંથી ઉપજે છે ? કેટલા સમયે ભાષા બોલે છે ? ભાષા કેટલા પ્રકારે છે ? કેટલી ભાષા બોલવા યોગ્ય છે ?

[૩૮૧] શરીરથી ભાષા ઉપજે છે, બે સમયે ભાષા બોલે છે, ભાષા ચાર

પ્રકારની છે, બે ભાષા બોલવા યોગ્ય છે.

[૩૮૨] ભગવન્ ! ભાષા, કેટલા ભેદે છે ? ગૌતમ ! બે ભેદે છે - પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા. પર્યાપ્તા ભાષા કેટલા ભેદે છે ? ગૌતમ ! બે ભેદે છે - સત્ય અને મૃષા. ભગવન્ ! પર્યાપ્તા સત્યભાષા કેટલા ભેદે છે ? ગૌતમ ! દશ ભેદે છે - જનપદ સત્ય, સંમત સત્ય, સ્થાપના સત્ય, નામ સત્ય, રૂપ સત્ય, પ્રતીત્ય સત્ય, વ્યવહાર સત્ય, ભાવ સત્ય, યોગ સત્ય, ઉપમા સત્ય.

[૩૮૩] સંગ્રહગાથા છે - જનપદ યાવત્ ઉપમા સત્ય.

[૩૮૪] ભગવન્ ! પર્યાપ્તા મૃષાભાષા કેટલા ભેદે છે ? ગૌતમ ! દશ ભેદે છે - ક્રોધ નિશ્ચિત, માન નિશ્ચિત, માયા નિશ્ચિત, લોભ નિશ્ચિત, પ્રેમ નિશ્ચિત, દ્વેષ નિશ્ચિત, હાસ્ય નિશ્ચિત, ભયનિશ્ચિત, આખ્યાયિકા નિશ્ચિત અને ઉપઘાત નિશ્ચિત.

[૩૮૫] સંગ્રહગાથા છે - ક્રોધ યાવત્ ઉપઘાત નિશ્ચિત.

[૩૮૬] ભગવન્ ! અપર્યાપ્તા ભાષા કેટલા ભેદે છે ? ગૌતમ ! બે ભેદે છે - સત્યમૃષા અને અસત્યમૃષા. ભગવન્ ! અપર્યાપ્તા સત્યમૃષા ભાષા કેટલા ભેદે છે ? ગૌતમ ! દશ ભેદે છે - ઉત્પન્ન મિશ્રિતા, વિગત મિશ્રિતા, ઉત્પન્નવિગત મિશ્રિતા, જીવ મિશ્રિતા, અજીવ મિશ્રિતા, જીવાજીવ મિશ્રિતા, અનંત મિશ્રિતા, પ્રત્યેક મિશ્રિતા, અક્લા મિશ્રિતા, અક્લાક્લા મિશ્રિતા.

[૩૮૭,૩૮૮] ભગવન્ ! અપર્યાપ્તા અસત્યમૃષા કેટલા ભેદે છે ? ગૌતમ બાર ભેદે છે - આમંત્રણી, આજ્ઞાપત્રી, યાચની, પૃચ્છની, પ્રજ્ઞાપત્રી, પ્રત્યાખ્યાની, ઈચ્છાલોભા, અનભિગૃહીતા, અભિગૃહીતા, સંશયકરીણી, વ્યાકૃતા અને અવ્યાકૃતા ભાષા.

● વિવેચન-૩૭૯ થી ૩૮૮ :-

ભગવન્ ! અવબોધના બીજાભૂત ભાષા, જેનું મૂળ કારણ શું છે ? અર્થાત્ ઉપાદાન કારણ સિવાય બીજું મૂળ કારણ શું છે ? મૂળ કારણ છતાં ભાષા બીજા કયા કારણથી ઉત્પન્ન થાય છે ? કોના જેવો તેનો આકાર છે ? તેનો અંત ક્યાં છે ? ભગવંત ઉત્તર આપે છે - ભાષાનું મૂળ કારણ જીવ છે, કેમકે જીવના તેવા પ્રયત્ન સિવાય અવબોધના કારણભૂત ભાષા અસંભવ છે. ભદ્રબાહુસ્વામીએ કહ્યું છે - આહારક, વૈક્રિય, ઓદારિક શરીરમાં જીવપ્રદેશો જીવના છે તેના વડે ભાષાદ્રવ્યને ગ્રહણ કરી વક્તા બોલે છે. ભાષા શરીરથી ઉપજે છે. કેમકે ઉક્ત ત્રણ શરીરમાંના કોઈપણ શરીરના સામર્થ્યથી ભાષા દ્રવ્ય નીકળે છે. ભાષા વજના જેવા આકારવાળી છે, કેમકે તેવા પ્રકારના પ્રયત્ન વડે નીકળેલા ભાષા દ્રવ્યો સર્વલોકને વ્યાપ્ત કરે છે, લોકની આકૃતિ વજ જેવી છે, માટે ભાષા વજકાર છે. ભાષાનું પર્યવસાન લોકાંતે છે. કેમકે પછી ગતિક્રિયામાં સહાયક ધર્માસ્તિકાયનો અભાવ છે. - X -

ફરી પ્રશ્ન - ભાષા કયા યોગથી ઉત્પન્ન થાય છે ? કાય યોગથી કે

વચનયોગથી ? કેટલા સમયે નીકળતા દ્રવ્યના સમૂહરૂપ ભાષા હોય છે ? ભાષાના કેટલા પ્રકાર છે ? કેટલી ભાષા બોલવાની સાધુને અનુજ્ઞા છે ? ભાષા કાયયોગથી ઉત્પન્ન થાય છે - X - તે આ રીતે - કાય યોગ વડે ભાષાયોગ્ય પુદ્ગલો ગ્રહણ કરી ભાષાપણે પરિણામી વચનયોગ વડે બહાર કાઢે છે. તેથી કાયયોગ વડે ગ્રહણ કરે છે અને વચનયોગ વડે બહાર કાઢે છે. બે સમયે ભાષા બોલે છે, તે આ રીતે - પહેલા સમયે ભાષા યોગ્ય પુદ્ગલ ગ્રહણ કરે છે, બીજા સમયે ભાષાપણે પરિણામી છોડી દે છે. ભાષાના પ્રકારો સત્યાદિ ભેદે પૂર્વે કહેલ છે. સત્ય અને અસત્યામૃષા ભાષા બોલવાની સાધુને અનુજ્ઞા છે અર્થાત્ અસત્ય અને સત્યાસત્ય ભાષા બોલવાની અનુજ્ઞા નથી, કેમકે બંને - X - મોક્ષને પ્રતિકૂળ છે.

ફરી પ્રશ્ન - ભાષા કેટલા ભેદે છે ? પર્યાપ્તા ભાષા અને અપર્યાપ્તા ભાષા. જે નિશ્ચિત અર્થરૂપે જાણી શકાય તે પર્યાપ્તા - અર્થનો સમ્યક્ કે અસમ્યક્ નિર્ણય કરવાના સામર્થ્યયુક્ત. તે સત્ય અને મૃષા બે પ્રકારે છે - X - જે ભાષા મિશ્ર હોવાથી સત્ય અને અસત્યના પ્રતિષેધરૂપ હોવાથી નિશ્ચિતાર્થરૂપે જાણી શકાતી નથી તે અપર્યાપ્તા - અર્થ નિર્ણય કરવામાં સામર્થ્યરહિત છે, તે સત્યમૃષા અને અસત્યમૃષા જાણવી. - X -

એ પ્રમાણે પર્યાપ્તાના ભાષાના સ્વરૂપને કહ્યું. પણ તેના સત્ય અને મૃષા બે ભેદ કહ્યા. તેથી સત્યભાષાના ભેદો જાણવાને પ્રશ્ન કરે છે - પર્યાપ્તા સત્ય ભાષા કેટલા પ્રકારે છે ? ગૌતમ ! દશ પ્રકારે છે. (૧) જનપદ સત્યા-દેશને આશ્રીને ઈષ્ટ અર્થના બોધનું કારણ હોવાથી વ્યવહારનો હેતુ હોવાથી તે સત્ય, જનપદ સત્ય છે.

(૨) સંમત સત્યા - સકલ લોકને સંમત હોવાથી સત્યપણે પ્રસિદ્ધ છે. જેમકે પંકજ, કમળ અર્થમાં જ સ્વીકૃત છે.

(૩) સ્થાપના સત્યા - તેવા અંક કે સિક્કાદિ જોઈને કહેવાય. જેમકે એકડા પાસે બે મીંડા જોઈને ૧૦૦ છે તેમ કહે, ચિત્ર કે આકૃતિથી મૂળ વસ્તુ વિચારવી.

(૪) નામસત્યા-નામ માત્રથી સત્ય હોય, જેમકે ભિખારણને પણ લક્ષ્મી નામે બોલાવાતી હોય છે.

(૫) રૂપ સત્યા - વેશમાત્રથી સત્ય હોય, દંભથી વેશ ધારણ કરેલો પણ સાધુ કહેવાય. (૬) પ્રતીતસત્યા - બીજી વસ્તુની અપેક્ષાએ જે સત્ય હોય, જેમકે લાંબુ-ટૂંકુ આદિ. - X - X - X -

(૭) વ્યવહાર સત્યા - વ્યવહાર એટલે લોકવિવક્ષા. તેના વડે સત્ય. જેમકે પર્વત બળે છે, ઉણોદરી કન્યા આદિ. અહીં પર્વત ઉપર ઘાસ બળતું હોવા છતાં પર્વત બળે છે તેમ કહે છે. સંભોગ હેતુક પેટની વૃદ્ધિમાં 'અનુદરા કન્યા' કહેવાય છે. તેથી લોક વ્યવહારની અપેક્ષાએ તે પ્રમાણે બોલનારની ભાષા વ્યવહાર સત્ય.

(૮) ભાવસત્યા - ભાવ એટલે વર્ણાદિ, તે વડે સત્ય. જેમ બગલામાં પાંચ વર્ણનો સંભવ છે તો પણ શુકલવર્ણની અધિકતાથી બગલો ઘોળો કહેવાય છે. (૯)

યોગ સત્યા - યોગ એટલે સંબંધ, તેના વડે સત્ય. છત્રના યોગથી છત્રી, દંડના સંબંધથી દંડી. (૧૦) ઉપમા સત્યા - સમુદ્રના જેવું તળાવ, તે ઉપમા સત્ય.

મૃષાભાષા દશ ભેદે છે - (૧) ક્રોધનિશ્ચિતા - ક્રોધથી નીકળેલ વાણી, એમ બધે સ્થાને જાણવું. ક્રોધાધીન આત્મા વિપરીત બુદ્ધિથી બીજાને છેતરવા જે સત્ય કે અસત્ય બોલે તે મૃષા જાણવું.

(૨) માનનિઃસૃતા - પૂર્વે ઐશ્વર્ય ન અનુભવ્યા છતાં પોતાનો ઉત્કર્ષ બતાવવા "અમે આવું ઐશ્વર્ય અનુભવેલ" તેમ કહે (૩) માયાનિઃસૃતા - બીજાને છેતરવાને સત્ય કે અસત્ય બોલ તે. (૪) લોભનિઃસૃતા - લોભાધીન થઈ ખોટા તોલ આદિ કરી "તુલાદિ યોગ્ય પ્રમાણવાળા હતા" તેમ કહે. (૫) પ્રેમ નિઃસૃતા - અતિ પ્રેમવશ થઈ "હું તારો દાસ છું" ઈત્યાદિ ખુશામત કરનારી ભાષા બોલે.

(૬) દ્વેષનિઃસૃતા - દ્વેષથી સત્પુરુષોનો પણ અવર્ણવાદ બોલે, (૭) હાસ્ય નિઃસૃતા - ગમ્મતથી જૂઠું બોલે, (૮) ભયનિઃસૃતા-ચોરાદિના ભયથી અસત્ય બોલે. (૯) આખ્યાયિકા નિઃસૃતા - કથામાં અસંભવીત વાતો કહેવી. (૧૦) ઉપઘાત નિઃસૃતા - તું ચોર છે આદિ.

સત્યમૃષા ભાષા દશ ભેદે - (૧) ઉત્પન્નમિશ્ચિતા-સંખ્યા પૂર્તિ માટે ઉત્પન્ન ન થયેલા સાથે ઉત્પન્ન થયેલા મિશ્ચિત છે તે, એ પ્રમાણે બીજા સ્થાને યથાસંભવ વિચારવું.

(૨) વિગતમિશ્ચિતા - એ પ્રમાણે મરણ કથનમાં બોલે. (૩) ઉત્પન્ન વિગતમિશ્ચિતા - જન્મ, મરણનું અચાર્યપણે કથન કરે,

(૪) જીવ મિશ્ચિતા - ઘણાં જીવતા અને થોડાં મરેલાની એકત્ર રાશિ જોઈને "આ મોટો જીવનો ઢગલો છે" તેમ કહે. (૫) અજીવ મિશ્ચિતા-ઘણાં મરેલા અને થોડાં જીવતા જોઈને "આ ઘણાં મરેલા છે તેમ કહે."

(૬) જીવાજીવમિશ્ચિતા - તે જ રાશિમાં આટલા જીવતા, આટલા મરેલા એમ નિશ્ચિત કથનમાં અચાર્યપણું હોય ત્યારે. (૭) અનંત મિશ્ચિતા - મૂલા આદિ અનંતકાયિકોના પક્વ પાંદડા જોઈને આ બધું અનંતકાયિક છે તેમ કહેવું. (૮) પ્રત્યેક મિશ્ચિતા - પ્રત્યેકનો અનંતકાયિક સાથે ઢગલો જોઈને 'આ બધી પ્રત્યેક વનસ્પતિ છે' એમ કહેવું. (૯) અદ્ધાકાળ - પ્રસ્તાવને અનુસરીને દિવસ કે રાત્રિરૂપ કાળ ગ્રહણ કરવો. (૧૦) અદ્ધાદ્ધામિશ્ચિતા - દિવસ કે રાત્રિનો એક અંશ, તે જેમાં મિશ્ચિત કરાયો હોય તે. જેમકે પહેલો પ્રહર છતાં મધ્યાહ્ન થયો કહે.

અસત્યામૃષા ભાષા બાર ભેદે છે - (૧) આમંત્રણી - 'હે દેવદત' આ ભાષા પૂર્વોક્ત લક્ષણાનુસાર સત્ય, અસત્ય કે સત્યામૃષા નથી, કેવળ વ્યવહાર માત્રની પ્રવૃત્તિનું કારણ છે, માટે અસત્યામૃષા કહેવાય છે. (૨) આજ્ઞાપની - કાર્યમાં બીજાને પ્રેરણા કરવી, જેમકે "આ કર." (૩) યાચની - કોઈ વસ્તુ યાચવી. (૪) પૃચ્છની- ન જાણેલ કે સંદિગ્ધ અર્થને પૂછવો. (૫) પ્રજ્ઞાપની - વિનયથી શિક્ષા પ્રાપ્ત કરેલ

શિષ્યને ઉપદેશ આપવો - X - (૬) પ્રત્યાખ્યાની-યાચના કરનારને નિષેધ કરવો. (૭) ઈચ્છાનુભોમા-પરની ઈચ્છાને અનુસરવું. (૮) અનભિગ્રહ જ્યાં પ્રતિનિયત અર્થનો નિશ્ચય ન હોય. “ઠીક લાગે તે કરો.” (૯) અભિગૃહિતા-પ્રતિનિયત અર્થનો નિશ્ચય હોય - આ કરવું, આ ન કરવું. (૧૦) સંશયકરણી - અનેક અર્થની વાચક હોવાથી સંશય ઉપજાવે તેવી. (૧૧) વ્યાકૃતા - પ્રગટ અર્થવાળી, (૧૨) અવ્યાકૃતા - અસ્પષ્ટ ઉચ્ચારવાળી.

● સૂત્ર-૩૮૯,૩૯૦ :-

[૩૮૯] ભગવન્ ! જીવો ભાષક છે કે અભાષક ? ગૌતમ ! તે બંને છે. ભગવન્ ! ‘બંને’ એમ કેમ કહ્યું ? ગૌતમ ! જીવો બે ભેદ છે - સંસારી, અસંસારી. તેમાં જે અસંસારી છે તે સિદ્ધો છે, તેઓ અભાષક છે. તેમાં જે સંસારી છે તે બે ભેદ છે - શૈલેશીને પ્રાપ્ત અને અશૈલેશીને પ્રાપ્ત. તેમાં જે શૈલેશી પ્રાપ્ત છે, તે અભાષક છે. તેમાં જે અશૈલેશીપ્રાપ્ત છે તે બે ભેદ છે - એકેન્દ્રિયો અને અનેકેન્દ્રિય. તેમાં જે એકેન્દ્રિયો છે તે અભાષક છે. તેમાં જે અનેકેન્દ્રિયો છે તે બે ભેદ છે - પચાપ્તિ અને અપચાપ્તિ. તેમાં અપચાપ્તિ, તે અભાષક છે તેમાં જે પચાપ્તિ છે તે ભાષકો છે. તેથી ઉપર પ્રમાણે કહ્યું.

ભગવન્ ! નૈરચિક શું ભાષક છે કે અભાષક ? ગૌતમ ! બંને છે. ભગવન્ ! એમ કેમ કહ્યું ? ગૌતમ ! નૈરચિક બે ભેદ છે - પચાપ્તિ અને અપચાપ્તિ. તેમાં અપચાપ્તિ તે અભાષક છે. પચાપ્તિ છે તે ભાષક છે, તેથી ‘બંને’ એમ કહ્યા. એકેન્દ્રિય સિવાય બધાં આમ કહેવા.

[૩૯૦] ભગવન્ ! ભાષાના કેટલા પ્રકારો છે ? ગૌતમ ! ચાર. એક સત્યભાષાનો, બીજો મૃષા, ત્રીજો સત્યમૃષા, ચોથો અસત્યામૃષા.

ભગવન્ ! જીવો સત્ય આદિ કઈ ભાષા બોલે છે ? ગૌતમ ! સત્ય ભાષા પણ બોલે, મૃષા ભાષા પણ બોલે ઈત્યાદિ ચારે ભાષા બોલે.

ભગવન્ ! નૈરચિકો શું સત્ય ભાષા બોલે કે અસત્યામૃષા સુધીની ભાષા બોલે ? ગૌતમ ! નૈરચિકો સત્યાદિ ચારે ભાષા બોલે. આ પ્રમાણે અસુરથી સ્તનિતકુમારો જાણવા. વિકલેન્દ્રિયો માત્ર અસત્યામૃષા ભાષા બોલે છે, બાકીની ત્રણ ભાષા નથી બોલતા.

ભગવન્ ! પંચેન્દ્રિય તિર્યચો સત્ય યાવત્ અસત્યામૃષા ભાષા બોલે ? ગૌતમ ! એક માત્ર અસત્યામૃષા ભાષા બોલે છે, પણ શિક્ષાપૂર્વક કે ઉત્તરગુણની લબ્ધિ સિવાય બીજે જાણવું. શિક્ષાપૂર્વક કે ઉત્તરગુણની લબ્ધિને આશ્રીને સત્યભાષા આદિ ચારે ભાષા બોલે છે. મનુષ્યો યાવત્ વૈમાનિકો જેમ જીવો કહ્યા તેમ કહેવા.

● વિવેચન-૩૮૯,૩૯૦ :-

ભગવન્ ! ભાષાના કેટલા પ્રકારો છે ? તે પૂર્વે કહ્યા છે, તો પણ ફરી કહેવાનું

કારણ બીજા સૂત્રનો સંબંધ બતાવે છે, સૂત્ર સુગમ છે, પરંતુ વિકલેન્દ્રિયોમાં સત્યાદિ ત્રણ ભાષાનો નિષેધ સમજવો. કેમકે તેમને સમ્યક્જ્ઞાન કે પરવંચનાદિ અભિપ્રાય હોતો નથી. તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોમાં પણ તેમજ છે - X - X - તિર્યચો શિક્ષાદિ સિવાય સત્યભાષા ન બોલે, પણ મેના-પોપટ આદિ શિક્ષણદ્વારા, ક્ષયોપશમ વિશેષ, જાતિસ્મરણ કે કુશળતારૂપ લબ્ધિથી ચારે ભાષા બોલે. હવે ભાષા દ્રવ્યના ગ્રહણાદિ સંબંધે સંશય નિવારણ પ્રશ્ન-

● સૂત્ર-૩૯૧ થી ૩૯૩ :-

[૩૯૧] ભગવન્ ! જીવ જે દ્રવ્ય ભાષાપણે ગ્રહણ કરે છે, તે શું સ્થિત દ્રવ્યો ગ્રહણ કરે કે અસ્થિત ? ગૌતમ ! સ્થિત ગ્રહણ કરે છે, અસ્થિત નહીં. ભગવન્ ! જે સ્થિત ગ્રહણ કરે તો તે દ્રવ્યથી-ક્ષેત્રથી-કાળથી કે ભાવથી ગ્રહણ કરે છે ? ગૌતમ ! તે ચારેથી.

ભગવન્ ! દ્રવ્યથી ગ્રહણ કરે તે એક પ્રદેશવાળા, બે પ્રદેશવાળા કે યાવત્ અનંત પ્રદેશવાળા ગ્રહણ કરે છે ? ગૌતમ ! એક પ્રદેશથી યાવત્ અસંખ્યાપ્રદેશી દ્રવ્યો ગ્રહણ ન કરે, પણ અનંત પ્રદેશી દ્રવ્યો ગ્રહણ કરે. ક્ષેત્રથી ગ્રહણ કરે તે એક પ્રદેશાવગાટ, બે પ્રદેશાવગાટ કે યાવત્ અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાટ ગ્રહણ કરે ? ગૌતમ ! એક પ્રદેશાવગાટ યાવત્ અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાટ ગ્રહણ કરે ? ગૌતમ ! એક પ્રદેશાવગાટ યાવત્ સંખ્યાત પ્રદેશાવગાટ ગ્રહણ ન કરે, પણ અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાટ દ્રવ્યો ગ્રહણ કરે. કાળથી દ્રવ્યો ગ્રહણ કરે તે એક સમય સ્થિતિક, બે સમય સ્થિતિક કે યાવત્ અસંખ્યસમય સ્થિતિક ગ્રહણ કરે ? ગૌતમ ! તે બધાં ગ્રહણ કરે. ભાવથી જે દ્રવ્યો ગ્રહણ કરે તે શું વર્ષ-ગંધ-રસ-કે સ્પર્શવાળા ગ્રહણ કરે ? હા, ગૌતમ ! તે બધાં ગ્રહણ કરે.

ભાવથી જે વર્ષવાળા ગ્રહણ કરે, તે શું એક વર્ષવાળા કે યાવત્ પાંચવર્ષવાળા ગ્રહણ કરે ? ગૌતમ ! ગ્રહણ યોગ્ય પ્રત્યેક દ્રવ્યોને આશ્રીને બધાં વર્ષવાળા ગ્રહણ કરે. સર્વ ગ્રહણ દ્રવ્યોને આશ્રી અવશ્ય પાંચ વર્ષવાળા દ્રવ્યો ગ્રહણ કરે. તે કાળા યાવત્ ધોળા.

વર્ષથી જે કાળા દ્રવ્યો ગ્રહણ કરે, તે શું એકગુણ કાળા કે યાવત્ અનંતગુણ કાળા દ્રવ્યો ગ્રહણ કરે છે. તે એક યાવત્ અનંત ગુણ કાળા બધાં દ્રવ્યો ગ્રહણ કરે. આમ શુક્લ દ્રવ્યો સુધી જાણવું.

ભાવથી જે ગંધવાળા દ્રવ્યો ગ્રહણ કરે, તે શું એક ગંધવાળા કે બે ગંધવાળા ગ્રહણ કરે ? ગૌતમ ! ગ્રહણ યોગ્ય પ્રત્યેક દ્રવ્યોને આશ્રીને એક કે બે ગંધવાળા ગ્રહણ કરે છે અને ગ્રહણ યોગ્ય સર્વે દ્રવ્યોને આશ્રીને અવશ્ય બે ગંધવાળા દ્રવ્યો ગ્રહણ કરે છે. જે ગંધથી સુરભિગંધવાળા ગ્રહણ કરે છે, તે શું એકગુણ કે યાવત્ અનંતગુણ સુરભિગંધી ગ્રહણ કરે છે ? ગૌતમ ! તે બધાં ગ્રહણ કરે છે. એ પ્રમાણે દુરભિગંધી પણ જાણવા.

ભાવથી જે રસવાળા દ્રવ્યો ગ્રહણ કરે છે, તે શું એક રસવાળા યાવત્ પાંચ રસવાળાં ગ્રહણ કરે છે ? ગૌતમ ! ગ્રહણ યોગ્ય પ્રત્યેક દ્રવ્યોને આશ્રીને બધાં ગ્રહણ કરે, ગ્રહણ યોગ્ય સર્વ દ્રવ્યોને આશ્રીને અવશ્ય પાંચ રસવાળા ગ્રહણ કરે છે. રસથી જે તિક્ત રસવાળાં ગ્રહણ કરે છે, તે શું એકગુણ યાવત્ અનંતગુણ તિક્ત રસવાળાં ગ્રહણ કરે છે ? ગૌતમ ! બધાં ગ્રહણ કરે છે, યાવત્ મધુરસ સુધી જાણવું.

ભાવથી જે સ્પર્શવાળા દ્રવ્યો ગ્રહણ કરે છે, તે શું એક સ્પર્શવાળા યાવત્ આઠ સ્પર્શવાળા ગ્રહણ કરે છે ? ગૌતમ ! ગ્રહણ યોગ્ય પ્રત્યેક દ્રવ્યને આશ્રીને એક સ્પર્શવાળા ગ્રહણ કરતો નથી, પણ બે યાવત્ ચાર સ્પર્શવાળા ગ્રહણ કરે છે, પાંચ યાવત્ આઠ સ્પર્શવાળા ગ્રહણ કરતો નથી. ગ્રહણ યોગ્ય સર્વ દ્રવ્યોને આશ્રીને અવશ્ય ચાર સ્પર્શવાળા ગ્રહણ કરે છે. તે આ પ્રમાણે - શીત, ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ, રૂક્ષ સ્પર્શવાળા. જે સ્પર્શથી શીત સ્પર્શવાળા ગ્રહણ કરે છે તે શું એકગુણ યાવત્ અનંતગુણ શીત સ્પર્શવાળા દ્રવ્યો ગ્રહણ કરે ? ગૌતમ ! તે બધાં જ ગ્રહણ કરે. એ પ્રમાણે ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ, રૂક્ષ દ્રવ્યો સંબંધે જાણવું યાવત્ - અનંતગુણ રૂક્ષ સ્પર્શવાળા દ્રવ્યોને પણ ગ્રહણ કરે છે.

ભગવન્ ! જે યાવત્ અનંતગુણ રૂક્ષ દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે, તે સ્પૃષ્ટને ગ્રહણ કરે કે અસ્પૃષ્ટને ? ગૌતમ ! સ્પૃષ્ટને ગ્રહણ કરે પણ અસ્પૃષ્ટને નહીં. ભગવન્ ! જે સ્પૃષ્ટ દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે, તે શું અવગાઠ ગ્રહણ કરે છે કે અનવગાઠ દ્રવ્યોને ? ગૌતમ ! અવગાઠ દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે પણ અનવગાઠ દ્રવ્યોને નહીં. ભગવન્ ! જે અવગાઠ દ્રવ્યો ગ્રહણ કરે છે, તે શું અનંતરાવગાઠ કે પરંપરાવગાઠ દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે ? ગૌતમ ! અનંતરાવગાઠ દ્રવ્યો ગ્રહણ કરે છે, પણ પરંપરાવગાઠ દ્રવ્યો ગ્રહણ કરતો નથી. ભગવન્ ! અનંતરાવગાઠ દ્રવ્યો ગ્રહણ કરે છે, તે અણુ પ્રદેશવાળાં ગ્રહણ કરે છે કે બાદર પ્રદેશવાળા ? ગૌતમ ! બંને ગ્રહણ કરે. ભગવન્ ! જે અણુ કે બાદર દ્રવ્યો ગ્રહણ કરે છે, તે ઉર્ધ્વ કે અધો કે તિર્ણ દિશાથી આવેલાં ગ્રહણ કરે છે ? ગૌતમ ! ત્રણે દિશાથી આવેલાં ગ્રહણ કરે છે. ભગવન્ ! જે ઉર્ધ્વ-અધો-તિર્ણ દિશાથી આવેલ દ્રવ્યો ગ્રહણ કરે છે, તે શું આદિમાં-મધ્યમાં-અંતમાં ગ્રહણ કરે છે ? ગૌતમ ! આદિ-મધ્ય-અંતમાં ગ્રહણ કરે છે.

ભગવન્ ! જે આદિ-મધ્ય-અંતે ગ્રહણ કરે છે તે સ્વ વિષય દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે કે અવિષયક ? ગૌતમ ! સ્વવિષય ગ્રહણ કરે છે, પણ અવિષયને ગ્રહણ કરતો નથી. ભગવન્ ! જે સ્વવિષય દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે, તે આનુપૂર્વી કે અનાનુપૂર્વીથી ગ્રહણ કરે છે ? ગૌતમ ! આનુપૂર્વીથી ગ્રહણ કરે છે, અનાનુપૂર્વીથી નહીં. ભગવન્ ! જે આનુપૂર્વીથી ગ્રહણ કરે છે, તે શું ત્રણ દિશાથી આવેલા કે યાવત્ છ દિશાથી આવેલાં ગ્રહણ કરે છે ? ગૌતમ ! અવશ્ય

છ દિશાથી આવેલો ગ્રહણ કરે છે.

[૩૯૨] સ્પૃષ્ટ, અવગાઠ, અનંતર, અણુ, બાદર, ઉર્ધ્વ, અધો, આદિ, સ્વવિષય, આનુપૂર્વી અને અવશ્ય છ દિશાને આશ્રીને કહ્યું.

[૩૯૩] ભગવન્ ! જીવ જે દ્રવ્યો ભાષાપણે ગ્રહણ કરે છે તે શું સાંતર કે નિરંતર ગ્રહણ કરે છે ? ગૌતમ ! બંને ગ્રહણ કરે છે. સાંતર ગ્રહણ કરતો જઘન્યથી એક સમય ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાતા સમયોનું અંતર કરી ગ્રહણ કરે છે અને નિરંતર ગ્રહણ કરતો જઘન્યથી બે સમય, ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાતા સમયો સુધી પ્રતિસમય નિરંતર અવિરહિતપણે ગ્રહણ કરે છે. ભગવન્ જીવ ભાષાપણે ગ્રહણ કરેલાં જે દ્રવ્યો બહાર કાઢે છે, તે શું સાંતર કાઢે કે નિરંતર ? ગૌતમ ! સાંતર બહાર કાઢે છે, નિરંતર નહીં. સાંતર બહાર કાઢતો એક સમયે ગ્રહણ કરે અને બીજા સમયે બહાર કાઢે છે. એ રીતે ગ્રહણ-નિઃસરણ વડે જઘન્ય બે સમય અને ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાત સમયના અંતર્મુહૂર્ત સુધી ગ્રહણ-નિઃસરણ કરે.

ભગવન્ ! જીવ ભાષાપણે ગ્રહણ કરેલાં જે દ્રવ્યો બહાર કાઢે છે, તે ભિન્ન કાઢે છે કે અભિન્ન ? ગૌતમ ! તે બંને કાઢે છે. જે ભિન્ન દ્રવ્યોને કાઢે છે, તે અનંતગણાં વૃદ્ધિથી વધતાં લોકાંતને સ્પર્શ છે, જે અભિન્ન દ્રવ્યો કાઢે છે, તે અસંખ્યાતી અવગાહના-વર્ણના પર્યન્ત જઈને બેદાય, પછી સંખ્યાતા યોજન જઈને વિનાશ પામે.

● વિવેચન-૩૯૧ થી ૩૯૩ :-

સૂત્રપાઠ સુગમ છે. પરંતુ સ્થિત-ગમનક્રિયારહિત દ્રવ્યો ગ્રહણ કરે છે, અસ્થિત નહીં. દ્રવ્યથી વિચારતાં અનંત પરમાણું રૂપ ભાષા સ્કંધો ગ્રહણ કરે છે, પણ એક-બે પરમાણુ આદિ સ્કંધો ગ્રહણ કરતો નથી. કેમકે તે સ્વભાવથી જ જીવોને ગ્રહણ કરવાને અયોગ્ય છે. ક્ષેત્ર વિચારમાં અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાઠ દ્રવ્યો ગ્રહણ કરે છે કેમકે એક પ્રદેશાદિ અવગાઠ દ્રવ્યો તથાવિધ સ્વભાવથી જ ગ્રહણ અયોગ્ય છે. કાળથી વિચારતા એકથી અસંખ્યાત સમય સ્થિતિક દ્રવ્યો ગ્રહણ કરે છે. કેમકે પુદ્ગલોની અસંખ્યાત કાળ સુધી સ્થિતિ સંભવે છે. અહીં ભગવતીજીના પાઠની સાક્ષી આપી છે - X - તે ગ્રહણ કરેલા દ્રવ્યો, ગ્રહણ પછીના સમયે અવશ્ય છૂટે છે - એ સ્વભાવ છે અને તે પછીના સમયે ગ્રહણ થાય છે.

બીજા આચાર્યો કહે છે - એક સમય સ્થિતિક દ્રવ્યો ભાષાના આદિ પરિણામની અપેક્ષાએ જાણવાં, કેમકે પુદ્ગલોનો વિચિત્ર પરિણામ છે. - X - કેટલાંક એક સમય સુધી ભાષાપણે રહે છે. કેટલાંક બે સમય સુધી યાવત્ કેટલાંક અસંખ્યાતા સમય રહે છે. ગ્રહણ કરાય તે ગ્રહણ કરવાને યોગ્ય દ્રવ્યો છે તેમાંના કેટલાંક વર્ણ પરિણામ વડે એક વર્ણવાળા, કેટલાંક બે વર્ણવાળા આદિ હોય છે. જ્યારે એક પ્રયત્નથી ગૃહીત પણ બધાં દ્રવ્યોના સમુદાયની વિવક્ષા કરીએ ત્યારે અવશ્ય પાંચ વર્ણવાળાં ગ્રહણ કરે છે. - X -

સ્પર્શની અપેક્ષાથી વિચારતા એક સ્પર્શનો નિષેધ કરવો, કેમકે પરમાણુને પણ અવશ્ય બે સ્પર્શ હોય છે. કહ્યું છે કે - પરમાણુ છેલ્લું કારણ છે. વળી તે સૂક્ષ્મ અને નિત્ય છે. તે એક રસ, એક ગંધ, એક વર્ણ, બે સ્પર્શવાળો, કાર્યરૂપ લિંગથી અનુમાન યોગ્ય છે. યાવત્ ચાર સ્પર્શવાળા દ્રવ્યો ગ્રહણ કરે છે. યાવત્ શબ્દથી ત્રણ સ્પર્શવાળા દ્રવ્યોને પણ ગ્રહણ કરે. તે આ - કેટલાંક મૃદુ અને શીત સ્પર્શવાળા છે, કેટલાંક મૃદુ અને સ્નિગ્ધ સ્પર્શવાળાં છે. તેમાં મૃદુ સ્પર્શ સાથે શીત અને સ્નિગ્ધરૂપ બે અન્ય સ્પર્શથી ત્રણ સ્પર્શ થાય. એ રીતે બીજા સ્પર્શના યોગે પણ ત્રણ સ્પર્શવાળા દ્રવ્યો જાણવા.

કેટલાંક ચાર સ્પર્શવાળા દ્રવ્યો ગ્રહણ કરે છે. તેમાં ચાર સ્પર્શમાં મૃદુ અને લઘુરૂપ બે સ્પર્શો અવસ્થિત છે, કેમકે સૂક્ષ્મ સ્કંધોમાં તે અવશ્ય હોય, બીજા બે સ્નિગ્ધ અને ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ અને શીત, રૂક્ષ અને ઉષ્ણ, રૂક્ષ અને શીત સ્પર્શ હોય છે. સર્વ સમુદાયની અપેક્ષાએ અવશ્ય તે ચાર સ્પર્શવાળા દ્રવ્ય ગ્રહણ કરે છે. તેમાં મૃદુ અને લઘુ બે અવસ્થિત છે. તે નિશ્ચિત હોવાથી ગણાતાં નથી. તે સિવાયના બીજા સ્નિગ્ધાદિ ચાર સ્પર્શો વિકલ્પે છે. - X - X -

અનંતગુણ રૂક્ષ દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે, અહીં યાવત્ શબ્દ વડે - “જે એક ગુણ કાળાવર્ણવાળા દ્રવ્યો ગ્રહણ કરે છે” ઈત્યાદિ જાણવું. ભગવન્ ! તે દ્રવ્યો શું સ્પૃષ્ટ - આત્મપ્રદેશો વડે સ્પર્શ કરાયેલા ગ્રહણ કરે કે ન સ્પર્શ કરાયેલા ? અહીં ભાષા દ્રવ્યનો સ્પર્શ આત્મપ્રદેશોના અવગાહના ક્ષેત્રની બહાર પણ સંભવે છે માટે પ્રશ્ન કરે છે ઈત્યાદિ. અવગાહ - આત્મપ્રદેશો સાથે એક ક્ષેત્રમાં રહેલા દ્રવ્યો ગ્રહણ કરે છે, પણ તેથી બીજા અનવગાહ - ભિન્ન ક્ષેત્રમાં રહેલ દ્રવ્યો ગ્રહણ કરતો નથી. અન્તરાવગાહ - અંતર સિવાય રહેલ ભાષાદ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે. પણ પરંપરાવગાહ દ્રવ્યોને નહીં - X -

જે અનંતરાવગાહ દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે તે અણુ - થોડાં પ્રદેશવાળા પણ ગ્રહણ કરે અને બાહ્ય - ઘણાં પ્રદેશવાળા પણ ગ્રહણ કરે છે. અહીં અણુ કે બાહ્યરૂપું ભાષાને યોગ્ય તે સ્કંધોના થોડા પ્રદેશ અને ઘણાં પ્રદેશોની અપેક્ષાએ સમજવું - X - અહીં જેટલા ક્ષેત્રમાં જીવને ગ્રહણયોગ્ય ભાષાદ્રવ્યો રહેલાં છે, તેટલાં જ ક્ષેત્રમાં ઉર્ધ્વ-અધો કે તિષ્ઠપિણું સમજવું. ભાષા દ્રવ્યોનો ગ્રહણ યોગ્ય સમય આદિ - પહેલો સમય, મધ્ય - બીજા આદિ સમયો, અંત - છેલ્લો સમય. આ દ્રવ્યો સ્વવિષય-સ્પૃષ્ટ, અવગાહ, અનંતરાવગાહ દ્રવ્યોને ગ્રહે, પણ અવિષય-સ્પૃષ્ટાદિ સિવાયના બીજા દ્રવ્યોને ગ્રહણ ન કરે. સ્વ વિષય દ્રવ્યો પણ આનુપૂર્વી - ગ્રહણ અપેક્ષાએ નજીક હોય તેને ક્રમથી ગ્રહણ કરે, વિપરીત ક્રમથી નહીં.

વળી તે દ્રવ્યો છ એ દિશાથી ગ્રહણ કરે, કેમકે બોલનાર અવશ્ય ત્રસ નાડીમાં હોય છે, તે સિવાય બીજે ત્રસકાયનો સંભવ નથી અને ત્રસનાડીમાં રહેલને અવશ્ય છ દિશાથી પુદ્ગલ સંભવે છે અહીં પૂર્વોક્ત અર્થ સંબંધે સંગ્રહણી ગાથા

પણ છે.

જે દ્રવ્યો ગ્રહે તે સાન્તર - સમયાદિના અંતર સહિત, નિરંતર - સમયાદિના અંતર સિવાય. બંને ગ્રહણ કરવાનો સંભવ છે. તેમાં સાંતર અને નિરંતર ગ્રહણનો કાળ કહેલ છે, તે આ રીતે છે - એક સમયે ભાષાપુદ્ગલોને ગ્રહણ કરી ત્યારબાદ મૂકવાના સમયે બીજા પુદ્ગલો ગ્રહણ કર્યા સિવાય ત્રીજા સમયે ફરીથી ગ્રહણ જ કરે છે, મૂકતો નથી અને બીજા સમયે પહેલાં સમયમાં ગ્રહણ કરેલા પુદ્ગલો મૂકે છે અને બીજા ગ્રહણ કરતો નથી.

(શંકા) ઉક્ત કથનમાં એક સમયે બે પ્રયત્નો છે, તે કઈ રીતે હોય ? આ શંકા અચુક્ત છે. કેમકે જીવના તથાવિધ સ્વભાવથી બે ઉપયોગ એક સમયે હોતા નથી, પણ જે ક્રિયાઓ છે તે ઘણી હોય તો પણ એક સમયે ઘટે છે, જેમ નૃત્ય કરનારી એક છતાં પણ ભ્રમણાદિ નૃત્ય કરતી એક સમયે પણ હાથ-પગ આદિ વિચિત્ર અભિનયો કરતી દેખાય છે, વળી સર્વ વસ્તુનો પણ પ્રત્યેક સમયે ઉત્પાદ અને વ્યય થાય છે અને એક જ સમયે સંઘાત અને પરિશાટ થાય છે, માટે એક સમયે ગ્રહણ અને નિસર્ગ બે ક્રિયા માનવામાં કોઈ પ્રકારનો દોષ નથી. ભાષ્યકાર પણ કહે છે - X - એક સમયે બે ઉપયોગ ન હોય, પણ અનેક ક્રિયા હોવામાં કોઈ દોષ નથી. - X - ઉત્કૃષ્ટથી અસંખ્યાતા સમય સુધી નિરંતર ગ્રહણ કરે છે કદાચ બીજો કોઈ અસંખ્યાતા સમયમાં થયેલા ગ્રહણને એક ગ્રહણ માને, તેથી કહે છે - ‘પ્રતિસમય ગ્રહણ કરે છે.’, અવિરહિતપણે નિરંતર ગ્રહણ કરે છે. તેમાં પ્રથમ સમયે પુદ્ગલોનું ગ્રહણ માત્ર હોય, પણ મૂકવાનું હોતું નથી, કેમકે ગ્રહણ કર્યા સિવાય નિસર્ગ હોતો નથી. છેલ્લા સમયે મૂકવાનું જ હોય છે. કેમકે બોલવાની ઈચ્છા બંધ થતાં ગ્રહણનો સંભવ નથી. બાકીના બીજા-ત્રીજા વગેરે સમયમાં ગ્રહણ-નિસર્ગ એક સમયે થાય.

ભગવન્ ! જીવો ભાષાપણે ગ્રહણ કરેલાં જે દ્રવ્યો મૂકે છે ઈત્યાદિ સુગમ છે. ભાવાર્થ - અહીં પ્રથમ ભાષાદ્રવ્યનું ગ્રહણ નિરંતર કહ્યું કેમકે - “પ્રતિસમય અવિરહિતપણે નિરંતર ગ્રહણ કરે છે” એમ હમણાં સૂત્ર કહ્યું. તેથી નિસર્ગ પણ પ્રથમ સિવાયના બાકીના સમયોમાં નિરંતર માનવું જોઈએ, કેમકે ગ્રહણ પછીના સમયે અવશ્ય નિસર્ગ હોય છે. તેથી સાંતર મૂકે છે, નિરંતર નહીં તે ગ્રહણની અપેક્ષાએ સમજવું. તે આ રીતે - જે સમયે ભાષાદ્રવ્ય ગ્રહણ કરે છે, તેને તે સમયે મૂકતો નથી, પણ પૂર્વ-પૂર્વના સમયે ગૃહીત પછી-પછીના સમયે મૂકે છે, તેથી નિસર્ગ ગ્રહણપૂર્વક હોય છે. માટે સાંતર નિસર્ગ કહ્યો. - X - X - X - તાત્પર્ય એ છે કે ગ્રહણની અપેક્ષાએ નિસર્ગ સાંતર છે, સમયની અપેક્ષાએ નિરંતર છે. કેમકે દ્વિતીયાદિ બધાં સમયોમાં નિરંતર નિસર્ગ હોય છે. સૂત્રકાર કહે છે -

સાંતરપણે ગ્રહણ કરતો એક સમયે - પૂર્વપૂર્વના સમયે ગ્રહણ કરે છે અને પછી પછીના સમયે મૂકે છે અથવા ગ્રહણની અપેક્ષાએ પ્રથમ સમયે માત્ર ગ્રહણ કરે છે અને છેક છેલ્લા સમયે મૂકે છે, પણ ગ્રહણ કરતો નથી, કેમકે બોલવાની ઈચ્છા

બંધ થતાં ભાષાવર્ગણના ગ્રહણનો સંભવ નથી, બાકીના દ્વિતીયાદિ સમયમાં એક સાથે ગ્રહણ અને નિસર્ગ કરે છે. તે નિરંતર જઘન્ય બે સમય સુધી અને ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાતા સમય સુધી હોય છે.

ભગવન્ ! જીવે ભાષાપણે ગ્રહણ કરેલાં જે દ્રવ્યો મૂકે છે, તે ભિન્ન મૂકે છે, અભિન્ન નહીં ઇત્યાદિ સુગમ છે. ગૌતમ ! ભિન્ન-ભેદાયેલા, અભિન્ન-ન ભેદાયેલા પણ મૂકે છે. વક્તા બે ભેદે - મંદ પ્રયત્નવાળો, તીવ્ર પ્રયત્નવાળો, જે વ્યાધિ કે અનાદર થકી મંદ પ્રયત્નવાળો છે, તે તેવા જ સ્થૂળ ખંડવાળા ભાષાદ્રવ્યો મૂકે છે, જે આરોગ્યાદિ ગુણયુક્ત અને તથાવિઘ આદરભાવથી તીવ્ર પ્રયત્નવાળો છે. તે ભાષાદ્રવ્યોને ગ્રહણ અને મૂકવાના પ્રયત્ન વડે અનેક ખંડ કરીને મૂકે છે - X - X - તીવ્ર પ્રયત્નવાળો વક્તા પ્રથમથી જ જે ભેદાયેલા ભાષાદ્રવ્યોને મૂકે છે, તે સૂક્ષ્મ અને ઘણાં હોવાથી, ઘણાં અન્ય દ્રવ્યોને વાસિત કરે છે. તે રીતે અનંતગુણ વૃદ્ધિથી વધતાં છ એ દિશાએ લોકાંતને સ્પર્શે છે - X - મંદ પ્રયત્નવાળો વક્તા પૂર્વે જેવા પ્રકારના જે ભાષા દ્રવ્યો હતાં તેવા જ પ્રકારના બધાં અભિન્ન દ્રવ્યોને ભાષાપણે પરિણામી મૂકે છે, તે અસંખ્યાતી અવગાહના વર્ગણ સુધી જઈને ભેદાય છે - X - તે ભેદાયેલા ભાષા દ્રવ્યો સંખ્યાતા યોજન જઈને નાશ પામે છે - શબ્દ પરિણામનો ત્યાગ કરે છે. - X -

ભેદ પામેલા પણ ભાષાદ્રવ્યો મૂકે છે - એમ કહ્યું, તેમાં શબ્દ દ્રવ્યનો ભેદ કેટલા પ્રકારે છે, તે પૂછે છે -

● સૂત્ર-૩૯૪ થી ૩૯૭ :-

[૩૯૪] ભગવન્ ! તે દ્રવ્યોના કેટલા ભેદ છે ? ગૌતમ ! પાંચ પ્રકારે ભેદે છે - ખંડભેદ, પ્રતરભેદ, ચૂર્ણિકાભેદ, અનુતટિકા ભેદ, ઉત્કરિકા ભેદ. ભગવન્ ! ખંડભેદ કેવા પ્રકારે છે ? ગૌતમ ! જે લોટા-જસત-ત્રાંબા-સીસા-રૂપા કે સુવર્ણ ખંડોના ખંડરૂપે ભેદ થાય તે.

ભગવન્ ! પ્રતરભેદ કેવા પ્રકારે છે ? જે વાંસ-નેતર-વરુ-કેળના સ્તાંભનો કે અબરખના પડોનો પડરૂપે ભેદ છે તે પ્રતરભેદ. ભગવન્ ! ચૂર્ણિકા ભેદ કેવો છે ? ગૌતમ ! જે તલના-મગના-અડદના-પીપરના-મરીના કે સુંકના ચૂર્ણોનો ચૂર્ણરૂપ ભેદે છે તે.

ભગવન્ ! અનુતટિકા ભેદ કેવો છે ? જે કૂવા, તળાવ, દ્રહ, નદી, વાવ, પુષ્કરિણી, દીર્ઘિકા, ગુંબલિકા, સરોવર, સર:સરોવર, સર:ખંકિત કે સર:સરખંકિતનો અનુતટિકારૂપે ભેદ થાય છે. ઉત્કરિકા ભેદ કેવો છે ? જે મસૂર, મંડૂસ, તલ-મગ-અડદની સીંગો કે એરંડાના બીજોનો કૂટીને ઉત્કરિકા ભેદ થાય છે તે ઉત્કરિકા ભેદ.

ભગવન્ ! આ ખંડભેદ યાવત્ ઉત્કરિકા ભેદથી ભેદ પામતાં એ દ્રવ્યોમાં કયા દ્રવ્યો કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષ છે ? ગૌતમ ! ઉત્કરિકા ભેદથી

ભેદ પામતાં સૌથી થોડાં દ્રવ્યો છે, અનુતટિકા ભેદથી ભેદાતાં અનંતગણાં, ચૂર્ણિકાભેદથી ભેદાતાં અનંતગણા, પ્રતરભેદથી ભેદાતાં અનંતગણાં, ખંડભેદથી ભેદાતાં અનંતગણા.

[૩૯૫] ભગવન્ ! જે દ્રવ્યોને નૈરચિક ભાષાપણે ગ્રહણ કરે છે, તે શું સ્થિર દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે કે અસ્થિર દ્રવ્યોને ? ગૌતમ ! જીવની વક્તવ્યતા માફક નૈરચિક પણ અલ્પબહુત્વ સુધી કહેવા. એ પ્રમાણે એકેન્દ્રિય સિવાયનો ઇંડક વૈમાનિક સુધી જાણવો.

ભગવન્ ! જીવે જે દ્રવ્યોને ભાષાપણે ગ્રહણ કરે છે તે શું સ્થિત ગ્રહણ કરે કે અસ્થિત ? ગૌતમ ! બહુવચન વડે પણ એમજ વૈમાનિકો સુધી જાણવું... ભગવન્ ! જીવે જે દ્રવ્યોને સત્યભાષાપણે ગ્રહણ કરે તે શું સ્થિત દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે કે અસ્થિત દ્રવ્યોને ? સામાન્ય ઇંડક માફક આ પણ જાણવો. પરંતુ વિકલેન્દ્રિય સંબંધે ન પૂછવું. એ પ્રમાણે બીજી ત્રણ ભાષા સંબંધે જાણવું. પરંતુ અસત્યામૃષા ભાષા વડે આ આલાવા વડે વિકલેન્દ્રિયો પૂછવા - ભગવન્ ! વિકલેન્દ્રિય જે દ્રવ્યોને અસત્યામૃષા ભાષાપણે ગ્રહણ કરે તે શું સ્થિતને કે અસ્થિતને ? સામાન્યઇંડકવત્ જાણવું.

એ પ્રમાણે એક અને બહુવચનથી આ દશ ઇંડક કહેવા.

[૩૯૬] ભગવન્ ! જીવે જે દ્રવ્યો સત્યભાષાપણે ગ્રહણ કરે, તે શું સત્ય-મૃષા-સત્યમૃષા કે અસત્યામૃષા ભાષાપણે મૂકે છે ? ગૌતમ ! સત્યભાષાપણે મૂકે, પરંતુ બાકી ત્રણ ભાષાપણે મૂકતો નથી. એ પ્રમાણે એકેન્દ્રિય અને વિકલેન્દ્રિય સિવાયનો ઇંડક વૈમાનિક સુધી કહેવો. આવું બહુવચન વડે પણ જાણવું.

ભગવન્ ! જીવે જે દ્રવ્યોને મૃષાભાષાપણે ગ્રહણ કરે. તે શું સત્ય આદિ ચારે ભાષાપણે મૂકે ? ગૌતમ ! મૃષાભાષાપણે મૂકે પણ બાકી ત્રણ ભાષાપણે ન મૂકે. એ પ્રમાણે બાકીની બે ભાષાના પ્રશ્નોત્તર પણ સમજવા. પરંતુ અસત્યામૃષા ભાષાપણે વિકલેન્દ્રિયો સંબંધે તેમજ પૂછવું, જે ભાષાપણે ગ્રહણ કરે તે ભાષાપણે મૂકે. એ પ્રમાણે એકવચન-બહુવચન સંબંધી આઠ ઇંડકો કહેવા.

[૩૯૭] ભગવન્ ! વચન કેટલા ભેદે છે ? ગૌતમ ! સોળ ભેદે - એકવચન, દ્વિવચન, બહુવચન, સ્ત્રી-પુરુષ-નપુંસક વચન, અધ્યાત્મવચન, ઉપનીત-અપનીત-ઉપનીતાપનીત-અપનીતોપનીત વચન, અતીત-પ્રત્યુત્પન્ન-અનાગત વચન, પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષ વચન. ભગવન્ ! એ પ્રમાણે એક યાવત્ પરોક્ષ વચન બોલે તે પ્રજ્ઞાપની ભાષા છે ? મૃષા ભાષા નથી ? ગૌતમ ! અવશ્ય, એ પ્રમાણે તે પ્રજ્ઞાપની ભાષા છે, મૃષા ભાષા નથી.

● વિવેચન-૩૯૪ થી ૩૯૭ :-

અહીં ખંડભેદ-લોટાના ખંડમાફક, પ્રતરભેદ - અબરખ અને ભોજપત્રાદિવત્, ચૂર્ણિકાભેદ - ફેંકેલા ચૂર્ણવત્, અનુતટિકા ભેદ - શેરડી છાલ આદિવત્, ઉત્કરિકાભેદ

- કાનના આઘર્ષની જેમ છે. આ ભેદો જણાવવા સૂત્રકારે પ્રશ્નોત્તર કરેલ છે, તે પાઠસિદ્ધ છે. તેમાં જણાવેલ નાનો પ્રસિદ્ધ છે - X - અપ્રસિદ્ધને લોકથી જાણી લેવા.

એ ભેદોનું અલ્પબહુત્વ સૂત્રના પ્રામાણ્યથી જાણવું કેમકે તે ચુક્તિનો વિષય નથી. બાકી બધાં સૂત્રો પાઠસિદ્ધ છે - X -

[વચન ભેદો પ્રસિદ્ધ છે છતાં વૃત્તિમાં જે વિશેષ કહ્યું છે તે આ છે -] ‘આ સ્ત્રી’ એ સ્ત્રીવચન છે ઈત્યાદિ, અધ્યાત્મ વચન-છેતરવાની બુદ્ધિથી મનમાં જુદુ અને કહેવા જુદુ માંગે, પણ જલ્દીથી જે મનમાં છે, તે જ બોલે તે. ઉપનીત-પ્રશંસા વચન, અપનીત-નિંદાવચન, ઉપનીતાપનીત-પ્રશંસા કરીને નિંદે. અપનીતોપનીત-નિંદા કરીને પ્રશંસે. અતીત વચન-ભૂતકાળનું વચન આદિ.

આ સોળે વચનો યથાવસ્થિત વસ્તુ સંબંધે જાણવા, પણ કાલ્પનિક ન સમજવા. તેથી તેને સમ્યક્ ઉપયોગપૂર્વક કહે ત્યારે તે ભાષા પ્રજ્ઞાપની જાણવી.

● સૂત્ર-૩૯૮,૩૯૯ :-

[૩૯૮] ભાષાના કેટલા ભેદ છે ? ગૌતમ ! ચાર - સત્ય, મૃષા, સત્યમૃષા, અસત્યમૃષા ભાષા. ભગવન્ ! આ ચાર ભાષાપ્રકારો બોલનાર આરાધક છે કે વિરાધક ? ગૌતમ ! જે તે સાવધાનપણે બોલે તો આરાધક, પણ વિરાધક નથી. તે સિવાય બીજો અસંયત, અવિરત, અપ્રતિહત, અપ્રત્યાખ્યાત પાપકર્મી કોઈપણ ભાષા બોલતો આરાધક નથી, પણ વિરાધક છે.

[૩૯૯] ભગવન્ ! આ સત્યભાષી આદિ ચારે જીવોમાં કોણ કોનાથી અલ્પ આદિ છે ? ગૌતમ ! સૌથી થોડા જીવો સત્યભાષી, સત્યમૃષાભાષી અસંખ્યાતગણાં, મૃષાભાષી અસંખ્યાતગણા, તેનાથી અસત્યમૃષાભાષી અસંખ્યાતગણાં, અભાષી અનંતગણાં છે.

● વિવેચન-૩૯૮,૩૯૯ :-

સૂત્ર સુગમ છે. પરંતુ સમ્યક્ પ્રવચનમાલિન્યાદિ રક્ષણ કરવામાં તત્પરપણે બોલતો હોય - પ્રવચનનિંદાના રક્ષણાદિ નિમિત્તે, ગૌરવ-લાઘવને વિચારીને અસત્ય પણ બોલનાર સાધુ આરાધક છે. સાવધાનતાપૂર્વક બોલનાર સિવાય બીજા અસંયત - મન, વચન, કાયાના સંયમ રહિત, અવિરત-સાવધ વ્યાપારથી ન વિરમેલ, અપ્રતિહત-મિથ્યાદુષ્ટતાદિ વડે ભૂતકાલીન પાપનો નાશ ન કરેલ, પર્યક્ષમાણ ન કરેલ એવો સત્યાદિ કોઈપણ ભાષા બોલતો આરાધક નથી.

અલ્પબહુત્વના વિચારમાં સૌથી થોડાં સત્યભાષી છે. અહીં સમ્યક્ ઉપયોગપૂર્વક સર્વજ્ઞ મનના અનુસારે વસ્તુને સિદ્ધ કરવાની બુદ્ધિથી બોલે છે તે સત્યભાષક છે. તેઓ પ્રશ્ન સમયે કેટલાંક જ હોય છે, માટે સૌથી થોડાં કહ્યા છે. તેનાથી અસંખ્યાતગણાં સત્યમૃષા ભાષી છે. કારણ કે ઘણાં જીવોને જે તે પ્રકારે સત્યમૃષા બોલવાનો સંભવ છે, અને લોકમાં તેમ જણાય છે.

તેમનાથી અસંખ્યાતગણાં અસત્યભાષી છે, કેમકે ક્રોધાદીન અને બીજાને

છેતરવા વગેરેના અભિપ્રાયવાળા ઘણાં હોય છે, અને તેઓ અસત્યભાષા હોય છે, તેનાથી અસંખ્યાતગણાં અસત્યમૃષાભાષી છે, કેમકે બેઈન્દ્રિયાદિ જીવો અસત્યમૃષાભાષા બોલે છે, તેમનાથી અનંતગણા અભાષક જીવો કહ્યા છે, કારણ કે સિદ્ધો અને એકેન્દ્રિયો અનંત છે.

મુનિ દીપરત્નસાગરે કરેલ
૫૬-૧૧-નો ટીકા સહિતનો અનુવાદ પૂર્ણ

● ઉપાધ્યાય યશોવિજયજી મહારાજે પ્રજ્ઞાપના ઉપાંગ સૂત્રના આ ભાષાપદના વિષયને લઈ તેના વિવેચનરૂપે ભાષા રહસ્યની રચના કરેલ છે. જિજ્ઞાસુઓને તે જોવાલાયક છે.

❁ પદ-૧૨-“શરીર” ❁

— X — X — X —

૦ પદ-૧૧ની વ્યાખ્યા કરી. હવે ૧૨-મું કહે છે, તેનો સંબંધ આ છે - પદ-૧૧માં સત્યાદિ ભાષા કહી, ભાષા શરીરને આધીન છે, એમ હમણાં કહ્યું. તે કાયયોગથી ગ્રહી વચનયોગથી કાઢે છે. હવે શરીર વિભાગ કહે છે—

● સૂત્ર-૪૦૦ :-

ભગવન્ ! શરીરો કેટલાં છે ? પાંચ — ઔદારિક, વૈક્રિય, આહારક, તેજસ, કાર્મણ. ભગવન્ ! નૈરચિકોને કેટલા શરીર છે ? ત્રણ — વૈક્રિય, તેજસ, કાર્મણ. એ પ્રમાણે અસુરથી સ્તનિતકુમારોનું જાણવું.

ભગવન્ ! પૃથ્વીકાયિકોને કેટલા શરીર છે ? ત્રણ — ઔદારિક, તેજસ, કાર્મણ. એ પ્રમાણે વાયુકાયિકને વર્ણને ચઠિરિન્દ્રિય સુધી કહેવું વાયુકાયિકને ૦ ? ચાર શરીરો છે — ઔદારિક, વૈક્રિય, તેજસ, કાર્મણ. એ રીતે પંચેન્દ્રિય તિર્યચ યોનિક પણ કહેવા. મનુષ્યને કેટલા શરીર છે ? પાંચ છે — ઔદારિક યાવત્ કાર્મણ. વ્યંતરાદિ ત્રણ દેવોને નારકોની માફક કહેવા.

● વિવેચન-૪૦૦ :-

શરીર - ઉત્પત્તિ સમયથી માંડીને પ્રતિસમય ક્ષય પામે તે. ભગવન્ ! શરીરો કેટલા કહ્યા છે ? પાંચ. ઔદારિકાદિ તેનો શબ્દાર્થ આગળ કહેશે, તો પણ કંઈક કહીએ છીએ - ઉદાર એટલે પ્રધાન, તેનું પ્રધાનપણું તીર્થંકર અને ગણધર શરીર અપેક્ષાથી સમજવું. કેમકે તીર્થંકર અને ગણધરના શરીરથી અન્ય અનુત્તર દેવોનું શરીર પણ અનંતગુણ હીન છે અથવા ઉદાર - વિસ્તારવાળું, કેમકે અવસ્થિત ઔદારિક શરીરનો વિસ્તાર સાધિક ૧૦૦૦ યોજન પ્રમાણ છે. સ્વાભાવિક વૈક્રિય શરીરનું એટલું પ્રમાણ નથી, તે ૫૦૦ ધનુષ્ ઉત્કૃષ્ટથી હોય, તે પણ માત્ર સાતમી નરક પૃથ્વીમાં. - X - X - X - અથવા ઝલ - થોડાં પ્રદેશવાળું, પણ ઘન નહીં, કેમકે ઔદારિક શરીર ભીંડીની માફક થોડાં પ્રદેશવાળું અને વિશાળ હોય છે અથવા સિદ્ધાંત પરિભાષાથી ઓરલ - માંસ, અસ્થિ અને સ્નાયુથી બદ્ધ, ઉદાર શબ્દથી ઔદારિક થાય છે. ઉદાર, ઝલ, ઝલ, ઓરલ શબ્દો જાણવા. - X - X -

વિવિધ કે વિશિષ્ટ ક્રિયા તે વિક્રિયા, તે નિમિત્તે થયેલ તે વૈક્રિય. - X - તે નારક અને દેવોને સ્વભાવથી જ હોય છે અથવા વૈકુર્વિક શબ્દનો આ રીતે સંસ્કાર કરવો. વિકુર્વ-વિવિધ પ્રકારની ક્રિયા, તે હેતુથી બનેલ તે વૈકુર્વિક... આહારક - ચૌદ પૂર્વધરથી કાર્યની સિદ્ધિ માટે યોગબલ વડે કરાય તે આહારક... તેજસ - તેજનો વિકાર કે પરિણામ... કર્મજ-કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલ.

ઔદારિકાદિ શરીરોના આ પ્રકારે ક્રમિક ઉપન્યાસનું કંઈ પ્રયોજન છે કે યથાકથંચિત્ આ ક્રમ પ્રવૃત્ત થયો છે ? ક્રમનું પ્રયોજન છે. શું પ્રયોજન છે ? ઉત્તરોત્તર શરીરના પ્રદેશોનું સૂક્ષ્મપણું અને વર્ગણામાં પ્રદેશોનું અધિકપણું જણાવવા માટે છે.

ઔદારિક કરતાં વૈક્રિય શરીરના પ્રદેશોની સૂક્ષ્મતા છે, એમ ક્રમશઃ કાર્મણના પ્રદેશ સૌથી સૂક્ષ્મ છે. ઔદારિકથી ક્રમશઃઉત્તરોત્તર શરીરમાં પ્રદેશોની અધિકતા છે. એ પાંચ શરીરમાં નૈરચિકાદિને વિશે કેટલા શરીર સંભવે ? પાઠસિદ્ધ છે.

જીવોને શરીરના બે ભેદ — બદ્ધ, મુક્ત. તેમાં જે વિચાર સમયે જીવે ગ્રહણ કરેલાં છે તે બદ્ધ અને પૂર્વભવે છોડેલ છે, તે મુક્તશરીર. તે બદ્ધ અને મુક્ત શરીરોના પરિમાણનું દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળથી નિરૂપણ કરવું જોઈએ. તેમાં અભવ્યાદિ દ્રવ્ય વડે, શ્રેણિ-પ્રતરાદિ ક્ષેત્ર વડે, આવલિકાદિ રૂપ કાળ વડે. તેમાં ઔદારિક શરીરને આશ્રીને કહે છે —

● સૂત્ર-૪૦૧

ભગવન્ ! ઔદારિક શરીરો કેટલા ભેદે છે ? ગૌતમ ! બે ભેદે છે — બદ્ધ અને મુક્ત. તેમાં બદ્ધ શરીર અસંખ્યાતા છે, કાળથી અસંખ્યાતી ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણીના સમયો વડે અપહરાય છે. ક્ષેત્રથી અસંખ્યાતા લોક પ્રમાણ છે. તેમાં મુક્ત શરીરો અનંતા છે, કાળથી અનંત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણીના સમયો વડે અપહરાય છે. ક્ષેત્રથી અનંત લોક પ્રમાણ છે અને તે અભવ્યોથી અનંતગુણા અને સિદ્ધોને અનંતમા ભાગે છે.

ભગવન્ ! વૈક્રિય શરીરો કેટલાં છે ? ગૌતમ ! બે પ્રકારના છે — બદ્ધ અને મુક્ત. તેમાં બદ્ધ શરીરો છે તે અસંખ્યાતા છે અને કાળથી અસંખ્યાતી ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણીના સમયો વડે અપહરાય છે. ક્ષેત્રથી પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગમાં રહેલી અસંખ્યાતી શ્રેણીના પ્રદેશ પ્રમાણ છે. તેમાં મુક્ત શરીરો છે તે અનંતા છે, કાળથી અનંત ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણીના સમયો વડે અપહરાય છે. ઈત્યાદિ ઔદારિકવત્.

ભગવન્ ! આહારક શરીરો કેટલા ભેદે છે ? ગૌતમ ! બે ભેદે — બદ્ધ અને મુક્ત. તેમાં બદ્ધ શરીરો છે તે કદાય હોય કે કદાય ન હોય. જો હોય તો જઘન્ય એક, બે કે ત્રણ હોય, ઉત્કૃષ્ટ સહસ્ર પૃથક્ત્વ હોય. તેમાં જે મુક્ત શરીરો છે તે અનંતા છે ઈત્યાદિ ઔદારિકવત્ કહેવું.

ભગવન્ ! તેજસ શરીર કેટલા ભેદે છે ? ગૌતમ ! બે ભેદે — બદ્ધ અને મુક્ત. તેમાં બદ્ધ શરીરો છે તે અનંતા છે, કાળથી અનંત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી સમયો વડે અપહરાય છે. ક્ષેત્રથી અનંતલોક પ્રમાણ છે દ્રવ્યથી સિદ્ધો કરતાં અનંતગણા અને અનંતમાભાગથી ન્યૂન સર્વ જીવોના જેટલા છે, તેમાં મુક્ત શરીરો અનંતા છે. કાળથી અનંત ઉત્સર્પિણી - અવસર્પિણીના સમયો વડે અપહરાય છે. ક્ષેત્રથી અનંત લોક પ્રમાણ છે. દ્રવ્યથી સર્વ જીવો કરતાં અનંતગણાં અને સર્વ જીવના વર્ગના અનંતમા ભાગ પ્રમાણ છે, એ રીતે કાર્મણ શરીરો પણ કહેવા.

● વિવેચન-૪૦૧ :-

ઔદારિક શરીરો કેટલાં કહ્યા — ઈત્યાદિ. અહીં બદ્ધ શરીરો, મુક્ત -

જીવોએ તજેલ શરીરો - X - બદ્ધ શરીરો અસંખ્યાતા છે, તેનું નિરૂપણ પહેલા કાળને આશ્રીને છે - પ્રતિસમય એક એક શરીરના અપહાર વડે અસંખ્યાતી ઉત્સર્પિણી - અવસર્પિણીથી બધાં શરીર અપહરાય. - X - હવે ક્ષેત્રને આશ્રીને પરિમાણ - બધાં ઔદારિક શરીરો, પોતપોતાની અવગાહના વડે આકાશપ્રદેશોમાં જુદાં જુદાં અનુક્રમે સ્થાપીએ, તો તે શરીરો વડે અસંખ્યાતા લોકો વ્યાપ્ત થાય. - X - X - X -

(શંકા) જીવો અનંતા છે, તો અસંખ્યાતા ઔદારિક શરીરો કેમ હોય ? [ઉત્તર] જીવો બે પ્રકારે છે - પ્રત્યેક શરીરી, અનંતકાયિક. જેઓ પ્રત્યેકશરીરી છે, તેઓમાં પ્રત્યેક જીવને એક એક ઔદારિક શરીર હોય છે. અનંતકાયિક જીવોમાં અનંત અનંત જીવોને એક-એક ઔદારિક શરીર હોય છે, માટે બધી સંખ્યા વડે પણ અસંખ્યાતા ઔદારિક શરીર હોય.

જીવોએ તજેલ શરીરો અનંત છે તે અનંતપણાનું કાળ, ક્ષેત્ર, દ્રવ્યથી નિરૂપણ કરે છે. કાળથી પરિમાણ-પ્રતિસમય એક એક શરીરનો અપહાર કરીએ તો અનંત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી વડે સર્વથા અપહરાય છે - X - ક્ષેત્રથી પરિમાણ અનંતલોક છે - X - દ્રવ્યથી પરિમાણ-અભવ્યોથી અનંતગણાં છે. જો એમ છે, તો શરીરો સિદ્ધોની રાશિ જેટલા થાય. [પ્રશ્ન] અહીં અભવ્ય અને સિદ્ધના બંને રાશિ વચ્ચે પતિત સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવો કહ્યા છે. તો તજેલ ઔદારિક શરીરો તેના જેટલાં છે ? [ઉત્તર] જો તેટલા હોય તો સૂત્રકાર તેમજ નિર્દેશ કરત, તેથી તેટલાં ન હોય.

[પ્રશ્ન] તે તે રાશિ જેટલા ન હોય તો પતિત સમ્યગ્દૃષ્ટિની રાશિથી ન્યૂન હોય કે અધિક હોય ? તે રાશિથી ન્યૂન હોય, અધિક હોય કે તુલ્ય હોય. કેમકે તેનું પ્રમાણ અનિયત છે. અહીં ચૂર્ણિકારનો મત પણ નોંધેલ છે. - X - (પ્રશ્ન) મુક્ત શરીરો ઉપરોક્ત અનંત સંખ્યાના પરિમાણવાળા કેમ ઘટે ? કેમકે જે શરીરો જ્યાં સુધી અખંડિત હોય ત્યાં સુધી જ ગ્રહણ કરીએ તો તેમની અનંતકાળ સુધી સ્થિતિ ન હોવાથી અનંતપણું ઘટી ન શકે ? અનંતકાળ સુધી રહે તો અનંતકાળે અનંતા થાય, પણ તેમ થતું નથી કેમકે પુદ્ગલોની ઉત્કૃષ્ટથી સ્થિતિ અસંખ્યાતકાળ કદી છે, ઈત્યાદિ ?

(ઉત્તર) અહીં કેવળ અખંડિત મુક્ત ઔદારિક શરીરોનું ગ્રહણ નથી, તેમજ ઔદારિક શરીરપણે ગ્રહણ કરીને મૂકેલા સર્વે પુદ્ગલોનું પણ ગ્રહણ નથી, કેમકે તેથી ઉપરોક્ત દોષની પ્રાપ્તિ થાય છે, પણ જે ઔદારિક શરીર જીવે ગ્રહણ કરીને મૂક્યું તે વિશીર્ણ ભાવને પ્રાપ્ત થતાં તેના અનંત ભેદ થાય છે તેમ થતાં જ્યાં સુધી તે પુદ્ગલો ઔદારિક પરિણામનો ત્યાગ ન કરે ત્યાં સુધી તે પ્રત્યેક ભેદને ઔદારિક શરીર કહેવાય છે. તેથી એક શરીરના પણ અનંત શરીરો થાય. એ પ્રમાણે બધાં શરીરો સંબંધે જાણવું.

એ પ્રમાણે એક એક શરીરના અનંતભેદ થતા હોવાથી એક શરીરના પણ ઘણાં અનંત શરીરો થાય છે, તે અસંખ્યાતકાળ સુધી રહે છે. ઈત્યાદિ - X - તેઓમાં

તેટલા કાળે જેઓ ઔદારિક શરીર પરિણામનો ત્યાગ કરે તે છોડી દેવા અને બાકીના ગણવા. તેથી એ પ્રમાણે મુક્ત ઔદારિક શરીરોની ઉક્ત અનંત સંખ્યા ઘટી શકે. આ વૃત્તિકારની મતિ કલ્પના નથી કેમકે ચૂર્ણિકારે પણ તેમજ કહ્યું છે.

(શંકા) શરીરના દ્રવ્યના એક એક ભાગનો ઔદારિક શરીરપણે વ્યવહાર કેમ થાય ? (ઉત્તર) લવણના દૃષ્ટાંતથી થાય. લવણના પરિણામથી પરિણત થોડાં કે ઘણાં પુદ્ગલોનો સમુદાય લવણ કહેવાય, તેમ ઔદારિક શરીર યોગ્ય પુદ્ગલોનો થોડો કે ઘણો ભાગ પણ ઔદારિક શરીરપણે વ્યવહાર પામે. - X -

(શંકા) જો એમ છે તો અનંત લોકાકાશના પ્રદેશપ્રમાણ ઔદારિક શરીરો એક લોકમાં કેમ રહી શકે ? - પ્રદીપના પ્રકાશ માફક રહી શકે. (શંકા) દ્રવ્ય, ક્ષેત્રને છોડીને પહેલાં કાળને આશ્રીને પ્રરૂપણા કેમ કરી ? - X - કાળ મોટો છે, માટે પહેલા તેમ પ્રરૂપણા કરી.

ઔદારિક શરીર કહ્યા, હવે વૈક્રિય શરીર સંબંધે કહે છે - બદ્ધ શરીરો અસંખ્યાતા છે, તેમાં કાળને આશ્રીને પરિમાણ બતાવે છે - અસંખ્યાતી ઉત્સર્પિણી - અવસર્પિણીના જેટલા સમયો થાય, તેટલા બદ્ધ વૈક્રિય શરીરો છે. પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગમાં જેટલી શ્રેણી છે, તે શ્રેણીઓના આકાશપ્રદેશો જેટલા બદ્ધ વૈક્રિય શરીરો છે.

(પ્રશ્ન) શ્રેણી શું છે ? ઘનરૂપે કલ્પેલા અને ચોતરફ સાત રજ્જુ પ્રમાણ લોકની સાત રજ્જુપ્રમાણ લાંબી મુક્તાવલીના જેવી એક આકાશપ્રદેશની પંક્તિ એ શ્રેણિ કહેવાય. (પ્રશ્ન) લોકને ઘન કેવી રીતે કરવો ? લોક ઉર્ધ્વ અને અધો ચોદ રાજપ્રમાણ છે. નીચે વિસ્તારમાં કંઈક ન્યૂન સાત રજ્જુ પ્રમાણ છે, મધ્ય ભાગે એક રજ્જુ પ્રમાણ છે, બ્રહ્મલોકના પ્રદેશના બહુમધ્ય ભાગે પાંચ રાજ અને લોકાંતે એક રાજ પ્રમાણ છે. સ્વયંભૂરમણ સમુદ્રની પૂર્વથી પશ્ચિમ વેદિકાંત સુધી રાજ પરિમાણ જાણવું. આવા પ્રમાણવાળા વૈશાખ સ્થાનસ્થિત લોકના ત્રસનાડીના દક્ષિણ ભાગમાં રહેલ કંઈક ન્યૂન ત્રણ રજ્જુ વિસ્તારવાળો અને કંઈક અધિક સાત રજ્જુ ઉંચાઈવાળો અધોલોકનો ખંડ કલ્પનાથી તે ત્રસ નાડીના ઉત્તર ભાગમાં ઉપર અને નીચેનો ભાગ ઉલટો કરીને જોડવો. પછી ઉર્ધ્વલોકમાં ત્રસનાડીના દક્ષિણ ભાગમાં કોણી આકારે બે ખંડો છે. તે પ્રત્યેકની ઉંચાઈ કંઈક ન્યૂન સાડા ત્રણ રજ્જુપ્રમાણ છે, તેને કલ્પનાથી ઉલટા કરી ત્રસ નાડીના ઉત્તર ભાગમાં જોડવા, એમ કરતા નીચેનો લોકાર્દ્ધ ભાગ કંઈક ન્યૂન ચાર રજ્જુ વિસ્તારવાળો અને કંઈક અધિક સાત રજ્જુ ઉંચાઈવાળો થયો અને ઉપરનો ભાગ અર્ધ ભાગ ત્રણ રજ્જુ વિસ્તારવાળો અને ઉંચાઈમાં કંઈક ન્યૂન સાત રજ્જુપ્રમાણ થયો. પછી ઉપરનો અર્ધભાગ કલ્પનાથી નીચેના અર્ધભાગને ઉત્તરમાં જોડવો, એમ કરવાથી સાધિક સાત રજ્જુ ઉંચો અને કંઈક ન્યૂન સાત રજ્જુ વિસ્તારવાળો ઘન થયા. પછી સાત રજ્જુના ઉપર જે અધિક ભાગ છે તે લઈને ઉર્ધ્વ-અધો લાંબો કરી ઉત્તર ભાગ સાથે જોડવો. તેથી વિસ્તારમાં

સાત રજુ પરિપૂર્ણ થાય છે. એ રીતે લોકનો ઘન કરાય છે. સિદ્ધાંતમાં કયાંય પણ શ્રેણી કે પ્રતર ગ્રહણ હોય ત્યાં બધે આ પ્રમાણે ઘનરૂપે કલ્પેલા સાત રજુ પ્રમાણ લોકનું જાણવું.

આહારક શરીર સંબંધે સૂત્ર - તેમાં બદ્ધ શરીરો કદાચ હોય અને કદાચ ન હોય. કેમકે આહારક શરીરનું જઘન્યથી એક સમયનું અને ઉત્કૃષ્ટથી છ માસનું અંતર હોય છે. - X - જ્યારે હોય ત્યારે પણ જઘન્યતી એક, બે અને ઉત્કૃષ્ટથી સહસ્રપૃથક્ત્વ હોય.

તૈજસ શરીરનું સૂત્ર-તેમાં બદ્ધ શરીરો અનંત છે. તે અનંતપણાનું કાળ, ક્ષેત્ર, દ્રવ્યથી નિરૂપણ કરે છે. તેનું કાળપરિણામ - અનંત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણીના સમય જેટલાં બદ્ધ તૈજસ શરીરો છે. ક્ષેત્રથી અનંતલોકપ્રમાણ આકાશ ખંડ જેટલાં પ્રદેશ જેટલાં છે, દ્રવ્યથી પરિમાણ - સિદ્ધો કરતાં અનંતગણા છે. તૈજસ શરીરને પ્રત્યેક સંસારી જીવને હોય છે. સંસારી જીવો સિદ્ધોથી અનંતગમાં છે અને સર્વે જીવો કરતાં તેના અનંતમા ભાગે ન્યૂન છે - X - તેથી સિદ્ધના જીવો વડે ન્યૂન સર્વ જીવોના જેટલાં બદ્ધ તૈજસ શરીરો છે, મુક્ત તૈજસ શરીરો અનંત છે - X - [પ્રશ્ન] શાથી અનંતગુણા છે ? [ઉત્તર] એકએક સંસારી જીવને એક એક તૈજસ શરીર હોય છે અને તે જીવોએ મૂકેલા શરીરો પૂર્વોક્ત યુક્તિથી અનંત ભેદવાળા થાય અને તે અસંખ્યાતા કાળ સુધી રહે. તેટલા કાળમાં જીવોએ મૂકેલા દરેક જીવ દીઠ અન્ય અસંખ્ય તૈજસ શરીરો પ્રાપ્ત થાય છે. તે પ્રત્યેકના પૂર્વોક્ત યુક્તિથી અનંત ભેદો થાય છે. માટે મુક્ત શરીરો સર્વ જીવો કરતાં અનંતગણાં છે. તે જીવોના વર્ગના અનંતમાં ભાગે છે. - X - X - X - X - એ રીતે પાંચે શરીરો કહ્યા.

હવે નૈરયિકાદિ વિશેષણ વિશેષિત વિચારે છે -

● સૂત્ર-૪૦૨ :-

ભગવન્ ! નૈરયિકોને કેટલાં ઔદારિક શરીર છે ? ગૌતમ ! ઔદારિક શરીર બે ભેદે - બદ્ધ અને મુક્ત. તેમાં નૈરયિકોને બદ્ધ શરીર ન હોય, મુક્ત ઔદારિક શરીરો અનંતા છે - ઇત્યાદિ મુક્ત ઔદારિક શરીરવત્ કહેવા. ભગવન્ ! નૈરયિકોને વૈકિય શરીરો કેટલા છે ? ગૌતમ ! વૈકિય શરીરો બે ભેદે - બદ્ધ અને મુક્ત. તેમાં બદ્ધ વૈકિય શરીરો છે, તે અસંખ્યાતા છે, કાળથી અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી - અવસર્પિણી વડે અપહરાય છે. ક્ષેત્રથી પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ અસંખ્યાતી શ્રેણી જેટલાં છે, તે શ્રેણીની વિષ્કંભ સૂચિ અંગુલ પ્રમાણ આકાશ પ્રદેશોના પ્રથમ વર્ગમૂળને બીજા વર્ગમૂળ વડે ગુણતાં જેટલા આકાશ પ્રદેશો આવે તેટલા પ્રદેશ જાણવી. અથવા અંગુલપ્રમાણ આકાશ પ્રદેશોના બીજા વર્ગમૂળના ઘનપ્રમાણ શ્રેણી જાણવી. તેમાં જે મુક્ત શરીરો છે, તે ઔદારિક મુક્ત શરીરવત્ કહેવા.

ભગવન્ ! નારકોને કેટલાં આહારક શરીરો છે ? ગૌતમ ! આહારક

શરીર બે ભેદે છે - બદ્ધ અને મુક્ત. ઔદારિક બદ્ધ અને મુક્ત શરીરવત્ કહેવા. તૈજસ અને કાર્મણ, વૈકિય શરીરવત્ કહેવા.

● વિવેચન-૪૦૨ :-

નૈરયિકોને બદ્ધ ઔદારિક શરીરો નથી, કેમકે તેઓને ભવનિમિત્તક ઔદારિક શરીરનો સંભવ નથી. મુક્ત શરીરો સામાન્ય મુક્ત ઔદારિક શરીરવત્ જાણવા. બદ્ધ વૈકિય શરીર અસંખ્યાતા છે, તે અસંખ્યાતાની કાળને ક્ષેત્રથી પ્રરૂપણા કે છે. કાળથી પરિમાણ-પ્રતિસમય એક એક શરીરનો અપહાર કરતાં અસંખ્યાતી ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી વડે બધાં શરીરો અપહરાય છે - X - સંપૂર્ણ પ્રતરમાં પણ અસંખ્યાતી શ્રેણીઓ હોય છે અને અર્ધભાગ કે ત્રીજા ભાગ આદિમાં પણ અસંખ્યાતી શ્રેણીઓ હોય છે, તો તે કેટલી શ્રેણીઓ હોય એ આશંકામાં વિશેષ અર્થના નિર્ણય માટે કહે છે - પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગમાં જેટલી શ્રેણી હોય તેટલી લેવી. બીજું વિશેષ પરિણામ આ પ્રમાણે છે - તે શ્રેણીઓની વિષ્કંભ સૂચિ - વિસ્તારને આશ્રીને સૂચિ - એક પ્રદેશની શ્રેણી અંગુલના પ્રથમ વર્ગમૂળ વડે ગુણેલા બીજા વર્ગમૂળ પ્રમાણ જાણવી. - X - X - [અહીં વૃત્તિકારશ્રીએ ભાવાર્થ સાથે કાલ્પનીક સંખ્યા પૂર્વક દેવતાં આપીને વ્યાખ્યાને સમજાવેલ છે.] - X - X -

બીજા આચાર્યો કહે છે - અંગુલ પ્રમાણ ક્ષેત્રના પ્રદેશોને પોતાના પ્રથમ વર્ગમૂળની સાથે ગુણતો જેટલાં પ્રદેશો થાય તેટલા પ્રદેશોની સૂચિ વડે જેટલી શ્રેણીઓનો સ્પર્શ થાય તેટલી શ્રેણીમાં જેટલા આકાશ પ્રદેશ હોય તેટલા નારકોના બદ્ધ વૈકિય શરીરો છે અને મુક્ત વૈકિય શરીરો ઔદારિકવત્ જાણવા. નારકોને બદ્ધ આહારક શરીર નથી, કેમકે તેમને આહારકલબ્ધિ અસંભવ છે મુક્ત શરીર પૂર્વવત્ જાણવાં. બદ્ધ તૈજસ કાર્મણ શરીર વૈકિયવત્ જાણવા.

● સૂત્ર-૪૦૩,૪૦૪ :- [ચાલુ]

ભગવન્ ! અસુરકુમારોને કેટલા ઔદારિકશરીર છે ? ગૌતમ ! નારકોના ઔદારિકશરીરવત્ જાણવાં. ભગવન્ ! અસુરકુમારોને કેટલા વૈકિય શરીરો છે ? ગૌતમ ! વૈકિય શરીરો બે ભેદે - બદ્ધ અને મુક્ત. તેમાં બદ્ધ વૈકિય શરીરો અસંખ્યાતા છે. કાળથી અસંખ્યાતી ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી વડે અપહરાય છે. ક્ષેત્રથી પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગરૂપ અસંખ્યાતી શ્રેણીઓ છે, તે શ્રેણીઓની વિષ્કંભ સૂચિ અંગુલના પ્રથમ વર્ગમૂળના સંખ્યાતમાં ભાગ પ્રમાણ છે. તેમાં મુક્ત શરીરો ઔદારિકના મુક્ત શરીરો માફક કહેવા. આહારક શરીર તેમના ઔદારિક શરીરો માફક બે ભેદે કહેવા. બંને પ્રકારના પણ તૈજસ અને કાર્મણ શરીરો તેમના વૈકિય શરીરો માફક કહેવા. એમ સ્તનિતકુમાર સુધી કહેવું.

[૪૦૪-ચાલુ] ભગવન્ ! પૃથ્વીકાયિકને કેટલાં ઔદારિક શરીર છે ? ગૌતમ ! ઔદારિક શરીર બે પ્રકારે - બદ્ધ અને મુક્ત. તેમાં બદ્ધ ઔદારિક શરીરો અસંખ્યાતા છે, કાળથી અસંખ્યાતી ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી વડે અપહરાય છે.

ક્ષેત્રથી અસંખ્યાત લોકપ્રમાણ છે, મુક્ત શરીરો છે તે અનંતા છે, કાલથી અનંત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી વડે અપહરાય છે. ક્ષેત્રથી અનંત લોક પ્રમાણ છે, ભવ્ય કરતાં અનંતગુણ અને સિદ્ધોના અનંતમા ભાગે છે. - - - ભગવન્ ! પૃથ્વીના વૈકિય શરીર કેટલા છે ? ગૌતમ ! બે પ્રકારે - બહુ અને મુક્ત. બહુ શરીર છે, તે તેઓને નથી. જે મુક્ત શરીરો છે, તે તેમના ઔદારિકશરીરવત્ છે. એ રીતે આહારક શરીર પણ કહેવા. તૈજસ અને કાર્મણ શરીરો તેમના ઔદારિક-શરીરવત્ કહેવા. આ પ્રમાણે અપ્કાય, તેઉકાય પણ કહેવા.

ભગવન્ ! વાયુકાયિકોને કેટલાં ઔદારિક શરીરો છે ? ગૌતમ ! ઔદારિક શરીર બે પ્રકારના - બહુ અને મુક્ત. તે બંને પૃથ્વી ના ઔદારિક શરીરવત્ કહેવા. વૈકિય શરીરની પૃથ્ણ - ગૌતમ ! બે પ્રકારે - બહુ અને મુક્ત. બહુ શરીરો અસંખ્યાતા છે, સમયે સમયે અપહાર કરાતા પત્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગ માત્ર કાળ સુધી અપહરાય છે, તો પણ અપહરાતા નથી. મુક્ત શરીર પૃથ્વીવત્ જાણવા. આહારક, તૈજસ, કાર્મણ શરીરો પૃથ્વી વત્ કહેવા... વનસ્પતિકાયિકો પૃથ્વી વત્ જાણવા. પણ તેના તૈજસ, કાર્મણ શરીરો સામાન્ય તૈજસ, કાર્મણ માફક જાણવા.

ભગવન્ ! બેઈન્દ્રિયોને કેટલા પ્રકારે ઔદારિકશરીર છે ? ગૌતમ ! બે બેઈ - બહુ અને મુક્ત. બહુ શરીરો અસંખ્યાતા છે અને કાળથી અસંખ્યાતી ઉત્સર્પિણી - અવસર્પિણી વડે અપહરાય છે. ક્ષેત્રથી પ્રતરના અસંખ્યાત ભાગ પ્રમાણ અસંખ્યાતી શ્રેણીઓ જાણવી. તે શ્રેણીની વિષ્કંભસૂચિ અસંખ્યાતા કોડાકોટી યોજન પ્રમાણ અથવા અસંખ્યાતા શ્રેણીના વર્ગમૂળ પ્રમાણ જાણવી.

● વિવેચન-૪૦૩,૪૦૪ :- (ચાલુ)

અસુરકુમારોને ઔદારિક શરીરો નૈરચિકવત્ જાણવા. તેમના બહુવૈકિય શરીરો અસંખ્યાતા છે. તે અસંખ્યાતાનું કાળ અને ક્ષેત્ર વડે નિરૂપણ સૂત્રકારે કરેલ છે - X - નારકોના વિચારમાં પણ પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ શ્રેણીઓ કહી છે. તેથી બીજું વિશેષ પરિણામ કહે છે - તે શ્રેણીના પરિમાણ માટે જે વિષ્કંભ સૂચિ છે, તે અંગુલપ્રમાણ ક્ષેત્રના પ્રદેશ રાશિના પ્રથમ વર્ગમૂળના સંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે - X - X - એ પ્રમાણે નૈરચિકો કરતાં અસુરકુમારોને વિષ્કંભસૂચિ અસંખ્યાતગુણ હીન જાણવી. તે આ પ્રમાણે - નૈરચિકોના પરિમાણ માટે જે વિષ્કંભ સૂચિ છે. તે અંગુલના પ્રથમ વર્ગમૂળને બીજા વર્ગમૂળ સાથે ગુણતાં જેટલી સંખ્યા આવે તેટલા પ્રદેશની જાણવી. - X - તેથી અસંખ્યાતગુણ પ્રથમ વર્ગમૂળના પ્રદેશરૂપ નૈરચિકોની વિષ્કંભસૂચિ છે અને અસુરકુમારોની સૂચિ અંગુલના પ્રથમ વર્ગમૂળના સંખ્યાતા ભાગના પ્રદેશરૂપ છે અને એ યુક્ત પણ છે - X - X - X -

પૃથ્વી, અપ્, તેઉં સૂત્રોમાં બહુ ઔદારિક શરીરો અસંખ્યાતા છે. તેમાં પણ કાળને આશ્રીને પરિણામ વિચારતા પ્રતિ સમય એક એક શરીરનો અપહાર કરતાં

અસંખ્યાતી ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી વડે બધાં શરીરો અપહરાય છે. ક્ષેત્રથી પોતાની અવગાહના વડે અસંખ્યાતલોક વ્યાપ્ત થાય ઈત્યાદિ સૂત્રાર્થવત્.

વાયુકાયને પણ ઔદારિક શરીરો પૃથ્વી આદિ માફક જાણવા. તેઓને બહુ વૈકિય શરીરો અસંખ્યાતા છે અને પ્રતિસમય એક-એકનો અપહાર કરાતા પત્યોપમના અસંખ્યાત ભાગ પ્રમાણ કાળે બધાં વડે અપહરાય છે. વાયુકાયિકો ચાર પ્રકારે સૂક્ષ્મ અને બાદર, તે એક એકના બબ્બે પ્રકાર-પર્યાપ્તા, અપર્યાપ્તા. તેમાં બાદર પર્યાપ્તા સિવાયના બાકીના ત્રણે પ્રત્યેક અસંખ્યાતા લોકાકાશ પ્રદેશ પ્રમાણ છે. જેઓ બાદર પર્યાપ્તા છે, તે પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે. તેમાં ત્રણ પ્રકારના વાયુકાયને વૈકિયલબ્ધિ નથી. બાદર પર્યાપ્તામાં પણ સંખ્યાતા ભાગમાત્રને વૈકિયલબ્ધિ છે, પણ બાકીનાને નથી. - X - X -

કેટલાંક આચાર્યો કહે છે - “બધાં વાયુ વૈકિયલબ્ધિવાળા જ હોય છે. કેમકે વૈકિયલબ્ધિ રહિત વાયુકાયને ચેષ્ટાનો જ અસંભવ છે.” તે અચુક્ત છે. કેમકે વસ્તુસ્થિતિનું પરિજ્ઞાન નથી. વાયુ સ્વભાવથી ગતિક્રિયાવાળા હોય છે. તેથી વૈકિયરહિત છતાં વાય છે, એમ જાણવું કેમકે “વાય છે તે વાયુ.” - X - મુક્ત વૈકિય શરીરો સામાન્ય મુક્ત વૈકિયવત્ જાણવા. બાકી સૂત્રાર્થવત્ છે.

બેઈન્દ્રિયસૂત્રમાં બહુ ઔદારિક શરીરો અસંખ્યાતા છે. તેથી કાળને આશ્રીને પરિમાણના વિચારમાં અસંખ્યાતી ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી વડે અપહરાય છે - X - અસંખ્યાતી શ્રેણીમાં જેટલા આકાશ પ્રદેશો છે તેટલા છે. તે શ્રેણીના પરિમાણ વિશેષનો નિર્ણય કરવા માટે કહે છે - પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગરૂપ છે. પ્રતરનો અસંખ્યાતમો ભાગ નૈરચિક અને ભવનપતિઓને પણ કહ્યો છે, માટે વિશેષતર પરિણામનું નિરૂપણ કરવા માટે સૂચિ પ્રમાણ કહે છે - તે શ્રેણીના પરિણામનો નિશ્ચય કરવા માટે જે વિષ્કંભ સૂચિ છે તે અસંખ્યાતા કોડાકોટી યોજન પ્રમાણ જાણવી અથવા બીજું વિશેષથી પરિમાણ કહે છે - અસંખ્યાતા શ્રેણીના વર્ગમૂળ પ્રમાણ છે. - X - [અહીં વૃત્તિકારે કાલ્પનીક સંખ્યાથી દેટાંત આપેલ છે.]

હવે એ બેઈન્દ્રિયો કેટલી અવગાહના વડે વ્યાપ્ત થતા કેટલા કાળે સંપૂર્ણ પ્રતરને વ્યાપ્ત કરે ? અંગુલના અસંખ્યાત ભાગ પ્રમાણ અવગાહના વડે એક એક આવલિકાના અસંખ્યાતમા ભાગમાં એક એક અવગાહનાની રચના કરવાથી અસંખ્યાતી ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી વડે સંપૂર્ણ પ્રતર વ્યાપ્ત કરે છે.

આ જ વાત અપહારદ્વારથી સૂત્રકાર કહે છે -

● સૂત્ર-૪૦૪ :- (ચાલુ)

બેઈન્દ્રિયોના બહુ ઔદારિક શરીરોથી ક્ષેત્રને આશ્રીને અંગુલપ્રમાણ પ્રતરખંડ વડે અને કાળતી આવલિકાના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ ખંડ વડે અસંખ્યાતી ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી કાળે સમગ્ર પ્રતર અપહરાય છે. - X - તેમાં જે મુક્ત શરીરો છે, તે ઔદિક ઔદારિક મુક્ત શરીરો માફક જાણવા. વૈકિય

અને આહારક બદ્ધ શરીરો નથી, મુક્ત શરીરો સામાન્ય ઔદારિક મુક્ત શરીર માફક જાણવા. તૈજસ અને કાર્મણ તેમના જ ઔદારિક શરીરવત્ જાણવા. - આ પ્રમાણે ચઉરિન્દ્રિયો સુધી જાણવા.

પંચેન્દ્રિય તિર્યચો એમજ સમજવા. પણ વૈકિય શરીરોમાં આ વિશેષતા - ભગવન્ ! પંચેન્દ્રિયોને કેટલા વૈકિય શરીરો છે ? ગૌતમ ! બે ભેદે - બદ્ધ અને મુક્ત. તેમાં બદ્ધ શરીરો તેઓ અસંખ્યાતા છે ઇત્યાદિ અસુરકુમારવત્ જાણવું, પણ તે શ્રેણીની વિષ્કંભસૂચિ અંગુલના પ્રથમ વર્ગમૂળના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ જાણવી. મુક્ત શરીરો તેમજ જાણવા.

ભગવન્ ! મનુષ્યોને કેટલા પ્રકારના ઔદારિક શરીરો છે ? ગૌતમ ! બે ભેદે - બદ્ધ અને મુક્ત. બદ્ધ શરીરો કદાચ સંખ્યાતા હોય અને કદાચ અસંખ્યાતા હોય. જઘન્ય પદે સંખ્યાતા હોય છે કે સંખ્યાતા કોટાકોટી પ્રમાણ હોય છે અથવા ત્રણ ચમલપદના ઉપર અને ચાર ચમલપદની નીચે છે અથવા પાંચમા વર્ગ વડે છઠ્ઠા વર્ગને ગુણતાં જેટલી સંખ્યા આવે તેટલાં છે અથવા છઠ્ઠું વાર છેદ આપી શકાય એટલા રાશિ પ્રમાણ છે. ઉત્કૃષ્ટથી અસંખ્યાતા છે. તે કાળથી અસંખ્યાતી ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણીથી અપહરાય છે. ક્ષેત્રથી એક સંખ્યાનો પ્રક્ષેપ કરવાથી મનુષ્યો વડે સમગ્ર શ્રેણી અપહરાય છે. તે શ્રેણીના આકાશપ્રદેશોનો અપહરા વિચારતા તેઓ અસંખ્યાતા થાય છે. કાળથી અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી વડે અપહરાય છે. ક્ષેત્રથી અંગુલના પ્રથમ વર્ગમૂળને ત્રીજા વર્ગમૂળથી ગુણતાં જે સંખ્યા આવે તેટલાં જાણવું.

જે મુક્ત શરીરો છે તે ઔદારિક સામાન્ય મુક્ત શરીર પેઠે જાણવા. ભગવન્ ! વૈકિય શરીર સંબંધે પૃચ્છા - બે ભેદે, તે આ - બદ્ધ અને મુક્ત. બદ્ધ શરીર સંખ્યાતા છે. સમયે સમયે અપહાર કરતાં સંખ્યાતા કાળે અપહરાય પણ અપહરાતા નથી. મુક્ત શરીરો છે તે સામાન્ય ઔદારિકની જેમ જાણવા. તૈજસ અને કાર્મણ તેમના ઔદારિક શરીરો માફક કહેવા. વ્યાંતરો નૈરચિકની માફક ઔદારિક અને આહારક શરીરો કહેવા, વૈકિય શરીરો નૈરચિકવત્ કહેવા. પણ તે શ્રેણીઓની વિષ્કંભસૂચિ જાણવી. સંખ્યાતા સેંકડો યોજનના વર્ગ પ્રમાણ ખંડ પ્રતરને પૂરવા કે અપહરવામાં જાણવો. મુક્ત શરીર ઔદારિકની માફક જાણવા. આહારક શરીરો અસુરકુમારવત્ કહેવા. તૈજસ-કાર્મણ શરીરો તેમના વૈકિય શરીરવત્ કહેવા.

જ્યોતિષ્કો એમ જ જાણવા. પણ તે શ્રેણીની વિષ્કંભસૂચિ પણ જાણવી. રપદ અંગુલના વર્ગ પ્રમાણ ખંડપ્રતરને પૂરવામાં કે અપહાર જાણવો. વૈમાનિક સંબંધે એમ જ જાણવું. પરંતુ તે શ્રેણીની વિષ્કંભ સૂચિ અંગુલના બીજા વર્ગમૂળને ત્રીજા વર્ગમૂળ વડે ગુણતાં જેટલા પ્રદેશો આવે તેટલા પ્રદેશ પ્રમાણ જાણવી. અથવા અંગુલના ત્રીજા વર્ગમૂળના ઘનપ્રમાણ જાણવી.

● વિવેચન-૪૦૪ (ચાલુ) :-

બેઈન્દ્રિયોના બદ્ધ ઔદારિક શરીરોથી અસંખ્યાતી ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી વડે સંપૂર્ણ પ્રતર અપહરાય છે. અહીં પ્રતર અપહરાય છે, એ ક્ષેત્રને આશ્રીને પરિમાણ કહ્યું, ઉત્સર્પિણી આદિથી કાળને આશ્રીને પરિમાણ કહેલ છે - X - ભાવાર્થ - એક બેઈન્દ્રિય વડે અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ ખંડ આવલિકાના અસંખ્યાત ભાગ પ્રમાણ કાળે અપહરાય છે. બીજા વડે પણ તેટલો ખંડ તેટલા કાળે અપહરાય છે. એમ બધાં બેઈન્દ્રિયો વડે અપહાર કરાતા સમગ્ર પ્રતર અસંખ્યાતી ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી કાળે અપહરાય છે. ઇત્યાદિ - X - X - સૂત્રાર્થવત્ જાણવું.

તિર્યચ પંચેન્દ્રિય બદ્ધ મુક્ત ઔદારિક શરીર બેઈન્દ્રિય માફક જાણવાં. તેમને બદ્ધ વૈકિય શરીરો અસંખ્યાતા છે. કાળ પરિણામ - અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી કાળે અપહરાય છે ક્ષેત્રથી - અસંખ્યાત શ્રેણી જેટલાં આકાશ પ્રદેશ છે. તે શ્રેણીઓનાં પરિમાણ પ્રતરના અસંખ્યાતા ભાગ પ્રમાણ છે. સૂત્રમાં કહે છે કે - અસુરકુમારવત્ કહેવું. વિશેષ એ - વિષ્કંભસૂચિના પરિમાણના વિચારમાં અસુરકુમારોને અંગુલપ્રમાણ ક્ષેત્રના વર્ગમૂળનો સંખ્યાતમો ભાગ કહ્યો છે, અહીં અસંખ્યાતમો ભાગ કહેવો - X - X - ઇત્યાદિ સૂત્રાર્થ મુજબ કહેવું. - X - X -

મનુષ્યોના બદ્ધ શરીર કદાચ સંખ્યાતા, કદાચ અસંખ્યાતા હોય. તાત્પર્ય એ છે કે - મનુષ્યો બે પ્રકારે ગર્ભજ, સંમૂર્ધિમ-તેમાં ગર્ભજ હંમેશાં સ્થાયી હોય છે, સંમૂર્ધિમ મનુષ્યો કદાચિત્ હોય છે અને કદાચિત્ સર્વથા હોતા નથી. કેમકે તેમનું ઉત્કૃષ્ટાયુ અંતર્મુહૂર્ત છે, તેમની ઉત્પત્તિનું અંતર ઉત્કૃષ્ટથી ૨૪-મુહૂર્ત પ્રમાણ છે. તેથી જ્યારે સર્વથા સંમૂર્ધિમ મનુષ્યો હોતા નથી અને કેવળ ગર્ભજ મનુષ્યો જ હોય છે, ત્યારે તેઓ સંખ્યાતા હોય છે, કેમકે ગર્ભજ મનુષ્યો હંમેશાં સંખ્યાતા જ હોય છે, - X - જ્યારે સંમૂર્ધિમ મનુષ્યો હોય છે ત્યારે અસંખ્યાતા હોય છે. - X -

સૂત્રમાં કહે છે - જઘન્ય પદે સંખ્યાતા છે. સૌથી થોડાં મનુષ્ય હોય તે જઘન્યપદ. આ જઘન્ય પદમાં સંમૂર્ધિમોનું ગ્રહણ છે કે ગર્ભજ મનુષ્યોનું ગ્રહણ છે ? માત્ર ગર્ભજનું ગ્રહણ છે, કેમકે તેઓ જ હંમેશાં અવસ્થિત હોવાથી સંમૂર્ધિમના અભાવમાં સૌથી થોડાં હોય છે, ઉત્કૃષ્ટ પદમાં બંને પ્રકારના મનુષ્યનું ગ્રહણ છે - X - આ જઘન્યપદમાં સંખ્યાતા મનુષ્યો છે, તેમાં સંખ્યાતા સંખ્યાતા ભેદો છે. તેથી વિશેષ સંખ્યાનો નિર્ણય કરે છે - સંખ્યાતા કોટાકોટી મનુષ્યો છે, તે સિવાય બીજું તેથી વિશેષ પરિમાણ જણાવે છે -

ત્રણ ચમલ પદના ઉપર અને ચાર ચમલ પદની નીચે છે. અહીં મનુષ્યની સંખ્યા જણાવનાર ૨૯ અંકસ્થાન આગળ કહેવાશે. તેમાં આગમ પરિભાષાથી આઠ આઠની 'ચમલપદ' એવી સંજ્ઞા છે. ૨૪ અંક સ્થાન વડે ત્રણ ચમલપદ થાય છે. ઉપરના પાંચ અંકસ્થાન બાકી રહે છે, પણ ચમલપદ આઠ અંકસ્થાન વડે થતું હોવાથી ચોથું ચમલપદ થતું નથી, માટે કહ્યું કે - ત્રણ ચમલપદની ઉપર છે. કેમકે

પાંચ અંકસ્થાનો વધે છે અને ચોથા ચમલપદની નીચે છે, કેમકે ત્રણ અંક સ્થાનોથી ન્યૂન છે, અથવા બબ્બે વર્ગના સમુદાય તે એક ચમલપદ, ચાર વર્ગનો સમુદાય તે બે ચમલપદ ઈત્યાદિ - X - તેમાં છ વર્ગની ઉપર અને સાતમા વર્ગની નીચે છે. હવે સંખ્યા બતાવે છે -

અથવા છઠ્ઠા વર્ગને પાંચમાં વર્ગ વડે ગુણવાથી જેટલી સંખ્યા થાય તેટલા જઘન્યપદે મનુષ્યો છે. એકનો વર્ગ એક જ થાય, માટે તેની ગણના થતી નથી. બેનો વર્ગ ચાર, એ પહેલો વર્ગ. ચારનો વર્ગ સોળ એ બીજો વર્ગ, સોળનો વર્ગ ૨૫૬ એ ત્રીજો વર્ગ, ૨૫૬નો વર્ગ ૬૫,૫૩૬, એ ચોથો વર્ગ. તેનો વર્ગ ૪,૨૯,૪૯,૬૭,૨૯૬ એ પાંચમો વર્ગ. તેનો છઠ્ઠો વર્ગ - ૧,૮૪,૪૬૭ કોટાકોટી ૪૪,૦૭,૩૭૦ કોટી, ૯૫,૫૧,૬૧૬. [અર્થાત્ ૧,૮૪,૪૬૭ - ૪૪,૦૭,૩૭૦ - ૯૫,૫૧,૬૧૬] આ છઠ્ઠા વર્ગને પાંચમાં વર્ગ વડે ગુણતાં જેટલી સંખ્યા થાય તેટલા જઘન્યપદે મનુષ્યો છે. તે સંખ્યા આ છે - ૭૯,૨૨૮, ૧૬૨૫, ૧૪૨૬, ૪૩૩૭, ૫૯૩૫, ૪૩૯૫, ૦૩૩૬. આ ૨૯ અંક સ્થાન છે એને કોટાકોટી આદિ સંખ્યાથી કોઈપણ રીતે કહી શકાય તેમ નથી. તેથી છેલ્લા અંકથી માંડી અંક સ્થાનોનો સંગ્રહ માત્ર પૂર્વાચાર્ય પ્રણીત બે ગાથાઓ દ્વારા કહે છે - છ, ત્રણ, ત્રણ, શૂન્ય, પાંચ, નવ, ત્રણ, ચાર, પાંચ, ત્રણ, નવ, પાંચ, સાત, ત્રણ, ત્રણ, ચાર, છ, બે, ચાર, એક, પાંચ, બે, છ, એક, આઠ, બે, બે, નવ અને સાત એટલા અંકસ્થાનો ઉપર ઉપરના છે.

આ ૨૯ અંકસ્થાનોની પૂર્વાચાર્યોએ પૂર્વ અને પૂર્વાંગ વડે સંખ્યા કહી છે તે બતાવે છે - તેમાં ૮૪ લાખની પૂર્વાંગ સંજ્ઞા છે ૮૪ લાખને ૮૪ લાખ વડે ગુણીએ એટલે પૂર્વ થાય છે. તેનું પરિમાણ-૭૦ લાખ, ૫૬ હજાર કરોડ થાય છે. એ સંખ્યા વડે પૂર્વોક્ત ૨૯ અંકની સંખ્યાનો ભાગાકાર કરવો. એટલે સંખ્યા આવશે - ૧૧,૨૨,૮૪,૧૧૮,૮૧,૮૫,૩૫૬ એટલા પૂર્વો, ત્યારપછી પૂર્વ વડે ભાગ ચાલતો નથી. તેથી પૂર્વાંગ વડે ભાગ ચલાવવો. તેથી આ સંખ્યા છે - ૨૧,૭૦,૬૫૯ પૂર્વાંગ. ત્યારબાદ શેષ રહે છે - ૮૩,૫૦,૩૩૬ એ પ્રમાણે મનુષ્યોની સંખ્યા છે.

ઉપરોક્ત અર્થને જણાવનારી પૂર્વાચાર્ય રચિત ગાથા છે. આ જ સંખ્યાને વિશેષ જ્ઞાન માટે પ્રકાશિતરે બતાવે છે - જે સંખ્યાને ૯૬ વખત છેદ આપી શકાય તેટલા મનુષ્યો છે અર્થાત્ જે રાશિને અર્ધ અર્ધ છેદ આપતાં ૯૬ વખત છેદ આપી શકાય અને છેવટે એક બાકી રહે તે રાશિ પ્રમાણ મનુષ્યો જાણવા. કઈ રાશિ એવી છે કે તેને ૯૬ વાર છેદ આપી શકાય? પાંચમા વર્ગને છઠ્ઠા વર્ગની સાથે ગુણતાં જે આવે તે રાશિને ૯૬ વાર છેદ આપી શકાય છે. ઈત્યાદિ - X - X - X - [અહીં વૃત્તિકારશ્રીએ છેદ ગણિત બતાવેલ છે, જે અમે છોકરી દીધેલ છે.] અથવા એકને સ્થાપી તેના ૯૬ વખત બમણા બમણા કરવા અને તેમ કરવાથી તેની એટલી સંખ્યા થાય છે કે તેને ૯૬ વખત છેદ આપી શકાય છે. એ પ્રમાણે જઘન્ય પદ કહ્યું, હવે ઉત્કૃષ્ટ પદ કહે છે -

ઉત્કૃષ્ટપદે મનુષ્યો અસંખ્યાતા હોય છે. તેમાં પણ કાળને આશ્રીને પરિમાણનો

વિચાર કરીએ ત્યારે પ્રતિસમય એક એક મનુષ્યનો અપહાર કરતાં અસંખ્યાતી ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી વડે બધાં મનુષ્યો અપહારાય અને ક્ષેત્રને આશ્રીને એક સંખ્યા ઉમેરીએ તો મનુષ્યો વડે સંપૂર્ણ શ્રેણી અપહારાય. - X - તે શ્રેણીની ક્ષેત્ર અને કાળને આશ્રીને અપહારમાર્ગણા - તેમાં કાળથી અસંખ્યાતી ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી વડે અને ક્ષેત્રથી અંગુલના પ્રથમ વર્ગમૂળને ત્રીજા વર્ગમૂળ સાથે ગુણતાં જે સંખ્યા આવે. ઈત્યાદિ - X - X - X -

વ્યંતરોને ઔદારિક શરીરો નૈરચિકોની જેમ સમજવા. તેઓને બદ્ધ વૈક્રિય શરીરો અસંખ્યાતા છે. તેમાં કાળથી પરિમાણ-પ્રતિસમય એક એકનો અપહાર કરવામાં આવે તો અસંખ્યાતી ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી વડે અપહારાય. ક્ષેત્રથી પરિમાણ-અસંખ્યાતી શ્રેણીઓ, એટલે અસંખ્યાતી સૂચિ શ્રેણીઓમાં જેટલા આકાશપ્રદેશો હોય તેટલા વ્યંતરો છે. તે શ્રેણી પ્રતરના અસંખ્યાત ભાગ પ્રમાણ છે. વૈક્રિય શરીરો નૈરચિકોની માફક વ્યંતરો જાણવા. કેવળ સૂચિમાં વિશેષતા છે. પણ માત્ર શ્રેણીઓની વિષ્કંભસૂચિ કહેવી જોઈએ. તે આ રીતે - અહીં મહાદંડકમાં પંચેન્દ્રિય તિર્યચ નપુંસકો કરતાં અસંખ્યાતગુણહીન વ્યંતરો કહ્યા છે. તેથી એની વિષ્કંભસૂચિ પણ તિર્યચ પંચેન્દ્રિય વિષ્કંભસૂચિ કરતાં અસંખ્યાતગુમ હીન કહેવી જોઈએ - X - હવે પ્રતિભાગ કહેવાય છે- પ્રતિભાગ એટલે ખંડ, સંખ્યાતા સેંકડો યોજનના વર્ગ પ્રમાણ પ્રતિભાગ ખંડ પ્રતરને પૂરવામાં કે અપહરવામાં જાણવો. અહીં “પૂરવામાં કે અપહરવામાં” એ અધ્યાહાર છે. સંખ્યાતા સેંકડો યોજનના વર્ગ પ્રમાણ શ્રેણિખંડને વિશે એક એક વ્યંતર સ્થાપીએ તો આખું પ્રતર પૂરું ભરાઈ જાય ઈત્યાદિ - X - X -

આહારક શરીરો નૈરચિકોની જેમ, બદ્ધ તૈજસ-કાર્મણ શરીરો બદ્ધ વૈક્રિય માફક અને મુક્તશરીરો, ઔદિક મુક્તવત્ છે.

જ્યોતિષ્કોને ઔદારિક શરીરો નૈરચિકની જેમ હોય છે બદ્ધ વૈક્રિય શરીર અસંખ્યાતા છે, તેમાં કાળને આશ્રીને માર્ગણામાં પ્રતિ સમય એક એકનો અપહાર કરતાં અસંખ્યાતી ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી વડે બધાં અપહારાય. ક્ષેત્રથી અસંખ્યાતી શ્રેણીઓ છે અને તે પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે. - X - X - [વિશેષ સૂત્રાર્થમાં લખ્યું જ છે અથવા તો પૂર્વના દંડકવત્ જ હોવાથી અહીં નોંધેલ નથી.]

વૈમાનિકોને ઔદારિક શરીરો નૈરચિકવત્ જાણવા બદ્ધ વૈક્રિય શરીરો અસંખ્યાતા છે. તેમાં કાળને આશ્રીને માર્ગણા જ્યોતિષ્ક માફક જાણવી. ક્ષેત્રથી માર્ગણા-અસંખ્યાત શ્રેણીઓ છે. એટલે અસંખ્યાતી શ્રેણીમાં જેટલા આકાશપ્રદેશો છે તેટલા છે. તે શ્રેણીનું પરિમાણ પ્રતરના અસંખ્યાત ભાગ પ્રમાણ સમજવું. ઈત્યાદિ - X - X - X - ગણિતાદિ સહ વૃત્તિકારે નોંધેલ છે. - X - X -

મુનિ દીપરત્નસાગરે કરેલ
૫૬-૧૨-નો ટીકા સહિતનો અનુવાદ પૂર્ણ

⊗ પદ-૧૩-“પરિણામ” ⊗
— X — X — X —

૦ એ પ્રમાણે બારમાં પદની વ્યાખ્યા કરી, હવે ૧૩-મું કહે છે. તેનો સંબંધ આ છે - પદ-૧૨માં ઔદારિકાદિ શરીર વિભાગ કહ્યો. તે શરીરો તથા પરિણામ થાય, અન્યથા નહીં, તે પરિણામ —

● સૂત્ર-૪૦૫,૪૦૬ :-

[૪૦૫] ભગવન્ ! પરિણામો કેટલા ભેદે છે ? ગૌતમ ! બે ભેદે કહ્યા છે — જીવ પરિણામ અને અજીવ પરિણામ.

[૪૦૬] ભગવન્ ! જીવ પરિણામ કેટલા ભેદે છે ? ગૌતમ ! દશ ભેદે - ગતિ પરિણામ, ઈન્દ્રિય પરિણામ, કષાય પરિણામ, લેશ્યા પરિણામ, યોગ પરિણામ, ઉપયોગ પરિણામ, જ્ઞાન પરિણામ, દર્શન પરિણામ, ચારિત્ર પરિણામ અને વેદ પરિણામ.

● વિવેચન-૪૦૫,૪૦૬ :-

પરિણામ એટલે દ્રવ્યોનું પરિણામન [અવસ્થાંતર] તે પરિણામ નયના ભેદોથી વિવિધ પ્રકારે હોય. નૈગમાદિ અનેક નયો છે. તે સર્વે નયોનો સંગ્રહ કરનાર બે નયો સિદ્ધાંતમાં કહ્યાં છે — દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક. - X - તેમાં દ્રવ્યાસ્તિકનયના મતે કથંચિત્ સત્ છતાં ઉત્તર પર્યાયરૂપ ધર્માન્તરને પામે તે પરિણામ કહેવાય. તેમાં પૂર્વ પર્યાયની સર્વથા સ્થિતિ હોતી નથી, તેમ તેનો એકાંતે નાશ પણ ન હોય. અન્ય સ્વરૂપે થવું તે પરિણામ. - X - તે પરિણામ તેના સ્વરૂપના જાણનારોએ માનેલો છે.

પર્યાયાર્થિક નયના મતે પૂર્વના વિદ્યમાન પર્યાયનો વિનાશ અને બીજા અસત્ પર્યાયોની ઉત્પત્તિ તે પરિણામ કહેવાય. - X - ભગવંત પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કહે છે — હે ગૌતમ ! પરિણામ બે ભેદે છે — જીવ પરિણામ અને અજીવ પરિણામ. તેમાં જીવનો પરિણામ પ્રાયોગિક છે અને અજીવનો પરિણામ વૈજ્ઞાનિક છે. સૂત્રકાર તે પરિણામનો ભેદો આગળ કહેશે, તે પ્રમાણે જીવ પરિણામના ભેદો —

જીવપરિણામ દશ પ્રકારે છે - ગતિ પરિણામ આદિ. (૧) ગતિ પરિણામ - ગતિ નામકર્મના ઉદયથી જે પ્રાપ્ત થાય તે નારકત્વ આદિ રૂપ પર્યાયનો પરિણામ. (૨) ઈન્દ્રિય પરિણામ - જ્ઞાનરૂપ પરમ ઐશ્વર્યના સંબંધથી ઈન્દ્ર-આત્મા કહેવાય. તેનું ચિહ્ન તે ઈન્દ્રિય. તે રૂપ પરિણામ તે ઈન્દ્રિય પરિણામ. (૩) કષાય પરિણામ - જેમાં પ્રાણીઓ પરસ્પર હિંસા કરે તે કષ્ - સંસાર, તેને પ્રાપ્ત કરાવે તે કષાય, તે રૂપ આત્મપરિણામ. (૪) લેશ્યા પરિણામ - લેશ્યાદિ શબ્દનો અર્થ આગળ કહેવાશે. લેશ્યા એ જ પરિણામ. (૫) યોગ પરિણામ — મન, વચન, કાયાના યોગરૂપ પરિણામ. (૬) ઉપયોગ, જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અને વેદ પરિણામ સંબંધે એ રીતે જ વિચારવું.

હવે આ દશ પરિણામોને ક્રમથી કહેવાનું પ્રયોજન બતાવે છે - તે તે ઔદયિકાદિ ભાવને આશ્રિત સર્વ ભાવો ગતિ પરિણામ વિના પ્રગટતા નથી, તેથી પહેલા ગતિ

પરિણામ કહ્યા. તેનાથી અવશ્ય ઈન્દ્રિય પરિણામ થાય. ઈન્દ્રિયપરિણામથી ઈષ્ટ-અનિષ્ટ વિષય સંબંધે રાગદ્વેષના પરિણામ થવાથી પછી કષાય પરિણામનું કથન કરેલ છે. કષાય પરિણામ લેશ્યા પરિણામ વિના ન થાય, તે આ પ્રમાણે — લેશ્યા પરિણામ અયોગી કેવલી સુધી હોય, કેમકે લેશ્યા સ્થિતિ નિરૂપણ અવસરે લેશ્યાધ્યયનમાં શુક્લલેશ્યા સ્થિતિના જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટનું વિદ્યાન છે. ત્યાં ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ કહી તે સયોગી કેવલીને વિશે જ ઘટી શકે, બીજે નહીં. કષાય પરિણામ સૂક્ષ્મ સંપરાય સુધી હોય. જ્યાં કષાય પરિણામ હોય ત્યાં અવશ્ય લેશ્યા પરિણામ હોય માટે કષાય પછી લેશ્યા પરિણામ કહ્યા.

લેશ્યા પરિણામ યોગના પરિણામરૂપ છે, તે લેશ્યા પદમાં સવિસ્તર કહેવાશે, માટે લેશ્યા પરિણામ પછી યોગ પરિણામ કહેલ છે. સંસારી જીવોને યોગના પરિણામ પછી ઉપયોગનો પરિણામ થાય છે, માટે પછી ઉપયોગના પરિણામનું કથન કર્યું. ઉપયોગ પરિણામ થવાથી જ્ઞાન પરિણામ થાય છે, તેથી પછી જ્ઞાન પરિણામ કહ્યો. તે બે ભેદે છે — સમ્યક્ જ્ઞાન પરિણામ અને મિથ્યાજ્ઞાન પરિણામ. તે બંને જ્ઞાન પરિણામ સમ્યક્દર્શન અને મિથ્યાદર્શન સિવાય થતા નથી, માટે પછી દર્શન પરિણામનું કથન કર્યું છે. સમ્યક્દર્શન પરિણામ થવાથી જીવોને જિનવચન-શ્રવણદ્વારા નવા-નવા સંવેગનો આભિર્ભાવ થવાથી ચારિત્રાવરણ કર્મના ક્ષયોપશમ વડે ચારિત્ર પરિણામ થાય છે, માટે દર્શન પછી ચારિત્ર પરિણામ કહ્યા. ચારિત્ર પરિણામથી મહાસત્વી આત્માઓ વેદ પરિણામનો નાશ કરે છે, માટે છેલ્લે વેદ પરિણામનો નાશ કરે છે, માટે છેલ્લે વેદ પરિણામ કહ્યા છે.

એ પ્રમાણે જીવના ગતિ આદિ પરિણામ વિશેષ કહ્યા. હવે તેના જ યથાક્રમે ભેદોને દર્શાવે છે —

● સૂત્ર-૪૦૭ :-

ભગવન્ ! ગતિ પરિણામ કેટલા ભેદે છે ? ગૌતમ ! ચાર ભેદે છે — નરકગતિ પરિણામ, તિર્યચ-મનુષ્ય-દેવ ગતિ પરિણામ.

ભગવન્ ! ઈન્દ્રિય પરિણામ કેટલા ભેદે છે ? ગૌતમ ! પાંચ ભેદે — શ્રોત્રેન્દ્રિય, ચક્ષુષેન્દ્રિય, ઘ્રાણેન્દ્રિય, જિહ્વેન્દ્રિય અને સ્પર્શનેન્દ્રિય એ પાંચે ઈન્દ્રિયના પરિણામ.

ભગવન્ ! કષાય પરિણામ કેટલા ભેદે છે — ગૌતમ ! ચાર ભેદે :- ક્રોધકષાય-માનકષાય-માયાકષાય-લોભકષાય પરિણામ.

ભગવન્ ! લેશ્યા પરિણામ કેટલા ભેદે છે ? છ ભેદે છે :- કૃષ્ણ-નીલ-કાપોત-તેજ-પદ્મ-શુક્લ લેશ્યા પરિણામ.

ભગવન્ ! યોગ પરિણામ કેટલા ભેદે છે ? ગૌતમ ! ત્રણ ભેદે છે. મનોયોગ પરિણામ, વચનયોગ પરિણામ, કાયયોગ પરિણામ.

ભગવન્ ! ઉપયોગ પરિણામ કેટલા ભેદે છે ? ગૌતમ ! બે ભેદે છે —

સાકારોપયોગ પરિણામ, અનાકારોપયોગ પરિણામ.

ભગવન્ ! જ્ઞાન પરિણામ કેટલા ભેદે છે ? પાંચ ભેદે – આભિનિબોધિક-શ્રુત-અવધિ-મનઃપર્યવ-કેવળ જ્ઞાન પરિણામ. ભગવન્ ! અજ્ઞાન પરિણામ કેટલા ભેદે છે ? ગૌતમ ! ત્રણ ભેદે છે – મતિ અજ્ઞાન પરિણામ, શ્રુત અજ્ઞાન પરિણામ, વિભંગજ્ઞાન પરિણામ.

ભગવન્ ! દર્શન પરિણામ કેટલા ભેદે છે ? ત્રણ ભેદે છે – સમ્યગ્દર્શન પરિણામ, મિથ્યાદર્શન પરિણામ, સમ્યગ્મિથ્યા દર્શનપરિ.

ભગવન્ ! ચારિત્ર પરિણામ કેટલા ભેદે છે ? ગૌતમ ! પાંચ ભેદે – સામાયિકચારિત્ર-છેદોપસ્થાપનીય-પરિહાર વિશુદ્ધિ ચારિત્ર-સૂક્ષ્મ સંપરાય ચારિત્ર-અને યથાખ્યાતચારિત્ર પરિણામ.

ભગવન્ ! વેદ પરિણામ કેટલા ભેદે છે ? ગૌતમ ! ત્રણ ભેદે – સ્ત્રીવેદ પરિણામ, પુરુષવેદ પરિણામ, નપુંસકવેદ પરિણામ.

નૈરચિકો ગતિ પરિણામથી નરકગતિક, ઈન્દ્રિય પરિણામ થકી પંચેન્દ્રિય, કષાય પરિણામથી ક્રોધ યાવત્ લોભકષાયી, લેશ્યા પરિણામથી કૃષ્ણ-નીલ-કાપોતલેશ્યા, યોગ પરિણામથી ત્રણે યોગી, ઉપયોગ પરિણામથી સાકાર-અનાકાર ઉપયોગવાળા, જ્ઞાન પરિણામથી આભિનિબોધિક-શ્રુત-અવધિજ્ઞાની, અજ્ઞાન પરિણામથી મતિ-શ્રુત અજ્ઞાની, વિભંગજ્ઞાની. દર્શન પરિણામથી સમ્યક્દૃષ્ટિ, મિથ્યાદૃષ્ટિ, સમ્યગ્-મિથ્યાદૃષ્ટિ. ચારિત્ર પરિણામથી સર્વવિરતિ અને દેશવિરતિ ચારિત્રવાળા નથી, પણ અચારિત્રી છે. વેદપરિણામથી નપુંસકવેદી છે.

અસુરકુમારો પણ એમ જ છે. પણ તેઓ દેવગતિવાળા, કૃષ્ણ યાવત્ તેજોલેશ્યા, વેદ પરિણામથી સ્ત્રી કે પુરુષવેદવાળા હોય છે. બાકી બધું તેમજ છે. એ પ્રમાણે સ્તનિતકુમાર સુધી જાણવું.

પૃથ્વીકાયિકો ગતિ પરિણામથી તિર્યચગતિક, ઈન્દ્રિય પરિણામથી એકેન્દ્રિય છે બાકી બધું નૈરચિકવત્ કહેવું. પણ લેશ્યા પરિણામથી તેજોલેશ્યા પણ હોય, યોગ પરિણામથી કાયયોગી, જ્ઞાન પરિણામથી રહિત, અજ્ઞાન પરિણામથી મતિ-શ્રુતઅજ્ઞાની, દર્શન પરિણામ વડે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે, બાકી બધું તેમજ જાણવું. અપ્-અને વનસ્પતિ-એમજ જાણવા. તેઉં વાયુ-પણ એમજ જાણવા, પણ તેઓ લેશ્યા પરિણામથી નૈરચિકવત્ જાણવા.

બેઈન્દ્રિયો ગતિ પરિણામથી તિર્યચગતિક, ઈન્દ્રિય પરિણામથી બેઈન્દ્રિય હોય, બાકી બધું નૈરચિકવત્ છે. વિશેષ આ - યોગ પરિણામથી વચન અને કાયયોગી, જ્ઞાન પરિણામથી આભિનિબોધિ અને શ્રુતજ્ઞાની પણ હોય, અજ્ઞાન પરિણામથી મતિ-શ્રુત અજ્ઞાની પણ હોય. દર્શન પરિણામથી સમ્યગ્ અને મિથ્યાદૃષ્ટિ પણ હોય, મિથ્રદૃષ્ટિ ન હોય. બાકી બધું ચઈરિન્દ્રિય સુધી તેમજ કહેવું માત્ર ઈન્દ્રિયો અધિક કહેવી.

પંચેન્દ્રિય તિર્યચો ગતિ પરિણામથી તિર્યચગતિક હોય. બાકી બધું નૈરચિકવત્ કહેવું. લેશ્યા પરિણામથી શુકલલેશ્યા સુધી પણ હોય, ચારિત્ર પરિણામથી અચારિત્રી કે ચારિત્રાચારિત્રી હોય છે. વેદ પરિણામથી સ્ત્રી-પુરુષ કે નપુંસકવેદી હોય છે.

મનુષ્યો ગતિ પરિણામથી મનુષ્ય ગતિક, ઈન્દ્રિય પરિણામ વડે પંચેન્દ્રિય અને અનિન્દ્રિય પણ હોય, કષાય પરિણામથી ક્રોધકષાયી યાવત્ અકષાયી હોય, લેશ્યા પરિણામથી કૃષ્ણલેશ્યા યાવત્ અલેશ્યા હોય, યોગ પરિણામથી મનોયોગી યાવત્ અયોગી હોય, ઉપયોગ પરિણામથી નૈરચિકોની જેમ જાણવા. જ્ઞાન પરિણામથી આભિનિબોધિક જ્ઞાની યાવત્ કેવલજ્ઞાની પણ હોય, અજ્ઞાન પરિણામથી ત્રણે અજ્ઞાનો, દર્શન પરિણામથી ત્રણે દર્શનો, ચારિત્રપરિણામથી સર્વવિરતિ, અવિરતિ, દેશ વિરતિ પણ હોય, વેદ પરિણામથી સ્ત્રીવેદી, પુરુષવેદી, નપુંસકવેદી અથવા અવેદી પણ હોય છે.

વ્યંતરો ગતિ પરિણામથી દેવગતિવાળા છે, ઈત્યાદિ અસુરકુમારવત્ કહેવું. જ્યોતિષ્કો પણ એમજ જાણવા. પણ તેઓ માત્ર તેજોલેશ્યા હોય છે. વૈમાનિકો પણ એમ જ જાણવા, પણ લેશ્યા પરિણામ વડે તેજો-પદ્મ-શુકલલેશ્યાવાળા હોય છે. એમ જીવ પરિણામ કહ્યા.

● વિવેચન-૪૦૭ :-

ગતિ પરિણામના કેટલા ભેદો છે ? સૂત્ર પાઠ સિદ્ધ છે. હવે તેમાં જે પરિણામો યુક્ત નૈરચિકાદિ જીવો છે, તે પરિણામોનું તે પ્રકારે પ્રતિપાદન કરે છે – સૂત્રપાઠ સુગમ છે. પણ નૈરચિકોને કૃષ્ણાદિ ત્રણ જ લેશ્યા હોય છે, બાકીની નહીં. તે ત્રણ લેશ્યા પણ નરકપૃથ્વીઓમાં આ ક્રમે છે – પહેલી બે નરકભૂમિમાં કાપોતલેશ્યા, ત્રીજી પૃથ્વીમાં કાપોત અને નીલ લેશ્યા, ચોથીમાં નીલ લેશ્યા, પાંચમીમાં નીલ અને કૃષ્ણ લેશ્યા, છટ્ઠી અને સાતમીમાં કૃષ્ણલેશ્યા જ હોય.

તિર્યચ પંચેન્દ્રિય અને મનુષ્ય સિવાય બીજા જીવોમાં ચારિત્ર પરિણામ ભવસ્વભાવથી સર્વથા હોતો નથી. માટે અહીં ચારિત્ર પરિણામનો નિષેધ કર્યો. વેદ પરિણામમાં નૈરચિક નપુંસક જ હોય. કેમકે તત્ત્વાર્થ સૂત્ર કહે છે – નારકો, સંમૂર્છિમો નપુંસક હોય.

એ પ્રમાણે અસુરકુમાર પણ જાણવા. પણ તેઓ ગતિને આશ્રીને દેવગતિક છે, મોટી ઋદ્ધિવાળાને તેજોલેશ્યા પણ હોય છે. વેદ પરિણામથી પુરુષ અને સ્ત્રીવેદ છે. નપુંસકત્વ અસંભવ છે.

પૃથ્વીકાયિક સૂત્રમાં – પૃથ્વી, પાણી અને વનસ્પતિને તેજોલેશ્યા પણ સંભવે છે, કેમકે તેમાં પહેલા બે કલ્પના દેવો આવીને ઉપજે છે. પૃથ્વી આદિ પાંચે સ્થાવરોમાં સાર્વાદન સમ્યકત્વ હોતું નથી, તેથી જ્ઞાન અને સમ્યકત્વનો અહીં નિષેધ છે. મિથ્રદૃષ્ટિ પરિણામ સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિયોને જ હોય છે. બીજાને નહીં, માટે તેનો નિષેધ

છે. કેટલાંક બેઈન્દ્રિયાઈ જીવને કરણ અપર્યાપ્તાવસ્થામાં સાસ્વાદન સમ્યકત્વ હોય છે. તેથી જ્ઞાન પરિણામવાળા અને સમ્યગ્દૃષ્ટિ કહ્યાં છે. તિર્યચ પંચેન્દ્રિયને છએ લેશ્યા સંભવે છે. તથા દેશવિરતિ પરિણામ પણ તેઓને થાય છે.

જ્યોતિષ્કોને કેવલ તેજોલેશ્યા જ હોય છે.

● સૂત્ર-૪૦૮ થી ૪૧૨ :-

[૪૦૮] ભગવન્ ! અજીવ પરિણામ કેટલા ભેદે છે ? ગૌતમ ! દશ ભેદે છે

— બંધન પરિણામ, ગતિ પરિણામ, સંસ્થાન પરિણામ, ભેદ પરિણામ, વર્ણ પરિણામ, ગંધ પરિણામ, રસ પરિણામ, સ્પર્શ પરિણામ, અગુરુ લઘુ પરિણામ અને શબ્દ પરિણામ.

[૪૦૯] ભગવન્ ! બંધન પરિણામ કેટલા ભેદે છે ? ગૌતમ ! બે ભેદે છે

— સ્નિગ્ધ બંધન પરિણામ, રૂક્ષ બંધન પરિણામ.

[૪૧૦] સ્કંધોનો સમાન સ્નિગ્ધપણામાં કે સમાન રૂક્ષ પણામાં પરસ્પર

બંધ થતો નથી, પણ વિષમ સ્નિગ્ધ-રૂક્ષત્વમાં થાય.

[૪૧૧] સ્નિગ્ધનો દ્વિગુણાઈ અધિક સ્નિગ્ધ સાથે અને રૂક્ષનો દ્વિગુણાઈ અધિક રૂક્ષની સાથે બંધ થાય છે, તથા સ્નિગ્ધ અને રૂક્ષનો જઘન્યગુણ વર્જીને વિષમ કે સમ હોય તો બંધ થાય છે.

[૪૧૨] ભગવન્ ! ગતિ પરિણામ કેટલા ભેદે છે ? ગૌતમ ! બે ભેદે —

સ્પૃશદ્ગતિ પરિણામ, અસ્પૃશદ્ગતિ પરિણામ. અથવા દીર્ઘ અને દ્રુસ્વગતિ પરિણામ. ભગવન્ ! સંસ્થાન પરિણામ કેટલા ભેદે છે ? ગૌતમ ! પાંચ ભેદે — પરિમંડલ સંસ્થાન યાવત્ આયત સંસ્થાન પરિણામ. ભગવન્ ! ભેદપરિણામ કેટલા ભેદે છે ? ગૌતમ ! પાંચ ભેદે — ખંડભેદ પરિણામ યાવત્ ઉત્કરિકાભેદ પરિણામ.

ભગવન્ ! વર્ણ પરિણામ કેટલા ભેદે છે ? ગૌતમ ! પાંચ ભેદે — કાળા વર્ણ યાવત્ શુકલવર્ણ, પરિણામ. ભગવન્ ! ગંધ પરિણામ કેટલા ભેદે છે ? ગૌતમ ! બે ભેદે — સુગંધ અને દુર્ગંધ પરિણામ. રસ પરિણામ કેટલા ભેદે છે ? પાંચ ભેદે — તિક્ત યાવત્ મધુર રસ પરિણામ. સ્પર્શ પરિણામ કેટલા ભેદે છે ? આઠ ભેદે — કર્કશ યાવત્ રૂક્ષ સ્પર્શ પરિણામ. અગુરુલઘુ પરિણામ કેટલા ભેદે છે ? ગૌતમ ! એક પ્રકારે. શબ્દ પરિણામ કેટલા ભેદે છે ? બે ભેદે — મનોજ્ઞ શબ્દ પરિણામ, અમનોજ્ઞ શબ્દ પરિણામ. તે અજીવ પરિણામ કહ્યા.

● વિવેચન-૪૦૮ થી ૪૧૨ :-

સ્નિગ્ધ છતાં બંધન પરિણામ તે સ્નિગ્ધ બંધન પરિણામ, એ રીતે રૂક્ષબંધન પરિણામ. બંધન પરિણામનું લક્ષણ કહે છે — સ્કંધનો પરસ્પર સમાનગુણ સ્નિગ્ધતામાં બંધ થતો નથી પરસ્પર સમાનગુણ રૂક્ષતામાં પણ બંધ થતો નથી. પણ જો તેમની વિષમ માત્રા હોય તો બંધ થાય છે. અર્થાત્ - X - વિષમગુણવાળો હોય તો સ્નિગ્ધનો

સ્નિગ્ધ સાથે, કે રૂક્ષનો રૂક્ષ સાથે કે સ્નેહ અને રૂક્ષપણાનું વિષમ પ્રમાણ હોવાથી તેમનો પરસ્પર બંધ થાય.

વિષમ માત્રાનું નિરૂપણ કરે છે — બે, ત્રણ આદિ અધિક ગુણવાળા પરમાણુ આદિ સાથે સ્નિગ્ધ અને સ્નિગ્ધ કે રૂક્ષ અને રૂક્ષનો બંધ થાય, અન્યથા ન થાય. સ્નિગ્ધનો રૂક્ષની સાથે બંધ થાય તો જઘન્યગુણ સિવાય વિષમ કે સમાન હોય તો બંધ થાય છે. અર્થાત્ એકગુણ સ્નિગ્ધ કે એકગુણ રૂક્ષનો ન થાય.

હવે ગતિ પરિણામ — તેમાં અન્ય વસ્તુને સ્પર્શ કરવા છતાં જે ગતિપરિણામ તે સ્પૃશદ્ગતિ પરિણામ, જેમ પાણીમાં તીર્છી ફેંકેલ ઠીકરી પાણીને સ્પર્શ કરતી ચાલી જાય છે અને કોઈ પણ વસ્તુની સાથે સ્પર્શ ન કરે તેને અસ્પૃશદ્ગતિ પરિણામ જાણવું. બીજા આચાર્યો કહે છે — ગતિ પરિણામ વડે પ્રયત્ન વિશેષથી ક્ષેત્રના પ્રદેશોને સ્પર્શ કરતાં ગતિ કરે તે સ્પૃશદ્ગતિ પરિણામ અને સ્પર્શ કર્યા વિના ગતિ કરે તે અસ્પૃશદ્ગતિ પરિણામ - X - X -

ગતિ પરિણામ બીજા પ્રકારે — દીર્ઘ અને દ્રુસ્વગતિ પરિણામ. દૂર દેશાંતરની પ્રાપ્તિ તે દીર્ઘગતિ પરિણામ, વિપરીત તે દ્રુસ્વ ગતિ પરિણામ. પરિમંડલાઈની વ્યાખ્યા પૂર્વે કરી છે. અગુરુલઘુ પરિણામ ભાષાઈ પુદ્ગલોનો જાણવો. તથા આકાશાઈ અમૂર્ત દ્રવ્યોનો પણ અગુરુલઘુ પરિણામ છે. ગુરુલઘુપરિણામ ઔદારિકથી તેજસ દ્રવ્યોનો હોય છે. - X - X -

મુનિ દીપરત્નસાગરે કરેલ
૫૬-૧૩નો ટીકાસહિતનો અનુવાદ પૂર્ણ

❁ પદ-૧૪-“કષાય” ❁
— X — X — X —

૦ એ પ્રમાણે પદ-૧૩ની વ્યાખ્યા કરી, હવે ચોદમું કહે છે — પદ-૧૪માં ગત્યાદિ લક્ષણ જીવ પરિણામ કહ્યા. હવે તે જ ક્યાંક, કંઈક વિશેષથી પ્રતિપાદિત કરાય છે તેમાં એકેન્દ્રિયોને પણ કષાયો હોવાથી અને કષાય બંધનો હેતુ હોવાથી કષાયને કહે છે —

● સૂત્ર-૪૧૩ થી ૪૧૫ :-

[૪૧૩] ભગવન્ ! કષાયો કેટલા છે ? ગૌતમ ! ચાર છે — ક્રોધ-માન-માયા-લોભ કષાય. ભગવન્ ! નૈરયિકોને કેટલા કષાયો છે ? ગૌતમ ! ચાર-ક્રોધ યાવત્ લોભ કષાય એમ વૈમાનિકો સુધી જાણવું.

[૪૧૪] ભગવન્ ! ક્રોધ કેટલાં સ્થાને રહેલો છે ? ગૌતમ ! ચાર સ્થાનો વિશે — આત્મપ્રતિષ્ઠિત, પરપ્રતિષ્ઠિત, તદુભયપ્રતિષ્ઠિત, અપ્રતિષ્ઠિત. એ પ્રમાણે નૈરયિક યાવત્ વૈમાનિક આ દંડક કહેવો. એ પ્રમાણે માન-માયા-લોભને આશ્રીને દંડક કહેવા.

ભગવન્ ! કેટલાં સ્થાને ક્રોધોત્પત્તિ કહી છે ? ગૌતમ ! ચાર સ્થાને — ક્રોધ, વસ્તુ, શરીર અને ઉપદિને આશ્રીને એમ નૈરયિકથી વૈમાનિક સુધી કહેવું. એમ માન-માયા-લોભના પણ ચાર દંડક કહેવા.

[૪૧૫] ભગવન્ ! ક્રોધ કેટલા ભેદે છે ? ગૌતમ ! ચાર ભેદે છે — અનંતાનુબંધી, અપ્રત્યાખ્યાન, પ્રત્યાખ્યાનાવરણ, સંજ્વલન ક્રોધ. એમ નૈરયિકથી વૈમાનિક સુધી કહેવું. એમ માન, માયા, લોભમાં કહેવું.

● વિવેચન-૪૧૩ થી ૪૧૫ :-

ભદંત-પરમ કલ્યાણયોગીએ કેટલા કષાયો કહ્યા છે ? સુખ દુઃખરૂપ ધાન્ય ઉત્પન્ન કરવા જે કર્મરૂપ ક્ષેત્રને ખેડે છે તે કષાય. અથવા શુદ્ધ સ્વભાવવાળા આત્માને કર્મથી મલિન કરે તે કષાય. - X - X - ઉત્તરસૂત્રનો અર્થ સ્પષ્ટ છે, નૈરયિકાદિ દંડક સૂત્ર સુગમ છે.

ક્રોધના સ્થાનો — આત્મપ્રતિષ્ઠિત - આત્મામાં જ રહેલ, અર્થાત્ પોતે આચરેલ દુરાચારનું ફળ ઐહિક દુઃખરૂપ જાણીને ક્રોધ પોતાના ઉપર જ ક્રોધ કરે તે. પરપ્રતિષ્ઠિત - બીજો આક્રોશાદિ કરે ત્યારે ક્રોધ ઉત્પન્ન કરે ત્યારે તેના ઉપર ક્રોધ થાય તે. આ કથન નૈગમનયથી છે. કેમકે નૈગમનય તેના વિષય માત્રથી સ્થિતિ માને છે. તદુભયપ્રતિષ્ઠિત - પોતાને અને પરને અવલંબીને જે ક્રોધ થયો હોય તે. જેમ - ક્રોધ તથાવિદ્ય અપરાધથી પોતાના અને બીજાની ઉપર ક્રોધ કરે તે. અપ્રતિષ્ઠિત - જ્યારે સ્વ દુરાચાર કે પર આક્રોશાદિ સિવાય કેવળ ક્રોધવેદનીયના ઉદયથી નિષ્કારણ કોપ થાય તે, તે સ્વ કે પર પ્રતિષ્ઠિત ક્રોધ - X - નથી. તેમ ઉભય પ્રતિષ્ઠિત પણ નથી. વળી ક્રોધને ક્યારેક ક્રોધવેદનીયથી ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે તે પછીથી કહે છે —

“અરે મને નિષ્કારણ ક્રોધ થયો.” કહ્યું છે — કર્મો ફળ વિપાકમાં સાપેક્ષ અને નિરપેક્ષ હોય છે, જેમ આયુ સોપક્રમ અને નિરૂપક્રમ હોય છે. એ પ્રમાણે માન, માયા, લોભ પણ આત્મ પ્રતિષ્ઠિત, પરપ્રતિષ્ઠિત, ઉભયપ્રતિષ્ઠિત, અપ્રતિષ્ઠિત જાણવા.

અધિકરણ ભેદથી ભેદ કહ્યા, હવે કારણભેદથી કહે છે — કેટલાં સ્થાને ક્રોધોત્પત્તિ થાય છે ? જે વડે કાર્યની સ્થિતિ હોય તે સ્થાન-કારણ. તે ચાર કારણો કહ્યા — (૧) ક્ષેત્રને આશ્રીને, તેમાં નૈરયિકો નરકક્ષેત્રને આશ્રીને, તિર્યચો તિર્યચ ક્ષેત્રને આશ્રીને આદિ. (૨) સચેતન અચેતન વસ્તુને આશ્રીને (૩) દુઃસ્થિત કે વિરૂપશરીર (૪) ઉપદિ-ઉપકરણને આશ્રીને — જેનું ઉપકરણ ચોર આદિથી હરણ કરાયેલ હોય કે ન હોય તેને આશ્રીને. ચાર કારણે ક્રોધોત્પત્તિ થાય.

હવે સમ્યગ્દર્શનાદિ ગુણઘાતી હોવાથી કષાયોનો ભેદ કહે છે — ક્રોધના અનંતાનુબંધી આદિ ચાર ભેદ. અનંતાનુબંધી સમ્યગ્દર્શન ગુણઘાતી, અપ્રત્યાખ્યાની - દેશવિરતિ ગુણઘાતી, પ્રત્યાખ્યાની - સર્વવિરતિ ઘાતી, સંજ્વલન - યથાખ્યાત ચારિત્ર-ગુણઘાતી.

હવે ક્રોધાદિના ઉત્પત્તિભેદ અને અવસ્થાભેદથી ભેદ—

● સૂત્ર-૪૧૬ થી ૪૧૮ :-

[૪૧૬] ભગવન્ ! ક્રોધ કેટલા ભેદે છે ? ચાર ભેદે — આભોગ નિર્વર્તિત, અનાભોગ નિર્વર્તિત, ઉપશાંત, અનુપશાંત. એ પ્રમાણે નૈરયિકોથી આરંભી વૈમાનિક સુધી જાણવું. એ પ્રમાણે માનના, માયાના, લોભના પણ ચાર દંડકો જાણવા.

[૪૧૭] ભગવન્ ! જીવોએ કેટલાં સ્થાને આઠ કર્મપ્રકૃતિનો ચય કર્યો હતો ? ગૌતમ ! ચાર સ્થાને આઠ કર્મપ્રકૃતિનો ચય કર્યો હતો, તે આ પ્રમાણે — ક્રોધ વડે, માન વડે, માયા વડે, લોભ વડે. એમ નૈરયિકથી વૈમાનિક સુધી જાણવું. ભગવન્ ! જીવો કેટલાં કારણે આઠ કર્મની પ્રકૃતિનો ચય કરે છે ? અને ભગવન્ ! જીવો કેટલા કારણે આઠ કર્મની પ્રકૃતિનો ચય કરશે ? - X - બંને પ્રશ્નોના ઉત્તર ભૂતકાળ સંબંધી પ્રશ્નોત્તર વત્ જાણવું. એમ વૈમાનિક સુધી જાણવું.

ભગવન્ ! જીવોએ કેટલાં કારણે આઠ કર્મ પ્રકૃતિઓનો ઉપચય કર્યો હતો ? ગૌતમ ! ચાર કારણે — ક્રોધ, માન, માયા, લોભ વડે, એ પ્રમાણે નૈરયિકોથી વૈમાનિક સુધી જાણવું. આ પ્રમાણે કરે છે અને કરશે બંને કાળના પ્રશ્નોત્તર કહેવા.

ભગવન્ ! જીવોએ કેટલાં કારણે આઠ કર્મપ્રકૃતિઓનો બંધ કર્યો હતો ? ચાર કારણે. ક્રોધ, માન, માયા, લોભ વડે. એ પ્રમાણે નૈરયિકથી વૈમાનિક સુધી જાણવું. આ રીતે ત્રણે કાળમાં બંધ, ઉદીરણા, વેદન અને નિર્જરા કહેવી. એ રીતે જીવથી લઈને વૈમાનિક સુધી અઠાર દંડક જાણવા યાવત્ વૈમાનિક નિર્જરા

કરશે.

[૪૧૮] આત્મપ્રતિષ્ઠિત, ક્ષેત્ર આશ્રિત, અનંતાનુબંધી, આભોગ, ચય, ઉપચય, બંધ, ઉદીરણા, વેદના, નિર્જરા પદ કહ્યા.

● વિવેચન-૪૧૬ થી ૪૧૮ :-

આભોગનિર્વર્તિત - બીજાનો અપરાધ યોગ્ય રીતે જાણી, કોપનું કારણ વ્યવહારથી સમજાવી માની, આ સિવાય આને શિક્ષા થશે નહીં તેમ કોપ કરે તે. અનાભોગનિર્વર્તિત - એ પ્રમાણે ગુણદોષની વિચારણા શૂન્ય આત્મા પરવશ થઈ કોપ કરે તે. ઉપશાન્ત - ઉદયાવસ્થા પ્રાપ્ત ન થયેલ. અનુપશાન્ત - ઉદયાવસ્થાને પ્રાપ્ત. એ રીતે કહેવું.

હવે કુળના ભેદથી ત્રિકાળવર્તી જીવોનો ભેદ કહે છે - જીવોએ કયા કારણે આઠ કર્મપ્રકૃતિનો ચય કરેલો ? ચય - કષાય પરિણત આત્માને કર્મપુદ્ગલોનું માત્ર ગ્રહણ. - X - આ દંડક ભૂતકાળ વિષયક છે, એ રીતે વર્તમાન અને ભાવિકાળ વિષયક દંડકો પણ કહેવા. એ પ્રમાણે ઉપચય, બંધ, ઉદીરણા, વેદન, નિર્જરા સંબંધે પ્રત્યેકના ત્રણ ત્રણ દંડકો કહેવા. એમ સર્વ સંખ્યા વડે ૧૮-દંડકો કહેવા.

ઉપચય - પોતાના અબાધાકાળ પછી જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મપુદ્ગલો વેદવા માટે નિષેક થવો તે. તે આ રીતે - પ્રથમ સ્થિતિમાં સૌથી અધિક કર્મદલ હોય, બીજી સ્થિતિમાં વિશેષહીન, ત્રીજી સ્થિતિમાં વિશેષ હીન, એ રીતે જ્યાં સુધી તે કાળે બાંધેલા કર્મની છેલ્લી સ્થિતિ હોય. બન્ધન - પૂર્વોક્ત પ્રકારે સ્વ-સ્વ અબાધાકાળની પછીના કાળમાં નિષેકને પ્રાપ્ત જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મપુદ્ગલોને પુનઃકષાય પરિણામ વિશેષથી નિકાચિત કરવા. સ્વીરણા - ઉદય સમયે અપ્રાપ્ત કર્મ પુદ્ગલોને ઉદીરણા કરણના સામર્થ્યથી ઉદયાવલિકામાં પ્રવેશ કરાવવો. તે ઉદીરણા કોઈ કર્મની તથાવિદ્ય કષાયપરિણામ વિશેષથી થાય છે. - X - અન્યથા ક્ષીણમોહ ગુણસ્થાનકે જ્ઞાનાવરણ આદિ કર્મની ઉદીરણા કરનારા હોય છે. વેદના ઉદય પ્રાપ્ત કે ઉદીરણા કર્મનો ઉપભોગ કરવો તે. નિર્જરા - કર્મ પુદ્ગલને ભોગવીને અકર્મરૂપે કરવા અથવા પૂર્વકૃત કર્મોનો નાશ કરવો તે. આ નિર્જરા દેશથી ગણવી, કેમકે તે કષાયજન્ય છે, પણ સર્વથી ન સમજવી. કેમકે સર્વનિર્જરા સર્વયોગ રોધકર્તા કષાયરહિત આત્માને મોક્ષે જતા હોય છે, બીજાને નહીં - X - દેશનિર્જરાતો બધાં જીવોને હોય.

સૂત્રકાર હવે પૂર્વોક્ત સૂત્ર જે પદોથી કહ્યું, તે પદોનો સંગ્રહણી ગાથા વડે નિર્દેશ કરે છે. - X - X - X -

મુનિ દીપરત્નસાગરે કરેલ
પદ-૧૪-નો ટીકાસહિતનો અનુવાદ પૂર્ણ

❁ પદ-૧૫-“ઈન્દ્રિય” ❁
— X — X — X —

૦ ચૌદમાંની વ્યાખ્યા કરી, હવે પંદરમાંનો આરંભ કરે છે - પદ-૧૪માં પ્રધાન બંધહેતુપણાથી વિશેષથી કષાય પરિણામ કહ્યા. પછી ઈન્દ્રિયવાળાને જ લેશ્યાદિ પરિણામ સદ્ભાવ હોય, માટે ઈન્દ્રિય પરિણામ -

● સૂત્ર-૪૧૯,૪૨૦ :-

સંસ્થાન, બાહલ્ય, પૃથુત્વ, કતિપ્રદેશ, અવગાઠ, અલ્પબહુતા, સ્પૃષ્ટ, પ્રવિષ્ટ, વિષય, અણગાર, આહાર, આદર્શ, અસિ, મણિ, દૂધ, પાનક, તેલ, ફાણિત, વસા, કાંબલ, સ્થૂણા, થિંગલ, ક્રીપોદધિ, લોક, અલોક.

● વિવેચન-૪૧૯,૪૨૦ :-

આ પદમાં બે ઉદ્દેશા છે, તેમાં પહેલા ઉદ્દેશામાં જે અર્થાધિકારો છે, તેની સંગ્રાહક બે ગાથા છે. તે આ રીતે - પહેલા ઈન્દ્રિયોનું સંસ્થાન-આકાર, પછી બાહલ્ય - પિંડ કે જડાઈ, પછી પૃથુત્વ-વિસ્તાર, પછી ઈન્દ્રિયો કેટલા પ્રદેશવાળી હોય તે કહે. પછી ઈન્દ્રિય કેટલા પ્રદેશમાં અવગાઠ છે ? પછી અવગાઠના અને કર્કશાદિ ગુણ સંબંધે અલ્પબહુત્વ, પછી સ્પૃષ્ટાસ્પૃષ્ટ સંબંધે સૂત્ર, પછી પ્રવિષ્ટાપ્રવિષ્ટ વિષય, પછી વિષયપરિમાણ, પછી અણગાર વિષયક સૂત્ર, પછી આહાર વિષય, પછી લોક, પછી આદર્શ-અસિ-મણિ-દુઘોપલક્ષિત-પાનક-તૈલ-ફાણિતાદિ પચીસ અધિકારો છે.

❁ પદ-૧૫,ઉદ્દેશો-૧ ❁

ઈન્દ્રિયોના સંસ્થાનાદિ વક્તવ્યતામાં પહેલા ઈન્દ્રિય સૂત્ર-

● સૂત્ર-૪૨૧ :-

ભગવન્ ! ઈન્દ્રિયો કેટલી છે ? ગૌતમ ! પાંચ - શ્રોત્રેન્દ્રિય, ચક્ષુરિન્દ્રિય, ઘ્રાણેન્દ્રિય, જિહ્વેન્દ્રિય, સ્પર્શનેન્દ્રિય.

ભગવન્ ! શ્રોત્રેન્દ્રિયનો કેવો આકાર છે ? ગૌતમ ! કર્દબના પુષ્પના આકાર જેવો. ચક્ષુરિન્દ્રિયનો આકાર ? મસૂર ચંદ્રના જેવો આકાર, ઘ્રાણેન્દ્રિયનો આકાર ? અતુમુક્ત પુષ્પ જેવો, જિહ્વેન્દ્રિયનો આકાર ? અસ્થાના જેવો આકાર. સ્પર્શનેન્દ્રિયનો આકાર ? અનેક પ્રકારનો આકાર છે.

ભગવન્ ! શ્રોત્રેન્દ્રિયની જડાઈ કેટલી છે ? ગૌતમ ! અંગુલનો અસંખ્યાત ભાગ. એમ સ્પર્શનેન્દ્રિય સુધી જાણવું.

ભગવન્ ! શ્રોત્રેન્દ્રિયનો વિસ્તાર કેટલો છે ? અંગુલનો અસંખ્યાતભાગ, એ પ્રમાણે ચક્ષુ અને ઘ્રાણેન્દ્રિયમાં સમજવું. ભગવન્ ! જિહ્વેન્દ્રિયની પૃષ્ઠા - ગૌતમ ! અંગુલ પૃથક્ત્વ, સ્પર્શનેન્દ્રિયની પૃષ્ઠા-ગૌતમ ! શરીર પ્રમાણ વિસ્તાર છે.

ભગવન્ ! શ્રોત્રેન્દ્રિય કેટલા પ્રદેશવાળી છે ? ગૌતમ ! અનંત પ્રદેશી કહી

છે. આ પ્રમાણે સ્પર્શનેન્દ્રિય સુધી કહેવું.

● વિવેચન-૪૨૧ :-

ઈન્દ્રિયો કેટલી છે ? ગૌતમ ! પાંચ-શ્રોત્રેન્દ્રિયાદિ. આ પાંચે ઈન્દ્રિયો બે પ્રકારે છે - દ્રવ્યેન્દ્રિય અને ભાવેન્દ્રિય. તેમાં દ્રવ્યથી નિર્વૃત્તિ અને ઉપકરણ, ભાવથી લબ્ધિ અને ઉપયોગરૂપ બે પ્રકારે છે. આ કથન તત્વાર્થસૂત્રમાં પણ છે. તેમાં નિર્વૃત્તિ-પ્રતિનિયત આકાર વિશેષ, તે બે ભેદે - બાહ્ય અને અભ્યંતર. તેમાં બાહ્ય પાપડી આદિ રૂપ અને વિચિત્ર છે, તે પ્રતિનિયતરૂપે વર્ણવી શકાય તેમ નથી. જેમકે - મનુષ્યના કાન બંને નેત્રની પડખે રહેલ છે અને ભ્રમર કાનના ઉપરના ભાગે સમરેખાએ આવેલ છે. - X - ઈત્યાદિ જાતિભેદે અનેક પ્રકારે બાહ્ય નિર્વૃત્તિ છે. અભ્યંતર નિર્વૃત્તિ બધે પ્રાણીને સરખી જ છે. તેથી તેને આશ્રીને સંસ્થાનાદિ વિષયક સૂત્રો આગળ કહેવાશે. કેવળ સ્પર્શન ઈન્દ્રિયની નિર્વૃત્તિમાં આકૃતિ અપેક્ષાએ બાહ્ય-અભ્યંતરનો ભેદ નથી. - X - તેથી તેના બાહ્ય સંસ્થાન વિશે જ સૂત્ર કહેવાશે. - સ્પર્શનેન્દ્રિયનો કેવા આકાર છે ? આદિ. ખડ્ગસમાન બાહ્ય નિર્વૃત્તિ છે, ખડ્ગધાર સમાન સ્વચ્છ પુદ્ગલોના સમુદાયરૂપ અભ્યંતરનિર્વૃત્તિ છે તેની શક્તિ વિશેષ છે.

આ ઉપકરણરૂપ દ્રવ્યેન્દ્રિય અભ્યંતર નિર્વૃત્તિથી કંઈક ભિન્ન છે, કેમકે શક્તિ અને શક્તિવાળાનો કથંચિત્ ભેદ છે. એ હેતુથી જ અભ્યંતર નિર્વૃત્તિ છતાં દ્રવ્યાદિથી ઉપકરણવિદ્યાત સંભવે છે. જેમકે - મેઘગર્જનાદિ વડે ઉપદ્યાત થતાં પ્રાણીઓ શબ્દાદિ વિષયને જાણવા સમર્થ ન થાય. ભાવેન્દ્રિય બે ભેદે - લબ્ધિ અને ઉપયોગ.

તેમાં શ્રોત્રેન્દ્રિયના વિષયરૂપ આત્મપ્રદેશો સંબંધી તેના આવરણનો જે ક્ષયોપશમ તે લબ્ધિ સ્વસ્વ વિષયમાં લબ્ધિ અનુસાર આત્માનો વ્યાપાર, જેને પ્રણિધાન કહે છે, તે ઉપયોગ.

હવે અભ્યંતર નિર્વૃત્તિને આશ્રીને સંસ્થાનાદિ સૂત્રો-સંસ્થાન સૂત્ર પાઠ સિદ્ધ છે. બાહ્યત્વનું સૂત્ર પણ પાઠ સિદ્ધ છે, બીજે પણ કહેલ છે કે - બધી ઈન્દ્રિયો જાડાઈમાં અંગુલનો અસંખ્યાત ભાગ છે.

(પ્રશ્ન) સ્પર્શનેન્દ્રિયની જાડાઈ અંગુલનો અસંખ્યાતભાગ હોય છરી આદિના ઘાથી શરીરમાં પીડા કેમ થાય ? [સમાધાન] શંકા અયોગ્ય છે. કેમકે સમ્યક્ વસ્તુતત્ત્વનું જ્ઞાન નથી. સ્પર્શનેન્દ્રિયનો વિષય સ્પર્શ છે, ચક્ષુનો રૂપ છે આદિ. છરી આદિના ઘાથી શરીરમાં કેવળ પીડાનો અનુભવ થાય છે. તે દુઃખરૂપ વેદનાને આત્મા જવરાદિ માફક સર્વ શરીર વડે અનુભવે છે. પણ માત્ર સ્પર્શનેન્દ્રિયથી ન ભોગવે.

- ૦ - જે એમ છે તો શીતળ પીણાંથી અંદર શીતસ્પર્શનો અનુભવ થાય, તે કઈ રીતે ઘટી શકે ? આ સ્પર્શન ઈન્દ્રિય સર્વત્ર પ્રદેશ પર્યન્તવર્તી હોય છે. આ વાત મૂળ ટીકાકારે પણ કહેલી છે.

હવે ઈન્દ્રિયના વિસ્તાર સંબંધે પ્રશ્ન - સ્પર્શનેન્દ્રિય સિવાય બાકી ચાર ઈન્દ્રિયનો વિસ્તાર આત્માંગુલથી જાણવો. સ્પર્શનેન્દ્રિયનો ઉત્સેદાંગુલથી જાણવો.

[પ્રશ્ન] ઈન્દ્રિયો શરીરાશ્રિત હોય છે અને શરીર ઉત્સેદાંગુલથી મપાય છે, - X - તો ઈન્દ્રિયોનું માન ઉત્સેદાંગુલ વડે કરવું જોઈએ, આત્માંગુલથી નહીં [સમાધાન] તે અયુક્ત છે. કેમકે જુભ વગેરે ઈન્દ્રિયના વિસ્તારનું માન ઉત્સેદાંગુલથી કરીએ તો ત્રણ ગાઉ આદિ પ્રમાણવાળા મનુષ્યાદિને રસાસ્વાદના વ્યવહારનો ઉચ્છેદ થાય. - X - X - એ પ્રમાણે ઘ્રાણેન્દ્રિય સંબંધે પણ યથાસંભવ ગંધાદિ વ્યવહારનો ઉચ્છેદ જાણવો. તેથી જિહ્વાદિ ચાર ઈન્દ્રિયોના વિસ્તારનું પ્રમાણ આત્માંગુલથી જાણવું, પણ ઉત્સેદાંગુલથી નહીં. બાહ્યકારે પણ કહ્યું છે - ઈન્દ્રિયના પ્રમાણમાં ઉત્સેદાંગુલનો વિકલ્પ જાણવો. તેથી કયાંક તેનું ગ્રહણ થતું નથી. - X - સ્પર્શનેન્દ્રિયના વિસ્તારના પરિમાણમાં ઉત્સેદાંગુલ ગ્રહણ કરવો, બાકીની ઈન્દ્રિયોનું પરિમાણ આત્માંગુલથી થાય છે. - X - X -

હવે કતિપ્રદેશ અવગાહના દ્વાર પ્રતિપાદિત કરે છે -

● સૂત્ર-૪૨૨ :-

ભગવન્ ! શ્રોત્રેન્દ્રિય કેટલા પ્રદેશમાં અવગાહ છે ? તે અસંખ્યાતા પ્રદેશાવગાહ છે. એ પ્રમાણે સ્પર્શનેન્દ્રિય સુધી જાણવું.

ભગવન્ ! આ શ્રોત્ર-ચક્ષુ-ઘ્રાણ-જિહ્વા અને સ્પર્શન ઈન્દ્રિયોમાં અવગાહનાર્થરૂપે, પ્રદેશાર્થરૂપે અને અવગાહનાપ્રદેશાર્થરૂપે કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ? ગૌતમ ! સૌથી થોડી ચક્ષુરિન્દ્રિય અવગાહનાર્થરૂપે છે, શ્રોત્રેન્દ્રિય અવગાહનારૂપે સંખ્યાતગણી, ઘ્રાણેન્દ્રિય અવગાહનાર્થરૂપે સંખ્યાતગણી, જિહ્વેન્દ્રિય અવગાહનાર્થરૂપે અસંખ્યાતગણી, સ્પર્શનેન્દ્રિય અવગાહનાર્થરૂપે સંખ્યાતગણી છે.

પ્રદેશાર્થરૂપે સૌથી થોડી ચક્ષુરિન્દ્રિય છે. શ્રોત્રેન્દ્રિય પ્રદેશાર્થરૂપે સંખ્યાતગણી, ઘ્રાણેન્દ્રિય પ્રદેશાર્થતાથી સંખ્યાતગણી, જિહ્વેન્દ્રિય પ્રદેશાર્થરૂપે સંખ્યાતગણી છે, સ્પર્શનેન્દ્રિય અવગાહનારૂપે સંખ્યાતગણી.

અવગાહના અને પ્રદેશરૂપે - સૌથી થોડી ચક્ષુરિન્દ્રિય અવગાહના રૂપે છે, શ્રોત્રેન્દ્રિય અવગાહનારૂપે સંખ્યાતગણી, ઘ્રાણેન્દ્રિય અવગાહન રૂપે સંખ્યાતગણી, જિહ્વેન્દ્રિય અવગાહન રૂપે અસંખ્યાતગણી, સ્પર્શન ઈન્દ્રિય અવગાહનારૂપે સંખ્યાતગણી, સ્પર્શનેન્દ્રિય અવગાહનાથી ચક્ષુરિન્દ્રિય પ્રદેશ રૂપે અનંતગણી છે, શ્રોત્રેન્દ્રિય પ્રદેશરૂપે સંખ્યાતગણી છે, ઘ્રાણેન્દ્રિય પ્રદેશ રૂપે સંખ્યાતગણી, જિહ્વેન્દ્રિય પ્રદેશરૂપે અસંખ્યાત-ગણી, તેનાથી સ્પર્શનેન્દ્રિય પ્રદેશ રૂપે સંખ્યાતગણી છે.

ભગવન્ ! શ્રોત્રેન્દ્રિયના કર્કશ અને ગુરુ ગુણ કેટલા છે ? ગૌતમ ! અનંતા. એ પ્રમાણે સ્પર્શનેન્દ્રિય સુધી જાણવું. ભગવન્ ! શ્રોત્રેન્દ્રિયના મૃદુ અને લઘુ ગુણો કેટલા છે ? અનંતા, સ્પર્શનેન્દ્રિય સુધી છે.

ભગવન્ ! શ્રોત્ર-ચક્ષુ-ઘ્રાણ-જિહ્વા-સ્પર્શન એ પાંચે ઈન્દ્રિયોના કર્કશાદિ

ગુણો કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ? ગૌતમ ! સૌથી થોડાં ચક્ષુષિન્દ્રિયના કર્કશ-ગુરુ ગુણો છે, શ્રોત્રેન્દ્રિયના કર્કશ-ગુરુ ગુણો અનંતગણાં છે, ઘ્રાણેન્દ્રિયના કર્કશ-ગુરુ ગુણો અનંતગણાં છે, જિહ્વેન્દ્રિયના કર્કશ ગુરુ ગુણો અનંતગણાં છે. સ્પર્શનેન્દ્રિયના કર્કશ ગુરુગુણે અનંતગુણા છે.

મૃદુ લઘુ ગુણોનું અલ્પબહુત્વ - સૌથી થોડાં સ્પર્શન-ઈન્દ્રિયના મૃદુ લઘુ ગુણો છે, તેનાથી જિહ્વેન્દ્રિયના મૃદુ લઘુ ગુણો અનંતગણા, ઘ્રાણેન્દ્રિયના મૃદુ લઘુ ગુણો અનંતગણાં, શ્રોત્રેન્દ્રિયના મૃદુ લઘુ ગુણો અનંતગણાં, ચક્ષુષિન્દ્રિયના મૃદુ લઘુ ગુણો અનંતગુણા.

કર્કશગુરુ ગુણો અને મૃદુ લઘુ ગુણોનું અલ્પબહુત્વ - સૌથી થોડાં ચક્ષુષિન્દ્રિયના કર્કશ-ગુરુ ગુણો, શ્રોત્રેન્દ્રિયના કર્કશ ગુરુ ગુણો અનંત ગણાં, ઘ્રાણેન્દ્રિયના કર્કશ ગુરુ ગુણો અનંતગણાં, જિહ્વેન્દ્રિયના કર્કશ ગુરુ ગુણો અનંતગણાં, સ્પર્શનેન્દ્રિયના કર્કશ ગુરુ ગુણો અનંતગણાં છે. તેના જ મૃદુ-લઘુ ગુણો અનંતગણા, જિહ્વેન્દ્રિયના મૃદુ-લઘુ ગુણો અનંતગુણ, ઘ્રાણેન્દ્રિયના મૃદુ-લઘુ ગુણો અનંતગુણ, શ્રોત્રેન્દ્રિયના મૃદુ લઘુ ગુણો અનંતગુણ, ચક્ષુષિન્દ્રિયના મૃદુ-લઘુ ગુણો અનંતગણાં છે.

● વિવેચન-૪૨૨ :-

સૂત્ર પાઠ સિદ્ધ છે. હવે અલ્પબહુત્વદ્વાર છે - સૌથી થોડી ચક્ષુષિન્દ્રિય અવગાહનાર્થરૂપ છે. તેનાથી શ્રોત્રેન્દ્રિય અવગાહનાર્થરૂપે સંખ્યાતગુણ છે, કેમકે અતિ ઘણાં પ્રદેશની અવગાહના છે, તેનાથી ઘ્રાણેન્દ્રિય અવગાહનારૂપે સંખ્યાતગુણ છે - X - તેનાથી જિહ્વેન્દ્રિય અવગાહનારૂપે અસંખ્યાતગુણ છે, કેમકે તેના વિસ્તાર અંગુલ પૃથકત્વ છે. ક્યાંક સંખ્યાતગુણ પાઠ છે, તે અશુદ્ધ છે. - X - તેનાથી સ્પર્શનેન્દ્રિય સંખ્યાતગુણ છે. કેમકે જિહ્વેન્દ્રિય બે થી નવ અંગુલ પૃથકત્વ છે, જ્યારે સ્પર્શનેન્દ્રિય શરીર પ્રમાણ છે. અહીં ઘણે સ્થાને અસંખ્યાતગુણ પાઠ મળે છે, તે અશુદ્ધ છે - X - આ ક્રમથી પ્રદેશાર્થરૂપે સૂત્ર પણ વિચારવું.

કર્કશ ગુરુ ગુણ આદિ સૂત્રો પાઠ સિદ્ધ છે. પશ્ચાન્નુ પૂર્વીક્રમે પૂર્વ પૂર્વના મૃદુ-લઘુ ગુણો અનંતગુણ જાણવા. કેમકે ઉત્તરોત્તર કર્કશરૂપે અને પૂર્વપૂર્વ અતિક્રમણરૂપે જણાય છે. બંનેના અલ્પબહુત્વમાં સ્પર્શનેન્દ્રિયના કર્કશ-ગુરુ ગુણ કરતાં તેના જ મૃદુ-લઘુ ગુણ અનંત ગુણ છે, કેમકે શરીરમાં ઉપર રહેલા પ્રદેશો શીત, તાપાદિના સંબંધથી કર્કશ હોય, તે સાચા બીજા શરીરમાં રહેલા ઘણાં મૃદુ હોય છે.

આ સંસ્થાનાદિ અલ્પબહુત્વ સુધીના દ્વારો નૈરયિકમાં -

● સૂત્ર-૪૨૩ :-

ભગવન્ ! નૈરયિકોની કેટલી ઈન્દ્રિયો છે ? ગૌતમ ! પાંચ-શ્રોત્ર યાવત્ સ્પર્શન. ભગવન્ ! શ્રોત્રેન્દ્રિય કેવા આકારે છે ? કદંબ પુષ્પના આકારે છે. એ પ્રમાણે સામાન્ય ઈન્દ્રિયોની વક્તવ્યતા માફક નૈરયિકોની અલ્પબહુત્વ સુધી

કહેવી. પણ વિશેષ એ કે - નૈરયિકોની સ્પર્શનેન્દ્રિય કેવા આકારે છે ? ગૌતમ ! સ્પર્શનેન્દ્રિય બે ભેદે - ભવધારણીય, ઉત્તરવૈક્રિય. ભવધારણીય સ્પર્શનેન્દ્રિય હુંડકાકાર, ઉત્તર વૈક્રિય પણ તેમજ છે.

ભગવન્ ! અસુરકુમારને કેટલી ઈન્દ્રિયો છે ? - પાંચ. એ પ્રમાણે સામાન્ય ઈન્દ્રિયો માફક બંને પ્રકારે અલ્પબહુત્વ કહેવું. પણ તેઓને સ્પર્શનેન્દ્રિય બે પ્રકારે છે - ભવધારણીય, ઉત્તરવૈક્રિય. તેમાં ભવધારણીય સમયતુરમ્ આકારે છે, ઉત્તર વૈક્રિય વિવિધાકારે છે. બાકી બધું પૂર્વવત્ જાણવું, આ પ્રમાણે સ્તાનિતકુમાર સુધી સમજવું.

ભગવન્ ! પૃથ્વીકાયિકને કેટલી ઈન્દ્રિયો છે ? સ્પર્શનેન્દ્રિય એક. ભગવન્ ! તે કયા આકારે રહેલી છે ? મયુર ચંદ્ર સંસ્થાને છે. ભગવન્ ! તેનું બાહ્ય કેટલું છે ? ગૌતમ ! અંગુલના અસંખ્યાત ભાગ પ્રમાણ છે. ભગવન્ ! તેનો વિસ્તાર કેટલો છે ? શરીરપ્રમાણ માત્ર. ભગવન્ ! તે કેટલા પ્રદેશવાળી છે ? ગૌતમ ! અનંત પ્રદેશી છે. ભગવન્ ! તે કેટલા પ્રદેશોની અવગાહનાવાળી છે ? ગૌતમ ! અસંખ્યાત પ્રદેશોની. ભગવન્ ! તે પૃથ્વીકાયિકોની સ્પર્શનેન્દ્રિય અવગાહના, પ્રદેશ અને અવગાહના-પ્રદેશરૂપે કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષ છે ?

ગૌતમ ! સૌથી થોડી પૃથ્વી સ્પર્શનેન્દ્રિય અવગાહના રૂપે છે, તે જ પ્રદેશાર્થરૂપે અનંતગુણ, [અવગાહના-પ્રદેશ સૂત્રમાં નોંધ્યા નથી] ભગવન્ ! પૃથ્વી સ્પર્શનેન્દ્રિયના કેટલા કર્કશ-ગુરુ ગુણો છે ? ગૌતમ ! અનંતા. એ રીતે મૃદુ-લઘુ ગુણો પણ જાણવા. ભગવન્ ! એ પૃથ્વી સ્પર્શનેન્દ્રિયના કર્કશ-ગુરુ ગુણો, મૃદુ-લઘુ ગુણોમાં કોણ કોનાથી અલ્પાદિ છે ? તેમાં સૌથી થોડાં કર્કશ-ગુરુ ગુણો છે, મૃદુ-લઘુ ગુણો અનંતા છે.

એ પ્રમાણે અપ્કાયિક યાવત્ વનસ્પતિકાયિકો જાણવા. પણ સંસ્થાનમાં આટલું વિશેષ - અપ્કાયિકની સ્તિબુક આકૃતિ છે, તેઉકાયિકની સોયના જત્યા જેવી, વાયુકાયિકોની ધ્વજા જેવી, વનસ્પતિ કાયિકોની અનેક પ્રકારના આકારવાળી સ્પર્શનેન્દ્રિય જાણવી.

ભગવન્ ! બેઈન્દ્રિયોને કેટલી ઈન્દ્રિયો હોય છે ? ગૌતમ ! બે ઈન્દ્રિયો - જિહ્વેન્દ્રિય, સ્પર્શનેન્દ્રિય. બંનેનું સંસ્થાન, જડાઈ, વિસ્તાર, પ્રદેશો અને અવગાહના, સામાન્ય ઈન્દ્રિયો માફક કહેવી. પણ સ્પર્શનેન્દ્રિય હુંડક સંસ્થાનની આકૃતિ જેવી છે. ભગવન્ ! બેઈન્દ્રિયોની જિહ્વેન્દ્રિય અને સ્પર્શનેન્દ્રિયમાં અવગાહનારૂપે, પ્રદેશરૂપે, અવગાહના-પ્રદેશરૂપે કોણ કોનાથી અલ્પ આદિ છે ? ગૌતમ ! બેઈન્દ્રિયોની જિહ્વેન્દ્રિય અવગાહનારૂપે સૌથી અલ્પ છે, અવગાહનારૂપે સંખ્યાતગુણ છે, પ્રદેશાર્થરૂપે-બેઈન્દ્રિયોની જિહ્વેન્દ્રિય પ્રદેશરૂપે સૌથી અલ્પ છે, પ્રદેશરૂપે સંખ્યાતગુણ છે, અવગાહના-પ્રદેશાર્થરૂપે બેઈન્દ્રિયોની

જિહ્વા અવગાહના રૂપે અલ્પ, સ્પર્શનેન્દ્રિય અવગાહનાથી સંખ્યાતગુણ છે. તેનાથી જિહ્વેન્દ્રિય પ્રદેશરૂપે અનંતગુણ છે, તેથી સ્પર્શનેન્દ્રિય પ્રદેશારૂપે સંખ્યાતગુણ છે.

ભગવન્ ! બેઈન્દ્રિયોની જિહ્વેન્દ્રિયના કેટલા કર્કશ-ગુરુ ગુણો છે ? ગૌતમ ! અનંતા. એ પ્રમાણે સ્પર્શનેન્દ્રિયના પણ જાણવા. એ પ્રમાણે મૃદુ-લઘુ ગુણો સંબંધે જાણવું. ભગવન્ ! બેઈન્દ્રિયોની જિહ્વેન્દ્રિય અને સ્પર્શનેન્દ્રિયના કર્કશ-ગુરુ ગુણો, મૃદુ-લઘુ ગુણો તથા કર્કશ-ગુરુ મૃદુ-લઘુ ગુણોમાં કોણ કોનાથી અલ્પ આદિ છે ?

ગૌતમ ! બેઈન્દ્રિયોની જિહ્વેન્દ્રિયના કર્કશ-ગુરુ ગુણો સૌથી થોડાં છે, સ્પર્શનેન્દ્રિયના કર્કશ-ગુરુ ગુણો અનંતગુણા છે, સ્પર્શન ઈન્દ્રિયના મૃદુ-લઘુ ગુણો તેનાથી અનંત ગુણો છે. તેનાથી જિહ્વેન્દ્રિયના મૃદુ-લઘુ ગુણો અનંતગણાં છે. એ પ્રમાણે ચંદ્રિયો સુધી જાણવું. પરંતુ ઈન્દ્રિયની સંખ્યામાં વૃદ્ધિ કરવી. તેઈન્દ્રિયોને દ્વાલેન્દ્રિય સૌથી અલ્પ છે, ચંદ્રિયોને ચક્ષુઈન્દ્રિય અલ્પ છે, બાકી બધુ પૂર્વવત્. પંચેન્દ્રિય તિર્યચો અને મનુષ્યોને નૈરયિકોની જેમ કહેવું. પણ સ્પર્શન ઈન્દ્રિય છ પ્રકારના સંસ્થાનાકારે છે. તે આ રીતે - સમચતુરસ્ર, ન્યગ્રોઘ પરિમંડલ, સાદિ, કુબ્જ, વામન અને હુંડ.

વ્યંતર, જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિકોને અસુરકુમારવત્ કહેવા.

● વિવેચન-૪૨૩ :-

સૂત્ર મુગમ છે. નૈરયિકોને સ્પર્શનેન્દ્રિય કેટલા આકારે છે ? નૈરયિકોનું શરીર બે પ્રકારે - ભવધારણીય, ઉત્તરવૈકિય. ભવસ્વભાવથી જ જેની પાંખ મૂળથી જ તોડી નાંખી છે, ડોક વગેરેના રુંવાટા ઉખેડી નાંખ્યા છે, એવા પક્ષીના શરીર પેઠે અતિ બીભત્સાકારે છે. ઉત્તર વૈકિય છે, તે પણ હુંડક સંસ્થાનવાળું છે - X - X -

અસુરકુમાર સૂત્રમાં તથાસ્વભાવથી ભવધારણીય સમચતુરસ્ર સંસ્થાન છે, ઉત્તરવૈકિય અનેક આકૃતિવાળું છે. ઈત્યાદિ - X -

● સૂત્ર-૪૨૪ :-

ભગવન્ ! સ્પૃષ્ટ શબ્દોને સાંભળે કે અસ્પૃષ્ટ શબ્દોને સાંભળે ? ગૌતમ ! સ્પૃષ્ટ શબ્દોને સાંભળે, અસ્પૃષ્ટ શબ્દોને નહીં. ભગવન્ ! સ્પૃષ્ટ રૂપોને જુએ કે અસ્પૃષ્ટ ? ગૌતમ ! સ્પૃષ્ટ રૂપોને ન જુએ. અસ્પૃષ્ટને જુએ. એ પ્રમાણે ગંધ, રસ અને સ્પર્શને પણ જાણવા. માત્ર રસ આસ્વાદે છે, સ્પર્શ સંવેદે છે એવો આલાવો કહેવો.

ભગવન્ ! પ્રવિષ્ટ શબ્દોને સાંભળે છે કે અપ્રવિષ્ટ શબ્દોને ? ગૌતમ ! પ્રવિષ્ટને જ સાંભળે. એ પ્રમાણે સ્પૃષ્ટની માફક પ્રવિષ્ટ કહેવું.

● વિવેચન-૪૨૪ :-

સ્પૃષ્ટ દ્વાર કહે છે - અહીં શ્રોત્રેન્દ્રિય એ કર્તૃવાચક પદ અર્થાપતિગમ્ય છે.

તેથી, ભગવન્ ! “શ્રોત્રેન્દ્રિય સ્પૃષ્ટ શબ્દોને સાંભળે છે ?” સ્પૃષ્ટ ધૂળના કણની જેમ જેનો શ્લેષાત્મક સંબંધ થાય તે સ્પૃષ્ટ - સ્પર્શ માત્રને પ્રાપ્ત થયેલ. જેના વડે અર્થોનું પ્રતિપાદન કરાય તે શબ્દો, તેને સાંભળે ? અર્થાત્ શ્રોત્રેન્દ્રિય સ્પૃષ્ટ માત્ર શબ્દ દ્રવ્યને જાણે છે, પણ દ્વાલેન્દ્રિયાદિ માફક બદ્ધસ્પૃષ્ટ દ્રવ્યને નહીં. કેમકે શબ્દ દ્રવ્યો દ્વાલેન્દ્રિયાદિના વિષયભૂત દ્રવ્ય કરતાં સૂક્ષ્મ છે અને ઘણાં છે અને તે ક્ષેત્રસ્થ શબ્દ યોગ દ્રવ્યને વાસિત કરનારા છે. - X - તેથી આત્મપ્રદેશોની સાથે સ્પૃષ્ટ માત્ર નિવૃત્તિ ઈન્દ્રિયમાં પ્રવેશ કરીને જહી ઉપકરણેન્દ્રિયની શક્તિને વ્યક્ત કરે છે. વળી શ્રોત્રેન્દ્રિય સ્વવિષયજ્ઞાનમાં દ્વાલેન્દ્રિયથી વધું સમર્થ છે. તેથી સ્પૃષ્ટ માત્ર દ્રવ્યને જાણે છે, પણ આત્મપ્રદેશ સાથે સંબંધ ન પ્રાપ્ત થયેલા દ્રવ્યોને જાણતી નથી, કેમકે તેનો સ્વભાવ શ્રોત્રેન્દ્રિયને પ્રાપ્ત વિષયને જાણવાનો છે. આ વિશે નંદિસૂત્ર ટીકાદિમાં ચર્ચા છે.

સ્પૃષ્ટરૂપ-ચક્ષુ સ્પૃષ્ટ રૂપને ન જુએ, પણ અસ્પૃષ્ટ રૂપને જુએ, કેમકે ચક્ષુ અપ્રાપ્ત વિષયને ગ્રહણ કરે છે - X - ગંધાદિ વિષય સૂત્રો સ્પૃષ્ટ છે, પણ બદ્ધ સ્પૃષ્ટ ગંધને સુંઘે છે, આવશ્યક નિર્યુક્તિમાં કહ્યું છે - સ્પૃષ્ટ શબ્દ સાંભળે છે, અસ્પૃષ્ટ રૂપને જુએ છે. ગંધ, રસ, સ્પર્શ બદ્ધ સ્પૃષ્ટને જાણે છે. સ્પૃષ્ટ એટલે પૂર્વવત્ આત્મ પ્રદેશોની સાથે સંબંધ માત્ર પ્રાપ્ત, બદ્ધ એટલે આત્મપ્રદેશે અપનાવેલ. - X - બદ્ધ સ્પૃષ્ટ એટલે બદ્ધરૂપ થયેલા સ્પૃષ્ટ વિષયને જાણે છે. અન્યને નહીં, કેમકે ગંધાદિદ્રવ્યો બાહર સ્થૂળ છે, અલ્પ છે, વાસક નથી. વળી દ્વાલેન્દ્રિયો પણ શ્રોત્રેન્દ્રિયની અપેક્ષાએ મંદ શક્તિશાળી છે.

હવે પ્રવિષ્ટ-અપ્રવિષ્ટનો વિચાર કરે છે - સૂત્ર પાઠ સિદ્ધ છે - માત્ર, સ્પર્શ શરીરમાં ધૂળના કણ માફક થાય, પ્રવેશ મુખમાં કોળીયા માફક થાય. શબ્દાર્થ ભેદ છે. - X - હવે વિષયપરિમાણ નિરૂપણ -

● સૂત્ર-૪૨૫ :-

ભગવન્ ! શ્રોત્રેન્દ્રિયનો કેટલો વિષય છે ? ગૌતમ ! જઘન્ય અંગુલનો અસંખ્યાત ભાગ, ઉત્કૃષ્ટથી ૧૨-યોજનથી આવેલ અછિન્ન, પુદ્ગલરૂપ પ્રવિષ્ટ શબ્દોને સાંભળે છે. ભગવન્ ! ચક્ષુ ઈન્દ્રિયનો કેટલો વિષય છે ? ગૌતમ ! જઘન્ય અંગુલનો અસંખ્યાત ભાગ, ઉત્કૃષ્ટ સાધિક લાખ યોજન અછિન્ન પુદ્ગલરૂપ અસ્પૃષ્ટ, અપ્રવિષ્ટ રૂપને જુએ છે. દ્વાલેન્દ્રિયનો કેટલો વિષય છે ? ગૌતમ ! જઘન્યથી અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ, ઉત્કૃષ્ટની નવ યોજનથી આવેલ અછિન્ન પુદ્ગલરૂપ સ્પૃષ્ટ અને પ્રવિષ્ટ ગંધને સુંઘે છે, એ પ્રમાણે બાકી બે ઈન્દ્રિયો જાણવી.

● વિવેચન-૪૨૫ :-

આ સૂત્રમાં શ્રોત્રાદિ ઈન્દ્રિયો પ્રાપ્ત વિષયને ગ્રહણ કરતી હોવાથી અંગુલના અસંખ્યાત ભાગથી આવેલ શબ્દને સાંભળે છે નેત્ર અપ્રાપ્ત વિષયને જાણે છે, તેથી જઘન્યથી અંગુલના સંખ્યાતા ભાગ જેટલા દૂર રહેલ વિષયને જુએ છે, પણ તેથી

નજીકના વિષયને ન જાણે, તેથી અત્યંત નીકટ રહેલ અંજન, રજ, નેત્રમેલને ચક્ષુ ન જોઈ શકે. નેત્ર સિવાય શેષ ઈન્દ્રિયોનો વિષય જઘન્યથી અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ છે, નેત્રનો અંગુલનો સંખ્યાતમો ભાગ છે, ઉત્કૃષ્ટથી શ્રોત્ર ઈન્દ્રિય બાર યોજનથી આવેલ અછિન્ન, અવ્યવહિત, અન્ય શબ્દો વડે અથવા વાયુ આદિથી જેની શક્તિ નથી હણાઈ તે પુદ્ગલને સાંભળે છે. આ કથનથી “શબ્દ પૌદ્ગલિક છે, પણ આકાશનો ગુણ નથી” એમ પ્રતિપાદન કર્યું. ‘શબ્દ પૌદ્ગલિક છે’ તે તત્ત્વાર્થ ટીકાથી જાણવું.

સ્પૃષ્ટ માત્ર - શરીરમાં લાગેલ ધૂળ માફક સ્પર્શ માત્રને પ્રાપ્ત અને પ્રવિષ્ટ - નિર્વૃત્તિ ઈન્દ્રિયમાં પ્રવેશેલ શબ્દોને સાંભળે પણ બાર યોજનની આગળથી આવેલ શબ્દોને સાંભળતી નથી કેમકે આગળથી આવેલા શબ્દોના મંદ પરિણામ થાય છે. બાર યોજન આગળથી આવેલ શબ્દ પુદ્ગલો તથાસ્વભાવથી મંદ પરિણામવાળા થાય છે, જેથી પોતાના વિષયનું શ્રોત્રજ્ઞાન ઉત્પન્ન કરવા સમર્થ નથી. શ્રોત્રેન્દ્રિયનું પણ તેવા પ્રકારનું વધારે અદ્ભૂત બળ નથી.

ચક્ષુરિન્દ્રિય ઉત્કૃષ્ટથી કંઈક અધિક લાભ યોજનથી આરંભી અછિન્ન, અવ્યવહિત-અંતર રહિત, અસ્પૃષ્ટ-દૂર રહેલ અને એ જ કારણથી અપ્રવિષ્ટ પુદ્ગલસ્વરૂપ રૂપને જુએ છે. કેમકે તેથી આગળ અવ્યવહિતરૂપ હોય તો પણ તેને જોવામાં ચક્ષુરિન્દ્રિયની શક્તિ નથી. અહીં અંગુલ ત્રણ પ્રકારે છે, તે આ રીતે - આત્માંગુલ, ઉત્સેદાંગુલ, પ્રમાણાંગુલ. તેમાં જે મનુષ્યો જે કાળે હોય ત્યારે તેઓનું માન-રૂપ જે અંગુલ તે આત્માંગુલ, તે અનિયત પ્રમાણવાળું હોય છે.

પરમાણુ, પ્રસરેણુ, રથરેણુ, વાલાગ્ર, લીખ, જૂ, યવ તે બધાં ઉત્તરોત્તર આઠગણા વધારે છે, એવો ઉત્સેદાંગુલ હોય છે. ઉત્સેદાંગુલ હજાર ગણો થાય ત્યારે પ્રમાણાંગુલ થાય છે અને તે ઉત્સેદાંગુલને બમણો કરતાં ભગવંતે મહાવીરનો આત્માંગુલ થાય છે. એવા પ્રકારનો ત્રીજો પ્રમાણાંગુલ છે. તેમાં આત્માંગુલથી તે કાળના વાવ, કુવાદિ વસ્તુ, ઉત્સેદાંગુલ વડે મનુષ્ય, તિર્યચ, દેવ, નારકોના, શરીરો, પ્રમાણાંગુલથી પૃથ્વી અને વિમાનો મપાય છે.

ઈન્દ્રિયના વિષયનું પરિમાણ આત્માંગુલથી કરવું. તે જ પ્રમાણે ચક્ષુરિન્દ્રિયના વિષયના પરિમાણના વિચારમાં ભાષ્યકાર કહે છે - નેત્ર અને મન અપ્રાપ્તકારી છે. નેત્રના વિષયનું પરિમાણ આત્માંગુલ વડે કંઈક અધિક લાભ યોજન છે.

(પ્રશ્ન) શરીરનું પ્રમાણ ઉત્સેદાંગુલથી કરાય છે, તો - X - ઈન્દ્રિયનું વિષય પરિમાણ ઉત્સેદાંગુલથી કરવું જોઈએ, આત્માંગુલ વડે કરવાનું કેમ કહો છો ? આત્માંગુલથી માન કરવામાં દોષ નથી, - X - કેમકે વિષય પરિમાણ શરીરથી અન્ય છે, આ વાત ભાષ્યકારે પણ કહી છે. જો ઈન્દ્રિયોના વિષયોનું પરિમાણ ઉત્સેદાંગુલથી થાય તો ૫૦૦ ધનુષાદિ પ્રમાણવાળા મનુષ્યોના વિષય વ્યવહારનો વિચ્છેદ થાય. તે આ રીતે - જે ભરતનો આત્માંગુલ છે, તે પ્રમાણ અંગુલ બરોબર છે, તે પ્રમાણાંગુલ

હજાર ઉત્સેદાંગુલથી થાય છે. કેમકે હજારગુણા ઉત્સેદાંગુલની બરાબર પ્રમાણાંગુલ છે. તેથી ભરતાદિ ચક્રવર્તીની અયોધ્યાદિ નગરી અને સ્કંધાવાર આત્માંગુલ વડે બાર યોજન પ્રમાણ સિદ્ધાંતમાં પ્રસિદ્ધ છે. તેનું ઉત્સેદાંગુલથી માન કરવામાં આવે તો અનેક હજાર યોજન થાય. એમ થવાથી આયુધ શાળા વગેરે સ્થળે વગાડેલ ભેરી આદિનું શ્રવણ નહીં થાય કેમકે શ્રોત્રેન્દ્રિય બાર યોજનથી આવેલા શબ્દને ગ્રહણ કરે છે. વળી સર્વ નગર વ્યાપી અને બધી છાવણીમાં વ્યાપ્ત થનાર વિજય સૂચક ઢક્કા વગેરે શબ્દ આગમમાં કહ્યો છે, તે પ્રકારે જ મનુષ્યનો વ્યવહાર થાય છે, તેથી આગમ પ્રસિદ્ધ ૫૦૦ ધનુષ્ આદિ પ્રમાણ શરીરવાળા મનુષ્યોના વિષય વ્યવહારનો ઉચ્છેદ ન થાય તે માટે આત્માંગુલ વડે ઈન્દ્રિયોના વિષયનું પરિમાણ જાણવું, ઉત્સેદાંગુલથી નહીં.

એ રીતે પૂર્વે જે કહ્યું કે - “શરીરાશ્રિત ઈન્દ્રિયો છે માટે તેઓના વિષયનું પરિમાણ ઉત્સેદાંગુલથી કરવું જોઈએ” તે અચુક્ત છે. કેમકે કેટલીક ઈન્દ્રિયોના પણ વિસ્તારનું પરિમાણ આત્માંગુલ વડે સ્વીકારેલ છે. - X - માટે સર્વ ઈન્દ્રિયોના વિષયનું પરિમાણ આત્માંગુલ વડે જ થાય છે, એમ સિદ્ધ થાય છે.

(પ્રશ્ન) પ્રકૃત સૂત્રમાં કહેલ ચક્ષુરિન્દ્રિયના વિષયનું પરિમાણ ઘટતું નથી, કેમકે બીજે તે પરિમાણ અધિક કહેલ છે. તે આ રીતે - પુષ્કરવરદ્વીપાર્દ્ધમાં માનુષોત્તર પર્વત પાસે રહેનાર મનુષ્યો કર્કસંક્રાંતિના દિવસે પ્રમાણાંગુલથી સાધિક ૨૧-લાખ યોજન દૂર રહેલા સૂર્યને જુએ છે. ત્યાં કહે છે કે - ૨૧,૩૪,૫૩૭ યોજન નેત્રના વિષયનું પરિમાણ પુષ્કરવરદ્વીપના અર્ધ ભાગમાં રહેનારા મનુષ્યોને પૂર્વ-પશ્ચિમ દિશાએ જુદું-જુદું જાણવું આદિ. તો આ પ્રસ્તુત સૂત્ર આત્માંગુલ વડે પણ કેમ ઘટી શકે ? કેમકે પ્રમાણાંગુલથી પણ અનિયતપણું થાય છે. - X - તેથી ચક્ષુરિન્દ્રિય વિષય પરિમાણ જેમ શ્રુતમાં કહ્યું છે તેમ આત્માંગુલ, ઉત્સેદાંગુલ અને પ્રમાણાંગુલમાંના કોઈપણ વડે ચુક્ત નથી.

(સમાધાન) એ વાત સત્ય છે, પણ આ સૂત્ર કેવળ પ્રકાશ કરવા યોગ્ય વિષયની અપેક્ષાએ સમજવું. પણ પ્રકાશક વિષયની અપેક્ષાએ ન સમજવું. અહીં સૂર્ય પ્રકાશક વિષય છે, માટે પ્રકાશક વસ્તુના વિષયનું પરિમાણ અધિક હોય તો પણ દોષ નથી.

(પ્રશ્ન) એ પ્રમાણે શી રીતે જાણી શકાય ? - પૂર્વાચાર્યો વડે કરેલા વ્યાખ્યાનથી જાણી શકાય છે. કેમકે મહાબુદ્ધિવંત પુરુષો કાલિક શ્રુતની વ્યાખ્યા પૂર્વાચાર્યોએ કરેલા વ્યાખ્યાનને અનુસરીને કરે છે. પણ માત્ર અક્ષર રચના પ્રમાણે નહીં. બીજે પણ કહે છે -

જેમ સૂત્રમાં કહ્યું છે તેમજ હોય અને તેમાં વિચાર કરવાનો ન હોય તો પ્રધાન દૈષ્ટિવાળા પુરુષોએ કાલિક સૂત્રના અનુયોગનો ઉપદેશ કેમ કર્યો છે ? માટે સૂત્રમાં વિચારણા આવશ્યક છે, તેથી પૂર્વાચાર્યના વ્યાખ્યાનથી પ્રસ્તુત સૂત્રનો વિરોધ નથી.

ભાષ્યકાર પણ કહે છે કે - આ સૂત્રનો અભિપ્રાય પ્રકાશનીય વસ્તુની અપેક્ષાએ છે, પણ પ્રકાશક વસ્તુની અપેક્ષાએ નથી. - X -

દ્વાલેન્દ્રિય, જિહ્વેન્દ્રિય, સ્પર્શનેન્દ્રિયો ઉત્કૃષ્ટથી નવ યોજનથી આવેલ અછિન્ન બીજા દ્રવ્યોથી અપ્રતિહત શક્તિવાળા ગંધાદિ વિષયોને જાણે છે, પણ તેથી આગળથી આવેલ વિષયને જાણતી નથી. કેમકે તે ગંધાદિ વિષયો મંદપરિણામવાળા થઈ જાય છે અને તેવા પ્રકારની દ્વાલેન્દ્રિયાદિ, મંદ પરિણામવાળા ગંધાદિ વિષયોને જાણવાને અસમર્થ છે. ભાષ્યકારે પણ કહેલ છે.

ઈન્દ્રિય વિષયાધિકારમાં પણ આ સૂત્ર છે -

● સૂત્ર-૪૨૬ :-

ભગવન્! મારણાંતિક સમુદ્ઘાતને પ્રાપ્ત ભાવિત આત્મા અણગારના જે ચરમ નિર્જરા પુદ્ગલો છે તે હે આયુષ્યમાન્! સૂક્ષ્મ કહ્યા છે? સર્વલોકમાં અવગાહીને રહે છે? ગૌતમ! તેમ જ છે. ભગવન્! છન્નસ્થ મનુષ્ય તે નિર્જરા પુદ્ગલોનું અન્યત્વ, નાનાત્વ, હીનત્વ, તુચ્છત્વ, ગુરુત્વ, લઘુત્વ જાણે છે, જુઓ છે?

ગૌતમ! તે અર્થયુક્ત નથી. ભગવન્! એમ કેમ કહો છો? - X - ગૌતમ! કોઈ દેવ તે નિર્જરા પુદ્ગલોનું અન્યત્વ, ભિન્નત્વ, હીનત્વ, તુચ્છત્વ, ગુરુત્વ, લઘુત્વ જાણતો કે દેખતો નથી. તે માટે કહેવાય છે કે છન્નસ્થ મનુષ્ય તે નિર્જરા પુદ્ગલોનું કંઈપણ અન્યત્વાદિ જાણતો નથી. એ પ્રમાણે હે આયુષ્યમાન્! તે પુદ્ગલો સૂક્ષ્મ કહ્યા છે અને સર્વલોકને અવગાહીને રહે છે.

ભગવન્! નૈરયિકો તે નિર્જરાપુદ્ગલોને જાણે છે, જુઓ છે? અને તેનો આહાર કરે છે? અથવા જાણતો - જોતા નથી અને આહાર કરે છે? ગૌતમ! નૈરયિકો નિર્જરા પુદ્ગલોને જાણતા નથી, જોતા નથી અને તેનો આહાર કરે છે. એ પ્રમાણે યાવત્ પંચેન્દ્રિય તિર્યચો સુધી જાણવું.

ભગવન્! મનુષ્યો તે નિર્જરાપુદ્ગલોને શું જાણે છે, જુઓ છે, તેનો આહાર કરે છે? અથવા જાણતા નથી, જોતા નથી, આહાર કરે છે? ગૌતમ! કેટલાંક જાણે છે, જુઓ છે, આહાર કરે છે, કેટલાંક જાણતા નથી, જોતા નથી, આહાર કરે છે. ભગવન્! આવું કેમ કહો છો? ગૌતમ! મનુષ્યો બે પ્રકારે - સંઙ્ગીભૂત અને અસંઙ્ગીભૂત. તેમાં જે અસંઙ્ગીભૂત છે તે જાણતા નથી, જોતા નથી, આહાર કરે છે. જે સંઙ્ગીભૂત છે, તે બે પ્રકારના - ઉપયુક્ત અને અનુપયુક્ત. તેમાં જે અનુપયુક્ત છે તે જાણતા નથી, જોતા નથી, આહાર કરે છે. જે ઉપયુક્ત છે તે જાણે છે, જુઓ છે, આહાર કરે છે. તેથી કહ્યું કે કેટલાંક ન જાણે, ન જુઓ, આહારે અને કેટલાંક જુઓ, જાણે, આહાર કરે છે.

વ્યંતર અને જ્યોતિષ્કો નૈરયિકોની માફક જાણવા.

ભગવન્! વૈમાનિકો, તે નિર્જરાપુદ્ગલોને જાણે છે, જુઓ છે, આહાર કરે છે? ગૌતમ! મનુષ્યો માફક જાણવા. પરંતુ વૈમાનિકો બે ભેદે છે -

માચીમિથ્યાદૈષ્ટિ ઉપપન્નક, અમાચી સમ્યગ્દૈષ્ટિ ઉપપન્નક. તેમાં જે માચીમિથ્યાદૈષ્ટિ ઉપપન્નક છે, તે જાણતા નથી, જોતા નથી. પણ આહાર કરે છે. જે અમાચી સમ્યગ્દૈષ્ટિ ઉપપન્નક છે તે બે પ્રકારના છે - અનંતરોપપન્ન અને પરંપરોપપન્ન. અનંતરોપપન્ન છે તે જાણતા-જોતા નથી અને આહાર કરે છે. જે પરંપરોપપન્ન છે તે બે પ્રકારે છે - પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા. તેમાં અપર્યાપ્તા છે તે જાણતા નથી, જોતા નથી અને આહાર કરે છે. જે પર્યાપ્તા છે તે બે પ્રકારે છે - ઉપયુક્ત અને અનુપયુક્ત. તેમાં જે અનુપયુક્ત છે, તે જાણતા નથી - જોતા નથી અને આહાર કરે છે, જે ઉપયુક્ત છે, તે જાણે છે, જુઓ છે, આહાર કરે છે. તેથી કહ્યું કે કેટલાંક જાણે છે - જુઓ છે - આહાર કરે છે. કેટલાંક જાણતા-જોતા નથી, આહાર કરે છે.

● વિવેચન-૪૨૬ :-

જેને દ્રવ્યથી અને ભાવથી અગાર - ઘર નથી તે અણગાર - સંચત, જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર-તપ વિશેષથી જેનો આત્મા ભાવિત - વાસિત થયેલો છે એવા મરણ સમુદ્ઘાતથી સમવહત સાધુના જે ચરમ - શૈલેશીકાળના અંત્ય સમયના નિર્જરાપુદ્ગલો - કર્મભાવ રહિત થયેલા પરમાણુઓ છે તે પુદ્ગલો નિશ્ચય અર્થમાં છે. અવશ્ય સૂક્ષ્મ-ચક્ષુ આદિ ઈન્દ્રિયના વિષયરહિત કહ્યાં છે? હે આયુષ્યમાન્ શ્રમણ એ ગૌતમે ભગવંતને કરેલું સંબોધન છે. તથા એ નિશ્ચિત છે કે તે પુદ્ગલો સર્વલોકમાં અવગાહીને - સ્પર્શ કરીને રહે છે? ગૌતમે પ્રશ્ન કરતાં ભગવંતે ઉત્તર આપ્યો, હે ગૌતમ! અવશ્ય એમ જ છે.

ભગવન્! છન્નસ્થ મનુષ્ય તે નિર્જરાપુદ્ગલોનું અન્યત્વ જાણે-જુઓ આદિ પ્રશ્નને શો અવકાશ છે? અહીં પૂર્વે કહેલ હતું કે સ્પૃષ્ટ અને પ્રવિષ્ટ શબ્દ દ્રવ્યો સાંભળે છે, ઈત્યાદિ નિર્જરાપુદ્ગલો પણ સર્વલોકનો સ્પર્શ કરે છે, તો તેઓનો પણ શ્રોત્રાદિમાં સ્પર્શ અને પ્રવેશ શું નથી થતો? તેથી પ્રશ્ન કરે છે - ભગવન્! છન્નસ્થ મનુષ્ય, અહીં છન્નસ્થનું ગ્રહણ કેવલીનો નિષેધ કરવા માટે છે, કેમકે કેવળજ્ઞાની બધા આત્મપ્રદેશો વડે સર્વ જાણે છે અને જુઓ છે. - X - છન્નસ્થ અંગોપાંગનામકર્મ વિશેષ વડે સંસ્કારને પ્રાપ્ત થયેલ ઈન્દ્રિયો દ્વારા જ જાણે છે - જુઓ છે. તેથી છન્નસ્થનું ગ્રહણ છે. આ હેતુથી જ અહીં વિશિષ્ટ અવધિજ્ઞાન રહિત છન્નસ્થનું ગ્રહણ કરવાનું છે, તે નિર્જરાપુદ્ગલોનું અન્યાપણું એટલે બે સાધુઓના જે નિર્જરાપુદ્ગલો છે, તેઓનું પરસ્પર ભિન્નપણું, નાનાત્વ-બીજાની અપેક્ષા સિવાય એકના જ નિર્જરા પુદ્ગલોનું વર્ણાદિનું વિચિત્રપણું, અવમત્વ-હીનપણું, તુચ્છત્વ-નિઃસારપણું છે. ભગવંત કહે છે - તે અર્થ યુક્ત નથી, કેમકે છન્નસ્થ મનુષ્ય તે નિર્જરાપુદ્ગલોનું અન્યત્વાદિ જાણતો અને જોતો નથી. એ સંબંધે પ્રશ્ન કરે છે-

કોઈ કર્મપુદ્ગલ સંબંધી અવધિજ્ઞાનરહિત દેવ છે, જે તે નિર્જરાપુદ્ગલોનું કંઈપણ અન્યાપણું વગેરે જાણતો નથી, જોતો નથી અર્થાત્ દેવોને મનુષ્યો કરતાં વધુ

સામર્થ્યશાળી ઈન્દ્રિયો હોય છે, તેમાં દેવ પણ જાણતો નથી, જોતો નથી, તો મનુષ્ય માટે તો શું કહેવું? એટલા પ્રમાણ વડે તે નિર્જરાપુદ્ગલો સૂક્ષ્મ કહ્યા. તે એવા પ્રકારના અત્યંત સૂક્ષ્મ પુદ્ગલો સર્વ લોકને અવગાહીને રહે છે, પણ તે બાદરૂપ પુદ્ગલો નથી - X - તે નિર્જરા પુદ્ગલો સર્વ લોકસ્પર્શી છે, તેથી પણ પ્રશ્ન થાય છે - ભગવન્! નૈરયિક તે નિર્જરા પુદ્ગલોનો આહાર કરે છે, એ સિદ્ધ છે કેમકે પુદ્ગલો તે તે સામગ્રીના વશથી વિચિત્ર પરિણામ પામવાના સ્વભાવવાળા હોવાથી આહારરૂપે પણ તેઓના પરિણામનો સંભવ છે, માત્ર આ જ બાબત પ્રશ્ન છે કે - તે નૈરયિકો જાણે છે - જુએ છે? આદિ. ભગવંતનો ઉત્તર છે - ન જાણતા - ન જોતા આહાર કરે છે. કેમકે તે નિર્જરાપુદ્ગલો અતિ સૂક્ષ્મ હોવાથી ચક્ષુ આદિ ઈન્દ્રિયોના વિષય રહિત છે, નૈરયિકોને કાર્મણ શરીરના પુદ્ગલ વિષયક અવધિજ્ઞાન હોતું નથી.

એ પ્રમાણે અસુરકુમારથી તિર્યચપંચેન્દ્રિય સુધી જાણવું.

મનુષ્ય સૂત્રમાં સંજીભૂત એટલે સંજીપણને પ્રાપ્ત થયેલ અને તે સિવાયના બીજા અસંજીભૂત છે. અહીં સંજી એટલે વિશિષ્ટ અવધિજ્ઞાની ગ્રહણ કરવો. કે જેના જ્ઞાનનો વિષય તે કાર્મણ શરીરના પુદ્ગલો છે, બાકી બધું સુગમ છે.

વૈમાનિક સૂત્રમાં - માયી મિથ્યાદૃષ્ટિ, માયા એ ત્રીજો કષાય છે, તે અન્ય કષાયોનું ઉપલક્ષણ સૂચક છે. તે જેમને છે એવા માયીઉત્કટ રાગદ્રેષવાળા મિથ્યાદૃષ્ટિ, તે રૂપે ઉત્પન્ન થયેલ. તેથી વિપરીત અમાયી સમ્યગ્દૃષ્ટિ ઉપપન્નક જાણવા. અહીં માયીમિથ્યાદૃષ્ટિ ઉત્પન્ન ગ્રહણથી નવમા ત્રૈવેયક સુધીના વૈમાનિકો જાણવા. જો કે નીચેના કલ્પોમાં અને ત્રૈવેયકમાં સમ્યગ્દૃષ્ટિ દેવો છે, તો પણ અવધિજ્ઞાન કાર્મણ શરીરના પુદ્ગલ વિષયક નથી, તેથી તેઓ પણ માયીમિથ્યાદૃષ્ટિ ઉપપન્નક જેવા હોવાથી ઉપમાનથી માયીમિથ્યાદૃષ્ટિ શબ્દથી કહેવાય.

જેઓ અમાયી સમ્યગ્દૃષ્ટિ ઉપપન્નક દેવો છે તે અનુત્તર દેવો છે. તે બે ભેદે - અનંતરોપપન્ન અને પરંપરોપપન્ન. જેઓ ઉત્પત્તિના પ્રથમ સમયવર્તી છે, તેઓ અનંતરોપપન્ન અને પરંપરા વડે ઉત્પન્ન થયેલા તે પરંપરોપપન્ન કહેવાય. તેમાં જેઓ અનંતરોપપન્ન છે, તેઓ તે નિર્જરા પુદ્ગલોને જાણતા-જોતા નથી, કેમકે તેઓને એક સમયના ઉપયોગનો અસંભવ છે અને તેઓ અપર્યાપ્તા છે. પરંપરોપપન્ન બે ભેદે - પર્યાપ્તા, અપર્યાપ્તા. તેમાં અપર્યાપ્તા જોતા-જાણતા નથી, ઈત્યાદિ સૂત્રાર્થમાં કહ્યા મુજબ જાણવું. આવશ્યકમાં અવધિજ્ઞાન વિષયમાં કહ્યું છે - કાર્મણ શરીર દ્રવ્યને જોતો ક્ષેત્રથી લોકમાં સંખ્યાતા ભાગોને જુએ છે, અનુત્તર દેવો સંપૂર્ણ લોકનાડીને જુએ છે, માટે ઉપયોગવાળા તે અવધિજ્ઞાન વડે નિર્જરાપુદ્ગલોને જાણે-જુએ અને આહાર કરે છે. ત્યાં બધે લોમાહારથી આહાર કરે છે, એમ સમજવું.

ઈન્દ્રિય અધિકારાદિથી પ્રશ્ન -

● સૂત્ર-૪૨૭ :-

આદર્શને જોનાર મનુષ્ય આદર્શને જુએ છે, પોતાને જુએ છે કે પ્રતિબિંબને

જુએ છે ? ગૌતમ ! આદર્શને જુએ છે, પોતાને જોતો નથી, પણ પ્રતિબિંબને જુએ છે એ પ્રમાણે આ આલાવાથી અસિ, મણિ, દૂધ, પાનક, તેલ, ફાણિત અને વસા સંબંધે સૂત્ર છે.

● વિવેચન-૪૨૭ :-

અદ્વાય - અરિસો, જોનાર મનુષ્ય શું આદર્શને જુએ છે કે આત્મા-શરીરને જુએ છે ? કે પ્રતિભાગ-પ્રતિબિંબ જુએ છે ? પ્રથમ અરિસો તો જુએ છે જ, કેમકે સ્ફૂટવાળા અરીસાને તે યથાર્થ જાણે છે. પણ પોતાના શરીરને જોતો નથી. કેમકે તેનો ત્યાં અભાવ છે. પોતાનું શરીર પોતાના વિશે રહેલ છે, અરીસામાં રહેલ નથી. અરીસામાં પોતાના શરીરનું પ્રતિબિંબ જુએ છે, તે પ્રતિબિંબ છાયા પુદ્ગલરૂપ છે. તે આ પ્રમાણે - સર્વ પ્રકારની ઈન્દ્રિયગમ્ય સ્થૂળ વસ્તુ યચ અને અપચય સ્વભાવવાળી અને કિરણોવાળી છે. કિરણો એ છાયા પુદ્ગલો છે અને તેનો પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ છાયાપુદ્ગલો તરીકે વ્યવહાર થાય છે. - X - બીજું જો સ્થૂળ વસ્તુ કોઈ વસ્તુને અંતરે રહેલ હોય કે દૂર હોય તો તેના કિરણો અરીસાદિમાં પડતા નથી, તેથી તે વસ્તુ તેમાં ન દેખાય. માટે જણાય છે, છાયાપુદ્ગલો છે. તે છાયાપુદ્ગલો દિવસે અભાસ્વર વસ્તુમાં પડેલ હોય તો સ્વસંબંધી દ્રવ્યાકૃતિ ધારણ કરતાં શ્યામરૂપે પરિણત થાય છે, રાત્રે કૃષ્ણરૂપે પરિણત થાય છે. - X - તે છાયા પરમાણુઓ આદર્શાદિ ભાસ્વર દ્રવ્યોમાં પ્રતિબિંબિત થયેલા સ્વ સંબંધી દ્રવ્યાકૃતિને ધારણ કરતાં સ્વસંબંધી દ્રવ્યમાં કૃષ્ણ, નીલ, શુક્લ કે પીત જેવો વર્ણ હોય, તે રૂપે પરિણમે છે, તેઓની અરીસા વગેરેમાં ઉપલબ્ધિ થાય છે. તેમ આ સૂત્રમાં મનુષ્યના છાયા પરમાણુ અરીસામાં સંક્રમીને પોતાના શરીરના વર્ણરૂપે અને પોતાના શરીરના આકારરૂપે પરિણમે છે, તે પુદ્ગલોની તેમાં ઉપલબ્ધિ થાય છે. - X - માટે કહ્યું કે શરીરને જોતો નથી, પણ પ્રતિબિંબને જુએ છે.

આ બધું સ્વમતિ કલ્પિત નથી, આગમમાં પણ કહ્યું છે - X - X - મૂળ ટીકાકારે પણ કહ્યું છે - બધાં ઈન્દ્રિયગમ્ય સ્થૂળ દ્રવ્યો યચ અને અપચય ધર્મવાળા અને કિરણોવાળા હોય છે જેથી અરીસા આદિમાં જેના કિરણો પડેલા છે એવી સ્થૂળ વસ્તુની છાયા દેખાય છે. તેથી કોઈપણ સ્થૂળ દ્રવ્યનું દર્શન થાય છે. પણ કોઈને અંતરે ન રહેલ અથવા અતિ દૂર ન હોવી જોઈએ. એ રીતે સૂત્રપાઠ સુગમ છે.

અહીં નિર્જરા પુદ્ગલો છન્નસ્થોને ઈન્દ્રિયગમ્ય થતાં નથી કેમકે તે અતીન્દ્રિય છે એમ કહ્યું. તેથી અતીન્દ્રિય વિષયક પ્રશ્ન-

● સૂત્ર-૪૨૮ થી ૪૩૨ :-

ભગવન્ ! કંબલશાટક આવેષ્ટિત-પરિવેષ્ટિત હોય, અને તે જેટલા અવકાશાંતરને સ્પર્શીને રહે છે, તે જો વિસ્તારીએ તો તેટલાં જ અવકાશાંતરને સ્પર્શીને રહે ? ગૌતમ ! અવશ્ય, કંબલશાટક તેમ જ રહે. - - - ભગવન્ ! સ્તંભ ઉંચો ઉભો કરેલો હોય તો જેટલા ક્ષેત્રને અવગાહીને રહે, તેટલાં ક્ષેત્રને

તીર્થો લાંબો કરીને હોય તો પણ સ્પર્શીને રહે, ગૌતમ ! હા, તે પ્રમાણે જ રહે.

ભગવન્ ! આકાશથિગ્ગલ-લોક કોનાથી સ્પર્શ કરાયેલો છે ? કેટલા કાય વડે સ્પર્શ કરાયેલ છે ? તે શું ધર્માસ્તિકાય કે ધર્માસ્તિકાય દેશ કે ધર્માસ્તિકાય પ્રદેશ વડે સ્પર્શ કરાયેલ છે ? એ પ્રમાણે અધર્માસ્તિકાય વડે, આકાશાસ્તિકાય વડે, એમ એ પ્રકારે યાવત્ પૃથ્વીકાય વડે યાવત્ ત્રસકાય વડે કે અહ્લાસમય વડે સ્પર્શ કરાયેલ છે ? ગૌતમ ! ધર્માસ્તિકાય અને ધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશ વડે સ્પર્શ કરાયેલ છે, પણ ધર્માસ્તિકાયના દેશ વડે સ્પર્શ કરાયેલ નથી. એ પ્રમાણે અધર્માસ્તિકાય પણ જાણવું. આકાશાસ્તિકાય વડે સ્પર્શ કરાયેલ નથી. પણ આકાશાસ્તિકાયના દેશ અને પ્રદેશ વડે સ્પર્શ કરાયેલ છે, યાવત્ વનસ્પતિકાય વડે સ્પર્શ કરાયેલ છે. અહ્લાસમય વડે દેશથી સ્પર્શ કરાયેલ છે અને દેશથી સ્પર્શ કરાયેલ નથી.

ભગવન્ ! જંબૂદ્વીપ દ્વીપ કોનાથી સ્પર્શીત છે ? કેટલા કાય વડે સ્પર્શીત છે ? ધર્માસ્તિકાય યાવત્ આકાશાસ્તિકાયથી સ્પર્શ કરાયેલ છે ? ગૌતમ ! ધર્માસ્તિકાય વડે સ્પર્શીત નથી, પણ તેના દેશ અને પ્રદેશ વડે સ્પર્શીત છે. એ પ્રમાણે અધર્માસ્તિકાય અને આકાશાસ્તિકાય પણ જાણવા. પૃથ્વીકાય યાવત્ વનસ્પતિકાય વડે સ્પર્શ કરાયેલ છે, ત્રસકાય વડે ક્યાંક સ્પર્શીત છે, ક્યાંક નથી. અહ્લા સમય વડે સ્પર્શીત છે. એ પ્રમાણે લવણસમુદ્ર, ઘાતકીખંડ, કાલોદ સમુદ્ર, અભ્યંતર-બાહ્ય પુષ્કરાર્દ્ર પણ જાણવા. વિશેષ એ કે અહ્લાસમય વડે બાહ્યપુષ્કરાર્દ્ર સ્પૃષ્ટ નથી. એ પ્રમાણે યાવત્ સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર જાણવું. આ પરિપાટી આ ગાથાઓથી જાણવી -

[૪૨૮ થી ૪૩૧] જંબૂદ્વીપ, લવણ, ઘાતકી, કાલોદ, પુષ્કર, વરુણ, ક્ષીર, ઘૃત, ક્ષોદ, નંદી, અરુણવર, કુંડલ, રુચક... આભરણ, વસ્ત્ર, ગંધ, ઉત્પલ, તિલક, પદ્મ, નિધિ, રત્ન, વર્ષધર, દ્રહ, નદી, વિજય, વક્ષસ્કાર, કલ્પ, ઈન્દ્રો... કુરુ, મંદર, આવાસ, કૂટ, નક્ષત્ર, ચંદ્ર, સૂર્ય, દેવ, નાગ, યક્ષ, ભૂત, સ્વયંભૂરમણ.

[૪૩૨] એ પ્રમાણે જેમ બાહ્ય પુષ્કરાર્દ્ર કહ્યો તેમ સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર સુધી જાણવું. યાવત્ તેઓ અહ્લા સમય વડે સ્પર્શ કરાયેલા નથી.

ભગવન્ ! લોક કોનાથી સ્પર્શીત છે, કેટલા કાય વડે સ્પર્શીત છે? ઈત્યાદિ આકાશ થિગ્ગલ માફક જાણવું. ભગવન્ ! અલોક કોનાથી સ્પર્શીત છે? કેટલા કાયથી સ્પર્શીત છે? એ પ્રશ્ન - ગૌતમ ! ધર્માસ્તિકાય યાવત્ આકાશાસ્તિકાયથી સ્પર્શીત નથી. આકાશાસ્તિકાયના દેશથી સ્પર્શીત છે [પ્રદેશથી સ્પર્શીત છે] પૃથ્વી કાય યાવત્ અહ્લાસમયથી સ્પર્શીત નથી. તે એક અજીવનો દેશ છે, અનંત અગુરુ લઘુ ગુણો વડે યુક્ત છે, સર્વાકાશથી અનંત ભાગ ન્યૂન છે.

● વિવેચન-૪૨૮ થી ૪૩૨ :-

કંબલરૂપ શાટક, આ વસ્ત્ર અત્યંત સંકેતેલું હોય ત્યારે જેટલા આકાશ

પ્રદેશને સ્પર્શીને - અવગાહીને રહે, તેને વિસ્તૃત કર્યું હોય તો પણ તે તેટલા અવકાશાંતર - આકાશપ્રદેશોને સ્પર્શીને રહે ? ગૌતમ ! અવશ્ય રહે. અહીં 'હંત' એ નિશ્ચયાર્થક છે. સંક્ષેપાર્થ આ છે - કંબલ વસ્ત્ર સંકેતેલ હોય ત્યારે જેટલા આકાશ પ્રદેશ અવગાહે, તેટલા જ આકાશપ્રદેશ વિસ્તાર્યું હોય ત્યારે પણ અવગાહે છે. કેવળ ઘન અને પ્રતર રૂપે ભેદ છે, પ્રદેશોની સંખ્યા તુલ્ય છે. આ અર્થ નેત્રપટને આશ્રીને અન્ય સ્થળે પણ કહેલો છે, એ પ્રમાણે સ્થૂણા અર્થ પણ કહેવો.

આકાશ થિગ્ગલ - આકાશરૂપી પટમાં થીગડા સમાન લોક કહેવાય છે. કેમકે તે વિસ્તૃત પટ જેવા મોટા બાહ્ય આકાશના થીગડા જેવો લાગે છે. તે કોનાથી સ્પૃષ્ટ - વ્યાપ્ત છે ? આ સામાન્ય રૂપે પ્રશ્ન કર્યો. હવે વિશેષરૂપે પૂછે છે - કેટલા કાયો વડે સ્પર્શાયેલ છે ? અહીં 'વા' શબ્દ પ્રકારાંતર સૂચક છે, તે પ્રકારાંતર સામાન્યથી વિશેષરૂપ છે. તેથી પ્રત્યેક કાય સંબંધે વિશેષરૂપે પૂછે છે - X -

ધર્માસ્તિકાયથી સ્પૃષ્ટ છે, કેમકે ધર્માસ્તિકાય લોકમાં રહેલો છે. ધર્માસ્તિકાય દેશથી સ્પૃષ્ટ નથી, કેમકે જે જેનાથી સર્વરૂપે વ્યાપ્ત છે, તે તેના જ દેશ વડે વ્યાપ્ત નથી. પણ પ્રદેશથી વ્યાપ્ત છે કેમકે તેમાં બધા ધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશો રહેલા છે. - X - આકાશાસ્તિકાય સંપૂર્ણ દ્રવ્ય વડે સ્પૃષ્ટ નથી. કેમકે લોક આકાશાસ્તિકાયનો દેશ માત્ર છે. પણ તેના દેશ અને પ્રદેશો વડે વ્યાપ્ત છે. સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયાદિ પણ સકલલોક વ્યાપી છે, તેથી તેના વડે પણ લોક સર્વરૂપે વ્યાપ્ત છે ત્રસકાય વડે કદાચિત્ સ્પૃષ્ટ છે, જ્યારે સમુદ્ઘાત પ્રાપ્ત કેવળી ચોથા સમયે પોતાના પ્રદેશોથી સર્વલોકને વ્યાપ્ત કરે, ત્યારે તે ત્રસકાય વડે સ્પૃષ્ટ છે. બાકીના કાળે તે સ્પૃષ્ટ નથી, કેમકે લોકમાં બધે સ્થળે ત્રસકાય હોતા નથી. એ પ્રમાણે જંબૂદ્વીપાદિ સંબંધે સૂત્રો જાણવા. પરંતુ બાહ્ય પુષ્કરાર્દ્રદ્વીપમાં અહ્લાસમય વડે સ્પૃષ્ટ નથી કેમકે અહ્લા સમય અટીદ્વીપ-સમુદ્રમાં જ છે. - X -

ગાથા-સર્વ દ્વીપ સમુદ્રોમાં મધ્યવર્તી જંબૂદ્વીપ છે. તેને ચોતરફ વીંટી લવણ સમુદ્ર રહેલો છે. પછી ઘાતકીખંડદ્વીપ છે. પછી કાલોદ સમુદ્ર છે, પછી પુષ્કરવરદ્વીપ છે, પછી દ્વીપના સમાન નામવાળા સમુદ્રો છે. તેથી પછી પુષ્કરવર સમુદ્ર છે પછી વરુણવર દ્વીપ અને સમુદ્ર, ક્ષીરવરદ્વીપ અને સમુદ્ર, ઘૃતવર દ્વીપ - ઘૃતોદ સમુદ્ર, ઈન્દુવરદ્વીપ અને સમુદ્ર, નંદીશ્ચર દ્વીપ અને સમુદ્ર. આ આઠે દ્વીપ-સમુદ્રો એક પ્રત્યાવતાર છે. પછીના ત્રિપ્રત્યાવતાર રૂપ છે.

જેમકે - અરુણ, અરુણવર, અરુણવરાવભાસ પછી કુંડલ, કુંડલવર, કુંડલવરાવભાસ રુચક, રુચકવર, રુચકવરાવભાસ. અહીં ક્રમ આ છે - નંદીશ્ચર સમુદ્ર પછી અરુણદ્વીપ-અરુણસમુદ્ર, અરુણવરદ્વીપ - અરુણવરસમુદ્ર ઈત્યાદિ કેટલા દ્વીપ-સમુદ્રો કહેવા ? તેથી તેના નામનો સંગ્રહ કરી બે ગાથા કહે છે -

જે કોઈ આભરણના નામો હોય, જેમકે - હાર, અર્ધહાર, રત્નાવલી, કનકાવલી આદિ જે કોઈ વસ્ત્રના નામો હોય, કોષ્ઠપુરાદિ ગંધના નામો હોય, જલરુહ-ચંદ્રોદ્યોત

આદિ જે ઉત્પલના નામો હોય, તિલક આદિ જે વૃક્ષના નામો હોય, શતપત્રાદિ પદ્મના નામો હોય, રત્નપ્રભાદિ પૃથ્વીના જે નામો હોય, નવનિધિ-ચૌદ રત્નોના નામો, સુલ્લહિમવંતાદિ વર્ષધર પર્વતના નામો, પદ્માદિ દ્રહોના નામો, ગંગાદિ નદીના નામો, કચ્છાદિ વિજયો, માલ્યવંતાદિ વક્ષસ્કાર પર્વતો, સૌધર્માદિ કલ્પો, શકાદિ ઈન્દ્રો, કૃતિ કાદિ નક્ષત્રો, ચંદ્ર-સૂર્યના જે નામો છે, તે બધાંને ત્રિપ્રત્યાવતાર કરીને કહેવા. જેમકે હારદ્રીપ-હારસમુદ્ર, હારવરદ્રીપ - હારવરસમુદ્ર, હારવરાવભાસદ્રીપ-હારવરાવભાસ સમુદ્ર ઈત્યાદિ રૂપે ત્રિપ્રત્યાવતાર કહેવા. આ પ્રમાણે સૂર્યાવરાવભાસદ્રીપ - સૂર્યાવરાવભાસ સમુદ્ર સુધી કહેવું.

પછી દેવદ્રીપ-દેવસમુદ્ર, નાગદ્રીપ-નાગસમુદ્ર, ચક્ષુદ્રીપ-ચક્ષુસમુદ્ર, ભૂતદ્રીપ-ભૂત સમુદ્ર, સ્વયંભૂરમણદ્રીપ-સ્વયંભૂરમણસમુદ્ર એ પાંચે દ્રીપ અને સમુદ્રો એકરૂપવાળા છે. આ વાત જીવાભિગમ સૂત્ર અને તેની ચૂંચિમાં પણ કહેલ છે.

હવે લોક શબ્દ વડે જ લોક સંબંધે પ્રશ્ન કરવા સૂત્રકાર કહે છે - લોક કોનાથી સ્પર્શીત છે ? આદિ સૂત્ર સુગમ છે. અલોક - એ અજીવદ્રવ્યનો દેશ છે - આકાશાસ્તિકાયનો દેશ છે. કેમકે લોકાકાશ વડે હીન છે. આ જ કારણે અગુરુલઘુરૂપ છે, કેમકે અમૂર્ત છે. અનંત અગુરુલઘુ ગુણો વડે યુક્ત છે. કેમકે દરેક પ્રદેશે સ્વ અને પર ભેદથી ભિન્ન અનંત અગુરુલઘુ પર્યાયો હોય છે. અલોકના પ્રમાણ માટે કહે છે, તે લોકાકાશના ખંડરહિત સર્વ આકાશ પ્રમાણ છે.

❁ ૫૬-૧૫, ઉદ્દેશ-૨ ❁

◦ પહેલા ઉદ્દેશની વ્યાખ્યા કરી, હવે બીજાને કહે છે -

● સૂત્ર-૪૩૩ થી ૪૩૫ :-

[૪૩૩,૪૩૪] ઈન્દ્રિયોપયય, નિર્વર્તના, તેના અસંખ્યાત સમયો, લબ્ધિ, ઉપયોગનો કાળ, (અલ્પબહુત્વમાં વિશેષાધિક) અવગાહના, અપાય, ઈહા, વ્યંજનાવગ્રહ, અર્થાવગ્રહ, અતીત-બદ્ધ-પુરસ્કૃત્ દ્રવ્યોન્દ્રિય અને ભાવેન્દ્રિય. [એ બાર અધિકારો બીજા ઉદ્દેશમાં છે.]

[૪૩૫] ભગવન્ ! કેટલા પ્રકારે ઈન્દ્રિયોપયય છે ? ગૌતમ ! પાંચ પ્રકારે - શ્રોત્રેન્દ્રિયોપયય, ચક્ષુરિન્દ્રિયોપયય, ઘ્રાણેન્દ્રિયોપયય, જિહ્વેન્દ્રિયોપયય, સ્પર્શનેન્દ્રિયોપયય... ભગવન્ ! નૈરચિકોને કેટલો ઈન્દ્રિયોપયય છે ? ગૌતમ ! પાંચ ભેદે - શ્રોત્ર યાવત્ સ્પર્શન ઈન્દ્રિયોપયય. એ પ્રમાણે વૈમાનિક સુધી જાણવું જેને જેટલી ઈન્દ્રિયો હોય, તેને તેટલા ભેદે ઈન્દ્રિયોપયય કહેવો.

ભગવન્ ! ઈન્દ્રિય નિર્વર્તના કેટલા ભેદે છે ? ગૌતમ ! પાંચ ભેદે - શ્રોત્રેન્દ્રિય નિર્વર્તના યાવત્ સ્પર્શનેન્દ્રિય નિર્વર્તના. એ રીતે નૈરચિકથી વૈમાનિક સુધી, જેને જેટલી ઈન્દ્રિયો હોય તે કહેવી.

ભગવન્ ! શ્રોત્રેન્દ્રિય નિર્વર્તના કેટલા સમયની છે ? ગૌતમ ! અસંખ્યાતા

સમયના અંતર્મુહૂર્તની છે. એ પ્રમાણે સ્પર્શન ઈન્દ્રિય નિર્વર્તના સુધી જાણવું. નૈરચિકોથી વૈમાનિક સુધી જાણવું.

ભગવન્ ! કેટલા પ્રકારે ઈન્દ્રિયલબ્ધિ છે ? ગૌતમ ! પાંચ ભેદે - શ્રોત્રેન્દ્રિય લબ્ધિ યાવત્ સ્પર્શનેન્દ્રિય લબ્ધિ. એ રીતે નૈરચિક યાવત્ વૈમાનિકોને જાણવા. પણ જેને જેટલી ઈન્દ્રિયો હોય તેને તેટલા ભેદે ઈન્દ્રિયલબ્ધિ કહેવી.

ભગવન્ ! ઈન્દ્રિય ઉપયોગકાળ કેટલા ભેદે છે ? ગૌતમ ! પાંચ ભેદે - શ્રોત્રેન્દ્રિય યાવત્ સ્પર્શનેન્દ્રિય ઉપયોગાહ્વા. એ પ્રમાણે નૈરચિકથી વૈમાનિક સુધી જાણવા. પણ જેને જેટલી ઈન્દ્રિયો હોય તેને તેટલા પ્રકારે ઈન્દ્રિય ઉપયોગકાળ કહેવો.

ભગવન્ ! આ શ્રોત્ર-ચક્ષુ-ઘ્રાણ-જિહ્વા-સ્પર્શન ઈન્દ્રિયોના જઘન્ય ઉપયોગકાળ, ઉત્કૃષ્ટ ઉપયોગકાળ, જઘન્ય-ઉત્કૃષ્ટ ઉપયોગ કાળમાં કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય, વિશેષ છે ? ગૌતમ ! સૌથી થોડો ચક્ષુઈન્દ્રિયનો જઘન્ય ઉપયોગ કાળ છે, શ્રોત્રેન્દ્રિય જઘન્યોપયોગ કાળ વિશેષાધિક છે, ઘ્રાણેન્દ્રિય જઘન્યોપયોગ કાળ વિશેષાધિક છે, જિહ્વેન્દ્રિય જઘન્યોપયોગ કાળ વિશેષ અધિક છે. ઉત્કૃષ્ટ ઉપયોગકાળમાં સૌથી થોડો ચક્ષુઈન્દ્રિયનો ઉપયોગ કાળ છે. તેનાથી શ્રોત્ર-ઘ્રાણ-જિહ્વા-સ્પર્શન ઈન્દ્રિયનો ઉત્તરોત્તર વિશેષાધિક છે.

સ્પર્શનેન્દ્રિયના જઘન્ય ઉપયોગકાળથી ચક્ષુઈન્દ્રિય ઉત્કૃષ્ટ ઉપયોગકાળ વિશેષાધિક છે, તેનાથી શ્રોત્ર-ઘ્રાણ-જિહ્વા-સ્પર્શન ઈન્દ્રિયનો ઉત્કૃષ્ટ ઉપયોગકાળ ક્રમશઃ વિશેષાધિક છે.

ભગવન્ ! કેટલા પ્રકારે ઈન્દ્રિયાવગ્રહણ થાય છે ? ગૌતમ ! પાંચ પ્રકારે - શ્રોત્રેન્દ્રિય યાવત્ સ્પર્શનેન્દ્રિયાવગ્રહ. એમ નૈરચિકોથી વૈમાનિકને સ્વ ઈન્દ્રિયાનુસાર કહેવા.

● વિવેચન-૪૩૩ થી ૪૩૫ :-

આરંભે અર્થાધિકાર સંગ્રાહક બે ગાથા છે. પહેલા ઈન્દ્રિયોનો ઉપયય કહેવો. જે વડે ઈન્દ્રિય ઉપયયને પ્રાપ્ત થાય તે ઉપયય-ઈન્દ્રિય યોગ્ય પુદ્ગલ સંગ્રહ શક્તિ, ઈન્દ્રિયપર્યાપ્તિ. પછી નિર્વર્તના કહેવાની. નિર્વર્તના-બાહ્ય અને અભ્યંતરરૂપ નિર્વૃત્તિ - આકાર માત્રની ઉત્પત્તિ. પછી નિર્વર્તના કેટલા સમયે થાય છે ? એ પ્રશ્નમાં અસંખ્યાતા સમયે થાય છે, તેમ ઉત્તર આપવો. પછી ઈન્દ્રિયાવરણના ક્ષયોપશમરૂપ ઈન્દ્રિયોની લબ્ધિ કહેવી. પછી ઈન્દ્રિયના ઉપયોગનો કાળ કહેવો. પછી અલ્પબહુત્વમાં ઈન્દ્રિયના ઉપયોગકાળમાં પૂર્વ-પૂર્વ ઉત્તર-ઉત્તર ઈન્દ્રિયનું વિશેષાધિકપણું કહેવું.

પછી અવગ્રહ-જ્ઞાન કહેવું, તે અપાયાદિના ભેદથી અનેક પ્રકારે છે, માટે અપાય કહેવો, પછી ઈહા, પછી વ્યંજનાવગ્રહ, ચ શબ્દથી અર્થાવગ્રહ કહેવો. પછી અતીત, બદ્ધ, પુરસ્કૃત દ્રવ્ય અને ભાવ ઈન્દ્રિયનો વિચાર કરવાનો છે.

પહેલા ઈન્દ્રિયોપયય સૂત્ર કહે છે - તે સૂત્ર સુગમ છે, પરંતુ નૈરચિકાદિને

જેટલી ઈન્દ્રિયોનો સંભવ જેને હોય તે કહેવો. તેમાં નૈરયિકથી સ્તનિતકુમાર સુધી પાંચ ભેદે ઈન્દ્રિયોપચય હોય, પૃથ્વી આદિ પાંચને એક પ્રકારે, બેઈન્દ્રિયોને બે ભેદે, તેઈન્દ્રિયને ત્રણ ભેદે, ચઉરિન્દ્રિયને ચાર ભેદે, પંચેન્દ્રિય-તિર્યચ, મનુષ્ય, વ્યંતર, જ્યોતિષ્ક, વૈમાનિકોને પાંચ ભેદે ઈન્દ્રિયોપચય હોય છે. ક્રમ આ પ્રમાણે છે - સ્પર્શન, રસન, ઘ્રાણ, ચક્ષુ, શ્રોત્ર. એ રીતે નિર્વર્તનાદિ સંબંધે સૂત્રો જાણવા. પણ ઈન્દ્રિયોપયોગાદ્ધા - જેટલા કાળ સુધી ઈન્દ્રિયો વડે ઉપયોગવાળો હોય તે કાળ કહેવો.

ઈન્દ્રિયો વડે અવગ્રહ-જ્ઞાન કહેવાય છે. આ સામાન્યથી પૂછ્યુ, સામાન્ય વિશેષને આશ્રિત હોય માટે અપાયાદિ સૂત્રો-

● સૂત્ર-૪૩૬ :-

ભગવન્ ! કેટલા ભેદે ઈન્દ્રિય અપાય છે ? ગૌતમ ! પાંચ ભેદે - શ્રોત્રેન્દ્રિય અપાય યાવત્ સ્પર્શનેન્દ્રિય અપાય. એ પ્રમાણે નૈરયિકો યાવત્ વૈમાનિક સ્વ-સ્વ ઈન્દ્રિયાનુસાર જાણવા.

ભગવન્ ! ઈલા કેટલા ભેદે છે ? ગૌતમ ! પાંચ ભેદે - શ્રોત્રેન્દ્રિય ઈલા યાવત્ સ્પર્શનેન્દ્રિય ઈલા. શેષ અપાયવત્.

ભગવન્ ! અવગ્રહ કેટલા ભેદે છે ? ગૌતમ ! બે ભેદે-અર્થાવગ્રહ અને વ્યંજનાવગ્રહ. ભગવન્ ! વ્યંજનાવગ્રહ કેટલા ભેદે છે ? ગૌતમ ! ચાર ભેદે - શ્રોત્રેન્દ્રિય વ્યંજનાવગ્રહ, ઘ્રાણેન્દ્રિય વ્યંજનાવગ્રહ, જિહ્વેન્દ્રિય વ્યંજનાવગ્રહ, સ્પર્શનેન્દ્રિય વ્યંજનાવગ્રહ.

ભગવન્ ! અર્થાવગ્રહ કેટલા ભેદે છે ? ગૌતમ ! છ ભેદે - શ્રોત્રો યાવત્ સ્પર્શનેન્દ્રિય અર્થાવગ્રહ, નોઈન્દ્રિય અર્થાવગ્રહ, ભગવન્ ! નૈરયિકોને કેટલા ભેદે અવગ્રહ છે ? ગૌતમ ! બે ભેદે. અર્થાવગ્રહ અને વ્યંજનાવગ્રહ. એમ અસુરકુમારાદિ દશે કહેવા.

ભગવન્ ! પૃથ્વીકાયિકને કેટલા ભેદે અવગ્રહ છે ? ગૌતમ ! બે ભેદે - અર્થાવગ્રહ, વ્યંજનાવગ્રહ. ભગવન્ ! પૃથ્વી વ્યંજનાવગ્રહ કેટલા ભેદે છે ? ગૌતમ ! એક-સ્પર્શન વ્યંજનાવગ્રહ. ભગવન્ ! પૃથ્વીકાયિકને કેટલા ભેદે અર્થાવગ્રહ છે ? ગૌતમ ! એક સ્પર્શનેન્દ્રિય અર્થાવગ્રહ. એ પ્રમાણે વનસ્પતિ સુધી કહેવું.

એ પ્રમાણે બેઈન્દ્રિયોને વ્યંજનાવગ્રહ બે ભેદે છે, અર્થાવગ્રહ બે ભેદે છે. એ પ્રમાણે તેઈન્દ્રિય અને ચઉરિન્દ્રિય પણ જાણવા. પરંતુ ઈન્દ્રિયની વૃદ્ધિ કરવી. ચઉરિન્દ્રિયોને વ્યંજનાવગ્રહ ત્રણ ભેદે, અર્થાવગ્રહ ચાર ભેદે છે. બાકીના વૈમાનિક સુધીનાને નૈરયિકોની માફક જાણવા.

● વિવેચન-૪૩૬ :-

સૂત્રમાં અવગ્રહ - રૂપ જ્ઞાન વડે અવગૃહીત, સામાન્યથી જાણેલ અને ઈલા જ્ઞાન

વડે ઈહિત-વિચારેલ અર્થના નિર્ણયરૂપ જે અધ્યવસાય તે અપાય. આ શંખનો જ શબ્દ છે ઈત્યાદિ નિશ્ચયાત્મક બોધ તે અપાય. ઈલા-સદ્ભૂત અર્થની વિચારણારૂપ ચોટા અર્થાત્ અવગ્રહ પછી અને અપાય પૂર્વે સદ્ભૂત અર્થવિશેષને ગ્રહણ કરવા તરફ અને અસદ્ભૂત અર્થ વિશેષનો ત્યાગ કરવા અભિમુખ. પ્રાયઃ અહીં શંખાદિના મધુરત્વાદિ શબ્દ ધર્મો જણાય છે, આવી મતિ વિશેષ તે ઈલા. ભાષ્ય - સદ્ભૂત અર્થગ્રહણ, અસદ્ભૂત અર્થત્યાગ માટે અભિમુખ બોધ વિશેષ તે ઈલા.

અવગ્રહ બે ભેદે - અર્થાવગ્રહ, વ્યંજનાવગ્રહ. અર્થનો અવ - અપકૃષ્ટ, ગ્રહ - જ્ઞાન, અર્થાત્ જેનો નિર્દેશ ન કરી શકાય એવા સામાન્ય રૂપાદિ અર્થનું ગ્રહણ, તે અર્થાવગ્રહ. - X - વ્યંજનાવગ્રહ-જે વડે અર્થ પ્રગટ કરાય તે વ્યંજન એટલે ઉપકરણેન્દ્રિય અને શબ્દાદિ રૂપે પરિણત થયેલા દ્રવ્યોનો પરસ્પર સંબંધ. કેમકે સંબંધ થવાથી જ શ્રોત્રાદિ ઈન્દ્રિયો વડે તે - તે અર્થ પ્રગટ કરી શકાય છે. તેથી ઈન્દ્રિયો અને શબ્દાદિ અર્થનો સંબંધ તે વ્યંજન. જેમ દીવા વડે ઘડો પ્રગટ કરાય - X - સંબંધને પ્રાપ્ત શબ્દાદિરૂપ અર્થનું અવ્યક્તરૂપ જ્ઞાન તે વ્યંજનાવગ્રહ. ઉપકરણેન્દ્રિયને પ્રાપ્ત શબ્દાદિ પરિણામવાળા દ્રવ્યનો અવગ્રહ - અવ્યક્ત જ્ઞાન તે વ્યંજનાવગ્રહ.

(શંકા) પહેલા વ્યંજનાવગ્રહ થાય, પછી અર્થાવગ્રહ થાય છે, તો અહીં પ્રથમ અર્થાવગ્રહ કેમ કહ્યો ? [સમાધાન] સ્પષ્ટ રૂપે જણાય છે, માટે પહેલા અર્થાવગ્રહ કહ્યો. તે સ્પષ્ટ રૂપે બધાં પ્રાણી વડે અનુભવાય છે. કેમકે અત્યંત શીઘ્ર ગમનાદિ ક્રિયામાં એક વખત જલ્દીથી જ્ઞાન થાય છે. - X - વળી અર્થાવગ્રહ સર્વ ઈન્દ્રિયો અને મન દ્વારા થાય છે, વ્યંજનાવગ્રહ તેમ થતો નથી. માટે પહેલા કહ્યો.

હવે વ્યંજનાવગ્રહ પછી અર્થાવગ્રહ થાય છે, એ ક્રમને આશ્રીને પહેલાં વ્યંજનાવગ્રહનું સ્વરૂપ પ્રતિપાદન કરે છે - X - X - શ્રોત્ર વગેરે ચાર ઈન્દ્રિયોનો વ્યંજનાવગ્રહ થાય છે. ચક્ષુ અને મનનો થતો નથી, કેમકે તે બંને અપ્રાપ્ત વિષયને ગ્રહણ કરે છે. તેનો વિશેષ વિચાર નંદીસૂત્ર ટીકામાં છે. અર્થાવગ્રહ છ પ્રકારે છે. શ્રોત્રેન્દ્રિયાર્થાવગ્રહ શ્રોત્ર વડે વ્યંજનાવગ્રહ થયા પછી એક સમયમાં જેનો નિર્દેશ ન થઈ શકે એવું સામાન્ય માત્ર અર્થનું જ્ઞાન તે શ્રોત્રેન્દ્રિયાર્થાવગ્રહ. એ પ્રમાણે ઘ્રાણ, જિહ્વા, સ્પર્શન ઈન્દ્રિયાના અર્થાવગ્રહ કહેવો.

ચક્ષુ અને મનનો વ્યંજનાવગ્રહ થતો નથી, તેથી તે બંનેનો પ્રથમ જ સ્વરૂપ, દ્રવ્ય, ગુણ, ક્રિયાની કલ્પનારહિત, જેનો નિર્દેશ ન થઈ શકે એવા સામાન્ય માત્ર સ્વરૂપવાળા અર્થના જ્ઞાનરૂપ અર્થાવગ્રહ જાણવો. નોઈન્દ્રિયાર્થાવગ્રહ - મન, તે દ્રવ્ય અને ભાવ બે પ્રકારે છે. મનઃપર્યાપ્તિ નામકર્મના ઉદયથી મનોયોગ્ય વર્ગણના પુદ્ગલો ગ્રહણ કરી મનરૂપે પરિણમન કરવું તે દ્રવ્યમન - X - X - દ્રવ્યમનને અવલંબી જીવનો જે મનનપરિણામ તે ભાવમન. નંદી સૂત્રિ - મનના પરિણામની ક્રિયાવાળો જીવ તે ભાવમન. - X - તેમાં અહીં ભાવમનનું પ્રયોજન છે, કેમકે તેના

ગ્રહણથી અવશ્ય દ્રવ્ય મનનું પણ ગ્રહણ થાય છે અને દ્રવ્ય મન વિના ભાવ મનનો સંભવ નથી. ભાવમન સિવાય ભવ સ્થકેવલી માફક દ્રવ્ય મન સંભવે છે.

- X - X - અવગ્રહ ગ્રહણ ઉપલક્ષણ છે. તેથી નોઈન્દ્રિય અર્થાવગ્રહનું સાક્ષાત્ ગ્રહણ છે, ઈલા-અપાય ઉપલક્ષણથી ગૃહિત છે.

● સૂત્ર-૪૩૭ :-

ભગવન્ ! ઈન્દ્રિયો કેટલા ભેદે છે ? ગૌતમ ! બે ભેદે - દ્રવ્યેન્દ્રિય અને ભાવેન્દ્રિય. ભગવન્ ! દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલા ભેદે છે ? આઠ ભેદે - બે શ્રોત્ર, બે નેત્ર, બે દ્રાણ, બ્રુભ અને સ્પર્શન. ભગવન્ ! નૈરયિકોને કેટલી દ્રવ્યેન્દ્રિયો છે ? ઉક્ત આઠ જ. એ પ્રમાણે અસુર યાવત્ સ્તનિતકુમાર જાણવા. ભગવન્ ! પૃથ્વીકાયિકને દ્રવ્યેન્દ્રિય કેટલી હોય ? ગૌતમ ! એક, સ્પર્શનેન્દ્રિય. એમ વનસ્પતિ સુધી છે.

ભગવન્ ! બેઈન્દ્રિયોને કેટલી દ્રવ્યેન્દ્રિયો હોય ? ગૌતમ ! બે - સ્પર્શન અને જિહ્વા. તેઈન્દ્રિયોને કેટલી દ્રવ્યેન્દ્રિયો હોય ? ચાર - બે દ્રાણ, નાસિકા, બ્રુહા. ચઈરિન્દ્રિય વિશે પ્રશ્ન - છ દ્રવ્યેન્દ્રિયો હોય - બે નેત્ર, બે નાસિકા, બ્રુભ અને સ્પર્શન. બાકી બધાં જીવોને નૈરયિકોની જેમ વૈમાનિક સુધી જાણવા.

ભગવન્ ! એકેક નૈરયિકને કેટલી દ્રવ્યેન્દ્રિયો અતીતમાં થયેલી છે ? ગૌતમ ! અનંત. કેટલી દ્રવ્યેન્દ્રિયો બહુ-વિદ્યમાન હોય ? ગૌતમ ! આઠ. કેટલી ભાવિકાળે થશે ? ગૌતમ ! આઠ, નવ, સત્તર, સંખ્યાત, અસંખ્યાત કે અનંત. એ પ્રમાણે સ્તનિતકુમાર સુધી કહેવું. એમ પૃથ્વીક, અફ, વનસ્પતિકાયિકો પણ જાણવા. પરંતુ “કેટલી બહુ-વર્તમાન ઈન્દ્રિયો હોય”, તે પ્રશ્નના ઉત્તરમાં એક સ્પર્શનેન્દ્રિય-દ્રવ્યેન્દ્રિય કહેવી. એમ તેઈકાયિક અને વાયુકાયિકમાં પણ કહેવું. પણ ભાવિમાં થનારી જઘન્યથી નવ કે દશ દ્રવ્યેન્દ્રિય હોય.

એ પ્રમાણે બેઈન્દ્રિયોને પણ કહેવી. પણ બહુ દ્રવ્યેન્દ્રિય પ્રશ્નમાં બે દ્રવ્યેન્દ્રિયો કહેવી. એમ તેઈન્દ્રિયો પણ જાણવા, પણ તેઓને ચાર બહુ દ્રવ્યેન્દ્રિયો હોય. એમ ચઈરિન્દ્રિય પણ જાણવા, પણ તેઓને છ બહુ દ્રવ્યેન્દ્રિયો હોય. પંચેન્દ્રિય તિર્યચ્યોનિક, મનુષ્યો, વ્યંતરો, જ્યોતિષ્ક, સૌધર્મ-ઈશાનના દેવો અસુરકુમારવત્ કહેવા. વિશેષ આ - મનુષ્યને દ્રવ્યેન્દ્રિયો ભાવિમાં કોઈને હોય - કોઈને ન હોય. જેને હોય તેને આઠ, નવ, સંખ્યાતી, અસંખ્યાતી કે અનંત દ્રવ્યેન્દ્રિયો હોય. સનત્કુમાર, માહેન્દ્ર, બ્રહ્મલોકથી અચ્યુત સુધી અને ઐવેચક દેવોને નૈરયિકની માફક જાણવા.

ભગવન્ ! એકેક વિજય, વૈજયંત, જયંત, અપરાજિત દેવને કેટલી દ્રવ્યેન્દ્રિયો પૂર્વે થઈ ? ગૌતમ ! અનંત દ્રવ્યેન્દ્રિયો થઈ હોય. કેટલી બહુ હોય ? આઠ. કેટલી ભાવિમાં થનારી હોય ? આઠ, સોળ, ચોવીશ કે સંખ્યાતી હોય. સર્વાર્થસિદ્ધ દેવને ભૂતકાળે અનંત દ્રવ્યેન્દ્રિયો થઈ હોય, બહુ-આઠ

હોય, ભાવિમાં થનારી આઠ હોય.

ભગવન્ ! નૈરયિકોને કેટલી દ્રવ્યેન્દ્રિયો પૂર્વે થઈ હોય ? ગૌતમ ! અનંતી. કેટલી બહુ હોય ? અસંખ્યાતી. ભાવિમાં થનારી કેટલી હોય ? અનંત. એ પ્રમાણે ઐવેચક દેવો સુધી જાણવું. પણ મનુષ્યોને બહુ દ્રવ્યેન્દ્રિયો કદાચ સંખ્યાતી, કદાચ અસંખ્યાતી હોય. વિજય, વૈજયંત, જયંત, અપરાજિત દેવોને અતીત કાળે અનંત, બહુ-અસંખ્યાતી, ભાવિમાં થનારી અસંખ્યાતી દ્રવ્યેન્દ્રિયો હોય. સર્વાર્થસિદ્ધ દેવોને પ્રશ્ન - અતીતકાળે અનંત, બહુ-સંખ્યાતી, ભાવિ-સંખ્યાતી.

ભગવન્ ! એકેક નૈરયિકને નૈરયિકપણામાં કેટલી દ્રવ્યેન્દ્રિયો ભૂતકાળે થયેલી હોય ? ગૌતમ ! અનંત. વર્તમાનમાં ? આઠ. ભાવિમાં થનારી ? કોઈને હોય, કોઈને ન હોય. જેને થનારી હોય, તેને આઠ, સોળ, ચોવીશ, સંખ્યાતી, અસંખ્યાતી કે અનંત હોય. હોય, તેને આઠ, સોળ, ચોવીશ, સંખ્યાતી, અસંખ્યાતી કે અનંત હોય.

ભગવન્ ! એકેક નૈરયિકને અસુરકુમારપણામાં કેટલી દ્રવ્યેન્દ્રિયો અતીત કાળે થઈ હોય ? ગૌતમ ! અનંત. કેટલી બહુ હોય ? ન હોય. કેટલી ભાવિમાં થાય ? ગૌતમ ! કોઈને થાય, કોઈને ન થાય. જેને થનારી હોય તેને આઠ, સોળ, ચોવીશ, સંખ્યાતી, અસંખ્યાતી કે અનંત થનારી હોય. એમ સ્તનિતકુમાર સુધી જાણવું.

ભગવન્ ! એકેક નૈરયિકને પૃથ્વીકાયિકપણામાં કેટલી દ્રવ્યેન્દ્રિયો પૂર્વે થયેલી હોય ? ગૌતમ ! અનંત. કેટલી બહુ હોય ? ન હોય. કેટલી ભાવિમાં થનારી હોય ? કોઈને હોય, કોઈને ન હોય. જેને થનારી હોય તેને એક, બે, ત્રણ, સંખ્યાતી, અસંખ્યાતી કે અનંત હોય. એ પ્રમાણે યાવત્ વનસ્પતિકાયિક-પણામાં જાણવું.

ભગવન્ ! એકેક નૈરયિકને બેઈન્દ્રિયપણામાં કેટલી દ્રવ્યેન્દ્રિયો પૂર્વે કાળે થઈ હોય ? ગૌતમ ! અનંત. કેટલી બહુ હોય ? ન હોય. કેટલી ભાવિમાં થનારી હોય ? કોઈને હોય, કોઈને ન હોય. જેને થનારી હોય તેને બે, ચાર, સંખ્યાતી, અસંખ્યાતી કે અનંત થાય. એમ તેઈન્દ્રિયપણામાં જાણવું, પણ ભાવિમાં થનારી ચાર, આઠ, બાર, સંખ્યાતી, અસંખ્યાતી કે અનંત દ્રવ્યેન્દ્રિયો હોય. એમ ચઈરિન્દ્રિયપણામાં પણ જાણવું, પણ ભાવિમાં થનારી છ, બાર, અઠાર, સંખ્યાતી, અસંખ્યાતી કે અનંતી હોય. જેમ અસુરકુમારપણામાં કહ્યું, તેમ પંચેન્દ્રિય તિર્યચ્યપણામાં પણ જાણવું, મનુષ્યપણામાં પણ એમ જ જાણવું, પરંતુ ભાવિમાં આઠ, સોળ, ચોવીશ, સંખ્યાતી કે અનંત દ્રવ્યેન્દ્રિયો થાય. મનુષ્ય સિવાય બધાંને મનુષ્યપણામાં દ્રવ્યેન્દ્રિય ભાવિમાં થનારી “કોઈને હોય, કોઈને ન હોય”, એવું ન કહેવું. વ્યંતર, જ્યોતિષ્ક, સૌધર્મ યાવત્ ઐવેચકપણામાં દ્રવ્યેન્દ્રિય પૂર્વકાળે અનંત થયેલ હોય, બહુ દ્રવ્યેન્દ્રિયો નથી, ભાવિમાં થનારી

કોઈને હોય, કોઈને ન હોય. જેને હોય તેને આઠ, સોળ, ચોવીશ, સંખ્યાતી, અસંખ્યાતી કે અનંત દ્રવ્યેન્દ્રિયો થવાની હોય.

ભગવન્ ! એકેક નૈરચિકને વિજય, વૈજયંત, જયંત, અપરાજિતપણામાં કેટલી દ્રવ્યેન્દ્રિયો ભૂતકાળે થયેલ હોય ? ન હોય. [બહુ પણ ન હોય] કેટલી ભાવિમાં થનાર હોય ? કોઈને હોય - કોઈને ન હોય. જેને થનાર હોય તેને આઠ કે સોળ થનાર હોય. સર્વાર્થસિદ્ધ દેવપણામાં અતીત અને બહુ દ્રવ્યેન્દ્રિયો નથી, ભાવિમાં થનારી કોઈને હોય-કોઈને ન હોય. જેને ભાવિમાં થવાની છે, તેને આઠ દ્રવ્યેન્દ્રિયો થનાર હોય. એ પ્રમાણે નૈરચિક દંડક માફક અસુરકુમાર દંડક કહેવો. યાવત્ પંચેન્દ્રિય તિરચિદંડક કહેવો. પણ જેને સ્વસ્થાનમાં જેટલી બહુ વર્તમાન દ્રવ્યેન્દ્રિયો હોય તેને તેટલી કહેવી.

ભગવન્ ! એકેક મનુષ્યને નારકપણામાં દ્રવ્યેન્દ્રિયો પૂર્વકાળે કેટલી થઈ હોય ? ગૌતમ ! અનંત. કેટલી બહુ હોય ? ન હોય. કેટલી ભાવિમાં થાય ? કોઈને થાય - કોઈને ન થાય. જેને થનારી હોય તેને આઠ, સોળ, ચોવીશ, સંખ્યાતી, અસંખ્યાતી કે અનંત દ્રવ્યેન્દ્રિયો હોય. એ પ્રમાણે પંચેન્દ્રિય તિરચિયોનિપણા સુધી જાણવું. પણ એકેન્દ્રિય અને વિકલેન્દ્રિયમાં જેને જેટલી થનાર હોય, તેને તેટલી કહેવી. ભગવન્ ! એકેક મનુષ્યને મનુષ્યપણામાં કેટલી દ્રવ્યેન્દ્રિયો પૂર્વે થયેલ હોય ? ગૌતમ ! કોઈને હોય - કોઈને ન હોય. જેને થનાર હોય તેને આઠ, સોળ, ચોવીશ, સંખ્યાતી, અસંખ્યાતી કે અનંત હોય. વ્યંતર, જ્યોતિષ્ક યાવત્ ત્રૈવેચકપણામાં જેમ નારકપણામાં કહ્યું તેમ કહેવું.

ભગવન્ ! એકેક મનુષ્યને વિજય, વૈજયંત, જયંત, અપરાજિત દેવપણામાં કેટલી દ્રવ્યેન્દ્રિયો પૂર્વકાળે થઈ હોય? કોઈને હોય - કોઈને ન હોય. જેને હોય તેને આઠ કે સોળ હોય. કેટલી બહુ હોય? કેટલી ભાવિમાં થનાર હોય? કોઈને હોય - કોઈને ન હોય. જેને હોય તેને આઠ કે સોળ હોય. ભગવન્ ! એકેક મનુષ્યને સર્વાર્થસિદ્ધદેવત્વમાં કેટલી દ્રવ્યેન્દ્રિયો અતીત કાળે થઈ હોય? કોઈને હોય - કોઈને ન હોય. જેને હોય તેને આઠ હોય. બહુ કેટલી હોય? ન હોય. ભાવિ કેટલી હોય? કોઈને હોય - કોઈને ન હોય. જેને થનાર હોય, તેને આઠ હોય.

વ્યંતર અને જ્યોતિષ્ક નૈરચિકવત્ જાણવા, સૌધર્મ દેવ નૈરચિકવત્ કહેવો. પણ સૌધર્મ દેવને વિજય, વૈજયંત, જયંત, અપરાજિત દેવત્વમાં કેટલી દ્રવ્યેન્દ્રિયો પૂર્વકાળે હોય ? કોઈને હોય - કોઈને ન હોય. જેને હોય તેને આઠ હોય. બહુ કેટલી હોય ? ન હોય. ભાવિમાં થનાર કેટલી હોય ? ગૌતમ ! કોઈને હોય - કોઈને ન હોય, જેને હોય તેને આઠ કે સોળ થનારી હોય. સર્વાર્થસિદ્ધ દેવપણામાં નૈરચિકવત્ કહેવું. એ પ્રમાણે યાવત્ ત્રૈવેચક દેવને યાવત્ સર્વાર્થ સિદ્ધ દેવપણામાં એમ જ કહેવું.

ભગવન્ ! એકેક વિજય, વૈજયંત, જયંત, અપરાજિત દેવને નૈરચિકપણામાં કેટલી દ્રવ્યેન્દ્રિયો અતીતકાળે થઈ હોય? અનંત હોય. બહુ કેટલી હોય? ન હોય. ભાવિમાં થનાર? ન હોય. એ પ્રમાણે પંચેન્દ્રિય તિરચિય સુધી કહેવું. મનુષ્યપણામાં દ્રવ્યેન્દ્રિયો અતીતકાળે અનંત હોય, બહુ ન હોય, ભાવિમાં થનારી આઠ, સોળ, ચોવીશ કે સંખ્યાતી હોય. વ્યંતર અને જ્યોતિષ્ક નૈરચિકવત્ કહેવા. સૌધર્મદેવત્વમાં અતીતકાળે અનંત થઈ હોય, વર્તમાનકાળે નથી, ભાવિમાં થનારી કોઈને હોય - કોઈને ન હોય. જેને હોય તેને આઠ, સોળ, ચોવીશ કે સંખ્યાતી હોય. એ પ્રમાણે ત્રૈવેચકપણા સુધી જાણવું. વિજ્યાદિ ચારમાં પૂર્વકાળે કોઈને હોય - કોઈને ન હોય, જેને હોય તેને આઠ હોય, બહુ કેટલી હોય? આઠ ભાવિમાં થનારી કેટલી હોય? કોઈને હોય - કોઈને ન હોય, જેને હોય તેને આઠ હોય. ભગવન્ ! એકેક વિજ્યાદિ ચાર દેવને સર્વાર્થસિદ્ધ દેવપણામાં કેટલી દ્રવ્યેન્દ્રિયો ભૂતકાળે હોય? ન હોય. કેટલી બહુ હોય? ન હોય. કેટલી ભાવિમાં થવાની હોય? કોઈને હોય - કોઈને ન હોય, જેને હોય તેને આઠ થનારી હોય.

ભગવન્ ! એકેક સર્વાર્થસિદ્ધ દેવને નૈરચિકપણામાં કેટલી દ્રવ્યેન્દ્રિયો અતીત કાળે હોય ? ગૌતમ ! અનંત. વર્તમાન કેટલી હોય ? ન હોય. ભાવિમાં થનાર કેટલી હોય ? ન હોય. એમ મનુષ્ય સિવાય ત્રૈવેચકપણા સુધી જાણવું. પણ મનુષ્યપણામાં દ્રવ્યેન્દ્રિયો પૂર્વકાળે અનંત હોય, વર્તમાનમાં ન હોય, ભાવિમાં થનારી આઠ હોય. વિજ્યાદિ ચાર દેવપણામાં દ્રવ્યેન્દ્રિયો અતીત કાળે કોઈને હોય - કોઈને ન હોય, જેને હોય તેને આઠ હોય. કેટલી બહુ હોય ? ન હોય. કેટલી ભાવિમાં થનાર હોય ? ન હોય. ભગવન્ ! એકેક સર્વાર્થસિદ્ધ દેવને સર્વાર્થસિદ્ધપણામાં કેટલી દ્રવ્યેન્દ્રિયો અતીતકાળે હોય ? ગૌતમ ! ન હોય. વર્તમાનમાં ? આઠ હોય. ભાવિમાં થનારી ? ન હોય.

ભગવન્ ! નૈરચિકોને નૈરચિકપણામાં દ્રવ્યેન્દ્રિય અતીતકાળે કેટલી હોય? ગૌતમ ! અનંત હોય. વર્તમાનકાળે કેટલી હોય? અસંખ્યાતી. ભાવિમાં થનારી કેટલી હોય? અનંત. ભગવન્ ! નૈરચિકોને અસુરકુમારપણામાં કેટલી દ્રવ્યેન્દ્રિયો પૂર્વ કાળે હોય? ગૌતમ અનંત હોય. વર્તમાનકાળે કેટલી હોય? ન હોય. ભાવિમાં થનારી કેટલી હોય? અનંત હોય. એ પ્રમાણે ત્રૈવેચકદેવપણા સુધી જાણવું.

ભગવન્ ! નૈરચિકોને વિજય, વૈજયંત, જયંત, અપરાજિત દેવપણામાં કેટલી દ્રવ્યેન્દ્રિયો અતીતકાળે હોય ? ન હોય. વર્તમાનકાળે કેટલી હોય ? ન હોય. ભાવિમાં થનારી કેટલી હોય ? અસંખ્યાતી હોય. એ પ્રમાણે સર્વાર્થસિદ્ધ-દેવપણામાં પણ જાણવું. એમ પંચે તિરચિય સર્વાર્થસિદ્ધ દેવપણામાં કહેવા. પરંતુ વનસ્પતિકાચિકોને વિજય, વૈજયંત, જયંત, અપરાજિત, સર્વાર્થસિદ્ધ દેવપણામાં ભાવિમાં થનાર દ્રવ્યેન્દ્રિયો અનંત હોય.

મનુષ્ય અને સર્વાર્થસિદ્ધ સિવાય બધાંને સ્વસ્થાન આશ્રીને બહુ દ્રવ્યેન્દ્રિયો

અસંખ્યાતી હોય, પરસ્થાનને આશ્રીને બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયો ન હોય. વનસ્પતિકાયિકોને બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયો અનંત છે. મનુષ્યોને નૈરયિકપણામાં દ્રવ્યેન્દ્રિયો અતીતકાળે અનંત હોય. વર્તમાનકાળે નથી, ભાવિમાં થનારી અનંત હોય, એ પ્રમાણે ઐવેયકદેવપણા સુધી જાણવું. પણ સ્વસ્થાનમાં દ્રવ્યેન્દ્રિયો અતીતકાળે અનંત હોય, વર્તમાનકાળે કદાચ સંખ્યાતી હોય, કદાચ અસંખ્યાતી હોય, ભાવિમાં થનારી અનંત હોય.

ભગવન્ ! મનુષ્યોને વિજય, વૈજયંત, જયંત, અપરાજિત દેવપણામાં કેટલી દ્રવ્યેન્દ્રિયો પૂર્વકાળે હોય ? સંખ્યાતી હોય. વર્તમાનકાળે કેટલી હોય ? નથી. ભાવિમાં થનાર કેટલી હોય ? કદાચિત્ સંખ્યાતી હોય, કદાચિત્ અસંખ્યાતી હોય. એ પ્રમાણે સર્વાર્થ સિદ્ધ દેવપણામાં દ્રવ્યેન્દ્રિયો પૂર્વકાળે નથી, વર્તમાનકાળે નથી, ભાવિમાં થનારી અસંખ્યાતી હોય. આમ ઐવેયક દેવો સુધી જાણવું.

ભગવન્ ! વિજ્યાદિ ચારને નારકપણામાં દ્રવ્યેન્દ્રિયો અતીતકાળે કેટલી હોય ? ગૌતમ ! અનંત હોય. વર્તમાનકાળે કેટલી હોય ? ન હોય. ભાવિમાં થનારી કેટલી હોય ? ન હોય. એ પ્રમાણે જ્યોતિષકદેવત્વમાં સુધી પણ જાણવું. પરંતુ મનુષ્યપણામાં દ્રવ્યેન્દ્રિયો અતીતકાળે અનંત હોય, વર્તમાનકાળે ન હોય અને ભાવિમાં થનાર અસંખ્યાતી હોય. એ પ્રમાણે યાવત્ ઐવેયક દેવપણામાં સ્વસ્થાન અપેક્ષાએ અતીતકાળે અસંખ્યાતી હોય. વર્તમાનકાળે અસંખ્યાતી હોય, ભાવિમાં થનાર અસંખ્યાતી હોય. સર્વાર્થસિદ્ધ દેવપણામાં દ્રવ્યેન્દ્રિયો અતીતકાળે ન હોય, વર્તમાનકાળે ન હોય, ભાવિમાં થનારી અસંખ્યાતી હોય.

ભગવન્ ! સર્વાર્થસિદ્ધ દેવોને નારકપણામાં કેટલી દ્રવ્યેન્દ્રિયો પૂર્વકાળે હોય ? ગૌતમ ! અનંત હોય. વર્તમાનકાળે કેટલી હોય ? ન હોય. ભાવિમાં થનારી કેટલી હોય ? ન હોય. એ પ્રમાણે મનુષ્ય સિવાય યાવત્ ઐવેયક દેવપણામાં જાણવું. મનુષ્યપણામાં દ્રવ્યેન્દ્રિયો અતીતકાળે અનંત હોય, વર્તમાનકાળે ન હોય, ભાવિમાં થનારી અસંખ્યાતી હોય. વિજ્યાદિ ચાર અનુત્તરમાં દ્રવ્યેન્દ્રિયો અતીતકાળે કેટલી હોય ? સંખ્યાતી. વર્તમાનકાળે ? ન હોય. ભાવિમાં થનારી ? ન હોય. ભાવિમાં થનારી ? ન હોય. ભાવિમાં થનારી ? ન હોય. સર્વાર્થસિદ્ધ દેવોને સર્વાર્થસિદ્ધપણામાં કેટલી દ્રવ્યેન્દ્રિયો પૂર્વ કાળે હોય ? ન હોય. વર્તમાનકાળે કેટલી હોય ? સંખ્યાતી હોય, ભાવિમાં થનારી કેટલી હોય ? ન હોય.

ભગવન્ ! ભાવેન્દ્રિયો કેટલી હોય ? પાંચ. - શ્રોત્રેન્દ્રિય યાવત્ સ્પર્શનેન્દ્રિય. ભગવન્ ! નૈરયિકોને કેટલી ભાવેન્દ્રિય હોય ? પાંચ - શ્રોત્રેન્દ્રિય યાવત્ સ્પર્શનેન્દ્રિય. એ પ્રમાણે જેને જેટલી ઈન્દ્રિયો હોય, તેને તેટલી વૈમાનિક સુધી કહેવી.

ભગવન્ ! એક-એક નૈરયિકને ભૂતકાળમાં કેટલી ભાવેન્દ્રિયો હોય ? ગૌતમ ! અનંત હોય. વર્તમાનકાળે ? પાંચ હોય. ભાવિમાં થનારી ? પાંચ, દશ,

અગિયાર, સંખ્યાતી, અસંખ્યાતી કે અનંત હોય. એ પ્રમાણે અસુરકુમારો પણ જાણવા, પણ તેને ભાવિમાં થનારી પાંચ, છ, સંખ્યાતી, અસંખ્યાતી કે અનંત ભાવેન્દ્રિયો હોય. એ પ્રમાણે સ્તનિતકુમાર સુધી જાણવું.

આ પ્રમાણે પૃથ્વી, અફ, વનસ્પતિકાયિકને પણ જાણવું. બે-ત્રણ-ચાર ઈન્દ્રિયવાળાને પણ જાણવા, તેઈ અને વાયુને પણ એમજ કહેવા. પણ ભાવિમાં થનારી છ, સાત, સંખ્યાતી, અસંખ્યાતી કે અનંત ભાવેન્દ્રિયો હોય. પંચેન્દ્રિય તિર્યચને યાવત્ ઈશાનદેવને અસુરકુમારવત્ જાણવા. પરંતુ મનુષ્યને ભાવિમાં થનારી ભાવેન્દ્રિયો કોઈને હોય - કોઈને ન હોય, એમ કહેવું. સનત્કુમાર યાવત્ ઐવેયકને નૈરયિકની જેમ જાણવા. વિજ્યાદિ ચાર અનુત્તર દેવને દ્રવ્યેન્દ્રિયો અતીતકાળે અનંત હોય, વર્તમાનકાળે પાંચ હોય, ભાવિમાં થનારી પાંચ, દશ, પંદર કે સંખ્યાતી હોય, સર્વાર્થ સિદ્ધ દેવને અતીતકાળે અનંત હોય, વર્તમાનકાળે પાંચ હોય, ભાવિમાં થનારી પાંચ હોય.

ભગવન્ ! નૈરયિકોને કેટલી ભાવેન્દ્રિયો અતીત કાળે હોય ? ગૌતમ ! અનંત. વર્તમાનકાળે ? અસંખ્યાતી. ભાવિમાં થનારી ? અનંત હોય. એ પ્રમાણે જેમ દ્રવ્યેન્દ્રિયોમાં બહુવચન વડે દંડક કહ્યો, તેમ ભાવેન્દ્રિયમાં પણ કહેવો. પરંતુ વનસ્પતિકાયિકોને વર્તમાનકાળે ભાવેન્દ્રિયો અનંત હોય.

ભગવન્ ! પ્રત્યેક નૈરયિકને નૈરયિકપણામાં કેટલી ભાવેન્દ્રિયો અતીતકાળે હોય ? ગૌતમ ! અનંત. વર્તમાનકાળે કેટલી હોય ? પાંચ. ભાવિમાં થનારી ? કોઈને હોય - કોઈને ન હોય. જેને હોય તેને પાંચ, દશ, પંદર, સંખ્યાતી, અસંખ્યાતી કે અનંત હોય. એ પ્રમાણે અસુરકુમારથી સ્તનિતકુમાર સુધી જાણવા, પણ વર્તમાનકાળે ન હોય. પૃથ્વીકાયિકથી યાવત્ બેઈન્દ્રિયપણામાં જેમ દ્રવ્યેન્દ્રિયો કહી, તેમ ભાવેન્દ્રિયો કહેવી.

તેઈન્દ્રિયપણામાં પણ તેમજ કહેવું, પરંતુ ભાવિમાં થનારી ત્રણ, છ, નવ, સંખ્યાતી, અસંખ્યાતી કે અનંત ભાવેન્દ્રિયો કહેવી. ચઠિરિન્દ્રિયપણામાં પણ એમ જ જાણવું, પરંતુ ભાવિમાં થનારી ભાવેન્દ્રિયો ચાર, આઠ, સંખ્યાતી, અસંખ્યાતી કે અનંત હોય. એ પ્રમાણે દ્રવ્યેન્દ્રિયોના ચારે પાઠ મુજબ અહીં ચારે પાઠ કહેવા. પરંતુ ત્રીજા પાઠમાં જેને જેટલી ઈન્દ્રિયો હોય, તેને તેટલી ઈન્દ્રિયો ભાવિમાં જાણવી. ચોથા પાઠમાં દ્રવ્યેન્દ્રિયવત્ કહેવી. યાવત્ સર્વાર્થસિદ્ધદેવપણામાં અતીતકાળે ભાવેન્દ્રિયો ન હોય, વર્તમાનકાળે સંખ્યાતી હોય, ભાવિમાં થનારી ન હોય.

● વિવેચન-૪૩૭ :-

ભગવન્ ! ઈન્દ્રિયો કેટલા પ્રકારે છે ? સૂત્ર સુગમ છે. - X - X - એકેક જીવ સંબંધે અતીત, બદ્ધ, પુરસ્કૃત્ દ્રવ્યેન્દ્રિય વિચારમાં પુરસ્કૃત્-ભાવિ દ્રવ્યેન્દ્રિય આઠ, સોળ આદિ કહી છે. જે નૈરયિક પછીના જ ભવમાં મનુષ્યત્વ પામીને સિદ્ધ થાય, તેને મનુષ્યભવ સંબંધી આઠ ઈન્દ્રિયો, પછીના ભવમાં તિર્યચપણુ પામી પછી મનુષ્યત્વ

પામી સિદ્ધ થાય તેને બંને ભવની થઈને સોળ ઈન્દ્રિયો હોય. જે નરકથી નીકળી તિર્યચ પંચેન્દ્રિય, પૃથ્વીકાયાદિક, પછી મનુષ્ય થાય તેને સત્તર દ્રવ્યેન્દ્રિયો હોય. સંખ્યાત-અસંખ્યાત કે અનંતકાળ રહેનારને તેટલી-તેટલી દ્રવ્યેન્દ્રિયો હોય. અસુરકુમાર સૂત્રમાં ભાવિ આઠ, નવ આદિ ઈન્દ્રિયો કહી. તેમાં સીધો મનુષ્યત્વ પામી સિદ્ધ થાય તેને આઠ દ્રવ્યેન્દ્રિયો હોય. અસુરથી ઈશાનદેવ સુધી પૃથ્વી આદિમાં જઈને પછી મનુષ્યત્વ પામી સિદ્ધ થાય તો તેને નવ ઈન્દ્રિયો હોય, સંખ્યાતી-અસંખ્યાતી-અનંત દ્રવ્યેન્દ્રિયો પૂર્વવત્.

પૃથ્વી-પાણી-વનસ્પતિ સૂત્રમાં - X - મનુષ્યત્વ પામી સિદ્ધ થાય તેને આઠ, એક પૃથ્વી આદિ ભવ પછી મનુષ્યત્વ પામી સિદ્ધ થાય તેને નવ દ્રવ્યેન્દ્રિયો થાય. તેઉકાચ-વાયુકાચ મરીને અનંતર મનુષ્યત્વ ન પામે. પણ વિકલેન્દ્રિય પછી અનંતર મનુષ્યત્વ પામે, પણ તેઓ સિદ્ધ ન થાય. તેથી તેમને જઘન્યથી નવ કે દશ દ્રવ્યેન્દ્રિયો હોય. બાકીના પૂર્વવત્.

મનુષ્ય સૂત્રમાં ભાવિ દ્રવ્યેન્દ્રિય કોઈને હોય - કોઈને ન હોય. તેમાં તે ભવે સિદ્ધ થનારને ન હોય, બાકીનાને હોય. અનંતર ભવે સિદ્ધ થાય તો આઠ, વચ્ચે પૃથ્વી આદિ એક ભવ કરીને સિદ્ધ થાય તો નવ, બાકીનાને પૂર્વવત્ કહેવી.

સનત્કુમારથી ત્રૈવેચક દેવોને નૈરચિકવત્ કહેવા, વિજ્યાદિ ચાર દેવના સૂત્રોમાં - અનંતર ભવે મનુષ્યત્વ પામીને સિદ્ધ થાય તેને આઠ દ્રવ્યેન્દ્રિયો હોય, બે મનુષ્ય ભવે સિદ્ધ થાય તેને સોળ દ્રવ્યેન્દ્રિયો, વચ્ચે દેવપણુ પામીને મનુષ્ય થઈ સિદ્ધ થાય, તેને ચોવીશ અને સંખ્યાતો કાળ સંસારમાં રહેનારને સંખ્યાતી દ્રવ્યેન્દ્રિયો હોય છે. પણ વિજ્યાદિ ચાર દેવોને અસંખ્યાત કે અનંતકાળ સંસાર ન હોય. સર્વાર્થસિદ્ધ પછીના ભવમાં અવશ્ય સિદ્ધ થાય, માટે તેને આઠ દ્રવ્યેન્દ્રિય હોય.

બહુવચનમાં નૈરચિકોને બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયો અસંખ્યાતી કહી, કેમકે નૈરચિકો અસંખ્યાતા છે. મનુષ્ય સૂત્રમાં કદાચ સંખ્યાતી - કદાચ અસંખ્યાતી કહી, કેમકે - X - ગર્ભજ મનુષ્યો સંખ્યાતા છે, સંમૂર્છિમ ક્યારેક સર્વથા ન હોય, હોય તો તેનો સમાવેશ કરતાં અસંખ્યાતી દ્રવ્યેન્દ્રિયો તેમને હોય. - X - X -

એક એક નૈરચિકને નૈરચિકપણમાં દ્રવ્યેન્દ્રિય ભાવિમાં નૈરચિકપણું ન પામે તેને ન હોય, જો ફરી નરકપણું પામનાર હોય તો એક વખતમાં આઠ ઈત્યાદિ જાણવું. મનુષ્યમાં તેમ ન કહ્યું, કેમકે મનુષ્યત્વમાં અવશ્ય ફરી આગમન થવાનું છે, તેથી જઘન્યથી અવશ્ય આઠ હોય. વિજ્યાદિ ચારમાં - X - વિશેષ એ કે ત્યાં ગયેલ જીવ મરણ પામી, તથાસ્વભાવથી કદિ પણ નૈરચિકથી તિર્યચ પંચેન્દ્રિય, વ્યંતર, જ્યોતિષ્કમાં ન આવે, પણ મનુષ્ય અને સૌંદર્યાદિમાં આવે ઈત્યાદિ સુગમ છે. - X - X -

મુનિ દીપરત્નસાગરે કરેલ
પદ-૧૫-નો ટીકાસહિતનો અનુવાદ પૂર્ણ

❁ પદ-૧૬-“પ્રયોગ” ❁

— X — X — X —

૦ એ પ્રમાણે પદ-૧૫ની વ્યાખ્યા કરી, હવે સોળમું કહે છે, તેનો સંગંધ આ છે - પૂર્વ પદમાં - X - ઈન્દ્રિય પરિણામ કહ્યા. અહીં પરિણામના સમાનપણાથી પ્રયોગ પરિણામ કહે છે -

● સૂત્ર-૪૩૮ :-

ભગવન્ ! પ્રયોગ કેટલા ભેદે છે ? ગૌતમ ! પંદર ભેદે. તે આ - સત્યમનઃ પ્રયોગ, અસત્યમનઃ પ્રયોગ, સત્યમૃષા મનઃપ્રયોગ, અસત્યમૃષા મનઃ પ્રયોગ, એ રીતે ચાર વચન પ્રયોગ, ઔદારિકશરીરકાય પ્રયોગ, ઔદારિક મિશ્રશરીરકાય પ્રયોગ, વૈકિય શરીરકાય પ્રયોગ, વૈકિય મિશ્રશરીર કાય પ્રયોગ, આહારકશરીર કાયપ્રયોગ, આહારકમિશ્રશરીર કાય અને તૈજસકાર્મણશરીર

● વિવેચન-૪૩૮ :-

પ્રયોગ-પ્ર ઉપસર્ગ સહ યોગ - વ્યાપાર, અર્થાત્ પરિસ્પંદ ક્રિયા કે આત્મવ્યાપાર. જે વડે ક્રિયાઓમાં કે સાંપરાયિક કે ઇચ્છાપિથ કર્મની સાથે આત્મા જોડાય તે પ્રયોગ, તે પંદર છે.

(૧) સત્યમનઃ પ્રયોગ - સત્ એટલે મુનિ કે પદાર્થો. મુનિને મુક્તિ પ્રાપ્ત હોવાથી અને યથાર્થ સ્વરૂપના ચિંતનથી પદાર્થોને હિતકારી તે સત્ય. જેમકે - “જીવ છે, સત્-અસત્ રૂપ છે, શરીર માત્ર વ્યાપી છે,” ઈત્યાદિ રૂપે યથાર્થ વસ્તુનું ચિંતન કરે તે સત્યમન, તેનો પ્રયોગ - વ્યાપાર, તે સત્યમનઃપ્રયોગ.

(૨) અસત્યમનઃ પ્રયોગ - સત્યથી વિપરીત તે અસત્ય, જેમકે - જીવ નથી અથવા એકાંત સત્ છે, ઈત્યાદિ કુવિકલ્પ કરનાર મન, તેનો પ્રયોગ - તે, અસત્ય મનઃપ્રયોગ.

(૩) સત્યમૃષામનઃ પ્રયોગ - જેમકે - ધવ, ખેર, પલાશાદિથી મિશ્ર ઘણાં અશોકવૃક્ષો છતાં ‘આ અશોક વન છે’ એવો વિકલ્પ કરવામાં તત્પર તે સત્યમૃષા મનઃપ્રયોગ. જો કે વ્યવહારનયથી તેને સત્યમૃષા કહે છે, ખરેખર તો તે અસત્ય છે.

(૪) અસત્યમૃષામનઃ પ્રયોગ - જે સત્ય નથી, તેમ અસત્ય પણ નથી, તે અસત્યમૃષા. અહીં મતભેદ હોય ત્યારે પદાર્થને સ્થાપન કરવાની બુદ્ધિથી સર્વજ્ઞના મતાનુસાર વિચાર કરાય, જેમકે - ‘જીવ છે - તે સત્ અસત્ રૂપ છે.’ તે આરાધક હોવાથી સત્ય છે. મતભેદ હોય ત્યારે વસ્તુને સ્થાપન કરવાની બુદ્ધિથી સર્વજ્ઞના મતાનુસાર વિચાર કરાય, જેમકે - ‘જીવ છે - તે સત્ અસત્ રૂપ છે.’ તે આરાધક હોવાથી સત્ય છે. મતભેદ હોય ત્યારે વસ્તુને સ્થાપન કરવાની બુદ્ધિથી સર્વજ્ઞ મત વિરુદ્ધ વિચારાય, ત્યારે ‘જીવ નથી’ ઈત્યાદિ વિરાધક હોવાથી અસત્ય છે. પણ જે વસ્તુને સ્થાપન કરવાની ઈચ્છા સિવાય સ્વરૂપ માત્રનો વિચાર કરવામાં તત્પર હોય, જેમકે “ઘડો લાવ” આદિ ચિંતન કરવામાં તત્પર તે અસત્યમૃષા. કેમકે અહીં

પૂર્વોક્ત રૂપે કશું સત્ય નથી કે અસત્ય નથી. જો કે આ વ્યવહાર નયથી કહ્યું છે અન્યથા છેતરવાની બુદ્ધિથી ચિંતન હોય તો અસત્ય છે.

મનની માફક વચન પ્રયોગ પણ ચાર ભેદ છે - સત્ય વચન પ્રયોગ, મૃષા વચન પ્રયોગ, સત્યમૃષા વચન પ્રયોગ અને અસત્યમૃષા વચન પ્રયોગ, તે સત્યમન માફક જાણવા.

૦ ઔદારિક શરીર કાચપ્રયોગ - ઔદારિકાદિનો અર્થ આગળ કહીશું. ઔદારિક શરીર જ પુદ્ગલ સ્કંધના સમુદાયરૂપ હોવાથી અને ઉપચયને પ્રાપ્ત થતું હોવાથી કાચ કહેવાય છે. કાચ - સમુદાય અથવા ઉપચયને પામે તે કાચ. તેનો વ્યાપાર. આ યોગ પર્યાપ્તા તિર્યચ અને મનુષ્યોને હોય છે.

૦ ઔદારિક મિશ્ર શરીરકાચપ્રયોગ - કાર્મણ સાથે મિશ્ર થયેલ ઔદારિક તે ઔદારિકમિશ્ર. નિર્યુક્તિકારથી કહે છે કે - જીવ કાર્મણ યોગ વડે તુરંત આહાર કરે છે, ત્યારપછી મિશ્ર વડે યાવત્ શરીરની ઉત્પત્તિ થાય છે. [શંકા] મિશ્રપણું બંનેમાં રહેલ છે, તો 'ઔદારિક મિશ્ર' શબ્દ કેમ વાપર્યો, 'કાર્મણમિશ્ર' કેમ નહીં? [સમાધાન] શાસ્ત્રમાં તેનો જ વ્યવહાર થાય છે કે જેથી વક્તાએ શ્રોતાને કહેવા ધારેલ અર્થનો સ્પષ્ટ બોધ થાય, કાર્મણ શરીર સંસાર પર્યન્ત નિરંતર રહે છે, તે બધાં શરીરોમાં હોય છે, તેથી કાર્મણ મિશ્ર કહેવાથી તે તિર્યચ-મનુષ્યને કે દેવ-નારકને, કોને વિવક્ષિત છે - તે જાણી ન શકાય. વળી ઉત્પત્તિ અપેક્ષાએ ઔદારિકનું પ્રધાનપણું હોવાથી વિવક્ષિત અર્થનો સ્પષ્ટ બોધ થવા ઔદારિક વડે "ઔદારિકમિશ્ર" એવો વ્યવહાર થાય છે. વળી વૈકિયલબ્ધિયુક્ત ઔદારિક-શરીરવાળા મનુષ્ય, તિર્યચ પંચે, પર્યાપ્તા બાદર વાયુકાયિક વૈકિયશરીર કરે ત્યારે ઔદારિક શરીર પ્રયોગમાં જ વર્તતો આત્મપ્રદેશોને વિસ્તારી વૈકિયશરીર યોગ્ય પુદ્ગલ ગ્રહણ કરી વૈકિય શરીર પર્યાપ્તિ પૂર્ણ ન કરે, ત્યાં સુધી ઔદારિકની વૈકિય સાથે મિશ્રતા બંનેમાં રહેલી છે, તો પણ ઔદારિકની પ્રધાનતાથી ઔદારિક મિશ્ર કહેવાય, પણ વૈકિયમિશ્ર એવો વ્યવહાર થતો નથી, આમ જ આહારકશરીર સંબંધે પણ જાણવું.

૦ વૈકિય શરીરકાચ પ્રયોગ - વૈકિયશરીર પર્યાપ્તિ વડે પર્યાપ્તને આ કાચપ્રયોગ હોય.

૦ વૈકિયમિશ્ર શરીરકાચ પ્રયોગ - દેવ, નારકોને અપર્યાપ્તાવસ્થામાં હોય છે, ત્યાં મિશ્રપણું કાર્મણ સાથે જાણવું. જ્યારે મનુષ્ય, તિર્યચ પંચેન્દ્રિય કે વાયુકાયિકો વૈકિય શરીર કરી પોતાનું કાર્ય સમાપ્ત કરી, વૈકિય શરીર ત્યાગી, ઔદારિક શરીરમાં પ્રવેશ કરવા પ્રયત્ન કરે ત્યારે - X - વૈકિયનું પ્રધાનપણું હોવાથી વૈકિય વડે વૈકિયમિશ્ર એવો વ્યવહાર થાય.

૦ આહારક શરીર કાચપ્રયોગ - આહારક શરીર પર્યાપ્તિ વડે પર્યાપ્તને આ કાચ પ્રયોગ હોય.

૦ આહારકમિશ્ર શરીર કાચ પ્રયોગ - આહારક શરીર સ્વકાર્ય પૂર્ણ કરી

ઔદારિકમાં પ્રવેશે ત્યારે - X - આમ કહેવાય.

સિદ્ધાંતના મતે આ કહેલ છે. કાર્મણન્યિકો તો બંને કાળમાં આહારકમિશ્ર કે વૈકિયમિશ્રને જ માને છે. - X -

૦ તૈજસ કાર્મણ શરીરપ્રયોગ - વિગ્રહગતિમાં અને સમુદ્ઘાત અવસ્થામાં સયોગી કેવલીને ત્રીજા, ચોથા, પાંચમાં સમયે હોય છે. તૈજસ-કાર્મણના નિત્ય સહચારથી આ કહ્યું છે.

આ પંદર પ્રયોગોને જીવાદિ સ્થાનોમાં કહે છે -

● સૂત્ર-૪૩૯ :-

ભગવન્ ! જીવોને કેટલા ભેદે પ્રયોગ હોય ? ગૌતમ ! પંદર ભેદે - સત્યમનઃ પ્રયોગ યાવત્ કાર્મણશરીર કાચ પ્રયોગ. ભગવન્ ! નૈરચિકોને કેટલા પ્રકારે પ્રયોગ હોય ? અગિયાર ભેદે - સત્યમનઃ પ્રયોગ યાવત્ અસત્યમૃષા વચન પ્રયોગ, વૈકિય શરીરકાચ પ્રયોગ, વૈકિયમિશ્રશરીરકાચ પ્રયોગ, કાર્મણ શરીરકાચ પ્રયોગ. આમ યાવત્ સ્તનિતકુમાર જાણવું.

પૃથ્વીકાયિકો સંબંધે પૃથ્થા - ગૌતમ ! તેમને ત્રણ ભેદે પ્રયોગ હોય - ઔદારિક, ઔદારિક મિશ્ર, કાર્મણ શરીરકાચપ્રયોગ. એ પ્રમાણે વનસ્પતિકાયિક સુધી જાણવું. પણ વાયુકાયિકોને પાંચ પ્રકારે પ્રયોગ હોય - ઔદારિક, ઔદારિક મિશ્ર, વૈકિય, વૈકિયમિશ્ર, કાર્મણ શરીરકાચ પ્રયોગ. બેઈન્દ્રિય સંબંધે પૃથ્થા-તેમને ચાર ભેદે પ્રયોગ હોય - અસત્ય મૃષા વચન પ્રયોગ, ઔદારિક, ઔદારિકમિશ્ર, કાર્મણ શરીર કાચપ્રયોગ, આ પ્રમાણે ચઉરિન્દ્રિયો સુધી જાણવું.

પંચેન્દ્રિયતિર્યચને તેર પ્રકારે પ્રયોગ કહ્યો છે - સત્યમનઃપ્રયોગ, મૃષામનપ્રયોગ, સત્યમૃષા, અસત્યમૃષા, એ પ્રમાણે ચાર વચન પ્રયોગ, ઔદારિક શરીર, ઔદારિક મિશ્ર શરીર, વૈકિયશરીર, વૈકિયમિશ્ર શરીર, કાર્મણ-શરીરકાચ

મનુષ્ય સંબંધે પ્રશ્ન - તેમને પંદર ભેદે પ્રયોગ હોય છે, વ્યાંતર-જયોતિષ-વૈમાનિકોને નૈરચિકવત્ જાણવા.

● વિવેચન-૪૩૯ :-

જીવપદમાં પંદર પ્રયોગો હોય છે. કેમકે ભિન્નભિન્ન જીવોને અપેક્ષાથી સદા ૧૫-પ્રયોગ પ્રાપ્ત થાય છે. નૈરચિકમાં ૧૧-પ્રયોગ હોય. કેમકે તેમને ઔદારિક, આહારક, બંનેના મિશ્ર પ્રયોગો અસંભવ છે. એ પ્રમાણે ભવનપત્યાદિ ચારે દેવો કહેવા, વાયુકાચ સિવાયના એકેન્દ્રિયોમાં પ્રત્યેકને ત્રણ ત્રણ પ્રયોગ હોય - ઔદારિક, ઔદારિકમિશ્ર, કાર્મણ. વાયુકાચને વૈકિય, વૈકિયમિશ્રના સંભવથી પાંચ પ્રયોગો હોય. વિકલેન્દ્રિયને ચાર-ચાર પ્રયોગ હોય. કેમકે તેમને અસત્યમૃષા ભાષા પણ હોય. - X - પંચેન્દ્રિય તિર્યચને ૧૩-પ્રયોગ કહ્યા, કેમકે આહારક બંને તેમને નથી. - X -

● સૂત્ર-૪૪૦ :-

ભગવન્ ! જીવો શું સત્યમનઃપ્રયોગી યાવત્ કાર્મણ શરીર પ્રયોગી છે ? સર્વે જીવો સત્ય મનઃપ્રયોગી યાવત્ વૈકિંચ મિશ્ર શરીરકાયપ્રયોગી અને કાર્મણ શરીર કાય પ્રયોગી (૧૩) હોય. અથવા (૧) એક આહારક શરીર હોય. અથવા (૨) કેટલાંક આહારક શરીર હોય. અથવા (૩) એક આહારક મિશ્ર શરીર હોય. અથવા (૪) કેટલાંક આહારક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી હોય એ યતુર્ભંગ.

અથવા (૧) એક આહારકશરીર કાયપ્રયોગી અને એક આહારક મિશ્ર શરીર કાયપ્રયોગી અથવા (૨) એક આહારક શરીર અને કેટલાંક આહારક-મિશ્રશરીર અથવા (૩) કેટલાંક આહારક શરીર અને એક આહારક મિશ્રશરીર અથવા (૪) કેટલાંક આહારક શરીર કાય પ્રયોગી અને કેટલાંક આહારક મિશ્ર શરીર કાય પ્રયોગી હોય, એ પ્રમાણે જીવોને આઠ ભંગ જાણવા.

ભગવન્ ! નૈરયિકો શું સત્યમનઃપ્રયોગી યાવત્ કાર્મણ શરીર કાય પ્રયોગી હોય ? ગૌતમ ! (૧) બધાં નૈરયિકો સત્ય મનઃપ્રયોગી યાવત્ વૈકિંચમિશ્રશરીર કાય પ્રયોગી હોય અથવા એક નૈરયિક કાર્મણ શરીર કાય પ્રયોગી હોય. અથવા (૨) કેટલાંક કાર્મણ શરીર કાય પ્રયોગી હોય, એમ અસુરકુમારથી સ્તનિતકુમાર સુધી જાણવું.

ભગવન્ ! પૃથ્વીકાયિકો શું ઔદારિક શરીર ઔદારિકમિશ્રશરીર કે કાર્મણશરીરકાય પ્રયોગી હોય ? તેઓ ઔદારિક શરીર ઔદારિક મિશ્ર કે કાર્મણ શરીરકાય પ્રયોગી પણ હોય. એ પ્રમાણે વનસ્પતિકાયિકો સુધી જાણવું. પણ વાયુકાયિકો વૈકિંચ શરીરકાય પ્રયોગી કે વૈકિંચમિશ્ર શરીર પણ હોય.

ભગવન્ ! બેઈન્દ્રિયો શું ઔદારિક શરીર યાવત્ કાર્મણ શરીર કાય પ્રયોગી હોય ? ગૌતમ ! (૧) બધાં બેઈન્દ્રિયો અસત્યામૃષા વચન પ્રયોગી, ઔદારિક શરીર કાય પ્રયોગી, ઔદારિક મિશ્ર શરીર પણ હોય. (૨) અથવા કાર્મણ શરીરકાય પ્રયોગી, ઔદારિક મિશ્ર શરીર પણ હોય. (૨) અથવા કાર્મણશરીર કાય પ્રયોગવાળા અથવા એક કાર્મણ શરીર કાય પ્રયોગવાળો હોય. એમ ચૈઈન્દ્રિય સુધી જાણવું. પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિકો, નૈરયિકવત્ જાણવા. પણ તેઓ ઔદારિકશરીરકાય અને ઔદારિકમિશ્ર જાણવા. અથવા કેટલાંક કાર્મણશરીર અથવા એક કાર્મણ શરીરકાય જાણવો.

ભગવન્ ! મનુષ્યો શું સત્યમનઃપ્રયોગી યાવત્ કાર્મણ શરીર કાય પ્રયોગી હોય ? ગૌતમ ! બધાં મનુષ્યો સત્યમનઃ પ્રયોગી યાવત્ ઔદારિક શરીર કાય પ્રયોગી, વૈકિંચ શરીર અને વૈકિંચ મિશ્રશરીર હોય. અથવા (૧) એક ઔદારિક મિશ્ર શરીર હોય અથવા (૨) કેટલાંક ઔદારિકમિશ્ર શરીર હોય, અથવા (૩) એક આહારક શરીર હોય, (૪) અથવા કેટલાંક આહારક શરીર હોય અથવા

(૫) એક આહારક મિશ્ર શરીર કાય પ્રયોગી હોય, અથવા (૬) કેટલાંક આહારક મિશ્ર શરીર હોય, અથવા (૭) એક કાર્મણ શરીર હોય, અથવા (૮) કેટલાંક કાર્મણશરીર હોય. એ પ્રમાણે એકસંયોગી આઠ ભંગો કહ્યા.

(૧) અથવા એક ઔદારિક મિશ્ર શરીર કાયપ્રયોગી અને એક આહારક શરીર કાય પ્રયોગી અથવા (૨) એક ઔદારિકમિશ્રશરીર અને કેટલાંક આહારક શરીરકાય પ્રયોગી. અથવા (૩) કેટલાંક ઔદારિક મિશ્રશરીર કાય પ્રયોગી અને એક આહારક મિશ્ર હોય અથવા (૪) કેટલાંક ઔદારિક મિશ્ર શરીર અને કેટલાંક આહારક શરીર એ ચાર ભંગ થાય.

અથવા (૧) ઔદારિક મિશ્ર શરીર કાય પ્રયોગી અને એક આહારક મિશ્ર અથવા (૨) એક ઔદારિક મિશ્ર શરીર અને કેટલાંક આહારકમિશ્ર અથવા (૩) કેટલાંક ઔદારિક મિશ્રશરીર અને એક આહારકમિશ્ર શરીર કાય પ્રયોગી અથવા (૪) કેટલાંક ઔદારિકમિશ્ર શરીર કાય પ્રયોગી અને કેટલાંક આહારક મિશ્ર એ ચાર ભંગા થાય.

અથવા (૧) એક ઔદારિક મિશ્ર શરીર કાય પ્રયોગી અને એક કાર્મણ શરીર અથવા (૨) એક ઔદારિક મિશ્ર શરીર અને કેટલાંક કાર્મણ શરીર અથવા (૩) કેટલાંક ઔદારિક મિશ્ર શરીર અને એક કાર્મણ શરીર અથવા (૪) કેટલાંક ઔદારિક મિશ્રશરીર કાય પ્રયોગી અને કેટલાંક કાર્મણ શરીર કાય પ્રયોગી, એમ ચાર ભંગા થાય છે.

અથવા (૧) આહારક શરીર અને એક આહારક મિશ્રશરીર અથવા (૨) એક આહારક શરીર અને કેટલાંક આહારક મિશ્રશરીર અથવા (૩) કેટલાંક આહારક શરીર અને એક આહારક મિશ્ર શરીર અથવા (૪) કેટલાંક આહારક શરીર અને કેટલાંક આહારક મિશ્ર શરીર એ ચાર ભંગ.

અથવા (૧) એક આહારક શરીર અને એક કાર્મણ શરીર અથવા (૨) એક આહારક શરીર અને કેટલાંક કાર્મણ શરીર અથવા (૩) કેટલાંક આહારક શરીર અને એક કાર્મણ શરીર અથવા (૪) કેટલાંક આહારક મિશ્ર શરીર અને કેટલાંક કાર્મણ શરીરકાય પ્રયોગી એ ચાર ભંગ.

અથવા (૧) આહારક મિશ્ર શરીર અને એક કાર્મણ શરીર અથવા (૨) એક આહારક મિશ્ર શરીર અને કેટલાંક કાર્મણ શરીર અથવા (૩) કેટલાંક આહારક મિશ્ર શરીર અને એક કાર્મણ શરીર અથવા (૪) કેટલાંક આહારક મિશ્ર શરીર અને કેટલાંક કાર્મણ શરીર એમ ચાર ભંગ. કુલ ૨૪ ભંગ થયા.

અથવા (૧) એક ઔદારિક મિશ્ર શરીર કાય પ્રયોગી. એક આહારક શરીર કાય પ્રયોગી, એક આહારક મિશ્ર શરીર કાય પ્રયોગી અથવા (૨) એક ઔદારિક મિશ્ર એક આહારક એક આહારક મિશ્રશરીર કાય પ્રયોગી. અથવા (૩) એક ઔદારિક મિશ્ર એક આહારક કેટલાંક આહારક મિશ્રશરીર કાય

પ્રયોગી અથવા (૩) એક ઔદારિક મિશ્ર કેટલાંક આહારક એક આહારક મિશ્રશરીર કાય પ્રયોગી, અથવા (૪) એક ઔદારિક મિશ્ર કેટલાંક આહારક કેટલાંક આહારક મિશ્ર શરીર કાયપ્રયોગી અથવા (૫) કેટલાંક ઔદારિક મિશ્ર એક આહારક એક આહારક મિશ્રશરીર કાયપ્રયોગી અથવા (૬) કેટલાંક ઔદારિકમિશ્ર એક આહારક કેટલાંક આહારક મિશ્ર શરીર કાય પ્રયોગી અથવા (૭) કેટલાંક ઔદારિક મિશ્ર, કેટલાંક આહારક એક આહારક મિશ્ર શરીર કાય પ્રયોગી અથવા (૮) કેટલાંક ઔદારિક મિશ્ર કેટલાંક આહારક કેટલાંક આહારક મિશ્રશરીર કાય પ્રયોગી હોય. - આ આઠ ભંગો થયા.

અથવા (૧) એક ઔદારિક મિશ્ર એક આહારક એક કાર્મલ અથવા (૨) એક ઔદારિક મિશ્ર, એક આહારક કેટલાંક કાર્મલ અથવા (૩) એક ઔદારિક મિશ્ર કેટલાંક આહારક એક કાર્મલ અથવા (૪) એક ઔદારિક મિશ્ર કેટલાંક આહારક, કેટલાંક કાર્મલ અથવા (૫) કેટલાંક ઔદારિકમિશ્ર એક આહારક એક કાર્મલ અથવા (૬) કેટલાંક ઔદારિક મિશ્ર એક આહારક કેટલાંક કાર્મલ અથવા (૭) કેટલાંક ઔદારિકમિશ્ર કેટલાંક આહારક એક કાર્મલ અથવા (૮) કેટલાંક ઔદારિક મિશ્ર કેટલાંક આહારક કેટલાંક કાર્મલ શરીર કાય પ્રયોગી હોય. એ આઠ ભંગો થયા.

અથવા (૧) એક ઔદારિક મિશ્ર એક આહારક મિશ્ર એક કાર્મલ અથવા (૨) એક ઔદારિક મિશ્ર એક આહારક મિશ્ર કેટલાંક કાર્મલ અથવા (૩) એક ઔદારિક મિશ્ર કેટલાંક આહારક મિશ્ર, એક કાર્મલ અથવા (૪) એક ઔદારિક મિશ્ર કેટલાંક આહારક મિશ્ર કેટલાંક કાર્મલ અથવા (૫) કેટલાંક ઔદારિક મિશ્ર એક આહારક મિશ્ર એક કાર્મલ અથવા (૬) કેટલાંક ઔદારિક મિશ્ર, એક આહારક મિશ્ર કેટલાંક કાર્મલ અથવા (૭) કેટલાંક ઔદારિક મિશ્ર કેટલાંક આહારક મિશ્ર એક કાર્મલ અથવા (૮) કેટલાંક ઔદારિક મિશ્ર, કેટલાંક આહારક મિશ્ર કેટલાંક કાર્મલ શરીર કાયપ્રયોગી હોય. એ આઠ ભંગ.

અથવા (૧) એક આહારક એક આહારક મિશ્ર, એક કાર્મલ અથવા (૨) એક આહારક એક આહારક મિશ્ર એક કાર્મલ. અથવા (૩) એક આહારક કેટલાંક આહારક મિશ્ર, એક કાર્મલ અથવા (૪) એક આહારક કેટલાંક આહારક મિશ્ર કેટલાંક કાર્મલ અથવા (૫) કેટલાંક આહારક એક આહારકમિશ્ર એક કાર્મલ અથવા (૬) કેટલાંક આહારક એક આહારકમિશ્ર કેટલાંક કાર્મલ અથવા (૭) કેટલાંક આહારક કેટલાંક આહારક મિશ્ર એક કાર્મલ. અથવા (૮) કેટલાંક આહારક કેટલાંક આહારક મિશ્ર કેટલાંક કાર્મલ શરીર કાય પ્રયોગી હોય.

એમ ત્રિકસંયોગી આઠ ભંગો ચાર પ્રકારે થયા.

અથવા (૧) એક ઔદારિક મિશ્ર એક આહારક એક આહારક મિશ્ર એક કાર્મલ અથવા (૨) એક ઔદારિક મિશ્ર એક આહારક એક આહારક મિશ્ર કેટલાંક કાર્મલ અથવા (૩) એક ઔદારિક મિશ્ર એક આહારક કેટલાંક આહારક મિશ્ર એક કાર્મલ અથવા (૪) એક ઔદારિક મિશ્ર એક આહારક કેટલાંક આહારક મિશ્ર કેટલાંક કાર્મલ અથવા (૫) એક ઔદારિક મિશ્ર કેટલાંક આહારક એક આહારક મિશ્ર એક કાર્મલ અથવા (૬) એક ઔદારિક મિશ્ર કેટલાંક આહારક એક આહારક મિશ્ર કેટલાંક કાર્મલ અથવા (૭) એક ઔદારિક મિશ્ર કેટલાંક આહારક કેટલાંક આહારક મિશ્ર એક કાર્મલ અથવા (૮) એક ઔદારિક મિશ્ર કેટલાંક આહારક કેટલાંક આહારકમિશ્ર કેટલાંક કાર્મલ અથવા (૯) કેટલાંક ઔદારિકમિશ્ર એક આહારક એક આહારક મિશ્ર એક કાર્મલ અથવા (૧૦) કેટલાંક ઔદારિકમિશ્ર એક આહારક એક આહારક મિશ્ર કેટલાંક કાર્મલ અથવા (૧૧) કેટલાંક ઔદારિક મિશ્ર એક આહારક કેટલાંક આહારક મિશ્ર એક કાર્મલ અથવા (૧૨) કેટલાંક ઔદારિકમિશ્ર એક આહારક કેટલાંક આહારકમિશ્ર કેટલાંક કાર્મલ અથવા (૧૩) કેટલાંક ઔદારિકમિશ્ર કેટલાંક આહારક એક આહારકમિશ્ર એક કાર્મલ અથવા (૧૪) કેટલાંક ઔદારિકમિશ્ર કેટલાંક આહારક એક આહારક મિશ્ર કેટલાંક કાર્મલ અથવા (૧૫) કેટલાંક ઔદારિકમિશ્ર કેટલાંક આહારક કેટલાંક આહારક મિશ્ર એક કાર્મલ અથવા (૧૬) કેટલાંક ઔદારિક મિશ્ર કેટલાંક આહારક કેટલાંક આહારકમિશ્ર કેટલાંક કાર્મલશરીર પ્રયોગી હોય. એ પ્રમાણે ચતુઃસંયોગી સોળ ભંગ થાય. બધા મળીને મનુષ્યો વિશે ૮૦ ભંગો થાય.

વ્યંતર, જ્યોતિષ્ક, વૈમાનિક અસુરકુમારવત્ જાણવા.

● વિવેચન-૪૪૦ :-

પ્રશ્નસૂત્ર સુગમ છે. ઉત્તરમાં - હંમેશાં ઘણાં જીવો સત્ય મન:પ્રયોગી પણ હોય, અસત્ય મન:પ્રયોગી પણ હોય, યાવત્ વૈકિય મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી, કાર્મલ શરીરકાય પ્રયોગી પણ હોય. નારકાદિ જીવોને હંમેશાં ઉપપાત અને ઉત્તર વૈકિયના આરંભનો સંભવ છે, કાર્મલ શરીરકાય પ્રયોગી હંમેશાં હોય છે. કેમકે વનસ્પત્યાદિ વિગ્રહગતિ વડે હંમેશાં અવાંતરગતિમાં હોય છે. આહારકશરીરી કદાચિત્ સર્વથા હોતો નથી. કેમકે તેને ઉત્કૃષ્ટથી છ માસ અંતરનો સંભવ છે. જ્યારે આહારક શરીરી હોય ત્યારે જઘન્યથી એક, બે અને ઉત્કૃષ્ટથી સહસ્ર પૃથક્ત્વ હોય છે. - x - x - તેથી જ્યારે આહારકશરીરકાય પ્રયોગી અને આહારક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી એક પણ ન હોય ત્યારે તે બે પ્રયોગ સિવાય બહુવચનયુક્ત ૧૩-૫૬નો પહેલો ભંગ થાય. કેમકે તેરે પદોનું હંમેશાં બહુપણું જ હોય છે.

જ્યારે એક આહારક હોય ત્યારે બીજો ભંગ ઘટે, તેઓ જ્યારે ઘણાં હોય

ત્યારે ત્રીજો ભંગ થાય. એ રીતે આહારક મિશ્રણ વડે પણ બે ભંગ થાય. એમ એકના યોગે ચાર ભંગ થાય. દ્વિકસંયોગમાં પણ પ્રત્યેકના ચાર ભંગ થાય છે. એમ સર્વ સંખ્યા વડે જીવપદને આશ્રીને નવ ભંગો થાય છે.

નૈરયિકપદમાં સત્યમનપ્રયોગથી આરંભી વૈક્રિય મિશ્રકાય પ્રયોગી સુધી દશ પદો હંમેશાં બહુવચન વડે હોય. તેથી એ પ્રથમ ભંગ. [શંકા] વૈક્રિયમિશ્રશરીરકાય પ્રયોગી હંમેશાં કેમ હોય ? કેમકે નરકગતિનો બાર મુહૂર્તનો ઉપપાત વિરહકાળ છે. [સમાધાન] ભલે બાર મુહૂર્ત ઉપપાત વિરહકાળ હોય, તો પણ તે સમયે ઉત્તર વૈક્રિય શરીરનો આરંભ કરનારા સંભવે છે, તે ભવધારણીય વૈક્રિય વડે મિશ્ર થાય છે. કેમકે વૈક્રિય શરીરના સામર્થ્યથી ઉત્તર વૈક્રિયનો આરંભ કરે છે. ઇત્યાદિ - X - વૈક્રિયમિશ્રણવાળા નૈરયિક હોય.

કાર્મણશરીર પ્રયોગી નૈરયિક કદાચિત્ એક પણ ન હોય, કેમકે બાર મુહૂર્ત ઉપપાત વિરહકાળ હોય છે જ્યારે હોય ત્યારે જઘન્યથી એક, બે અને ઉત્કૃષ્ટથી અસંખ્યાતા હોય. તેથી જ્યારે કાર્મણ એક પણ ન હોય ત્યારે પહેલો ભંગ, એક હોય ત્યારે બીજો ભંગ, ઘણાં હોય તો ત્રીજો ભંગ. આ ત્રણે ભંગ ભવનપતિ, વ્યંતર, જ્યોતિષ્ક, વૈમાનિકમાં વિચારવા.

પૃથ્વી આદિ પાંચેમાં ઔદારિક ઔદારિકમિશ્રણ કાર્મણ પ્રયોગવાળા પણ હંમેશાં ઘણાં હોય છે, તેથી પ્રત્યેકને ત્રણે પદોના બહુવચનમાં એક જ ભંગ હોય, વાયુકાયિકોમાં ઔદારિક દ્વિક, વૈક્રિય દ્વિક, કાર્મણ એ પાંચ પદના બહુવચનમાં એક ભંગ હોય કેમકે તેઓમાં વૈક્રિય દ્વિકવાળા ઘણાં હોય છે.

બેઈન્દ્રિયોમાં જો કે અંતર્મુહૂર્ત ઉપપાત વિરહકાળ છે, તો પણ તે અંતર્મુહૂર્ત નાનું છે અને ઔદારિક મિશ્રણ અંતર્મુહૂર્ત ઘણું મોટું છે માટે તેમાં ઔદારિકમિશ્રણ હંમેશાં હોય. કાર્મણ શરીરકાય પ્રયોગી કદાચિત્ એક પણ ન હોય કેમકે તેમનો ઉપપાત વિરહકાળ અંતર્મુહૂર્ત હોય છે. જ્યારે હોય ત્યારે જઘન્યથી એક, ઉત્કૃષ્ટથી અસંખ્યાતા હોય. તેથી કાર્મણ ન હોય ત્યારે પ્રથમ ભંગ, એક હોય તો બીજો ભંગ, ઘણાં હોય તો ત્રીજો ભંગ થાય. એમ તેઈન્દ્રિય, ચઈરિન્દ્રિય પણ કહેવા.

પંચેન્દ્રિય તિર્યચો નૈરયિકવત્ કહેવા. પણ વૈક્રિય દ્વિકને સ્થાને ઔદારિક દ્વિક કહેવા. અર્થાત્ સત્યમન પ્રયોગી યાવત્ અસત્યમામૃષા વચન પ્રયોગી અને ઔદારિક દ્વિક એ દશ પ્રયોગી હોય. તે હંમેશાં બહુવચન વડે અવસ્થિત છે. જો કે તિર્યચ પંચેનો ઉપપાતવિરહકાળ અંતર્મુહૂર્ત છે. પણ તે ઘણું નાનું છે, ઔદારિકમિશ્રણ અંતર્મુહૂર્ત ઘણું મોટું છે, માટે અહીં પણ ઔદારિક મિશ્ર શરીર કાય પ્રયોગી સદા હોય છે. જે બાર મુહૂર્તનો ઉપપાતવિરહકાળ કહ્યો, તે ગર્ભજ પંચે તિર્યચ આશ્રીને સમજવો. કાર્મણશરીરકાય પ્રયોગી તિર્યચ પંચે કદાચિત્ એક પણ ન હોય, કેમકે તેમનો ઉપપાતવિરહ કાળ અંતર્મુહૂર્ત છે. તેમના ત્રણે ભંગ પૂર્વવત્ જાણવા.

મનુષ્યોમાં ચાર મનના, ચાર વચનના, વૈક્રિય દ્વિક તથા ઔદારિકરૂપ ૧૧-પદો હંમેશાં બહુવચનયુક્ત હોય છે (શંકા) વૈક્રિયમિશ્રણવાળા હંમેશા કેમ હોય ? [સમાધાન] વિદ્યાધરની અપેક્ષાએ હોય. જેમકે - વિદ્યાધરો અને તે સિવાય બીજા કેટલાંક મિથ્યાદૃષ્ટિ આદિ વૈક્રિય લબ્ધિવાળા હંમેશાં વિકુર્વણા કરતાં હોય છે. - X - ઔદારિક મિશ્રણ અને કાર્મણ શરીર કાયપ્રયોગી કદાચિત્ સર્વથા ન હોય, કેમકે બાર મુહૂર્ત ઉપપાત વિરહકાળ છે. આહારક દ્વિકવાળા કદાચ હોય છે, તેથી ઔદારિક મિશ્રાદિના અભાવમાં ૧૧-પદના બહુવચનરૂપ એક ભંગ છે. પછી ઔદારિક મિશ્રણને આશ્રીને એકવચન અને બહુવચન વડે બે ભંગ, આહારક પદ વડે બે ભંગ એમ કરતાં - X - એક સંયોગી આઠ ભંગ સૂત્રમાં કહ્યા.

દ્વિકસંયોગમાં પ્રત્યેકના એકવચન, બહુવચન વડે ઔદારિક મિશ્ર અને આહારકપદના ચાર ભંગ, એ પ્રમાણે ઔદારિક મિશ્ર અને આહારક મિશ્ર પદના ચાર ભંગ - X - X - ઇત્યાદિ - X - સૂત્રમાં કહ્યા મુજબ દ્વિકસંયોગી ૨૪-ભંગ થાય.

ત્રિકસંયોગમાં ઔદારિક મિશ્ર, આહારક દ્વિકના એકવચન અને બહુવચન વડે આઠ ભંગો થાય. ઔદારિક મિશ્ર, આહારક, કાર્મણના આઠ ભંગ થાય એ રીતે સૂત્રમાં કહ્યા મુજબ - X - X - બધાં મળીને ત્રિકસંયોગી બત્રીશ ભંગ થાય.

ઔદારિક મિશ્ર, આહારક દ્વિક, કાર્મણ એ ચારના એકવચન-બહુવચન વડે ૧૬-ભંગો થાય. એમ કુલ ૮૦ થયા.

પ્રયોગ કહ્યો. પ્રયોગના વશથી જીવ-અજીવની ગતિ થાય છે, માટે ગતિનું નિરૂપણ કરવા માટે કહે છે -

● સૂત્ર-૪૪૧ :-

ગતિપ્રપાત કેટલા ભેદે છે ? ગૌતમ ! પાંચ ભેદે - પ્રયોગગતિ, તતગતિ, બંધનછેદગતિ, ઉપપાતગતિ, વિહાયોગતિ.

પ્રયોગગતિ કેટલા ભેદે છે ? પંદર ભેદે - સત્યમન પ્રયોગગતિ આદિ પ્રયોગ માફક પ્રયોગગતિ પણ કહેવી, તે કાર્મણ શરીરકાય પ્રયોગગતિ સુધી કહેવું. ભગવન્ ! જીવોને કેટલા ભેદે પ્રયોગગતિ કહી છે ? ગૌતમ ! પંદર ભેદે - સત્ય મન યાવત્ કાર્મણ શરીર ભગવન્ ! નૈરયિકોને કેટલા ભેદે પ્રયોગગતિ છે ? ૧૧-ભેદે. સત્યમન પ્રયોગ ગતિ આદિ. એ પ્રમાણે ઉપયોગપૂર્વક વૈમાનિક સુધી સ્વ-સ્વ પ્રયોગગતિ છે.

ભગવન્ ! જીવો સત્યમન યાવત્ કાર્મણ શરીરકાય પ્રયોગગતિવાળા હોય ? ગૌતમ ! બધાં જીવોની અપેક્ષાએ સત્યમન પણ હોય, ઇત્યાદિ પૂર્વવત્. ભાંગ્યા પણ તેમજ કહેવા. એમ વૈમાનિક પર્યન્ત જાણવું. આ પ્રયોગગતિ.

ભગવન્ ! તત ગતિ શું છે ? જેણે ગામ યાવત્ સંનિવેશ પ્રતિ પ્રયાણ કર્યું હોય, પણ ત્યાં પહોંચ્યા સિવાય માર્ગમાં વર્તતો હોય તે તતગતિ. એમ તતગતિ કહી.

બંધનછેદગતિ શું છે ? જીવ શરીરથી કે શરીર જીવથી જુદું પડતાં બંધન છેદ ગતિ થાય. આ બંધન છેદગતિ.

ઉપપાતગતિ કેટલા ભેદ છે ? ત્રણ ભેદ - ક્ષોભોપપાત, ભવોપપાત, નોભવોપપાત. ક્ષોભોપપાતગતિ કેટલા ભેદ છે ? પાંચ ભેદ - નૈરયિક યાવત્ દેવ ક્ષોભોપપાતગતિ, સિદ્ધ ક્ષોભોપપાતગતિ. નૈરયિક ક્ષોભોપપાતગતિ કેટલા ભેદ છે ? સાત ભેદે રત્નપ્રભા યાવત્ અધઃસપ્તમી પૃથ્વી નૈરયિક ક્ષોભોપપાત ગતિ. તિર્યચ્યોનિક ક્ષોભોપપાતગતિ કેટલા ભેદ છે ? પાંચ ભેદે - એકેન્દ્રિક યાવત્ પંચેન્દ્રિક તિર્યક ક્ષોભોપપાતગતિ. મનુષ્ય ક્ષોભોપપાતગતિ કેટલા ભેદ છે ? બે ભેદે - સંમૂર્છિક અને ગર્ભજ મનુષ્ય ક્ષોભોપપાતગતિ. દેવ ક્ષોભોપપાતગતિ કેટલા ભેદ છે ? ચાર ભેદે - ભવનપત્તિ યાવત્ વૈમાનિક

સિદ્ધક્ષોભોપપાતગતિ કેટલા ભેદ છે ? અનેક ભેદે - જંબૂદ્વીપ દ્વીપમાં ભરત અને ઐરાવત ક્ષેત્ર ઉપર ચારે દિશા-વિદિશામાં સિદ્ધ ક્ષોભોપપાતગતિ છે. જંબૂદ્વીપ દ્વીપમાં ચુલ્લહિમવંત અને શિખર પર્વતની ઉપર, હૈમવત-હૈરણ્યવત ક્ષેત્ર ઉપર, શબ્દાપાતી-વિકટાપાતી વૃત્તવૈતાદ્ય ઉપર, મહાહિમવંત-રુકિમ વર્ષધર પર્વતની ઉપર, હરિવર્ષ-રમ્યક વર્ષની ઉપર, ગંધાપાતી-માલ્યવંત વૃત્તવૈતાદ્યની ઉપર, નિષધ-નીલવંત વર્ષધરપર્વત ઉપર, પૂર્વ-પશ્ચિમ વિદેહની ઉપર, દેવકુરુ-ઉત્તરકુરુની ઉપર, મંદર પર્વતની ઉપર [આ બધાં સ્થાનો] ચારે દિશા-વિદિશામાં સિદ્ધ ક્ષોભોપપાત ગતિ છે.

લવણસમુદ્રની ઉપર ચારે દિશા-વિદિશામાં, ઘાતકીખંડ દ્વીપના પૂર્વાર્ધ-પશ્ચિમાર્ધના મેરુની ઉપર, કાલોદ સમુદ્રની ઉપર, પુષ્કરવરદ્વીપાર્ધના પૂર્વાર્ધના ભરત, ઐરાવત ક્ષેત્રની ઉપર, એ પ્રમાણે યાવત્ પુષ્કરવરદ્વીપાર્ધના પશ્ચિમાર્ધમાં મેરુની ઉપર ચારે દિશા-વિદિશામાં સિદ્ધક્ષોભોપપાત ગતિ કહી છે. આ પ્રમાણે સિદ્ધક્ષોભોપપાત ગતિ કહી.

ભવોપપાત ગતિ કેટલા ભેદ છે ? ચાર ભેદે - નૈરયિક યાવત્ દેવભવોપપાત ગતિ. નૈરયિકભવોપપાત ગતિ સાત ભેદે, ઈત્યાદિ ક્ષોભોપપાતગતિના સિદ્ધ સિવાયનો ભેદ અહીં કહેવા. એ પ્રમાણે ભવોપપાત ગતિ કહી.

નોભવોપપાતગતિ કેટલા ભેદ છે ? બે ભેદે - પુદ્ગલનોભવોપપાત ગતિ અને સિદ્ધનોભવોપપાત ગતિ. પુદ્ગલ નોભવોપપાત ગતિ કેવી છે ? પરમાણુ પુદ્ગલ જે લોકના પૂર્વ ચરમાંતથી પશ્ચિમ ચરમાંત સુધી એક સમયમાં જાય અને પશ્ચિમથી પૂર્વ ચરમાંત સુધી એક સમયમાં જાય, એ રીતે દક્ષિણથી ઉત્તર અને ઉત્તરથી દક્ષિણ ચરમાંત સુધી જાય, ઉપરથી નીચે અને નીચેથી ઉપરના ચરમાંત સુધી જાય, તેને પુદ્ગલ ભવોપપાત ગતિ કહેવાય છે.

સિદ્ધનોભવોપપાત ગતિ કેટલા ભેદ છે ? બે ભેદે - અનંતરૂ અને પરંપર સિદ્ધનોભવોપપાત ગતિ.

અનંતર સિદ્ધ નોભવોપપાત ગતિ કેટલા ભેદ છે ? પંદર ભેદે - તીર્થસિદ્ધ યાવત્ અનેક સિદ્ધ અનંતરનોભવ

પરંપર સિદ્ધનોભવોપપાત ગતિ કેટલા ભેદ છે ? અનેક ભેદે - અપ્રથમ સમય એ પ્રમાણે દ્વિસમયસિદ્ધ યાવત્ અનંતસમય સિદ્ધ નોભવોપપાત ગતિ. - x - ઉપપાતગતિ કહી.

વિહાયોગતિ કેટલા ભેદ છે ? ૧૭ ભેદે - સ્પૃશદ્, અસ્પૃશદ્, ઉપસંપદમાન, અનુપસંપદમાન, પુદ્ગલ, મંડુક, નૌકા, નય, છાયા, છાયાનુપાત, લેશ્યા, લેશ્યાનુપાત, ઉદિશ્ય પ્રવિભક્ત, ચતુઃપુરુષ પ્રવિભક્ત, વક, પંક, બંધનમોચનગતિ.

(૧) સ્પૃશદ્ગતિ કેવી છે ? પરમાણુ પુદ્ગલ, દ્વિપ્રદેશી યાવત્ અનંતપ્રદેશી સ્કંધોની પરસ્પર સ્પર્શ કરીને જે ગતિ પ્રવર્તે તે સ્પૃશદ્ગતિ. (૨) અસ્પૃશદ્ગતિ-પરસ્પર સ્પર્શ કર્યા વિના એ પરમાણુની ગતિ. (૩) ઉપસંપદમાન ગતિ - રાજ, યુવરાજ, ઈશ્વર, તલવર, માડંબિક, કૌટુંબિક, ઈભ્ય, શ્રેષ્ઠી, સેનાપતિ, સાર્થવાહને અનુસરીને ગમન કરે તે ગતિ. (૪) અનુપસંપદમાનગતિ - તેઓ એકબીજાને અનુસર્યા સિવાય જે ગતિ કરે તે. (૫) પુદ્ગલગતિ - પરમાણુ પુદ્ગલ યાવત્ અનંતપ્રદેશી સ્કંધની જે ગતિ પ્રવર્તે છે તે.

(૬) મંડુકગતિ - દેડકો કૂદી કૂદીને જે ગમન કરે તે. (૭) નૌકાગતિ - જે પૂર્વ વેતાલીથી દક્ષિણ વેતાલી જળ માર્ગે જાય તે. (૮) નયગતિ - જે નૈગમ, સંગ્રહ, વ્યવહાર, ઋજુ સૂત્ર, શબ્દ, સમભિરૂટ અને એવંભૂત નયોની ગતિ. અથવા સર્વ નયો જે ઈચ્છે તે. (૯) છાયાગતિ - ઘોડા કે હાથી કે મનુષ્ય કે કિન્નર કે મહોરગ કે ગંધર્વ કે વૃષભ કે રથ કે છત્રની છાયાને અનુસરીને ગમન કરે તે.

(૧૦) છાયાનુપાતગતિ - જે કારણે પુરુષને છાયા અનુસરે પણ પુરુષ છાયાને ન અનુસરે તે ગતિ. (૧૧) લેશ્યાગતિ - જે કૃષ્ણલેશ્યા નીલલેશ્યાને પામીને તે રૂપપણે - વર્ણ-ગંધ-રસ-સ્પર્શપણે વારંવાર પરિણમે, એ પ્રમાણે નીલલેશ્યા, કાપોતલેશ્યાને પામીને, કાપોતલેશ્યા તેજોલેશ્યાને પામીને, તેજોલેશ્યા પદ્મલેશ્યાને પામીને, પદ્મલેશ્યા શુક્લલેશ્યાને પામીને જે તદ્દરૂપપણે યાવત્ પરિણમે તે. લેશ્યાગતિ. (૧૨) લેશ્યાનુપાતગતિ - જે લેશ્યાવાળા દ્રવ્યો ગ્રહણ કરી મરણ પામે, તે લેશ્યાવાળામાં ઉત્પન્ન થાય. જેમકે કૃષ્ણલેશ્યાવાળામાં યાવત્ શુક્લલેશ્યાવાળામાં.

(૧૩) ઉદિશ્ય પ્રવિભક્તગતિ - જે આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, સ્થવિર, પ્રવર્તક, ગણિ, ગણધર, ગણાવચ્છેદકને ઉદેશી ઉદેશીને ગમન કરે તે. (૧૪) ચતુઃપુરુષ પ્રવિભક્ત ગતિ - જેમકે (૧) ચાર પુરુષો એક સાથે તૈયાર થઈ એક સાથે ગતિ કરે (૨) એક સાથે તૈયાર થઈ જુદા સમયે ગતિ કરે. (૩) જુદા સમયે તૈયાર થઈ, સાથે ગતિ કરે, (૪) જુદા જુદા સમયે તૈયાર થઈ જુદા જુદા ગતિ કરે તે

ચતુઃપુરુષ પ્રવિભક્ત ગતિ. (૧૫) વક્રગતિ - ચાર ભેદે, ઘટ્ટનતા, સ્તંભનતા, શ્લેષણતા, પતનતા. (૧૬) પંકગતિ - જેમ કોઈ પુરુષ કાદવ કે પાણીમાં પોતાના શરીરને ટેકો આપીને ગતિ કરે.

(૧૭) બંધન વિમોચનગતિ કેવી છે ? પક્વ થયેલા અને બંધનથી જુદા થયેલા આશ્ર, અંબાડક, બીજોરા, બીલાં, કોઠાં, ભચ્ચ, ફણસ, દાડમ, પારાવત્, અખોડ, ચાર, બોર અને તિંદુકની નિવ્યાઘાત, નીચે સ્વાભાવિક ગતિ થાય તે બંધનવિમોચન ગતિ. તે વિહાયોગતિ કહી.

● વિવેચન-૪૪૧ :-

ગતિ ગમન, પ્રાપ્તિ. તે દેશાંતર કે પર્યાયાંતર વિષયક જાણવી. કેમકે ગતિ શબ્દ પ્રયોગ બંને અર્થમાં દેખાય છે. જેમકે દેવદત્ત ક્યાં ગયો ? પાટણ ગયો - X - લોકોત્તરમાં પણ બંને પ્રકારે પ્રયોગ મળે છે. જેમકે - પરમાણુ એક સમયમાં એક લોકાંતથી બીજા લોકાંત સુધી જાય છે, તથા તે-તે અધ્યવસાયાંતરને પ્રાપ્ત થાય છે. ગતિપ્રપાત - કયા કયા અર્થમાં ગતિ શબ્દની પ્રવૃત્તિ થાય છે ? તે પાંચ ભેદે છે - પ્રયોગ ગતિ ઈત્યાદિ.

પ્રયોગરૂપ ગતિ તે પ્રયોગ ગતિ. અહીં દેશાંતર પ્રાપ્તિરૂપ ગતિ સમજવી. કેમકે જીવ વડે વ્યાપ્ત થયેલા સત્ય મન વગેરે પુદ્ગલો અલ્પ કે અધિક દેશાંતર સુધી જાય છે.

તત-વિસ્તારવાળી ગતિ, તે તતગતિ. જેમકે-ગ્રામાદિ પ્રતિ દેવદતાદિએ ગમન કર્યું, ત્યાં સુધી પહોંચેલ નથી, માર્ગમાં એકેક પગલું મૂકતાં દેશાંતર પ્રાપ્તિરૂપ ગતિ હોય. અહીં ગતિનો વિષય વિસ્તીર્ણ હોવાથી જુદી કહી, અન્યથા તેનો પ્રયોગગતિમાં અંતર્ભાવ થાય. કેમકે પગે ચાલવું તે શરીરના પ્રયોગરૂપ છે.

બંધન છેદનગતિ - બંધનનો છેદ થવાથી ગતિ થાય તે. તે જીવથી મુક્ત શરીરની છે, કોશથી મુક્ત એરંડની નહીં. કેમકે તે વિહાયોગતિના ભેદરૂપે કહેવાશે.

ઉપપાત ગતિ - ઉપપાત એટલે પ્રાદુર્ભાવ. તે ક્ષેત્ર, ભવ, નોભવના ભેદથી ત્રિવિધ છે. - X - તેમાં ક્ષેત્ર - આકાશ, જ્યાં નારક આદિ જીવો, સિદ્ધો, પુદ્ગલો રહે છે. ભવ-કર્મ સંબંધથી ઉત્પન્ન થયેલ નારકાદિ પર્યાય. કેમકે ભવ - જેમાં કર્મવશ પ્રાણી ઉપજે તે અને નોભવ - ભવરહિત. - X - તેમાં પુદ્ગલ અને સિદ્ધ છે. તે બંને પૂર્વોક્ત સ્વરૂપવાળા ભવથી રહિત છે તે રૂપ ઉપજવું તે ગતિ.

વિહાયોગતિ - આકાશમાં ગતિ. તે વિશેષણ ભેદથી ૧૭-પ્રકારે છે. તે સ્પૃશ્ણગતિ ઈત્યાદિ. [સૂત્રાર્થમાં આ બધાંનો અર્થ લખેલ હોવાથી પુનરુક્તિ અહીં કરતાં નથી, પરંતુ જે કંઈ વિશેષ છે, તેની જ નોંધ કરેલ છે.] (૧) પરસ્પર સ્પર્શી સ્પર્શીને - સંબંધ અનુભવી અનુભવીને. (૨) તેથી વિપરીત તે અસ્પૃશ્ણગતિ. (૩) ઉપસંપદમાન - ધન સાર્થવાહના અવલંબનથી ધર્મદોષ સૂરિનું ગમન તે અન્યને આશ્રીને ગતિ. (૮) નૈગમાદિ નયોની પોતપોતાના મતની પુષ્ટિ અથવા પરસ્પર સાપેક્ષ બધાં નયોએ પ્રમાણ વડે અબાધિત

વસ્તુનું પ્રતિપાદન કરવું. તે નયગતિ. (૧૨) લેશ્યાનુપાત ગતિ. અનુપાત - અનુસરણ. જે લેશ્યા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરી જીવ કાળ કરે છે, તે લેશ્યાવાળામાં ઉત્પન્ન થાય. પણ બીજી લેશ્યાવાળામાં ઉપજતો નથી. તેથી જીવ લેશ્યા દ્રવ્યને અનુસરે છે.

(૧૩) ઉદ્દિશ્ય પ્રવિભક્તિ - પ્રવિભક્ત એટલે પ્રતિનિયત. (૧૫) વક્રગતિ - તેમાં - ઘટ્ટન શબ્દનો ભાવ એટલે પ્રવૃત્તિ નિમિત્ત તે ઘટ્ટનતા - લંગડી ગતિ. સ્તંભન - ગ્રીવામાં ધમતી આદિનું રહેવું અથવા આત્મામાં શરીર પ્રદેશનું રહેવું. શ્લેષણ-સાથળ આદિનો જાનુ આદિ સાથે સંબંધ. પતન-ઉભતા કે ચાલતાં પડવું તે. આ ઘટ્ટનાદિ જીવને અનિષ્ટ અને અપ્રશસ્ત હોવાથી વક્રગતિ કહ્યા. (૧૬) પંકગતિ - પંકના ગ્રહણથી પાણી પણ લેવું. અતિદુસ્તર પોતાના શરીરને કોઈની સાથે બાંધીને તેના બળથી ગમન કરવું. સૂત્રકાર જણાવે છે - પ્રયોગગતિ આદિ તે બધું સુગમ છે.

વિશેષ આ - સિદ્ધ ક્ષેત્રોપપાતગતિમાં કહ્યું છે - સપક્ષં સપ્રતિદિક્ - વિદ્યમાન પૂર્વાદિરૂપ ચાર પાર્શ્વ ભાગો તથા અગ્નિકોણ આદિ વિદિશાઓ. ઉપસંપદમાનગતિસૂત્રમાં રાજા - પૃથ્વીપતિ, યુવરાજ - રાજ્ય ચિંતાકારી, રાજાનો પ્રતિનિધિ, રૂંધ્ર - અણિમાદિ ઐશ્વર્યયુક્ત. તલવર - સંતુષ્ટ થઈ રાજાએ આપેલ પટ્ટબંધ વડે વિભૂષિત, રાજ સ્થાનીય. માડંબિક - છિન્ન મડંબનો અધિપતિ. કૌટુંબિક - કેટલાંક કુટુંબનો સ્વામી. રૂંધ્ર - ધનવાન. શ્રેષ્ઠી - શ્રીદેવીયુક્ત સુવર્ણ પટ્ટથી વિભૂષિત મસ્તકવાળો.

મુનિ દીપરત્નસાગરે કરેલ
પદ-૧૬-નો ટીકાસહિતનો અનુવાદ પૂર્ણ

❁ પદ-૧૭-‘લેશ્યા’ ❁
— X — X — X —

◦ આરંભ — એ પ્રમાણે સોળમું પ્રયોગ પદ કહ્યું. હવે ૧૭માંનો આરંભ કરે છે, તેનો સંબંધ આ છે - પદ ૧૬માં પ્રયોગ પરિણામ કહ્યા. હવે પરિણામની સમાનતાથી લેશ્યા પરિણામ કહે છે. લેશ્યા એટલે શું ? જે વડે આત્મા કર્મની સાથે લેપાય તે લેશ્યા. કૃષ્ણાદિ દ્રવ્યની પ્રધાનતાથી આત્માનો પરિણામ વિશેષ. - X - કૃષ્ણાદિ દ્રવ્યો કયા છે ? અહીં યોગ હોય ત્યારે લેશ્યા હોય છે, યોગના અભાવે નહીં. - X - લેશ્યાનું કારણ યોગ છે. લેશ્યા યોગ નિમિત્તક છે, તેમાં બે વિકલ્પો છે - લેશ્યા યોગના અંતર્ગત દ્રવ્યરૂપ છે કે યોગના કારણભૂત કર્મદ્રવ્યરૂપ છે ? તેમાં યોગના કારણભૂત કર્મદ્રવ્યરૂપ નથી. કેમકે તેમાં બે વિકલ્પ સિવાય ત્રીજો વિકલ્પ થતો નથી તે આ રીતે —

લેશ્યા યોગના નિમિત્તભૂત કર્મદ્રવ્યરૂપ હોય તો તે ધાતી કર્મદ્રવ્યરૂપ છે કે અધાતી કર્મદ્રવ્યરૂપ ? ધાતીકર્મ દ્રવ્યરૂપ નથી કેમકે ધાતીકર્મના અભાવ છતાં સયોગી કેવલીને લેશ્યા હોય છે, અધાતી પણ નથી, કેમકે અધાતી કર્મ હોવા છતાં અયોગી કેવલીને લેશ્યા નથી, તેથી યોગના અંતર્ગત દ્રવ્યરૂપ લેશ્યા માનવી જોઈએ. તે યોગાંતર્ગત દ્રવ્યો, જ્યાં સુધી કષાયો છે, ત્યાં સુધી તેના ઉદયને વધારે છે. યોગાંતર્ગત દ્રવ્યોનું કષાયના-ઉદયને વધારવાનું સામર્થ્ય છે. જેમ પિત્ત પ્રકોપથી ક્રોધ અતિ વધતો જણાય છે. વળી બાહ્ય દ્રવ્યો પણ કર્મના ઉદય અને ક્ષયોપશમાદિમાં કારણરૂપે જણાય છે. જેમ-બ્રાહ્મી ઔષધી જ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમનું અને મદિરાપાન જ્ઞાનાવરણના ઉદયનું કારણ છે. - X - દહીં નિદ્રા દર્શનાવરણ ઉદયનું કારણ બને છે. તો પછી યોગદ્રવ્ય કષાયોદયનું કારણ કેમ ન હોય ? તેથી લેશ્યાથી સ્થિતિપાક વિશેષ થાય, તેમ શાસ્ત્રમાં કહ્યું તે બરોબર ઘટે છે. કેમકે સ્થિતિપાક એટલે અનુભાગ. તેનું નિમિત્ત કષાયોદય અંતર્ગત લેશ્યા પરિણામ છે. કેવળ યોગાંતર્ગત દ્રવ્યરૂપ સહકારી કારણના ભેદ અને તેની વિચિત્રતાથી કૃષ્ણાદિ ભેદ ભિન્ન વિચિત્ર પરિણામો થાય.

તેથી કર્મપ્રકૃતિકાર શિવશર્મસૂરિએ કહ્યું કે સ્થિતિ અને અનુભાગ કષાયથી કરે છે, તે પણ યુક્ત છે, કેમકે કષાયોદય અંતર્ગત કૃષ્ણાદિ લેશ્યા પરિણામો પણ કષાયરૂપ છે, તેથી કોઈ કહે કે — લેશ્યા યોગના પરિણામરૂપ મનાય તો - યોગથી પ્રકૃતિબંધ અને પ્રદેશબંધ કરે છે અને કષાયથી સ્થિતિ અને અનુભાગબંધ કરે છે - એ વચનથી “લેશ્યા પ્રકૃતિબંધ અને પ્રદેશબંધનું કારણ થશે, પણ સ્થિતિ બંધનું કારણ નહીં થાય” — તે પણ અયુક્ત છે, કેમકે તેને ઉક્ત ભાવર્થનું જ્ઞાન નથી. વળી સ્થિતિનું કારણ લેશ્યા નથી, પણ કષાયો છે. લેશ્યા તો કષાયોદય અંતર્ગત અનુભાગનું કારણ થાય છે. - X - X -

વળી જે કહ્યું કે “લેશ્યા એ કર્મના નિષાંદરૂપ છે - X - તે પણ અયુક્ત છે. કેમકે લેશ્યા અનુભાગ બંધનું કારણ છે, પણ સ્થિતિબંધનું કારણ નથી. - X - X

- X - ઇત્યાદિ માટે પૂર્વે કહેલ યોગાંતર્ગત દ્રવ્યરૂપ પદ્મ ૪ શ્રેયસ્કર છે અને તેને હરિભદ્રસૂરિ આદિએ તે-તે સ્થળે અંગીકૃત કરેલ છે. આ લેશ્યા પદના છ ઉદ્દેશા છે. તેમાં પહેલો —

❁ પદ-૧૭, ઉદ્દેશો-૧ ❁

◦ પહેલા ઉદ્દેશાની આ અર્થ સંગ્રાહક ગાથા છે —

● સૂત્ર-૪૪૨ થી ૪૪૪ :-

[૪૪૨] સમ એવા આહાર-શરીર-ઉચ્ચવાસ, કર્મ, વર્ણ, લેશ્યા, વેદના, ક્રિયા અને વાયુ એ [સાત] અધિકારો છે.

[૪૪૩] ભગવન્ ! નૈરયિકો બધાં સમાનાહારી, બધાં સમાન શરીરી, બધાં સમાન ઉચ્ચવાસ-નિઃશ્વાસવાળા છે ? હે ગૌતમ ! આ અર્થયુક્ત નથી. ભગવન્ ! એમ કેમ કહ્યું ? ગૌતમ ! નૈરયિકો બે પ્રકારે — મહાશરીરી અને અલ્પશરીરી. તેમાં જેઓ મહાશરીરી છે, તેઓ ઘણાં પુદ્ગલો આહારે છે, ઘણાં પુદ્ગલો પરિણામો છે, ઘણાં પુદ્ગલો ઉચ્ચવાસરૂપે ગ્રહણ કરે છે અને નિઃશ્વાસરૂપે મૂકે છે. વારંવાર - આહાર કરે છે, પરિણામો છે, ઉચ્ચવાસ રૂપે લે છે, નિઃશ્વાસરૂપે છોડે છે. તેમાં જે અલ્પશરીરી છે, તે અલ્પ પુદ્ગલોનો આહાર કરે છે - પરિણામો છે - ઉચ્ચવાસરૂપે લે છે અને નિઃશ્વાસરૂપે મૂકે છે કદાચિત્ - આહાર લે છે, પરિણામો છે, ઉચ્ચવાસ લે છે અને નિઃશ્વાસ મૂકે છે, તે હેતુથી કહ્યું કે નૈરયિકો બધાં સમાન આહારવાળા યાવત્ સમાન ઉચ્ચવાસ-નિઃશ્વાસ-વાળા નથી.

[૪૪૪] ભગવન્ ! નૈરયિકો બધાં સમાન કર્મવાળા છે ? ગૌતમ ! આ અર્થ અયુક્ત છે. ભગવન્ ! એમ કેમ કહો છો ? ગૌતમ ! નૈરયિકો બે ભેદે — પૂર્વોત્પન્ન, પશ્ચાતોત્પન્ન. તેમાં જે પૂર્વે ઉત્પન્ન છે, તે અલ્પકર્મી છે, પછીથી ઉત્પન્ન છે, તે મહાકર્મી છે. તે હેતુથી હું એમ કહું છું કે બધાં નૈરયિક સમાનકર્મવાળા નથી.

ભગવન્ ! નૈરયિકો બધાં સમાનવર્ણી છે ? ગૌતમ ! એ અર્થ યુક્ત નથી. ભગવન્ ! એમ કેમ કહો છો ? ગૌતમ ! નૈરયિક બે ભેદે — પૂર્વોત્પન્ન, પશ્ચાતોત્પન્ન. તેમાં જે પૂર્વે ઉત્પન્ન છે, તે વિશુદ્ધતર વર્ણવાળા છે, પછી ઉત્પન્ન છે, તે અવિશુદ્ધવર્ણવાળા છે. એ હેતુથી કહ્યું કે — બધાં નૈરયિકો સમાન વર્ણવાળા નથી.

એ પ્રમાણે જેમ વર્ણમાં કહ્યું, તેમ લેશ્યામાં વિશુદ્ધ લેશ્યાવાળા અને અવિશુદ્ધ લેશ્યાવાળા કહેવા.

ભગવન્ ! નૈરયિકો બધાં સમાન વેદનાવાળા છે ? ગૌતમ ! આ અર્થ યુક્ત નથી. ભગવન્ ! એમ કેમ કહ્યું ? ગૌતમ ! નૈરયિકો બે ભેદે — સંજ્ઞીભૂત

અને અસંજીભૂત. તેમાં જે સંજીભૂત છે, તે મહાવેદનાવાળા છે, જે અસંજીભૂત છે, તે અલ્પવેદનાવાળા છે. તે હેતુથી - નૈરયિકો બધાં સમાન વેદનાવાળા નથી.

● વિવેચન-૪૪૨ થી ૪૪૪ :-

ગાથાનો 'સમ' શબ્દ પ્રત્યેક સાથે જોડવો. તેથી અર્થ થાય છે - (૧) સમાન આહારવાળા ઈત્યાદિ એ પ્રથમ અધિકાર. (૨) સમાન કર્મવાળા, (૩) સમાન વર્ણવાળા, (૪) સમાન લેશ્યાવાળા, (૫) સમાન વેદનાવાળા, (૬) સમાનક્રિયાવાળા, (૭) સમાનાયુવાળા.

અહીં લેશ્યા પરિણામના અધિકારમાં ઉક્ત અર્થો કેમ લીધાં ? પૂર્વે પ્રયોગપદમાં કહ્યું - કેટલા પ્રકારે ગતિપ્રપાત છે ? ગૌતમ ! પાંચ પ્રકારે - પ્રયોગગતિ આદિ. તેમાં ઉપપાતગતિ ત્રણ પ્રકારે - ક્ષેત્ર, ભવ, નોભવથી. તેમાં ભવોપપાતગતિ ચાર ભેદે - નૈરયિક યાવત્ મનુષ્યભવોપપાતગતિ. તેમાં નારકત્વ આદિ ભવરૂપે ઉત્પન્ન થયેલ જીવોને ઉત્પત્તિ સમયથી આહારાદિ અર્થનો અવશ્ય સંભવ છે, તેથી લેશ્યાધિકારમાં તેને લીધાં છે.

પહેલાં "સમાન આહારી" પ્રશ્ન સૂચિત અર્થાધિકાર છે. પ્રશ્ન સુગમ છે. - X - X - નૈરયિકો બે પ્રકારના. અલ્પશરીર અને મહાશરીરી. અહીં અલ્પપણું અને મહાપણું સાપેક્ષ છે. જઘન્ય અલ્પપણું અંગુલનો અસંક્યાતભાગ પ્રમાણ, ઉત્કૃષ્ટ મહાપણું ૫૦૦-ધનુષ્પ્રમાણ છે. આ ભવધારણીય શરીરાશ્રીને સમજવું. ઉત્તરવૈક્રિયની અપેક્ષાએ જઘન્ય અલ્પપણું અંગુલના સંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ અને ઉત્કૃષ્ટ મહાપણું હજાર ધનુષ્ છે.

(પ્રશ્ન) અહીં પહેલા આહાર સંબંધી પ્રશ્ન છે, શરીર સંબંધી પ્રશ્ન બીજો છે, તો તેનો ઉત્તર પહેલાં કેમ આપ્યો ? શરીરની વિષમતા કહેવાથી આહાર અને ઉચ્ચવાસ વિષમતા સારી રીતે કહી શકાય છે, માટે બીજા સ્થાનના પ્રશ્નનો ઉત્તર પહેલાં કહ્યો.

હવે આહાર અને ઉચ્ચવાસનો ઉત્તર આપે છે - જે જેનાથી મહાશરીરવાળા છે, તે તેમની અપેક્ષાએ ઘણાં પુદ્ગલો આહારે છે. લોકમાં પણ દેખાય છે કે હાથી વધુ ખાય છે, સસલો ઓછું ખાય છે. આ દૃષ્ટાંત બહુલતાની અપેક્ષાએ છે. અન્યથા મનુષ્યોમાં મોટા કે નાના શરીરવાળામાં આવું દેખાતું નથી.

નારકો તો ઉપપાતાદિ નિમિત્તે સાતાવેદનીયોદય સિવાય અસાતાવેદનીયોદયમાં વર્તે છે, તેથી જેમ મહાશરીરી, દુઃખી અને તીવ્ર આહારેચ્છાવાળા હોય તેમ અવશ્ય ઘણાં પુદ્ગલોને આહારે અને પરિણામાવે છે, કેમકે આહારપુદ્ગલોને અનુસરીને પરિણામ હોય છે. પરિણામ સંબંધે પ્રશ્ન નથી કર્યો તો પણ આહારનું કાર્ય સમજી ઉત્તર આપેલ છે. આ પ્રમાણે જ ઉચ્ચવાસ - નિઃશ્વાસ બાબતે સમજવું - X - X -

આહારનું કાળની અપેક્ષાએ વિષમપણું કહે છે - અભિક્ષ્ણ - વારંવાર આહાર કરે છે. જેઓ જેનાથી મહાશરીરી છે. તેઓ તેની અપેક્ષાએ શીઘ્ર, અતિશીઘ્ર આહાર

ગ્રહણ કરવાના સ્વભાવવાળા છે, વારંવાર ઉચ્ચવાસ-નિઃશ્વાસ લે છે - મૂકે છે. અર્થાત્ મહાશરીરી હોવાથી અત્યંત દુઃખી હોવાથી નિરંતર ઉચ્ચવાસાદિ ક્રિયા કરે છે. - X - અલ્પશરીરી અતિ અલ્પપુદ્ગલ આહાર કરે છે. અર્થાત્ જે જેનાથી અલ્પશરીરી છે, તેઓ તેમને ગ્રહણ કરવા લાયક પુદ્ગલોની અપેક્ષાએ અલ્પશરીરી હોવાથી અલ્પ પુદ્ગલોનો આહાર કરે છે. કદાચિત્ કરે છે - કદાચિત્ કરતાં નથી. કેમકે મહાશરીરીને આહાર ગ્રહણ કરવાનું અંતર છે, તેની અપેક્ષાએ તો બહુ કાળના અંતર વડે આહાર કરે છે. અથવા અપર્યાપ્તાવસ્થામાં અલ્પશરીરી હોવાથી લોમાહારની અપેક્ષાએ આહાર કરતા નથી. એ રીતે ઉચ્ચવાસ લેતા નથી. અન્ય કાળે આહાર લે છે અને ઉચ્ચવાસ લે છે. માટે 'કદાચિત્' પદ મૂક્યું.

હવે સમાનકર્મપણાનો અધિકાર - બધાં નૈરયિકો સમાન કર્મવાળા નથી, કેમકે નૈરયિકો બે ભેદે છે ઈત્યાદિ. તેમાં પૂર્વે ઉત્પન્ન થયેલા એ નરકાયુ, નરકગતિ, અસાતા વેદનીય આદિ ઘણાં કર્મોની નિર્જરા કરી છે અને થોડાં બાકી છે, તેથી તેઓ અલ્પકર્મવાળા હોય છે. બીજા તેનાથી વિપરીત હોવાથી મહાકર્મવાળા છે. આ કથન સમાન સ્થિતિક નારકોને આશ્રીને છે અન્યથા ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિક રત્નપ્રભાનારકને ઘણું આયુ ક્ષીણ થવા છતાં પત્યોપમાયુ બાકી હોય, ૧૦,૦૦૦ વર્ષાયુવાળો અન્ય કોઈ નારક નવો ઉત્પન્ન થાય તો પણ પૂર્વોત્પન્ન કરતાં તો અલ્પ સ્થિતિક જ હોય. તેને મહાકર્મી કહેવો ?

વર્ણસૂત્રમાં - નારકોને અપ્રશસ્ત વર્ણ નામકર્મ, ભવની અપેક્ષાથી અશુભ અને તીવ્ર રસોદય છે. - X - (પ્રશ્ન) માત્ર આયુકર્મ ભવવિપાકની પ્રકૃતિ છે, તો અપ્રશસ્ત વર્ણ નામકર્મોદય ભવ સાપેક્ષ કેમ કહે છે ? એ સત્ય છે, તો પણ આ અપ્રશસ્ત નામ કર્મના તીવ્રરસવાળો ધ્રુવ ઉદય પૂર્વાચાર્યોએ કહેલ છે. તે પૂર્વોત્પન્ન નારકે ભોગવી ઘણો ક્ષાય કર્યો છે, થોડો બાકી છે અને વર્ણનામ કર્મ પુદ્ગલ વિપાકી પ્રકૃતિ છે, તેથી પૂર્વોત્પન્ન નારક વિશુદ્ધતર વર્ણવાળા છે, પછીના અવિશુદ્ધ વર્ણવાળા છે. આ પણ સમાન સ્થિતિક નૈરયિકના વિષયમાં જાણવું. - X -

જેમ વર્ણમાં કહ્યું, તેમ લેશ્યામાં પણ કહેવું - X - પૂર્વોત્પન્ન વિશુદ્ધ લેશ્યી છે, કેમકે તેમણે ઘણાં અપ્રશસ્ત લેશ્યા દ્રવ્યો અનુભવીને ક્ષીણ કર્યા છે, પછીથી ઉત્પન્ન થયેલા તેનાથી વિપરીત અવિશુદ્ધલેશ્યાવાળા છે. શેષ પૂર્વવત્.

હવે સમાન વેદનાવાળા પદ વડે સૂચિત અધિકાર-નૈરયિકોમાં જેઓ સંજીભૂત છે, અર્થાત્ પૂર્વે સંજી પંચેન્દ્રિય છતાં નારકપણું પામ્યા છે, તેઓ મહાવેદનાવાળા છે, કેમકે તીવ્ર અશુભ અધ્યવસાયથી અશુભતર કર્મબંધ કરી મહાનરકોમાં ઉત્પન્ન થયા છે, જે અસંજીભૂત - અસંજી પંચેન્દ્રિય છતાં નૈરયિક ભાવને પ્રાપ્ત છે, તેઓ અલ્પવેદનાવાળા છે. - X - X - X - X - આ અસંજીઓ નરકમાં ઉત્પન્ન થાય, તેમને અતિ તીવ્ર અશુભ અધ્યવસાયના અભાવે રત્નપ્રભામાં જ્યાં અતિ તીવ્ર વેદના નથી, એવા નરકાવાસમાં ઉત્પન્ન થાય છે. તેઓ અલ્પસ્થિતિવાળા, અલ્પવેદનાવાળા છે.

અથવા સંજીભૂત - પર્યાપ્તા. તેઓ પર્યાપ્તા છે માટે મહાવેદનાવાળા છે, અસંજી-અપર્યાપ્તા હોવાથી પ્રાયઃ વેદનાનો અસંભવ છે [મન રૂપ કરણ અભાવે વેદના ન અનુભવે] અથવા સંજી-સમ્યગ્દર્શન, જેમને છે તે સંજીત્વને પ્રાપ્ત થયેલા, તે મહાવેદનાવાળા છે, કેમકે પૂર્વકૃત્ કર્મવિપાકનું સ્મરણ કરતાં તેઓનો “અહો ! અમને મોટું દુઃખ પ્રાપ્ત થયું છે, “અતિ વિષમ વિષયોપભોગથી વંચિત ચિત્તવાળા અમે સર્વ દુઃખનો ક્ષય કરનાર અર્હત્પ્રાપ્તિ ધર્મ ન કર્યો.” આવું મોટું દુઃખ મનમાં અનુભવે છે, તેથી મહાવેદનાવાળા છે. અસંજી તો મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. તેઓ ‘આ પોતાના કર્મોનું ફળ છે’ તેમ નથી જાણતાં. તેથી પશ્ચાત્તાપ રહિત માનસથી અલ્પ વેદનાવાળા છે.

● સૂત્ર-૪૪૫ :-

ભગવન્ ! નૈરયિકો બધાં સમાન ક્રિયાવાળા છે ? ગૌતમ ! એ અર્થયુક્ત નથી. ભગવન્ ! એમ કેમ કહ્યું ? ગૌતમ ! નૈરયિકો ત્રણ પ્રકારે - સમ્યગ્દૃષ્ટિ, મિથ્યાદૃષ્ટિ, મિશ્રદૃષ્ટિ. જે સમ્યગ્દૃષ્ટિ છે, તેમને ચાર ક્રિયા છે - આરંભિકી, પારિગ્રહિકી, માયા પ્રત્યયિકી, અપ્રત્યાખ્યાનક્રિયા. મિથ્યા અને મિશ્રદૃષ્ટિને અવશ્ય પાંચ ક્રિયા છે - આરંભિકી, પારિગ્રહિકી, માયા પ્રત્યયિકી, અપ્રત્યાખ્યાનક્રિયા, મિથ્યાદર્શન પ્રત્યયિકી. તેથી ગૌતમ ! એમ કહ્યું કે - નૈરયિકો બધાં સમાન ક્રિયાવાળા નથી.

ભગવન્ ! નૈરયિકો બધાં સમાયુ [અને સમોત્પન્ન] છે ? ગૌતમ ! તે અર્થયુક્ત નથી. એમ કેમ કહ્યું ? નૈરયિકો ચાર ભેદે કહ્યા છે - કેટલાંક સમાયુષ્ક-સમોત્પન્ન, કેટલાંક સમાયુષ્ક-વિષમોત્પન્ન, કેટલાંક વિષમયુષ્ક-સમોત્પન્ન, કેટલાંક વિષમયુષ્ક-વિષમોત્પન્ન. તેથી ગૌતમ ! એમ કહ્યું કે બધાં નારકો સમાનાયુવાળા અને સાથે ઉત્પન્ન થયેલ ન હોય.

● વિવેચન-૪૪૫ :-

સમાનક્રિયાનો અધિકાર - સમ - તુલ્ય, ક્રિયા - કર્મના હેતુભૂત આરંભિકી આદિ ક્રિયા જેઓને છે તે. આરંભિકી - જેનું પ્રયોજન પૃથ્વી આદિ જીવની હિંસા છે તે. પારિગ્રહિકી-ધર્મોપકરણ વર્જ્ય વસ્તુ રાખવી અને ધર્મોપકરણમાં મૂર્છા રાખવી તે જેનું પ્રયોજન છે તે. માયા પ્રત્યયિકી-માયા એટલે વક્તા, ઉપલક્ષણથી કોઠાદિ પણ લેવા, તે જેનું કારણ છે, તે. અપ્રત્યાખ્યાનક્રિયા-વિરતિનો અભાવ, તે વડે કર્મબંધના કારણભૂત જે ક્રિયા.

સમ્યગ્ મિથ્યાદૃષ્ટિ અને મિથ્યાદૃષ્ટિને મિથ્યાદર્શન પ્રત્યયિકી સહિત પાંચ ક્રિયાઓ નિયત અવશ્ય હોય છે. મિથ્યાદર્શન પ્રત્યય-કારણ જેનું છે, તે મિથ્યાદર્શન પ્રત્યયિકી. સમ્યગ્ દૃષ્ટિને એ ક્રિયાઓ અનિયત હોય છે, કેમકે સંચતાદિ અનિયત છે.

(પ્રશ્ન) મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય, યોગ કર્મબંધના પ્રસિદ્ધ હેતુઓ છે. અહીં તેમાં આરંભિકી ક્રિયા કહી છે, તો તેમાં વિરોધ ન થાય ? (ઉત્તર) અહીં આરંભ અને પરિગ્રહ શબ્દથી યોગ ગ્રહણ કર્યો છે, કેમકે યોગો આરંભ-પરિગ્રહરૂપ

છે. બાકીના પદ વડે બાકીના બંધ હેતુનું ગ્રહણ છે. તેથી અપ્રત્યાખ્યાન ક્રિયા વડે અવિરતિનું, માયાપ્રત્યયિકી ક્રિયા વડે કષાયનું ગ્રહણ કર્યું છે.

સમાનાયુ આદિ પ્રશ્ન. જેમણે દશ હજાર વર્ષનું આયુ બાંધ્યું અને સાથે ઉત્પન્ન થયા તે પહેલો ભંગ. સમાન સ્થિતિક નરકાવાસમાં કેટલાંક પૂર્વ ઉત્પન્ન છે, કેટલાંક પછી ઉત્પન્ન થયા તે બીજો ભંગ. કોઈ દશ હજાર વર્ષ સ્થિતિક છે, કોઈ પંદર હજાર વર્ષ સ્થિતિક, પણ બંને સાથે ઉત્પન્ન થયા તે ત્રીજો ભંગ આદિ.

હવે અસુરકુમારાદિના આહારાદિનો વિચાર કહે છે-

● સૂત્ર-૪૪૬ :-

ભગવન્ ! અસુરકુમારો બધાં સમાન આહારવાળા છે આદિ બધાં પ્રશ્નો - ગૌતમ ! આ અર્થયુક્ત નથી. એમ કેમ કહો છો ? નૈરયિકવત્ કહેવું. ભગવન્ ! અસુરકુમારો બધાં સમાનકર્મી છે ? આ અર્થયુક્ત નથી. એમ કેમ કહો છો ? ગૌતમ ! અસુરકુમારો બે ભેદે છે - પૂર્વોત્પન્ન, પશ્ચાતોત્પન્ન. પૂર્વોત્પન્ન મહાકર્મી છે અને પશ્ચાતોત્પન્ન અલ્પકર્મી છે, તેથી કહ્યું કે બધાં સમકર્મી નથી.

એ પ્રમાણે વર્ષ અને લેશ્યામાં પૂછવું. તેમાં જે પૂર્વોત્પન્ન છે, તે અવિશુદ્ધવર્ણવાળા છે, જે પશ્ચાતોત્પન્ન છે તે વિશુદ્ધ વર્ણવાળા છે. તેથી કહ્યું છું કે બધાં અસુરકુમારો સમવર્ણી નથી. એ પ્રમાણે લેશ્યામાં જાણવું. વેદના આદિ સંબંધે નૈરયિકવત્ સમજવું. એ પ્રમાણે સ્તનિતકુમાર સુધી જાણવું.

● વિવેચન-૪૪૬ :-

આ સૂત્ર નારકસૂત્ર સમાન છે, તો પણ વિશેષથી કહે છે - અસુરકુમારોનું અલ્પશરીર ભવધારણીય અપેક્ષાથી અંગુલનો અસંખ્યાત ભાગ છે, મહાશરીર ઉત્કૃષ્ટથી સાત હાથ. ઉત્તર વૈકિંચ અપેક્ષાએ જઘન્યથી અંગુલનો સંખ્યાત ભાગ અને ઉત્કૃષ્ટથી લાખ યોજન છે. મહાશરીરીઓ મનોબક્ષણ લક્ષણ ઘણાં પુદ્ગલ આહારે છે - X - X - અલ્પ શરીર વડે ગ્રાહ્ય પુદ્ગલ અપેક્ષાથી ઘણાં પુદ્ગલોનો આહાર કરે છે, ઘણાં પરિણામે છે. ઇત્યાદિ પદની વ્યાખ્યા પૂર્વવત્. અહીં એક દિવસ પછી આહાર કરે છે અને સાત સ્તોકાદિ કાળ પછી ઉચ્ચવાસ લે છે, તેને આશ્રીને વારંવાર કહ્યું છે, કેમકે જેઓ સાધિક હજાર વર્ષ પછી આહાર કરે છે અને સાધિક પખવાડીયા પછી ઉચ્ચવાસ ગ્રહણ કરે છે, તેમની અપેક્ષાએ અસુરકુમારોનો અલ્પકાળ છે. - X - એ જ રીતે આહાર-ઉચ્ચવાસના અંતરમાં નૈરયિકવત્ કહેવું.

અહીં મહાશરીરીને આહાર અને ઉચ્ચવાસનું અલ્પ અંતર અને અલ્પશરીરીને ઘણું અંતર તે સિદ્ધ છે. જેમકે સૌધર્મ આદિ દેવો સાત હાથ પ્રમાણ હોવાથી મહાશરીરી છે, તેમને આહાર અંતર ૨૦૦૦ વર્ષ, શ્વાસોચ્ચવાસ અંતર બે પખવાડીયા છે અનુતર દેવોને હસ્ત પ્રમાણ શરીર હોવાથી તે અલ્પશરીરી છે. તેમનું આહાર અંતર ૩૩,૦૦૦ વર્ષ, શ્વાસોચ્ચવાસ અંતર ૩૩-પખવાડીયા છે. એ રીતે - X - અસુરકુમારમાં પણ સમજી લેવું, અથવા લોમાહારની અપેક્ષાએ વારંવાર પ્રતિસમય

મહાશરીરી પર્યાપ્તાવસ્થામાં આહાર કરે છે. શ્વાસોચ્ચ્વાસ પૂર્વોક્ત હોવા છતાં પૂર્ણ ભવની અપેક્ષાથી વારંવાર કહેવાય છે. અપર્યાપ્ત અવસ્થામાં લોમાહાર નહીં ઓખાહાર કરે છે, માટે ‘કદાચિત્’ કહ્યું. એ રીતે ઉચ્ચ્વાસ પણ અપર્યાપ્તાવસ્થામાં લેતા-મૂકતા નથી, બીજા સમયે લે છે, માટે કહ્યું કે “કદાચિત્” લે આદિ.

હવે કર્મસૂત્ર – બધાં અસુરકુમારો સમાનકર્મી છે આદિ. અહીં નૈરયિકની અપેક્ષાએ ઉલટું છે. - X - કેવી રીતે ? અસુરકુમારો સ્વભવથી નીકળી તિર્યચ અને મનુષ્યમાં ઉપજે, તેમાં પણ કેટલાંક એકેન્દ્રિય તિર્યચમાં કેટલાંક પંચેન્દ્રિયોમાં ઉપજે. મનુષ્યપણામાં કર્મભૂમિજ-ગર્ભજમાં ઉપજે. છ માસ આયુ બાકી હોય ત્યારે પરભવાયુ બાંધે. ત્યારે એકાંત તિર્યચ યોગ્ય કે એકાંત મનુષ્ય યોગ્ય પ્રકૃતિઓનો ઉપચય કરે છે. તેથી પૂર્વોત્પન્ન મહાકર્મી છે, પશ્ચાતોત્પન્નને હજી પરભવાયુ બાકી છે. તેથી તિર્યચાદિ યોગ્ય પ્રકૃતિનો ઉપચય કર્યો નથી. માટે તેઓ અલ્પકર્મી છે. અહીં પણ સમાનસ્થિતિક અને સમાનભવવાળા પરિમિત અસુરકુમારો જાણવા. - X -

વર્ણસૂત્રમાં – પૂર્વોત્પન્ન, અવિશુદ્ધ વર્ણવાળા છે, કેવી રીતે ? તેમને ભવ સાપેક્ષ પ્રશસ્ત નામ કર્મનો શુભ અને તીવ્ર રસવાળો ઉદય છે. તે પૂર્વોત્પન્નને ઘણો ક્ષીણ થયેલો છે, તેથી તેઓ અવિશુદ્ધતર વર્ણવાળા છે. બાકીના વિશુદ્ધ વર્ણવાળા છે. આ પણ સમાન સ્થિતિક અસુરકુમારની અપેક્ષાએ સમજવું. વર્ણસૂત્રવત્ લેશ્યાસૂત્ર પણ કહેવું.

અહીં દેવો અને નૈરયિકોને તથાવિધ ભવસ્વભાવ લેશ્યા પરિણામ ઉત્પત્તિ સમયથી ભવક્ષય પર્યન્ત નિરંતર હોય છે, જેથી ત્રીજા લેશ્યા ઉદ્દેશમાં કહેવાશે કે – કૃષ્ણલેશ્યી નૈરયિક કૃષ્ણલેશ્યી નૈરયિકોમાં ઉત્પન્ન થાય ? ઇત્યાદિ. ભાવાર્થ એ છે – પંચેન્દ્રિય તિર્યચ કે મનુષ્યાયુ ક્ષીમ થવાથી નૈરયિકાયુ વેદતો ઋજૂ સૂત્ર નય દૃષ્ટિથી વિગ્રહગતિમાં વર્તતો હોય, તો પણ નારક જ કહેવાય. તેને કૃષ્ણલેશ્યાદિનો ઉદય પૂર્વભવનું અંતર્મુહૂર્ત આયુ બાકી હોય ત્યારે જ હોય છે.

અંતર્મુહૂર્ત ગયા પછી, અંતર્મુહૂર્ત બાકી હોય ત્યારે પરિણત થયેલ લેશ્યા વડે જીવ પરલોકમાં જાય છે. કેવળ તિર્યચ અને મનુષ્ય આગામી ભવની લેશ્યાનું અંતર્મુહૂર્ત ગયા પછી અને દેવ-નારકો પોતાના ભવની લેશ્યાનું અંતર્મુહૂર્ત બાકી હોય ત્યારે પરલોકમાં જાય છે. લેશ્યા અધ્યયનમાં નારકાદિને વિશે કૃષ્ણાદિ લેશ્યાની જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ કહી છે. [જે અમે અગ્રે નોંધતા નથી.] - X - X - X - પૃથ્વી, અપ્, વનસ્પતિને કૃષ્ણાદિ ચાર લેશ્યાઓ હોય છે. અગ્નિ, વાયુ, વિકલેન્દ્રિયો, સંમૂર્છિમ તિર્યચ પંચેન્દ્રિય અને મનુષ્યને કૃષ્ણાદિ ત્રણ લેશ્યા હોય છે. ગર્ભજ તિર્યચ પંચેન્દ્રિય અને મનુષ્યને કૃષ્ણાદિ ત્રણ લેશ્યા હોય છે. ગર્ભજ તિર્યચ પંચેન્દ્રિય અને ગર્ભજ મનુષ્યોને છ એ લેશ્યાઓ હોય છે. - X - નારકાદિની લેશ્યાની સ્થિતિ કહીને હવે દેવોની લેશ્યાની સ્થિતિ કહે છે. [લેશ્યા અધ્યયનમાં આ વર્ણન હોવાથી અમે વૃત્તિનો અનુવાદ કરી પુનરુક્તિ કરેલ નથી.]

અક્ષરગમનિકા આ પ્રમાણે – જે જે પૃથ્વીકાયિકાદિ કે સંમૂર્છિમ મનુષ્યાદિમાં જે કૃષ્ણાદિ લેશ્યાઓ છે, તેઓની જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્તની છે. એ લેશ્યાઓ કોઈને વિશે કોઈ હોય છે - જે ઉપર કહી છે - જેમકે - પૃથ્વી, અપ્, વનસ્પતિને કૃષ્ણાદિ ચાર લેશ્યા હોય છે ઇત્યાદિ. દેવાદિની લેશ્યાસ્થિતિ વર્ણનમાં આટલું વિશેષ છે કે -

દેવો અને નૈરયિકોને લેશ્યા દ્રવ્યનો પરિણામ ઉત્પત્તિના સમયથી આરંભી, ભવના અંત સુધી નિરંતર હોય છે. - X - વેદનામાં નૈરયિકોની માફક અસુરકુમારો પણ કહેવા. કેમકે ત્યાં પણ અસંજીની ઉત્પત્તિ હોય છે. વિશેષ એ કે – જેઓ સંજીભૂત છે તે સમ્યગ્દૃષ્ટિ હોવાથી મહાવેદનાવાળા છે, કેમકે ચારિત્ર વિરાધનાથી તેમના ચિત્તને સંતાપ થાય છે અસંજીભૂત-મિથ્યાદૃષ્ટિને અલ્પવેદના છે - X - અથવા પૂર્વ ભવે સંજી હોય તે અથવા પર્યાપ્તા, શુભ વેદનાને આશ્રીને મહાવેદનાવાળા છે, અપર્યાપ્તા અલ્પવેદનાવાળા છે. બાકીનું નૈરયિકવત્ જાણવું. સુગમ છે. - X - X -

● સૂત્ર-૪૪૭ :-

પૃથ્વીકાયિકો આહાર, કર્મ, વર્ણ, લેશ્યાથી નૈરયિકો માફક જાણવા. પૃથ્વીકાયિકો બધાં સમાન વેદનાવાળા છે ? હા, ગૌતમ ! છે. ભગવન્ ! એમ કેમ કહો છો ? પૃથ્વીકાયિકો બધાં અસંજી છે, અસંજીભૂત અનિયત વેદના વેદે છે. તેથી કહ્યું કે – પૃથ્વીકાયિકો બધાં સમાન વેદનાવાળા છે.

ભગવન્ ! પૃથ્વીકાયિકો બધાં સમાન ક્રિયાવાળા છે ? હા, ગૌતમ ! છે. ભગવન્ ! એમ કેમ કહ્યું ? પૃથ્વીકાયિકો બધાં માયી મિથ્યાદૃષ્ટિ છે, તેમને પાંચ ક્રિયાઓ અવશ્ય હોય. તે આ – આરંભિકી, પારિગ્રહિકી, માયાપ્રત્યયિકી, અપ્રત્યાખ્યાન ક્રિયા અને મિથ્યાદર્શન પ્રત્યયિકી. તે હેતુથી આમ કહ્યું. એ પ્રમાણે ચઉરિન્દ્રિયો સુધી જાણવું. પંચેન્દ્રિય તિર્યચો નૈરયિકવત્ જાણવા. પરંતુ ક્રિયા વડે સમ્યગ્દૃષ્ટિ, મિથ્યાદૃષ્ટિ, મિશ્રદૃષ્ટિ હોય છે.

જે સમ્યગ્દૃષ્ટિ છે તે બે ભેદે છે – અસંચત અને સંચતાસંચત. તેમાં સંચતાસંચતને ત્રણ ક્રિયાઓ છે – આરંભિકી, પારિગ્રહિકી, માયાપ્રત્યયિકી. જે અસંચત છે, તેમને ચાર ક્રિયાઓ છે – આરંભિકી, પારિગ્રહિકી, માયાપ્રત્યયિકી, અપ્રત્યાખ્યાનક્રિયા. જે મિથ્યાદૃષ્ટિ અને મિશ્રદૃષ્ટિ છે, તેમને અવશ્ય પાંચ ક્રિયા છે – ઉક્ત ચાર ક્રિયા અને મિથ્યાદર્શન પ્રત્યયિકી. બાકી પૂર્વવત્.

● વિવેચન-૪૪૭ :-

પૃથ્વીકાયિકો આહાર, કર્મ, વર્ણ, લેશ્યા વડે નૈરયિકો માફક કહેવા. પૃથ્વીકાયિકોના આહારાદિ વિષયક ચાર સૂત્રો નૈરયિક સૂત્રો માફક પૃથ્વીકાયિકના આલાવાથી કહેવા. કેવળ આહાર સૂત્ર આમ ભાવના છે - પૃથ્વીકાયિકોનું શરીર અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ શરીર છતાં પણ અલ્પશરીર - મહાશરીર આગમ વચનથી જાણવું. આગમ વચન આ છે – પૃથ્વીકાયિક પૃથ્વીઃ અપેક્ષાએ ચાર સ્થાનને

પ્રાપ્ત છે આદિ. તેમાં મહાશરીરી લોમાહાર વડે ઘણાં પુદ્ગલોને આહારે છે, ઘણાં પુદ્ગલો ઉચ્ચવાસ રૂપે લે છે, તથા વારંવાર આહાર કરે છે, વારંવાર ઉચ્ચવાસ લે છે અને અલ્પ શરીરીનો અલ્પાહાર અને અલ્પ ઉચ્ચવાસ હોય છે. આહાર-ઉચ્ચવાસનું કદાચિત્પણું અપર્યાપ્તાવસ્થાની અપેક્ષાએ સમજવું.

હવે વેદના સૂત્ર - તેમાં 'અસંજી'-મિથ્યાદૃષ્ટિ અથવા મનરહિત, અસંજીને જે વેદના પ્રાપ્ત થાય છે તેવી તે - અનિચત સ્વરૂપવાળી વેદના વેદે છે. વેદના અનુભવવા છતાં મિથ્યાદૃષ્ટિ કે મનરહિત હોવાથી મત મૂર્છિતાદિ માફક - “આ પૂર્વે બાંધેલ અશુભ કર્મનો પરિણામ છે” એમ જાણતા નથી.

ક્રિયાસૂત્રમાં માયીમિથ્યાદૃષ્ટિ છે, કેમકે તેઓમાં પ્રાય:માયાવાળા ઉપજે છે. શિવશર્મસૂરિ કહે છે - ઉન્માર્ગનો ઉપદેશક, માર્ગનાશક, ગૂઢહૃદયી, માયાવી, શઠસ્વભાવી, શલ્યયુક્ત જીવ તિર્યાચ્યુ બાંધે છે. માયા અહીં સમસ્ત અનંતાનુબંધી કષાયનું ઉપલક્ષણ છે. તેથી માયાવી-અનંતાનુબંધી કષાયોદયવાળા છે, તેથી જ મિથ્યાદૃષ્ટિ હોય છે. તેમને અવશ્ય પાંચ ક્રિયા જ હોય. પણ ત્રણ ક્રિયા ન હોય. - X - યાવત્ ચઉરિન્દ્રિય સુધી આમ જાણવું. અહીં મહાશરીરી-અલ્પશરીરી સ્વ-સ્વ અવગાહનાનુસાર જાણવા અને આહાર બેઈન્દ્રિયાદિને પ્રક્ષેપરૂપ સમજવો.

પંચેન્દ્રિય તિર્યાચ્યો નૈરચિકવત્ જાણવા. પણ અહીં મહાશરીરી વારંવાર આહાર કરે છે, વારંવાર ઉચ્ચવાસ લે છે, તે સંખ્યાતા વર્ષાયુષ્કની અપેક્ષાએ છે. અસંખ્યાત વર્ષાયુષ્કની અપેક્ષા થકી નહીં. તેમને પ્રક્ષેપાહાર બે દિવસ પછી કહેલો છે. અલ્પશરીરીને આહાર, ઉચ્ચવાસનું કદાચિત્પણું અપર્યાપ્તાવસ્થામાં લોમાહાર અને ઉચ્ચવાસ ન હોવાથી, પર્યાપ્તાને હોવાથી જાણવું. કર્મસૂત્રમાં પૂર્વોત્પન્નને અલ્પકર્મ, બીજાને મહાકર્મ તે આચ્યુ વગેરે તે ભવમાં વેદવા યોગ્ય કમપેક્ષાએ સમજવું. વર્ણ અને લેશ્યા સૂત્રમાં પણ પૂર્વોત્પન્નને શુભવર્ણાદિ તરુણપણાથી અને પશ્ચાતોત્પન્નને અશુદ્ધ વર્ણાદિ બાલપણાની અપેક્ષાએ સમજવા. સંચતાસંચત-દેશવિરતિવાળા છે, કેમકે સૂક્ષ્મ પ્રાણાતિપાતાદિથી તે નિવૃત્ત નથી.

મનુષ્ય સંબંધી સૂત્રને હવે કહે છે -

● સૂત્ર-૪૪૮ :-

ભગવન્ ! મનુષ્યો બધાં સમાન આહારવાળા છે ? એ અર્થ સમર્થ નથી. એમ કેમ કહો છો ? ગૌતમ ! મનુષ્યો બે ભેદે - મહાશરીરી અને અલ્પશરીરી. મહાશરીરી ઘણાં પુદ્ગલોનો આહાર કરે છે યાવત્ ઘણાં પુદ્ગલો નિઃશ્વાસરૂપે મૂકે છે. કદાચિત્ આહાર ગ્રહણ કરે, કદાચિત્ નિઃશ્વાસ મૂકે. અલ્પશરીરી થોડાં પુદ્ગલ આહારે યાવત્ અલ્પ પુદ્ગલો નિઃશ્વાસ રૂપે મૂકે. વારંવાર આહારે યાવત્ વારંવાર નિઃશ્વાસ મૂકે. તે કારણે એમ કહ્યું કે - મનુષ્યો બધાં સમાનાહારી નથી. શેષ નૈરચિકવત્ જાણવું.

પરંતુ - ક્રિયામાં મનુષ્યો ત્રણ ભેદે - સમ્યગ્દૃષ્ટિ, મિથ્યાદૃષ્ટિ, મિશ્રદૃષ્ટિ.

સમ્યગ્દૃષ્ટિ ત્રણ ભેદે - સંચત, અસંચત, સંચતાસંચત. સંચત બે ભેદે - સરાગ સંચત, વીતરાગ સંચત. વીતરાગ સંચત ક્રિયારહિત છે. સરાગ સંચત બે ભેદે - પ્રમત્ત સંચત, અપ્રમત્ત સંચત. અપ્રમત્ત સંચતને એક માયાપ્રત્યયિકી ક્રિયા હોય. પ્રમત્તસંચતને બે ક્રિયા - આરંભિકી, માયાપ્રત્યયિકી. સંચતાસંચતને ત્રણ ક્રિયા - આરંભિકી, માયાપ્રત્યયિકી, પારિગ્રહિકી. અસંચતને ચાર ક્રિયા - ઉક્ત ત્રણ અને અપ્રત્યાખ્યાન ક્રિયા. મિથ્યા અને મિશ્રદૃષ્ટિને પાંચે ક્રિયા હોય - ઉક્ત ચાર અને મિથ્યાદર્શન પ્રત્યયિકી. બાકી બધું નૈરચિકવત્ જાણવું.

● વિવેચન-૪૪૮ :-

સૂત્ર સુગમ છે. વિશેષ એ કે - કદાચિત્ આહાર કરે, કદાચિત્ ઉચ્ચવાસ લે છે, કદાચિત્ નિઃશ્વાસ મૂકે છે. મહાશરીરી દેવકુરુ આદિના યુગલિક મનુષ્યો છે, તેઓ કદાચિત્ ક્વલાહાર વડે આહાર કરે છે, કેમકે તેમને ત્રણ દિવસ પછી આહાર હોય તેવું શાસ્ત્ર વચન છે. તેઓ બીજા મનુષ્યો કરતાં સુખી હોય, તેથી શ્વાસોચ્ચવાસ પણ કદાચિત્ જ હોય છે. અલ્પશરીરી વારંવાર અલ્પાહાર કરે છે, કેમકે બાળકો આદિ તેવા જણાય છે અને સંમૂર્છિત અલ્પશરીરી મનુષ્યોને નિરંતર આહારનો સંભવ છે. શ્વાસોચ્ચવાસ પણ અલ્પશરીરીને વારંવાર હોય છે, કેમકે તેઓ પ્રાય:દુઃખી હોય છે.

ક્રિયા સૂત્રમાં વિશેષતા જણાવે છે - મનુષ્યોના ત્રણ ભેદ :- સરાયસંચત - જેના કષાયો ક્ષીણ કે ઉપશાંત થયા નથી તે. વીતરાગસંચત - જેના કષાયો ઉપશાંત કે ક્ષીણ થયા છે તે. અક્રિય - ક્રિયારહિત છે. કેમકે વીતરાગ હોવાથી આરંભાદિ ક્રિયાનો અભાવ છે. અપ્રમત્ત સંચતને એક માયાપ્રત્યયિકી ક્રિયા હોય છે - તે પણ શાસન ઉદ્ગ્રહના રક્ષણમાં પ્રવૃત્ત થયેલાને હોય. કેમકે તેના કષાયો ક્ષીણ થયા નથી. પ્રમત્ત સંચતને આરંભિકી અને માયા પ્રત્યયિકી બે ક્રિયા છે કેમકે પ્રમત્તયોગ આરંભરૂપ છે અને કષાય ક્ષીણતાના અભાવે માયાપ્રત્યયિકી ક્રિયા હોય છે. બાકીનું આચ્યુ સંબંધી સૂત્ર નૈરચિકવત્ જાણવું.

● સૂત્ર-૪૪૯ :-

વ્યંતરો, અસુરકુમારવત્ જાણવા. એ પ્રમાણે જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિક પણ જાણવા. પણ વેદનામાં તેઓ બે પ્રકારે છે - માયી મિથ્યાદૃષ્ટિ ઉપપન્નક અને અમાયી સમ્યગ્દૃષ્ટિ ઉપપન્નક. માયી મિથ્યાદૃષ્ટિ અલ્પ વેદનાવાળા છે, અમાયી સમ્યગ્દૃષ્ટિ મહાવેદનાવાળા છે. માટે ગૌતમ ! એમ કહ્યું છું. બાકી પૂર્વવત્.

● વિવેચન-૪૪૯ :-

જેમ અસુરકુમારો સંજીભૂત, અસંજીભૂત છે. જે સંજીભૂત છે, તે મહાવેદનાવાળા છે. અસંજીભૂત અલ્પવેદના વાળા છે. એ પ્રમાણે વ્યંતરો કહેવા. કેમકે અસુરકુમારથી વ્યંતર સુધી અસંજી ઉત્પન્ન થાય છે. આવો પાઠ ભગવતીજીમાં પણ છે. - X - તેઓ અસુરકુમારમાં કહેલ ચુક્તિ મુજબ અલ્પવેદનાવાળા છે. - X - અસુરકુમારવત્ જ્યોતિષ્ક, વૈમાનિક પણ કહેવા. પરંતુ વેદનામાં આમ કહેવું - જ્યોતિષ્ક બે ભેદે

માયી મિથ્યાદૃષ્ટિ^૦ અમાયી સમ્યગ્દૃષ્ટિ ઉપપન્નક. (પ્રશ્ન) જ્યોતિષકમાં આવો પાઠ કેમ કહે છો, અસુરકુમારવત્ કેમ નહીં ? (ઉત્તર) જ્યોતિષકમાં અસંજી ઉત્પન્ન થતાં નથી માટે. કેમકે - અસંજીના આયુની સ્થિતિ ઉત્કૃષ્ટ પલ્યોપમનો અસંખ્યાતમો ભાગ છે, જ્યોતિષકની તે જઘન્ય સ્થિતિ છે, વૈમાનિકોની જઘન્ય સ્થિતિ પલ્યોપમ છે. તેથી કહી શકાય કે તેમાં અસંજી ઉપજતા નથી. માટે ઉક્ત પાઠ કહ્યો.

- X - હવે ચોવીશ દંડકમાં સલેશ્યપદરૂપ નિરૂપણ -

● સૂત્ર-૪૫૦ :-

ભગવન્ ! સલેશ્ય નૈરયિકો બધાં સમાહારી, સમ શરીરી, સમ ઉચ્ચવાસ-નિઃશ્વાસવાળા છે ? એમ બધાંની પૃચ્છા કરવી. ગૌતમ ! ઔદિક આલાવા માફક સલેશ્ય આલાવો પણ સંપૂર્ણ વૈમાનિક સુધી કહેવો. ભગવન્ ! કૃષ્ણ લેશ્યી નૈરયિકો બધાં સમાહારી છે ઇત્યાદિ પૃચ્છા. ગૌતમ ! ઔદિકવત્ કહેવું. પણ વેદનામાં માયી મિથ્યાદૃષ્ટિ ઉપપન્નક, અમાયી સમ્યગ્દૃષ્ટિ ઉપપન્નક કહેવા. બાકી બધું ઔદિકવત્. અસુરકુમારથી વ્યંતર સુધી બધું ઔદિકવત્. વિશેષ એ - મનુષ્યોની ક્રિયામાં ભેદ છે. યાવત્ તેમાં જે સમ્યગ્દૃષ્ટિ છે, તેઓ ત્રણ પ્રકારે છે - સંયત, અસંયત, સંયતાસંયત-ઇત્યાદિ ઔદિકવત્ કહેવા. જ્યોતિષક અને વૈમાનિકમાં આદિ ત્રણ લેશ્યા ન પૂછવી. કૃષ્ણલેશ્યી નૈરયિકોવત્ નીલલેશ્યી પણ વિચારવા.

કાપોતલેશ્યી નૈરયિકોથી આરંભી વ્યંતર સુધી કહેવા. પણ કાપોતલેશ્યી નૈરયિકોમાં વેદનામાં ઔદિકનૈરયિકવત્.

ભગવન્ ! તેજોલેશ્યી અસુરકુમારૂ પૂર્વવત્ પૃચ્છા. ગૌતમ ! ઔદિકની માફક કહેવા. વિશેષ આ - વેદના, જ્યોતિષકવત્ કહેવી. પૃથ્વીઅપ્-વનસ્પતિકાય, પંચેન્દ્રિય તિર્યચ અને મનુષ્યો ઔદિકવત્ કહેવા. પરંતુ મનુષ્યોમાં ક્રિયાઓમાં સંયત છે તે બે પ્રકારે પ્રમત અને અપ્રમત. પણ સરાગ, વીતરાગ ભેદ ન થાય.

વ્યંતરો, તેજોલેશ્યામાં અસુરકુમારવત્ કહેવા. એમ જ્યોતિષક, વૈમાનિક પણ જાણવા. બાકી પૂર્વવત્. એ પ્રમાણે પદ્મલેશ્યી પણ કહેવા. પછી જેને હોય તેને કહેવી. એમ જ શુકલલેશ્યી જાણવા. બાકી બધું ઔદિકવત્ કહેવું. પરંતુ પદ્મ અને શુકલલેશ્યા પંચેન્દ્રિય તિર્યચ, મનુષ્ય અને વૈમાનિકને જ જાણવી, બીજાને નહીં.

● વિવેચન-૪૫૦ :-

લેશ્યાવાળા નૈરયિકોની પૃચ્છા. વિશેષણરહિત જેમ ઔદિક કહ્યા, તેમ વૈમાનિક સુધી બધું કહેવું. કેમકે સલેશ્ય સિવાય બીજું વિશેષણ નથી. હવે ભિન્ન ભિન્ન કૃષ્ણાદિ લેશ્યા વિશેષણયુક્ત છ દંડકોનું આહારાદિ પદો વડે નિરૂપણ કરવા માટે સૂત્ર કહે છે -

ઔદિક-વિશેષણ રહિત આહાર, શરીર, ઉચ્ચવાસ, કર્મ, વર્ણ, લેશ્યા, વેદના, ક્રિયા, ઉપપાત નવ પદો પૂર્વે કહ્યા, તેમ કૃષ્ણલેશ્યી પણ કહેવા. ઇત્યાદિ સૂત્રાર્થ મુજબ જાણવું - X - તેમાં સંજી-અસંજીભૂત પાઠ ન કહેવો, કેમકે અસંજી પહેલી નરકમાં જ ઉત્પન્ન થાય છે, પણ પહેલી નરકમાં કૃષ્ણલેશ્યા નથી. જે પાંચમી આદિ નરકમાં કૃષ્ણલેશ્યા છે, ત્યાં અસંજી ઉપજતાં નથી. તેમાં માયી મિથ્યાદૃષ્ટિ મહાવેદનાવાળા છે, કેમકે પ્રકૃષ્ટ અશુભ સ્થિતિ બાંધે છે. તેનાથી વિપરીત સ્થિતિમાં અલ્પ વેદના છે.

અસુરથી વ્યંતર સુધીના જીવો ઔદિકવત્ કહેવા. પણ મનુષ્યોને ક્રિયામાં વિશેષતા છે - સમ્યગ્દૃષ્ટિ ત્રણ ભેદે છે - સંયત, અસંયત, સંયતાસંયત આદિ. ઔદિકવત્ કૃષ્ણલેશ્યી પણ કહેવા. જેમકે - સંયતોને આરંભિકી અને માયાપ્રત્યયિકી બે ક્રિયા હોય છે, કૃષ્ણલેશ્યા પ્રમત સંયતોને હોય છે. અપ્રમતને નહીં. ઇત્યાદિ - X - X - બધું તેમજ કહેવું. જ્યોતિષક અને વૈમાનિકોને આદિની ત્રણ લેશ્યા વિશે ન પૂછવું [ઇત્યાદિ બધું સૂત્રાર્થવત્ છે] - X - X - તેજોલેશ્યા સંબંધે સૂત્ર કહે છે -

તેજોલેશ્યી અસુરકુમારો સમાનાહારી આદિ હોય છે ? અહીં નારકો, અગ્નિ, વાયુ, વિકલેન્દ્રિયોને તેજોલેશ્યાનો સંભવ નથી, માટે પહેલાથી જ અસુરકુમારનું સૂત્ર કહ્યું. આ કારણે અગ્નિ, વાયુ, વિકલેન્દ્રિય સૂત્ર પણ ન કહેવું. અસુરકુમારો પણ ઔદિકવત્ કહેવા. પણ વેદનાપદમાં જ્યોતિષકવત્ કહેવા. વળી સંજી-અસંજી ન કહેવા પણ માયીમિથ્યાદૃષ્ટિ, અમાયી સમ્યગ્દૃષ્ટિ કહેવા, કેમકે અસંજી જીવો તેજોલેશ્યાવાળામાં ઉત્પન્ન ન થાય. - X -

મનુષ્યોમાં વિશેષ આ છે - સંયત પ્રમત-અપ્રમત બે ભેદે છે, કેમકે બંનેને તેજોલેશ્યા સંભવે છે. સરાગ અને વીતરાગ સંયત ભેદો ન કહેવા. કેમકે વીતરાગને તેજોલેશ્યા ન સંભવે અને સરાગને અવશ્ય હોય, માટે તેનું કથન નિરર્થક છે. વ્યંતરો તેજોલેશ્યામાં અસુરકુમારવત્ જાણવા. ઇત્યાદિ - X - X -

તેજોલેશ્યામાં કહ્યું તેમ પદ્મલેશ્યામાં પણ કહેવું. પંચેન્દ્રિય તિર્યચ, મનુષ્યો, વૈમાનિકો પદ્મલેશ્યા હોય, બીજાને નહીં. શુકલલેશ્યા પણ પદ્મલેશ્યાવત્ કહેવી. શેષ સુગમ છે

❁ પદ-૧૭, ઉદ્દેશો-૨ ❁

૦ છ દ્વારાદિના અર્થનો પ્રતિપાદક પહેલો ઉદ્દેશો કહ્યો, હવે બીજો ઉદ્દેશો કહે છે - તેમાં પહેલું સૂત્ર -

● સૂત્ર-૪૫૧ થી ૪૫૩ :-

[૪૫૧] ભગવન્ ! લેશ્યા કેટલી છે ? ગૌતમ ! છ - કૃષ્ણલેશ્યા, નીલલેશ્યા, કાપોતલેશ્યા, તેજોલેશ્યા, પદ્મલેશ્યા શુકલલેશ્યા.

[૪૫૨] ભગવન્ ! નૈરયિકોને કેટલી લેશ્યા છે ? ગૌતમ ! ત્રણ - કૃષ્ણ,

નીલ, કાપોત. ભગવન્ ! તિર્યચોને કેટલી લેશ્યા છે ? ગૌતમ ! છ - કૃષ્ણ યાવત્ શુક્લલેશ્યા. ભગવન્ ! એકેન્દ્રિયોને કેટલી લેશ્યા છે ? ગૌતમ ! ચાર-કૃષ્ણ યાવત્ તેજોલેશ્યા.

ભગવન્ ! પૃથ્વીકાચિકોને કેટલી લેશ્યા છે ? ગૌતમ ! એ પ્રમાણે જાણવું. અપ્કાચિક અને વનસ્પતિકાચિકોને પણ એમજ જાણવું તેઠ્ઠે વાયુ વિકલેન્દ્રિયોને નૈરચિકો માફક જાણવા. પંચે તિર્યચની પૃષ્ઠા. ગૌતમ ! તેમને છ લેશ્યા હોય - કૃષ્ણ યાવત્ શુક્લલેશ્યા. સંમૂર્છિમ તિર્યચ પંચેન્દ્રિયની પૃષ્ઠા-ગૌતમ ! નૈરચિકોવત્ જાણવું. ગર્ભજ પંચેન્દ્રિય તિર્યચોની પૃષ્ઠા-ગૌતમ ! છ લેશ્યા હોય - કૃષ્ણ યાવત્ શુક્લ તિર્યચોનિક સ્ત્રી સંબધી પૃષ્ઠા - ગૌતમ ! એ જ છ લેશ્યાઓ હોય છે.

મનુષ્યોની પૃષ્ઠા - ગૌતમ ! એ જ છ લેશ્યા હોય છે. સંમૂર્છિમ મનુષ્યોની પૃષ્ઠા - ગૌતમ ! નૈરચિકોવત્ જાણવું. ગર્ભજ મનુષ્યોની પૃષ્ઠા - છ લેશ્યા છે, કૃષ્ણ યાવત્ લેશ્યા મનુષ્ય સ્ત્રી વિશે પૃષ્ઠા - ગૌતમ ! એમ જ જાણવું. દેવ વિશે પૃષ્ઠા - એ જ છ લેશ્યાઓ હોય. દેવી વિશે પૃષ્ઠા - ચાર લેશ્યા હોય, કૃષ્ણ યાવત્ તેજોલેશ્યા. ભવનવાસી દેવો વિશે પૃષ્ઠા - ગૌતમ ! એમ જ છે. ભવનવાસી દેવી પણ તેમજ જાણવા. વ્યંતર દેવ અને દેવી પણ તેમજ જાણવા. જ્યોતિષક વિશે પૃષ્ઠા - ગૌતમ ! એક તેજોલેશ્યા હોય. એ પ્રમાણે જ્યોતિષક દેવી પણ જાણવી. વૈમાનિક વિશે પૃષ્ઠા - ગૌતમ ! ત્રણ-તેજો, પદ્મ, શુક્લ લેશ્યા. વૈમાનિકીને એક તેજોલેશ્યા.

[૪૫૩] ભગવન્ ! આ સલેશ્યી, કૃષ્ણ, યાવત્ શુક્લ લેશ્યી અને અલેશ્યી જીવોમાં કોણ કોનાથી અલ્પ આદિ છે ? ગૌતમ ! સૌથી થોડાં જીવો શુક્લલેશ્યી છે, પદ્મલેશ્યી સંખ્યાતગણા, તેજોલેશ્યી સંખ્યાતગણા, અલેશ્યી અનંતગણાં, કાપોતલેશ્યી અનંતગણા, નીલલેશ્યી વિશેષાધિક, કૃષ્ણલેશ્યી વિશેષાધિક અને તેનાથી સલેશ્યી જીવો વિશેષાધિક છે.

● વિવેચન-૪૫૧ થી ૪૫૩ :-

આ સૂત્રનો પૂર્વના ઉદ્દેશ સાથે શો સંબંધ છે ? ઉદ્દેશ-૧-માં લેશ્યાવાળા સમાનાહારી છે આદિ કહ્યું, અહીં તે જ લેશ્યાનો વિચાર કરાય છે. તેમાં કૃષ્ણલેશ્યા - કૃષ્ણદ્રવ્યરૂપ કે કૃષ્ણ દ્રવ્યથી જનિત લેશ્યા. એ પ્રમાણે નીલલેશ્યાદિ પણ વિચારવા.

અલ્પબહુત્વ વસ્તુવ્યત્તા પહેલાં બધું સૂત્ર સુગમ છે. પણ વૈમાનિકીને એક તેજોલેશ્યા કહી, તેનું કારણ - વૈમાનિક દેવીઓ સૌધર્મ અને ઈશાનમાં જ છે, તેમાં કેવળ તેજોલેશ્યા છે. અહીં સંગ્રહણી ગાથા મૂકી છે - ભવનપતિ, વ્યંતરને કૃષ્ણાદિ ચાર લેશ્યા હોય, જ્યોતિષક-સૌધર્મ-ઈશાનને તેજોલેશ્યા હોય, સનત્કુમાર, માહેન્દ્ર, બ્રહ્મલોકમાં પદ્મ, ત્યારપછીનાને શુક્લલેશ્યા હોય. બાદર પૃથ્વી. અપ્કા પ્રત્યેક વનસ્પતિને ચાર લેશ્યા, ગર્ભજ તિર્યચ અને મનુષ્યને છ લેશ્યા, બાકીનાને ત્રણ

લેશ્યા હોય છે.

હવે સલેશ્યાદિ આઠનું અલ્પબહુત્વ-કયા જીવો કોનાથી અલ્પ, કોનાથી ઘણાં, કોની તુલ્ય, કોનાથી વિશેષાધિક છે ? ગૌતમ ! સૌથી થોડાં શુક્લલેશ્યાવાળા - શુક્લ કે શુક્લદ્રવ્ય જનિત લેશ્યા જેમને છે તેવા જીવો. કેટલાંક પંચેન્દ્રિય તિર્યચ, મનુષ્ય, લાંતકાદિ દેવોમાં શુક્લલેશ્યા હોય, તેનાથી પદ્મલેશ્યી સંખ્યાતગુણા, કેમકે સંખ્યાતગણાં પંચે તિર્યચ, મનુષ્યો અને સનત્કુમારાદિ ત્રણ દેવોને પદ્મલેશ્યા હોય છે.

(પ્રશ્ન) લાંતકાદિ દેવોથી સનત્કુમારાદિ ત્રણ દેવો અસંખ્યાતગણાં છે, તો અહીં સંખ્યાતગણાં કેમ કહ્યા ? (ઉત્તર) અહીં જઘન્યપદે પણ અસંખ્યાતા, સનત્કુમારાદિ ત્રણ દેવોથી પણ અસંખ્યાતગણાં પંચેન્દ્રિય તિર્યચોને શુક્લલેશ્યા હોય છે, તેથી પદ્મલેશ્યાના વિચારમાં - X - સંખ્યાતપણું જ રહે છે, માટે શુક્લલેશ્યી કરતાં પદ્મલેશ્યી સંખ્યાતગણાં કહ્યા.

તેનાથી સંખ્યાતગણાં તેજોલેશ્યી છે. કેમકે બાદર પૃથ્વી. અપ્કા પ્રત્યેક વનસ્પતિ તથા સંખ્યાતગણા તિર્યચપંચે અને મનુષ્યોને, ભવનપત્યાદિ ત્રણ, સૌધર્મ, ઈશાન દેવોને તેજોલેશ્યા હોય છે. - X - તેનાથી અલેશ્યી અનંતગણાં છે. કેમકે લેશ્યારહિત સિદ્ધો પૂર્વ કરતાં અનંતગણાં છે. તેનાથી કાપોતલેશ્યી અનંતગણાં છે. કેમકે સિદ્ધોથી અનંતગણાં વનસ્પતિ કાપોતલેશ્યી છે. તેથી નીલલેશ્યી વિશેષાધિક છે. તેથી કૃષ્ણલેશ્યી વિશેષાધિક છે. એ રીતે સામાન્યથી અલ્પબહુત્વ કહ્યું.

હવે નૈરચિકોમાં અલ્પબહુત્વ કહે છે -

● સૂત્ર-૪૫૪,૪૫૫ :-

ભગવન્ ! આ કૃષ્ણલેશ્યી, નીલલેશ્યી, કાપોતલેશ્યી નૈરચિકોમાં કોણ કોનાથી અલ્પ છે ? સૌથી થોડાં નૈરચિકો કૃષ્ણલેશ્યી છે, નીલલેશ્યી અસંખ્યાતગણાં, કાપોતલેશ્યી અસંખ્યાતગણાં છે.

[૪૫૫] ભગવન્ ! આ કૃષ્ણ યાવત્ શુક્લલેશ્યી તિર્યચોમાં કોણ કોનાથી અલ્પ આદિ છે ? શુક્લલેશ્યી તિર્યચો સૌથી થોડાં છે, ઔદિકવત્ બધું કહેવું, પણ અલેશ્યીને વર્જવા.

ભગવન્ ! કૃષ્ણ યાવત્ તેજોલેશ્યી એકેન્દ્રિયોમાં કોણ કોનાથી અલ્પાદિ છે ? સૌથી થોડાં એકેન્દ્રિયો તેજોલેશ્યી, કાપોત્ક અનંતગણા, નીલ વિશેષાધિક, કૃષ્ણ વિશેષાધિક છે.

ભગવન્ ! કૃષ્ણ યાવત્ તેજો પૃથ્વી કોણ કોનાથી અલ્પાદિ છે ? ઔદિક એકેન્દ્રિયોવત્ કહેવા. પણ કાપોતલેશ્યી અસંખ્યાતગણાં છે. એમ અપ્કા કહેવા. ભગવન્ ! કૃષ્ણ-નીલ-કાપોતલેશ્યી તેઠ્ઠેકાચિકોમાં કોણ કોનાથી અલ્પાદિ છે ? સૌથી થોડાં કાપોતલેશ્યી તેઠ્ઠે છે, નીલ વિશેષાધિક, કૃષ્ણ વિશેષાધિક એ પ્રમાણે વાયુકાચિકોને કહેવા. ભગવન્ ! કૃષ્ણ યાવત્ તેજો વનસ્પતિકાચિકોમાં અલ્પબહુત્વ - ઔદિકવત્ જાણવું. બેઈન્દ્રિય, તેઈન્દ્રિય, ચઈરિન્દ્રિયને

તેઉકાયિકવત્ કહેવા.

ભગવન્ ! કૃષ્ણ યાવત્ શુક્લલેશ્યી પંચેન્દ્રિય તિર્યચોમાં અલ્પબહુત્વ - સામાન્ય તિર્યચવત્ કહેવું. પરંતુ કાપોતલેશ્યી અસંખ્યાતગણાં છે. સંમૂર્ષિમ પંચે તિર્યચ તેઉકાયિકવત્ જાણવા. ગર્ભજ પંચે તિર્યચ ઔધિકવત્ કહેવા. પરંતુ કાપોતલેશ્યી સંખ્યાતગણાં કહેવા. એમ તિર્યચિણી પણ કહેવી.

ભગવન્ ! કૃષ્ણ યાવત્ શુક્લલેશ્યી સંમૂર્ષિમ પંચે તિર્યચ અને ગર્ભજ પંચે તિર્યચમાં અલ્પબહુત્વ - ગૌતમ ! સૌથી થોડાં ગર્ભજ પંચે તિર્યચ શુક્લલેશ્યી, પદ્મ સંખ્યાતગણા, કાપોત્ક સંખ્યા, નીલલેશ્યી વિશેષાધિક, કૃષ્ણલેશ્યી વિશેષા કાપોતલેશ્યી સંમૂ પંચે તિર્યચ અસંખ્યાતગણાં, નીલલેશ્યી વિશેષા કૃષ્ણ લેશ્યી વિશેષાધિક છે.

ભગવન્ કૃષ્ણ યાવત્ શુક્લલેશ્યી સંમૂ પંચે તિર્યચ અને તિર્યચ સ્ત્રીઓમાં કોણ કોનાથી અલ્પાદિ છે ? જેમ પાંચમું કહ્યું તેમ આ છટ્ટું અલ્પબહુત્વ કહેવું.

ભગવન્ ! કૃષ્ણ યાવત્ શુક્લલેશ્યી ગર્ભજ પંચેન્દ્રિય તિર્યચ અને તિર્યચ સ્ત્રીઓમાં કોણ કોનાથી અલ્પાદિ છે ? સૌથી થોડાં શુક્લલેશ્યી ગર્ભજ પંચે તિર્યચો, શુક્લલેશ્યી તિર્યચ સ્ત્રી સંખ્યાતગણી, પદ્મલેશ્યી ગર્ભજ પંચે તિર્યચો સંખ્યા, પદ્મલેશ્યી તિર્યચસ્ત્રી સંખ્યા, તેજોલેશ્યી તિર્યચો સંખ્યા, તેજોલેશ્યી તિર્યચસ્ત્રી સંખ્યા, કાપોતલેશ્યી તિર્યચો સંખ્યા, નીલ લેશ્યી વિશેષાધિક, કૃષ્ણ વિશેષા કાપોતલેશ્યી તિર્યચસ્ત્રી સંખ્યા, નીલલેશ્યી સ્ત્રી વિશેષા કૃષ્ણલેશ્યી સ્ત્રી વિશે.

ભગવન્ ! કૃષ્ણ યાવત્ શુક્લલેશ્યી સંમૂર્ષિમ પંચે તિર્યચો, ગર્ભજ પંચે તિર્યચો, તિર્યચસ્ત્રીમાં અલ્પબહુત્વ-સૌથી થોડાં શુક્લલેશ્યી ગર્ભજ તિર્યચો, શુક્લ તિર્યચસ્ત્રી સંખ્યા, પદ્મલેશ્યી ગર્ભજ તિર્યચો સંખ્યા, પદ્મ તિર્યચસ્ત્રી સંખ્યા, તેજોલેશ્યી ગર્ભજ તિર્યચો સંખ્યા, તેજો તિર્યચસ્ત્રી સંખ્યા, કાપોત્ક ગર્ભજ તિર્યચો સંખ્યા, નીલ વિશેષાધિક, કૃષ્ણ વિશે, કાપોત્ક તિર્યચસ્ત્રી સંખ્યા, નીલ વિશે, કૃષ્ણ વિશે, કાપોત્ક સંમૂ પંચે તિર્યચો અસંખ્યા, નીલલેશ્યી વિશે, કૃષ્ણ વિશેષાધિક છે.

ભગવન્ ! કૃષ્ણ યાવત્ શુક્લ પંચે તિર્યચો, તિર્યચસ્ત્રીનું અલ્પબહુત્વ - સૌથી થોડાં શુક્લ પંચે તિર્યચો, શુક્લ તિર્યચસ્ત્રી સંખ્યા, પદ્મ પંચે તિર્યચો સંખ્યા, પદ્મ તિર્યચસ્ત્રી સંખ્યા, તેજો પંચે તિર્યચો સંખ્યા, કાપોત્ક તિર્યચસ્ત્રી સંખ્યા, નીલ સ્ત્રી વિશે, કૃષ્ણ વિશે, કાપોત્ક પંચે તિર્યચો અસંખ્યા, નીલ વિશે, કૃષ્ણ વિશે છે.

ભગવન્ ! કૃષ્ણ યાવત્ શુક્લ તિર્યચ, તિર્યચ સ્ત્રીઓમાં અલ્પબહુત્વ-નવમા ની જેમ આ અલ્પબહુત્વ કહેવું. પણ કાપોત્ક તિર્યચો અનંત કહેવા. તિર્યચોના દશ અલ્પબહુત્વ કહ્યા.

● વિવેચન-૪૫૪,૪૫૫ :-

નેરચિકોને ત્રણ લેશ્યા છે. કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત કહ્યું છે - પહેલી બે નરકમાં કાપોતલેશ્યા, ત્રીજીમાં મિશ્ર, ચોથીમાં નીલ, પાંચમીમાં મિશ્ર, છઠ્ઠીમાં કૃષ્ણ, સાતમીમાં પરમકૃષ્ણલેશ્યા હોય. અહીં ત્રણે પદોના પરસ્પર અલ્પબહુત્વનો વિચાર છે. સૌથી થોડાં કૃષ્ણલેશ્યી છે, કેમકે કેટલાંક પાંચમીના નરક આવાસો અને છઠ્ઠી સાતમીમાં કૃષ્ણલેશ્યા હોય. નીલલેશ્યી અસંખ્યાતગણાં, કેમકે ચોથી સમગ્ર પૃથ્વીમાં અને ત્રીજી તથા પાંચમીના કેટલાંક નરકાવાસોમાં પૂર્વોક્તથી અસં નીલ હોય છે. તેથી અસં કાપોત કેમકે પહેલી બેમાં તથા ત્રીજી પૃથ્વીના કેટલાંક નરકાવાસોમાં અસંકાપોત છે.

હવે તિર્યચ પંચેનું અલ્પબહુત્વ - x - ઔધિક જીવો જેમ કહ્યા, તેમ અહીં કહેવું. પણ અલેશ્યીને વર્જવા, કેમકે તેઓમાં અલેશ્યી ન સંભવે, તેમાં સૌથી થોડાં શુક્લલેશ્યી, તેનાથી પદ્મ, તેજો ક્રમશઃ સંખ્યાતગણાં, કાપોત્ક અનંતગણાં, તેથી નીલ, કૃષ્ણ સલેશ્યી ઉત્તરોત્તર વિશેષાધિક છે. - - - એકેન્દ્રિયોનું અલ્પબહુત્વ - સૌથી થોડાં તેજોલેશ્યી એકેન્દ્રિયો, કેમકે કેટલાંક બાદર પૃથ્વી, પાણી, વનસ્પતિને અપર્યાપ્તાવસ્થામાં તેજો છે, કાપોત્ક અનંત ગણાં, કેમકે અનંત નિગોદજીવને કાપોત્ક હોય, નીલ કૃષ્ણ ક્રમશઃ વિશેષાધિક છે. ભાવના પૂર્વવત્. હવે પૃથ્વીકાર્યાદિનું અલ્પ બહુત્વ-પૃથ્વી, પાણી, વનસ્પતિને ચાર અને અગ્નિ, વાયુને ત્રણ લેશ્યા છે. સૂત્ર સુગમ છે. વિકલેન્દ્રિયોનું સૂત્ર પણ સુગમ છે.

પંચે તિર્યચમાં કાપોત્ક અસંખ્યાતગણાં જાણવા. કેમકે તે બધાં મળીને અસં છે. સંમૂ પંચે તિર્યચ તેઉકાયિકવત્ કેમકે તેમને આઠ ત્રણ લેશ્યા છે. - x - શેષ ઔધિકવત્ જાણવું - x - હવે સંમૂ પંચે અને ગર્ભજ પંચે તિર્યચ સ્ત્રીનું સૂત્ર છે. - x - x - ગર્ભજ પંચે તિર્યચ અને તિર્યચ સ્ત્રીનું સાતમું સૂત્ર છે. તેમાં - સર્વ લેશ્યામાં સ્ત્રી ઘણી છે, સર્વ સંખ્યા વડે તિર્યચ પુરુષો કરતાં તિર્યચ સ્ત્રી ત્રણગણી છે - x - માટે સંખ્યાતગણી કહી.

ગર્ભજ નપુંસકો થોડાં છે, તેથી પૂર્વોક્ત અલ્પબહુત્વને વ્યાપ્ત કરતાં નથી. હવે સંમૂ પંચે તિર્યચ, ગર્ભજ પંચે તિર્યચ અને તિર્યચ સ્ત્રીનું આઠમું - x - એ રીતે નવમું, દશમું સૂત્રાનુસાર જાણવા.

● સૂત્ર-૪૫૬ થી ૪૫૮ :-

[૪૫૬] એ પ્રમાણે મનુષ્યોનું પણ અલ્પબહુત્વ કહેવું. પણ તેઓને છેલ્લું અલ્પબહુત્વ નથી.

[૪૫૭] ભગવન્ ! કૃષ્ણલેશ્યી યાવત્ શુક્લલેશ્યી દેવોમાં કોણ કોનાથી અલ્પાદિ છે ? ગૌતમ ! સૌથી થોડાં દેવો શુક્લલેશ્યી છે. પદ્મલેશ્યી અસંખ્યાતગણા, કાપોત્ક અસં, નીલલેશ્યી વિશેષાધિક, કૃષ્ણ વિશે, તેજોલેશ્યી સંખ્યાતગણાં છે.

ભગવન્ ! કૃષ્ણલેશ્યી યાવત્ તેજો દેવીમાં અલ્પબહુત્વ - સૌથી થોડી

કાપોત્ક દેવી, નીલક વિશે, કૃષ્ણક વિશે, તેજો સંખ્યા

ભગવન્ ! કૃષ્ણક યાવત્ શુકલ દેવો અને દેવીમાં અલ્પબહુત્વ ? સૌથી થોડાં શુકલ દેવો, પદ્મ અસંખ્યા, કાપોત્ક અસં, નીલ અને કૃષ્ણ અનુક્રમે વિશેષ, કાપોત્કદેવી સંખ્યા, નીલ દેવી વિશે, કૃષ્ણ દેવી વિશે, તેજો દેવો સંખ્યા, તેજો દેવી સંખ્યા

ભગવન્ ! કૃષ્ણક યાવત્ તેજો ભવનવાસી દેવોમાં અલ્પબહુત્વ-સૌથી થોડાં તેજો ભવનવાસી દેવો, કાપોત્ક અસં, નીલક વિશેષ, કૃષ્ણક વિશેષ છે. ભગવન્ ! કૃષ્ણક યાવત્ તેજો ભવનવાસી દેવીમાં અલ્પબહુત્વ-દેવવત્ જાણવું. ભગવન્ ! કૃષ્ણક યાવત્ તેજો ભવનવાસી દેવ-દેવીમાં અલ્પબહુત્વ-સૌથી થોડાં તેજો ભવનવાસી દેવો છે, તેજો ભવનદેવી સંખ્યા, કાપોત્ક ભવન દેવો અસંખ્યા નીલલેશ્યી વિશેષ કૃષ્ણક વિશે, કાપોત્ક ભવનદેવી સંખ્યા, નીલદેવી વિશે, કૃષ્ણક દેવી વિશે છે. એ પ્રમાણે ભવનવાસીવત્ વ્યંતરના ત્રણ અલ્પબહુત્વ કહેવા.

ભગવન્ ! તેજો જ્યોત્ષ્ક દેવ-દેવીમાં અલ્પબહુત્વ - સૌથી થોડાં તેજો જ્યો દેવો છે, તેજો જ્યો દેવી સંખ્યાતગણી.

ભગવન્ ! તેજો પદ્મ શુકલ વૈમાનિક દેવોમાં અલ્પ બહુત્વ - સૌથી થોડાં શુકલલેશ્યી વૈમાનિક દેવો, પદ્મ અસંખ્યા તેજો અસં છે. ભગવન્ ! તેજો પદ્મ શુકલ વૈમાનિક દેવ-દેવીમાં અલ્પબહુત્વ-સૌથી થોડાં શુકલલેશ્યી વૈમાનિક દેવો છે, પદ્મ અસંખ્યા, તેજો અસંખ્યા, તેજો વૈમાનિકદેવી સંખ્યાતગણી.

ભગવન્ ! કૃષ્ણક યાવત્ શુકલેશ્યી ભવનવાસી, વ્યંતર, જ્યોત્ષ્ક, વૈમાનિક દેવોમાં કોણ કોનાથી અલ્પાદિ છે ? ગૌતમ ! સૌથી થોડાં શુકલલેશ્યી વૈમાનિક દેવો છે, પદ્મ અસંખ્યા, તેજો અસં, તેજો ભવનવાસી દેવો અસં, કાપોત્ક અસં, નીલલેશ્યી વિશેષાધિક, કૃષ્ણક વિશેષ તેજો વ્યંતર દેવો અસં કાપોત્ક અસં, નીલલેશ્યી વિશે, કૃષ્ણક વિશે છે. તેજો જ્યોત્ષ્ક દેવો સંખ્યાતગણાં છે.

ભગવન્ ! કૃષ્ણક યાવત્ તેજોલેશ્યી ભવનવાસીની, વ્યંતરી, જ્યોત્ષ્કી, વૈમાનિકી દેવીઓમાં અલ્પબહુત્વ-ગૌતમ ! સૌથી થોડાં તેજો વૈમાનિક દેવી છે, તેજો ભવનવાસી દેવી અસં કાપોત્ક અસં, નીલક વિશેષ, કૃષ્ણક વિશે, તેજો વ્યંતરી દેવી અસં કાપોત્ક અસં, નીલક વિશેષ, કૃષ્ણક વિશેષ તેજો જ્યોત્ષ્કી દેવી સંખ્યાતગણી છે.

ભગવન્ ! કૃષ્ણક યાવત્ શુકલ ભવનવાસી યાવત્ વૈમાનિક દેવો અને દેવીઓમાં કોણ કોનાથી અલ્પાદિ છે ? ગૌતમ ! સૌથી થોડાં શુકલલેશ્યી વૈમાનિક દેવો, પદ્મ અસં, તેજો અસં, તેજો વૈમાનિક દેવી સંખ્યા, તેજો ભવનવાસી દેવી અસં, તેજો ભવનવાસી દેવી સંખ્યા, કાપોત્ક ભવનદેવી અસં, નીલક

વિશેષ, કૃષ્ણક વિશેષ, તેજો વ્યંતર દેવો સંખ્યા, તેજો વ્યંતરી સંખ્યા, કાપોત્ક વ્યંતરો અસં, નીલક વિશે, કૃષ્ણક વિશેષ, કાપોત્ક વ્યંતરી સંખ્યા, નીલક વિશેષ, કૃષ્ણક વિશે, તેજો જ્યોત્ષ્કો સંખ્યા, તેજો જ્યો દેવી સંખ્યાતગણી છે.

[૪૫૮] ભગવન્ ! આ કૃષ્ણક યાવત્ શુકલલેશ્યીમાં કોણ કોનાથી અલ્પબહુત્વ કે મહાબહુત્વ છે ? ગૌતમ ! કૃષ્ણલેશ્યી કરતાં નીલલેશ્યી મહદ્ધિક છે, નીલકથી કાપોત્ક મહદ્ધિક છે, એમ કાપોત્કથી તેજો, તેજોથી પદ્મ, પદ્મથી શુકલલેશ્યી મહદ્ધિક છે. સૌથી અલ્પબહુત્વ કૃષ્ણક છે, સૌથી મહદ્ધિક શુકલ છે.

ભગવન્ ! કૃષ્ણક નીલક કાપોત્ક નૈરયિકોમાં કોણ-કોનાથી અલ્પદ્ધિક કે મહદ્ધિક છે ? કૃષ્ણકથી નીલક, નીલકથી કાપોત્ક લેશ્યી મહદ્ધિક છે. સૌથી અલ્પદ્ધિક કૃષ્ણક નૈરયિક, મહદ્ધિક કાપોત્ક છે.

ભગવન્ ! કૃષ્ણક યાવત્ શુકલલેશ્યી તિર્યચોમાં કોણ કોનાથી અલ્પદ્ધિક કે મહદ્ધિક છે ? ગૌતમ ! જીવોનું કહ્યું તેમ કહેવું.

ભગવન્ ! કૃષ્ણક યાવત્ તેજોલેશ્યી એકેન્દ્રિયોમાં કોણ કોનાથી અલ્પ કે મહા બહુત્વ છે ? કૃષ્ણલેશ્યી એકે નીલકથી મહદ્ધિક છે, નીલકથી કાપોત્ક મહદ્ધિક છે. કાપોત્કથી તેજો મહદ્ધિક છે - સૌથી અલ્પબહુત્વ કૃષ્ણલેશ્યી એકેન્દ્રિય તિર્યચો છે, સૌથી મહદ્ધિક તેજોલેશ્યી છે. એ પ્રમાણે પૃથ્વીકાયિકોને પણ જાણવા. એમ આ પાઠ વડે લેશ્યાની માફક ચઠ્ઠિન્દ્રિયો સુધી જાણવું. સંમૂર્ધિમ અને ગર્ભજ પંચે તિર્યચો, તિર્યચ સ્ત્રી, એ બધાં એ પ્રમાણે કહેવા યાવત્ અલ્પદ્ધિક તેજો વૈમાનિક દેવો છે. સૌથી મહદ્ધિક શુકલલેશ્યી વૈમાનિક દેવો છે. કોઈ કહે છે. બ્રહ્મિ યોવીશે દંડકની કહેવી જોઈએ.

● વિવેચન-૪૫૬ થી ૪૫૮ :-

તિર્યચોનિક વિષયસૂત્રની સંકલના કહે છે - એ પ્રમાણે તિર્યચોના દશ અલ્પબહુત્વો છે. અહીં પૂર્વાચાર્યે બતાવેલ બે ગાથા છે -૧- ઔઘિક પંચેન્દ્રિય, ૨- સંમૂર્ધિમ, ૩-ગર્ભજ, ૪-તિર્યચસ્ત્રી, ૫-સંમૂર્ધિમ ગર્ભજ તિર્યચ, ૬-સંમૂર્ધિમ તિર્યચસ્ત્રી, ૭-ગર્ભજ, ૮-સંમૂર્ધિમ ગર્ભજ સ્ત્રી, ૯-પંચેન્દ્રિય તિર્યચ સ્ત્રી, ૧૦-ઓઘ સ્ત્રી. તિર્યચોના આ દશ અલ્પબહુત્વ જાણવા. તિર્યચ માફક મનુષ્યોનું અલ્પબહુત્વ પણ કહેવું. પરંતુ દશમું અલ્પબહુત્વ નથી, કેમકે મનુષ્યો અનંત નથી. અનંત ન હોવાથી કાપોત્કલેશ્યી અનંતગણાં પદ સંભવ નથી.

હવે દેવવિષયક અલ્પબહુત્વ - સૌથી થોડાં શુકલલેશ્યી, કેમકે લાંતકાદિમાં જ શુકલલેશ્યી દેવો હોય. પદ્મલેશ્યી અસંખ્યાતગણા, કેમકે સનત્કુમારાદિ ત્રણમાં પદ્મલેશ્યા છે, તેઓ લાંતકાદિથી અસંખ્યાતગણાં છે. કાપોત્કલેશ્યી અસંખ્યાતગણા છે, કેમકે સનત્કુમારાદિ દેવો કરતાં અસંખ્યાતગણાં ભવનપતિ અને વ્યંતર દેવોમાં

કાપોતલેશ્યા સંભવે છે, તેનાથી નીલલેશ્યા વિશેષાધિક છે, કેમકે ઘણાં વ્યંતર અને ભવનપતિને તેનો સંભવ છે. તેથી કૃષ્ણલેશ્યા વિશેષાધિક છે, તેથી તેજોલેશ્યા સંખ્યાતગણાં છે, કેમકે કેટલાંક ભવનપતિ અને વ્યંતર, તથા સર્વ જ્યોતિષ્ક, સૌધર્મ, ઈશાન દેવોને તેજોલેશ્યા છે.

હવે દેવીનું અલ્પબહુત્વ - દેવીઓ સૌધર્મ, ઈશાન કલ્પ સુધી જ હોય, આગળના દેવલોકમાં નહીં. માટે તેમને ચાર લેશ્યા જ હોય છે. તેથી સૂત્રમાં 'તેજોલેશ્યા સુધી' એમ પાઠ છે. સૌથી થોડી દેવી કાપોતલેશ્યા છે, કેમકે કેટલીક ભવનપતિ અને વ્યંતર દેવીને કાપોત લેશ્યા હોય છે, તેથી નીલલેશ્યા વિશેષાધિક છે, તેથી કૃષ્ણલેશ્યા દેવી અધિક છે, તેનાથી તેજોલેશ્યા દેવી સંખ્યાતગણી છે. કેમકે જ્યોતિષ્ક, સૌધર્મ, ઈશાનની બધી દેવીને તેજોલેશ્યા હોય છે.

હવે દેવ-દેવીનું અલ્પબહુત્વ કહે છે - સૌથી થોડાં શુક્લ લેશ્યા દેવો છે, તેથી પદ્મલેશ્યા અસંખ્યાતગણાં, તેથી કાપોતલેશ્યા અસંખ્યાતગણાં, તેથી નીલલેશ્યા વિશેષાધિક, તેથી કૃષ્ણલેશ્યા વિશેષાધિક છે એટલાને પૂર્વે વિચાર્યા. તેથી કાપોતલેશ્યા દેવી સંખ્યાતગણી છે - તે ભવનપતિ અને વ્યંતર નિકાયની જાણવી. દેવીઓ દેવો કરતાં દરેક નિકાયમાં સામાન્યથી બન્નીશગણી છે. તેથી ક્રમશઃ નીલ લેશ્યા, કૃષ્ણલેશ્યા દેવી વિશેષાધિક છે. પૂર્વવત્. તેથી તેજોલેશ્યા દેવો સંખ્યાતગણાં છે. કેમકે કેટલાંક ભવનપતિ, વ્યંતરો અને સૌધર્મ, ઈશાનના બધાં દેવોને તેજોલેશ્યા હોય છે તેનાથી તેજોલેશ્યા દેવી સંખ્યાતગણી છે, કેમકે દેવો કરતાં દેવી બન્નીશગણી છે.

હવે ભવનવાસી દેવોનું અલ્પબહુત્વ - સૌથી થોડાં તેજોલેશ્યા છે, કેમકે મહર્દિક દેવો તેજોલેશ્યા હોય, તે થોડાં હોય છે - તેનાથી અસંખ્યાતગણાં કાપોતલેશ્યા છે, કેમકે અતિ ઘણાં ભવનવાસી દેવોને કાપોતલેશ્યા સંભવે છે. તેથી નીલ, કૃષ્ણલેશ્યા અનુક્રમે વિશેષાધિક છે. - - આ પ્રમાણે ભવનપતિ દેવીનું સૂત્ર જાણવું.

હવે ભવનપતિ દેવ, દેવી વિષયક અલ્પબહુત્વ - સૌથી થોડાં તેજોલેશ્યા છે, કેમકે મહર્દિક દેવો તેજોલેશ્યા હોય, તે થોડાં હોય છે - તેનાથી અસંખ્યાતગણાં કાપોતલેશ્યા છે, કેમકે અતિ ઘણાં ભવનવાસી દેવોને કાપોતલેશ્યા સંભવે છે. તેથી નીલ, કૃષ્ણલેશ્યા અનુક્રમે વિશેષાધિક છે. - - આ પ્રમાણે ભવનપતિ દેવીનું સૂત્ર જાણવું.

હવે ભવનપતિ દેવ, દેવી વિષયક અલ્પબહુત્વ - સૌથી થોડાં તેજોલેશ્યા ભવનવાસી દેવો છે, તેજોલેશ્યા ભવનવાસી દેવીઓ સંખ્યાતગણી છે, કેમકે સામાન્યથી દેવી બન્નીશગણી હોય. તેનાથી અનુક્રમે નીલલેશ્યા, કૃષ્ણલેશ્યા વિશેષાધિક છે. તેનાથી કાપોતલેશ્યા ભવનવાસી દેવી સંખ્યાતગણી છે ઈત્યાદિ - X - ભાવના પૂર્વવત્.

જ્યોતિષ્ક દેવોનું એક જ સૂત્ર છે, કેમકે તે નિકાયમાં તેજોલેશ્યા સિવાય બીજી લેશ્યા સંભવતી નથી.

વૈમાનિક દેવનું અલ્પબહુત્વ - સૌથી થોડાં શુક્લલેશ્યા વૈમાનિક દેવો છે,

કેમકે લાંતકાદિ દેવોને જ શુક્લલેશ્યા સંભવે છે. - X - તેનાથી પદ્મલેશ્યા અસંખ્યાતગણાં છે, કેમકે સનત્કુમાર આદિ ત્રણ દેવોને પદ્મલેશ્યા સંભવે છે, - X - X - તેનાથી તેજોલેશ્યા દેવ અસંખ્યાતગણાં છે. તેજોલેશ્યા સૌધર્મ અને ઈશાન દેવને હોય છે - X - X - દેવીઓ સૌધર્મ અને ઈશાન કલ્પમાં જ છે, ત્યાં કેવળ તેજોલેશ્યા છે, તેથી જૂદું સૂત્ર કહ્યું નથી. વૈમાનિક દેવ-દેવીના અલ્પબહુત્વનું સૂત્ર સુગમ છે.

હવે ભવનપતિ, વ્યંતર, જ્યોતિષ્ક, વૈમાનિકોનું અલ્પબહુત્વ - સૌથી થોડાં શુક્લલેશ્યા વૈમાનિક દેવો છે તેનાથી પદ્મલેશ્યા અસંખ્યાતગણાં છે, તેનાથી તેજોલેશ્યા અસંખ્યાતગણાં છે, તેનાથી તેજોલેશ્યા ભવનવાસી દેવો અસંખ્યાતગણાં છે. - X - X - તેનાથી કાપોતલેશ્યા ભવનવાસી દેવો અસંખ્યાતગણાં છે, કેમકે અલ્પબ્રહ્મિક ઘણાં કાપોતલેશ્યા સંભવે છે. તેથી ભવનવાસી નીલલેશ્યા વિશેષાધિક છે. તેનાથી કૃષ્ણલેશ્યા વિશેષાધિક છે. તેનાથી તેજોલેશ્યા વ્યંતરો અસંખ્યાતગણાં છે. - X - X - તેનાથી કાપોતલેશ્યા વ્યંતરો અસંખ્યાતગણાં છે કેમકે અલ્પબ્રહ્મિકને પણ કાપોતલેશ્યા હોય છે. તેનાથી નીલલેશ્યા વ્યંતરો વિશેષાધિક છે - X - તેનાથી તેજોલેશ્યા જ્યોતિષ્ક દેવો સંખ્યાતગણાં છે, - X - X - ભવનવાસી દેવી અને દેવદેવી સંબંધી બે અલ્પબહુત્વ પૂર્વોક્ત ભાવનાનુસાર વિચારવા.

હવે લેશ્યાવાળા જીવોનું અલ્પર્દિક અને મહાર્દિકત્વ પ્રતિપાદન કરવા માટે સૂત્ર કહે છે. તેમાં લેશ્યાના ક્રમથી ઉત્તરોત્તર મહર્દિકપણું અને પૂર્વ-પૂર્વનું અલ્પર્દિકપણું જાણવું.

આ પ્રમાણે નારક, તિર્યચ, મનુષ્ય, વૈમાનિકના સૂત્રો પણ વિચારવા. જેમને જેટલી લેશ્યા હોય તેટલી કહેવી.

❀ પદ-૧૭, ઉદ્દેશો-૩ ❀

◦ બીજો ઉદ્દેશો કહ્યો, હવે ત્રીજો આરંભે છે -

● સૂત્ર-૪૫૮ :-

ભગવન્ ! નૈરચિક નૈરચિકમાં ઉત્પન્ન થાય કે અનૈરચિક નૈરચિકમાં ઉત્પન્ન થાય ? ગૌતમ ! નૈરચિક જ નૈરચિકમાં ઉપજે, અનૈરચિક નૈરચિકમાં ન ઉપજે. એ પ્રમાણે વૈમાનિક સુધી જાણવું.

ભગવન્ ! નૈરચિક, નૈરચિકથી ઉદ્ભવે કે અનૈરચિક નૈરચિકથી ઉદ્ભવે ? ગૌતમ ! અનૈરચિક નૈરચિકથી ઉદ્ભવે, નૈરચિક નૈરચિકથી ન ઉદ્ભવે. એમ વૈમાનિક સુધી જાણવું. વિશેષ એ કે - જ્યોતિષ્ક, વૈમાનિકમાં ઉદ્ભવે ને બદલે 'ચ્યવે' એમ જોલવું.

ભગવન્ ! ખરેખર, કૃષ્ણલેશ્યા નૈરચિક, કૃષ્ણલેશ્યા નૈરચિકોમાં ઉત્પન્ન થાય અને કૃષ્ણલેશ્યા યદને મરે ? જે લેશ્યાથી ઉત્પન્ન થાય, તે લેશ્યાથી મરણ

પામે ? હા, ગૌતમ ! એમ જ છે.

એ પ્રમાણે નીલ અને કાપોતલેશ્યામાં પણ કહેવું.

એમ અસુરકુમારોથી સ્તનિતકુમાર સુધી જાણવું. પણ અહીં લેશ્યા અધિક કહેવી.

ભગવન્ ! કૃષ્ણલેશ્યી પૃથ્વીકાયિક કૃષ્ણલેશ્યી પૃથ્વીકાયિકોમાં ઉત્પન્ન થાય ? અને કૃષ્ણલેશ્યી થઈ મરણ પામે ? જે લેશ્યામાં ઉત્પન્ન થાય તે લેશ્યામાં મરણ પામે ? ગૌતમ ! અવશ્ય કૃષ્ણલેશ્યી પૃથ્વી કૃષ્ણલેશ્યી પૃથ્વીમાં ઉત્પન્ન થાય. કદાચિત્ કૃષ્ણલેશ્યી થઈ મરણ પામે, કદાચિત્ નીલલેશ્યી થઈ મરણ પામે. કદાચિત્ કાપોતલેશ્યી થઈ મરણ પામે. કદાચિત્ જે લેશ્યામાં ઉપજે તે લેશ્યામાં મરણ પામે. એમ નીલ અને કાપોત લેશ્યામાં જાણવું.

ભગવન્ ! ખરેખર, તેજોલેશ્યી પૃથ્વીકાયિક, તેજોલેશ્યી પૃથ્વીમાં ઉપજે ઈત્યાદિ પ્રશ્ન - ગૌતમ ! તેજોલેશ્યી પૃથ્વી ઉત્પન્ન થાય. કદાચિત્ કૃષ્ણલેશ્યી ઉદ્ભવે કે નીલલેશ્યી ઉદ્ભવે કે કાપોતલેશ્યી ઉદ્ભવે. પણ તેજોલેશ્યી ન ઉદ્ભવે. એ રીતે અપ્કાયિક અને વનસ્પતિકાયિક પણ જાણવા. તેહિ, વાયુ એમ જ સમજવા, પણ તેમને તેજોલેશ્યા નથી. બે-ત્રણ-ચાર ઈન્દ્રિયો ત્રણ લેશ્યામાં એમ જ જાણવા. પંચેન્દ્રિય તિર્યચો, મનુષ્યો જેમ પૃથ્વી પહેલી ત્રણ લેશ્યામાં કહ્યા, તેમ છ એ લેશ્યામાં કહેવા. પરંતુ છ એ લેશ્યાને વિચારવી વ્યંતરો અસુરકુમારવત્.

ભગવન્ ! શું તેજોલેશ્યી જ્યોતિષ્ક, તેજો જ્યોતિષ્કોમાં ઉત્પન્ન થાય ? અસુરકુમારવત્ જાણવા. વૈમાનિકો પણ એમ જ સમજવા. પણ બંનેમાં 'ચ્યવે છે' એ પાઠ કહેવો.

ભગવન્ ! કૃષ્ણ-નીલ-કાપોત લેશ્યી નૈરચિક શું કૃષ્ણ-નીલ-કાપોત લેશ્યામાં જ ઉત્પન્ન થાય ? કૃષ્ણ-નીલ-કાપોતલેશ્યી ત્યાંથી ઉદ્ભવે ? જે લેશ્યામાં ઉપજે તેમાં જ ઉદ્ભવે ? ગૌતમ ! અવશ્ય કૃષ્ણ-નીલ-કાપોતલેશ્યી ઉપજે ઈત્યાદિ.

ભગવન્ ! શું કૃષ્ણ યાવત્ તેજોલેશ્યી અસુરકુમાર કૃષ્ણ યાવત્ તેજોલેશ્યી અસુરકુમારમાં ઉપજે - ઈત્યાદિ નૈરચિક સંબંધે કહ્યું, તેમ અસુરકુમારથી સ્તનિતકુમારમાં કહેવું.

ભગવન્ ! ખરેખર, કૃષ્ણ યાવત્ તેજોલેશ્યી પૃથ્વીકાયિક શું કૃષ્ણ યાવત્ તેજોલેશ્યી પૃથ્વીકાયિકોમાં ઉપજે-ઈત્યાદિ અસુરકુમારની જેમ પ્રશ્ન કરવો. ગૌતમ ! અવશ્ય કૃષ્ણલેશ્યી પૃથ્વી કૃષ્ણ યાવત્ તેજોલેશ્યી પૃથ્વીકાયિકોમાં ઉપજે. કદાચ કૃષ્ણ કદાચ નીલ કદાચ કાપોત ઉદ્ભવે. કદાચ જે લેશ્યાવાળો ઉપજે તે લેશ્યાવાળો ઉદ્ભવે. તેજોલેશ્યી ઉપજે પણ તે ઉદ્ભવે નહીં.

એ પ્રમાણે અપ્, વનસ્પતિક પણ કહેવા.

ભગવન્ ! અવશ્ય કૃષ્ણ નીલ કાપોત તેહિકાયિક કૃષ્ણ નીલ કાપોતલેશ્યી તેહિકાયિકોમાં ઉત્પન્ન થાય ? કૃષ્ણ નીલ કાપોત લેશ્યી ઉદ્ભવે.

જે લેશ્યામાં ઉત્પન્ન થાય તે ઉદ્ભવે. ગૌતમ ! અવશ્ય કૃષ્ણ-નીલ-કાપોતલેશ્યી તેહિકાય કૃષ્ણ-નીલ-કાપોત તેહિકાયિકમાં ઉત્પન્ન થાય. કદાચિત્ કૃષ્ણ કે નીલ કે કાપોતલેશ્યાવાળો ઉદ્ભવે. કદાચિત્ જે લેશ્યાવાળો ઉત્પન્ન થાય તે લેશ્યાવાળો ઉદ્ભવે. એ પ્રમાણે વાયુ, વિકલેન્દ્રિય કહેવા.

ભગવન્ ! ખરેખર કૃષ્ણ યાવત્ શુક્લલેશ્યી પંચેન્દ્રિય તિર્યચ શું કૃષ્ણ યાવત્ શુક્લલેશ્યી પંચેન્દ્રિય તિર્યચમાં ઉપજે-ઈત્યાદિ પ્રશ્ન - ગૌતમ ! અવશ્ય તેમ ઉપજે. કદાચિત્ કૃષ્ણ યાવત્ શુક્લ થઈ ઉદ્ભવે. કદાચ જે લેશ્યાવાળો ઉપજે, તે લેશ્યાવાળો ઉદ્ભવે. આ પ્રમાણે મનુષ્યમાં પણ જાણવું.

વ્યંતરો, અસુરકુમારવત્ જાણવા. જ્યોતિષ્કો અને વૈમાનિકો પણ એમ જ જાણવા, પણ જેને જેટલી લેશ્યા હોય તે કહેવી, આ બંનેમાં 'ચ્યવે છે' એમ પાઠ કહેવો.

● વિવેચન-૪૫૯ :-

આ સૂત્રનો સંબંધ આ છે - બીજા ઉદ્દેશમાં નારકાદિ જીવોની લેશ્યાની સંખ્યા, અત્પબહુત્વાદિ કહ્યા, અહીં તે તે લેશ્યા ઉપપાતક્ષેત્રને પ્રાપ્ત નારકાદિને હોય છે, કે વિગ્રહગતિમાં પણ હોય છે, - એ અર્થને પ્રતિપાદન કરવા માટે પૂર્વે અન્ય નયાપેક્ષાથી નારકાદિરૂપ વ્યવહાર સંબંધે પૂછે છે - પ્રશ્નસૂત્ર સુગમ છે.

ગૌતમ ! નૈરચિક જ નૈરચિકમાં ઉપજે, અનૈરચિક નહીં. કેમકે નારકાદિ ભવનો સંબંધ કરાવનાર આયુ જ છે, બીજું કંઈ નથી. નારકાયુ ઉદયમાં આવે ત્યારે નારકભવ હોય ઈત્યાદિ. તેથી નારકાદિના આયુના ઉદયના પ્રથમ સમયે જ નારકાદિરૂપ વ્યવહાર થાય. આ ઋજુ સૂત્ર નયનો મત છે - X - [સ્વયં જાણવો]

હવે નૈરચિકોમાં ઉદ્ભવનાનું સૂત્ર કહે છે - આ સૂત્ર પણ ઋજુસૂત્ર નયના મતે જાણવું. તે આ રીતે - જ્યારે પરભવના આયુનો ઉદય થાય છે, ત્યારે જીવ ત્યાંથી ઉદ્ભવે છે - તે ભવથી ભવાંતરમાં જાય છે. જે ભવનું આયુ ઉદયમાં આવ્યું હોય તે ભવરૂપે વ્યવહાર થાય છે. જેમ નારકાયુનો ઉદય થતાં 'આ નારક છે' એવો વ્યવહાર થાય છે. તેથી નૈરચિકોથી અનૈરચિક જ ઉદ્ભવે, નૈરચિક ન ઉદ્ભવે. જ્યાં સુધી નારકાયુષ્ણનો ઉદય હોય, ત્યાં સુધી તે નૈરચિક જ છે, નારકભવથી મુક્ત નથી, પણ જ્યારે પરભવના આયુનો ઉદય થાય ત્યારે નૈરચિક નથી, અનૈરચિક છે. તેથી કહ્યું કે અનૈરચિક ઉદ્ભવે છે. એ પ્રમાણે વૈમાનિક સુધી કહેવું.

હવે કૃષ્ણલેશ્યા સંબંધે ઉત્પત્તિ સૂત્ર કહે છે - 'સે' શબ્દથી પ્રશ્ન અર્થ કર્યો. નૂનં - નિશ્ચિત્, કૃષ્ણલેશ્યી નૈરચિક કૃષ્ણ લેશ્યી નૈરચિકમાં ઉત્પન્ન પામે, ઈત્યાદિ. એ જ અર્થના નિશ્ચયને દટ કરવા માટે પ્રકારાંતરથી પૂછે છે - જે લેશ્યાવાળો ઉત્પન્ન થાય તે જ લેશ્યાવાળો ઉદ્ભવે કે બીજી લેશ્યા પામીને ઉદ્ભવે ? ભગવંતે કહ્યું - 'હત્ત' - અનુમત છે. મને એ અનુમત છે કે તે જ ઉપજે અને તે જ ઉદ્ભવે. [પ્રશ્ન] કૃષ્ણલેશ્યી નૈરચિક હોય તો તે કૃષ્ણલેશ્યી નૈરચિકમાં જ કેમ ઉત્પન્ન થાય, બીજી

લેશ્યાથી કેમ નહીં ? અહીં તિર્યકપંચેન્દ્રિય કે મનુષ્ય, નારકનું આયુ બાંધેલ હોવાથી નરકમાં ઉત્પન્ન થવાવાળો અનુક્રમે તિર્યયાયુ કે મનુષ્યાયુનો સંપૂર્ણ ક્ષય કર્યો નથી અને અંતર્મુહૂર્ત બાકી હોય છે, ત્યારે જે લેશ્યાવાળા નરકોમાં ઉત્પન્ન થવાનો છે, તે સંબંધી લેશ્યા વડે પરિણત થાય છે અને અપતિત પરિણામ વડે નરકાયુ વેદે છે. તેથી એમ કહેવાય કે કૃષ્ણલેશ્યી કૃષ્ણલેશ્યી નૈરયિકમાં જ ઉત્પન્ન થાય.

[પ્રશ્ન] કૃષ્ણલેશ્યાવાળો જ કેમ ઉદ્ધર્તે ? દેવ, નારકને લેશ્યા પરિણામ પોતાના ભવ પર્યન્ત હોય છે, તેથી. - X - X -

હવે પૃથ્વીકાર્યોમાં કૃષ્ણલેશ્યાનું સૂત્ર - અહીં તિર્યક અને મનુષ્યોને લેશ્યાનો પરિણામ અંતર્મુહૂર્તનો હોય છે. તેથી કદાચ જે લેશ્યાવાળો હોય તે લેશ્યા પરિણામવાળો ઉદ્ધર્તે અને કદાચ અન્ય લેશ્યા પરિણામવાળો પણ ઉદ્ધર્તે, પણ આ તો અવશ્ય છે કે જે લેશ્યાવાળામાં ઉત્પન્ન થાય તે અવશ્ય તે લેશ્યાવાળો જ ઉત્પન્ન થાય. કેમકે મનુષ્ય અને તિર્યક આગામી ભવની લેશ્યાનું અંતર્મુહૂર્ત વીત્યા પછી અને દેવ-નારક પોતાના ભવની લેશ્યાનું અંતર્મુહૂર્ત બાકી હોય ત્યારે પરિણત થયેલ લેશ્યા વડે જીવો પરલોકમાં જાય છે - એવું વચન છે. તેથી જ સૂત્રમાં કહ્યું કે કૃષ્ણલેશ્યી પૃથ્વી-કૃષ્ણલેશ્યી પૃથ્વી-માં જ ઉપજે આદિ.

એ પ્રમાણે નીલ અને કાપોતલેશ્યા કહેવી. તથા જ્યારે તેજોલેશ્યી ભવનપતિ યાવત્ ઈશાન દેવ પોતાના ભવથી ચ્યવી પૃથ્વી-માં ઉપજે, ત્યારે કેટલોક કાળ અપર્યાપ્તાવસ્થામાં તેઓને તેજોલેશ્યા હોય, પછી ન હોય. કેમકે તથાવિધ ભવસ્વભાવથી તેજોલેશ્યા યોગ્ય દ્રવ્ય ગ્રહણની તેઓની શક્તિ નથી, માટે કહ્યું કે તેજોલેશ્યાવાળો ઉત્પન્ન થાય, પણ તેજોલેશ્યાવાળો ઉદ્ધર્તે નહીં.

પૃથ્વીકાર્યિક માફક અપ્કાર્યિક અને વનસ્પતિ-માં પણ ચાર સૂત્રો કહેવા. કેમકે તેઓને અપર્યાપ્તાવસ્થામાં તેજો સંભવે છે. તેઉકાચ, વાયુકાચ, વિકલેન્દ્રિયોને પ્રત્યેકને ત્રણ સૂત્રો કહેવા, કેમકે તેમને તેજોલેશ્યાનો અસંભવ છે.

પંચેન્દ્રિય તિર્યકો અને મનુષ્યો જેમ પ્રથમની ત્રણ લેશ્યામાં પૃથ્વીકાર્યિકો કહ્યા, તેમ છ એ લેશ્યામાં કહેવા. કેમકે છમાંની કોઈપણ લેશ્યા વડે તેમને ઉત્પત્તિનો સંભવ છે અને ઉત્પત્તિસંબંધી એકેક લેશ્યામાં ઉદ્ધર્તનાને વિશે છ એ વિકલ્પો સંભવે છે. સૂત્રપાઠ આવો છે - ભગવન્ ! ખરેખર કૃષ્ણલેશ્યી પંચેન્દ્રિય તિર્યક, કૃષ્ણલેશ્યી પંચે- તિર્યકમાં ઉત્પન્ન થાય ? અને કૃષ્ણલેશ્યી ઉદ્ધર્તે ? ઈત્યાદિ - X - X - કદાચ કૃષ્ણલેશ્યી યઈને યાવત્ કદાચ શુક્લલેશ્યી યઈને ઉદ્ધર્તે. - X - આ પ્રમાણે નીલ યાવત્ શુક્લલેશ્યા સંબંધે સૂત્રો કહેવા.

વ્યંતરો અસુરકુમારવત્ કહેવા. એટલે તેઓ સંબંધે જે લેશ્યાવાળો ઉત્પન્ન થાય, તે લેશ્યાવાળો ઉદ્ધર્તે - એમ કહેવું. કેમકે સર્વ દેવોને લેશ્યાનો પરિણામ પોતાના ભવ સુધી નિરંતર હોય છે. એ પ્રમાણે લેશ્યાની સંખ્યા વિચારી જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિક સંબંધે સૂત્રો કહેવા. પ્રત્યેક લેશ્યાથી ચોવીશ દંડકના ક્રમથી નૈરયિકાદિ

સંબંધે સૂત્રો કહેવા.

કોઈ આશંકા કરે કે થોડાં એવા એક એક નારકાદિ સંબંધે આ સૂત્ર સમૂહ છે. જ્યારે ઘણાં ભિન્નલેશ્યી નૈરયિકાદિ તે ગતિમાં ઉપજે ત્યારે વસ્તુસ્થિતિ અન્યથા પણ હોય, કેમકે એકેક વ્યક્તિના ધર્મની અપેક્ષાએ સમુદાયનો ધર્મ ક્વચિત્ અન્યથા જણાય છે. તેથી શંકા નિવારવા કહે છે - જેમને જેટલી લેશ્યા સંભવે છે, તેમને તેટલી લેશ્યા વિષયમાં એકેક સૂત્ર ઉક્ત અર્થવાળું પ્રતિપાદન કરે છે - X - X -

હવે કૃષ્ણલેશ્યાદિ નૈરયિકના અવધિજ્ઞાન અને દર્શન વિષયક ક્ષેત્રના પરિણામનું તારતમ્ય કહે છે -

● સૂત્ર-૪૬૦ :-

ભગવન્ ! કૃષ્ણલેશ્યી નૈરયિક કૃષ્ણલેશ્યી નૈરયિકની અપેક્ષાથી અવધિજ્ઞાન વડે ચારે દિશામાં અને વિદિશામાં જોતો કેટલું ક્ષેત્ર જાણે અને જુએ ? ગૌતમ ! તે બહુ ક્ષેત્ર જાણતો નથી, બહુ ક્ષેત્ર જોતો નથી. દૂર રહેલ ક્ષેત્ર જાણતો કે જોતો નથી, થોડું ક્ષેત્ર જાણે છે અને જુએ છે. ભગવન્ ! એમ કેમ કહો છો - X - ? ગૌતમ ! જેમ કોઈ પુરુષ બહુ સમરમણીય ભૂમિભાગે ઉભો રહીને ચોતરફ જુએ તેથી તે પુરુષ પૃથ્વીતળમાં રહેલા પુરુષની અપેક્ષાએ ચોતરફ જોતો બહુ ક્ષેત્રને યાવત્ જોતો નથી, યાવત્ થોડાં ક્ષેત્રને જુએ છે તે હેતુથી, ગૌતમ ! એમ કહું છું કે કૃષ્ણનૈરયિક યાવત્ જુએ છે.

ભગવન્ ! નીલલેશ્યી નૈરયિક, કૃષ્ણલેશ્યી અપેક્ષાએ અવધિ વડે ચોતરફ જોતો કેટલા ક્ષેત્રને જાણે અને જુએ ? ગૌતમ ! અતિ ઘણાં ક્ષેત્રને જાણે અને જુએ. અતિ દૂર ક્ષેત્રને જાણે અને જુએ. અત્યંત સ્પષ્ટ ક્ષેત્રને જાણે અને જુએ. અતિ વિશુદ્ધ ક્ષેત્રને જાણે અને જુએ. ભગવન્ ! એમ કેમ કહો છો - X - ? ગૌતમ ! જેમ કોઈ એક પુરુષ બહુ સમરમણીય ભૂમિભાગથી પર્વત ઉપર ચઢીને ચોતરફ જોતો ઘણાં ક્ષેત્રને જુએ યાવત્ વિશુદ્ધતર ક્ષેત્રને જુએ, તે હેતુથી, ગૌતમ ! એમ કહું છું કે નીલલેશ્યી યાવત્ જુએ.

ભગવન્ ! કાપોતલેશ્યી નૈરયિક, નીલલેશ્યી નૈરયિકની અપેક્ષાએ અવધિજ્ઞાન વડે ચોતરફ જોતો કેટલા ક્ષેત્રને જાણે અને જુએ ? ગૌતમ ! ઘણાં ક્ષેત્રને જાણે અને જુએ યાવત્ વિશુદ્ધતર ક્ષેત્રને જુએ ભગવન્ ! એમ કેમ કહો છો - X - ? ગૌતમ ! જેમ કોઈ પુરુષ બહુ સમરમણીય ભૂમિ ભાગેથી પર્વત ઉપર ચઢે અને ઉપર ચઢીને બંને પગ ઈંચા કરી ચોતરફ જુએ, તેથી તે પર્વત ઉપર રહેલા અને પૃથ્વી ઉપર રહેલા પુરુષની અપેક્ષાએ ચોતરફ જોતો ઘણાં ક્ષેત્રને જાણે અને જુએ યાવત્ સ્પષ્ટ ક્ષેત્રને જુએ. તે હેતુથી ગૌતમ ! એમ કહું છું કે કાપોતલેશ્યી નૈરયિક નીલલેશ્યી નૈરયિકની અપેક્ષાએ યાવત્ સ્પષ્ટ ક્ષેત્રને જુએ છે.

● વિવેચન-૪૬૦ :-

કૃષ્ણલેશ્યી કોઈક નૈરયિક, કૃષ્ણલેશ્યી બીજા નૈરયિકની અપેક્ષાએ અવધિજ્ઞાન

વડે ચારે દિશા-વિદિશામાં જોતો કેટલું ક્ષેત્ર જાણે કે અવધિદર્શન વડે કેટલું ક્ષેત્ર જુઓ ? ગૌતમ ! ઘણું ક્ષેત્ર ન જાણે, ઘણું ક્ષેત્ર ન જુઓ. તાત્પર્ય એ કે - વિવક્ષિત કૃષ્ણ લેશ્યી નૈરયિક સ્વ યોગ્યતાનુસાર અતિવિશુદ્ધ છતાં બીજા કૃષ્ણ લેશ્યી નૈરયિકની અપેક્ષાએ અતિ ઘણું ક્ષેત્ર અવધિજ્ઞાન-દર્શન વડે જાણે-જુઓ નહીં. એ જ કહે છે - અતિ દૂરનું ક્ષેત્ર ન જાણે - જુઓ, પરંતુ થોડું અધિક ક્ષેત્ર જાણે-જુઓ. આ સૂત્ર સમાન નરક પૃથ્વીમાં રહેલા કૃષ્ણલેશ્યી નૈરયિકની અપેક્ષાએ સમજવું. કેમકે તેમ ન માનતા દોષનો સંભવ છે. જેમકે સાતમી પૃથ્વીનો નૈરયિક જઘન્ય અર્ધ ગાઉ જાણે અને ઉત્કૃષ્ટ એક ગાઉ જાણે. છઠ્ઠી પૃથ્વીવાળો જઘન્ય એક ગાઉ, ઉત્કૃષ્ટ દોઢ ગાઉ જાણે. એ રીતે પાંચમીનો જઘન્ય દોઢ ગાઉ, ઉત્કૃષ્ટ બે ગાઉ જાણે. તેથી બમણાં-ત્રણ ગણાં અધિક ક્ષેત્રનો સંભવ હોવાથી આ સૂત્રમાં દોષ આવે. - X -

દેષ્ટાંત દ્વારા આ કથન સિદ્ધ કરવા સૂત્રકાર કહે છે - X - જેમ સરખી પૃથ્વીએ રહેલ કોઈ વિવક્ષિત પુરુષ પોતાના ચક્ષુ નિર્મળ હોવાથી કંઈક અધિક જુઓ છે, પણ ઘણું વધારે જોતો નથી. તેમ કોઈ વિવક્ષિત કૃષ્ણલેશ્યી નૈરયિક સ્વ ભૂમિકાનુસાર અતિ વિશુદ્ધ છતાં સમાન પૃથ્વીમાં રહેનાર, બીજા કૃષ્ણલેશ્યી નૈરયિકની અપેક્ષાએ અવધિ વડે કંઈક અધિક ક્ષેત્ર જુઓ, પણ ઘણું વધુ નહીં. અહીં સમાનપૃથ્વીના સ્થાને સમાન નરક પૃથ્વી છે. સ્વ ભૂમિકા સમાન કૃષ્ણલેશ્યી છે, ચક્ષુના સ્થાને અવધિ છે, એથી આ અર્થ વ્યક્ત થાય છે. જેમ સમાન ભૂમિએ રહેલો પુરુષ, ખાડામાં રહેલ પુરુષની અપેક્ષાએ ઘણું વધું ક્ષેત્ર જુઓ છે. તેમ પાંચમી પૃથ્વીમાં રહેલો સ્વ ભૂમિકાનુસાર અતિવિશુદ્ધ કૃષ્ણલેશ્યી વિવક્ષિત નૈરયિક છે તે સાતમીપૃથ્વીમાં રહેલ અતિ મંદ સામર્થ્યવાળા અવધિજ્ઞાની નૈરયિકની અપેક્ષા ઘણું વધુ જુઓ છે, કેમકે તેનું અવધિ સાધિક ત્રણગણું છે.

હવે નીલલેશ્યી વિષયક સૂત્ર કહે છે. સુગમ છે. પણ વિત્તિમિર - ગચું છે. તિમિર જન્ય બ્રાંતિ જેમાં તે, સ્પષ્ટ. આવા અતિ સ્પષ્ટ ક્ષેત્રને જાણો. અતિશય અર્થમાં તર પ્રત્યય છે. અર્થાત્ જેમ પૃથ્વી ઉપર રહેલ પુરુષની અપેક્ષાએ પર્વત ઉપર ચઢેલો મનુષ્ય અતિ દૂરના ક્ષેત્રને જુઓ, તે પણ સ્કૂટ પ્રતિભાસ ક્ષેત્રને જાણે તેમ વિવક્ષિત નીલલેશ્યી સ્વ યોગ્યતાનુસાર અતિ વિશુદ્ધ અવધિજ્ઞાની અન્ય કૃષ્ણલેશ્યી નૈરયિકથી જાણે. અહીં પૃથ્વીતલને સ્થાને નીચેની કૃષ્ણલેશ્યી છે, ઈત્યાદિ - X -

હવે નીલલેશ્યીની અપેક્ષાએ કાપોતલેશ્યીની સૂત્ર - કાપોતલેશ્યી નૈરયિક, નીલલેશ્યી નૈરયિકની અપેક્ષાએ સુગમ છે. પણ બંને પગો ઈંચા કરીને. અર્થાત્ જેમ પર્વત ઉપર વૃક્ષે ચડેલો ચોતરફ જોતાં અત્યંત સ્પષ્ટ જુઓ, તેમ કાપોતલેશ્યી નૈરયિક, નીલલેશ્યી નૈરયિક અપેક્ષાએ ઘણું ક્ષેત્ર અવધિજ્ઞાનથી જુઓ. અતિ સ્પષ્ટપણે જાણે. અહીં વૃક્ષ સ્થાને કાપોતલેશ્યી અને ઉપરની નરકપૃથ્વી છે. પર્વત સ્થાને નીલલેશ્યી, ત્રીજી નરકપૃથ્વી છે. - X -

હવે કઈ લેશ્યી કેટલાં જ્ઞાનોમાં હોય તે કહે છે -

● સૂત્ર-૪૬૧ :-

ભગવન્ ! કૃષ્ણલેશ્યી જીવ કેટલાં જ્ઞાનોમાં હોય ? ગૌતમ ! બે, ત્રણ કે ચાર જ્ઞાનોમાં વર્તતો હોય. જો બે જ્ઞાનમાં હોય તો આભિનિબોધિક અને શ્રુતજ્ઞાનમાં હોય, જો ત્રણ જ્ઞાનમાં હોય તો આભિનિક્, શ્રુત અને અવધિજ્ઞાનમાં હોય અથવા આભિનિક્, શ્રુત મન:પર્યવ જ્ઞાનમાં હોય. જો ચાર જ્ઞાનમાં હોય તો આભિનિક્ શ્રુત અવધિક મન:પર્યવજ્ઞાનમાં હોય. એ પ્રમાણે પદ્મલેશ્યી સુધી જાણવું.

ભગવન્ ! શુક્લલેશ્યી જીવ કેટલાં જ્ઞાનોમાં હોય ? ગૌતમ ! બે, ત્રણ કે ચાર જ્ઞાનમાં હોય. જો બે જ્ઞાનમાં હોય તો ઈત્યાદિ કૃષ્ણલેશ્યીવત્ યાવત્ ચાર જ્ઞાનમાં કહેવું. જો એક જ્ઞાનમાં હોય તો કેવળજ્ઞાનમાં હોય.

● વિવેચન-૪૬૧ :-

કૃષ્ણલેશ્યી જીવ બે, ત્રણ, ચાર જ્ઞાનોમાં હોય, ઈત્યાદિ સૂત્રાર્થ મુજબ જાણવું. વિશેષ એ કે - અહીં અવધિજ્ઞાન રહિતને પણ મન:પર્યવજ્ઞાન થાય, કેમકે સિદ્ધપ્રાભૃતાદિ ગ્રન્થોમાં અનેક વાર તેમ પ્રતિપાદિત કર્યું છે. વળી દરેક જ્ઞાનના આવરણના ધાયોપશમની સામગ્રી વિચિત્ર હોય. તેમાં કોઈ લબ્ધિસહિત અપ્રમત ચારિત્રીને મન:પર્યાવજ્ઞાનવરણના ધાયોપશમના નિમિત્તભૂત તથાવિધ અધ્યવસાયારૂપ સામગ્રી પ્રાપ્ત થાય, પણ અવધિજ્ઞાનાવરણના ધાયોપશમના કારણભૂત સામગ્રી પ્રાપ્ત ન થાય, તેથી મન:પર્યવજ્ઞાન જ પ્રાપ્ત થાય.

(પ્રશ્ન) મન:પર્યવ અતિ વિશુદ્ધને થાય, કૃષ્ણલેશ્યી સંકિલ્પ અધ્યવસાયારૂપ છે, તો કૃષ્ણલેશ્યીને મન:પર્યવ કઈ રીતે સંભવે ? પ્રત્યેક લેશ્યીના અસંખ્યાતા લોકાકાશ પ્રદેશ પ્રમાણ અધ્યવસાય સ્થાનો હોય છે, તેમાંના કેટલાંક મંદરસવાળા હોય તે પ્રમત સંચતને પણ હોય છે. તેથી કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત લેશ્યી પ્રમતસંચત ગુણસ્થાનક સુધી કહેવાઈ છે. મન:પર્યવ પહેલા અપ્રમતને થાય, પણ પછી પ્રમતસંચતને પણ હોય છે. માટે કૃષ્ણલેશ્યીને પણ મન:પર્યવજ્ઞાન સંભવે છે. - X - X -

ફક્ત શુક્લલેશ્યીની વિશેષતાથી તેમાં જુદું સૂત્ર કહ્યું શુક્લલેશ્યીમાં જ કેવળજ્ઞાન હોય, બીજી લેશ્યીમાં નહીં.

❀ પદ-૧૭, ઉદ્દેશો-૪ ❀

o ત્રીજો ઉદ્દેશો કહ્યો. હવે ચોથો કહે છે. તેની ગાથા -

(૧) પરિણામ, (૨) વર્ણ, (૩) રસ, (૪) ગંધ, (૫) શુદ્ધ-અશુદ્ધ, (૬) પ્રશસ્ત-અપ્રશસ્ત, (૭) સંકિલ્પ-અસંકિલ્પ, (૮) ઉષ્ણશીત, (૯) ગતિ, (૧૦) પરિણામ, (૧૧) અપ્રદેશ-પ્રદેશ પ્રરૂપણા, (૧૨) અવગાહ, (૧૩) વર્ણણા, (૧૪) સ્થાન, (૧૫) અત્પબહુત્વ. એમ પંદર અધિકાર છે. તેમાં પહેલો પરિણામ અધિકાર કહે છે -

● સૂત્ર-૪૬૨ :-

પરિણામ, વર્ણ, રસ, ગંધ, શુદ્ધ, અપ્રશસ્ત, સંક્રિષ્ટ ઉષ્ણ, ગતિ, પરિણામ, પ્રદેશ, અવગાઠ, વર્ગણા, સ્થાન, અલ્પબહુત્વ.

o ૫૬-૧૭, ઉદ્દેશ-૪, અધિકાર-૧ o

● સૂત્ર-૪૬૩ :-

ભગવન્ ! લેશ્યા કેટલી છે ? ગૌતમ ! છ - કૃષ્ણ યાવત્ શુક્લ. ભગવન્ ! કૃષ્ણલેશ્યા, નીલલેશ્યાને પામીને તેના રૂપ-વર્ણ-ગંધ-રસ-સ્પર્શપણે વારંવાર પરિણામે ? હા, ગૌતમ ! - X - પરિણામે. ભગવન્ ! એમ કેમ કહ્યું - X - ? ગૌતમ ! જેમ દૂધ છાશને પામીને અથવા શુદ્ધ વસ્ત્ર રંગને પામીને તે રૂપ યાવત્ સ્પર્શપણે વારંવાર પરિણામે છે, તેથી કહું છું કે કૃષ્ણલેશ્યા, નીલલેશ્યા પામીને યાવત્ પરિણામે.

એ પ્રમાણે આ પાઠ વડે નીલલેશ્યા કાપોત્કને પામીને, કાપોત્ક તેજોને પામીને, તેજો પદ્મને પામીને અને પદ્મલેશ્યા શુક્લલેશ્યાને પામીને યાવત્ વારંવાર પરિણામે.

ભગવન્ ! ખરેખર કૃષ્ણલેશ્યા, નીલ-કાપોત-તેજો-પદ્મ-શુક્લલેશ્યાને પામી તેવા રૂપ-વર્ણ-ગંધ-રસ-સ્પર્શપણે વારંવાર પરિણામે ? હા, ગૌતમ ! - X - તેમ પરિણામે. ભગવન્ ! એમ કયા હેતુથી કહો છો - X - ? ગૌતમ ! જેમ કોઈ વૈદ્ય મણિ હોય, તે કાળા-લીલા-રાતા-ઘોળા-પીળા સૂત્ર [દોરા]માં પરોવેલ હોય, તો તે રૂપે યાવત્ વારંવાર પરિણામે છે, તે કારણે કહું છું કે - કૃષ્ણલેશ્યા, નીલ યાવત્ શુક્લ પામીને પરિણામે.

ભગવન્ ! ખરેખર નીલલેશ્યા, કૃષ્ણ યાવત્ શુક્લલેશ્યાને પામીને તદ્દરૂપણે યાવત્ વારંવાર પરિણામે ? હા, ગૌતમ ! એમ જ છે. કાપોતલેશ્યા, કૃષ્ણ-નીલ-તેજો-પદ્મ-શુક્લ લેશ્યાને પામીને, એ પ્રમાણે તેજોલેશ્યા, કૃષ્ણ-નીલ-કાપોત-પદ્મ-શુક્લલેશ્યાને પામીને, એ પ્રમાણે પદ્મલેશ્યા, કૃષ્ણ-નીલ-કાપોત-તેજો-શુક્લલેશ્યાને પામીને યાવત્ વારંવાર પરિણામે ? હા, પરિણામે.

ભગવન્ ! શુક્લલેશ્યા, કૃષ્ણ-નીલ-કાપોત-તેજો-પદ્મલેશ્યાને પામીને યાવત્ વારંવાર પરિણામે ? હા, ગૌતમ ! પરિણામે.

● વિવેચન-૪૬૩ :-

ભગવન્ ! લેશ્યાઓ કેટલી કહી છે ? આ સૂત્ર પૂર્વે પણ કહેલ છે. પણ પરિણામરૂપ અર્થાધિકારના પ્રતિપાદન માટે ફરીથી કહેવામાં આવેલ છે. 'સે' શબ્દ પ્રશ્નાર્થમાં છે. 'નૂન' - નિશ્ચિત. કૃષ્ણલેશ્યા - કૃષ્ણલેશ્યાને યોગ્ય દ્રવ્યો. નીલલેશ્યા-નીલલેશ્યાને યોગ્ય દ્રવ્યાને પામીને અર્થાત્ પરસ્પર એકબીજાના અવયવનો સ્પર્શ પ્રાપ્ત કરીને તદ્દરૂપ - નીલલેશ્યારૂપણે, અહીં રૂપ શબ્દ સ્વભાવવાચી છે, તેથી

નીલલેશ્યાના સ્વભાવણે વારંવાર પરિણામે ? તેનો સ્વભાવ તેના વર્ણાદિરૂપ હોય તેથી કહે છે - તેના વર્ણ-રસ-ગંધ-સ્પર્શરૂપે, અહીં તત્ શબ્દ નીલલેશ્યા માટે જાણવો, તેથી અનેકવાર તિર્યચ, મનુષ્યોને તે તે ભવાંતરની પ્રાપ્તિમાં કે બાકીના સમયે પરિણામે ? - X - હા, ગૌતમ ! એ મને અનુમત છે કે કૃષ્ણલેશ્યા, નીલલેશ્યાને પામી તે રૂપે પરિણામે.

અહીં ભાવના એ છે કે - જ્યારે કૃષ્ણલેશ્યા પરિણામી તિર્યચ કે મનુષ્ય ભવાંતરમાં જાય અને નીલલેશ્યા યોગ્ય દ્રવ્ય ગ્રહણ કરે ત્યારે તેના સંબંધથી તે કૃષ્ણલેશ્યાને યોગ્ય દ્રવ્યો તેવા પ્રકારના જીવના પરિણામરૂપ સહકારી કારણને પામીને નીલલેશ્યા દ્રવ્યરૂપે પરિણામે છે. કેમકે પુદ્ગલનો તે રૂપ પરિણામ પામવાનો સ્વભાવ છે. તેથી નીલલેશ્યા યોગ્ય દ્રવ્ય પ્રાધાન્યથી નીલલેશ્યા પરિણામી થઈ કાળ કરી ભવાંતરમાં ઉત્પન્ન થાય છે. - X - X -

આ જ અર્થ દેખાંત વડે કહેવા સૂત્રકારશ્રી કહે છે - જેમ ગાય, બકરી કે ભેંસ ઇત્યાદિ નામવાળું દૂધ હોય તે દૂસી - વલોવેલી છાસને પામીને પરસ્પર અવયવ સ્પર્શથી એકમેક થઈને તથા શુદ્ધ વસ્ત્ર, કેમકે મલિન વસ્ત્ર તેવું રંગાતુ નથી, મજીઠ આદિનો રંગ પામીને, મજીઠાદિ રંગના સ્વભાવરૂપે ઇત્યાદિ પરિણામે છે. તે પ્રમાણે કૃષ્ણલેશ્યા યોગ્ય દ્રવ્યો, નીલલેશ્યા યોગ્ય દ્રવ્યાને પામીને તે રૂપે પરિણામે છે. અર્થાત્ જેમ દૂધ રૂપ કારણમાં રહેલા વર્ણાદિ છાસના વર્ણાદિ ભાવે પરિણામે કે શુદ્ધ વસ્ત્રના વર્ણાદિ મજીઠાદિ રંગ દ્રવ્યના વર્ણાદિભાવે પરિણામે તેમ કૃષ્ણલેશ્યા યોગ્ય દ્રવ્ય રૂપ કારણમાં રહેલા વર્ણાદિ નીલલેશ્યા યોગ્ય દ્રવ્યે પરિણામે.

એ પ્રમાણે પૂર્વ-પૂર્વની લેશ્યાનું અનુક્રમે બાકીની બધી લેશ્યારૂપે યથાસંભવ પરિણમન થાય તે સૂત્રમાં કહેલ છે - ભગવન્ ! ખરેખર કૃષ્ણલેશ્યા, નીલલેશ્યા-કાપોતલેશ્યાદિને પામીને તે રૂપે પરિણામે ? ઇત્યાદિ. અહીં 'વા' શબ્દ બધે જાણવો. એટલે નીલલેશ્યા અથવા કાપોતલેશ્યા યાવત્ શુક્લલેશ્યાને પામી તે રૂપે પરિણામ થાય, કેમકે એક લેશ્યાનો પરસ્પર વિરુદ્ધપણે એક સમયે અનેક લેશ્યારૂપે પરિણામ થવો અસંભવ છે. - X -

આ વિષયમાં દેખાંતાર્થે સૂત્રકારશ્રી કહે છે - જેમ વૈદ્યમણિ એક જ છતાં તે તે ઉપાધિ-નિમિત્તરૂપ દ્રવ્યસંબંધથી તે-તે રૂપે પરિણામે છે, તેમ તે કૃષ્ણલેશ્યા યોગ્ય દ્રવ્ય પણ તે તે નીલાદિ લેશ્યા યોગ્ય દ્રવ્યના સંબંધથી તે-તે રૂપે પરિણામે છે. પણ જેમ વૈદ્યમણિ પોતાના સ્વરૂપનો ત્યાગ ન કરતાં તે-તે ઉપાધિ દ્રવ્યના સંબંધથી તે તે આકાર માત્રને ધારણ કરવા વડે તે તે રૂપે પરિણામે છે, તેમ આ "કૃષ્ણલેશ્યાયોગ્ય દ્રવ્યો પણ પોતાના સ્વરૂપને ન છોડતાં તે તે નીલાદિલેશ્યા યોગ્ય દ્રવ્યના સંબંધથી તે-તે આકાર માત્ર ધારણ કરવા વડે તે તે રૂપે પરિણામે"- એમ આ દેખાંત ન વિચારવું. કેમકે તિર્યચ અને મનુષ્યોને લેશ્યા દ્રવ્યોનો સર્વથા તદ્દરૂપે પરિમમન સિદ્ધાંત સંમત છે. જો એમ ન હોય તો નારક અને દેવોના લેશ્યાદ્રવ્યોની માફક

તિર્યચો અને મનુષ્યોને પણ લેશ્યાદ્રવ્યો - X - સ્વ સ્વરૂપે લાંબો કાળ રહે. તો એઓની ઉત્કૃષ્ટ પણ અંતર્મૂર્ત સ્થિતિ કહી, તેની સાથે વિરોધ થાય. કેમકે મનુષ્ય અને તિર્યચીની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ત્રણ પલ્લોપમ હોવાથી તેની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ યાવત્ ત્રણ પલ્લોપમની સંભવે.

આ રીતે પ્રત્યેક લેશ્યાનો અન્ય પાંચ લેશ્યા સાથે સંબંધ કરતાં પાંચ સૂત્રો કહેવા. એ રીતે તિર્યચ અને મનુષ્યોનો ભવાંતર પ્રાપ્તિ સમયે અને બાકીના કાળે લેશ્યાદ્રવ્યોનો પરિણામ કહ્યો. દેવ અને નારક સંબંધી લેશ્યાદ્રવ્યો પોતાના ભવપર્યંત અવસ્થિત હોય છે. તેથી અન્ય લેશ્યાદ્રવ્યના સંબંધથી તેનો આકાર માત્ર ધારણ કરે છે, તે અહીં કહેવાશે. પરિણામ લક્ષણ અધિકાર કહ્યો.

૦ પદ-૧૭, ઉદ્દેશો-૪-અધિકાર-૨ ૦

૦ હવે વર્ણાધિકાર કહે છે -

● સૂત્ર-૪૬૪ :-

ભગવન્ ! કૃષ્ણલેશ્યા વર્ણથી કેવી છે ? ગૌતમ ! જેમ કોઈ મેઘ, અંજન, ખંજન, કાજળ, ગવલ, ગવલવલય, જાંબુ, લીલા અરીઠાનું ફૂલ, કોચલ, ભ્રમર, ભ્રમર પંક્તિ, હાથીનું વચ્ચુ, કાળું કેસર, આકાશચિગ્ગલ, કાળું અશોક, કાણીકણેર, કાળો બંધુજીવક છે, શું એવા પ્રકારની કૃષ્ણલેશ્યા હોય ? ગૌતમ ! એ અર્થયુક્ત નથી. કૃષ્ણલેશ્યા એથી વધુ અનિષ્ટ, અતિ અકાંત, અતિ અપ્રિય, અતિ અમનોજ્ઞ અને અતિ અમણામ તેવી વર્ણ વડે કહી છે.

ભગવન્ ! નીલલેશ્યા વર્ણથી કેવી છે ? ગૌતમ ! જેમ કોઈ ભૂંગ, ભૂંગની પાંખ, ચાસ, ચાસપિચ્છ, શુક, શુકપિચ્છ, શ્યામા, વનરાજિ, ઉચ્ચંતક, પારેવાની ડોક, મોરની ડોક, બલદેવનું વરખ, અળસી પુષ્પ, વનકુસુમ, અંજનકેશિકા કુસુમ, નીલોત્પલ, નીલાશોક, લીલું કણવીર, લીલું બંધુજીવક છે, એવી નીલલેશ્યા છે ? ગૌતમ ! એ અર્થ સમર્થ નથી. એનાથી યાવત્ અમણામ વર્ણવાળી કહી છે.

ભગવન્ ! કાપોતલેશ્યા વર્ણથી કેવી છે ? જેમ કોઈ ખેરસાર, કરીરસાર, ધમાસાસાર, તામ્ર, તામ્રકરોટક, તામ્ર કટોરી, વેંગાણીના પુષ્પ, કોકિલચ્છદપુષ્પ, જપાકુસુમ છે, તેવી કાપોત લેશ્યા હોય ? ગૌતમ ! એ અર્થ સમર્થ નથી. કાપોતલેશ્યા તેથી પણ અનિષ્ટતર યાવત્ અમણામ વર્ણવાળી હોય છે.

ભગવન્ ! તેજોલેશ્યા વર્ણથી કેવી છે ? જેમ કોઈ સસલા, ઘેટા, ડુક્કર, સાબર કે મનુષ્ય લોહી હોય, ઈન્દ્રગોપ, નવો ઈન્દ્રગોપ, બાળસૂર્ય, સંદ્યાનો રંગ, અર્ધ ચણોઠીનો રંગ, જાતિ હિંગલોક, પ્રવાલાકુંડર, લાક્ષારસ, લોહિતા ક્ષમણિ, કીરમજી રંગી કામળ, હાથીનું તાળવું, ચીનપિષ્ટરાશિ, પારિજાતકુસુમ, જપાકુસુમ, કેસુડાના ફૂલનો રાશિ, રક્તોત્પલ, રક્તાશોક, રક્તકણેર, રક્તબંધુજીવક છે, તેવી તેજોલેશ્યા હોય ? ગૌતમ ! એ અર્થ સમર્થ નથી.

તેજોલેશ્યા તેથી પણ વધુ ઈષ્ટ અને મનને ગમે તેવી વર્ણવાળી હોય છે.

ભગવન્ ! પદ્મલેશ્યા વર્ણથી કેવી છે ? જેમ કોઈ ચંપો, ચંપાની છાલ, ચંપાનો ખંડ, હળદર, હળદરગોળી, હળદરનો ખંડ, હરતાલ, તેની ગુટિકા કે ખંડ, ચિકુર, ચિકુરરાગ, સુવર્ણછીપ, શ્રેષ્ઠ સુવર્ણનો કસ, વાસુદેવનું વરખ, જલ્લકી પુષ્પ, ચંપકપુષ્પ, કણેરપુષ્પ, કુખાંડ કુસુમ, સુવર્ણજૂઈ, સુહિરણ્યિકા પુષ્પ, કોરંટકની માળા, પીળો અશોક, પીળું કણેર, પીળું બંધુ જીવક છે એવી પદ્મલેશ્યા હોય ? ગૌતમ ! એ અર્થ સમર્થ નથી. પદ્મલેશ્યા એથી અતિ ઈષ્ટ યાવત્ મણામવર્ણી છે.

ભગવન્ ! શુક્લલેશ્યા વર્ણથી કેવી છે ? જેમ કોઈ અંકરત્ન, શંખ, ચંદ્ર, કુંદ, પાણી, પાણીના કણ, દહીં, દહીંનો પિંડ, દૂધ, દૂધનો સમૂહ, શુષ્ક છીવાડી, મચુર પિચ્છનો મધ્યભાગ, તપાવેલ સ્વચ્છ રજતપટ્ટ, શરત્કાલનો મેઘ, કુમુદપત્ર, પુંડરીક પત્ર, શાલિપિષ્ટ રાશિ, કટુજ પુષ્પરાશિ, સિંદુવારપુષ્પની માળા, શ્વેત અશોક, શ્વેત કણવીર, શ્વેતબંધુજીવક છે, એવી શુક્લ લેશ્યા હોય ? એ અર્થ સમર્થ નથી. શુક્લલેશ્યા એથી વધારે ઈષ્ટ યાવત્ અતિ મનોજ્ઞ વર્ણની છે.

● વિવેચન-૪૬૪ :-

કૃષ્ણલેશ્યા વર્ણથી કેવી છે ? ઈત્યાદિ. કૃષ્ણદ્રવ્યરૂપ લેશ્યા, તે કૃષ્ણલેશ્યા, કૃષ્ણ લેશ્યા યોગ્ય દ્રવ્યો. કેમકે તેઓને જ વર્ણાદિનો સંભવ છે, પણ કૃષ્ણદ્રવ્યથી ઉત્પન્ન ભાવરૂપ કૃષ્ણલેશ્યા ન લેવી, કેમકે તેમને વર્ણાદિનો સંભવ નથી.

ભગવંત કહે છે - ગૌતમ ! જેમ લોકપ્રસિદ્ધ મેઘ, તે વર્ષાઋતુના પ્રારંભકાળના જળનો જાણવો. કેમકે પ્રાયઃ તે જ અતિશય કાળો હોય. 'વા' શબ્દ સમુચ્ચય અર્થમાં છે. - X - અંજન-સુરમો કે શ્યામવર્ણી રત્ન, ખંજન-દીવાના કોડિયાનો મેલ કે ગાડાની ધરીનો મલ, કજ્જલ-કાજળ, ગવલ-પાડાનું શીંગડું, તે ઉપરની ત્વચા દૂર કરેલ જાણવું, કેમકે ત્યાંજ વિશિષ્ટ કાળાશ સંભવે છે. અરિષ્ટ-અરીઠાં, પરપુષ્ટ-કોચલ, ગજકલભ-હાથીનું બચ્ચું, કૃષ્ણ કેસર - કાળી બોરસલી, આકાશ ચિગ્ગલ-શરદ્ઋતુના મેઘથી આચ્છાદિત આકાશખંડ, તે ઘણો કાળો હોય. કણવીર - કરેણ, બંધુજીવક - બપોરીયો. અશોકાદિ વૃક્ષો જાતિ ભેદથી પાંચ વર્ણના હોય, તેથી શેષ વર્ણના નિષેધ માટે કૃષ્ણનું ગ્રહણ કર્યું. આટલું કહ્યું એટલે ગૌતમે પૂછ્યું -

ભગવન્ ! કૃષ્ણ લેશ્યા વર્ણ વડે આવી હોય ? ભગવંતે કહ્યું કે - ના. તે મેઘ આદિથી કૃષ્ણ વર્ણ વડે અત્યંત અનિષ્ટ છે. અનિષ્ટ હોવા છતાં કાંત પણ હોય, તેથી કહે છે - અત્યંત અકાંત હોય. કંઈક અનિષ્ટ અકાંત છતાં કોઈને પ્રિય હોય, માટે સર્વથા પ્રિયપણાના નિષેધ માટે કહે છે - અતિ અપ્રિય હોય, તેથી જ અતિ અમનોજ્ઞ હોય, કેમકે ચતુર્થ પરિજ્ઞાન થવાથી તે ઉપાદેયરૂપે મનની પ્રવૃત્તિ ન થાય. અતિ પ્રકૃષ્ટમાં પ્રકર્ષ વિશેષના પ્રતિપાદનાર્થે કહે છે - અતિ - મનને પ્રાપ્ત ન થનાર - X - અતિ અમનોહર.

નીલલેશ્યા કેવી છે? અક્ષરાર્થ પૂર્વવત્. વિશેષ આ - ભૂંગ, પાંખવાળું પક્ષી વિશેષ. ભૂંગપત્ર-ભૂંગપક્ષીની પાંખ, યાસ-એક ખતનું પક્ષી, શુક-પોપટ, શ્યામા-પ્રિયંગુ લતા, વનરાજિ-વનની ઘટા, ઉચ્ચંતક-દાંતનો રંગ, ગ્રીવા-ડોક. હલધરવસન-બાળદેવનું વસ્ત્ર, તે લીલું હોય, અંજનકેશિકા-વનસ્પતિ વિશેષ, નીલોત્પલ-લીલું કમળ.

કાપોતલેશ્યા કેવી વર્ણની છે? અક્ષરાર્થ પૂર્વવત્. ખદિરસાર - ખેર સાર, તંબ-તંબકરોડકાદિ સંપ્રદાયથી જાણવા. વૃંતાકી કુસુમ - રીંગણીનું ફૂલ, કોકિલચ્છદ-તેલ કંટકનું પુષ્પ.

તેજોલેશ્યા વર્ણથી કેવી છે? સસલા, વરાહ આદિનું લોહી, બીજા જીવોના લોહી કરતાં ઉત્કટ લાલવર્ણનું છે, તેથી ગ્રહણ કર્યું. તત્કાળ જન્મેલો ઈન્દ્રગોપક, તે જ્યારે મોટો થાય ત્યારે કંઈક શ્વેત-સ્કતવર્ણી થાય, માટે બાલનું ગ્રહણ કર્યું. ઈન્દ્રગોપક-વર્ષાના આરંભે થતો એક કીડો. બાલદિવાકર-ઉગતો સૂર્ય. ગુંબર્ધ-ચણોઠીનો અર્ધભાગ, તે ઘણો લાલ હોય છે. પ્રવાલ-નાના પાંદડા, તેના અંકુર, તે પહેલાં ઉગે ત્યારે ઘણાં રાતા હોય છે. કૃમિરાગ કંબલ - કીરમજી રંગે રંગેલ કામળ. જપાકુસુમ-જાસુદ, શેષ નાનો પ્રસિદ્ધ છે. શું આવી તેજોલેશ્યા હોય? ના, તેજોલેશ્યા આ સસલાના લોહી આદિથી અત્યંત ઈષ્ટ છે, તે કિંચિત્ અકાંત હોવા છતાં ઈષ્ટ હોય તો? તેથી અત્યંત કાંત કહ્યું. કોઈને ઈષ્ટ અને સ્વરૂપથી અતિ કાંત હોય છતાં બીજાને અપ્રિય હોય તો? તેથી કહ્યું અતિપ્રિય, તેથી જ અધિક મનોહર. તેનો પ્રકર્ષ દર્શાવવા કહે છે - મનને વશ કરનાર વર્ણથી કહી છે.

પદ્મલેશ્યા વર્ણથી કેવી છે? અક્ષરાર્થ પૂર્વવત્. સુવર્ણચંપક-પીળો ચંપો, ચંપકછલ્લી-સુવર્ણચંપકની છાલ ચંપક ભેદ - સુવર્ણ ચંપકનો ટુકડો. કેમકે ખંડ કરતાં વર્ણનો પ્રકર્ષ થાય છે. હરિદ્રા-હળદર, ગુટિકા-ગોળી, ભેદ-ખંડ. હરિતાલ-હરતાલ, ચિકુર-કોઈ પીળું દ્રવ્ય, ચિકુરરાગ-વસ્ત્રાદિને લાગેલ ચિકુરનો રંગ, સિષ્પિ-છીપ, વર - પ્રદાન, નિકષ-કસોટી ઉપરનો રેખારૂપ કસ, વરપુરુષ-વાસુદેવ, તેનું વસ્ત્ર, તે પીળું હોય માટે ગ્રહણ કર્યું. અલ્લકીકુસુમ-લોકથી જાણવું. ચંપકકુસુમ - સુવર્ણ ચંપકનું પુષ્પ, સુવર્ણચૂષિકા કુસુમ - પીળી જૂંધનું પુષ્પ. સુહિરણિકા-કોઈ વનસ્પતિ, શેષ પ્રસિદ્ધ છે.

ભગવન્ ! શુકલલેશ્યા વર્ણથી કેવી છે? ઈત્યાદિ. અંક-રત્નવિશેષ, કુંદ-મોગરાનું પુષ્પ, દક-ઉદક, ઉદકરજ-પાણીના કણીયા, તે અતિ શ્વેત હોય માટે ગ્રહણ કર્યાં. દધિ-દહીં. ક્ષીર-દૂધ, ક્ષીરપૂર-ઉકળતું, ઉભરાતું દૂધ. શુષ્કછીવાડી-વાલ આદિની શીંગો, તે સૂકાય ત્યારે ઘણી ઘોળી લાગે છે. પેહુણ-મોરપીંછની મધ્યવર્તી, મજ્જા-ગર્ભ, તે અતિ શુકલ હોય માટે લીલો. ધ્માત-તપાવેલો, ઘૌત-ભસ્મથી ખરડાયેલા હાથ સાફ કરવા દ્વારા અતિ સ્વચ્છ કરાયેલ જે રૂપાનો પટ્ટ, શારદિક-શરદઋતુનો બલાહક-મેઘ, પુંડરીક-ઘોળું કમળ, દલ-પાંખડી.

અહીં પાંચ વર્ણો છે. તે આ રીતે - કાળો, લીલો, લાલ, પીળો, સફેદ. લેશ્યા

છ છે. તેથી ઉપમાન-સમાનપણાથી વર્ણનો નિર્દેશ કરતાં સંશય થાય કે કઈ લેશ્યા કયા વર્ણમાં છે? આ હમણાં કહેલી છ લેશ્યા કયા વર્ણ વડે કહેવાય છે? ગૌતમ ! પાંચ વર્ણ વડે કહેવાય છે. - X - એમ વર્ણ પરિણામ કહ્યા.

૦ ૫૬-૧૭, ઉદ્દેશો-૪, અધિકાર-૩ ૦

૦ હવે રસ પરિણામ કહે છે -

● સૂત્ર-૪૬૫ :-

ભગવન્ ! કૃષ્ણલેશ્યા આસ્વાદ વડે કેવી છે? ગૌતમ ! જેમ કોઈ નિંબ, નિંબસાર, નિંબછાલ, નિંબકવાથ, કુટજ, કુટજફળ, કુટજછાલ, કુટજકવાથ, કડવી તુંબડી, કડવી તુંબડીનું ફળ, કડવી ચીભડી, કડવી ચીભડીનું ફળ, કુકડવેલ, દેવદાલી પુષ્પ, મૃગવાલુંકી, મૃગ વાલુંકી ફળ, ઈન્દ્રવરણું, ઘોષાતકી, ઘોષાતકી ફળ, કૃષ્ણ કંદ, વજ્ર કંદ છે. એવા પ્રકારની કૃષ્ણ લેશ્યા હોય? ગૌતમ ! એ અર્થયુક્ત નથી. કૃષ્ણલેશ્યા એ થી વધુ અનિષ્ટ યાવત્ અમણામ આસ્વાદ-રસ વડે કહેલી છે.

નીલલેશ્યા સંબંધી પૃચ્છા - ગૌતમ ! જેમ કોઈ ભાંગ, ભંગીરજ, પાઠા, ચવ્યક, ચિત્રમૂળ, પીપર, પીપરીમૂળ, પીપરચૂર્ણ, મરી, મરીચૂર્ણ, શૃંગબેર, સુંઠનું ચૂર્ણ છે. એવી નીલલેશ્યા હોય? ગૌતમ ! ના, નીલલેશ્યા યાવત્ તેથીય અમણામ છે.

કાપોતલેશ્યા સંબંધી પૃચ્છા. ગૌતમ ! જેમ કોઈ આમ્ર, આમ્રાતક, બીજેરા, બીલાં, કોઠા, ભજ્જા, ફણસ, દાડમ, પારાપત, અખોડ, ચોર, બોર, તિંદુક-તે બધાં અપકવ હોય, વિશિષ્ટ વર્ણ-ગંધ-સ્પર્શથી રહિત હોય. એવી કાપોતલેશ્યા છે? ગૌતમ ! તેમ નથી, તેનાથી પણ યાવત્ અમણામ રસવાળી છે.

તેજોલેશ્યા સંબંધી પૃચ્છા - ગૌતમ ! જેમ કોઈ આમ્ર આદિ યાવત્ પકવ, સારી રીતે પાકેલા, પ્રશસ્ત વર્ણ યાવત્ સ્પર્શ વડે યુક્ત હોય છે, યાવત્ તેથી પણ અતિ અમણામ તેવી તેજોલેશ્યા આસ્વાદ વડે કહેલી છે.

પદ્મલેશ્યા સંબંધી પૃચ્છા - ગૌતમ ! જેમ કોઈ ચંદ્રપ્રભા, મણિશિલા, શ્રેષ્ઠ શીધુ, શ્રેષ્ઠ વારુણી, પગ્રાસવ, પુષ્પાસવ, ફલાસવ, ચોયાસવ, આસવ, મધુ, મૈરેય, કાપિશાયન, ખર્જૂરસાર, મૃદ્ધિકાસાર, સુપકવ ઈન્દુરસ, અષ્ટપિંટથી બનેલ, જાંબુફલ ફાલિકા, શ્રેષ્ઠ પ્રસન્ના, આસલ, માંસલ, પેશલ, કંઈક ઓષ્ઠાવલંબિની, પીવાથી બંધ પડતાં કંઈક તીખી, કંઈક લાલ આંખ કરનારી, ઉત્કૃષ્ટ મદ કરવાના સ્વભાવને પ્રાપ્ત વર્ણ, યાવત્ સ્પર્શથી યુક્ત, આસ્વાદનીય, વિસ્વાદનીય, પીવાલાયક, પુષ્ટિ યોગ્ય, દીપનીય, દર્પણીય, મદનીય, સર્વ ઈન્દ્રિય અને ગાત્રને આનંદ આપનારી હોય છે. એવી પદ્મલેશ્યા છે? ગૌતમ ! એ અર્થયુક્ત નથી. પદ્મલેશ્યા તેથી વધુ ઈષ્ટ યાવત્ મણામ, આસ્વાદ વડે કહી છે.

શુક્લલેશ્યા આસ્વાદ વડે કેવી છે ? ગૌતમ ! જેમ કોઈ ગોળ, ખાંડ, સાકર, મત્સ્યંડિકા, પરપટમોદક, બીસ કંદ, પુષ્પોત્તર, પન્નોત્તર, આદર્શિકા, સિદ્ધાર્થિકા, આકાશસ્ફટિકોપમા, ઉપમા અને અનુપમા હોય, એવી શુક્લલેશ્યા હોય ? ગૌતમ ! એ અર્થયુક્ત નથી. શુક્લલેશ્યા તેથી વધુ ઈષ્ટ યાવત્ મધ્યામ આસ્વાદ વડે છે.

● વિવેચન-૪૬૫ :-

ભગવન્ કૃષ્ણલેશ્યા રસથી કેવી છે ? જેમ કોઈ ગિંબ-લીમડો, સાર-મધ્યવર્તીભાગ, છલ્લી-છાલ, ફાણિત-કવાથ-ઉકાળો, કુટબ-ઈન્દ્રયવનું વૃક્ષ, કુટબફળ-ઈન્દ્રયવ, કટુક-કડવી, ધારત્રપુષ્પી - અહીં ક્ષાર શબ્દ કટુકવાચી છે, કેમકે તે પ્રકારે આગમમાં પ્રસિદ્ધ છે - એટલે કડવી ચીમડી, દેવદાલી-રોહિણી, મુંગવાલુકી-લોકથી જાણવું, ઘોષાતકી-કાવી ઘીસોડી, કૃષ્ણકંદ અને વજકંદ બંને અનંતકાયિક વનસ્પતિ વિશેષ છે, તે લોકથી જાણવા. શું કૃષ્ણલેશ્યા આવી છે ? ના, ગૌતમ ! કૃષ્ણલેશ્યા આ લીમડા આદિના રસ કરતાં અત્યંત અનિષ્ટ છે.

નીલલેશ્યાની પૃષ્ઠા :- ભંગી-વનસ્પતિ વિશેષ, તેની રજ, બાકીના બધાં લોકપ્રસિદ્ધ છે.

કાપોતલેશ્યાની પૃષ્ઠા :- આમ્રાતક-ફળ વિશેષ, બીજેરા આદિ પ્રસિદ્ધ છે, પરાપત-ફલ વિશેષ, બોર આદિ. આ બધાં અપકવ હોય, જેઓનો પરિપાક નથી થયો એવા, કંઈક પાકેલા, તેને જ વર્ણાદિ વડે કહે છે - અતિવિશિષ્ટ વર્ણ, દ્વાલેન્દ્રિયને સુખકારી ગંધ, વિશિષ્ટ પરિપાકના નિયત સહચારી એવા સ્પર્શને અપ્રાપ્ત એવા આમ્રાદિનો જેવો રસ હોય છે. શું આવા પ્રકારની કાપોતલેશ્યા હોય ? ન હોય, ગૌતમ ! આ અપરિપકવ આમ્રફલાદિથી અતિ અનિષ્ટ રસ વડે યુક્ત છે.

તેજોલેશ્યા રસ વડે કેવી છે ? ઉક્ત આમ્રફલાદિ પકવ થયેલા હોય, તેમાં થોડે અંશે પકવ હોય તે લોકમાં પકવ કહેવાય, માટે કહે છે - પરિપૂર્ણ પાકરૂપ પર્યાયને પ્રાપ્ત થયેલ. આને જ વર્ણાદિથી જણાવે છે - એકાંત પ્રશસ્ત વર્ણ, ગંધ, સ્પર્શ વડે યુક્ત આમ્રફલાદિનો જેવો રસ છે. શું રસને આશ્રીને આમ્રાદિ ફળ જેવી તેજોલેશ્યા છે ? ના, તેનાથી પણ અતિ ઈષ્ટ છે.

પન્નલેશ્યા વિષયક પૃષ્ઠા - સૂત્રપાઠાદિ પૂર્વવત્. જે પ્રકારે જેનું નામ છે એવી, ચંદ્રના જેવી આકૃતિવાળી, મણિની શિલા જેવી, શ્રેષ્ઠ એવી સીધુ, શ્રેષ્ઠ વારુણી, ઘાતકીપત્ર વડે નિષ્પાદિત આસવ તે પન્નાસવ, એ પ્રમાણે પુષ્પાસવ અને ફલાસવ વિચારવો. ચોય-ગંધ દ્રવ્ય, તેનો આસવ ઈત્યાદિ અમુક પ્રકારની મદિરા છે. મૃદ્ધિકાદ્રાક્ષ, તેના સાર વડે બનેલ આસવ, પકવ ઈક્ષુરસ વડે બનેલ, આઠ પિષ્ટ વડે નિષ્પન્ન તે અષ્ટપિષ્ટ નિષ્ઠિત, જંબુફળ વત્ કાળી મદિરા - X - X - ઈત્યાદિ મદિરા પૂર્વકાળે લોકમાં પ્રસિદ્ધ હતી. તેમાં શ્રેષ્ઠ મદિરાના વિશેષણો કહે છે - મંસલ - ઉપચિત રસવાળી, પેશલા-મનોજા, મનોજા હોવાથી હોઠે લાગનારી, અતિ સ્વાદિષ્ટ પીઠા પછી

ગંધ પડતાં એલચી આદિ દ્રવ્યના સંબંધથી તીખી, કંઈક લાલ આંખ કરનારી, ઉત્કૃષ્ટ મદ કરવાના સ્વભાવને પ્રાપ્ત. પ્રશસ્ત વર્ણાદિ - X - X - યુક્ત, તેથી જ આસ્વાદ કે વિશેષ સ્વાદ કરવા યોગ્ય, પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરનારી ઈત્યાદિ - X -

ભગવન્ ! આવા રસવાળી પન્નલેશ્યા છે ? ના, એ અર્થ સમર્થ નથી. ઈત્યાદિ બધું પૂર્વવત્.

ભગવન્ ! શુક્લલેશ્યા આસ્વાદ વડે કેવી છે ? ઈત્યાદિ. ગોળ, ખાંડ, સાકર પ્રસિદ્ધ છે, મત્સ્યંડ-ખાંડની બનેલી સાકર, પરપટ મોદકાદિ સંપ્રદાયથી જાણી લેવા. બાકી સુગમ છે.

એ પ્રમાણે લેશ્યા દ્રવ્યનો રસ કહ્યો.

o પદ-૧૭, ઉદ્દેશો-૪, અધિકાર-૪ થી e o

o હવે ગંધ આદિ અધિકાર કહે છે -

● સૂત્ર-૪૬૬ :-

ભગવન્ ! કેટલી લેશ્યા દુરભિગંધવાળી છે ? ગૌતમ ! ત્રણ લેશ્યા - કૃષ્ણ, નીલ અને કાપોતલેશ્યા. ભગવન્ ! કેટલી લેશ્યા સુરભિગંધવાળી છે ? ગૌતમ ! ત્રણ લેશ્યા - તેજો, પન્ન અને શુક્લ લેશ્યા. એ પ્રમાણે ત્રણ અવિશુદ્ધ લેશ્યાઓ છે અને ત્રણ વિશુદ્ધ લેશ્યાઓ છે. ત્રણ અપ્રશસ્તલેશ્યા છે અને ત્રણ પ્રશસ્તલેશ્યા છે. ત્રણ સંક્રિષ્ટ લેશ્યા છે અને ત્રણ અસંક્રિષ્ટ લેશ્યાઓ છે. ત્રણ શીત-રૂક્ષ લેશ્યા છે, અને ત્રણ સ્નિગ્ધ-ઉષ્ણ લેશ્યા છે. ત્રણ દુર્ગતિગામી, ત્રણ સુગતિગામી છે.

● વિવેચન-૪૬૬ :-

દુરભિગંધી લેશ્યાઓ કેટલી છે ? કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત. કેમકે મૃતગાય આદિના કલેવરથી અનંતગુણ દુરભિગંધ યુક્ત છે. તેજો, પન્ન, શુક્લ ત્રણ સુરભિગંધવાળી છે, કેમકે પીસવામાં આવતા સુગંધી દ્રવ્યો અને સુગંધી કુસુમાદિથી પણ અનંતગુણ સુરભિગંધ યુક્ત છે. તે સંબંધે ઉત્તરાધ્યયન - લેશ્યા અધ્યયનમાં કહ્યું છે - જેમ મૃત ગાય, હાથી કે સાપની ગંધ હોય, એથી અનંતગુણ દુર્ગન્ધ અપ્રશસ્ત લેશ્યાની જાણવી. સુગંધી પુષ્પાદિથી અનંતગુણ ગંધ ત્રણે પ્રશસ્ત લેશ્યાની જાણવી. એમ ગંધ પરિણામ કહ્યા.

o શુદ્ધાશુદ્ધ :- આદિની ત્રણ લેશ્યાઓ અશુદ્ધ છે. કેમકે અપ્રશસ્ત વર્ણ-ગંધ-રસયુક્ત છે, પછીની ત્રણ લેશ્યા વિશુદ્ધ છે, કેમકે પ્રશસ્ત વર્ણાદિયુક્ત છે. તેથી સૂત્ર આવું હોય - કેટલા ભેદે અવિશુદ્ધ લેશ્યાઓ છે ? ગૌતમ ! ત્રણ - કૃષ્ણાદિ. કેટલી વિશુદ્ધ લેશ્યાઓ છે ? ગૌતમ ! ત્રણ-તેજોલેશ્યાદિ.

o પ્રશસ્ત-અપ્રશસ્ત :- આદિની ત્રણ લેશ્યાઓ અપ્રશસ્ત છે, કેમકે લેશ્યા યોગ્ય દ્રવ્યો અપ્રશસ્ત હોવાથી અપ્રશસ્ત અધ્યવસાયનું કારણ છે, પછીની ત્રણ

લેશ્યા પ્રશસ્ત છે, કેમકે પ્રશસ્ત દ્રવ્ય હોવાથી પ્રશસ્ત અધ્યવસાયનું કારણ છે. સૂત્રપાઠ-ભગવન્ ! કેટલી લેશ્યાઓ અપ્રશસ્ત છે આદિ.

૦ સંકિલ્પ-અસંકિલ્પ :- પહેલી ત્રણ લેશ્યાઓ સંકિલ્પ છે, કેમકે સંકિલ્પ એવા આર્તધ્યાન અને ચૈદ્ર ધ્યાનના અધ્યવસાયનો હેતુ છે, પછીની ત્રણ લેશ્યાઓ અસંકિલ્પ છે, કેમકે સંકલેશરહિત ધર્મધ્યાન, શુક્લધ્યાનના અધ્યવસાયનું કારણ છે. સૂત્રપાઠ - ભગવન્ ! કેટલી લેશ્યા સંકિલ્પ છે ? ઇત્યાદિ પૂર્વવત્ જાણવું.

૦ હવે શીત-ઉષ્ણ સ્પર્શનું પ્રતિપાદન કરે છે - આદિની ત્રણ લેશ્યાઓ શીત અને રૂક્ષ સ્પર્શવાળી છે, પછીની ત્રણ લેશ્યાઓ સ્નિગ્ધ અને ઉષ્ણ સ્પર્શવાળી છે. અહીં લેશ્યા દ્રવ્યોને બીજા પણ કર્કસાદિ સ્પર્શો છે, કેમકે લેશ્યાધ્યયને કહ્યું છે - જેમ કરવતનો, ગાયત્રી જીભનો, સાગના પાંદડાનો સ્પર્શ હોય, તેથી અનંતગુણ કર્કશ સ્પર્શ અપ્રશસ્ત લેશ્યા દ્રવ્યોને છે. જેમ બરુ, માખણ, શિરીષના પુષ્પનો સ્પર્શ છે, તેથી અનંતગુણ મૃદુ સ્પર્શ ત્રણે પ્રશસ્ત લેશ્યાઓનો છે. તો પણ પ્રથમની ત્રણ લેશ્યાઓનો શીત-રૂક્ષ સ્પર્શ ચિત્તની અસ્વસ્થતા ઉત્પન્ન કરવામાં અને પછીની ત્રણ લેશ્યાઓનો સ્નિગ્ધ-ઉષ્ણ સ્પર્શ પરમ સંતોષ ઉત્પન્ન કરવામાં અત્યંત સાધક છે, તેથી બંને જુદા જુદા સાક્ષાત્ કહ્યા છે. સૂત્રપાઠ પૂર્વવત્. કેટલી લેશ્યાઓ શીતરૂક્ષ છે ? ઇત્યાદિ.

૦ ગતિદ્વાર - આદિની ત્રણ લેશ્યા દુર્ગતિમાં લઈ જવાના સ્વભાવવાળી છે, કેમકે સંકિલ્પ અધ્યવસાયોનો હેતુ છે, પછીની ત્રણ લેશ્યા સુગતિમાં લઈ જનારી છે, કેમકે તે પ્રશસ્ત અધ્યવસાયનો હેતુ છે. સૂત્રપાઠ પૂર્વવત્.

૦ ૫૬-૧૭, ઉદ્દેશો-૪-અધિકાર-૧૦ થી ૧૩ ૦

હવે પરિણામ આદિ દ્વારો કહે છે -

● સૂત્ર-૪૬૭ :-

ભગવન્ ! કૃષ્ણલેશ્યા કેટલા પરિણામે પરિણમે છે ? ગૌતમ ! ત્રણ, નવ, સત્તાવીશ, એકચાશી, ૨૪૩ પ્રકારે બહુ, બહુવિધ પરિણામ વડે પરિણમે છે. એ પ્રમાણે શુક્લલેશ્યા સુધી જાણવું.

ભગવન્ ! કૃષ્ણલેશ્યા, કેટલા પ્રદેશવાળી છે ? ગૌતમ ! અનંત પ્રદેશવાળી છે. એમ શુક્લ સુધી જાણવું.

ભગવન્ ! કૃષ્ણલેશ્યા કેટલા પ્રદેશાવગાટ છે ? ગૌતમ ! અસંખ્યાતા પ્રદેશાવગાટ છે. એમ શુક્લલેશ્યા સુધી જાણવું.

ભગવન્ ! કૃષ્ણલેશ્યાની કેટલી વર્ગણાઓ છે ? ગૌતમ ! અનંત વર્ગણા છે. એમ શુક્લલેશ્યા સુધી જાણવું.

● વિવેચન-૪૬૭ :-

- X - X - કૃષ્ણલેશ્યા કેટલા પ્રકારના પરિણામથી પરિણમે છે ? ગૌતમ ! ત્રણ

પ્રકારના ઇત્યાદિ. અહીં લેશ્યાના જઘન્ય, મધ્યમ, ઉત્કૃષ્ટ ભેદથી ત્રણ પ્રકારનો પરિણામ છે. જ્યારે જઘન્યાદિ પરિણામની સ્વસ્થાનના તારતમ્યના વિચારમાં પ્રત્યેકને જઘન્યાદિ ત્રણ વડે ગુણતાં નવ પ્રકારનો પરિણામ થાય, એમ ફરી ફરી ત્રણ વડે ગુણતાં ૨૭,૮૧,૨૪૩ પ્રકાર, એમ બહુ, બહુવિધ પરિણામનો વિચાર કરવો. તેથી ત્રણ પ્રકારના પરિણામ વડે પરિણમે છે, નવ પ્રકારના પરિણામ વડે પરિણમે છે. એમ પદોની યોજના કરવી, એ પ્રમાણે શુક્લલેશ્યા સુધી જાણવું.

પ્રદેશદ્વાર - કૃષ્ણલેશ્યા કેટલા પ્રદેશવાળી છે ? ઇત્યાદિ સુગમ છે. પણ 'અનંતપ્રદેશવાળી છે' કેમકે કૃષ્ણલેશ્યાને યોગ્ય દ્રવ્યના પ્રદેશો અનંતાનંત સંખ્યાવાળા છે, કેમકે અનંતપ્રદેશ સિવાયનો કોઈપણ સ્કંધ જીવને ગ્રહણ યોગ્ય નથી, એમ નીલાદિ લેશ્યા કહેવી. એમ શુક્લલેશ્યા સુધી કહેવું.

અવગાહનાદ્વાર - અહીં - X - અવગાહનાદ્વારમાં પ્રદેશો એટલે ક્ષેત્રના પ્રદેશો ગ્રહણ કરવા. કેમકે તેમાં જ અવગાહનાની પ્રસિદ્ધિ છે. તે ક્ષેત્રપ્રદેશો અનંતવર્ગણાના આધારભૂત અસંખ્યાતા જાણવા. કેમકે સંપૂર્ણ લોકના પણ અસંખ્યાતા પ્રદેશો છે.

વર્ગણાદ્વાર - - X - અહીં વર્ગણા ઔદારિકાદિ શરીર યોગ્ય પરમાણુની વર્ગણાની માફક કૃષ્ણલેશ્યાને યોગ્ય દ્રવ્યના પરમાણુઓની વર્ગણા ગ્રહણ કરવી. તે વર્ણાદિ ભેદથી સમાન જાતિવાળાની જ હોવાથી અનંત વર્ગણા જાણવી. શેષ પૂર્વવત્.

૦ ૫૬-૧૭, ઉદ્દેશો-૪-અધિકાર-૧૪,૧૫ ૦

૦ હવે સ્થાનાદિ દ્વાર કહે છે -

● સૂત્ર-૪૬૮ :-

ભગવન્ ! કૃષ્ણલેશ્યાનાં કેટલાં સ્થાનો છે ? ગૌતમ ! અસંખ્યાતા સ્થાનો છે. એ પ્રમાણે શુક્લલેશ્યા સુધી જાણવું.

ભગવન્ ! જઘન્ય એવા કૃષ્ણલેશ્યા યાવત્ શુક્લલેશ્યાના સ્થાનોમાં દ્રવ્યાર્થરૂપે, પ્રદેશાર્થરૂપે, દ્રવ્યાર્થ-પ્રદેશાર્થરૂપે કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ? ગૌતમ ! સૌથી થોડાં જઘન્ય કાપોતલેશ્યા સ્થાનો દ્રવ્યાર્થરૂપે છે. જઘન્ય નીલ સ્થાનો દ્રવ્યાર્થ અસંખ્યાતાગણાં છે. જઘન્ય કૃષ્ણ સ્થાનો દ્રવ્યાર્થ અસં છે. જઘન્ય તેજો સ્થાનો દ્રવ્યાર્થ અસં છે. જઘન્ય પદ્મ સ્થાનો દ્રવ્યાર્થ અસં છે, જઘન્ય શુક્લ દ્રવ્યાર્થ અસંખ્યાતાગણાં છે.

પ્રદેશાર્થરૂપે-સૌથી થોડાં જઘન્ય કાપોતલેશ્યા સ્થાનો પ્રદેશાર્થરૂપે, જઘન્ય નીલ સ્થાનો પ્રદેશાર્થ અસં છે, જઘન્ય કૃષ્ણ સ્થાનો પ્રદેશાર્થ અસં છે. જઘન્ય તેજો સ્થાનો પ્રદેશાર્થ અસં, જઘન્ય પદ્મ સ્થાનો પ્રદેશાર્થ અસં છે, જઘન્ય શુક્લ લેશ્યાના સ્થાનો પ્રદેશાર્થરૂપે અસંખ્યાતાગણાં છે.

દ્રવ્યાર્થ-પ્રદેશાર્થરૂપે - સૌથી થોડાં જઘન્ય કાપોત લેશ્યાના સ્થાનો દ્રવ્યાર્થરૂપે છે. તેનાથી જઘન્ય નીલ કૃષ્ણ તેજો પદ્મ શુક્લ સ્થાનો ઉત્તરોત્તર

અસંખ્યાતગણાં છે. દ્રવ્યાર્થરૂપ શુક્લલેશ્યાના સ્થાનોથી જઘન્ય કાપોત્ક સ્થાનો પ્રદેશાર્થરૂપે અસંખ્યાતગણાં છે. તેનાથી જઘન્ય નીલ યાવત્ શુક્લલેશ્યાના સ્થાનો પ્રદેશાર્થરૂપે અસંખ્યાતગણાં ઉત્તરોત્તર કહેવા.

ભગવન્ ! ઉત્કૃષ્ટ કૃષ્ણલેશ્યાના યાવત્ શુક્લ સ્થાનોમાં દ્રવ્યાર્થરૂપે, પ્રદેશાર્થરૂપે, દ્રવ્યાર્થ-પ્રદેશાર્થરૂપે કોણ કોનાથી અલ્પ છે ? ગૌતમ ! સૌથી થોડાં ઉત્કૃષ્ટ કાપોતલેશ્યા સ્થાનો દ્રવ્યાર્થરૂપે છે - X - એ પ્રમાણે જેમ જઘન્ય સ્થાનો કહ્યાં, તેમ ઉત્કૃષ્ટ સ્થાનો કહેવાં. માત્ર 'ઉત્કૃષ્ટ' પાઠ કહેવો.

ભગવન્ ! જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ કૃષ્ણલેશ્યાના યાવત્ શુક્લ સ્થાનોમાં દ્રવ્યાર્થ, પ્રદેશાર્થ, દ્રવ્યાર્થ-પ્રદેશાર્થપણે કોણ કોનાથી અલ્પાદિ છે ? ગૌતમ ! સૌથી થોડાં જઘન્ય કાપોતલેશ્યાના સ્થાનો દ્રવ્યાર્થરૂપે છે - X - એમ નીલ યાવત્ શુક્લલેશ્યાના સ્થાનો ઉત્તરોત્તર અસંખ્યાતગણાં જાણવાં.

દ્રવ્યાર્થરૂપે જઘન્ય શુક્લલેશ્યાના સ્થાનોથી ઉત્કૃષ્ટ કાપોતલેશ્યાના સ્થાનો દ્રવ્યાર્થપણે અસંખ્યાતગણાં છે, એ પ્રમાણે - X - નીલ, કૃષ્ણ, તેજો, પદ્મ, શુક્લલેશ્યાના સ્થાનો દ્રવ્યાર્થપણે ઉત્તરોત્તર અસંખ્યાતગણાં છે.

પ્રદેશાર્થપણે - સૌથી થોડાં જઘન્ય કાપોતલેશ્યાના સ્થાનો પ્રદેશાર્થરૂપે છે. - X - એ પ્રમાણે દ્રવ્યાર્થ માફક પ્રદેશાર્થ પણ કહેવા. વિશેષ એ કે - 'પ્રદેશાર્થરૂપે' પાઠ વિશેષ કહેવો.

દ્રવ્યાર્થ-પ્રદેશાર્થરૂપે - સૌથી જઘન્ય કાપોતલેશ્યા સ્થાનો દ્રવ્યાર્થ રૂપે છે. એ પ્રમાણે જઘન્ય નીલ, કૃષ્ણ, તેજો, પદ્મ, શુક્લલેશ્યાના સ્થાનો ઉત્તરોત્તર અસંખ્યાતગણાં કહેવા.

દ્રવ્યાર્થ રૂપે જઘન્ય શુક્લલેશ્યા સ્થાનોથી ઉત્કૃષ્ટ કાપોતલેશ્યા સ્થાનો દ્રવ્યાર્થ રૂપે અસંખ્યાતગણાં છે. તેનાથી નીલ-કૃષ્ણ-તેજો-પદ્મ-શુક્લલેશ્યા સ્થાનો દ્રવ્ય અસં છે.

દ્રવ્યાર્થ પણે ઉત્કૃષ્ટ શુક્લલેશ્યા સ્થાનોથી જઘન્ય કાપોતલેશ્યા સ્થાનો પ્રદેશાર્થ રૂપે અનંતગણાં છે. તેનાથી જઘન્ય નીલ, કૃષ્ણ, તેજો, પદ્મ, શુક્લલેશ્યા સ્થાનો પ્રદેશાર્થ રૂપે અનુક્રમે અસંખ્યાતગણાં છે. - - - પ્રદેશાર્થ રૂપે જઘન્ય શુક્લલેશ્યા સ્થાનો કરતાં ઉત્કૃષ્ટ કાપોતલેશ્યા સ્થાનો પ્રદેશાર્થરૂપે અસંખ્યાતગણાં છે, તેનાથી ઉત્કૃષ્ટ નીલ, કૃષ્ણ, તેજો, પદ્મ, શુક્લલેશ્યા સ્થાનો પ્રદેશાર્થ રૂપે ઉત્તરોત્તર અસંખ્યાતગણાં છે.

● વિવેચન-૪૬૮ :-

કૃષ્ણલેશ્યાના કેટલાં સ્થાનો - પ્રકર્ષ, અપકર્ષ વડે કરાયેલ સ્વરૂપ ભેદો કહ્યા છે ? - X - અહીં જ્યારે ભાવરૂપે કૃષ્ણાદિ લેશ્યા વિચારીએ ત્યારે એકેક લેશ્યાના પ્રકર્ષ-અપકર્ષરૂપે ભેદરૂપ સ્થાનો કાળથી અસંખ્ય, ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી સમય પ્રમાણ છે. ક્ષેત્રથી અસંખ્યાત લોકાકાશ પ્રમાણ છે. - X - પરંતુ અશુભલેશ્યાના સંકલેશરૂપ

અને શુભલેશ્યાના વિશુદ્ધ રૂપ સ્થાનો છે. એ ભાવલેશ્યાના સ્થાનોના કારણભૂત કૃષ્ણાદિ દ્રવ્યો છે, તેને પણ સ્થાનો જ કહેવાય છે, તે જ સ્થાનો અહીં ગ્રહણ કરવા, કેમકે આ ઉદ્દેશમાં કૃષ્ણાદિ દ્રવ્યોને જ વિચાર પ્રસ્તુત છે તે સ્થાનો પ્રત્યેક લેશ્યાના અસંખ્યાતા છે, કેમકે તથાવિધ એક પરિણામના કારણભૂત અનંતદ્રવ્યો પણ એક અધ્યવસાયના હેતુભૂત હોવાથી એકરૂપ છે. તે સ્થાનો પ્રત્યેકલેશ્યાના બે પ્રકારે - જઘન્ય, ઉત્કૃષ્ટ અને - X - જે મધ્યમ સ્થાનો છે, તે જઘન્ય નજીક હોય તો જઘન્યમાં સમાવેશ થાય, ઉત્કૃષ્ટ નજીક હોય તો ઉત્કૃષ્ટમાં સમાવેશ થાય છે. તે જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થાનો સ્વસ્થાનથી પરિણામરૂપ ગુણભેદે અસંખ્યાતા છે.

અહીં સ્ફટિક મણિનું દેખાંત છે. તેમાં રક્તતાના આધારે બતાવે છે કે જઘન્ય રક્તતાના અસંખ્યાતા સ્થાનો છે અને તે બધાં વ્યવહારથી થોડાં ગુણવાળા હોવાથી જઘન્ય સ્થાનો કહેવાય છે. એ પ્રમાણે આત્માને પણ જઘન્ય એકગુણાધિક, દ્વિગુણાધિકાદિ લેશ્યાદ્રવ્યના સાંનિધ્યથી અસંખ્યાતા લેશ્યા પરિણામો થાય છે, અને તે બધાં વ્યવહારથી અલ્પગુણવાળા હોવાથી જઘન્ય કહેવાય છે. તેના કારણભૂત લેશ્યા દ્રવ્ય સ્થાનો પણ જઘન્ય કહેવાય છે. એ રીતે ઉત્કૃષ્ટ સ્થાનો પણ અસંખ્યાતા જાણવા.

હવે અલ્પબહુત્વ કહે છે - અહીં ત્રણ અલ્પબહુત્વ છે. જઘન્ય સ્થાન વિષયક, ઉત્કૃષ્ટ સ્થાન વિષયક, ઉભય સ્થાન વિષયક. એકેકના પણ ત્રણ ત્રણ પ્રકાર છે - દ્રવ્યાર્થ, પ્રદેશાર્થ, દ્રવ્યાર્થ-પ્રદેશાર્થ. તેમાં જઘન્ય સ્થાન સંદર્ભ દ્રવ્યાર્થ અને પ્રદેશાર્થરૂપે કાપોત, નીલ, કૃષ્ણ, તેજો, પદ્મ અને શુક્લ પ્રત્યેક લેશ્યાના સ્થાનો અનુક્રમે અસં કહેવા. દ્રવ્યાર્થ-પ્રદેશાર્થરૂપે - પહેલા દ્રવ્યાર્થરૂપે કાપોત, નીલ, તેજો, પદ્મ, શુક્લલેશ્યાના ઉત્તરોત્તર અસંખ્યાતગણાં સ્થાનો છે, ત્યારબાદ શુક્લલેશ્યાના સ્થાન પછી પ્રદેશાર્થરૂપે કાપોતલેશ્યાના સ્થાનો અનંતગણાં છે, ત્યારપછી નીલ, કૃષ્ણ, તેજો, પદ્મ અને શુક્લલેશ્યાના સ્થાનો અનુક્રમે પ્રદેશાર્થરૂપે ઉત્તરોત્તર અસંખ્યાતગણાં છે.

એ પ્રમાણે ઉત્કૃષ્ટ સ્થાનો દ્રવ્યાર્થ, પ્રદેશાર્થ અને ઉભયાર્થપણે વિચારવા. તેથી કહ્યું કે જઘન્યસ્થાનો કહ્યાં તેમ ઉત્કૃષ્ટ સ્થાનો પણ કહેવાં. પણ જઘન્યે બદલે 'ઉત્કૃષ્ટ' કહેવું.

જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થાનના સમુદાય વિષયક અલ્પબહુત્વમાં પહેલાંથી દ્રવ્યાર્થપણે કાપોત, નીલ, કૃષ્ણ, તેજો, પદ્મ, શુક્લ લેશ્યાના જઘન્ય સ્થાનો અનુક્રમે ઉત્તરોત્તર અસંખ્યાતગણાં, પછી જઘન્ય શુક્લ લેશ્યાના સ્થાનોથી ઉત્કૃષ્ટ કાપોત આદિ દ્રવ્યાર્થપણે ઉત્તરોત્તર અસંખ્યાતગણાં, એમ પ્રદેશાર્થપણે પણ જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થાનનું અલ્પબહુત્વ વિચારવું. - X - દ્રવ્યાર્થ-પ્રદેશાર્થપણે પહેલાં દ્રવ્યાર્થ રૂપે કાપોત-નીલ-કૃષ્ણ-તેજો-પદ્મ-શુક્લલેશ્યાના જઘન્ય સ્થાનો અનુક્રમે ઉત્તરોત્તર અસંખ્યાતગણાં, પછી જઘન્ય શુક્લલેશ્યાથી ઉક્ત ક્રમે ઉત્કૃષ્ટ સ્થાનો દ્રવ્યાર્થ રૂપે

ઉત્તરોત્તર અસંખ્યાતગણાં ઇત્યાદિ સૂત્રાર્થ મુજબ - X - X - સમજી લેવું.

❁ પદ-૧૭, ઉદ્દેશો-૫ ❁

૦ યોથો ઉદ્દેશો કહ્યો. હવે પાંચમાંનો આરંભ કરે છે -

● સૂત્ર-૪૬૯ :-

ભગવન્ લેશ્યાઓ કેટલી છે ? ગૌતમ ! છ લેશ્યાઓ છે - કૃષ્ણ યાવત્ શુક્લ. ભગવન્ ! નિશ્ચે કૃષ્ણલેશ્યા, નીલલેશ્યા પામીને તેના સ્વરૂપે - તેના વર્ણ-ગંધ-રસ-સ્પર્શપણે વારંવાર પરિણમે ? ગૌતમ ! અહીંથી આરંભી જેમ યોથો ઉદ્દેશો કહ્યો, તેમ વૈદુર્યમણિના દેષ્ટાંત સુધી કહેવું.

ભગવન્ ! નિશ્ચે કૃષ્ણલેશ્યા, નીલલેશ્યાને પામીને તેના સ્વરૂપપણે યાવત્ સ્પર્શપણે વારંવાર પરિણમતી નથી. હા, ગૌતમ ! નિશ્ચે કૃષ્ણલેશ્યા, નીલલેશ્યાને પામીને, તેના વર્ણ-ગંધ-રસ અને સ્પર્શપણે વારંવાર પરિણમતી નથી. ભગવન્ ? એમ કેમ કહો છો ? ગૌતમ ! તે તેના આકારમાત્ર વડે છે, તેના પ્રતિબિંબ માત્ર વડે તે નીલલેશ્યા છે, પણ તે કૃષ્ણલેશ્યા, નીલલેશ્યા રૂપે નથી, કૃષ્ણલેશ્યા ત્યાં સ્વ રૂપમાં રહેલી નીલલેશ્યાને પ્રાપ્ત થાય છે. માટે ગૌતમ ! એમ કહું છું કે કૃષ્ણલેશ્યા નીલલેશ્યાને પામીને તદ્દરૂપપણે યાવત્ વારંવાર પરિણમતી નથી.

ભગવન્ ! નિશ્ચે નીલલેશ્યા, કાપોતલેશ્યાને પામીને તદ્દરૂપપણે યાવત્ વારંવાર પરિણમતી નથી ? ગૌતમ ! નિશ્ચે તે પરિણમતી નથી. ભગવન્ ! એમ કેમ કહો છો ? ગૌતમ ! નીલલેશ્યા તે કાપોતલેશ્યાના આકારમાત્ર વડે હોય અથવા પ્રતિબિંબભાવ માત્ર વડે હોય છે. તે નીલલેશ્યા છે, પણ કાપોતલેશ્યા નથી. તે સ્વ-રૂપમાં રહેલી નીલલેશ્યા પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી કહું છું કે નીલલેશ્યા કાપોત પામીને તદ્દરૂપપણે યાવત્ વારંવાર પરિણમતી નથી.

એ પ્રમાણે કાપોતલેશ્યા, તેજોલેશ્યાને પામીને, તેજો પદ્મલેશ્યાને પામીને, પદ્મ શુક્લલેશ્યાને પામીને - X - પરિણમે નહીં.

ભગવન્ ! નિશ્ચે શુક્લલેશ્યા, પદ્મલેશ્યાને પામીને તદ્દરૂપે યાવત્ વારંવાર પરિણમતી નથી ? હા, ગૌતમ ! ન પરિણમે. ભગવન્ ! એમ કેમ કહો છો ? હા, ગૌતમ ! ન પરિણમે. ભગવન્ ! એમ કેમ કહો છો ? ગૌતમ ! હું એમ કહું છું - 'યાવત્ પરિણમતી નથી.'

● વિવેચન-૪૬૯ :-

લેશ્યા કેટલી છે ? ઇત્યાદિ યોથા ઉદ્દેશાની માફક વૈદુર્યમણિના દેષ્ટાંત સુધી કહેવું. તેની વ્યાખ્યા પૂર્વવત્ કરવી. પૂર્વોક્ત આ સૂત્રનું પુનઃ કથન આગળના સૂત્રના સંબંધાર્થે છે.

ભગવન્ ! નિશ્ચે કૃષ્ણલેશ્યા, નીલલેશ્યા પામીને વારંવાર તે રૂપે પરિણમતી નથી ? ઇત્યાદિ. અહીં હમણાં તિર્યચ અને મનુષ્ય સંબંધી સૂત્ર કહું, આ સૂત્ર દેવ

અને નૈરયિક સંબંધે જાણવું. કેમકે દેવ અને નારકો પૂર્વભવના છેલ્લા અંતર્ મુહૂર્તથી આરંભી પરભવના પ્રથમ અંતર્મુહૂર્ત સુધી અવસ્થિત લેશ્યાવાળા હોય છે. તેથી તેઓને કૃષ્ણાદિ લેશ્યા દ્રવ્યોનો પરસ્પર સંબંધ હોવા છતાં પણ પરિણામક ભાવ ઘટી ન શકે. તેથી યથાર્થ પરિજ્ઞાન થવા માટે પ્રશ્ન કરે છે -

સે શબ્દ પ્રશ્નાર્થમાં છે, નૂન - નિશ્ચિત્ કૃષ્ણલેશ્યા દ્રવ્યો, નીલલેશ્યા દ્રવ્યોને પ્રાપ્ત કરીને, અહીં પ્રાપ્તિનો અર્થ માત્ર 'સમીપ' છે. પણ પરિણામકભાવ વડે પરસ્પર સંબંધરૂપ નથી. તદ્દરૂપ - નીલલેશ્યાના સ્વભાવપણે - તદ્દર્ણાદિ અર્થાત્ નીલલેશ્યાના વર્ણાદિ રૂપે - X - પરિણમતી નથી ? ગૌતમ ! અવશ્ય, કૃષ્ણલેશ્યા નીલલેશ્યારૂપે ન પરિણમે.

(પ્રશ્ન) જો કૃષ્ણલેશ્યા અન્યલેશ્યાપણે ન પરિણમે તો સાતમી નરકપૃથ્વીમાં સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ શી રીતે થાય ? કેમકે સમ્યક્ત્વ તેજોલેશ્યાદિ શુભલેશ્યાનો પરિણામ હોય ત્યારે થાય છે. સાતમી નરકમાં કૃષ્ણલેશ્યા છે. તેથી "ભાવની પરાવૃત્તિ થવાથી દેવ અને નારકને છ એ લેશ્યા હોય" આ વાક્ય શી રીતે ઘટે ? અને લેશ્યાદ્રવ્યના સંબંધથી તદ્દરૂપ પરિણામ અસંભવ હોવાથી ભાવની પરાવૃત્તિ નહીં થઈ શકે.

(ઉત્તર) - X - આકારમાત્ર વડે હોય. અહીં માત્ર શબ્દ આકારભાવ સિવાયના બીજા પરિણામનો નિષેધ કરવા માટે છે. તે કૃષ્ણલેશ્યા, નીલલેશ્યા રૂપે છાયા માત્ર વડે હોય છે અથવા પ્રતિભાગ માત્ર વડે નીલલેશ્યારૂપે હોય છે. જેમ દર્પણાદિમાં પડેલ પ્રતિબિંબ, પ્રતિબિંબ યોગ્ય વસ્તુના આકારરૂપે થાય છે. અહીં પણ માત્ર શબ્દ પ્રતિબિંબ સિવાયના બીજા પરિણામનો નિષેધ કરવા માટે છે. તેમ કૃષ્ણલેશ્યા પ્રતિબિંબભાવ વડે નીલલેશ્યારૂપે થાય છે. પણ વાસ્તવિકમાં તો તે કૃષ્ણલેશ્યા જ છે, નીલલેશ્યા નથી. કેમકે તે પોતાના સ્વરૂપનો ત્યાગ કરતી નથી આદર્શ આદિ જપાકુસુમ આદિ સંનિધાનથી તેના પ્રતિબિંબ માત્રને ધારણ કરતાં આદર્શાદિ નથી એમ નહીં, પણ આદર્શાદિ જ છે. એ પ્રમાણે લેશ્યા સંબંધે વિચાર કરવો. તે કૃષ્ણલેશ્યા પોતાના સ્વરૂપમાં રહીને તેના આકારભાવ માત્રને ધારણ કરવાથી કે તેના પ્રતિબિંબ માત્રને ધારણ કરવાથી ઉત્સર્પણ કરે છે - અન્ય લેશ્યાને પ્રાપ્ત થાય છે. કૃષ્ણલેશ્યાથી ધારણ કરતી કંઈક વિશુદ્ધ થાય છે. - X - ઉપસંહાર વાક્ય સુગમ છે.

એ પ્રમાણે પછી-પછીના લેશ્યા સૂત્રો વિચારવા.

હવે પદ્મલેશ્યાને આશ્રયી શુક્લલેશ્યા સંબંધે સૂત્ર કહે છે - શુક્લલેશ્યા પદ્મલેશ્યાને પામીને ઇત્યાદિ. પૂર્વવત્ ભાવના ભાવવી વિશેષ એ - શુક્લલેશ્યાની અપેક્ષાથી પદ્મલેશ્યા હીન પરિણામવાળી છે. તેથી પદ્મલેશ્યાના આકારભાવ, પ્રતિબિંબ માત્રને ધારણ કરતી કંઈક અવિશુદ્ધ થાય છે. એ પ્રમાણે તેજો, કાપોત, નીલ, કૃષ્ણ લેશ્યા વિષયક સૂત્રો વિચારવા. - X - X - આ સૂત્રો પુસ્તકોમાં સાક્ષાત્ દેખાતા નથી. પણ કેવળ અર્થથી જાણવાં. કેમકે તે પ્રમાણે મૂળ ટીકાકારે વ્યાખ્યાન કરેલ છે.

એ પ્રમાણે જો કે દેવ-નારકોને અવસ્થિત લેશ્યા દ્રવ્ય છે, તો પણ તે તે ગ્રહણ કરાતા બીજી લેશ્યા દ્રવ્યના સંબંધે તે પણ તેના આકારભાવ માત્રને ધારણ કરે છે, માટે ભાવની પરાવૃત્તિથી છ એ લેશ્યા ઘટે છે. તેથી સાતમી નરકમાં પણ સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેમાં દોષ નથી.

❁ પદ-૧૭, ઉદ્દેશો-૬ ❁

૦ પાંચમો ઉદ્દેશો કહ્યો, હવે છટ્ટો કહે છે -

● સૂત્ર-૪૭ :-

ભગવન્ ! લેશ્યા કેટલી છે ? ગૌતમ ! છ લેશ્યા છે - કૃષ્ણ યાવત્ શુક્લ ભગવન્ ! મનુષ્યોને કેટલી લેશ્યા છે ? ગૌતમ ! છ લેશ્યા છે - કૃષ્ણ યાવત્ શુક્લ ભગવન્ ! માનુષી સ્ત્રીને કેટલી લેશ્યા છે ? છ લેશ્યા છે - કૃષ્ણ યાવત્ શુક્લ એ પ્રમાણે કર્મભૂમિની મનુષ્ય સ્ત્રીને પણ જાણવું.

ભરત-ઐરવતના મનુષ્યોને કેટલી લેશ્યા છે ? છ-કૃષ્ણ યાવત્ શુક્લ. એ પ્રમાણે મનુષ્ય સ્ત્રી પણ કહેવી. પૂર્વ-પશ્ચિમ મહાવિદેહની કર્મભૂમિના મનુષ્યોને કેટલી લેશ્યા છે ? છ લેશ્યા. એ પ્રમાણે મનુષ્ય સ્ત્રીને પણ કહેવું.

અકર્મભૂમિના મનુષ્ય વિશે પૃથ્લા-ચાર લેશ્યા હોય છે, કૃષ્ણ યાવત્ તેજો. એ પ્રમાણે અકર્મભૂમિની મનુષ્ય સ્ત્રી પણ કહેવી. એમ અંતર્દીપના મનુષ્ય અને મનુષ્યસ્ત્રી પણ કહેવા. હૈમવત - હૈરણ્યવત અકર્મભૂમિના મનુષ્યો તથા મનુષ્ય સ્ત્રીને કેટલી લેશ્યા હોય ? ચાર લેશ્યા - કૃષ્ણ યાવત્ તેજો. હરિવર્ષ અને રમ્યક્ અકર્મભૂમિના મનુષ્યો અને માનુષી સંબંધે પૃથ્લા-ચાર લેશ્યા હોય - કૃષ્ણ યાવત્ તેજો દેવકુરુ-ઉત્તરકુરુના અકર્મભૂમિના મનુષ્યોને અને માનુષીઓને એમ જ જાણવા. એ પ્રમાણે ઘાતકીર્ણંડ અને પુષ્કરવર દ્વીપાર્ધના પૂર્વાર્ધ અને પશ્ચિમાર્ધમાં પણ જાણવું.

ભગવન્ ! કૃષ્ણલેશ્યી મનુષ્ય શું કૃષ્ણલેશ્યી ગર્ભને ઉત્પન્ન કરે ? હા, ગૌતમ ! કરે. ભગવન્ ! કૃષ્ણલેશ્યી મનુષ્ય નીલલેશ્યી ગર્ભને ઉત્પન્ન કરે ? હા, કરે. યાવત્ શુક્લ લેશ્યી ગર્ભને ઉત્પન્ન કરે. નીલલેશ્યી મનુષ્ય કૃષ્ણલેશ્યી ગર્ભને ઉત્પન્ન કરે ? હા, ગૌતમ ! કરે. એ પ્રમાણે યાવત્ શુક્લ લેશ્યી ગર્ભને ઉત્પન્ન કરે. એમ કાપોતલેશ્યી સાથે છ એ આલાવા કહેવા. એમ તેજો, પદ્મ, શુક્લલેશ્યી પણ કહેવા. એમ છત્રીશ આલાવા કહેવા.

કૃષ્ણલેશ્યી સ્ત્રી, કૃષ્ણલેશ્યી ગર્ભને ઉત્પન્ન કરે ? હા, કરે. એ પ્રમાણે ઉપર મુજબ ૩૬-આલાવા કહેવા.

ભગવન્ ! કૃષ્ણલેશ્યી મનુષ્ય, કૃષ્ણલેશ્યી સ્ત્રીમાં કૃષ્ણલેશ્યાવાળા ગર્ભને ઉત્પન્ન કરે ? હા, કરે. ૩૬-આલાવા કહેવા.

ભગવન્ ! કર્મભૂમિજ કૃષ્ણલેશ્યી મનુષ્ય કૃષ્ણલેશ્યી સ્ત્રીમાં કૃષ્ણલેશ્યી

ગર્ભને ઉત્પન્ન કરે ? હા, કરે. અકર્મભૂમિજ કૃષ્ણલેશ્યી મનુષ્ય, કૃષ્ણલેશ્યી સ્ત્રીમાં કૃષ્ણલેશ્યી ગર્ભને ઉત્પન્ન કરે ? હા, કરે. પણ અહીં ચાર લેશ્યાના સોળ આલાવા કહેવા. એ પ્રમાણે અંતર્દીપના મનુષ્યો જાણવા.

● વિવેચન-૪૭૦ :-

ભગવન્ ! લેશ્યાઓ કેટલી કહી છે ? ઈત્યાદિ બધું ઉદ્દેશોની સમાપ્તિ સુધી સુગમ છે. પણ ઉત્પન્ન થતો જીવ બીજા જન્મમાં લેશ્યાદ્રવ્યો લઈને ઉત્પન્ન થાય છે, તે લેશ્યાદ્રવ્યો કોઈને કોઈકોઈ પ્રકારના હોય છે. કૃષ્ણલેશ્યી પરિણત પિતા છતાં પુત્રને વિચિત્ર લેશ્યાનો સંભવ છે. એ પ્રમાણે બાકીની લેશ્યાના પરિણામવાળાને પણ જાણવું.

મુનિ દીપરત્નસાગરે કરેલ
પદ-૧૭નો ટીકાસહિતનો અનુવાદ પૂર્ણ

❁ પદ-૧૮, “કાયસ્થિતિ” ❁
— X — X — X — X — X —

૦ એ પ્રમાણે પદ-૧૭મું કહ્યું. હવે ૧૮-મું કહે છે — તેનો સંબંધ આ છે — પદ-૧૭માં લેશ્યા પરિણામ કહ્યા. પરિણામની સામ્યતાથી કાયસ્થિતિ પરિણામ કહે છે. તેમાં અધિકારગાથા કહે છે—

● સૂત્ર-૪૭૧,૪૭૨ :-

જીવ, ગતિ, ઈન્દ્રિય, કાય, યોગ, વેદ, કયાય, લેશ્યા, સમ્યક્ત્વ, જ્ઞાન, દર્શન, સંચત, ઉપયોગ, આહાર, ભાષક, પરિત, પર્યાપ્ત, સૂક્ષ્મ, સંજ્ઞી, ભવસિદ્ધિક, અસ્તિકાય, ચરમ. એ બાવીશ પદોની કાયસ્થિતિ જાણવા યોગ્ય છે.

● વિવેચન-૪૭૧,૪૭૨ :-

પહેલા જીવપદ, અર્થાત્ પહેલા જીવપદને આશ્રીને કાયસ્થિતિ કહેવી. પછી અનુક્રમે ગતિ, ઈન્દ્રિય, કાય ઇત્યાદિ પદો - X - X - સૂત્રાર્થમાં કહેલ ક્રમાનુસાર કહેવા. આ બાવીશ પદોની કાયસ્થિતિ હોય છે તે જાણવું. જે પ્રમાણે જાણવા યોગ્ય છે, તે પ્રમાણે ઉદ્દેશાના ક્રમ પ્રમાણે નિર્દેશ કરવામાં આવશે.

કાયસ્થિતિ શબ્દનો શો અર્થ છે ? ‘કાય’ શબ્દ અહીં પર્યાયના અર્થમાં લેવો, તે પર્યાપ્ત શરીરના જેવો હોવાથી ઉપમાન વડે કાય કહેવાય છે. તે બે ભેદે - સામાન્ય અને વિશેષ. તેમાં વિશેષણ રહિત જીવત્ત્વસ્વરૂપ પર્યાય તે સામાન્યરૂપકાય અને નૈરચિકત્વ આદિરૂપ પર્યાય તે વિશેષરૂપ કાય. તે કાયની સ્થિતિ - તે રૂપે રહેવું તે કાયસ્થિતિ અર્થાત્ સામાન્યરૂપ અને વિશેષ રૂપ પર્યાય વડે વિવક્ષિત જીવનું નિરંતરપણે રહેવું, તે કાયસ્થિતિ.

તેથી પ્રથમ સામાન્યરૂપ પર્યાય વડે વિવક્ષિત જીવનું નિરંતર રહેવું, તેનો વિચાર કરે છે —

❁ પદ-૧૮, દ્વાર-૧-‘જીવ’ ❁

● સૂત્ર-૪૭૩ (ચાલુ) :-

ભગવન્ ! જીવ, જીવસ્વરૂપે કાળથી કેટલો કાળ રહે ? ગૌતમ ! સર્વકાળ હોય.

● વિવેચન-૪૭૩ (ચાલુ) :-

જીવનપર્યાય વિશિષ્ટ તે જીવ. તેથી પ્રશ્ન કરે છે કે જીવ - જીવનપર્યાય વિશિષ્ટપણે કાળથી કેટલો કાળ રહે ? ગૌતમ ! સર્વકાળ પર્યન્ત હોય. કેવી રીતે ? અહીં પ્રાણોને ધારણ કરવા એ જીવન કહેવાય. પ્રાણો બે ભેદે - દ્રવ્ય પ્રાણ અને ભાવ પ્રાણ. તેમાં પાંચ ઈન્દ્રિયો, ત્રણ બળ, ઉચ્ચવાસનિઃશ્વાસ, આયુકર્મનો અનુભવ કરવારૂપ

દ્રવ્ય પ્રાણો કહેવાય અને જ્ઞાનાદિ ભાવપ્રાણ છે. તેમાં સંસારી જીવોને આયુકર્મના અનુભવરૂપ પ્રાણનું ધારણ કરવું હંમેશાં અવસ્થિત હોય છે. કેમકે સંસારી જીવોની એવી કોઈ અવસ્થા નથી કે જેમાં આયુકર્મનો અનુભવ ન હોય. મુક્તજીવોને જ્ઞાનાદિરૂપ ભાવ પ્રાણોને ધારણ કરવું તે અવસ્થિત છે. તેઓ જ્ઞાનાદિરૂપ ભાવપ્રાણો વડે જીવે છે એમ કહેવાય છે એ રીતે બધે જીવન છે, તેથી જીવનપર્યાય સર્વકાળભાવી છે.

હવે તે જ જીવને નૈરચિકત્વાદિ પર્યાયથી વિવક્ષિત તે જ જીવનું નૈરચિકત્વાદિ પર્યાય વડે નિરંતર અવસ્થાન કહે છે —

❁ પદ-૧૮, દ્વાર-૨-‘ગતિ’ ❁

● સૂત્ર-૪૭૩ (અધુરેથી) :-

ભગવન્ ! નૈરચિક, નૈરચિકપણે કાળથી કેટલો કાળ હોય ? ગૌતમ ! જઘન્ય દશ હજાર વર્ષ, ઉત્કૃષ્ટ ૩૩-સાગરોપમ.

ભગવન્ ! તિર્યચ્યોનિક, તિર્યચ્યોનિકરૂપે કાળથી કેટલો કાળ હોય ? ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટ અનંતકાળ-કાળથી અનંત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી, ક્ષેત્રથી અનંત લોક-આવલિકાના અસંખ્યાતમાં ભાગ પ્રમાણ અસંખ્યાતા પુદ્ગલ પરાવર્ત.

ભગવન્ ! તિર્યક સ્ત્રી, તિર્યચ સ્ત્રી રૂપે કાળથી કેટલો કાળ હોય ? ગૌતમ ! જઘન્યથી અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટથી પૂર્વકોટિ પૃથક્ત્વ અધિક ત્રણ પલ્લોપમ સુધી.

એ પ્રમાણે મનુષ્ય અને મનુષ્યસ્ત્રી પણ જાણવા.

ભગવન્ ! દેવ, દેવરૂપે કાળથી કેટલો કાળ રહે ? નૈરચિકવત્ જાણવું. ભગવન્ ! દેવી, દેવીરૂપે કાળથી કેટલો કાળ રહે ? ગૌતમ ! જઘન્ય દશ હજાર વર્ષ, ઉત્કૃષ્ટ-૫૫-પલ્લોપમ.

ભગવન્ ! સિદ્ધ, સિદ્ધરૂપે કેટલો કાળ રહે ? ગૌતમ ! સાદિ-અનંતકાળ.

ભગવન્ ! અપર્યાપ્ત નૈરચિક, અપર્યાપ્ત નૈરચિકપણે કાળથી કયાં સુધી રહે ? ગૌતમ ! જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્તકાળ. એ પ્રમાણે અપર્યાપ્તા દેવી સુધી જાણવું.

ભગવન્ ! પર્યાપ્ત નૈરચિક, પર્યાપ્તનૈરચિક રૂપે કેટલો કાળ રહે ? જઘન્યથી અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન ૧૦,૦૦૦ વર્ષ, ઉત્કૃષ્ટથી અંતર્મુહૂર્તન્યૂન ૩૩-સાગરોપમ. ભગવન્ ! પર્યાપ્તા તિર્યચ્યોનિક પર્યાપ્તા તિર્યચ્ય રૂપે કયાં સુધી રહે ? ગૌતમ ! જઘન્યથી અંતર્મુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટથી અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન ત્રણ પલ્લોપમ. એ પ્રમાણે તિર્યચ સ્ત્રી

જાણવી. મનુષ્ય અને માનુષી પણ એમ જ જાણવા. પર્યાપ્તા નૈરયિક માફક પર્યાપ્તા દેવને જાણવા. ભગવન્ ! પર્યાપ્તદેવી પર્યાપ્તદેવીરૂપે કેટલો કાળ રહે ? ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન દશ હજાર વર્ષ, ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન-પપ-પલ્લોપમ.

● વિવેચન-૪૭૩ :-

નૈરયિક, નૈરયિકરૂપે કેટલો કાળ રહે ? ઈત્યાદિ સૂત્ર સુગમ છે. પણ નૈરયિકો તથાવિદ્ય સ્વભાવથી પોતાના ભવથી ચ્યવી તુરંત ફરી નૈરયિકપણે ઉત્પન્ન ન થાય. તેથી તેની ભવસ્થિતિ એ જ કાયસ્થિતિ છે. માટે ઉક્ત કાયસ્થિતિ છે.

તિર્યચ૦ જ્યારે દેવ, મનુષ્ય કે નૈરયિક તિર્યચમાં ઉત્પન્ન થાય અને ત્યાં અંતર્મુહૂર્ત રહી પુનઃ પોતાની કે બીજી ગતિમાં ઉપજે ત્યારે જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત કાયસ્થિતિ અને ઉત્કૃષ્ટ અનંતકાળ હોય છે. તે અનંતકાળની પ્રરૂપણા કાળથી અને ક્ષેત્રથી બે ભેદે છે. કાળથી અનંત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી. તેનું પ્રમાણ નંદિસૂત્રની ટીકાથી જાણવું. ક્ષેત્રથી અનંત લોક પ્રમાણ છે. અર્થાત્ અનંત લોકાકાશમાં પ્રતિસમય એકેક પ્રદેશ અપહાર કરતાં જેટલા કાળે જાલી થાય તેટલી અનંત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી સુધી તિર્યચ તિર્યચપણે રહે. એ જ કાળ પરિમાણને પુદ્ગલપરાવર્ત સંખ્યા વડે નિરૂપણ કરે છે - અસંખ્યાતા પુદ્ગલ પરાવર્ત કાળ હોય છે. પુદ્ગલ પરાવર્તનું સ્વરૂપ પંચસંગ્રહ ટીકાથી જાણવું અસંખ્યાતા પણ કેટલાં પુદ્ગલ પરાવર્તો છે ? આલોકિકાના અસંખ્યાત ભાગ પ્રમાણ. આ કાયસ્થિતિનું પરિમાણ વનસ્પતિની અપેક્ષાએ સમજવું. બાકીના તિર્યચ અપેક્ષાએ નહીં. કેમકે વનસ્પતિ સિવાયના તિર્યચોને એ કાયસ્થિતિ ન સંભવે.

તિર્યચ સ્ત્રી૦ અહીં અને પછીના સૂત્રમાં જઘન્ય અંતર્મુહૂર્તનો વિચાર પૂર્વોક્ત અંતર્મુહૂર્તની ભાવનાનુસાર સ્વયં કરવો. ઉત્કૃષ્ટ સાધિક પૂર્વકોટી પૃથક્ત્વ ત્રણ પલ્લોપમ છે. કેવી રીતે ? સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય તિર્યચ અને મનુષ્યોને ઉત્કૃષ્ટથી આઠ ભવની કાયસ્થિતિ છે. તેમાં ઉત્કૃષ્ટ કાયસ્થિતિના વિચારથી આઠે ભવો યથાસંભવ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા ગ્રહણ કરવા, અસંખ્યાતા વર્ષાયુવાળો મરીને અવશ્ય દેવલોકમાં ઉપજે, પણ તિર્યચમાં ન ઉપજે. માટે પૂર્વકોટી આયુવાળા સાત ભવો, છેલ્લો આઠમો ભવ દેવકુરુ આદિનો જામવો. એમ પૂર્વકોટી પૃથક્ત્વ અધિક ત્રણ પલ્લોપમ થાય.

મનુષ્ય અને માનુષીના સૂત્રમાં જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ પૂર્વકોટી પૃથક્ત્વ અધિક ત્રણ પલ્લોપમની કાય સ્થિતિ કહેવી. સૂત્રપાઠ-મનુષ્ય, મનુષ્યરૂપે કાળથી કેટલો કાળ હોય ? - X - X - ઈત્યાદિ. માનુષી માનુષીરૂપે કેટલો કાળ હોય ?

દેવસૂત્રમાં - નૈરયિક સંબંધે કહ્યું, તેમ કહેવું. દેવને પણ જઘન્યથી ૧૦,૦૦૦ વર્ષ, ઉત્કૃષ્ટ ૩૩-સાગરોપમ કાય સ્થિતિ કહેવી. કેમકે દેવો પોતાના ભવથી ચ્યવીને પુનઃ તુરંત જ દેવપણે ઉત્પન્ન ન થાય. તેથી ભવસ્થિતિનું પરિમાણ એ જ તેમની

કાયસ્થિતિ છે. દેવીસૂત્રમાં ઉત્કૃષ્ટ પંચાવન પલ્લોપમ કાયસ્થિતિ છે, કેમકે દેવીની ઉત્કૃષ્ટ ભવસ્થિતિ એટલી જ છે. આ કથન ઈશાન દેવની અપેક્ષાએ સમજવું. બીજે દેવીની એટલી સ્થિતિ કયાંય સંભવતી નથી.

સિદ્ધ સૂત્રમાં સાદિ-અનંત કાયસ્થિતિ છે, કેમકે સિદ્ધત્વ પર્યાયનો કાય સંભવતો નથી. રાગાદિ સિદ્ધત્વને દૂર કરવા સમર્થ છે, પણ તે સિદ્ધ ભગવંતોને હોતા નથી. કેમકે રાગાદિના નિમિત્તભૂત કર્મપરમાણુનો અભાવ છે.

હવે એટલા નૈરયિકાદિનો પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત વિશેષણ દ્વારા વિચાર કરે છે - અપર્યાપ્તપમાના પર્યાય સહિત નૈરયિક કાળથી નિરંતર કેટલો કાળ રહે ? અહીં અપર્યાપ્તાવસ્થા જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટથી અંતર્મુહૂર્ત પ્રમાણ છે. પછી નૈરયિકોને અવશ્ય પર્યાપ્તાવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે.

નૈરયિકોને કહ્યા પ્રમાણે અપર્યાપ્તા તિર્યચથી આરંભી અપર્યાપ્ત દેવી સુધી કહેવું. તેમાં તિર્યચો અને મનુષ્યો જો કે અપર્યાપ્તા જ મરીને વારંવાર અપર્યાપ્તાપણે ઉપજે છે, તો પણ તેમની અપર્યાપ્તાવસ્થા નિરંતર ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત પ્રમાણ જ હોય છે. - X - X - દેવ, દેવી સૂત્રમાં અંતર્મુહૂર્તનો વિચાર નૈરયિકની માફક કરવો. ઈત્યાદિ.

પર્યાપ્ત નૈરયિક, પર્યાપ્ત નૈરયિકપણે નિરંતર કેટલો કાળ હોય ? ગૌતમ ! જઘન્યથી અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન દશ હજાર વર્ષ, કેમકે અંતર્મુહૂર્ત અપર્યાપ્તાવસ્થામાં ગયું છે. તેથી જ ઉત્કૃષ્ટ પણ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન ૩૩-સાગરોપમ હોય.

તિર્યચસૂત્રમાં જઘન્યથી અંતર્મુહૂર્તનો વિચાર પૂર્વવત્ જાણવો, ઉત્કૃષ્ટથી અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન ત્રણ પલ્લોપમ જાણવો. ઉત્કૃષ્ટ આ આયુ દેવકુરુ આદિ ક્ષેત્રના તિર્યચોને આશ્રીને જાણવું, તે સિવાય બીજાને એટલો કાળ પર્યાપ્તાવસ્થા નિરંતર ન હોય. અહીં પણ અપર્યાપ્તાવસ્થામાં અંતર્મુહૂર્ત ગયું જાણવું. એ પ્રમાણે તિર્યચ સ્ત્રી, મનુષ્ય, માનુષી સૂત્ર જાણવું. દેવ-દેવીમાં પૂર્વોક્ત પરિણામથી અપર્યાપ્તાવસ્થાનું અંતર્મુહૂર્ત હીન જાણવું.

❁ પદ-૧૮, હાર-૩-“ઈન્દ્રિય” ❁

૦ હવે ઈન્દ્રિય દ્વાર કહે છે -

● સૂત્ર-૪૭૪ :-

ભગવન્ ! સેન્દ્રિય જીવ, સેન્દ્રિયરૂપે કાળથી કયાં સુધી હોય ? ગૌતમ ! સેન્દ્રિય બે પ્રકારે છે - અનાદિ અનંત અને અનાદિ સાંત. ભગવન્ ! એકેન્દ્રિય, એકેન્દ્રિયરૂપે કાળથી કેટલો કાળ રહે ? ગૌતમ ! જઘન્યથી અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટથી અનંતકાળ-વનસ્પતિકાળ સુધી હોય. ભગવન્ ! બેઈન્દ્રિય, બેઈન્દ્રિયરૂપે

કાળથી કેટલો કાળ હોય ? ગૌતમ ! જઘન્યથી અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટથી સંખ્યાતો કાળ હોય. એ પ્રમાણે તેઈન્દ્રિય અને ચઈરિન્દ્રિય સંબંધે જાણવું. ભગવન્ ! પંચેન્દ્રિય 'પંચેન્દ્રિય'રૂપે કાળથી ક્યાં સુધી હોય ? ગૌતમ ! જઘન્યથી અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટથી કંઈક અધિક હજાર સાગરોપમ હોય અનિન્દ્રિય વિશે પૂછા. ગૌતમ ! સાદિ અનંતકાળ હોય.

ભગવન્ ! સેન્દ્રિય અપર્યાપ્તા સેન્દ્રિય અપર્યાપ્તરૂપે કાળથી કેટલો કાળ રહે ? ગૌતમ ! જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટથી અંતર્મુહૂર્ત સુધી હોય. એ પ્રમાણે પંચેન્દ્રિય અપર્યાપ્તા સુધી જાણવું. ભગવન્ ! સેન્દ્રિય પર્યાપ્ત સેન્દ્રિય પર્યાપ્ત રૂપે કાળથી કેટલો કાળ રહે ? ગૌતમ ! જઘન્યથી અંતર્મુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટથી સાધિક શત પૃથકત્વ સાગરોપમ.

ભગવન્ ! પર્યાપ્તા એકેન્દ્રિયનો પ્રશ્ન - જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાતા હજાર વર્ષ બેઈન્દ્રિય પર્યાપ્તાની પૂછા - જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાતા વર્ષ તેઈન્દ્રિય પર્યાપ્તાની પૂછા - જઘન્યથી અંતર્મુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાતા દિવસ, ચઈરિન્દ્રિય પર્યાપ્તાની પૂછા - જઘન્યથી અંતર્મુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટથી સંખ્યાતા માસ. પંચેન્દ્રિય પર્યાપ્તાની પૂછા - જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ શતપૃથકત્વ સાગરોપમ હોય.

● વિવેચન-૪૭૪ :-

ઈન્દ્રિય સહિત હોય તે સેન્દ્રિય. ઈન્દ્રિયો બે ભેદે - દ્રવ્યેન્દ્રિય, લબ્ધીન્દ્રિય. તેમાં અહીં લબ્ધીન્દ્રિય લેવી. કેમકે તે વિગ્રહગતિમાં પણ હોય અને ઈન્દ્રિય પર્યાપ્તાને પણ હોય. - X - ગૌતમ ! અહીં જે સંસારી છે, તે અવશ્ય સેન્દ્રિય છે. સંસાર અનાદિ છે, માટે સેન્દ્રિય અનાદિ છે. તેમાં જે કોઈપમ કાળે સિદ્ધ નહીં થાય, તે અનાદિ અનંત છે. કેમકે તેને પણ કાળે સિદ્ધ નહીં થાય, તે અનાદિ અનંત છે. કેમકે તેને સેન્દ્રિયપણાના પર્યાયનો કદિ અભાવ થતો નથી. જે સિદ્ધ થશે તેની અપેક્ષાએ અનાદિ સાંત છે, કેમકે મુક્તને ઈન્દ્રિયો ન હોય.

એકેન્દ્રિય સૂત્રમાં જે કહ્યું કે - ઉત્કૃષ્ટ અનંત કાળ છે, તે અનંતકાળ-વનસ્પતિકાળ જેટલો કહ્યો. જે આગળ કહેવાશે, તેટલો કાળ એકેન્દ્રિયપણે રહે. કેમકે વનસ્પતિકાય એકેન્દ્રિય છે, માટે તેનું પમ ગ્રહમ થાય છે, તે વનસ્પતિકાળ આ પ્રમાણે-કાળથી અનંતી ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી, ક્ષેત્રથી અનંતલોક અથવા અસંખ્યાતા પુદ્ગલ પરાવર્ત જાણવા. - X -

બેઈન્દ્રિય સૂત્રમાં સંખ્યાતો કાળ એટલે સંખ્યાતા હજાર વર્ષો જાણવા. કેમકે વિકલેન્દ્રિયોને તેટલો કાળ હોય છે. એ પ્રમાણે તેઈન્દ્રિય, ચઈરિન્દ્રિયો પણ કહેવા. - X - પંચેન્દ્રિયમાં ઉત્કૃષ્ટથી સાધિક હજાર સાગરોપમ પ્રમાણ છે, તે નારક, તિર્યચ પંચેન્દ્રિય, મનુષ્ય, દેવભવમાં ભ્રમણ કરવા વડે જાણવો. તેથી અધિક કાળ ન હોય, કેમકે એટલો જ કાળ કેવળજ્ઞાનીએ જાણ્યો છે.

અનિન્દ્રિય એટલે દ્રવ્ય-ભાવ ઈન્દ્રિય રહિત. તે સિદ્ધ જ છે. સિદ્ધ સાદિ અનંતકાળ પર્યન્ત છે, માટે સાદિ અનંત કહ્યા. સદ્બુદ્ધિઅપજ્જત્ત્વ - અપર્યાપ્તા લબ્ધિ અને કરણ અપેક્ષાએ જાણવા. કેમકે બંને પ્રકારે અપર્યાપ્ત-પર્યાપ્ત જઘન્યથી કે ઉત્કૃષ્ટથી અંતર્મુહૂર્ત પ્રમાણ છે. એમ પંચેન્દ્રિય અપર્યાપ્તા સુધી કહેવું. અહીં અનિન્દ્રિય સંબંધે ન કહેવું કેમકે તે પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત વિશેષણ રહિત છે.

સેન્દ્રિય પર્યાપ્તા - અહીં પર્યાપ્ત લબ્ધિની અપેક્ષાથી જાણવો, તે પર્યાપ્તપણું વિગ્રહગતિમાં પણ કરણ અપર્યાપ્તાને સંભવે છે. તેથી ઉત્કૃષ્ટથી સાધિક બસોથી નવસો સાગરોપમ સુધીનો કાળ હોય છે. અન્યથા કરણપર્યાપ્તાનો કાળ ઉત્કૃષ્ટથી અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન ૩૩-સાગરોપમ પ્રમાણ હોવાથી પૂર્વોક્ત ઉત્તર ઘટી ન શકે. એ પ્રમાણે પર્યાપ્તપણું લબ્ધિ અપેક્ષાએ જાણવું.

એકેન્દ્રિય પર્યાપ્ત સૂત્રમાં સંખ્યાતા હજાર વર્ષ જાણવા, કેમકે એકેન્દ્રિય પૃથ્વીકાય-ઉત્કૃષ્ટથી ભવસ્થિતિ ૨૨,૦૦૦ વર્ષ છે. આકાયની ૭૦૦૦, વાયુકાયની ૩૦૦૦, વનસ્પતિકાયની ૧૦,૦૦૦ વર્ષ છે. તેથી કેટલાંક નિરંતર પર્યાપ્ત ભવોની સંકલનાથી સંખ્યાતા હજાર વર્ષો ઘટી શકે. બેઈન્દ્રિય પર્યાપ્તા સૂત્રમાં સંખ્યાતા વર્ષો હોય છે, કેમકે બેઈન્દ્રિયની ઉત્કૃષ્ટ ભવસ્થિતિ ૧૨-વર્ષ છે. પણ સર્વ ભવોમાં ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિ ન સંભવે. તેથી કેટલાંક નિરંતર ભવોની સંકલના વડે પણ સંખ્યાતા વર્ષો જ હોય. - X - તેઈન્દ્રિય પર્યાપ્તાના સૂત્રમાં સંખ્યાતા દિવસો છે, કેમકે તેની ભવસ્થિતિ ઉત્કૃષ્ટથી પણ ૪૮ દિવસ હોવાથી કેટલાંક નિરંતર પર્યાપ્તા ભવોની સંકલના વડે સંખ્યાતા દિવસો જ થાય છે. ચઈરિન્દ્રિય સૂત્રમાં સંખ્યાતા માસ છે, કેમકે તેમની ભવસ્થિતિ ઉત્કૃષ્ટથી છ માસ હોવાથી કેટલાંક નિરંતર પર્યાપ્તા ભવોની સંકલના કરવા છતાં આ કાળ જ થાય. પંચેન્દ્રિય સૂત્ર સુગમ છે.

⊗ ૫૬-૧૮, દ્વાર-૪-“કાય” ⊗

o હવે કાયદ્વાર કહે છે -

● સૂત્ર-૪૭૫ :-

ભગવન્ ! સકાયિક જીવ, સકાયિક રૂપે કાળથી કેટલો કાળ રહે ? ગૌતમ ! સકાયિક બે ભેદે - અનાદિ અનંત, અનાદિ સાંત. તેમાં અનાદિ સાંતની જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટથી સંખ્યાતા વર્ષાધિક બે હજાર સાગરોપમ કાયસ્થિતિ.

ભગવન્ ! અકાયિક સંબંધે પૂછા - ગૌતમ ! અકાયિક સાદિ અનંત છે. સકાયિક અપર્યાપ્તાની પૂછા - તે જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટથી અંતર્મુહૂર્ત છે. એમ ત્રસકાયિક અપર્યાપ્તા સુધી જાણવું. સકાયિક પર્યાપ્તાની પૂછા - જઘન્યથી

અંતર્મૂહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટથી સાધિક શતાપૃથક્ત્વ સાગરોપમ.

પૃથ્વીકાયિકની પૃથ્ણા - ગૌતમ ! જઘન્યથી અંતર્મૂહૂર્ત. ઉત્કૃષ્ટથી અસંખ્યાતકાળ. કાળથી અસંખ્યાતી ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી ક્ષેત્રથી અસંખ્યાતલોક. એ પ્રમાણે અપ્, તેઠિ, વાયુ પણ જાણવા. વનસ્પતિકાયની પૃથ્ણા - જઘન્યથી અંતર્મૂહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટથી અનંતકાળ-કાળથી અનંતી ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી, ક્ષેત્રથી અનંતલોક, અસંખ્યાતક પુદ્ગલ પરાવર્ત અને તે આવલિકાનો અસં ભાગ જાણવો.

પૃથ્વીકાયિક પર્યાપ્તાની પૃથ્ણા - જઘન્યથી અંતર્મૂહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટથી સંખ્યાના હજાર વર્ષો. એ પ્રમાણે અપ્કાયિક પણ જાણવા. તેઠિકાયિક વિશે પૃથ્ણા - જઘન્યથી અંતર્મૂહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટથી સંખ્યાતા દિવસો. વાયુકાયિક પર્યાપ્તાની પૃથ્ણા - જઘન્યથી અંતર્મૂહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટથી સંખ્યાતા હજાર વર્ષ. ત્રસકાયિકની પૃથ્ણા - જઘન્યથી અંતર્ મુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટથી સાધિક સાગરોપમશત પૃથક્ત્વ.

● વિવેચન-૪૭૫ :-

કાય વડે સહિત તે સકાય, સકાયિક. કાય - શરીર, તેના ઔદારિક, વૈક્રિય, આહારક, તૈજસ, કાર્મણ એ પાંચ ભેદો છે. તેમાં અહીં તૈજસ અને કાર્મણ સમજવું. કેમકે તે સંસાર પર્યન્ત નિરંતર હોય, જે એમ ન માનો તો વિગ્રહગતિમાં વર્તતા અને શરીર પર્યાપ્તિ વડે અપર્યાપ્તા બાકીના શરીરનો અસંભવ હોવાથી તે અકાયિક કહેવાય. જે એમ થાય તો ઉક્ત બે ભેદ ન ઘટે.

સકાયિક બે ભેદે - જે સંસારનો પાર ન પામે, તે અનાદિ અનંત, કેમકે તેના બે શરીરના વ્યવસ્થેદનો અસંભવ છે. જે મોક્ષને પામે તે અનાદિ સાંત. કેમકે મોક્ષાવસ્થામાં શરીરનો સર્વથા ત્યાગ થશે. પૃથ્વી આદિ પાંચે સૂત્રો સુગમ છે. કેમકે તે પ્રસિદ્ધ છે.

[પ્રશ્ન] જે વનસ્પતિની કાયસ્થિતિ અસંખ્યાતા પુદ્ગલ પરાવર્ત છે, તો સિદ્ધાંતમાં મરુદેવાનો જીવ જીવનકાળ પર્યન્ત વનસ્પતિરૂપે હતો તે કેમ માનવું ? અથવા વનસ્પતિનું અનાદિત્વ શી રીતે હોઈ શકે ? કેમકે વનસ્પતિનો કાળ પ્રતિનિયત પ્રમાણ હોવાથી અનાદિપણ સાથે તેનો વિરોધ છે. અસંખ્યાતા પુદ્ગલપરાવર્ત તેમની કાયસ્થિતિ છે. એટલા કાળ પછી અવશ્ય બધાં વનસ્પતિ જીવો પોતાનું કાય પરાવર્તન કરે. - X - આ વાત 'વિશેષણવતી' ગ્રંથની ગાથા-૪૬ થી ૪૮માં પણ કહી છે. વળી વનસ્પતિનું તદ્દન ખાલી થવું આગમમાં નિષેધેલ છે. તેનો પણ પ્રસંગ થશે.

અહીં વનસ્પતિથી પ્રતિસમય અસંખ્યાતા જીવો ઉદ્ભવે છે અને વનસ્પતિનું કાયસ્થિતિ પરિમાણ અસંખ્યાતા પુદ્ગલ પરાવર્તો છે, તેથી અસંખ્યાત પુદ્ગલ પરાવર્તો જેટલા સમયો થાય તે વડે એક સમયે નીકળેલા જીવોને ગુણતાં જે થાય, તેટલું પરિમાણ વનસ્પતિ જીવોનું છે, તેથી તેઓનું પ્રતિનિયત પરિમાણ હોવાથી તેનું તદ્દન ખાલી થવું સિદ્ધ થાય છે. વળી પ્રતિનિયત પરિમાણ હોવાથી જતા કાળે બધાં

બલ્યોની સિદ્ધિનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય અને તેમ છતાં મોક્ષમાર્ગ બંધ પડવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય. કેમકે બધાં બલ્ય જીવો સિદ્ધ થયા પછી બીજાનું સિદ્ધિગમન નહીં થાય. આ જ વાતનો ઉલ્લેખ વિશેષણવતીની ગાથા - ૪૮,૫૦માં પણ છે.

[સમાધાન] જીવો બે પ્રકારના છે - સાંવ્યવહારિક, અસાંવ્યવહારિક. તેમાં જેઓ નિગોદાવસ્થાથી નીકળી પૃથ્વીમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તે લોકોમાં દૈષ્ટિ પથમાં આવેલા પૃથ્વીકાયિકાદિ વ્યવહારને પ્રાપ્ત થાય, તેથી તેઓ સાંવ્યવહારિક કહેવાય છે. જે કે તેઓ ફરીથી પણ નિગોદાવસ્થાને પ્રાપ્ત થાય છે, તો પણ વ્યવહારમાં પડેલા હોવાથી સાંવ્યવહારિક જ કહેવાય છે. જેઓ અનાદિ કાળથી નિગોદમાં છે, વ્યવહારમાં નથી, તે અસાંવ્યવહારિક.

સાંવ્યવહારિક અને અસાંવ્યવહારિક કઈ રીતે જાણી શકાય? યુક્તિથી. કેમકે પ્રત્યુત્પન્ન વનસ્પતિજીવોનું ખાલી થવું આગમમાં નિષેધેલ છે. તો પછી બધી વનસ્પતિના નિર્લેપની તો વાત જ ક્યાં રહી? તેમ બધાં બલ્યો પણ નિર્લેપ ન થાય. જે અસાંવ્યવહારિક રાશિમાં અત્યંત - અનાદિ વનસ્પતિ જીવો ન હોય તો તે કેમ ઘટી શકે? તેથી જાણી શકાય કે અસાંવ્યવહારિક રાશિ પણ છે, જેમાં રહેલ વનસ્પતિ જીવો અનાદિ છે. સિદ્ધાંતમાં પ્રસિદ્ધ છે કે - અનંતા જીવો છે, જેણે ત્રસાદિત્વ પ્રાપ્ત કર્યું નથી, તે પણ અનંતાનંત જીવો નિગોદાવાસમાં રહે છે. તેથી પણ અસાંવ્યવહારિક રાશિ સિદ્ધ છે. તે વાત વિશેષણવતીમાં પણ કહી છે. એ પ્રમાણે વનસ્પતિકાયનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ છે. - X - X - આ સ્વમતિ કલ્પિત નથી. કેમકે જિનભદ્રગણિ ક્ષમા શ્રમણે પણ કહ્યું છે કે - કાયસ્થિતિનો કાળ આદિ વિશેષ જીવોને આશ્રીને કહ્યો. પરંતુ સાંવ્યવહારિક બહારના અનાદિ વનસ્પતિને આશ્રીને કહ્યું નથી.

ત્રસકાયસૂત્ર સ્પષ્ટ છે. હવે એ ત્રસકાયિકાદિનો પર્યાપ્ત-અપર્યાપ્ત વિશેષણ સહિત વિચાર કરે છે. - X - તેમાં તેઠિકાય સૂત્રમાં ઉત્કૃષ્ટ કાયસ્થિતિ સંખ્યાતા રાત્રિ-દિવસ હોય. કેમકે તેઠિકાયની ઉત્કૃષ્ટથી ભવસ્થિતિ ત્રણ રાત્રિ-દિનની છે. તેથી નિરંતર કેટલાંક પર્યાપ્તાના ભવના કાળની ગણના કરવા છતાં પણ સંખ્યાતા દિવસો જ થાય છે, સેંકડો વર્ષો નહીં.

હવે કાયદ્વારમાં સમાવેશ થતો હોવાથી સૂક્ષ્મકાયિક આદિ જીવોનું નિરૂપણ કરવા માટે સૂત્રકાર કહે છે—

● સૂત્ર-૪૭૬ :-

ભગવન્ ! સૂક્ષ્મકાયિક સૂક્ષ્મરૂપે કાળથી કેટલો કાળ રહે ? ગૌતમ ! જઘન્યથી અંતર્મૂહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટથી અસંખ્યાતકાળ કાળથી અસંખ્યાતી ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી, ક્ષેત્રથી અસંખ્યાત લોક હોય. સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયિકથી સૂક્ષ્મ વનસ્પતિકાયિક અને સૂક્ષ્મ નિગોદ પણ જઘન્યથી અંતર્મૂહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટથી અસંખ્યાત કાળ હોય છે. તે કાળથી અસંખ્યાતી ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી, ક્ષેત્રથી અસંખ્યાત લોક પ્રમાણ હોય.

ભગવન્ ! સૂક્ષ્મ અપર્યાપ્તા, સૂક્ષ્મ અપર્યાપ્તા રૂપે-પૃષ્ઠા. ગૌતમ ! જઘન્યથી અને ઉત્કૃષ્ઠથી અંતર્મુહૂર્ત. એ રીતે અપર્યાપ્તા સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાય યાવત્ વનસ્પતિકાય પણ જાણવા. પર્યાપ્તા સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયિકાદિને પણ એમ જ કહેવું.

ભગવન્ ! બાદર જીવ બાદર રૂપે કાળથી કેટલો કાળ હોય ? ગૌતમ ! જઘન્યથી અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ઠ અસંખ્યાત કાળ - કાળથી અસંખ્યાતી ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી, ક્ષેત્રથી અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ હોય. ભગવન્ ! બાદર પૃથ્વીકાયિક સંબંધે પૃષ્ઠા - ગૌતમ ! જઘન્યથી અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ઠ ૭૦ કોડાકોડી સાગરોપમ પર્યન્ત હોય. એ પ્રમાણે બાદર અપ્, તેઉ, વાયુ જાણવા. બાદર વનસ્પતિકાયિક બાદર વનસ્પતિકાયિક રૂપે ઇત્યાદિ પૃષ્ઠા. ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ઠ અસંખ્યાતો કાળ, યાવત્ ક્ષેત્રથી અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ પ્રમાણકાળ જાણવો.

ભગવન્ ! પ્રત્યેક શરીર બાદર વનસ્પતિકાયિક સંબંધે પૃષ્ઠા. ગૌતમ ! જઘન્યથી અંતર્મુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ઠ ૭૦ કોડાકોડી સાગરોપમ. ભગવન્ ! નિગોદ નિગોદરૂપે કેટલો કાળ હોય ? ગૌતમ ! જઘન્યથી અંતર્મુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ઠથી કાળથી અનંતકાળ - અનંત ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી, ક્ષેત્રથી અટી પુદ્ગલપરાવર્ત હોય.

ભગવન્ ! બાદર નિગોદ, બાદર નિગોદ રૂપે આદિ પૃષ્ઠા - ગૌતમ ! જઘન્યથી અંતર્મુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ઠ ૭૦ કોડાકોડી સાગરોપમ હોય. ભગવન્ ! બાદર ત્રસકાયિક બાદર ત્રસકાયિક રૂપે કાળથી કેટલો કાળ હોય ? ગૌતમ ! જઘન્યથી અંતર્મુહૂર્ત ઉત્કૃષ્ઠથી સંખ્યાતા વર્ષ અધિક બે હજાર સાગરોપમ હોય. તેમના અપર્યાપ્તા બધાં જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ઠથી અંતર્મુહૂર્ત હોય.

ભગવન્ ! બાદર પર્યાપ્ત બાદર પર્યાપ્તરૂપે કેટલો કાળ હોય ? ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ઠ સાધિક શત પૃથક્ત્વ સાગરોપમ. બાદર પૃથ્વી પર્યાપ્તાની પૃષ્ઠા - જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ઠ સંખ્યાતા હજાર વર્ષ. એમ અપ્કાયિક જાણવા.

ભગવન્ ! તેઉકાયિક પર્યાપ્તા, તેઉ પર્યાપ્તા રૂપે કેટલો કાળ હોય ? જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ઠ સંખ્યાતા રાત્રિ-દિન હોય. વાયુ, વનસ્પતિક પ્રત્યેક શરીર બાદર વનસ્પતિકની પૃષ્ઠા - જઘન્યથી અંતર્મુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ઠ સંખ્યાતા હજાર વર્ષ.

નિગોદ પર્યાપ્તા અને બાદર નિગોદ પર્યાપ્તાની પૃષ્ઠા - બંનેને જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ઠથી અંતર્મુહૂર્ત.

ભગવન્ ! પર્યાપ્તા બાદર ત્રસ પર્યાપ્તા બાદર ત્રસ રૂપે કેટલો કાળ રહે ? જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ઠ સાધિક શત પૃથક્ત્વ સાગરોપમ હોય.

● વિવેચન-૪૭૬ :-

■- સૂક્ષ્મત્વ પર્યાય સહિત નિરંતર કાળથી કેટલો કાળ રહે ? ગૌતમ !

જઘન્યથી ઇત્યાદિ. આ સૂત્ર સાંવ્યવહારિક જીવો વિષયક જાણવું. અન્યથા ઉત્કૃષ્ઠથી અસંખ્યાતો કાળ હોય, તે ઉત્તર સ્વીકૃત્ ન થાય. કેમકે અસંવ્યવહારરાશિમાં રહેલા સૂક્ષ્મ નિગોદ જીવોનું અનાદિપણું પૂર્વે સિદ્ધ કર્યું છે, ક્ષેત્રથી અસંખ્યાતા લોકાકાશને વિશે પ્રતિસમય એકેક પ્રદેશને ગ્રહણ કરતાં જેટલી ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી થાય તેટલી અસંખ્યાતી ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી પ્રમાણ હોય. સૂક્ષ્મ વનસ્પતિકાય સૂત્ર પણ પૂર્વોક્ત યુક્તિથી સાંવ્યવહારિક જીવસંબંધે જાણવું. તથા પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા સામાન્યથી અને પૃથ્વીકાયિકાદિ વિશેષણ સહિત સૂક્ષ્મજીવો નિરંતર હોય તો જઘન્યથી અને ઉત્કૃષ્ઠથી અંતર્મુહૂર્ત કાળ પર્યન્ત હોય, પછી નહીં. તેથી તે વિષયના સૂત્ર સમુદાયમાં બધે જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ઠથી અંતર્મુહૂર્ત કહ્યું. બાદર સામાન્ય સૂત્રમાં અસંખ્યાતકાળની વિશેષતા -

કાળને આશ્રીને પરિમાણ-અસંખ્યાતી ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી. ક્ષેત્રને આશ્રીને અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ. અર્થાત્ અંગુલના અસંખ્યાત ભાગે જેટલા આકાશ પ્રદેશો હોય, તેમાંથી પ્રતિસમય એકેક પ્રદેશને ગ્રહણ કરતાં જેટલી અસંખ્યાતી ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી.

(પ્રશ્ન) અંગુલનો અસંખ્યાતભાગ માત્ર છતાં તેમાંથી પ્રતિસમય એકેક પ્રદેશ ગ્રહણ કરાય તો અસંખ્યાતી ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી કઈ રીતે થાય ? - ક્ષેત્રનું સૂક્ષ્મપણું હોવાથી થાય. કહ્યું છે - “સૂક્ષ્મ કાળ છે, તેથી ક્ષેત્ર વધારે સૂક્ષ્મ છે.” આ સૂત્ર બાદર વનસ્પતિકાયની અપેક્ષાએ સમજવું. કેમકે તે સિવાય અન્ય બાદરની એટલા કાળની સ્થિતિ અસંભવ છે. બાકી બધાં સૂત્રો સુગમ છે.

❀ પદ-૧૮, દ્વાર-૫-“યોગ” ❀

○ હવે યોગ દ્વારને કહે છે -

● સૂત્ર-૪૭૭ :-

ભગવન્ ! સયોગી, સયોગીરૂપે કાળથી કેટલો કાળ હોય ? ગૌતમ ! સયોગી બે ભેદે - અનાદિ અનંત, અનાદિસાંત, ભગવન્ ! મનોયોગી, મનોયોગી રૂપે કાળથી કેટલો કાળ હોય ? ગૌતમ ! જઘન્યથી એક સમય, ઉત્કૃષ્ઠથી અંતર્મુહૂર્ત એમ વચનયોગી પમ જાણવો. ભગવન્ ! કાયયોગી, કાયયોગીરૂપે કેટલો કાળ હોય ? ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ઠથી વનસ્પતિકાળ. ભગવન્ ! અયોગી, અયોગીરૂપે કેટલો કાળ હોય ? ગૌતમ ! સાદિ અનંતકાળ.

● વિવેચન-૪૭૭ :-

■ મન, વચન, કાયાનો વ્યાપાર, તે જેમને છે તે યોગી. - યોગ વડે યુક્ત. અહીં ઉત્તર સૂત્ર છે - મન, વચન, કાય યોગવાળો આત્મા બે ભેદે - અનાદિ

અનંત, અનાદિ સાંત. જેઓ કદિ મોક્ષે જવાના નથી, તે સદૈવ કોઈપણ યોગ વડે સચોગી છે, માટે અનાદિ અનંત. જેઓ મોક્ષે જશે તે અનાદિ સાંત. કેમકે મુક્તિપર્યાય પ્રાપ્ત થતાં યોગ પર્યાયનો સર્વથા અભાવ થાય છે.

મનોયોગવાળા સૂત્રમાં જઘન્યથી એક સમય હોય છે. જ્યારે કોઈક જીવ ઔદારિક કાયયોગથી પહેલા સમયે મનોયોગ્ય પુદ્ગલો ગ્રહણ કરી, બીજા સમયે મનપણે પરિણમાવીને મૂકે, ત્રીજા સમયે અટકે કે મરે ત્યારે એક સમય મનોયોગી. ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત, કેમકે મનને યોગ્ય પુદ્ગલ નિરંતર ગ્રહણ કરતો અને મૂકતો અંતર્મુહૂર્ત પછી અવશ્ય તથાવિધ જીવસ્વભાવથી જ અટકે, પછી ફરી ગ્રહણ કરે અને મૂકે. પણ સૂક્ષ્મકાળ હોવાથી કદાચ તેનું સંવેદન થતું નથી, તેથી ઉત્કૃષ્ટથી પણ મનોયોગી અંતર્મુહૂર્ત સુધી હોય. એ પ્રમાણે વચનયોગી પણ કહેવો. વચનયોગી જઘન્યથી એક સમય, ઉત્કૃષ્ટથી અંતર્મુહૂર્ત વચનયોગી હોય. તેમાં પહેલા સમયે કાયયોગ વડે ભાષા યોગ્ય દ્રવ્ય ગ્રહણ કરે છે, બીજે સમયે ભાષાપણે પરિણમાવીને મૂકે, પછી ત્રીજા સમયે બંધ પડે છે કે મરે છે. માટે એક સમય વચનયોગી હોય છે. - X - X - અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત સુધી ભાષા દ્રવ્યોને નિરંતર ગ્રહણ કરતો અને મૂકતો પછી અટકે છે. કેમકે તેવો જીવનો સ્વભાવ છે.

કાયયોગી જઘન્યથી અંતર્મુહૂર્ત હોય. અહીં બેઈન્દ્રિયાદિને વચનયોગ પણ હોય છે અને સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિયને મનોયોગ પણ હોય છે. તેથી જ્યારે વચનયોગ કે મનોયોગ હોય ત્યારે કાયયોગનું પ્રધાનપણું નથી, કેમકે તે બંને યોગો સાદિ સાંત છે. જઘન્યથી અંતર્મુહૂર્ત સુધી કાયયોગી હોય. ઉત્કૃષ્ટથી વનસ્પતિકાળ પર્યન્ત હોય છે. કેમકે વનસ્પતિકાયમાં કેવળ કાયયોગ હોય છે, વચન કે મનોયોગ નહીં. બીજા યોગોના અભાવે તેની કાયસ્થિતિ પર્યન્ત નિરંતર કાયયોગ હોય છે.

અયોગી - યોગરહિત, તે સિદ્ધ છે. તે સાદિ-અનંત છે, માટે અયોગીને સાદિ-અનંતકાળ કહ્યો છે.

⊗ પદ-૧૮, દ્વાર-૬-“વેદ” ⊗

૦ હવે વેદદ્વાર પ્રતિપાદન કરવા કહે છે -

● સૂત્ર-૪૭૮ :-

ભગવન્ ! સવેદી સવેદીરૂપે કેટલો કાળ હોય ? ગૌતમ ! સવેદી ત્રણ ભેદે - અનાદિ અનંત, અનાદિ સાંત, સાદિ સાંત. તેમાં જે સાદિ સાંત છે, તે જઘન્યથી અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટથી અનંતકાળ-કાળથી અનંત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી હોય, ક્ષેત્રથી કંઈક ન્યૂન અર્ધ પુદ્ગલ પરાવર્ત હોય.

ભગવન્ ! સ્ત્રીવેદી સ્ત્રીવેદી રૂપે કેટલો કાળ હોય ? ગૌતમ ! એક

આદેશથી જઘન્ય એક સમય, ઉત્કૃષ્ટ પૂર્વકોટી પૃથક્ત્વ અધિક દશ પલ્લોપમ. બીજા આદેશથી જઘન્ય એક સમય, ઉત્કૃષ્ટ પૂર્વકોટી પૃથક્ત્વ વર્ષ અધિક ૧૮ પલ્લોપમ. ત્રીજા આદેશથી જઘન્ય એક સમય ઉત્કૃષ્ટથી પૂર્વકોટી પૃથક્ત્વ અધિક ચૌદ પલ્લોપમ, ચોથા આદેશથી જઘન્ય એક સમય, ઉત્કૃષ્ટ પૂર્વકોટી પૃથક્ત્વ અધિક પલ્લોપમ પૃથક્ત્વ હોય.

ભગવન્ ! પુરુષવેદી પુરુષવેદી રૂપે કેટલો કાળ હોય ? ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટથી કંઈક અધિક શતપૃથક્ત્વ સાગરોપમ હોય.

ભગવન્ ! નપુંસકવેદી, નપુંસકવેદી રૂપે કેટલો કાળ હોય ? ગૌતમ ! જઘન્ય એક સમય, ઉત્કૃષ્ટ વનસ્પતિકાળ.

ભગવન્ ! અવેદક અવેદકરૂપે કયાં સુધી હોય ? ગૌતમ ! અવેદક બે પ્રકારે - સાદિ અનંત, સાદિ સાંત. જે સાદિ સાંત છે, તે જઘન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત હોય.

● વિવેચન-૪૭૮ :-

વેદ સહિત હોય તે સવેદ. તે ત્રણ ભેદે - અનાદિ અનંત, અનાદિ સાંત, સાદિ સાંત. જે ઉપશમ કે દાપક શ્રેણીને કદિ ન પ્રાપ્ત કરે તે અનાદિ અનંત. કારણ કે કદિ પણ તેના વેદના ઉદયનો વિચ્છેદ થવાનો નથી. જે ઉપશમ કે દાપક શ્રેણી પ્રાપ્ત કરશે તે અનાદિ સાંત. કેમકે ઉપશમ કે દાપક શ્રેણી પ્રાપ્તિમાં વેદોદયનો વિચ્છેદ થાય છે. જે ઉપશમ શ્રેણી પ્રાપ્ત કરી, ત્યાં વેદના ઉદય રહિત થઈને પુનઃ ઉપશમશ્રેણીથી પડતો વેદના ઉદયવાળો થાય તે સાદિ સાંત. તે જઘન્યથી અંતર્મુહૂર્ત હોય. તે આ પ્રમાણે - અહીં જ્યારે કોઈ ઉપશમ શ્રેણીને પ્રાપ્ત કરી ત્રણે પ્રકારના વેદને ઉપશમાવી, વેદોદય રહિત થઈને પુનઃ શ્રેણીથી પડતો સવેદપણું પ્રાપ્ત કરી જલ્દી ઉપશમશ્રેણી અને કાર્મગ્રન્થિકોના મતે દાપકશ્રેણી પ્રાપ્ત થાય, થઈને અંતર્મુહૂર્તમાં ત્રણે વેદનો ઉપશમ કે કાય કરે ત્યારે જઘન્યથી અંતર્મુહૂર્ત સુધી વેદસહિત હોય અને ઉત્કૃષ્ટથી કંઈક ન્યૂન અર્ધ પુદ્ગલ પરાવર્ત કાળ સુધી હોય છે. કેમકે ઉપશમશ્રેણીથી પડેલો વધુમાં વધુ એટલો કાળ સુધી સંસારમાં રખડે છે, માટે ઉત્કૃષ્ટ સાદિ સાંત સવેદીને ઉપરોક્ત કાળ પ્રમાણ ઘટે છે.

સ્ત્રીવેદના વિષયમાં પાંચ આદેશો છે, તેમાં બધે જઘન્ય સમય માત્રનો વિચાર આ પ્રમાણે છે - કોઈક સ્ત્રી ઉપશમ શ્રેણીમાં ત્રણ વેદનો ઉપશમ કરી અવેદી થઈને તે શ્રેણીથી પડતાં સ્ત્રીવેદનો ઉદય એક સમય અનુભવી, બીજે સમયે કાળ કરી દેવોમાં ઉત્પન્ન થાય. ત્યાં તેને પુરુષપણું પ્રાપ્ત થાય, પણ સ્ત્રીપણું ન પામે. તેથી જઘન્યથી સમયમાત્ર સ્ત્રીવેદ હોય.

ઉત્કૃષ્ટના વિચારમાં ભાવનાઓ - (૧) કોઈ જીવ પૂર્વકોટી આયુવાળી મનુષ્ય સ્ત્રી કે તિર્થંચ સ્ત્રીમાં પાંચ-છ ભવો કરી ઈશાનકલ્પે - ૫૫-પલ્લોપમની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિક અપરિગૃહિતા દેવીપણે થાય અને સ્વ આયુ કાય થવાથી, મરીને ફરી

પૂર્વકોટી આયુવાળી મનુષ્ય સ્ત્રીમાં કે તિર્યચસ્ત્રીમાં સ્ત્રીપણે ઉત્પન્ન થાય, ફરી ઈશાનકલ્પે પૂર્વવત્ અપરિગૃહીતા દેવી થાય. પછી સ્ત્રી વેદ સિવાય બીજો વેદ પામે. એ પ્રમાણે પૂર્વકોટી પૃથક્ત્વ અધિક ૧૧૦ પલ્યોપમ થાય.

(પ્રશ્ન) જો દેવકુરુ, ઉત્તરકુરુ આદિમાં ત્રણ પલ્યોપમ આયુવાળી સ્ત્રીઓમાં સ્ત્રીપણે ઉપજે તો સ્ત્રી વેદની તેથી અધિક સ્થિતિ પણ સંભવે, તો એટલી જ સ્થિતિ કેમ કહી ? - તે પ્રશ્ન અચુક્ત છે, કેમકે અભિપ્રાયનું જ્ઞાન નથી. દેવીથી રચીને અસંખ્યાત વર્ષાયુવાળી સ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન ન થાય. કેમકે તે પ્રકારે નિષેધ છે. વળી અસંખ્યાત વર્ષાયુ સ્ત્રી ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિક દેવીમાં ઉત્પન્ન થતી નથી. માટે - X -ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ઉપરોક્ત જ હોય.

(૨) પૂર્વકોટી આયુવાળી મનુષ્ય સ્ત્રી કે તિર્યચ સ્ત્રી પાંચ-છ ભવ કરીને પૂર્વોક્ત રીતે ઈશાન કલ્પમાં બે વાર ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિક દેવીમાં ઉત્પન્ન થઈ અવશ્ય પરિગૃહીતા દેવીમાં જ ઉત્પન્ન થાય, અપરિગૃહીતામાં નહીં. તેમના મતે સ્ત્રીવેદ સ્થિતિ ઉત્કૃષ્ટ પૂર્વકોટી પૃથક્ત્વ અધિક ૧૮-પલ્યોપમ હોય.

(૩) સૌધર્મ કલ્પે સાત પલ્યોપમના ઉત્કૃષ્ટ આયુવાળી પરિગૃહીતા દેવીમાં બે વખત ઉત્પન્ન થાય, તેથી તેમના મતે પૂર્વકોટી પૃથક્ત્વ અધિક ચૌદ પલ્યોપમ સ્ત્રીવેદ સ્થિતિ છે.

(૪) સૌધર્મકલ્પે ૫૦-પલ્યોપમ ઉત્કૃષ્ટ આયુવાળી અપરિગૃહીતા દેવીમાં બે વખત ઉત્પન્ન થાય, તેમના મતે પૂર્વકોટી પૃથક્ત્વ અધિક ૧૦૦ પલ્યોપમ સ્ત્રીવેદ સ્થિતિ હોય.

(૫) અનેક ભવમાં ભ્રમણ વડે સ્ત્રીવેદની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ વિચારતાં પૂર્વકોટી પૃથક્ત્વ અધિક પલ્યોપમ પૃથક્ત્વ સ્થિતિ હોય, પણ અધિક ન હોય. તે આ રીતે - પૂર્વકોટી વર્ષાયુ વાળી માનુષી કે તિર્યચ સ્ત્રીમાં સાત ભવો કરીને આઠમા ભવે દેવકુરુ આદિમાં ત્રણ પલ્યોપમવાળી સ્ત્રીમાં સ્ત્રીપમે ઉપજે. ત્યાંથી મરીને સૌધર્મ કલ્પે જઘન્ય સ્થિતિક દેવીપણે ઉપજે, પછી તે અવશ્ય બીજો વેદ પામે.

આ પાંચ આદેશમાંના કોઈપણ આદેશનો યથાર્થ નિર્ણય અતિશય જ્ઞાની કે સર્વોત્કૃષ્ટ શ્રુતલબ્ધિ સંપન્ન પુરુષ કરી શકે અને તેઓ પૂજ્ય આર્યશ્યામના સમયમાં ન હતા. કેવળ કાળની અપેક્ષાએ જે તેમનાથી પૂર્વાચાર્ય હતા, તેઓ તે કાળમાં વિદ્યમાન ગ્રન્થોનો પૂર્વાપર વિચાર કરી સ્વમતિથી સ્ત્રીવેદની સ્થિતિની પ્રરૂપણા કરેલી, તે બધાં પણ પ્રવચનના જ્ઞાતા આચાર્યના મતોનો આર્યશ્યામે નિર્દેશ કર્યો છે. તે પ્રાવચનિકો સ્વમતથી સૂત્રપાઠ કરતાં ગૌતમના પ્રશ્ન અને ભગવનના ઉત્તરો કહેતા હતા. તે પ્રમાણે સૂત્ર રચના કરતાં શ્યામાચાર્યે એમ કર્યું છે. ભગવંત સર્વ પ્રકારના સંશયથી રહિત છે.

પુરુષવેદ સૂત્રમાં જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત સ્થિતિ છે, જ્યારે કોઈ જીવ અન્ય વેદવાળા જીવોથી નીકળી પુરુષવેદમાં ઉપજે, ત્યાં અંતર્મુહૂર્ત પોતાનું સર્વાયુ પૂર્ણ કરી બીજી ગતિમાં અન્ય વેદવાળા રૂપે ઉપજે, ત્યારે પુરુષવેદ જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત થાય. ઉત્કૃષ્ટ

સ્થિતિ તો સ્પષ્ટ છે.

નપુંસકવેદ સૂત્રમાં જઘન્ય એક સમય સ્ત્રીવેદ માફક જાણવો. ઉત્કૃષ્ટ વનસ્પતિકાળ સમજવો, તે પૂર્વે કહ્યો છે.

આ સૂત્ર સાંવ્યવહારિક જીવોને આશ્રીને જ્યારે વિચારીએ છીએ ત્યારે છે, અસાંવ્યવહારિક જીવોને આશ્રીને વિચારતા નપુંસક વેદનો કાળ બે પ્રકારે છે - કેટલાંકને અનાદિ-અનંતકાળ છે, જેઓ કદિ સાંવ્યવહારિક રાશિમાં આવશે નહીં. પણ જેઓ અસાંવ્યવહારિક રાશિથી નીકળીને સાંવ્યવહારિકમાં આવશે એવા જીવોને આશ્રીને અનાદિ સાંત કાળ જાણવો.

(પ્રશ્ન) શું અસાંવ્યવહારિકથી નીકળી સાંવ્યવહાર રાશિમાં જીવો આવે ? [ઉત્તર] હા, આવે. કેમ જાણ્યું ? પૂર્વાચાર્યના ઉપદેશથી. જિનપ્રવચન પ્રદીપશ્રી જિનભદ્રગમિ શ્રમાશ્રમણ કહે છે - જેટલા વ્યવહારરાશિથી સિદ્ધ થાય, તેટલા અનાદિ વનસ્પતિ રાશિથી સંવ્યવહાર રાશિમાં આવે છે. વેદરહિત જીવો બે પ્રકારે - સાદિ અનંત અને સાદિ સાંત. તેમાં જે ક્ષપકશ્રેણિ પ્રાપ્ત કરી વેદરહિત થાય તે સાદિસાંત છે, કેમકે ક્ષપકશ્રેણિથી પ્રાપ્ત કરી વેદરહિત થાય તે સાદિસાંત છે, કેમકે ક્ષપકશ્રેણિથી નીચે પડવાનું ન હોય. પણ જે ઉપશમશ્રેણી પામી, વેદોદયરહિત થાય, તે સાદિ સાંત છે, તે જઘન્યથી એક સમય પર્યન્ત હોય છે. કેવી રીતે ? જ્યારે એક સમય વેદોદય રહિત થઈ, બીજા સમયે મરણ પામી દેવોમાં ઉપજે અને ત્યાં પુરુષવેદના ઉદયથી વેદ સહિત હોય છે. માટે જઘન્યથી એક સમય અવેદક હોય અને ઉત્કૃષ્ટથી અંતર્મુહૂર્ત. કેમકે પછી અવશ્ય શ્રેણીથી પડે.

❀ પદ-૧૮, દ્વાર-૭-“કષાય” ❀

૦ હવે કષાય દ્વાર, તેનું આદિ સૂત્ર -

● સૂત્ર-૪૭૯ :-

ભગવન્ ! સકષાયી, સકષાયી રૂપે કેટલા કાળ હોય ? ગૌતમ ! સકષાયી ત્રણ પ્રકારે - અનાદિ અનંત, અનાદિ સાંત, સાદિ સાંત. તે યાવત્ કંઈક ન્યૂન અર્થ પુદ્ગલ પરાવર્ત સુધી હોય.

ભગવન્ ! કોઠકષાયી પૃચ્છા - ગૌતમ ! જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત. એ પ્રમાણે માન અને માયાકષાયી જાણવા.

ભગવન્ ! લોભકષાયી પૃચ્છા. ગૌતમ ! જઘન્ય એક સમયે, ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત.

ભગવન્ ! અકષાયી, અકષાયીરૂપે કેટલો કાળ હોય ? અકષાયી બે ભેદે - સાદિ અનંત, સાદિ સાંત, જે સાદિ સાંત છે, તે જઘન્ય એક સમય, ઉત્કૃષ્ટ

અંતર્મુહૂર્ત હોય.

● વિવેચન-૪૭૯ :-

વિદ્યમાન છે કષાયો જેને તે સકષાયી - જીવના પરિણામ વિશેષ, તેવા પરિણામ જેમને છે તે સકષાયી-કષાય સહિત પરિણામવાળા જીવો. આ બધું સૂત્ર સવેદ સૂત્રની માફક સામાન્યપણે વિચારવું. કેમકે તે સમાન ભાવના વડે કહેલ છે.

ક્રોધ કષાયી જઘન્યથી અંતર્મુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટ પણ અંતર્મુહૂર્ત. કેમકે ક્રોધ કષાયનો ઉપયોગ જઘન્ય-ઉત્કૃષ્ટ બંને અંતર્મુહૂર્ત પ્રમાણ છે, તેવો જીવસ્વભાવ છે. આ ચારે સૂત્રો ક્રોધાદિ વિશિષ્ટ ઉપયોગની અપેક્ષાઓ છે. લોભ કષાયી જઘન્યથી એક સમય હોય. જ્યારે ક્રોધ ઉપશમક ઉપશમશ્રેણિના અંતે ઉપશાંત વીતરાગ થઈને શ્રેણિથી પડતો લોભના અણુઓને પહેલા સમયે વેદતો કાળ કરીને દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થાય અને ત્યાં ઉપજીને ક્રોધ-માન કે માયા કષાયી હોય ત્યારે એક સમય લોભ કષાયી હોય છે. જો એમ છે, તો ક્રોધાદિ કાળ એક સમય કેમ ન હોય ? તેવા પ્રકારે જીવસ્વભાવથી ન હોય. તે આ પ્રમાણે - શ્રેણિથી પડતો માયા, માન, ક્રોધ અણુઓને વેદવાના પહેલાં સમયે જો કાળે કરે અને કાળ કરીને દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થાય તો પણ તેવા પ્રકારના સ્વભાવથી જ કષાયોદય વડે કાળ કર્યો હોય તે કષાયોદયને પ્રાપ્ત થઈ અંતર્મુહૂર્ત સુધી વેદે. તેમ આ સૂત્રના પ્રામાણ્યથી જણાય છે. તેથી ક્રોધાદિમાં અનેક સમયો હોય.

અકષાય સૂત્ર અવેદની જેમ જાણવું.

❀ પદ-૧૮, દ્વાર-૮, “લેશ્યા” ❀

૦ હવે લેશ્યા દ્વાર કહે છે, તેનું આદિ સૂત્ર-

● સૂત્ર-૪૮૦ :-

ભગવન્ ! સલેશ્યા, સલેશ્યા રૂપે કેટલો કાળ હોય ? સલેશ્યા બે ભેદે - અનાદિ અનંત, અનાદિ સાંત. ભગવન્ ! કૃષ્ણલેશ્યા, કૃષ્ણલેશ્યા રૂપે કેટલો કાળ રહે ? જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત અધિક ૩૩-સાગરોપમ. ભગવન્ ! નીલલેશ્યા, નીલલેશ્યા રૂપે કેટલો કાળ હોય ? જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટ દશ સાગરોપમ અધિક પલ્યોપમનો અસંખ્યાતમો ભાગ કાપોતલેશ્યાની પૃષ્ઠા-જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટ પલ્યોપમનો અસંખ્યાતમો ભાગ અધિક ત્રણ સાગરોપમ. તેજોલેશ્યા વિશે પૃષ્ઠા - જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટ પલ્યોપમનો અસંખ્યાતમો ભાગ અધિક બે સાગરોપમ.

પદ્મલેશ્યા વિશે પૃષ્ઠા - જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત અધિક

દશ સાગરોપમ. શુક્લલેશ્યા વિશે પૃષ્ઠા-જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત અધિક ૩૩-સાગરોપમ. અલેશ્યા સંબંધે પ્રશ્ન - ગૌતમ ! સાદિ-અનંતકાળ.

● વિવેચન-૪૮૦ :-

સલેશ્યા - લેશ્યા સહિત. તે બે ભેદે - અનાદિ અનંત, અનાદિ સાંત. જે કદિ સંસારનો અંત કરવાનો નથી તે અનાદિ અનંત.

જે સંસારનો પાર પામશે તે અનાદિ સાંત.

ભગવન્ ! કૃષ્ણલેશ્યા કેટલો કાળ હોય ? ઈત્યાદિ. અહીં તિર્યચ અને મનુષ્યોને લેશ્યા દ્રવ્યો અંતર્મુહૂર્તથી આરંભી ભવના પહેલા અંતર્મુહૂર્ત સુધી રહેલા છે, તેથી બધે જઘન્ય અંતર્મુહૂર્તની સ્થિતિ તિર્યચ અને મનુષ્યની અપેક્ષાઓ અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ દેવ અને નારકની અપેક્ષાઓ જાણવી.

અંતર્મુહૂર્ત અધિક ૩૩-સાગરોપમ સ્થિતિ સાતમી નરકપૃથ્વીની અપેક્ષાઓ જાણવી, કેમકે તેમાં રહેલ નૈરયિક કૃષ્ણલેશ્યા હોય છે. જે પૂર્વભવનું છેલ્લું અને પરભવનું પહેલું એમ બે અંતર્મુહૂર્ત છે, તે બંનેને પણ એક અંતર્મુહૂર્ત કહ્યું છે, કેમકે અંતર્મુહૂર્તના અસંખ્યાતા ભેદો છે. - x - x -

નીલલેશ્યા સૂત્રમાં જે પલ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગ અધિક દશ સાગરોપમસ્થિતિ કહી છે, તે પાંચમી નરકની અપેક્ષાઓ સમજવી, કેમકે ત્યાં પ્રથમ પ્રસ્તટમાં નીલલેશ્યા છે. તેની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ આટલી જ છે. જે પૂર્વભવનું ચરમ અને પરભવનું આઠ અંતર્મુહૂર્ત અધિક છે, તે પલ્યોપમના અસંખ્યાત ભાગમાં અંતર્ગત છે, માટે જુદી વિવક્ષા કરી નથી.

કાપોત સૂત્રમાં પલ્યોપમના અસંખ્યાત ભાગ અધિક ત્રણ સાગરોપમની સ્થિતિ ત્રીજી નરકપૃથ્વી અપેક્ષાઓ સમજવી. કેમકે ત્રીજી નરકના પહેલાં પ્રસ્તટમાં કાપોતલેશ્યા હોય છે અને તેમાં એટલી જ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ સંભવે છે.

તેજોલેશ્યા સૂત્રમાં પલ્યોપમના અસંખ્યાતભાગ અધિક બે સાગરોપમની સ્થિતિ કહી તે ઈશાન કલ્પના દેવોની અપેક્ષાઓ જાણવી, કેમકે તેઓ તેજોલેશ્યા છે, ઉત્કૃષ્ટ એટલી સ્થિતિવાળા છે. પદ્મલેશ્યા સૂત્રમાં અંતર્મુહૂર્ત અધિક દશ સાગરોપમ સ્થિતિ છે, તે બ્રહ્મલોકની અપેક્ષાઓ સમજવી. કારણ કે ત્યાં દેવોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ દશ સાગરોપમની છે.

જે પૂર્વભવ અને પરભવના બે અંતર્મુહૂર્ત છે. તેને એક અંતર્મુહૂર્તની વિવક્ષા કરી અંતર્મુહૂર્તાધિક કહ્યું છે.

શુક્લલેશ્યા સૂત્રમાં અંતર્મુહૂર્તાધિક તેત્રીશ સાગરોપમની સ્થિતિ કહી, તે અનુત્તર દેવની અપેક્ષાઓ જાણવી. કેમકે તેમની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૩૩-સાગરોપમ પ્રમાણ છે.

અલેશ્યા અયોગી કેવલી અને સિદ્ધ છે. તેથી તે અવસ્થામાં પણ લેશ્યા રહિતપણાનો પ્રતિષેધ નથી, તેથી સાદિ અનંત છે - લેશ્યાદ્વાર સમાપ્ત.

❁ પદ-૧૮, દ્વાર-૯-“સમ્યક્ત્વ” ❁

૦ હવે સમ્યક્ત્વદ્વાર, તેમાં પહેલું સૂત્ર -

● સૂત્ર-૪૮૧ :-

ભગવન્ ! સમ્યગ્દૃષ્ટિ, સમ્યગ્દૃષ્ટિરૂપે કેટલો કાળ હોય ? ગૌતમ ! સમ્યગ્દૃષ્ટિ બે ભેદે - સાદિ અનંત અને સાદિ સાંત. જે સાદિ સાંત છે, તે જઘન્યથી અંતર્મુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટ સાધિક દ્વ-સાગરોપમ હોય છે. - - - ભગવન્ ! મિથ્યાદૃષ્ટિની પૃચ્છા - મિથ્યાદૃષ્ટિ ત્રમ ભેદે - અનાદિ અનંત, અનાદિ સાંત, સાદિ સાંત. તેમાં સાદિ સાંત છે તે જઘન્યથી અંતર્મુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટ અનંતકાળ - અનંત ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી. ક્ષેત્રથી કંઈક ન્યૂન અર્થ પુદ્ગલ પરાવર્ત હોય. સમ્યગ્-મિથ્યાદૃષ્ટિની પૃચ્છા - જઘન્યથી અંતર્મુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટથી પણ અંતર્મુહૂર્ત.

● વિવેચન-૪૮૧ :-

સમ્યક્ - યથાર્થ, અવિપરિતદૃષ્ટિ-જિનપ્રણીત વસ્તુતત્ત્વનો જોધ જેમને છે, તે સમ્યગ્દૃષ્ટિ. તે અંતરકરણ કાળને વિશે થનાર ઔપશમિક કે સાસ્વાદન સમ્યક્ત્વ, વિશુદ્ધ દર્શન મોહનીય પુંજના ઉદયથી ઉત્પન્ન ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ કે સંપૂર્ણ દર્શનમોહનીયના ક્ષયથી ઉત્પન્ન ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ વડે સહિત હોય છે.

તે સમ્યક્દૃષ્ટિ કેટલો કાળ હોય ? સમ્યક્દૃષ્ટિ બે પ્રકારે છે - (૧) સાદિ અનંત - જ્યારે ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે જાણવો. કેમકે ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વનો નાશ ન થાય. (૨) સાદિ સાંત - તે ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વની અપેક્ષા એ જાણવો. તે જઘન્યથી અંતર્મુહૂર્ત હોય. કેમકે પછી મિથ્યાત્વ વિશે જવાનો સંભવ છે. ઉત્કૃષ્ટ સાધિક દ્વ-સાગરોપમ છે. તેમાં જે વિજ્યાદિ ચાર અનુતરમાં બે વખત સમ્યક્ત્વ સહિત ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળો દેવ ઉત્પન્ન થાય કે ત્રણ વખત અચ્યુત કલ્પે ઉત્પન્ન થાય તો દેવભવોથી દ્વ-સાગરોપમ પરિપૂર્ણ થાય છે. જે સમ્યક્ત્વ સહિત મનુષ્યનો ભવો છે, તે વડે અધિક છે. તેથી અધિક કહ્યું છે. - X - X -

મિથ્યાદૃષ્ટિ - જેમ ઘતુરો ખાનાર પુરુષ ઘોળી વસ્તુમાં પીળી વસ્તુનો જોધ પામે, તેમ મિથ્યા - વિપરીત, દૃષ્ટિ-જીવાદિ વસ્તુતત્ત્વનો જોધ જેને છે તે મિથ્યાદૃષ્ટિ.

(પ્રશ્ન) કોઈ મિથ્યાદૃષ્ટિ પણ ભક્ષ્યને ભક્ષ્યરૂપે અને પેચને પેચ તરીકે, મનુષ્યને મનુષ્ય રૂપે, તિર્યચને તિર્યચરૂપે જાણે છે, તો તે મિથ્યાદૃષ્ટિ કેમ કહેવાય ?

[ઉત્તર] સર્વજ્ઞ તીર્થંકરમાં શ્રદ્ધા ન હોવાથી તે મિથ્યાદૃષ્ટિ કહેવાય. અહીં અરિહંત ભગવંતે કહેલા સંપૂર્ણ પ્રવચનના અર્થની રુચિ કરવા છતાં જો તેમાંના એક અક્ષરની પણ શ્રદ્ધા ન કરે તો પણ તે મિથ્યાદૃષ્ટિ જ કહેવાય છે. કહ્યું છે - સૂત્રમાં કહેલા એક અક્ષરની પણ અરુચિ કરવાથી મિથ્યાદૃષ્ટિ થાય છે. કેમકે જિનેશ્વરે કહેલ સૂત્ર તેને પ્રમાણ નથી. તો પછી અરિહંત પ્રરૂપિત યથાર્થ જીવાજીવાદિ વસ્તુતત્ત્વના જોધ સહિત આત્મા મિથ્યાદૃષ્ટિ હોય તેમાં શું કહેવું ?

(પ્રશ્ન) સંપૂર્ણ પ્રવચનના અર્થની રુચિ કરવાથી અને તેમાંના કોઈ અર્થની રુચિ ન કરવાથી, તેને મિથ્યાદૃષ્ટિ કહેવો જોઈએ, તો મિથ્યાદૃષ્ટિ કેમ કહ્યો ?

[ઉત્તર] તે યોગ્ય નથી, કેમકે વસ્તુતત્ત્વનું અજ્ઞાન છે. અહીં તો જ્યારે જિનોકત સકલ વસ્તુતત્ત્વની સમ્યક્ શ્રદ્ધા કરે ત્યારે આ સમ્યગ્દૃષ્ટિ છે, અને જ્યારે એક પણ વસ્તુમાં કે તેના પર્યાયમાં બુદ્ધિની મંદતા આદિ કારણોથી એકાંત સમ્યક્ જ્ઞાન કે મિથ્યાજ્ઞાનના અભાવથી સમ્યક્ શ્રદ્ધા કરતો નથી, તેમ એકાંતથી અશ્રદ્ધા પણ કરતો નથી ત્યારે સમ્યગ્ મિથ્યાદૃષ્ટિ કહેવાય છે.

ઉક્ત સંબંધે શતકની બૃહચૂર્ણિમાં કહ્યું છે - ક્ષુધાથી પીડિત થયાં છતાં પણ અહીં આવેલ નાલિકેર દ્વીપવાસી મનુષ્યને તેની પાસે મૂકેલા ઓદનાદિ અનેક પ્રકારના આહારના ઉપર રુચિ કે અરુચિ ન હોય, કેમકે તે ઓદનાદિ આહાર તેણે કદિ પણ જોયું કે સાંભળેલ નથી. એ પ્રમાણે સમ્યગ્-મિથ્યા દૃષ્ટિને પણ જીવાદિ પદાર્થના ઉપર રુચિ કે અરુચિ ન હોય. જ્યારે એક પણ વસ્તુ કે પર્યાયમાં એકાંતથી વિરુદ્ધ માન્યતાવાળો તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

મિથ્યાદૃષ્ટિ ત્રણ પ્રકારના - (૧) અનાદિ અનંત-જે કોઈ કાળે પણ સમ્યક્ત્વ પામવાનો નથી તે. (૨) અનાદિ સાંત - જે સમ્યક્ત્વ પામશે તે. (૩) સાદિસાંત - જે સમ્યક્ત્વ પામી ફરીથી પણ મિથ્યાત્વ પામશે તે. તે જઘન્યથી અંતર્ મુહૂર્ત સુધી હોય છે. કેમકે ત્યારપછી કોઈને ફરીથી સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. ઉત્કૃષ્ટ અનંતકાળ હોય છે.

તેની કાળ અને ક્ષેત્રથી બંને પ્રકારે પ્રરૂપણા કરે છે - કાળથી અનંત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી હોય, ક્ષેત્રથી કંઈક ન્યૂન અર્થ પુદ્ગલ પરાવર્ત છે. અહીં ક્ષેત્રથી કહ્યું માટે ક્ષેત્ર પુદ્ગલ પરાવર્ત ગ્રહણ કરવું, પણ દ્રવ્ય પુદ્ગલ પરાવર્તાદિ ન સમજવા. એમ પૂર્વે અને પછી પણ જાણી લેવું.

સમ્યગ્-યથાર્થ, મિથ્યા-વિપરીત દૃષ્ટિ જેની છે તે સમ્યગ્-મિથ્યાદૃષ્ટિ. તે જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટથી અંતર્મુહૂર્ત હોય. પછી સ્વભાવથી જ તેવા પરિણામનો નાશ થાય છે.

❁ પદ-૧૮, દ્વાર-૧૦-“જ્ઞાન” ❁

૦ હવે જ્ઞાનદ્વાર, તેમાં આદિ સૂત્ર-

● સૂત્ર-૪૮૨ :-

ભગવન્ ! જ્ઞાની, જ્ઞાનીરૂપે કેટલો કાળ હોય ? ગૌતમ ! જ્ઞાની બે પ્રકારે - સાદિ અનંત, સાદિ સાંત. સાદિ સાંત જઘન્યથી અંતર્મુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટથી સાધિક દ્વ-સાગરોપમ હોય.

આભિનિબોધિક જ્ઞાનીની પૃચ્છા - ગૌતમ ! એમ જ છે. એ પ્રમાણે

શ્રુતજ્ઞાની જાણવા. અવધિજ્ઞાનમાં પણ એમ જ જાણવું. પણ તે જઘન્યથી એક સમય છે. ભગવન્ ! મન:પર્યવજ્ઞાની, મન:પર્યવજ્ઞાની રૂપે કેટલો કાળ હોય ? જઘન્ય એક સમય, ઉત્કૃષ્ટ કંઈક ન્યૂન કોડપૂર્વ વર્ષ. કેવલજ્ઞાની વિશે પૃથ્થા - સાદિ અનંતકાળ. અજ્ઞાની, મતિઅજ્ઞાની, શ્રુતઅજ્ઞાનીની પૃથ્થા - આ ત્રણે ત્રણ પ્રકારે છે - અનાદિ અનંત, અનાદિ સાંત, સાદિ સાંત. આ સાદિ સાંત જઘન્યથી અંતર્મુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટથી અનંતકાળ-અનંત ઉત્સર્પિમી - અવસર્પિણી કાળથી, ક્ષેત્રથી કંઈક ન્યૂન અર્ધ પુદ્ગલ પરાવર્ત હોય. વિભંગજ્ઞાનીની પૃથ્થા - જઘન્ય એક સમય, ઉત્કૃષ્ટ કંઈક ન્યૂન પૂર્વકોટી અધિક ૩૩-સાગરોપમ.

● વિવેચન-૪૮૨ :-

જેનામાં જ્ઞાન છે, તે જ્ઞાની. તે બે ભેદે - સાદિ સાંત, સાદિ અનંત. તેમાં કેવળજ્ઞાનની અપેક્ષાએ સાદિ અનંત છે, કેમકે તે પ્રાપ્ત થયા પછી જતું નથી, બાકીના જ્ઞાનની અપેક્ષાએ સાદિ સાંત છે. કેમકે બાકીના જ્ઞાનો અમુક કાળ સુધી જ હોય છે. તે જઘન્યથી અંતર્મુહૂર્ત હોય, પછી મિથ્યાત્વની પ્રાપ્તિ વડે જ્ઞાનના પરિણામનો નાશ થાય છે. ઉત્કૃષ્ટ સાધિક ૬૬-સાગરોપમ, તે સમ્યગ્દષ્ટિ માફક જાણવો. કેમકે સમ્યક્દષ્ટિને જ જ્ઞાનીપણું છે.

આભિનિબોધિક જ્ઞાનસૂત્રમાં કહ્યું - એમ જ છે. સામાન્યથી સાદિ સાંત જ્ઞાની જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટથી કહ્યો છે તેમ આભિનિબોધિક જ્ઞાની પણ કહેવો. - X - X - એ પ્રમાણે શ્રુતજ્ઞાની પણ જાણવો.

અવધિજ્ઞાન સંબંધે એમ જ સમજવું. પરંતુ જઘન્યથી એક સમય છે. કઈ રીતે? અહીં અવધિજ્ઞાની તિર્યચ પંચેન્દ્રિય, મનુષ્ય કે દેવ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરે, તેને સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્તિ સમયે જ વિભંગજ્ઞાન અવધિજ્ઞાન રૂપ થાય છે. તે જ્યારે દેવના સ્થવન વડે, બીજાના મરણ વડે કે બીજી રીતે પછીના સમયે પડે છે. ત્યારે અવધિજ્ઞાનનો એક સમય હોય છે. ઉત્કૃષ્ટથી કંઈક અધિક ૬૬-સાગરોપમ હોય. તે અપતિત અવધિજ્ઞાન સહિત બે વખત વિજ્યાદિમાં કે ત્રણ વખત અચ્યુતકલ્પમાં જવા વડે જાણવું.

મન:પર્યવજ્ઞાની જઘન્યથી એક સમય. અપ્રમત ગુણસ્થાનમાં વર્તમાન અને મન:પર્યવજ્ઞાન ઉત્પન્ન કરી બીજે સમયે કાળ કરતાં સંચતને એક સમય જાણવો. ઉત્કૃષ્ટ કંઈક ન્યૂન પૂર્વકોટિ વર્ષ હોય. કેમકે ત્યારપછી સંચમ ન હોવાથી મન:પર્યવજ્ઞાનનો પણ અભાવ થાય છે.

કેવળજ્ઞાની સાદિ અનંતકાળ હોય છે. કેમકે, તેને ત્યાંથી પડવાનું નથી.

અજ્ઞાની ત્રણ પ્રકારે - અનાદિ અનંત, અનાદિ સાંત, સાદિ સાંત. તેમાં જેને કોઈ કાળે જ્ઞાનના પરિણામ થવાના નથી, તે અનાદિ અનંત. જેને જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થશે તે અનાદિ સાંત. જે જ્ઞાન પામી ફરીથી મિથ્યાત્વની પ્રાપ્તિ વડે અજ્ઞાનીપણું પો તે સાદિસાંત. તે જઘન્યથી અંતર્મુહૂર્ત હોય, કેમકે સમ્યક્ત્વ પામવાથી અજ્ઞાન પરિણામનો નાશ થાય છે. ઉત્કૃષ્ટથી અનંત કાળ - ઈત્યાદિ બધું પૂર્વવત્ કહેવું.

ત્યારપછી અવશ્ય સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ થતાં અજ્ઞાન નષ્ટ થાય છે. આ પ્રમાણે મતિઅજ્ઞાની, શ્રુતઅજ્ઞાની ત્રણ પ્રકારે જાણવા.

વિભંગજ્ઞાન જઘન્યથી એક સમય હોય. કેવી રીતે? સમ્યગ્દષ્ટિ હોવાથી અવધિજ્ઞાની કોઈ તિર્યચ પંચેન્દ્રિય, મનુષ્ય કે દેવ મિથ્યાત્વને પામે અને મિથ્યાત્વ પ્રાપ્તિ સમયે મિથ્યાત્વથી અવધિજ્ઞાન, વિભંગજ્ઞાન રૂપે થાય. કેમકે “આદિના ત્રણ જ્ઞાન મિથ્યાત્વસહિત અજ્ઞાનરૂપે થાય છે” એમ શાસ્ત્રવચન છે. તે પછીના સમયે મરણથી કે અન્ય રીતે તે વિભંગજ્ઞાન પડે છે. તેથી વિભંગજ્ઞાન કાળ એક સમય છે. ઉત્કૃષ્ટ કંઈક ન્યૂન પૂર્વકોટિ વર્ષ અધિક ૩૩-સાગરોપમ હોય. તે આ રીતે - કોઈ મિથ્યાદષ્ટિ પૂર્વકોટિ આયુ વર્ષનો હોય, કેટલાંક વર્ષ પછી વિભંગજ્ઞાન થાય, અપતિત વિભંગજ્ઞાન સહિત ઋજુ ગતિથી સાતમી નરકે જઈ ૩૩-સાગરોપમ સ્થિતિવાળો થાય, ત્યારે આ પ્રમાણ હોય. પછી અવધિજ્ઞાન થવાથી કે વિભંગજ્ઞાનના નાશથી જાય છે.

❁ પદ-૧૮, દ્વાર-૧૧-“દર્શન” ❁

○ આ દર્શનદ્વાર છે, તેમાં પહેલું સૂત્ર -

● સૂત્ર-૪૮૩ :-

ભગવન્ ! ચક્ષુદર્શની, ચક્ષુદર્શનીરૂપે કેટલો કાળ હોય ? ગૌતમ ! જઘન્યથી અંતર્મુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટથી સાધિક હજાર સાગરોપમ હોય. ભગવન્ ! અચક્ષુદર્શની, અચક્ષુદર્શનીરૂપે કેટલો કાળ હોય ? અચક્ષુદર્શની બે ભેદે - અનાદિ અનંત, અનાદિ સાંત. અવધિદર્શની કેટલો કાળ હોય ? ગૌતમ ! જઘન્ય એક સમય, ઉત્કૃષ્ટ સાધિક ૧૩૨-સાગરોપમ. કેવલ દર્શની વિશે પૃથ્થા - ગૌતમ ! સાદિ અનંત હોય.

● વિવેચન-૪૮૩ :-

અહીં તેષ્વન્દ્રિયાદિ ચઉરિન્દ્રિયાદિમાં ઉપજી, અંતર્મુહૂર્ત રહી, ફરી તેષ્વન્દ્રિયાદિમાં ઉપજે ત્યારે ચક્ષુદર્શની અંતર્મુહૂર્ત હોય. ઉત્કૃષ્ટથી હજાર સાગરોપમ. તે ચઉરિન્દ્રિય, તિર્યચ પંચેન્દ્રિય અને નૈરચિકાદિના ભવભ્રમણ વડે જાણવું.

અચક્ષુદર્શની અનાદિ અનંત છે કે જે કદિ મોક્ષે ન જાય, જે મોક્ષે જાય તે અનાદિ સાંત. પંચેન્દ્રિય કે મનુષ્ય તેવા અધ્યવસાયથી અવધિદર્શન ઉત્પન્ન કરી પછીના સમયે કાળ કરે તો અવધિદર્શની એક સમય. ઉત્કૃષ્ટ સાધિક ૧૩૨-સાગરોપમ. તે આમ - વિભંગજ્ઞાન તિર્યચપંચેન્દ્રિય કે મનુષ્ય અપતિત વિભંગજ્ઞાન સહિત સાતમી નરકે જાય, મરણ નજીક હોય ત્યારે સમ્યક્ત્વ પામી, ભ્રષ્ટ થઈ પુનઃ અપતિત વિભંગજ્ઞાનથી પૂર્વકોટિ આયુ તિર્યચ થઈ, પૂરું આયુ ભોગવી ફરી સાતમી નરકે જાય ત્યારે પણ અપતિત વિભંગજ્ઞાની હોય. બંને વખત સાતમી નરકે ૩૩-૩૩ સાગરોપમ

સ્થિતિ હોય, એ પ્રમાણે દ્વ-સાગરોપમ થયા. બધે તિર્યચમાં ઋજુગતિ વડે ઉપજે. કેમકે વિગ્રહ ગતિ વડે તિર્યચ અને મનુષ્યમાં ઉત્પન્ન થનારને વિભંગ જ્ઞાનનો નિષેધ કરાયેલો છે. તેમ સિદ્ધાંતમાં પણ કહ્યું છે.

(પ્રશ્ન) શા માટે વચ્ચે સમ્યક્ત્વનું પ્રતિપાદન કરો છો ? [ઉત્તર] અહીં વિભંગજ્ઞાનની સ્થિતિ ઉત્કૃષ્ટથી કંઈક વ્યૂન પૂર્વકોટી અધિક ૩૩-સાગરોપમની છે. - X - X - તેથી એટલો કાળ સુધી નિરંતર વિભંગજ્ઞાન ન રહેતું હોવાથી વચ્ચે સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરે છે. પછી અપતિત વિભંગજ્ઞાન સહિત જ મનુષ્યત્વ પામી, સંચમ પાળી બે વખત વિજ્યાદિમાં ઉત્પન્ન થાય ત્યારે બીજા દ્વ-સાગરોપમ સમ્યગ્દષ્ટિને હોય છે. એ પ્રમાણે અવધિદર્શનનો કાળ ૧૩૨-સાગરોપમ છે.

(પ્રશ્ન) વિભંગ જ્ઞાનાવસ્થામાં અવધિદર્શનનો કર્મપ્રકૃતિ વગેરે ગ્રન્થોમાં નિષેધ છે, તો વિભંગજ્ઞાનના સદ્ભાવમાં અવધિદર્શન કેમ હોય? [ઉત્તર] એમ માનવામાં દોષ નથી, કેમકે સૂત્રમાં વિભંગ અવસ્થામાં પણ અવધિદર્શન પ્રતિપાદન કરેલું છે, તે આ પ્રમાણે - આ સૂત્રનો અભિપ્રાય છે કે વિશેષ વિષયક વિભંગજ્ઞાન અને સામાન્ય વિષયક અવધિદર્શન હોય છે. જેમ સમ્યગ્દષ્ટિને વિશેષ વિષયક અવધિજ્ઞાન અને સામાન્ય વિષયક અવધિદર્શન હોય છે. કેવળ વિભંગજ્ઞાનીને પણ અવધિદર્શન હોય છે. તે અનાકાર-સામાન્ય માત્ર વિષયક હોવાથી અવધિ જ્ઞાનીના અવધિદર્શન જેવું છે, માટે તે પણ અવધિદર્શન કહેવાય છે, પણ વિભંગદર્શન કહેવાતું નથી. મૂળ ટીકાકારે પણ આમ જ કહ્યું છે, તેથી અમે પણ વિભંગજ્ઞાનમાં અવધિદર્શનનો વિચાર કર્યો છે.

કાર્મગ્રન્થિકો કહે છે કે - જો કે સાકાર અને નિરાકાર વિશેષના હોવાથી વિભંગજ્ઞાન અને અવધિદર્શન જુદું છે. તો પણ વિભંગજ્ઞાન વડે યથાર્થ નિશ્ચય થતો નથી. કેમકે તે મિથ્યાત્વ રૂપ છે, તેમ અવધિદર્શન વડે સમ્યગ્ નિર્ણય થઈ શકતો નથી કેમકે તે અનાકાર માત્ર છે. માટે વિભંગજ્ઞાનથી અવધિદર્શનની જુદી વિવક્ષા કરવાનું કંઈ પ્રયોજન નથી. તેમના અભિપ્રાયે વિભંગાવસ્થામાં અવધિદર્શન હોતું નથી. આ સ્વમતિકલ્પિત નથી. પૂર્વાચાર્યોએ પણ આવી મનવિભાગ વ્યવસ્થા કરી છે.

વિશેષણવતીમાં પૂજ્ય જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ કહે છે - સૂત્રમાં વિભંગને પણ અવધિદર્શન બહુવાર જણાવ્યું છે, તો કર્મ પ્રકૃતિમાં શા માટે નિષેધ છે ? સૂત્રમાં સામાન્ય અને વિશેષરૂપે વિષય વડે વિભંગ પણ દર્શન હોય છે અને દર્શન અનાકાર માત્ર હોવાથી અવધિ અને વિભંગને અવધિદર્શન અવિશિષ્ટ હોય છે. કર્મપ્રકૃતિનો મત આ છે કે - સાકાર અને અનાકાર વિશેષતા છતાં પણ અનિશ્ચયપણાંથી વિભંગજ્ઞાન અને દર્શનની વિશેષતા નથી.

બીજા આચાર્યો વ્યાખ્યા કરે છે - સાતમી નરકના નારકોની કલ્પના કરવાનું શું પ્રયોજન છે ? સામાન્યથી નારક, તિર્યચ, મનુષ્ય, દેવ ભવમાં પર્યટન કરતાં અવધિજ્ઞાન અને વિભંગજ્ઞાન એટલા કાળ સુધી હોય છે, પછી મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. કેવળ દર્શનનીનું સૂત્ર કેવળજ્ઞાનીના સૂત્ર માફક વિચારવું.

❁ ૫૬-૧૮, ૬૨-૧૨,૧૩, સંચત, ઉપયોગ ❁

૦ હવે સંચત [અને ઉપયોગ] દ્વાર કહે છે -

● સૂત્ર-૪૮૪, ૪૮૫ :-

[૪૮૪] ભગવન્ ! સંચત, સંચતરૂપે કેટલો કાળ હોય ? ગૌતમ ! જઘન્ય એક સમય, ઉત્કૃષ્ટ દેશોન પૂર્વકોટી.

ભગવન્ ! અસંચતની પૃષ્ઠા - ગૌતમ ! અસંચત ત્રણ પ્રકારે છે - અનાદિ અનંત, અનાદિ સાંત, સાદિ સાંત. આદિ સાંત જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટ અનંતકાળ - અનંત ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી. ક્ષેત્રથી દેશોન અર્ધ પુદ્ગલ પરાવર્તકાળ હોય.

ભગવન્ ! સંચતાસંચતની પૃષ્ઠા. ગૌતમ ! જઘન્યથી અંતર્મુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટ દેશોન કોડ પૂર્વ વર્ષ હોય.

નોસંચત-નોઅસંચત-નોસંચતાસંચત વિશે પૃષ્ઠા-ગૌતમ ! તે સાદિ અનંતકાળ હોય.

[૪૮૫] ભગવન્ ! સાકાર ઉપયોગવાળાની પૃષ્ઠા-ગૌતમ ! જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત. અનાકારોપયોગી એમ જ છે.

● વિવેચન-૪૮૪,૪૮૫ :-

કોઈ ચારિત્રના પરિણામ સમયે જ કાળ કરે. તેથી સંચતને સંચતપણું જઘન્યથી એક સમય હોય. અસંચત ત્રણ પ્રકારે છે - (૧) અનાદિ અનંત - જે સંચમને કોઈ કાળે પામવાનો નથી. (૨) અનાદિ સાંત - જે સંચત પ્રાપ્ત કરશે. (૩) સાદિ સાંત - જે સંચમને પ્રાપ્ત કરી તેથી ભ્રષ્ટ થાય તે. - તે જઘન્યથી અંતર્મુહૂર્ત હોય. કેમકે અંતર્મુહૂર્ત પછી કોઈને સંચમની પ્રાપ્તિ થાય છે. ઉત્કૃષ્ટથી અનંતકાળ. ઈત્યાદિ બધું પૂર્વવત્ - X -

સંચતા સંચત - દેશવિરતિદાર, તે જઘન્યથી અંતર્મુહૂર્ત હોય, કેમકે દેશવિરતિની પ્રાપ્તિનો ઉપયોગ જઘન્યથી પણ અંતર્મુહૂર્ત પર્યન્ત હોય. દેશવિરતિની પ્રાપ્તિનો ઉપયોગ જઘન્યથી પણ અંતર્મુહૂર્ત પર્યન્ત હોય. દેશવિરતિના બે પ્રકાર, ત્રણ પ્રકાર ઈત્યાદિ ઘણાં ભાંગા છે, માટે તેની પ્રાપ્તિમાં જઘન્યથી પણ અંતર્મુહૂર્ત લાગે. સર્વ વિરતિ તો “સર્વ સાવધનો હું ત્યાગ કરું છું.” ઈત્યાદિ રૂપ છે, માટે તેની પ્રાપ્તિનો ઉપયોગ એક સમયનો પણ હોય. માટે પૂર્વે સંચતનો કાળ એક સમય કહ્યો. પરંતુ જે સંચત-અસંચત કે સંચતાસંચત નથી તે સિદ્ધ છે, તે સાદિ અનંત છે. - - - સંચતદ્વાર સમાપ્ત - - -

હવે ઉપયોગ દ્વાર કહે છે - અહીં સંસારીને સાકાર અને અનાકાર ઉપયોગ હોય છે. તે જઘન્યથી અને ઉત્કૃષ્ટથી અંતર્મુહૂર્ત હોય. તેથી બંને સૂત્રોમાં અંતર્મુહૂર્ત ઉપયોગ કહ્યો. કેવલીને એક સમયનો ઉપયોગ કહ્યો, તે અહીં વિવક્ષિત નથી.

❁ પદ-૧૮, દ્વાર-૧૪-“આહાર” ❁

૦ હવે આહાર દ્વાર, તેનું આ પહેલું સૂત્ર -

● સૂત્ર-૪૮૬ :-

ભગવન્ ! આહારક, આહારક રૂપે ક્યાં સુધી હોય ? આહારક બે ભેદે - છન્નસ્થ આહારક, કેવલી આહારક. ભગવન્ ! છન્નસ્થ આહારકની પૃચ્છા - ગૌતમ ! જઘન્યથી બે સમય ન્યૂન ક્ષુલ્લક ભવ અને ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાતો કાળ - કાળથી અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી અને ક્ષેત્રથી અંગુલનો અસંખ્યાત ભાગ પ્રમાણ કાળ સુધી હોય છે.

ભગવન્ ! કેવલી આહારક વિશે પૃચ્છા - ગૌતમ ! જઘન્યથી અંતર્મુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટ દેશોન પૂર્વકોટી વર્ષ.

ભગવન્ ! અનાહારક વિશે પૃચ્છા - અનાહારક બે પ્રકારે છે - છન્નસ્થ અનાહારક, કેવલી અનાહારક.

ભગવન્ ! છન્નસ્થ અનાહારક વિશે પૃચ્છા - જઘન્ય એક સમય, ઉત્કૃષ્ટ બે સમય. ભગવન્ ! કેવલી અનાહારક વિશે પૃચ્છા - ગૌતમ ! કેવલી અનાહારક બે ભેદે - સિદ્ધ કેવલી અનાહારક અને ભવસ્થ કેવલી અનાહારક સિદ્ધ કેવલી અનાહારક વિશે પૃચ્છા - ગૌતમ ! તે સાદિ અનંતકાળ હોય.

ભગવન્ ! ભવસ્થ કેવલી અનાહારક વિશે પૃચ્છા - ગૌતમ ! ભવસ્થ કેવલી અનાહારક બે ભેદે - સયોગી અયોગી ભગવન્ ! સયોગી ભવસ્થ કેવલી અનાહારકની પૃચ્છા - જઘન્ય, ઉત્કૃષ્ટ રહિત ત્રણ સમય, અયોગી ભવસ્થ કેવલી અનાહારક વિશે પૃચ્છા - જઘન્ય, ઉત્કૃષ્ટ રહિત અંતર્મુહૂર્ત.

● વિવેચન-૪૮૬ :-

સૂત્ર સુગમ છે. પરંતુ જઘન્ય બે સમય ન્યૂન ક્ષુલ્લકભવ હોય. અહીં બે કે ચાર અને પાંચ સમયની વિગ્રહગતિ છે. કહ્યું છે - ઋજુ ગતિ, એક સમયની વક્રગતિ, બે સમયની વક્રગતિ કહી છે તથા ત્રણ-ચાર સમયની વક્રગતિ અને ચાર-પાંચ સમયની વક્રગતિ ઘટી શકે છે તો પણ બહુધા બે સમય કે ત્રણ સમયની વક્રગતિ હોય છે. પણ ચાર-પાંચ સમયની વક્રગતિ હોતી નથી. માટે તેની વિવક્ષા કરી નથી. તેમાં ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ સમયની વક્રગતિમાં આદિના બે સમય અનાહારક હોય. તેથી આહારકપણાના વિચારમાં બે સમય ન્યૂન કહી છે.

ઋજુગતિ અને એક સમયની વક્રગતિની વિવક્ષા કરી નથી. કેમકે અહીં સૌથી જઘન્યનો વિચાર છે. શેષ સુગમ છે, પણ એટલા કાળ પછી અવશ્ય વિગ્રહ ગતિ થાય, તેમાં અનાહારકપણું હોય છે. માટે અનંતકાળ ન કહ્યો. કેવલીસૂત્ર સુગમ છે.

છન્નસ્થ અનાહારક સૂત્રમાં ઉત્કૃષ્ટ બે સમયો ત્રણ સમયની વિગ્રહગતિને આશ્રીને કહ્યા. - X - સયોગી ભવસ્થ કેવલી અનાહારક સૂત્રમાં આઠ સમયના

કેવલી સમુદ્ઘાતનો ત્રીજો, ચોથો, પાંચમો એ ત્રણ સમયો અનાહારક હોય છે. કહ્યું છે - પહેલા સમયે દંડ, બીજા સમયે કપાટ, ત્રીજા સમયે મંથાન, ચોથા સમયે લોકવ્યાપી થાય છે. પાંચમાં સમયે આંતરાનો સંહાર, છઠ્ઠા સમયે મંથાન સંહાર, સાતમે સમયે કપાટ આઠમા સમયે દંડ સંહાર છે. પહેલા અને આઠમા સમયે ઔદારિક કર્મયોગી હોય, સાતમા, છઠ્ઠા, બીજા સમયે ઔદારિક મિશ્રયોગી અને ચોથા, પાંચમા, ત્રીજા એ ત્રણ સમયે કાર્મણ કાયયોગી હોય છે, તે વખતે અવશ્ય અનાહારક હોય છે. - - આહારદ્વાર પૂર્ણ - -

❁ પદ-૧૮, દ્વાર-૧૫ થી ૨૨ ❁

૦ હવે ભાષક આદિ દ્વારો કહે છે -

● સૂત્ર-૪૮૭ થી ૪૯૪ :-

[૪૮૭] ભાષક વિશે પૃચ્છા - ગૌતમ ! જઘન્ય એક સમય, ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત. અભાષક વિશે પૃચ્છા - ગૌતમ ! અભાષક ત્રણ પ્રકારે - અનાદિ અનંત, અનાદિ સાંત, સાદિ સાંત. જે સાદિ સાંત છે તે જઘન્યથી અંતર્મુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટ વનસ્પતિકાળ હોય.

[૪૮૮] પરિત વિશે પૃચ્છા - પરિત બે ભેદે છે, કાય પરિત, સંસાર પરિત. કાય પરિત વિશે પૃચ્છા - જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાતી ઉત્સર્પિણી - અવસર્પિણીરૂપ અસંખ્યાત પૃથ્વીકાળ. સંસાર પરિત વિશે પૃચ્છા - જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત. ઉત્કૃષ્ટ અનંતકાળ યાવત્ કંઈક ન્યૂન અર્ધ પુદ્ગલ પરાવર્ત.

અપરિત વિશે પૃચ્છા - અપરિત બે ભેદે છે - કાયઅપરિત, સંસાર અપરિત. કાય અપરિત વિશે પૃચ્છા - જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટ વનસ્પતિકાળ. સંસાર અપરિત વિશે પૃચ્છા - સંસાર અપરિત બે ભેદે છે - અનાદિ સાંત અને અનાદિ અનંત.

નોપરિત-નોઅપરિત વિશે પૃચ્છા-સાદિ અનંત.

[૪૮૯] પર્યાપ્તા વિશે પૃચ્છા - જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટ કંઈક ન્યૂન શત પૃથક્ત્વ સાગરોપમ હોય.

અપર્યાપ્તા વિશે પૃચ્છા-જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત.

નોપર્યાપ્તા-નોઅપર્યાપ્તા વિશે પૃચ્છા-સાદિ અનંત.

[૪૯૦] સૂક્ષ્મ વિશે પૃચ્છા - જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટ પૃથ્વીકાળ. બાદર વિશે પૃચ્છા - જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાતો કાળ યાવત્ ક્ષેત્રથી અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ નોસૂક્ષ્મ-નોબાદર વિશે પૃચ્છા - સાદિ અનંતકાળ.

[૪૯૧] ભગવન્ ! સંજ્ઞી વિશે પૃચ્છા - જઘન્ય અંતર્ મુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટથી સાધિક શતપૃથક્ત્વ સાગરોપમ.

અસંજ્ઞી વિશે પૃચ્છા - જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટ વનસ્પતિકાળ. નોસંજ્ઞી-

નોઅસંજી વિશે પૃચ્છા - ગૌતમ ! સાદિ અનંતકાળ હોય.

[૪૯૨] ભવસિદ્ધિક વિશે પૃચ્છા - ગૌતમ ! અનાદિ સાંત. અભવસિદ્ધિક વિશે પૃચ્છા - ગૌતમ ! અનાદિ અનંત. નોભવસિદ્ધિક - નોઅભવસિદ્ધિકની પૃચ્છા - સાદિ અનંતકાળ.

[૪૯૩] ધર્માસ્તિકાય વિશે પૃચ્છા - ગૌતમ ! સર્વ કાળ હોય. - - - એ પ્રમાણે અદ્ધાસમય સુધી જાણવું.

[૪૯૪] ભગવન્ ! ચરમ, ચરમરૂપે કેટલો કાળ હોય ? ગૌતમ ! અનાદિ સાંત. અચરમ વિશે પૃચ્છા - ગૌતમ ! અચરમ બે પ્રકારે છે - અનાદિ અનંત, સાદિ અનંત.

● વિવેચન-૪૮૭ થી ૪૯૪ :-

[અહીં દ્વાર-૧૫ થી ૨૨ એક સાથે છે, પ્રત્યેક દ્વારનું એક એક અલગ સૂત્ર એમ આઠ દ્વારના આઠ સૂત્રો છે. તેનું સંયુક્ત વિવેચન અહીં કરેલ છે.]

ભાષક - જોલનાર, જઘન્ય એક સમય, ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત વચનયોગી માફક જાણવો. અભાષક-ત્રણ ભેદે - (૧) અનાદિ અનંત - જે કદિ ભાષકપણું નહીં પામે, (૨) અનાદિ સાંત - જે ભાષક પણું પામશે (૩) સાદિ સાંત - જે ભાષક થઈ ફરી અભાષક બનશે. તે જઘન્યથી અંતર્મુહૂર્ત હોય, કેમકે જોતીને થોડીવાર રહીને ફરીથી ભાષકપણું જણાય અથવા ભાષક બેઈન્દ્રિયાદિ, એકેન્દ્રિયાદિ જીવોમાં ઉત્પન્ન થઈ, અંતર્મુહૂર્ત આયુ પૂરું કરી ફરી બેઈન્દ્રિયાદિપણે ઉપજે અને ઉત્કૃષ્ટ વનસ્પતિકાળ, તે પૂર્વે કહ્યો છે.

૦ હવે પરિત્ત દ્વાર - તે બે ભેદે છે, (૧) કાય પરિત - જે પ્રત્યેક શરીરી છે તે. (૨) સંસાર પરિત - જેણે સમ્યકત્વાદિ વડે સંસાર પરિમિત કર્યો છે. તે કાય પરિત જઘન્યથી અંતર્મુહૂર્ત હોય. જ્યારે કોઈ જીવ નિગોદથી નીકળી પ્રત્યેક શરીરવાળામાં ઉત્પન્ન થઈ ત્યાં અંતર્મુહૂર્ત રહી ફરી પણ નિગોદમાં ઉપજે ત્યારે હોય. ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાતો કાળ-પૃથ્વીકાળ અર્થાત્ જેટલો પૃથ્વીકાયિકનો કાયસ્થિતિ કાળ છે તેટલો જાણવો. કાળથી અસંખ્યાતી ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણીરૂપ છે. સંસારપરિત જઘન્યથી અંતર્મુહૂર્ત હોય, પછી તે અંતકૃત્ કેવલી થઈને મુક્તિ પામે. ઉત્કૃષ્ટ અનંતકાળ ઈત્યાદિ. પછી તે અવશ્ય મુક્તિ પામે.

કાય અપરિત અનંતકાયિક જાણવો. જેણે સમ્યકત્વાદિ વડે પરિમિતસંસાર નથી કર્યો તે સંસાર-અપરિત છે. કાય અપરિત જઘન્યથી અંતર્મુહૂર્ત હોય. કોઈ જીવ પ્રત્યેક શરીરીથી નીકળી નિગોદમાં ઉપજી, અંતર્મુહૂર્ત રહી, ફરી પ્રત્યેક શરીરીમાં ઉપજે ત્યારે જાણવો. ઉત્કૃષ્ટથી વનસ્પતિકાળ પૂર્વવત્. પછી ત્યાંથી અવશ્ય નીકળત્ છે.

સંસાર અપરિત બે ભેદે (૧) અનાદિ અનંત - જે કોઈ કાળે સંસારથી મુક્ત ન થાય. (૨) અનાદિ સાંત - જે કોઈ કાળે સંસારનો અંત કરશે. નોપરિત-નોઅપરિત એટલે સિદ્ધ - તે આદિ અનંતકાળ છે.

૦ પર્યાપ્ત - દ્વાર - જઘન્યથી અંતર્મુહૂર્ત. પછી અપર્યાપ્તો થાય. ઉત્કૃષ્ટ સાધિક શતપૃથકત્વ સાગરોપમ, એટલો કાળ લબ્ધિ પર્યાપ્તાની સ્થિતિ સંભવે. અપર્યાપ્તો અંતર્મુહૂર્ત હોય, પછી પર્યાપ્ત લબ્ધિ પામે. નોપર્યાપ્ત-નોઅપર્યાપ્ત તે સિદ્ધ છે. - X - X -

૦ સૂક્ષ્મ દ્વાર - ઉત્કૃષ્ટ પૃથ્વીકાયિકનો કાયસ્થિતિકાળ, બાદર સૂત્ર સુગમ છે. - X - નોસૂક્ષ્મનોબાદર તે સિદ્ધ - X -

૦ સંજી દ્વાર - સંજી જઘન્યથી અંતર્મુહૂર્ત. કોઈ જીવ અસંજીથી નીકળી સંજીમાં ઉપજી, અંતર્મુહૂર્ત રહી, ફરી અસંજીમાં ઉપજે. ઉત્કૃષ્ટ કાળ સુગમ છે, અસંજી જઘન્યથી અંતર્મુહૂર્ત, સંજી માફક જાણવો. ઉત્કૃષ્ટ વનસ્પતિકાળ, કેમકે અસંજીના ગ્રહણથી વનસ્પતિકાયનું પણ ગ્રહણ થાય. નોસંજી-નોઅસંજી તે સિદ્ધ.

૦ ભવસિદ્ધિક દ્વાર - જેને સિદ્ધિ છે તે ભવસિદ્ધિક-ભવ્ય. તે અનાદિ સાંત છે, અન્યથા ભવ્યાપણાનો અભાવ થાય, તે સિવાયનો તે અભવસિદ્ધિક - અભવ્ય, તે અનાદિ અનંત છે અન્યથા અભવ્યાપણાનો અભાવ થાય. નોભવ્ય-નોઅભવ્ય તે સિદ્ધ.

૦ અસ્તિકાય પાંચે સર્વકાળમાં હોય, અદ્ધા સમય પણ પ્રવાહ અપેક્ષાથી સર્વકાળ હોય. માટે 'અદ્ધાસમય સુધી' એમ કહ્યું.

૦ ચરમ - જેને છેલ્લો ભવ થશે, તે અભેદથી ચરમ-ભવ્ય, તેથી વિપરીત તે અચરમ-અભવ્ય. ચરમ અનાદિસાંત છે, અચરમ બે ભેદે - અનાદિ અનંત, સાદિ અનંત, તેમાં અનાદિ અનંત તે અભવ્ય, સાદિ અનંત તે સિદ્ધ.

મુનિ દીપરત્નસાગરે કરેલ
૫૬-૧૮નો ટીકાસહિતનો અનુવાદ પૂર્ણ

❁ પદ-૧૯-“સમ્યક્ત્વ” ❁
— X — X — X — X — X —

૦ એ પ્રમાણે પદ-૧૯ની વ્યાખ્યા કરી, હવે પદ-૧૯નો આરંભ કરીએ છીએ. તેનો સંબંધ આ છે - પૂર્વના પદમાં કાર્યસ્થિતિ કહી. અહીં કઈ કાર્યસ્થિતિમાં સમ્યક્ત્વ આદિ ભેદ વડે કેટલા જીવો હોય તે વિચારાય છે તેમાં આ સૂત્ર છે—

● સૂત્ર-૪૯૫ :-

ભગવન્ ! જીવો શું સમ્યક્ત્વે, મિથ્યાદેહિ કે મિશ્રદેહિ છે ? ગૌતમ ! જીવો સમ્યક્ત્વે પણ છે, મિથ્યાદેહિ પણ છે, મિશ્રદેહિ પણ છે. એ પ્રમાણે નૈરયિકો પણ જાણવા. અસુરકુમાર યાવત્ સ્તનિતકુમારો એમ જ જાણવા.

પૃથ્વીકાયિકો સંબંધે પ્રશ્ન - ગૌતમ ! પૃથ્વીકાયિકો સમ્યક્ત્વે નથી, મિથ્યાદેહિ છે, મિશ્રદેહિ નથી.

એ પ્રમાણે વનસ્પતિકાયિકો સુધી જાણવા.

બેઈન્દ્રિય સંબંધે પ્રશ્ન - ગૌતમ ! બેઈન્દ્રિયો સમ્યક્ દેહિ હોય, મિથ્યાદેહિ હોય, પણ મિશ્રદેહિ ન હોય.

એ પ્રમાણે ચૈત્તરિન્દ્રિયો સુધી જાણવું.

પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિક, મનુષ્યો, વ્યંતર, જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિકો સમ્યક્ત્વે પણ હોય, મિથ્યાદેહિ પણ હોય અને સમ્યક્મિથ્યા [મિશ્ર] દેહિ પણ હોય.

સિદ્ધો સંબંધે પ્રશ્ન - ગૌતમ ! સિદ્ધો સમ્યક્ત્વે છે, મિથ્યાદેહિ નથી, મિશ્રદેહિ નથી.

● વિવેચન-૪૯૫ :-

હે ભગવન્ ! જીવો સમ્યક્ત્વે છે ? ઇત્યાદિ પદની સમાપ્તિ સુધી સુગમ છે. પણ સાસ્વાદન સમ્યક્ત્વ સહિત પણ સૂત્રના અભિપ્રાયથી પૃથ્વીકાયિકાદિમાં ઉત્પન્ન થતો નથી. કારણ કે “પૃથ્વી આદિમાં સમ્યક્ત્વ, સમ્યક્ત્વ સહિત જીવની ઉત્પત્તિનો અભાવ છે.” એવું શાસ્ત્ર વચન છે.

બેઈન્દ્રિયાદિમાં સાસ્વાદન સમ્યક્ત્વ સહિત ઉત્પન્ન થાય છે, માટે પૃથ્વી આદિમાં સમ્યક્ત્વેનો નિષેધ છે. બેઈન્દ્રિયાદિ સમ્યક્ત્વે કહેલા છે. મિશ્રદેહિનો પરિણામ તથાવિધ સ્વભાવથી સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિયોને હોય છે, બીજાને હોતો નથી. તેથી એકેન્દ્રિય અને વિકલેન્દ્રિય બંનેને મિશ્રદેહિનો નિષેધ કર્યો છે.

મુનિ દીપરત્નસાગરે કરેલ
પદ-૧૯-નો ટીકા સહિતનો અનુવાદ પૂર્ણ

❁ પદ-૨૦-“અંતક્રિયા” ❁
— X — X — X — X — X —

૦ પદ-૧૯ની વ્યાખ્યા કરી, હવે પદ-૨૦નો આરંભ કરીએ છીએ. તેનો સંબંધ આ છે - પદ-૧૯-માં સમ્યક્ત્વ પરિણામ કહ્યા, અહીં પરિણામ સામ્યતાથી ગતિ પરિણામ વિશેષ અંતક્રિયા કહે છે. તેમાં પહેલા અધિકાર દ્વારા ગાથા કહે છે -

● સૂત્ર-૪૯૬ :-

નૈરયિક અંતક્રિયા, અનંતર અંતક્રિયા, એક સમય અંતક્રિયા, ઉદ્ધર્તન, તીર્થકર-ચકી-બલદેવ-વાસુદેવ-માંડલિક-રત્ન [કયાંથી નીકળીને થાય ?] એ વિષયક દ્વારા ગાથા.

● વિવેચન-૪૯૬ :-

પહેલાં નૈરયિકને ઉપલક્ષીને ચોવીશ દંડકમાં અંતક્રિયા વિચારણા, પછી અનંતર આવીને અંતક્રિયા કરે કે પરંપર આવીને ? એ પ્રમાણે અંતર વિચારણા, પછી નૈરયિકાદિ ભવોથી અનંતર આવેલ એક સમયમાં કેટલા અંતક્રિયા કરે તે વિચાર, પછી નૈરયિકાદિથી નીકળી કઈ યોનિમાં ઉપજે ? તે કહે છે, તથા જ્યાંથી નીકળી તીર્થકર આદિ થાય તે અનુક્રમે કહે છે. એ દ્વારા ગાથાનો સંક્ષેપાર્થ કહ્યો.

❁ પદ-૨૦, દ્વાર-૧,૨ ❁

૦ પહેલી અંતક્રિયાને કહેવા ઈચ્છતા સૂત્રકાર કહે છે -

● સૂત્ર-૪૯૭,૪૯૮ :-

[૪૯૭] ભગવન્ ! જીવ અંતક્રિયા કરે ? ગૌતમ ! કોઈક કરે, કોઈક ન કરે. એમ નૈરયિકથી વૈમાનિક સુધી જાણવું.

ભગવન્ ! નૈરયિક નૈરયિકમાં અંતક્રિયા કરે ? ગૌતમ ! એ અર્થ યોગ્ય નથી. ભગવન્ ! નૈરયિક અસુરકુમારમાં અંતક્રિયા કરે ? ગૌતમ ! એ અર્થ યોગ્ય નથી. એમ વૈમાનિક સુધી જાણવું. પરંતુ મનુષ્યોમાં આવી અંતક્રિયા કરે ? ગૌતમ ! કોઈ કરે, કોઈ ન કરે. એમ અસુરકુમારથી વૈમાનિકમાં કહેવું. એમ ૨૪-૨૪ દંડક થાય.

[૪૯૮] ભગવન્ ! અનંતર આવેલ નૈરયિક અંતક્રિયા કરે કે પરંપર આવેલ અંતક્રિયા કરે ? ગૌતમ ! અનંતર આવેલ પણ અંતક્રિયા કરે, પરંપર આવેલ પણ અંતક્રિયા કરે. એ પ્રમાણે રત્નપ્રભાથી પંકપ્રભા નૈરયિક જાણવા. ધૂમપ્રભા નૈરયિકોની પૃચ્છા - ગૌતમ ! અનંતર આવેલા અંતક્રિયા ન કરે, પરંપર આવેલા અંતક્રિયા કરે, આ પ્રમાણે સાતમી નરક નૈરયિક સુધી જાણવું.

અસુરકુમાર યાવત્ સ્તનિતકુમાર, પૃથ્વી-અપ્-વનસ્પતિકાયિકો અનંતર આવેલ પણ અંતક્રિયા કરે, પરંપર આવેલા પણ અંતક્રિયા કરે. તેઠ્ઠે વાયુ બે-બ્રહ્મ-ચાર ઈન્દ્રિયો અનંતર આવેલ અંતક્રિયા ન કરે, પણ પરંપર આવેલા

અંતક્રિયા કરે.

બાકીના જીવો બંને પ્રકારે અંતક્રિયા કરે.

● વિવેચન-૪૯૭,૪૯૮ :-

અંત - અવસાન, અહીં પ્રસંગથી કર્મનો નાશ જાણવો. તેની ક્રિયા - કરવું. કર્મનો નાશ કરવો તે અંતક્રિયા. અન્યત્ર આગમમાં અંતક્રિયા શબ્દ મોક્ષ અર્થમાં રૂઢ છે. કેમકે “કરેલા કર્મનો ક્ષય” તે મોક્ષ, એવું વચન છે. [જુઓ તત્ત્વાર્થસૂત્ર]

કોઈક જીવ છે જે અંતક્રિયા કરે, કોઈ જીવ છે જે કરતો નથી. અર્થાત્ જે તથાવિધ ભવ્યત્વના પરિપાકથી મનુષ્યભવ આદિ પૂર્ણ સામગ્રી પામીને તેના સામર્થ્યથી ઉત્પન્ન થયેલ અતિ પ્રબળ વીર્યોલ્લાસ વડે ક્ષપકશ્રેણિએ આરૂઢ થઈ, કેવળજ્ઞાન પામી અઘાતી કર્મોનો પણ ક્ષય કરે તે અંતક્રિયા કરે. બીજા તેથી વિપરીત હોવાથી ન કરે. એમ નૈરયિકાદિ ચોવીશ દંડકના ક્રમથી વૈમાનિક સુધી વિચારવું. સૂત્રપાઠ આ પ્રમાણે -

ભગવન્ ! નૈરયિક અંતક્રિયા કરે ? ગૌતમ ! કોઈ કરે અને કોઈ ન કરે ઈત્યાદિ. હવે નૈરયિકોમાં વર્તતો અંતક્રિયા કરે કે ન કરે ? એ સંબંધે પ્રશ્ન કરવા સૂત્રકાર કહે છે -

ગૌતમ! એ અર્થ યુક્તિયુક્ત નથી. કેમ? અહીં સર્વ કર્મનો ક્ષય પ્રકર્ષને પ્રાપ્ત થયેલા સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રના સમુદાયથી થાય છે. પણ નૈરયિકાવસ્થામાં તેવા ભવસ્વભાવથી ચારિત્રનો પરિણામ હોતો નથી. એ પ્રમાણે અસુરકુમારથી આરંભી વૈમાનિક સુધી નિષેધ કરવો. પરંતુ મનુષ્યોમાં આવેલો કોઈ અંતક્રિયા કરે - જેને ચારિત્રાદિ સામગ્રી પરિપૂર્ણ પ્રાપ્ત થઈ હોય અને જે તેનાથી રહિત છે તે અંતક્રિયા ન કરે.

આ પ્રમાણે અસુરકુમારથી વૈમાનિક સુધીના પ્રત્યેક નૈરયિકાદિ ચોવીશ દંડકના અનુક્રમથી કહેવા. એ પ્રમાણે ચોવીશ વાર ચોવીશ દંડકો થાય છે. હવે એ નૈરયિકાદિ પોતપોતાના ભવ પછીના મનુષ્યભવમાં આવી અંતક્રિયા કરે કે તિર્યચાદિ ભવોના અંતર વડે પરંપરાથી આવેલા અંતક્રિયા કરે, તેનું નિરૂપણ કરે છે -

પ્રશ્ન સૂત્ર સુગમ છે. ગૌતમ ! અનંતર ભવમાં આવીને પણ અંતક્રિયા કરે અને પરંપરાએ આવીને પણ કરે. તેમાં રત્ન-શર્કરા-વાલુકા-પંકપ્રભાથી અનંતર આવેલા પણ કરે અને પરંપર આવેલા પણ કરે. જ્યારે ધૂમપ્રભાદિથી નરકથી આવેલા તથાવિધ ભવસ્વભાવથી પરંપરાથી આવેલા જ અંતક્રિયા કરે.

એ જ વિશેષને પ્રતિપાદન કરવા ઈચ્છતા સૂત્રકારશ્રી સાત સૂત્રો કહે છે - એ પ્રમાણે રત્નપ્રભા પૃથ્વીનૈરયિકો પણ જાણવા ઈત્યાદિ સૂત્ર સુગમ છે.

અસુરકુમારથી સ્તનિતકુમારો, પૃથ્વી-પાણી-વનસ્પતિ અનંતર આવીને પણ અંતક્રિયા કરે, પરંપર આવીને પણ અંતક્રિયા કરે. બંને પ્રકારે આવેલાને અંતક્રિયા કરવામાં કોઈ વિરોધ નથી. કેમકે કેવળજ્ઞાનીએ તેમ જાણે છે. પરંતુ તેઉકાય, વાયુકાય અને વિકલેન્દ્રિયો પરંપરાથી આવીને જ અંતક્રિયા કરે, પણ અનંતર

આવેલા ન કરે. તેમાં તેઉકાય, વાયુકાયને પછીના ભવમાં મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત થતું નથી, બેઈન્દ્રિયાદિને પ્રાપ્ત થવા છતાં તથાવિધ ભવ સ્વભાવથી અંતક્રિયા થતી નથી. બાકીના તિર્યચ પંચેન્દ્રિયથી માંડી વૈમાનિક સુધીના જીવો બંને પ્રકારે અંતક્રિયા કરે છે.

❁ પદ-૨૦, દ્વાર-૩ ❁

○ નૈરયિકાદિ ભવોથી અનંતર ભવમાં આવેલાં કેટલાં એક સમયે અંતક્રિયા કરે, એ પ્રકારે ત્રીજું દ્વાર કહે છે -

● સૂત્ર-૪૯૯ :-

અનંતર આવેલા નૈરયિકો એક સમયમાં કેટલા અંતક્રિયા કરે ? ગૌતમ ! જઘન્ય એક, બે, ત્રણ અને ઉત્કૃષ્ટ દશ અંતક્રિયા કરે. એ પ્રમાણે રત્નપ્રભા યાવત્ વાલુકપ્રભાના નૈરયિકો જાણવા.

ભગવન્ ! પંકપ્રભા પૃથ્વીના નૈરયિકો અનંતર આવીને એક સમયે કેટલાં અંતક્રિયા કરે ? ગૌતમ ! જઘન્યથી એક, બે, ત્રણ, ઉત્કૃષ્ટથી ચાર અંતક્રિયા કરે.

ભગવન્ ! અસુરકુમારો અનંતર ભવથી આવીને એક સમયે કેટલા અંતક્રિયા કરે ? ગૌતમ ! જઘન્યથી એક થી ત્રણ, ઉત્કૃષ્ટ દશ અંતક્રિયા કરે.

ભગવન્ ! અસુરકુમારીઓ અનંતર ભવમાં આવીને એક સમયે કેટલી અંતક્રિયા કરે ? જઘન્ય એક, બે, ત્રણ અને ઉત્કૃષ્ટ પાંચ કરે. એ પ્રમાણે દેવી સહિત અસુરકુમારો કહ્યા તેમ સ્તનિતકુમારો સુધી જાણવા.

ભગવન્ ! પૃથ્વીકાયિકો અનંતરભવમાં આવી એક સમયે કેટલી અંતક્રિયા કરે ? ગૌતમ ! જઘન્ય એક, બે, ત્રણ અને ઉત્કૃષ્ટ ચાર કરે. એ પ્રમાણે અપ્કાયિકો ચાર, વનસ્પતિકાયિકો છ, પંચેન્દ્રિય તિર્યચોનિકો દશ, તિર્યચસ્ત્રીઓ દશ, મનુષ્યો દશ, મનુષ્યસ્ત્રી વીશ, વ્યંતરો દશ, વ્યંતરી પાંચ, જ્યોતિષ્કો દશ, તેની સ્ત્રીઓ વીશ, વૈમાનિકો ૧૦૮, તેની સ્ત્રીઓ વીશ, અંતક્રિયા કરે.

● વિવેચન-૪૯૯ :-

નૈરયિક ભવથી અનંતર મનુષ્ય ભવમાં આવેલા એક સમયે કેટલા મોક્ષે જાય ? અહીં નૈરયિકો એ પૂર્વ ભવના પર્યાયનો વ્યવહાર, તે દેવાદિ પૂર્વભવના પર્યાયની પ્રતિપત્તિના નિષેધ માટે છે. એ પ્રમાણે પછીના સૂત્રમાં પણ તે-તે પૂર્વભવના પર્યાયના વ્યવહારમાં પ્રયોજન સમજવું. બાકી બધું સ્પષ્ટ છે.

❁ પદ-૨૦, દ્વાર-૪ ❁

○ હવે ત્યાંથી ઉદ્ધર્તા કઈ યોનિમાં ઉત્પન્ન થાય ? તે-

● સૂત્ર-૫૦૦ :-

ભગવન્ ! નૈરયિક, નૈરયિકથી નીકળી અનંતર ભવમાં નૈરયિકમાં ઉપજે ? ગૌતમ ! એ અર્થ યોગ્ય નથી. ભગવન્ નૈરયિક નૈરયિકોમાંથી નીકળી અનંતર

ભવમાં અસુરકુમારોમાં ઉપજે ? ના, એ અર્થ યોગ્ય નથી. એ પ્રમાણે નિરંતર યાવત્ ચઉરિન્દ્રિયોમાં ઉપજે ? ગૌતમ ! એ અર્થ સમર્થ નથી.

ભગવન્ ! નૈરયિક નૈરયિકોમાંથી નીકળી અનંતર ભવમાં પંચેન્દ્રિય તિર્યચોમાં ઉત્પન્ન થાય ? કોઈ થાય, કોઈ ન થાય. ભગવન્ ! નૈરયિકોથી નીકળી અનંતર ભવમાં પંચેન્દ્રિય તિર્યચોમાં ઉત્પન્ન થાય, તે કેવળી પ્રજ્ઞાત ધર્મને સાંભળે ? કોઈ સાંભળે, કોઈ ન સાંભળે. ભગવન્ ! જે કેવળી પ્રજ્ઞાત ધર્મને શ્રવણ રૂપે પામે તે કેવળી કથિત બોધિને જાણે ? ગૌતમ ! કોઈ જાણે, કોઈ ન જાણે. ભગવન્ ! જે કેવળી કથિત ધર્મને જાણે તે તેની શ્રદ્ધા કરે ? પ્રતીતિ કરે ? રુચિ કરે ? ગૌતમ ! તે શ્રદ્ધા કરે, પ્રતીતિ કરે અને રુચિ કરે.

ભગવન્ ! જે શ્રદ્ધા કરે, પ્રતીતિ કરે, રુચિ કરે તે આભિનિબોધિક અને શ્રુતજ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે ? ગૌતમ ! હા, કરે. ભગવન્ ! જે આભિનિબોધિક જ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે તે શીલ-વ્રત-ગુણ-વિરમણ-પ્રત્યાખ્યાન અને પૌષ્ઠોપવાસ અંગીકાર કરવાને સમર્થ થાય ? ગૌતમ ! કોઈ થાય, કોઈ ન થાય.

ભગવન્ ! જે શીલ યાવત્ પૌષ્ઠોપવાસ અંગીકાર કરવા સમર્થ થાય, તે અવધિજ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે ? ગૌતમ ! કોઈ કરે, કોઈ ન કરે. ભગવન્ ! જે અવધિજ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે તે મુંડ થઈ અગારથી અનગારપણું અંગીકાર કરવા સમર્થ થાય ? ગૌતમ ! એ અર્થ સમર્થ નથી.

ભગવન્ ! નૈરયિક નૈરયિકથી નીકળી પછીના ભવમાં મનુષ્યોમાં ઉત્પન્ન થાય ? કોઈ થાય, કોઈ ન થાય. ભગવન્ ! જે ઉત્પન્ન થાય, તે કેવળી પ્રજ્ઞાત ધર્મ સાંભળે ? ગૌતમ ! જેમ પંચેન્દ્રિય તિર્યચમાં કહ્યું, તેમ કહેવું યાવત્ ‘જે અવધિજ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે’ તે મુંડ થઈને સાધુપણું સ્વીકારવાને સમર્થ થાય ? ગૌતમ ! કોઈ થાય, કોઈ ન થાય. ભગવન્ ! જે મુંડ થઈને સાધુપણું સ્વીકારવાને સમર્થ થાય, તે મનઃપર્યવજ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે ? ગૌતમ ! કોઈ કરે, કોઈ ન કરે. ભગવન્ ! જે મનઃપર્યવજ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે તે કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે ? ગૌતમ ! કોઈ કરે, કોઈ ન કરે. ભગવન્ ! જે કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે તે સિદ્ધ થાય, બુદ્ધ થાય, મુક્ત થાય અને સર્વ દુઃખનો અંત કરે ? ગૌતમ ! તે સિદ્ધ થઈ યાવત્ સર્વ દુઃખનો અંત અવશ્ય કરે.

ભગવન્ ! નૈરયિક, નૈરયિકોમાંથી નીકળી અનંતર ભવમાં વ્યંતર, જ્યોતિષ્ક, વૈમાનિકોમાં ઉત્પન્ન થાય ? ન થાય.

● વિવેચન-૫૦૦ :-

સૂત્ર સુગમ છે. પણ કેવળી પ્રજ્ઞાત શ્રુતધર્મ અને ચારિત્ર ધર્મને શ્રવણરૂપે પ્રાપ્ત કરે એટલે તેનું શ્રવણ કરે ? અહીં શ્રવણ શબ્દનો ભાવ-પ્રવૃત્તિ નિમિત્ત શ્રવણ જ સમજવું. એ સૂત્રમાં તે શબ્દ સ્વરૂપનો ભાવ-પ્રવૃત્તિનિમિત્ત એવું પણ વ્યાખ્યાન કરેલ

છે. ભગવંતે કહ્યું - કોઈ શ્રવણ કરે, કોઈ શ્રવણ ન કરે.

પુનઃપ્રશ્ન કરે છે - જે કેવળી પ્રજ્ઞાત ધર્મનું શ્રવણ કરે, તે કેવળીએ કહેલા બોધિને જાણે ? અહીં બોધિ - ધર્મની પ્રાપ્તિ. તેના કારણભૂત જે શબ્દ રચના, તે કારણમાં કાર્યના ઉપચારથી બોધિ કહેવાય છે. તેને કેવળજ્ઞાનીએ સાક્ષાત્ કે પરંપરાએ ઉપદેશેલ હોવાથી કેવળજ્ઞાન સંબંધી કહેવાય. અર્થાત્ કેવળી પ્રજ્ઞાત બોધિ-ધર્મને શ્રવણ કરનાર, કેવળી પ્રજ્ઞાત ધર્મને સમજે-અર્થને જાણે ? ભગવંત કહે છે - કોઈ જાણે, કોઈ ન જાણે.

પુનઃપ્રશ્ન કરે છે. ભગવન્ ! જે કેવળી પ્રજ્ઞાત ધર્મને અર્થથી જાણે, તે અર્થથી તેની શ્રદ્ધા કરે, પ્રતીતિ કરે, હું તે કરવા ઈચ્છું છું એવો વિચાર કરે ? કોઈ કરે, કોઈ ન કરે.

પુનઃપ્રશ્ન કરે છે - ભગવન્ ! જે શ્રદ્ધા-પ્રતીતિ-રુચિ કરે તે આભિનિબોધિક અને શ્રુતજ્ઞાન ઉપાર્જે. હા, ગૌતમ ! કરે. કેવળીપ્રજ્ઞાત ધર્મશ્રવણ અને શ્રદ્ધાથી આ બંને જ્ઞાન અવશ્ય થાય.

પુનઃપ્રશ્ન કરે છે - ભગવન્ ! જે આભિનિબોધિક અને શ્રુતજ્ઞાન ઉપાર્જે તે શીલ-બ્રહ્મચર્ય, વ્રત-દ્રવ્યાદિ સંબંધી નિયમો, ગુણ-ભાવનાદિરૂપ ઉત્તરગુણ, વિરમણ-અતીતકાળના સ્થૂળ પ્રાણાતિપાતાદિ દોષની વિરતિ-નિવૃત્તિ, પ્રત્યાખ્યાન-ભાવિકાલિન સ્થૂળ પ્રાણાતિપાતાદિ દોષનો ત્યાગ, પોષ-ધર્મની પુષ્ટિ કરે તે પૌષ્ઠ-આઠમ આદિ પર્વમાં ઉપવાસ તે પૌષ્ઠોપવાસ તેને અંગીકાર કરવા સમર્થ થાય ? કોઈ થાય, કોઈ ન થાય.

અહીં તિર્યચો અને મનુષ્યોને ભવનિમિત્તક અવધિજ્ઞાન થતું નથી, પણ ગુણથી થાય છે અને શીલવ્રતાદિ ગુણો તો આ પંચેન્દ્રિય તિર્યચોને પણ હોય છે. તો તે ગુણોથી અવધિજ્ઞાન તેમને થાય કે ન થાય ? જેને શીલ અને વ્રતાદિ સંબંધે વિશુદ્ધ પરિણામ થવાથી અવધિજ્ઞાનાવરણ કર્મનો ધાયોપશમ થાય તે અવધિજ્ઞાન ઉપાર્જે, બીજા ન ઉપાર્જે.

અવધિજ્ઞાન પછી મનઃપર્યવજ્ઞાન જાણવું અને મનઃપર્યવજ્ઞાન અણગારને હોય છે, કેમકે - “તે સર્વ પ્રમાદ રહિત અને વિવિધ ઋદ્ધિવાળા સંયતને હોય” તેમ વચન છે. તેથી અણગારપણા સંબંધે પ્રશ્ન કરે છે - જે અવધિજ્ઞાન ઉપાર્જે તે મુંડ થઈ સાધુપણું ગ્રહણ કરે ? અહીં મુંડ બે પ્રકારે - દ્રવ્યથી અને ભાવથી. તેમાં કેશાદિને દૂર કરવા વડે દ્રવ્યથી મુંડ અને સર્વ સંગનો ત્યાગ કરવાથી ભાવથી મુંડ હોય છે. તેમાં તિર્યચોને દ્રવ્ય મુંડપણાંનો સંભવ ન હોવાથી, ભાવમુંડનું ગ્રહણ કરવું. તેવા પ્રકારનો ભાવમુંડ થઈને પોતાના આશ્રયરૂપ અગાર-ઘરથી નીકળી, જેને દ્રવ્યથી અને ભાવથી અગાર નથી તે અણગાર, તેવા અણગારપણાને સ્વીકારવા સમર્થ થાય ? ન થાય, કેમકે તિર્યચોને ભવસ્વભાવથી તેવા પ્રકારની સર્વ વિરતિના પરિણામોનો સંભવ નથી અને અણગારપણાના અભાવમાં મનઃપર્યવજ્ઞાનનો અભાવ સિદ્ધ જ છે.

જેમ તિર્યક પંચેન્દ્રિય સંબંધે સૂત્રનો સમૂહ કહ્યો, તેમ મનુષ્ય સંબંધે પણ કહેવો. પરંતુ મનુષ્યમાં સર્વભાવનો સંભવ હોવાથી મન:પર્યવજ્ઞાન અને કેવલજ્ઞાન સંબંધી બે સૂત્રો અધિક કહે છે - જે સુગમ છે. પરંતુ -

સિદ્ધ થાય - સર્વ પ્રકારે અણિમા સામર્થ્ય આદિની સિદ્ધિવાળો થાય. બુદ્ધ થાય - સમસ્ત લોકાલોકના સ્વરૂપને જાણે. ભવોપગ્રાહી કર્મથી મુક્ત થાય - દુઃખોનો અંત કરે.

વ્યંતર, જ્યોતિષ્ક, વૈમાનિકોમાં તેનો નિષેધ કરવો. કેમકે નૈરચિકને ભવસ્વભાવથી નારક અને દેવભવને યોગ્ય આયુષ્યના બંધનો અસંભવ છે. એ પ્રમાણે નૈરચિકોનો નૈરચિક આદિ ચોવીશ દંડકના ક્રમથી વિચાર કર્યો.

હવે અસુરકુમારોનો નૈરચિકાદિ ચોવીશ દંડકના ક્રમથી વિચાર કરે છે -

● સૂત્ર-૫૦૧ :-

ભગવન્ ! અસુરકુમાર અસુરકુમારોથી નીકળી અનંતર ભવમાં નૈરચિકોમાં ઉત્પન્ન થાય ? ગૌતમ ! એ અર્થ યોગ્ય નથી. ભગવન્ ! અસુરકુમાર અસુરકુમારોથી નીકળી અનંતર ભવે અસુરકુમારોમાં ઉત્પન્ન થાય ? ગૌતમ ! એ અર્થ સમર્થ નથી. એ પ્રમાણે સ્તનિતકુમારો સુધી કહેવું.

ભગવન્ ! અસુરકુમાર અસુરકુમારોથી નીકળી અનંતર ભવમાં પૃથ્વીકાયિકોમાં ઉત્પન્ન થાય ? ગૌતમ ! કોઈ ઉત્પન્ન થાય, કોઈ ન થાય. ભગવન્ જે ઉત્પન્ન થાય, તે કેવલી પ્રજાપ્ત ધર્મ સાંભળે ? ગૌતમ ! એ અર્થ સમર્થ નથી. એ પ્રમાણે અપ્કાય અને વનસ્પતિકાયિક સંબંધે જાણવું.

ભગવન્ ! અસુરકુમાર અસુરકુમારોથી નીકળી અનંતર ભવમાં તેઉકાય, વાયુકાય, બેઈન્દ્રિય, તેઈન્દ્રિય, ચઉરિન્દ્રિયોમાં ઉત્પન્ન થાય ? ગૌતમ ! એ અર્થ સમર્થ નથી. બાકીના પંચેન્દ્રિય તિર્યચાદિ પાંચ દંડકમાં જેમ નૈરચિક કહ્યો, તેમ અસુરકુમાર કહેવો. એ પ્રમાણે સ્તનિતકુમાર સુધી કહેવું.

● વિવેચન-૫૦૧ :-

આ સૂત્ર પૂર્વવત્ જાણવું. પણ તેઓ પૃથ્વી, પાણી, વનસ્પતિમાં ઉત્પન્ન થાય, કેમકે ઈશાનકલ્પ સુધીના દેવોનો તેઓમાં ઉત્પન્ન થવામાં વિરોધ નથી. તેઓમાં ઉત્પન્ન થયેલ કેવલીપ્રજાપ્ત ધર્મનું શ્રવણ ન કરે કેમકે તેઓને શ્રવણેન્દ્રિય નથી. બાકી બધું નૈરચિકવત્ જાણવું.

જેમ અસુરકુમાર કહ્યા તેમ સ્તનિતકુમાર સુધી જાણવું.

● સૂત્ર-૫૦૨ :-

ભગવન્ ! પૃથ્વીકાયિક પૃથ્વીકાયિકોથી નીકળી અનંતર ભવમાં નૈરચિકોમાં ઉત્પન્ન થાય ? ગૌતમ ! એ અર્થ યોગ્ય નથી. એ પ્રમાણે અસુરકુમાર યાવત્ સ્તનિતકુમાર પણ જાણવા.

ભગવન્ ! પૃથ્વીકાયિક પૃથ્વીકાયિકોથી નીકળી અનંતર ભવે પૃથ્વીમાં

ઉત્પન્ન થાય ? કોઈ થાય, કોઈ ન થાય. જે ઉત્પન્ન થાય તે કેવલી પ્રજાપ્ત ધર્મને સાંભળે ? એ અર્થ સમર્થ નથી. એ પ્રમાણે અપ્કાયથી ચઉરિન્દ્રિય સુધી કહેવું.

પંચેન્દ્રિય તિર્યક અને મનુષ્યમાં નૈરચિકવત્ કહેવું. વ્યંતર, જ્યોતિષ્ક, વૈમાનિકમાં નિષેધ કરવો. એ રીતે પૃથ્વીકાય માફક અપ્કાયિક અને વનસ્પતિકાયિક પણ કહેવા.

ભગવન્ ! તેઉકાયિક, તેઉકાયિકથી નીકળી અનંતર ભવે નૈરચિકોમાં ઉત્પન્ન થાય ? ગૌતમ ! એ અર્થ સમર્થ નથી. એ પ્રમાણે અસુરકુમારથી સ્તનિતકુમાર સુધી જાણવું.

પૃથ્વી-અપ્-તેઉ-વાયુ-વનસ્પતિકાયિક, બે-બ્રહ્મ-ચાર ઈન્દ્રિયોમાં કોઈ ઉત્પન્ન થાય, કોઈ ન થાય. ભગવન્ ! જે ઉત્પન્ન થાય. તે કેવલી પ્રજાપ્ત ધર્મને સાંભળે ? ગૌતમ ! એ અર્થ સમર્થ નથી. - - - ભગવન્ ! તેઉકાયિક, તેઉકાયિકથી નીકળી અનંતર ભવે પંચેન્દ્રિય તિર્યકોમાં ઉત્પન્ન થાય ? ગૌતમ ! કોઈ થાય, કોઈ ન થાય. જે ઉત્પન્ન થાય તે કેવલી પ્રજાપ્ત ધર્મનું શ્રવણ કરે ? ગૌતમ ! કોઈ કરે, કોઈ ન કરે.

ભગવન્ ! જે કેવલી પ્રજાપ્ત ધર્મ સાંભળે, તે કેવલજ્ઞાનીએ કહેલા ધર્મને જાણે ? ગૌતમ ! એ અર્થ સમર્થ નથી. મનુષ્ય, વ્યંતર, જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિકમાં ઉત્પત્તિ સંબંધે પૃચ્છા - ગૌતમ ! એ અર્થ સમર્થ નથી.

એમ તેઉકાયિક માફક વાયુકાયિક પણ કહેવો.

● વિવેચન-૫૦૨ :-

પૃથ્વીકાયિકોનો નૈરચિકો અને દેવોમાં નિષેધ કરવો, કેમકે તેઓને વિશિષ્ટ ચિંતનરૂપ મનોદ્રવ્યનો અસંભવ હોવાથી તીવ્ર સંકલેશ અને વિશુદ્ધ અધ્યવસાયનો અભાવ છે. બાકીના બધાં સ્થાને ઉત્પન્ન થાય છે. કેમકે તેને યોગ્ય અધ્યવસાય સંભવે છે. તેમાં પણ તિર્યક પંચેન્દ્રિય અને મનુષ્યોમાં નૈરચિકવત્ કહેવું. એ પ્રમાણે અપ્કાયિકો અને વનસ્પતિકાયિકો કહેવા.

તેઉકાયિકો અને વાયુકાયિકોનો મનુષ્યોમાં પણ નિષેધ કરવો. કેમકે તેઓ પછીના ભવમાં મનુષ્ય ન થાય. તેમને ક્ષિત્ત પરિણામ હોવાથી મનુષ્ય ગત્યાદિના બંધનો અસંભવ છે. તિર્યક પંચેન્દ્રિયોમાં ઉત્પન્ન કેવલી પ્રજાપ્ત ધર્મ સાંભળે, કેમકે શ્રવણેન્દ્રિય છે, પણ સંક્ષિત્ત પરિણામી હોવાથી જાણે નહીં.

● સૂત્ર-૫૦૩,૫૦૪ :-

[૫૦૩] ભગવન્ ! બેઈન્દ્રિય, બેઈન્દ્રિયોથી નીકળી અનંતર ભવમાં નૈરચિકોમાં ઉત્પન્ન થાય ? ગૌતમ ! પૃથ્વીકાયિકવત્ કહેવું, પરંતુ મનુષ્યોમાં ઉત્પન્ન થાય યાવત્ મન:પર્યવજ્ઞાન ઉપાર્જે. એ પ્રમાણે તેઈન્દ્રિય, ચઉરિન્દ્રિયો પણ કહેવા. જે મન:પર્યવજ્ઞાન ઉપાર્જે તે કેવલજ્ઞાન ઉપાર્જે ? એ અર્થ યોગ્ય નથી.

[૫૦૪] ભગવન્ ! પંચેન્દ્રિય તિર્યચોનિક, પંચેન્દ્રિય તિર્યકોથી નીકળી

અનંતર ભવમાં નૈરયિકોમાં ઉત્પન્ન થાય ? કોઈ ઉત્પન્ન થાય, કોઈ ન થાય. જે ઉત્પન્ન થાય તે કેવલી પ્રજ્ઞાત ધર્મ સાંભળે ? ગૌતમ ! કોઈ સાંભળે કોઈ ન સાંભળે. જે કેવલી પ્રજ્ઞાત ધર્મ સાંભળે, તે કેવળ પ્રજ્ઞાત ધર્મને જાણે ? ગૌતમ ! કોઈ જાણે, કોઈ ન જાણે. ભગવન્ ! જે કેવળી પ્રરૂપિત ધર્મને જાણે, તે તેની શ્રદ્ધા-પ્રતીતિ-રુચિ કરે ? હા, ગૌતમ ! કરે.

ભગવન્ ! જે શ્રદ્ધા-પ્રતીતિ-રુચિ કરે તે આભિનિબોધિકજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન ઉપાર્જે. હા, ગૌતમ ! યાવત્ ઉપાર્જે. ભગવન્ ! જે આભિનિબોધિક, શ્રુત અને અવધિજ્ઞાન ઉપાર્જે તે શીલ યાવત્ સ્વીકારવાને સમર્થ થાય ? ગૌતમ ! ન થાય.

એ પ્રમાણે અસુરકુમારમાં યાવત્ સ્તનિતકુમારમાં કહેવું. એકેન્દ્રિય અને વિકલેન્દ્રિયમાં પૃથ્વીકાયિકવત્ કહેવું. પંચેન્દ્રિય તિર્યચો અને મનુષ્યોમાં નૈરયિકવત્ કહેવું. વ્યંતર, જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિકોમાં નૈરયિકમાં પ્રશ્ન કર્યો તેમ કહેવું. એ પ્રમાણે તિર્યચ પંચેન્દ્રિય માફક મનુષ્યોમાં પણ કહેવું. વ્યંતર, જ્યોતિષ્ક, વૈમાનિક અસુરકુમારવત્ કહેવા.

● વિવેચન-૫૦૩,૫૦૪ :-

નેઈન્દ્રિય, તેઈન્દ્રિય, ચઉરિન્દ્રિયો પૃથ્વીકાયિકની માફક દેવ અને નૈરયિક સિવાય બધાં સ્થાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે, પણ પૃથ્વીકાયિકો મનુષ્યોમાં આવીને અંતક્રિયા પણ કરે છે, તેઓ તથાવિધ ભવસ્વભાવથી મનુષ્યમાં આવીને પણ અંતક્રિયા કરતા નથી. પણ મનઃપર્યવજ્ઞાન તો ઉપાર્જે છે. તિર્યચ પંચેન્દ્રિયો અને મનુષ્યો બધાં સ્થાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે. તેની વક્તવ્યતા પાઠસિદ્ધ છે. - X -

❁ પદ-૨૦, દ્વાર-૫ ❁

૦ હવે તીર્થકરત્વ વક્તવ્યતા લક્ષણ આ પાંચમું દ્વાર કહેવાને ઈચ્છતા સૂત્રકાર કહે છે -

● સૂત્ર-૫૦૫ :-

ભગવન્ ! રત્નપ્રભા પૃથ્વી નૈરયિક, રત્નપ્રભા પૃથ્વી નૈરયિકથી નીકળી અનંતર ભવે તીર્થકરત્વ પામે ? ગૌતમ ! કોઈ પામે, કોઈ ન પામે. ભગવન્ ! એમ કેમ કહો છો - X - ? જે રત્નપ્રભા પૃથ્વી નૈરયિકે તીર્થકર નામ ગોત્ર કર્મ બાંધ્યું છે, સ્પૃષ્ટ કર્યું છે, નિઘત્ત કર્યું છે, કૃત્ છે, પ્રસ્થાપિત કર્યું છે, નિવિષ્ટ-અભિનિવિષ્ટ-અભિસમન્વાગત-ઉદીર્ષ કર્યું છે, પણ ઉપશાંત કર્યું નથી. તે રત્નપ્રભા પૃથ્વી નૈરયિક, રત્નપ્રભા પૃથ્વીથી નીકળી અનંતર ભવમાં તીર્થકરત્વ પામે છે.

જે રત્નપ્રભા પૃથ્વી નૈરયિકે તીર્થકર નામગોત્રકર્મ બાંધ્યું નથી યાવત્

ઉદયમાં આણેલ નથી, ઉપશાંત થયેલ છે. તે રત્નપ્રભાપૃથ્વી નૈરયિક, રત્નપ્રભા પૃથ્વીથી નીકળી અનંતર ભવમાં તીર્થકરપણું પામતો નથી. માટે ગૌતમ ! કહ્યું કે કોઈ તીર્થકરત્વ પામે, કોઈ ન પામે.

એ પ્રમાણે શર્કરપ્રભાથી વાલુકપ્રભામાં કહેવું.

પંકપ્રભા પૃથ્વી નૈરયિકની પૃચ્છા - તીર્થકરત્વ ન પામે, પણ અંતક્રિયા કરે, ધૂમપ્રભાપૃથ્વી નૈરયિકની પૃચ્છા - તીર્થકરત્વ ન પામે, પણ સર્વ વિરતિ પામે. તમઃપ્રભા પૃથ્વી નૈરયિકની પૃચ્છા - એ અર્થ સમર્થ નથી, પણ દેશવિરતિ પામે. સપ્તમ પૃથ્વી વિશે પૃચ્છા - ગૌતમ ! એ અર્થ સમર્થ નથી, પણ ત્યાંથી નીકળેલો સમ્યક્ત્વ પામે.

અસુરકુમાર વિશે પૃચ્છા - તે અર્થ સમર્થ નથી, પણ અંતક્રિયા કરે. એ પ્રમાણે યાવત્ અપ્કાયિક કહેવું.

ભગવન્ ! તેઉકાયિક, તેઉકાયિકથી નીકળી અનંતર ભવે તીર્થકરત્વ પામે ? ગૌતમ ! એ અર્થ સમર્થ નથી. પણ કેવલી પ્રજ્ઞાત ધર્મને સાંભળે, એમ વાચુ પણ જાણવા.

વનસ્પતિકાયિક વિશે પૃચ્છા - ગૌતમ ! એ અર્થ સમર્થ નથી, પણ અંતક્રિયા કરે. ને-ત્રણ-ચાર ઈન્દ્રિયવાળાની પૃચ્છા - એ અર્થ સમર્થ નથી, પણ મનઃપર્યવજ્ઞાન ઉપાર્જે. પંચેન્દ્રિય તિર્યચ, મનુષ્ય, વ્યંતર, જ્યોતિષ્ક વિશે પૃચ્છા-એ અર્થ સમર્થ નથી, પણ અંતક્રિયા કરે.

ભગવન્ ! સૌઘમદેવ ચ્યવીને અનંતર ભવમાં તીર્થકરપણું પામે ? કોઈ પામે, કોઈ ન પામે. એ પ્રમાણે જેમ રત્નપ્રભા નૈરયિક સંબંધે કહ્યું, તેમ સર્વથદેવ સુધી કહેવું.

● વિવેચન-૫૦૫ :-

સૂત્ર સુગમ છે. પણ જેણે તીર્થકર નામગોત્રકર્મ, બદ્ધ - સૂતર વડે સોયના સમુદાય માફક પહેલા માત્ર બાંધેલ હોય, પછી અગ્નિમાં તપાવી, ઘણ વડે ટીપી, સોયના જથ્થા માફક 'સ્પૃષ્ટ' કર્યું હોય, નિઘત્ત-ઉદ્વર્તના, અપ્વર્તના સિવાય બાકીના કરણને અયોગ્ય કર્યા હોય, કૃતાનિ - નિકાયિત, સર્વકરણને અયોગ્ય કર્યા હોય. 'પ્રસ્થાપિત' - મનુષ્યગતિ, પંચેન્દ્રિયજાતિ, ત્રસ, બાદર, પર્યાપ્ત, સુભગ, આદેય, યશઃકીર્તિનામ કર્મ સાથે ઉદયરૂપે વ્યવસ્થિત કર્યા હોય, નિવિષ્ટ - તીવ્ર વિપાકને આપવાવાળા કર્યા હોય, અભિનિવિષ્ટ - વિશુદ્ધતર અધ્યવસાય થવાથી અતિ તીવ્ર રસના ઉત્પાદકપણે કર્યા હોય, અભિસમન્વાગત - ઉદયાભિમુખ કરી, ઉદયમાં આણેલા હોય. વિપાકોદયને પ્રાપ્ત કર્યા હોય. પણ સર્વથા અભાવને પ્રાપ્ત ન હોય અથવા નિકાયિતાદિ અવસ્થાની અધિકતા રહિત ન કર્યા હોય, તે તીર્થકરપણું પામે. શેષ સ્પષ્ટ છે. - X -

પંકપ્રભાનો નૈરયિક અનંતર ભવે તીર્થકરત્વ ન પામે પણ અંતક્રિયા કરે,

ધૂમપ્રભા નૈરયિક અંતક્રિયા પણ ન કરે, માત્ર સર્વવિરતિ પામે. તમઃપ્રભા નૈરયિક માત્ર દેશવિરતિ પામે, અઘઃસપ્તમી નૈરયિક માત્ર સમ્યક્ત્વ પામે.

અસુરકુમારથી વનસ્પતિકાય સુધીના જીવો ત્યાંથી નીકળી પછીના ભવે તીર્થકરત્વ ન પામે, પણ અંતક્રિયા કરે. વસુદેવચરિત્રમાં નાગકુમારથી પણ નીકળી પછીના ભવે ઐરવત ક્ષેત્રને વિશે આ અવસર્પિણીમાં ચોવીશમાં તીર્થકર થયા બતાવે છે, તેથી અહીં તત્ત્વ કેવલી જાણે.

તેઉકાય, વાયુકાયથી નીકળી અનંતર ભવે અંતક્રિયા પણ કરતાં નથી, કેમકે તેઓ અનંતર ભવે મનુષ્યત્વ ન પામે. પણ તિર્યચમાં ઉપજે અને કેવલભોધિ-ધર્મ સાંભલે પણ જાણે નહીં. વનસ્પતિકાયિકો નીકળી અનંતર ભવે તીર્થકરત્વ પામે, પણ અંતક્રિયા ન કરે, વિકલેન્દ્રિયો અનંતર ભવમાં અંતઃક્રિયા ન કરે, પણ મનઃપર્યવજ્ઞાન ઉપાર્જે. પંચેન્દ્રિય તિર્યચ, મનુષ્ય, વ્યંતર, જ્યોતિષ્કો નીકળી અનંતર ભવમાં તીર્થકરત્વ ન પામે, પણ અંતક્રિયા કરે. - X -

તીર્થકર દ્વાર ગયું. હવે ચક્રવર્તીત્વાદિ દ્વારો કહે છે -

● સૂત્ર-૫૦૬ :-

ભગવન્ ! રત્નપ્રભા પૃથ્વી નૈરયિક, રત્નપ્રભાથી નીકળી અનંતર ભવે ચક્રવર્તીપણું પામે ? ગૌતમ ! કોઈ પામે કોઈ ન પામે. ભગવન્ ! એમ કેમ કહ્યું ? ગૌતમ ! રત્નપ્રભાના નૈરયિકના તીર્થકરપણામાં કહ્યા મુજબ ચક્રવર્તીમાં કહેવું.

ભગવન્ ! શર્કરાપ્રભાનો નૈરયિક અનંતર ભવે ચક્રવર્તીપણું પામે ? ગૌતમ ! એ અર્થ સમર્થ નથી. એ પ્રમાણે સાતમી પૃથ્વીના નૈરયિક સુધી કહેવું.

તિર્યચ, મનુષ્ય વિશે પૃચ્છા - ગૌતમ ! ચક્રવર્તીપણું ન પામે. ભવનપતિ, વ્યંતર, જ્યોતિષ્ક, વૈમાનિકની પૃચ્છા - કોઈ ચક્રવર્તીપણું પામે, કોઈ ન પામે. એ પ્રમાણે ભલદેવપણું પણ જાણવું. વિશેષ એ કે - શર્કરાપ્રભા નૈરયિક પણ પામે.

એ પ્રમાણે વાસુદેવપણું બે પૃથ્વીથી અને અનુતર સિવાયના વૈમાનિકથી નીકળી પામે, બાકીના સ્થાનેથી ન પામે.

માંડલિકપણું સાતમી પૃથ્વી, તેઉકાય, વાયુકાય સિવાયના બાકીના સર્વે સ્થાનોથી આવીને પામે. સેનાપતિ રત્ન, ગાથાપતિ રત્ન, વર્ણકી રત્ન, પુરોહિત રત્ન, સ્ત્રીરત્નત્વ એમ જ જાણવા. માત્ર અનુતરોપપાતિક વર્જવા. અથ્થ, હસ્તિ રત્નત્વ રત્નપ્રભાથી સહસ્રાર સુધીથી આવીને થાય. ચક્ર, છત્ર, ચર્મ, દંડ, અસિ, મણિ, કાકણી રત્નત્વ અસુરકુમારથી ઈશાનકલ્પ સુધીના આવીને પામે. 'બાકીનાને તે અર્થ સમર્થ નથી' કહેવું.

● વિવેચન-૫૦૬ :-

તેમાં રત્નપ્રભા નૈરયિક, ભવનપતિ, વ્યંતર, જ્યોતિષ્ક, વૈમાનિકોથી નીકળી

ચક્રવર્તીત્વ પામે, બાકીના સ્થાનોથી નીકળી ન પામે. ભલદેવ, વાસુદેવપણું શર્કરાપ્રભાથી નીકળી પામે, પણ વાસુદેવપણું અનુતરોપપાતિક સિવાયના વૈમાનિકો થકી નીકળી પામે. માંડલિકપણું સાતમી નરક, તેઉકાય, વાયુકાય સિવાય સર્વ સ્થાનેથી આવીને પામે. [ઈત્યાદિ બધું સૂત્રાનુસાર હોવાથી વૃત્તિની પુનરુક્તિ કરી નથી.]

બધે વિધિ વાક્યમાં કોઈ પામે, કોઈ ન પામે તેમ કહેવું. નિષેધમાં આ અર્થ-સમર્થ નથી કહેવું.

હવે ઉપપાત સંબંધે કંઈક વક્તવ્ય છે, તે કહે છે -

● સૂત્ર-૫૦૭ :-

ભગવન્ ! દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થતાં અસંચત ભવ્ય દ્રવ્ય દેવ, અવિરાધિત સંચમી, વિરાધિત સંચમી, અવિરાધિત સંચમાસંચમી, વિરાધિત સંચમાસંચમી, અસંજી, તાપસ, કાંદર્પિક, ચરકપરિવ્રાજક, કિલ્બિષિક, તિર્યચો, આજીવકો, આભિયોગિકો, દર્શનબ્રહ્મ થયેલા સ્વલિંગીઓમાં કોનો કયાં ઉપપાત કહ્યો છે ? ગૌતમ ! અસંચત ભવ્ય દ્રવ્યદેવો જઘન્ય ભવનવાસીમાં, ઉત્કૃષ્ટ ઉપરના ઐવેચકોમાં ઉપજે.

અવિરાધિત સંચમી જઘન્યથી સૌધર્મકલ્પમાં ઉત્કૃષ્ટથી સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનમાં, વિરાધિત સંચમી જઘન્ય ભવનવાસીમાં, ઉત્કૃષ્ટ સૌધર્મકલ્પમાં અવિરાધિત દેશવિરતિદર જઘન્ય સૌધર્મકલ્પમાં, ઉત્કૃષ્ટ અચ્યુત કલ્પમાં, વિરાધિત દેશવિરતિદર જઘન્ય ભવનવાસી, ઉત્કૃષ્ટ જ્યોતિષ્કમાં જાય.

અસંજીઓ જઘન્ય વ્યંતરોમાં, ઉત્કૃષ્ટ ભવનવાસીમાં, તાપસો જઘન્ય ભવનવાસી, ઉત્કૃષ્ટ જ્યોતિષ્કોમાં કાંદર્પિકો જઘન્ય ભવનવાસીમાં, ઉત્કૃષ્ટ સૌધર્મકલ્પમાં, ચરક-પરિવ્રાજકો જઘન્ય ભવનવાસીમાં, ઉત્કૃષ્ટ બ્રહ્મલોકમાં કિલ્બિષિકો જઘન્ય સૌધર્મકલ્પમાં, ઉત્કૃષ્ટ લાંતકમાં, તિર્યચો જઘન્ય ભવનવાસીમાં, ઉત્કૃષ્ટ સહસ્રાર કલ્પમાં, આજીવકો જઘન્ય ભવનવાસીમાં, ઉત્કૃષ્ટ અચ્યુતકલ્પમાં, એ પ્રમાણે આભિયોગિકોનો ઉપપાત પણ જાણવો. દર્શનબ્રહ્મ સ્વલિંગીઓ જઘન્યથી ભવનવાસી, ઉત્કૃષ્ટથી ઉપરના ઐવેચકમાં કહ્યા.

● વિવેચન-૫૦૭ :-

'અથ' શબ્દ પ્રશ્ન અર્થમાં છે. અસંચત-ચારિત્રના પરિણામ રહિત, ભવ્ય-દેવપણાને યોગ્ય અને એ જ હેતુથી દ્રવ્યદેવો - ચારિત્રના પરિણામ રહિત, મિથ્યાદૃષ્ટિ દેવોમાં ઉત્પન્ન થવાને યોગ્ય તે અસંચત ભવ્ય દ્રવ્યદેવો. તેમાં કેટલાંક આચાર્યો કહે છે - એ અવિરતિ સમ્યગ્દૃષ્ટિ ગ્રહણ કરવા, કેમકે તેઓની દેવોમાં ઉત્પત્તિ થાય છે. એ સંબંધે આગમમાં કહ્યું છે કે - 'જે સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ છે તે અણુપ્રત અને મહાપ્રત વડે તથા બાલતપ અને અકામનિર્જરા વડે દેવનું આયુ બાંધે છે.' તે અચુક્ત છે, કેમકે અસંચતભવ્ય દ્રવ્ય દેવોના ઉપપાત ઉત્કૃષ્ટથી ઉપરના ઐવેચકમાં હમણાં કહેશે અને સમ્યગ્દૃષ્ટિ દેશવિરતિ હોય તો પણ તેઓની ત્યાં ઉત્પત્તિ થતી નથી.

કેમકે દેશવિરતિ શ્રાવકો અચ્યુત દેવલોકથી ઉપર ઉપજતા નથી. એમને નિહ્વો પણ ન સમજવા કેમકે તેઓને અહીં જુદા કહેલા છે, માટે મિથ્યાદષ્ટિ અભવ્ય કે મધ્યશ્રમણના ગુણના ધારક સર્વ સામાયારી અને ક્રિયા ચુકત દ્રવ્ય લિંગ-બાહ્ય વેશને ધારણ કરનારા અસંચત ભવ્ય દ્રવ્ય દેવો જાણવા. તેઓ પણ ક્રિયાના પ્રભાવથી ઉપરના ત્રૈવેયકમાં ઉત્પન્ન થાય છે. વળી તેઓ અસંચત છે, કેમકે ક્રિયાનું પાલન કરવા છતાં પણ ચારિત્રના પરિણામથી શૂન્ય છે.

અવિરાધિત સંયમી - દીક્ષાના સમયથી આરંભી જેમના ચારિત્ર પરિણામ અભગ્ન-અખંડિત છે, એવાઓને સંજવલન કષાયના સામર્થ્યથી કે પ્રમત ગુણસ્થાનકથી સ્વભા માયાદિ દોષનો સંભવ હોવા છતાં પણ જેઓને સર્વથા ચારિત્રનો ઘાત કર્યો નથી એવા.

વિરાધિત સંયમી - વિરાધિત એટલે સર્વથા ખંડિત થયેલા, પણ પ્રાયશ્ચિત સ્વીકાર વડે ફરીથી સંયમનું અનુસંધાન કર્યું છે, તેવા.

કંદર્પકારક, કૌકુચ્ય કરનાર, દ્રવશીલ-જલ્દી કરવાના સ્વભાવવાળો, હસાવનાર, બીજાને વિસ્મય કરનાર કંદર્પવિષયક ભાવના કરે છે. હવે કંદર્પ સંબંધે કહે છે—

ખડખડ-ઉચ્ચ સ્વરે હસવું, અનિભૂત-ગુવાદિ સાથે નિષ્કુરપણે, વક્રોક્તિથી સ્વેચ્છાપૂર્વક બોલવું, કામકથા કહેવી, કામનો ઉપદેશ આપવા, પ્રશંસા કરવી એ કંદર્પ શબ્દ વાચ્ય છે.

કૌકુચ્ય-ભાંડયેષ્ટા, તે બે ભેદે - કાય કૌકુચ્ય અને વાક્ કૌકુચ્ય. તેમાં કાય કૌકુચ્ય - ભૂકુટી, નયન, વદન, હોઠ, કર, ચરણ, કણાદિ વડે તે તે યેષ્ટા કરે કે પોતે ન હસવા છતાં બીજે હસે. વાક્ કૌકુચ્ય - તેવું બોલે કે જેથી બીજે હસે. અનેક પ્રકારના પ્રાણીના શબ્દો બોલે અને મુખ વડે વાદિત કરે. હવે દ્રવશીલ કે દ્રુતશીલ-જલ્દી ક્રિયા કરવાના સ્વભાવવાળાને કહે છે —

જલ્દી જલ્દી બોલે, શરદ્કાળના ગર્વિષ્ટ સાંઠ માફક જલ્દી જલ્દી ચાલે, સર્વે કાર્યો જલ્દી જલ્દી કરે, સ્થિત હોય તો પણ અભિમાન વડે ફાટી ગયો હોય તેવો લાગે.

હવે હસાવનારની વ્યાખ્યા - ભાંડની માફક બીજાના વેષ અને ભાષા સંબંધે છિદ્ર જેતો વેષ અને વચન વડે પોતાને અને બીજાને હાસ્ય ઉપજાવનાર. વિસ્મય ઉપજાવવા વિશે —

ઈન્દ્રજાલાદિ પ્રમુખ કુતૂહલ વડે તથા પ્રહેલિકા અને આભાણકાદિ તેવા ગ્રામ્યજનને વિસ્મય પમાડે તે.

જે સંચત છતાં આ અપ્રશસ્ત ભાવના ભાવે, તે તેવા પ્રકારના કંદર્પાદિ દેવોમાં ઉત્પન્ન થાય છે, પણ ચારિત્ર રહિત છે તે વિકલ્પે જાણવો. એટલે કદાચિત્ તથાવિદ્ય દેવોમાં ઉત્પન્ન થાય અને કદાચિત્ નારક, તિર્યચ, મનુષ્યગતિમાં ઉપજે.

ચરક પરિવ્રાજક - ટોળા વડે ભિક્ષા માંગી આજીવિકા ચલાવનાર ત્રિદંડી,

અથવા ચરક - લંગોટી પહેરનાર, પરિવ્રાજક-કપિલમુનિના શિષ્યો તેઓનો.

કિલ્બિષિક - જેઓમાં પાપ છે તે. તે ચારિત્રવાળા છતાં જ્ઞાનાદિ અવર્ણવાદ બોલનારા હોય છે. કહ્યું છે — શ્રુતજ્ઞાન, કેવળજ્ઞાની, ધર્માચાર્ય, સર્વ સાધુ, સંઘનો અવર્ણવાદ કરનારો કિલ્બિષિક ભાવના કરે છે. અવર્ણ - નિંદા, ખોટા દોષ પ્રગટ કરવા.

તેમાં પહેલા શ્રુતજ્ઞાનનો અવર્ણવાદ વર્ણવે છે - તે જ પૃથ્વી આદિ કાય, પ્રતો, પ્રમાદો અને અપ્રમાદો, વળી મોક્ષાધિકારીને જ્યોતિષ્શાસ્ત્ર અને યોનિપ્રાભૂત શાસ્ત્રોનું શું કામ છે ?

કેવળજ્ઞાનીના અવર્ણવાદ - કેવળજ્ઞાની કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શનનો ઉપયોગ અનુક્રમે ઉત્પન્ન થાય તો બંનેના બંને પરસ્પર આવરણરૂપ થાય છે, એટલે બંને એકબીજાના પ્રતિબંધક થાય છે. જો બંને એક કાળે હોય તો એકત્વ-અભેદ થાય.

ધર્માચાર્યનો અવર્ણવાદ - જાત્યાદિ વડે અવર્ણવાદ, ઔચિત્ય જાણતા નથી, કુશળ નથી, અહિતકારી, છિદ્ર જેનાર, પ્રકાશવાદી, પ્રતિકૂળ વર્તતો હોય.

સાધુના અવર્ણવાદ - આ સાધુઓ અસહનશીલ છે, અનાનુવર્તી છે, મોટાને અનુસરતા નથી, ક્ષણ માત્રમાં રુષ્ટ-તુષ્ટ થાય છે, ગૃહસ્થ વત્સલ છે, સંચય કરનારા છે.

માયાવી સંબંધે કહે છે — પોતાના સ્વભાવને ઢાંકે છે, બીજાનાં છતાં ગુણોનું આચ્છાદન કરે છે, ચોરની માફક સર્વની શંકા રાખે છે, ગૂઠ આચારી અને અસત્યભાષી છે.

દેશવિરતિવાળા ગાય, બળદ વગેરે પંચેન્દ્રિય તિર્યચોનો, આજીવક-પાખંડ વિશેષ, ગોશલક મતાનુસારી કે જેઓ અવિવેકથી લલ્બિ, પૂજા, ખ્યાતિ ઇત્યાદિ વડે ચારિત્રાદિનો આશ્રય કરે તે આજીવકો કહેવાય. તેઓને.

આભિયોગિકો - અભિયોગ એટલે વિદ્યામંત્રાદિ વડે બીજાને વશીકરણાદિ કરવા, તેના બે પ્રકાર છે, તે આ રીતે — દ્રવ્ય અને ભવ એમ બે પ્રકારે અભિયોગ જાણવો. દ્રવ્ય અભિયોગમાં ઔષધિના પ્રયોગો અને ભાવ અભિયોગમાં વિદ્યા, મંત્રો જાણવા. તે અભિયોગ જેમને છે અથવા અભિયોગ વડે વ્યવહાર કરનારા આભિયોગિકો કહેવાય. તેઓ વ્યવહારથી ચારિત્રવાળાં છતાં મંત્રાદિનો પ્રયોગ કરનારા હોય છે. કહ્યું છે —

કૌતુક, ભૂતિકર્મ, પ્રશ્નાપ્રશ્ન, નિમિત્તદ્વારા આજીવિકા ચલાવનાર, ઋદ્ધિ-રસ-સાતાના અભિમાનવાળો એ પાંચ પ્રકારે અભિયોગ ભાવના કરે છે. તેમાં —

કૌતુક - સૌભાગ્યાદિ માટે સ્નાન કરાવવું. ભૂતિકર્મ-જ્વરાદિ વાળાને ભસ્મ ચોપડવી. પ્રશ્નાપ્રશ્ન - સ્વપ્નવિદ્યા.

સ્વલિંગી - સ્ખેહરણાદિ સાધુના ચિહ્નવાળા. તે કેવા હોય ? દર્શન-સમ્યક્દર્શન, વ્યાપ્ન - ભ્રષ્ટ થયું છે જેઓનું એવા નિહ્વોને. વળી દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થનારા. આથી એમ જણાવ્યું કે દેવપણથી બીજે પણ અધ્યવસાયને અનુસારે તેઓની ઉત્પત્તિ

થાય છે.

જેણે સંયમની વિરાધના કરી છે, એઓની જઘન્ય ભવનવાસીમાં, ઉત્કૃષ્ટ સૌધર્મ કલ્પે ઉત્પત્તિ થાય છે.

(પ્રશ્ન) વિરાધિત સંયમવાળાની સૌધર્મ કલ્પમાં ઉત્પત્તિ થાય એમ જે કહ્યું તે કેમ માનવું ? કેમકે સુકુમાલિકાના ભવમાં વિરાધિત સંયમવાળી દ્રોપદી પણ ઈશાન કલ્પે ઉત્પન્ન થયાનું સંભળાય છે. (ઉત્તર) એમાં કંઈ દોષ નથી. કેમકે તેની સંયમવિરાધના ઉત્તરગુણ વિષયક માત્ર બહુશપણાને કરનારી છે, પણ મૂલગુણ વિરાધના નથી. સંયમની ઘણી વિરાધના હોય તો સૌધર્મકલ્પ સુધી ઉત્પત્તિ કહી. જે સંયમવિરાધના માત્ર પણ સૌધર્મ કલ્પે ઉત્પત્તિનું કારણ થાય તો ઉત્તરગુણાદિમાં વિરાધના કરનારા બહુશાદિની અચ્યુતાદિ કલ્પે ઉત્પત્તિ કેમ ઘટે ? કેમકે તેઓ પણ કથંચિત્ ઉત્તરગુણ વિરાધક છે.

અસંજી દેવોમાં ઉત્પન્ન થાય તેમ કહ્યું અને તે દેવોમાં આયુષ્ વડે ઉપજે છે, માટે અસંજી આયુ નિરૂપણ હવે કરે છે—

● સૂત્ર-૫૦૮ :-

ભગવન્ ! અસંજીનું આયુ કેટલા પ્રકારનું કહ્યું છે ? ગૌતમ ! ચાર પ્રકારે અસંજીનું આયુ કહ્યું છે. તે આ પ્રમાણે - નૈરયિક અસંજી આયુ યાવત્ દેવ અસંજી આયુ.

ભગવન્ ! અસંજી જીવ શું નૈરયિકાયુ બાંધે યાવત્ દેવાયુ બાંધે ? ગૌતમ ! નૈરયિકનું પણ આયુ બાંધે યાવત્ દેવનું આયુ પણ બાંધે. નૈરયિકનું આયુ બાંધતો જઘન્યથી દશ હજાર વર્ષ અને ઉત્કૃષ્ટથી પલ્વોપમનો અસંખ્યાત ભાગ આયુ બાંધે.

તિર્યચ આયુ બાંધે તો જઘન્ય અંતર્મૂહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટ પલ્વોપમના અસંખ્યાત ભાગનું આયુ બાંધે, એ પ્રમાણે મનુષ્ય આયુ પણ જાણવું, દેવાયુ, નૈરયિકાયુ માફક જાણવું.

ભગવન્ ! એ નૈરયિક અસંજી આયુ યાવત્ દેવ અસંજી આયુમાં કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષ અધિક છે ? ગૌતમ ! સૌથી થોડું દેવ અસંજી આયુ છે, તેનાથી મનુષ્ય અસંજી આયુ અસંખ્યાતગણું છે, તેનાથી તિર્યચ અસંજી આયુ અસંખ્યાતગણું છે, તેનાથી નૈરયિક અસંજી આયુ અસંખ્યાતગણું છે.

● વિવેચન-૫૦૮ :-

અસંજી છતાં પરભવને યોગ્ય આયુ બાંધે તે અસંજી આયુ કહેવાય. નૈરયિકને યોગ્ય અસંજીએ બાંધેલું આયુ તે નૈરયિક અસંજી આયુ કહેવાય છે, એમ બીજા આયુ પણ જાણવા.

અહીં અસંજી આયુ, અસંજી અવસ્થામાં અનુભવાતુ આયુ પણ કહેવાય છે,

પરંતુ અહીં તેનો પ્રસંગ નથી, માટે અસંજી વડે બાંધેલ આયુ તે અસંજી આયુ એવા સંબંધ વિશેષને જણાવવા કહે છે.

અસંજી આયુ બાંધતો રત્નપ્રભાના પહેલાં પ્રસ્તટને આશ્રીને દશ હજાર વર્ષનું આયુ બાંધે છે. ઉત્કૃષ્ટ આયુ પલ્વોપમનો અસંખ્યાત ભાગ બાંધે છે. આ રત્નપ્રભાના ચોથા પ્રસ્તટમાં મધ્યમ સ્થિતિક નારકને આશ્રીને જાણવું. પ્રથમ પ્રસ્તટે જઘન્ય સ્થિતિ દશ હજાર વર્ષ, ઉત્કૃષ્ટ નેવું હજાર. બીજા પ્રસ્તટે જઘન્ય સ્થિતિ દશ લાખ, ઉત્કૃષ્ટ નેવું લાખ, ત્રીજા પ્રસ્તટે જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ પૂર્વકોટી વર્ષ, એમ ચોથા પ્રસ્તટમાં જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ સાગરોપમનો દશમો ભાગ, તેથી અહીં પલ્વોપમનો અસંખ્યાતમો ભાગ મધ્યમ સ્થિતિ સમજવી.

તિર્યચ સૂત્રમાં પલ્વોપમનો અસંખ્યાતમો ભાગ યુગલિક તિર્યચોને આશ્રીને જાણવો. એમ મનુષ્યાયુ પણ જઘન્ય અંતર્મૂહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ પલ્વોપમનો અસંખ્યાતમો ભાગ જાણવો અહીં પણ પલ્વોપમનો અસંખ્યાતમો ભાગ યુગલિક મનુષ્યને આશ્રીને જાણવો. દેવાયુષ્ નૈરયિકાયુની માફક જાણવું. જેમ નૈરયિક અસંજી આયુ જઘન્યથી દશ હજાર વર્ષ, ઉત્કૃષ્ટથી પલ્વોપમનો અસંખ્યાત ભાગ પ્રમાણ કહ્યું છે, તેમ દેવ અસંજી આયુ કહેવું.

અહીં અસંજી આયુનું અલ્પબહુત્વ કહ્યું છે, તે આયુના લઘુપણા અને દીર્ઘપણાને આશ્રીને સમજવું.

મુનિ દીપરત્નસાગરે કરેલ
પદ-૨૦નો ટીકા સહિતનો અનુવાદ પૂર્ણ

— x — x — x — x — x —

卐 ભાગ-૨૧-મો પૂરો થયો 卐

પ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર સટીક અનુવાદ		
ભાગનો ક્રમ		પદોની સંખ્યા
૧	૨૦	૫૬-૧ થી ૫
૨	૨૧	૫૬-૬ થી ૨૦
૩	૨૨	૫૬-૨૧ થી ૩૬
ત્રણ ભાગોમાં આ આગમ વિભાજિત છે.		

આગમ સટીક અનુવાદનું વિભાગીકરણ

આગમનું નામ	ભાગ ક્રમાંક
આચારાંગ	૧ અને ૨
સૂત્રકૃતાંગ	૩ અને ૪
સ્થાનાંગ	૫ થી ૭
સમવાયાંગ	૮
ભગવતી	૯ થી ૧૩
જ્ઞાતાધર્મકથા	૧૪
ઉપાસકદશા, અંતકૃત્દશા, અનુતરોપપાતિકદશા, પ્રશ્નવ્યાકરણ	૧૫
વિપાકશ્રુત, ઔપપાતિક	૧૬
રાજપ્રશ્નીય	૧૭
જીવાજીવાભિગમ	૧૭ થી ૧૯
પ્રજ્ઞાપના	૨૦ થી ૨૨
સૂર્ય/ચંદ્ર-પ્રજ્ઞાપિ	૨૩, ૨૪
જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞાપિ	૨૫ થી ૨૭
નિરયાવલિકા પંચક અને પયપ્ત્તાસૂત્રો-૧૦+૧	૨૮
નિશીથ, વ્યવહાર, બૃહલ્કલ્પ	
દશાશ્રુતરર્કંધ અને જીતકલ્પ	૨૯
મહાનિશીથ	૩૦
આવશ્યક	૩૧ થી ૩૪
પિંડનિર્યુક્તિ, ઓઘનિર્યુક્તિ	૩૫
દશવૈકાલિક	૩૬
ઉત્તરાધ્યયન	૩૭ થી ૩૯
નંદીસૂત્ર	૪૦
અનુયોગદ્વાર	૪૧
કલ્પ (બારસા) સૂત્ર	૪૨

॥ नमो नमो निम्मलदंसणस्स ॥

आगमसूत्र

सटीक अनुवाद

२२

अनुवाद श्रेणी सर्वक -

मुनि दीपरत्नसागर

બાલબ્રહ્મચારી શ્રી નેમિનાથાય નમઃ
 નમો નમો નિમ્મલદંસણસ્સ
 પ.પૂ. શ્રી આનંદ-દામા-લલિત-સુશીલ-સુધર્મસાગર ગુરૂભ્યો નમઃ

આગમસતીક અનુવાદ

પ્રજ્ઞાપના-૩

-: અનુવાદ-શ્રેણીના સર્જક :-

મુનિ દીપરત્નસાગર

તા. ૨૩/૧૦/૨૦૦૯

શુક્રવાર

૨૦૬૬ કા.સુ.પ

આગમ સતીક અનુવાદ
 ભાગ ૧ થી ૪૨ સંપૂર્ણ
 મૂલ્ય-રૂ-૧૦,૦૦૦

o શ્રી શ્રુત પ્રકાશન નિધિ o

સંપર્ક સ્થળ

આગમ આરાધના કેન્દ્ર, શીતલનાથ સોસાયટી
 ફ્લેટ નં. ૧૩, ચોથે માળે, બહાઈ સેન્ટર,
 ખાનપુર, અમદાવાદ.

આગમ સતીક અનુવાદના

આ ભાગ - **૨૨** માં છે...

o “પ્રજ્ઞાપના”-ઉપાંગસૂત્ર-૪ ના...

—o— ૫૬-૨૧-થી

આરંભીને

—o— ૫૬-૩૬ (સંપૂર્ણ)

— x — x — x — x — x — x — x —

-: ટાઈપ સેટીંગ :-
 શ્રી મહાકાલી એન્ટરપ્રાઈઝ
 ચાંદલોડિયા, અમદાવાદ.
 (M) 9824419736

-: મુદ્રક :-
 નવપ્રભાત પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ
 ઘીકાંટા રોડ, અમદાવાદ.
 Tel. 079-25508631

૦ વંદના એ મહાન્ આત્માને ૦

વિક્રમ સંવત-૨૦૬૧માં ફાગણસુદ-૩ નો દિવસ અને મંગલપારેખના ખાંચામાં શ્રી શાંતિનાથ પરમાત્માની વર્ષગાંઠનો પ્રસંગ, અતિભવ્ય અને ઘણી જ લાંબી સ્થયાત્રાના પ્રયાણની ઘડીએ, આગમોના ટીકા સહિતના અનુવાદ કરવા માટેની મનોભાવનાનું જેમના મુખેથી વચન પ્રાગટ્ય થયું, અંતરના આશીર્વાદ, સૂરિમંત્રથી અભિમંત્રિત વાસ ચૂર્ણનો ક્ષેપ અને ધનરાશિની જવાબદારીના યથાશક્ય સ્વીકાર સહ જેમની કાર્ય પ્રેરણાની સરવાણીમાં બીજાતા મારા ચિત્તે આશિર્ષ અનેરો હર્ષોલ્લાસ અનુભવ્યો. જેમની હયાતી દરમ્યાન કે હયાતી બાદ પણ, જેમના નામસ્મરણ માત્રથી આ કાર્ય વિઘ્નરહિતપણે મૂર્ત સ્વરૂપને પામ્યું, એવા...

પૂજ્ય આચાર્યશ્રી ઋચકચંદ્રસૂરીશ્વરજી મ૦ ના
ચરણ કમળમાં સાદર કોટીશઃ વંદના

૦ કેમ ભૂલાય એ ગુરુદેવને પણ ? ૦

ચારિત્ર પ્રતિ અંતરંગ પ્રીતિથી યુક્ત, અનેક આત્માઓને પ્રવ્રજ્યા માર્ગે પ્રયાણ કરાવનાર, સંયમમૂર્તિ, પ્રતિ વર્ષ ઉપધાન તપ વડે શ્રાવકધર્મના દીક્ષા દાતા, શારીરિક સમસ્યાઓ વચ્ચે પણ બંને શાશ્વતી ઓળીની આરાધનાને ન ચૂકનારા, સાગર સમુદાયમાં ગચ્છાધિપતિ પદને શોભાવનારા અને સમર્થ શિષ્ય પરિવારયુક્ત એવા મહાન વિભૂતિરત્ન-

પૂજ્ય આચાર્યશ્રી દેવેન્દ્રસાગરસૂરીશ્વરજી મ૦

જેમના આજીવન અંતેવાસી, શાસનપ્રભાવક

પૂજ્ય આચાર્યશ્રી હર્ષસાગરસૂરિજી મ.સા.

જેમણે આ અનુવાદ કાર્ય માટે ઘણાં વર્ષો પૂર્વે પ્રેરણા કરેલી અને આ કાર્ય સાઘંત પાર પહોંચાડવા માટે વિપુલ ધનરાશિ મોકલાવી.

ઉક્ત બંને આચાર્ય ભગવંતોની અસીમ કૃપા અને તેઓ દ્વારા પ્રેરિત સંઘો થકી થયેલ ધનવર્ષાના બળે પ્રસ્તુત કાર્ય મૂર્તસ્વરૂપ પામ્યું.

આગમ સટીક અનુવાદના

આ ભાગ **૨૨** ની

સંપૂર્ણ દ્રવ્ય સહાયના પ્રેરણાદાતાશ્રી

પ.પૂ. આ.દેવ શ્રી ભક્તિસૂરીશ્વરજી મ.ના
સમુદાયવર્તી

પૂજ્ય આચાર્યશ્રી ઋચકચંદ્રસૂરીશ્વરજી

તેઓશ્રીની પ્રેરણાથી લાભલેનાર

શ્રી આદિનાથ જૈન શ્વે.મૂ.પૂ.સંઘ
નવસારી

અનુદાન દાતા

આગમ સટીક અનુવાદના કોઈ એક ભાગના સંપૂર્ણ સહાયકતા

સચ્ચારિત્ર યુડામણી પૂજ્ય ગચ્છાદિપતિ સ્વ. આચાર્યદેવ
શ્રીમદ્ દેવેન્દ્રસાગરસૂરીશ્વરજીના આજીવન અંતેવાસી
સદ્ગુણાનુરાગી પૂજ્ય આંદેવશ્રી હર્ષસાગરસૂરિજી મ.ની
જ્ઞાનઅનુમોદક પ્રેરણાથી પ્રેરિત
શ્રી અઠવાલાઈન્સ જૈન શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક સંઘ
તથા શ્રી શેઠ ફૂલચંદ કલ્યાણચંદ ઝવેરી ટ્રસ્ટ, સુરત.
૧૬ ભાગોના સંપૂર્ણ સહાયક થયેલ છે.

પરમપૂજ્ય સરળ સ્વભાવી, ભદ્રિક પરિણામી, શ્રુતાનુસાગી
સ્વ. આચાર્યદેવશ્રી વિજય ઋચકચંદ્રસૂરીશ્વરજી મ.સા.ની
પુનિત પ્રેરણાથી ૧૦ ભાગો માટે
નીચેના સંઘો સહાયક થયા છે.

(૧) શ્રી મંગલપારેખનો ખાંચો, જૈનસંઘ, અમદાવાદ	બે ભાગ.
(૨) શ્રી ભાવનગર જૈન શ્વે.મૂ.પૂ. સંઘ, ભાવનગર	બે ભાગ.
(૩) શ્રી આદિનાથ જૈન શ્વે. મૂ.પૂ. સંઘ, નવસારી	બે ભાગ.
(૪) શ્રી ગિરિરાજ સોસાયટી આદિનાથ જૈન સંઘ, બોટાદ	બે ભાગ.
(૫) શ્રી જૈન શ્વે. મૂ.પૂ. તપાગચ્છ સંઘ, બોટાદ	એક ભાગ.
(૬) શ્રી પાર્શ્વભક્તિદામ જૈન ધાર્મિક ટ્રસ્ટ, તણસા	એક ભાગ.

[પરમપૂજ્ય આચાર્યદેવ શ્રી ઋચકચંદ્રસૂરીશ્વરજીની પ્રેરણાથી તેમના સમુદાયવર્તી શ્રમણીવચાઓ તરફથી પ્રાપ્ત સહાયની નોંધ આગળ છે.]

સુવિશાલ ગચ્છાધિપતિ આચાર્યદેવેશ શ્રીમદ્ વિજય રામચંદ્ર સૂરીશ્વરજી મ.સા.ના સમુદાયવર્તી વૈયાવસ્ય પરાયણ પંચ્યાસ પ્રવર શ્રી વજસેનવિજયજી મ.સા.ની પ્રેરણાથી એક ભાગ- શ્રી હાલારતીર્થ આરાધના ધામ, વડાલિયા, સીંહણ, તરફથી

આગમ સટીક અનુવાદ શ્રેણીના સર્જક મુનિશ્રી દીપરત્નસાગરજીની પ્રેરણાથી આ બે દાતાઓએ મળીને એક ભાગ માટે સહાય કરી છે.

(૧) શ્રી જૈન શ્રે. મૂર્તિ. સંઘ, થાનગઢ

(૨) શાહ હંજરીમલજી ભૂરમલજી, કર્નૂલ.

પૂ.પૂ. ક્રિયાચરિત, પ્રભાવક, આદેય નામકર્મધર સ્વર્ગસ્થ આચાર્યદેવ શ્રીમદ્વિજય ઋચકચંદ્રસૂરીશ્વરજીથી પ્રેરિત પુન્યવંતી શ્રમણીવર્યાઓની પ્રેરણાથી પ્રાપ્ત અનુદાનો

૧- વર્ધમાન તપોનિધિ આચાર્યદેવ શ્રીમદ્વિજય ભક્તિસૂરીશ્વરજી સમુદાયવર્તી મિલનસાર સાધ્વીશ્રી સૌમ્યાપ્રજ્ઞાશ્રીજીની પ્રેરણાથી ત્રણ ભાગો માટેની દ્રવ્ય સહાય પ્રાપ્ત થઈ છે, તે આ પ્રમાણે—

- (૧) શ્રી કારેલીબાગ, શ્રે.મૂ.પૂ. જૈનસંઘ, વડોદરા.
- (૨) શ્રી કારેલીબાગ, જૈન સંઘની શ્રાવિકા બહેનો, વડોદરા.
- (૩) શ્રી ભગવાન નગરનો ટેકરો, જૈનસંઘ, અમદાવાદ.

૨- સુવિશાળ પરિવારયુક્તા સાધ્વીશ્રી ભાવપૂર્ણાશ્રીજી મંની પ્રેરણાથી “શ્રી ક્ષેત્રપાલ ભક્તિ ટ્રસ્ટ” - નવસારી તરફથી.

૩- વર્ધમાન તપોનિધિ પૂજ્ય આચાર્યદેવશ્રી ભક્તિસૂરીશ્વરજી મં ના સમુદાયવર્તી પ.પૂ. સાધ્વીશ્રી ધ્યાનરસાશ્રીજી તથા સાધ્વીશ્રી પ્રફુલ્લિતાશ્રીજીની પ્રેરણાથી -

“શ્રી માંગરોળ જૈન શ્રે. તપ. સંઘ, માંગરોળ - તરફથી.

૪- પરમપૂજ્યા જયશ્રીજી-લાવણ્યશ્રીજી મંના પરિવારવર્તીની સાધ્વીશ્રી સત્યાનંદશ્રીજી મ.સા.ની પુનિત પ્રેરણાથી
 “શ્રી ગાંધીનગર જૈન સંઘ, બેંગલોર - તરફથી.”

૫- પરમપૂજ્ય ક્રિયારૂચીવંત આંદેવશ્રી ભક્તિસૂરીશ્વરજી મંના સમુદાયવર્તી શ્રમણીવર્યા મોક્ષનંદિતાશ્રીજી મંની પ્રેરણાથી
 “શ્રી વલ્લભનગર જૈન શ્વેંમૂંપૂં સંઘ, વલ્લભનગર, ઈન્દોર

પરમપૂજ્ય આગમોદ્ધારક, સામાચારી સંરક્ષક, બહુશ્રુત આચાર્યદેવ આનંદસાગરસૂરીશ્વરજી મ.સા.ના સમુદાયવર્તી શ્રુત અનુરાગીણી શ્રમણીવર્યાઓની પ્રેરણાથી પ્રાપ્ત સહાયો.

- (૧) પરમપૂજ્યા નીડરવક્તા સાધ્વીશ્રી ચંદ્રયજ્ઞાશ્રીજી મંથી પ્રેરિત
 -૧- શ્રી ત્રિલોકપદ્મ ચિંતામણિધામ જૈન સંઘ, અંધેરી, મુંબઈ.
 -૨- શ્રી મહાવીરનગર જૈન દહેરાસરજી ટ્રસ્ટ, નવસારી.

(૨) અપ્રતિમ વૈયાપૃત્યકારિકા પ.પૂ. મલય-પ્રગુણાશ્રીજી મંના શિષ્યા સુસંવાદી પરિવારયુક્તા સાધ્વીશ્રી પ્રશમશીલાશ્રીજી મંના શ્રુતાનુરાગી શિષ્યા સાંશ્રી પ્રશમરત્નાશ્રીજીની પ્રેરણાથી-
 “શ્રી શ્વેતાંબર જૈન તપાગચ્છ સંઘ,” વાંકાનેર.

(૩) પરમપૂજ્યા માતૃહૃદયા સાધ્વીશ્રી અમિતગુણાશ્રીજી મ.ની પ્રેરણાથી
 - “શ્રી આદિનાથ જૈન શ્વેં સંઘ,” ભોપાલ.

(૪) પરમપૂજ્યા વર્ધમાનતપસાધિકા, શતાવધાની સાધ્વીશ્રી અમિત-ગુણાશ્રીજી મ.ની પ્રેરણાથી-૧૦૦ ઓળીની પૂર્ણાહૂતિ નિમિત્તે
 “કરચેલીયા જૈન શ્વેં મહાજન પેટી,” કરચેલીયા, સુરત.

(૫) શ્રમણીવર્યા ભક્તિરસિક પૂજ્ય મલયાશ્રીજી મંના વ્યવરદક્ષ શિષ્યા સાધ્વીશ્રી હિતજ્ઞાશ્રીજી મંની પ્રેરણાથી

“શ્રી જૈન મરચન્ટ સંઘની શ્રાવિકા બહેનો, અમદાવાદ.

(૬) પરમપૂજ્યા મલય-કૈવલ્ય-ભવ્યાનંદશ્રીજી મંના સુવિનિતા મિષ્ટ ભાષી, તપસ્વીરત્ના સાધ્વીશ્રી પૂર્ણજ્ઞાશ્રીજીની પ્રેરણાથી

“સર્વોદય પાર્શ્વનાથ ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ,” મુંબઈ

આગમ-સટીક અનુવાદ સહાયકો

(૧) પ.પૂ. ભગવતીજી દેશનાદક્ષ આદેવશ્રી નરદેવસાગરસૂરિજી મંસાંની પ્રેરણાથી - “શ્રી વિશાશ્રીમાળી તપગચ્છ જ્ઞાતિ,” જામનગર.

(૨) વર્ધમાન તપોનિધિ પૂજ્ય આ.દેવ શ્રી વિજય પ્રબાકરસૂરીશ્વરજી મંની પ્રેરણાથી - “અભિનવ જૈન શ્રેમૂંપૂં સંઘ,” અમદાવાદ.

(૩) શ્રુતસંશોધનરસિક પૂજ્ય આદેવશ્રી મુનિચંદ્રસૂરિજી મંની પ્રેરણાથી - “શ્રી વિજયભદ્ર ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ,” ભીલડીયાજી.

(૪) પ.પૂ. જયલાવણ્યશ્રીજી મંસાંના સુશિષ્યા સાં સૂર્યભાશ્રીજી મંની પ્રેરણાથી - “શ્રી ભગવતી” નગર ઉપાશ્રયની બહેનો,” અમદાવાદ.

(૫) પરમપૂજ્યા વરધમાશ્રીજી મંના શિષ્યા તપસ્વીરત્ના સાધ્વીશ્રી પ્રીતિદર્માશ્રીજી મંની પાવન પ્રેરણાથી.

- (૧) શ્રી પાર્શ્વભક્તિ શ્રેમૂંપૂં જૈનસંઘ, ડોંબીવલી.

- (૨) શ્રી રાજાજી રોડ શ્રેમૂંપૂં તપાં જૈન સંઘ, ડોંબીવલી.

(૬) સ્વનામદાન્યા શ્રમણીવર્યાશ્રી સૌમ્યગુણાશ્રીજી મંની પ્રેરણાથી. “શ્રી પરમ આનંદ શ્રેમૂંપૂં જૈનસંઘ,” પાલડી, અમદાવાદ.

મુનિ દીપરત્નસાગરજી દ્વારા પ્રકાશિત સાહિત્ય-એક ઝલક
કુલ પ્રકાશનોનો અંક-૩૦૧

૧-આગમસુત્તાણિ-મૂલં

૪૯-પ્રકાશનો

આ સંપુટમાં મૂળ આગમો છે. જેમાં ૪૫ આગમો ૪૫ અલગ-અલગ પુસ્તકોમાં મુદ્રિત કરાવાયેલ છે. ચાર વૈકલ્પિક આગમો પણ તેમાં સમાવાઈ ગયેલ છે. એ રીતે ૪૫ + ૪ કુલ (૪૯) આગમોનું આ સંપુટમાં સંપાદન છે. તેમજ પ્રત્યેક સૂત્રને અંતે પૂજ્ય સાગરાનંદસૂરિશ્વરજી સંપાદિત આગમો તથા તેની વૃત્તિના અંકો પણ ટાંક્યા છે.

અમારા આ પ્રકાશનમાં શ્રુતરકંઠ, શતક/અધ્યયન/વક્ત્રકાર/પદ, પ્રતિપત્તિ, ઉદ્દેશક, સૂત્ર/ગાથા આદિ સ્પષ્ટતથા બુદ્ધા નજરે પડે તેવી વિશિષ્ટ મુદ્રણકલાને પ્રયોજેલ છે. પુસ્તકો અલગ-અલગ અને નાના કદના હોવાથી વાંચન કે કંઠસ્થ કરવાની અતિ સરળતા રહે છે.

૪૫-આગમની પૂજા, પૂજન, રથયાત્રા કે શ્રી ગૌતમસ્વામી પૂજનાદિ માટે અલગ-અલગ પીસ્તાળીશ પુસ્તકો હોવાથી ગોઠવણી સરળ બને છે.

આગમસહકોસો, આગમનામકોસો, આગમવિષયદર્શન, આગમકથાનુયોગના મૂળ સંદર્ભ જોવા માટે આ પ્રકાશન વસાવવું જરૂરી જ છે. જેની કિંમત છે રૂ. ૧૫૦૦/- દર્શન-પૂજન માટે આજીવન ઉપયોગી છે.

૨. આગમ-ગુજરાતી અનુવાદ

૪૭-પ્રકાશનો

આપણા મૂળ આગમો અર્ધમાગધી ભાષામાં છે. જેઓ ભાષાજ્ઞાનથી વંચિત છે, શાસ્ત્રીય કારણોથી આગમના અભ્યાસથી વંચિત રહ્યા છે, આગમોની વાંચના પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી ઈત્યાદિ કારણે આગમિક પદાર્થોનું જ્ઞાન પામી શક્યા ન હોય તેવા ભવ્યાત્માઓ શ્રી કલ્પસૂત્ર માફક સરળતાથી આગમોનું વાંચન અને બોધ પ્રાપ્ત કરી શકે, તેમજ ભવભીરુ આત્માઓ પોતાનું જીવન માર્ગાનુસાર બનાવી શકે તેવું પ્રકાશન.

સાત ભાગોમાં સમાવિષ્ટ ૨૮૦૦ જેટલા પૃષ્ઠોમાં પીસ્તાળીશ આગમોનો અક્ષરશઃ અનુવાદ ધરાવતા આ “આગમદીપ” સંપુટમાં બીજા બે વૈકલ્પિક આગમોનું ગુજરાતી પણ આપેલ જ છે.

અંદાજે ૯૦,૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ મૂળ આગમનો આ ગુજરાતી અનુવાદ રૂ. ૨૦૦૦/-ની કિંમતે ઉપલબ્ધ થઈ શકે છે. પણ હાલ તેની એક પણ નકલ બચેલી નથી. એ જ અમારા આ પ્રકાશનની લોકપ્રિયતાનો પૂરાવો છે. અનેક પૂજ્યશ્રીએ આ ગુજરાતી અનુવાદનો સ્વાધ્યાયાદિ અર્થે ઉપયોગ કરેલો છે.

૩. આગમસુત્તાણિ-સટીક ૪૬-પ્રકાશનો

જેઓને મૂળ આગમો વાંચ્યા પછી તેની વિસ્તૃત સમજ મેળવવી છે. તેમાં રહેલા પદાર્થોને ઊંડાણથી અવગાહવા છે, તેમાં રહેલા તત્ત્વો આધારિત કથા, દેષ્ટાંત કે દ્રવ્યાનુયોગને જાણવો છે, તેવા વિશિષ્ટ જ્ઞાનપિપાસુ માટેનું અમારું આ ૧૩,૦૦૦ જેટલા પૃષ્ઠોમાં પથરાયેલ અને ત્રીશ ભાગોમાં વિભાજીત એવું દળદાર પ્રકાશન છે.

આ પ્રકાશનમાં મૂળ આગમો પર પ્રાપ્ત બધી જ નિર્ચુક્તિઓ, ૩૯ આગમો પરની વૃત્તિ, શેષ આગમોની સંસ્કૃત છાયા, કેટલાંક ભાષ્યો તથા ચૂંલિઓ ઈત્યાદિ સર્વે વિવેચનોનો સમાવેશ કરાયેલ છે.

સૂત્રો અને ગાથાના સ્પષ્ટ અલગ વિભાજન, પ્રચુર પેરેગ્રાફ્સ, અધ્યયન, ઉદ્દેશક, સૂત્ર આદિની સુસ્પષ્ટ અલગ પેજ લાઈન તેમજ અમારા મૂળ અને અનુવાદિત આગમોમાં અપાયેલા ક્રમાંક મુજબના જ સૂત્ર ક્રમાંકન તથા વ્યવસ્થિત અનુક્રમણિકાને લીધે કોઈપણ પસંદિત ચોક્કસ વિષયવસ્તુ કે સમગ્ર અધ્યયનના વાંચનમાં સરળતા રહે તે રીતે આ સંપુટનું સંપાદન અને મુદ્રણ કરાયેલું છે.

આ પ્રકાશનના અભ્યાસમૂલ્ય અને સંશોધનક્ષેત્રે ઉપયોગિતા તેમજ સમગ્ર વિશ્વમાં આગમ પ્રકાશનની આવી એક જ માત્ર શૃંખલા ઉપલબ્ધ હોવાને કારણે રૂ. ૧૧,૦૦૦/- મૂલ્ય હોવા છતાં તેની એક પણ નકલ સ્ટોકમાં રહેલી નથી. એ જ અમારા આ પ્રકાશનની મહત્તા સાબિત કરે છે.

૪. આગમ-વિષય-દર્શન

આ એક એવું પ્રકાશન છે, જેમાં ૪૫-આગમોની વિશદ્વરૂપે અનુક્રમણિકા અપાયેલ છે, છતાં તેના પૃષ્ઠો છે. — ૩૮૪.

પ્રત્યેક આગમના પ્રત્યેક સૂત્ર કે ગાથાના વિષયોને એ જ આગમોના સૂત્રોના ક્રમાંકન અનુસાર, અતીવ સુસ્પષ્ટ રૂપે અને પૃથક્-પૃથક્ સ્વરૂપે અપાયેલી આ અનુક્રમણિકાથી તમે તમારો મનગમતો-આવશ્યક કે તમારા સંશોધન અને લેખનને અનુરૂપ વિષય સહેલાઈથી પસંદ કરી શકો છો.

ગુજરાતી ભાષામાં તૈયાર કરાયેલ આ અનુક્રમણિકાથી તમે અમારા અનુવાદિત આગમોમાં તો મૂળ વિષય જોઈ જ શકો છો. તદુપરાંત મૂળ આગમો કે આગમસટીક માં પણ તમારી પસંદગીનો વિષય શોધવો આ બૃહત્ અનુક્રમ પરથી ખૂબ જ સરળ છે.

રૂ. ૪૦૦/-ની કિંમતને લક્ષમાં ન લઈ તેનું ઉપયોગિતા મૂલ્ય સમજશો.

૫. આગમસદ્ક્રોસો ૪-પ્રકાશનો

આ શબ્દકોશ - એટલે સંદર્ભસ્થળ નિર્દેશ સહિતની “આગમ-ડીક્ષનેરી” જેમાં તમને મળે છે મૂળ આગમમાંથી લેવાયેલા ૪૬,૦૦૦ શબ્દો અને તેના ૩,૭૫,૦૦૦ જેટલા આગમ સંદર્ભો સહિત મૂળ-અર્ધમાગધી શબ્દોના સંસ્કૃત અર્થ અને ગુજરાતી એક કે વધુ અર્થો.

ચાર ભાગોમાં સમાવિષ્ટ ૨૪૦૦ જેટલા પાનાઓનો આ પુસ્તકનો સેટ મેપલીથો કાગળ, પાકુ બાઈન્ડીંગ અને આકર્ષક મુજપૃષ્ઠ તો ધરાવે જ છે. પણ તમારે માટે તેની ઉપયોગિતા છે - અ થી હ પર્યતનો કોઈપણ શબ્દ શોધવા માટે. ત્યાં ફક્ત શબ્દનો અર્થ જ જોઈને બેસી નથી રહેવાનું. પણ પીસ્તાળીશે પીસ્તાળીશ આગમોમાં આ શબ્દ જ્યાં જ્યાં વપરાયો હોય તે-તે બધાં સ્થાનોનો નિર્દેશ પણ મળશે જ - જેના દ્વારા એક જ શબ્દ બે જુદા જુદા સંદર્ભમાં વપરાયો હશે, તો તે ભિન્ન-ભિન્ન સંદર્ભયુક્ત અર્થ કે વ્યાખ્યા પણ જાણી શકાશે.

- વળી આવા સંદર્ભો જોવા માટે તમારે જુદા જુદા પ્રકાશનોના આગમોને ફેંદવાની કોઈ જરૂર નથી. તમે માત્ર અમારું આગમસુત્તાણિ - સંપુટ સાથે રાખો. તમારે ઉપયોગી શબ્દો મૂળ આગમ કે આગમ-સટીક માં મળી જ જવાના

૬. આગમનામક્રોસો

આગમ શબ્દકોશની એક પૂરક ડીક્ષનેરી તે આ “આગમ નામકોશ”. આ પ્રકાશન આગમસટીક માં આવતા નામો (કથાઓ)ની ડીક્ષનેરી છે. આ ડીક્ષનેરીમાં કથાના પાત્રોના નામો તો કક્કાવારી ક્રમમાં આપેલા જ છે. સાથે સાથે તે પાત્રો કે નામોનો સંક્ષિપ્ત પરિચય પણ છે.

તમારે મૂળ આગમ ઉપરાંત નિર્યુક્તિ, ભાષ્ય, યૂર્ષિ કે વૃત્તિમાં જો આ નામ કે તે નામ સાથે સંકડાયેલ કથા કે દેષ્ટાંત જાણવા છે તો અમારી ડીક્ષનેરીમાં તે-તે નામને અંતે નિર્દેશ કરાયેલ આગમ સંદર્ભ જોવો. આગમ સંદર્ભ જોતાં જ તમને તે સંદર્ભવાળા આગમનું નામ, પંચાંગીનો પ્રકાર અને સૂત્રક્રમ મળી જશે. જેના આધારે તમે તે કથા કે દેષ્ટાંતનો સહેલાઈથી અભ્યાસ કરી શકશો.

આ નામકોશનું મહત્ત્વ તો ત્યારે જ સમજાય જ્યારે એક જ નામ ધરાવતા એકથી વધારે પાત્રોનો અલગ-અલગ પરીચય કે જુદી જુદી કથાઓ તમને જોવા મળે. તે પણ ફક્ત રૂ. ૨૦૦/-ની કિંમતમાં.

સંદર્ભ મુજબ કથા જોવા માટે અમારું આગમસુત્તાણિ-સટીક તો છે જ.

૭. આગમસૂત્ર હિન્દી અનુવાદ

૪૭-પ્રકાશનો

મૂળ આગમના ૯૦,૦૦૦ જેટલાં શ્લોક પ્રમાણ સાહિત્યના મૂળ પ્રકાશન પછી જેમ તેનો ગુજરાતી અનુવાદ કર્યો, તેમ હિન્દી અનુવાદ પણ કર્યો. ફર્ક એટલો જ કે આ હિન્દી અનુવાદ બાર ભાગોમાં આશરે ૩૨૦૦ જેટલા પાનાઓમાં પથરાયેલો છે. ગુજરાતી અનુવાદ કરતા ૩૦૦થી પણ વધારે પૃષ્ઠો તેમાં ઉમેરાયા છે. જે ફક્ત કદની વૃદ્ધિ જ નથી, પણ અર્થવિસ્તાર અને પેરેગ્રાફોની પ્રચૂરતા પણ ધરાવે જ છે.

હિન્દીભાષી મહાત્માઓને પણ આગમના પદાર્થજ્ઞાનથી વંચિત ન રહેવું પડે તે આશયથી તૈયાર કરાયેલ આ આગમસૂત્ર હિન્દી અનુવાદ હિન્દી ભાષાની સમૃદ્ધિ અને સાહિત્યિક મૂલ્ય તો ધરાવે જ છે. તે ગુજરાતી ભાષી આગમરસિકો અને તત્ત્વજ્ઞાસુઓ માટે પણ મહત્ત્વનું સંદર્ભશાસ્ત્ર બની રહ્યું છે.

રૂ. ૨૭૦૦/-નું મૂલ્ય ધરાવતા આ આગમસૂત્ર-હિન્દી અનુવાદ માં પણ ક્રમાંકન તો મૂળ આગમ, આગમ ગુજરાતી અનુવાદ અને આગમ સટીક અનુસાર જ થયેલ છે. તેથી અભ્યાસીઓને તુલના કરવી સરળ પડે છે.

૮. આગમ કથાનુયોગ

૬-પ્રકાશનો

આગમ કાર્ય વિષયક આ અમારું નવમું પ્રકાશન છે. જેમાં “કથાનુયોગ” નામે અનુયોગની મુખ્યતા છે. આ પ્રકાશનમાં મૂળ આગમો, આગમો પરની નિર્યુક્તિ, ભાષ્ય, ચૂંટિ, વૃત્તિ કે અવચૂરી એ તમામનો સમાવેશ કરી આ આગમ કથાનુયોગનું સંકલન અને ગુજરાતી અનુવાદ કરવામાં આવેલ છે. જે છ ભાગોમાં વિભાજીત છે ૨૨૦૦ જેટલા પૃષ્ઠોમાં સમાવિષ્ટ છે અને કથાઓને દશ વિભાગમાં ગોઠવેલ છે.

આ કથાનુયોગમાં તીર્થંકર, ચકવર્તી, વાસુદેવ, બલદેવ એ ઉત્તમપુરુષો સંબંધી કથાનક કે માહિતીનો સંગ્રહ છે, શ્રમણ વિભાગમાં ગણધરો, પ્રત્યેકબુદ્ધો, નિહવો, અન્ય શ્રમણોની કથાઓ છે. તે સાથે આશરે ૯૦થી વધુ પૃષ્ઠોમાં ગોશાળાનું કથાનક તેના પૂર્વભવ, વર્તમાનભવ અને ભાવિ ભવો સહિત મૂકેલ છે. તે સિવાય શ્રમણી કથા, શ્રાવક કથા, શ્રાવિકા કથા, અન્યતીર્થી કથા, પ્રાણી કથા, પ્રકીર્ણ કથા અને દેષ્ટાંતોના અલગ વિભાગો છે. પ્રત્યેક કથાને અંતે તેના આગમ સંદર્ભો પણ મૂકેલા છે, જેથી મૂળ માહિતી સ્રોત જોઈ શકાય. છટ્ટા ભાગમાં અકારાદિકમે પ્રત્યેક કથાના નામોની ગોઠવણી અને તેની સાથે પૃષ્ઠાંક આપેલા છે, જેથી કોઈપણ કથા શોધવી અત્યંત સરળ બને છે.

આ “આગમ કથાનુયોગ” કેવળ કથારસિકો તથા વ્યાખ્યાતાઓ માટે અત્યંત ઉપયોગી પ્રકાશન છે. જેનું મૂલ્ય માત્ર રૂ. ૧,૫૦૦/- છે. તેમજ સન-૨૦૦૪માં જ પ્રકાશિત થયેલ હોવાથી હજી સરળતાથી ઉપલબ્ધ છે.

૯. આગમ મહાપૂજનવિધિ

આ એક લઘુ પુસ્તિકા છે. જેમાં પીસ્તાળીશ આગમ મહાપૂજન ભણાવવા માટેની સરળ, સ્પષ્ટ, શાસ્ત્રીય વિધિ છે. સાથે-સાથે પંડિત શ્રી રૂપવિજયજી કૃત્ ૪૫-આગમ પૂજાઓ પણ આપી દીધેલ છે. અષ્ટપ્રકારી પૂજાના અભિનવ દુહા પણ છે.

કોઈપણ વિધિકારકને સહેલાઈથી પૂજન કરાવતા ફાવે તે રીતે વિધિ સાથે સૂચનાઓનો નિર્દેશ છે. તેમજ આગમ મંડપની રચના, માંડલુ, આવશ્યક સામગ્રી, વિધિમાં પ્રત્યેક કાર્ય માટે જરૂરી એવા સહાયકોની કાર્ય વહેંચણી પણ જણાવેલ છે.

મોટા ટાઈપ, પથોની સુંદર ગોઠવણી, પ્રત્યેક પૂજન માટેનું અલગ પેજ, દરેક પૂજનને માટેની સૂચના, તે પૂજનની સાથે જ અપાયેલી હોય તેવું આ એક માત્ર પ્રકાશન છે.

૧૦. આગમસૂત્ર સટીક અનુવાદ

૪૮-પ્રકાશનો

પ્રસ્તુત પ્રકાશનમાં આગમોના મૂળસૂત્રોનો અક્ષરશઃ અનુવાદ તો છે જ. સાથે સાથે આગમોની નિર્યુક્તિ અને ટીકાનો પણ અનુવાદ કરેલ હોવાથી અમે “સટીક અનુવાદ” એવું નામકરણ કરેલ છે. જેમાં ૪૫ આગમો ઉપરાંત બે વૈકલ્પિક આગમો અને કલ્પ [બારસા] સૂત્રના સમાવેશથી ૪૮ પ્રકાશનો થાય છે. જેને આ સાથે અમે ૪૨-ભાગોમાં પ્રકાશિત કરેલ છે.

આ સટીક અનુવાદમાં છ છેદ સૂત્રોનો અનુવાદ માત્ર મૂળનો જ છે, તેમાં સટીક અનુવાદ નથી. સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષાજ્ઞાનથી વંચિત શ્રુતરસિકો કે સ્વાધ્યાય પ્રેમીઓને આ અત્યંત ઉપયોગી પ્રકાશન છે, જેનું સંયુક્ત મૂલ્ય રૂ. ૧૦,૦૦૦/- છે, કે જે કિંમતમાં તો કોઈ ૪૫ સટીક આગમોનો અનુવાદ પણ ન કરી આપે.

આ સટીક અનુવાદ સંપુટમાં-અંગસૂત્રો, ઉપાંગ સૂત્રો અને મૂળસૂત્રોનો સંપૂર્ણ સટીક અનુવાદ છે. પચગ્ના સૂત્રોમાં પણ ઉપલબ્ધ ટીકાઓનો અનુવાદ કરેલો જ છે, નંદી અને અનુયોગ બંને સૂત્રોનું વર્તમાન પદ્ધતિથી સાનુવાદ વિવેચન કરેલ છે અને છેદસૂત્રો, કલ્પસૂત્ર અને કેટલાંક પચગ્નાઓનો મૂળનો અનુવાદ છે.

— x — x —

આ હતી આગમ સંબંધી અમારા ૨૫૦ પ્રકાશનોની યાદી

— x — x —

આગમ સિવાયના સાહિત્ય સર્જનની ઝાંખી

(૧) વ્યાકરણ સાહિત્ય :-

૦ અભિનવ હૈમ લઘુપ્રક્રિયા ભાગ-૧ થી ૪

૪

— મહોપાધ્યાય વિનયવિજયજી કૃત “લઘુપ્રક્રિયા” પર સિદ્ધહૈમ શબ્દાનુશાસન અને તેની સાથે સંબંધિત અનેક સંદર્ભગ્રંથોના ઉપયોગથી તૈયાર કરાયેલો એવો આ દળદાર ગ્રંથ છે. જે કાઠિન આઠ પેજમાં તૈયાર થયેલ છે. સંસ્કૃત વ્યાકરણના અભ્યાસ માટેનું આ પ્રકાશન છે. જે ગુજરાતી ભાષાના માધ્યમથી તૈયાર થયેલ છે. તેમાં મૂળસૂત્ર, તેનો અર્થ, વૃત્તિ, વૃત્ત્યર્થ, અનુવૃત્તિ, વિશેષ વિવેચન જેવા સાત વિભાગો અને પ્રચૂર પરિશિષ્ટો છે.

૦ કૃદન્તમાલા :-

૧

— આ લઘુ સર્જનમાં ૧૨૫ ધાતુઓના ૨૩ પ્રકારે થતાં કૃદન્તોનું કોષ્ટક છે.

(૨) વ્યાખ્યાન સાહિત્ય :-

૩

૦ અભિનવ ઉપદેશ પ્રાસાદ ભાગ-૧ થી ૩.

— આ એક સ્વતંત્ર વ્યાખ્યાનમાળા છે. “મન્નહ જિણાણં” નામક સર્જકાચમાં આવતા શ્રાવકના ૩૬ કર્તવ્યો ઉપરના ૧૦૮ વ્યાખ્યાનો તેમાં ગોઠવેલા છે. પ્રત્યેક વ્યાખ્યાન માટે દશ-દશ પેજ ફાળવેલ છે. જે પ્રત્યેકમાં શ્લોક-જૈનેતર પ્રસંગ - સંબંધિત કર્તવ્યની તાત્ત્વિક વ્યાખ્યા અને સમજ-જૈનકથા અને કર્તવ્યને અનુરૂપ સ્તવનાદિ પંક્તિની સુંદર ગુંથણી છે.

૦ નવપદ-શ્રીપાલ

૧

— શાશ્વતી ઓળીના વ્યાખ્યાનરૂપે આ પુસ્તકનું સર્જન થયું છે, જેમાં નવે પદનું અલગ-અલગ વિવેચન સાથે નવ દિવસમાં શ્રીપાલચરિત્ર પણ પૂરું થાય, તે રીતે ગોઠવેલા નવ વ્યાખ્યાનોનો સમન્વય છે.

(૩) તત્ત્વાભ્યાસ સાહિત્ય :-

૦ તત્ત્વાર્થસૂત્ર પ્રબોધ ટીકા-અધ્યાય-૧

૧

૦ તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર અભિનવ ટીકા-અધ્યાય-૧ થી ૧૦

૧૦

— આ ગ્રંથમાં તત્ત્વાર્થ સૂત્રના દશે અધ્યાયોનું અલગ-અલગ દશ પુસ્તકમાં અતિ વિસ્તૃત વિવેચન ધરાવતું દશાંગ વિવરણ છે. જેમાં સૂત્રહેતુ, મૂળસૂત્ર, સંધિરહિત સૂત્ર, સૂત્રાર્થ, શબ્દજ્ઞાન, અનુવૃત્તિ, અનેક સંદર્ભ ગ્રંથોને આધારે તૈયાર કરાયેલ અભિનવ ટીકા, સૂત્રસંદર્ભ, સૂત્રપદ, સૂત્રનિષ્કર્ષ જેવા દશ વિભાગો છે.

પ્રત્યેક અધ્યાયને અંતે સૂત્રક્રમ, અકારાદિ ક્રમ, શ્વેતામ્બર-દિગમ્બર પાઠભેદ જેવા પરિશિષ્ઠો તથા દશમા અધ્યાયના પુસ્તકમાં અંતે શબ્દસૂચિ, વિષયસૂચિ, સંનંદકારિકા જેવા ઉપયોગી પરિશિષ્ઠો છે.

૦ તત્ત્વાર્થ સૂત્રના આગમ આધાર સ્થાનો. ૧

— આ સંશોધન કદાનું એક વિશિષ્ટ પુસ્તક છે. જેમાં તત્ત્વાર્થ સૂત્રના પ્રત્યેક સૂત્રનો મૂળ આગમમાંથી ઉપલબ્ધ સંદર્ભ, સંદર્ભ પાઠ, સંદર્ભ સ્થળનો ઉલ્લેખ છે. તેમજ શ્વેતામ્બર-દિગમ્બર પાઠભેદની તાલિકા અને વિશ્લેષણ છે.

(૪) આરાધના સાહિત્ય :- ૩

૦ સમાધિમરણ :-

અંત સમયે અને ભાવિ ગતિ સુધારવા માટે મરણ સમયે ચિત્તની સમાધિ જળવાય રહે તેવી આરાધના વિધિ, આરાધના સૂત્રો, આરાધના પદ્યો, આરાધના પ્રસંગો વગેરે સાત વિભાગોમાં આ ગ્રંથ સર્જેલો છે.

૦ સાધુ અંતિમ આરાધના

૦ શ્રાવક અંતિમ આરાધના

સાધુ-સાધ્વી, શ્રાવક-શ્રાવિકાઓનો અંત સમય સુધારવા માટે નિત્ય કરવાની એવી આ આરાધના છે, મૂળ પ્રાકૃત અને સંસ્કૃતમાં ગ્રંથસ્થ થયેલ આ વિધિને સરળ ગુજરાતીમાં રજૂ કરેલ છે. પંચાંગના કદની આ પુસ્તિકા સાથે રાખવી પણ સરળ છે.

(૫) વિધિ સાહિત્ય :- ૩

૦ દીક્ષા-યોગાદિ વિધિ

૦ વિધિ સંગ્રહ ભાગ-૧

૦ સાધુ-સાધ્વી કાળધર્મ વિધિ

(૬) પૂજન સાહિત્ય :- ૧

૦ આગમ મહાપૂજન વિધિ-જેની નોંધ આગમ વિભાગમાં છે.

૦ પાર્શ્વ પદ્માવતી પૂજનવિધિ

(૭) યંત્ર સંયોજન :-

૦ ૪૫-આગમ યંત્ર

૦ વિંશતિ સ્થાનક યંત્ર

(૮) જિનભક્તિ સાહિત્ય :-

૯

- ચૈત્યવન્દન પર્વમાલા
- ચૈત્યવન્દનસંગ્રહ-તીર્થજિન વિશેષ
- ચૈત્યવન્દન ચોવિસી
- ચૈત્યવંદન માળા

— આ એક સંપાદન ગ્રંથ છે. જેમાં પર્વદિન તથા પર્વતિથિના ચૈત્યવંદનો, ચોવિસ જિનની ચોવિસી રૂપ ચૈત્યવંદનો, વિવિધ તીર્થમાં બોલી શકાય તેવા અને જિનેશ્વર પરમાત્મા વિષયક વિવિધ બોલ યુક્ત એવા ૭૭૯ ચૈત્યવંદનોનો વિશાળ સંગ્રહ છે.

- શત્રુંજય ભક્તિ
- શત્રુંજય ભક્તિ
- સિદ્ધાયતનો સાથી - સિદ્ધાયત ભાવયાત્રા, સ્તુતિ-ચૈત્યવંદનાદિ
- વીતરાગ સ્તુતિ સંચય-૧૧૫૧ ભાવવાહી સ્તુતિનો સંચય
- ચૈત્ય પરિપાટી

(૯) પ્રકીર્ણ સાહિત્ય :-

૯

- શ્રી નવકાર મંત્ર-નવ લાખ જાપ નોંધપોથી
- શ્રી ચારિત્ર પદ એક કરોડ જાપ નોંધપોથી
- અભિનવ જૈન પંચાંગ
- અભિનવ જૈન પચ્ચાઙ્ગ
- અમદાવાદ જિનમંદિર-ઉપાગ્રય આદિ ડિરેક્ટરી
- બાર વ્રત પુસ્તિકા તથા અન્ય નિયમો
- શ્રી જ્ઞાનપદ પૂજા
- કાયમી સંપર્ક સ્થળ
- ચોઘડીયા તથા હોરા કાયમી સમયદર્શિકા

(૧૦) સૂત્ર અભ્યાસ-સાહિત્ય :-

૫

- જૈન એડ્યુકેશનલ સર્ટિફિકેટ કોર્સ
- પ્રતિક્રમણસૂત્ર અભિનવ વિવેચન ભાગ-૧ થી ૪

આ રીતે અમારા ૩૦૧ પ્રકાશનો થયા છે.

બાલબ્રહ્મચારી શ્રી નેમિનાથાય નમઃ

નમો નમો નિમ્મલદંસણસ્સ

પ.પૂ. શ્રી આનંદ-ક્ષમા-લલિત-સુશીલ-સુધર્મસાગર ગુરુભ્યો નમઃ

-: ભાગ-૨૨ :-

૦ આ ભાગમાં “પ્રજ્ઞાપના” સૂત્ર જે પંદરમું આગમ છે અને ઉપાંગસૂત્રોમાં ચોથું ઉપાંગ છે, તેનો બીજો ભાગ છે. આ સૂત્રને પ્રાકૃત ભાષામાં પન્નવણા સૂત્ર કહે છે. સંસ્કૃત નામ પ્રજ્ઞાપના છે. ગુજરાતી ભાષામાં પણ આ જ નામે પ્રસિદ્ધ છે. ચોથા અંગસૂત્ર સમવાયનું આ ઉપાંગ છે. જેમ સ્થાન અને સમવાય બંને અંગસૂત્રોની પદ્ધતિમાં ઘણું સામ્ય છે, તેમ તે અંગસૂત્રોના ઉપાંગ રૂપ એવા જીવાભિગમ અને પ્રજ્ઞાપના પણ ઘણાં સંકડાયેલ છે. જીવાભિગમની વૃત્તિમાં ઘણાં સ્થાને પ્રજ્ઞાપનાની સાક્ષી જોવા મળેલ છે. વળી ભગવતીજી સૂત્રમાં તો અનેક સ્થાને સાક્ષીપાઠ સ્વરૂપે જાવ’પન્નવણા’ એમ લખાયેલ છે.

આ પ્રજ્ઞાપના સૂત્રમાં ૩૬-પદો [અધ્યયનો] છે. જેમાં ચાર પદોમાં પેટા ઉદ્દેશા તથા ચાર પદોમાં પેટા દ્વારો છે આ સૂત્રમાં દ્રવ્યાનુયોગ ઠાંસીઠાંસીને ભર્યો છે. જેમાં સ્થિતિ, સંજ્ઞા, વ્યુત્ક્રાંતિ, યોનિ, ભાષા શરીર, કર્મ, કષાય જેવા અનેક તાત્વિક વિષયોની વિશદ્ છણાવટ છે. શૈલી પ્રશ્નોત્તરની છે.

આ આગમમાં પૂ.મલયગિરિજી ઉપરાંત પૂ.હરિભદ્રસૂરિજી કૃત્ વૃત્તિ પણ મળે છે. જેના આધારે અમે વિવેચન કરેલ છે.

અમે પ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર સદીક અનુવાદને ત્રણ ભાગમાં વિભાજીત કરેલ છે. ભાગ-૨૦માં પહેલા પાંચ પદો છે. ભાગ-૨૧-માં ૫૬-૬ થી ૨૦ છે. પ્રસ્તુત ભાગ-૨૨માં ૫૬-૨૧ થી ૩૬ લીધાં છે.

સામાન્યથી ઉપાંગ સૂત્રોના કર્તાના નામ પ્રાપ્ત થતાં નથી. પણ આ ઉપાંગના કર્તારૂપે આર્યશ્યામાચાર્યનું નામ મળે છે. સૂત્રાત્મક રૂપે તૈયાર થયેલ તત્ત્વાર્થસૂત્રની માફક તાત્વિક વિષયોની વિશિષ્ટ સંકલના રૂપ આ સફળ અભિનવ પુરુષાર્થ છે.

“કયાંક કંઈક છોડ્યું છે - કયાંક કંઈક ઉમેર્યું છે.” તે આ વિવેચન-

૧૫-પ્રજ્ઞાપનાઉપાંગસૂત્ર-૪/૩

અનુવાદ તથા ટીકાનુસારી વિવેચન

⊗ ૫૬-૨૧-“શરીર” [અવગાહના સંસ્થાન] ⊗

— X — X — X — X — X — X — X —

૦ ૫૬-૨૦ની વ્યાખ્યા કરી, હવે ૫૬-૨૧ આરંભીએ છીએ. તેનો સંબંધ આ છે — ૫૬-૨૦માં ગતિ પરિણામ વિશેષ ‘અંતક્રિયા’ પરિણામ કહ્યા. અહીં નરકાદિ ગતિના પરિણામ વિશેષ શરીર સંસ્થાદિ કહે છે —

● સૂત્ર-૫૦૯,૫૧૦ :-

[૫૦૯] વિદિ, સંસ્થાન, પ્રમાણ, પુદ્ગલોનો ચય, શરીર સંયોગ, દ્રવ્ય-પ્રદેશ અત્યબહુત્વ, શરીર અવગાહના અત્યબહુત્વ.

[૫૧૦] ભગવન્ ! કેટલા શરીરો છે ? ગૌતમ ! પાંચ — ઔદારિક, વૈક્રિય, આહારક, તેજસ, કર્મણ. - - - ભગવન્ ! ઔદારિક શરીર કેટલા ભેદે છે ? ગૌતમ ! પાંચ — એકેન્દ્રિય યાવત્ પંચેન્દ્રિય ઔદારિક શરીર. - - - ભગવન્ ! એકેન્દ્રિયશરીર કેટલા ભેદે છે ? પાંચ — પૃથ્વીકાય યાવત્ વનસ્પતિકાય એકેન્દ્રિય ઔદારિક શરીર.

પૃથ્વીકાય એકેન્દ્રિય ઔદારિક શરીર કેટલા ભેદે છે ? ગૌતમ ! બે ભેદે — સૂક્ષ્મ અને બાદર પૃથ્વીકાય એકેન્દ્રિય ઔદારિક શરીર. સૂક્ષ્મ પૃથ્વી ઔદારિક શરીર કેટલા ભેદે છે ? ગૌતમ ! બે ભેદે - પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ પૃથ્વી ઔદારિક શરીર. બાદર પૃથ્વીકાયિક એમ જ છે. એ પ્રમાણે વનસ્પતિકાયિક એકેન્દ્રિય ઔદારિક શરીર સુધી સમજવું.

ભગવન્ ! બેષન્દ્રિય ઔદારિક શરીર કેટલા ભેદે છે ? ગૌતમ ! બે ભેદે — પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત બેષન્દ્રિય ઔદારિક શરીર. એ પ્રમાણે તેષન્દ્રિય, ચરિન્દ્રિય પણ જાણવું.

ભગવન્ ! પંચેન્દ્રિય ઔદારિક શરીર કેટલા ભેદે છે ? બે ભેદે - તિર્યચ પંચેન્દ્રિય અને મનુષ્ય પંચેન્દ્રિય ઔદારિક શરીર. તિર્યચ પંચેન્દ્રિય ઔદારિક શરીર કેટલા ભેદે છે ? ગૌતમ ! ત્રણ પ્રકારે — જળચર, સ્થળચર, ખેચર તિર્યચ પંચેન્દ્રિય ઔદારિક શરીર. - - - જલચર તિર્યચ પંચેન્દ્રિય ઔદારિક શરીર કેટલા ભેદે છે ? ગૌતમ ! બે ભેદે - સંમૂર્છિમ અને ગર્ભજ - સંમૂર્છિમ જલચર તિર્યચ પંચેન્દ્રિય ઔદારિક શરીર કેટલા ભેદે છે — પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એ પ્રમાણે ગર્ભજ જલચર વિશે પણ કહેવું.

સ્થલચર તિર્યચ પંચેન્દ્રિય ઔદારિક શરીર કેટલા ભેદે છે ? બે ભેદે - ચતુષ્પદ અને પરિસર્પ સ્થાન પંચેન્દ્રિય ઔદારિક શરીર. - - - ચતુર સ્થાન પંચેન્દ્રિય ઔદારિક શરીર કેટલા ભેદે છે ? બે ભેદે - સંમૂર્છિમ અને ગર્ભજ ચતુર સ્થાન પંચેન્દ્રિય ઔદારિક શરીર. સમૂહ સ્થાન ચતુર તિર્યચ પંચેન્દ્રિય ઔદારિક શરીર કેટલા ભેદે છે ? બે ભેદે - પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત ગર્ભજ પણ એમ જ જાણવું.

પરિસર્પ સ્થલચર તિર્યચ પંચેન્દ્રિય ઔદારિક શરીર કેટલા ભેદે છે ? બે ભેદે - ઉરપરિસર્પ ભુજ પરિસર્પ - - - ઉરપરિસર્પ સ્થાન તિર્યચ પંચેન્દ્રિય ઔદારિક શરીર કેટલા ભેદે છે ? બે ભેદે - સંમૂર્છિમ અને ગર્ભજ - - - સંમૂર્છિમ ઉરપરિસર્પ સ્થાન તિર્યચ પંચેન્દ્રિય ઔદારિક શરીર બે ભેદે - અપર્યાપ્ત અને પર્યાપ્ત એ પ્રમાણે ગર્ભજ ઉરપરિસર્પના પણ ચાર ભેદ જાણવા.

એમ ભુજપરિસર્પના પણ સંમૂર્છિમ, ગર્ભજ, પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એવા ચાર ભેદો જાણવા.

ખેચર બે ભેદે - સંમૂર્છિમ અને ગર્ભજ. સંમૂર્છિમ બે ભેદે - પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત. ગર્ભજ પણ એ જ બે ભેદે છે.

ભગવન્ ! મનુષ્ય પંચેન્દ્રિય ઔદારિક શરીર કેટલા ભેદે છે ? બે ભેદે - સંમૂર્છિમ અને ગર્ભજ મનુષ્ય પંચેન્દ્રિય ઔદારિક શરીર. - - - ગર્ભજ મનુષ્ય ઔદારિક શરીરના કેટલા ભેદ ? બે - પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત

● વિવેચન-૫૦૯,૫૧૦ :-

વિધિ - શરીરના ભેદો, પછી સંસ્થાન, પછી શરીરનું પ્રમાણ, પછી કેટલી દિશાથી શરીરના પુદ્ગલોનો ઉપચય થાય ? પછી કયા શરીરના સદ્ભાવમાં કયું શરીર અવશ્ય હોય એ સંબંધ, પછી દ્રવ્યાર્થ, પ્રદેશાર્થ, ઉભયપણે અલ્પબહુત્વ પાંચે શરીરોનું, પછી પાંચે શરીરોની અવગાહનાનું અલ્પબહુત્વ.

પહેલા વિધિદ્વારમાં શરીરના મૂળ ભેદો જણાવે છે - શરીર એટલે પ્રતિક્ષણ વિનશ્ચર ભાવને ધારણ કરે તે. ગૌતમ ! મેં તથા અન્ય તીર્થકરોએ પાંચ શરીરો કહ્યા છે. તેને નામ માત્રથી કહે છે - (૧) ઔદારિક :- ઉદાર - પ્રધાન, તે પ્રધાનપણું તીર્થકર અને ગણધરના શરીરની અપેક્ષાએ જાણવું, કેમકે તેથી અન્ય અનુત્તર દેવોનું શરીર પણ અનંતગુણ હીન છે. અથવા ઉદાર - કંઈક અધિક હજાર યોજન પ્રમાણ હોવાથી બીજા શરીરની અપેક્ષાએ મોટું, આ મોટાપણું ભવધારણીય વૈકિય શરીરની અપેક્ષાથી જાણવું. કેમકે ઉત્તરવૈકિય શરીર લાખ યોજન પ્રમાણ હોય છે.

(૨) વૈકિય - વિવિધ કે વિશિષ્ટ ક્રિયા તે વિક્રિયા. તે નિમિત્તે થયેલ તે વૈકિય - તે વૈકિય શરીર એક થઈ અનેકરૂપે થાય છે, અનેક થઈ એક થાય છે, સૂક્ષ્મ થઈ મોટું થાય, મોટું થઈ સૂક્ષ્મ થાય છે, ખેચર થઈ ભૂમિચર થાય, ભૂમિચર થઈ ખેચર થાય દૈશ્ય થઈ અદૈશ્ય થાય, અદૈશ્ય થઈ દૈશ્ય થાય ઇત્યાદિ. તે વૈકિય શરીર બે ભેદે :- ઔપપાતિક - ઉપપાત નિમિત્તે થયેલ, તે દેવ અને નારકને હોય.

લબ્ધિનિમિત્તક-મનુષ્ય અને તિર્યચને હોય.

(૩) આહારક - ચૌદ પૂર્વધર તીર્થકરની ઋદ્ધિ દર્શનાદિ પ્રયોજન વડે વિશિષ્ટ લબ્ધિથી કરાય તે આહારક. કહ્યું છે - કાર્ય ઉત્પન્ન થવાથી શ્રુતકેવલી વિશિષ્ટલબ્ધિથી કરે તે આહારક શરીર. જેમાં પ્રાણીદયા, ઋદ્ધિદર્શન, સૂક્ષ્મપદાર્થ સમજવા, સંશય નિવારવા જિનેશ્વરની પાસે જવું, તે કાર્યો હોય છે. તે વૈકિય અપેક્ષાથી અતિ શુભ અને સ્વચ્છ સ્ફટિકશીલા માફક શુભ પુદ્ગલ સમૂહ રચના છે.

(૪) તૈજસ - તેજસ્ પુદ્ગલનો પરિણામ. જેનું ચિહ્ન છે એવું તથા ખાધેલા આહારના પરિણામનું કારણ છે. વિશિષ્ટ લબ્ધિધારી આ તૈજસ શરીરથી તેજોવેશ્યા કાઢે છે. કહ્યું છે - સર્વને ગરમીથી સિદ્ધ, રસાદિ આહાર પરિણામ ઉત્પાદકાદિ આ શરીર છે.

(૫) કાર્મણ - કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલ તે કાર્મણ શરીર. અર્થાત્ કર્મ પરમાણુ જ આત્મપ્રદેશ સાથે ક્ષીરનીર પેઠે પરસ્પર મળેલા અને શરીરરૂપે પરિણત થયેલા છે તે શરીર. કર્મના વિકાર તે કાર્મણ. તે આઠ પ્રકારના વિચિત્ર કર્મોથી થયેલું છે. તેને બધાં શરીરનું કારણભૂત જાણવું. - X - કેમકે ભવ પ્રપંચ રૂપ અંકુરના બીજભૂત કાર્મણ શરીરનો મૂળથી નાશ થયો હોય તો બીજા શરીરોની ઉત્પત્તિ થતી નથી. આ શરીર જીવને એકગતિથી બીજી ગતિમાં જવામાં સાધક કારણરૂપ છે. તે આ રીતે - તૈજસ સહિત કાર્મણ શરીર યુક્ત જીવ મરણ સ્થાન છોડી ઉપજવાના સ્થાને જાય છે.

(પ્રશ્ન) જો તૈજસ યુક્ત કાર્મણ શરીર સહિત જીવ બીજી ગતિમાં જાય છે, તો જતાં આવતાં દેખાતો કેમ નથી ? [ઉત્તર] કર્મ પુદ્ગલો અત્યંત સૂક્ષ્મ હોવાથી ચક્ષુ આદિને અગોચર છે. - X -

હવે ઔદારિક શરીરના જીવની જાતિ અને અવસ્થાના ભેદથી ભેદો કહે છે - ઔદારિક શરીર એક-બે-ત્રણ-ચાર-પાંચ ઇન્દ્રિયના ભેદથી પાંચ પ્રકારે છે. એકેન્દ્રિય ઔદારિક શરીર પણ પૃથ્વી, અપ્, તેઉ, વાયુ, વનસ્પતિ એ પાંચ ભેદોથી છે. પૃથ્વીકાયિક એકેન્દ્રિય ઔદારિક શરીર પણ સૂક્ષ્મ અને બાદરના બે ભેદે છે. તે બંનેના પણ પર્યાપ્ત, અપર્યાપ્ત બે-બે ભેદો છે. એ પ્રમાણે અપ્, તેઉ, વાયુ, વનસ્પતિના પણ ચાર-ચાર ભેદ છે. બધાં મળી એકેન્દ્રિય ઔદારિક શરીરના વીશ ભેદ છે.

બેઈન્દ્રિય, તેઈન્દ્રિય, ચઉરિન્દ્રિય ઔદારિક શરીરો પ્રત્યેક પર્યાપ્ત, અપર્યાપ્તથી બે ભેદે છે. પંચેન્દ્રિય ઔદારિક શરીર તિર્યચ અને મનુષ્ય બે ભેદે છે. તિર્યચ પંચેન્દ્રિય ઔદારિક શરીર જળચર, સ્થળચર, ખેચર ભેદથી ત્રણ પ્રકારે છે. જળચર તિર્યચ પણ સંમૂર્છિમ, ગર્ભજ બે ભેદે છે. તે બંનેના પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત બબે ભેદ છે. સ્થળચર તિર્યચ ચતુષ્પદ અને પરિસર્પ બે ભેદે છે. ચતુષ્પદ સ્થળચર પણ સંમૂર્છિમ અને ગર્ભજ બે ભેદે છે. વળી તે પ્રત્યેકના પર્યાપ્ત, અપર્યાપ્ત બબે ભેદો છે. પરિસર્પ સ્થળચરના પણ ઉરપરિસર્પ, ભુજપરિસર્પ એવા બે ભેદો છે. વળી તે

પ્રત્યેકના સંમૂર્ણિત અને ગર્ભજ એવા બે ભેદો છે. તેમાં પણ પર્યાપ્તા, અપર્યાપ્તા ભેદથી બળે પ્રકાર છે. બધાં મળીને પરિસર્પ સ્થળચર તિર્યચ પંચેન્દ્રિય ઔદારિક શરીરના આઠ ભેદ થાય છે. ખેચર પંચેન્દ્રિય ઔદારિક શરીર સંમૂર્ણિત અને ગર્ભજ બે ભેદ છે. તે પ્રત્યેકના પર્યાપ્ત, અપર્યાપ્ત બે પ્રકાર છે. જલચરના ચાર, ચતુષ્પદ સ્થળચરના ચાર, પરિસર્પ સ્થળચરના ચાર, ખેચરના ચાર. એમ તિર્યચ પંચેન્દ્રિય ઔદારિક શરીરના કુલ વીશ ભેદો થાય છે.

ઔદારિક શરીરના ભેદો કહ્યા, હવે તેનું સંસ્થાન કહે છે -

● સૂત્ર-૫૧૧ :-

ભગવન્ ! ઔદારિક શરીર કેવા આકારે છે ? ગૌતમ ! વિવિધ સંસ્થાનવાળું છે. એકેન્દ્રિય ઔદાઠ કયાં આકારે છે ? વિવિધ આકારવાળું છે. પૃથ્વીકાયિક એકેન્દ્રિય ઔદાઠ શરીર મસૂર ચંદ્રાકારના અર્ધભાગના જેવા સંસ્થાને છે. એ પ્રમાણે સૂક્ષ્મ અને બાદર પૃથ્વીનું સંસ્થાન જાણવું. એમ પર્યાપ્ત-અપર્યાપ્તા પણ સમજવા.

ભગવન્ ! અપ્કાયિક એકેન્દ્રિય ઔદાઠ શરીર કેવા આકારે છે ? પરપોટાના જેવા આકારવાળું છે. એમ સૂક્ષ્મ, બાદર, પર્યાપ્તા, અપર્યાપ્તાને જાણવા. ભગવન્ ! તેષિકાયિક એકેન્દ્રિય ઔદાઠ શરીર કેવા આકારે છે ? સોચના સમૂહના આકારે છે. એમ સૂક્ષ્માદિ ચાર જાણવા. વાયુકાયિકોનું શરીર પતાકા સંસ્થાનવાળું છે. એમ સૂક્ષ્માદિ ભેદે ચારે શરીર જાણવા. વનસ્પતિકાયિકોના શરીર અનેક પ્રકારના સંસ્થાનવાળા છે, એમ સૂક્ષ્મ, બાદર, પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તાનું શરીર જાણવું.

બેષેન્દ્રિય ઔદારિક શરીર કેવા આકારે છે ? તે હુંડ સંસ્થાનવાળું છે. એ રીતે પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તાનું પણ જાણવું. એ પ્રમાણે તેષેન્દ્રિય, ચષેષેન્દ્રિયના શરીર પણ જાણવા.

ભગવન્ ! પંચેન્દ્રિય તિર્યચ ઔદારિક શરીર કયા સંસ્થાને છે ? ગૌતમ ! છ પ્રકારે છે, તે આ - સમચતુરસ્ર ચાવત્ હુંડ સંસ્થાન. એ પ્રમાણે પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા જાણવા.

ભગવન્ ! સંમૂર્ણિત તિર્યચ પંચેન્દ્રિય ઔદાઠ કેવું સંસ્થાન છે ? હુંડ સંસ્થાન. એમ પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તાનું જાણવું. ભગવન્ ! ગર્ભજ તિર્યચ પંચેન્દ્રિય ઔદાઠ શરીરનું સંસ્થાન ? તે છ પ્રકારના સંસ્થાનવાળું છે - સમચતુરસ્ર ચાવત્ હુંડ. એમ પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તાના શરીર જાણવા. એ પ્રમાણે ઔદિક તિર્યચના નવ આલાવા કહ્યા.

જલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચ ઔદાઠ કયા સંસ્થાને છે ? છ સંસ્થાન, સમચતુરસ્ર ચાવત્ હુંડ. એ પ્રમાણે પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા પણ છે. સંમૂર્ણિત જલચર હુંડ સંસ્થાને છે, તેના પણ પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા એમ જ છે. ગર્ભજ જલચર છ એ સંસ્થાને છે. એમ પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા પણ છે. એમ સ્થલચરના પણ નવ સૂત્રો

જાણવા. ચતુષ્પદ અને ઉરપરિસર્પ, ભુજપરિસર્પ સ્થલચરના પણ નવ-નવ સૂત્રો. એમ ખેચરના પણ નવ સૂત્રો છે, વિશેષ એ કે - બધે જ સંમૂર્ણિત હુંડ સંસ્થાને રહેલ છે. ગર્ભજ પણ છએમાં હોય છે.

મનુષ્ય પંચેન્દ્રિય ઔદાઠ શરીર કેવા સંસ્થાનવાળું છે ? છ પ્રકારના સંસ્થાનવાળું - સમચતુરસ્ર ચાવત્ હુંડ સંસ્થાનવાળું પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તાના શરીર એમ જ જાણવા. ગર્ભજ તથા ગર્ભજ પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તાના એમ જ જાણવા. સંમૂર્ણિત વિશે પૃથ્થા - ગૌતમ ! તેઓ હુંડ સંસ્થાનવાળા છે.

● વિવેચન-૫૧૧ :-

ઔદારિક સંસ્થાન વિવિધ સંસ્થાનવાળું છે. કેમકે જીવની જાતિના ભેદથી સંસ્થાનનો ભેદ છે. એકેન્દ્રિય ઔદાઠ શરીરને અનેક સંસ્થાન છે, કેમકે પૃથ્વી આદિ પ્રત્યેકના ભિન્ન સંસ્થાનો છે. તેમાં સૂક્ષ્માદિ ચારે પૃથ્વીનું શરીર મસૂર ચંદ્રાકાર અર્ધભાગ આકૃતિ જેવાં છે. સૂક્ષ્માદિ ચાર અપ્નું શરીરો પરપોટાકારે છે. - X - સૂક્ષ્માદિ ચારે તેષેન્દ્રિય સોચના જથ્થાની આકૃતિ જેવાં છે. સૂક્ષ્માદિ વાયુનું શરીર ધ્વજાકાર જેવાં છે. સૂક્ષ્માદિ વનસ્પતિનું શરીરોની અનેક આકૃતિ છે, કેમકે દેશ, કાળ, જાતિનો ભેદ છે. વિકલેન્દ્રિયોના હુંડ સંસ્થાન છે. તિર્યચ પંચેન્દ્રિય ઔદાઠ શરીરો સામાન્યથી છ એ સંસ્થાનવાળા છે - સમચતુરસ્ર, ન્યગ્રોધ પરિમંડલ ઈત્યાદિ.

તેમાં સમચતુરસ્ર - સામુદ્રિક શાસ્ત્રોક્ત પ્રમાણ અને લક્ષણયુક્ત ચાર બાજુના શરીરના અવયવો યુક્ત. ન્યગ્રોધ પરિમંડલ-વડના જેવા આકારવાળું, ઉપર સંપૂર્ણ પ્રમાણ, નીચે હીન અર્થાત્ નાભિ ઉપર સંપૂર્ણ પ્રમાણ, નીચે તેમ ન હોય. સાદિ - આદિ સહિત, નાભિની નીચેનો ભાગ શાસ્ત્રોક્ત લક્ષણવાળો હોય. - X - X - ઉપરના ભાગે પ્રમાણ અને લક્ષણહીન. બીજા આચાર્યો સાદિ ને બદલે સાચી એવો પાઠ કહે છે - શેમલાનું ઝાડ, થડ અને કાંડ પુષ્ટ હોય, ઉપર યોગ્ય વિશાળતા ન હોય, તેવું સંસ્થાન.

મસ્તક, ડોક, હાથ, પગ આદિ શાસ્ત્રોક્ત પ્રમાણ અને લક્ષણ યુક્ત હોય, છાતી-પેટ વગેરે પ્રમાણ અને લક્ષણ હીન હોય તે કુબ્જ સંસ્થાન. છાતી-પેટ આદિ પ્રમાણ લક્ષણોપેત હાથ-પગ આદિ હીન હોય તે વામન સંસ્થાન. જ્યાં બધાં અવયવો પ્રમાણ અને લક્ષણ રહિત હોય તે હુંડ સંસ્થાન.

એ પ્રમાણે સામાન્ય પંચેન્દ્રિય તિર્યચો માફક પર્યાપ્તા, અપર્યાપ્તા પ્રત્યેકનું સૂત્ર કહેવું, એમ ત્રણ સૂત્રો થયાં. એમ સંમૂર્ણિત તિર્યચ પંચેન્દ્રિય ત્રણ સૂત્રો કહેવા. પણ તેઓના ત્રણ સૂત્રોમાં ઔદારિક શરીરનું હુંડ સંસ્થાનવાળું કહેવું. - X - ગર્ભજ તિર્યચ પંચેન્દ્રિય ત્રણ સૂત્રો છે, પણ તેમાં છ એ સંસ્થાન કહેવા. એ પ્રમાણે સામાન્ય તિર્યચ પંચેન્દ્રિય નવ આલાવા કહ્યા. આ જ કમે જલચર, સામાન્ય સ્થલચર, ચતુષ્પદ, ઉરપરિસર્પ, ભુજ પરિસર્પ, ખેચર તિર્યચ પંચેન્દ્રિય પ્રત્યેકના નવ-નવ સૂત્રો છે. બધાં મળીને નવ-નવ સૂત્રો કહેવા. બધાં મળીને તિર્યચ પંચેન્દ્રિયના ૬૩-સૂત્રો અને

મનુષ્યોના નવ સૂત્રો કહેવા. બધાં સંમૂર્ધમોને હુંડ સંસ્થાન, ગર્ભજને છ એ સંસ્થાન કહેવા.

એ પ્રમાણે ઔદા૦ શરીરના ભેદોના સંસ્થાનો કહ્યા. હવે ઔદારિક શરીરની અવગાહનાનું પ્રમાણ કહે છે -

● સૂત્ર-૫૧૨ થી ૫૧૫ :-

[૫૧૨] ભગવન્ ! ઔદારિક શરીરની કેટલી મોટી શરીરની અવગાહના છે ? ગૌતમ ! જઘન્યથી અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ અને ઉત્કૃષ્ટ સાધિક ૧૦૦૦ યોજન કહી છે. એકેન્દ્રિય ઔદા૦ શરીરની અવગાહના ઔદિક શરીરવત્ કહેવી. ભગવન્ ! પૃથ્વી૦ એકેન્દ્રિય ઔદા૦ શરીરની કેટલી મોટી શરીરાવગાહના છે ? ગૌતમ ! જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ. એમ પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તાની જાણવી. એમ સૂક્ષ્મ અને બાદર પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તાની પણ જાણવી. એમ એ નવ ભેદ પૃથ્વીકાચિકના કહ્યા, તેમ અપ્૦ તેઈ૦ વાયુ૦ના કહેવા. વનસ્પતિકાચિક ઔદા૦ શરીરની અવગાહના કેટલી છે ? જઘન્ય અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ, ઉત્કૃષ્ટથી કંઈક અધિક હજાર યોજન પ્રમાણ છે. અપર્યાપ્તાની જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ, પર્યાપ્તાની જઘન્ય અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ અને ઉત્કૃષ્ટ કંઈક અધિક હજાર યોજન, બાદર અને પર્યાપ્તાની તે પ્રમાણે જ છે. અપર્યાપ્તાની જઘન્ય, ઉત્કૃષ્ટ અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ. સૂક્ષ્મ, પર્યાપ્તા, અપર્યાપ્તા ત્રણેની એ પ્રમાણે જ છે.

ભગવન્ ! બેઈન્દ્રિય ઔદા૦ શરીરની અવગાહના કેટલી છે ? ગૌતમ ! જઘન્ય અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ, ઉત્કૃષ્ટ બાર યોજન. એમ બધે સ્થાને અપર્યાપ્તાની જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે. પર્યાપ્તાની અવગાહના સામાન્ય બેઈન્દ્રિય ઔદા૦ માફક જાણવી. એમ તેઈન્દ્રિયની ત્રણ ગાઉ, ચઈરિન્દ્રિયની ચાર ગાઉ છે. પંચેન્દ્રિયની ઉત્કૃષ્ટ ૧૦૦૦ યોજન પ્રમાણ છે. એમ સંમૂર્ધમ, ગર્ભજ પણ છે. એમ નવ ભેદ કહેવા. એમ જળચરની પણ હજાર યોજન જાણવી. તેના નવ ભેદ કહેવા. સ્થળચરની છ ગાઉ ઉત્કૃષ્ટાવગાહના છે. પર્યાપ્તાની પણ છ ગાઉ. સંમૂર્ધમ પર્યાપ્તાની ઉત્કૃષ્ટ ગાઉ પૃથક્ત્વ, ગર્ભજ પર્યાપ્તાની ઉત્કૃષ્ટ છ ગાઉ. સામાન્ય ચતુષ્પદ, પર્યાપ્તા અને ગર્ભજ પર્યાપ્તાની પણ ઉત્કૃષ્ટ છ ગાઉ, સંમૂર્ધમ પર્યાપ્તાની ઉત્કૃષ્ટ ગાઉ પૃથક્ત્વ. એમ ઉરપરિસર્પની પણ ઔદિક, ગર્ભજ, પર્યાપ્તાની હજાર યોજન સંમૂર્ધમની યોજન પૃથક્ત્વ, ભુજપરિસર્પ ઔદિક, ગર્ભજની પણ ઉત્કૃષ્ટ ગાઉ પૃથક્ત્વ, સંમૂર્ધમની ધનુષ્ પૃથક્ત્વ, ખેચરની ત્રણેની ધનુષ્ પૃથક્ત્વ જાણવી. એ સંબંધે ગાથા-

[૫૧૩ થી ૫૧૪] હજાર યોજન, છ ગાઉ, હજાર યોજન ભુજગની ગાઉ પૃથક્ત્વ, ધનુષ્ પૃથક્ત્વ-પક્ષીની અને ઉંચાઈમાં હજાર યોજન, ગાઉ પૃથક્ત્વ, યોજન પૃથક્ત્વ હોય છે. સંમૂર્ધમ બંનેનું ધનુષ્ પૃથક્ત્વ પ્રમાણ છે. [અર્થ વૃત્તિથી

સમજવો.]

[૫૧૫] ભગવન્ ! મનુષ્ય ઔદા૦ શરીરની કેટલી અવગાહના છે ? જઘન્ય અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ, ઉત્કૃષ્ટ ૩-ગાઉ. અપર્યાપ્તા અને સંમૂર્ધમોની જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ પ્રમાણ છે. ગર્ભજની ઔદિકવત્ જાણવી.

● વિવેચન-૫૧૨ થી ૫૧૫ :-

ઔદારિક શરીરની જઘન્ય અવગાહના અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ છે, તે ઉત્પત્તિના પહેલા સમયે પૃથ્વીકાચિકાદિની છે, ઉત્કૃષ્ટ સાધિક ૧૦૦૦ યોજન, લવણસમુદ્રના ગોતીયાદિમાં રહેલ પદ્મનાલ આદિને આશ્રીને સમજવી. તે સિવાય બીજે એટલું મોટું ઔદારિક શરીર અસંભવ છે. એમ એકેન્દ્રિય સૂત્રમાં પણ જાણવું. - X - પૃથ્વીથી વાયુ સૂક્ષ્મ અને બાદર, પ્રત્યેકના પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા ઔદા૦ શરીરની જઘન્ય, ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ. એ રીતે પ્રત્યેક પૃથ્વીકાચિકાદિના નવ-નવ સૂત્રો થાય. - X - X - એમ વનસ્પતિ૦ના પણ નવ સૂત્રો થાય. પરંતુ ઔદિક, ઔદિક પર્યાપ્તા, બાદર, બાદર પર્યાપ્તા વનસ્પતિ૦ સૂત્રોમાં જઘન્ય અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ, ઉત્કૃષ્ટ સાધિક ૧૦૦૦ યોજન પ્રમાણ હોય. બાકીના પાંચ સૂત્રોમાં જઘન્ય, ઉત્કૃષ્ટ અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ થાય.

વિકલેન્દ્રિય પ્રત્યેકના ત્રણ-ત્રણ સૂત્રો છે. તેમાં ઔદિક અને પર્યાપ્તામાં બેઈન્દ્રિયોનું શરીર ઉત્કૃષ્ટથી બાર ગાઉ આદિ સૂત્રાર્થવત્ જાણવું. અપર્યાપ્તામાં અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ પ્રમાણ.

જલચરાર્દિ ત્રણે પંચેન્દ્રિયોમાં પ્રત્યેકના નવ-નવ સૂત્રો જાણવા. - X - બધાં અપર્યાપ્તા અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ, શેષ સ્થાનોમાં જઘન્ય અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ, ઉત્કૃષ્ટ સામાન્ય તિર્યચ પંચેન્દ્રિય અને જલચરમાં હજાર યોજન, સામાન્ય સ્થલચર, ચતુષ્પદ, ગર્ભજ સ્થળમાં છ ગાઉ આદિ સૂત્રાર્થવત્ જાણવું - X -

સંગ્રહણીગાથા - ગર્ભજ જલચરની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના હજાર યોજન, ચતુષ્પદ સ્થળ છ ગાઉ, ઉરપરિસર્પ સ્થળ હજાર યોજન, ભુજપરિસર્પ સ્થળ ગાઉપૃથક્ત્વ, પક્ષી ધનુષ્ પૃથક્ત્વ, સંમૂર્ધમ જલચરોનું ઉત્કૃષ્ટ શરીરપ્રમાણ હજાર યોજન, ચતુર સ્થળ ગાઉ પૃથક્ત્વ, ઉરપરિસર્પ સ્થળ યોજન પૃથક્ત્વ, ભુજપરિસર્પ સ્થળ અને પક્ષીનું ધનુષ્ પૃથક્ત્વ છે. મનુષ્ય સૂત્ર સ્પષ્ટ છે. પરંતુ ત્રણ ગાઉ શરીર દેવકુરુ આદિમાં જાણવું.

એ પ્રમાણે ઔદારિક શરીરના ભેદો, સંસ્થાનો, પ્રમાણ કહ્યા. હવે વૈકિચના ભેદો આદિ કહે છે -

● સૂત્ર-૫૧૬ :-

ભગવન્ ! વૈકિચશરીર કેટલા ભેદ છે ? બે - એકેન્દ્રિય અને પંચેન્દ્રિય વૈકિચ શરીર. બે એકેન્દ્રિય વૈકિચશરીર છે તો શું વાયુ૦ એકેન્દ્રિય વૈકિચ છે કે અવાયુકાચિક ? વાયુ૦ એકેન્દ્રિય વૈકિચશરીર છે, અવાયુ૦ નથી. બે વાયુ૦ એકેન્દ્રિય વૈકિચ છે, તો તે સૂક્ષ્મ છે કે બાદર ? સૂક્ષ્મ નથી પણ બાદર વાયુ૦

એકે વૈકિયશરીર છે. જો બાદર છે તો શું પર્યાપ્ત બાદર વાયુ એકે વૈકિય શરીર છે કે અપર્યાપ્ત? પર્યાપ્ત બાદર વાયુ એકે વૈકિયશરીર છે, અપર્યાપ્ત નથી.

જો પંચેન્દ્રિય વૈકિય શરીર છે તો શું નૈરચિક પંચે વૈકિય શરીર છે કે યાવત્ દેવ પંચે વૈકિય શરીર? તે નૈરચિકાદિ ચારે છે. જો નૈરચિક પંચે વૈકિય શરીર છે તો શું રત્નપ્રભા યાવત્ અઘઃસપ્તમી પૃથ્વી નૈર પંચે વૈકિય શરીર પણ છે? સાતેમાં પણ વૈકિય શરીર છે. જો રત્નપ્રભા પૃથ્વી નૈર પંચે વૈકિય શરીર છે તો શું પર્યાપ્તાને છે કે અપર્યાપ્તાને? બંને છે. એ પ્રમાણે અઘઃસપ્તમી પૃથ્વી નૈરચિક સુધી આ બંને ભેદો કહેવા.

જો તિર્યચ પંચે વૈકિયશરીર છે, તો શું સંમૂર્છિમને છે કે ગર્ભજને છે? સંમૂર્છિમ તિર્યચ વૈ શરીર ન હોય, ગર્ભજ હોય. જો ગર્ભજ તિર્યચ પંચે વૈ શરીર હોય તો શું સંખ્યાતા વર્ષાયુષ્કને હોય કે અસંખ્યાતા વર્ષાયુષ્કને? સંખ્યાતા વર્ષાયુષ્ક ગર્ભજિતિ પંચે વૈકિય શરીર હોય, અસંખ્યાતા ન હોય. જો સંખ્યાતા વર્ષાયુષ્ક ગર્ભજિતિ પંચે વૈ શરીર હોય તો પર્યાપ્તાને હોય કે અપર્યાપ્તાને? પર્યાપ્તા સંખ્યાતા વર્ષાયુષ્ક ગર્ભજિતિ પંચે વૈ શરીર હોય તો શું તેવા જલચરને હોય, સ્થલચરને હોય કે ખેચરને હોય? તે ત્રણે ગર્ભજ પંચે તિર્યચને વૈકિય શરીર હોય. જો જલચર સંખ્યાતા વર્ષાયુષ્ક ગર્ભજ પંચે તિર્યચ વૈ શરીર છે, તો શું પર્યાપ્તને છે કે અપર્યાપ્તને છે? પર્યાપ્તા જલચરને હોય, અપર્યાપ્તાને ન હોય.

જો સ્થલચર પંચે તિર્યચ યાવત્ વૈકિય શરીર છે, તો શું ચતુષ્પદ વૈ શરીર હોય કે પરિસર્પ વૈ શરીર હોય? બંને હોય. એમ બધાને જાણવું. ખેચર પર્યાપ્તાને હોય, અપર્યાપ્તાને નહીં.

જો મનુષ્ય પંચે વૈકિય શરીર છે તો શું સંમૂર્છિમ મનુષ્ય પંચે વૈકિય શરીર હોય કે ગર્ભજ? સંમૂર્છિમને ન હોય, ગર્ભજ હોય. જો ગર્ભજ મનુષ્ય પંચે વૈકિયશરીર છે તો શું કર્મભૂમિજ ગર્ભજ હોય કે અકર્મભૂમિજ ગર્ભજ કે અંતર્દિપજ ગર્ભજ મનુષ્ય પંચે વૈકિય શરીર હોય? કર્મભૂમિજ ગર્ભજ મનુષ્ય પંચે વૈકિય શરીર હોય, અન્ય બે ન હોય. જો કર્મભૂમિજ ગર્ભજ મનુષ્ય પંચે વૈ શરીર છે તો શું સંખ્યાતા વર્ષાયુષ્કને હોય કે અસંખ્યાતા વર્ષાયુષ્કને? સંખ્યાતા વર્ષાયુષ્ક કર્મભૂમિજ ગર્ભજ મનુષ્ય પંચે વૈકિય શરીર હોય, અસંખ્યાતા વર્ષાયુષ્ક ન હોય. જો સંખ્યાતા વર્ષાયુષ્ક કર્મભૂમિજ પંચે વૈ શરીર હોય તો શું પર્યાપ્તાને હોય કે અપર્યાપ્તાને હોય? પર્યાપ્તાને હોય અપર્યાપ્તાને નહીં.

જો દેવ પંચે વૈકિય શરીર છે તો શું ભવનવાસી દેવ પંચે વૈ શરીર છે યાવત્ વૈકિય શરીર હોય. જો ભવન દેવ પંચે વૈ શરીર છે, તો શું અસુરકુમાર ભવન દેવ પંચે વૈ શરીર હોય કે યાવત્ સ્તનિતકુમાર ભવન હોય? અસુર

યાવત્ સ્તનિતક ભવાને હોય. જો અસુર દેવ પંચે વૈ શરીર છે, તો શું પર્યાપ્તાને હોય કે અપર્યાપ્તાને હોય? પર્યાપ્ત અસુર દેવ પંચે વૈ શરીર પણ હોય, અપર્યાપ્તા પણ હોય. એમ સ્તનિતકુમાર સુધી જાણવું. એમ આઠ પ્રકારના વ્યંતરો, પાંચ પ્રકારના જ્યોતિષ્કોને જાણવું. વૈમાનિકોના બે ભેદ - કલ્પોપજ્ઞ, કલ્પાતીત, કલ્પોપજ્ઞ બાર પ્રકારે, તેના પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા બે ભેદ. કલ્પાતીત બે પ્રકારે - ગ્રૈવેયક, અનુત્તરૌપપાતિક. ગ્રૈવેયક નવ ભેદે, અનુત્તરૌપપાતિક પાંચ ભેદે છે. તેમના પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા બે ભેદ છે.

● વિવેચન-૫૧૬ :-

વૈકિય શરીર મૂળથી બે ભેદે - એકેન્દ્રિયનું, પંચેન્દ્રિયનું તેમાં એકેન્દ્રિય વાયુકાય બાદર પર્યાપ્તાને હોય, બીજાને વૈકિય લબ્ધિ સંભવ નથી. સૂક્ષ્મ પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા, બાદર અપર્યાપ્તા એ ત્રણ રાશિને વૈકિય લબ્ધિ નથી. બાદર પર્યાપ્તામાં પણ સંખ્યાતા ભાગ માત્રને છે. પંચેન્દ્રિયોમાં બધાં જ ગર્ભજ, સંખ્યાતા વર્ષાયુષ્કને છોડીને બાકીનાને નિષેધ સમજવો, કેમકે ભવસ્વભાવ થકી તેમને વૈકિય લબ્ધિ સંભવ નથી. હવે સંસ્થાન -

● સૂત્ર-૫૧૭ :-

ભગવન્ ! વૈકિયશરીરનું સંસ્થાન કેવું છે? ગૌતમ ! અનેક પ્રકારનું છે. વાયુકાયિક એકેન્દ્રિય વૈ શરીર કેવા સંસ્થાને છે? પતાકા આકારે છે. નૈરચિક પંચે વૈ શરીર સંસ્થાન કેવું છે? તે બે ભેદે - ભવધારણીય, ઉત્તરવૈકિય. ભવધારણીય છે તે હુંડ સંસ્થાને છે, ઉત્તર વૈકિય પણ હુંડ સંસ્થાને છે. રત્નપ્રભા પૃથ્વી નૈરચિક પંચે વૈ શરીર સંસ્થાન કેવું છે? તે બે ભેદે છે બાકી બધું ઔદિકવત્. એમ અઘઃસપ્તમી નૈરચિક સુધી જાણવું.

તિર્યચ પંચે વૈકિયશરીર સંસ્થાન કેવું છે? અનેકવિધ સંસ્થાનવાળું છે. એ પ્રમાણે જલચર-સ્થલચર-ખેચરનું પણ છે. સ્થલચરોમાં ચતુષ્પદ, પરિસર્પ-ઉરપરિસર્પ, ભુજપરિસર્પનું પણ એમ જ છે એમ મનુષ્ય પંચે વૈકિયશરીર વિશે પણ જાણવું.

અસુરકુમાર ભવનવાસી દેવ પંચેન્દ્રિય વૈકિયશરીર સંસ્થાન કેવું છે? અસુરકુમારનું શરીર બે ભેદે - ભવધારણીય, ઉત્તરવૈકિય. ભવધારણીયનું સમચતુરસ્ર અને ઉત્તરવૈકિયનું અનેક પ્રકારે સંસ્થાન છે. એમ સ્તનિતકુમાર સુધી જાણવું. એમ વ્યંતરમાં પણ જાણવું - X - એમ જ્યોતિષ્કો સંબંધે પણ જાણવું. એમ સૌધર્મથી અચ્યુત દેવ વૈકિયશરીર પણ જાણવું. ગ્રૈવેયક અને કલ્પાતીત વૈમાનિક દેવોને એક ભવધારણીય શરીર છે અને તે સમચતુરસ્ર સંસ્થાનવાળું છે. એમ અનુત્તરૌપપાતિકને પણ છે.

● વિવેચન-૫૧૭ :-

સૂત્ર સુગમ છે. પણ નૈરચિકોને અતિ અશુભ કર્મોદયે બંને શરીર હુંડ સંસ્થાનવાળા હોય છે. તેમનું ભવધારણીય શરીર ભવસ્વભાવથી જ મૂળથી છેદી

નાંખેલ પાંખવાળા, ડોક વગેરેના રુંવાટા ઉખેડી નાંખેલ પક્ષીના આકાર જેવું અતિ બીભત્સહૃદં સંસ્થાન હોય. ઉત્તર વૈકિય માટે સુંદર શરીર કરવા ધારે, પણ અશુભ નામ કર્મોદયથી અતિ અશુભ થાય છે. તેથી તે પણ હુંડસંસ્થાન છે.

તિર્યચ પંચેઠ અને મનુષ્યનું વૈકિય શરીર અનેકવિધ સંસ્થાનવાળું છે, કેમકે તે ઈચ્છાનુસાર થાય છે. ભવનપતિથી અચ્યુતવૈમાનિક સુધી દેવોનું ભવધારણીય શરીર ભવસ્વભાવથી તથાવિધ શુભનામકર્મ ઉદય વડે સમયતુરમ્ સંસ્થાનવાળું છે. ઉત્તર વૈકિય ઈચ્છાનુસાર થતું હોવાથી વિવિધ આકારે છે. ઐવેચક, અનુત્તરમાં પ્રયોજન અભાવે ઉત્તર વૈકિય શરીર ન હોય, કેમકે તેમને ગમનાગમન, પરિચારણા હોતાં નથી - X - હવે અવગાહના -

● સૂત્ર-૫૧૮ :-

ભગવન્ ! વૈકિયશરીરની કેટલી મોટી અવગાહના છે ? જઘન્યથી અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ, ઉત્કૃષ્ટ સાધિક લાખ યોજન, વાયુ એકે વૈ શરીરની અવગાહના કેટલી છે ? જઘન્ય, ઉત્કૃષ્ટ અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ. નૈરચિક પંચે વૈ શરીરની કેટલી અવગાહના છે ? તેમની બે ભેદે અવગાહના છે - ભવધારણીય, ઉત્તરવૈકિય. ભવધારણીય શરીરાવગાહના જઘન્ય અંગુલનો અસંખ્યાત ભાગ, ઉત્કૃષ્ટ-૫૦૦ ધનુષ્, ઉત્તરવૈકિય જઘન્ય પૂર્વવત્. ઉત્કૃષ્ટ ૧૦૦૦ ધનુષ્. રત્નપ્રભા પૃથ્વી નૈરચિકની શરીરાવગાહના ? બે ભેદે - ભવધારણીય, ઉત્તરવૈકિય. જઘન્ય બંનેમાં પૂર્વવત્. ઉત્કૃષ્ટ ભવધારણીય સાત ધનુષ્, ત્રણ હાથ છ અંગુલ, ઉત્તરવૈકિય ઉત્કૃષ્ટ ૧૫-ધનુષ્, અટી હાથ. [અહીંથી ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના કહી છે.]

શર્કરપ્રભાની ભવધારણીય અવગાહના પંદર ધનુષ્, અટી હાથ, ઉત્તર વૈકિય-૩૧ ધનુષ્, ૧-હાથ છે. વાલુકાપ્રભાની ભવધારણીય અવગાહના ૩૧-ધનુષ્-૧-હાથ, ઉત્તરવૈકિય - ૬૨ ધનુષ્-૨ હાથ, પંકપ્રભાની ભવધારણીય - ૬૨ ધનુષ્ ૨ હાથ, ઉત્તરવૈકિય-૧૨૫ ધનુષ્ છે. ધૂમપ્રભાની ભવધારણીય-૧૨૫ ધનુષ્, ઉત્તરવૈકિય-૨૫૦ ધનુષ્ છે. તમઃપ્રભા પૃથ્વીની ભવધારણીય-૨૫૦ ધનુષ્, ઉત્તર વૈકિય-૫૦૦ ધનુષ્ છે. અધઃસપ્તમીની ભવધારણીય-૫૦૦ ધનુષ્ અને ઉત્તરવૈકિય-૧૦૦૦ ધનુષ્ ઉત્કૃષ્ટથી જાણવી. જઘન્ય પૂર્વવત્.

તિર્યચ પંચે વૈકિય શરીરની અવગાહના કેટલી છે ? જઘન્ય-અંગુલનો અસંખ્યાત ભાગ, ઉત્કૃષ્ટ યોજન શતપૃથક્ત્વ. મનુષ્ય પંચે વૈ શરીરની અવગાહના ? જઘન્ય પૂર્વવત્, ઉત્કૃષ્ટ સાધિક એક લાખ યોજન. - - - અસુરકુમાર ભવનવાસી દેવ પંચે વૈ શરીરની અવગાહના કેટલી છે ? તે બે ભેદે છે - ભવ ધારણીય, ઉત્તરવૈકિય. ભવધારણીય જઘન્ય અંગુલનો અસંખ્યાત ભાગ, ઉત્કૃષ્ટ સાત હાથ. ઉત્તર વૈકિયમાં ઉત્કૃષ્ટ લાખ યોજન, જઘન્ય પૂર્વવત્. એ પ્રમાણે સ્તનિતકુમાર સુધી જાણવું.

એમ સામાન્ય વ્યંતર, જ્યોતિષક, સૌધર્મ-ઈશાન દેવોને જાણવું. યાવત્ અચ્યુત કલ્પ સુધી ઉત્તરવૈકિય સમજવું પણ સનત્કુમારને ભવધારણીય અવગાહના ઉત્કૃષ્ટ છ હાથ, માહેન્દ્રને એમજ, બ્રહ્મલોક અને લાંતક દેવને પાંચ હાથ, મહાશુક અને સહસ્રારને ચાર હાથ, આનતાદિચારને ત્રણ હાથ છે.

ઐવેચક કલ્પાતીત વૈમા દેવ પંચે વૈ શરીરની અવગાહના કેટલી છે ? જઘન્ય પૂર્વવત્, ઉત્કૃષ્ટ બે હાથ. એ પ્રમાણે અનુત્તરૌપપાતિક દેવ જાણવા. અવગાહના હાથ પ્રમાણ હોય.

● વિવેચન-૫૧૮ :-

વૈકિય શરીર જઘન્ય અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ હોય છે. તે નૈરચિકાદિને ભવધારણીય અપર્યાપ્તાવસ્થામાં અને વાયુકાયને પર્યાપ્તાવસ્થામાં હોય છે. ઉત્કૃષ્ટ સાધિક એક લાખ યોજન ઉત્તર વૈકિય દેવો અને મનુષ્યોને હોય છે. અહીં એકેન્દ્રિય વાયુકાયિક જાણવા, બીજાને તે લબ્ધિ સંભવ નથી. તેમને જઘન્ય, ઉત્કૃષ્ટ બંને અવગાહના અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ છે, કેમકે એટલું વૈકિયશરીર કરવાની તેની શક્તિ છે.

સામાન્ય નૈરચિકમાં - જે વડે ભવધારણ કરાય તે ભવધારણીય - જન્મપ્રાપ્ત, અવગાહના-શરીર ઉત્કૃષ્ટ ૫૦૦ ધનુષ્, ઉત્તર વૈકિય અવગાહના ૧૦૦૦ ધનુષ્ પ્રમાણ છે, તે સાતમી નરકની અપેક્ષાએ જાણવી. પછી પ્રત્યેક પૃથ્વી નૈરચિકની અવગાહના કહે છે - રત્નપ્રભામાં અંગુલનો અસંખ્યાત ભાગ પ્રથમ ઉત્પત્તિ સમયે જાણવું. ઉત્કૃષ્ટ સાત ધનુષ્ ત્રણ હાથ, છ અંગુલ, પર્યાપ્તાવસ્થામાં જાણવું. આ ઉત્કૃષ્ટ પ્રમાણ પણ તેરમાં પ્રસ્તટ વિશે જાણવું. પૂર્વના પ્રસ્તટોમાં ઓછું ઓછું શરીર હોય છે. તે આ રીતે - પ્રસ્તટ (૧) ત્રણ હાથ, (૨) ધનુષ્, ૨ હાથ, ૧૧ અંગુલ. (૫) ૩-ધનુષ્-૧૦ અંગુલ, (૬) ૩-ધનુષ્ ૨ હાથ ૧૮|| અંગુલ, (૭) ૪-ધનુષ્ ૧-હાથ, ૩ અંગુલ, (૮) ૪ ધનુષ્ ૩ ૧૧|| અંગુલ. (૯) ૫ ધનુષ્, ૧ હાથ, ૨૦ અંગુલ, (૧૦) ૬-ધનુષ્, ૪|| અંગુલ, (૧૧) ૬ ધનુષ્ ૨ હાથ ૧૩ અંગુલ, (૧૨) ૭ ધનુષ્ ૨૧|| અંગુલ (૧૩) ૭ ધનુષ્, ૩ હાથ છ અંગુલ. - X - X - એ રીતે પ્રત્યેક પ્રતરે ૫|| અંગુલની વૃદ્ધિ થાય છે.

હરિભદ્રસૂરિ કહે છે - ઉત્તર વૈકિય શરીરાવગાહના તથાવિધ પ્રચત્નથી પહેલા સમયે પણ અંગુલનો સંખ્યાતમો ભાગ પ્રમાણ છે. ઉત્કૃષ્ટ ૧૫-ધનુષ્ અને ૨|| હાથ છે. ઉત્તરવૈકિય શરીરની અવગાહનાનું પરિણામ તેરમાં પ્રતરમાં જાણવું. બાકીના પ્રતરોમાં પૂર્વોક્ત ભવધારણીય શરીરથી બમણી અવગાહના છે.

શર્કરપ્રભાના ભાવધારણીય શરીર ઉત્કૃષ્ટ ૧૫-ધનુષ્, ૨|| હાથ છે. આ પરિણામ ૧૧માં પ્રસ્તટે જાણવું. બાકીના પ્રતરોમાં આ પ્રમાણે - પ્રતર (૧) ૭ ધનુષ્, ૩ હાથ, ૬-અંગુલ. (૨) ૮ ધનુષ્, ૨ હાથ, ૮ અંગુલ. એ રીતે - X - X - કમશઃ ત્રણ હાથ અને ત્રણ અંગુલ ઉમેરતા જવા. એ રીતે પ્રતર પરિણામ પ્રાપ્ત થાય. - X

- X - હવે ઉત્કૃષ્ટથી ઉત્તરવૈકિયનું પરિમાણ કહે છે - ૩૧ ધનુષ, ૧-હાય. આ પ્રમાણ અગિયારમાં પ્રતરનું જાણવું. બાકીના પ્રતરોમાં પોતપોતાના ભવધારણીય શરીરપ્રમાણ અપેક્ષાએ બમણું બમણું જાણવું.

ત્રીજી વાલુકાપ્રભામાં ઉત્કૃષ્ટ ભવધારણીય અવગાહના ૩૧-ધનુષ, ૧-હાય છે. એ નવમાં પ્રતરને આશ્રીને કહ્યું છે બાકીના પ્રતરોમાં આ રીતે - (૧) ૧૫ ધનુષ, ૨ હાય, ૧૨ અંગુલ, (૨) ૧૭ ધનુષ, ૨ હાય, ૭ા અંગુલ - X - X - એ રીતે પ્રત્યેક પ્રતરમાં સાત હાય અને ૧૯ અંગુલ ઉમેરતા જવાથી બધાં પ્રતરના પરિણામ મળશે. - X - X - ઉત્તર વૈકિયનું ઉત્કૃષ્ટ પ્રમાણ-૬૨ ધનુષ, ૨-હાય છે. આ પ્રમાણ નવમાં પ્રતરની અપેક્ષાએ છે. બાકીના પ્રતરોમાં પોતપોતાના ભવધારણીય શરીર પ્રમાણથી બમણું બમણું સમજવું.

ચોથી પંકપ્રભામાં ઉત્કૃષ્ટ ભવધારણીય અવગાહના ૬૨-ધનુષ ૨ હાય છે. આ પ્રમાણ સાતમાં પ્રતરનું જાણવું. બાકીના પ્રતરોમાં આ પ્રમાણે છે - (૧) ૩૧ ધનુષ ૧ હાય, (૨) ૩૬ ધનુષ, ૧-હાય ૨૦ અંગુલ, (૩) ૪૧ ધનુષ ૨ હાય ૧૬ અંગુલ, (૪) ૪૬ ધનુષ ૩ હાય ૧૨ અંગુલ, (૫) ૫૨ ધનુષ ૮ અંગુલ, (૬) ૫૭ ધનુષ, ૧ હાય, ૪ અંગુલ, (૭) સૂત્રોક્ત પ્રમાણ. પ્રત્યેકમાં ૫ ધનુષ ૨૦ અંગુલની વૃદ્ધિ કરેલી છે - X - X - ઉત્તર વૈકિયનું ઉત્કૃષ્ટ પરિમાણ ૧૨૫ ધનુષ હોય, તે સાતમાં પ્રતરે છે. ભવધારણીયથી બમણું જાણવું.

પાંચમી ધૂમપ્રભા પૃથ્વીમાં ઉત્કૃષ્ટ ભવધારણીય અવગાહના ૧૨૫-ધનુષ છે. તે પાંચમાં પ્રતરની છે પૂર્વના ચાર પ્રતરોની આ પ્રમાણે - (૧) ૬૨ ધનુષ ૨ હાય, (૨) ૭૮ ધનુષ ૧ વેંત, (૩) ૯૩ ધનુષ ૩ હાય, (૪) ૧૦૯ ધનુષ ૧ હાય ૧ વેંત. દરેક પ્રતરમાં ૧૫-ધનુષ, ૨ા હાય વધારેલ છે. - X - X - ઉત્તર વૈકિયની અવગાહના ૨૫૦ ધનુષ છે. બાકી ભવધારણીયથી બમણું કહેવું.

છઠ્ઠી તમપ્રભા પૃથ્વીમાં ઉત્કૃષ્ટ ભવધારણીય શરીર ૨૫૦ ધનુષ છે. તે ત્રીજા પ્રતરમાં છે. (૧) ૧૨૫ ધનુષ, (૨) ૧૮૭ા ધનુષ પ્રત્યેક પ્રતરે ૬૨ા ધનુષ ઉમેર્યા છે. - X - X - ઉત્તરવૈકિયનું પરિમાણ ઉત્કૃષ્ટથી ૫૦ ધનુષ હોય છે. પ્રથમના બે પ્રતરમાં સ્વ ભવધારણીયથી બમણી અવગાહના છે.

સાતમી નરક પૃથ્વીમાં ભવધારણીય શરીર ઉત્કૃષ્ટ ૫૦૦ ધનુષ પ્રમાણ છે. ઉત્તર વૈકિય ૧૦૦ ધનુષ છે. - X -

તિર્યક પંચે૦ વૈ૦ શરીર ઉત્કૃષ્ટ યોજન શતપૃથકત્વ. કેમકે તેમને તેથી વધુ મોટું વૈકિય શરીર કરવાની શક્તિ નથી. મનુષ્યોને સાધિક લાખ યોજન વૈકિય શરીર હોય છે, કેમકે વિષ્ણુકુમાર આદિએ તેવું શરીર કર્યાનું સંભળાય છે. પંચે૦ તિર્યક, મનુષ્યને જઘન્ય શરીર અંગુલનો સંખ્યાત ભાગ છે, અસંખ્યાત ભાગ નહીં. કેમકે તથાવિધ પ્રયત્નોનો સંભવ નથી.

ભવનપતિથી ઈશાનદેવ પર્યન્ત પ્રત્યેકને જઘન્ય ભવધારણીય વૈકિય શરીરની

અવગાહના અંગુલનો અસંખ્યાતભાગ છે, તે ઉત્પત્તિ સમયે જાણવી. ઉત્કૃષ્ટ સાત હાય છે, ઉત્તર વૈકિય ઉત્કૃષ્ટાવગાહના લાખ યોજન છે. ઉત્તર વૈકિય અચ્યુત કલ્પ સુધી હોય છે. પછી વૈકિય ન સંભવે. શેષ સૂત્રાર્થવત્ છે.

ભવધારણીય શરીર વિવિધ પ્રકારે હોય જુદું જુદું કહે છે - પરંતુ વિશેષતા એ છે કે - સનત્કુમાર કલ્પે ઉત્કૃષ્ટાવગાહના છ હાય છે. એમ જ માહેન્દ્રમાં પણ કહેવું. આ પ્રમાણ સાત સાગરોપમ સ્થિતિક દેવોને આશ્રીને છે, બે-ત્રણ આદિ સાગરોપમ સ્થિતિકને આ પ્રમાણે - ભવધારણીય શરીરવગાહના બે સાગરોપમવાળાને પુરા સાત હાય, ત્રણ સાગરોપમવાળાને છ હાય અને ૪/૧૧ હાય. ચાર સાગરોપમવાળાને ૬-૩/૧૧ હાય, પાંચ સાગરોપમવાળાને ૬-૨/૧૧ હાય અને છ સાગરોપમવાળાને ૬-૧/૧૧ હાય જાણવું. - X - X - અહીં જઘન્ય અવગાહના ભવધારણીયની બધે અંગુલનો અસંખ્યાત ભાગ પ્રસિદ્ધ છે. તેને છોડીને ઉત્કૃષ્ટાવગાહના કહે છે-

બ્રહ્મલોક અને લાંતકમાં પાંચ હાયનું શરીર છે. જે કે લાંતક, બ્રહ્મલોકની ઉપર છે, સમશ્રેણીએ નથી, તો પણ શરીરપ્રમાણની વિચારણા હોવાથી દેવલોકની વિવક્ષા કરી નથી. કેમકે બન્ને દેવલોકે એક હાય ઘટે છે. શેષ વૃત્યર્થ સૂત્રાર્થ મુજબ જાણવો. અહીં બ્રહ્મલોક અને લાંતકમાં જે પાંચ હાય કહ્યા, તે ચૌદ સાગરોપમ સ્થિતિક દેવોને આશ્રીને જાણવું. બાકીના સાગરોપમસ્થિતિક દેવોને વિશે આ પ્રમાણે છે - સાત સાગરોપમે છ હાય, આઠ સાગરોપમે - ૫-૬/૧૧ હાય, નવ સાગરોપમે - ૫-૫/૧૧ હાય, દશ સાગરોપમે ૫-૪/૧૧ હાય, લાંતકમાં - ૧૧ સાગરોપમે - ૫-૩/૧૧ હાય, બાર સાગરોપમે - ૫-૨/૧૧ હાય, તેર સાગરોપમે ૫-૧/૧૧ હાય ઉત્કૃષ્ટાવગાહના જાણવી.

મહાશુક અને સહસ્રારમાં ઉત્કૃષ્ટ ચાર હાય ભવધારણીય શરીર હોય છે. આ પ્રમાણ સહસ્રાર કલ્પે રહેલ ૧૮-સાગરોપમ સ્થિતિક દેવોને આશ્રીને જાણવું. બાકીના સાગરોપમ સ્થિતિક દેવોમાં આ પ્રમાણે છે - મહાશુકમાં સ્થિતિ ચૌદ સાગરોપમે ઉત્કૃષ્ટ ભવધારણીય શરીર સંપૂર્ણ પાંચ હાય, પંદર સાગરોપમે ૪-૩/૧૧ હાય, સોળ સાગરોપમે ૪-૨/૧૧ હાય, સત્તર સાગરોપમે ૪-૧/૧૧ હાય અને સહસ્રાર દેવોમાં ૧૭-સાગરોપમ સ્થિતિકમાં ૪-૧/૧૧ જ છે.

આનતાદિ ચાર કલ્પે ત્રણ હાયનું ભવધારણીય શરીર હોય, તે અચ્યુત કલ્પે ૨૨-સાગરોપમસ્થિતિક દેવને આશ્રીને સમજવું, બાકીના સાગરોપમની સ્થિતિવાળાને આ પ્રમાણે છે - આનત કલ્પે પરિપૂર્ણ ૧૮ સાગરોપમે ઉત્કૃષ્ટ ચાર હાયનું ભવધારણીય શરીર હોય. ૧૯ સાગરોપમે ૩-૩/૧૧ હાય શરીર, પ્રાણત કલ્પે ૧૯-સાગરોપમવાળાને તેટલું જ, પ્રાણત કલ્પે ૨૦-સાગરોપમવાળાને ૩-૨/૧૧ હાય શરીર, આરણ કલ્પે ૨૦-સાગરોપમવાળાને તેટલું જ, પણ ૨૧-સાગરોપમાવાયુવાળાને ૩-૧/૧૧ હાય શરીર, અચ્યુત કલ્પે ૨૧-સાગરોપમાયુષ્કને તેટલું જ, ૨૨-સાગરોપમે પુરા ત્રણ હાય શરીર છે.

ત્રૈવેયક કલ્પાતીત દેવને એક ભવધારણીય શરીર હોય ઈત્યાદિ વિચાર કર્યો

વિશેષ એ - ઉત્કૃષ્ટથી બે હાથ પ્રમાણ શરીર હોય. તે ત્યાં ૩૧-સાગરોપમવાળાને આશ્રીને છે. બાકીના સાગરોપમ સ્થિતિકને આ પ્રમાણે ભવધારણીય શરીર જાણવું - પહેલા ઐવેયકે-૨૨-સાગરોપમે ત્રણ હાથ, ત્યાં જ ૨૩-સાગરોપમ સ્થિતિવાળાને ૨-^૮/_{૧૧} હાથ શરીર, બીજું ઐવેયક-૨૩-સાગરોપમે તેટલું જ, ૨૪-સાગરોપમે - ૨-^૭/_{૧૧} હાથ શરીર, ત્રીજા ઐવેયકે ૨૪-સાગરોપમે તેટલું જ, ૨૫-સાગરોપમવાળાને ૨-^૬/_{૧૧} હાથ શરીર, ચોથા ઐવેયકે ૨૫-સાગરોપમવાળાને તેટલું જ, ૨૬-સાગરોપમવાળાને ૨-^૫/_{૧૧} હાથ શરીર છે.

પાંચમાં ઐવેયકે ૨૬-સાગરોપમવાળાને તેટલું જ, ૨૭-સાગરોપમવાળાને ૨-^૪/_{૧૧} હાથ ભવધારણીય શરીર હોય. છટ્ટા ઐવેયકે ૨૭-સાગરોપમવાળાને એટલું જ, ૨૮-સાગરોપમવાળાને ૨-^૩/_{૧૧} હાથ શરીર, સાતમાં ઐવેયકે ૨૮-સાગરોપમે તેટલું જ, ૨૯-સાગરોપમવાળાને ૨-^૨/_{૧૧} હાથ શરીર. આઠમાં ઐવેયકે ૨૯-સાગરોપમવાળાને તેટલું જ, ૩૦-સાગરોપમવાળાને ૨-^૧/_{૧૧} હાથ શરીર. નવમાં ઐવેયકે ૩૦ સાગરોપમવાળાને તેટલું જ છે, ૩૧-સાગરોપમવાળાને પરિપૂર્ણ બે હાથ શરીર હોય.

એ પ્રમાણે અનુત્તર દેવોનું સૂત્ર કહેવું. ભવધારણીય શરીર ઉત્કૃષ્ટ એક હાથ પ્રમાણ કહેવું. એ ૩૩-સાગરોપમ સ્થિતિક દેવને આશ્રીને જાણવું. વિજયાદિ ચાર વિમાને જેમની સ્થિતિ ૩૧-સાગરોપમ છે, તેમને સંપૂર્ણ બે હાથ પ્રમાણ શરીર છે. જેમની મધ્યમ ૩૨-સાગરોપમ સ્થિતિ છે, તેમને ૧-^૧/_{૧૧} હાથ શરીર છે. સર્વાર્થસિદ્ધ મહાવિમાનમાં ૩૩-સાગરોપમે એક હાથ શરીર છે.

વૈકિંચ શરીરાવગાહના કહી, હવે આહારક શરીર-

● સૂત્ર-૫૧૯ :-

ભગવન્ ! આહારક શરીર કેટલા ભેદે છે ? ગૌતમ ! એકાકાર છે. બે એકાકાર છે, તો શું મનુષ્ય આહારક છે કે અમનુષ્ય આહારક છે કે અમનુષ્ય આહારક ? મનુષ્યાહારક શરીર છે, અમનુષ્યાહારક નથી. જો મનુષ્ય આહાર છે, તો શું સંમૂર્છિમ મનુ આહાર છે કે ગર્ભજ મનુ આહાર ?, સંમૂર્છિમ નથી, ગર્ભજ મનુ આહાર છે. જો ગર્ભજ મનુ આહાર શરીર છે, તો શું કર્મભૂમિજ, અકર્મભૂમિજ કે અંતર્દિપજ ગર્ભજ મનુ આહાર શરીર છે ? કર્મભૂમિજ હોય, બાકીના બંનેને ન હોય.

જો કર્મભૂમિજ ગર્ભજ મનુ આહાર શરીર હોય તો શું સંખ્યાત વર્ષાયુકને હોય કે અસંખ્યાતવર્ષાને ? સંખ્યાત વર્ષાયુ કર્મભૂમિ-ગર્ભજ મનુ આહાર શરીર હોય, અસંખ્યાત ન હોય જો સંખ્યાત વર્ષ કર્મ ગર્ભજ મનુ આહાર શરીર હોય તો પર્યાપ્તને હોય કે અપર્યાપ્તને હોય ? પર્યાપ્તને હોય, અપર્યાપ્તને નહીં. જો પર્યાપ્ત સંખ્યાતા વર્ષ કર્મ ગ્રહ આહાર છે, તો શું સમ્યગ્દૈષ્ટિને હોય કે મિથ્યાદૈષ્ટિને કે મિશ્રદૈષ્ટિને હોય ? સમ્યગ્દૈષ્ટિ પર્યાપ્તા

સંખ્યાત વર્ષાયુ કર્મભૂમિ ગર્ભજ આહારક શરીર હોય, મિથ્યાદૈષ્ટિ કે મિશ્રદૈષ્ટિને ન હોય.

જો સમ્યગ્ પર્યાપ્તા સંખ્યાત કર્મ ગર્ભજ મનુ આહાર શરીર હોય તો શું સંચતને હોય કે અસંચત કે સંચતાસંચતને ? સંચત સમ્યગ્દૈષ્ટિ પર્યાપ્તા સંખ્યાતાયુક ગર્ભજ કર્મભૂમિજ મનુષ્ય આહારક શરીર હોય, અસંચત કે સંચતાસંચત ન હોય. જો સંચત સમ્યગ્ પર્યાપ્ત સંખ્યાતુ કર્મ ગર્ભજ મનુ આહાર શરીર છે, તો શું પ્રમત સંચત હોય કે અપ્રમત સંચત ? પ્રમત સંચત સમ્યગ્દૈષ્ટિ પર્યાપ્તા સંખ્યાતાયુ કર્મ ગ્રહ મનુ આહાર શરીર હોય, પણ અપ્રમત ન હોય. જો પ્રમત સંચતને હોય તો શું ઋદ્ધિ પ્રાપ્તને હોય કે ઋદ્ધિ અપ્રાપ્તને ? ઋદ્ધિપ્રાપ્ત પ્રમત સંચત સમ્યગ્દૈષ્ટિ પર્યાપ્ત સંખ્યાતાયુ કર્મ ગર્ભજ મનુ આહાર શરીર હોય, પણ ઋદ્ધિ અપ્રાપ્તને ન હોય.

ભગવન્ ! આહારક શરીર સંસ્થાન કેવું છે ? સમયતુરસ. આહારક શરીરની અવગાહના કેટલી છે ? જઘન્ય કંઈક ન્યૂન એક હાથ, ઉત્કૃષ્ટ સંપૂર્ણ એક હાથ.

● વિવેચન-૫૧૯ :-

સૂત્ર સુગમ છે. સર્વ સાવધયોગોથી સમ્યક્ વિરામ પામે તે સંચત-સર્વવિરતિ ચારિત્રી. અસંચત-અવિરતિ સમ્યક્ દૈષ્ટિ, સંચતાસંચત-દેશવિરતિધર. પ્રમત-મોહનીયાદિ કર્મોદય પ્રભાવથી સંજવલન કષાય, નિદ્રાદિમાંના કોઈપણ પ્રમાદના યોગથી સંચમયોગમાં સીદાતા તે. તેઓ પ્રાયઃ ગચ્છવાસી હોય, તેમને ક્વચિત્ અનુપયોગ સંભવે છે. તેથી વિપરીત તે અપ્રમત. તે પ્રાયઃ જિનકલ્પિક, પરિહારવિશુદ્ધિક, યથાલંકલ્પિક પ્રતિમા પ્રતિપન્ન હોય. નિરંતર ઉપયોગવાનું સંભવે છે. જિનકલ્પિકાદિ લબ્ધિનો ઉપયોગ ન કરે. કેમકે તેવો તેમનો કલ્પ છે. જે ગચ્છવાસી આહારક શરીર કરે તેઓ પણ ત્યારે પ્રમાદયુક્ત હોય છે, આહારક શરીર તજતાં પણ પ્રમાદવાળા હોય છે. કેમકે આત્મપ્રદેશોનું ઔદારિકને વિશે સંહરણ કરવા વડે વ્યાકુળપણું હોય. અંતર્મુહૂર્ત આહારક શરીર રહે. - X - X - અપ્રમતનો નિષેધ કર્યો છે.

ઋદ્ધિપ્રાપ્ત - આમશૌષધિ આદિ આત્મિક શક્તિને પ્રાપ્ત. તે સિવાય ઋદ્ધિ અપ્રાપ્ત. પ્રથમથી વિશિષ્ટ ઉત્તરોત્તર અપૂર્વ અપૂર્વ અર્થનો પ્રતિપાદક, શ્રુતપ્રવેશક, શ્રુત સામર્થ્યથી તીવ્ર અને તીવ્રતર શુભ ભાવનાઓ ચટતો અપ્રમત થઈ ઋદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે. કહ્યું છે - અપ્રમત, શ્રુતસાગરમાં પ્રવેશી અવધિ આદિ જ્ઞાન કે કોષ્ઠાદિ બુદ્ધિ પામે છે. તેને ચારણ, વૈકિંચાદિ લબ્ધિ, માનસિક બળ આદિ ગુણો પ્રગટે છે. મન સંબંધી પર્યાયો જેને છે તે માનસ પર્યાય કે મન:પર્યાય. કોષ્ઠબુદ્ધિ - કોઠાના ઘાન્ય માફક જે બુદ્ધિ આચાર્યના મુખથી નીકળેલ સૂત્રાર્થને તે જ રૂપે ધારણ કરે અને કાલાંતરે વિસ્મૃત ન થાય તે. પદાનુસારી - એક સૂત્ર પદને જાણી બાકીનું ન સાંભળવા છતાં યથાર્થપણે જાણે. બીજ બુદ્ધિ-એક પણ અર્થપદને અનુસરી

બાકીનું ન સાંભળવા છતાં ઘણાં અર્થને જાણે તે. સૌથી ઉત્તમ પ્રકર્ષ પ્રાપ્ત બીજબુદ્ધિ ગણધરોને હોય છે, તેઓ ઉત્પાદાદિ ત્રિપદી સાંભળી દ્વાદશાંગીની રચના કરે છે.

ચારણ, વૈકિય, સર્વોષધિતાદિ લબ્ધિ પણ અપ્રમત સંયતને પ્રાપ્ત થાય છે. ચારણ - અતિશય ચરણ ગમન શક્તિ, તે વિશિષ્ટ ગમન અર્થમાં છે. - X - ચારણ બે ભેદે જંઘાચારણ, વિદ્યાચારણ. ચારિત્ર અને તપવિશેષના પ્રભાવથી જેમને ગમનવિશેષની લબ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ છે, તે જંઘાચારણ. વિદ્યા સામર્થ્યથી ગમન લબ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ છે, તે વિદ્યાચારણ. જંઘાચારણ રુચકવરદ્વીપ સુધી જવા સમર્થ છે, વિદ્યાચારણ નંદીશ્વરદ્વીપ સુધી જવા સમર્થ છે. જંઘાચારણ સૂર્યના કિરણોની નિશ્રા કરીને જાય, વિદ્યાચારણ પણ તેમ જ જાય. જંઘાચારણ એક પગલે રુચકવરદ્વીપે જાય, પાછા ફરતાં એક પગલે નંદીશ્વરદ્વીપે, બીજે પગલે સ્વ સ્થાને આવે. મેરુ પર્વતે જાય તો એક પગલે પંડક વન, પાછાં ફરતાં એક પગલે નંદનવન, બીજા પગલે સ્વસ્થાને આવે. ચારિત્રાતિશયથી જંઘાચારણ થાય, લબ્ધિ ઉપયોગમાં પ્રમાદના સંભવથી તે ક્ષીણ થતાં પાછા ફરતાં બે પગલે આવે છે. વિદ્યાચારણ એક પગલે માનુષોત્તર પર્વતે જાય, બીજા પગલે નંદીશ્વરદ્વીપે જાય, એક પગલે સ્વસ્થાને પાછા ફરે. પહેલાં પગલે નંદનવન, બીજા પગલે પંડક વનમાં જાય, પાછા ફરતાં એક પગલે સ્વસ્થાને આવે, કેમકે વિદ્યાના સામર્થ્યથી જાય, અભ્યાસથી વિદ્યા વધું સ્ફૂટ થતા વધુ શક્તિનો સંભવ હોવાથી એક પગલે સ્વસ્થાને આવે છે. - X - X - X -

જેના સર્વ વિષ્ટા મૂત્રાદિ ઔષધરૂપ છે, તે સર્વોષધિ લબ્ધિવાળો કહેવાય. - X - અહીં આદિ શબ્દતી આમર્ષોષધિ લબ્ધિ ગ્રહણ કરવી. આમર્ષ - સ્પર્શ, ઔષધિ - રોગ નિવારક શક્તિ. અપ્રમત સંયત એ લબ્ધિ પ્રાપ્ત કરી, પછી પ્રમત થાય, તેનું જ અહીં પ્રયોજન છે, માટે કહ્યું - ઋદ્ધિ પ્રાપ્ત પ્રમત સંયત આહા.

(શંકા) મનુષ્યને આહારક શરીર છે, એમ કહેવાથી અમનુષ્યને ન હોય, તે સ્પષ્ટ છે, તો પણ નિરર્થક તે કથન કેમ કર્યું ? (સમાધાન) શિષ્યો ત્રણ પ્રકારે - (૧) ઉદ્ઘટિતજ્ઞ - અર્થનું ઉદ્ઘાટન કરી જાણનાર બુદ્ધિમાન. (૨) મધ્યમબુદ્ધિ - પૂર્વોક્ત અર્થાપતિગમ્ય અર્થને જાણે (૩) પ્રપંચિત-વિસ્તારથી કહેલા અર્થને જાણે, અન્ય રીતે નહીં, તેવા શિષ્યોના ઉપકાર માટે અર્થાપતિગમ્ય પ્રતિપક્ષરૂપ અર્થના નિષેધનું કથન કરેલ છે. - X - X - X -

આહારક શરીરના ભેદાદિ કહ્યા. હવે તૈજસ શરીર -

● સૂત્ર-૫૨૦,૫૨૧ :-

[૫૨૦] ભગવન્ ! તૈજસ શરીર કેટલા ભેદે છે ? પાંચ ભેદે - એકેન્દ્રિયક યાવત્ પંચેન્દ્રિય તૈજસ શરીર, એકે તૈજસશરીર કેટલા ભેદે છે ? પાંચ ભેદે - પૃથ્વી યાવત્ વન્ એકે તે શરીર. એ પ્રમાણે ઔદારિક શરીરના ભેદાનુસાર તૈજસ શરીરનો પણ ચઠ્ઠિન્દ્રિય જીવો સુધી ભેદ કહેવો. ભગવન્ ! પંચે તૈજસ

શરીર કેટલા ભેદે છે ? ચાર ભેદે - નૈરયિક્ક યાવત્ દેવ તૈજસશરીર. નૈરયિક્કના વૈકિય શરીર માફક તૈજસના પણ બે ભેદ કહેવા. પંચેન્દ્રિય તિર્યચ અને મનુષ્યોને ઔદારિકશરીર વત્ ભેદો કહેવા. દેવોને વૈકિય શરીરનો ભેદ કહ્યો, તેમ સર્વાર્થસિદ્ધ સુધી કહેવો.

ભગવન્ ! તૈજસ શરીર કેવા સંસ્થાનવાળું છે ? અનેક પ્રકારે. એકેન્દ્રિય તૈજસ શરીર કેવા સંસ્થાનવાળું છે ? અનેક પ્રકારે. પૃથ્વીકાયિક એકે તે શ્ક કેવા સંસ્થાને છે ? મસૂર ચંદ્રાકારે. એમ ઔદારિક સંસ્થાનાનુસાર ચઠ્ઠિન્દ્રિય જીવો સુધી કહેવું. નૈરયિક્ક તૈજસ શરીર કેવા સંસ્થાને છે ? વૈકિય માફક કહેવું. પંચે તિર્યચ અને મનુષ્યો તેમના ઔદારિક શરીર માફક કહેવા. દેવોનું તૈજસ શરીર સંસ્થાન વૈકિયશરીરવત્ અનુત્તરોપપાતિક સુધી કહેવું.

[૫૨૧] ભગવન્ ! મારણાંતિક સમુદ્ઘાતથી સમવહત તૈજસશરીરની શરીરાવગાહના કેટલી છે ? વિસ્તાર, જાડાઈમાં શરીર પ્રમાણ માત્ર. લંબાઈમાં જઘન્યથી અંગુલનો અસંખ્યાતભાગ. ઉત્કૃષ્ટ લોકાંતથી લોકાંત સુધી. મારણાંતિક સમુદ્ઘાતથી યુક્ત એકેન્દ્રિય જીવના તૈજસશરીરની અવગાહના કેટલી છે ? એમ જ છે. એમ યાવત્ પૃથ્વીથી વનસ્પતિકાય સુધી જાણવી.

મારણાંતિક સમુદ્ઘાતથી સમવહત બેઠિન્દ્રિયની શરીરાવગાહના ? વિસ્તાર-જાડાઈ-જઘન્ય લંબાઈ ઔદિકવત્. ઉત્કૃષ્ટ તીર્ણલોકથી લોકાંત સુધી. એમ ચઠ્ઠિન્દ્રિય સુધી કહેવું.

મારણાંતિક સમુદ્ઘાત યુક્ત નૈરયિક્કના તૈજસશરીરની શરીરાવગાહના ? વિસ્તાર-જાડાઈ શરીર પ્રમાણ, લંબાઈ જઘન્ય સાધિક ૧૦૦૦ યોજન, ઉત્કૃષ્ટ સાતમી નરક સુધી, તીર્ણ સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર સુધી, ઉર્ધ્વલોકમાં પંડકવનની પુષ્કરિણી સુધી હોય.

મારણાંતિક સમુદ્ઘાત પંચે તિર્યચના તૈજસ શરીરની અવગાહના ? બેઠિન્દ્રિયવત્ જાણવી. ભગવન્ ! યાવત્ મનુષ્યની ? મનુષ્યક્ષેત્રથી લોકાંત સુધી.

અસુરકુમારની ? વિસ્તાર અને જાડાઈમાં શરીર પ્રમાણ, લંબાઈમાં જઘન્ય અંગુલનો અસંખ્યાત ભાગ, ઉત્કૃષ્ટ ત્રીજી નરક પૃથ્વીના અધો ચરમાંત સુધી, તીર્ણ યાવત્ સ્વયંભૂરમણ સમુદ્રની બાહ્ય વેદિકાંત સુધી, ઉપર ઈષ્ટ્યાગભારા પૃથ્વી સુધી હોય છે, એમ સ્તનિતકુમાર સુધી તૈજસ શરીરાવગાહના જાણવી. વ્યંતર, જ્યોતિક્ક, સૌધર્મ, ઈશાન દેવોને એમ જ જાણવા.

મારણાંતિક સમુદ્ઘાતથી યુક્ત સનકુમાર દેવના તૈજસ શરીરની કેટલી અવગાહના છે ? વિસ્તાર અને જાડાઈમાં શરીર પ્રમાણ, લંબાઈમાં જઘન્યથી અંગુલનો અસંખ્યા ભાગ, ઉત્કૃષ્ટ નીચે મહાપાતાળ કળશનો બે તૃતીયાંશ ભાગ, તીર્ણ સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર સુધી, ઉપર અચ્યુતકલ્પ સુધી, એ પ્રમાણે સહસ્રાર દેવ સુધી જાણવું.

મારણાંતિક સમુ યુક્ત આનતદેવના તે શરીરની અઠ કેટલી છે ? વિસ્તાર-જડાઈ-લંબાઈ ઉપર મુજબ, ઉત્કૃષ્ટ અધોલૌકિક ગ્રામ સુધી, તીર્ણ મનુષ્યક્ષેત્ર, ઉંચે અચ્યુતકલ્પ સુધી. એમ આરણ સુધી જાણવું. અચ્યુત દેવને એમ જ સમજવું, પણ ઉપર પોત-પોતાના વિમાન સુધી હોય.

મરણ સમુદ્ધાતયુક્ત ઐવેચક દેવની તે શ્રુ અવગાહના ? વિસ્તાર, જડાઈમાં શરીરપ્રમાણ, લંબાઈ જઘન્યથી વિદ્યાધર શ્રેણી સુધી, ઉત્કૃષ્ટ અધોલૌકિક ગ્રામ સુધી, તીર્ણ મનુષ્યક્ષેત્ર પર્યન્ત, ઉપર પોતપોતાના વિમાન સુધી હોય. અનુત્તરૌપપાતિકને એમ જ જાણવું.

ભગવન્ ! કાર્મણ શરીર કેટલા ભેદે છે ? પાંચ - એકેન્દ્રિય યાવત્ પંચેન્દ્રિય કાર્મણ શરીર. એમ તૈજસશરીરનો ભેદ, સંસ્થાન, અવગાહના કહ્યા તેમ અનુત્તરૌપપાતિક સુધી બધું કહેવું.

● વિવેચન-૫૨૦,૫૨૧ :-

આ તૈજસ શરીર બધાંને અવશ્ય હોય છે. તેથી જેમ એકેન્દ્રિય યાવત્ ચઉરિન્દ્રિયમાં ઔદારિક શરીરનો ભેદ કહ્યો. તેમ તૈજસશરીરનો ભેદ કહેવો. પંચે તૈજસ શરીરના વિચારમાં નારકથી દેવ પર્યન્ત ચાર ભેદે તૈજસશરીર છે. તેમાં નારકના તૈજસશરીરમાં વૈકિય શરીર માફક પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તાના બે ભેદો કહેવા, જેમકે - જે નૈર૦ પંચે તૈજસ શરીર છે તો શું રત્નપ્રભા પૃથ્વી નૈરચિક તૈજસ શરીર છે કે યાવત્ અધઃસપ્તમી? ઇત્યાદિ - X - X - પંચેતિર્યય, મનુષ્યોને પૂર્વે ઔદારિક શરીરનો ભેદવત્ અહીં પણ કહેવું. જેમકે - ભગવન્ ! તૈજસ શરીર તિર્યય પંચેન્દ્રિયનું કેટલા પ્રકારે છે ? ઇત્યાદિ. દેવાનો વૈકિયશરીરનો ભેદ કહ્યો, તેમ તૈજસશરીરનો ભેદ કહેવો. - X -

તૈજસશરીરના પ્રકાર કહ્યા હવે તેનું સંસ્થાન કહે છે, તે સૂત્ર સુગમ છે. અહીં જીવ પ્રદેશાનુસારી તૈજસ શરીર છે. તેથી તે તે યોનિમાં ઔદારિક કે વૈકિય શરીરાનુસાર જીવપ્રદેશોનું જે સંસ્થાન હોય તે જ તૈજસશરીરનું સંસ્થાન હોય. જેમાં દેવ, નારકને વૈકિય, બાકીનાને ઔદારિક કહ્યા મુજબ હોય.

હવે તૈજસ શરીરની અવગાહના - તેમાં નૈરચિક આદિ મારણાંતિક સમુદ્ધાતથી યુક્ત જીવોની વિવક્ષા કર્યા સિવાય સામાન્ય સંસારી જીવનું તૈજસશરીર અવગાહનાથી કહ્યું. તેમાં વિષ્કંભ-ઉદરાદિનો વિસ્તાર, બાહલ્ય-છાતી અને પીઠના ભાગની સ્થૂળતા, તે તૈજસશરીરવગાહના શરીરપ્રમાણ છે. લંબાઈ જઘન્યથી અંગુલનો અસંખ્યાતભાગ છે. આ અવગાહના તદ્દન પાસે રહેલા એકેન્દ્રિયોમાં ઉત્પન્ન થતાં એકેન્દ્રિયોને અપેક્ષાએ છે. ઉત્કૃષ્ટાવગાહના લોકાંતથી લોકાંત સુધી હોય. અર્થાત્ અધોલોકાંતથી ઉર્ધ્વલોકાંત સુધી હોય. આ અવગાહના પ્રમાણ સૂક્ષ્મ કે બાદર એકેન્દ્રિયની અપેક્ષાએ જાણવું, બીજા જીવની અપેક્ષાએ નહીં, કેમકે બીજાને સંભવ નથી, - X - અધોલોકાંતે વર્તતો એકેન્દ્રિય ઉર્ધ્વલોકાંતે કે ઉર્ધ્વલોકાંતે વર્તતો એકેન્દ્રિય અધોલોકાંતે ઉત્પન્ન થવાને

યોગ્ય હોય ત્યારે તેને મારણાંતિક સમુદ્ધાત કરતાં ઉપરોક્ત શરીરાવગાહના હોય છે, એ કથન મુજબ પૃથ્વી આદિ પાંચેનો વિચાર કરવો - X - X -

બેઈન્દ્રિય સૂત્રમાં લંબાઈ વડે જઘન્યથી અંગુલના અસંખ્યાત ભાગ પ્રમાણ તૈજસ શરીરની અવગાહના હોય, જ્યારે આવો અપર્યાપ્ત બેઈન્દ્રિય પોતાની નજીકના પ્રદેશમાં એકેન્દ્રિયાદિપણે ઉત્પન્ન થાય ત્યારે જાણવી અથવા જે શરીરમાં સમુદ્ધાત કરે, તે સમુદ્ધાત વડે શરીરથી નીકળેલા તૈજસ શરીરની અવગાહનાનો આચામ-વિષ્કંભથી વિચાર કરાય છે. પણ શરીર સહિત તૈજસ શરીરની અવગાહના વિચારાતી નથી. જે એમ ન હોય તો ભવનપત્યાદિની અવગાહના જઘન્યથી અંગુલનો અસંખ્યાતભાગ કહેવાશે, તેની સાથે વિરોધ આવશે. કેમકે ભવનપત્યાદિનું શરીર સાત હાથ આદિ પ્રમાણ છે. તેથી મોટા શરીરવાળા બેઈન્દ્રિય પોતાના નજીકના પ્રદેશમાં એકેન્દ્રિયપણે ઉત્પન્ન થાય ત્યારે આ અવગાહના જાણવી અને ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના તીર્ણલોકથી અધો કે ઉર્ધ્વ લોકાંત જાણવી. તેટલી અવગાહના બેઈન્દ્રિયના એકેન્દ્રિયમાં ઉત્પત્તિ આશ્રીને સમજવી. - X - X - તીર્ણલોકના ગ્રહણનું કારણ એ છે કે - પ્રાયઃ બેઈન્દ્રિયનું સ્વસ્થન તીર્ણલોક છે. અન્યથા અધોલોકમાં એક ભાગમાં અધોલૌકિક ગ્રામાદિમાં પણ તથા ઉર્ધ્વલોકના એક ભાગમાં પંડકવનાદિમાં પણ બેઈન્દ્રિયનો સંભવ છે, તેની અપેક્ષાએ આ અવગાહના સમજવી.

એ પ્રમાણે તેઈન્દ્રિય, ચઉરિન્દ્રિય કહેવા.

નૈરચિક સૂત્રમાં લંબાઈ વડે જઘન્યથી સાધિક ૧૦૦૦ યોજન કહ્યા. તે આ રીતે - વલયમુખાદિ ચાર પાતાળ કળશો લાખ યોજન ઉંડા છે. તેની ઠીંકરી ૧૦૦૦ યોજન જાડી છે, તેઓની નીચેનો ત્રીજો ભાગ વાયુથી ભરેલો છે, ઉપરનો ત્રીજો ભાગ સંપૂર્ણ પાણીથી ભરેલો છે, વચ્ચેનો ત્રીજો ભાગ વાયુ અને પાણીના વઘવા-ઘટવાના સ્વભાવવાળો છે. તેમાં જ્યારે કોઈ સીમંતકાદિ નરકાવાસોમાં વર્તતો નૈરચિક જે પાતાળકળશ નજીક છે, તે પોતાના આયુક્ષયથી નીકળીને ૧૦૦૦ યોજન પ્રમાણ કળશની ભીંતને ભેદી પાતાળકળશના બીજા કે ત્રીજા વિભાગમાં મત્સ્યપણે ઉત્પન્ન થાય ત્યારે મારણાંતિક સમુદ્ધાત કરતા નૈરચિક સાધિક હજાર યોજન પ્રમાણ તૈજસ શરીરાવગાહના હોય ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના સાતમી નરક સુધી તથા તીર્ણ સ્વસંભૂરમણ સમુદ્ર સુધી, ઉર્ધ્વલોકમાં પંડકવનની પુષ્કરિણી સુધી જાણવી. - X - જ્યારે નીચેની સાતમી નરકપૃથ્વીનો નારક સ્વસંભૂરમણ સમુદ્રના અંતે કે પંડકવનમાં પુષ્કરિણીનાં મત્સ્યરૂપે ઉત્પન્ન થાય ત્યારે હોય છે.

તિર્યયજ પંચેન્દ્રિયને ઉત્કૃષ્ટ તીર્ણલોકથી લોકાંત સુધીની અવગાહના હોય છે. અહીં પણ બેઈન્દ્રિયવત્ વિચારવું. કેમકે એકેન્દ્રિયોમાં તિર્યય પંચેન્દ્રિયની ઉત્પત્તિ સંભવે છે.

મનુષ્યની સમય ક્ષેત્રથી લોકાંત સુધી અવગાહના હોય છે. જેમાં સમયપ્રધાન છે, તે સમયક્ષેત્ર. અટ્ટી દ્વીપ પ્રમાણ ક્ષેત્રમાં સૂર્યાદિની ગમનક્રિયા વડે વ્યક્ત સમય

નામે કાળદ્રવ્ય છે, તે સમયક્ષેત્ર એટલે મનુષ્ય ક્ષેત્ર કહેવાય છે. ત્યાંથી ઉર્ધ્વ, અધો લોકાંત પ્રમાણ મનુષ્યના તૈજસશરીરની અવગાહના હોય, કેમકે મનુષ્યનો પણ એકેન્દ્રિયમાં ઉત્પત્તિનો સંભવ છે. સમયક્ષેત્ર સિવાય અન્યત્ર મનુષ્યનો જન્મ અને સંહરણ અસંભવિત હોવાથી અધિક અવગાહના ન સંભવે.

ભવનપતિથી ઈશાન દેવોને જઘન્યથી અંગુલનો અસંખ્યાતભાગ હોય, કેમકે તે જીવો એકેન્દ્રિયોમાં ઉપજે છે. જ્યારે પોતાના આભરણાદિમાં આસક્તિ કે મૂર્છાવાળા થાય, તેના જ પરિણામવાળા થાય ત્યારે આભરણાદિ પૃથ્વીકાયમાં ઉત્પન્ન થાય છે. ત્યારે આ જઘન્યાવગાહના હોય. - X - X - ઉત્કૃષ્ટથી નીચે ત્રીજી નરકપૃથ્વીના અધો ચરમાંત સુધી, તીર્થુ સ્વયંભૂરમણ સમુદ્રની બાહ્ય વેદિકાંત સુધી તથા ઉર્ધ્વલોકમાં ઘષ્ટપ્રાગ્ભારા સુધી હોય છે. તે આ રીતે -

ભવનપત્યાદિ દેવ પ્રયોજન વશ ત્રીજી નરકના ચરમાંત સુધી જાય, ત્યાં ગયેલો કોઈ સ્વ આયુક્ષય થવાથી મરીને તીર્થુ સ્વયંભૂરમણ સમુદ્રની બાહ્ય વેદિકાંતે કે ઘષ્ટપ્રાગ્ભારા પૃથ્વીના અંત ભાગે પૃથ્વીકાયિકપણે ઉત્પન્ન થાય, ત્યારે ઉત્કૃષ્ટ ઉપર કહ્યા મુજબ તૈજસ શરીર અવગાહના હોય છે.

સનત્કુમારની જઘન્ય અવગાહના કઈ રીતે ? તેઓ તથા ભવસ્વભાવથી એકેન્દ્રિય કે વિકલેન્દ્રિયમાં ન ઉપજે, પણ તિર્યક પંચેન્દ્રિય અને મનુષ્યોમાં ઉપજે છે. તેથી મેરુ આદિની વાવ વગેરેમાં સ્નાન કરતાં સ્વ ભવાયુ ક્ષયથી ત્યાં જ પોતાની પાસેના મત્સ્યપણે ઉપજે ત્યારે અંગુલનો અસંખ્યાતભાગ પ્રમાણ હોય. અથવા પૂર્વભવ સંબંધી માનુષીસ્ત્રીને મનુષ્યે ભોગવેલી જાણી અતિ અનુરાગથી આવીને આલિંગે છે, આલિંગીને તેના અવાચ્ય પ્રદેશમાં પોતાનું પુરુષ ચિહ્ન નાંખી કાળ કરી પુરુષ બીજરૂપ તેના જ ગર્ભમાં ઉત્પન્ન થાય ત્યારે હોય છે. ઉત્કૃષ્ટથી નીચે લાખ યોજન ઈંડા પાતાળકળશોના બીજા વિભાગ સુધી હોય. તીર્થુ સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર સુધી, ઉપર અચ્યુતકલ્પ સુધી હોય છે. તે આ રીતે - અન્ય દેવની નિશ્રાથી સનત્કુમારાદિ અચ્યુતકલ્પ સુધી જાય, ત્યાં મત્સ્યાદિ જંતુ વાવ વગેરેમાં ન હોય, ત્યાં સ્વ આયુ ક્ષય થતાં તીર્થુ સ્વયંભૂરમણ સમુદ્રના અંતે કે નીચે પાતાળ કળશોના વાયુ અને પાણીની વૃદ્ધિ-હાનિ જેમાં છે એવા ત્રીજા વિભાગમાં મત્સ્યાદિપણે ઉપજે ત્યારે તીર્થુ કે અધોલોક સુધી પૂર્વોક્ત ક્રમે તૈજસ શરીરની અવગાહના હોય છે. એમ સહસ્રારદેવ સુધી કહેવું.

આનતદેવની જઘન્ય તૈજસશરીર અવગાહના તેમજ છે. [શંકા] આનતાદિ દેવો મનુષ્યોમાં જ ઉપજે છે અને મનુષ્યો મનુષ્ય મનુષ્યક્ષેત્રમાં જ હોય તો તેની અવગાહના અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ કઈ રીતે હોય ? કોઈ આનતદેવ મનુષ્ય સંબંધી પૂર્વભવની સ્ત્રીને મનુષ્યે ભોગવેલી જાણી, નજીકમાં મૃત્યુ હોવાથી વિપરીત સ્વભાવથી, વિચિત્ર ચરિત્રથી, કર્મની ગતિ અચિંત્ય હોવાથી અને કામવૃત્તિ મલિન હોવાથી - X - અતિ અનુરાગથી આવી, ગાઢ આલિંગી, તેણીની ચોનિમાં પુરુષ ચિહ્ન નાંખી અતિ મૂર્છાવાળો થઈ, આયુ ક્ષયે કાળ કરી તે સ્ત્રીના જ ગર્ભમાં મનુષ્ય

બીજમાં મનુષ્યપણે ઉપજે. મનુષ્યબીજ જઘન્યથી અંતર્મુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટથી બાર મુહૂર્ત રહે છે. - X - X - તેથી બાર મુહૂર્તમાં ભોગવેલી સ્ત્રીને આલિંગન કરી, મરી ત્યાં જ મનુષ્ય થાય. ઉત્કૃષ્ટથી અધોલૌકિક ગ્રામ સુધી, તીર્થુ મનુષ્ય ક્ષેત્ર સુધી, ઉપર અચ્યુતકલ્પ સુધી તેની અવગાહના જાણવી. આનતદેવ અન્યદેવની નિશ્રાથી અચ્યુત કલ્પે જાય, ત્યાં જઈ કાળ કરી અધોલૌકિક ગ્રામ કે મનુષ્ય ક્ષેત્રમાં પર્યન્ત ભાગે મનુષ્ય થાય. એમ પ્રાણત, આરણ અને અચ્યુત દેવો સંબંધે પણ જાણવું.

અચ્યુત દેવને પણ જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટથી તૈજસ શરીરની અવગાહના એ પ્રમાણે છે. પરંતુ સૂત્રમાં ઈંચે સ્વ વિમાન સુધી હોય છે, તેમ કહેવું. પણ અચ્યુતકલ્પ સુધી હોય તેમ ન કહેવું. કેમકે અચ્યુતવાળાને અચ્યુત સુધી કેમ ઘટે ? તેથી ઉપર પોતાના વિમાનો સુધી એમ કહ્યું.

ત્રૈવેચક અને અનુતર દેવો તીર્થકરને વંદનાદિ પણ ત્યાં જ રહીને કરે, આગમનનો અસંભવ હોવાથી અંગુલનો અસંખ્યાતભાગ પ્રમાણ તેમનામાં ન ઘટે. પણ વૈતાદ્ય પર્વતમાં વિદાધર શ્રેણીમાં ઉત્પન્ન થાય ત્યારે સ્વસ્થાનથી નીચે વિદાધર શ્રેણી સુધી જઘન્ય તૈજસ શરીરાવગાહના હોય. તેથી વધુ જઘન્ય અવગાહના ન સંભવે. ઉત્કૃષ્ટ અધોલૌકિક ગામ સુધી હોય, કેમકે તેથી નીચે ઉત્પત્તિ ન સંભવે. જો કે વિદાધર - વિદાધરી નંદીશ્વરદ્વીપ સુધી જઈ સંભોગ પણ કરે, તો પણ મનુષ્યક્ષેત્ર બહાર મનુષ્ય ગર્ભમાં ન ઉપજે. તેથી તીર્થુ મનુષ્ય ક્ષેત્ર સુધી કહ્યું. એ પ્રમાણે તૈજસ શરીર વિશે કહ્યું.

તૈજસના નિત્ય સહચારીત્વથી હવે કાર્મણ કહે છે - તે તૈજસ માફક જીવપ્રદેશાનુસારી સંસ્થાનવાળું છે, તૈજસશરીર વત્ કાર્મણ પણ કહેવું. આમ અનુતરૌપપાતિક સુધી કહેવું.

હવે પુદ્ગલ ચયન કહે છે -

● સૂત્ર-૫૨૨ :-

ભગવન્ ! ઔદારિક શરીરના પુદ્ગલો કેટલી દિશાથી આવીને એકઠાં થાય છે ? ગૌતમ ! વ્યાઘાતના અભાવે છ દિશાથી, વ્યાઘાતને આશ્રીને કદાચ ત્રણ, કદાચ ચાર, કદાચ પાંચ દિશાથી આવીને એકઠાં થાય છે. ભગવન્ ! વૈકિય શરીરના પુદ્ગલો કેટલી દિશાથી આવીને એકઠાં થાય ? અવશ્ય છ દિશાથી એકઠાં થાય. એ પ્રમાણે આહારક શરીરમાં પણ જાણવું. તૈજસ અને કાર્મણ શરીરને ઔદારિકવત્ જાણવું.

ભગવન્ ! ઔદારિક શરીરના પુદ્ગલો કેટલી દિશાથી આવી ઉપચયને પામે છે ? ચયવત્ જ જાણવું ચાવત્ કાર્મણ શરીરના પુદ્ગલો એ પ્રમાણે ઉપચય કે અપચયને પામે છે.

ભગવન્ ! જેને ઔદારિકશરીર છે, તેને વૈકિય હોય ? જેને વૈકિય શરીર છે, તેને શું ઔદારિક શરીર હોય ? ગૌતમ ! જેને ઔદારિક શરીર છે, તેને

વૈકિય શરીર કદાચ હોય - કદાચ ન હોય, જેને વૈકિય છે તેને ઔદારિક શરીર કદાચ હોય - કદાચ ન હોય.

ભગવન ! જેને ઔદારિક શરીર છે, તેને આહારક શરીર હોય ? જેને આહારક છે તેને ઔદારિક હોય ? ઔદારિક શરીરવાળાને આહારક શરીર કદાચ હોય-કદાચ ન હોય, આહારક શરીરવાળાને ઔદારિક શરીર અવશ્ય હોય.

જેને ઔદારિક છે તેને તૈજસ શરીર હોય ? જેને તૈજસ છે તેને ઔદારિક શરીર હોય ? ઔદારિકવાળાને તૈજસ શરીર અવશ્ય હોય, તૈજસવાળાને ઔદારિક શરીર કદાચ હોય - કદાચ ન હોય. એ પ્રમાણે કાર્મણ શરીર સંબંધે પણ જાણવું.

જેને વૈકિય શરીર છે તેને આહારક હોય ? આહારક શરીર છે તેને વૈકિય હોય ? તેમ - X - X - ન હોય. તૈજસ, કાર્મણનો વિચાર ઔદારિક સાથે આહારકનો કર્યો, તેમ કરવો.

તૈજસ શરીર છે, તેને કાર્મણ હોય ? કાર્મણ શરીર છે. તેને તૈજસ હોય ? તે બંને અવશ્ય પરસ્પર હોય છે. - X -

● વિવેચન-પરર :-

ભગવન ! કેટલી દિશાથી આવી પુદ્ગલો સ્વયં ચય પામે છે ? કોઈપણ પ્રકારનો વ્યાઘાત ન હોય તો છ દિશાથી આવેલ પુદ્ગલોનો ચય થાય છે. જ્યાં ત્રસ નાડીના મધ્ય ભાગમાં કે તેની બહાર રહેલ ઔદારિક શરીરવાળાની એક પણ દિશા અલોકથી પ્રતિબંધવાળી નથી, એવા નિર્વ્યાઘાત સ્થળે રહેલાને અવશ્ય છ એ દિશાથી પુદ્ગલોનું આગમન થાય છે. વ્યાઘાત - અલોક વડે પ્રતિબંધ થવો. તે વ્યાઘાતને આશ્રીને કદાચ ત્રણ દિશાથી, ચાર દિશાથી, પાંચ દિશાથી ચય થાય છે. કઈ રીતે ? ઔદારિક શરીર સૂક્ષ્મ જીવને જ્યાં ઉપર લોકાકાશ નથી, તીર્થુ પૂર્વ દિશામાં કે દક્ષિણ દિશામાં લોકાકાશ નથી એવા સૌથી ઉપરના પ્રતરમાં અગ્નિકોણના લોકાંતે રહેલ જીવને અધો-પશ્ચિમ-ઉત્તરદિશા રૂપ ત્રણ દિશાથી આવેલા પુદ્ગલોનો ઉપચય થાય. કેમકે બાકીની ત્રણ દિશા અલોકથી વ્યાપ્ત છે. જે તે જીવ પશ્ચિમ દિશાને આશ્રીને રહે તો પૂર્વ સહિત ચાર દિશાથી પુદ્ગલોનું આગમન થાય, જ્યારે દ્વિતીયાદિ પ્રતરમાં રહે ત્યારે ઉર્ધ્વદિશા અધિક થાય, કેવળ દક્ષિણ દિશા અલોકથી પ્રતિબંધવાળી થાય છે. તેથી પાંચ દિશાથી પુદ્ગલાગમન થાય છે.

વૈકિય અને આહારક શરીર ત્રસનાડીના મધ્યમાં જ સંભવે છે, બીજાં લોકાંતમાં તેનો સંભવ નથી. તેથી બંનેમાં પુદ્ગલોનો ઉપચય અવશ્ય છ દિશાથી થાય છે. તૈજસ, કાર્મણ શરીર સર્વે સંસારી જીવોને હોય, તેથી ઔદારિકમાં જેમ કહ્યું તેમ વ્યાઘાતથી કે નિર્વ્યાઘાતથી બંને રીતે તૈજસ, કાર્મણમાં જાણવું.

જેમ ચય કહ્યો તેમ ઉપચય, અપચય પણ કેહવો. ઉપચય - ઘણો ચય થવો, અપચય - હાની, શરીરથી પુદ્ગલ જુદું પડે તે. પુદ્ગલનો ચય કહ્યો, હવે શરીર

સંયોગ કહે છે -

જેને ઔદારિક શરીર છે, તેને વૈકિય હોય કે ન હોય. ઔદારિક વાળો વૈકિય લબ્ધિથી શરીર બનાવે, તો તેને હોય છે, બીજાને નથી હોતું વૈકિયશરીર દેવ-નારક હોય તો તેને ઔદારિક ન હોય, મનુષ્ય-તિર્યક હોય તો ઔદારિક હોય. આહારક શરીર પણ માત્ર ચૌદપૂર્વી આહારક લબ્ધિધરને સંભવે, તેથી કહ્યું કે આહારક હોય તેને ઔદારિક અવશ્ય હોય. - X - X -

તૈજસ શરીર સાથે વિચારતાં ઔદારિકવાળાને તો તૈજસ હોય જ. તૈજસવાળાને ઔદારિક ન પણ હોય, કેમકે દેવનારકને હોતું નથી. - X - એમ કાર્મણ શરીર સાથે પણ વિચારવું કેમકે તૈજસ, કાર્મણ બંને સહચારી છે. હવે વૈકિય શરીરના આહારકાદિ સાથે સંબંધનો વિચાર કરે છે -

વૈકિય અને આહારક શરીર પરસ્પર સાથે ન હોય, કેમકે એક કાળે તે બંનેનો અસંભવ છે. તૈજસ-કાર્મણમાં ઔદારિક સાથે વિચારું, તેમ વૈકિયમાં પણ કહેવું. ઇત્યાદિ - X - X -

હવે દ્રવ્ય-પ્રદેશ-ઉભયથી અલ્પબહુત્વ-

● સૂત્ર-૫૨૩,૫૨૪ :-

[૫૨૩] ભગવન ! ઔદારિક યાવત્ કાર્મણ શરીરમાં દ્રવ્યાર્થપણે, પ્રદેશાર્થપણે, દ્રવ્યાર્થ-પ્રદેશાર્થપણે કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ છે ? ગૌતમ ! દ્રવ્યાર્થપણે-સૌથી થોડાં આહારક શરીરો, વૈકિય અસંખ્યાતગણાં, ઔદારિક અસંખ્યાતગણાં, તૈજસ-કાર્મણશરીરો અનંતગણાં અને બંને પરસ્પર તુલ્ય છે.

પ્રદેશાર્થપણે - સૌથી થોડાં આહારક શરીરો, વૈકિય અસંખ્યાતગણાં, ઔદારિક અસં, તૈજસ અનંતગણાં, કાર્મણ તેનાથી અનંતગણાં છે. - - - દ્રવ્યાર્થ પ્રદેશાર્થપણે - સૌથી થોડાં આહારક શરીરો દ્રવ્યાર્થપણે, વૈકિય દ્રવ્ય અસંખ્યાતગણાં, ઔદારિક દ્રવ્ય અસં, દ્રવ્યાર્થરૂપ ઔદારિક કરતાં પ્રદેશાર્થ રૂપ આહારક અનંતગણાં, વૈકિય પ્રદેશાર્થ અસં, ઔદારિક પ્રદેશાર્થ અસં તેથી તૈજસ-કાર્મણ શરીરો દ્રવ્યાર્થ અનંત અને પરસ્પર તુલ્ય, તૈજસ પ્રદેશાર્થ અનંત, કાર્મણ પ્રદેશ અનંત છે.

[૫૨૪] ભગવન ! આ ઔદારિક યાવત્ કાર્મણ શરીરોમાં જઘન્ય, ઉત્કૃષ્ટ, જઘન્ય-ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના વડે કોણ કોનાથી અલ્પ છે ? ગૌતમ ! સૌથી થોડી ઔદારિકશરીરની જઘન્ય અવગાહના છે, તૈજસ-કાર્મણ શરીરની જઘન્ય અલ્પ તેથી વિશેષાધિક અને પરસ્પર તુલ્ય છે. વૈકિયની જઘન્ય અલ્પ અસંખ્યાતગણી છે, આહારક જઘન્ય અલ્પ અસં, ઉત્કૃષ્ટ અલ્પ વડે સૌથી થોડી આહારકની અલ્પ, ઔદારિકની સંખ્યાતગણી અલ્પ છે, વૈકિયની અલ્પ સંખ્યાત છે, તૈજસ-કાર્મણની અસંખ્યાતગણી અને પરસ્પરતુલ્ય અવગાહન છે.

જઘન્યોત્કૃષ્ટ અવગાહના વડે - સૌથી થોડી ઔદારિક શરીરની જઘન્ય

અવગાહના છે. તૈજસ-કાર્મણની જઘન્ય અવૃત્તિ અને પરસ્પર તુલ્ય છે. વૈક્રિયની જઘન્ય અવૃત્તિ અસંખ્યાતગણી છે. આહારકની જઘન્ય અવૃત્તિ અસં, આહારકની જઘન્ય અવૃત્તિ તેની જ ઉત્કૃષ્ટ અવૃત્તિ વિશેષ છે, ઔદારિકની ઉત્કૃષ્ટ અવૃત્તિ સંખ્યા, વૈક્રિયની ઉત્કૃષ્ટ અવૃત્તિ સંખ્યા તૈજસ-કાર્મણની ઉત્કૃષ્ટ અવૃત્તિ અસં અને પરસ્પર તુલ્ય છે.

● વિવેચન-૫૨૩,૫૨૪ :-

સૌથી થોડાં આહારક શરીરો દ્રવ્યાર્થપણે છે - શરીર માત્ર દ્રવ્યસંખ્યાથી થોડાં કેમકે ઉત્કૃષ્ટથી તેઓ બે હજારથી નવ હજાર હોય - X - તેથી વૈક્રિય દ્રવ્યા અસં છે, કેમકે સર્વે નારકો, દેવો તથા કેટલાંક પંચેન્દ્રિય તિર્યચ, મનુષ્યો અને બાહર વાયુકાયિકોને વૈક્રિયશરીર સંભવે છે. તેથી ઔદારિક દ્રવ્યા અસં છે. કેમકે પૃથ્વીથી વનસ્પતિ, વિકલેન્દ્રિય, પંચેન્દ્રિય તિર્યચ, મનુષ્યોને ઔદારિક શરીર હોય છે. તેથી તૈજસકાર્મણ દ્રવ્યાથી અનંત છે, કેમકે અનંતાનંત નિગોદબ્રુવોને પ્રત્યેકને તૈજસ અને કાર્મણ શરીરો હોય છે, સહચારીત્વથી સ્વસ્થાને બંને તુલ્ય છે.

પ્રદેશાર્થપણે - સૌથી થોડાં આહારક, વૈક્રિય અસં છે. અહીં જે કે વૈક્રિય યોગ્ય વર્ગણથી આહારક વર્ગણ પરમાણુ અપેક્ષાથી અનંતગણી છે, તો પણ થોડી વર્ગણથી આહારક થાય છે, કેમકે તે હસ્ત પ્રમાણ છે. અતિ ઘણી વૈક્રિય વર્ગણથી વૈક્રિય શરીર થાય, કેમકે તે ઉત્કૃષ્ટ લાભ યોજન છે. અતિ થોડાં આહારક છે કેમકે તે સહસ્રપૃથકત્વ છે, અતિ ઘણાં વૈક્રિય છે - X - X - તેનાથી ઔદારિક અસં છે, - X - તેથી તૈજસ શરીરો અનંતગણાં છે કેમકે ઔદારિકથી દ્રવ્યાર્થ અનંતગણાં છે, તેથી કાર્મણ અનંતગણાં છે કેમકે તૈજસ વર્ગણથી કાર્મણ વર્ગણ પરમાણુ અપેક્ષાથી અનંતગણી છે.

દ્રવ્યાર્થ-પ્રદેશાર્થપણાંના વિચારમાં સૌથી થોડાં આહારક શરીરો દ્રવ્યાર્થપણે છે. તેનાથી વૈક્રિય દ્રવ્યા અસં છે, તેનાથી ઔદારિક દ્રવ્યા અસં છે દ્રવ્યા ઔદા કરતા આહારક પ્રદેશાર્થ અનંતગણાં છે - X - તેનાથી પણ વૈક્રિય પ્રદે અસં છે. તેનાથી ઔદારિક પ્રદે અસં છે તેનાથી તૈજસ-કાર્મણ દ્રવ્યા અનંતગણાં છે કેમકે તે અતિ મોટી અનંતસંખ્યાથી યુક્ત છે. તેથી પણ તૈજસ પ્રદે અંત - X - તેનાથી કાર્મણ શરીરો પ્રદે અનંત છે. એ પાંચે શરીરોનું દ્રવ્ય, પ્રદેશ, ઉભયથી અલ્પબહુત્વ.

હવે જઘન્ય, ઉત્કૃષ્ટ, ઉભય અવગાહનાથી અલ્પબહુત્વ સૌથી થોડી ઔદારિકશરીરની જઘન્ય અવગાહના, કેમકે તે અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ છે, તેથી તૈજસ-કાર્મણની જઘન્ય અવૃત્તિ વિશેષ અને પરસ્પર તુલ્ય છે, કેમકે મરણ સમુદ્ઘાતયુક્ત પ્રાણીના પૂર્વ શરીરથી બહાર નીકળેલ તૈજસ શરીરની લંબાઈ-જાડાઈ-વિસ્તારથી અવગાહના વિચારાય છે. તેમાં જ્યાં ઉત્પન્ન થવાનો તે પ્રદેશ પણ ઔદારિક શરીરાવગાહનાથી અંગુલના અસંખ્યાત ભાગ પ્રદેશ તૈજસથી વ્યાપ્ત છે,

વચ્ચેનો ભાગ પણ તૈજસશરીરથી વ્યાપ્ત છે. તેથી વિશેષાધિક છે. તેનાથી વૈક્રિયની જઘન્ય અવગાહના અસં છે. - X - તેનાથી આહારકની જઘન્ય અવૃત્તિ અસં છે. કેમકે કંઈક ન્યૂન એક હાય છે.

ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનામાં સૌથી થોડી આહારકની કેમકે તે એક હાય છે, તેનાથી ઔદારિકની સંખ્યા છે, કેમકે સાધિક હજાર યોજન છે, તેનાથી વૈક્રિયની સંખ્યા છે કેમકે સાધિક લાખ યોજન છે. તેનાથી તૈજસ-કાર્મણની પરસ્પર તુલ્ય અને અસં છે કેમકે તે ચૌદ રાજલોક પ્રમાણ છે.

જઘન્યોત્કૃષ્ટ અવગાહનામાં બધું સુગમ છે.

મુનિ દીપરત્નસાગરે કરેલ
પદ-૨૧-નો ટીકાસહિતનો અનુવાદ પૂર્ણ

❁ પદ-૨૨-“ક્રિયા” ❁
— X — X — X —

૦ એ પ્રમાણે પદ-૨૧ની વ્યાખ્યા કરી, હવે ૨૨-મું શરૂ કરે છે. તેનો સંબંધ આ છે - પદ-૨૧માં ગતિ પરિણામ વિશેષ શરીર અવગાહનાદિ વિચારી, અહીં નારકાદિ ગતિ પરિણામ પરિણત જીવોની પ્રાણાતિપાતાદિ રૂપ ક્રિયા વિશેષ વિચારે છે—

● સૂત્ર-૫૨૫ :-

ભગવન્ ! કેટલી ક્રિયાઓ છે ? ગૌતમ ! પાંચ - કાયિકી, અધિકરણિકી, પ્રાદેષિકી, પારિતાપનિકી, પ્રાણાતિપાતિકી.

કાયિકી ક્રિયા કેટલા ભેદે છે ? બે ભેદે - અનુપરત કાયિકી, દુષ્પ્રયુક્ત કાયિકી. અધિકરણિકી ક્રિયા કેટલા ભેદે છે ? બે ભેદે - સંયોજનાધિકરણિકી, નિર્વર્તનાધિકરણિકી. પ્રાદેષિકી ક્રિયા કેટલા ભેદે છે ? ત્રણ ભેદે - જે રીતે પોતાની, બીજાની કે બંનેની પરત્વે અશુભ મન કરે તે. પારિતાપનિકી ક્રિયા કેટલા ભેદે છે ? ત્રણ ભેદે - પોતાને, બીજાને, બંનેને અશાતા વેદના ઉદીરે. પ્રાણાતિપાત ક્રિયા કેટલા ભેદે છે ? ત્રણ ભેદે - જે પ્રકારે પોતાને, બીજાને, બંનેને જીવિતથી જુદા કરે. તે [પાંચ ક્રિયા કહી.]

● વિવેચન-૫૨૫ :-

કરવું તે ક્રિયા, કમબંધના કારણભૂત જીવની ચેષ્ટા. તે પાંચ ભેદે - કાયિકી આદિ. જે ઉપયય પામે તે કાય - શરીર, કાય નિમિત્તે થયેલ કે તેના વડે કરાયેલ ક્રિયા તે કાયિકી. જેના વડે નરકાદિ દુર્ગતિમાં આત્મા સ્થપાય તે અધિકરણ-ક્રિયા વિશેષ અથવા ચક્ર, ખડ્ગાદિ બાહ્ય વસ્તુ નિમિત્તે થયેલ કે કરાયેલ ક્રિયા તે અધિકરણિકી. પ્રદેષ-મત્સર, કર્મબંધહેતુ અકુશલ એવા જીવ પરિણામ, તે નિમિત્તે થયેલ કે કરાયેલ ક્રિયા તે પ્રાદેષિકી. પરિતાપ-પીડા - X - તે પારિતાપનિકી. પ્રાણ-ઈન્દ્રિયાદિ, તેનો અતિપાત - નાશ, તે સંબંધે ક્રિયા તે પ્રાણાતિપાત ક્રિયા.

તેમાં કાયિકી ક્રિયા બે પ્રકારે - (૧) અનુપરત - દેશથી કે સર્વથી જે સાવધયોગથી નિવૃત્ત થયો ન હોય, તેની કાયિકી ક્રિયા, આ ક્રિયા દરેક જીવને હોય, આ ક્રિયા અવિરતિને જાણવી, દેશ કે સર્વ વિરતિને નહીં. (૨) દુષ્પ્રયુક્ત - દુષ્ટ પ્રયુક્ત કાર્યાદિનો વ્યાપાર જેમને છે તે, આ ક્રિયા પ્રમત્તસંચયને પણ હોય, કેમકે પ્રમત્તપણામાં અશુભ વ્યાપારનો સંભવ છે.

આધિકરણિકી ક્રિયા બે ભેદે - (૧) સંયોજનાધિકરણિકી-પૂર્વે બનાવેલાં હળ, ગર, કૂટ્યંત્રાદિના સાધનો મેળવવા તે જ સંસારનો હેતુ છે. આ ક્રિયા પૂર્વે બનાવેલા હળ આદિના અવયવો જોડીને તૈયાર કરનારને હોય.

(૨) નિર્વર્તનાધિકરણિકી - તલવાર, શક્તિ, ભાલા, આદિ શસ્ત્રોને મૂળથી બનાવવા તે. અથવા પાંચ પ્રકારના ઔદારિકાદિ શરીરોનું ઉત્પન્ન કરવું તે. કેમકે દુષ્પ્રયુક્ત શરીર પણ સંસાર વૃદ્ધિનું કારણ છે.

પ્રાદેષિકી ક્રિયા ત્રણ ભેદે છે - જે પ્રકારે જીવો પોતાના, બીજાના કે બંનેના ઉપર અકુશલ મન ધારણ કરે, ગણ વિષયો છે માટે ત્રણ ભેદ કહ્યા, જેમકે કોઈ મનુષ્યે કોઈ કાર્ય પોતે કર્યું, પરિણામ ભયંકર થાય ત્યારે અવિવેકથી પોતાના ઉપર અશુભ મન ધારણ કરે, એમ કોઈ બીજા ઉપર, કોઈ સ્વ-પર બંને તરફ તેવું મન કરે.

પારિતાપનિકી પણ ત્રણ પ્રકારે છે - જે કારણે કોઈ મનુષ્ય કોઈ કારણથી અવિવેક વડે પોતાને જ દુઃખરૂપ અસાતા વેદના ઉત્પન્ન કરે, કોઈ બીજાને કરે, કોઈ પોતાને-બીજાને બંનેને કરે. એમ ત્રણ ભેદ થયા. [પ્રશ્ન] જે એમ હોય તો લોચ કરવો, તપ કરવો આદિ અનુષ્ઠાન ન કરવાનો પ્રસંગ આવશે. કેમકે તે સ્વ, પર, ઉભયને અશાતા વેદનાનું કારણ છે. [ઉત્તર] તે અયુક્ત છે, કેમકે પરિણામે હિતકર હોવાથી ચિકિત્સા માફક લોચ, તપાદિ અસાતા વેદનાનો હેતુ નથી. અશક્ય તપનો પ્રતિષેધ કરેલો છે. તેવો તપ કરવો કે જેથી મન અશુભ ચિંતવે નહીં, ઈન્દ્રિયોનો નાશ ન થાય, યોગ ક્ષીણ ન થાય. જેમ મન અને ઈન્દ્રિયો ઉન્માર્ગે ન જાય અને વશ રહે. તે પ્રમાણે જિનોનું આચરણ છે.

પ્રાણાતિપાત ક્રિયા ત્રણ પ્રકારે છે. જેમ કોઈ અવિવેકી મનુષ્ય ભૈરવપ્રપાતથી પોતાને જીવિતથી જુદો કરે, કોઈ દ્વેષાદિથી બીજાના જીવનનો નાશ કરે, કોઈ સ્વ-પરના જીવનનો નાશ કરે, એ ત્રણ ભેદ કહ્યા, આ જ કારણે ભગવંતે અકાળ મરણનો નિષેધ કર્યો છે. - X -

એમ ક્રિયાઓ કહી, હવે તે બધાં જીવોને હોય કે ન હોય ?

● સૂત્ર-૫૨૬ :-

ભગવન્ ! જીવો ક્રિયાવાળા છે કે ક્રિયારહિત ? ગૌતમ ! જીવો તે બંને છે. ભગવન્ ! એમ કેમ કહો છો ? જીવો બે પ્રકારના - સંસારી અને સિદ્ધ. જે સંસારી છે તે જીવો બે ભેદે છે - શૈલેશીપ્રાપ્ત, શૈલેશી અપ્રાપ્ત. શૈલેશી પ્રાપ્ત છે તે ક્રિયારહિત છે. શૈલેશી પ્રાપ્ત નથી તેઓ ક્રિયારહિત છે માટે એમ કહ્યું કે જીવો સક્રિય અક્રિય બંને છે.

ભગવન્ ! શું જીવો પ્રાણાતિપાત વડે ક્રિયા કરે છે ? હા, ગૌતમ ! કરે છે. જીવો કોના વિશે પ્રાણાતિપાત વડે ક્રિયા કરે ? છ જીવનિકાયને વિશે કરે. શું નૈરયિકો પ્રાણાતિપાત વડે ક્રિયા કરે ? હા, કરે. એ પ્રમાણે નિરંતર વૈમાનિક સુધી જાણવું.

ભગવન્ ! શું જીવો મૃષાવાદથી ક્રિયા કરે ? હા, કરે. જીવો કોના વિશે મૃષાવાદથી ક્રિયા કરે ? સર્વ દ્રવ્યોને વિશે કરે. એ પ્રમાણે નિરંતર નૈરયિકોને યાવત્ વૈમાનિકોને જાણવું.

ભગવન્ ! શું જીવો અદત્તાદાનથી ક્રિયા કરે ? હા, કરે. જીવો કોના વિશે અદત્તાદાનથી ક્રિયા કરે ? ગ્રહણ અને ધારણ કરવા યોગ્ય દ્રવ્યોને વિશે કરે. એમ નૈરયિક યાવત્ વૈમાનિકોને જાણવું.

ભગવન્ ! શું જીવો મૈથુનથી ક્રિયા કરે ? હા, કરે. જીવો મૈથુનથી કોને વિશે ક્રિયા કરે ? રૂપ કે રૂપ સહિત દ્રવ્યને વિશે કરે એમ નૈરયિકોને નિરંતર વૈમાનિક સુધી જાણવું.

ભગવન્ ! શું જીવો પરિગ્રહ વડે ક્રિયા કરે ? હા, કરે. જીવો કોના વિશે પરિગ્રહ વડે ક્રિયા કરે ? સર્વ દ્રવ્યને વિશે. એમ નૈરયિકથી વૈમાનિક સુધી જાણવું. એમ ક્રોધ, માન યાવત્ મિથ્યાદર્શનશાલ્ય વડે ક્રિયા કરે છે. એમ સર્વને વિશે જીવ અને નૈરયિકના ભેદ કહેવા. એમ યાવત્ વૈમાનિક જાણવું. એ પ્રમાણે અટાર દંડકો થાય છે.

● વિવેચન-૫૨૬ :-

સૂત્ર સુગમ છે. પણ સંસાર સમાપન્ન - ચાર ગતિમાં ભ્રમણ કરવા રૂપ સંસારને સ્મ - એકતા વડે પ્રાપ્ત થયેલ, તેથી વિપરીત તે અસંસાર સમાપન્ન - સિદ્ધ જાણવા. 'ચ' શબ્દ અનેક ભેદ સૂચક છે. સિદ્ધો શરીર અને મનોવૃત્તિ અભાવે ક્રિયા રહિત છે. શૈલેશી - અયોગી અવસ્થા પ્રાપ્ત, તે સિવાયના - શૈલેશીને અપ્રાપ્ત. શૈલેશી પ્રાપ્ત સૂક્ષ્મ-બાદર કાય-વચન-મનો યોગનો રોધ કરેલ હોવાથી ક્રિયા રહિત છે. જેઓ શૈલેશી પ્રાપ્ત નથી તેઓ સયોગી હોવાથી ક્રિયા સહિત છે. - X -

હવે પ્રાણાતિપાત ક્રિયા જે પ્રકારે થાય તે કહે છે - જીવો પ્રાણાતિપાત - પ્રાણાતિપાતના અધ્યવસાય વડે ક્રિયા સામર્થ્યથી પ્રાણાતિપાત ક્રિયા કરે છે ? અર્થાત્ પ્રાણાતિપાતના અધ્યવસાયથી પ્રાણાતિપાતક્રિયા થાય છે ? આ ઋજુ સૂત્ર નયનો મત છે. - X - X - નિશ્ચિતપણે પ્રાણાતિપાત અધ્યવસાયથી પ્રાણાતિપાત ક્રિયા થાય છે. કેમકે નિશ્ચયનયનું અવલંબન કરનારને પરિણામ પ્રમાણભૂત છે. તેવું આગમ વચન છે. - X - એમ પ્રાણાતિપાત ક્રિયા જેમ થાય તે કહ્યું. પછી કોના વિશે થાય છે ? સૂત્ર સુગમ છે. વિશેષ આ - મારવાના પરિણામ જીવને વિશે થાય, અજીવને વિશે નહીં. ૨૧જુમાં પણ સર્પની બુદ્ધિ હોય તો જીવને વિશે જ કહેવાય. તેથી પ્રાણાતિપાત ક્રિયા છ જીવને વિશે કહી, તે જ નૈરયિકાદિ ચોવીશ દંડકમાં પણ કહે છે. - X - X - એમ પ્રાણાતિપાત ક્રિયાનું પ્રતિપાદન કર્યું. હવે મૃષાવાદ -

સૂત્ર સુગમ છે. પરંતુ યથાસંભવ પ્રાણાતિપાતાદિ ક્રિયા થાય છે. તે-તે પરિણામથી તે-તે ક્રિયા થાય છે. સત્ત્વો અપલાપ અને અસત્ત્વની રૂપણા તે મૃષાવાદ તે લોકાલોક વિષયક બધી વસ્તુ વિશે પણ સંભવે છે. તેથી તેને સર્વ દ્રવ્યને વિશે કહી. અહીં દ્રવ્યનું ગ્રહણ પર્યાયનું સૂચક છે, તેથી પર્યાય વિશે પણ જાણવું.

જે વસ્તુ ગ્રહણ કે ધારણ થઈ શકે તેનું જ ગ્રહણ થાય, બીજાનું નહીં, અદત્તાદાનક્રિયા ગ્રહણ અને ધારણ કરવા લાયક દ્રવ્યને વિશે જ હોય. મૈથુન વિચાર ચિત્ર, કાષ્ઠાદિકૃત્ રૂપ અને રૂપસહિત રૂપી આદિમાં હોય છે, મૈથુન ક્રિયા રૂપ, રૂપસહિત દ્રવ્યોમાં હોય તથા પરિગ્રહ સ્વસ્વામીભાવ સંબંધે મૂર્છા, અતિ લોભથી સર્વ વસ્તુ વિશે થાય છે. તેથી પરિગ્રહ ક્રિયા સર્વ દ્રવ્યોને વિશે કહી. તેથી શાસ્ત્રમાં

અન્યત્ર પહેલું વ્રત સર્વજીવ વિષયક, બીજું અને છેલ્લું સર્વ વસ્તુ વિશે તથા ત્રીજું અને ચોથું સર્વ વસ્તુના એક દેશને વિશે છે. - X -

કોઠાદિ પ્રસિદ્ધ છે. કલહ-રાડો, અભ્યાખ્યાન-ખોટા દોષનું આરોપણ, - X - અભ્યાખ્યાનનો મૃષાવાદમાં પણ સમાવેશ થાય છતાં મોટો દોષ જાણી જુદું ગ્રહણ કર્યું. પૈશુન્ય - પરોક્ષમાં સાચા, ખોટા આરોપ કરવા, પરપરિવાદ - ઘણાં સમક્ષ બીજાનાં દોષ કહેવા. માયામૃષાવાદ - ક્ષપ્તપૂર્વક જૂઠું બોલવું, મહા કર્મબંધનું કારણ હોવાથી માયા અને મૃષાવાદથી જુદું પાપસ્થાન કહ્યું. મિથ્યા દર્શનરૂપશાલ્ય તેના વડે અટાર દંડકો થાય - X - કેમકે પ્રાણાતિપાતાદિ અટાર પાપસ્થાનકો છે. એમ જીવોની ક્રિયા અને તેમનો વિષય બતાવ્યો. હવે તેને આશ્રીને જીવો એક કે બહુવચનથી કર્મબંધન કહે છે -

● સૂત્ર-૫૨૭,૫૨૮ :-

[૫૨૭] ભગવન્ ! જીવ પ્રાણાતિપાત વડે કેટલી કર્મપ્રકૃતિ બાંધે ? સાત કે આઠ બાંધે. એમ નૈરયિકથી વૈમાનિક છે.

ભગવન્ ! જીવો પ્રાણાતિપાત વડે કેટલી કર્મપ્રકૃતિ બાંધે ? સાત પણ બાંધે, આઠ પણ બાંધે. નૈરયિકો પ્રાણાતિપાત વડે કેટલી કર્મપ્રકૃતિ બાંધે ? બધાં સાત બાંધનારા હોય કે બધાં સાત બાંધે અને કોઈ આઠ બાંધે અથવા સાત પણ બાંધે અને આઠ પણ બાંધે. એ પ્રમાણે અસુરકુમારથી સ્તનિતકુમાર સુધી જાણવું. પૃથ્વીકાયથી વનસ્પતિકાય ઔદિકવત્ જાણવા. બાકીના બધાં નૈરયિકવત્ જાણવા. એમ જીવ અને એકેન્દ્રિય સિવાય ત્રણ ત્રણ ભંગ બધે કહેવા. આ પ્રમાણે મિથ્યાદર્શનશાલ્ય સુધી કહેવું. એમ એકવચન, બહુવચનના છત્રીશ દંડકો થશે.

[૫૨૮] ભગવન્ ! જીવ જ્ઞાનાવરણીય કર્મ બાંધતો કેટલી ક્રિયાવાળો હોય ? ગૌતમ ! કદાચ ત્રણ, કદાચ ચાર, કદાચ પાંચ ક્રિયાવાળો હોય. એમ નૈરયિક યાવત્ વૈમાનિક જાણવા.

ભગવન્ ! જીવો જ્ઞાનાવરણીય કર્મ બાંધતા કેટલી ક્રિયાવાળા હોય ? કદાચ ત્રણ કદાચ ચાર, કદાચ પાંચ. એ પ્રમાણે નૈરયિકોથી નિરંતર વૈમાનિકો સુધી જાણવું. એમ દર્શનાવરણીય, વેદનીય, મોહનીય, આયુ, નામ, ગોત્ર, આંતરાય આઠે કર્મપ્રકૃતિ કહેવી. એમ એકવચન, બહુવચનમાં ૧૬-દંડકો થાય.

ભગવન્ ! જીવ જીવને આશ્રીને કેટલી ક્રિયાવાળો થાય ? કદાચ ત્રણ, કદાચ ચાર, કદાચ પાંચ અને કદાચ અક્રિય હોય. જીવ નૈરયિકને આશ્રીને કેટલી ક્રિયાવાળો થાય ? કદાચ ત્રણ, કદાચ ચાર, કદાચ અક્રિય હોય. એમ સ્તનિતકુમારો સુધી જાણવું.

પૃથ્વીકાયથી વનસ્પતિકાય, વિકલેન્દ્રિય, પંચેન્દ્રિય તિર્યચ અને મનુષ્યોને આશ્રીને જેમ જીવને આશ્રીને કહ્યું તેમ છે.

જીવ જીવોને આશ્રીને કેટલી ક્રિયાવાળો હોય ? કદાચ ત્રણ, કદાચ ચાર, કદાચ પાંચ, કદાચ અક્રિય હોય. જીવ નૈરયિકોને આશ્રીને કેટલી ક્રિયાવાળો હોય ? કદાચ ત્રણ, કદાચ ચાર, કદાચ અક્રિય હોય. એમ પહેલાં દંડકવત્ આ બીજો દંડક કહેવો.

જીવો એક જીવને આશ્રીને કેટલી ક્રિયાવાળા હોય ? કદાચ ત્રણ, કદાચ ચાર, કદાચ પાંચ, કદાચ અક્રિય પણ હોય. જીવો એક નૈરયિકને આશ્રીને કેટલી ક્રિયાવાળા હોય ? પહેલાં દંડકવત્ વૈમાનિક સુધી કહેવું. જીવો જીવોને આશ્રીને કેટલી ક્રિયાવાળા હોય ? કદાચ ત્રણ, કદાચ ચાર, કદાચ પાંચ, કદાચ અક્રિય હોય ? જીવો નૈરયિકોને આશ્રીને કેટલી ક્રિયાવાળા હોય ? કદાચ ત્રણ, કદાચ ચાર, કદાચ અક્રિય. અસુરકુમાર પણ એમ જ જાણવા. વૈમાનિક સુધી પણ એમ જ જાણવું.

એમ જીવોને આશ્રીને કહ્યું, તેમ ઔદારિક શરીરોને આશ્રીને કહેવું. નૈરયિક, જીવને આશ્રીને કેટલી ક્રિયાવાળો હોય ? કદાચ ત્રણ, કદાચ ચાર, કદાચ પાંચ. નૈરયિક નૈરયિકને આશ્રીને કેટલી ક્રિયાવાળો હોય ? કદાચ ત્રણ, કદાચ ચાર. એ પ્રમાણે યાવત્ વૈમાનિક સમજવું. પરંતુ નૈરયિકને નૈરયિકોને અને દેવોને આશ્રીને પાંચમી પ્રાણાતિપાત ક્રિયા નથી.

નૈરયિકો જીવને આશ્રીને કેટલી ક્રિયાવાળા હોય ? કદાચ ત્રણ, કદાચ ચાર, કદાચ પાંચ. એમ વૈમાનિક સુધી જાણવું. પરંતુ નૈરયિક અને દેવને આશ્રીને પાંચમી પ્રાણાતિપાત નથી.

નૈરયિકો જીવોને આશ્રીને કેટલી ક્રિયાવાળા હોય ? ત્રણ, ચાર કે પાંચ. નૈરયિકો નૈરયિકોને આશ્રીને કેટલી ક્રિયાવાળા હોય ? ત્રણ કે ચાર. એમ વૈમાનિકોને આશ્રીને સુધી જાણવું. પરંતુ ઔદારિક શરીરને આશ્રીને કહ્યું, તેમ જીવોને આશ્રીને કહેવું.

અસુરકુમાર જીવને આશ્રીને કેટલી ક્રિયાવાળો હોય ? નૈરયિકવત્ અસુરકુમારને પણ ચાર દંડકો કહેવા. એમ ઉપયોગથી વિચારવું. જીવ અને મનુષ્ય અક્રિય કહેવાય. બાકીના ન કહેવાય. બધાં જીવો ઔદારિક શરીર આશ્રિત પાંચ ક્રિયાવાળા હોય અને નૈરયિકો તથા દેવોને આશ્રીને પાંચ ક્રિયાવાળા ન હોય. એમ એક એક જીવપદમાં ચાર ચાર દંડકો કહેવા. એમ બધાં જીવાદિ મળીને ૧૦૦ દંડકો થાય છે.

● વિવેચન-૫૨૭,૫૨૮ :-

સૂત્ર સુગમ છે. પણ આયુર્બંધના અભાવે સાત પ્રકૃતિ બાંધે, આયુનો બંધ કરે ત્યારે આઠ બાંધે. બહુવચનમાં અનેક જીવના બંધના વિચારમાં સામાન્યથી જીવપદને આશ્રીને સાત અને આઠ બંને પ્રકૃતિના બંધક જીવો ઘણાં હોય છે. તેથી બંને સ્થાને બહુવચનરૂપ એક જ બાંગો હોય. નૈરયિક સૂત્રમાં સાત પ્રકૃતિના બંધક અવસ્થિત

જ હોય કેમકે હિંસાદિ પરિણામવાળા હંમેશાં ઘણાં જીવોને સાત પ્રકૃતિનો અવશ્ય બંધ થાય છે. જ્યારે એક પણ નારક આઠ પ્રકૃતિ બાંધનાર ન હોય ત્યારે ‘બધા સાતબાંધે’ એ એક જ બંગ હોય, જ્યારે એક આઠ પ્રકૃતિ બાંધે અને બાકીના સાત બાંધે ત્યારે “ઘણાં સાત પ્રકૃતિ બંધક, એક આઠ પ્રકૃતિ બંધક” એ બીજો બંગ હોય. બંને જીવો ઘણાં હોય ત્યારે ત્રીજો બંગ થાય. એમ ત્રણ બાંગા વડે ભવનપતિઓ કહેવા.

એકેન્દ્રિયો સામાન્ય જીવોની માફક કહેવા. બંને સ્થાનો બહુવચન આશ્રિત એક જ બંગ કહેવો. કેમકે હિંસાદિ પરિણામી પ્રત્યેક પૃથ્વીકાયિકાદિ જીવો સાત કે આઠ પ્રકૃતિનો બંધ કરનાર હંમેશાં ઘણાં હોય છે. બાકીના વિકલેન્દ્રિય, પંચેન્દ્રિય સર્વેના ત્રણ બંગ નૈરયિકવત્ કહેવા. પ્રાણાતિપાતની માફક બધાં પાપસ્થાનકોના પ્રત્યેકના એકવચન અને બહુવચનના બબ્બે દંડક મિથ્યાદર્શનશાલ્ય સુધી છે.

જીવ જ્ઞાનાવરણીય કર્મ બાંધતો કેટલી ક્રિયાવાળો થાય ? ઈત્યાદિ. પૂર્વ સૂત્ર સાથે આ સૂત્રનો સંબંધ શો છે ? જીવ પ્રાણાતિપાતથી સાત કે આઠ કર્મ બાંધે અને જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મ બાંધતો તે જ પ્રાણાતિપાતને કરે છે, તે અહીં પ્રતિપાદન કરે છે. વળી પ્રાણાતિપાતના કાર્યરૂપ જ્ઞાનાવરણીય કર્મથી તેના કારણભૂત પ્રાણાતિપાતની ઉત્પત્તિનો ભેદ બતાવાય છે અને પ્રાણાતિપાતની ઉત્પત્તિના ભેદથી બંધ વિશેષ પણ થાય છે. - X -

પ્રાણાતિપાતની ઉત્પત્તિનો ભેદ બતાવે છે - કદાચ ત્રણ કે ચાર કે પાંચ ક્રિયાવાળો હોય. તેમાં કાયિકી, આધિકરણિકી, પ્રાદેષિકી ક્રિયા વડે ત્રણ ક્રિયા હોય છે. કાયિકી - હસ્ત, પાદાદિ અવયવોની પ્રવૃત્તિ. આધિકરણિકી - ખડ્ગાદિ અધિકરણ સર્જન કરી રાખવા. પ્રાદેષિકી - ‘તેને મારીશ’ એવું અપ્રશસ્ત મન કરવું. ચોથી પારિતાપનિકી - ખડ્ગાદિના ઘા વડે પીડા કરવી. પાંચમી ક્રિયા પ્રાણાતિપાત-જીવિતથી જુદા કરવા. એમ ચોવીશે દંડકમાં કહેવું - - X - એ પ્રમાણે એક જીવાશ્રિત દંડક કહ્યો. હવે ઘણા જીવોને આશ્રીને કહે છે - જીવો ત્રણ, ચાર કે પાંચ ક્રિયાવાળા થાય. કેમકે જ્ઞાનાવરણ કર્મ બાંધનાર જીવો હંમેશાં ઘણાં હોય માટે ત્રણ, ચાર કે પાંચ ક્રિયાવાળા પણ ઘણાં હોય એમ એક જ બંગ થાય છે. જીવપદની માફક ચોવીશ દંડકમાં સ્વ-સ્વ સ્થાને પ્રત્યેકને બાંગાનો અભાવ જાણવો. કેમકે જ્ઞાનાવરણીયાદિ બાંધતા નૈરયિકાદિ પણ હંમેશાં ત્રણ, ચાર કે પાંચ ક્રિયાવાળા ઘણાં હોય છે. - X -

જીવ, જીવને આશ્રીને કેટલી ક્રિયાવાળો હોય ? આ સૂત્રનો પૂર્વ સૂત્ર સાથે શો સંબંધ છે ? અહીં કેવળ વર્તમાન ભવમાં રહેલા જીવને જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મ બંધના ભેદના વિચારમાં કાયિકી આદિ ક્રિયારૂપ વિશેષણવાળો પ્રાણાતિપાતનો ભેદ કારણ છે. એટલે કર્મબંધ વિશેષતામાં પ્રાણાતિપાતની વિશેષતા કારણ છે એમ ન સમજવું. પણ કાયિકી આદિ ક્રિયારૂપ વિશેષણવાળો અતીત ભવનો સંબંધ પણ કારણ છે. તેનો પૂર્વચાર્યકૃત્ ભાવાર્થ -

આ સંસારાટવીમાં ભ્રમણ કરતાં સર્વ જીવો એ તે - તે સ્થાનોમાં શરીર, આયુદ્ધાદિ છોડ્યા છે, તે શસ્ત્રો વડે જ્યારે કોઈને સ્વયં પીડાદિ થાય, ત્યારે ભવાંતરમાં ગયેલ તેના માલિકને પણ તેનાથી નિવૃત્ત થયેલો ન હોવાથી ક્રિયાનો સંભવ છે, પણ તેનો ત્યાગ કરે તો સંભવ નથી. દેહાંત-વસંતપુરે અજિતસેન રાજાના સેવક બે કુલપુત્રો છે. એક શ્રાવક, બીજો મિથ્યાદંષ્ટિ. રાજાને રાત્રિએ બહાર જવાનું થયું, ઘોડે ચડતાં ખડ્ગો પડી ગયા, શ્રાવક કુલપુત્રને ખડ્ગ ન મળ્યું. બીજો બોલ્યો ‘ખડ્ગ નહીં મળે’ શ્રાવકે અધિકરણ સમજી વોસિરાવ્યું, રાજપુરુષે ખડ્ગ લેનારને પકડ્યા. તેમણે રાજાના પ્રિય મનુષ્યને પકડ્યો, તે નાસવા જતાં મારી નાંખ્યો. પછી આરક્ષક તેને પકડીને રાજા પાસે લઈ ગયા, રાજાએ પૂછ્યું – તમે કોના માણસો છો ? તેમણે કહ્યું “અમે અનાથ છીએ.” કાલે ભિક્ષુકો હતા. પછી ખડ્ગો કોના છે ? તે તપાસ કરાવી. બંને કુલપુત્રોના ખડ્ગો છે, તેમ જાણ્યું. બંનેને પૂછતાં સત્ય વૃતાંત જાણ્યો. શ્રાવક કુલપુત્રે ખડ્ગ ન લેતાં, રાજાએ પૂછ્યું કે શા માટે લેતો નથી ? મેં તે ન મળતાં વોસિરાવી દીધેલ છે, માટે મારે લેવું ન કલ્પે. તેથી રાજાએ પ્રમાદી કુલપુત્રને શિક્ષા કરી, બીજાને છોડી મૂક્યો.

દેહાંત ઉપનય - જેમ તે કુલપુત્ર પ્રમાદગર્ભિત ન વોસિરાવ્યાના દોષથી અપરાધ પ્રાપ્ત થયો, તેમ જીવ જન્માંતરમાં પ્રાપ્ત શરીર અને શસ્ત્રાદિ ન વોસિરાવતો અનુમોદના ભાવથી દોષને પ્રાપ્ત કરે છે. - X - હવે સૂત્રની વ્યાખ્યા -

જીવ, જીવને આશ્રીને કેટલી ક્રિયાવાળો હોય ? કદાચ કાયિકી આદિ ત્રણે ક્રિયાવાળો હોય, વર્તમાન ભવને આશ્રીને પૂર્વવત્ વિચારવું, અતીત ભવાપેક્ષાએ તેના શરીરનો કે શરીરના અંશનો ઉપયોગ હોવાથી કાયિકી ક્રિયા, તેણે તૈયાર કરાવેલા હળ આદિ, તલવારાદિ બીજાના ઉપઘાત માટે વપરાતાં હોવાથી કે શરીર પણ અધિકરણ છે માટે આધિકરણિકી ક્રિયા પણ હોય. તે સંબંધી અશુભ પરિણામનું પ્રત્યાખ્યાન ન હોવાથી પ્રાદેષિકી એમ ત્રણ ક્રિયા હોય. કદાચ પારિતાપનિકી હોવાથી ચાર ક્રિયાવાળો હોય. કેમકે તેના શરીર કે શરીરના ભાગ વડે શરીરના ભાગરૂપ અધિકરણથી પરિતાપ કરાય છે. અથવા જ્યારે જીવિતથી વિયોગ કરાવે ત્યારે પ્રાણાતિપાત ક્રિયા લાગે. એમ કદાચ પાંચ ક્રિયાવાળો હોય. કદાચ અક્રિય પણ હોય. પૂર્વ જન્મના શરીર કે અધિકરણનો ત્રિવિધ ત્રિવિધે ત્યાગ કરે, તે જન્મના શરીર વડે કંઈ ક્રિયા ન કરે. આ અક્રિયપણું મનુષ્યની અપેક્ષાએ સમજવું. કેમકે તેને સર્વવિરતિપણું હોય છે. અથવા સિદ્ધની અપેક્ષાએ અક્રિયપણું જાણવું. - X -

આ અર્થ ચોવીશ દંડકના ક્રમથી વર્ણવે છે - તે સુગમ છે. ભાવાર્થ આ છે - દેવ, નારકોને આશ્રીને જીવ ચાર ક્રિયાવાળો જ હોય. કેમકે તેમના જીવિતનો વિયોગ ન થાય. - X - સંખ્યાતવર્ષાયુ જીવોને આશ્રીને પાંચ ક્રિયાઓ હોય, કેમકે તેમને જીવિતથી વિયોગનો સંભવ છે. હવે ઘણાં જીવને આશ્રીને જીવ કેટલી ક્રિયાવાળો હોય ? તે. આ દંડક પૂર્વવત્ વિચારવો. જીવો એક જીવને આશ્રીને કેટલી ક્રિયાવાળા

હોય ? પહેલા દંડકવત્ જાણવું. ઘણાં જીવોનો ઘણાં જીવોને આશ્રીને પ્રશ્ન પણ પાઠ સિદ્ધ છે - X - એમ નૈરયિકીથી વૈમાનિક સુધી જાણવું. પણ નૈરયિકો અને દેવોને આશ્રીને ત્રણ કે ચાર ક્રિયા કે અક્રિય કહેવા. બાકીના સંખ્યાત વર્ષાયુકને પાંચ ક્રિયા પણ હોય, તેમ કહેવું.

હવે નૈરયિક પદને આશ્રીને કહે છે - નૈરયિક, જીવને આશ્રીને કેટલી ક્રિયાવાળો હોય ? એમ વૈમાનિક સુધી કહેવું. અહીં યાવત્ શબ્દથી નૈરયિક, જીવોને આશ્રીને કેટલી ક્રિયાવાળો હોય ઇત્યાદિરૂપ બીજો દંડક કહેલો જાણવો. બધે ઔદારિક શરીરી સંખ્યાત વર્ષાયુવાળાને આશ્રીને કદાચ ત્રણ ક્રિયા, ચાર ક્રિયા કે પાંચ ક્રિયાવાળો હોય એમ કહેવું. બાકી - X - X - પૂર્વવત્ છે.

(શંકા) નૈરયિક દેવોને આશ્રીને ચાર ક્રિયાવાળો કેમ હોય ? [સમાધાન] ભવનવાસી આદિ ત્રીજી નરક સુધી ગયેલા છે અને જશે. પૂર્વભવના મિત્રની વેદના શાંત કરવા કે પૂર્વભવના વૈરીને વેદના ઉપજાવવા જાય છે, અનંતકાળે આવું પણ થાય, ત્યાં ગયેલ દેવ નારક વડે બંધાય. [માટે ચાર ક્રિયા કહી.]

(શંકા) નારકને બેઈન્દ્રિયાદિને આશ્રીને કાયિકી આદિ ક્રિયા કેવી રીતે હોય ? [સમાધાન] નારકે પૂર્વભવનું શરીર વિરતિ અભાવે વોસિરાવેલ નથી, વિવેકનો અભાવ ભવ નિમિત્તક હોય છે. તેથી તે જીવે બનાવેલ શરીર, જ્યાં સુધી શરીર પરિણામનો ત્યાગ સર્વથા ન કરે, ત્યાં સુધી અંશથી પણ શરીર પરિણામને પ્રાપ્ત પૂર્વ ભાવની અપેક્ષાથી ‘તેનું આ શરીર’ એમ કહેવાય છે. તેથી તે શરીરનો એક ભાગરૂપ અસ્થિ આદિ જે કોઈ પ્રાણાતિપાત કરે, માટે પૂર્વે બનાવેલ શરીરનો જીવ કાયિકી આદિ ક્રિયાથી જોડાય છે. કેમકે તેણે તેને વોસિરાવેલ નથી. પાંચ ક્રિયાની ભાવના-

શરીરનો વ્યાપાર થતો હોવાથી કાયિકી, શરીર અધિકરણ પણ છે, તેથી અધિકરણિકી, પ્રાદેષિકી આદિ આ રીતે - તે જ શરીરના એક ભાગને અભિઘાતાદિ કરવામાં સમર્થ જોઈને કોઈપણ હિંસા કરવા તત્પર થયેલો અને હિંસાને પાત્ર બેઈન્દ્રિયાદિને વિશે જેને ક્રોધાદિનું કારણ ઉત્પન્ન થયું છે એવો આત્મા ‘આ શસ્ત્રઘાત કરવામાં સમર્થ છે, એમ વિચારી અતિશય ક્રોધાદિને પામી અને પીડા કરે, પ્રાણવિયોગ કરે ત્યારે તે ક્રિયાનું કારણ હોવાથી તેને પણ પ્રાદેષિકી આદિ યથાયોગ્યપણે લાગે છે.

નૈરયિકપદની માફક અસુરકુમારાદિ બધામાં ચાર ચાર દંડકો કહેવા. પણ જીવ, મનુષ્યમાં ‘અક્રિય હોય’ તેમ પણ કહેવું. કેમકે વિરતિપ્રાપ્તિમાં શરીર વોસિરાવેલ હોવાથી શરીર નિમિત્તક ક્રિયાનો અસંભવ છે. બાકીના જીવોને તેમ નથી, માટે અક્રિય ન હોય.

હવે કયા જીવને કેટલી ક્રિયા હોય તે બતાવે છે -

● સૂત્ર-૫૨૮ :-

ભગવન્ ! ક્રિયા કેટલી છે ? પાંચ. - કાયિકી યાવત્ પ્રાણાતિપાતિકી.

નૈરયિકોને કેટલી ક્રિયા છે ? પાંચ. કાયિકી યાવત્ પ્રાણાતિપાતિકી. એ પ્રમાણે વૈમાનિક સુધી કહેવું.

જે જીવને કાયિકી ક્રિયા હોય, તેને અધિકરણિકી ક્રિયા હોય ? જેને અધિકરણિકી ક્રિયા હોય તેને કાયિકી હોય ? તે બંને ક્રિયા પરસ્પર અવશ્ય હોય. જેને કાયિકી ક્રિયા હોય તેને પ્રાદેષિકી હોય ? જેને પ્રાદેષિકી ક્રિયા હોય તેને કાયિકી હોય ? એમ જ સમજવું.

જેને કાયિકી ક્રિયા હોય તેને પારિતાપનિકી હોય અને પારિતાપનિકી ક્રિયા હોય તેને કાયિકી હોય ? જેને કાયિકી ક્રિયા હોય તેને પારિતાપનિકી ક્રિયા હોય - ક્રિયા ન હોય. પારિતાપનિકી ક્રિયા હોય તેને કાયિકી ક્રિયા અવશ્ય હોય. એમ પ્રાણાતિપાત ક્રિયા પણ જાણવી. એમ પહેલાંની ત્રણ ક્રિયા પરસ્પર અવશ્ય હોય. પણ આદિની ત્રણ ક્રિયાવાળાને પછી બંને હોય કે ન પણ હોય. પણ પછી બંને ક્રિયાવાળાને પૂર્વની ત્રણ ક્રિયા અવશ્ય હોય.

ભગવન્ ! જેને પારિતાપનિકી ક્રિયા હોય તેને પ્રાણાતિપાત ક્રિયા હોય અને પ્રાણાતિપાત ક્રિયા હોય તેને પારિતાપનિકી ક્રિયા હોય ? જેને પારિતાપનિકી ક્રિયા હોય, તેને પ્રાણાતિપાત ક્રિયા હોય કે ન હોય. જેને પ્રાણાતિપાતક્રિયા હોય તેને પારિતાપનિકી અવશ્ય હોય. જે નૈરયિકને કાયિકી ક્રિયા હોય તેને અધિકરણિકી ક્રિયા હોય ? જીવમાં કહ્યું તેમ જ નૈરયિકને પણ જાણવું. એ પ્રમાણે વૈમાનિક સુધી સમજવું.

જે સમયે જીવને કાયિકી ક્રિયા હોય, તે સમયે અધિકરણિકી ક્રિયા હોય ? જે સમયે અધિકરણિકી હોય ત્યારે કાયિકી હોય ? પહેલાં દંડક મુજબ વૈમાનિકી સુધી આ દંડક જાણવો.

જીવને જે અંશે કાયિકી ક્રિયા હોય, તે અંશે અધિકરણિકી ક્રિયા હોય ઈત્યાદિ ? (પૂર્વવત્) વૈમાનિક સુધી કહેવું. જીવને જે પ્રદેશે કાયિકી ક્રિયા હોય, તે પ્રદેશે અધિકરણિકી ક્રિયા હોય ? આદિ. [પૂર્વવત્] વૈમાનિક સુધી જાણવું. આ રીતે ચાર દંડકો થયા.

ભગવન્ ! કેટલી આયોજિકા ક્રિયા કહી ? પાંચ - કાયિકી યાવત્ પ્રાણાતિપાત ક્રિયા. એમ વૈમાનિક સુધી જાણવું.

જે જીવને કાયિકી આયોજિકા ક્રિયા હોય તેને આધિકરણિકી આયોજિકા ક્રિયા હોય ? જેને આધિકરણિકી આયોજિકા હોય તેને કાયિકી આયોજિકા ક્રિયા હોય ? એમ આવા પાઠથી જે સમયે - જે અંશે અને જે પ્રદેશે એમ ચાર દંડકો વૈમાનિકી સુધી કહેવા.

ભગવન્ ! જે સમયે જીવ કાયિકી, અધિકરણિકી અને પ્રાદેષિકી ક્રિયાથી સ્પૃષ્ટ હોય, તે સમયે પારિતાપનિકી અને પ્રાણાતિપાત ક્રિયાથી યુક્ત હોય ? (૧) કોઈ જીવ - જે સમયે કાયિકી આદિ ત્રણથી યુક્ત હોય, તે સમયે

પારિતાપનિકી ક્રિયાથી યુક્ત હોય અને પ્રાણાતિપાતક્રિયાથી યુક્ત હોય. (૨) કોઈ જીવ - જ્યારે કાયિકી આદિ ત્રણથી યુક્ત હોય, તે સમયે પારિતાપનિકીથી યુક્ત હોય પણ પ્રાણાતિપાતથી યુક્ત ન હોય. (૩) કોઈ જીવ કોઈ જીવને આશ્રીને જ્યારે કાયિકી આદિ ત્રણથી યુક્ત હોય, ત્યારે પારિતાપનિકી અને પ્રાણાતિપાત તે બંને ક્રિયા વડે અયુક્ત હોય.

● વિવેચન-૫૨૯ :-

સૂત્ર પૂર્વવત્ જાણવું. આ જ ક્રિયાઓ ચોવીશદંડકના ક્રમથી વિચારે છે - તે પાઠ સિદ્ધ છે. હવે આ ક્રિયાઓનો એક જીવને આશ્રીને પરસ્પર નિયત સંબંધ બતાવે છે - જેને કાયિકી હોય તેને અધિકરણિકી હોય ? ઈત્યાદિ. અહીં કાયિકી ક્રિયા ઔદારિકાદિ શરીરને આશ્રીને હિંસા કરવાના સામર્થ્યવાળી વિશિષ્ટ ગ્રહણ કરવી. પણ કાર્મણશરીરાશ્રિત ક્રિયા ગ્રહણ ન કરવી. તેથી પહેલી ત્રણ ક્રિયાનો પરસ્પર નિયત સંબંધ છે. કેવી રીતે ? શરીર અધિકરણ પણ છે. કાય અધિકરણ હોવાથી કાયિકી હોય ત્યાં અવશ્ય અધિકરણિકી હોય, અધિકરણિકી હોય ત્યાં અવશ્ય કાયિકી હોય. તે વિશિષ્ટ કાયિકી ક્રિયા પ્રદેષ હોય ત્યાં હોય માટે પ્રાદેષિકી પણ સંબંધિત છે. પ્રદેષ પણ શરીરમાં સ્પષ્ટ જણાય છે. જેમકે - મુખનું રૂક્ષણું આદિ.

પરિતાપ અને પ્રાણાતિપાતનું પ્રથમ ત્રણ ક્રિયાના સદ્ભાવમાં નિયતપણું નથી. કેમકે શિકારી, ઘાતાત્રા પશુને ધનુષથી ફેંકેલા બાણથી વીંધે, તેથી તેનું પરિતાપ અને મરણ થાય, અન્યથા ન થાય, તેથી અનિયતપણું છે. પરિતાપ અને પ્રાણાતિપાતમાં પૂર્વની ક્રિયા અવશ્ય હોય કેમકે પૂર્વ ક્રિયા અભાવે આ બે ક્રિયા હોતી નથી. આ અર્થને વિચારી કાયિકી, બાકીની ચાર સાથે, અધિકરણિકી, ત્રણ સાથે અને પ્રાદેષિકી ક્રિયા બાકીની બે ક્રિયા સાથે સારી રીતે કહેવી. - X - પારિતાપનિકાના સદ્ભાવમાં પ્રાણાતિપાત ક્રિયા ક્રિયા હોય, ક્રિયા ન હોય, જેમ બાણ આદિના ઘાતથી મૃત્યુ પામે તો હોય. જેને પ્રાણાતિપાત ક્રિયા હોય તેને પારિતાપનિકી અવશ્ય હોય.

હવે નૈરયિકાદિ ચોવીશ દંડકના ક્રમે ક્રિયાઓ પરસ્પર નિયત સંબંધ બતાવે છે - તે સૂત્ર પ્રસિદ્ધ છે. એમ એક દંડક કહ્યો. હવે કાળને આશ્રીને ઉપર કહ્યું મુજબ બીજો દંડક કહે છે, તે પૂર્વવત્. અહીં સમયના ગ્રહણ વડે સામાન્ય કાળનું ગ્રહણ કરવું. પણ અત્યંત સૂક્ષ્મ પૂર્વોક્ત સ્વરૂપવાળો નૈશ્ચરિક સમય ન લેવો. કેમકે પરિતાપ કે પ્રાણાતિપાત બાણાદિના ફેંકવાથી હોવાથી તેનો કાયિકી ક્રિયાના પ્રથમ સમયે જ અસંભવ છે. આ બીજો દંડક કહ્યો.

હવે ક્ષેત્રને આશ્રીને બે દંડકો કહે છે - જે દેશને આશ્રીને કાયિકી ક્રિયા થાય, તે દેશને આશ્રીને અધિકરણિકી ક્રિયા થાય ? ઈત્યાદિ. અહીં પૂર્વોક્ત સૂત્રવત્ જ કહેવું - X - આ ત્રીજો દંડક છે. જે પ્રદેશને આશ્રીને જીવને કાયિકી ક્રિયા હોય તે જ પ્રદેશને આશ્રીને અધિકરણિકી ક્રિયા હોય ? ઈત્યાદિ ચોથો દંડક છે. - X -

હવે દંડકની સંકલના :- એ પ્રમાણે - જેને, જે સમયે, જે દેશે, જે પ્રદેશે એમ

ચાર દંડકો થાય. એ ક્રિયાઓ જેમ જ્ઞાનાવરણ આદિ કર્મબંધનું કારણ છે, તેમ સંસારનું પણ કારણ છે. કેમકે જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મનો બંધ સંસારનું કારણ હોવાથી અને તે ક્રિયાઓ કર્મબંધનો હેતુ હોવાથી ઉપચારથી તે ક્રિયાઓ પણ સંસારનું કારણ છે, તે વાત સૂત્રકાર - આયોજિકા ક્રિયાના સૂત્રથી કહે છે. આયોજિકા - જે જીવને સંસારમાં જોડે તે. - X - સુગમ છે.

જીવ જે સમયે કાયિકી આદિ ત્રણ ક્રિયાથી સ્પષ્ટ હોય ઈત્યાદિ - X - અહીં સમયના ગ્રહણથી સામાન્ય રીતે કાળ ગ્રહણ કરવો. પ્રશ્ન સૂત્ર સુગમ છે. ઉત્તર સૂત્રમાં ત્રણ ભાંગા કહ્યા. જે સૂત્રમાં સ્પષ્ટ છે, (માટે ફરી કહેતા નથી.) તેમાં ત્રીજો ભંગ બાણ આદિનું લક્ષ યૂકી જવાથી મૃગાદિને પરિતાપ, હિંસા અસંભવ હોય ત્યારે જાણવો. જે જીવ જે સમયે કાયિકી આદિ ત્રણ ક્રિયાથી અચુકત હોય, ત્યારે અવશ્ય બાકી બે ક્રિયાથી અચુકત જ હોય, કેમકે કાયિકી આદિ ક્રિયાના અભાવમાં પરિતાપાદિ શક્ય નથી. હવે બીજી રીતે ક્રિયા નિરૂપણ -

● સૂત્ર-૫૩૦ :-

ભગવન્ ! ક્રિયાઓ કેટલી છે ? પાંચ છે - આરંભિકી, પારિગ્રહિકી, માયાપ્રત્યયિકી, અપ્રત્યાખ્યાન, મિથ્યાદર્શનપ્રત્યયિકી.

ભગવન્ ! આરંભિકી ક્રિયા કોને હોય ? કોઈપણ પ્રમત્ત સંચતને હોય. પારિગ્રહિકી ક્રિયા કોને હોય ? કોઈ સંચતા સંચતને હોય. માયાપ્રત્યયિકી ક્રિયા કોને હોય ? કોઈપણ અપ્રમત્ત સંચતને હોય. અપ્રત્યાખ્યાનક્રિયા કોને હોય ? કોઈપણ અપ્રત્યાખ્યાનીને હોય. મિથ્યાદર્શન પ્રત્યયિકી ક્રિયા કોને હોય ? મિથ્યાદૃષ્ટિને હોય.

નૈરયિકને કેટલી ક્રિયા હોય ? પાંચ ક્રિયા - આરંભિકી યાવત્ મિથ્યાદર્શન પ્રત્યયિકી. એમ વૈમાનિક સુધી જાણવું.

જે જીવને આરંભિકી ક્રિયા હોય, તેને પારિગ્રહિકી ક્રિયા હોય ? જેને પારિગ્રહિકી ક્રિયા હોય તેને આરંભિકી હોય ? જેને આરંભિકી ક્રિયા હોય તેને પારિગ્રહિકી કદાચ હોય - કદાચ ન હોય. જેને પારિગ્રહિકી ક્રિયા હોય તેને આરંભિકી અવશ્ય હોય. જેને આરંભિકી ક્રિયા હોય તેને માયા પ્રત્યયિકી ક્રિયા હોય. જેને આરંભિકી ક્રિયા હોય તેને માયાપ્રત્યયિકી અવશ્ય હોય. જેને માયા પ્રત્યયિકી હોય, તેને આરંભિકી કદાચ હોય - કદાચ ન હોય.

જેને આરંભિકી હોય તેને અપ્રત્યાખ્યાન ક્રિયા હોય - ઈત્યાદિ પ્રશ્ન. આરંભિકીવાળાને અપ્રત્યાખ્યાન ક્રિયા કદાચ હોય - કદાચ ન હોય. અપ્રત્યાખ્યાનવાળાને આરંભિકી ક્રિયા અવશ્ય હોય. એ પ્રમાણે મિથ્યાદર્શન પ્રત્યયિકી ક્રિયા સાથે યોગ કરવો. એમ પારિગ્રહિકીની ઉક્ત ત્રણે ક્રિયા સાથે વિચાર કરવો. જેને માયાપ્રત્યયિકી ક્રિયા હોય તેને પછીની બે ક્રિયા કદાચ હોય - કદાચ ન હોય, જેને પછીની બે ક્રિયા હોય તેને માયાપ્રત્યયિકી ક્રિયા અવશ્ય

હોય. જેને અપ્રત્યાખ્યાનક્રિયા હોય તેને મિથ્યાદર્શન પ્રત્યયિકી કદાચ હોય - કદાચ ન હોય, જેને મિથ્યાદર્શન પ્રત્યયિકી ક્રિયા હોય તેને અપ્રત્યાખ્યાન ક્રિયા હોય જ.

નૈરયિકને પહેલાંની ચાર ક્રિયા પરસ્પર હોય જ. જેને એ ચાર ક્રિયા છે, તેને મિથ્યાદર્શન પ્રત્યયિકી ક્રિયા ભજનાએ હોય. જેને મિથ્યા ક્રિયા હોય, તેને એ ચારે ક્રિયાઓ અવશ્ય હોય. એ પ્રમાણે સ્તનિતકુમાર સુધી જાણવું. પૃથ્વીકાયિકથી ચૈતરિન્દ્રિય સુધીના જીવોને પાંચે ક્રિયા પરસ્પર અવશ્ય હોય છે. પંચેન્દ્રિય તિર્યચને પહેલી ત્રણ ક્રિયા પરસ્પર અવશ્ય હોય. જેને તે ક્રિયાઓ હોય તેને ઉપરની બંને ક્રિયાઓ ભજનાએ હોય. જેને ઉપરની બે ક્રિયા હોય તેને આ ત્રણે ક્રિયાઓ અવશ્ય હોય. જેને અપ્રત્યાખ્યાન ક્રિયા હોય, તેને મિથ્યાદર્શન પ્રત્યયિકી ક્રિયા કદાચ હોય - કદાચ ન હોય. જેને મિથ્યા ક્રિયા હોય, તેને અપ્રત્યાખ્યાન ક્રિયા અવશ્ય હોય.

મનુષ્યને, જીવને કહ્યા મુજબ જાણવું. વ્યંતર, જ્યોતિષક, વૈમાનિકને નૈરયિકની માફક જાણવા. ભગવન્ ! જે સમયે જીવને આરંભિકી ક્રિયા હોય, તે સમયે પારિગ્રહિકી ક્રિયા હોય ? એ પ્રમાણે જેને, જે સમયે, જે અંશે, જે પ્રદેશે ચારે દંડક જાણવા.

નૈરયિકવત્ સર્વે દેવો વૈમાનિક સુધી જાણવા.

● વિવેચન-સૂત્ર-૫૩૦ :-

ક્રિયાઓ કેટલી છે ? ઈત્યાદિ. આરંભિકી - પૃથ્વી આદિની હિંસા કરવી. કહું છે - સંરંભ - સંકલ્પ, સમારંભ - પરિતાપ ઉત્પન્ન કરનાર, આરંભ - ઘાત કરવો. જેનું કારણ આરંભ છે, તે આરંભિકી. પારિગ્રહિકી, તેમાં પરિગ્રહ - ધર્મોપકરણ સિવાયની વસ્તુનો સ્વીકાર અને ધર્મોપકરણમાં મૂર્છા. પરિગ્રહરૂપ કે પરિગ્રહ વડે ઉત્પન્ન ક્રિયા. માયાપ્રત્યયિકી, તેમાં માયા - વક્તા, ઉપલક્ષણથી કોઠાદિ પણ લેવા. - X - અપ્રત્યાખ્યાન-વિરતિના લેશમાત્ર પરિણામનો અભાવ. - X - મિથ્યાદર્શન-તત્ત્વરુચિનો અભાવ, તે જેનો હેતુ છે તે ક્રિયા.

ઉક્ત ક્રિયા જે જેને હોય તે કહે છે - આરંભિકી ક્રિયા કોઈ પણ પ્રમત્તસંચતને હોય. અહીં અપિ શબ્દ મિશ્રક્રમ જણાવે છે. અન્યતર - કોઈપણ એક પ્રમત્ત સંચતને પ્રમાદના સદ્ભાવમાં શરીરના દુષ્પ્રયોગ વડે પૃથ્વી આદિની હિંસાનો સંભવ છે. અપિ શબ્દ બીજા નીચેના ગુણસ્થાનકવર્તી જીવોને આરંભિકી ક્રિયાનું નિયતપણું બતાવવા માટે છે. - X - એ પ્રમાણે પછીના સૂત્રોમાં પણ અપિ શબ્દના અર્થનો વિચાર ચથાયોગ્યપણે કરવો.

પારિગ્રહિકી સંચતાસંચતને પણ હોય છે, કારણ કે તેને પણ પરિગ્રહ હોય. માયાપ્રત્યયિકી ક્રિયા અપ્રમત્તસંચતને પણ હોય. કંઈ રીતે ? પ્રવચનના ઉદ્ઘાહને ઠાંકવાને વિશે - X - જાણવી. અપ્રત્યાખ્યાન ક્રિયા કોઈપણ અવિરતિને સમજવી. કંઈ

પણ વિરતી ન કરે, તે અપ્રત્યાખ્યાની જાણવો. સૂત્રમાં કહેલા એક અક્ષરની પણ શ્રદ્ધા ન કરે તેવા મિથ્યાદૃષ્ટિને મિથ્યાદર્શન ક્રિયા હોય.

આ ૪ ક્રિયાનું ચોવીશ દંડકના ક્રમે નિરૂપણ છે, તે સુગમ છે. હવે આ ક્રિયાના પરસ્પર નિયત સંબંધને કહે છે :- જેને આરંભિકી ક્રિયા હોય, તેને પારિગ્રહિકી ક્રિયા કદાચ હોય, કદાચ ન હોય. પ્રમત સંયતને ન હોય, બાકીનાને હોય. આરંભિકી વાળાને માયાપ્રત્યયા અવશ્ય હોય, માયાપ્રત્યયાવાળાને આરંભિકી કદાચ હોય, કદાચ ન હોય - અપ્રમત સંયતને ન હોય, બાકીનાને હોય. આરંભિકીવાળાને અપ્રત્યાખ્યાન ક્રિયા કદાચ હોય - કદાચ ન હોય - પ્રમતસંયત અને દેશવિરતિને ન હોય, બાકીના અવિરતિ સમ્યગ્દૃષ્ટ્યાદિને હોય. અપ્રત્યાખ્યાનીને અવશ્ય આરંભ સંભવે, તેથી આરંભિકી ક્રિયા હોય. જેને આરંભિકી હોય તેને મિથ્યાદર્શન પ્રત્યયિકી કદાચ હોય, કદાચ ન હોય. મિથ્યાદૃષ્ટિને હોય, બીજાને નહીં. મિથ્યાદૃષ્ટિ અવિરતિ હોવાથી તેને અવશ્ય આરંભ સંભવે તેથી આરંભિકી ક્રિયા હોય.

એ રીતે આરંભિકીનો પારિગ્રહિકી આદિ ઉપરની ચારે ક્રિયા સાથે પરસ્પર નિયતપણું વિચાર્યું, એમ પારિગ્રહિકીનો ત્રણ ક્રિયા સાથે, માયાપ્રત્યયિકીનો બે ક્રિયા સાથે વિચાર કર્યો. - X - એ ૪ અર્થને ચોવીશ દંડકના ક્રમથી બતાવે છે - નૈરયિકને પહેલાની ચાર ક્રિયાઓ હોય છે, નૈરયિકાદિ ઉત્કૃષ્ટ અવિરતિ સમ્યગ્દૃષ્ટિ ગુણસ્થાન સુધી હોય, પછી નહીં. તેની તેમને ચાર ક્રિયા પરસ્પર નિયતપણે છે. મિથ્યાદર્શન પ્રતિ કદાચ હોય, કદાચ ન હોય. - X - મિથ્યાદૃષ્ટિને મિથ્યાદર્શન ક્રિયા હોય, બાકીના જીવોને ન હોય.

મિથ્યાદર્શનક્રિયાવાળાને પહેલાંની ચાર ક્રિયા અવશ્ય હોય, કેમકે મિથ્યાદર્શનના સદ્ભાવમાં આરંભિકી આદિ અવશ્ય હોય. એમ સ્તનિતકુમાર સુધી કહેવું. કેમકે પૃથ્વી આદિને મિથ્યાદર્શન ક્રિયા અવશ્ય હોય. પંચે તિર્યચને પહેલાંની ત્રણ ક્રિયા નિયત હોય, કેમકે દેશવિરતિ સુધી આ ક્રિયાઓ હોય. પછીની બે ક્રિયામાં ભજના કદી. કેમકે તે દેશવિરતિને ન હોય, બાકીનાને હોય. ઉપરની બેમાં અપ્રત્યાખ્યાનક્રિયા અવિરતિ સમ્યગ્દૃષ્ટિ સુધી હોય, મિથ્યા દર્શન ક્રિયા મિથ્યાદૃષ્ટિને હોય. ઈત્યાદિ - X -

હવે પંચે તિર્યચને અપ્રત્યાખ્યાનક્રિયા સાથે મિથ્યાદર્શન ક્રિયાનું પરસ્પર નિયતપણું બતાવે છે - તે સૂત્ર વિચાર્યું. જીવપદમાં કહ્યું, તેમ મનુષ્યને કહેવું. ઈત્યાદિ વૃત્તિ સરળ છે.

● સૂત્ર-૫૩૧ થી ૫૩૩ :-

[૫૩૧] ભગવન્ ! શું જીવોને પ્રાણાતિપાત વિરમણ હોય ? હા, હોય. જીવોને કોના વિશે પ્રાણાતિપાત વિરમણ હોય ? છ જીવનિકાયને વિશે. નૈરયિકોને પ્રાણાતિવિરમણ હોય ? એ અર્થ સમર્થ નથી. એમ વૈમાનિક સુધી જાણવું. પણ મનુષ્યોને જીવની માફક કહેવા. એમ મૃષાવાદ યાવત્ માયા મૃષાવાદ વડે જીવને

અને મનુષ્યને જાણવા, બાકીનાને એ અર્થયુક્ત નથી. પરંતુ અદતાદાન, ગ્રહણ અને ધારણ કરવા લાયક દ્રવ્ય વિશે, મૈથુન રૂપ અને રૂપસહિત દ્રવ્યો વિશે, બાકી બધાં સર્વ દ્રવ્ય વિશે જાણવા. જીવોને મિથ્યાદર્શનશાલ્ય વિરમણ હોય ? હા, હોય. કોને વિશે જીવોને મિથ્યાદર્શનશાલ્ય વિરમણ હોય ? સર્વ દ્રવ્યોને વિશે.

એ પ્રમાણે નૈરયિક યાવત્ વૈમાનિક જાણવા. પણ એકેન્દ્રિય અને વિકલેન્દ્રિયોને એ અર્થ યુક્ત નથી.

[૫૩૨] પ્રાણાતિપાતની વિરતિવાળો જીવ કેટલી કર્મપ્રકૃતિઓ બાંધે ? સાત બાંધે, આઠ બાંધે, છ બાંધે કે એક બાંધે, કે અબંધક પણ હોય. એમ મનુષ્યોને પણ કહેવું. પ્રાણાતિપાતની વિરતિવાળા જીવો કેટલી કર્મપ્રકૃતિ બાંધે ? ગૌતમ ! (૧) બધાં જીવો સાત પ્રકૃતિ બાંધે અને એક પ્રકૃતિ બાંધે. (૨) બધાં સાત બાંધે, એક બાંધે અને કોઈ આઠ બાંધે. (૩) ઘણાં સાતના બંધક અને એકના બંધક તથા એક આઠનો બંધક હોય. (૪) ઘણાં સાત બાંધનાર, એક બાંધનાર અને એક છ પ્રકૃતિ બંધક હોય. (૫) ઘણાં સાત બાંધનાર, એક બાંધનાર અને છ બાંધનાર હોય. (૬) ઘણાં સાત બાંધનાર, એક બાંધનાર અને એક અબંધક હોય. (૭) ઘણાં સાત બાંધનાર, એક બાંધનાર અને અબંધક હોય - - - અથવા - - -

(૧) ઘણાં સાત બાંધનાર, એક બાંધનાર, એક આઠ બાંધનાર તથા એક છ પ્રકૃતિ બાંધનાર હોય. (૨) ઘણાં સાત બાંધનાર, એક બાંધનાર, એક આઠ પ્રકૃતિ બાંધનાર, ઘણાં છ બાંધનાર હોય. (૩) ઘણાં સાત બાંધનાર, એક બાંધનાર, આઠ બાંધનારા અને એક છ બાંધનાર હોય. (૪) ઘણાં સાત બાંધનાર, એક બાંધનાર, આઠ બાંધનાર અને છ બાંધનાર હોય. - - - અથવા - - -

(૧) ઘણાં સાત બાંધનાર, એક બાંધનાર, એક આઠ બાંધનાર, એક અબંધક હોય. (૨) ઘણાં સાત બાંધનાર, એક બાંધનાર, એક આઠ બાંધનાર, ઘણાં અબંધક હોય. (૩) ઘણાં સાત બાંધનાર, એક બાંધનાર, આઠ બાંધનાર અને એક અબંધક હોય. (૪) ઘણાં સાત બાંધનાર, એક બાંધનાર, આઠ બાંધનાર, અબંધક હોય. - - - અથવા - - -

(૧) ઘણાં સાત બાંધનાર, એક બાંધનાર, એક છ બાંધનાર, એક અબંધક હોય. (૨) ઘણાં સાત બાંધનાર, એક બાંધનાર, છ બાંધનાર, ઘણાં અબંધક હોય. (૩) ઘણાં સાત બાંધનાર, એક બાંધનાર, એક છ બાંધનાર અને અબંધક હોય. (૪) ઘણાં સાત બાંધનાર, એક બાંધનાર, છ બાંધનાર અને અબંધક હોય - અથવા -

(૧) ઘણાં સાત બાંધનાર, એક બાંધનાર, એક આઠ બાંધનાર, એક છ બાંધનાર, એક અબંધક, (૨) ઘણાં સાત બાંધનાર, એક બાંધનાર, એક

આઠ બાંધનાર, એક છ બાંધનાર, ઘણાં અબંધક. (૩) ઘણાં સાત બાંધનાર, એક બાંધનાર, એક આઠ બાંધનાર, ઘણાં છ બાંધનાર, એક અબંધક. (૪) ઘણાં સાત બાંધનાર, એક બાંધનાર, એક આઠ બાંધનાર, ઘણાં છ બાંધનાર, ઘણાં અબંધક હોય. (૫) ઘણાં સાત બાંધનાર, એક બાંધનાર, આઠ બાંધનાર, છ બાંધનાર, એક અબંધક હોય, (૬) ઘણાં સાત બાંધનાર, એક બાંધનાર, આઠ બાંધનાર, એક છ બાંધનાર, ઘણાં અબંધક હોય. (૭) ઘણાં સાત બાંધનાર, એક બાંધનાર, આઠ બાંધનાર, છ બાંધનાર, એક અબંધક હોય. (૮) ઘણાં સાત બાંધનાર, એક બાંધનાર, આઠ બાંધનાર, છ બાંધનાર અને અબંધક હોય. એ પ્રમાણે આઠ ભંગો થયા.

બધાં મળીને ૨૭ ભંગો થાય. એમ મનુષ્યોને એ ૪ ૨૭ ભંગો કહેવા. એ રીતે મૃષાવાદવિરત યાવત્ માયામૃષાવાદ વિરત જીવ અને મનુષ્ય જાણવા. મિથ્યા-દર્શનશલ્ય વિરત જીવ કેટલી કર્મપ્રકૃતિ બાંધે ? સાત બાંધે, આઠ બાંધે, છ બાંધે, એક બાંધે, અબંધક હોય. મિથ્યાદર્શનશલ્ય વિરત નૈરચિક કેટલી કર્મપ્રકૃતિ બાંધે ? સાત અને આઠ યાવત્ પંચેન્દ્રિય તિરચિય બાંધે. મનુષ્યને જીવ માફક જાણવો. વ્યંતર, જ્યોતિષ્ક, વૈમાનિકને નૈરચિકવત્ સમજવો. મિથ્યાદર્શન શલ્ય વિરત જીવો કેટલી કર્મ પ્રકૃતિ બાંધે ? પૂર્વોક્ત ૨૭-ભંગો કહેવા. મિથ્યાદર્શનશલ્ય વિરત નૈરચિક કેટલી કર્મ પ્રકૃતિ બાંધે ? બધાં સાત બાંધે અથવા ઘણાં સાત બાંધે અને એક આઠ બાંધે. ઘણાં સાત અને આઠ બાંધે. એ પ્રમાણે વૈમાનિક સુધી કહેવું. પણ મનુષ્યો જીવ માફક કહેવા.

[૫૩૩] પ્રાણાતિપાત વિરત જીવોને શું આરંભિકી ક્રિયા હોય ? યાવત્ મિથ્યાદર્શન પ્રત્યયિકી ક્રિયા હોય ? આરંભિકી ક્રિયા કદાચ હોય-કદાચ ન હોય. પારિગ્રહિકી ક્રિયા ? એ અર્થ સમર્થ નથી. માયા પ્રત્યયિકી ક્રિયા ? કદાચ હોય - કદાચ ન હોય. અપ્રત્યાખ્યાન પ્રત્યયા ? એ અર્થ સમર્થ નથી. મિથ્યાદર્શનપ્રત્યયા ? એ અર્થ સમર્થ નથી. એમ પ્રાણાતિપાતવિરત મનુષ્ય પણ જાણવા. એ પ્રમાણે માયામૃષાવાદવિરત સુધીના જીવ, મનુષ્ય જાણવા.

ભગવન્ ! મિથ્યાદર્શન શલ્ય વિરત જીવને શું આરંભિકી યાવત્ મિથ્યાદર્શન પ્રત્યયા ક્રિયા હોય ? આરંભિકી ક્રિયા કદાચ હોય - કદાચ ન હોય. એ પ્રમાણે અપ્રત્યાખ્યાન ક્રિયા સુધી જાણવું, મિથ્યાદર્શન પ્રત્યયિકી ન હોય.

ભગવન્ ! મિથ્યાદર્શન શલ્ય વિરત નૈરચિકને શું આરંભિકી યાવત્ મિથ્યાદર્શન પ્રત્યયિકી ક્રિયા હોય ? આરંભિકી યાવત્ અપ્રત્યાખ્યાન ક્રિયા હોય. મિથ્યાદર્શનપ્રત્યયા ન હોય. એમ સ્તનિતકુમાર સુધી જાણવું. પંચેન્દ્રિય તિરચિયને આરંભિકી, માયા પ્રત્યયિકી ક્રિયા હોય, અપ્રત્યાખ્યાનક્રિયા કદાચ હોય - કદાચ ન હોય. મિથ્યાદર્શન પ્રત્યયા ન હોય. મનુષ્ય જીવવત્ જાણવા. વ્યંતર, જ્યોતિષ્ક, વૈમાનિકને નૈરચિકવત્ જાણવા.

આ આરંભિકી યાવત્ મિથ્યાદર્શન પ્રત્યયા ક્રિયામાં કઈ કોનાથી અલ્પ આદિ છે ? સૌથી થોડી મિથ્યાદર્શન પ્રત્યયા ક્રિયા છે. અપ્રત્યાખ્યાન ક્રિયા વિશેષાધિક, પારિગ્રહિકી વિશેષાધિક, આરંભિકી વિશેષાધિક, માયાપ્રત્યયિકી વિશેષાધિક છે.

● વિવેચન-૫૩૧ :-

- X - પ્રાણાતિપાતાદિના વિરમણ વિષયભૂત છ કાયાદિનો પૂર્વે જ વિચાર કર્યો છે. માટે અહીં ફરી વિચારતા નથી. પ્રાણાતિપાતથી મૃષાવાદ સુધીની વિરતી જીવ અને મનુષ્યને વિશે કહેવી. - X - કેમકે મનુષ્ય સિવાય બીજાને ભવનિમિત્તક સર્વ વિરતિનો અભાવ છે. મિથ્યાદર્શન વિરમણમાં “સર્વ દ્રવ્યોને વિશે” કહું પણ ઉપલક્ષણથી સર્વ પર્યાયો વિશે પણ સમજવું. કેમકે એક દ્રવ્ય કે પર્યાયને વિશે મિથ્યાત્વ હોય તો તેને મિથ્યાદર્શનના વિરમણનો અસંભવ છે. સૂત્રોક્ત એક પણ અક્ષરની અરુચિ થવાથી મનુષ્ય મિથ્યાદર્ષિ થાય છે. કેમકે “જિનોક્ત સૂત્ર અમને પ્રમાણ છે” એવું શાસ્ત્ર વચન છે.

મિથ્યાદર્શનશલ્ય વિરતિ એકેન્દ્રિય અને વિકલેન્દ્રિય સિવાયના જીવ સ્થાનોમાં હોય છે. - X - કેમકે પૃથ્વી આદિમાં પ્રતિપદ્માન અને પ્રતિપદ્મ બંનેનો અભાવ છે - એમ શાસ્ત્રવચન છે. કોઈક બેઈન્દ્રિયાદિને કરણપર્યાપ્તાવસ્થામાં સારવાદન સમ્યક્ત્વ હોય, તો પણ મિથ્યાત્વાભિમુખ અને સમ્યક્ત્વ પ્રતિકૂળને હોય માટે તેમને પણ મિથ્યાદર્શનશલ્ય વિરતિનો નિષેધ છે.

પ્રાણાતિપાત વિરતને કર્મબંધ થવા કે ન થવા વિશે કહે છે - સૂત્રો સુગમ છે. ઉત્તર સૂત્રમાં જણાવે છે કે - બધાં જીવો સાત પ્રકૃતિ બાંધનાર અને એક પ્રકૃતિ બાંધનાર હોય. અહીં પ્રમત્ત, અપ્રમત્ત, અપૂર્વકરણ, અનિવૃત્તિ બાદર સંપરાય સાત પ્રકૃતિ બાંધે. તેમાં પ્રમત્ત, અપ્રમત્ત આયુના બંધ કાળે આઠ પ્રકૃતિ બાંધે. આયુનો બંધ કદાચિત્ હોય છે, તેથી કોઈ કાળે સર્વથા પણ ન હોય. વળી અપૂર્વકરણ, અનિવૃત્તિબાદર કદાચિત્ ન પણ હોય, કેમકે તેનો વિરહ પણ કહેલો છે. એક પ્રકૃતિ બંધક ઉપશાંતમોહાદિવાળા છે. તેમાં ઉપશાંત કે ક્ષીણ મોહ કદાચ હોય કે ન હોય, સયોગી કેવલી હંમેશાં હોય છે. - X - તેથી સાત પ્રકૃતિબંધક, એક પ્રકૃતિ બંધક ઘણાં હોય છે. એમ આઠ પ્રકૃતિ બંધ કરનાર આદિના અભાવમાં પહેલો ભંગ થાય છે.

અથવા સાત પ્રકૃતિ બંધક અને એક પ્રકૃતિ બંધક ઘણાં હોય અને એક આઠ પ્રકૃતિનો બંધક હોય તે બીજો ભંગ. આઠ પ્રકૃતિ બંધક ઘણાં હોય તે ત્રીજો ભંગ. છ પ્રકૃતિ બંધક કદાચ હોય - કદાચ ન હોય કેમકે ઉત્કૃષ્ટ છ માસનો વિરહ હોય - X - તેથી આઠ પ્રકૃતિ બંધકના અભાવે ષડ્વિધ બંધકના પણ બે ભંગો થાય. અબંધક તે અયોગી કેવલી, તે પણ હોય કે ન હોય, કેમકે તેમને ઉત્કૃષ્ટ છ માસનો વિરહ હોય. તેથી આઠ પ્રકૃતિ બંધકના અભાવે અબંધક પદ વડે બે ભંગો થાય.

એમ એક પહેલો ભાંગો અને એક એકના સંયોગે બીજા છ ભાંગો મળી કુલ સાત ભાંગો થાય છે.

હવે દ્વિકસંયોગી ભાંગો – તેમાં સપ્તવિધ બંધક અને એકવિધ બંધક અવસ્થિત છે, કેમકે બંને હંમેશાં ઘણાં છે. તેથી પ્રત્યેક અષ્ટવિધ બંધક અને ષડ્વિધ બંધક પદમાં એકવચનરૂપ પહેલો ભાંગ. અષ્ટવિધ એકવચનમાં, ષડ્વિધ બહુવચનમાં બીજો ભાંગ, બે ભાંગો તેના બહુવચનથી, એમ ચાર ભાંગ. એમ જ ચાર ભાંગો અષ્ટવિધબંધક અને અબંધકથી થાય. ચાર ભાંગ ષડ્વિધબંધક અને અબંધક વડે. બધાં મળી દ્વિકસંયોગી બાર ભાંગો થાય.

અષ્ટવિધ બંધક, ષડ્વિધબંધક, અબંધકરૂપ ત્રણના સંયોગે પ્રત્યેકના એકવચન અને બહુવચન વડે આઠ ભાંગો થયા.

(શંકા) વિરતિવાળાને કેમ બંધ થાય ? - X - વિરતિ બંધનો હેતુ નથી, પણ વિરતિવાળાને કષાય અને યોગો છે, તે બંધનું કારણ છે. સામાયિક, છેદોપસ્થાપનીય, પરિહાર વિશુદ્ધિમાં પણ જે ઉદય પ્રાપ્ત સંજવલન કષાય અને યોગ છે, તેથી વિરતિવર્તને પણ બંધ થાય છે. પ્રાણાતિપાત વિરતને જેમ ૨૭-ભાંગો કહ્યા તેમ મૃષાવાદ વિરત યાવત્ માયામૃષાવાદ વિરતને પણ જાણવા. મિથ્યાદર્શન શલ્ય વિરતનું સૂત્ર સુગમ છે. પણ તે સાત, આઠ, છ, એકવિધ બંધક કે અબંધક હોય. મિથ્યાદર્શન શલ્ય વિરતિ ચારથી ચૌદ ગુણઠાણા સુધી હોય. ચોવીશ દંડકમાં મનુષ્ય સિવાય બધાં સ્થાનો સપ્તવિધ કે અષ્ટવિધ બંધક હોય. પણ ષડ્વિધબંધકાદિ ન હોય. જીવની જેમ મનુષ્યોમાં કહેવું કેમકે તેમને સર્વ ભાવો સંભવે છે.

બહુવચનમાં મિથ્યાદર્શનશલ્ય વિરત જીવો વિશે પૂર્વોક્ત ૨૭-ભાંગો જાણવા. નૈરયિકપદમાં ત્રણ ભાંગ હોય – (૧) સપ્તવિધ બંધકો, (૨) સપ્તવિધ બંધકો અને અષ્ટવિધ બંધક, (૩) સપ્તવિધ અને અષ્ટવિધ બંધકો. એમ વૈમાનિક સુધી ત્રણ ભાંગો કહેવા. - X -

હવે આરંભિકી આદિ ક્રિયામાં પ્રાણાતિપાત વિરતને કઈ ક્રિયા છે તે કહે છે – આરંભિકી ક્રિયા પ્રમત સંયતને હોય, બીજાને નહીં, પરિગ્રહથી નિવૃત્ત હોવાથી પારિગ્રહિકી ક્રિયા નથી. માયાપ્રત્યયા ક્રિયા અપ્રમતને કદાચ પ્રવચનની મલિનતાના રક્ષણ માટે હોય અપ્રત્યાખ્યાન અને મિથ્યાદર્શન પ્રત્યયા સર્વથા ન હોય.

પ્રાણાતિપાતવિરતના બે પદ છે – જીવ અને મનુષ્ય. જીવની જેમ મનુષ્યને કહેવા. - X - તેમ માયામૃષાવાદ વિરત સુધીના જીવ અને મનુષ્ય કહેવા. મિથ્યાદર્શન શલ્ય વિરત જીવમાં - X - પ્રમત સંયત સુધી જ આરંભિકી હોય, પારિગ્રહિકી દેશવિરતિ સુધી જ હોય, માયાપ્રત્યયા અનિવૃત્તિ બદાર સંપરાય સુધી જ હોય, અપ્રત્યાખ્યાન ક્રિયા અવિરતિ સમ્યગ્દષ્ટિ સુધી જ હોય. તેથી કદાચ હોય - કદાચ ન હોય કહ્યું છે. મિથ્યાદર્શન વિરતિવાળાને ન સંભવે.

ચોવીશ દંડકમાં સ્તનિતકુમાર સુધી ચાર ક્રિયા કહેવી. પંચે તિર્યચને પહેલી

ત્રણ અવશ્ય કહેવી. અપ્રત્યાખ્યાન ભજનાએ જાણવી કેમકે દેશવિરતને ન હોય. ઈત્યાદિ - X -

આરંભિકી આદિનું અલ્પબહુત્વ - મિથ્યાદર્શનપ્રત્યયા સૌથી થોડી છે, કેમકે મિથ્યાદષ્ટિને જ હોય. અપ્રત્યાખ્યાન વિશેષ છે, કેમકે અવિરતિ સમ્યગ્દષ્ટિ અને મિથ્યાદષ્ટિને હોય, પારિગ્રહિકી વિશેષ છે, કેમકે દેશવિરતને પણ હોય, આરંભિકી પ્રમતસંયતને પણ અને માયાપ્રત્યયા અપ્રમતને પણ હોય માટે વિશેષ કહી.

મુનિ દીપરત્નસાગરે કરેલ
પદ-૨૨-નો ટીકા સહિતનો અનુવાદ પૂર્ણ

❁ પદ-૨૩-“કર્મપ્રકૃતિ” ❁
— X — X — X —

૦ બાવીશમું પદ કહ્યું, હવે તેવીશમાંનો આરંભ કરે છે. તેનો સંબંધ આ છે - પદ-૨૨માં નારકાદિ ગતિપરિણામથી પરિણત જીવોની પ્રાણાતિપાતાદિ ક્રિયા વિચારી. હવે તેના કર્મબંધાદિ પરિણામ વિશેષ -

● સૂત્ર-૫૩૪ :-

કેટલી કર્મપ્રકૃતિ, કેવી રીતે બાંધે ?, કેટલા સ્થાને બાંધે ? કેટલી પ્રકૃતિ વેદે ? કેનો કેટલા ભેદે અનુભાવ ? આટલા દ્વારો અહીં કહેશે.

● વિવેચન-૫૩૪ :-

અધિકાર - (૧) કેટલી પ્રકૃતિઓ છે ? (૨) કયા પ્રકારે તે પ્રકૃતિ બાંધે છે ? (૩) કેટલા સ્થાનોએ બાંધે છે ? (૪) કેટલી પ્રકૃતિ વેદે છે ? (૫) કયા કર્મનો કેટલા પ્રકારે અનુભાવ છે ? તેમાં પ્રથમ અધિકાર નિરૂપે છે -

❁ પદ-૨૩, ઉદ્દેશો-૧ ❁
— X — X — X —

● સૂત્ર-૫૩૫,૫૩૬ :-

[૫૩૫] ભગવન્ ! કેટલી કર્મપ્રકૃતિ છે ? આઠ છે - જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, વેદનીય, મોહનીય, આયુ, નામ, ગોત્ર, અંતરાય. નૈરચિકોને કેટલી કર્મપ્રકૃતિ છે ? આઠ. એમ વૈમાનિકો સુધી કહેવું.

[૫૩૬] ભગવન્ ! જીવ આઠ કર્મપ્રકૃતિ કેવી રીતે બાંધે છે ? જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ઉદયથી દર્શનાવરણીય કર્મનો ઉદય થાય છે. દર્શના કર્મના ઉદયથી દર્શન મોહનીયનો ઉદય થાય છે. દર્શનમોહના ઉદયથી મિથ્યાત્વનો ઉદય થાય, મિથ્યાત્વના ઉદયથી ગૌતમ ! એ પ્રમાણે ખરેખર જીવ આઠ પ્રકૃતિ બાંધે. નૈરચિક કર્મ રીતે આઠ કર્મ પ્રકૃતિ બાંધે ? ગૌતમ ! એમ જ જાણવું. એ રીતે વૈમાનિક સુધી કહેવું. જીવો આઠ કર્મ પ્રકૃતિ કઈ રીતે બાંધે ? એમ જ. એ રીતે વૈમાનિકો સુધી જાણવું.

● વિવેચન-૫૩૫,૫૩૬ :-

“ક્રિયા” નામક પદમાં કેટલી કર્મપ્રકૃતિ છે. તે કહેલું છે, તો અહીં શા માટે ફરી પ્રશ્ન કર્યો ? વિશેષતા જણાવવા માટે. તે આ છે - પૂર્વે જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મ બાંધતો કેટલી ક્રિયા વડે જોડાય છે, તે કહ્યું ક્રિયા પ્રાણાતિપાતનું કારણ છે. પ્રાણાતિપાત જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મ-બંધનું બાહ્ય કારણ છે, અને કર્મબંધ કાર્ય છે. અહીં તો જ્ઞાનાવરણીય કર્મ જ કર્મબંધનું આંતર કારણ છે - તે પ્રતિપાદન કરવાનું છે.

ગૌતમ ! આઠ કર્મપ્રકૃતિ કહી છે, તેને જ્ઞાનાવરણીયાદિ નામથી જણાવે છે.

(૧) જે વસ્તુ જણાય-પરિચ્છેદ કરાય તે જ્ઞાન અર્થાત્ સામાન્ય-વિશેષાત્મક વસ્તુમાં વિશેષને ગ્રહણ કરવારૂપ બોધ. જેના વડે આચ્છાદન કરાય તે આવરણ. જ્ઞાનનું

આવરણ તે જ્ઞાનાવરણીય. (૨) જે વડે દેખાય તે દર્શન. સામાન્ય-વિશેષાત્મક વસ્તુમાં સામાન્યને ગ્રહણ કરવારૂપ બોધ. પદાર્થના આકાર સિવાય, અર્થ વિશેષતા ગ્રહણ કર્યા સિવાય સામાન્યનું ગ્રહણ તે દર્શન, તેનું આવરણ તે દર્શનાવરણ.

(૩) જે સુખાદિ સ્વરૂપે વેદાય-અનુભવાય તે વેદનીય. જે કે બધાં કર્મો વેદાય છે, તો પણ રૂઢિથી સાતા-અસાતા રૂપ કર્મ જ વેદનીય કહેવાય છે. (૪) આત્માને સત્-અસત્ના વિવેકથી રહિત કરે તે મોહનીય. (૫) પોતે કરેલ કર્મ વડે બાંધેલ નરકાદિ દુર્ગતિથી નીકળવાની ઈચ્છાવાળા પ્રાણીને પ્રતિબંધક બને તે આયુષ્ અથવા એકથી બીજા ભવમાં ગમન કરતાં વિપાકોદયને પ્રાપ્ત થાય તે આયુષ્.

(૬) ગત્યાદિ પર્યાયનો અનુભવવામાં જીવને નમાવે, તત્પર કરે તે નામકર્મ. (૭) અનેક પ્રકારના ઉચ્ચ-નીચ શબ્દ વડે બોલાવાય તે ગોત્ર, ઉચ્ચ-નીચ કુળમાં ઉત્પન્ન થવારૂપ પર્યાય, તે વિપાક વડે વેદ કર્મ પણ કાર્યમાં કારણના ઉપચારથી ગોત્ર કહેવાય. અથવા જે કર્મના ઉદયથી ઉચ્ચ-નીચ શબ્દ વડે આત્માને બોલાવાય તે ગોત્ર. (૮) જીવ અને દાનાદિનું અંતર પાડવા માટે પ્રાપ્ત થાય તે અંતરાય. દાનાદિ માટે તત્પર જીવને પ્રતિબંધક છે.

(પ્રશ્ન) આમ ક્રમપૂર્વક જ્ઞાનાવરણીયાદિના કથનમાં કંઈ પ્રયોજન છે ? [ઉત્તર] છે. અહીં જ્ઞાન અને દર્શન જીવનું સ્વરૂપ છે. કેમકે તેના અભાવમાં જીવત્વનો અસંભવ છે. ચેતના જીવનું લક્ષણ છે. તે જ્ઞાન-દર્શનના અભાવે કેમ હોય ? જ્ઞાન-દર્શનમાં જ્ઞાન પ્રધાન છે. કેમકે તેનાથી જ સર્વ શાસ્ત્રાદિના વિચારની પરંપરા પ્રવર્તે છે. વળી સર્વ લબ્ધિ પણ સાકારોપયોગી જીવને ઉપજે છે. દર્શનોપયોગીને નહીં. વળી જે સમયે જીવ સર્વ કર્મોથી મુક્ત થાય છે. તે સમયે જ્ઞાનોપયોગી હોય, દર્શનોપયોગી નહીં. તેથી જ્ઞાન મુખ્ય છે. માટે તેનું આચ્છાદક જ્ઞાનાવરણીય કર્મ પહેલાં કહ્યું.

પછી દર્શનાવરણીય કર્મ કહ્યું. કેમકે જ્ઞાનોપગરણથી પડી જીવ દર્શનોપયોગમાં આવે છે. આ બંને કર્મ પોતાના વિપાક દેખાડતાં અવશ્ય સુખ-દુઃખરૂપ વેદનીયકર્મના વિપાકનું નિમિત્ત થાય છે - અતિ ઉપચિત જ્ઞાનાવરણકર્મનો વિપાકથી અનુભવતા સૂક્ષ્મતર વસ્તુને વિચારવામાં પોતાને અસમર્થ માનતા ઘણાં માણસો ખેદ પામે છે અને જ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમથી ઉત્પન્ન બુદ્ધિની પટુતાથી સૂક્ષ્મતર વસ્તુને જાણતાં, પોતાને શ્રેષ્ઠ માની સુખ વેદે છે. અતિ ગાઢ દર્શનાવરણના વિપાકોદયથી જન્માંધપણું આદિ ઘણું દુઃખ અનુભવે છે. દર્શનાવરણના ક્ષયોપશમજન્ય પટુતાયુક્ત પ્રાણી સ્પષ્ટ ચક્ષુ આદિ ઈન્દ્રિયો સહિત યથાર્થપણે વસ્તુને જોતો આનંદ અનુભવે છે. તેથી દર્શનાવરણીય પછી વેદનીયને લીધું.

વેદનીય કર્મ ઈષ્ટ - અનિષ્ટ વિષયથી સુખ-દુઃખ ઉત્પન્ન કરે છે. તેથી ઈષ્ટ-અનિષ્ટ વિષયથી સંસારીને અવશ્ય રાગદ્વેષ થાય છે. તે મોહનિમિત્તક છે. તે જણાવવા વેદનીય પછી મોહનીય કર્મનું ગ્રહણ કર્યું. મોહનીય કર્મથી મૂઢ બનેલ પ્રાણી બહુઆરંભ-પરિગ્રહાદિમાં આસક્ત થઈ નરકાદિ આયુ બાંધે છે, તેથી મોહનીય પછી આયુ કર્મનું

ગ્રહણ કર્યું. નારકાદિ આયુના ઉદયમાં અવશ્ય નરકગત્યાદિ નામ કર્મ ઉદયમાં આવે છે, તેથી પછી નામકર્મ લીધું. નામકર્મના ઉદયમાં અવશ્ય ઉચ્ચ-નીચ ગોત્ર કર્મનો વિપાકોદય પામે, માટે પછી ગોત્રકર્મ કહ્યું. ઉચ્ચ-નીચ ગોત્ર કર્મથી પ્રાયઃ દાન, લાભાદિ અંતરાયનો ક્ષયોપશમ કે ઉદય દેખાય છે, તેથી ગોત્ર પછી અંતરાય કહ્યું.

આ રીતે પ્રથમ દ્વાર કહ્યું. હવે બીજું દ્વાર કહે છે - કયા પ્રકારે જીવ આઠ પ્રકૃતિ બાંધે ? જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ઉદયથી દર્શનાવરણ કર્મ નિશ્ચિત પ્રાપ્ત થાય. તે વિશિષ્ટ ઉદયને પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત્ ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ઉદયથી અનુભવતો દર્શનાવરણીયને વેદે છે. કેમકે જેમનું અંતઃકરણ કુજ્ઞાન વડે વાસિત છે તે વિપરીત દૃષ્ટિવાળા જણાય છે. દર્શનાવરણીય કર્મોદયથી દર્શનમોહનીય કર્મ વિપાકવસ્થારૂપ ઉદય વડે પ્રાપ્ત થાય છે. તેનાથી મિથ્યાત્વનો ઉદય થાય, તેનાથી જીવ આઠ કર્મપ્રકૃતિને બાંધે. એમ ઉક્ત કર્મ પ્રાયઃ જાણવું - કેમકે કોઈક સમ્યગ્દૃષ્ટિ આઠે કર્મ બાંધે છે અને કોઈક નથી બાંધતા ઈત્યાદિ - X - અહીં તાત્પર્યાર્થ આ છે કે પૂર્વ કર્મના પરિણામના સામર્થ્યથી ઉતરકર્મ બંધાય છે. કહ્યું છે કે - જીવના પરિણામરૂપ નિમિત્તથી પુદ્ગલો કર્મપણે પરિણમે છે, અને પુદ્ગલ કર્મના નિમિત્તે જીવ પણ તે પ્રમાણે પરિણમે છે. ઉક્ત કથન ચોવીશદંડકના ક્રમે કહે છે -

નૈરયિક કયા પ્રકારે આઠ કર્મનો બંધ કરે ? ઈત્યાદિ સુગમ છે. બહુવચન વડે પણ સૂત્ર સુગમ છે. એમ બીજું દ્વાર કહ્યું. જીવ કેટલા સ્થાનોએ કર્મ બાંધે ?

● સૂત્ર-૫૩૭ :-

જીવ કેટલા સ્થાને જ્ઞાનાવરણીય કર્મ બાંધે ? બે સ્થાને - રાગથી અને દ્વેષથી. રાગ બે ભેદે - માયા, લોભ. દ્વેષ બે ભેદે - ક્રોધ, માન, જીવવીર્ય વડે યુક્ત એ ચાર સ્થાને એ રીતે ખરેખર જ્ઞાનાવરણીય કર્મ બાંધે. એમ નૈરયિકથી વૈમાનિક સુધી જાણવું. જીવો કેટલા સ્થાને જ્ઞાનાવરણીય કર્મ બાંધે ? બે સ્થાને. ઈત્યાદિ એમ જ છે. એ રીતે નૈરયિક યાવત્ વૈમાનિક જાણવા. એમ દર્શનાવરણીયથી અંતરાય કર્મ સુધી જાણવું.

એમ એકવચન-બહુવચનના ૧૬ દંડક છે.

● વિવેચન-૫૩૭ :-

પ્રશ્ન સૂત્ર સુગમ છે. - X - રાગ, પ્રીતિલક્ષણ છે અને દ્વેષ અપ્રીતિરૂપ છે. તે બંને ક્રોધાદિથી આતિ ભિન્ન નથી. પણ તેઓમાં જ અન્તર્ભાવ થાય છે. - X - સંગ્રહનય કહે છે - ક્રોધ અપ્રીતિરૂપ પ્રસિદ્ધ છે. માન બીજાના ગુણને ન સહન કરવારૂપ હોવાથી અપ્રીતિરૂપ છે. બંને અપ્રીતિરૂપ હોવાથી દ્વેષ છે. લોભ આસક્તિરૂપ હોવાથી પ્રીતિરૂપ પ્રસિદ્ધ છે. કોઈ વસ્તુની અભિલાષાથી મનુષ્ય બીજાને છેતરવારૂપ માયાને આચરે છે અને અભિલાષ પ્રીતિ સ્વભાવવાળો છે માટે માયા પ્રીતિરૂપ છે. બંને પ્રીતિરૂપ હોવાથી રાગરૂપ છે. - X - X - તે સંબંધે વ્યવહાર નય કહે છે - માયા બીજાને ઉપઘાતરૂપ છે, બીજાના ઉપઘાતનો પરિણામ દ્વેષરૂપ છે, માટે માયા પણ

દ્વેષમાં અંતર્ભાવ થાય છે. ન્યાયપૂર્વક ઉપાર્જન કરવા વડે અર્થની આસક્તિ થવી તે બીજાના ઉપઘાતના પરિણામથી રહિત શુદ્ધ લોભ જ રાગ છે. તેથી વ્યવહારનયથી ક્રોધ, માન, માયા દ્વેષરૂપ છે. લોભ રાગરૂપ છે. - X - ઋજુસૂત્ર નય કહે છે - ક્રોધ અવશ્ય અપ્રીતિરૂપ છે. બીજાને ઉપઘાતક હોવાથી દ્વેષ કહેવાય છે. માન-માયા-લોભ બે પ્રકારે સંભવે - પ્રીતિરૂપ અને અપ્રીતિરૂપ. માન સ્વના ઉપયોગ સમયે સ્વગુણના બહુમાનથી પ્રીતિરૂપ છે, પરગુણના દ્વેષના ઉપયોગ વખતે માત્સર્યાદિ હોવાથી અપ્રીતિરૂપ છે. માયા પણ બીજાને છેતરવાના ઉપયોગમાં હોય ત્યારે અપ્રીતિ રૂપ છે. પરદ્રવ્ય ગ્રહણ આસક્તિરૂપ હોવાથી પ્રીતિરૂપ છે. લોભ પણ આ રીતે - X - પ્રીતિ, અપ્રીતિ બંને રૂપ છે. - X - X - માયાદિ ત્રણે ઉભયરૂપ છે, જ્યારે પ્રીતિનો ઉપયોગ હોય ત્યારે તે રાગ છે, અપ્રીતિનો ઉપયોગ હોય ત્યારે દ્વેષ છે. - X -

શબ્દાદિ ત્રણે નયો કહે છે - ક્રોધ અને લોભ એ બે જ કષાયો છે. માન અને માયાનો ક્રોધ અને લોભમાં સમાવેશ થાય છે. તે આ રીતે - માન, માયામાં બીજાને ઉપઘાત કરવાના હેતુભૂત અધ્યવસાયો છે. તે અપ્રીતિરૂપ હોવાથી ક્રોધ છે. સ્વગુણના ઉત્કર્ષરૂપ અને પરદ્રવ્યની મૂર્છારૂપ અધ્યવસાયો છે, તે લોભ છે. કારણ કે તે આસક્તિરૂપ છે. લોભ પણ બે પ્રકારે છે - પર ઉપઘાતરૂપ અને મૂર્છાત્મક - X - તેમાં પરોપઘાત કરવારૂપ અધ્યવસાય ક્રોધ છે, બધો ક્રોધ અપ્રીતિરૂપ હોવાથી દ્વેષમાં સમાવેશ થાય. કેવળ મૂર્છારૂપ ભાવ તે લોભ રાગરૂપ છે. - X - X - હવે ઉપસંહાર કહે છે -

વીર્ય વડે ઉપસ્થિત કરાયેલ એટલે જીવવીર્ય વડે સહિત એ ચાર સ્થાનોએ જીવ જ્ઞાનાવરણીય કર્મ બાંધે છે.

ચોવીશ દંડકના ક્રમે આ બાબત કહે છે - નૈરયિક યાવત્ વૈમાનિકમાં જાણવું, ઈત્યાદિ સુગમ છે. - X - X -

એ રીતે ત્રીજું દ્વાર કહ્યું, હવે કેટલી પ્રકૃતિ વેદે ? -

● સૂત્ર-૫૩૮ :-

ભગવન્ ! જીવ જ્ઞાનાવરણીય કર્મ વેદે ? કદાચ વેદે, કદાચ ન વેદે. નૈરયિક જ્ઞાનાવરણીય કર્મ વેદે ? અવશ્ય વેદે. એ પ્રમાણે વૈમાનિક સુધી જાણવું. પણ મનુષ્યને જીવની માફક કહેવા. જીવો જ્ઞાનાવરણીય કર્મ વેદે ? એ પ્રમાણે વેદે જ. એમ વૈમાનિક સુધી જાણવું. જ્ઞાનાવરણીય કર્મ કહ્યું તેમ દર્શનાવરણીય, મોહનીય અને અંતરાય કર્મ કહેવું. વેદનીય, આયુ, નામ, ગોત્ર પણ એમ જ સમજવા, પણ મનુષ્ય પણ તેને અવશ્ય વેદે. એ રીતે એકવચન, બહુવચનના સોળ દંડકો જાણવા.

● વિવેચન-૫૩૮ :-

જીવ જ્ઞાનાવરણીય કર્મ વેદે ? જેણે ઘાતી કર્મનો ક્ષય કર્યો નથી તે વેદે છે, ક્ષય કર્યો છે, તે વેદતો નથી. ચોવીશ દંડકમાં આ અર્થ વિચારણા સુગમ છે. મનુષ્ય

સિવાયના બધાં વેદે છે. કેમકે બીજાને ઘાતીકર્મનો ક્ષય હોતો નથી. એકવચન માફક બહુવચનમાં પણ દંડક કહ્યો. જ્ઞાનાવરણીય માફક બાકીના કર્મો પણ વિચારવા. તેમાં વેદનીયાદિ ચારમાં વિકલ્પ સમજવો. કેમકે સિદ્ધોને તેનું વેદન નથી, બાકીના બધાં જીવો વેદે છે. - X - અહીં પણ ૧૬-દંડકો થાય છે. ચોથું દ્વાર પૂરું થયું.

હવે કયા કર્મનો કેટલો વિપાક છે, તે પાંચમું દ્વાર -

● સૂત્ર-૫૩૯ :-

ભગવન્ ! જીવે બાંધેલ, સ્પર્શેલ, ગાઠ સ્પર્શથી સ્પૃષ્ટ, સંચિત, ચિત, ઉપચિત આપાક પ્રાપ્ત, વિપાક પ્રાપ્ત, ફળ પ્રાપ્ત, ઉદય પ્રાપ્ત, જીવે કર્તેલ, જીવે નિર્વાર્તિત, જીવે પરિણામેલ, સ્વયં ઉદય પ્રાપ્ત, પરનિમિત્તે ઉદય પ્રાપ્ત, તદુભય ઉદય પ્રાપ્ત જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ગતિને - સ્થિતિને - ભવને - પુદ્ગલના પરિણામને પામીને કેટલા પ્રકારનો વિપાક કહ્યો છે ? ગૌતમ ! જીવે બાંધેલ જ્ઞાનાવરણ કર્મનો યાવત્ પુદ્ગલ પરિણામને પામી દશ પ્રકારનો અનુભવ કહ્યો છે. તે આ પ્રમાણે -

શ્રોતાવરણ, શ્રોતવિજ્ઞાનાવરણ, નેત્રાવરણ, નેત્રવિજ્ઞાનાવરણ, ઘ્રાણાવરણ, ઘ્રાણવિજ્ઞાનાવરણ, રસાવરણ, રસવિજ્ઞાનાવરણ, સ્પર્શાવરણ, સ્પર્શવિજ્ઞાનાવરણ. જે પુદ્ગલને, પુદ્ગલોને, પુદ્ગલ પરિણામને અને વિસ્રસા વડે પુદ્ગલોના પરિણામને વેદે છે, તેઓના ઉદય વડે જાણવા યોગ્ય જાણતો નથી, જાણવાની ઈચ્છાવાળો છતાં જાણતો નથી. જાણીને પછી પણ જાણતો નથી. જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ઉદયથી આચ્છાદિત જ્ઞાનાવળો પણ થાય છે. ગૌતમ ! એ જ્ઞાનાવરણીય કર્મ છે. હે ગૌતમ ! જીવે બાંધેલા જ્ઞાનાવરણ કર્મનો યાવત્ પુદ્ગલ પરિણામ પામી દશ પ્રકારનો અનુભવ કહ્યો છે.

ભગવન્ ! જીવે બાંધેલ દર્શનાવરણ કર્મનો યાવત્ પુદ્ગલ પરિણામને પામી કેટલા પ્રકારનો વિપાક કહ્યો છે ? જીવે બાંધેલા દર્શનાવરણ કર્મ યાવત્ પુદ્ગલ પરિણામને પામી નવ પ્રકારનો વિપાક કહ્યો છે - નિદ્રા, નિદ્રાનિદ્રા, પ્રયલા, પ્રયલાપ્રયલા, સ્ત્યાનદ્ધિ, ચક્ષુદર્શનાવરણ, અચક્ષુદર્શનાવરણ, અવધિદર્શનાવરણ, કેવળદર્શનાવરણ. જે પુદ્ગલ પુદ્ગલો, પુદ્ગલ પરિણામ કે સ્વભાવ વડે થયેલા પુદ્ગલ પરિણામને વેદે છે, તેઓના ઉદય વડે જોવા યોગ્ય વસ્તુને જોતો નથી. જોવાની ઈચ્છા છતાં જોતો નથી, જોયા પછી જોતો નથી. દર્શનાવરણીય કર્મના ઉદયથી આચ્છાદિત દર્શનવાળો થાય છે. એ દર્શનાવરણીય કર્મ છે. એ જીવે બાંધેલ દર્શનાવરણ કર્મનો યાવત્ પુદ્ગલ પરિણામી વિપાક છે.

ભગવન્ ! જીવે બાંધેલા સાતા વેદનીય કર્મ યાવત્ પુદ્ગલ પરિણામને પામી કેટલા પ્રકારે વિપાક છે ? યાવત્ આઠ પ્રકારનો વિપાક કહ્યો છે. તે આ રીતે - મનોજ્ઞાણ, મનોજ્ઞ રૂપ, મનોજ્ઞાંઘ, મનોજ્ઞ રસ, મનોજ્ઞ સ્પર્શ, મન સુખતા, વંચન સુખતા, કાયસુખતા. જે પુદ્ગલ, પુદ્ગલો, પુદ્ગલ પરિણામ,

વિસ્રસા પુદ્ગલ પરિણામને વેદે છે, તેઓના ઉદય વડે સાતાકર્મનીય વેદે છે. ગૌતમ ! તે સાતા વેદનીય કર્મ છે. - X - યાવત્ વિપાક છે.

ભગવન્ ! અસાતા વેદનીય કર્મનો પ્રશ્ન - ઉત્તર તેમ જ છે. પરંતુ અમનોજ્ઞ શબ્દો યાવત્ શરીર સંબંધી દુઃખ. એ અસાતા વેદનીય કર્મ છે. એ અસાતા વેદનીય કર્મનો વિપાક છે.

ભગવન્ ! જીવે બાંધેલ મોહનીય કર્મનો યાવત્ કેટલા પ્રકારે વિપાક છે ? ગૌતમ ! પાંચ પ્રકારે છે - સમ્યક્ત્વ વેદનીય, મિથ્યાત્વ વેદનીય, મિશ્ર વેદનીય, કષાય વેદનીય અને નોકષાય વેદનીય. જે પુદ્ગલ, પુદ્ગલો-પુદ્ગલ પરિણામ-વિસ્રસા પુદ્ગલને વેદે છે, તેઓના ઉદય વડે મોહનીય કર્મને વેદે છે. એ મોહનીય કર્મનો યાવત્ પાંચ પ્રકારનો વિપાક કહ્યો છે.

જીવે બાંધેલ આયુકર્મના વિપાકની પૃષ્ઠા - ગૌતમ ! યાવત્ ચાર પ્રકારે વિપાક છે - નૈરચિકાયુ, તિર્યચાયુ, મનુષ્યાયુ, દેવાયુ જે પુદ્ગલ, પુદ્ગલો, પુદ્ગલપરિણામ, વિસ્રસા પુદ્ગલ પરિણામને વેદે છે, તેઓના ઉદય વડે આયુકર્મને વેદે છે. એ આયુકર્મ છે. એ આયુષ કર્મનો ચાર ભેદે વિપાક છે.

જીવે બાંધેલ શુભનામકર્મની પૃષ્ઠા - શુભનામકર્મનો ચૌદ પ્રકારે વિપાક છે - ઈષ્ટ શબ્દ, ઈષ્ટ રૂપ, ઈષ્ટાંઘ, ઈષ્ટ રસ, ઈષ્ટ સ્પર્શ, ઈષ્ટ ગતિ, ઈષ્ટ સ્થિતિ, ઈષ્ટ લાવણ્ય, ઈષ્ટ યશોકીર્તિ, ઈષ્ટ બળ-વીર્ય-પુરુષકારપરાક્રમ, ઈષ્ટ સ્વર, કાંત સ્વર, પ્રિય સ્વર અને મનોજ્ઞ સ્વર, જે પુદ્ગલ, પુદ્ગલો, પુદ્ગલ પરિણામ, વિસ્રસા પુદ્ગલ પરિણામને વેદે છે, તેમના ઉદય વડે શુભનામકર્મ વેદે છે. એ શુભનામ કર્મ, એ શુભનામ કર્મનો ચૌદ પ્રકારે વિપાક છે.

દુઃખ નામકર્મની પૃષ્ઠા - એ પ્રમાણે છે. વિશેષ આ - અનિષ્ટ શબ્દ યાવત્ હીનસ્વર, દીનસ્વર, અકાંત સ્વર. જે વેદે છે ઈત્યાદિ બધું તેમજ છે યાવત્ વિપાક છે.

ઉચ્ચ ગોત્ર કર્મની પૃષ્ઠા - જીવે બાંધેલ ઉચ્ચગોત્ર કર્મનો આઠ પ્રકારે વિપાક છે - જાતિ, કુળ, બલ, રૂપ, તપ, શ્રુત, લાભ અને ઐશ્વર્ય વિશેષતા. જે પુદ્ગલ, પુદ્ગલો, પુદ્ગલ પરિણામ કે વિસ્રસા પુદ્ગલોના પરિણામને વેદે છે, તેના ઉદય વડે - યાવત્ - આઠ પ્રકારે ઉચ્ચ ગોત્રનો વિપાક કહ્યો.

નીચ ગોત્ર કર્મની પૃષ્ઠા - એમ જ જાણવું. પણ જાતિ યાવત્ ઐશ્વર્યનું હીનપણું - X - યાવત્ આઠ પ્રકારે વિપાક કહ્યો.

અંતરાયકર્મની પૃષ્ઠા - જીવે બાંધેલ અંતરાય કર્મનો યાવત્ પાંચ પ્રકારે વિપાક કહ્યો - દાનાંતરાય, લાભાંતરાય, ભોગાંતરાય, ઉપભોગાંતરાય, વીર્યાંતરાય. જે પુદ્ગલને યાવત્ વિસ્રસા પુદ્ગલના પરિણામને વેદે છે, તેઓના ઉદય વડે અંતરાય કર્મને વેદે છે. એ અંતરાય કર્મ છે. એ અંતરાયકર્મનો પાંચ પ્રકારે વિપાક છે.

● વિવેચન-૫૩૯ :-

જે જીવે રાગ-દ્રેષના પરિણામ વશ બાંધેલે - કર્મરૂપે પરિણત થયેલા, સ્પૃષ્ટ-આત્મપ્રદેશ સાથે સંબંધને પ્રાપ્ત, ફરીથી ગાટપણે બાંધેલ, અતિસ્પર્શ વડે સ્પર્શાયેલ, આવેષ્ટન-પરિવેષ્ટન રૂપે અતિ ઉપચયપૂર્વક ગાટ બાંધેલા, અબાધાકાળ પછીના કાળે વેદનના યોગ્યપણે નિષેકને પ્રાપ્ત, ઉત્તરોત્તર સ્થિતિમાં પ્રદેશની હાનિ અને રસની વૃદ્ધિ વડે અવસ્થિત, સમાન જાતિય બીજી પ્રકૃતિના દલિકના સંક્રમ વડે ઉપચય પ્રાપ્ત, કંઈક વિપાકાવસ્થા અભિમુખ, વિશિષ્ટ વિપાકાવસ્થા પ્રાપ્ત, ફળ અભિમુખ, ઉદયપ્રાપ્ત થયેલા - X - X -. કર્મ બંધનથી બદ્ધ જીવે કરેલ, જીવ ઉપયોગ સ્વભાવવાળો છે, તેથી રાગાદિ પરિણત છે, તેથી કર્મ કરે છે. રાગાદિ પરિણામ કર્મબંધથી બંધાયેલાને હોય છે, કર્મના વિયોગમાં હોતા નથી અન્યથા મુક્ત જીવોને પણ અવીતરાગત્વનો પ્રસંગ આવે.

કર્મબંધનથી બદ્ધ જીવ કર્મનો કર્તા છે, તે કર્મ કર્તા એવા આત્માને પ્રવાહથી અનાદિ છે. જીવ બંધ સમયે પ્રથમ સામાન્ય કર્મવર્ણામાં પુદ્ગલોને અનાભોગ વીર્ય વડે ગ્રહણ કરતો તે જ બંધન સમયે જ્ઞાનાવરણાદિ પાલે વ્યવસ્થિત કરે છે. જ્ઞાનાવરણ આદિ રૂપે જે વ્યવસ્થાપન તેને નિર્વર્તન કહે છે. પ્રદેષ, નિહવાદિ રૂપ કર્મબંધના વિશેષ હેતુ વડે તે-તે ઉત્તરોત્તર પરિણામને પ્રાપ્ત કરેલ, સ્વયં વિપાક પ્રાપ્ત હોવાથી ઉદયમાં આવેલા, અન્ય નિમિત્તથી ઉદયમાં આવેલા - X - કર્મનો વિપાક ગતિને આશ્રીને હોય છે. કેમકે કોઈ કર્મ કોઈ ગતિને પામીને તીવ્ર વિપાકવાળું હોય જેમકે નરકગતિમાં અસાતાવેદનીય તીવ્રવિપાકવાળું હોય છે. સર્વોત્કૃષ્ટ સ્થિતિને પામીને અશુભકર્મ તીવ્રવિપાકવાળું હોય છે. જેમકે - મિથ્યાત્વ. ભવને પામીને કોઈ કર્મ વિપાક બતાવે છે. જેમકે - નિદ્રા, મનુષ્ય કે તિર્થ્ય ભવમાં વિપાક બતાવે છે.

આ સ્વતઃ ઉદયના કારણો બતાવ્યા. કેમકે કર્મ તે તે ગતિ, સ્થિતિ, ભવને પામીને સ્વયં ઉદયમાં આવે છે. હવે પરને આશ્રીને કર્મનો ઉદય કહે છે - કાઠ, ટેકું, ખડ્ગ આદિ - X - વડે અસાતા વેદનીયાદિનો ઉદય થાય. પુદ્ગલ પરિણામથી - ખાધેલા આહારના અજીર્ણથી અસાતાવેદનથી આદિ થાય - X - એવા જ્ઞાનાવરણીયનો કેટલા પ્રકારે વિપાક છે ?

દશ પ્રકારે - શ્રોત્રાવરણાદિ. શ્રોત્ર-શ્રોત્રેન્દ્રિયના વિષયભૂત ક્ષયોપશમ, શ્રોત્રવિજ્ઞાન-શ્રોત્રેન્દ્રિયનો ઉપયોગ. - X - એ પ્રમાણે નેત્રાવરણ ઈત્યાદિ પણ વિચારવું. તેમાં એકેન્દ્રિયોને રસન, દ્રાણ, ચક્ષુ, શ્રોત્રના વિષયરૂપ લબ્ધિનું પ્રાયઃ આવરણ હોય છે. પ્રાયઃ કહેવાનું કારણ બકુલાદિ નિષેધ કરવા છે. - X - જેમ સૂક્ષ્મ ભાવેન્દ્રિય જ્ઞાન દ્રવ્યેન્દ્રિયના અભાવમાં હોય તેમ દ્રવ્યશ્રુતના અભાવે પણ ભાવશ્રુત પૃથ્વી આદિને હોય માટે 'પ્રાયઃ' શબ્દ મૂક્યો. બેઈન્દ્રિયને દ્રાણ, ચક્ષુ, શ્રોત્રેન્દ્રિયના, તેઈન્દ્રિયોને ચક્ષુ અને શ્રોત્રના, ચઉરિન્દ્રિયને શ્રોત્રેન્દ્રિય સંબંધિત લબ્ધિ અને ઉપયોગનું આવરણ હોય છે. બધાંને સ્પર્શનેન્દ્રિયના લબ્ધિ અને ઉપયોગનું આવરણ

હોય છે. તે કુષ્ઠાદિ વ્યાધિથી પીડિત શરીરીને જાણું. પંચેન્દ્રિય છતાં જન્માંધ છે એવાઓને ચક્ષુ વગેરે ઈન્દ્રિયોના લબ્ધિ, ઉપયોગનું આવરણ સમજવું.

આવું આવરણ સ્વયં ઉદય પ્રાપ્ત કે પરનિમિત્તે ઉદય પ્રાપ્ત જ્ઞાનાવરણીય કર્મોદયથી થાય. બીજાએ ફેંકેલ ખડ્ગાદિ પુદ્ગલોને જે વેદે છે, એવા અભિઘાત સમર્થ પુદ્ગલો વડે, ખાધેલા આહારના પરિણામરૂપ અતિ દુઃખોત્પાદક રસાદિ પુદ્ગલ પરિણામને વેદે છે, તે વડે જ્ઞાન પરિણતિનો ઘાત થવાથી તથા સ્વભાવથી પુદ્ગલોના શીત, આતપાદિ રૂપ પરિણામને વેદે છે, ત્યારે ઈન્દ્રિયોને ઉપઘાત ઉત્પન્ન કરવા દ્વારા તે પુદ્ગલ પરિણામથી જ્ઞાનપરિણતિનો ઉપઘાત થવાથી જ્ઞાતવ્ય વસ્તુને ઈન્દ્રિયનો વિષય છતાં ન જાણે. કેમકે જ્ઞાનપરિણતિનો ઉપઘાત થયેલો છે. નિરપેક્ષ ઉદયમાં - વિપાક પ્રાપ્ત જ્ઞાનાવરણીય કર્મપુદ્ગલોના ઉદય વડે જાણવા યોગ્યને જાણતો નથી. જ્ઞાનપરિણામ વડે પરિણત થવાની ઈચ્છા છતાં જ્ઞાનપરિણતિનો ઉપઘાત થવાથી જાણતો નથી. જાણીને પણ ન જાણે. જ્ઞાનાવરણીય કર્મ પુદ્ગલોદયથી આચ્છાદિત જ્ઞાનવાળો પણ થાય.

દર્શનાવરણીય કર્મનો વિપાક - નવ પ્રકારે છે. નિદ્રા - જે અવસ્થામાં પ્રાણી સુખપૂર્વક જાગે તે. નિદ્રાનિદ્રા - દુઃખપૂર્વક જાગે તે. પ્રચલા-ઉભા રહેનારને નિદ્રા, પ્રચલાપ્રચલા - ચાલતા નિદ્રા આવે સ્ત્યાનગૃહ્ણિ - અતિ સંકિલ્પ કર્મના વેદનમાં હોય તે મહાનિદ્રા તથા ચક્ષુદર્શનાવરણ - ચક્ષુના સામાન્ય ઉપયોગનું આવરણ, ઈત્યાદિ. જે કોમળ શય્યા પુદ્ગલને વેદે, તેવા ઘણાં પુદ્ગલને વેદે, ખાધેલ આહારના પરિણામરૂપ પુદ્ગલને વેદે, સ્વભાવજન્ય પુદ્ગલ પરિણામરૂપ વર્ષાઋતુમાં વાદળાયુક્ત આકાશાદિને વેદે. તે વડે નિદ્રાદિના ઉદયથી દર્શન પરિણામનો ઉપઘાત થવાથી, તે પરાશ્રિત ઉદય કહ્યો. સ્વતઃ- દર્શનાવરણીય કર્મોદયથી પરિણતિનો વિઘાત થવાથી જોવાલાયક વસ્તુ ન જુએ. દર્શન પરિણામથી પરિણમનની ઈચ્છાવાળો છતાં જન્માંધપણાદિથી દર્શન પરિણામના ઉપઘાતથી ન જુએ. પૂર્વે જોઈને પછી ન જુએ. આચ્છાદિત દર્શનવાળો થાય.

સાતા વેદનીય કર્મનો વિપાક - આઠ પ્રકારે છે. મનોજ્ઞ શબ્દાદિ - વાંસળી આદિના આગંતુક શબ્દો, - X - ઈક્ષુરસાદિ મનોજ્ઞ રસો, કપૂરાદિ મનોજ્ઞ ગંધ, સ્વ સ્ત્રી આદિના મનોજ્ઞ રૂપો, શય્યાદિના મનોજ્ઞ સ્પર્શો, સુખકારક મન, કાન અને મનને સુખકારી વચન, સુખ શરીર, એ આઠ, સાતાવેદનીયાના ઉદયથી પ્રાપ્ત થાય છે. પરને આશ્રીને - પુષ્પમાળા કે ચંદનાદિ પુદ્ગલને વેદે, દેશ-કાલાદિ યોગ્ય આહાર પરિણામરૂપ પુદ્ગલોને વેદે, સ્વાભાવિક શીતાદિના પ્રતિકારરૂપ પુદ્ગલોને વેદે, તેથી મનની સ્વસ્થતા થતાં સાતાવેદનીય કર્મને અનુભવે છે. - X - સ્વતઃ ઉદય તે મનોજ્ઞ શબ્દાદિ સિવાય પણ કદાચિત્ સુખ વેદે, જેમ તીર્થકરના જન્માદિમાં નૈરચિક વેદે છે.

અસાતાવેદનીય-પૂર્વવત્ ઉત્તર, પરંતુ અમનોજ્ઞ શબ્દાદિ કહેવા. ગધેડાના આગંતુક અમનોજ્ઞ શબ્દો, મનને અણગમતા રસો, મૃત કલેવરાદિની ગંધ, સ્ત્રી

આદિના અમનોજા રૂપ, કર્કશાદિ સ્પર્શો, મન-વચન-કાયાનું દુઃખ, જે કંટકાદિ પુદ્ગલ વેદે, તેવા ઘણાં પુદ્ગલો વેદે, અપથ્ય આહારાદિ પુદ્ગલ પરિણામને વેદે, અકાળે અનિષ્ટ શીતોષ્ણાદિ સ્વાભાવિક પુદ્ગલ પરિણામને વેદે, તેને વડે મનને અસમાધિ થવાથી અસાતા વેદનીય કર્મ અનુભવે. આ પરને આશ્રીને ઉદય કહ્યો. સ્વને આશ્રીને અસાતા વેદનીય કર્મ પુદ્ગલોના ઉદયથી અસાતાને વેદે તે.

મોહનીય કર્મનો વિપાક - પાંચ પ્રકારે છે, સમ્યક્ત્વ રૂપે વેદવા લાયક તે સમ્યક્ત્વ વેદનીય, ઈત્યાદિ. જે વેદતા પ્રશમાદિ પરિણામ ઉત્પન્ન કરે તે સમ્યક્ત્વ વેદનીય. દેવાદિમાં અદેવાદિની બુદ્ધિ તે મિથ્યાત્વ વેદનીય, મિશ્ર પરિણામનું કારણ તે મિશ્રવેદનીય, ક્રોધાદિ પરિણામનું કારણ તે કષાયવેદનીય, હાસ્યાદિ પરિણામનું કારણ તે નોકષાયવેદનીય. જે પુદ્ગલના વિષયરૂપ પ્રતિમાદિને વેદે, તેવા ઘણાંને વેદે, તેવા આહાર પરિણામાદિને વેદે. જેમકે બ્રાહ્મી ઔષધિ આહાર પરિણામથી જ્ઞાનાવરણીયનો ક્ષયોપશમ થાય. - X - X - X - એટલા વડે પરને આશ્રીને ઉદય કહ્યો. હવે સ્વતઃ ઉદય કહે છે - સમ્યક્ત્વ વેદનીયાદિ કર્મ પુદ્ગલોના ઉદય વડે પ્રશમાદિને વેદે છે. તે આ મોહનીય કર્મ છે.

આયુષ્ કર્મનો વિપાક - ચાર પ્રકારે છે, નૈરચિકાયુષ્ આદિ સુગમ છે. આયુકર્મનું અપવર્તન કરવાને સમર્થ જે શસ્ત્રાદિ પુદ્ગલને વેદે, ઘણાં શસ્ત્રાદિ વેદે, વિષમિશ્રિત અન્નાદિના પરિણામ રૂપ પુદ્ગલ પરિણામને વેદે, સ્વાભાવથી આયુષ્ના અપવર્તનમાં સમર્થ શીતાદિ પુદ્ગલ પરિણામને વેદે, તે વડે વર્તમાન ભવાયુ અપવર્તન પામતાં નારકાદિ આયુ કર્મને વેદે છે. સ્વતઃ વેદનમાં તે-તે ભવાયુના પુદ્ગલોથી તેનું-તેનું આયુ વેદે છે.

નામકર્મ બે ભેદે - શુભ અને અશુભ. શુભનામકર્મમાં ૧૪-પ્રકારે વિપાક છે - ઈષ્ટ શબ્દાદિ. આ શબ્દાદિ પોતાના જ લેવા, ઈષ્ટગતિ-હસ્તિ આદિ જેવી ગતિ, ઈષ્ટ સ્થિતિ - સહજ સ્થિતિ, ઈષ્ટ લાવણ્ય - કાંતિ વિશેષ, ઈષ્ટ યશોકીર્તિ-યશ વડે ચુકત કીર્તિ, તેની વિશેષતા - દાન અને પુણ્યથી થાય તે કીર્તિ, પરાક્રમથી થાય તે યશ. ઈષ્ટ ઉત્થાનાદિ - તેમાં ઝથાન - શરીરની ચેષ્ટા વિશેષ, કર્મ - જુદા કરવું, બલ - શરીર સામર્થ્ય, વીર્ય - જીવથી ઉત્પન્ન થયેલ, પુરુષકાર - અભિમાન વિશેષ, તે સ્વ વિશે હોય તો પરાક્રમ કહેવાય. ઈષ્ટસ્વર - બીજા ઘણાંની અપેક્ષાએ છે, કાંતસ્વર - મનોહર, ઈચ્છવા યોગ્ય સ્વર, પ્રિયસ્વર - વારંવાર અભિલાષ યોગ્ય સ્વર, મનોજા સ્વર - પ્રેમ ન હોવા છતાં પોતાના વિશે પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરનાર સ્વર. જે વીણા, વિલેપન, ગંધ, તાંબુલ, શિબિકા, કુંકુમ, દાન, ઈત્યાદિ પુદ્ગલને વેદે છે, કેમકે વીણાદિના સંબંધથી ઈષ્ટ શબ્દાદિ થાય છે. તેનો માર્ગને વિશે પ્રસન્ન કરનારી, સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી વિચાર કરવો. જે વેણુ આદિ ઘણાં પુદ્ગલોને વેદે છે, બ્રાહ્મી આદિ આહારના પરિણામ રૂપ પુદ્ગલ પરિણામને વેદે છે, સ્વાભાવિક શુભ મેઘાદિ પુદ્ગલોના પરિણામને વેદે છે. ઈત્યાદિથી શુભ નામકર્મને વેદે છે. - X - આ પરને આશ્રીને વિપાક કહ્યો,

સ્વને આશ્રીને-શુભ નામ કર્મના ઉદયથી ઈષ્ટ શબ્દાદિનું વેદન છે.

અશુભ નામકર્મ, શુભ નામકર્મથી વિપરીત જાણવું.

ગોત્ર કર્મ - ગોત્ર બે ભેદે છે, ઉચ્ચ ગોત્ર, નીચ ગોત્ર. તેમાં ઉચ્ચ ગોત્રના આઠ પ્રકારનો વિપાક કહે છે - જાત્યાદિ પ્રસિદ્ધ છે. જાતિ અને કુલ જન્મ વડે વિશિષ્ટપણું, જે બાહ્યાદિ લક્ષ્ય પુદ્ગલને વેદે છે. જેમકે દ્રવ્યના સંબંધથી કે રાજા વગેરે વિશિષ્ટ પુરુષના સ્વીકારથી નીચ જાતિના કુળમાં ઉત્પન્ન થવા છતાં જાત્યાદિ સંપન્ન હોય તેમ લોકમાન્ય થાય. બલ - મલ્લની માફક લાઠી આદિ ભમાવે. રૂપ - ઉત્તમ વસ્ત્રાલંકારાદિથી. તપ - આતાપનાદિ લેનારને. શ્રુત - સ્વાધ્યાયાદિ કરનારને, લાભ - ઉત્તમ રત્નાદિ યોગથી, ઐશ્વર્ય ધન, કનકાદિના સંબંધથી. જે એવા પ્રકારના પુદ્ગલો વેદે છે. જે દિવ્ય ફળાદિ આહારના પરિણામરૂપ પુદ્ગલ પરિણામને વેદે છે. સ્વાભાવિક પુદ્ગલ પરિણામને અનુભવે. એ રીતે ઉચ્ચ ગોત્રને વેદે. આ બધું પરને આશ્રીને કહ્યું. સ્વતઃ ઉદય - ઉચ્ચ ગોત્ર કર્મના ઉદય વડે જાતિ વિશિષ્ટતાદિ થાય છે. - X -

નીચ ગોત્રનો વિપાક - આઠ પ્રકારનો વિપાક જાતિ વિહિનતા આદિ છે. જે નીચ કર્મ કરવા રૂપ કે નીચ પુરુષના સંબંધ રૂપ પુદ્ગલને વેદે છે. જેમકે નીચકર્મથી આજીવિકા કરે, ચાંડાલી સાથે મૈથુન સેવે, ચાંડાલાદિ માફક મનુષ્યોને નિંદવા લાયક થાય. તે જાતિ અને કુળહીનતા. બળહીનતા - સુખશય્યાદિ સંબંધથી, રૂપવિહિનતા - ખરાબ વસ્ત્રના સંબંધથી, તપોવિહિનતા - પાસત્યાદિના સંસર્ગથી, શ્રુતવિહિનતા - વિકથામાં તત્પર સાધુ જેવા લાગતાના સંસર્ગથી, લાભવિહિનતા - દેશ કાળને અયોગ્ય ખરાબ કરીચાણાના સંબંધથી. ઐશ્વર્યવિહિનતા - ખરાબ ગ્રહ, ખરાબ સ્ત્રીના સંસર્ગથી. એવા પ્રકારના ઘણાં પુદ્ગલોને વેદે છે. રીંગણાદિ આહાર પરિણામરૂપ પુદ્ગલ પરિણામને વેદે છે. તેનાથી ખરજ ઉત્પન્ન થતાં રૂપહીનતા કરે છે. સ્વાભાવિક તેવા પરિણામને વેદે, તેના પ્રભાવે નીચગોત્ર કર્મ વેદે છે. એ રીતે પરને આશ્રીને ઉદય કહ્યો. સ્વતઃ ઉદય-નીચ ગોત્ર કર્મના ઉદય વડે જાત્યાદિથી હીનપણાને અનુભવે.

અંતરાય કર્મનો વિપાક - પાંચ પ્રકારે છે. અંતરાય - વિઘ્નરૂપ કર્મ. દાનાંતરાયાદિ કર્મના ફળો છે. જે તેવા પ્રકારના વિશિષ્ટ પુદ્ગલને વેદે છે. જેમકે રત્નાદિના સંબંધથી તેના વિષયે દાનાંતરાયનો ઉદય થાય, રત્નાદિના પડને છેદનારા ઉપકરણના સંબંધથી લાભાંતરાયનો ઉદય થાય, ઉત્તમ આહારના સંબંધથી તેના વિષયે દાનાંતરાયનો ઉદય થાય, રત્નાદિના પડને છેદનારા ઉપકરણના સંબંધથી લાભાંતરાયનો ઉદય થાય, ઉત્તમ આહારના સંબંધથી ભોગાંતરાયનો ઉદય થાય એ રીતે પાંચે અંતરાય વિચારવા. જે તેવા પ્રકારના ઘણાં પુદ્ગલોને વેદે છે ઈત્યાદિ પૂર્વવત્. - X - મંત્ર વડે સંસ્કારિત વાસક્ષેપાદિ સુગંધી પુદ્ગલના પરિણામથી સુબંધુ નામક પ્રધાન માફક ભોગાંતરાયાદિ થાય છે. સ્વાભાવિક શીતાદિ પુદ્ગલ પરિણામને વેદે - X - X - ઈત્યાદિ - X - X -

❁ પદ-૨૩, ઉદ્દેશો-૨ ❁

૦ ઉદ્દેશા-૧-ની વ્યાખ્યા કરી, હવે બીજાની કરે છે. તેનો સંબંધ આ છે - ઉદ્દેશા-૧-માં જ્ઞાનાવરણીયકર્મ વિપાક કહ્યો, અહીં જ્ઞાનાવરણીયાદિની ઉત્તર પ્રકૃતિ કહેવા ફરી મૂળ પ્રકૃતિ કહે છે -

● સૂત્ર-૫૪૦ :-

ભગવન્ ! કેટલી કર્મ પ્રકૃતિઓ છે ? ગૌતમ ! આઠ છે - જ્ઞાનાવરણીય યાવત્ અંતરાય. જ્ઞાનાવરણીય કર્મ કેટલા ભેદે છે ? પાંચ - આભિનિબોધિક જ્ઞાનાવરણીય યાવત્ કેવળજ્ઞાનાવરણીય.

ભગવન્ ! દર્શનાવરણીય કર્મ કેટલા ભેદે છે ? બે ભેદે - નિદ્રા પંચક, દર્શન ચતુષ્ક. નિદ્રાપંચક કેટલા ભેદે છે ? પાંચ - નિદ્રા યાવત્ સ્ત્યાનર્હિ. દર્શન ચતુષ્ક કેટલા ભેદે છે ? ચાર ભેદે - ચક્ષુદર્શનાવરણીય યાવત્ કેવળદર્શનાવરણીય.

ભગવન્ ! વેદનીય કર્મ કેટલા ભેદે છે ? બે ભેદે - સાતાવેદનીય, અસાતા વેદનીય. સાતા વેદનીય કેટલા ભેદે છે ? આઠ ભેદે - મનોજ્ઞ શબ્દો યાવત્ કાય સુખ. અસાતાવેદનીય કર્મ કેટલા ભેદે છે ? આઠ ભેદે - અમનોજ્ઞ શબ્દો યાવત્ કાય દુઃખ.

મોહનીયકર્મ કેટલા ભેદે છે ? બે ભેદે - દર્શનમોહનીય, ચારિત્ર મોહનીય. દર્શન મોહનીય કેટલા ભેદે છે ? ત્રણ ભેદે - સમ્યક્ત્વ વેદનીય, મિથ્યાત્વ વેદનીય, મિશ્ર વેદનીય. ચારિત્ર મોહનીય કર્મ કેટલા ભેદે છે ? બે ભેદે - કષાયવેદનીય, નોકષાયવેદનીય. કષાય વેદનીય કર્મ કેટલા ભેદે છે ? સોળ ભેદે - અનંતાનુબંધી એવા ક્રોધ, માન, માયા, લોભ. અપ્રત્યાખ્યાન ક્રોધાદિ, પ્રત્યાખ્યાનાવરણીય ક્રોધાદિ સંજવલન ક્રોધ, માન, માયા, લોભ. નોકષાયવેદનીય કર્મ કેટલા ભેદે છે ? નવ ભેદે - સ્ત્રીવેદ, પુરુષ વેદ, નપુંસકવેદ, હાસ્ય, રતિ, અરતિ, ભય, શોક, જુગુપ્સા.

ભગવન્ ! આયુષ્યકર્મ કેટલા ભેદે છે ? ચાર, નૈરયિકાયુ યાવત્ દેવાયુ. નામકર્મ કેટલા ભેદે છે ? ૪૨-ભેદે છે. ગતિ, જાતિ, શરીર, શરીરંગોપાંગ, શરીર બંધન, શરીરસંઘયણ, સંઘાતન, સંસ્થાન, વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ, અગુરુલઘુ, ઉપઘાત, પરાઘાત, આનુપૂર્વી, ઉચ્ચવાસ, આતપ, ઉદ્યોત, વિહાયોગતિ, ત્રસ, સ્થાવર નાદર, સૂક્ષ્મ, પર્યાપ્ત, અપર્યાપ્ત, સાધારણ, પ્રત્યેક શરીર, સ્થિર, અસ્થિર, શુભ, અશુભ, સુભગ, દુર્ભગ, સુસ્વર, દુઃસ્વર, આદેય, અનાદેય, ચશોકીર્તિ, અચશોકીર્તિ, નિર્માણ, તીર્થકર નામ કર્મ.

ગતિનામ કર્મ કેટલા ભેદે છે ? ચાર - નૈરયિકગતિ, તિર્યચગતિ, મનુષ્યગતિ, દેવગતિ. જાતિનામકર્મ કેટલા ભેદે છે ? એકેન્દ્રિય જાતિનામ યાવત્

પંચેન્દ્રિય જાતિનામ. શરીર નામકર્મ કેટલા ભેદે છે ? પાંચ ભેદે - ઔદારિક શરીર યાવત્ કાર્મણશરીરનામ. શરીરંગોપાંગ નામ કર્મ કેટલા ભેદે છે ? ત્રણ ભેદે - ઔદારિક શરીર અંગોપાંગ, વૈક્રિય શરીરંગો પાંગ, આહારક શરીરંગોપાંગ. શરીરબંધ નામ કર્મ કેટલા ભેદે છે ? પાંચ ભેદે - ઔદારિક શરીર બંધન નામ યાવત્ કાર્મણ શરીર બંધન નામ. શરીર સંઘાત નામ કર્મ કેટલા ભેદે છે ? પાંચ ભેદે - ઔદારિક યાવત્ કાર્મણશરીર સંઘાત નામ. સંઘયણ નામકર્મ કેટલા ભેદે છે ? છ ભેદે - વજ્રઘ્નમનારાચ, ઘ્નમનારાચ, નારાચ, અર્ધનારાચ, કીલિકા અને સેવાર્ત સંઘયણ નામ. સંસ્થાન નામકર્મ કેટલા ભેદે છે ? છ ભેદે - સમયતુરચ્ચ, ન્યગોધ પરિમંડલ, સાદિ, વામન, કુબ્જ અને હુંડક સંસ્થાન નામ. વર્ણનામ કર્મ કેટલા ભેદે છે ? પાંચ ભેદે - કૃષ્ણ વર્ણનામ યાવત્ શુક્લ વર્ણ નામ. ગંધનામકર્મ કેટલા ભેદે છે ? બે ભેદે - સુરભિગંધ નામ, દુરભિગંધ નામ. રસનામ કર્મ ? પાંચ ભેદે - સુરભિગંધનામ યાવત્ મધુરરસનામ સ્પર્શનામ કર્મ ? આઠ ભેદે - કર્કશ સ્પર્શ નામ યાવત્ લઘુ સ્પર્શનામ.

અગુરુલઘુનામ એક પ્રકારે છે. ઉપઘાતનામ એક પ્રકારે છે, પરાઘાતનામ એક પ્રકારે છે, આનુપૂર્વી નામ ચાર ભેદે છે - નૈરયિકાનુપૂર્વી યાવત્ દેવાનુપૂર્વીનામ, ઉચ્ચવાસનામ એક પ્રકારે છે, બાકીના સર્વ પ્રકૃતિ તીર્થકરનામ પર્યન્ત એક પ્રકારે છે. પણ વિહાયોગતિ બે ભેદે છે - પ્રશસ્ત વિહાયોગતિ નામ અને અપ્રશસ્ત વિહાયોગતિ નામ.

ભગવન્ ! ગોત્ર કર્મ કેટલા ભેદે છે ? બે ભેદે - ઉચ્ચગોત્ર, નીચ ગોત્ર. ઉચ્ચ ગોત્ર કેટલા ભેદે છે ? આઠ ભેદે - જાતિવિશિષ્ટતા યાવત્ ઐશ્વર્યવિશિષ્ટતા. એ પ્રમાણે નીચગોત્ર પણ જાણવું. પરંતુ જાતિ વિહિનતા યાવત્ ઐશ્વર્ય વિહિનતા જાણવું.

ભગવન્ ! અંતરાય કર્મ કેટલા ભેદે છે ? પાંચ ભેદે - દાનાંતરાય યાવત્ વીર્યાંતરાય.

● વિવેચન-૫૪૦ :-

- X - ઉદ્દેશના ક્રમે નિર્દેશ થાય છે. વસ્તુનું નામ માત્ર થકી કથન કરવું તે ઉદ્દેશ, વિસ્તારથી કહેવું તે નિર્દેશ, તે ન્યાયે પહેલા જ્ઞાનાવરણીય કર્મની ઉત્તર પ્રકૃતિનું સૂત્ર - અહીં આભિનિબોધિકાદિ શબ્દનો અર્થ ઉપયોગપદમાં કહેશે. વિગ્રહ આ રીતે - આભિનિબોધિક જ્ઞાનનું આવરણ કરનાર કર્મ તે આભિનિબોધિક જ્ઞાનાવરણીય.

દર્શનાવરણીયની ઉત્તરપ્રકૃતિઓ કહે છે - તેમાં નિદ્રા ત્રા ઘાતુ નિંદાના અર્થમાં છે, જે અવસ્થામાં ચૈતન્ય કુત્સિતપણાને પામે તે નિદ્રા. અથવા ત્રૈ ઘાતુ સુવાના અર્થમાં છે, જે અવસ્થામાં ચપટી વગાડવા માત્રથી પ્રાણી જાગૃત થાય એવી ઉંઘ તે નિદ્રા, તે વિપાકથી વેધ કર્મ પ્રકૃતિ પણ નિદ્રા કહેવાય. નિદ્રાથી અધિક

નિદ્રા તે નિદ્રાનિદ્રા. તે અવસ્થામાં ઘણાં ઢંટોળવાદિથી જાગૃત થાય છે, તેથી નિદ્રા કરતાં તેનું અધિકપણું છે. તે વિપાકથી વેદ્ય કર્મપ્રકૃતિ પણ નિદ્રાનિદ્રા કહેવાય છે. બેઠો કે ઉભો ડોલે, ઝોકાં ખાય તેવી નિદ્રા તે પ્રચલા. પ્રચલાથી અધિક તે પ્રચલાપ્રચલા, તે ચાલનારને પણ ઉદયમાં આવે છે. - X - સ્ત્યાનર્હિ-એકઠી થયેલી ઋદ્ધિ-આત્મશક્તિ, જે નિદ્રાવસ્થામાં હોય તે. તે નિદ્રાના સદ્ભાવમાં પ્રથમ સંઘયણવાળા વાસુદેવના અર્ધબળ જેટલી શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રવચનમાં એવી કથા સંભળાય છે કે કોઈ સ્થળે સ્ત્યાનર્હિ નિદ્રાવાળો એક સાધુ હતો. તેને દિવસે એક હાથીએ રોક્યો, રાત્રે સ્ત્યાનર્હિ નિદ્રાના ઉદયમાં તેણે હાથીનાં દાંત ઉખેડી નાંખ્યા ઇત્યાદિ.

ચક્ષુદર્શન-સામાન્ય અવબોધ, તેને આચ્છાદન કરનાર ચક્ષુદર્શનાવરણીય. અચક્ષુ દર્શન - ચક્ષુ સિવાયની ઇન્દ્રિયો અને મન વડે સામાન્ય અવબોધ, તેને આચ્છાદન કરનાર તે અચક્ષુદર્શનાવરણીય. અવધિદર્શન - ઇન્દ્રિયાદિની અપેક્ષા સિવાય રૂપી દ્રવ્યનો સામાન્ય અવબોધ, તેનું આવરણ કરનાર કર્મ તે અવધિ દર્શનાવરણ. રૂપી-અરૂપી સર્વે દ્રવ્યો અને તેના સર્વ પર્યાયોનો ઇન્દ્રિયાદિની અપેક્ષા વિના સામાન્ય અવબોધ તે કેવળદર્શન, તેને આચ્છાદન કરનાર કર્મ તે કેવળ દર્શનાવરણીય.

અહીં નિદ્રાદિ પાંચ પ્રકૃતિ ચક્ષુદર્શનાવરણાદિના ક્ષયોપશમ વડે પ્રાપ્ત દર્શન લબ્ધિનો ઉપઘાત કરે છે. દર્શનાવરણ ચતુષ્ક મૂળથી દર્શનલબ્ધિનો ઘાત કરે છે.

- X - X -

વેદનીય બે ભેદે - (૧) સાતા-સુખરૂપે વેદાય તે સાતાવેદનીય, તેથી વિપરીત તે (૨) અસાતાવેદનીય અર્થાત્ જેના ઉદયથી શારીરિક, માનસિક સુખ વેદે તે સાતા વેદનીય, જેના ઉદયથી શારીરિક, માનસિક દુઃખ અનુભવે તે અસાતાવેદનીય - X -

મોહનીય કર્મ બે ભેદે - (૧) દર્શન મોહનીય - સમ્યક્ત્વ, તત્ત્વરુચિમાં મોહ-ભ્રાંતિ કરે તે. (૨) ચારિત્ર મોહનીય - સાવધ યોગથી નિવૃત્તિ અને નિરવધ યોગમાં પ્રવૃત્તિ વડે ગમ્ય શુભ આત્મપરિણામ, તેમાં મોહ પેદા કરે તે ચારિત્રમોહનીય. દર્શન મોહનીય ત્રણ પ્રકારે - (૧) સમ્યક્ત્વ વેદનીય - જિનેશ્વરે ઉપદેશેલા તત્ત્વની શ્રદ્ધારૂપે વેદાય તે. (૨) મિથ્યાત્વ વેદનીય - જે જિને ઉપદેશેલા તત્ત્વની અરુચિરૂપ મિથ્યાત્વરૂપે વેદાય તે. (૩) મિશ્રવેદનીય-જે જિનોક્ત તત્ત્વમાં રુચિ નહીં, તેમ અરુચિ નહીં એવા મિશ્રપરિણામથી વેદાય તે. [પ્રશ્ન] સમ્યક્ત્વ મોહનીય કર્મને દર્શન મોહનીય કેમ કહ્યું ? તે તો પ્રશ્નાદિનું કારણ હોવાથી દર્શનમાં મોહ ઉત્પન્ન કરતું નથી. [ઉત્તર] અહીં સમ્યક્ત્વ વેદનીય મિથ્યાત્વ મોહનીયની પ્રકૃતિ છે. તેથી દેશ ભંગરૂપ અતિચારનો સંભવ છે. વળી તે ઔપશમિક તથા ક્ષાયિક સમ્યગ્દર્શનમાં મોહ ઉત્પન્ન કરે છે માટે દર્શન મોહનીય કહેવાય.

ચારિત્ર - સાવધ યોગથી નિવૃત્તિ, નિરવધ યોગમાં પ્રવૃત્તિ વડે ગમ્ય શુભ આત્મપરિણામ, તેમાં મોહ પેદા કરે તે ચારિત્ર મોહનીય. તેના બે ભેદ છે - (૧)

કષાય વેદનીય-કષાયરૂપે વેદાય, (૨) નોકષાય વેદનીય - સ્ત્રીવેદાદિ નોકષાયરૂપે વેદાય. કષાય મોહનીય સોળ પ્રકારે છે. તેમાં અનંતાનુબંધી - અનંત સંસારનો અનુબંધ કરાવનાર છે, તેનું સંયોજના એવું બીજું નામ પણ છે. જે વડે પ્રાણી અનંતા ભવોની સાથે જોડાય તે સંયોજના. કહ્યું છે કે -

જે કષાયો અનંતભવોની સાથે જોડે તે અનંતાનુબંધી, જેમના ઉદયમાં સર્વથા કે દેશથી પ્રત્યાખ્યાન-વિરતિ ન હોય તે અપ્રત્યાખ્યાન. જેમના ઉદયથી - X - સર્વવિરતિ પ્રત્યાખ્યાનનું આચ્છાદન થાય તે પ્રત્યાખ્યાનવરણ. - X - પરીષદ અને ઉપસર્ગની પ્રાપ્તિમાં ચારિત્રવાળાને કંઈક કષાયયુક્ત કરે તે સંજવલન અથવા શબ્દાદિ વિષયોપામી જેથી વારંવાર કષાયયુક્ત થાય, તેથી ચોથા કષાયની સંજવલન એવી સંજ્ઞા કહેવાય છે - X -

જળ-રેતી-પૃથ્વી-પર્વતની રેખા સમાન ચાર પ્રકારનો કોષ છે. નેતરની લતા, કાષ્ઠ-અસ્થિ-શિલા સ્તંભ જેવું માન છે, વાંસની છાલ-ગોમૂત્રિકા-મેંદાનું શિંગડું-કઠણ વાંસના મૂળ જેવી માયા છે. હળદર, ખંજન, કીચડ, કીરમજી રંગ જેવો લોભ છે. તે ચારે પ્રકારના કષાયો પક્ષ, ચારમાસ, વર્ષ અને ચાવજીવ સુધી રહેનારા છે અને તે દેવ-મનુષ્ય-તિર્યચ-નરકગતિના સાધનભૂત છે.

સ્ત્રીવેદ-સ્ત્રીની પુરુષ માટેની અભિલાષા, તે વિપાક વડે વેદ્ય કર્મ, તે સ્ત્રીવેદ. પુરુષવેદ-સ્ત્રી માટેની અભિલાષા, તે વિપાક વડે વેદ્ય કર્મ. નાપુંસક વેદ-સ્ત્રી અને પુરુષ બંને પ્રતિ અભિલાષા, તે વિપાક વડે વેદ્ય કર્મ. જેના ઉદયે સનિમિત કે નિર્નિમિત હસે કે હસાવે તે હાસ્ય મોહનીય. તેનાથી વિપરીત તે અરતિ મોહનીય. જેના ઉદયે પ્રિય વસ્તુના વિયોગાદિ નિમિત્તે આકંઠનાદિ કરે તે શોક મોહનીય. જેના ઉદયે સકારણ કે અકારણ ભય પામે તે ભયમોહનીય. જેના ઉદયે શુભ કે અશુભ વસ્તુની જુગુપ્સા કરે તે જુગુપ્સા મોહનીય. આ હાસ્યાદિ કષાયના સહચારી હોવાથી નોકષાય કહેવાય છે. તે કયા કષાયના સહચારી છે ? આદિના બારે કષાયોના. આદિના બારે કષાયોનો ક્ષય થવાથી હાસ્યાદિ સ્થિતિ સંભવતી નથી, કેમકે ત્યારપછી તુરંત તેનો ક્ષય કરવા માટે પ્રવૃત્તિ થાય છે. કષાયના સહચારી તે નોકષાય.

નામકર્મ ૪૨-ભેદે છે - ગતિનામ એટલે તથાવિધ કર્મરૂપથી પ્રાપ્ત કરાય તે ગતિ-નારકપણું આદિ પર્યાયનો પરિણામ. તે ગતિ ચાર ભેદે છે - નરક, તિર્યચ, મનુષ્ય, દેવગતિ, તેનું કારણ ભૂતકર્મ તે ગતિનામ. જાતિનામ - એકેન્દ્રિયાદિ જીવોના એકેન્દ્રિયત્વ આદિ સમાન પરિણામરૂપ કે જેનો એકેન્દ્રિયાદિ શબ્દ વડે વ્યવહાર થાય છે તે જાતિ, તેનું કારણભૂત કર્મ તે જાતિનામકર્મ. - X - X -

ક્ષીણ થાય તે શરીર, તે પાંચ ભેદે છે - ઔદારિક, વૈકિય, આહારક, તેજસ, કાર્મણ. તેનું કારણ નામકર્મ તે ઔદારિકનામકર્માદિ. તેમાં જેના ઉદયથી ઔદારિક શરીર યોગ્ય પુદ્ગલો ગ્રહણ કરી ઔદારિક શરીર રૂપે પરિણામવે, પરિણામન કરી જીવ પ્રદેશો સાથે પરસ્પર એકમેકપણે સંબંધ કરે તે.

એ રીતે બાકીના શરીરનામકર્મ વિચારવા.

શરીરના મસ્તકાદિ આઠ અંગો છે - મસ્તક, છાતી, ઉદર, પીઠ, બે હાથ, બે સાથળ. આંગળી આદિ અવયવો ઉપાંગ છે. તેનું કારણ શરીરંગોપાંગ નામ છે તે ત્રણ ભેદે - ઔદારિકંગો પાંગ, વૈકિયંગોપાંગ, આહારકંગોપાંગ નામ કર્મ. જેના ઉદયથી ઔદારિક શરીરરૂપે પરિણત થયેલા પુદ્ગલોનો અંગોપાંગ વિભાગરૂપે પરિણામ થાય તે. એ રીતે વૈકિય અને આહારકો પણ કહેવા. તૈજસ અને કાર્મણ શરીર જીવપ્રદેશના સંસ્થાનને અનુસરતું હોવાથી તેને અંગોપાંગ સંભવ નથી. - - - જે વડે બંધાય તે બંધન, જે પૂર્વે ગ્રહણ કરેલા અને ગ્રહણ કરાતા ઔદારિક પુદ્ગલોનો પરસ્પર અને તૈજસાદિ પુદ્ગલો સાથે સંબંધ કરનાર તે બંધન નામ. - X - તે પાંચ પ્રકારે છે - ઔદારિક બંધન નામ, વૈકિય બંધન નામ ઇત્યાદિ - X -. તેમાં જેના ઉદયથી પૂર્વે ગ્રહણ કરેલ અને ગ્રહણ કરાતા ઔદારિક પુદ્ગલોનો પરસ્પર તથા તૈજસાદિ પુદ્ગલોની સાથે સંબંધ થાય તે ઔદારિક બંધન નામ, એ રીતે વૈકિય, આહારક, તૈજસ, કાર્મણબંધનનામ કહેવા.

જેના વડે ઔદારિકાદિ પુદ્ગલો પિંડરૂપે એકઠા કરાય તે સંઘાત નામ, તે પાંચ પ્રકારે - ઔદારિક સંઘાતનામ, વૈકિય સંઘાતનામ, આહારક સંઘાતનામ, તૈજસ સંઘાતનામ, કાર્મણ સંઘાતનામ. તેમાં જેના ઉદયથી ઔદારિક શરીર રચના અનુસારે પિંડરૂપ થાય તે ઔદારિક સંઘાત નામ. એ પ્રમાણે વૈકિયાદિ શરીર સંઘાતનામ વિશે જાણવું. સંઘયણ - અસ્થિની રચના વિશેષ. તે મૂળ ટીકાકારે પણ કહ્યું છે. અન્યત્ર એકેન્દ્રિયોને જ સેવાર્ત સંઘયણ કહ્યું છે તે ઉપચારથી જાણવું, તેમ ટીકાકાર કહે છે, પણ શક્તિ વિશેષ નથી - X - આ અસ્થિ રચના ઔદારિક શરીરને વિશેષ જ હોય છે. બીજા શરીરો અસ્થિરહિત છે. તે સંઘયણ છ પ્રકારે છે. વજ્રઋષભનારાય ઇત્યાદિ.

વજ્ર - ખીલી, ઋષભ - વીંટવાનો પાટો, નારાચ - મર્કટ બંધ. તેથી બે અસ્થિ મર્કટબંધથી બંધાયેલ હોય અને તેના ઉપર પાટાની આકૃતિવાળું ત્રીજું અસ્થિ વીંટાયેલું હોય અને ત્રણ અસ્થિને ભેદનાર ખીલી નામે અસ્થિ જેમાં હોય તે વજ્રઋષભનારાય. જે કિલિકારહિત હોય તે ઋષભનારાય, જ્યાં અસ્થિઓનો મર્કટ બંધ માત્ર જ હોય તે નારાચ. જ્યાં કેવળ એક તરફ મર્કટ બંધ હોય અને બીજી બાજુ કીલિકા હોય તે અર્ધનારાય. જ્યાં અસ્થિ કેવળ કીલિકા વડે બંધાયેલ હોય તે કીલિકા સંઘયણ. માત્ર એકબીજા સ્પર્શને રહી હોય અથવા તૈલાદિ સ્નેહના મર્દનાદિરૂપ સેવાની અપેક્ષા રાખે તે સેવાર્ત સંહનન. તેનું કારણભૂત સંઘયણ નામકર્મ પણ છ પ્રકારે હોય છે - વજ્રઋષભનારાય સંઘયણનામકર્માદિ.

સંસ્થાન-આકાર વિશેષ, ગ્રહણ કરેલ - જત્યારૂપ કરેલ-જત્યારૂપ કરેલ અને બાંધેલા તે ઔદારિકાદિ પુદ્ગલોને વિશે જે કર્મના ઉદયથી આકાર વિશેષ થાય તે સંસ્થાન, આ સંસ્થાનનામ છ પ્રકારે છે - સમયતુરસ્ર સંસ્થાન ઇત્યાદિ. તેમાં જે કર્મના ઉદયથી ન્યગ્રોધ પરિમંડલ સંસ્થાન થાય તે ન્યગ્રોધપરિમંડલ સંસ્થાન નામ

કર્મ, એ પ્રમાણે બધાં સંસ્થાન જાણવા.

જે વડે શરીર સુશોભિત થાય તે વર્ણ. તેના પાંચ ભેદ છે - શ્વેત, પીળો, લાલ, લીલો, કાળો. તેનું કારણ નામકર્મ પણ પાંચ ભેદે છે - શ્વેતવર્ણનામકર્મ ઇત્યાદિ. તેમાં જેના ઉદયથી પ્રાણીના શરીરને વિશે બગલાની માફક શ્વેતવર્ણ થાય તે શ્વેતવર્ણનામ. એ રીતે બાકીના વર્ણનામો જાણી લેવા.

જે સુંઘાય તે ગંધ. તેના બે ભેદ - સુરભિ, દુરભિ. તેનું કારણ ગંધનામ પણ બે ભેદે છે. જેમકે - સુરભિગંધ નામ કર્માદિ. જેના ઉદયે પ્રાણીના શરીરમાં કમળાદિ પેઠે સુંઘ ઉપજે છે તે. જેના ઉદયે પ્રાણીના શરીરમાં લસણાદિની જેમ દુર્ગન્ધ ઉપજે તે દુરભિગંધ નામ.

જેનો આસ્વાદ કરાય તે રસ. તીખો, કડવો, તુરો, ખાટો, મધુર એમ પાંચ ભેદે છે, તેનું કારણ રસનામ પણ પાંચ ભેદે છે - જેમકે તિક્તનામ, કટુનામ ઇત્યાદિ. જેના ઉદયે પ્રાણીના શરીરમાં મરી આદિ માફક તીખો રસ હોય તે તિક્ત રસનામ ઇત્યાદિ.

જે સ્પર્શેન્દ્રિયનો વિષય હોય તે સ્પર્શ. તે કર્કશ, મૃદુ, લઘુ, ગુરુ, સ્નિગ્ધ, રૂક્ષ, શીત, ઉષ્ણના ભેદે આઠ પ્રકારે છે. તેનું કારણ સ્પર્શનામ પણ આઠ પ્રકારે છે. જેના ઉદયથી પ્રાણીના શરીર વિશે પત્યરની જેમ કર્કશ સ્પર્શ હોય તે કર્કશ સ્પર્શનામ. એમ બાકીના સ્પર્શનામ પણ જાણી લેવા.

જેના ઉદયથી પ્રાણીઓના શરીર ગુરુ-ભારે નહીં તેમ લઘુ-હલકાં પણ નહીં પરંતુ અગુરુલઘુ પરિણામવાળા હોય છે તે અગુરુ લઘુનામ. - - - જેના ઉદયથી શરીરમાં વધતા પડજીભ, ગલવૃંદ, લંબક, ચોર દાંત વગેરે શરીરના અવયવો વડે પોતે જ હણાય કે સ્વયં ગળે ફાંસો ખાવો વગેરેથી આત્મઘાત કરે તે ઉપઘાત નામ. જેના ઉદયે પ્રતાપી મનુષ્ય પોતાના દર્શન માત્રથી કે વાક્યપટુતાથી મહાનૃપની સભામાં પણ જઈને સભ્યોને ક્ષોભ ઉત્પન્ન કરે અને પ્રતિવાદીની પ્રતિભાનો નાશ કરે તે પરાઘાતનામ.

કોણી, હળ અને ગોમુખિકાના આકારે અનુક્રમે બે, ત્રણ, ચાર સમય પ્રમાણ વિગ્રહગતિથી બીજા ભવમાં ઉત્પત્તિસ્થાને જતાં જીવની આકાશપ્રદેશની શ્રેણિ અનુસાર નિયત ગમનનો ક્રમ તે આનુપૂર્વી. તે વિપાક વડે વેધ નામકર્મ તે આનુપૂર્વીનામ. તે ચાર પ્રકારે છે - નૈરચિકાનુપૂર્વીનામ યાવત્ દેવાનુપૂર્વીનામ.

જેના ઉદયથી આત્માને ઉચ્ચવાસ અને નિઃશ્વાસની લબ્ધિ પ્રાપ્ત થાય તે ઉચ્ચવાસનામ. [પ્રશ્ન] જે એમ છે તો ઉચ્ચવાસ પર્યાપ્તિ નામ કર્મનો ઉપયોગ ક્યાં છે ? [ઉત્તર] ઉચ્ચવાસ નામ કર્મના ઉદયથી ઉચ્ચવાસ અને નિઃશ્વાસ યોગ્ય પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરવા અને મૂકવા સંબંધી લબ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે. તે લબ્ધિ ઉચ્ચવાસ પર્યાપ્તિ સિવાયનું કાર્ય કરતી નથી. બાણને ફેંકવાની શક્તિવાળો છતાં ધનુષ્ને લીધાં સિવાય બાણ ફેંકી ન શકે તેમ ઉચ્ચવાસ પર્યાપ્તિ ઉત્પન્ન કરવા તેના નામ કર્મનો ઉપયોગ છે એ પ્રમાણે બીજી પ્રકૃતિનો પણ યથા સંભવ વિચાર કરવો.

જેના ઉદયથી શરીરને વિશે અનુષ્ઠા છતાં ઉષ્ણ પ્રકાશરૂપ આતપ કરે તે આતપનામ. તેનો વિપાક સૂર્યમંડળમાં પૃથ્વીકાયિકોને જ હોય છે. અગ્નિને હોતો નથી. કેમકે સિદ્ધાંતમાં તેનો નિષેધ છે. અગ્નિમાં ઉષ્ણપણું ઉષ્ણસ્પર્શનામ કર્મના ઉદયે અને ઉલ્કટ રક્તવર્ણનામના ઉદયથી પ્રકાશરૂપણું છે.

જેના ઉદયથી પ્રાણીના શરીરો, દેવના ઉત્તર વૈકિંચ શરીર તથા ચંદ્ર-નક્ષત્ર-તારા વિમાનો, રત્ન, ઔષધિ માફક અનુષ્ઠા પ્રકાશરૂપ ઉદ્યોત કરે તે ઉદ્યોતનામ.

વિહાયોગતિ - આકાશમાં ગમન કરવું તે. [પ્રશ્ન] આકાશ સર્વ વ્યાપી હોવાથી આકાશથી બીજે ગતિ સંભવ નથી, તો શા માટે 'વિહાયસ્' વિશેષણ કહ્યું ? શંકા બરાબર છે. પરંતુ જો ગતિ માત્ર કહેવામાં આવે તો નામકર્મની પહેલી પ્રકૃતિ પણ ગતિનામ છે, તેનો નિષેધ કરવા 'વિહાયસ્' વિશેષણ કહ્યું. પણ નારકાદિ પર્યાયના પરિણામરૂપ ગતિ તે વિહાયોગતિ. તે બે ભેદે - પ્રશસ્ત, અપ્રશસ્ત. હંસ, હાથી આદિને પ્રશસ્ત ગતિ છે. ગધેડા, ઉંટ આદિની અપ્રશસ્ત ગતિ છે. તે વિપાકથી વેદ્ય વિહાયોગતિ નામ કર્મ કહ્યું.

ત્રસ - ગરમી આદિથી પીડિત થયેલ વિવક્ષિત કોઈ એક સ્થાનકે ઉદ્દેગ પામી, છાયાદિનો આશ્રય કરવા બીજે સ્થાને જાય તે ત્રસ-બેઈન્દ્રિયાદિ જીવો. તે પર્યાયના પરિણામથી વેદ્ય નામકર્મ તે ત્રસનામ. જેના ઉદયે ઉલ્કટ કરતાં વિપરીત સ્થિતિ હોય તે સ્થાવરનામ. તે એકેન્દ્રિય (સ્થાવર)ને હોય છે.

જેના ઉદયથી જીવો બાદર થાય તે બાદર નામ. તે બાદરપણું જીવનો પરિણામ વિશેષ છે. જેના ઉદયે પૃથ્વી આદિ એકેન્દ્રિય જીવનું શરીર ચક્ષુગ્રાહ્ય ન હોવા છતાં ઘણાં જીવોનો સમુદાય ચક્ષુથી ગ્રહણ થાય. તેનાથી વિપરીત તે સૂક્ષ્મનામ છે. તેના ઉદયે ઘણાં મળેલા જીવોનું શરીર પણ ચક્ષુગ્રાહ્ય થતું નથી. સૂક્ષ્મ - અતીન્દ્રિય.

પર્યાપ્તક નામ - જેના ઉદયે પોતાને યોગ્ય પર્યાપ્તિને પૂર્ણ કરવામાં સમર્થ થાય તે, પર્યાપ્તિ એટલે આહારાદિ પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરવા અને તેનું પરિણામ કરવામાં હેતુ આત્માની શક્તિ વિશેષ. તેથી વિપરીત અપર્યાપ્ત નામ છે. જેના ઉદયે એકેન્દ્રિય જીવનું ભિન્ન ભિન્ન શરીર હોય તે પ્રત્યેક નામ. જેના ઉદયે અનંત જીવોનું એક શરીર હોય તે સાધારણનામ. જેના ઉદયથી શરીરના અવયવ - શિર, અસ્થિ અને દાંતની સ્થિરતા હોય તે સ્થિરનામિ તેથી વિપરીત તે અસ્થિરનામ. જેના ઉદયથી નાભિની ઉપરના મસ્તકાદિ અવયવો શુભ-પ્રશસ્ત હોય તે શુભનામ. જેના ઉદયથી નાભિની નીચેના પગ વગેરે અવયવો અશુભ હોય તે અશુભનામ. જેમકે મસ્તક વડે જેનો સ્પર્શ કરવામાં આવે તો ખુશ થાય, પગ વડે સ્પર્શ કરાય તો તે ગુસ્સે થાય.

[પ્રશ્ન] સ્ત્રીના સ્પર્શથી સ્પર્શિત મનુષ્ય ખુશ થાય છે, તેનું શું ? [ઉત્તર] તેનું કારણ મોહનીય કર્મ છે.

જેના ઉદયથી ઉપકાર ન કરવા છતાં પણ સર્વના મનને પ્રિય થાય તે સુભગ નામ. તેથી વિપરીત દુર્ભગનામ - જેના ઉદયથી ઉપકાર કરવા છતાં અપ્રિય થાય.

જો કે સુભગમાં પણ કોઈકને અપ્રિય પણ લાગે. જેમ - અભવ્યોને તીર્થકર અપ્રિય લાગે છે.

જેના ઉદયથી જીવનો સ્વર સાંભળનારને પ્રીતિ થાય તે સુસ્વર નામ. તેથી વિપરીત તે દુઃસ્વરનામ. જેના ઉદયથી જે કરે અથવા બોલે તે સર્વલોક માન્ય કરે. જેવા માત્રથી લોક તેનો અભ્યુત્થાનાદિ સત્કાર કરે તે આદેય નામ. તેથી વિપરીત અનાદેયનામ. જેના ઉદયથી ચુક્તિચુક્ત બોલવા છતાં લોકમાન્ય વચન ન થાય ઈત્યાદિ - X - તપ, શૌર્ય, ત્યાગાદિથી ઉપાર્જિત યશ વડે સ્તુતિ થાય તે યશોકીર્તિ અથવા યશ એટલે સામાન્ય પ્યાતિ. કીર્તિ-ગુણની સ્તુતિ-પ્રશંસા. અથવા સર્વ દિશા વ્યાપીર તે યશ, એક દિશા વ્યાપી તે કીર્તિ. તે જેના ઉદયથી થાય તે યશોકીર્તિ નામ. જેના ઉદયથી મધ્યસ્થ મનુષ્યને પ્રશંસા કરવા યોગ્ય ન હોય તે અયશોકીર્તિનામ.

જેના ઉદયથી પ્રાણીઓને શરીરને વિશે પોતપોતાની જાતિ અનુસાર અંગો, પ્રત્યંગો પ્રતિનિયત સ્થાને હોય તે નિર્માણનામ, તેના ઉદયે-અભાવે ભૃત્યવત્ અંગોપાંગાદિ નામ આદિ થાય છે.

જેના ઉદયથી અષ્ટમહાપ્રાતિહાર્યાદિ ૩૪ અતિશય પ્રગટ થાય છે, તે તીર્થકર નામ. એ પ્રમાણે ૪૨-ભેદો થયા. હવે ગત્યાદિના અવાંતર ભેદો બતાવવા સૂત્રકાર કહે છે - તે પાઠ સિદ્ધ છે.

જેના ઉદયથી ઉત્તમ જાતિ, કુલ, બલ, તપ, રૂપ, ઐશ્વર્ય, શ્રુત, સત્કાર, અભ્યુત્થાન, આસન પ્રદાન આદિ સંભવે તે ઉચ્ચગોત્ર. જેના ઉદયે જ્ઞાનાદિચુક્ત છતાં પણ નિંદા પ્રાપ્ત કરે, હીન જાત્યાદિમાં ઉત્પન્ન થાય, તે નીચગોત્ર.

- X - શેષ સુગમ છે.

હવે અંતરાયના ભેદો કહે છે - જેના ઉદય શક્તિ છતાં, ગુણવાન્ પાત્રનો યોગ છતાં, દાન મહાફળવાળું છે એમ જાણવા છતાં આપવાનો ઉત્સાહ ન થાય, તે દાનાંતરાય. જેના ઉદયે દાનગુણ પ્રસિદ્ધ દાતા પાસેથી આપવા લાયક વસ્તુ તેને ત્યાં વિદ્યમાન છતાં ચાચના કુશળ અને ગુણવાન્ છતાં ચાચક ન મેળવી શકે તે લાભાંતરાય. જેના ઉદયે ઉત્તમ આહારાદિ છતાં, પ્રત્યાખ્યાનના પરિણામ કે વૈરાગ્ય ન હોવા છતાં કેવળ કૃપણતાથી ભોગવી ન શકે તો ભોગાંતરાય, એમ ઉપભોગાંતરાય કર્મ પણ જાણવું. તેમાં એકવાર ભોગવાય તે ભોગ, વારંવાર ભોગવી શકાય તે ઉપભોગ. જે ઉદયે નીરોગ શરીર છતાં, યુવાવસ્થા છતાં અલ્પ બળવાળો હોય કે બળવાન્ હોવા છતાં સાધવા યોગ્ય કાર્ય છતાં, હીન સત્વતાથી પ્રવૃત્તિ ન કરે તે વીર્યાંતરાય.

હવે કર્મની સ્થિતિનું પ્રતિપાદન કરે છે.-

● સૂત્ર-૫૪૧ :-

જ્ઞાનાવરણીય કર્મની કેટલા કાળની સ્થિતિ છે ? ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત, ઉલ્કૃષ્ટ ૩૦ કોડાકોડી સાગરોપમ, અબાધા કાળ ૩૦૦ વર્ષ, અબાધાકાળ હીન કર્મની સ્થિતિ તે કર્મનિષેક છે.

નિદ્રા પંચક કર્મની કેટલા કાળની સ્થિતિ છે ? જઘન્ય પલ્વોપમનો અસંખ્યાત ભાગ ન્યૂન ૩/૭ સાગરોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ ૩૦ કોડાકોડી સાગરોપમની છે. ૩૦૦૦ વર્ષ અબાધાકાળ, અબાધાકાળ હીન કર્મસ્થિતિ કર્મનો નિષેક છે.

દર્શનયતુષ્ક કર્મની કેટલો કાળ સ્થિતિ છે ? જઘન્ય અંતર્મૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટ ૩૦-કોડાકોડી સાગરોપમ, અબાધાકાળાદિ પૂર્વવત્.

સાતા વેદનીયની ઈયાપિથિક બંધને આશ્રીને જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ સિવાય બે સમયની સ્થિતિ છે. સાંપ્રાયિક બંધને આશ્રીને જઘન્ય ૧૨-મુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટ ૧૫-કોડાકોડી સાગરોપમ છે. ૧૫૦૦ વર્ષ અબાધાકાળ છે. અસાતાવેદનીયની જઘન્યથી પલ્વોપમના અસંખ્યાતમા ભાગ ન્યૂન ૩/૭ સાગરોપમ સ્થિતિ છે અને ઉત્કૃષ્ટ ૩૦ કોડાકોડી સાગરોપમ સ્થિતિ, ૩૦૦૦ વર્ષ અબાધાકાળ અને અબાધાકાળથી ન્યૂન સ્થિતિ કર્મનિષેક કાળ સમજવો.

સમ્યકત્વ વેદનીયની પૃથ્થા - જઘન્ય અંતર્મૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટ સાધિક ૬૬ સાગરોપમ સ્થિતિ. મિથ્યાત્વ વેદનીયની જઘન્ય પલ્વોપમનો અસંખ્યાતમાગ ન્યૂન એક સાગરોપમ, ઉત્કૃષ્ટ ૭૦ કોડાકોડી સાગરોપમ, ૭૦૦૦ વર્ષ અબાધા. સમ્યગ્મિથ્યાત્વ વેદનીયની જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મૂર્ત. બાર કષાયોની જઘન્ય સ્થિતિ પલ્વોપમનો અસંખ્યાતમાગ ન્યૂન ૪/૭ સાગરોપમ, ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૪૦ કોડાકોડી સાગરોપમ, ૪૦૦૦ વર્ષ અબાધાકાળ યાવત્ નિષેક.

સંજવલન કોષ :- જઘન્ય બે માસ, ઉત્કૃષ્ટ ૪૦ કોડાકોડી સાગરોપમ, ૪૦૦ વર્ષ અબાધાવાળા. સંજવલન માન :- જઘન્ય એક માસ, ઉત્કૃષ્ટ કોષની જેમ. સંજવલનમાયા :- જઘન્ય અર્ધમાસ, ઉત્કૃષ્ટ કોષની જેમ. સંજવલન લોભ :- જઘન્ય અંતર્મૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટ કોષની જેમ.

સ્ત્રીવેદની પૃથ્થા - પલ્વોપમનો અસંખ્યાત ભાગ ન્યૂન સાગરોપમના અઠી સપ્તમાંશ, ઉત્કૃષ્ટ-૧૫ કોડાકોડી સાગરોપમ, ૧૫૦૦ વર્ષ અબાધાકાળ. પુરુષવેદ :- જઘન્ય આઠ વર્ષ, ઉત્કૃષ્ટ દશ કોડાકોડી સાગરોપમ, ૧૦૦૦ વર્ષ અબાધાકાળ. નપુંસક વેદ :- જઘન્ય પલ્વોપમનો અસંખ્યાતમાગ ન્યૂન - ૨/૭ સાગરોપમ, ઉત્કૃષ્ટ ૨૦-કોડાકોડી સાગરોપમ સ્થિતિ, ૨૦૦૦ વર્ષ અબાધાકાળ.

હાસ્ય અને રતિ :- જઘન્ય પલ્વોપમનો અસંખ્યાત ભાગ ન્યૂન - ૧/૭ સાગરોપમ. ઉત્કૃષ્ટ ૧૦-કોડાકોડી સાગરોપમ. ૧૦૦૦ વર્ષ અબાધાકાળ અરતિ, ભય શોક, જુગુપ્સા :- જઘન્ય પલ્વોપમનો અસંખ્યાત ભાગ ન્યૂન - ૨/૭ સાગરોપમ, ઉત્કૃષ્ટ ૨૦-કોડાકોડી સાગરોપમ સ્થિતિ, ૨૦૦૦ વર્ષનો અબાધાકાળ.

નૈરયિકાયુષ્ની પૃથ્થા - જઘન્ય અંતર્મૂર્ત અધિક ૧૦,૦૦૦ વર્ષ, ઉત્કૃષ્ટ પૂર્વકોટીનો ત્રીજો ભાગ અધિક ૩૩-સાગરોપમ. તિર્યયાયુષ્ :- જઘન્ય અંતર્મૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટ પૂર્વકોટીનો ત્રીજો ભાગ અધિક ત્રણ પલ્વોપમ. એમ મનુષ્યાયુ, દેવાયુષ્ નૈરયિકવત્ છે.

નરકગતિનામની પૃથ્થા - જઘન્ય પલ્વોપમનો અસંખ્યાતમાગ ન્યૂન ૧૦૦૦ સાગરોપમના બે સપ્તમાંશ, ઉત્કૃષ્ટ ૨૦ કોડાકોડી સાગરોપમ સ્થિતિ, અબાધાકાળ ૨૦૦૦ વર્ષ. તિર્યય ગતિનામ :- નપુંસકવેદ માફક સ્થિતિ છે. મનુષ્યગતિ નામ :- જઘન્ય પલ્વોપમનો અસંખ્યાતમાગ ન્યૂન દોઢ સપ્તમાંશ સાગરોપમ ઉત્કૃષ્ટ ૧૫-કોડાકોડી સાગરોપમ સ્થિતિ. અબાધાકાળ ૧૫૦૦ વર્ષ. દેવગતિનામ :- જઘન્ય પલ્વોપમનો અસંખ્યાતમા ભાગ ન્યૂન ૧૦૦૦ સાગરોપમનો સાતમો ભાગ, ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ પુરુષવેદ સમાન.

એકેન્દ્રિય જાતિ નામ :- જઘન્ય પલ્વોપમનો અસંખ્યાતમા ભાગ ન્યૂન ૨/૭ સાગરોપમ, ઉત્કૃષ્ટ-૨૦ કોડાકોડી સાગરોપમ સ્થિતિ, ૨૦૦૦ વર્ષ અબાધાકાળ. બેષ્ઠેન્દ્રિયજાતિનામ :- જઘન્ય પલ્વોપમનો અસંખ્યાતમાગ ન્યૂન ૬/૩૫ સાગરોપમ. ઉત્કૃષ્ટ ૧૮-કોડાકોડી સાગરોપમ, ૧૮૦૦ વર્ષ અબાધાકાળ. તેષ્ઠેન્દ્રિય જાતિનામ :- જઘન્ય સ્થિતિ બેષ્ઠેન્દ્રિયવત્, ઉત્કૃષ્ટ ૧૮-કોડાકોડી સાગરોપમ, ૧૮૦૦ વર્ષ અબાધાકાળ. ચઠિરેન્દ્રિયજાતિનામ :- જઘન્ય સ્થિતિ પલ્વોપમનો અસંખ્યાત ભાગ ન્યૂન ૬/૩૫ સાગરોપમ, ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૧૮-કોડાકોડી સાગરોપમ, અબાધાકાળ-૧૮૦૦ વર્ષ. પંચેન્દ્રિય જાતિ નામ :- જઘન્ય પલ્વોપમનો અસંખ્યાત ભાગ ન્યૂન - ૨/૭ સાગરોપમ, ઉત્કૃષ્ટ ૨૦-કોડાકોડી સાગરોપમ, ૨૦૦૦ વર્ષ અબાધાકાળ.

ઔદારિક શરીર નામમાં તેમજ જાણવું. વૈકિય શરીર નામ :- જઘ્ય પલ્વોપમનો અસંખ્યાતમા ભાગ ન્યૂન ૨/૭ સાગરોપમ સહસ્ર, ઉત્કૃષ્ટ ૨૦ કોડાકોડી સાગરોપમ, ૨૦૦૦ વર્ષ અબાધાકાળ. આહારક શરીર નામ :- જઘન્ય અંતઃ કોડાકોડી સાગરોપમ, ઉત્કૃષ્ટ પણ તેમજ. તૈજસ અને કાર્મણી પલ્વોપમનો અસંખ્યાત ભાગ ન્યૂન - ૨/૭ અને ઉત્કૃષ્ટ ૨૦-કોડાકોડી સાગરોપમ સ્થિતિ, ૨૦૦ વર્ષ અબાધાકાળ. ઔદારિક-વૈકિય-આહારક શરીરંગોપાંગ. એ ત્રણેની સ્થિતિ ઉપરોક્ત જ જાણવી. પાંચ શરીરબંધન નામની સ્થિતિ પણ એમ જ છે. પાંચે શરીરસંઘાતની સ્થિતિ શરીરનામકર્મની સ્થિતિ પ્રમાણે જાણવી.

વજ્રઋષભનારાય સંઘયણની સ્થિતિ રતિમોહનીય માફક છે. ઋષભનારાય સંઘયણ :- જઘન્ય પલ્વોપમનો અસંખ્યાત ભાગ ન્યૂન ૬/૩૫ સાગરોપમ, ઉત્કૃષ્ટ ૧૨-કોડાકોડી સાગરોપમ સ્થિતિ, ૧૨૦ વર્ષ અબાધાકાળ. નારાય સંઘયણ :- જઘન્ય સ્થિતિ પલ્વોપમનો અસંખ્યાત ભાગ ન્યૂન ૭/૩૫ સાગરોપમ, ઉત્કૃષ્ટ ૧૪-કોડાકોડી સાગરોપમ, ૧૪૦૦ વર્ષ અબાધાકાળ. અર્ધનારાય સંઘયણ :- જઘન્ય પલ્વોપમનો અસંખ્યાત ભાગ ન્યૂન ૬/૩૫ સાગરોપમ, ઉત્કૃષ્ટ ૧૬ કોડાકોડી સાગરોપમ, ૧૬૦૦ વર્ષ અબાધાકાળ. કીલિકા સંઘયણ :- જઘન્ય પલ્વોપમનો અસંખ્યાત ભાગ ન્યૂન ૬/૩૫ સાગરોપમ, ઉત્કૃષ્ટ ૧૮ કોડાકોડી સાગરોપમ, ૧૮૦૦ વર્ષ અબાધાકાળ. સેવાર્ત સંઘયણ - પલ્વોપમનો અસંખ્યાત ભાગ ન્યૂન ૨/૭ સાગરોપમ, ઉત્કૃષ્ટ ૨૦ કોડાકોડી સાગરોપમ,

૨૦૦૦ વર્ષ અબાધાકાળ. સંઘચણની જેમ સંસ્થાન કર્મની પ્રકૃતિ કહેવી.

શુક્લવર્ણનામની પૃષ્ઠા :- જઘન્ય પલ્લોનો અસં ન્યૂન - ૧/૭ સાગરોપમ, ઉત્કૃષ્ટ ૧૦ કોડાકોડી સાગરોપમ, ૧૦૦૦ વર્ષ અબાધાકાળ. હારિદ્રવર્ણનામ :- જઘન્ય પલ્લો અસં ભાગ ન્યૂન ૫/૨૮ સાગરોપમ, ઉત્કૃષ્ટ સાડાબાર કોડાકોડી સાગરોપમ. ૧૨૫૦ વર્ષ અબાધાકાળ. લોહિતવર્ણ નામ :- જઘન્ય સ્થિતિ પલ્લોનો અસં ભાગ ન્યૂન ૬/૨૮ સાગરોપમ, ઉત્કૃષ્ટ ૧૫-કોડાકોડી સાગરોપમ, ૧૫૦૦ વર્ષ અબાધાકાળ. નીલવર્ણ નામ :- જઘન્ય સ્થિતિ પલ્લોનો અસં ભાગ ન્યૂન ૭/૨૮ સાગરોપમ, ઉત્કૃષ્ટ સાડા સત્તર કોડાકોડી સાગરોપમ, ૧૭૫૦ વર્ષ અબાધાકાળ. કાળા વર્ણ નામકર્મની સ્થિતિ સેવાર્ત સંઘચણનામ માફક જાણવી.

સુરભિગંધ નામ :- શુક્લવર્ણનામની સ્થિતિવત્. દુરભિગંધ નામની સ્થિતિ, સેવાર્ત સંઘચણ માફક જાણવી. મધુરાદિ રસની સ્થિતિ, વર્ણની સ્થિતિવત્ અનુક્રમે કહેવી. અપ્રશસ્ત સ્પર્શોની સ્થિતિ સેવાર્ત સંઘચણ નામની જેમ અને પ્રશસ્ત સ્પર્શોની સ્થિતિ શુક્લવર્ણ નામવત્ કહેવી. અગુરુલઘુનામ કર્મની સ્થિતિ સેવાર્ત સંઘચણનામવત્ જાણી. એ પ્રમાણે ઉપઘાતનામ અને પરાઘાત નામ કર્મની સ્થિતિ પણ સમજવી.

નરકાનુપૂર્વીનામની પૃષ્ઠા :- જઘન્ય સ્થિતિ પલ્લોનો અસં ભાગ ન્યૂન ૨/૭ સાગરોપમ સહસ્ર, ઉત્કૃષ્ટ ૨૦ કોડાકોડી સાગરોપમ, ૨૦૦૦ વર્ષ અબાધાકાળ. તિર્યચાનુપૂર્વીની જઘન્ય સ્થિતિ પલ્લોનો અસં ન્યૂન ૨/૭ સાગરોપમ, ઉત્કૃષ્ટ નરકાનુપૂર્વીવત્. મનુષ્યાનુપૂર્વી - જઘન્ય સ્થિતિ પલ્લોનો અસં ન્યૂન દોઢ સપ્તમાંશ સાગરોપમ, ઉત્કૃષ્ટ ૧૫-કોડાકોડી સાગરોપમ, ૧૫૦૦ વર્ષ અબાધાકા ઠેવાનુપૂર્વી - જઘન્ય સ્થિતિ પલ્લોનો અસં ભાગ ન્યૂન ૧/૭ સાગરોપમ સહસ્ર, ઉત્કૃષ્ટ ૧૦ કોડાકોડી સાગરોપમ, ૧૦૦૦ વર્ષ અબાધાકાળ.

ઉચ્ચવાસનામ :- તિર્યચાનુપૂર્વીવત્. આતપનામ :- પણ તેમજ છે. ઉદ્યોત અને પ્રશસ્તવિહાયોગતિ :- જઘન્ય - ૧/૭ સાગરોપમ, ઉત્કૃષ્ટ દશ કોડાકોડી સાગરોપમ, ૧૦૦૦ વર્ષ અબાધાકાળ. અપ્રશસ્તવિહાયોગતિનામ :- જઘન્ય સ્થિતિ પલ્લોનો અસં ભાગ ન્યૂન ૨/૭ સાગરોપમ, ઉત્કૃષ્ટ ૨૦ કોડાકોડી સાગરોપમ, ૨૦૦૦ વર્ષ અબાધાકાળ. ત્રસ અને સ્થાવર નામકર્મ તેમજ જાણવું. સૂક્ષ્મનામ :- જઘન્ય સ્થિતિ પલ્લો અસં ન્યૂન ૬/૩૫ સાગરોપમ, ઉત્કૃષ્ટ ૧૮ કોડાકોડી સાગરોપમ, ૧૮૦૦ વર્ષનો અબાધાકાળ. બાદર નામકર્મની સ્થિતિ અપ્રશસ્ત વિહાયોગતિવત્ કહેવી. એમ પર્યાપ્ત નામની કહેવી, અપર્યાપ્ત નામની સૂક્ષ્મ નામની માફક જાણવી. પ્રત્યેક શરીરનામની પણ ૨/૭, સાધારણ શરીર નામની સૂક્ષ્મવત્, સ્થિર નામની ૧/૭, અસ્થિર નામની ૨/૭, શુભનામની ૧/૭ અશુભ નામની ૨/૭, સુભગ નામની ૧/૭, દુર્ભગ નામની ૨/૭, સુસ્વર નામની ૧/૭, દુઃસ્વરનામની ૧/૭ આદેયનામની ૧/૭, અનાદેય નામની ૨/૭, યશોકીર્તિ નામની

જઘન્ય સ્થિતિ આઠ મુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટ ૧૦ કોડાકોડી સાગરોપમ, ૧૦૦૦ વર્ષ અબાધાકાળ જાણવો.

અયશોકીર્તિનામની પૃષ્ઠા - અપ્રશસ્ત વિહાયોગતિ નામની સ્થિતિવત્, એ પ્રમાણે નિર્માણ નામની સ્થિતિ કહેવી. તીર્થકર નામની સ્થિતિ - જઘન્ય અંતઃકોડાકોડી સાગરોપમ, ઉત્કૃષ્ટ પણ તેમજ. એ પ્રમાણે જ્યાં ૧/૭ ભાગ હોય ત્યાં ઉત્કૃષ્ટ દશ કોડાકોડી સાગરોપમ સ્થિતિ, ૧૦૦૦ વર્ષ અબાધાકાળ, જ્યાં ૨/૭ ભાગ હોય ત્યાં ઉત્કૃષ્ટ ૨૦-કોડાકોડી સાગરોપમ, ૨૦૦૦ વર્ષ અબાધાકાળ છે.

ઉચ્ચગોત્ર સંબંધી પૃષ્ઠા - જઘન્ય આઠ મુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટ દશ કોડાકોડી સાગરોપમ સ્થિતિ, ૧૦૦૦ વર્ષ અબાધાકાળ, નીચગોત્ર સ્થિતિની પૃષ્ઠા - અપ્રશસ્તવિહાયોગતિવત્ સ્થિતિ જાણવી.

અંતરાયની સ્થિતિ - જઘન્યથી અંતર્મુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટ ૩૦ કોડાકોડી સાગરોપમ સ્થિતિ, ૩૦૦૦ વર્ષ અબાધાકાળ, અબાધાકાળ ન્યૂન કર્મસ્થિતિ, તે કર્મ નિષેક જાણવો.

● વિવેચન-૫૪૧ :-

ભગવન્ ! જ્ઞાનાવરણીયના મતિ, શ્રુત, અવધિ, મનઃપર્યવ, કેવળ જ્ઞાનાવરણના ભેદથી પાંચ પ્રકારના કર્મની સ્થિતિ શું છે ? જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત. તે સર્વે જઘન્ય સ્થિતિ સૂક્ષ્મ સંપરાય ધાપકને પોતાના ગુણસ્થાનના છેલ્લા સમયે જાણવી. ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૨૦ કોડાકોડી સાગરોપમ છે, તે ઉત્કૃષ્ટ સંકલેશમાં વર્તતા મિથ્યાદૃષ્ટિને જાણવી. પ્રસંગથી કહે છે - ૩૦૦૦ વર્ષ અબાધા વડે ન્યૂન કર્મ સ્થિતિ એ કર્મદલિકોનો નિષેક છે. કેમકે કર્મની બે પ્રકારની સ્થિતિ છે - કર્મપણે રહેવા યોગ્ય સ્થિતિ અને અનુભવવા યોગ્ય સ્થિતિ. રહેવાની સ્થિતિ ૩૦-કોડાકોડી સાગરોપમ છે, અનુભવવા યોગ્ય ૩૦૦૦ વર્ષ ન્યૂન છે. તેથી ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિક જ્ઞાનાવરણીય બાંધ્યુ હોય તો બંધસમયથી ૩૦૦૦ વર્ષ સુધી ઉદયમાં આવી જીવને કંઈપણ બાધા ન કરે. પછીનો અનુભવવા યોગ્ય કર્મસ્થિતિ એ કર્મનો નિષેક છે. તે આ પ્રમાણે - પ્રથમ સ્થિતિમાં ઘણાં કમદળ હોય, બીજી સ્થિતિમાં વિશેષદીન, ત્રીજી સ્થિતિમાં વિશેષદીન, એમ કરતાં કરતાં તે સ્થિતિના છેલ્લા સમય સુધી કહેવું. અગ્રાયણી નામે બીજા પૂર્વમાં કર્મપ્રકૃતિ પ્રાભૂતના બંધ વિધાનમાં સ્થિતિ બંધાધિકારમાં ચાર અનુયોગ દ્વારો છે - સ્થિતિબંધ સ્થાન, અબાધાકંડક, ઉત્કૃષ્ટ નિષેક, અલ્પબહુત્વ. - X - X - અબાધાકાળ આ રીતે જાણવો - જેની જેટલી કોડાકોડી સાગરોપમ કરતાં ઓછો કાળ છે, તેવા આયુષ્ સિવાય જઘન્ય અંતર્મુહૂર્તનો અબાધાકાળ, ઉત્કૃષ્ટ અબાધાકાળ પૂર્વકોટીનો ત્રીજો ભાગ સમજવો. એ રીતે અબાધાકાળ સ્વયં વિચારવો.

પાંચ નિદ્રાનું સૂત્ર - જઘન્ય સ્થિતિ પલ્લોપમનો અસંખ્યાત ભાગ ન્યૂન ૩/૭ સાગરોપમ છે. ભાવાર્થ આ છે - ચાર જ્ઞાનાવરણ, ચાર દર્શનાવરણ, સંજવલન લોભ, પાંચ અંતરાય કર્મની જઘન્ય સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્ત છે. સકધાચીને સાતા વેદનીયની

સ્થિતિ બાર મુહૂર્તની અને અકષાયીને બે સમયની છે. પહેલાં સમયે બંધ, બીજે સમયે ઉદય, ત્રીજે સમયે કર્મનો નાશ થાય. યશોકીર્તિ અને ઉચ્ચગોત્રની આઠ મુહૂર્ત, પુરુષવેદ આઠ વર્ષ ઇત્યાદિ સૂત્રાર્થ મુજબ જાણવું - X - X - પાંચ નિદ્રાની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ-૩૦ કોડાકોડી સાગરોપમ, ૭૦ કોડાકોડીથી ભાંગતા ૩/૭ સાગરોપમ થાય. તેમાં પલ્લોપમનો અસંં ન્યૂન કરતાં ઉક્ત જઘન્ય સ્થિતિ આવે.

સાતા વેદનીયની ઇયાપિથિક બંધ આશ્રયી જઘન્ય ઉત્કૃષ્ટ રહિત સ્થિતિ બે સમય છે ઇત્યાદિ સૂત્રાર્થવત્ છે.

સમ્યક્ત્વ વેદનીયની જઘન્ય સ્થિતિ અંતમુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટ સાધિક ૬૬-સાગરોપમ ઉદયને આશ્રીને જાણવી પણ બંધને આશ્રીને ન જાણવી. કેમકે સમ્યક્ત્વ અને મિશ્રમોહનીયનો બંધ હોતો નથી. પણ મિથ્યાત્વ પુદ્ગલો જીવે સમ્યક્ત્વ યોગ્ય ત્રણ પ્રકારના કરાય છે. જેમકે - સર્વ વિશુદ્ધ, અર્ધ વિશુદ્ધ, અશુદ્ધ. તેમાં જે સર્વવિશુદ્ધ પુદ્ગલો છે, તે 'સમ્યક્ત્વ વેદનીય' કહેવાય. જે અર્ધ વિશુદ્ધ પુદ્ગલો છે તે 'સમ્યક્ત્વમિથ્યાત્વ વેદનીય' અને અવિશુદ્ધ પુદ્ગલો છે, તે મિથ્યાત્વ વેદનીય છે. માટે તે બેને બંધનો સંભવ નથી. પણ જ્યારે તે સમ્યક્ત્વ, મિશ્ર પુદ્ગલોની સ્વરૂપથી સ્થિતિનો વિચાર કરતાં ત્યારે તેની અંતમુહૂર્ત ન્યૂન ૭૦ કોડાકોડી સાગરોપમ પ્રમાણ સ્થિતિ જાણવી. - X - X -

અનંતાનુબંધી ચતુષ્ક, અપ્રત્યાખ્યાન ચતુષ્ક, પ્રત્યાખ્યાન આવરક ચતુષ્કરૂપ બાર કષાયમાં પ્રત્યેકની જઘન્યસ્થિતિ પલ્લો અસંં ભાગ ન્યૂન ૪/૭ સાગરોપમ છે, કેમકે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૪૦ કોડાકોડી સાગરોપમ છે. સંજવલન કષાયની જઘન્યસ્થિતિ બે માસ આદિ પ્રમાણ છે, તે ક્ષપકને પોતાના બંધના છેલ્લા સમયે જાણવી. સ્ત્રીવેદની જઘન્ય સ્થિતિ - દશ કોડાકોડી સાગરોપમે ૧/૭ આવે તો પંદર કોડાકોડી સાગરોપમ સ્થિતિએ દોઢ સપ્તમાંશ આવે.

હાસ્ય ષટ્કની જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ કહેવી. તે આ રીતે - હાસ્ય અને રતિની જઘન્ય સ્થિતિ પલ્લોપમનો અસંખ્યાત ભાગ ન્યૂન ૧/૭ સાગરોપમ, ઉત્કૃષ્ટ ૧૦ કોડાકોડી સાગરોપમ ૧૦૦૦ વર્ષ અબાધાકાળ, અબાધાકાળ ન્યૂન નિષેક કાળ જાણવો. ઇત્યાદિ સૂત્રાર્થ મુજબ જાણવું - X - X -

તિર્યચાયુષ્, મનુષ્યાયુષ્ની પૂર્વકોટીના ત્રીજા ભાગ વડે અધિક ત્રણ પલ્લોપમ સ્થિતિ કહી છે. તે આયુષ્નો બંધ કરનારા પૂર્વકોટી વર્ષાયુવાળા મનુષ્ય અને તિર્યચની અપેક્ષાએ જાણવી. કેમકે બીજે એટલી સ્થિતિ અને પૂર્વ કોટીના ત્રીજા ભાગની અબાધા પ્રાપ્ત થતી નથી. તિર્યચગતિ નામની જઘન્યથી પલ્લોપમનો અસંખ્યાત ભાગ ન્યૂન ૨/૭ સાગરોપમ, ઉત્કૃષ્ટ ૨૦ કોડાકોડી સાગરોપમ જાણવી. મનુષ્ય ગતિ નામકર્મની જઘન્ય પલ્લો અસંં ન્યૂન દોઢ સપ્તમાંશ સાગરોપમની જાણવી. નરકગતિની ૨/૭ સાગરોપમ સહસ્ર છે. અર્થાત્ સાગરોપમના ૨/૭ ને હજાર વડે ગુણવા. કેમકે તેની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૨૦ કોડાકોડી સાગરોપમ છે. તેનો સૌથી જઘન્યબંધ અસંજી

પંચેન્દ્રિયને હોય છે. કેમકે અસંજી પંચેન્દ્રિયનો જઘન્ય કર્મબંધ, એકેન્દ્રિય જઘન્ય કર્મબંધથી ૧૦૦૦ ગણો છે. તેને વૈક્રિય શરીરના પ્રસંગે વિચારાશે. દેવગતિનામકર્મનો જઘન્ય બંધ ૧/૭ સાગરોપમને હજાર વડે ગુણવાથી આવે, કેમકે તેમની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ દશ કોડાકોડી સાગરોપમ છે. પૂર્વોક્ત કરણ વડે એક સાગરોપમનો સાતમો ભાગ આવે. એને બંધ જઘન્યથી અસંજી પંચેન્દ્રિયને હોય માટે ૧૦૦૦ ગણો છે. દેવગતિનામ સૂત્રમાં ઉત્કૃષ્ટ બંધ પુરુષવેદ માફક જાણવો. - X -

બેઈન્દ્રિયજાતિનામ કર્મમાં જઘન્ય પલ્લોપમના અસંખ્યાત ભાગ ન્યૂન ૯/૩૫ સાગરોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અઠાર કોડાકોડી સાગરોપમ પ્રમાણ છે, કેમકે સૂક્ષ્મ અને વિકલબ્રિકની સ્થિતિ ૧૮ કોડાકોડી સાગરોપમ છે - એવું શાસ્ત્રવચન છે. તેમાં ૧૮ કોડાકોડીને મિથ્યાત્વની ૭૦ કોડાકોડી સાગરોપમ પ્રમાણ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિથી ભાગ આપવો. તેથી ૯/૩૫ થશે. તેને પલ્લો અસંં વડે ન્યૂન કરતાં સૂત્રોક્ત પરિમાણ આવશે. એમ તેઈન્દ્રિય-ચૈરિન્દ્રિય જાતિના સૂત્રો વિચારવા.

વૈક્રિય શરીરનામમાં જઘન્ય પલ્લો અસંં ભાગ ન્યૂન ૨/૭ સાગરોપમ સ્થિતિ છે. વૈક્રિય શરીરનામની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૨૦ કોડાકોડી સાગરોપમને પૂર્વોક્ત કરણથી શોધતા ૨/૭ આવશે. પણ વૈક્રિય ષટ્ક એકેન્દ્રિય અને વિકલેન્દ્રિય ન બાંધે. અસંજી પંચેન્દ્રિય આદિ બાંધે છે. અસંજી પંચેન્દ્રિય જઘન્ય બંધ એકેન્દ્રિય બંધથી હજાર ગણો છે - X - તેથી જે ૨/૭ સાગરોપમ છે તેને પૂર્વોક્ત કરણરૂપ હજાર વડે ગુણવાથી સૂત્રોક્ત પરિમાણ થાય છે તેથી ૨/૭ સાગરોપમ સહસ્ર કહ્યું.

આહારક શરીર નામની જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ બંને અંતઃ કોડાકોડી સાગરોપમ સ્થિતિ છે. પણ જઘન્યથી ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાતગણું સમજવું. બીજા આહારકચતુષ્કની જઘન્ય સ્થિતિ પણ અંતમુહૂર્ત માને છે, તેનો પાઠ પણ આપે છે, તેથી સત્ય શું ? તે કેવલી જાણે.

પાંચ શરીરના જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિમાનની જેમ, તે જ કર્મથી પાંચ શરીર બંધન, પાંચ શરીરસંઘાત પણ કહેવા, તે વાત સૂત્રકારે પણ કહી છે. વજ્રઋષભનારાય સંઘયણની સ્થિતિ રતિમોહનીયવત્ અર્થાત્ જઘન્યથી પલ્લોપમના અસંખ્યાત ભાગ ન્યૂન ૧/૭ સાગરોપમ, ઉત્કૃષ્ટ ૧૦ કોડાકોડી સાગરોપમ છે. ઋષભનારાય સૂત્રમાં પલ્લોપમનો અસંખ્યાત ભાગ ન્યૂન ૬/૩૫ સાગરોપમ છે. કેમકે ઋષભનારાયની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૧૨ કોડાકોડી સાગરોપમ છે. તેને મિથ્યાત્વની ૭૦ કોડાકોડી સ્થિતિ વડે ભાંગવા. તે ૬/૩૫ આવશે. એ રીતે નારાય સંઘયણની જઘન્ય સ્થિતિ વિચારતા પલ્લોપમનો અસંખ્યાત ભાગ ન્યૂન ૭/૩૫ સાગરોપમ થશે. કેમકે તેની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૧૪-સાગરોપમ છે. અર્ધનારાયની ૯/૩૫ સાગરોપમ જઘન્ય સ્થિતિ છે. કેમકે તેની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૧૬ સાગરોપમ કોડાકોડી છે. કીલિકાની જઘન્ય સ્થિતિ પલ્લો અસંં ન્યૂન ૯/૩૫ સાગરોપમ છે કેમકે તેની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૧૮ કોડાકોડી સાગરોપમ છે. સેવાર્ત સુગમ છે. સંઘયણ માફક છ સંસ્થાનની સ્થિતિ

પણ કહેવી. અન્યત્ર પણ કહ્યું છે. પહેલાં સંઘચણ અને સંસ્થાનની દશ કોડાકોડી સાગરોપમ સ્થિતિ છે. પછી-પછીના સંઘચણ અને સંસ્થાનમાં બબ્બે સાગરોપમની વૃદ્ધિ કરવી.

હારિદ્રવર્ણનામમાં જઘન્યથી પલયોપમનો અસંખ્યાત ભાગ ન્યૂન $\frac{4}{2૮}$ સાગરોપમ સ્થિતિ જાણવી. કેમકે હારિદ્રવર્ણ નામની સાડાબાર કોડાકોડી સાગરોપમ સ્થિતિ છે. અન્યત્ર પણ કહ્યું છે - શુક્લ વર્ણ, સુગંધ, મધુર રસની ૧૦ કોડાકોડી સાગરોપમ સ્થિતિ છે. સુભગ નામ, ઉષ્ણ સ્પર્શ, અમ્લરસ, હારિદ્ર વર્ણની સ્થિતિમાં અઠી સાગરોપમની વૃદ્ધિ કરવી. તેને ૭૦ કોડાકોડી સાગરોપમ મિથ્યાત્વ સ્થિતિ વડે ભાગવા. - X - ૧૨.૫ ભાંગ્યા ૭૦ કરતાં $\frac{4}{2૮}$ થશે. તેને પલ્યોના અસંખ્યાત ભાગે ન્યૂન કરતાં સૂત્રોક્ત પરિણામ આવે છે. આ જ પદ્ધતિ વડે લોહિતવર્ણ નામની જઘન્ય સ્થિતિ પલ્યોના અસંખ્યાત ભાગે ન્યૂન $\frac{૬}{૨૮}$ સાગરોપમ થશે, ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૧૫ કોડાકોડી સાગરોપમ છે. નીલવર્ણ નામની જઘન્ય સ્થિતિ પલ્યોના અસંખ્યાત ભાગે ન્યૂન $\frac{૭}{૨૮}$ સાગરોપમ થાય. કેમકે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ સાડા સતર સાગરોપમ છે. કાળા વર્ણની જઘન્ય સ્થિતિ પલ્યોનો અસંખ્યાત ભાગે ન્યૂન $\frac{૨}{૭}$ સાગરોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ ૨૦-કોડાકોડી સાગરોપમ સ્થિતિ છે.

સુરભિગંધ નામની શુક્લવર્ણવત્ છે. કેમકે શુક્લ વર્ણ, સુરભિગંધ, મધુર રસની દશ કોડાકોડી સાગરોપમ સ્થિતિ કહી છે.

દુરભિગંધની સેવાર્ત સંહનનવત્ સમજવી.

મધુરાદિ રસોની સ્થિતિ વર્ણો મુજબ અનુક્રમે કહેવી. તે આ રીતે - મધુર રસની જઘન્ય સ્થિતિ પલ્યોનો અસંખ્યાત ભાગે ન્યૂન $\frac{૧}{૭}$ સાગરોપમ, ઉત્કૃષ્ટ ૧૦-કોડાકોડી સાગરોપમ જાણવી. ૧૦૦૦ વર્ષ અબાધાકાળ હોય છે. અબાધારહિત કર્મ સ્થિતિ કર્મદલિક નિષેધ છે. અમ્લરસની જઘન્ય સ્થિતિ પલ્યોનો અસંખ્યાત ભાગે ન્યૂન $\frac{૫}{૨૮}$ સાગરોપમ, ઉત્કૃષ્ટ સાડા બાર કોડાકોડી સાગરોપમ છે. કષાયરસની જઘન્ય સ્થિતિ પલ્યોનો અસંખ્યાત ભાગે ન્યૂન $\frac{૬}{૨૮}$ સાગરોપમ, ઉત્કૃષ્ટ ૧૫-કોડાકોડી સાગરોપમ, કટુક રસની જઘન્ય સ્થિતિ પલ્યોનો અસંખ્યાત ભાગે ન્યૂન $\frac{૭}{૨૮}$ સાગરોપમ, ઉત્કૃષ્ટ સાડા સતર કોડાકોડી સાગરોપમ, તિક્ત રસની જઘન્ય સ્થિતિ પલ્યોનો અસંખ્યાત ભાગે ન્યૂન $\frac{૨}{૭}$ સાગરોપમ, ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૨૦ કોડાકોડી સાગરોપમ છે. બધે અબાધાકાળ કહેવો.

સ્પર્શ બે ભેદે - પ્રશસ્ત અને અપ્રશસ્ત. તેમાં મૃદુ, લઘુ, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ રૂપ પ્રશસ્ત અને કર્કશ, ગુરુ, રૂક્ષ, શીતરૂપ અપ્રશસ્ત સ્પર્શો છે. પ્રશસ્ત સ્પર્શોની જઘન્ય સ્થિતિ પલ્યોપમનો અસંખ્યાતભાગ ન્યૂન $\frac{૧}{૭}$ સાગરોપમ, ઉત્કૃષ્ટ દશ કોડાકોડી સાગરોપમ છે. અબાધાકાળ ૧૦૦૦ વર્ષ. અપ્રશસ્ત સ્પર્શની જઘન્ય સ્થિતિ પલ્યોનો અસંખ્યાત ભાગે ન્યૂન $\frac{૨}{૭}$ સાગરોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ ૨૦ કોડાકોડી સાગરોપમ છે. અબાધાકાળ ૨૦૦૦ વર્ષનો છે - X - X -

નરકાનુપૂર્વી નામની જઘન્ય સ્થિતિ સહસ્રગણાં $\frac{૨}{૭}$ સાગરોપમ છે. તે નરકગતિ

માફક વિચારવી, મનુષ્યાનુપૂર્વી નામમાં પલ્યોનો અસંખ્યાત ભાગે ન્યૂન દોઢ સપ્તમાંશ સાગરોપમ છે. કેમકે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૧૫-કોડાકોડી સાગરોપમ છે. અન્યત્ર પણ કહેલ છે કે - X - મનુષ્યદ્વિક અને સાતાવેદનીયની ૧૫-કોડાકોડી સાગરોપમ સ્થિતિ જાણવી. દેવાનુપૂર્વી નામકર્મની પણ સ્થિતિ જઘન્ય પલ્યોના અસંખ્યાત ભાગે ન્યૂન સહસ્રગણાં $\frac{૧}{૭}$ સાગરોપમ જાણવી. કેમકે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ દશ કોડાકોડી સાગરોપમ છે. અન્યત્ર પણ કહ્યું છે કે - પુરુષવેદ, હાસ્ય - X - દેવદ્વિકની સ્થિતિ ૧૦ કોડાકોડી સાગરોપમ છે. - X - દેવાનુપૂર્વીનો જઘન્ય બંધ અસંખ્યાત પંચેને હોય.

સૂક્ષ્મનામકર્મમાં જઘન્ય પલ્યોના અસંખ્યાત ભાગે ન્યૂન $\frac{૬}{૩૫}$ સાગરોપમ સ્થિતિ બેઈન્દ્રિય જાતિનામ માફક જાણવી. કેમકે સૂક્ષ્મ નામકર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૧૮-કોડાકોડી સાગરોપમ છે. એમ અપર્યાપ્ત અને સાધારણ નામ કર્મને જાણવું. બાદર, પર્યાપ્ત અને પ્રત્યેક નામની જઘન્ય સ્થિતિ પલ્યોપમના અસંખ્યાત ભાગે ન્યૂન $\frac{૨}{૭}$ સાગરોપમ છે, ઉત્કૃષ્ટ ૨૦ કોડાકોડી સાગરોપમ છે. સૂત્રકારશ્રી કહે છે - બાદર નામની સ્થિતિ અપ્રશસ્તવિહાયોગતિ માફક જાણવી. એમ પર્યાપ્ત નામ સંબંધે પણ જાણવું.

સ્થિર, શુભ, સુભગ, સુસ્વર, આદેય પાંચકર્મની જઘન્ય સ્થિતિ પલ્યોનો અસંખ્યાત ભાગે ન્યૂન $\frac{૧}{૭}$ સાગરોપમ છે. યશોકીર્તિનામની જઘન્ય આઠ મુહૂર્ત છે, છ એ પ્રકૃતિની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ દશ કોડાકોડી સાગરોપમ છે. કેમકે સ્થિરાદિષ્ટક અને દેવદ્વિકની દશ કોડાકોડી સાગરોપમ સ્થિતિ છે, તેમ શાસ્ત્ર વચન છે. અસ્થિરાદિ છની જઘન્યસ્થિતિ પલ્યોનો અસંખ્યાત ભાગે ન્યૂન $\frac{૨}{૭}$ સાગરોપમ, ઉત્કૃષ્ટ ૨૦-કોડાકોડી સાગરોપમની છે એમ નિર્માણનામમાં પણ કહેવું.

તીર્થકરનામકર્મની જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અંતઃકોડાકોડી સાગરોપમ સ્થિતિ છે. [પ્રશ્ન] જે તીર્થકરની જઘન્યથી અંતઃ કોડાકોડી સાગરોપમ હોય તો તેટલી સ્થિતિ તિર્યચોના ભવ સિવાય પૂર્ણ કરવી અશક્ય છે. માટે કેટલાંક કાળ સુધી તીર્થકર નામકર્મની સત્તાવાળો પણ તિર્યચ હોય, આગમમાં તો તિર્યચમાં તીર્થકર નામની સત્તાનો નિષેધ કર્યો છે. તો આ કઈ રીતે બને ? જે અહીં નિકાચિત તીર્થકર નામકર્મ છે, તેની સત્તાનો તિર્યચ ભવમાં નિષેધ કર્યો છે, પણ ઉદ્ધર્તના અને અપ્વર્તના યોગ્ય તીર્થકર નામકર્મનો વિરોધ નથી.

પાંચે અંતરાય સંબંધે પૃથ્થા - ઉત્તર પણ પાંચેનો છે. એ રીતે સામાન્યથી સર્વ પ્રકૃતિનું જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ પરિમાણ કહ્યું. હવે એકેન્દ્રિયોને આશ્રીને સ્થિતિ કહે છે -

● સૂત્ર-૫૪૨ :-

ભગવન્ ! એકેન્દ્રિયો જીવો જ્ઞાનાવરણીય કર્મની કેટલી સ્થિતિ બાંધે ? ગૌતમ ! જઘન્ય પલ્યોપમના અસંખ્યાત ભાગે ન્યૂન $\frac{૩}{૭}$ સાગરોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ પરિપૂર્ણ $\frac{૩}{૭}$ સાગરોપમ બાંધે. એ પ્રમાણે નિદ્રા પંચક અને દર્શન ચતુષ્કની પણ સ્થિતિ જાણવી.

ભગવન્ ! એકેન્દ્રિયો સાતા વેદનીયની કેટલી સ્થિતિ બાંધે ? જઘન્ય પલ્ચોનો અસં ન્યૂન દોટ સપ્તમાંશ સાગરોપમ, ઉત્કૃષ્ટ પરિપૂર્ણ દોટ સપ્તમાંશ સાગરોપમ બાંધે. અસાતા વેદનીયની જ્ઞાનાવરણીય માફક જાણવી. એકેન્દ્રિયો સમ્યક્ત્વ વેદનીય કર્મની કેટલી સ્થિતિ બાંધે ? કંઈપણ ન બાંધે. એકેન્દ્રિયો મિથ્યાત્વ વેદનીય કર્મની કેટલી સ્થિતિ બાંધે ? જઘન્ય પલ્ચોપમનો અસંખ્યાત ભાગ ન્યૂન એક સાગરોપમ, ઉત્કૃષ્ટ પરિપૂર્ણ એક સાગરોપમ બાંધે. એકે મિશ્ર વેદનીયની કેટલી સ્થિતિ બાંધે ? કંઈ પણ ન બાંધે.

એકે બાર કષાયની કેટલી સ્થિતિ બાંધે ? જઘન્ય પલ્ચોનો અસં ન્યૂન ૪/૭ સાગરોપમ, ઉત્કૃષ્ટ ૪/૭ સાગરોપમ બાંધે એ પ્રમાણે સંજ્વલન કોષ યાવત્ લોભની જાણવી. સ્ત્રીવેદની સાતા વેદનીયવત્ જાણવી. એકેન્દ્રિયો પુરુષવેદ કર્મની સ્થિતિ પલ્ચોનો અસં ન્યૂન ૧/૭ સાગરોપમ, ઉત્કૃષ્ટ પરિપૂર્ણ તે જ સ્થિતિ બાંધે. નપુંસકવેદની જઘન્ય પલ્ચોનો અસં ભાગ ન્યૂન ૨/૭ સાગરોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ તેટલી જ પૂર્ણ બાંધે. હાસ્ય અને રતિની પુરુષવેદ જેટલી બાંધે. અરતિ, ભય, શોક, જુગુપ્સાની સ્થિતિ નપુંસક વેદ જેટલી બાંધે. નૈરથિકાયુ, દેવાયુ, નરક-દેવગતિનામ, વૈકિય - આહારક શરીરનામ, નરક-દેવાનુપૂર્વી, તીર્થકર નામ એ નવ પ્રકૃતિ ન બાંધે.

તિર્યચાયુની સ્થિતિ જઘન્ય અંતર્મૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટ ૭૦૦૦ અને ૧૦૦૦ના ત્રીજા ભાગ વડે અધિક પૂર્વ કોટી વર્ષની બાંધે. એમ મનુષ્યાયુની સ્થિતિ જાણવી. તિર્યચગતિ નામની સ્થિતિ નપુંસકવેદ જેટલી, મનુષ્યગતિ નામની સ્થિતિ સાતા વેદનીય જેટલી સમજવી. એકે અને પંચે નામની નપુંસક વેદની સ્થિતિ પ્રમાણે જાણવી. બેઈન્દ્રિય, તેઈન્દ્રિય નામની જઘન્ય સ્થિતિ પલ્ચોનો અસં ભાગ ન્યૂન ૬/૩૫ સાગરોપમ, ઉત્કૃષ્ટ સંપૂર્ણ તેટલી જ સ્થિતિ બાંધે. ચઈરિન્દ્રિય નામની પણ જઘન્ય પલ્ચોનો અસં ભાગ ન્યૂન ૬/૩૫ સાગરોપમ, ઉત્કૃષ્ટ સંપૂર્ણ તેટલી જ બાંધે.

એ પ્રમાણે જ્યાં સાગરોપમના ૨/૭ કે ૩/૭ કે ૪/૭ કે ૨૮ ભાગની સ્થિતિ હોય ત્યાં તેટલા ભાગ જઘન્યથી પલ્ચોપમના અસંખ્યાતમા ભાગે ન્યૂન કહેવી. જ્યાં જઘન્ય એક કે દોટ સપ્તમાંશ સ્થિતિ હોય ત્યાં તે જ ભાગ પલ્ચોપમના અસંખ્યાતમો ભાગ ન્યૂન કહેવો. ઉત્કૃષ્ટ તે જ ભાગ પરિપૂર્ણ બાંધે એમ જાણવું. અંતરાયની સ્થિતિ જ્ઞાનાવરણીયની સ્થિતિવત્ કહેવી. ઉત્કૃષ્ટ તે જ પૂર્ણ કહેવી.

● વિવેચન-૫૪૨ :-

એકેન્દ્રિય જીવો જ્ઞાનાવરણીય કર્મની કેટલી સ્થિતિ બાંધે ? ઇત્યાદિ. અહીં નિયમ એવો છે કે જે કર્મની જે - જે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ પૂર્વે કહી છે, તે તે સ્થિતિ મિથ્યાત્વની ૭૦ કોડાકોડી સાગરોપમ પ્રમાણ વડે ભાંગતા જે આવે તે પલ્ચોપમના અસંખ્યાતમે ભાગે ન્યૂન જઘન્ય સ્થિતિ જાણવી. તે જ પલ્ચોના અસં ભાગ સહિત

પરિપૂર્ણ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ હોય છે. એ રીતે બધાં સૂત્રો વિચારવા.

શિષ્યના ઉપકારને માટે સ્થિતિનું પરિમાણ બતાવે છે. પાંચે જ્ઞાનાવરણ, નવે દર્શનાવરણ, પાંચે અંતરાય કર્મની એકેન્દ્રિયોને જઘન્ય સ્થિતિ પલ્ચોનો અસં ન્યૂન ૩/૭ સાગરોપમ હોય, ઉત્કૃષ્ટ તે જ ૩/૭ સાગરોપમ પરિપૂર્ણ જાણવા.

સાતાવેદનીય, સ્ત્રીવેદ, મનુષ્યગતિ, મનુષ્યાનુપૂર્વીનો જઘન્ય સ્થિતિબંધ પલ્ચોનો અસં ભાગ ન્યૂન ૧.૫/૭ સાગરોપમ ઉત્કૃષ્ટ સંપૂર્ણ ૧.૫/૭ સાગરોપમ છે. મિથ્યાત્વનો જઘન્ય સ્થિતિ બંધ પલ્ચોનો અસં ન્યૂન ૧/૭ સાગરોપમ ઉત્કૃષ્ટ પૂર્ણ ૧/૭ સાગરોપમ છે. એકેને સમ્યક્ત્વ મોહનીય, મિશ્રમોહનીયનો ઉદય અસંભવ છે માટે તેનો બંધ પણ કરતો નથી. ૧૬ કષાયોનો જઘન્ય બંધ પલ્ચોનો અસં ન્યૂન ૪/૭ સાગરોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ પૂર્ણ ૪/૭ સાગરોપમ જાણવો. પુરુષવેદ, હાસ્ય, રતિ, પ્રશસ્ત વિહાયોગતિ, સ્થિરાદિષ્ટક, પહેલું સંસ્થાન, પહેલું સંઘયાણ, શુકલવર્ણ, સુરભિ ગંધ, મધુર રસ અને ઉચ્ચ ગોત્રનો જઘન્ય બંધ પલ્ચોનો અસં ન્યૂન ૧/૭ સાગરોપમ, ઉત્કૃષ્ટ પરિપૂર્ણ સાગરોપમ જાણવો.

ન્યગ્રોધ પરિમંડલ, ઋષભનારાયનો જઘન્ય સ્થિતિ બંધ પલ્ચોનો અસં ન્યૂન ૬/૩૫ સાગરોપમ સાદિ સંસ્થાન અને નારાય સંઘયાણમાં ૭/૩૫ સાગરોપમ. રક્તવર્ણ અને કષાય, તૂરા રસનો ૬/૨૮ સાગરોપમ. પીતવર્ણ અને અમ્બલરસનો ૫/૨૮ સાગરોપમ. નીલવર્ણ અને કટુરસનો ૭/૨૮ સાગરોપમ. નપુંસક વેદ, ભય, જુગુપ્સા, શોક, અરતિ, તિર્યચદ્વિક, ઔદારિક દ્વિક, હુંડક સંસ્થાન, છેલ્લું સંઘયાણ, કૃષાવર્ણ, તિક્તરસ, અગુરુલઘુ, પરાઘાત, ઉચ્ચવાસ, ઉપઘાત, ત્રસ, બાદર, પર્યાપ્ત, પ્રત્યેક, અસ્થિર, અશુભ, દુર્ભગ, દુઃસ્વર, અનાદેય, અયશોકીર્તિ, સ્થાવર, આતપ, ઉદ્યોત, અશુભ વિહાયોગતિ, નિર્માણ, એકે જાતિ, પંચે જાતિ, તેજસ અને કાર્મણનો જઘન્ય સ્થિતિ બંધ ૨/૭ સાગરોપમ છે. અહીં ન્યગ્રોધ પરિમંડલથી કાર્મણ સુધી બધે “પલ્ચોનો અસં ન્યૂન” વાક્ય જઘન્યમાં ઉમેરવું અને બધે ઉત્કૃષ્ટ બંધ તે-તે પૂર્ણ સાગરોપમ છે.

નરકદ્વિક, દેવદ્વિક, વૈકિય ચતુષ્ક, આહાર ચતુષ્ક અને તીર્થકર નામનો એકેન્દ્રિયોને બંધ હતો નથી. આયુકર્મ વિચારતા એકેન્દ્રિયો તથાભવ સ્વભાવથી દેવાયુ કે નરકાયુ બાંધતા નથી. પણ તિર્યચાયુ કે મનુષ્યાયુ બાંધે છે. તે જઘન્ય અંતર્મૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ સાધિક પૂર્વકોટી વર્ષ બાંધે. ઉત્કૃષ્ટાયુ બંધથી વિચારતા ૨૨,૦૦ વર્ષાયુ એકેન્દ્રિયો પોતાના આયુનો ત્રીજો ભાગ બાકી હોય ત્યારે પરભવાયુનો બંધ કરતો હોય તે લેવા. તેથી ત્રિભાગ ૧૦૦૦ વર્ષ સહિત ૭૦૦૦ અધિક જાણવા. એ રીતે એકેન્દ્રિયોને આશ્રીને બંધ સ્થિતિ કહી. હવે બેઈન્દ્રિયોને આશ્રીને કહે છે—

● સૂત્ર-૫૪૩ :-

ભગવન્ ! બેઈન્દ્રિય જીવો જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો કેટલો બંધ કરે છે ? ગૌતમ ! જઘન્યથી પલ્ચોપમનો અસંખ્યાત ભાગ ન્યૂન સાગરોપમના પચીસ

૩/૭ ભાગ અને ઉત્કૃષ્ટથી તેટલો જ પૂર્ણ બંધ કરે. એમ નિદ્રાપંચકનો બંધ પણ જાણવો. એમ એકેન્દ્રિયો વત્ત્ બેઈન્દ્રિયો પણ કહેવા. પરંતુ પલ્લોપમના અસં ન્યૂન પચીશ ગણા સાગરોપમનો બંધ કહેવો. બાકી બધું તેમજ પૂર્ણ બંધ કરે છે. જેને એકેન્દ્રિય નથી બાંધતા તેને બેઈન્દ્રિયો પણ નથી બાંધતા.

બેઈન્દ્રિયો મિથ્યાત્વ વેદનીયની કેટલી સ્થિતિ બાંધે ? જઘન્ય પલ્લોનો અસં ન્યૂન પચીશ સાગરોપમ, ઉત્કૃષ્ટ પરિપૂર્ણ તેટલો જ બંધ કરે. તિર્યાચાચુને જઘન્યથી અંતર્મૂહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટ ચાર વર્ષ અધિક પૂર્વકોટી વર્ષનો બંધ કરે, એમ મનુષ્યાચુનો પણ બંધ જાણવો. બાકી બધું એકેન્દ્રિયો માફક યાવત્ અંતરાય કહેવું.

તેઈન્દ્રિય જીવો જ્ઞાનાવરણ કર્મની કેટલી સ્થિતિ બાંધે ? જઘન્ય પલ્લોનો અસં ભાગ ન્યૂન પચાસગણાં ૩/૭ સાગરોપમ અને ઉત્કૃષ્ટથી પરિપૂર્ણ તેટલી જ બાંધે. એકેન્દ્રિયોને સાગરોપમના જેટલા ભાગની સ્થિતિ કહી તેથી તેઈન્દ્રિયોને ૫૦ ગણા સાગરોપમ સહિત કહેવી. તેઈન્દ્રિય જીવો મિથ્યાત્વ વેદનીયની કેટલી સ્થિતિ બાંધે ? જઘન્ય પલ્લો અસં ન્યૂન ૫૦ સાગરોપમ, ઉત્કૃષ્ટ પૂર્ણ ૫૦-સાગરોપમ. તિર્યાચાચુની સ્થિતિ જઘન્ય અંતર્મૂહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટ દિવસના ત્રીજા ભાગ સહિત ૧૬ દિન અધિક પૂર્વ કોટી વર્ષ બાંધે. એ પ્રમાણે મનુષ્યાચુની પણ જાણવી. બાકી બધું બેઈન્દ્રિયોવત્ અંતરાયકર્મ સુધી કહેવું.

ભગવન્ ! ચૈરિન્દ્રિયો જ્ઞાનાવરણની કેટલી સ્થિતિ બાંધે ? ગૌતમ ! જઘન્યથી પલ્લો અસં ભાગ ન્યૂન સો સાગરોપમના ૩/૭ અને ઉત્કૃષ્ટ તેટલી જ પરિપૂર્ણ સ્થિતિ બાંધે. એ પ્રમાણે જે પ્રકૃતિની એકેને સાગરોપમના જેટલા ભાગની સ્થિતિ કહી છે, તે પ્રકૃતિની ૧૦૦ ગણાં સાગરોપમ સહિત સ્થિતિ કહેવી. તિર્યાચાચુની જઘન્ય અંતર્મૂહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટ બે માસ અધિક પૂર્વકોટી વર્ષની બાંધે. એમ મનુષ્યાચુ સ્થિતિ જાણવી. બાકી બધું બેઈન્દ્રિયવત્ કહેવું. પરંતુ મિથ્યાત્વ વેદનીયની જઘન્ય પલ્લોનો અસં ભાગ ન્યૂન ૧૦૦ સાગરોપમ, ઉત્કૃષ્ટ તેટલી જ પરિપૂર્ણ બાંધે. બાકી બધું બેઈન્દ્રિયવત્ અંતરાય કર્મ સુધી કહેવું.

ભગવન્ ! અસંજી પંચેન્દ્રિય જીવો જ્ઞાનાવરણીયની કેટલી સ્થિતિ બાંધે ? ગૌતમ ! જઘન્ય પલ્લોનો અસં ભાગ ન્યૂન હજાર સાગરોપમના ૩/૭ અને ઉત્કૃષ્ટ પરિપૂર્ણ તેટલી જ સ્થિતિ બાંધે. એમ બેઈન્દ્રિયના પાઠ મુજબ અસંજી પંચે કહેવા. પરંતુ જે પ્રકૃતિની સાગરોપમના જેટલા ભાગની સ્થિતિ કહી. તેને હજારગણાં સાગરોપમ સહિત કહેવી. મિથ્યાત્વ વેદનીય કર્મની સ્થિતિ જઘન્ય પલ્લોનો અસં ન્યૂન હજાર સાગરોપમ, ઉત્કૃષ્ટ તેટલાં જ પૂર્ણ સાગરોપમ.

નૈરયિકાચુની સ્થિતિ જઘન્ય અંતર્મૂહૂર્તાધિક ૧૦,૦૦૦ વર્ષ, ઉત્કૃષ્ટ પૂર્વકોટીનો ત્રીજો ભાગ અધિક પલ્લો અસં ભાગ બાંધે. એમ જ તિર્યાચાચુની

સ્થિતિ જાણવી. પણ તેની જઘન્યથી અંતર્મૂહૂર્ત બાંધે. એમ જ મનુષ્યાચુની સ્થિતિ પણ જાણવી. દેવાચુની સ્થિતિ નારકાચુષ્ માફક જાણવી. અસંજી પંચે જીવો નરકગતિ નામ કર્મની કેટલી સ્થિતિ બાંધે ? જઘન્ય પલ્લો અસં ન્યૂન હજાર સાગરોપમના ૨/૭ અને ઉત્કૃષ્ટ પરિપૂર્ણ તે જ સ્થિતિ બાંધે. એમ તિર્યાચગતિ નામની જાણવી. મનુષ્યાગતિનામમાં એમ જ સમજવું. પણ જઘન્ય પલ્લોનો અસં ભાગ ન્યૂન હજાર સાગરોપમના દોઢ સપ્તમાંશ અને ઉત્કૃષ્ટ પૂરી સ્થિતિ બાંધે. એમ દેવગતિમાં જાણવું. પરંતુ પલ્લોનો અસં ન્યૂન હજાર સાગરોપમના ૧/૭ અને ઉત્કૃષ્ટ પૂરી તે જ સ્થિતિ બાંધે વૈકિય શરીર નામ કર્મ, જઘન્ય પલ્લોનો અસં ન્યૂન હજાર સાગરોપમના ૨/૭ અને ઉત્કૃષ્ટ તે જ પરિપૂર્ણ બાંધે. સમ્યક્ત્વ મોહનીય, મિશ્રમોહનીય, આહારક શરીર નામ અને તિર્યકરનામ કર્મનો કોઈપણ બંધ કરતાં નથી. બાકી બધું બેઈન્દ્રિયોવત્ જાણવું. પરંતુ જે પ્રકૃતિની સાગરોપમનો જેટલો ભાગ સ્થિતિ કહી છે, તે પ્રકૃતિની હજાર ગુણા સાગરોપમ સહિત કહેવી. એમ સર્વે પ્રકૃતિઓની અનુક્રમે સ્થિતિ અંતરાય સુધી જાણવી.

ભગવન્ ! સંજી પંચેન્દ્રિય જીવો જ્ઞાનાવરણીય કર્મની કેટલી સ્થિતિ બાંધે ? ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મૂહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટ ૩૦ કોડાકોડી સાગરોપમ બાંધે. ૩૦૦૦ વર્ષ અબાધાકાળ. નિદ્રાપંચકની કેટલી સ્થિતિ બાંધે ? જઘન્ય અંતર્મૂહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટ ૩૦ કોડાકોડી સાગરોપમ. દર્શનાવરણ ચતુષ્કની જ્ઞાનાવરણીય માફક અને સાતા વેદનીયની સામાન્ય વેદનીય કર્મ મુજબ ઈયાપિથિક અને સાંપરાયિક બંધની અપેક્ષાએ કહેવી. અસાતાવેદનીય કર્મની સ્થિતિ નિદ્રાપંચકવત્, સમ્યક્ત્વ અને મિશ્રમોહનીયની ઔદિકવત્ કહેવી. મિથ્યાત્વ મોહનીયની જઘન્ય અંત:કોટાકોટી, ઉત્કૃષ્ટ ૭૦ કોડાકોડી સાગરોપમ પ્રમાણ તથા ૭૦૦૦ વર્ષ અબાધાકાળ છે.

બાર ક્ષયાચી સ્થિતિ જઘન્ય અંત: કોડાકોડી અને ઉત્કૃષ્ટ ૪૦-કોડાકોડી સાગરોપમ, ૪૦૦૦ વર્ષ અબાધાકાળ છે. સંજ્વલન ક્રોધ, માન, માયા, લોભનો બે માસ, માસ, અર્ધમાસ, અંતર્મૂહૂર્ત એમ જઘન્ય સ્થિતિ બંધ છે, ઉત્કૃષ્ટ બાર ક્ષયા માફક છે. ચાર આચુની, ઔદિક સ્થિતિ પ્રમાણે બાંધે. આહારક શરીર અને તીર્થકરનામની જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અંત: કોડાકોડી સાગરોપમની સ્થિતિ છે. પુરુષવેદની જઘન્ય આઠ વર્ષ ઉત્કૃષ્ટ દશ કોડાકોડી સાગરોપમ સ્થિતિ છે. યશોકીર્તિનામ અને ઉચ્ચ ગોત્રની એ પ્રમાણે જાણવી. પરંતુ જઘન્ય સ્થિતિ આઠ મુહૂર્ત સમજવી. અંતરાયની સ્થિતિ જ્ઞાનાવરણીયવત્ જાણવી. બાકી સર્વે સ્થાનોમાં સંઘવણ, સંસ્થાન, વર્ણ, ગંધની જઘન્ય અંત:કોડાકોડી સાગરોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ જે પ્રકૃતિની જે સામાન્ય સ્થિતિ કહી તે બાંધે છે. પણ વિશેષ એ કે - અબાધા અને નિષેક કહેવો નહીં. એમ સર્વે કર્મપ્રકૃતિઓની સ્થિતિ અનુક્રમે અંતરાય

સુધી કહેવી.

● વિવેચન-૫૪૩ :-

બેઈન્દ્રિય જીવો ઈત્યાદિ. અહીં આ પરિભાષા છે - જે જે કર્મપ્રકૃતિની જે-જે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ પૂર્વે કહી, તેને-તેને મિથ્યાત્વની ૭૦ કોડાકોડી સ્થિતિ વડે ભાંગીને જે આવે તેને ૨૫-વડે ગુણતા જેટલા થાય તેટલા, પત્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગથી વ્યૂન કરતાં સ્થિતિબંધ કરનારા બેઈન્દ્રિયોનું જઘન્ય સ્થિતિ પરિમાણ આવે છે અને પરિપૂર્ણ તેટલું જ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ પરિણામ છે. જેમકે જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ આદિમાં સાગરોપમના $\frac{3}{9}$ ને ૨૫-વડે ગુણવા એટલે કે ૨૫ સાગરોપમના $\frac{3}{9}$ પત્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગે વ્યૂન જઘન્યસ્થિતિ પરિમાણ હોય, તેટલું જ પરિપૂર્ણ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિક હોય.

તેઈન્દ્રિય સ્થિતિ બંધમાં ઉક્ત પદ્ધતિ, પણ પચાશે ગુણવા, ચઈરિન્દ્રિયના બંધમાં ૧૦૦ વડે ગુણવા, અસંજી પંચેન્દ્રિયના બંધમાં ૧૦૦૦ વડે ગુણવા. એ બધું સુગમ છે માટે સ્વયં જાણવું. માત્ર ગણિત આ રીતે કરવું. બેઈન્દ્રિયને ૨૫ સાગરોપમ ભાંગ્યા સાત અને તેને ત્રણ ગણાં કરવા. એ રીતે બધે જ કરવું.

સંજી પંચેન્દ્રિય બંધ સૂત્રમાં જ્ઞાનાવરણીયાદિનો જઘન્ય સ્થિતિ બંધ અંતર્મુહૂર્તાદિ કહ્યો, તે ક્ષપકને પોતાના સ્થિતિબંધના છેલ્લા સમયે જાણવો. નિદ્રાપંચક, અસાતાવેદનથી, મિથ્યાત્વ, બાર કષાયાદિનો ક્ષપણાની પૂર્વે બંધ થાય છે તેથી તેમને જઘન્યથી પણ અંતઃ કોડાકોડી સાગરોપમ પ્રમાણ બંધ હોય. ઉત્કૃષ્ટ અતિ સંકલેશવાળા મિથ્યાદિષ્ટિને હોય ઈત્યાદિ - X - X -

સંજી પંચેન્દ્રિય જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મબંધ ક્યા જીવોને હોય ?

● સૂત્ર-૫૪૪ :-

ભગવન્! જ્ઞાનાવરણીય કર્મની જઘન્ય સ્થિતિબંધક કોણ છે? ગૌતમ! કોઈપણ ઉપશમક કે ક્ષપક સૂક્ષ્મસંપરાય છે, એ જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો જઘન્ય સ્થિતિ બંધક છે. તે સિવાય બીજો અજઘન્ય સ્થિતિબંધક છે. એ રીતે મોહનીય અને આયુ સિવાય બીજા બધાં કર્મ માટે કહેવું. મોહનીય કર્મનો જઘન્ય સ્થિતિબંધક કોણ છે? કોઈપણ ઉપશમક કે ક્ષપક બાદર સંપરાય હોય છે. તે જઘન્ય સ્થિતિ બંધક છે, બીજો અજઘન્યસ્થિતિ બંધક છે. આયુકર્મનો જઘન્ય સ્થિતિ બંધક કોણ છે? અસંજ્ઞેચારાદ્રા પ્રવિષ્ટ, સર્વ નિરુદ્ધ આયુષ્, તે સૌથી મોટા આયુબંધના કાળના એક ભાગ રૂપ છે, તે આયુબંધના છેલ્લા કાળમાં વર્તતો પર્યાપ્ત-અપર્યાપ્ત એવી સૌથી જઘન્ય સ્થિતિ બાંધે છે. તે જઘન્યસ્થિતિ બંધક છે.

● વિવેચન-૫૪૪ :-

જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો જઘન્ય સ્થિતિબંધક કોણ ? ઈત્યાદિ સુગમ છે. પરંતુ અન્યતર ઉપશમક કે ક્ષપક સૂક્ષ્મ સંપરાયને બાંધે છે. તેની વ્યાખ્યા - જ્ઞાનાવરણનો બંધ ક્ષપક અને ઉપશમકને જઘન્યથી અંતર્મુહૂત હોય છે. - X - બીજે ક્ષપકની અપેક્ષાએ ઉપશમકને બમણો બંધ કહ્યો છે - X - તેથી વેદનીય કર્મના સાંપરાયિક

બંધના વિચારમાં જઘન્ય સ્થિતિ બંધ ક્ષપકને બાર મુહૂર્ત અને ઉપશમકને ચોવીશ મુહૂર્તનો હોય. નામગોત્રનો જઘન્ય બંધ ક્ષપકને આઠ મુહૂર્ત, ઉપશમકને સોળ મુહૂર્ત છે. પણ ઉપશમકને પણ બાકીના બંધની અપેક્ષાએ સૌથી જઘન્ય બંધ હોય છે. માટે તેના સૂત્રમાં કોઈપણ ઉપશમક કે ક્ષપક સૂક્ષ્મ સંપરાય જઘન્યબંધક છે, એમ કહ્યું. - X - ક્ષપક અને ઉપશમક સૂક્ષ્મ સંપરાય સિવાયના બીજા અજઘન્ય સ્થિતિબંધક છે.

આયુબંધક - જીવો ને ભેદે છે (૧) સોપકમાયુ, (૨) નિરુપકમાયુ. - X - X - તેમાં દેવો, નૈરયિકો, અસંખ્યાતા વર્ષાયુષ્ક તિર્યચો અને મનુષ્યો પોતાનું છ માસનું આયુ બાકી હોય ત્યારે અવશ્ય પરભવાયુનો બંધ કરે છે. જે તિર્યચ અને મનુષ્યો સંખ્યાતા વર્ષાયુવાળા છતાં નિરુપકમાયુષ્ક છે, તેઓ પોતાનું ત્રીજા ભાગનું આયુ બાકી હોય ત્યારે અવશ્ય પરભવાયુનો બંધ કરે છે. જેઓ સોપકમાયુષ્કવાળા છે, તેઓ કદાચ ત્રીજા ભાગનું આયુ બાકી છે એવા, અથવા ત્રીજાના ત્રીજા ભાગનું બાકી આયુવાળા, અથવા જેનો ન સંક્ષેપ કરી શકાય એટલો જ માત્ર આયુકાળ બાકી જેમને છે એવા પરભવનું આયુ બાંધે છે - X - X - X - આયુબંધનો કાળ આઠ આકર્ષ પ્રમાણ છે, તેનો એક આકર્ષપ્રમાણ સૌથી અત્યાયુ બાકી છે, માટે તે સંક્ષેપ ન કરી શકાય તેવા કાળમાં પ્રવિષ્ટ થયેલો અને આયુબંધના એક આકર્ષરૂપે છેલ્લા કાળમાં વર્તતો હોય છે.

અહીં ચરમકાળ સમયના ગ્રહણથી પરમ સૂક્ષ્મ સમયનું ગ્રહણ ન કરવું. પણ ઉપરોક્ત કાળનું ગ્રહણ કરવું, કેમકે તેથી ઓછા કાળમાં આયુના બંધનો અસંભવ છે. તેથી વ્યુત્ક્રાંતિ પદમાં પૂર્વે કહ્યું છે કે - જીવો સ્થિતિનામ સહિત આયુનો જઘન્ય એક આકર્ષ વડે અને ઉત્કૃષ્ટ આઠ આકર્ષ વડે બંધ કરે છે. એક આકર્ષ વડે સર્વ જઘન્યાયુ બાંધે છે. સર્વ જઘન્ય - સૌથી નાની સ્થિતિ. તે સ્થિતિ કેવા પ્રકારની છે ?

પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત શરીર અને ઈન્દ્રિય પર્યાપ્તિ પૂર્ણ કરવાને સમર્થ અને ઉચ્ચવાસપર્યાપ્તિ પુરી કરવા અસમર્થ એવી સ્થિતિ બાંધે છે. તે - X - આ રીતે જાણી શકાય - સર્વે પ્રાણી પરભવનું આયુ બાંધીને મરણ પામે, તે સિવાય નહીં. પરભવના આયુનો બંધ ઔદારિક, વૈક્રિય, આહારક કાય યોગવર્તી પ્રાણીને હોય, પણ કાર્મણ કે ઔદારિક મિશ્રયોગમાં વર્તનારને નહીં. - X - વિશિષ્ટ ઔદારિકાદિ કાયયોગ શરીર અને ઈન્દ્રિય પર્યાપ્તિ વડે પર્યાપ્તાને હોય છે, પણ કેવળ શરીર પર્યાપ્તિથી પર્યાપ્તાને નથી હોતો. તેથી સિદ્ધ થાય છે કે શરીરપર્યાપ્તિ અને ઈન્દ્રિય પર્યાપ્તિ વડે પર્યાપ્તાનું જ મરણ થાય છે, બીજાનું થતું નથી. માટે શરીર અને ઈન્દ્રિયપર્યાપ્તિ પૂરી કરવાને સમર્થ એવી જઘન્ય સ્થિતિ બાંધે છે, પણ તેથી હીન સ્થિતિ ન બાંધે.

હવે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિબંધક સંબંધે પૂછે છે -

● સૂત્ર-૫૪૫ :-

ભગવન્! ઉત્કૃષ્ટ કાળ સ્થિતિક જ્ઞાનાવરણીય કર્મ શું નૈરયિક બાંધે ?

તિર્યચ બાંધે ? તિર્યચ સ્ત્રી બાંધે ? મનુષ્ય બાંધે ? માનુષી બાંધે ? દેવ બાંધે ? કે દેવી બાંધે ? ગૌતમ ! તે બધા બાંધે.

કેવો નારક ઉત્કૃષ્ટ કાળ સ્થિતિક જ્ઞાનાવરણીય કર્મ બાંધે ? સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય સર્વ પર્યાપ્તિથી પર્યાપ્ત, સાકારોપયોગી, જાગતો, શ્રુતોપયુક્ત, મિથ્યાદૃષ્ટિ, કૃષ્ણલેશ્યી, ઉત્કૃષ્ટ સંકલિષ્ટ પરિણામી કે કંઈક મધ્યમ પરિણામી એવો નારક આ કર્મ બાંધે.

કેવો તિર્યચ ઉત્કૃષ્ટ કાળસ્થિતિક જ્ઞાનાવરણીય કર્મ બાંધે ? કર્મભૂમજ કે કર્મભૂમગ પ્રતિભાગી સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય, સર્વ પર્યાપ્તિથી પર્યાપ્ત, બાકીનું નૈરચિકવત્ કહેવું. એમ તિર્યચ સ્ત્રી, મનુષ્ય, મનુષ્ય સ્ત્રીમાં પણ જાણવું. દેવ-દેવી નૈરચિકવત્ કહેવા. એ પ્રમાણે આયુ સિવાયની સાતે પ્રકૃતિનો ઉત્કૃષ્ટ બંધ કરે.

ઉત્કૃષ્ટ કાળસ્થિતિક આયુકર્મ નૈરચિક બાંધે કે યાવત્ દેવી બાંધે ? ગૌતમ ! નૈરચિક, તિર્યચ સ્ત્રી, દેવ-દેવી ન બાંધે. તિર્યચ, મનુષ્ય, મનુષ્ય સ્ત્રી બાંધે. કેવો તિર્યચ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિક આયુકર્મ બાંધે ? કર્મભૂમિજ, કર્મભૂમિજ જેવો, સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય, સર્વ પર્યાપ્તિ વડે પર્યાપ્ત, સાકારોપયુક્ત, જાગતો, શ્રુતોપયોગી, મિથ્યાદૃષ્ટિ, પરમ કૃષ્ણલેશ્યી, ઉત્કૃષ્ટ સંકલિષ્ટ પરિણામી તિર્યચ બાંધે.

કેવો મનુષ્ય ઉત્કૃષ્ટ કાળ સ્થિતિક આયુકર્મને બાંધે ? કર્મભૂમિજ, કર્મભૂમિજવત્ યાવત્ શ્રુતોપયુક્ત, સમ્યગ્દૃષ્ટિ કે મિથ્યાદૃષ્ટિ, કૃષ્ણ કે શુકલલેશ્યી, જ્ઞાની કે અજ્ઞાની, ઉત્કૃષ્ટ સંકલિષ્ટ પરિણામી, અસંકલિષ્ટ પરિણામી કે તેને યોગ્ય વિશુદ્ધ પરિણામી, એવો મનુષ્ય ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિક આયુ કર્મ બાંધે.

કેવી મનુષ્ય સ્ત્રી ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિક આયુકર્મ બાંધે ? કર્મભૂમિજા, કર્મભૂમિજાવત્, યાવત્ શ્રુતોપયોગી, સમ્યગ્દૃષ્ટિ, શુકલલેશ્યી, તેને યોગ્ય વિશુદ્ધ પરિણામવાળી એવી સ્ત્રી ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિક આયુ કર્મ બાંધે. અંતરાય કર્મ જ્ઞાનાવરણીયવત્ જાણવું.

● વિવેચન-૫૪૫ :-

સૂત્ર સુગમ છે. નૈરચિક સૂત્રમાં સાગાર - સાકારોપયુક્ત, જાગત-જાગતો, કેમકે નારકોને પણ કંઈક નિદ્રાનો અનુભવ હોય છે. શ્રુતના ઉપયોગવાળો એટલે શબ્દગોચર જ્ઞાનના ઉપયોગવાળો. તિર્યચ સૂત્રમાં કર્મભૂમજ-કર્મભૂમિમાં ઉત્પન્ન થયેલા, તેઓનો પ્રતિભાગ - સમાનપણું જેમને છે તેવા, જે કર્મભૂમિજ ગર્ભિણી તિર્યચ સ્ત્રી, તેને કોઈક અપહરણ કરી અકર્મભૂમિમાં મૂકેલી હોય તેનાથી ઉત્પન્ન થયેલ કર્મભૂમક પ્રતિભાગી કહેવાય. બીજા કહે છે, કર્મભૂમિમાં જ ઉત્પન્ન થયેલને કોઈ અકર્મભૂમિમાં લઈ જાય ત્યારે કર્મભૂમગ પ્રતિભાગી કહેવાય છે.

ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિક આયુબંધ વિચારમાં નૈરચિક, તિર્યચ સ્ત્રી, દેવી, દેવીનો

પ્રતિષેધ જાણવો. કેમકે તેમની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિક નારકોમાં ઉત્પત્તિ થતી નથી. મનુષ્ય સૂત્રમાં સમ્યગ્દૃષ્ટિ કે મિથ્યાદૃષ્ટિ બાંધે તેમ કહ્યું. કેમકે અહીં બે ઉત્કૃષ્ટાયુ છે - સાતમી નરકનું અને અનુતર દેવનું કૃષ્ણલેશ્યી નારકાયુનો બંધ કરે શુકલલેશ્યી અનુતર દેવાયુનો બંધ કરે. અહીં સમ્યગ્દૃષ્ટિ અપ્રમત્ત યતિ સમજવો. ઉત્કૃષ્ટ સંકલિષ્ટ પરિણામી નારકાયુનો બંધ કરે છે. યોગ્ય વિશુદ્ધ પરિણામી અનુતર દેવાયુનો બંધ કરે છે. માનુષી સાતમી નરક યોગ્ય આયુ ન બાંધે, પણ અનુતર દેવાયુ બાંધે છે, માટે તેના સૂત્રમાં બંધું પ્રશસ્ત કહ્યું. અહીં અતિ વિશુદ્ધ આત્મા આયુનો બંધ કરતો જ નથી, માટે યોગ્ય વિશુદ્ધ પરિણામ કહ્યા.

મુનિ દીપરત્નસાગરે કરેલ
૫૬-૨૩નો ટીકાનુસાર અનુવાદ પૂર્ણ

❁ પદ-૨૪-કર્મપ્રકૃતિબંધ ❁
— X — X — X — X —

૦ પદ-૨૩ની વ્યાખ્યા કરી, હવે ચોવીશની આરંભે છે, તેનો આ સંબંધ છે - પદ-૨૩માં કર્મબંધાદિ રૂપ પરિણામો વિચાર્યા, તે જ હવે કહેવાનાર ચાર પદોમાં કયાંક વિચારે છે. તેમાં ૨૪મું પદ -

● સૂત્ર-૫૪૬ :-

ભગવન્ ! કેટલી કર્મપ્રકૃતિઓ કહી છે ? ગૌતમ ! આઠ છે - જ્ઞાનાવરણીય યાવત્ અંતરાય. એમ વૈમાનિક સુધી જાણવું.

ભગવન્ ! જીવ જ્ઞાનાવરણીય કર્મ બાંધતો કેટલી કર્મ પ્રકૃતિ બાંધે ? સાત, આઠ કે છ કર્મપ્રકૃતિ બાંધે. નૈરયિક જ્ઞાનાવરણીય કર્મ બાંધતો કેટલી કર્મપ્રકૃતિ બાંધે ? સાત કે આઠ બાંધે. એમ વૈમાનિક સુધી જાણવું. પણ મનુષ્યને જીવ પ્રમાણે જાણવો.

જીવો જ્ઞાનાવરણીય કર્મ બાંધતા કેટલી કર્મપ્રકૃતિ બાંધે ? બધાં જીવો સાત બાંધે અને આઠ બાંધે, અથવા સાત બાંધે, આઠ બાંધે અને એક છ બાંધે, અથવા સાત બાંધે, આઠ બાંધે અને છ બાંધે.

નૈરયિકો જ્ઞાનાવરણીય કર્મ બાંધતા કેટલી કર્મપ્રકૃતિ બાંધે ? બધાં સાત બાંધે અથવા સાત બાંધે અને એક આઠ બાંધે. અથવા બધા સાત બાંધે અને આઠ બાંધે, એમ ત્રણ ભંગો થયા. એમ સ્તનિતકુમાર સુધી જાણવું. પૃથ્વીકાયિકો કેટલી કર્મપ્રકૃતિ બાંધે ? સાત બાંધે અને આઠ બાંધે. એમ વનસ્પતિકાયિકો સુધી જાણવું.

વિકલેન્દ્રિય અને પંચેન્દ્રિય તિર્યચોને ત્રણ ભંગ છે. બધાં સાત બાંધે અથવા સાત બાંધે અને એક આઠ બાંધે, અથવા સાત બાંધે અને આઠ બાંધે. ભગવન્ ! મનુષ્યો જ્ઞાનાવરણીયનો બંધ કરતાં કેટલી કર્મપ્રકૃતિ બાંધે ? બધાં સાત પ્રકૃતિ બાંધે અથવા સાત બાંધે અને એક આઠ બાંધે. અથવા સાત બાંધે અને આઠ બાંધે, અથવા સાત કર્મ બાંધે અને એક છ બાંધે. અથવા સાત બાંધે અને છ બાંધે, અથવા સાત બાંધે, એક આઠ કર્મ બાંધે અને એક છ બાંધે. અથવા સાત બાંધે, એક આઠ બાંધે અને છ બાંધે. અથવા સાત બાંધે, આઠ બાંધે અને એક છ કર્મ બાંધે. અથવા સાત બાંધે, આઠ બાંધે અને છ કર્મ બાંધે. એ નવ ભંગો થાય.

બાકીના વ્યંતરથી વૈમાનિક સુધીના દેવો નૈરયિકોની માફક સપ્તવિદ્યાદિ બંધક કહેવા. એમ જેમ જ્ઞાનાવરણના બંધક કહ્યા, તેમ દર્શનાવરણનો પણ બંધ કરનારા જીવાદિ એકવચન અને બહુવચન વડે કહેવા.

વેદનીય કર્મ બાંધતો જીવ કેટલાં કર્મ બાંધે ? સાતનો બંધક, આઠનો બંધક, છનો બંધક અને એકનો પણ બંધક હોય. એમ મનુષ્ય સંબંધે પણ

કહ્યું. બાકીના નૈરયિકાદિ જીવો સાત કર્મબંધક, આઠ કર્મબંધક છે, તે વૈમાનિક સુધી કહેવા.

વેદનીય કર્મ બાંધતા જીવોની પૃષ્ઠા - બધાં જીવો સાત બાંધે, આઠ બાંધે, એક બાંધે અને એક છ બાંધે. અથવા સાત બાંધે, આઠ બાંધે, એક બાંધે અને છ બાંધે તેવા હોય. બાકીના નારકાદિ યાવત્ વૈમાનિકો જ્ઞાનાવરણ બાંધતાં જે પ્રકૃતિ બાંધે તે વડે કહેવા. પરંતુ મનુષ્યો વેદનીય કર્મ બાંધતા કેટલી કર્મ પ્રકૃતિ બાંધે ? બધાં મનુષ્યો (૧) સાતના બંધક અને એકના બંધક હોય, અથવા (૨) સાત બાંધે, એક બાંધે અને એક આઠ કર્મ બાંધે, (૩) અથવા સાત બાંધે, એક બાંધે અને આઠ બાંધે, અથવા (૪) સાત બાંધે, એક બાંધે, એક છ કર્મ બાંધે. અથવા (૫) સાત બાંધે, એક બાંધે, છ કર્મ બંધક હોય. અથવા (૬) સાત બાંધે, એક બાંધે, એક આઠ કર્મ બાંધે, એક છ કર્મ બાંધે, (૭) અથવા સાત બાંધે, એક બાંધે, એક આઠ કર્મ બાંધે અને છ કર્મ બંધક હોય, (૮) અથવા સાત બાંધે, એક બાંધે, આઠ બાંધે, એક છ કર્મ બંધક હોય અથવા (૯) સાત બાંધે, એક બાંધે, આઠ બાંધે, છ બાંધે. એ નવ ભંગો કહેવા.

મોહનીયકર્મ બંધ કરતો જીવ કેટલી કર્મ પ્રકૃતિ બાંધે ? જીવ અને એકેન્દ્રિય સિવાય બાકીનાને ત્રણ ભંગો જામવા. જીવ અને એકેન્દ્રિયો સાત કર્મ બંધક અને આઠ કર્મ બંધક પણ હોય.

આયુકર્મ બાંધતો જીવ કેટલી કર્મ પ્રકૃતિ બાંધે ? અવશ્ય આઠ પ્રકૃતિ બાંધે, એ પ્રમાણે નૈરયિકથી વૈમાનિક સુધી જાણવું. એમ બહુવચન વડે પણ સમજવું. - - - નામ, ગોત્ર અને અંતરાય કર્મનો બંધ કરતો જીવ કેટલી કર્મપ્રકૃતિ બાંધે ? જ્ઞાનાવરણીયનો બંધ કરતાં જેટલી કર્મપ્રકૃતિ બાંધે તેટલી કહેવી. એમ નૈરયિકથી વૈમાનિક સુધી કહેવું. એમ બહુવચન વડે કહેવું.

● વિવેચન-૫૪૬ :-

કેટલી પ્રકૃતિઓ કહી ? ઇત્યાદિ સૂત્રપાઠ ફરીથી કથન તે વિશેષતા જણાવવા માટે છે. હવે કયું કર્મ બાંધતો કઈ કર્મપ્રકૃતિ બાંધે એમ બંધના સંબંધનો વિચાર કરવા પહેલાં જ્ઞાનાવરણીય કર્મ સાથેનો સંબંધ વિચારે છે - તે સૂત્ર સુગમ છે, પણ આયુષ્ બંધના અભાવકાળે સાત કર્મનો બંધ કરે છે. આયુ બાંધતા આઠ કર્મ બાંધે છે. મોહનીય અને આયુનો બંધ ન કરે ત્યારે છ કર્મનો બંધ કરે છે અને તે સૂક્ષ્મ સંપરાય છે. એક કર્મનો બંધક ન હોય કેમકે ઉપશાંત કષાયાદિ એક કર્મના બંધક હોય. કહ્યું છે - ઉપશાંત મોહ, ક્ષીણમોહ, કેવળજ્ઞાની એક કર્મનો બંધ કરે છે, તે બે સમય સ્થિતિક હોય. પણ સંપરાય કર્મના બંધક ન હોય, વળી ઉપશાંતકષાયાદિ જ્ઞાનાવરણીય કર્મ બાંધતા નથી, કેકમે તેનો બંધ સૂક્ષ્મ સંપરાયના છેલ્લા સમયે વિચ્છેદ થાય છે.

આ જ વાત નૈરયિકાદિના દંડકના ક્રમે વિચારે છે - - X - અહીં મનુષ્ય સિવાયના બધાં સ્થાને જે જ ભંગ જાણવા. સાત કર્મના કે આઠ કર્મના બંધક હોય, છ કર્મના બંધક રૂપ ત્રીજો ભંગ ન હોય - X - મનુષ્યના સ્થાને ત્રણ ભંગો કહેવા. - X - એમ વૈમાનિક સુધી કહેવું, પરંતુ મનુષ્યને જીવ માફક કહેવા. એમ એકવચન દંડક કહ્યો. પછી બહુવચનનો દંડક કહે છે - X - છ કર્મના બંધક હોય કે ન હોય કેમકે ઉત્કૃષ્ટ છ માસનું તેમને અંતર કહ્યું છે. હોય ત્યારે પણ એક, જે થી વધી ઉત્કૃષ્ટ - ૧૦૮ હોય. છ કર્મના બંધક આશ્રીને ત્રણ ભંગ થાય. નારકો છ કર્મના બંધક હોય જ નહીં, આઠ કર્મના બંધક કદાચિત્ જ હોય, તેથી બધાં સાત કર્મના બંધક એ પહેલો ભંગ કહ્યો, આઠ કર્મનો બંધક એક હોય કે ઘણાં હોય તે બીજા બે ભંગો જાણવા. આ જ ત્રણે ભંગ દશે ભવનપતિમાં કહેવો.

પાંચે પૃથ્વી આદિમાં એક જ ભંગ હોય - X - વિકલેન્દ્રિય અને તિર્યચ પંચેન્દ્રિયમાં નૈરયિકવત્ ત્રણ ભંગો છે. મનુષ્ય સૂત્રમાં નવ ભંગો કહ્યા. કેમકે - આઠ અને છ કર્મના બંધક કદાચિત્ સર્વથા ન હોય, - X - આઠ કર્મનો બંધક એક હોય, ઘણાં હોય, છ કર્મના બંધક એક કે વધુ હોય એમ પાંચ ભંગો થયા. ત્રિકસંયોગીમાં ચાર ભંગો, એમ બધાં મળી નવ ભંગો થયા.

જ્ઞાનવરણીય માફક દર્શનાવરણીય પમ વિચારવું.

વેદનીય કર્મના વિચારમાં ઉપશાંત મોહાદિ એક કર્મના જ બંધક હોય છે. બાકી બધું પૂર્વવત્. મનુષ્ય પદમાં પણ તે જ પૂર્વોક્ત નવભાંગા કહેવા. કેમકે સાત કર્મ બંધક અને એક કર્મ બંધક હંમેશાં ઘણાં હોવાથી બીજા ભંગોનો સંભવ નથી.

મોહનીય કર્મની વિચારણામાં જીવ અને પૃથ્વી આદિ પદોમાં પ્રત્યેકને વિશે સાત કર્મ બંધક અને આઠ કર્મ બંધકનો એક જ ભંગ હોય છે. કેમકે બંને પ્રકારના જીવો હંમેશાં ઘણાં હોય છે. છ કર્મ બંધક મોહનીય કર્મ ન બાંધે કેમકે મોહનીયનો બંધ અનિવૃત્તિ બાદર સંપરાય સુધી હોય છે.

આયુ કર્મ બંધક હંમેશાં આઠ કર્મનો બંધક હોય છે. માટે તેમાં ભંગો નથી. નામ, ગોત્ર, અંતરાય સૂત્રો જ્ઞાનવરણીય વત્ જાણવા.

મુનિ દીપરત્નસાગરે કરેલ
પદ-૨૪નો ટીકાસહિતનો અનુવાદ પૂર્ણ

❀ પદ-૨૫-“કર્મવેદ” ❀
— X — X — X —

૦ હવે પચીશમું પદ કહે છે, તેનું આદિ સૂત્ર આ છે -

● સૂત્ર-૫૪૭ :-

ભગવન્ ! કર્મપ્રકૃતિ કેટલી છે ? ગૌતમ ! આઠ છે - જ્ઞાનાવરણીય યાવત્ અંતરાય, એમ વૈમાનિક સુધી જામવું.

ભગવન્ ! જીવ જ્ઞાનાવરણીય કર્મ બાંધતો કેટલી પ્રકૃતિઓ વેદે ? અવશ્ય આઠ વેદે. એમ નૈરયિકથી વૈમાનિક સુધી જાણવું. એ પ્રમાણે બહુવચનમાં પણ સમજવું. એ રીતે વેદનીય સિવાય અંતરાય સુધી જાણવું.

ભગવન્ ! જીવ વેદનીય કર્મ બાંધતો કેટલી કર્મ પ્રકૃતિઓ વેદે ? ગૌતમ ! સાત પ્રકૃતિ વેદે, આઠ પ્રકૃતિ વેદે કે ચાર પ્રકૃતિ વેદે. એ પ્રમાણે મનુષ્ય પણ વેદે.

બાકીના નૈરયિકથી વૈમાનિક સુધી એકવચન અને બહુવચન વડે પણ અવશ્ય આઠ કર્મ પ્રકૃતિ વેદે.

ભગવન્ ! જીવો વેદનીય કર્મ બાંધતા કેટલી કર્મપ્રકૃતિઓ વેદે ? ગૌતમ !

(૧) બધાં આઠ કર્મ વેદક અને ચાર કર્મ વેદક હોય. (૨) અથવા આઠ કર્મ વેદક, ચાર કર્મ વેદક અને એક સાત કર્મ વેદક હોય, (૩) અથવા આઠ કર્મ વેદક, ચાર કર્મ વેદક અને સાત કર્મ વેદક હોય. એ પ્રમાણે મનુષ્યો પણ કહેવા.

● વિવેચ-૫૪૭ :-

ભગવન્ ! કેટલી કર્મપ્રકૃતિ કહી છે ? ઇત્યાદિ સૂત્ર સ્પષ્ટ છે. હવે કયું કર્મ બાંધતો કેટલી કર્મ પ્રકૃતિ વેદે ? એ વિચારે છે - ભગવન્ ! જીવ જ્ઞાનાવરણીય કર્મ બાંધતો કેટલી કર્મપ્રકૃતિ વેદે ? ઇત્યાદિ સૂત્ર સુગમ છે. વેદનીય સૂત્રમાં સાત કર્મ વેદક, આઠ કર્મ વેદક અને ચાર કર્મ વેદક હોય. સાત કર્મ વેદક ઉપશાંત મોહ કે ક્ષીણ મોહ હોય છે, કેમકે બંનેને મોહનીયનો ઉદય નથી. આઠ કર્મ વેદક મિથ્યાદૃષ્ટિથી સૂક્ષ્મ સંપરાય સુધીનો જીવો છે. કેમકે તેઓને અવશ્ય આઠે કર્મનો ઉદય છે. ચાર કર્મ વેદનારા સચોગી કેવલી છે. કેમકે તેમને ચાર ઘાતી કર્મનો ઉદય નથી. બહુ વચનમાં સાત કર્મ વેદનારા કદાચ હોય માટે ત્રણ ભંગો કહ્યા.

મુનિ દીપરત્નસાગરે કરેલ
પદ-૨૫નો ટીકાસહિતનો અનુવાદ પૂર્ણ

❁ પદ-૨૬-“કર્મવેદબંધ” ❁
— X — X — X — X —

૦ હવે પદ-૨૬નો આરંભ કરે છે, તેનું આદિ સૂત્ર —

● સૂત્ર-૫૪૮ :-

ભગવન્ ! કેટલી કર્મ પ્રકૃતિઓ છે ? ગૌતમ ! આઠ છે - જ્ઞાનાવરણ યાવત્ અંતરાય. એમ નૈરયિકોથી વૈમાનિકો કહેવા.

ભગવન્ ! જ્ઞાનાવરણીય કર્મ વેદતો કેટલી પ્રકૃતિ બાંધે ? સાતનો, આઠનો, છ નો અને એક કર્મનો બંધક હોય

નૈરયિક જ્ઞાનાવરણીય કર્મ વેદતો કેટલી પ્રકૃતિ બાંધે ? સાત કે આઠ બાંધે. એ પ્રમાણે વૈમાનિક સુધી જાણવું. મનુષ્યને જીવ માફક કહેવો. જીવો જ્ઞાનાવરણીય કર્મ વેદતા કેટલી કર્મ બાંધે ? ૧-બધાં સાત કે આઠ કર્મ બંધક હોય, ૨-અથવા સાત, આઠ કર્મ બંધક અને એક છ કર્મ બંધક હોય, ૩-અથવા સાત, આઠ, છ કર્મ બંધક હોય, ૪-અથવા સાત, આઠ અને એક એક કર્મનો બંધક હોય. ૫-સાત, આઠ, એક કર્મ બંધક, હોય, ૬-સાત, આઠ, એક છ કર્મ, એક એક કર્મનો બંધક હોય, ૭-અથવા સાત, આઠ, એક છ, એક કર્મ બંધક હોય, ૮-અથવા સાત, આઠ, છ અને એક એક કર્મ બંધક હોય. અથવા ૯-સાત, આઠ, છ અને એક કર્મબંધક હોય. એ પ્રમાણે નવ ભંગો થાય. એકેન્દ્રિય અને મનુષ્ય સિવાય બીજાને વૈમાનિક સુધી ત્રણ ભંગો હોય છે. એકે સાત કે આઠ કર્મબંધક હોય.

મનુષ્યો જ્ઞાનાવરણ વેદતાં કેટલી કર્મ પ્રકૃતિ બાંધે ? ગૌતમ ! ૧-બધાં સાત કર્મ બંધક હોય, ૨-અથવા સાત અને એક આઠ કર્મ બંધક હોય, ૩-અથવા સાત અને આઠ કર્મ બંધક હોય, ૪-અથવા સાત અને એક છ કર્મબંધક હોય, ૫-અથવા છ કર્મ બંધક સાથે બે ભંગો હોય, ૬-૭ અથવા એક કર્મ બંધક સાથે બે ભંગો હોય, ૮ થી ૧૧-અથવા સાત, આઠ અને એક છ કર્મનો બંધક ઇત્યાદિ ચાર ભંગો હોય, ૧૨ થી ૧૫ અથવા સાત, એક આઠ કર્મ, એક એક કર્મનો બંધક ઇત્યાદિ ચાર ભંગો, ૧૬ થી ૧૯ - સાત, એક છ અને એક એક કર્મબંધક હોય ઇત્યાદિ ચાર ભંગ, ૨૦ થી ૨૭ અથવા સાત, એક આઠ, એક છ, એ એક કર્મ બંધક હોય ઇત્યાદિ આઠ ભંગો. એ પ્રમાણે ૨૭-ભંગો થાય છે. એમ જે રીતે જ્ઞાનાવરણીય વેદતો કર્મ પ્રકૃતિનો બંધ કહ્યો, તેમ દર્શનાવરણીય અને અંતરાય વેદતા કહેવો.

વેદનીય કર્મ વેદતો જીવ કેટલી કર્મ પ્રકૃતિ બાંધે ? સાત, આઠ, છ કે એક કર્મ બંધક અને અબંધક પણ હોય. એમ મનુષ્યો જાણવા. બાકીના નૈરયિકાદિ સાત કે આઠ કર્મના બંધક હોય. એમ વૈમાનિક સુધી કહેવું. - -
- જીવો વેદનીય કર્મ વેદતા કેટલી પ્રકૃતિ બાંધે ? ૧-બધાં સાત કર્મ બંધક,

આઠ કર્મ બંધક અને એક કર્મ બંધક હોય અથવા ૨-સાત, આઠ, એક અને એક છ કર્મ બંધક હોય. અથવા ૩-સાત, આઠ, એક અને છ કર્મ બંધક હોય, ૪-૫, અબંધકની સાથે બે ભંગ હોય, ૬ થી ૯- સાત, આઠ, એક, એક છ કર્મ બંધક અને એક અબંધક ઇત્યાદિ ચાર ભંગો જાણવા. એ પ્રમાણે નવ ભંગો થાય.

એકેન્દ્રિયો અભંગક છે. નૈરયિકથી વૈમાનિક સુધી ત્રણ ભંગો સમજવા. પણ મનુષ્યો વિશે પ્રશ્ન કરવો - બધાં સાત અને એક કર્મ બંધક હોય અથવા સાત, એક, એક છ કર્મનો બંધક, એક આઠ કર્મનો બંધક અને એક અબંધક હોય. એમ ૨૭-ભંગો કહેવા.

જેમ વેદનીય કહ્યું, તેમ આયુ, નામ અને ગતોર કહેવું. જ્ઞાનાવરણીય વેદતા કહેલ પ્રકૃતિ બંધ પ્રમાણે મોહનીય કર્મ કહેવું.

● વિવેચન-૫૪૮ :-

કર્મ પ્રકૃતિ કેટલી કહી છે ? ઇત્યાદિ સૂત્રનો અર્થ સ્પષ્ટ છે, હવે કયું કર્મ વેદતો કઈ કર્મ પ્રકૃતિ બાંધે ? એમ ઉદયની સાથે બંધના સંબંધનો વિચાર કરતા સૂત્રકારશ્રી કહે છે — જીવ જ્ઞાનાવરણ કર્મ વેદતો કેટલી કર્મ પ્રકૃતિ બાંધે ? ઇત્યાદિ સુગમ છે. પરંતુ જ્ઞાનાવરણીય કર્મ વેદતો એક પ્રકૃતિનો બંધ કરનાર ઉપશાંત મોહ કે ક્ષીણમોહ હોય, પણ સયોગી કેવલી ન હોય. કેમકે તેને જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ઉદય નથી. બહુવચનના વિચારમાં છ પ્રકૃતિ બંધ કરનારા સૂક્ષ્મ સંપરાયો અને એક પ્રકૃતિ બંધક ઉપશાંત અને ક્ષીણમોહ કદાચિત્ હોય છે. તે એકત્વાદિ રૂપે વિકલ્પે હોય છે. તેથી કોઈવાર એક હોય, કોઈ વાર અનેક હોય, કોઈ વાર ન હોય. માટે એક અને અનેક બંને પ્રકારના અભાવમાં સાત કર્મ બંધક, આઠ કર્મ બંધક પણ હોય એ એક જ ભંગ હોય, કેમકે બંને જીવો હંમેશાં ઘણાં હોય. તેથી છ પ્રકૃતિનો પ્રક્ષેપ કરતાં એક અને બહુવચનથી બે ભંગ થાય. એ પ્રમાણે એક પરકૃતિના બંધકનો પ્રક્ષેપ કરતાં પણ બે ભંગો થાય છે. બંને પદનો સાથે પ્રક્ષેપ કરતા પૂર્વવત્ ચાર ભંગો થાય. - X -

એકેન્દ્રિય અને મનુષ્ય સિવાય નૈરયિકાદિમાં બહુવચન આશ્રિત ત્રણ ભંગ થાય, કેમકે આઠ કર્મબંધક કદાચિત્ હોવાથી બે વિકલ્પો છે. એકેન્દ્રિયોમાં ભંગોનો અભાવ છે. એટલે બીજા ભંગ થતાં નથી.

મનુષ્યોમાં ૨૭-ભંગો થાય છે. કેમકે આઠ, છ, એક કર્મ બંધક કદાચ હોય અને એકત્વાદિરૂપે વિકલ્પો હોય છે. તેમના અભાવમાં સાત કર્મબંધક એ પહેલો ભંગ હોય, અષ્ટવિધ બંધક પદનો પ્રક્ષેપ કરવાથી તેના એકવચન-બહુવચનના બે ભંગ થાય. ષડ્વિધ બંધકનો પ્રક્ષેપ કરતાં એક-અનેક બે ભંગો, એકવિધબંધક પ્રક્ષેપતા બે ભંગો, એમ સાત ભંગો થાય છે. અષ્ટવિધ અને ષડ્વિધ બંધકના પ્રક્ષેપથી ચાર ભંગો, અષ્ટવિધ અને એકવિધને પ્રક્ષેપતા ચાર ભંગ, ષડ્વિધ અને

એકવિધ બંધકનો પ્રક્ષેપતા ચાર ભંગ એમ ૧૯-ભંગો થયા. પછી અષ્ટવિધ, ષડ્વિધ, એકવિધ બંધકથી આઠ ભંગ, કુલ ૨૭-ભંગ થયા.

વેદનીય સૂત્રમાં એક કર્મ બંધક સયોગી કેવલી પણ હોય, અબંધક અયોગી કેવલી છે - X - વેદનીય સૂત્રમાં એકવચન અને બહુવચનના વિચારમાં જીવપદને વિશે નવ ભંગો થાય છે કેમકે તેમાં સાત, આઠ અને એક કર્મના બંધક હંમેશાં ઘણાં હોય, બહુવચનમાં ષડ્વિધ બંધક અને અબંધકનો અભાવ છે, ત્યાં સાત, આઠ, એક કર્મ બંધકનો પહેલો ભંગ, ષડ્વિધને પ્રક્ષેપતા એકવચન, બહુવચન આશ્રીને બે ભંગ, એકવિધબંધક પદના બે ભંગો, બંને પદને પ્રક્ષેપતાં ચાર ભાંગા થાય છે.

મનુષ્યપદમાં ૨૭ ભંગો - સાત અને એકવિધ બંધક બહુવચન વડે હંમેશાં અવસ્થિત, તે સિવાય બીજા ત્રણે આઠ, છ કર્મ બંધક કે અબંધક મનુષ્યો કદાચિત્ હોય, એક કે અનેકરૂપે વિકલ્પે હોય, તેમના અભાવે સાત કર્મ બંધક હોય એ એક ભંગ ઇત્યાદિ સુગમ છે.

મોહનીય કર્મ વેદતો જીવ સાત, આઠ, છ કર્મનો બંધક હોય, કેમકે સૂક્ષ્મ સંપરાયમાં પણ મોહનીયનો ઉદય સંભવે છે. એમ મનુષ્યપદમાં પણ કહેવું. નરકાદિ સ્થાનોમાં સાત કર્મબંધક કે આઠ કર્મ બંધક કહેવું કેમકે ત્યાં સૂક્ષ્મ સંપરાય ગુણ ઠાણું નથી. બહુવચનમાં જીવપદમાં ત્રણ ભંગો કહ્યા, તેમાં સૂક્ષ્મ સંપરાય કદાચ હોય અને બીજા બે હંમેશાં ઘણાં હોય. માટે ષડ્વિધ બંધકના અભાવમાં સાત અને આઠ કર્મના બંધક હોય એ એક ભંગ, ષડ્વિધ બંધકને પ્રક્ષેપતા એકવચન-બહુવચનથી બે ભંગો છે.

નૈરયિકથી સ્તનિતકુમાર સુધી સાત કર્મ બંધક હંમેશાં ઘણાં હોય, આઠ કર્મ બંધક કદાચ હોય અને તે પણ એક કે અનેક વિકલ્પે હોય. આઠ કર્મ બંધક પદ પ્રક્ષેપતા એકવચન-બહુવચન આશ્રીને બે ભંગો, પાંચે પૃથિવ્યાદિમાં બીજા ભંગોનો અભાવ છે. - X - વિકલ્પેન્દ્રિય, તિર્યચ પંચેન્દ્રિય, વ્યંતર-જયોતિષ્ક-વૈમાનિકો નૈરયિકવત્ ત્રણ ભંગ હોય. મનુષ્યોમાં નવ ભંગ હોય ઇત્યાદિ બધુ સુગમ છે. સૂત્રકારે કહ્યું છે કે જ્ઞાનાવરણીય વેદતા જે બંધ કહ્યો તે મોહનીય વેદતા પણ કહેવો.

મુનિ દીપરત્નસાગરે કરેલ
પદ-૨૬-નો ટીકાસહિતનો અનુવાદ પૂર્ણ

❁ પદ-૨૭-“કર્મ વેદવેદક” ❁
— X — X — X — X —

૦ હવે સત્તાવીશમું પદ આરંભીએ છીએ, તેનું પહેલું સૂત્ર—

● સૂત્ર-૫૪૯ :-

ભગવન્ ! કેટલી કર્મ પ્રકૃતિ છે ? ગૌતમ ! આઠ - જ્ઞાનાવરણ યાવત્ અંતરાય. એમ નૈરયિકથી વૈમાનિક સુધી કહેવું.

ભગવન્ ! જ્ઞાનાવરણીય કર્મ વેદતો જીવ કેટલી પ્રકૃતિ વેદે ? ગૌતમ ! સાત કે આઠ વેદે. એમ મનુષ્યમાં કહેવું. બાકીના બધાં એકવચન અને બહુવચન વડે પણ અવશ્ય આઠ પ્રકૃતિ વેદે છે.

એ પ્રમાણે વૈમાનિક સુધી જાણવું.

ભગવન્ ! જીવો જ્ઞાનાવરણીય કર્મ વેદતા કેટલી પ્રકૃતિ વેદે ? ગૌતમ ! બધાં જીવો આઠ કર્મ વેદક હોય, અથવા આઠ કર્મ વેદક અને એક સાત કર્મ વેદક હોય, અથવા આઠ કર્મ વેદક અને સાત કર્મ વેદક હોય. એમ મનુષ્યો પણ જાણવા. દર્શનાવરણીય અને અંતરાય સંબંધે એમ જ કહેવું. વેદનીય, આયુ, નામ, ગોત્ર કર્મ વેદતો કેટલી કર્મ પ્રકૃતિ વેદે ? જેમ બંધક વેદકને વેદનીય કર્મ કહ્યું, તેમ કહેવું.

મોહનીય કર્મ વેદતો જીવ કેટલી કર્મપ્રકૃતિ વેદે ? આઠ વેદે. એમ નૈરયિકથી વૈમાનિક સુધી જાણવું. એમ બહુવચનમાં જાણવું.

● વિવેચન-૫૪૯ :-

- X - કયું કર્મ વેદતો કેટલી કર્મપ્રકૃતિ વેદે ? એ પ્રમાણે ઉદયની સાથે ઉદયનો સંબંધ વિચારે છે. સૂત્ર સ્પષ્ટ છે. તેમાં સાત કર્મવેદક ઉપસાંત કે ક્ષીણ મોહ હોય છે. કેમકે તેમને મોહનીય કર્મના ઉદયનો સંભવ નથી. બાકીના સૂક્ષ્મ સંપરાયાદિ આઠ કર્મ વેદક હોય. એમ મનુષ્ય પદને વિશે પણ કહેવું. નૈરયિકાદિ અવશ્ય આઠ કર્મના વેદક હોય છે. બહુવચન વિચારમાં જીવ અને મનુષ્યપદમાં ત્રણ ભાંગા હોય છે. તેમાં આઠ કર્મ વેદક હોય તે પહેલો ભંગ, સાત કર્મ વેદક એક હોય ત્યારે બીજો ભંગ, સાત કર્મ વેદક ઘણાં હોય ત્યારે ત્રીજો ભંગ. બાકીના નૈરયિકાદિ પદોમાં આઠ કર્મવેદક જ હોય, માટે ભંગોનો અભાવ છે. કેમકે ત્યાં સાત કર્મ વેદકનો અસંભવ છે. એમ દર્શનાવરણીય અને અંતરાય સૂત્ર સંબંધે કહેવું.

વેદનીય સૂત્રમાં જીવપદ અને મનુષ્યપદમાં પ્રત્યેકને આશ્રીને આઠ કર્મનો, સાત અને ચાર કર્મનો વેદક હોય છે. તેમ કહેવું. બાકીના નૈરયિકાદિ પદોમાં આઠ કર્મનો વેદક હોય છે - એ એક ભંગ. કેમકે તેઓમાં ઉપસાંત મોહત્વાદિ અવસ્થા અસંભવ છે. તે જ વેદનીય સૂત્રમાં બહુવચનના વિચારમાં પ્રત્યેક જીવ અને મનુષ્યના ત્રણ ભાંગા સમજવા. તેમાં ‘આઠ કર્મના વેદક’ એ પ્રથમ ભંગ સર્વથા સાત કર્મના વેદકના અભાવે હોય છે. ઇત્યાદિ જાણવું. - X -

એમ આયુષ્ નામ, ગોત્ર કર્મના સૂત્રોનો વિચાર કરવો. મોહનીય વેદતો અવશ્ય આઠ કર્મની પ્રકૃતિઓને વેદક હોય છે, માટે જીવાદિ પચીશ સ્થાનકોમાં એક અને બહુવચનની અપેક્ષાએ બધે ભાંગાનો અભાવ છે.

મુનિ દીપરત્નસાગરે કરેલ
પદ-૨૭-નો ટીકાસહિતનો અનુવાદ પૂર્ણ

❁ પદ-૨૮-“આહાર” ❁
— X — X — X —

૦ એ રીતે વેદ-વેદ પદ કહ્યું, હવે પદ-૨૮ આરંભીએ છીએ. તેનો સંબંધ આ છે - પદ ૨૭માં નારકાદિ ગતિ પ્રાપ્ત જીવોના કર્મના વેદનારૂપ પરિણામ કહ્યા. હવે આહાર પરિણામ કહે છે -

❁ પદ-૨૮, ઉદ્દેશો-૧ ❁

૦ તેમાં આ બે સંગ્રહણી ગાથાઓ છે -

● સૂત્ર-૫૫૦ થી ૫૫૩ :-

[૫૫૦,૫૫૧] સચિતાહારી, આહારાર્થી, કાળ, શેનો આહાર, સર્વતઃ, કેટલામો ભાગ, સર્વ પુદ્ગલ, કેવા રૂપે પરિણમે, એકેન્દ્રિય શરીરાદિ આહાર કરે ?, લોમાહાર, મનોબક્ષી એ પદોની વ્યાખ્યા કરવી.

[૫૫૨] નૈરયિકો સચિતાહારી, અચિતાહારી કે મિશ્રાહારી હોય ? તેઓ સચિત કે મિશ્રાહારી નથી, પણ અચિતાહારી છે. એ રીતે અસુરકુમારથી વૈમાનિક સુધી જાણવું. ઔદારિક શરીરી યાવત્ મનુષ્યો સચિત, અચિત, મિશ્ર એ ત્રણે આહારી હોય.

નૈરયિકો આહારાર્થી હોય ? હા, હોય. નૈરયિકોને કેટલા કાળે આહારેચ્છા ઉત્પન્ન થાય ? ગૌતમ ! નૈરયિકોને બે પ્રકારે આહાર છે - આભોગ નિર્વર્તિત અને અનાભોગ નિર્વર્તિત. તેમાં અનાભોગ નિર્વર્તિત આહાર પ્રતિસમય નિરંતર હોય, આભોગ નિર્વર્તિત આહારની ઈચ્છા અસંખ્યાત સમયના અંતર્મૂહૂર્તે થાય.

નૈરયિકો શેનો આહાર કરે છે ? દ્રવ્યથી અનંત પ્રદેશી, ક્ષેત્રથી અસંખ્યાત પ્રદેશી, કાળથી કોઈપણ સ્થિતિક, ભાવથી વર્મ-ગંધ-રસ-સ્પર્શવાળા પુદ્ગલ સ્કંધોનો આહાર કરે છે. ભાવથી જે વર્ણવાળા પુદ્ગલો આહારે છે, તે શું એકવર્ણી યાવત્ પંચવર્ણી પુદ્ગલો આહારે છે ? સ્થાન માર્ગણાથી એકવર્ણી યાવત્ પંચવર્ણી પુદ્ગલો આહારે છે અને વિધાન માર્ગણાથી કાળા વર્ણના યાવત્ શુક્લ વર્ણના પુદ્ગલોનો આહાર કરે છે. વર્ણથી કાળા વર્ણના પુદ્ગલોનો આહાર કરે છે, તે શું એકગુણ કાળા વર્ણના યાવત્ દશ ગુણ કાળા વર્ણના, સંખ્યાત-અસંખ્યાત કે અનંતગુણ કાળા વર્ણના પુદ્ગલોનો આહાર કરે છે ? એક ગુણ યાવત્ અનંતગુણ કાળાવર્ણી પુદ્ગલોનો આહાર કરે છે. એ પ્રમાણે યાવત્ અનંતગુણ શુક્લવર્ણી પુદ્ગલોનો પણ આહાર કરે છે. એમ ગંધ અને સરસમાં પણ જાણવું.

ભાવથી જે સ્પર્શવાળા પુદ્ગલોનો આહાર કરે છે, તેમાં એક-બે-ત્રણ સ્પર્શવાળાનો આહાર કરતો નથી. પણ ચારથી આઠ સ્પર્શવાળાનો આહાર કરે છે. વિધાનમાર્ગણાથી કર્કશ યાવત્ રૂક્ષ પુદ્ગલોનો પણ આહાર કરે છે. સ્પર્શથી

જે કર્કશ પુદ્ગલોનો આહાર કરે છે તે એકગુણ યાવત્ અનંતગુણ કર્કશ પુદ્ગલોનો આહાર કરે છે, એમ આઠ સ્પર્શો કહેવા. યાવત્ અનંતગુણ રૂક્ષ પુદ્ગલોનો પણ આહાર કરે છે. ભગવન્ ! જે અનંતગુણ રૂક્ષ પુદ્ગલ દ્રવ્યોનો આહાર કરે છે, તે સ્પૃષ્ટ કે અસ્પૃષ્ટ પુદ્ગલોનો આહાર કરે છે ? ગૌતમ ! સ્પૃષ્ટનો આહાર કરે છે, અસ્પૃષ્ટ પુદ્ગલોનો નહીં - ઈત્યાદિ જેમ ભાષા ઉદ્દેશમાં કહ્યું તેમ યાવત્ છ દિશાથી આહાર કરે છે.

બહુલતાથી વર્ણથી કાળાં અને લીલાં, ગંધથી દુર્ગન્થી, રસથી કડવા અને તીખાં, સ્પર્શથી કર્કશ, ગુરુ, શીત, રૂક્ષ પુદ્ગલ દ્રવ્યોનો આહાર કરે છે. તેઓના પૂર્વના વર્ણ-ગંધ-રસ-સ્પર્શગુણનો વિપરિણામ કરી, પરિપીડન કરી, નાશ કરી, વિદ્વંસ કરી બીજા અપૂર્વ વર્ણ-ગંધ-રસ-સ્પર્શગુણને ઉત્પન્ન કરી પોતાના શરીરરૂપ ક્ષેત્રમાં રહેલાં પુદ્ગલોનો સર્વાત્મા વડે આહાર કરે છે.

ભગવન્ ! નૈરયિકો સર્વતઃ આહાર કરે છે, સર્વતઃ પરિણામે છે, સર્વાત્મા વડે ઉચ્ચવાસ લે છે - નિઃશ્વાસ મૂકે છે, વારંવાર આહાર કરે છે - પરિણામે છે - ઉચ્ચવાસ લે છે - નિઃશ્વાસ મૂકે છે ? ગૌતમ ! હા, બધું તે પ્રમાણે જ કહેવું.

ભગવન્ ! નૈરયિકો જે પુદ્ગલો આહારપણે ગ્રહણ કરે છે, તે પુદ્ગલોના કેટલા ભાગે ભાવિકાળે આહાર કરે છે, કેટલા ભાગે આસ્વાદ કરે છે ? ગૌતમ ! અસંખ્યાતમા ભાગનો આહારપણે ઉપયોગ કરે, અનંતમાં ભાગનો આસ્વાદ લે છે.

નૈરયિકો જે પુદ્ગલો આહારપણે ગ્રહણ કરે છે તે બધાં પુદ્ગલોનો આહાર કરે છે કે કરતો નથી ? બધાં અપરિશેષ પુદ્ગલોનો આહાર કરે છે. જે પુદ્ગલો આહારપણે ગ્રહણ કરે છે, તે પુદ્ગલો તેઓને કેવા રૂપે વારંવાર પરિણમે છે ? તેમને શ્રોત્ર યાવત્ સ્પર્શનેન્દ્રિયપણે, અનિષ્ટ - અકાંત - અધિય-અશુભ-અમનોહર-અનિચ્છનીય-અનભિલાષિતપણે, અધોપણે પણ ઉર્ધ્વપણે નહીં, દુઃખરૂપે પણ સુખરૂપે નહીં, એ રીતે પરિણમે છે.

[૫૫૩] ભગવન્ ! અસુરકુમારો આહારેચ્છાવાળા હોય ? હા, હોય, નૈરયિકોવત્ અસુરકુમારોને કહેવું યાવત્ તેમને વારંવાર પરિણમે છે. તેમાં આભોગ નિર્વર્તિત આહાર જઘન્યથી એક દિવસે, ઉત્કૃષ્ટ સાધિક હજાર વર્ષે આહારેચ્છા થાય છે. સામાન્ય કારણથી વર્ણથી પીળા અને સફેદ, ગંધથી સુગંધી, રસથી ખાટા અને મધુર, સ્પર્શથી મૃદુ, લઘુ, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ પુદ્ગલો તથા તેઓના પૂર્વના વર્ણગુણનો વિપરિણામ કરી યાવત્ સ્પર્શનેન્દ્રિયપણે યાવત્ મનોહરપણે, ઈચ્છનીયપણે, અભિલાષિતપણે, ઉર્ધ્વપણે, લઘુપણે, સુખરૂપે વારંવાર પરિણમે છે, બાકી બધું નૈરયિકવત્ સમજવું.

એમ સ્તનિતકુમાર સુધી જાણવું. પણ ઈચ્છાપૂર્વક આહાર સંબંધે ઉત્કૃષ્ટ દિવસ પૃથક્ત્વે આહારની ઈચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે.

● વિવેચન-૫૫૦ થી ૫૫૩ :-

- X - (૧) નૈરયિકો સચિતાહારી છે કે અચિતાહારી ? (૨) આહારની ઈચ્છાવાળા, (૩) કેટલા કાળે આહારેચ્છા ઉપજે છે ? (૪) શેનો આહાર કરે છે ? (૫) સર્વતઃ નૈરયિકો સર્વાત્મ પ્રદેશ વડે આહાર કરે - ઈત્યાદિ. (૬) ગ્રહણ કરેલા પુદ્ગલોમાં કેટલાનો આહાર કરે ? (૭) જે પુદ્ગલો ગ્રહણ કર્યા, તે બધાંનો આહાર કરે કે ન કરે ? (૮) પરિણામરૂપ - જે પુદ્ગલોને આહારપણે ગ્રહણ કરે, તેને કેવા સ્વરૂપે પરિણામે. (૯) એકેન્દ્રિયાદિ શરીરરૂપ - નૈરયિકો એકેન્ને આહારે કે પંચે. (૧૦) લોમાહાર વક્તવ્યતા, (૧૧) મનોબક્ષીની વક્તવ્યતા. એ રીતે નામમાત્રથી કહેલાં પદોના અર્થાધિકારની વ્યાખ્યા કરવી.

જે પ્રતિજ્ઞા કરી છે, તેનો નિર્વાહ કરવાની ઈચ્છાથી ઉદ્દેશ ક્રમને અનુસરીને નિર્દેશ થાય છે. - X - સચિતની વ્યાખ્યા-નૈરયિકો સચિત-અચિત કે મિશ્ર આહાર કરે ? તેઓ અચિતાહાર કરે છે, કેમકે અહીં વૈક્રિય શરીરધારી વૈક્રિય શરીરના પોષણયોગ્ય પુદ્ગલોનો જ આહાર કરે છે અને તે અચિત જ હોય છે. પણ જીવે ગ્રહણ કરેલાં હોતાં નથી, માટે અચિત આહારી છે, એમ અસુરકુમારથી સ્તનિતકુમાર, વ્યંતર, જ્યોતિષ્ક, વૈમાનિક જાણવા.

ઔદારિક શરીરી, ઔદારિક શરીરને પોષણ યોગ્ય પુદ્ગલો આહારે છે, તે પુદ્ગલો પૃથ્વીકાયાદિના પરિણામ રૂપે પરિમત થયેલ હોય છે, માટે સચિત-અચિત-મિશ્ર આહારી ઘટી શકે છે. તેથી પૃથ્વીથી વનસ્પતિ, વિકલેન્દ્રિય, પંચેન્દ્રિય, મનુષ્ય એ બધાં સચિત-અચિત-મિશ્ર આહારી કહેવા. એ પહેલો અધિકાર કહો.

હવે બીજાથી આઠમા સુધીના સાત અધિકારો ચોવીશ દંડકના ક્રમે સાથે કહેવાની ઈચ્છાથી સૂત્રકાર પહેલાં નૈરયિકો સંબંધે કહે છે - નૈરયિકો આહારના અભિલાષી છે ? હા, છે - X - કેટલા કાળે આહારની ઈચ્છા થાય ? નૈરયિકોનો આહાર બે ભેદે છે - આભોગ નિર્વર્તિત - આલોચના, વિચાર. ઈચ્છા વડે ગ્રહણ કરેલો. તેનાથી ઉલટું અનાભોગ નિર્વર્તિત - 'હું આહાર કરું' એવી વિશિષ્ટ ઈચ્છા સિવાય વર્ષાકાળે પુષ્કળ મૂત્રાદિ વડે અભિવ્યક્ત શીત પુદ્ગલોના આહારની માફક ગ્રહણ કરાયેલ હોય તે અનાભોગ નિર્વર્તિત. તેમાં જે અનાભોગ નિર્વર્તિત આહાર છે તે નૈરયિકોને પ્રતિસમય હોય. ભવપર્યન્ત નિરંતર ગ્રહણ કરે છે, એમ પ્રતિપાદન કરવા નિરંતર આહાર ગ્રહણ કરે છે એમ કહ્યું. - X - વચ્ચે જરાપણ અંતર નથી તે બતાવવા અવિરહિત કહ્યું છે. પ્રતિસમય નિરંતર અનાભોગ નિર્વર્તિત આહારનું ગ્રહણ થાય તે ઓજાહારાદિ રૂપે સમજવું.

જે આભોગ નિર્વર્તિત આહારની અભિલાષા છે તે અસંખ્યાતા સમયે થાય છે. જે અસંખ્યાતા સમયે થાય, તે જઘન્ય પદે પણ અંતમૂહૂર્ત રૂપ છે, પણ તેથી ઓછું નથી. પછી પણ રહેતી નથી. કેમકે નૈરયિકોને "હું આહાર કરું" એવો જે અભિલાષ છે, તે ગ્રહણ કરેલા આહાર દ્રવ્યના પરિણામ વડે જે અતિ તીવ્ર દુઃખ થાય છે, અને

દુઃખ થવાથી અંતર્મુહૂર્ત પછી નિવૃત્ત થાય છે.

નેરચિકો કેવો આહાર કરે છે ? દ્રવ્યાદિ ભેદથી ચાર પ્રકારે આહાર પ્રતિપાદન કરવા કહે છે - દ્રવ્ય - અનંતપ્રદેશી પુદ્ગલ દ્રવ્ય ગ્રહણ કરે છે કેમકે તે સિવાયના સંખ્યાતપ્રદેશી આદિ સ્કંધ જીવને ગ્રહણ યોગ્ય નથી. ક્ષેત્રથી અસંખ્યાત પ્રદેશમાં રહેલાં, કાળથી જઘન્ય-મધ્યમ કે ઉત્કૃષ્ટ, કોઈપણ સ્થિતિક. અહીં સ્થિતિ એટલે આહાર યોગ્ય સ્કંધના પરિણામરૂપે રહેવું. ભાવથી વર્ણાદિયુક્ત - કેમકે દરેક પરમાણુમાં એકેક વર્ણ, ગંધ, રસ, બે સ્પર્શ હોય છે, એવાં પુદ્ગલ દ્રવ્યને ગ્રહણ કરે છે. ભાવથી જે વર્ણવાળા પુદ્ગલ દ્રવ્યોનો આહાર કરે, તે એકથી પાંચ વર્ણો પુદ્ગલોનો આહાર કરે ? ઈત્યાદિ પ્રશ્ન સૂત્ર સુગમ છે. સ્થાનમાર્ગણને આશ્રીને - જેમાં વિશેષે રહે તે સ્થાન - એક, બે કે ત્રણ વર્ણવાળા આદિરૂપ સામાન્ય, તેની માર્ગણ - વિચારને આશ્રીને અર્થાત્ સામાન્ય વિચારને આશ્રીને. વ્યવહાર નયથી એક વર્ણ, બે વર્ણ તે કથન છે. નિશ્ચયનયથી તો સૂક્ષ્મ છતાં અનંત પ્રદેશી સ્કંધ પાંચ વર્ણવાળો જ હોય.

વિધાન માર્ગણા - વિશેષ વિચારથી, કાળો -લીલો એવી વર્ણાદિ વિશેષતાથી, કાળા વર્ણો પુદ્ગલ દ્રવ્ય આહારે છે. - X - X - એ પ્રમાણે ગંધ, રસ, સ્પર્શ સંબંધી સૂત્રો પણ જાણવા. - X - શું તે સ્પૃષ્ટ - આત્મપ્રદેશોએ સ્પર્શેલા કે અસ્પૃષ્ટ - નહીં સ્પર્શેલા દ્રવ્યોનો આહાર કરે ? સ્પૃષ્ટ દ્રવ્યોનો આહાર કરે ઈત્યાદિ. ભાષા ઉદ્દેશકમાં કહ્યા પ્રમાણે અહીં પણ જાણવું, તે આ પ્રમાણે - સ્પર્શેલા દ્રવ્યનો આહાર કરે છે. આત્મપ્રદેશો વડે અવગાઢ - અવગાઢેલા દ્રવ્યોનો આહાર કરે છે - X - પણ ન અવગાઢેલા દ્રવ્યોનો આહાર કરતો નથી. અવગાઢેલા દ્રવ્યોમાં પણ અંતર રહિત સાક્ષાત્ અવગાઢેલાં દ્રવ્યોનો આહાર કરે છે. - X - પણ પરંપરાવગાઢ દ્રવ્યોનો આહાર કરતો નથી. અનંતરાવગાઢ દ્રવ્યોનો આહાર કરે છે, તે સૂક્ષ્મ દ્રવ્યોનો પણ આહાર કરે છે અને બાદર દ્રવ્યોનો પણ આહાર કરે છે. જે સૂક્ષ્મ અને બાદર દ્રવ્યોનો આહાર કરે છે, તે ઉર્ધ્વ-ઉપરના પ્રદેશમાં રહેલા, અધોનીચેના પ્રદેશમાં રહેલા અને તીર્ણ પ્રદેશમાં રહેલા દ્રવ્યોનો પણ આહાર કરે છે. વળી આ ઉર્ધ્વ, અધો કે તીર્ણ પ્રદેશમાં રહેલા દ્રવ્યોનો આદિમાં, મધ્યમાં અને અંતમાં પણ આહાર કરે છે. જે આદિ-મધ્ય-અંતમાં રહેલા દ્રવ્યોનો આહાર કરે છે, તે પમ સ્વવિષય-પોતાના વિષયભૂત દ્રવ્યોનો આહાર કરે છે, અવિષય દ્રવ્યોનો આહાર કરતો નથી. વળી જે સ્વ વિષયક દ્રવ્યોનો આહાર કરે છે, તે આહાર પણ અનુક્રમે કરે છે, ક્રમે રહિત આહાર કરતો નથી. અનુક્રમે જે દ્રવ્યનો આહાર કરે છે, તે પણ ત્રણ-ચાર કે પાંચ દિશાથી આવેલા દ્રવ્યોનો નહીં પણ નિયમા છ દિશાથી આવેલા દ્રવ્યો આહારે છે.

[● અહીં પ્રશ્નોત્તર પદ્ધતિથી વૃત્તિકારશ્રીએ નોંધેલ પાઠને અમે માત્ર વિધાનાત્મક રૂપે ઉપર મૂકેલ છે. હવે વૃત્તિકારશ્રી તે સૂત્રની વ્યાખ્યા રજૂ કરે છે. પરંતુ અમે તેનો આવશ્યક સંદેપાર્થ જ રજૂ કર્યો છે.]

આત્મપ્રદેશોનો સ્પર્શ આત્મપ્રદેશ વડે અવગાઢ ક્ષેત્રની બહાર પણ સંભવે છે માટે પ્રશ્ન કર્યો છે. અવગાઢ - આત્મપ્રદેશો સાથે એક ક્ષેત્રમાં રહેલ. અનવગાઢ - અવગાઢ ક્ષેત્રની બહાર રહેલ. અનંતરાવગાઢ - આત્મ પ્રદેશોમાં વ્યવધાન સિવાય રહેલા દ્રવ્યો. પરંપરાવગાઢ - એક, બે, ત્રણ આદિ આત્મપ્રદેશો વડે અંતરાવાળા દ્રવ્યો અણુ - થોડાં પ્રદેશવાળાં દ્રવ્યો, બાદર - ઘણાં પ્રદેશવાળા દ્રવ્યો. અહીં અણુ કે બાદરપણું આહારને યોગ્ય સ્કંધોના થોડાં પ્રદેશ અને ઘણાં પ્રદેશોની અપેક્ષાએ જાણવું. એ રીતે ઉર્ધ્વ-અધો કે તીર્ણપણું પણ જેટલા ક્ષેત્રમાં નેરચિક રહેતો હોય તેટલા ક્ષેત્રની અપેક્ષાથી જાણવું.

આદિ, મધ્ય કે અંતમાં આહાર કરે છે ? એ પ્રશ્ન છે. તાત્પર્ય એ છે કે નેરચિકો પોતાને ઉપભોગ્ય અનંતપ્રદેશી દ્રવ્યો અંતર્મુહૂર્ત કાળ સુધી ગ્રહણ કરે છે, તો સંશય થાય કે ઉપભોગને યોગ્ય અંતર્મુહૂર્ત પ્રમાણ કાળની આદિમાં - પ્રથમ સમયે આહાર કરે છે, મધ્ય સમયે આહાર કરે છે કે છેલ્લા સમયે આહાર કરે છે ? તે ત્રણે સમયમાં આહાર કરે છે. સ્વવિષય - પોતાના આહારને યોગ્ય દ્રવ્યો, અવિષય - પોતાના આહારને અયોગ્ય દ્રવ્યો. આનુપૂર્વી - અનુક્રમ વડે, જેમ નજીક હોય તેમ. તેથી વિપરીત તે અનાનુપૂર્વી. - X - ઉપર, નીચે કે તીર્ણ, જેમ નજીક હોય તેમ આહાર કરે છે, પણ નજીકના ક્રમને ઓળંગીને આહાર કરતો નથી. દિશા - લોકના નિષ્કૂટને અંતે જઘન્ય પદે ત્રણે દિશામાં રહેલાં દ્રવ્ય જ પ્રાપ્ત થાય, બે કે એક દિશામાં રહેલ દ્રવ્ય પ્રાપ્ત થતું નથી. અવશ્ય છ દિશામાંથી આવેલાં પુદ્ગલ દ્રવ્યો આહારે છે. કેમકે નેરચિકો ત્રસનાડીના મધ્ય ભાગમાં રહેલા છે.

ઓસન્ન - બહુલતાથી - X - સામાન્ય કારણ, અને તે અશુભ વિપાક જ છે, તો પણ પ્રાયઃ મિથ્યાદૃષ્ટિ કૃષ્ણાદિ વર્ણવાળા પુદ્ગલોનો આહાર કરે પણ ભવિષ્યના તીર્થકરાર્થિ તેવાં દ્રવ્યોનો આહાર કરતાં નથી, માટે 'બહુલતાએ' એમ કહ્યું છે. વર્ણથી કાળાં અને નીલવર્ણવાળા ઈત્યાદિ સૂત્રાનુસાર જાણવું.

આહાર કરતાં પુદ્ગલોના પુરાણ - પૂર્વના વર્ણ-ગંધ-રસ અને સ્પર્શ ગુણોને વિપરિણમાવી, પરિપીડન કરી, પરિશાટન કરી, પરિવિધ્વંસ કરી, એ ચારે પદો એકાર્થક અને વિનાશ અર્થના વાયક છે. તેમ જ ભિન્ન-ભિન્ન દેશના શિષ્યોના ઉપકારાર્થે છે. બીજા અપૂર્વ વર્ણાદિ ગુણો ઉત્પન્ન કરી, પોતાના શરીર ક્ષેત્રમાં રહેલ પુદ્ગલોને સર્વ આત્મપ્રદેશો વડે આહાર રૂપે ગ્રહણ કરે છે.

નેરચિકો જે પુદ્ગલો આહારપણે ગ્રહણ કરે છે, તે ગ્રહણ કર્યા પછીના કાળમાં કેટલામાં ભાગ આહાર રૂપે ઉપયોગ કરે છે તથા આહારરૂપે ગ્રહણ કરેલાંને કેટલામાં ભાગે આસ્વાદે છે ? કેમકે આહારરૂપે ગૃહીત બધાં પુદ્ગલો આસ્વાદાતા નથી માટે જુદો પ્રશ્ન કર્યો છે. ગૃહીત પુદ્ગલોના અસંખ્યાતમા ભાગને આહાર પણે ગ્રહણ કરે છે. બીજા પુદ્ગલો પડી જાય છે. આહારપણે ગૃહીત પુદ્ગલોના અનંતમાં ભાગને આસ્વાદે છે, બાકીના પુદ્ગલ દ્રવ્યો આસ્વાદ લીધા વિના શરીર પરિણામને

પ્રાપ્ત થાય છે.

આહારીત પુદ્ગલો કેવા સ્વરૂપે પરિણમે છે ? ઇત્યાદિ. અહીં વિશિષ્ટ ગ્રહણ સમજવું. તેથી જેના શેષ ભાગનો ત્યાગ કર્યો છે એવા અને કેવળ આહાર પરિણામને યોગ્ય પુદ્ગલ દ્રવ્યો છે તે આહારરૂપે ગ્રહણ કરાયેલા પુદ્ગલ સંબંધે અહીં પ્રશ્ન જાણવો. - x - x - x - x - તે બધાં પુદ્ગલો આહારરૂપે ગ્રહણ કરે છે કે કરતો નથી ? તે બધાં પુદ્ગલોનો આહાર કરે છે, કેમકે અહીં કેવળ આહારના પરિણામને યોગ્ય બધાં પુદ્ગલો ગ્રહણ કરેલાં છે.

નૈરયિકોએ ગૃહીત આહાર પુદ્ગલો તેને કેવા સ્વરૂપે વારંવાર પરિણમે છે ? શ્રોત્રેન્દ્રિય, ચક્ષુર્દ્રિય રૂપે, ઘ્રાણેન્દ્રિય રૂપે, જિહ્વેન્દ્રિયરૂપે, સ્પર્શનેન્દ્રિયરૂપે પરિણમે છે. ઇન્દ્રિયરૂપે પરિણામ પામતાં તે પુદ્ગલો એકાંત અશુભરૂપ છે. તેથી અનિષ્ટપણે ઇત્યાદિ કહ્યું છે. ણ - મન વડે ઇચ્છેલા, તેનાથી વિપરત તે અનિષ્ટ. અહીં પરમાર્થથી શુભ છતાં કેટલાંકને અનિષ્ટ લાગે, તેથી કહે છે - એકાંતપણે, અત્યંત અશુભ વર્ણયુક્ત હોવાથી ન સ્થવા યોગ્યપણે. તેથી જ અપ્રિયપણે - જેવા માત્રથી પણ પોતાને વિશે પ્રિય બુદ્ધિ ન ઉત્પન્ન કરનારા. અશુભ વર્ણાદિ હોવાથી અશુભપણે વિપાક કાળે દુઃખદાયી હોવાથી મનને આનંદ ન આપનારા હોવાથી અમનોહારપણે, ભોજ્યપણે મનને પસંદ ન પડે તેવા અમનોહર. અનીચ્છિતપણે - કેમકે ભોજ્યપણે ખાવાને ઇચ્છેલા નથી. જેને વિશે અભિલાષા થાય તે અભીષ્ટ, તેથી ભિન્ન તે અનભીષ્ટ. અર્થાત્ જે આહારપણે પુદ્ગલો ગ્રહણ કર્યા છે, તે તૃપ્તિનું કારણ થતાં નથી, તેથી ફરી અભિલાષાના વિષયપણે પરિણમતા નથી. તથા ભારેપણે, પણ લઘુપરિણામરૂપે નહીં, ભારે પરિણામ હોવાથી દુઃખરૂપે, પણ લઘુ પરિણામ વડે ન પરિણમેલા હોવાથી સુખરૂપે નહીં, એ પ્રમાણે નૈરયિકોને તે પુદ્ગલ વારંવાર પરિણમે છે.

એ જ આહારાર્થી આદિ સાત દ્વારોને ભવનપતિમાં વિચારવાની ઇચ્છાથી સૂત્રકારશ્રીએ કહ્યું કે - નૈરયિકવત્ તેમને વારંવાર પરિણમે છે, ત્યાં સુધી કહેવું. તેમાં અસુરકુમારની વિશેષતા બતાવવા સૂત્રકારશ્રી કહે છે - આભોગ નિર્વર્તિત આહારાર્થિ - x - એમ કહી સૂત્ર બનાવેલ છે. અસુરકુમારો આહારાર્થી છે ? હા, છે. તેમનો આહાર બે પ્રકારે - આભોગ નિર્વર્તિત અને અનાભોગ નિર્વર્તિત. અનાભોગ નિર્વર્તિત આહાર નિરંતર છે. આભોગ નિર્વર્તિત જઘન્યથી ચતુર્થભક્ત, ઉત્કૃષ્ટ સાધિક હજાર વર્ષ. ચતુર્થભક્ત એ આગમમાં એક દિવસની સંજ્ઞા છે. તેથી જઘન્યથી એક દિવસ ગયા પછી આહારેચ્છા થાય છે. તે દશ હજાર વર્ષાયુવાળાને જાણવું, ઉત્કૃષ્ટ હજાર વર્ષે આહારેચ્છા થાય તે સાગરોપમ આયુવાળાને જાણવું.

અસુરકુમાર શેનો આહાર કરે છે ? દ્રવ્યથી અનંતપ્રદેશી, દ્વેષથી અસંખ્યાતપ્રદેશાવગાટ, ઇત્યાદિ નૈરયિકવત્ જાણવું. સામાન્ય કારણથી પીત અને શુકલવર્ણી, ગંધથી સુગંધી, રસથી ખાટાં અને મધુર, સ્પર્શથી મૃદુ, લઘુ, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણગુણવાળાં - x - તથા વર્ણાદિ વિપરિણામી યાવત્ ઇચ્છિતપણે, અભિલાષાના

વિષયપણે, લઘુપણે, સુખરૂપે યાવત્ વારંવાર પરિણમે છે.

અસુરકુમારવત્ નાગકુમારથી સ્તનિતકુમાર પર્યંત કહેવું. પણ આભોગ નિર્વર્તિત આહારના વિચારમાં ઉત્કૃષ્ટથી બે થી નવ દિવસે આહારેચ્છા થાય છે. આ કથન પત્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગ કે તેથી વધુ આયુવાળા માટે સમજવું.

હવે પૃથ્વીકાયિક સંબંધે આ સાત અધિકાર કહે છે -

● સૂત્ર-૫૫૪ :-

ભગવન્ ! પૃથ્વીકાયિકો આહારાર્થી છે. હા, છે. ભગવન્ ! પૃથ્વીકાયિકોને કેટલા કાળે આહારેચ્છા ઉપજે ? તેને પ્રતિસમય નિરંતર આહારેચ્છા હોય. પૃથ્વીક શેનો આહાર કરે ? નૈરયિકવત્ કહેવું. યાવત્ કેટલી દિશાથી આવેલા પુદ્ગલ દ્રવ્યોનો આહાર કરે છે ? વ્યાઘાત સિવાય છ દિશાથી આવેલ અને વ્યાઘાતને આશ્રીને કદાચ ત્રણ કે ચાર કે પાંચ દિશાથી આવેલા પુદ્ગલ દ્રવ્યોનો આહાર કરે. પરંતુ અહીં સામાન્ય કારણ કહેવાનું નથી.

વર્ણથી કાળા, લીલા, પીળાં, સફેદ વર્ણવાળાં, ગંધથી સુગંધી કે દુર્ગંધી, રસથી તીખા, કડવા, તૂરા, ખાટા, મધુર રસવાળા, સ્પર્શથી કર્કશ, મૃદુ, ગુરુ, લઘુ, શીત, ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ, રૂક્ષ સ્પર્શવાળા પુદ્ગલો તેઓના પૂર્વના વર્ણગુણોને વિપરિણામી ઇત્યાદિ બધું નૈરયિકવત્ કહેવું. યાવત્ કદાચ નિઃશ્વાસ લે.

પૃથ્વીકાયિકો જે પુદ્ગલોને આહારપણે ગ્રહણ કરે તે પુદ્ગલનો કેટલામો ભાગ ભાવિ કાળે આહાર કરે - પરિણામને યોગ્ય કરે - આસ્વાદ લે છે ? અસંખ્યાતમો ભાગ આહારે, અનંતમો ભાગ આસ્વાદે છે. પૃથ્વીક જે પુદ્ગલો આહારપણે ગ્રહે, શું તે બધાંનો આહાર કરે કે ન કરે ? નૈરયિકવત્ કહેવું, જે પુદ્ગલો આહારપણે ગ્રહણ કરે, તેમને કેવા રૂપે વારંવાર પરિણમે ? સ્પર્શન ઇન્દ્રિયના વિવિધ પ્રકારે વારંવાર પરિણમે. વનસ્પતિક સુધી એમ છે.

● વિવેચન-૫૫૪ :-

પૃથ્વીકાયિકોના સૂત્રોનો પૂર્વવત્ વિચાર કરવો. પણ નિર્વ્યાઘાતમાં અવશ્ય છ દિશામાંથી આવેલા પુદ્ગલો આહારે છે. વ્યાઘાત - અલોકાકાશ વડે સ્ખલના થવી. વ્યાઘાતથી લોકના નિષ્કુટ આદિને વિશે કદાચ ત્રણ, ચાર કે પાંચ દિશાથી આવેલા પુદ્ગલ દ્રવ્યો આહારે છે. જ્યારે પૃથ્વીક નીચેના પ્રતરમાં અગ્નિભૂષામાં હોય ત્યારે અલોકના વ્યાઘાતથી અધોદિશાના પુદ્ગલોનો અભાવ હોય અગ્નિભૂષાને કારણે પૂર્વ અને દક્ષિણ દિશાના પુદ્ગલોનો અભાવ હોય. તેથી તે ત્રણ દિશા સિવાયની ઉર્ધ્વ, પશ્ચિમ, ઉત્તર દિશાથી આવેલ પુદ્ગલોનો આહાર કરે. પૃથ્વીક પશ્ચિમ દિશામાં હોય ત્યારે પૂર્વ દિશા અધિક ખુલ્લી થતાં ચાર દિશામાંથી, જ્યારે ઉપરના બીજા આદિ પ્રતરમાં પશ્ચિમ દિશામાં રહે ત્યારે અધોદિશા પણ ખુલ્લી થતાં પાંચ દિશાથી પુદ્ગલોનો આહાર કરે છે. બાકી બધું પૂર્વવત્ છે.

વિશેષ એટલું કે - સામાન્ય કારણને આશ્રીને કહેવાનું નથી, ઇત્યાદિ સુગમ

છે. શેષ વૃત્તિ સુગમ છે - X -

● સૂત્ર-૫૫૫ :-

ભગવન્ ! બેઈન્દ્રિયો આહારની ઈચ્છાવાળા હોય ? હા, હોય. બેઈન્દ્રિયોને આહારનો અભિલાષ કેટલા કાળે થાય ? નૈરથિકવત્ જાણવું. પરંતુ તેમાં જે આભોગ નિર્વર્તિત આહાર છે, તે સંબંધે અસંખ્યાત સમય પ્રમાણ અંતર્મુહૂર્ત ગયા પછી વિવિધરૂપે આહારેચ્છા થાય છે. બાકી બધું પૃથ્વીકાયિકવત્ યાવત્ કદાચ નિઃશ્વાસ લે છે, ત્યાં સુધી કહેવું. વિશેષ એ કે - અવશ્ય છ દિશાથી આવેલ પુદ્ગલો આહારે છે.

ભગવન્ ! બેઈન્દ્રિય જીવો જે પુદ્ગલો આહારપણે ગ્રહણ કરે છે, તે પુદ્ગલોનો કેટલા ભાગ ભાવિકાળે આહારરૂપે પરિણમે છે અને કેટલો ભાગ આસ્વાદ લે છે - નૈરથિકવત્ કહેવું. બેઈન્દ્રિય જીવો જે પુદ્ગલોને આહારરૂપે ગ્રહણ કરે છે, શું તે બધાનો આહાર કરે છે કે કરતો નથી ? બેઈન્દ્રિયોને બે પ્રકારે આહાર કહ્યો - લોમાહાર, પ્રક્ષેપાહાર. લોમાહારપણે ગ્રહણ કરેલા પુદ્ગલોનો સમગ્રપણે આહાર કરે છે અને પ્રક્ષેપાહાર પુદ્ગલોનો અસંખ્યાતમા ભાગે આહાર કરે છે. અનેક હજારો ભાગો સ્પર્શ્યા વિના કે સ્વાદ લીધા વિના નાશ પામે છે.

સ્વાદ લીધા સિવાયના અને સ્પર્શ્યા સિવાયના પુદ્ગલોમાં કોણ કોનાથી અલ્પ આદિ છે ? સૌથી થોડાં પુદ્ગલો સ્વાદ લીધા વિનાના, તેનાથી સ્પર્શ્યા વિનાના પુદ્ગલો અનંતગણાં છે.

બેઈન્દ્રિયો જે પુદ્ગલો આહારપણે લે છે, તેઓને કેવા રૂપે વારંવાર પરિણમે છે ? તેમને જિહ્વેન્દ્રિય અને સ્પર્શનેન્દ્રિયના વિવિધરૂપે વારંવાર પરિણમે છે. એમ ચઠિરિન્દ્રિય સુધી જાણવું. પરંતુ તેના હજારો ભાગો સુંદ્યા-આસ્વાદ્યા કે સ્પર્શ્યા વિના નાશ પામે છે. આ સુંદ્યા-આસ્વાદ્યા કે સ્પર્શ્યા વિનાના પુદ્ગલોમાં કોણ કોનાથી અલ્પ આદિ છે ? સૌથી થોડાં સુંદ્યા વિનાના, આસ્વાદ્યા વિનાના અનંતગુણા, સ્પર્શ્યા વિનાના પુદ્ગલો અનંતગણાં છે.

તેઈન્દ્રિયોએ ગ્રહણ કરેલ આહાર પુદ્ગલો તેમને કેવા રૂપે પરિણમે છે ? તે તેમને દ્રાણ-જિહ્વા-સ્પર્શનેન્દ્રિયના વિવિધ રૂપે વારંવાર પરિણમે છે. ચઠિરિન્દ્રિયોને ચક્ષુ-દ્રાણ-જિહ્વા-સ્પર્શન ઈન્દ્રિયના વિવિધ રૂપે તે પુદ્ગલો વારંવાર પરિણમે છે. બાકી બધું તેઈન્દ્રિયો મુજબ જાણવું. પંચેન્દ્રિય તિર્યચો તેઈન્દ્રિયવત્ સમજવા. પરંતુ તેમાં આભોગ નિર્વર્તિત આહાર જઘન્યથી અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ બે દિવસે તેને આહારેચ્છા થાય છે. પંચેન્દ્રિય તિર્યચોએ ગ્રહણ કરેલ પુદ્ગલો તેને કેવારૂપે પરિણમે છે ? શ્રોત્ર-ચક્ષુ-દ્રાણ-જિહ્વા અને સ્પર્શન ઈન્દ્રિયરૂપે વારંવાર પરિણમે છે.

મનુષ્યો પણ એમ જ સમજવા. પણ આભોગનિર્વર્તિત આહાર સંબંધે

જઘન્યથી અંતર્મુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટ પણ દિવસે આહારેચ્છા થાય છે. વ્યંતરો નાગકુમારવત્ જાણવા. એમ જ્યોતિષ્ક દેવો પણ જાણવા. પરંતુ આભોગ નિર્વર્તિત આહારમાં જઘન્યથી દિવસપૃથકત્વ ઉત્કૃષ્ટથી પણ તેમજ આહારેચ્છા થાય છે. એમ વૈમાનિકો પણ જાણવા પરંતુ આભોગ નિર્વર્તિત આહારમાં જઘન્યથી દિવસ પૃથકત્વ અને ઉત્કૃષ્ટથી ૩૩,૦૦૦ વર્ષે આહારેચ્છા થાય. બાકી બધું અસુરકુમારવત્ યાવત્ “તેઓને વારંવાર પરિણમે છે,” સુધી જાણવું.

સૌધર્મ કલ્પમાં આભોગ નિર્વર્તિત આહાર સંબંધે જઘન્યથી દિવસ પૃથકત્વ, ઉત્કૃષ્ટ બે હજાર વર્ષે આહારાભિલાષ થાય છે. ઈશાન કલ્પની પૃથ્વા - જઘન્યથી સાધિક દિવસ પૃથકત્વ, ઉત્કૃષ્ટથી સાધિક બે હજાર વર્ષે આહારેચ્છા થાય. સનત્કુમાર-જઘન્યથી ૨૦૦૦ વર્ષ, ઉત્કૃષ્ટ સાત હજાર વર્ષે આહારેચ્છા થાય. માહેન્દ્ર દેવોનો પ્રશ્ન - જઘન્ય ૭૦૦૦, ઉત્કૃષ્ટ ૧૦,૦૦૦ વર્ષે. બ્રહ્મલોકમાં - જઘન્ય ૭૦૦૦, ઉત્કૃષ્ટ ૧૦,૦૦૦ વર્ષે. લાંતકકલ્પે જઘન્ય ૧૦,૦૦૦, ઉત્કૃષ્ટ ૧૪,૦૦૦ વર્ષે, મહાશુક કલ્પે જઘન્ય ૧૪,૦૦૦, ઉત્કૃષ્ટ ૧૭,૦૦૦ વર્ષે. સહસ્રાર કલ્પે - જઘન્ય ૧૭,૦૦૦, ઉત્કૃષ્ટ ૧૮,૦૦૦ વર્ષે. આનત કલ્પે - જઘન્ય ૧૮,૦૦૦, ઉત્કૃષ્ટ ૧૯,૦૦૦ વર્ષે. પ્રાણતકલ્પે - જઘન્ય ૧૯,૦૦૦, ઉત્કૃષ્ટ ૨૦,૦૦૦ વર્ષે. આરણકલ્પે-જઘન્ય ૨૦,૦૦૦, ઉત્કૃષ્ટ ૨૧,૦૦૦ વર્ષે. અચ્યુતકલ્પે - જઘન્ય-૨૧,૦૦૦, ઉત્કૃષ્ટ-૨૨,૦૦૦ વર્ષે આહારની ઈચ્છા થાય છે.

અધો અધો ઐવેચકની પૃથ્વા - જઘન્ય ૨૨,૦૦૦, ઉત્કૃષ્ટ ૨૩,૦૦૦ વર્ષે આહારેચ્છા થાય. એ પ્રમાણે જેટલા સાગરોપમનું આયુષ્ હોય, તેટલા હજાર વર્ષો સર્વાર્થસિદ્ધ સુધી કહેવા. [તે મુજબ] અધોમધ્યમ ઐવેચકમાં ઉત્કૃષ્ટ ૨૪,૦૦૦ વર્ષ, અધો ઉર્ધ્વ ઐવેચકમાં ઉત્કૃષ્ટ ૨૫,૦૦૦ વર્ષે આહારેચ્છા થાય. બધાંમાં જઘન્ય સ્થિતિ તે પૂર્વની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ જાણવી. આ પ્રમાણે આગળ પમ જઘન્ય સ્થિતિ કહેવી.

અધો મધ્યમ ઐવેચકમાં ઉત્કૃષ્ટ ૨૬,૦૦૦ વર્ષે, મધ્યમ મધ્યમ ઐવેચકે ઉત્કૃષ્ટ-૨૭,૦૦૦ વર્ષ, મધ્યમ ઉર્ધ્વ ઐવેચકે ઉત્કૃષ્ટ-૨૮,૦૦૦ વર્ષે આહારેચ્છા થાય છે. ઉર્ધ્વ અધો ઐવેચકના દેવોને ઉત્કૃષ્ટ ૨૯,૦૦૦ વર્ષે, ઉર્ધ્વમધ્યમ ઐવેચકે દેવોને, ઉત્કૃષ્ટ ૩૦,૦૦૦ વર્ષે, ઉર્ધ્વઉર્ધ્વ ઐવેચકે દેવોને ઉત્કૃષ્ટ ૩૧,૦૦૦ વર્ષે આહારની ઈચ્છા થાય છે. વિજય, વૈજયંત, જયંત, અપરાજિત કલ્પે પૃથ્વા - ગૌતમ ! જઘન્ય ૩૧,૦૦૦, ઉત્કૃષ્ટ-૩૩,૦૦૦ વર્ષે આહારેચ્છા થાય. સર્વાર્થસિદ્ધ દેવો વિશે પ્રશ્ન - અજઘન્યોત્કૃષ્ટ ૩૩,૦૦૦ વર્ષે આહાર ઈચ્છા થાય છે.

● વિવેચન-૫૫૫ :-

ભગવન્ ! બેઈન્દ્રિયો આહારની ઈચ્છાવાળા હોય છે ? ઈત્યાદિ સૂત્ર સુગમ છે. પણ બેઈન્દ્રિયોને બે પ્રકારે આહાર છે - લોમાહાર અને પ્રક્ષેપાહાર. લોમ-વર્ષાદિકાળમાં શરીરમાં પુદ્ગલોનો પ્રવેશ, - X - મુખમાં કોળીયા લેવા તે પ્રક્ષેપાહાર.

તેમાં લોમાહારનો સમગ્રપણે આહાર કરે છે. કેમકે તે પુદ્ગલનો તેવો સ્વભાવ છે. પણ પ્રક્ષોપાહારનો અસંખ્યાતમો ભાગ આહાર કરે છે. ઘણાં દ્રવ્યો ન સ્પર્શાયેલ, ન સ્વાદ લીધેલા નાશ પામે છે. તેમાં કેટલાંક અતિ સ્થૂળપણાથી, કેટલાંક અતિ સૂક્ષ્મપણાથી નાશ પામે છે. હવે અલ્પબહુત્વ કહે છે -

અહીં આહારના ઝેરકે સ્પર્શયોગ્ય ભાગનો અનંતમો ભાગ આસ્વાદ્ય હોય છે. તેમાં કેટલાંક આસ્વાદને પ્રાપ્ત થાય, કેટલાંક આસ્વાદને પ્રાપ્ત ન થાય. તેથી આસ્વાદને ન પ્રાપ્ત થયેલા પુદ્ગલો થોડાં જ છે, કેમકે ન સ્પર્શાયેલ પુદ્ગલોની અપેક્ષાએ તેઓ અનંતમાં ભાગના છે, ન સ્પર્શાયેલા પુદ્ગલો અનંતગણાં છે - X - બેઈન્દ્રિયમાં કહ્યું તેમ ચઈરિન્દ્રિય સુધી કહેવું. કેમકે તેમની સમાન વક્તવ્યતા છે. પરંતુ જે પુદ્ગલોને પ્રક્ષોપાહારપણે ગ્રહણ કરે છે. તેના અસંખ્યાતમા ભાગનો આહાર કરે છે અને અનેક હજાર - અસંખ્યાતા ભાગો સુંઘ્યા સિવાય, સ્પર્શ્યા કે આસ્વાદ્યા સિવાય નાશ પામે છે. અહીં ઝેરકે સ્પર્શયોગ્ય ભાગનો અનંતમો ભાગ આસ્વાદ્ય છે, તેનો અનંતમો ભાગ સુંઘવા યોગ્ય છે. માટે ઉક્ત અલ્પબહુત્વ થાય છે.

પંચેન્દ્રિય સૂત્રમાં અંતર્મુહૂર્ત જતાં આહારેચ્છા થાય છે. ઉત્કૃષ્ટથી બે દિવસ પછી આહારેચ્છા થાય છે. આ દેવકુરુ-ઉત્તરકુરુના તિર્યચ પંચેન્દ્રિયની અપેક્ષાએ સમજવું. મનુષ્ય સૂત્રમાં ઉત્કૃષ્ટથી ત્રણ દિવસ ગયા પછી આહારેચ્છા થાય છે. તે પણ કુરુક્ષેત્રાપેક્ષાએ છે.

વ્યંતર સૂત્રમાં નાગકુમાર માફક કહેવું, જ્યોતિષ્ક સૂત્ર પણ તેમજ જાણવું. વિશેષ એ કે - જઘન્ય કે ઉત્કૃષ્ટ દિવસ પૃથક્ત્વ પછી આહારેચ્છા થાય છે. જ્યોતિષ્કો જઘન્યથી પણ પલ્લોપમના આઠમા ભાગના આયુવાળા હોય. તેથી બે દિવસથી નવ દિવસ ગયા પછી પુનઃ આહારેચ્છા થાય છે. વૈમાનિકમાં વિશેષ એ છે - જઘન્ય દિવસ પૃથક્ત્વ આહાર કહ્યો તે પલ્લોપમાદિ આયુવાળા માટે જાણવો, ઉત્કૃષ્ટથી ૩૩,૦૦૦ વર્ષે કહ્યું તે અનુત્તર દેવાપેક્ષાએ જાણવું. - X - X -

હવે એકેન્દ્રિય શરીરાદિ સંબંધે અધિકાર -

● સૂત્ર-૫૫૬ :-

ભગવન્ ! નૈરયિકો શું એકેન્દ્રિય શરીરનો આહાર કરે કે યાવત્ પંચેન્દ્રિય શરીરનો ? ગૌતમ ! પૂર્વભાવની પ્રજ્ઞાપનાને આશ્રીને તે પાંચે શરીરનો આહાર કરે. વર્તમાન ભાવ પ્રજ્ઞાપનાને આશ્રીને અવશ્ય પંચેન્દ્રિય શરીરનો આહાર કરે, એમ સ્તનિતકુમાર સુધી છે.

પૃથ્વીકાયિકો વિશે પૃચ્છા - પૂર્વભાવ પ્રજ્ઞાપનાથી એમ જ સમજવું. વર્તમાન ભાવ પ્રજ્ઞાપનાથી અવશ્ય એકેન્દ્રિય શરીરનો આહાર કરે. બેઈન્દ્રિયો પૂર્વભાવ પ્રજ્ઞાપનાથી તેમજ છે. વર્તમાન ભાવ પ્રજ્ઞાપનાથી અવશ્ય બેઈન્દ્રિય શરીરનો આહાર કરે. એમ ચઈરિન્દ્રિય સુધી જાણવું. પરંતુ વર્તમાન ભાવ પ્રજ્ઞાપનામાં જેને જેટલી ઈન્દ્રિયો હોય તે તેટલી ઈન્દ્રિયવાળા શરીરનો આહાર કરે. બાકી

બધું નૈરયિકો વત્ વૈમાનિક સુધી જાણવું.

ભગવન્ ! નૈરયિકો લોમાહારી છે કે પ્રક્ષોપાહારી છે ? લોમાહારી છે, પ્રક્ષોપાહારી નથી, એમ એકેન્દ્રિયો અને સર્વે દેવો કહેવા. બેઈન્દ્રિયો યાવત્ મનુષ્યો લોમાહારી, પ્રક્ષોપાહારી બંને પણ હોય.

● વિવેચન-૫૫૬ :-

પ્રશ્નસૂત્ર સુગમ છે. ઉત્તર - પૂર્વભાવની પ્રજ્ઞાપનાને આશ્રીને એકે. બે. તે. ચઉ. તથા પંચેન્દ્રિયના શરીરોનો પણ આહાર કરે છે. જ્યારે આહારપણે ગ્રહણ કરતા પુદ્ગલો અતીતકાળના ભાવનો વિચાર કરીએ ત્યારે કેટલાંક કોઈક કાળે એકેન્દ્રિય શરીરરૂપે યાવત્ પંચેન્દ્રિય શરીરરૂપે પરિણમેલા હતા. તેથી ભૂતકાળના પરિણામનો હાલ વર્તમાનમાં આરોપણ કરી વિવક્ષા કરીએ ત્યારે નૈરયિકો પાંચે શરીરોનો આહાર કરે છે. વર્તમાન ભાવ પ્રજ્ઞાપનાથી અવશ્ય પંચેન્દ્રિય શરીરોનો આહાર કરે છે. - X - X - X - એમ ભવનપતિ સુધી કહેવું.

પૃથ્વીકાયિક સૂત્રમાં વર્તમાન ભાવ પ્રજ્ઞાપનામાં અવશ્ય એકેન્દ્રિય શરીરોનો આહાર કરે છે. એમ કહેવું. કેમકે તેઓ એકેન્દ્રિયો હોવાથી તેમના શરીરો એકેન્દ્રિયો છે. એમ બેઈન્દ્રિયથી ચઈરિન્દ્રિય સૂત્રમાં તેના-તેના શરીરોનો આહાર કરે છે. તિર્યચ પંચેન્દ્રિયો, મનુષ્યો, વ્યંતર, જ્યોતિષ્કો, વૈમાનિકોને નૈરયિકવત્ કહેવા.

હવે લોમાહારની વિચારણા - સૂત્ર સુગમ છે. પરંતુ નૈરયિકોને વૈકિય શરીરોનો તથાવિધ સ્વભાવ હોવાથી પ્રક્ષોપાહાર ન હોય. લોમાહાર પણ પર્યાપ્તાને હોય, અપર્યાપ્તાને નહીં. એમ નૈરયિકોને કહ્યા મુજબ એકેન્દ્રિયો તથા અસુરકુમારથી વૈમાનિક સુધી બધાં દેવો કહેવા. તેમાં એકેન્દ્રિયોને મુખ ન હોવાથી પ્રક્ષોપાહાર ન હોય. અસુરકુમારાદિને વૈકિય શરીરને લીધે તથાવિધ પ્રક્ષોપાહાર ન હોય. પરંતુ વિકલેન્દ્રિય, પંચે. તિર્યચ અને મનુષ્યો લોમાહારી અને પ્રક્ષોપાહારી બંને કહેવા. કેમકે બંને પ્રકારે આહાર તેમને સંભવે છે.

હવે છેલ્લા અધિકારને કહેવા સૂત્રકાર જણાવે છે -

● સૂત્ર-૫૫૭ :-

ભગવન્ ! નૈરયિકો ઓજાહારી અને મનોભક્ષી હોય છે ? ગૌતમ ! ઓજાહારી હોય, મનોભક્ષી નહીં. એમ બધાં ઔદારિક શરીરો જાણવા. વૈમાનિક સુધીના બધાં દેવો ઓજાહારી અને મનોભક્ષી હોય. તેઓમાં મનોભક્ષી દેવોને “અમે મન વડે ભક્ષણ કરવા ઈચ્છીએ છીએ” એવું ઈચ્છાપ્રધાન મન થાય છે. તે દેવો એવો વિચાર કરે છે ત્યારે તુરંત જ ઈષ્ટ, કાંત યાવત્ મનોનુકૂળ પુદ્ગલો તેમને મનોભક્ષણરૂપે પરિણમે છે. જેમ શીત પુદ્ગલો શીતયોનિક જીવને આશ્રીને શીતરૂપે પરિણમીને રહે, ઈષ્ટ પુદ્ગલો ઈષ્ટયોનિક જીવને આશ્રીને ઈષ્ટરૂપે થઈને રહે, એમ તે દેવો મનોભક્ષણ કરે ત્યારે તેમનું આહારનું ઈચ્છાપ્રધાન મન જલ્દીથી શાંત થાય છે.

● વિવેચન-૫૫૮ :-

ઓજસ - ઉત્પત્તિ સ્થાને આહાર યોગ્ય પુદ્ગલોનો સમૂહ, જેનો ઓજસરૂપ આહાર છે, તે ઓજાહારી. મન વડે ભક્ષણ કરવાના સ્વભાવવાળા તે મનોભક્ષી કહેવાય. નૈરયિકો ઓજાહારી છે, કેમકે તેમને અપર્યાપ્તાવસ્થામાં ઓજાહારનો સંભવ છે. પણ મનોભક્ષી નથી. મનોભક્ષણ આહાર - તથાવિદ્ય શક્તિથી મન વડે સ્વ શરીરની પુષ્ટિ કરનારા પુદ્ગલોનો આહાર કરાય, આહાર પછી તૃપ્તિ સહ સંતોષ પામે. તેવો મનોભક્ષણ આહાર નૈરયિકોને નથી. કેમકે તેવી શક્તિનો તેમને અભાવ છે. નૈરયિકોને કહ્યા પ્રમાણે પૃથ્વીકાયિકથી માંડી મનુષ્ય સુદીના બધાં ઔદારિક શરીરી જાણવા. તે આ પ્રમાણે -

બધાં પૃથ્વીકાયિકો ઓજાહારી અને મનોભક્ષી હોય છે ? ગૌતમ ! ઓજાહારી હોય, પણ મનોભક્ષી નહીં. એ રીતે બધાં દેવો કહેવા. - X - X - હવે દેવો જે પ્રકારે મનોભક્ષી છે, તે બતાવે છે - મનોભક્ષી દેવોનું મન આહારનો પ્રસ્તાવ હોવાથી આહાર વિશે આવા પ્રકારે થાય - “અમે મન વડે ખાવા ઈચ્છીએ છીએ.” તથાવિદ્ય શુભ કર્મોદયથી તત્કાળ ઈષ્ટ, કાંત, પ્રિય, મનોજા, મલામ પુદ્ગલો મનોભક્ષણરૂપે પરિણમે છે. કેવી રીતે પરિણમે ? તે વિષયે દેષ્ટાંત કહે છે - શીત પુદ્ગલો વિશેષથી શીત થઈને શીતયોનિવાળા પ્રાણીના સુખને માટે થાય છે. - X - એ પ્રમાણે પૂર્વોક્ત રીતિથી તે દેવોએ મનોભક્ષણ કર્યું, તેથી તે દેવોનું ઈચ્છાપ્રધાન મન તુરંત તૃપ્તિ થવાથી શાંત થાય છે. - X - X -

અહીં ઓજાહારાદિના વિભાગને જણાવનારી સૂચકાંગ નિર્યુક્તિની આ ગાથાઓ છે - ઓજાહાર શરીર વડે, લોમાહાર ત્વચાના સ્પર્શ વડે, પ્રક્ષેપાહાર કોળીયા વડે થાય છે. બધાં અપર્યાપ્તિ જીવો ઓજાહારી જાણવા. પર્યાપ્તા જીવો લોમાહારી અને પ્રક્ષેપાહારી વિકલ્પે જાણવા - હોય કે ન પણ હોય. એકેન્દ્રિયો, દેવો, નારકોને પ્રક્ષેપાહાર નથી. શેષ સંસારીને હોય છે. લોમાહારી એકેન્દ્રિયો, દેવો, નારકો છે. બાકીના બધાને લોમાહાર, પ્રક્ષેપાહાર બંને હોય છે.

આહારની આભોગનિર્વર્તિતા અને અનાભોગનિર્વર્તિતા - દેવોને અપર્યાપ્તાવસ્થામાં અનાભોગ નિર્વર્તિત ઓજાહાર હોય, પર્યાપ્તાવસ્થામાં અનાભોગ નિર્વર્તિત લોમાહાર હોય છે. તતા મન વડે ભક્ષણ રૂપ આહાર આભોગ નિર્વર્તિત હોય અને પર્યાપ્તાવસ્થામાં હોય છે. બધાં જીવોને અપર્યાપ્તાવસ્થામાં ઓજાહાર અને પર્યાપ્તાવસ્થામાં લોમાહાર હોય, તે પણ અનાભોગ નિર્વર્તિત હોય છે. નૈરયિકોને લોમાહાર આભોગનિર્વર્તિત પણ હોય.

❁ પદ-૨૮, ઉદ્દેશો-૨ ❁

o આહારપદના ઉદ્દેશ-૧-ની વ્યાખ્યા કરી, હવે બીજાની વ્યાખ્યા કરીએ છીએ. તેની આ અધિકાર સંગ્રહ ગાથા.

● સૂત્ર-૫૫૮ :-

આહાર, ભવ્ય, સંજ્ઞી, લેશ્યા, દૈષ્ટિ, સંયત, કષાય, જ્ઞાન, યોગ, ઉપયોગ, વેદ, શરીર અને પર્યાપ્તિ એ ૧૩ દ્વારો છે.

● વિવેચન-૫૫૮ :-

(૧) સામાન્યથી આહાર અધિકાર, (૨) ભવ્ય વિશેષિત આહારાધિકાર, (૩) સંજ્ઞી અધિકાર, (૪) લેશ્યાધિકાર, (૫) દૈષ્ટિ અધિકાર, (૬) સંયતાધિકાર, (૭) કષાયાધિકાર, (૮) જ્ઞાનાધિકાર, (૯) યોગાધિકાર, (૧૦) ઉપયોગાધિકાર, (૧૧) વેદાધિકાર, (૧૨) શરીર અધિકાર, (૧૩) પર્યાપ્તિ અધિકાર. અહીં ભવ્યાદિના ગ્રહણથી તેના વિપક્ષરૂપ અભવ્યાદિ પણ જાણવી. તેમાં પહેલો અધિકાર -

❁ પદ-૨૮, ઉદ્દેશો-૨, દ્વાર-૧ થી ૩ ❁

● સૂત્ર-૫૫૯ થી ૫૬૧ :-

[૫૫૯] ભગવન્ ! જીવ આહારક હોય કે અનાહારક ? ગૌતમ ! કદાચ આહારક, કદાચ અનાહારક. એ પ્રમાણે નૈરયિક યાવત્ અસુરકુમાર યાવત્ વૈમાનિક કહેવા.

ભગવન્ ! સિદ્ધ આહારક છે કે અનાહારક ? આહારક નથી, અણાહારક છે. જીવો આહારક છે કે અનાહારક ? આહારક પણ હોય અને અણાહારક પણ હોય. નૈરયિકો વિશે પ્રશ્ન - (૧) બધાં જ આહારક હોય, અથવા-૨- બધાં આહારક અને એક અનાહારક હોય. અથવા-૩-ઘણાં આહારક હોય, ઘણાં અનાહારક હોય. એ રીતે વૈમાનિકો સુધી કહેવું. પરંતુ એકેન્દ્રિયો જીવોવત્ જાણવા.

સિદ્ધો ? તેઓ આહારક નથી, અણાહારક છે.

[૫૬૦] ભગવન્ ! ભવ્ય જીવ આહારક હોય કે અનાહારક ? કદાચ આહારક, કદાચ અનાહારક. એમ વૈમાનિક સુધી જાણવું. ભવ્ય જીવો આહારક કે અનાહારક ? જીવ અને એકેન્દ્રિય સિવાય ત્રણ ભંગો જાણવા. અભવ્યજીવ પણ એમ જ સમજવો. નોભવ્ય-નોઅભવ્ય જીવ આહારક કે અનાહારક ? આહારક ન હોય, અનાહારક હોય. એમ સિદ્ધો પણ જાણવા.

[૫૬૧] ભગવન્ ! સંજ્ઞી જીવો આહારક કે અનાહારક ? ગૌતમ ! કદાચ

આહારક, કદાચ અનાહારક. એમ વૈમાનિક સુધી છે. પરંતુ એકેન્દ્રિયો-વિકલેન્દ્રિયો વિશે પ્રશ્ન ન કરવો.

ભગવન્ ! સંજી જીવો આહારક કે અનાહારક ? જીવાદિ સંબંધે ત્રણ ભંગો વૈમાનિકો સુધી જાણવા. અસંજી જીવ આહારક કે અનાહારક ? કદાચ આહારક, કદાચ અનાહારક. એમ નૈરચિકથી વ્યંતર સુધી જાણવું. જ્યોતિષ અને વૈમાનિક સંબંધે પ્રશ્ન ન કરવો.

અસંજીજીવો આહારક કે અનાહારક ? તેઓ આહારક પણ હોય, અનાહારક પણ હોય એ એક ભંગ જાણવો. અસંજી નારકો આહારક હોય કે અનાહારક ? (૧) બધાં આહારક, (૨) બધાં અનાહારક, (૩) એક આહારક-એક અનાહારક, (૪) એક આહારક ઘણાં અનાહારક, (૫) ઘણાં આહારક, એક અનાહારક, (૬) ઘણાં આહારક ઘણાં અનાહારક. એમ છ ભંગો જાણવા. એ પ્રમાણે સ્તનિતકુમારો સુધી જાણવું.

એકેન્દ્રિયોમાં બીજા ભંગો નથી. બેઈન્દ્રિયથી પંચેન્દ્રિય તિર્યચોમાં ત્રણ ભંગો તથા મનુષ્ય, વ્યંતરોમાં છ ભંગો જાણવા. ભગવન્ ! નોસંજી-નોઅસંજી જીવ આહારક કે અનાહારક ? કદાચ આહારક-કદાચ અનાહારક. એમ મનુષ્ય વિશે પણ જાણવું. સિદ્ધ અનાહારક હોય. બહુવચનમાં નોસંજી-નોઅસંજી જીવો આહારક પણ હોય, અનાહારક પણ હોય. મનુષ્યને વિશે ત્રણ ભંગો હોય છે સિદ્ધો અનાહારક હોય છે.

● વિવેચન-૫૫૯ થી ૫૬૧ :-

પ્રશ્નસૂત્ર સુગમ છે. ઉત્તર-કદાચ આહારક, કદાચ અનાહારક હોય. કેવી રીતે ? વિગ્રહગતિમાં, કેવલી સમુદ્ઘાતકાળે, શૈલેશી અવસ્થામાં અને સિદ્ધાવસ્થામાં અનાહારક હોય, બાકીની અવસ્થામાં આહારક હોય. એમ સામાન્યથી જીવ સંબંધે આહારનો વિચાર કરી, હવે નૈરચિકાદિ ચોવીશ દંડકના ક્રમે આહારકત્વ કહે છે -

નૈરચિકનું સૂત્ર સુગમ છે. બહુવચનમાં પણ આ સંબંધે વિચાર કરે છે - જીવો આહારક છે, ઈત્યાદિ. પ્રશ્નસૂત્ર - ગૌતમ ! આહારક પણ હોય અને અનાહારક પણ હોય. તે આ રીતે - વિગ્રહગતિ સિવાય બાકીના કાળે બધાં સંચારી જીવો આહારક હોય, વિગ્રહગતિ તો ક્વચિત્ કોઈ કાળે કોઈ જીવની હોય. તે સર્વકાળે હોવા છતાં પણ અમુક જીવોની જ હોય. તેથી આહારક જીવો ઘણાં હોય. અનાહારક સિદ્ધો તો હંમેશાં હોય છે, તેઓ અભવ્યોથી અનંતગુણાં છે. વળી હંમેશાં એકેન્દ્રિયો અસંખ્યાતમો ભાગ પ્રતિસમય વિગ્રહગતિમાં વર્તે છે, તેઓ અનાહારક હોય છે. તેથી આહારક અને અનાહારક બંને બહુવચનમાં જાણવા.

નારકોમાં કોઈ સમયે બધાં નારકો આહારક હોય, કેમકે ઉપપાતવિરહકાળમાં એમ થાય. નૈરચિકોનો ઉપપાત વિરહ બાર મુહૂર્તનો છે. એટલા કાળમાં પૂર્વોત્પન્ન અને વિગ્રહગતિ પ્રાપ્ત પણ આહારક થાય અને બીજો ઉત્પન્ન ન થવાથી અનાહારકત્વ

ન સંભવે. અથવા ઘણાં આહારક અને એક અનાહારક હોય. તે - X - આ રીતે - નરકમાં કદાચ એક જીવ ઉત્પન્ન થાય, કદાચ બે કે ત્રણ કે ચાવત્ સંખ્યાતા કે અસંખ્યાતા ઉત્પન્ન થાય, તેમાં જે એક ઉત્પન્ન થાય તે પણ વિગ્રહગતિ પ્રાપ્ત હોવાથી અનાહારક હોય, બીજા પૂર્વોત્પન્ન હોવાથી બધાં આહારક હોય. ત્રીજો ભંગ આહારક-અનાહારક બંને ઘણાં હોય. આ ભંગ, ઘણાં નારકો વિગ્રહગતિ વડે નૈરચિકપણે ઉત્પન્ન થયા હોય ત્યારે જાણવો. બીજા ભંગો સંભવ નથી.

એ પ્રમાણે અસુરકુમારથી સ્તનિતકુમાર સુધી, બેઈન્દ્રિયથી વૈમાનિક સુધી પ્રત્યેકને વિશે ત્રણ ભંગો જાણવા. - X - પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ, વનસ્પતિરૂપ એકેન્દ્રિયોમાં પ્રત્યેકમાં આહારકો અને અનાહારકો પણ હોય. આ એક જ ભંગ હોય, કેમકે પૃથ્વી આદિ પ્રતિસમય અસંખ્યાતા, વનસ્પતિ પ્રતિ સમય અનંતા વિગ્રહગતિથી ઉપજતા હોવાથી અનાહારકમાં હંમેશાં બહુવચન સંભવે છે. તેથી સૂત્રકાર કહે છે - એમ વૈમાનિક સુધી કહેવું. પણ એકેન્દ્રિયો જીવોની માફક કહેવા, - X - X - સિદ્ધોમાં 'અનાહારકો' હોય એ એક જ ભંગ કહેવો. કેમકે સર્વ શરીરના નાશથી તેમને આહારકનો સંભવ નથી.

બીજું ભવ્યદ્વાર - ભવસિદ્ધિક એટલે સંખ્યાતા, અસંખ્યાતા કે અનંત ભવે જેની સિદ્ધિ થાય છે તે. ભવ્ય તે આહારક હોય કે અનાહારક પણ હોય, વિગ્રહગતિમાં અનાહારક, બાકી આહારક, એમ ચોવીશ દંડકમાં જાણવું - X - અહીં સિદ્ધ વિષયક સૂત્ર ન કહેવું. કેમકે તે મોક્ષપદને પ્રાપ્ત થયેલ હોવાથી તેનામાં ભવ્યપણું નથી.

હવે તેના બહુવચન વડે આહારક-અનાહારકપણું કહે છે. જેમકે ભવ્યજીવો આહારક હોય ઈત્યાદિ. અહીં જીવપદમાં અને એકેન્દ્રિયોમાં પ્રત્યેકને આશ્રીને બંને સ્થાને બહુવચનથી આહારકો પણ હોય અને અનાહારકો પણ હોય - એ એક જ ભંગ કહેવો. બાકીના નારકાદિમાં ત્રણ ભંગો હોય છે. [જે સૂત્રાર્થમાં કહેવાઈ ગયેલ છે] - X -

એક અને બહુ ભવ્યો વિશે આહારક અને અનાહારકપણું કહ્યું તેમ અભવ્યો પણ કહેવા. કેમકે બંને સ્થાને એકવચન અને બહુવચનમાં બધે ભંગોની સંખ્યા સમાન છે. - X - નોભવ્યનોઅભવ્ય અર્થાત્ જે ભવસિદ્ધિક નથી, તેમ અભવસિદ્ધિક પણ નથી તે સિદ્ધ છે. તેઓ ભવથી રહિત છે માટે ભવસિદ્ધિક નથી. વળી અભવસિદ્ધિક પણ નથી, કેમકે સિદ્ધિપદને પામેલ છે. તેથી અહીં માત્ર બે પદ વિચારવા - જીવપદ અને સિદ્ધિપદ. બંને સ્થાને એકવચનમાં 'અનાહારક' હોય એ એક જ ભંગ અને બહુવચનમાં પણ બધાં અનાહારક હોય તે એક જ ભંગ હોય છે.

સંજીદ્વારમાં પ્રશ્નસૂત્ર સુગમ છે. સંજી વિગ્રહગતિમાં અનાહારક હોય અને બાકીના સમયે આહારક હોય. [પ્રશ્ન] મનસહિત હોય તે સંજી, વિગ્રહગતિમાં મન નથી તો સંજી છતાં અનાહારક કેમ હોય ? [ઉત્તર] વિગ્રહગતિને પ્રાપ્ત છતાં સંજીનું આયુવેદે છે માટે સંજી કહેવાય. માટે સંજી છતાં અનાહારક કહેવામાં કોઈ દોષ

નથી. એ પ્રમાણે વૈમાનિક સૂત્ર કહેવું. પણ એકેન્દ્રિયો, વિકલેન્દ્રિયો મનરહિત હોવાથી સંજ્ઞી નથી, માટે તેમનું સૂત્ર સર્વથા ન કહેવું.

બહુવચનની અપેક્ષાએ જીવપદ અને નૈરચિકાદિપદમાં પ્રત્યેકને બધે ત્રણ ભંગો કહેવા (૧) બધાં આહારક, (૨) બધાં આહારક અને એક અનાહારક, (૩) ઘણાં આહારક-ઘણાં અનાહારક. - X - તેમાં સામાન્યથી જીવપદમાં પહેલો ભંગ હોય, કેમકે સર્વલોકની અપેક્ષાથી સંજ્ઞીપણે નિરંતર ઉપજે છે, એક સંજ્ઞીજીવ વિગ્રહગતિને પ્રાપ્ત થાય ત્યારે બીજો ભંગ, ઘણાં સંજ્ઞી જીવ વિગ્રહગતિ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે ત્રીજો ભંગ, એ પ્રમાણે નૈરચિકાદિ પદોનો વિચાર કરવો.

અસંજ્ઞી પણ વિગ્રહગતિમાં અનાહારક, બાકીના સમયે આહારક હોય. એમ વ્યંતર સુધી કહેવું અર્થાત્ સામાન્ય જીવપદ માફક ચોવીશ દંડકના ક્રમે વ્યંતર સૂત્ર સુધી કહેવું.

નારકો, ભવનપતિ, વ્યંતરો અસંજ્ઞી અને સંજ્ઞી બંનેથી આવી ઉત્પન્ન થાય. જેઓ અસંજ્ઞીથી આવે તે અસંજ્ઞી અને જેઓ સંજ્ઞીથી આવીને ઉપજે તે સંજ્ઞી કહેવાય. - X - જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિકો સંજ્ઞીથી જ આવીને ઉત્પન્ન થાય, અસંજ્ઞીથી આવીને નહીં. માટે તેઓમાં અસંજ્ઞીપણાના વ્યવહારના અભાવે તેમનો પાઠ નથી. - X - બહુવચનના વિચારમાં સામાન્યથી જીવપદને વિશે એક જ ભંગ હોય. જેમકે આહારકો પણ હોય અને અનાહારકો પણ હોય. કેમકે પ્રતિસમય વિગ્રહગતિને પ્રાપ્ત અનંત એકેન્દ્રિયો હોવાથી તેઓ અનાહારકપણે હંમેશાં પ્રાપ્ત થતા હોવાથી અનાહારકમાં હંમેશાં બહુવચન હોય.

નૈરચિકપદમાં હંમેશાં છ ભંગો હોય છે. (૧) બધાં આહારક હોય, આ ભંગ જ્યારે અન્ય અસંજ્ઞી નારક ઉત્પન્ન થયા છતાં વિગ્રહ ગતિ પ્રાપ્ત ન હોય, પૂર્વોત્પન્ન બધાં અસંજ્ઞી નારકો આહારક હોય ત્યારે ઘટે છે. (૨) બધાં અનાહારક હોય, જ્યારે પૂર્વોત્પન્ન અસંજ્ઞી નારક એક પણ ન હોય અને ઉત્પન્ન થતાં વિગ્રહગતિ પ્રાપ્ત નારકો ઘણાં હોય ત્યારે જાણવો. (૩) એક આહારક, એક અનાહારક હોય તેમાં ઘણાં કાળથી ઉત્પન્ન એક અસંજ્ઞી નારક હોય, હમણાં ઉત્પન્ન થતો પણ એક અસંજ્ઞી નારક વિગ્રહગતિ પ્રાપ્ત હોય ત્યારે આ ભંગ ઘટી શકે. (૪) એક આહારક-ઘણાં અનાહારક-ઘણાં કાળનો ઉત્પન્ન એક અસંજ્ઞી નારક, અધુના ઉત્પન્ન બીજા અસંજ્ઞી નારકો વિગ્રહગતિ પ્રાપ્ત હોય ત્યારે જાણવો. (૫) ઘણાં આહારક અને એક અનાહારક - X - (૬) ઘણાં આહારક, ઘણાં અનાહારક હોય - X -

આ રીતે ઉક્ત છ ભંગો આ પ્રમાણે થાય - (૧) કેવળ આહારકપદના બહુવચનથી પહેલો ભંગ, (૨) અનાહારક પદના બહુવચન વડે, (૩) આહારક-અનાહારક પ્રત્યેકના એકવચનથી, (૪) આહારકના એકવચન, અનાહારકના બહુવચનથી, (૫) આહારક પદના બહુવચનથી અને અનાહારકપદના એકવચનથી, (૬) બંનેના બહુવચનથી.

આ છ ભંગો અસુરથી સ્તનિતકુમાર સુધી જાણવા. - X - એકેન્દ્રિયોમાં ભંગોનો અભાવ છે. તેથી પૃથ્વી, અપ્, તેઉ, વાયુ, વનસ્પતિ પાંચેમાં અન્ય ભંગોનો અભાવ છે. તેથી એક જ ભંગ હોય - આહારકો હોય અને અનાહારકો હોય - X - તે ઘણાં છે અને સિદ્ધો પણ છે.

વિકલેન્દ્રિય અને તિર્યચ પંચેન્દ્રિયમાં પ્રત્યેકને આશ્રીને ત્રણ ભંગો જાણવા. જે પ્રસિદ્ધ છે. - X - બેઈન્દ્રિયોમાં આ વિચાર છે - બેઈન્દ્રિયપણે ઉત્પન્ન થતો એક પણ જીવ વિગ્રહગતિમાં ન હોય ત્યારે પૂર્વોત્પન્ન બધાં આહારક હોય એ પહેલો ભંગ, ઈત્યાદિ પૂર્વવત્ જાણવું. - X - એ પ્રમાણે તેઈન્દ્રિય, ચઉરિન્દ્રિય, તિર્યચ પંચેન્દ્રિય પણ કહેવા. મનુષ્યો અને વ્યંતરમાં છ ભંગ હોય છે, તે નારકવત્ જાણવા. - X - નોસંજ્ઞી-નોઅસંજ્ઞીના વિચારમાં ત્રણ પદ છે - જીવ, મનુષ્ય અને સિદ્ધ. તેમાં જીવસંબંધે સૂત્ર કહે છે - નોસંજ્ઞીનોઅસંજ્ઞી જીવ આહારક હોય કે અનાહારક ? કદાચ આહારક, કેમકે કેવળજ્ઞાનીને સમુદ્ઘાતાદિ અવસ્થાના અભાવમાં આહારકપણું છે. કદાચ અનાહારકપણું છે - તે સમુદ્ઘાત અવસ્થામાં, અયોગીપણામાં, સિદ્ધાવસ્થામાં જાણવું. સિદ્ધ અનાહારક છે. બહુવચનથી આહારક અને અનાહારક બંને હોઈ શકે છે. - X - મનુષ્યોમાં ત્રણ ભંગો હોય. જેમકે કોઈ કેવલી સમુદ્ઘાતાદિ અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલ ન હોય ત્યારે બધાં આહારક હોય. ઈત્યાદિ પૂર્વવત્ ત્રણ ભંગ.

લેશ્યાદારમાં સામાન્યથી સલેશ્યીસૂત્ર કહે છે -

❁ પદ-૨૮, ઉદ્દેશો-૨, દ્વાર-૪ થી ૭ ❁

● સૂત્ર-૫૬૨ થી ૫૬૫ :-

[૫૬૨] સલેશ્યી જીવ આહારક હોય કે અનાહારક ? કદાચ આહારક, કદાચ અણાહારક. એમ વૈમાનિક સુધી જાણવું. ભગવન્ ! સલેશ્યી જીવો આહારક કે અણાહારક ? જીવ અને એકેન્દ્રિય સિવાય ત્રણ ભંગો જાણવા. એમ કૃષ્ણ-નીલ-કાપોતલેશ્યીને પણ જીવ અને એકેન્દ્રિય વર્જને ત્રણ ભંગો જાણવા. તેજોલેશ્યામાં પૃથ્વી, અપ્ અને વનસ્પતિકાચિકને છ ભંગો, બાકીના જેઓને તેજોલેશ્યા છે તેમને જીવાદિ સંબંધી ત્રણ ભંગ જાણવા. પદ્મ અને શુક્લ લેશ્યામાં જીવાદિ સંબંધી ત્રણ ભંગ. અલેશ્યી જીવો, મનુષ્યો અને સિદ્ધો હોય છે અને એકવચન-બહુવચનથી આહારક નથી, પણ અનાહારક છે.

[૫૬૩] ભગવન્ ! સમ્યગ્દૈષ્ટિ જીવો આહારક કે અનાહારક ? ગૌતમ ! કદાચ આહારક, કદાચ અનાહારક હોય. બે-ત્રણ-ચાર ઈન્દ્રિયોને છ ભંગ હોય. સિદ્ધો અનાહારક છે. બાકીના જીવને ત્રણ ભંગો હોય છે. મિથ્યાદૈષ્ટિમાં જીવ અને એકેન્દ્રિય સિવાય ત્રણ ભંગો સમજવા. સમ્યગ્મિથ્યાદૈષ્ટિ જીવો ? ગૌતમ !

આહારક હોય, અનાહારક ન હોય. એમ એકેન્દ્રિય અને વિકલેન્દ્રિય સિવાય વૈમાનિક સુધી જાણવું. બહુવચનમાં પણ એમ જાણવું.

[૫૬૪] ભગવન્ ! સંયત જીવ આહારક કે અનાહારક ? ગૌતમ ! કદાચ આહારક, કદાચ અનાહારક. એમ મનુષ્યમાં પણ કહેવું. બહુવચનમાં ત્રણ ભંગો જાણવા. અસંયતની પૃષ્ઠા - કદાચ આહારક કે અનાહારક હોય. બહુવચનમાં જીવ અને એકેન્દ્રિય સિવાય ત્રણ ભંગો જાણવા. સંયતાસંયત જીવ, પંચેન્દ્રિય અને મનુષ્ય હોય છે. તે એકવચન-બહુવચનથી પણ આહારક હોય છે, પણ અનાહારક હોતા નથી. નોસંયતનોઅસંયતનોસંયતાસંયત, જીવ અને સિદ્ધ છે. તે બંને વચનથી આહારક નથી, અનાહારક છે.

[૫૬૫] ભગવન્ ! સકધાયી જીવ આહારક કે અનાહારક ? ગૌતમ ! કદાચ આહારક, કદાચ અનાહારક. એમ વૈમાનિક સુધી છે. બહુવચનમાં જીવ અને એકેન્દ્રિય સિવાય ત્રણ ભંગો જાણવા. કોઇ કધાયી જીવાદિ વિશે એમ જ છે. પરંતુ દેવોમાં છ ભંગો હોય છે. માન અને માયા કધાયી દેવ અને નારકોમાં છ ભંગો, બાકીના સ્થાને જીવ અને એકેન્દ્રિય સિવાય ત્રણ ભંગો જાણવા. લોભકધાયી નારકોને છ ભંગો અને બાકી સ્થાનોમાં જીવ અને એકેન્દ્રિય સિવાય ત્રણ ભંગો જાણવા. અકધાયીને નોસંજ્ઞીનોઅસંજ્ઞી માફક કહેવા.

● વિવેચન-૫૬૨ થી ૫૬૫ :-

લેશ્યા સૂત્ર, સામાન્યથી જીવ સૂત્રવત્ કહેવું. અહીં પણ સિદ્ધાન્ત સૂત્ર ન કહેવું. કેમકે સિદ્ધો અલેશ્યા છે. બહુવચનથી જીવ અને પૃથ્વી આદિ એકેન્દ્રિય પ્રત્યેકને એક જ ભંગ હોય છે, આહારક પણ હોય અને અનાહારક પણ હોય, કેમકે બંને જીવો ઘણાં હોય છે. બાકીના નૈરચિકાદિ પદોમાં પ્રત્યેકને ત્રણ ભંગો જાણવા. બધાં આહારક હોય ઈત્યાદિ પૂર્વવત્. - X - એમ જે રીતે સલેશ્યા સૂત્ર કહ્યું, તેમ કૃષ્ણ-નીલ-કાપોત લેશ્યાનું સૂત્ર પણ કહેવું. બધે સામાન્ય જીવપદમાં અને એકેન્દ્રિયોમાં પ્રત્યેકના અન્ય ભંગો હોતા નથી. બાકીનાને ત્રણ ભંગો હોય છે. તેજોલેશ્યા સૂત્ર એકવચનમાં પૂર્વવત્. બહુવચનમાં પૃથ્વી, પાણી, વનસ્પતિમાં છ ભંગો જાણવા, તેઓમાં તેજોલેશ્યા કઈ રીતે ? તેજોલેશ્યા ભવનપતિ, વ્યંતર, જ્યોતિષ્ક, પહેલા બે કલ્પના દેવોની પૃથ્વી, પાણી, વનસ્પતિમાં ઉત્પત્તિ થાય છે. આમ ભગવતી-પ્રજ્ઞાપના ચૂર્ણમાં પણ કહ્યું છે. તે છ ભંગો આ રીતે - (૧) બધાં આહારકો હોય, (૨) બધાં અનાહારક હોય, (૩) એક આહારક અને એક અનાહારક હોય, (૪) એક આહારક અને બધાં અનાહારક હોય ઈત્યાદિ છ. બાકીનાને જીવપદથી આરંભી ત્રણ ભંગા જાણવા. - X - X -

શું બધાં જીવોને સામાન્યથી જીવપદથી આરંભી ત્રણ ભંગો હોય કે કોઈકને હોય ? જેમને તેજોલેશ્યા હોય તેમને ત્રણ ભંગો કહેવા, બાકીનાને ન કહેવા. તેથી કહ્યું કે - નારક, તેજો, વાયુ, વિકલેન્દ્રિય સંબંધે તેજોલેશ્યા સૂત્ર ન કહેવું.

પદ્મલેશ્યા, શુકલલેશ્યા જેમને હોય છે, તેઓ સંબંધે તે વિશે સૂત્ર કહેવું. તેમાં પદ્મલેશ્યા અને શુકલ લેશ્યા પંચેન્દ્રિય, મનુષ્ય, વૈમાનિકોમાં કહેવું. બીજાને નહીં. માટે તે બંને લેશ્યામાં પ્રત્યેકને આશ્રીને ચાર પદ યે - સામાન્ય જીવપદ, પંચેન્દ્રિય તિર્યચપદ, મનુષ્યપદ, વૈમાનિક પદ. બધે એકવચનથી કદાચ આહારક, કદાચ અનાહારક હોય એ એક ભંગ. બહુવચનથી ત્રણ ભંગો હોય. જેમકે બધાં આહારક હોય ઈત્યાદિ પૂર્વવત્. - X -

અલેશ્યા, અયોગી કેવળી અને સિદ્ધો છે. તેથી અહીં ત્રણ પદ સમજવા. જેમકે સામાન્ય જીવપદ, મનુષ્ય, સિદ્ધ. બધે બંને વચન વડે અનાહારકો જ કહેવા. અલેશ્યા જીવો, મનુષ્યો, સિદ્ધો બંને વચનની અપેક્ષાથી અનાહારક હોય છે.

● હવે સમ્યગ્દૃષ્ટિ દ્વારની વ્યાખ્યા - અહીં સમ્યગ્દૃષ્ટિ ઔપશમિક-સાસ્વાદન-દ્વારોપશમિક-વેદક-દ્વાયિક સમ્યકત્વ વડે જાણવા. કેમકે અહીં સામાન્ય સમ્યગ્દૃષ્ટિનું ગ્રહણ કરેલ છે. તે પ્રમાણે જ આગળ ભાંગાનો વિચાર કરવો. - X - વેદક સમ્યગ્દૃષ્ટિ, દ્વાયિક સમ્યકત્વને પામતો સમ્યકત્વ મોહનીયના ચરમસમયવર્તી પુદ્ગલોને અનુભવતો હોય ત્યારે જાણવો. એકવચનમાં જીવાદિ બધાં પદોમાં પ્રત્યેકને આશ્રીને કદાચ આહારક-કદાચ અનાહારક હોય. પરંતુ પૃથિવ્યાદિમાં એ સૂત્ર ન કહેવું કેમકે તેમાં સમ્યગ્દૃષ્ટિ નથી - X - બહુવચન સૂત્રમાં સામાન્યથી જીવપદમાં આહારકો-અનાહારકો બંને હોય-એ એક જ ભંગ ઘટે. કેમકે બંને પ્રકારના સમ્યગ્દૃષ્ટિ હંમેશાં ઘણાં હોય છે. નારક, ભવનપતિ, તિર્યચ પંચેન્દ્રિય, વ્યંતર, જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિકોમાં પ્રત્યેકને ત્રણ ભંગો હોય છે. જેમકે - કદાચિત્ બધાં જ આહારકો હોય ઈત્યાદિ પૂર્વવત્.

વિકલેન્દ્રિયમાં છ ભંગો હોય, તેનો પૂર્વવત્ વિચાર કરવો બેઈન્દ્રિયાદિને સમ્યગ્દૃષ્ટિપણું અપર્યાપ્તાવસ્થામાં સાસ્વાદનની અપેક્ષાએ જાણવું. સિદ્ધો અનાહારક હોય. કેમકે તેઓ દ્વાયિક સમ્યકત્વ સહિત હોય. બાકીનાને ત્રણ ભંગો જાણવા. મિથ્યાદૃષ્ટિમાં એકવચનની અપેક્ષાએ બધે કદાચિત્ આહારક-કદાચ અનાહારક કહેવા. બહુવચનમાં જીવપદ અને પૃથિવ્યાદિમાં આહારકો પણ હોય, અનાહારકો પણ હોય. કેમકે બંને જીવો તેમાં ઘણાં હોય છે. બાકી બધાં સ્થાને ત્રણ ભંગો કહેવા. અહીં સિદ્ધ સૂત્ર ન કહેવું, કેમકે સિદ્ધોને મિથ્યાત્વ ન હોય. - X -

મિશ્રદૃષ્ટિ આહારક હોય પણ અનાહારક ન હોય. કેમકે સંસારીને વિગ્રહગતિમાં અનાહારકત્વ હોય. પણ વિગ્રહગતિમાં મિશ્રદૃષ્ટિત્વ ન હોય, કેમકે તે અવસ્થામાં કોઈ જીવ કાળ ન કરે. તેવું શાસ્ત્રવચન છે. તેથી તેમને અનાહારકપણું નથી. એમ ચોવીશે ઈંડકોમાં કહેવું. પણ એકેન્દ્રિયો અને વિકલેન્દ્રિયો ન કહેવા. કેમકે તેઓમાં મિશ્રદૃષ્ટિપણું અસંભવ છે. બહુવચનમાં પણ તેમ કહેવું. જેમકે ભગવન્ ! મિશ્રદૃષ્ટિ જીવો આહારક હોય કે અનાહારક ? આહારક હોય પણ અનાહારક ન હોય. ઈત્યાદિ - X -

સંયતદ્વારની વ્યાખ્યા - સંયતપણું મનુષ્યોને જ હોય. તેમાં બે પદ - જીવપદ અને મનુષ્યપદ. જીવપદનું સૂત્ર સુગમ છે. પરંતુ અનાહારકત્વ કેવલી સમુદ્ઘાત અવસ્થા કે અયોગીપણામાં જાણવું. બાકીના સમયે આહારકત્વ જાણવું. એમ મનુષ્ય સૂત્ર કહેવું. જેમકે સંયત મનુષ્ય આહારક હોય કે અનાહારક ? - X - બહુવચનમાં મનુષ્ય પદ અને જીવપદ પ્રત્યેકને ત્રણ ભંગો જાણવા. તે આ પ્રમાણે - બધાં આહારકો હોય - જ્યારે કોઈ પણ કેવલી સમુદ્ઘાત કે અયોગીપણાને પામેલ ન હોય ત્યારે આ ભંગ છે. અથવા બધાં આહારક હોય અને એક અનાહારક હોય ઈત્યાદિ પૂર્વવત્ જાણવું.

અસંયત સૂત્રમાં એકવચનની અપેક્ષાએ બધે કદાચિત્ આહારક-કદાચિત્ અનાહારક હોય. બહુવચનથી જીવપદ અને પૃથિવ્યાદિપદમાં પ્રત્યેકને આશ્રીને આહારકો પણ હોય અને અનાહારકો પણ હોય - એ ભંગ હોય. બાકીના નૈરચિકાદિ સ્થાનોમાં પ્રત્યેકને ત્રણ ભંગ સમજવા.

સંયતાસંયત - દેશવિરતિધર. તેઓ પંચે૦ તિર્યચ અને મનુષ્યો હોય. બાકીના જીવો ન હોય, કેમકે બાકીનાને સ્વભાવથી જ દેશવિરતિ પરિણામ હોતા નથી. એ પ્રમાણે એઓને ત્રણ પદ હોય. સામાન્ય જીવપદ, પંચેન્દ્રિય તિર્યચ, મનુષ્ય પદ. ત્રણેમાં બંને વચનથી આહારકો હોય. કેમકે બીજા ભવમાં જતાં અને કેવલી સમુદ્ઘાતાદિ અવસ્થામાં દેશવિરતિ પરિણામનો અભાવ છે.

નોસંયતનોઅસંયતનોસંયતાસંયતમાં બે પદ છે જીવપદ, સિદ્ધપદ. બંને સ્થાને બંને વચનમાં અનાહારકપણું જ હોય, આહારકપણું ન હોય. કેમકે સિદ્ધો અનાહારક હોય છે.

હવે કષાયદ્વાર - સકષાયી જીવ આહારક કે અનાહારક ? એકવચન સૂત્ર સુગમ છે. બહુવચનમાં જીવ અને એકેન્દ્રિય સિવાય ત્રણ ભંગો. જીવપદમાં અને પૃથિવ્યાદિ પદમાં પ્રત્યેકને “આહારકો પણ હોય અને અનાહારકો પણ હોય” એમ કહેવું. કેમકે તે સ્થાનમાં આહારક અને અનાહારક બંને પ્રકારે સકષાયી જીવો ઘણાં હોય છે.

કોઠકષાયી સામાન્ય સકષાયીવત્ જાણવો. તેમાં જીવપદ અને પૃથિવ્યાદિ પદોના ભાંગાનો અભાવ છે. બાકીના સ્થાને ત્રણ ભંગો જાણવા. પરંતુ દેવોમાં છ ભંગો જાણવા. કેમકે દેવો સ્વભાવથી જ ઘણાં લોભી હોય છે. પણ બહુ કોઠાદિવાળા હોતા નથી. તેથી કોઠકષાયી એકાદિ પણ હોય, માટે છ ભંગો થાય છે (૧) કદાચિત્ બધાં આહારક હોય, કેમકે એક પણ કોઠકષાયી વિગ્રહગતિ પ્રાપ્ત ન હોય, (૨) કદાચિત્ બધાં અનાહારક હોય છે કેમકે એક પણ કોઠ કષાયી છતાં આહારક ન હોય. અહીં કોઠોદય માનાદિના ઉદયથી જુદો જ વિવક્ષિત છે. - X - (૩) કદાચ એક આહારક - એક અનાહારક હોય. (૪) કદાચ એક આહારક અને ઘણાં અનાહારક હોય ઈત્યાદિ - X - માન અને માયા કષાય સૂત્ર એકવચનમાં પૂર્વવત્

જાણવું. બહુવચનમાં વિશેષતા કહે છે -

દેવો અને નૈરચિકોમાં પ્રત્યેકને આશ્રીને છ ભંગો - નૈરચિકો ભવ સ્વભાવથી બહુ કોઠી અને દેવો બહુ લોભી હોય તેથી તે બંનેને માન અને માયાકષાય સ્વલ્પ હોય, તેથી પૂર્વોક્ત છ ભંગો થાય. જીવપદ અને પૃથિવ્યાદિમાં પ્રત્યેકને આશ્રીને અન્ય ભંગો થતા નથી, કારણ કે આહારક, અનાહારક માનકષાયી-માયાકષાયી પ્રત્યેક હંમેશાં તે-તે સ્થાનોમાં ઘણાં હોય છે. બાકીના સ્થાને ત્રણ ભંગો છે. લોભકષાયમાં એકવચનમાં તેમજ સમજવું. બહુવચનમાં વિશેષતા જણાવે છે - તેમાં નૈરચિકોમાં છ ભંગો જાણવા, કેમકે તેઓમાં લોભ કષાય અલ્પ છે. બાકીના જીવ અને એકેન્દ્રિય સિવાયના સ્થાનોમાં પણ ત્રણ ભંગો જાણવા. દેવોમાં પણ ત્રણ ભંગ, કેમકે તેઓમાં લોભની અધિકતા હોવાથી છ ભંગો સંભવ નથી.

જીવ અને એકેન્દ્રિયોમાં પૂર્વવત્ એક જ ભંગ જાણવો. આહારકો પણ હોય - અનાહારકો પણ હોય. અકષાયી - X - મનુષ્યો અને સિદ્ધો હોય છે. અકષાયી મનુષ્યો ઉપશાંત કષાયાદિ જાણવા, કેમકે તે સિવાયના સકષાયી હોય છે. તેથી તેમને પણ ત્રણ પદો હોય છે. જેમકે - સામાન્યથી જીવપદ, મનુષ્યપદ, સિદ્ધપદ. જીવપદ અને મનુષ્ય પદમાં એકવચનથી કદાચિત્ આહારક હોય - કદાચિત્ અનાહારક હોય - એમ કહેવું. સિદ્ધપદમાં તો અનાહારક જ હોય. બહુવચનથી જીવપદમાં આહારકો પણ હોય - અનાહારકો પણ હોય, કેમકે કેવળી આહારકો અને સિદ્ધો અનાહારકો હંમેશાં ઘણાં હોય છે. મનુષ્યપદમાં ત્રણ ભંગો જાણવા - બધાં આહારકો હોય ઈત્યાદિ પૂર્વવત્.

૦ પદ-૨૮, ઉદ્દેશો-૨, દ્વાર-૮ થી ૧૩ ૦

૦ કષાયદ્વાર ગરું. હવે જ્ઞાનાદિ દ્વારો કહે છે -

● સૂત્ર-૫૬૬ થી ૫૭૧ :-

[૫૬૬] જ્ઞાની સમ્યગ્દષ્ટિવત્ છે. આભિનિબોધિક જ્ઞાની અને શ્રુતજ્ઞાની બે-ત્રણ-ચાર ઈન્દ્રિયોમાં છ ભંગો સમજવા, બાકીના જીવોમાં જેમને આ જ્ઞાનો છે, તેમને જીવાદિમાં ત્રણ ભંગો જાણવા. અવધિજ્ઞાની પંચેન્દ્રિય તિર્યચો આહારકો હોય, પણ અનાહારક ન હોય. બાકીના જીવોમાં જેમને અવધિજ્ઞાન છે, તેમને જીવાદિ સંબંધે ત્રણ ભંગો જાણવા. મન:પર્યવજ્ઞાની જીવો અને મનુષ્યો બંને વચન વડે આહારક છે પણ અનાહારક નથી. કેવળજ્ઞાની નોસંજી નોઅસંજીવત્ જાણવા.

અજ્ઞાની, મતિઅજ્ઞાની, શ્રુતઅજ્ઞાનીમાં જીવ, એકેન્દ્રિય સિવાય ત્રણ ભંગ છે. વિભંગજ્ઞાની પંચેન્દ્રિય તિર્યચ અને મનુષ્ય આહારક છે, અનાહારક નથી.

બાકીના જીવાદિને ત્રણ ભંગ છે.

[૫૬૭] સયોગીમાં જીવ અને એકેન્દ્રિય સિવાય ત્રણ ભંગો જાણવા. મનોયોગી, વચનયોગી સમ્યગ્મિથ્યાદિષ્ટિવત્ કહેવા. પરંતુ વચનયોગ વિકલેન્દ્રિયોને પણ કહેવો. કાયયોગીમાં જીવ અને એકેન્દ્રિય સિવાય ત્રણ ભંગો હોય છે. અયોગી જીવ, મનુષ્ય, સિદ્ધ અનાહારક છે.

[૫૬૮] સાકાર-અનાકારોપયુક્ત જીવ અને એકેન્દ્રિય સિવાય ત્રણ ભંગ, સિદ્ધો અનાહારક હોય છે.

[૫૬૯] સવેદીમાં જીવ અને એકેન્દ્રિય સિવાય ત્રણ ભંગ. સ્ત્રીવેદ-પુરુષવેદમાં જીવાદિ સંબંધે ત્રણ ભંગ અને નપુંસકવેદમાં જીવ અને એકેન્દ્રિય સિવાય ત્રણ ભંગ જાણવા. અવેદીજીવ કેવળજ્ઞાની માફક જાણવો.

[૫૭૦] સશરીરી જીવને એકેન્દ્રિય સિવાય ત્રણ ભંગ. ઔદારિક શરીરી જીવ અને મનુષ્યોમાં ત્રણ ભંગો. બાકીના ઔદારિક શરીરી જીવો આહારક હોય - અનાહારક ન હોય. વૈકિંચ અને આહારક શરીરી, તે જેમને છે, તે આહારક હોય - અનાહારક ન હોય. તૈજસકાર્મણ શરીરી, જીવ અને એકેન્દ્રિય સિવાય ત્રણ ભંગો જાણવા. અશરીરી જીવો અને સિદ્ધો આહારક નથી પણ અનાહારક છે.

[૫૭૧] આહાર પર્યાપ્તિથી પર્યાપ્ત, શરીર-ઈન્દ્રિય-શ્વાસોરજ્વાસ-ભાષામન પર્યાપ્તિથી પર્યાપ્તાનો વિચાર કરતાં એ પાંચે પર્યાપ્તિમાં જીવ અને મનુષ્ય પદને આશ્રીને ત્રણ ભંગો છે. બાકીના જીવો આહારક હોય પણ અનાહારક ન હોય. ભાષા અને મન પર્યાપ્તિ પંચેન્દ્રિયોને હોય, બીજાને નહીં. આહાર પર્યાપ્તિથી અપર્યાપ્તો બંને વચનથી પણ આહારક નથી, પણ શરીર પર્યાપ્તિથી અપર્યાપ્ત કદાચિત્ આહારક હોય, કદાચિત્ અનાહારક હોય. ઉપરની ચારે અપર્યાપ્તિઓમાં નારક, દેવ, મનુષ્યોમાં છ ભંગો હોય છે. બાકીના પદોમાં જીવ અને એકેન્દ્રિય સિવાય ત્રણ ભંગો હોય. ભાષામન પર્યાપ્તિ વડે પર્યાપ્તા જીવો અને પંચેન્દ્રિય તિર્યચોમાં ત્રણ ભંગો, નારક, દેવ, મનુષ્યોમાં છ ભંગો કહેવા. સર્વે પદોમાં એકવચન-બહુવચનની અપેક્ષાથી જીવાદિ ઈંડકો પ્રશ્ન વડે કહેવા. જેને જે હોય તેને તેનો પ્રશ્ન કરવો, જેને જે નથી તેનો તેને પ્રશ્ન ન કરવો. યાવત્ ભાષામન પર્યાપ્તિ વડે અપર્યાપ્તા દેવ અને મનુષ્યોમાં છ ભંગો અને બાકીના સ્થાનમાં ત્રણ ભંગો કહેવા.

● વિવેચન-૫૬૬ થી ૫૭૧ :-

પૂર્વે સમ્યગ્દિષ્ટિ કહ્યો, તેમ જ્ઞાની કહેવો. જેમકે - જ્ઞાની જીવ આહારક હોય કે અનાહારક ? કદાચિત્ આહારક-કદાચિત્ અનાહારક. ઈત્યાદિ નૈરચિકથી વૈમાનિક સુધી કહેવું - એકેન્દ્રિય ન કહેવા. જ્ઞાની જીવો આહારક કે અનાહારક ? કદાચિત્ આહારક પણ હોય - કદાચિત્ અનાહારક હોય. જ્ઞાની નૈરચિકો ? (૧) બધાં આહારક, અથવા (૨) બધાં આહારક અને એક અનાહારક. અથવા (૩) આહારક-

ઘણાં અનાહારક. એ પ્રમાણે સ્તનિતકુમારો સુધી જાણવું.

નેઈન્દ્રિય સંબંધે પૃચ્છા - બધાં આહારક હોય અથવા અનાહારક હોય અથવા એક આહારક અને એક અનાહારક હોય અથવા એક આહારક અને ઘણાં અનાહારક હોય અથવા ઘણાં આહારક અને એક અનાહારક હોય અથવા ઘણાં આહારક-ઘણાં અનાહારક હોય. એ પ્રમાણે તેઈન્દ્રિય અને ચઈરિન્દ્રિયો કહેવા. બાકીના જીવો નૈરચિકવત્ વૈમાનિક સુધી જાણવા. સિદ્ધોની પૃચ્છા - તેઓ અનાહારકો હોય.

આભિનિબોધિક અને શ્રુતજ્ઞાની એકવચનમાં પૂર્વવત્ જાણવા. બહુવચનમાં વિકલેન્દ્રિયમાં છ ભંગો હોય. બાકીના જીવાદિ સ્થાનોમાં એકેન્દ્રિય સિવાય ત્રણ ભંગો હોય. તે આ - (૧) બધાં આહારક હોય, (૨) બધાં આહારક-એક અનાહારક, (૩) ઘણાં આહારક-અનાહારક. - X - સૂત્ર સુગમ છે. પરંતુ જે જીવોને જ્ઞાન હોય તેમને ત્રણ ભંગો કહેવા. બાકીના પૃથિવ્યાદિમાં ન કહેવા. અવધિજ્ઞાનમાં એકવચનમાં તેમ જ જાણવું. બહુવચનમાં અવધિજ્ઞાની પંચે તિર્યચો આહારક જ હોય. કેમકે પંચે તિર્યચનું અનાહારકપણું વિગ્રહગતિમાં હોય. તે સમયે તેઓને ગુણ નિમિત્તે અવધિજ્ઞાનનો સંભવ નથી. અપતિત અવધિજ્ઞાન સહિત દેવ કે મનુષ્ય તિર્યચમાં ઉત્પન્ન થતો નથી.

એકેન્દ્રિય અને વિકલેન્દ્રિય સિવાયના સ્થાનોમાં પ્રત્યેકને ત્રણ ભંગો છે - X - અવધિજ્ઞાની પંચે તિર્યચો આહારક હોય, બાકીના સ્થાનોમાં જેમને અવધિજ્ઞાન છે, તેમને જીવાદિમાં ત્રણ ભંગ જાણવા. મન:પર્યવજ્ઞાન મનુષ્યોને જ હોય. તેથી તેના બે પદ છે - જીવપદ અને મનુષ્યપદ. બંને સ્થાને બંને વચનમાં મન:પર્યવજ્ઞાની આહારક જ કહેવા, પણ અનાહારક નહીં. કેમકે વિગ્રહગત્યાદિમાં મન:પર્યવજ્ઞાનનો સંભવ નથી. કેવલજ્ઞાની - X - માં ત્રણ પદ હોય સામાન્ય જીવપદ, મનુષ્યપદ, સિદ્ધપદ. તેમાં જીવ અને મનુષ્ય એક વચનથી કદાચિત્ આહારક હોય - અનાહારક હોય - એમ કહેવું. સિદ્ધપદમાં અનાહારક હોય. બહુવચનથી જીવપદમાં આહારકો પણ હોય અને અનાહારકો પણ હોય. મનુષ્યપદમાં ત્રણ ભંગો હોય છે. સિદ્ધપદમાં બધાં અનાહારકો હોય.

અજ્ઞાની સૂત્ર-મતિ અને શ્રુત અજ્ઞાનીમાં એકવચનમાં પૂર્વવત્ જાણવું. બહુવચનમાં જીવ અને પૃથિવ્યાદિ એકેન્દ્રિયોમાં પ્રત્યેકને ઘણાં આહારકો-ઘણાં અનાહારકો પણ હોય - એમ કહેવું. બાકીના સ્થાનોમાં ત્રણ ભંગો જાણવા. વિભંગજ્ઞાની સૂત્ર એકવચનમાં તેમજ છે, બહુવચનમાં વિભંગજ્ઞાની પંચે તિર્યચો અને મનુષ્યો આહારક જ કહેવા. કેમકે તેમની વિગ્રહગતિથી ઉત્પત્તિ અસંભવ છે બાકીના સ્થાને એકેન્દ્રિય અને વિકલેન્દ્રિય સિવાય અસંભવ છે.

હવે યોગદ્વાર - સામાન્યથી સયોગી એકવચનમાં તેમજ જાણવા. બહુવચનમાં જીવ અને એકેન્દ્રિયપદોને છોડી બાકીમાં ત્રણ ભંગો જાણવા. જીવ અને પૃથિવ્યાદિ

પ્રત્યેકને “આહારકો પણ હોય-અનાહારકો પણ હોય.” એ ભંગ જાણવો. કેમકે તે સ્થાનોમાં બંને પ્રકારના જીવો ઘણાં હોય છે. મનયોગી - વચનયોગીને મિશ્રદૃષ્ટિ કહ્યા તેમ કહેવા. અર્થાત્ બંને વચનમાં આહારકો જ કહેવા. વચનયોગ વિકલેન્દ્રિયોને પણ હોય. વિશેષ આ - મિશ્રદૃષ્ટિપણું વિકલેન્દ્રિયોને નથી, માટે તેનું સૂત્ર નથી. વચનયોગ વિકલેન્દ્રિયોને છે. - X - X - X - એમ કાયયોગવાળા પણ એકવચન-બહુવચનમાં સયોગીવત્ જાણવા. અયોગી, મનુષ્યો અને સિદ્ધો હોય છે. તેથી અહીં ત્રણ પદ છે - જીવ, મનુષ્ય અને સિદ્ધ. ત્રણે સ્થાનોમાં અનાહારકપણું જ છે.

હવે ઉપયોગદ્વાર - સાકારોપયોગ અને અનાસકારોપયોગ સૂત્રમાં પ્રત્યેકને એકવચનમાં બધે કદાચિત્ આહારક અને અનાહારક હોય - એમ કહેવું. સિદ્ધમાં તો અનાહારક હોય. બહુવચનમાં જીવ અને પૃથિવ્યાદિમાં ઘણાં આહારક-ઘણાં અનાહારક હોય - એ ભંગ જાણવો. બાકીના સ્થાનોમાં ત્રણ ભંગો જાણવા. સિદ્ધો અનાહારક હોય છે. સૂત્રપાઠ - સાકારોપયોગી જીવ આહારક કે અનાહારક ? ઈત્યાદિ.

વેદદ્વારમાં સામાન્ય વેદ સહિત સૂત્રમાં એકવચનમાં કદાચ આહારક અને કદાચ અનાહારક ભંગ જાણવો. બહુવચનમાં જીવ અને એકેન્દ્રિયોને છોડીને બાકીના સ્થાને ત્રણ ભંગો અને જીવ તથા એકેન્દ્રિયોમાં ‘ઘણાં આહારક-ઘણાં અનાહારક હોય’ એ સિવાયના ભંગોનો અભાવ જાણવો. કેમકે ત્યાં ઘણાં આહારક પણ હોય છે, ઘણાં અનાહારક પણ હોય છે. સ્ત્રીવેદ-પુરુષવેદ સૂત્ર એકવચનમાં તેમજ જાણવું. પરંતુ અહીં નારક, એકેન્દ્રિય, વિકલેન્દ્રિય ન કહેવા. કેમકે તેઓ નપુંસક હોય છે. બહુવચનમાં જીવાદિ પદોમાં પ્રત્યેકને ત્રણ ભંગો જાણવા. નપુંસક વેદમાં એકવચનથી તેમજ જાણવું. પરંતુ અહીં ભવનપતિ, વ્યંતર, જ્યોતિષ્ક, વૈમાનિકો ન કહેવા. કેમકે તેઓ નપુંસક વેદરહિત છે. બહુવચનમાં જીવ અને એકેન્દ્રિય સિવાયના સ્થાનોમાં ત્રણ ભંગો તથા જીવ અને પૃથિવ્યાદિ એકેન્દ્રિયો પૂર્વે કહ્યા તેમ ભંગોનો અભાવ છે. અવેદીને કેવલી માફક કહેવા. જીવ અને મનુષ્યમાં એકવચનમાં કદાચ આહારક અને કદાચ અનાહારક હોય. બહુવચનમાં જીવપદમાં “ઘણાં આહારકો પણ હોય - ઘણાં અનાહારકો પણ હોય. મનુષ્યોમાં ત્રણ ભંગો જાણવા અને સિદ્ધપદમાં” બધાં અનાહારકો” હોય.

શરીર દ્વારમાં - સશરીર સૂત્રમાં એકવચનથી બધે કદાચિત્ આહારક-કદાચિત્ અનાહારક હોય. બહુવચનથી જીવ અને એકેન્દ્રિય સિવાય બાકીના સ્થાનોમાં પ્રત્યેકને ત્રણ ભંગ જાણવા અને જીવ તથા એકેન્દ્રિયમાં પૂર્વવત્ ભંગોનો અભાવ સમજવો. ઔદારિક શરીરમાં એકવચનમાં તેમજ છે. પણ અહીં નારક, ભવનપતિ, વ્યંતર, જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિકો ન કહેવા. કેમકે તેઓને ઔદારિક શરીર નથી. બહુવચનમાં જીવ અને મનુષ્યોમાં પ્રત્યેકને ત્રણ ભંગો જાણવા. બધાં આહારકો હોય - એ ભંગ જ્યારે કોઈપણ કેવળી સમુદ્ઘાતને પ્રાપ્ત થયેલ કે અયોગી ન હોય ત્યારે

છે. અથવા બધાં આહારક અને એક અનાહારક ઈત્યાદિ પૂર્વવત્. બાકીના પદોમાં જીવ અને એકેન્દ્રિય વિકલેન્દ્રિય કે પંચેન્દ્રિય તિર્યચો આહારક જ કહેવા. કેમકે વિગ્રહગતિથી ઉત્તીર્ણ થયેલાને જ ઔદારિક શરીરનો સંભવ છે. વૈકિંચ અને આહારક શરીરી બધાં એકવચનમાં આહારક જ હોય. પરંતુ જેને આ શરીરો સંભવે છે, તે કહેવા. બીજા નહીં. - X - X - X - બહુવચનથી જીવ અને એકેન્દ્રિય સિવાયના સ્થાનોમાં ત્રણ ભંગ અને જીવ તથા એકેન્દ્રિયોમાં ભંગોનો અભાવ જાણવો. અશરીરી સિદ્ધો હોય છે તેમાં બે જ પદ છે. જીવો અને સિદ્ધો તે અનાહારક જ હોય.

હવે પર્યાપ્તિદ્વાર - આગમમાં પાંચ પર્યાપ્તિઓ કહી છે, કેમકે ભાષા અને મનોપર્યાપ્તિની એકપણે વિવક્ષા કરી છે. આહારાદિ પર્યાપ્તિ વડે પર્યાપ્તાને વિચારતા - X - એકવચનથી જીવ અને મનુષ્ય પદમાં કદાચ આહારક - કદાચ અનાહારક હોય. બાકીના સ્થાનોમાં આહારક હોય. બહુવચનમાં જીવ, મનુષ્યમાં ત્રણ ભંગો કહેવા. તેનો ઔદારિક શરીરીવાળા સૂત્રવત્ વિચાર કરવો. બાકીના બધાં આહારકો કહેવા. પરંતુ ભાષામન પર્યાપ્તિ પંચેન્દ્રિયોને જ હોય છે. માટે તેમાં ચઠિરિન્દ્રિય સુધી ન કહેવું.

આહારપર્યાપ્તિથી અપર્યાપ્તાના સૂત્રમાં એકવચન વડે બધા અનાહારક કહેવા. કેમકે તે જીવો વિગ્રહગતિમાં જ હોય છે. કેમકે ઉત્પત્તિસ્થાન પ્રાપ્ત જીવ પહેલાં સમયે જ આહાર પર્યાપ્તિ વડે પર્યાપ્તિ હોય છે. જો એમ ન હોય તો આહારકપણું ન ઘટે. બહુવચનથી અનાહારકો હોય. શરીરપર્યાપ્તિથી અપર્યાપ્તિ સૂત્રમાં એકવચનથી કદાચિત્ આહારક-કદાચિત્ અનાહારક હોય. તેમાં વિગ્રહગતિમાં અનાહારક અને ઉપપાત ક્ષેત્રને પામેલો શરીર પર્યાપ્તિની સમાપ્તિ સુધી આહારક હોય છે. એ પ્રમાણે ઈન્દ્રિય-શ્વાસોચ્છ્વાસ અને ભાષામન પર્યાપ્તિ વડે અપર્યાપ્તિ સૂત્રોમાં પ્રત્યેકને એકવચનથી કદાચિત્ આહારક હોય - કદાચિત્ અનાહારક હોય - એમ કહેવું. બહુવચનથી ઉપરની શરીર અર્યાપ્તિ આદિ ચાર અપર્યાપ્તિઓનો વિચાર કરતાં નારક, દેવ, મનુષ્યોને પ્રત્યેકને છ ભંગો કહેવા. જેમકે બધાં આહારક હોય, બધાં અનાહારકો જ હોય, એક આહારક અને એક અનાહારક હોય ઈત્યાદિ - X -

બાકીના નારક, દેવ, મનુષ્ય સિવાયના જીવોને જીવપદ અને એકેન્દ્રિય વિના ત્રણ ભંગો કહેવા. જેમકે બધાં આહારક હોય અથવા બધાં આહારકો અને એક અનાહારક હોય ઈત્યાદિ - X -

જીવ અને એકેન્દ્રિયમાં શરીર, ઈન્દ્રિય, શ્વાસોચ્છ્વાસ પર્યાપ્તિથી અપર્યાપ્તિ પ્રત્યેકને આશ્રીને ભંગોનો અભાવ છે. કેમકે તેઓ આહારકો પણ છે - અનાહારકો પણ છે, કેમકે આહારક અને અનાહારક બંને પ્રકારના જીવો હંમેશાં ઘણાં હોય છે.

ભાષા-મનોપર્યાપ્તિથી અપર્યાપ્તા પંચેન્દ્રિયો જ હોય છે તેથી તેમને જ અપર્યાપ્તામાં લેવા. તેમાં બહુવચનથી જીવ અને પંચેન્દ્રિય પદમાં ત્રણ ભંગો કહેવા. પંચેન્દ્રિયો સંમૂર્ણિમો હંમેશાં ઘણાં હોય છે. જ્યાં સુધી બીજે પંચેન્દ્રિયો

વિગ્રહગતિ ન પામે ત્યાં સુધી બધા આહારકો હોય - એ ભંગ હોય છે. એક વિગ્રહગતિને પ્રાપ્ત હોય ત્યારે બીજો ભંગ - બધા આહારક, એક અનાહારક ઈત્યાદિ જાણવું - X - જીવપદ વિશે એ અપેક્ષાએ ત્રણ ભંગો જાણવા. નારક, દેવ અને મનુષ્યમાં પ્રત્યેકને છ ભંગો હોય, તે પૂર્વે કહેલા છે.

હવે ભવ્યપદથી આરંભી પ્રાયઃ બંને વચનથી જુદા સૂત્રો જીવાદિ દંડકના ક્રમે કહ્યા નથી. તેથી તે સંબંધે સાદેસ્યને જણાવવું સૂત્ર કહે છે - બધે બંને વચનથી એ જીવાદિ દંડકો કહેવા. શું બધે સામાન્યપમે કહેવા ? નહીં. જેને જે હોય તેને તે કહેવું. ક્યાં સુધી કહેવું ? ચરમ દંડકના કથન સુધી કહેવું. - X - યાવત્ ભાષા-મનોપર્યાપ્તિ વડે અપર્યાપ્તા નારક, દેવ, મનુષ્ય વિશે કહેવું. અહીં પ્રસ્તુત અર્થ વિચારવા પૂર્વાચાર્યોક્ત આ ગાથાઓ છે-

આ ૧૧-ગાથાનો અર્થ આ પ્રમાણે છે -

સિદ્ધ અને એકેન્દ્રિય સહિત જ્યાં જીવો છે, ત્યાં બીજો ભાંગો નથી, તેઓ સિવાયના જીવોમાં ત્રણ ભંગો છે. અસંજી, દેવ, નારક, મનુષ્યોમાં છ ભંગો છે. પૃથ્વી-અપ્-વનસ્પતિમાં તેજેલેશ્યાથી છ ભંગો છે. સર્વે દેવોમાં કોધ-માન-માયાના છ ભંગો. નારકોના માન-માયા-લોભમાં છ ભંગો. મતિ-શ્રુત-સમ્યક્ત્વના છ ભંગો અવશ્ય વિકલેન્દ્રિયને વિશે થાય છે. ઉપરની ચાર અપર્યાપ્તિમાં નારક, દેવ, મનુષ્યોને છ ભંગો. સંજી, શુદ્ધલેશ્યા, સંચત, નીચલા ત્રણ જ્ઞાન, સ્ત્રી-પુરુષવેદમાં છ ભંગો. અવેદીને ત્રણ ભંગો. મિશ્રદષ્ટિ, મન-વચનયોગી, ચોથું જ્ઞાન, દેશવિરતિ, વૈકિંચલબ્ધિધર, આહારક શરીરમાં અવશ્ય આહારક હોય. અવધિ અને વિભંગ જ્ઞાનમાં અવશ્ય આહારક જાણવા, પંચે તિર્યચો-મનુષ્યો વિભંગજ્ઞાનમાં હોય. ઔદારિક શરીરમાં પાંચે પર્યાપ્તિમાં જીવ અને મનુષ્યો વિશે ત્રણ ભંગો હોય. બાકીના બધાં આહારક હોય. નોભવ્યનોઅભવ્ય, અલેશ્યી, અયોગી, અશરીરી તથા પહેલી અપર્યાપ્તિમાં વર્તતા જીવો અનાહારક હોય. સંજ્ઞા-અસંજ્ઞા રહિત, અવેદી, અકષાયી, કેવળીને ત્રણ ભંગો છે -

આ બધી ગાથા પૂર્વોક્ત અર્થને જણાવનારી હોવાથી તેનો ફરી વિચાર કરતાં નથી. એકવચનથી સિદ્ધો બધે અનાહારક છે.

મુનિ દીપરત્નસાગરે કરેલ
પદ-૨૮નો ટીકા સહિતનો અનુવાદ પૂર્ણ

❁ પદ-૨૮-“ઉપયોગ” ❁
— X — X — X —

૦ એ પ્રમાણે આહાર નામે ૨૮-મું પદ કહ્યું. હવે ૨૮માં પદનો આરંભ કરે છે. તેનો સંબંધ આ છે - પદ-૨૮માં ગતિ પરિણામ વિશેષ આહાર પરિણામ કહ્યા. અહીં જ્ઞાનપરિણામ વિશેષ ઉપયોગ-

● સૂત્ર-૫૭૨ :-

ભગવન્ ! ઉપયોગ કેટલા ભેદે છે ? ગૌતમ ! બે ભેદે - સાકાર ઉપયોગ, અનાકાર ઉપયોગ. સાકાર ઉપયોગ કેટલા ભેદે છે ? આઠ ભેદે - આભિનિબોધિક જ્ઞાન સાકારોપયોગ યાવત્ કેવળજ્ઞાન સાકારોપયોગ, મતિ અજ્ઞાન સાં યાવત્ વિભંગજ્ઞાન સાકારોપયોગ.

અનાકારોપયોગ કેટલા ભેદે છે ? ચાર ભેદે - ચક્ષુદર્શન અનાકારોપયોગ, અચક્ષુ અવધિ કેવળ દર્શન અનાકારોપયોગ.

એ પ્રમાણે જીવોને કહેવું. નૈરચિકોને કેટલા ભેદે ઉપયોગ છે ? ગૌતમ ! બે ભેદે - સાકાર અને અનાકાર. નૈરચિકોનો સાકાર ઉપયોગ કેટલા ભેદે છે ? છ ભેદે - મતિ શ્રુત અવધિજ્ઞાન સાકાર ઉપયોગ તથા મતિ-શ્રુત અજ્ઞાન, વિભંગજ્ઞાન સાકારોપયોગ.

નૈરચિકોને અનાકારોપયોગ કેટલા પ્રકારે છે ? ત્રણ ભેદે - ચક્ષુદર્શન, અચક્ષુદર્શન, અવધિદર્શન અનાકારોપયોગ. એમ સ્તનિતકુમાર સુધી જાણવું. પૃથ્વીકાયિકોની પૃચ્છા-બે ભેદે છે. ચક્ષુદર્શન અને અચક્ષુદર્શન અનાકારોપયોગ. પંચેન્દ્રિય તિર્યચો નૈરચિકવત્ કહેવા. સામાન્ય ઉપયોગવત્ મનુષ્યોને કહેવા.

ભગવન્ ! વ્યંતર, જ્યોતિષ્ક, વૈમાનિકોને કેટલા ભેદે ઉપયોગ છે ? નૈરચિકોવત્ છે.

ભગવન્ ! જીવો સાકારોપયોગી છે, કે નિરાકારોપયોગી છે ? ગૌતમ ! બંને છે. ભગવન્ ! એમ કેમ કહો છો ? ગૌતમ ! જે હેતુથી જીવો આભિનિબોધિક - શ્રુત - અવધિ મન:પર્યવ-કેવળજ્ઞાન, મતિઅજ્ઞાન, શ્રુતઅજ્ઞાન, વિભંગજ્ઞાનના ઉપયોગવાળા છે, તે હેતુથી જીવો સાકારોપયોગી છે. જે હેતુથી જીવો ચક્ષુદર્શનાદિ ચારે દર્શનોપયોગી છે, તે હેતુથી જીવો અનાકારોપયોગી છે, માટે એમ કહ્યું.

ભગવન્ ! નૈરચિકો સાકારોપયોગી છે કે નિરાકારોપયોગી ? ગૌતમ ! તે બંને છે. ભગવન્ ! એમ કેમ કહો છો ? ગૌતમ ! જે હેતુથી નૈરચિકો આભિનિબોધિક-શ્રુત-અવધિજ્ઞાન અને મતિઅજ્ઞાન, શ્રુત અજ્ઞાન, વિભંગજ્ઞાનના ઉપયોગવાળા છે, તે હેતુથી સાકારોપયોગી હોય છે. જે હેતુથી નૈરચિકો ચક્ષુ આદિ ત્રણે દર્શનવાળા છે, તે હેતુથી નૈરચિકો અનાકારોપયોગી છે. માટે ગૌતમ ! એમ કહ્યું. - X - એ પ્રમાણે સ્તનિતકુમારો સુધી જાણવું.

પૃથ્વીકાયિકો વિશે પૃચ્છા - ગૌતમ ! તેમજ કહેવું યાવત્ જે હેતુથી

પૃથ્વી મતિ-શ્રુત અજ્ઞાન ઉપયોગવાળા છે, તે હેતુથી તેઓ સાકારોપયોગી છે. જે હેતુથી પૃથ્વી અચક્ષુદર્શન ઉપયોગવાળા છે, તે હેતુથી તેઓ અનાકારોપયોગી છે, માટે ગૌતમ ! એમ કહ્યું. એ પ્રમાણે વનસ્પતિકાચિક સુધી જાણવું.

ભગવન્ ! બેઈન્દ્રિયની પૃચ્છા - બે ઉપયોગ છે, સાકારોપયોગ, અનાકારોપયોગ. ભગવન્ ! બેઈન્દ્રિયોનો સાકારોપયોગ કેટલા ભેદે છે ? ચાર ભેદે :- મતિ-શ્રુતજ્ઞાન, મતિ-શ્રુત અજ્ઞાન. તેમનો અનાકારોપયોગ કેટલા ભેદે છે ? એક અચક્ષુદર્શન અનાકારોપયોગ, તેઈન્દ્રિયો એમ જ છે. ચઈરિન્દ્રિયો પણ એમ જ છે, પરંતુ અનાકારોપયોગ બે ભેદે છે - ચક્ષુ અને અચક્ષુદર્શનાવરણ અનાકારોપયોગ.

પંચેન્દ્રિય તિર્યચ, નૈરચિકવત્ જાણવા. મનુષ્યોને ઔદિક ઉપયોગવત્ કહેવા. વ્યંતર, જ્યોતિષ્ક, વૈમાનિક, નૈરચિકવત્.

ભગવન્ ! જીવો સાકારોપયોગી કે અનાકારોપયોગી ? બંને છે. કઈ રીતે ? જેથી જીવો પાંચ જ્ઞાન - ત્રણ અજ્ઞાનથી ઉપયુક્ત છે, તેથી સાકારોપયોગી છે. જેથી જીવો ચાર દર્શનથી ઉપયોગી છે, તેથી અનાકારોપયોગી છે. તેથી કહ્યું કે - બંને ઉપયોગી છે.

નૈરચિકો, સાકારોપયોગી કે અનાકારોપયોગી ? બંને છે. એમ કેમ કહ્યું ? જેથી નૈરચિકો આભિનિબોધિકાદિ ત્રણ જ્ઞાન, મત્યાદિ ત્રણ અજ્ઞાનથી ઉપયુક્ત છે, તેથી સાકારોપયોગી છે. ચક્ષુ આદિ ત્રણ દર્શન ઉપયુક્ત છે, તેથી અનાકારોપયોગી છે. માટે તેમ કહ્યું. એ પ્રમાણે સ્તનિતકુમાર સુધી જાણવું.

પૃથ્વીકાચિકોની પૃચ્છા - પૂર્વવત્ બંને ઉપયોગ કહેવા. એ પ્રમાણે વનસ્પતિકાચિકો સુધી કહેવું. બેઈન્દ્રિયોની અર્થ સહિત તેમજ પૃચ્છા કરવી - બેઈન્દ્રિય એકવચનવત્ કહેવું. એ પ્રમાણે ચઈરિન્દ્રિય સુધી કહેવું. વિશેષમાં ચક્ષુદર્શન અધિક કહેવું. પંચેન્દ્રિય તિર્યચ નૈરચિકોવત્ જાણવા, મનુષ્યો જીવની માફક અને વ્યંતર, જ્યોતિષ્ક, વૈમાનિકો નૈરચિકોની માફક જાણવા.

● વિવેચન-૫૭૨ :-

બદંત-પરમકલ્યાણયુક્ત. ઉપભોજન તે ઉપયોગ, જે વડે જીવ વસ્તુનું જ્ઞાન કરવામાં પ્રવૃત્ત થાય તે ઉપયોગ, જીવનો બોધરૂપ તાત્વિક વ્યાપાર. તે કેટલા ભેદે છે ? આકાર - પ્રતિનિયત અર્થને ગ્રહણ કરવાનો પરિણામ. - X - આકાર સહિત તે સાકાર, એવો ઉપયોગ, તે સાકારોપયોગ. અર્થાત્ સચેતન કે અચેતન વસ્તુમાં ઉપયોગ કરતો આત્મા જ્યારે પર્યાય સહિત વસ્તુ જાણે, ત્યારે તે ઉપયોગ સાકાર કહેવાય. તે ઉપયોગ કાળથી છન્નસ્થને અંતર્મૂર્ત અને કેવળીને એક સમયનો હોય છે. ઉક્ત સ્વરૂપનો આકાર જેમાં નથી તે અનાકારોપયોગ. - X - તે છન્નસ્થને અંતર્મૂર્તનો છે. પણ અનાકારોપયોગના કાળથી સાકારોપયોગ કાળ સંખ્યાતગણો જાણવો. કેમકે તે પર્યાયનો બોધ કરતો હોવાથી તેમાં ઘણો કાળ લાગે છે. પણ

કેવળીને અનાકારોપયોગ એક સમયનો છે. ચ - સ્વગત ભદેસૂચક.

સાકારોપયોગના ભેદો કહે છે - અભિ - અર્થાભિમુખ, નિ - પ્રતિનિયત સ્વરૂપવાળો, નિશ્ચિત બોધ તે આભિનિબોધિક. જેનાથી કે જેને વિશે બોધ થાય તે આભિનિબોધ - તેના આવરણ કર્મનો ક્ષયોપશમ. એવું જ્ઞાન તે આભિનિબોધિક જ્ઞાન. તે ઈન્દ્રિય અને મનને નિમિત્તે થયેલ યોગ્ય દેશમાં રહેલ વસ્તુનો સ્પષ્ટ બોધ. એવા પ્રકારનો સાકારોપયોગ તે આભિનિબોધિક સાકારોપયોગ.

શ્રુત-વાચ્ય વાચક ભાવથી શબ્દ સાથે સંબંધિત અર્થનું ગ્રહણ કરવામાં કારણભૂત બોધ વિશેષ. - X - શબ્દ અને અર્થનું પર્યાલોચન કરનાર ઈન્દ્રિય અને મનોનિમિત્ત બોધ વિશેષ તે શ્રુતજ્ઞાન. 'અવ' શબ્દનો અર્થ 'નીચે' થાય છે. જેના વડે નીચે વિસ્તારવાળી વસ્તુનો બોધ થાય તે અવધિ અથવા મર્યાદા, રૂપી જ દ્રવ્યો જાણવા પણ પ્રવૃત્તિ રૂપ મર્યાદા સહિત જે જ્ઞાન તે અવધિજ્ઞાન. પરિ - સર્વથા અવ - ગમન કરવું. મન વિશે કે મન સંબંધી સર્વથા જાણવું તે મન:પર્યવજ્ઞાન છે. આ જ્ઞાનનો વિષય અટીદ્વીપ અને સમુદ્રોમાં રહેલા સંઙી પંચેન્દ્રિયના મનોગત દ્રવ્યો છે. કેવલ - એક, કેમકે મત્યાદિ જ્ઞાન નિરપેક્ષ છે. કેમકે છાન્નસ્થિક જ્ઞાન નષ્ટ થાય છે, ત્યારે કેવળજ્ઞાન ઉપજે છે. અથવા કેવલ - શુદ્ધ. કેમકે તેના આવરણરૂપ કર્મ મેલ દૂર થયા છે. અથવા કેવળ-સંપૂર્ણ. અથવા કેવળ-અસાધારણ, કેમકે તેના જ્ઞાનનો વિષય અનંત છે. એવું જે જ્ઞાન તે કેવળજ્ઞાન તથા મતિ, શ્રુત, અવધિ જ્યારે મિથ્યાત્વથી મલિન થાય ત્યારે અનુક્રમે મતિ અજ્ઞાન, શ્રુત અજ્ઞાન, વિભંગ જ્ઞાન રૂપે તેમનો વ્યવહાર કરાય છે, બધે સાકારોપયોગ સાથે જોડવું.

અનાકાર ઉપયોગના ભેદો - (૧) ચક્ષુઈન્દ્રિય વડે દર્શનરૂપ સામાન્યનું ગ્રહણ તે ચક્ષુદર્શન. (૨) અચક્ષુ-ચક્ષુ સિવાયની બીજી ઈન્દ્રિયો અને મન વડે સ્વ-સ્વ વિષયનું સામાન્ય જ્ઞાન તે અચક્ષુદર્શન. અવધિ-મર્યાદિત, માત્ર રૂપી દ્રવ્ય વિષયક દર્શન તે અવધિ દર્શન. કેવળ-સંપૂર્ણ જગતમાં રહેલી સર્વ વસ્તુનું સામાન્ય જ્ઞાન રૂપ દર્શન તે કેવળ દર્શન. આ બધાં સાથે 'અનાકારોપયોગ' જોડવું. (પ્રશ્ન) મન:પર્યવજ્ઞાનનું દર્શન કેમ નહીં ? મનના પર્યાય સંબંધે જે જ્ઞાન થાય તે મનના પર્યાયને જ વિશેષરૂપે ગ્રહણ કરતું ઉત્પન્ન થાય છે. પર્યાય-વિશેષ, વિશેષ વિષયક જ્ઞાન જ કહેવાય પણ દર્શન કહેવાતું નથી, માટે મન:પર્યવ દર્શનનો અભાવ છે.

એ પ્રમાણે જીવોને કહેવું. સામાન્ય ઉપયોગવત્ જીવોનો ઉપયોગ પણ બે પ્રકારનો જાણવો. તેમાં પણ સાકારોપયોગ આઠ પ્રકારે અને અનાકાર ઉપયોગ ચાર પ્રકારે છે. અર્થાત્ જેમ પૂર્વે જીવપદ સહિત ઉપયોગ સૂત્ર સામાન્યથી કહ્યું, તેમ જીવપદસહિત કહેવું. જેમકે જીવોનો ઉપયોગ કેટલા પ્રકારે છે, ઈત્યાદિ - X - X -

ચોવીશ દંડકના ક્રમે નૈરચિકાદિનો ઉપયોગ કહે છે - નૈરચિકોનો ઉપયોગ કેટલા પ્રકારે ? નૈરચિક બે પ્રકારે - સમ્યગ્દષ્ટિ, મિથ્યાદષ્ટિ. અવધિજ્ઞાન પણ ભવ નિમિત્તક અવશ્ય થાય - X - સમ્યગ્દષ્ટિને મત્યાદિ જ્ઞાન અને મિથ્યાદષ્ટિને તે ત્રણ

અજ્ઞાન હોય છે. એટલે સામાન્ય નૈરયિકને ઉપયોગ છ પ્રકારે સાકાર અને ચક્ષુ આદિ ત્રણ પ્રકારે દર્શન હોય. એમ સ્તનિતકુમાર સુધી કહેવું. પૃથ્વીનો ઉપયોગ-સાકાર બે ભેદે, અનાકાર એક અચક્ષુદર્શન છે. કેમકે તેમને સમ્યગ્દર્શનાદિ નથી. એમ બધાં એકેન્દ્રિયો છે.

બેઈન્દ્રિયનો ઉપયોગ સાકાર-ચાર ભેદે, અપર્યાપ્ત અવસ્થામાં સાસ્વાદનપણાથી હોય, અનાકારોપયોગ એક જ હોય. તૌન્દ્રિયોને તેમજ હોય. ચૌરિન્દ્રિયોને વધારામાં ચક્ષુદર્શનરૂપ અનાકારોપયોગ હોય. પંચે તિર્યચોનો ઉપયોગ - સાકાર છ ભેદે અને અનાકાર ત્રણ ભેદે હોય છે. કેમકે કેટલાંક પંચે તિર્યચોને અવધિજ્ઞાન-અવધિદર્શન સંભવે છે. મનુષ્યોને યથા સંભવ આઠે સાકારોપયોગ, ચારે અનાકારોપયોગ હોય છે. કેમકે તેમને સર્વે જ્ઞાનો સર્વે દર્શનોની લબ્ધિ સંભવે છે. દેવો નૈરયિકવત્ જાણવા. એ પ્રમાણે ચોવીશ દંડકના ક્રમે જીવનો ઉપયોગ વિચાર્યો.

મુનિ દીપરત્નસાગરે કરેલ
૫૬-૨૯નો ટીકા સહિતનો અનુવાદ પૂર્ણ

❁ ૫૬-૩૦-“પશ્યતા” ❁

— X — X — X — X —

૦ એ પ્રમાણે - ૨૯મું ૫૬ કહ્યું. હવે ૩૦ માંનો આરંભ કરે છે તેનો સંબંધ આ છે - ૫૬-૨૯માં જ્ઞાન પરિણામ વિશેષ ઉપયોગ કહ્યો, અહીં પણ જ્ઞાનપરિણામ વિશેષમાં પશ્યતા કહે છે -

● સૂત્ર-૫૭૩ :-

ભગવન્ ! પશ્યતા કેટલા ભેદે છે ? ગૌતમ ! બે ભેદે - સાકાર પશ્યતા, અનાકાર પશ્યતા. સાકાર પશ્યતા કેટલા ભેદે છે ? ગૌતમ ! છ ભેદે - શ્રુતજ્ઞાનપશ્યતા, અવધિજ્ઞાન, મનઃપર્યવજ્ઞાન, કેવલજ્ઞાન, શ્રુત અજ્ઞાન, વિભંગજ્ઞાન પશ્યતા. અનાકાર પશ્યતા કેટલા ભેદે છે ? ત્રણ ભેદે - ચક્ષુદર્શન, અવધિદર્શન, કેવલદર્શન પશ્યતા. એ પ્રમાણે જીવોને પણ કહેવું.

નૈરયિકોને કેટલા પ્રકારે પશ્યતા છે ? બે ભેદે - સાકાર પશ્યતા અને અનાકાર પશ્યતા. સાકાર પશ્યતા ચાર ભેદે છે - શ્રુત, અવધિ જ્ઞાન પશ્યતા, શ્રુતઅજ્ઞાન અને વિભંગજ્ઞાન પશ્યતા. તેમની અનાકાર પશ્યતા બે ભેદે - ચક્ષુદર્શન, અવધિદર્શન પશ્યતા.

એ પ્રમાણે સ્તનિતકુમારો સુધી જાણવું. પૃથ્વીકાયિકોને કેટલા પ્રકારે પશ્યતા હોય છે ? એક સાકાર પશ્યતા હોય - X - તે પણ શ્રુતઅજ્ઞાન સાકાર પશ્યતા હોય. એમ વનસ્પતિકાયિક સુધી જાણવું.

બેઈન્દ્રિયોને કેટલા ભેદે પશ્યતા હોય ? એક સાકાર પશ્યતા હોય. એમ તેઈન્દ્રિયોને પણ જાણવું. ચૌરિન્દ્રિયોને બે પ્રકારે પશ્યતા હોય - સાકાર અને અનાકાર પશ્યતા. સાકારપશ્યતા બેઈન્દ્રિયવત્ જાણવી. અનાકાર પશ્યતા ? એક ચક્ષુદર્શનરૂપ કહેવી. મનુષ્યોને જીવવત્ કહેવા. બાકીના જીવો નૈરયિકવત્ વૈમાનિક સુધી કહેવા.

ભગવન્ ! જીવો સાકારપશ્યતાવાળા છે કે અનાકાર પશ્યતાવાળા છે ? ગૌતમ ! તે બંને છે. ભગવન્ ! એમ કેમ કહ્યું ? ગૌતમ ! જે હેતુથી જીવો શ્રુત-અવધિ-મનઃપર્યવ-કેવલજ્ઞાની છે, શ્રુતઅજ્ઞાની, વિભંગજ્ઞાની છે, તે હેતુથી સાકાર પશ્યતાવાળા છે. જે હેતુથી જીવો ચક્ષુ-અવધિ-કેવલદર્શની છે, તે હેતુથી અનાકાર પશ્યતાવાળા છે, માટે ગૌતમ ! હું કહું છું કે જીવો બંને ભેદે છે.

ભગવન્ ! નૈરયિકો સાકારપશ્યતાવાળા છે કે અનાકાર પશ્યતાવાળા ? ગૌતમ ! એમ જ જાણવું પણ સાકારપશ્યતામાં મનઃપર્યવ, કેવલજ્ઞાની ન કહેવા. અનાકારમાં કેવલદર્શન ન કહેવું.

પૃથ્વીકાયિકો સાકારપશ્યતાવાળા કે અનાકાર પશ્યતાવાળા છે ? માત્ર સાકાર પશ્યતાવાળા છે. એમ કેમ કહો છો ? પૃથ્વી એક શ્રુત અજ્ઞાનરૂપ સાકાર પશ્યતા છે. માટે ગૌતમ ! એમ કહ્યું. એમ વનસ્પતિકાયિક સુધી કહેવું.

બેઈન્દ્રિયો સંબંધે પૃથ્થા - તેઓ સાકારપશ્યતાવાળા જ છે. એમ કેમ કહો છો ? ગૌતમ ! બેઈન્દ્રિયોને બે પ્રકારે સાકાર પશ્યતા છે - શ્રુતજ્ઞાન અને શ્રુતઅજ્ઞાન સાકાર પશ્યતા, તેથી એમ કહ્યું. એ પ્રમાણે તેઈન્દ્રિયોને જાણવા.

ચઈરિન્દ્રિયો વિષયક પૃથ્થા - તે સાકારપશ્યતાવાળા પણ હોય, અનાકાર-પશ્યતાવાળા પણ હોય. એમ કેમ કહો છો ? ગૌતમ ! જેથી ચઈરિન્દ્રિયો શ્રુતજ્ઞાની કે શ્રુત અજ્ઞાની છે, તેથી તે સાકાર પશ્યતાવાળા છે, જેથી તેઓ અચક્ષુદર્શની છે તેથી અનાકારપશ્યતાવાળા છે, મરાટે ગૌતમ ! એમ કહ્યું છે. મનુષ્યો જીવવત્ અને બાકીના જીવો નૈરચિકવત્ વૈમાનિક સુધી જાણવા.

● વિવેચન-૫૭૩ :-

પશ્યતા એટલે ત્રૈકાલિક કે સ્પષ્ટ ઉપયોગ. તેમાં પહેલું સૂત્ર છે - પશ્યતા કેટલી છે ? અહીં દર્શ ઘાતુ જોવાના અર્થમાં છે. તેનું પશ્ય બન્યું ભાવમાં પશ્યતા બન્યું. આ શબ્દ ઉપયોગની માફક સાકાર અને અનાકાર બોધનો પ્રતિપાદક છે. તથા ઉપયોગ વિશે પ્રશ્નોત્તર આ પ્રમાણે છે, ઉપયોગના બે ભેદે - સાકાર અને અનાકાર. તેમ પશ્યતા વિશે પ્રશ્નોત્તર એ પ્રમાણે જ જાણવા.

સાકાર અને અનાકાર ભેદ સમાન છતાં ઉપયોગ અને પશ્યતામાં શો ભેદ છે ? જેથી જુદી કહી. (ઉત્તર) સાકાર-અનાકાર ભેદના પેટાભેદ સંખ્યારૂપ વિશેષતા છે. ઉપયોગ આઠ ભેદે છે, પશ્યતા છ ભેદે છે. કેમકે મતિજ્ઞાન-મતિઅજ્ઞાનને પશ્યતા નથી માનતા. એમ કેમ ? અહીં પશ્યતા એટલે પ્રેક્ષણ અર્થ છે. - X - સાકાર પશ્યતામાં અધિક દીર્ઘકાળ પર્યન્ત ઈક્ષણ-જોવું. અનાકાર પશ્યતા વિચારતા સ્પષ્ટરૂપ ઈક્ષણ તે પ્રેક્ષણ જાણવું. તેથી જે જ્ઞાન વડે ત્રણ કાળનો બોધ થાય, તે જ જ્ઞાન દીર્ઘકાળનો વિષય હોવાથી સાકાર પશ્યતા શબ્દથી કહેવાય છે. મતિજ્ઞાન અને મતિ અજ્ઞાન ઉત્પન્ન અને વિનાશને અપ્રાપ્ત અર્થનું ગ્રહણ કરતાં વર્તમાનકાળ વિષયક છે. - X - X - તે સાકારપશ્યતા વાચ્ય નથી. શ્રુતજ્ઞાનાદિ ત્રિકાળ વિષયક છે. જેમકે શ્રુતજ્ઞાન વડે અતીત અને અનાગત ભાવો જાણી શકાય છે. આગમ ગ્રન્થાનુસાર ઈન્દ્રિય અને મન નિમિત્તે જે વિજ્ઞાન થાય તેને જિનો શ્રુતજ્ઞાન કહે છે. અવધિ જ્ઞાન પણ અતીત-અનાગત અસંખ્યાતી ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી રૂપ કાળને જાણે છે. મન:પર્યવજ્ઞાન પણ પલ્લોપમનો અસંખ્યાતમો ભાગ અતીત અને અનાગત કાળને જાણે છે અને કેવળજ્ઞાન સર્વકાળ વિષયક સુપ્રસિદ્ધ છે. શ્રુતઅજ્ઞાન અને વિભંગજ્ઞાન પણ ત્રિકાળ વિષયક છે. કેમકે તે વડે પણ અતીત-અનાગત ભાવનું જ્ઞાન થાય છે. તેથી તે જ્ઞાનો સાકારપશ્યતા કહ્યા.

જેમાં પૂર્વોક્ત સ્વરૂપવાળા સાકારની સ્ફૂરણા થાય તે બોધ વર્તમાનકાળ વિષયક હોય કે ત્રિકાળ વિષયક હોય. ત્યાં બધે ઉપયોગ શબ્દ પ્રવર્તે છે, માટે સાકારોપયોગ આઠ પ્રકારે છે. અનાકારોપયોગ ચાર પ્રકારે છે. જ્યારે અનાકાર પશ્યતા ત્રણ ભેદે છે, કેમકે અચક્ષુદર્શન અનાકારપશ્યતારૂપ નથી. - X -

અચક્ષુદર્શનમાં સ્પષ્ટ ઈક્ષણ નથી, કેમકે આત્મા ચક્ષુની જેમ બાકીની ઈન્દ્રિયો અને મન વડે જાણતો નથી. તેથી અચક્ષુદર્શન અનાકારપશ્યતારૂપ ન હોવાથી તેને અનાકારપશ્યતામાં ગણેલ નથી. એ રીતે ઉપયોગ અને પશ્યતાના ભેદમાં વિચિત્રતા હોવાથી બંને જુદા છે. એ જ વિશેષતા કહેવા માટે સૂત્રકાર પહેલા સાકાર-અનાકાર ભેદો કહે છે -

પશ્યતા બે ભેદે - સાકાર અને અનાકાર. ઈત્યાદિ - X - સામાન્યથી જીવપદના વિશેષણ સહિત પશ્યતા કહી, હવે જીવપદના વિશેષણ સહિત પશ્યતા કહે છે. તે આ પ્રમાણે - X - જીવોને કેટલા પ્રકારે પશ્યતા કહી - બે પ્રકારે, સાકાર પશ્યતા અને અનાકાર પશ્યતા. - X - ઈત્યાદિ કહી, હવે ચોવીશદંડકમાં કહે છે -

નૈરચિકોને કેટલા ભેદે પશ્યતા કહી છે ? ઈત્યાદિ સુગમ હોવાથી અને ઘણું કરીને ઉપયોગ પદમાં વિચારેલ હોવાથી પૂર્વોક્ત ભાવનાનુસાર સ્વયં જાણી લેવું. એ પ્રમાણે સામાન્ય અને વિશેષથી જીવોની પશ્યતા કહી.

હવે પશ્યતા સહિત જીવોને જ વિચારવા માટે સૂત્રકાર કહે છે - ભગવન્ ! જીવો શું સાકારદર્શી છે ? જીવા - જીવનયુક્ત, પ્રાણ ધારણ કરનારા. કિં - પ્રશ્નાર્થક છે. સાકારપશ્યતા જેમને હોય તે સાકારદર્શી અથવા સાકારપશ્યતાવાળા. અહીં મન:પર્યવજ્ઞાની અને કેવળજ્ઞાની કહેવાતા નથી ઈત્યાદિ. કેમકે નૈરચિકોને ચારિત્ર પ્રાપ્તિ ન હોવાથી મન:પર્યવજ્ઞાન, કેવળજ્ઞાન-દર્શન નથી.

અહીં છન્દસ્થને અનુક્રમે ઉત્પન્ન થતો સાકાર-અનાકાર ઉપયોગ ઘટે એ, કેમકે તેઓ કર્મસહિત છે. કર્મસહિત જીવોને અન્ય ઉપયોગ સમયે અન્ય ઉપયોગ કર્મ વડે આચ્છાદિત હોવાથી ન ઘટે. અને કેવળજ્ઞાનીનો ચારઘાતી કર્મના ક્ષયથી થાય, તેથી સંશય થાય છે કે - તેને જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણનો ક્ષય થયેલો હોવાથી જે સમયે રત્નપ્રભાદિને જાણે તે જ સમયે જુએ કે તેવા જીવ સ્વભાવથી અનુક્રમે જુએ છે ? માટે પૂછે છે કે-

● સૂત્ર-૫૭૪ :-

ભગવન્ ! કેવલી આ રત્નપ્રભા પૃથ્વીને આકારો, હેતુઓ, ઉપમા, દેહાંતો, વર્ણ, સંસ્થાન, પ્રમાણ અને પ્રત્યવતાર વડે જે સમયે જાણે છે, તે સમયે જુએ છે ? જે સમયે જુએ, તે સમયે જાણે છે ? ગૌતમ ! એ અર્થ યોગ્ય નથી. એમ કેમ કહ્યું ? ગૌતમ ! તેનું જ્ઞાન સાકાર અને દર્શન અનાકાર હોય છે. તે હેતુથી યાવત્ તે સમયે સાકાર અને દર્શન અનાકાર હોય છે. તે હેતુથી યાવત્ તે સમયે ન જાણે. એ પ્રમાણે નીચે સાતમી પૃથ્વી સુધી જાણવું.

એમ સૌધર્મ દેવલોક યાવત્ અચ્યુત દેવલોક, ત્રૈવેયક, અનુતર વિમાન, ઈષ્ટ્યાગભારા પૃથ્વી, પરમાણુ પુદ્ગલ. દ્વિપ્રદેશી યાવત્ અનંતપ્રદેશી સ્કંધ સંબંધે કહેવું.

ભગવન્ ! કેવલી આ રત્નપ્રભા પૃથ્વીને અનાકાર, અહેતુ, અનુપમા,

અદેષ્ટાંત, અવર્ણ, અસંસ્થાન, અપ્રમાણ, અપ્રત્યાવતાર વડે જુઓ છે, જાણતો નથી ? હા, ગૌતમ ! કેવલી યાવત્ જુઓ છે, પણ જાણતો નથી. ભગવન્ ! એમ કેમ કહ્યું ? ગૌતમ ! તેમને દર્શન અનાકાર હોય છે અને જ્ઞાન સાકાર હોય છે. તેથી એમ કહેવાય છે કે કેવલી આ રત્નપ્રભા પૃથ્વીને અનાકાર વડે યાવત્ દેખે છે, પણ જાણતો નથી. એમ ઈષ્ટપ્રાગ્ભારા પૃથ્વી, પરમાણુ પુદ્ગલ અને અનંત પ્રદેશી સ્કંધને દેખે છે, પણ જાણતો નથી.

● વિવેચન-૫૭૪ :-

કેવળજ્ઞાન અને દર્શન જેમને છે, તે કેવલી કહેવાય છે. ભદ્રંત - પરમ કલ્યાણયોગી. આ પ્રત્યક્ષ જણાતી રત્નપ્રભા પૃથ્વીને આકારના ભેદો વડે, જેમકે - આ રત્નપ્રભા પૃથ્વીના ખરકાંડ, પંકકાંડ, અપ્કાંડ ત્રણ ભેદથી છે. ખરકાંડ સોળ ભેદે છે ઈત્યાદિ. હેતુ - યુક્તિ વડે, તે આ પ્રમાણે - શા કારણે રત્નપ્રભા કહેવાય છે ? કેમકે તેનો રત્નમય કાંડ છે, માટે રત્નપ્રભા કહેવાય - X - ઉપમાઓ વડે, તે આ રીતે - રત્નપ્રભામાં રત્નપ્રભાદિ કાંડો વર્ણ વિભાગની અપેક્ષા વડે કેવા છે ? પદ્મરાગ મણિ જેવા વર્ણના છે ? ઈત્યાદિ. દેષ્ટાંતો વડે - પ્રમાણ વડે જાણેલો છે વિવક્ષિત સાધ્ય અને સાધનના વ્યાપ્તિરૂપ સંબંધનો પરિચ્છેદ, જેમને વિશે તે દેષ્ટાંત. - X - X -

વર્ણો વડે - શુક્લાદિ વર્ણના વિભાગ વડે. તેઓના જ અધિક અને ઓછા સંખ્યાતા, અસંખ્યાતા, અનંતગુણ વિભાગ વડે વર્ણનું ગ્રહણ ઉપલક્ષણ - ગંધાદિનું સૂચક છે. તેથી ગંધ, રસ, સ્પર્શના વિભાગ વડે જાણવું. સંસ્થાનો વડે, તે રત્નપ્રભામાં ભવન અને નારકના સંસ્થાનો છે, જેમકે - તે ભવનો બહારથી વૃત્ત અને અંદર ચોખૂણા છે, ઈત્યાદિ. એ રીતે નરકાવાસ સંસ્થાનાદ કહે. પ્રમાણો વડે - પરિમાણ વડે. જેમકે તે ૧,૮૦૦,૦૦ ચોજન જાડાઈ તથા લંબાઈ-પહોળાઈમાં એક રાજપ્રમાણ છે. પ્રત્યવતારો વડે પ્રતિ-સર્વથા, અવતીર્ણ-વ્યાપ્ત થાય જેઓ વડે તે પ્રત્યવતાર. તે અહીં ઘનોદધિ વગેરેના વલયો જાણવા. તે વલયો સર્વે દિશા અને વિદિશામાં આ રત્નપ્રભાને વીંટીને રહેલા છે.

જે સમયે આકારાદિ સહિત રત્નપ્રભાને જાણે છે, તે સમયે કેવળદર્શનથી દેખે છે એટલે કેવળ દર્શનનો વિષય કરે છે ? ગૌતમ ! એ અર્થયુક્તિયુક્ત નથી. - X - કેમકે - X - અહીં જ્ઞાન વડે જાણતો હોય તે 'જાણે છે' એમ કહેવાય છે, દર્શન વડે જાણતો હોય તે 'દેખે છે' એમ કહેવાય છે. કેવલીનું જ્ઞાન સાકાર છે - X - વિશેષણને ગ્રહણ કરતો હોય તે બોધ જ્ઞાન કહેવાય. દર્શન અનાકાર છે. કેમકે - વિશેષણને નિર્વિશેષપણે જાણવાત તે દર્શન. તેમાં જ્ઞાન અને દર્શન જીવને તેવા પ્રકારના સ્વભાવથી અંશતઃ ઉત્પન્ન થતાં નથી. - X - તથા સ્વભાવથી જ્યારે જ્ઞાન હોય ત્યારે સર્વપ્રદેશમાં જ્ઞાન હોય, જ્યારે દર્શન હોય ત્યારે સર્વ પ્રદેશોમાં દર્શન જ હોય. કેમકે જ્ઞાન અને દર્શન સાકાર અને અનાકારપણે પરસ્પર વિરુદ્ધ છે. - X -

તેથી જે સમયે જાણે છે, તે સમયે જોતો નથી. જે સમયે જુઓ છે, તે સમયે જાણતો નથી. - X -

[શ્રી મલયગિરિશુ કહે છે કે—] ઉક્ત કથન દ્વારા, વાદી સિદ્ધસેન દિવાકરે જે કહ્યું છે કે - 'કેવલી એક સમયે જાણે અને જુઓ છે' - તેનું પણ ખંડન કરેલ સમજવું. કેમકે આ સૂત્ર વડે સાદાત્ યુક્તિપર્વક જ્ઞાન અને દર્શનના ઉપયોગને ક્રમશઃ સ્થાપેલ છે. એ પ્રમાણે શર્કરાપ્રભાથી તમસ્તમપ્રભા, સૌધર્મથી અનુત્તર વિમાન, ઈષ્ટપ્રાગ્ભારા ઈત્યાદિ બધાંને વિચારવા.

શેષ વૃત્તિ સુગમ છે.

મુનિ દીપરત્નસાગરે કરેલ
પદ-૩૦-નો ટીકા સહિતનો અનુવાદ પૂર્ણ

❁ પદ-૩૧-“સંજી” ❁
— X — X — X —

૦ એ પ્રમાણે ‘પશ્યતા’ નામે ૩૦-મું પદ કહે છે. હવે ૩૧-મું પદ કહે છે. તેનો સંબંધ આ છે — પૂર્વ પદમાં જ્ઞાનપરિણામવિશેષ જણાવ્યું, અહીં પરિણામની સામ્યતાથી સંજ્ઞા પરિણામ કહે છે.

● સૂત્ર-૫૭૫,૫૭૬ :-

[૫૭૫] ભગવન્ ! જીવો સંજી, અસંજી કે નોસંજીનોઅસંજી હોય ? ગૌતમ ! જીવો એ ત્રણે ભેદે હોય. નૈરચિકો વિશે પ્રશ્ન — ગૌતમ ! નૈરચિકો સંજી કે અસંજી હોય, પણ નોસંજીનોઅસંજી ન હોય. એમ સ્તનિતકુમાર સુધી જાણવું. પૃથ્વીકાચિકો વિશે પ્રશ્ન - ગૌતમ ! તેઓ સંજી નથી, અસંજી છે, નોસંજીનોઅસંજી નથી. એ પ્રમાણે વિકલેન્દ્રિયો પણ જાણવા. મનુષ્યો, જીવવત્ જાણવા. પંચેન્દ્રિય તિર્યચો અને વ્યંતરો નૈરચિકવત્ સમજવા. જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિકો સંજી છે, અસંજી કે નોસંજીનોઅસંજી નથી. સિદ્ધો સંબંધે પૃચ્છા - તેઓ સંજી કે અસંજી નથી, નોસંજીનોઅસંજી છે.

[૫૭૬] નારક, તિર્યચ, મનુષ્ય, વ્યંતર, અસુરાદિ સંજી અને અસંજી છે. વિકલેન્દ્રિયો અસંજી છે. જ્યોતિષ્ક-વૈમાનિક સંજી છે. [એ પ્રમાણે સૂત્રનો જ અર્થ કહેતી ગાથા છે.]

● વિવેચન-૫૭૫,૫૭૬ :-

- X - સંજ્ઞા-પદાર્થના ભૂત, વર્તમાન, ભાવી સ્વભાવનો વિચાર કરવો. તે સંજ્ઞા જેઓને છે, તે સંજી કહેવાય છે. એટલે વિશિષ્ટ સ્મરણાદિરૂપ મનના જ્ઞાનવાળા સંજી જાણવા. ઉક્ત મનોવિજ્ઞાન રહિત તે અસંજી. તેઓ એકેન્દ્રિય, વિકલેન્દ્રિય અને સંમૂર્છિમ પંચેન્દ્રિય હોય છે અથવા જે વડે પૂર્વે જાણેલો, વર્તમાન અને ભાવિ પદાર્થ સમ્યક્ જણાય તે સંજ્ઞા, તે જેમને હોય તે સંજી - મન સહિત કહેવાય. તેથી વિપરીત તે અસંજી.

તેઓ હમણાં જ કહેલા એકેન્દ્રિયાદિ જાણવા. કેમકે એકેન્દ્રિયોને પ્રાયઃ સર્વથા મનોવૃત્તિનો અભાવ છે. બેઘંદ્રિયાદિને વિશિષ્ટ મનોવૃત્તિ નથી. કેમકે તે બેઘંદ્રિયાદિ વર્તમાનકાળવર્તી શબ્દાદિ અર્થને શબ્દાદિ રૂપે જાણે છે. ભૂત અને ભાવિ અર્થને નથી જાણતા. કેવળજ્ઞાની અને સિદ્ધ સંજી નથી - અસંજી પણ નથી. પરંતુ સંજી-અસંજી બંનેના પ્રતિષેધનો વિષય છે. જે કે કેવળજ્ઞાનીને મનોદ્રવ્યનો સંબંધ છે, પણ મનોદ્રવ્ય વડે તે ભૂત-વર્તમાન અને ભાવિ પદાર્થના સ્વભાવનો વિચાર કરતાં નથી, પરંતુ તેઓ બધાં જ્ઞાનાવરણ અને દર્શનાવરણનો ક્ષય થયેલો હોવાથી પર્યાલોચન સિવાય જ કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન વડે સાક્ષાત્ સર્વ વસ્તુને જાણે છે અને જુએ છે. તેથી તે સંજી નથી - અસંજી પણ નથી. પરંતુ સર્વકાળવર્તી સર્વ દ્રવ્ય અને પર્યાયના સમૂહને પ્રત્યક્ષ કરવામાં સમર્થ જ્ઞાન વડે સહિત છે. સિદ્ધ પણ

સંજી નથી, કેમકે તેને દ્રવ્ય મનનો અભાવ છે, તેમ અસંજી પણ નથી, કેમકે તે સર્વજ્ઞ છે.

એ પ્રમાણે સામાન્યથી જીવપદમાં સંજી, અસંજી અને નોસંજી-નોઅસંજી હોય છે. - X - જીવો સંજી પણ હોય છે. કેમકે નૈરચિકાદિ સંજી છે. જીવો અસંજી પણ છે. કેમકે પૃથિવ્યાદિ અસંજી છે અને નોસંજી-નોઅસંજી પણ છે, કેમકે તેમાં સિદ્ધ અને કેવલી છે.

હવે તેમને ચોવીશ દંડકના ક્રમથી વિચારે છે - જે નૈરચિક સંજીથી આવીને ઉત્પન્ન થાય તે સંજી કહેવાય. બીજા અસંજી કહેવાય. નૈરચિકોને ચારિત્ર અભાવે કેવલીપણું ન હોય માટે નોસંજીનોઅસંજી હોતા નથી. એમ બધાં ભવનપતિઓ કહેવા. કેમકે તેઓ અસંજીથી પણ આવીને ઉપજે અને તેમને કેવલીપણાનો અભાવ પણ છે.

મનુષ્યો, જીવવત્ કહેવા. એટલે તેઓ સંજી, અસંજી અને નોસંજી-નોઅસંજી પણ હોય. ગર્ભજ સંજી છે, સંમૂર્છિમો અસંજી છે. કેવલી નોસંજી-નોઅસંજી છે. પંચેન્દ્રિય અને વ્યંતરો નૈરચિકવત્ કહેવા. તેમાં સંમૂર્છિમ પંચેન્દ્રિયો અસંજી અને ગર્ભજ સંજી છે. વ્યંતરો અસંજીથી આવીને ઉપજે તો અસંજી, સંજીથી આવીને ઉપજે તો સંજી કહેવાય. બંને ચારિત્ર અભાવે નોસંજી-નોઅસંજી નથી.

જ્યોતિષ્ક, વૈમાનિકો સંજી જ હોય. પરંતુ અસંજીન હોય, કેમકે તે અસંજીથી આવીને ન ઉપજે. તેમ તેઓને ચારિત્ર પણ નથી, માટે નોસંજી-નોઅસંજી પણ નથી. સિદ્ધો પૂર્વોક્ત યુક્તિથી સંજી કે અસંજી નથી, પણ નોસંજી-નોઅસંજી છે.

ઉક્ત સૂત્રના સુખે બોધ થવા માટે સંગ્રહણી ગાથા કહી છે. તે સુગમ છે. સૂત્રાર્થમાં નોંધી છે. તેમાં વિશેષ એ કે - વનચર એટલે વ્યંતરો, અસુરાદિ - સમસ્ત ભવનપતિ, વિકલેન્દ્રિય - એક, બે, ત્રણ, ચાર ઈન્દ્રિયવાળા અસંજી હોય છે.

મુનિ દીપરત્નસાગરે કરેલ
પદ-૩૧-નો ટીકા સહિતનો અનુવાદ પૂર્ણ

❁ પદ-૩૨-“સંયમ” ❁
— X — X — X — X —

૦ એ પ્રમાણે ૩૧-મું પદ કહ્યું. હવે ૩૨-મું પદ કહે છે. તેનો આ સંબંધ છે - ૩૧માં પદમાં સંજીવિણામ કહ્યા. અહીં ચારિત્ર પરિણામ વિશેષ સંયમને કહે છે. સંયમ નિરવધ યોગ પ્રવૃત્તિ અને સાવધ યોગની નિવૃત્તિ રૂપ છે. તેનું સૂત્ર કહે છે—

● સૂત્ર-૫૭૭,૫૭૮ :-

[૫૭૭] ભગવન્ ! જીવો શું સંયત છે, અસંયત છે, સંયતાસંયત છે કે નોસંયતનોઅસંયતનોસંયતાસંયત છે ? ગૌતમ ! તે ચારે છે. નૈરયિકો વિશે પ્રશ્ન - તેઓ સંયત નથી, અસંયત છે, સંયતાસંયત નથી, નોસંયતનોઅસંયતનોસંયતાસંયત નથી. એમ ચૈત્રિન્દ્રિયો સુધી જાણવું. પંચેન્દ્રિયો તિર્યચ વિશે પૃચ્છા - સંયત નથી, અસંયત છે, સંયતાસંયત છે, નોસંયતનોઅસંયતનોસંયતાસંયત નથી. મનુષ્યો વિશે પૃચ્છા - સંયત, અસંયત, સંયતાસંયત પણ એ. પણ નોસંયતનોઅસંયતનો સંયતાસંયત નથી. વ્યંતર, જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિકો નૈરયિકોવત્ જાણવા. સિદ્ધોનો પ્રશ્ન - સંયત, અસંયત કે સંયતાસંયત નથી, પણ નોસંયતનોઅસંયતનોસંયતાસંયત છે.

[૫૭૮] જીવો અને મનુષ્ય સંયત, અસંયત, મિશ્ર હોય. તિર્યચો સંયતરહિત છે. બાકીના અસંયત છે.

● વિવેચન-૫૭૭,૫૭૮ :-

સર્વ સાવધ યોગોથી સમ્યક્પણે નિવૃત્ત થયેલા હોય, અર્થાત્ ચારિત્ર પરિણામની વૃદ્ધિના કારણભૂત નિરવધ યોગોમાં પ્રવર્તતા હોય તે સંયત-એટલે હિંસાદિ પાપસ્થાનોથી નિવૃત્ત. તેનાથી વિપરીત તે અસંયત. હિંસાદિમાં દેશથી નિવૃત્ત તે સંયતાસંયત જેઓએ ત્રણેનો પ્રતિષેધ કરેલ છે, તે સિદ્ધ. કઈ રીતે ? સંયમ નિરવધ યોગ પ્રવૃત્તિ અને સાવધ યોગ નિવૃત્તિરૂપ છે. તેથી સંયતાદિ પર્યાયો યોગ આશ્રિત છે. સિદ્ધ ભગવંતો યોગ રહિત છે. કેમકે તેમને શરીર અને મનનો અભાવ છે, મરાટે સંયતાદિ ત્રણે અવસ્થાથી નિવૃત્ત છે એમ સામાન્યથી જીવપદમાં સંયતાદિ ચારે અવસ્થા ઘટે.

સૂત્રકાર પણ કહે છે - જીવો સંયત પણ છે, કેમકે સાધુઓ સંયત છે. અસંયત પણ છે, કેમકે નારકો અસંયત છે. સંયતાસંયત પણ છે, કેમકે પંચેન્દ્રિય તિર્યચો અને મનુષ્યો દેશથી સંયમી હોય. નોસંયત-નોઅસંયત-નોસંયતાસંયત પણ છે, કેમકે સિદ્ધોને ત્રણેનો પણ પ્રતિષેધ છે. ચોવીશ દંડક સૂત્રો સુગમ છે.

અહીં સંગ્રહણી ગાથા કહે છે - સંયતઃઈત્યાદિ. તાત્પર્ય એ છે કે - જીવપદ અને મનુષ્યપદમાં સંયતાદિ ત્રણે પદો ઘટે છે, પણ નથી ઘટતા એમ નથી. એ તાત્પર્યને જણાવનાર આ સૂત્ર છે. પરંતુ અન્ય પદનો નિષેધ કરતું નથી. જો એમ ન હોય તો જીવપદમાં સંયતાદિ ત્રણે અવસ્થાના પ્રતિષેધરૂપ ચોથું પદ પણ ઘટે છે. જે પ્રકારે પૂર્વે કહ્યું છે. તથા સંયતપદ રહિત ઉપલક્ષણથી ત્રણેના પ્રતિષેધ રહિત

પંચેન્દ્રિય તિર્યચો છે.

[પ્રશ્ન] સંયતપદ રહિત તિર્યચ પંચેન્દ્રિયો કેમ કહેવાય ? કારણ કે તેઓમાં સર્વથા સંયતપણું ઘટે છે. જેમકે - સંયતપણું નિરવધ યોગની પ્રવૃત્તિ અને સાવધ યોગની નિવૃત્તિરૂપ છે અને તિર્યચોને પણ નિરવધ યોગમાં પ્રવૃત્તિ અને સાવધ યોગથી નિવૃત્તિ સંભવે છે. કેમકે તેઓ આયુષ્ના છેલ્લા કાળે પણ ચાર પ્રકારના આહારનું પ્રત્યાખ્યાન કરી શુભ યોગોમાં વર્તતા દેખાય છે. વળી સિદ્ધાંતમાં તે તે સ્થાને તેઓ પોતાના વિશે મહાવ્રતોનું આરોપણ કરતાં સંભળાય છે. કહ્યું છે કે - તિર્યચોને ચારિત્રનો નિષેધ કર્યો છે તો પણ તેઓમાં ઘણાંને સિદ્ધાંતોમાં મહાવ્રતોનું આરોપણ સંભળાય છે.

[સમાધાન] તે અચુકત છે. કારણ કે સમ્યક્ પ્રકારે વસ્તુતત્ત્વનું જ્ઞાન નથી. અહીં સંયતપણું નિરવધયોગની પ્રવૃત્તિ અને સાવધયોગની નિવૃત્તિરૂપ આંતર ચારિત્ર પરિણામ સહિત જાણવું તે સિવાયનું નહીં. જેઓએ ચાર પ્રકારના આહારનું પ્રત્યાખ્યાન કરેલું છે એવા અને મહાવ્રતોનું આરોપણ કરતાં તેઓને ભાવનિમિત્તે ચારિત્રનો પરિણામ થતો નથી અને તે પરિણામ અચિંત્ય ચિંતામણી સમાન મનુષ્ય ભવમાં જ થાય છે. તે પણ કર્મના ક્ષયોપશમ વડે થાય, બીજી રીતે નહીં. માટે ભગવંતે મનુષ્યભવ દુર્લભ કહ્યો છે.

[પ્રશ્ન] તે રીતે મહાવ્રતાદિની આરોપણરૂપ ચેષ્ટા કરતાં તિર્યચોને આંતર ચારિત્ર પરિણામ નથી - એમ શાથી જણાય ?

[ઉત્તર] તેઓને કેવળજ્ઞાનાદિ નહીં થવાથી. જો તિર્યચોને પણ ચારિત્ર પરિણામ સંભવે તો ક્યાંક ક્યારે કોઈકને ઉત્કૃષ્ટ ભાવે મન:પર્યવજ્ઞાન કે કેવળજ્ઞાન પણ થાય. પણ તેવું સંભળાતું નથી. માટે જણાય છે કે તેમને ચારિત્ર પરિણામનો સંભવ નથી. - X - તેથી ચારિત્ર પરિણામનો અભાવ હોવાથી તેઓ સંયત પદ રહિત છે.

બીજા સંસારી જીવો અસંયતપદ સહિત છે.

મુનિ દીપરત્નસાગરે કરેલ
પદ-૩૨-નો ટીકા સહિતનો અનુવાદ પૂર્ણ

❁ પદ-૩૩-“અવધિ” ❁
— X — X — X —

૦ એ પ્રમાણે ૩૨-મું પદ કહ્યું. હવે ૩૩-મું પદ આરંભે છે, તેનો સંબંધ આ છે - ૩૨-માં પદમાં ચારિત્ર પરિણામ વિશેષ સંયમને કહ્યો. અહીં જ્ઞાન પરિણામ વિશેષ અવધિને કહે છે. તે અધિકાર -

● સૂત્ર-૫૭૯,૫૮૦ :-

[૫૭૯] ભેદ, વિષય, સંસ્થાન, અભ્યંતર, બાહ્ય, દેશાવધિ, હીયમાન અવધિ, વર્ધમાન અવધિ, પ્રતિપાતી, અપ્રતિપાતી એ દશ દ્વારો.

[૫૮૦] ભગવન્ ! અવધિ કેટલા ભેદે છે ? ગૌતમ ! તે બે ભેદે છે- ભવપ્રત્યયિક, ક્ષાયોપશમિક. ભવપ્રત્યયિક બે છે - દેવો અને નૈરયિકો. ક્ષાયોપશમિક બે છે - મનુષ્યો અને પંચેન્દ્રિય તિર્યચો.

● વિવેચન-૫૭૯,૫૮૦ :-

(૧) જેનો અર્થ પૂર્વે કહ્યો છે, તે અવધિજ્ઞાનનો પહેલા ભેદ કહેવાનો છે, પછી (૨) વિષય, (૩) પછી સંસ્થાન-અવધિજ્ઞાને પ્રકાશિત કરેલા ક્ષેત્રના જે ત્રાપા આદિ આકાર વિશેષરૂપ છે, તેનું કારણ અવધિજ્ઞાન હોવાથી અવધિના સંસ્થાનરૂપે કહેવાય છે. તથા અવધિ બે પ્રકારે - (૪) અભ્યંતરાવધિ - જે સર્વ દિશામાં પોતાના વિષયભૂત ક્ષેત્રનો પ્રકાશ કરે અને અવધિજ્ઞાની સાથે નિરંતર સ્વપ્રકાશ્ય ક્ષેત્ર સંબંધવાળું હોય તે. (૫) તેથી વિપરીત તે બાહ્યાવધિ.

અભ્યંતરાવધિ બે ભેદે - અંતગત, મધ્યગત, અંતગત શબ્દના પૂર્વાચાર્યોએ ત્રણ અર્થો બતાવેલા છે. આત્મપ્રદેશોને અંતે રહેલ અવધિ. અહીં ઉત્પન્ન થતું કોઈપણ અવધિજ્ઞાન સ્પર્ધકરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે. સ્પર્ધક એટલે ગવાક્ષના જાળીયા આદિથી બહાર નીકળેલ દીવાના પ્રકાશ માફક અવધિજ્ઞાનનો પ્રકાશવિશેષ. - X - આ સ્પર્ધકો એક જીવને અસંખ્યાતા કે સંખ્યાતા હોય છે. - X - તે વિચિત્ર સ્વરૂપવાળા હોય છે. તેમાંના કોઈ પર્યન્તવર્તી આત્મપ્રદેશોમાં ઉત્પન્ન થાય છે. તેમાં પણ કેટલાંક આગળના ભાગે, કેટલાંક પૃષ્ઠ ભાગે, કેટલાંક અધોભાગે, કેટલાંક ઉર્ધ્વભાગે, કેટલાંક મધ્યવર્તી આત્મપ્રદેશોમાં હોય છે. એ પ્રમાણે ઉત્પન્ન થતું અવધિજ્ઞાન, આત્માના અંત ભાગે રહેલ હોવાથી અંતગત કહેવાય કેમકે અંતમાં રહેલાં તે આત્મપ્રદેશો વડે સાક્ષાત્ અવબોધ થાય.

અથવા ઔદારિક શરીરમાં અંતે રહેલું અવધિજ્ઞાન - તે અંતગતઅવધિ કહેવાય. કેમકે ઔદારિક શરીર અપેક્ષાએ એક દિશામાં રહેલા દ્રવ્યોનો બોધ થાય છે. - X - અથવા બધાં આત્મપ્રદેશોનો ક્ષાયોપશમ હોવા છતાં પણ ઔદારિક શરીરમાં અંતે કોઈપણ એક દિશામાં જેથી બોધ થાય તે અંતગત કહેવાય છે.

(પ્રશ્ન) જો બધાં આત્મપ્રદેશોનો ક્ષાયોપશમ હોય તો ચારે તરફ કેમ જોતો નથી ? (ઉત્તર) એક દિશામાં ક્ષાયોપશમનો સંભવ છે દેશાદિ અપેક્ષાએ કર્મનો

ક્ષાયોપશમ વિચિત્ર હોય, તેથી બધા આત્મપ્રદેશોનો સ્વ સામગ્રીના વશથી આવો જ ક્ષાયોપશમ થાય છે. જેથી ઔદારિક શરીર અપેક્ષાએ એક વિવક્ષિત દિશામાં જુએ છે. - X - X -

અથવા સર્વ આત્મપ્રદેશો વિશુદ્ધ છતાં ઔદારિક શરીરના અંતે એક દિશામાં જોવામાં રહેલું છે માટે અંતગત કહેવાય છે. એ બીજો પક્ષ છે. ત્રીજો પક્ષ છે - એક દિશામાં રહેલા તે અવધિજ્ઞાન વડે જે ક્ષેત્ર પ્રકાશિત થયું છે, તે ક્ષેત્રના અંતે અવધિ વર્તે છે. કેમકે ક્ષેત્રના અંતે અવધિજ્ઞાની રહેલ છે. તેથી અંતે એટલે એક દિશામાં રહેલ અવધિ જ્ઞાનના વિષયભૂત ક્ષેત્રને પર્યન્તે રહેલ માટે અંતગત અવધિ.

અંતગત અવધિજ્ઞાન ત્રણ ભેદે - આગળ, પાછળ, પડખે. જેમ કોઈ હાથમાં ગ્રહણ કરેલ અને આગળ ચાલતી દીવી વડે આગળના ભાગને જ જુએ, તેમ જે અવધિજ્ઞાનથી તેવો ક્ષાયોપશમ થતાં આગળ સંખ્યાતા કે અસંખ્યાતા યોજન સુધી જુએ છે તે પુરત - અવધિજ્ઞાન. તે જ પુરુષ પાછળ હાથમાં ગ્રહણ કરેલ દીવીથી પાછળના ભાગને જ જુએ તેમ જે અવધિજ્ઞાન પાછળ સંખ્યાતા-અસંખ્યાતા યોજન સુધી જુએ તે પૃષ્ઠતઃ અવધિજ્ઞાન છે. જે અવધિ વડે એક કે બંને પડખે સંખ્યાતા કે અસંખ્યાતા યોજન સુધી જુએ તે પાર્શ્વતઃ અવધિજ્ઞાન કહેવાય. આ કથનની પુષ્ટિ નંદિસૂત્રની ચૂર્ણીમાં પણ છે. - X -

મધ્યગત અવધિ પણ ત્રણ પ્રકારે છે - અહીં દંડાદિના મધ્ય ભાગ માફક મધ્ય પ્રસિદ્ધ છે. તેમાં આત્મપ્રદેશોના મધ્ય ભાગમાં રહેલ અવધિ મધ્યગત કહેવાય છે. આ અવધિજ્ઞાન સ્પર્ધક રૂપ છે અને સર્વ દિશામાં બોધનું કારણ મધ્યવર્તી આત્મપ્રદેશોનું અવધિજ્ઞાન જાણવું અથવા સર્વ આત્મપ્રદેશોનો ક્ષાયોપશમ હોવા છતાં ઔદારિક શરીરના મધ્યભાગ વડે જ્ઞાન થાય છે. માટે મધ્યગત અવધિ કહેવાય. અથવા તે અવધિ વડે જે ક્ષેત્ર પ્રકાશિત છે, તે ક્ષેત્રની સર્વ દિશાઓમાં મધ્ય ભાગને વિશે રહેલું તે મધ્યગત અવધિ કહેવાય. કેમકે અવધિજ્ઞાની તે વડે પ્રકાશિત ક્ષેત્રના મધ્ય ભાગમાં રહેલો છે. - X - અથવા જ્ઞાનના વિષયભૂત ક્ષેત્રના મધ્યભાગમાં અવધિજ્ઞાની પુરુષ હોય છે માટે તે મધ્યગત અવધિ કહેવાય છે.

ઉક્ત ત્રણે વ્યાખ્યાનમાં જ્યારે અવધિ વડે પ્રકાશિત ક્ષેત્રનો અવધિજ્ઞાની સાથે સંબંધ હોય ત્યારે તે અભ્યંતરાવધિ કહેવાય. કેમકે તે સર્વ દિશામાં પ્રકાશિત ક્ષેત્રના મધ્યભાગમાં રહેલો છે. આ ભેદ બાહ્ય અવધિમાં ન લેવો, કેમકે અભ્યંતરાવધિમાં અંતર્ભાવ થાય છે. પરંતુ જ્યારે અવધિજ્ઞાનથી પ્રકાશિત ક્ષેત્ર વચ્ચે ત્રુટિત હોવાથી અવધિજ્ઞાની સાથે તેનો સંબંધ ન હોય, ત્યારે બાહ્ય અવધિ કહેવાય છે. આ ભેદ અહીં ગ્રહણ કરવો. પછી દેશાવધિ, પ્રતિપક્ષે સર્વાવધિ કહેવાનો છે.

દેશાવધિ અને સર્વાવધિનું સ્વરૂપ - અવધિ ત્રણ ભેદે છે - સર્વજઘન્ય, મધ્યમ, સર્વોત્કૃષ્ટ. સર્વ જઘન્ય અવધિ તે દ્રવ્યથી તૈજસ અને ભાષા વર્ગણા વચ્ચે રહેલા અંતગત દ્રવ્યોને, ક્ષેત્રતી અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ ક્ષેત્રને, કાળતી

આવલિકાના અસંખ્યાતમા ભાગ અતીત અને અનાગત કાળને જાણે છે. અહીં અવધિ, ક્ષેત્ર અને કાળને સ્વરૂપથી સાક્ષાત્ ન જાણે. કેમકે તે અમૂર્ત છે અને અવધિનો વિષય રૂપી દ્રવ્યો છે. ક્ષેત્ર અને કાળનું જ્ઞાન ઉપચારથી જાણવું. - X - દરેક દ્રવ્યના જઘન્યપદે પણ રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શરૂપ ચાર પર્યાયોને જાણે છે. - X - દ્રવ્યો અનંત છે. આથી ઉપર પ્રદેશની-સમયની અને પર્યાયની વૃદ્ધિ વડે વધતું અવધિજ્ઞાન મધ્યમ સમજવું. તે ત્યાં સુધી જાણવું કે યાવત્ સર્વોત્કૃષ્ટ પરમાવધિ ન થાય.

સર્વોત્કૃષ્ટ પરમાવધિ દ્રવ્યથી સર્વ રૂપી દ્રવ્યોને જાણે, ક્ષેત્રથી અલોકમાં લોકપ્રમાણ ખંડોને જાણે, કાળથી અસંખ્યાતી ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી રૂપ અતીત-અનાગત કાળને જાણે, ભાવથી અનંત પર્યાયોને જાણે છે. કેમકે દરેક દ્રવ્યના સંખ્યાતા કે અસંખ્યાતા પર્યાયોને જાણે છે. - X - અહીં સર્વજઘન્ય અને મધ્યમ અવધિને દેશાવધિ કહેવાય અને સર્વોત્કૃષ્ટ અવધિને પરમાવધિ કે સર્વાવધિ કહેવાય છે. તથા અવધિની હાનિ-વૃદ્ધિ કહેવાની છે.

તેમાં તથાવિધ સામગ્રીના અભાવથી પૂર્વાવસ્થાથી હાનિને પ્રાપ્ત થતું તે હીયમાન અવધિ. - X - જેમ જેમ અધિકાધિક ઈંધન નાંખવા વડે અગ્નિની જ્વાલાનો સમૂહ વધતો જાય, તેમજ પૂર્વાવસ્થાથી યથાચોગ્યપણે વિશુદ્ધ-વિશુદ્ધતર અધ્યવસાય થવાથી વધતું જાય તે વર્ધમાન અવધિ કહેવાય છે.

પ્રતિપાતી અને અપ્રતિપાતી. 'ચ' શબ્દ અનુક્રમ અર્થનો સમુચ્ચય કરનાર હોવાથી અનુગામિક અને અનાનુગામિક અવધિ પણ કહેવા ચોગ્ય છે. તેમાં પડવાના સ્વભાવવાળું હોવાથી-પ્રતિપાતી, જે અવધિ ઉત્પન્ન થઈ ક્ષાયોપશમને ચોગ્ય કેટલોક કાળ રહી પ્રદીપની માફક સર્વથા નાશ પામે તે પ્રતિપાતી.

હીયમાન અને પ્રતિપાતીમાં શો ભેદ ? પૂર્વાવસ્થાથી નીચે નીચે હાનિ પામતું તે હીયમાન અને એક કાળે નિર્મૂળ નાશ પામે તે પ્રતિપાતી. જે પડે નહીં તે અપ્રતિપાતી, જે કેવળજ્ઞાન કે મરણ સુધી નાશ ન પામે તે અપ્રતિપાતી. ગમન કરનારને સર્વથા અનુસરે તે આનુગામિક અથવા અનુગમ એ જેનું પ્રયોજન છે, તે આનુગામિક. જે લોચનની માફક જનારને અનુસરે તે આનુગામિક અવધિ કહેવાય. જે આનુગામિક નથી તે અનાનુગામિક સાંકળથી બાંધેલ દીવા માફક ગમન કરનાર પુરુષને અનુસરતું નથી. - એમ દ્વાર ગાથા કહી.

હવે ઉદ્દેશના ક્રમે નિર્દેશ થાય છે. પહેલાં અવધિના ભેદો કહે છે - X - (૧) ભવપ્રત્યયિક - જેમાં કર્મને વશવર્તી પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થાય તે ભવ-નારકાદિનો જન્મ. ભવ એ જ કારણ જેનું છે, તે ભવપ્રત્યય. અહીં પ્રત્યય શબ્દ કારણ અર્થમાં છે. - X - (૨) અવધિજ્ઞાનાવરણીય કર્મના ઉદયાવલિકામાં રહેલા અંશના વેદવા વડે નાશ થવો તે ક્ષય અને અનુદય અવસ્થામાં રહેલ કર્મના વિપાકોદયને રોકવે તે ઉપશમ. ક્ષય અને ઉપશમ વડે થયેલો તે 'ક્ષાયોપશમિક' નામે બીજો ભેદ જાણવો.

જે અવધિ જેઓને હોય તે તેઓને બતાવે છે - બે પ્રકારના જીવોને ભવપ્રત્યય અવધિ હોય - દેવો અને નારકોને. દેવો ભવનપત્યાદિ ચાર ભેદ છે. નારકો - રત્નપ્રભાદિ સાત ભેદ છે. 'ચ' શબ્દથી બીજા ભેદો વિષય અને સંસ્થાનમાં કહેશે.

(પ્રશ્ન) અવધિજ્ઞાન ક્ષાયોપશમિક ભાવમાં છે અને નારકાદિ ભવ ઔદયિક ભાવમાં વર્તે છે, તો દેવાદિને ભવપ્રત્યય અવધિજ્ઞાન કેમ કહેવાય ? અહીં દોષ નથી, કેમકે ભવપ્રત્યય અવધિજ્ઞાન પણ પરમાર્થથી ક્ષાયોપશમિક જ છે. પણ તે ક્ષાયોપશમ દેવ અને નારકોના ભવમાં અવશ્ય હોય છે, તેથી 'ભવપ્રત્યય' એમ કહ્યું, અહીં નંદીસૂત્રની ચૂર્ણિની સાક્ષી પણ આપી છે.

બેને ક્ષાયોપશમિક અવધિ હોય છે - મનુષ્યો અને પંચેન્દ્રિય તિરચને. 'ચ' શબ્દ અનેક ભેદોનો સૂચક છે. આ બંનેને અવધિજ્ઞાન હોય જ તેમ નથી. તેથી ક્ષાયોપશમિકપણું સામાન્ય હોવા છતાં પણ ભવપ્રત્યયથી ભિન્ન છે. બાકી બધાં ક્ષાયોપશમિક જ છે.

એમ અવધિજ્ઞાનનો ભેદ કહ્યો. હવે તેનો વિષય -

● સૂત્ર-૫૮૧ :-

ભગવન્ ! નૈરચિકો કેટલા ક્ષેત્રને અવધિજ્ઞાનથી જાણે અને જુએ ? ગૌતમ ! જઘન્યથી અર્ધ ગાઉ, ઉત્કૃષ્ટ ચાર ગાઉ ક્ષેત્રને જાણે અને જુએ. ભગવન્ ! રત્નપ્રભા પૃથ્વીના નૈરચિક અવધિજ્ઞાન વડે કેટલાં ક્ષેત્રને જાણે અને જુએ ? જઘન્ય સાડા ત્રણ ગાઉ અને ઉત્કૃષ્ટ ચાર ગાઉ ક્ષેત્રને જાણે અને જુએ. શર્કરાપ્રભાના નૈરચિકો જઘન્ય ત્રણ, ઉત્કૃષ્ટ સાડા ત્રણ ગાઉ અવધિજ્ઞાનથી જાણે-જુએ.

વાલુકાપ્રભા નૈરચિકો જઘન્ય અઢી, ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ ગાઉ. પંકપ્રભા નૈરચિક જઘન્ય બે, ઉત્કૃષ્ટ અઢી ગાઉ. ધૂમપ્રભા નૈરચિક જઘન્ય દોઢ, ઉત્કૃષ્ટ બે ગાઉ. તમઃપ્રભા પૃથ્વી નૈરચિકો જઘન્ય ગાઉ, ઉત્કૃષ્ટ દોઢ ગાઉ. અઘઃસપ્તમી નૈરચિક જઘન્ય અર્ધ ગાઉ, ઉત્કૃષ્ટ એક ગાઉ અવધિજ્ઞાન વડે જાણે અને જુએ.

અસુરકુમારો અવધિજ્ઞાનથી કેટલું ક્ષેત્ર જાણે અને જુએ ? જઘન્ય-૨૫ ચોજન, ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાતા દ્વીપ સમુદ્રો. નાગકુમારો જઘન્ય ૨૫-ચોજન, ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાતા દ્વીપ-સમુદ્રોને અવધિજ્ઞાનથી જાણે અને જુએ. એ પ્રમાણે સ્તનિતકુમારો સુધી જાણવું.

પંચેન્દ્રિય તિરચ કેટલું ક્ષેત્ર અવધિજ્ઞાનથી જાણે અને જુએ ? જઘન્યથી અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ, ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાતા દ્વીપ-સમુદ્રો જાણે-જુએ. મનુષ્યો વિશે પૃથ્થા - જઘન્યથી અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ, ઉત્કૃષ્ટ અલોકમાં લોક પ્રમાણમાત્ર અસંખ્યાતા ખંડોને અવધિ વડે જાણે-જુએ. વ્યંતરો નાગકુમારવત્ જાણવા.

જ્યોતિષકો અવધિ વડે કેટલું ક્ષેત્ર જુએ - જાણે ? જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ બંને સંખ્યાતા દ્વીપ-સમુદ્રો. સૌધર્મ દેવોની પૃથ્ણા-જઘન્ય અંગુલનો અસંખ્યાત ભાગ, ઉત્કૃષ્ટ યાવત્ રત્નપ્રભાના ચરમ ભાગને તીર્ણ અસંખ્યાત દ્વીપ સમુદ્ર પર્યન્ત અને ઉર્ધ્વ પોત-પોતાના વિમાનો સુધી અવધિ વડે જાણે-જુએ. એમ ઈશાન દેવો પણ કહેવા. સનત્કુમાર પણ તેમજ છે. પરંતુ નીચે બીજી શર્કરપ્રભા પૃથ્વી નીચેના ચરમભાગ સુધી જાણે-જુએ માહેન્દ્ર દેવો એમજ જાણવા.

બ્રહ્મલોક અને લાંતક દેવ ત્રીજી વાલુકપ્રભાની નીચેના ચરમ ભાગને જાણે-જુએ. મહાશુક અને સહસ્રાર દેવો પંકપ્રભાના અધો ચરમાંતને જાણે-જુએ. આનતાદિ ચાર દેવો પાંચમી નરકના અધો ચરમાંતને જાણે-જુએ. અધો અને મધ્યમ ઐવેચક દેવો છઠ્ઠી પૃથ્વીના અધો ચરમાંતને, ઉપલી ઐવેચકના દેવો જઘન્ય અંગુલનો અસંખ્યાત ભાગ અને ઉત્કૃષ્ટ સાતમી નરકના અધો ચરમાંત સુધી, તીર્ણ અસંખ્યાતા દ્વીપ-સમુદ્રસુધી સ્વર-સ્વ વિમાનો સુધી, અનુતરૌપપાતિક દેવો સંપૂર્ણ લોકનાડીને અવધિવડે જાણે અને જુએ.

● વિવેચન-૫૮૧ :-

સૂત્ર સુગમ છે, પણ સાતમી નરકમાં જઘન્યથી અવધિજ્ઞાન અડધો ગાઉ છે. રત્નપ્રભામાં ઉત્કૃષ્ટ અવધિજ્ઞાન ચાર ગાઉ છે. પ્રત્યેક નરકમાં નૈરયિકોના અવધિજ્ઞાનના વિષયનો વિચાર સૂત્રમાં કરે છે. તે સુગમ છે. ઉત્કૃષ્ટ પદના વિષયનો સંગ્રહ કરનારી બે ગાથા છે. રત્નપ્રભાદિમાં જઘન્ય અવધિ જ્ઞાન અનુક્રમે સાડા ત્રણ ગાઉ ઈત્યાદિ સૂત્રાર્થ મુજબ જાણવું. ઉત્કૃષ્ટ પણ ચાર ગાઉ ઈત્યાદિ સૂત્રમાં કહ્યું.

ભવનપતિ અને વ્યંતરોને અવધિનો જઘન્ય જે પચીસ યોજન પ્રમાણ વિષય છે, તે દશ હજાર વર્ષની જઘન્ય સ્થિતિને આશ્રીને જાણવો, બાકીનાની અપેક્ષાએ ન સમજવો. - X - મનુષ્યમાં ઉત્કૃષ્ટ જે અલોકમાં લોક પ્રમાણ અસંખ્યાતા ખંડોને જાણે છે તે પરમાવધિ અપેક્ષાએ સમજવું. આ તો સામર્થ્ય માત્રનું વર્ણન છે. જે એટલા ક્ષેત્રમાં તેને જોવા લાયક વિષય હોય તો જુએ. પરંતુ છે નહીં. કેમકે અલોકમાં રૂપી દ્રવ્યો અસંભવ છે અને અવધિનો વિષય રૂપી દ્રવ્ય છે. જ્યાં સુધી સંપૂર્ણ લોકને જુએ ત્યાં સુધી અહીં સ્કંધોને જ જુએ, જ્યારે અવધિ અલોકમાં પણ પ્રસરે ત્યારે જેમ જેમ વધે, તેમ તેમ લોકમાં સૂક્ષ્મ સૂક્ષ્મતર સ્કંધોને જુએ છે, છેવટે પરમાણુને જુએ છે. - X - X - પરમાવધિ વડે યુક્ત અવશ્ય અંતર્મુહૂર્તમાં કેવળજ્ઞાનરૂપ લક્ષ્મીને પ્રાપ્ત કરે છે.

[પ્રશ્ન] વૈમાનિકો જઘન્યથી જે અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ ક્ષેત્રને કહ્યું, તેમાં બીજા શંકા કરે છે - અંગુલના અસંખ્યાતમો ભાગ ક્ષેત્ર વિષયક અવધિજ્ઞાન સૌથી જઘન્ય છે, સૌથી જઘન્ય અવધિજ્ઞાન તિર્યચ અને મનુષ્યોમાં જ હોય, બીજાને હોતું નથી. તો - X - કેમ અહીં વૈમાનિકોને સર્વ જઘન્ય અવધિ કહ્યું ? સૌધર્માદિ દેવોને પરભવથી આવેલ અવધિજ્ઞાન ઉત્પત્તિકાળે સંભવે છે, તે કદાચિત્ સર્વજઘન્ય

પણ હોય. ઉત્પન્ન થયા પછી તો તે ભવમાં ઉત્પન્ન અવધિ હોય, માટે કંઈપણ દોષ નથી. આ વાત જિનભદ્ર ગણિ ક્ષમા શ્રમણે પણ કહી છે. પોતાના વિમાન સુધી એટલે પોતાના વિમાનના શિખર અને ધ્વજાદિ પર્યન્ત હોય છે.

હવે સંસ્થાન દ્વાર કહે છે -

● સૂત્ર-૫૮૨,૫૮૩ :-

[૫૮૨] નૈરયિકોને અવધિજ્ઞાન કેવા સંસ્થાનવાળું હોય ? ગૌતમ ! ત્રાપાના આકાર જેવું. અસુરકુમારે વિશે પૃથ્ણા-પ્યાલા જેવા આકારે. એમ સ્તનિતકુમારો સુધી જાણવું. પંચેન્દ્રિય તિર્યચો વિશે પ્રશ્ન - અનેક પ્રકારના આકારવાળું. એમ મનુષ્યોનું પણ જાણવું. વ્યંતરો વિશે પૃથ્ણા - ટોલના આકારે. જ્યોતિષકો વિશે પૃથ્ણા-તેનો આકાર ઝાલર જેવો છે. સૌધર્મ દેવની પૃથ્ણા - ઉભા રહેલા મૂર્દંગ જેવા આકારે છે. એમ અચ્યુત દેવો સુધી જાણવું. ઐવેચક દેવો વિશે પૃથ્ણા - તેનો આકાર પુષ્પની ચંગેરી જેવો છે. અનુતરૌપપાતિક સંબંધે પૃથ્ણા - તેના અવધિજ્ઞાનનો આકાર જવનાલિકા જેવો છે.

[૫૮૩] ભગવન્ ! નૈરયિકો અવધિજ્ઞાનના મધ્યવર્તી હોય છે કે બહાર હોય ? મધ્યવર્તી હોય, બહાર ન હોય. એ પ્રમાણે સ્તનિતકુમારો સુધી જાણવું. પંચેન્દ્રિય તિર્યચોની પૃથ્ણા - તેઓ મધ્યવર્તી ન હોય, બહાર હોય. મનુષ્યોની પૃથ્ણા - મધ્યવર્તી પણ હોય, બહાર પણ હોય, વ્યંતર-જ્યોતિષક-વૈમાનિકો નૈરયિકવત્ જાણવા.

ભગવન્ ! નૈરયિકોને દેશાવધિ હોય કે સર્વાવધિ ? ગૌતમ ! દેશાવધિ હોય, સર્વાવધિ ન હોય. એમ સ્તનિતકુમારો સુધી જાણવું.

પંચેન્દ્રિય તિર્યચોનો પ્રશ્ન - દેશાવધિ હોય, સર્વાવધિ ન હોય. મનુષ્યો વિશે પ્રશ્ન - તેમને દેશાવધિ અને સર્વાવધિ બંને હોય છે. વ્યંતર, જ્યોતિષક, વૈમાનિકોને નૈરયિકોવત્ જાણવા.

નૈરયિકોને અવધિજ્ઞાન આનુગામિક, અનાનુગામિક, વર્ધમાન, હીયમાન, પ્રતિપાતી, અપ્રતિપાતી, અવસ્થિત કે અનવસ્થિત હોય ? ગૌતમ ! આનુગામિક, અપ્રતિપાતી, અવસ્થિત હોય છે, પરંતુ અનાનુગામિક, વર્ધમાન, હીયમાન, પ્રતિપાતી, અનવસ્થિત હોતું નથી. એ પ્રમાણે સ્તનિતકુમાર સુધી જાણવું. પંચેન્દ્રિય તિર્યચોની પૃથ્ણા-આનુગામિક પણ હોય યાવત્ અનવસ્થિત પણ હોય. એમ મનુષ્યોને પણ કહેવું. વ્યંતર-જ્યોતિષક-વૈમાનિકને નૈરયિકવત્ કહેવું.

● વિવેચન-૫૮૨,૫૮૩ :-

નૈરયિકોનું અવધિજ્ઞાન કેવા આકારનું છે ? ત્રાપો-કાષ્ઠનો સમુદાય વિશેષ. તે લાંબો અને ત્રિકોણ હોય છે તેવો આકાર નારકીના અવધિજ્ઞાનનો હોય. ભવનપતિનું અવધિ પ્યાલા આકારે છે. તે લાટ દેશમાં ઘાન્ય ભરવાનું પાત્ર વિશેષ છે. ઉપર નીચે લાંબો હોય છે. પંચેન્દ્રિય તિર્યચ અને મનુષ્યને અનેક આકારે છે. - X - X - X -

વ્યંતરોને પટહ આકારે અવધિ છે, પટહ-ટોલ, તે બંને બાજુ વિસ્તીર્ણ, કંઈક લાંબો, ઉપર-નીચે સમાન પ્રમાણવાળો છે. જ્યોતિષ્કોનું ઝાલર જેવું છે. ઝાલર-ચામડાથી મટેલ, વિસ્તીર્ણ, વલયાકૃતિ, વાઘ વિશેષ. બારે દેવલોકમાં મૃદંગના આકારે છે. - X - ઐવેચકનું અવધિ પુષ્પોની શિખા સહિત ચંગેરી જેવું છે. અનુત્તરૌપપાતિક દેવોને ચવનાલિકા આકારે છે. આ સંપૂર્ણ કથન ભાષ્યકારે પણ કર્યું છે.

સંસ્થાનોના પ્રતિપાદન કરવા વડે જણાવે છે કે - ભવનપતિ અને વ્યંતરોને ઉપર અધિક અવધિજ્ઞાન હોય. વૈમાનિકોને નીચે અને જ્યોતિષ્ક-નારકોને તીર્થુ વધારે અવધિજ્ઞાન હોય છે. તથા મનુષ્યો અને તિર્યચોને વિચિત્ર અવધિજ્ઞાન હોય. - X - X -

નારક, ભવનપતિ, વ્યંતર, જ્યોતિષ્ક, વૈમાનિકો તેવા પ્રકારના ભવસ્વભાવથી અવધિના મધ્યવર્તી હોય છે, બહાર હોતા નથી. અર્થાત્ ચોતરફ પ્રકાશવાળા, સ્વસંબંધી અવધિવાળા હોય, પણ સ્પર્શકવાળા કે વિચિત્રાવધિવાળા ન હોય પંચે તિર્યચો તથાવિધ ભવ સ્વભાવથી અવધિના મધ્યવર્તી ન હોય, પણ બહાર હોય. અર્થાત્ તેઓ સ્પર્શકાદિરૂપ અવધિવાળા હોય છે.

દેશાવધિ, સર્વાવધિ વિચારમાં મનુષ્ય સિવાય બધાં દેશાવધિવાળા અને મનુષ્યો દેશાવધિ-સર્વાવધિવાળા પણ હોય, કેમકે મનુષ્યોને પરમાવધિનો સંભવ છે. આનુગામિકાદિ વિચારમાં નારક, ભવનપત્યાદિ ચારે દેવો, આનુગામિક, અપ્રતિપાતી, અવસ્થિત અવધિવાળા છે. પરંતુ તેવા ભવસ્વભાવથી અનાનુગામિકાદિયુક્ત નથી. પરંતુ પંચેન્દ્રિય તિર્યચ અને મનુષ્યો આઠે પ્રકારે અવધિયુક્ત હોય છે.

મુનિ દીપરત્નસાગરે કરેલ
પદ-૩૪નો ટીકા સહિતનો અનુવાદ પૂર્ણ

E:\Maharaj Saheb\Adhayan-40\Book-40B (PROOF-1) (75)

❁ પદ-૩૪-“પ્રવિચારણા” ❁
— X — X — X — X — X —

૦ એ પ્રમાણે ૩૩-મું પદ કહ્યું, હવે ૩૪મું પદ આરંભે છે. તેનો સંબંધ આ પ્રમાણે - પૂર્વ પદમાં જ્ઞાનપરિણામ વિશેષ અવધિજ્ઞાન વિશે કહ્યું. અહીં પરિણામ સામ્યતાથી વેદપરિણામવિશેષ પ્રવિચાર કહેવાય છે. તેમાં સર્વ વક્તવ્યતા સંગ્રાહક આ બે ગાથા છે -

● સૂત્ર-૫૮૪ થી ૫૮૬ :-

[૫૮૪,૫૮૫] અનંતરાગતાહાર, આહાર વિશે આભોગાદિ, પુદ્ગલોને જાણતા નથી, અધ્યવસાયકથન, સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્તિ, પછી કાય-સ્પર્શ-રૂપ-શબ્દ-મન સંબંધી પરિચારણા, અત્પબહુત્વ.

[૫૮૬] નૈરયિકો અનંતરાહારક હોય ? પછી નિર્વર્તના, પછી પર્યાદાન, પછી પરિણામપણું, પછી પરિચારણા, પછી વિકુર્વણા હોય ? હા, ગૌતમ ! નૈરયિકો અનંતરાહારક ઈત્યાદિ હોય.

ભગવન્ ! અસુરકુમારો અનંતરાહારક, પછી નિર્વર્તના, પછી પર્યાદાન, પછી પરિણામપણું, પછી વિકુર્વણા, પછી પરિચારણા હોય ? હા, અસુરકુમારોને અનંતરાહારક ઈત્યાદિ તેમજ હોય. એમ સ્તનિતકુમાર સુધી કહેવું. ભગવન્ ! પૃથ્વીકાયિકો અનંતરાહારક, પછી નિર્વર્તના, પછી પર્યાદાન, પછી પરિણામપણું, પછી પરિચારણા, પછી વિકુર્વણા હોય ? પરિચારણા સુધી તેમ હોય, વિકુર્વણા ન હોય. એ પ્રમાણે ચઠ્ઠિન્દ્રિયો સુધી કહેવું. પરંતુ વાયુકાયિક, પંચેન્દ્રિયતિર્યચ, મનુષ્યોને નૈરયિકવત્ હોય. વ્યંતર, જ્યોતિષ્ક, વૈમાનિકને અસુરકુમારવત્ જાણવા.

● વિવેચન-૫૮૪ થી ૫૮૬ :-

અનંતર આહારક-ઉત્પત્તિ સમયે તુરંત જ સમયના પણ અંતર વિના આહાર કરનાર નૈરયિકાદિ કહેવા યોગ્ય છે. પછી આહારનું આભોગ-અનાભોગપણું કહેવું. જેમકે નૈરયિક આભોગ નિર્વર્તિત છે કે અનાભોગ નિર્વર્તિત ? ઈત્યાદિ. પછી નૈરયિકો આહારપણે ગૃહીત પુદ્ગલોને જાણતા નથી ઈત્યાદિ ચોવીશ દંડક ક્રમે કહેવું. પછી નૈરયિક આદિના ક્રમથી અધ્યવસાનો કહેવા. પછી સમ્યક્ત્વનો બોધ નૈરયિકાદિ ચોવીશ દંડકના ક્રમથી વિચારવો. પછી પરિચારણા વક્તવ્યતા કહેવી. કોના વિષયમાં ? કાય, સ્પર્શ, રૂપ, શબ્દ, મનમાં. પછી કાય પ્રવિચાર આદિનું અત્પબહુત્વ કહેવું. ઉદ્દેશ મુજબ નિર્દેશ કરતાં -

પહેલાં અનંતરાગત આહાર કથન કહે છે - નૈરયિકો જ પરમ કલ્યાણયોગી, પરમ સુખ યોગી. ઉત્પત્તિ ક્ષેત્રની પ્રાપ્તિ સમયે જ આહાર કરનારા હોય ? પછી અનુક્રમે તેમના શરીરની ઉત્પત્તિ થાય ? ત્યારપછીથી યથાયોગ્યપણે અંગ અને પ્રત્યંગો વડ લોમાહાર આદિ દ્વારા ચોતરફથી પુદ્ગલ ગ્રહણ થાય છે ? પછી પુદ્ગલોનો ઈન્દ્રિયાદિ રૂપે પરિણામ થાય છે ? પછી યથાયોગ્ય શબ્દાદિ વિષયોનો

ઉપભોગ થાય છે ? પછી વૈકલ્પિકવધિ વડે અનેક પ્રકારે - અનેક રૂપવાળા વૈકલ્પિક શરીર થાય છે ? એમ પ્રશ્ન કર્યો. ભગવન્ કહે છે - હા, ગૌતમ ! એ પ્રમાણે છે. એમ નૈરયિકોની અનંતરાહારાદિની વક્તવ્યતા મુજબ અસુરકુમારાદિ દશે ભવનપતિ કહેવા. વિશેષ એ કે - અસુરકુમારાદિને પહેલા વિકુર્વણા અને પછી પ્રવિચાર હોય. કેમકે તેઓ પહેલાં ઈષ્ટ વૈકલ્પિકરૂપ કરે છે, પછી શબ્દાદિ વિષયોનો ઉપભોગ કરે છે, એ નિયમ છે. બાકીના જીવો શબ્દાદિ વિષયના ઉપભોગની પ્રાપ્તિ થતાં હર્ષના વશથી અત્યંત વિશિષ્ટ શબ્દાદિના ઉપભોગની ઈચ્છાથી કે અન્ય કારણે વિકુર્વણા કરે છે.

પૃથ્વીકાયના વિષયમાં પ્રશ્નસૂત્ર તેમજ કહેવું. ઉત્તર સૂત્ર પરિચારણા સુધી કહેવું. કેમકે તેમને પણ સ્પર્શના ઉપભોગનો સંભવ છે. પણ તેમને વિકુર્વણા ન કહેવી. કેમકે તેમને વૈકલ્પિકવધિ અસંભવ છે. પૃથ્વી માફક વાયુકાય સિવાયના અપ્કાયથી ચઠિરિન્દ્રિય સુધી જાણવા. કેમકે તે બધાંને પણ વૈકલ્પિકવધિ નથી.

વાયુકાયમાં વિશેષતા કહેવા વાયુકાય સહિત પંચે તિર્યચ અને મનુષ્યોનું અતિદેશપણું બતાવે છે, નૈરયિકોની માફક વાયુકાયિકાદિ કહેવા. તેમને વૈકલ્પિક વધિનો સંભવ હોવાથી વિકુર્વણા પણ કહેવી. પણ તે વિકુર્વણા વિષયભોગ પછી હોય છે. વ્યંતરાદિ દેવો અસુરકુમારવત્ જાણવા, તેથી તેમને પણ પૂર્વે વિકુર્વણા અને પછી પ્રવિચારમા કહેવી. કેમકે બધાં દેવોનો તેવો સ્વભાવ છે.

હવે આહાર વિશે આભોગ વિચારવા કહે છે -

● સૂત્ર-૫૮૭ :-

ભગવન્ ! નૈરયિકોનો આહાર શું આભોગ નિર્વર્તિત છે કે અનાભોગ નિર્વર્તિત ? ગૌતમ ! તે બંને પ્રકારે હોય. એ પ્રમાણે અસુરકુમારથી વૈમાનિક સુધી જાણવું. પરંતુ એકેન્દ્રિયોનો આહાર આભોગ નિર્વર્તિત નથી, પણ અનાભોગ નિર્વર્તિત હોય છે.

ભગવન્ ! નૈરયિકો જે પુદ્ગલો આહારપણે ગ્રહણ કરે તે શું જાણે - જુએ અને તેનો આહાર કરે કે ન જાણે, ન દેખે અને આહાર કરે છે ? ગૌતમ ! તેઓ ન જાણે - ન દેખે અને આહાર કરે છે એ પ્રમાણે તેઈન્દ્રિયો સુધી જાણવું. ચઠિરિન્દ્રિયો સંબંધે પૃથ્વા - કેટલાંક જાણે નહીં - જુએ છે અને આહાર કરે છે. કેટલાંક જાણે નહીં - જુએ નહીં અને આહાર કરે છે. પંચેન્દ્રિય તિર્યચો ? તેમાં (૧) કેટલાંક જાણે-જુએ-અને આહાર કરે. (૨) કેટલાંક જાણે-જુએ નહીં અને આહાર કરે. (૩) કેટલાંક ન જાણે - જુએ અને આહાર કરે. (૪) કેટલાંક ન જાણે - ન જુએ અને આહાર કરે છે. એ પ્રમાણે મનુષ્યો કહેવા.

વ્યંતર અને જ્યોતિષ્કો નૈરયિકોવત્ જાણવા. વૈમાનિક વિશે પ્રશ્ન - (૧) કેટલાંક જાણે-જુએ અને આહાર કરે. (૨) કેટલાંક ન જાણે - ન જુએ અને આહાર કરે. એમ કેમ કહો છો ? ગૌતમ ! વૈમાનિક બે ભેદે છે - માયી મિથ્યાદષ્ટિ ઉત્પન્ન, અમાયી સમ્યગ્દષ્ટિ ઉત્પન્ન એમ જે રીતે પહેલાં ઈન્દ્રિય

ઉદ્દેશમાં કહ્યું તેમ કહેવું - X -

ભગવન્ ! નૈરયિકોને કેટલાં અધ્યવસાયો છે ? ગૌતમ ! અસંખ્યાતા. તે પ્રશસ્ત છે કે અપ્રશસ્ત ? તે બંને છે. એમ વૈમાનિક સુધી જાણવું. ભગવન્ ! નૈરયિકો સમ્યક્ત્વાધિગામી છે, મિથ્યાત્વ અધિગામી છે કે મિશ્ર અધિગામી ? ગૌતમ ! તે ત્રણેના અધિગામી હોય. એમ વૈમાનિકો સુધી જાણવું. પરંતુ એકેન્દ્રિયો અને વિકલેન્દ્રિયો સમ્યક્ત્વાધિગામી નથી. મિશ્રાધિગામી નથી, મિથ્યાત્વાધિગામી છે.

● વિવેચન-૫૮૭ :-

નૈરયિકોને આભોગ નિર્વર્તિત આહાર હોય ? ઈત્યાદિ. મનોવ્યાપાર પૂર્વક આહાર ગ્રહણ કરે ત્યારે આભોગ નિર્વર્તિત. તે સિવાય અનાભોગ નિર્વર્તિત આહાર હોય. તે લોમાહાર જાણવો. એ પ્રમાણે બાકીના જીવોનો આહાર કહેવો. પણ એકેન્દ્રિયો અતિ અલ્પ અને અસ્પષ્ટ મનોદ્રવ્યની લબ્ધિ હોવાથી સ્પષ્ટ મનોવ્યાપાર હોતો નથી. તેથી તેમને હંમેશાં અનાભોગનિર્વર્તિત જ આહાર છે.

હવે આહારપણે ગ્રહણ કરાતા પુદ્ગલોના જ્ઞાન-દર્શનનો વિચાર કરે છે - જે પુદ્ગલોને નૈરયિકો આહારપણે લે, તેને જાણે - જુએ કે ન જાણે - ન જુએ ? તેઓ અવધિજ્ઞાન વડે ન જાણે, કેમકે તે લોમાહાર રૂપે અતિ સૂક્ષ્મ હોવાથી નારકોના અવધિજ્ઞાનનો વિષય ન થાય. તેમ જુએ પણ નહીં કેમકે તે ચક્ષુષ્ઠિન્દ્રિયનો વિષય નથી. બેઈન્દ્રિયો પણ ન જાણે, કેમકે તેઓ મિથ્યાજ્ઞાની છે. બેઈન્દ્રિયોને મતિ અજ્ઞાન છે, તે પણ અસ્પષ્ટ છે, તેથી પ્રક્ષેપાહારને સમ્યક્ ન જાણે, તેમજ ચક્ષુષ્ઠિન્દ્રિયો ન હોવાથી જુએ પણ નહીં.

એ રીતે તેઈન્દ્રિયો પણ જ્ઞાનદર્શન રહિત જાણવા. ચઠિરિન્દ્રિયો કેટલાંક ન જાણે કેમકે મિથ્યાજ્ઞાની છે. તેમને બેઈન્દ્રિય સમાન કહેવા. પણ ચક્ષુષ્ઠિન્દ્રિય વડે જુએ છે, કેમકે ચક્ષુષ્ઠિન્દ્રિય હોય છે. કેમકે માખી આદિ ગોળ વગેરેને જુએ છે અને આહાર કરે છે બીજા કેટલાંક મિથ્યાજ્ઞાની ચઠિરિન્દ્રિયો જાણતા નથી. અંધકારાદિને કારણે અનુપયોગના સંભવથી ન જુએ. પંચેન્દ્રિયતિર્યચો સંબંધે લોમાહાર અને પ્રક્ષેપાહારને આશ્રીને ચઠિભંગી જાણવી. તેમાં પ્રક્ષેપાહાર અપેક્ષાએ આ પ્રમાણે છે -

(૧) સમ્યગ્જ્ઞાની પંચેન્દ્રિય તિર્યચો પ્રક્ષેપાહારને જાણે છે, ચક્ષુષ્ઠિન્દ્રિયથી જુએ છે અને આહાર કરે છે. (૨) કેટલાંક જાણે પણ અંધકારાદિથી અનુપયોગ થતાં જુએ નહીં. (૩) મિથ્યાજ્ઞાની હોય તે જાણે નહીં પણ ચક્ષુષ્ઠિન્દ્રિયથી જુએ. (૪) કેટલાંક મિથ્યાજ્ઞાનથી જાણે નહીં. અંધકારાદિથી જુએ નહીં. લોમાહાર અપેક્ષાએ આમ કહેવું - (૧) વિશિષ્ટ અવધિજ્ઞાન અભાવે લોમાહારને ન જાણે પણ ઈન્દ્રિયના અતિ વિશુદ્ધ સામર્થ્યથી જુએ અને આહાર કરે. (૨) પૂર્વવત્ ન જાણે, સામર્થ્ય અભાવે ન જુએ. (૩) કેટલાંક જાણે નહીં પણ ઈન્દ્રિય સામર્થ્યથી જુએ છે. (૪) કેટલાંક મિથ્યાજ્ઞાનને કારણે ન જાણે, ઈન્દ્રિય સામર્થ્ય અભાવે ન જુએ.

વ્યંતર અને જ્યોતિષ્કો નૈરયિકોવત્ જાણવા. કેમકે નૈરયિકોના અવધિજ્ઞાનની

માફક આ બંનેને પણ મનોભક્ષી હોવા છતાં આહારના પુદ્ગલો વિષય નથી. વૈમાનિકનું જુદું સૂત્ર કહ્યું. વૈમાનિકો જે પુદ્ગલોને આહારપણે ગ્રહણ કરે તે શું જાણે - જુઓ અને આહાર કરે કે ન જાણે, ન જુઓ અને આહાર કરે. ગૌતમ ! વૈમાનિકો બે ભેદે - માયી મિથ્યાદૃષ્ટિ ઉપપન્નક, અમાયી સમ્યગ્ દૃષ્ટિ ઉપપન્નક. જે પૂર્વભવે માયા કરેલ. સ્થૂળ માયાથી બંધાયેલ મલિન કર્મ ઉદયમાં આવે છે. ત્યારે ભવપ્રત્યયિક અવધિજ્ઞાન પણ સમીચીન ન હોય. તેઓ સમ્યગ્દૃષ્ટિ ન સમજવા. જે વિપરીત દૃષ્ટિ જિનપ્રણિત વસ્તુતત્ત્વનો બોધ. એવા માયી મિથ્યાદૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થયેલ. તેઓ ઉપરના ઐવેયક ત્રિકના અંત સુધી હોય. કેમકે તેમને યથાયોગ્યપણે મિથ્યાદૃષ્ટિ અને માયીપણું અવશ્ય હોય. તેનાથી વિપરીત અમાયી સમ્યગ્દૃષ્ટિ છે. તેઓ અનુત્તર વિમાનવાસી હોય છે. કેમકે તેઓને અવશ્ય સમ્યગ્દૃષ્ટિપણું અને પૂર્વભવના અતિ અલ્પ કોધાદિ તથા ઉપશાંત કષાયપણું હોય છે. - X - X - X - માયી મિથ્યાદૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થયેલા ન જાણે - ન જુઓ અને આહાર કરે. જે અમાયી સમ્યગ્દૃષ્ટિ ઉપપન્નક દેવો છે, તે બે ભેદે - અનંતરોત્પન્ન અને પરંપરોત્પન્ન. અનંતરોત્પન્ન ન જાણે, ન જુઓ આહાર કરે ઈત્યાદિ - X - X - યાવત્ જે ઉપયોગ સહિત છે, તે જાણે - જુઓ અને આહાર કરે છે.

ઉપલી ત્રિકના ઉપરના ઐવેયક સુધીના દેવો મન વડે સંકલ્પ માત્રથી ભક્ષણ યોગ્ય આહાર પરિણામી પુદ્ગલોને અવધિજ્ઞાન વડે ન જાણે, કેમકે તે પુદ્ગલો તેમના અવધિજ્ઞાનનો વિષય નથી અને યક્ષુ વડે જોતાં નથી, કેમકે યક્ષુનું તેવું સામર્થ્ય નથી. જે અમાયી સમ્યગ્દૃષ્ટિ ઉપપન્નક - અનુત્તરવાસી દેવો છે, તે બે ભેદે - અનંતરોત્પન્ન, પરંપરોત્પન્ન. જેને ઉત્પન્ન થયે એક સમયનું અંતર પડેલ નથી તે અનંતરોત્પન્ન અને જેને ઉત્પન્ન થયાને દ્વિતીયાદિ સમયો થયા છે તેઓ પરંપરોત્પન્ન કહેવાય. તેમાં પહેલાં ન જાણે - ન જુઓ કેમકે પહેલા સમયે અવધિજ્ઞાનોપયોગ અને યક્ષુઈન્દ્રિય નથી. - X - પરંપરોત્પન્નમાં અપર્યાપ્તા પણ ન જાણે - ન જુઓ. ઈત્યાદિ બધું પૂર્વેના પદોમાં કહેવાયા મુજબ અહીં જાણવું. - X - X - X -

(પ્રશ્ન) ઉપયોગ સહિત હોય તો પણ મનોભક્ષ્ય આહારના પુદ્ગલો કેમ જાણે ? આવશ્યકમાં પ્રથમ પીઠિકામાં કહ્યું છે કે - કાર્મણ શરીરના દ્રવ્યોને જોતો ક્ષેત્રથી લોકના અસંખ્યાત ભાગોને જુઓ, કાળથી કંઈક ન્યૂન પલ્પોપમ સુધી જુઓ. અનુત્તર દેવો તો સંપૂર્ણ લોકનાડીને જુઓ છે. તેથી મનોભક્ષ્ય આહાર પરિણામ યોગ્ય પુદ્ગલોને પણ જાણે છે - X - X -

અધ્યવસાયના વિચારમાં પ્રત્યેક નૈરયિકાદિને અસંખ્યાતા અધ્યવસાયો હોય છે. કેમકે પ્રતિસમય ઘણું કરી ભિન્ન ભિન્ન અધ્યવસાય હોય છે. હવે સમ્યક્ત્વાદિ પ્રાપ્તિનો વિચાર કહે છે - સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિવાળા ઈત્યાદિ નૈરયિકો હોય તે પ્રશ્ન-ઉત્તર સુગમ છે. કેમકે ત્રણેની પ્રાપ્તિનો યથાયોગ્ય સંભવ છે. એમ વૈમાનિક સુધી કહેવું. પણ કેટલાંક એકેન્દ્રિયો, વિકલેન્દ્રિયને સાર્વાદન સમ્યક્ત્વ પણ હોય, પરંતુ

તેઓ મિથ્યાત્વને સન્મુખ હોવાથી સમ્યક્ત્વ છતાં તેની સૂત્રકારે વિવક્ષા કરી નથી. હવે પરિચારણાનો વિચાર કરવા સૂત્રકાર કહે છે -

● સૂત્ર-૫૮૮ થી ૫૯૩ :-

[૫૮૮] ભગવન્ ! દેવો શું દેવી સહિત સપરિચાર છે, કે દેવી સહિત અપરિચાર છે, કે દેવી રહિત પરિચાર સહિત છે, કે દેવી અને પરિચાર રહિત છે ? ગૌતમ ! કેટલાંક દેવો-સદેવી-સપરિચારી છે, કેટલાંક અદેવીક-સપરિચારી છે, કેટલાંક દેવો અદેવીક-અપરિચારી છે, પરંતુ દેવો સદેવીક-અપરિચારી ન હોય. ભગવન્ ! એમ કેમ કહો છો ? ગૌતમ ! ભવનપતિથી ઈશાન કલ્પ સુધી દેવો સદેવીક-સપરિચારી હોય. સનત્કુમારથી અચ્યુત કલ્પ સુધી દેવો અદેવીક-સપરિચારી હોય. ઐવેયક અને અનુત્તરવાસી દેવો અદેવીક-અપરિચારી છે. પરંતુ કોઈ દેવો-દેવી સહિત અને પરિચાર રહિત ન હોય. માટે ગૌતમ ! તેમ કહ્યું.

[૫૮૯] ભગવન્ ! પરિચારણા કેટલા ભેદે છે ? પાંચ ભેદે - કાયપરિચારણા, સ્પર્શ-રૂપ-શબ્દ-મનપ્રવિચારણા. ભગવન્ ! પાંચ પ્રવિચારણા કેમ કહી ? ગૌતમ ! ભવનપતિથી ઈશાનકલ્પ સુધીના દેવો કાયપ્રવિચારી છે. ત્રીજા-ચોથા કલ્પે સ્પર્શ પ્રવિચારી, પાંચમા-છઠ્ઠા કલ્પે રૂપ પ્રવિચારી, સાતમા-આઠમાં કલ્પે શબ્દ પ્રવિચારી, આનતાદિ ચાર કલ્પે મન પ્રવિચારી હોય છે. ઐવેયક અને અનુત્તરમાં દેવો અપ્રવિચારી હોય, માટે તેમ કહ્યું.

તેમાં જે કાય પ્રવિચારી છે, તેઓને ઈચ્છા-મન થાય કે - “અમે અપ્સરા સાથે કાય પ્રવિચાર કરીએ” તે દેવો એમ સંકલ્પ કરે એટલે જલ્દી અપ્સરાઓ ઉદાર શૃંગાર યુક્ત મનોહર, મનોહર, મનોરમ ઉત્તર વૈકિર્ય રૂપ કરી દેવો પાસે આવે છે. પછી તે દેવો તે અપ્સરા સાથે કાયપ્રવિચાર કરે છે.

[૫૯૦] જેમ શીત પુદ્ગલ શીતયોનિક પ્રાણીને પામી અતિ શીતપણે પરિણત થઈને રહે, ઉષ્ણપુદ્ગલો ઉષ્ણયોનિક પ્રાણીને પામી અતિ ઉષ્ણ પરિણત થઈને રહે છે, તેમ તે દેવો વડે તે અપ્સરા સાથે કાયપરિચાર કરે ત્યારે ઈચ્છામન જલ્દી શાંત થાય.

[૫૯૧] ભગવન્ ! તે દેવોને શુક્ર પુદ્ગલો છે ? હા, છે. તે પુદ્ગલો અપ્સરાને કેવા રૂપે વારંવાર પરિણમે છે ? શ્રોત્ર-ચક્ષુ-ઘ્રાણ-રસના-સ્પર્શન ઈન્દ્રિયપણે, ઈષ્ટ-કાંત-મનોહર-મનામપણે, સુભગ-સૌભાગ્ય-રૂપ-યૌવન-લાવણ્યપણે પુદ્ગલો વારંવાર તેઓને પરિણમે છે.

[૫૯૨] તેમાં જે સ્પર્શ પરિચારક દેવો છે, તેમના મનમાં ઈચ્છા ઉપજે, એ પ્રમાણે કાયપરિચારવત્ બધું જ તે પ્રમાણે કહેવું. તેમાં જે રૂપ પરિચારક ઈચ્છા કરે, ત્યારે તે દેવ એમ મનમાં કરતાં પૂર્વવત્ યાવત્ ઉત્તર વૈકિર્યરૂપ વિકુર્વે, વિકુર્વીને જ્યાં તે દેવ છે ત્યાં જાય, જઈને તે દેવની કંઈક સમીપે રહી, તેવા

ઉદાર યાવત્ મનોરમ ઉત્તર વૈકિયરૂપને દર્શાવતી-દર્શાવતી ઉભી રહે, ત્યારે તે દેવો તે અપ્સરાની સાથે રૂપ પરિચારણા કરે છે. બાકી પૂર્વવત્ યાવત્ વારંવાર પરિણમે છે. તેમાં જે શબ્દ પરિચારક દેવો છે, તેમના મનમાં ઈચ્છા થાય કે –

અમે અપ્સરા સાથે શબ્દ પ્રવિચાર કરીએ, ત્યારે પૂર્વવત્ યાવત્ વૈકિય રૂપ વિકુર્વીને દેવો પાસે આવે છે. આવીને તે દેવોની કંઈક સમીપે રહીને અનુત્તર એવા અનેક પ્રકારના શબ્દો બોલતી બોલતી ઉભી રહે છે. ત્યારબાદ તે અપ્સરાની સાથે શબ્દ પ્રવિચાર કરે છે. બાકી બધું પૂર્વવત્ યાવત્ વારંવાર પરિણમે છે. તેમાં જે મન પ્રવિચારક દેવો છે, તેઓ મનમાં ઈચ્છા કરે કે ‘અમે અપ્સરા સાથે મન વડે પ્રવિચાર કરવા ઈચ્છીએ છીએ’ ત્યારે તે અપ્સરાઓ જલ્દી ત્યાં આવી અનુત્તર અનેક પ્રકારે સંકલ્પો કરતી ઉભી રહે છે. ત્યારપછી દેવો તે અપ્સરાની સાથે મન વડે વિષય સેવન કરે છે, બાકી બધું પૂર્વવત્, યાવત્ વારંવાર પરિણમે છે.

[૫૯૩] ભગવન્ ! કાચપરિચારક યાવત્ મનપરિચારક અને અપરિચારક દેવોમાં કોણ કોનાથી અલ્પ આદિ છે ? ગૌતમ ! સૌથી થોડા દેવો અપરિચારક છે, મન પરિચારક સંખ્યાતગણાં, શબ્દ પરિચારક અસંખ્યાતગણાં, રૂપપરિચારક અસંખ્યાતગણાં, સ્પર્શ પરિચારક અસંખ્યાતગણાં, કાચપરિચારક અસં.

● વિવેચન-૫૮૮ થી ૫૯૩ :-

સૂત્ર સુગમ છે. પરંતુ ભવનપતિથી ઈશાન કલ્પ સુધીના દેવો દેવી સહિત છે. કેમકે ત્યાં દેવીઓની ઉત્પત્તિ છે. તેથી જ તેઓ વિષય સેવન કરનારા છે. કેમકે દેવીઓનો દેવો વડે યથાચોગ્ય પરિગ્રહ થવાથી ઈચ્છા થતાં શરીર વડે વિષય સેવન થાય છે. સનત્કુમાર અને માહેન્દ્ર, બ્રહ્મલોક અને લાંતક, મહાશુક અને સહસ્રાર તથા આનતાદિ ચાર કલ્પમાં દેવો દેવી રહિત હોય છે. કેમકે ત્યાં દેવીની ઉત્પત્તિ નથી. તેઓ પરિચારણા યુક્ત છે. કેમકે સૌધર્મ અને ઈશાનની દેવીઓ સાથે અનુક્રમે સ્પર્શ-રૂપ-શબ્દ-મન વડે વિષય સેવન થાય છે. ત્રૈવેચક અને અનુત્તરૌપપાતિક દેવો દેવી રહિત હોય છે અને વિષય સેવન રહિત હોય છે. કેમકે ત્યાં અત્યંત મંદ પુરુષવેદનો ઉદય હોવાથી મન વડે પણ વિષયસેવન સંભવ નથી, પરંતુ કોઈ દેવો તથાવિદ્ય ભવસ્વભાવથી દેવી સહિત અને પરિચાર રહિત હોતા નથી. ઈત્યાદિ - X -

- X - શરીર વડે મનુષ્ય સ્ત્રીપુરુષ માફક મૈથુન સેવન જેમને છે તેવા અર્થાત્ ભવનપતિથી ઈશાન કલ્પ સુધી દેવો સંકલ્પિત ઉદયવાળા પુરુષવેદ કર્મના પ્રભાવથી મનુષ્ય માફક મૈથુન સુખમાં લીન થતાં અને કાચકલેશ જન્ય સર્વ અંગે સ્પર્શ સુખ પામી પ્રસન્ન થાય છે. શ્રીજન-ચોથા કલ્પના દેવો સ્પર્શ પરિચારક - સ્તન, હાથ, સાથળ અને જઘનાદિ શરીર સ્પર્શથી મૈથુન સેવનારા હોય છે. તેઓ મૈથુન સેવવા ઈચ્છે છે ત્યારે મૈથુન સેવન ઈચ્છાથી નીકટ રહેલી દેવીઓના સ્તનાદિ અવયવોનો સ્પર્શ કરે છે, તેટલા માત્રથી કાચપ્રવિચાર વડે અનંતગુણ સુખ અને

વેદની ઉપશાંતિ થાય છે.

પાંચમા-છટ્ઠા કલ્પના દેવો રૂપ પરિચારક - રૂપના જોવા વડે મૈથુન સેવી છે. તેઓ દેવાંગનાઓનું કામની રાજધાની જેવું દીવ્ય અને ઉન્માદક રૂપ જોઈને કાચપ્રવિચારથી અનંતગુણ મૈથુન સુખ અનુભવે છે. તેટલા માત્રથી તેમનો વેદ ઉપશાંત થાય છે. સાતમાં-આઠમાં કલ્પે દેવો શબ્દ પરિચારક - શબ્દના શ્રવણ માત્રથી મૈથુન સેવી હોય છે. તેઓ ઈષ્ટ દેવીના ગીત, હાસ્ય, સવિકાર ભાષણ, નૃપુરાદિના ધ્વનિના શ્રવણ માત્રથી કાચપ્રવિચારથી અનંતગુણ સુખનો ઉપભોગ કરે છે. તેટલા માત્રથી તેનો વેદ શાંત થાય છે. આનતાદિ ચારે કલ્પમાં દેવો મનપ્રવિચાર વડે વૃદ્ધિ પામેલા પરસ્પર અનેક પ્રકારના મનોસંકલ્પથી મૈથુનસેવી હોય છે. તેઓ પરસ્પર મનના સંકલ્પ માત્રથી કાચ પ્રવિચારથી અનંતગુણ સુખને પામે છે. તેટલા માત્રથી તેઓ તૃપ્ત થાય છે.

ત્રૈવેચક અને અનુત્તર દેવો અપરિચારક છે. કેમકે તેઓ અલ્પ મોહોદયથી પ્રશમ સુખમાં લીન થયેલા છે. [પ્રશ્ન] જો એમ છે, તો તેઓ બ્રહ્મચારી કેમ ન કહેવાય ? ચારિત્રના પરિણામના અભાવથી. - X - કાચ પરિચારક દેવોનો કાચપ્રવિચાર કહે છે –

કાચ પ્રવિચારી દેવોને કાચ વડે મૈથુન સેવવાની ઈચ્છાયુક્ત મન થાય છે. કેવી રીતે ? “અમે અપ્સરા સાથે કાચ પ્રવિચાર કરવા ઈચ્છીએ છીએ” તે પછી તે દેવો તેમ વિચારે એટલે જલ્દી જ અપ્સરા પોતપોતાને ઉપભોગ્ય દેવોનો અભિપ્રાય જાણી વિષય સેવન અભિલાષાથી ઉત્તર વૈકિય રૂપો કરે છે. તે રૂપો ઉદાર, પણ હીન અવયવવાળા નહીં, આભૂષણાદિથી વિભૂષિત, તે રૂપો કદાચ કોઈને અમનોઝા હોય, તેથી કહે છે – સ્વ ઉપભોગ્ય દેવના મનોગત ભાવને ગમે તેવાં, મનોઝા રૂપો લેશથી પણ સંભવે, તેથી કહે છે – મનોહર - સ્વ ઉપભોગ્ય દેવના મનું હરણ કરે તેવા, વળી સ્વ ઉપભોગ્ય દેવોના મનને રમાડે તેવા મનોરમ, પ્રતિ સમય ઉત્તરોત્તર અનુરાગ સહિત કરે તેવાં. એવો રૂપો કરીને દેવો પાસે પ્રગટ થાય છે. પછી જેમ મનુષ્ય-માનુષી સાથે મૈથુન સેવે તેમ દેવો અપ્સરા સાથે સર્વ અંગના કાચકલેશ પૂર્વક મૈથુન સેવન કરે છે, કેમકે એ પ્રમાણે જ તેમને વેદ ઉપશાંતિ થાય છે.

દૃષ્ટાંત કહે છે – તે વિવક્ષિત શીતયોનિક પ્રાણીને આશ્રીને શીતપુદ્ગલો અતિશય શીતપણે પરિણમે છે. અર્થાત્ શીત પુદ્ગલો શીતયોનિક પ્રાણીને વિશેષ સુખને માટે થાય છે અને ઉષ્ણ પુદ્ગલો ઉષ્ણયોનિક પ્રાણીને - X - વિશેષથી સુખને મરાટે થાય છે. એ પ્રમાણે તે દેવોએ તે અપ્સરા સાથે કાચપ્રવિચાર કરતાં, વિષયેચ્છા પ્રધાન મન જલ્દી જ અતિતૃપ્તિ થવાથી શાંત થાય છે. અર્થાત્ શીત કે ઉષ્ણ પુદ્ગલ તે-તે યોનિક પ્રાણીનો સ્પર્શ થતાં વિશેષ શીત કે ઉષ્ણપણું પામી તેના સુખને માટે થાય છે. તેમ દેવીના શરીર પુદ્ગલો દેવના શરીરને પામીને અને દેવના શરીરના પુદ્ગલો દેવીના શરીરને પામીને પરસ્પર એક ગુણપણે પરિણમતા એકબીજાના સુખને

માટે થાય છે. તેનાથી વૃષ્ટિ થતાં ઈચ્છા નિવૃત્ત થાય.

અહીં મનુષ્ય સ્ત્રીને મનુષ્યપુરુષના ઉપભોગમાં શુકના પુદ્ગલોનો સંયોગ થવાથી સુખ થાય છે, તો દેવીનો ઉપભોગ્ય દેવના શુક પુદ્ગલોના સંયોગથી સુખ થાય કે બીજી રીતે સુખ થાય ? એવા સંદેહથી શુક પુદ્ગલોના અસ્તિત્વ સંબંધે પ્રશ્ન કરે છે - તે દેવોને શુક પુદ્ગલો હોય છે ? - X - હા, હોય છે. પરંતુ વૈકિંચ શરીર અંતર્ગત પુદ્ગલો છે, માટે ગર્ભાધાનનું કારણ થતાં નથી. તે શુક પુદ્ગલો દેવીને કેવા સ્વરૂપે શુક પુદ્ગલોનું ધારણ થાય ત્યારે પરિણમે છે ? શ્રોત્ર યાવત્ સ્પર્શનિન્દ્રિયરૂપે પરિણમે. કદાચ અનિષ્ટ પરિણામ પામતા સંભવે તો ? તેથી કહે છે - ઈષ્ટપણે. ઈષ્ટ પણ ક્યારેક અકાંત હોય તેથી કહે છે - કાંતપણે. કાંત પણ કોઈ વસ્તુ મનને સ્પૃહણીય ન હોય. તેથી કહે છે - મનોજ્ઞપણે - અતિ સ્પૃહણીયપણે. તે પણ કદાચ પ્રારંભ કાળે સંભવે, માટે કહે છે - મનોનુકૂળપણે. ઈત્યાદિ - X - વળી સર્વજનને પ્રિયપણે, - X - પરિણમે. તેથી કહે છે - X - X - સૌભાગ્ય માટે રૂપ-યૌવન અને લાવણ્યરૂપ ગુણ સ્વરૂપે પરિણમે છે. તેમાં રૂપ-સૌંદર્યવાળો આકાર, યૌવન-અતિ તરુણાવસ્થા, લાવણ્યકામ વિકારનો હેતુ ઉત્કૃષ્ટ પરિણામ વિશેષ. - X - એમ તે શુક પુદ્ગલો તે અપ્સરાને વારંવાર પરિણમે. એમ કાચપ્રવિચાર કહ્યો.

હવે સ્પર્શ પ્રવિચાર કહે છે - તે પરિચારકોમાં જે સ્પર્શ પરિચારક દેવો છે, તેમનું ઈચ્છામન-સ્પર્શ પરિચારની ઈચ્છાવાળું થાય છે. બધું કાચપરિચારક મુજબ કહેવું. “અમે તે અપ્સરા સાથે સ્પર્શ વડે મૈથુન સેવન ઈચ્છીએ છીએ. એવું તે દેવો વિચારે ત્યારે જલ્દી તે અપ્સરા યાવત્ રૂપો વિકુર્વી દેવ પાસે આવે. પછી તે દેવો અપ્સરા સાથે સ્પર્શ વડે મૈથુન સેવે છે. જેમકે મુખ સુંબન, સ્તન મર્દન, હાથ વડે આલિંગન, જઘન-ઉરુ આદિને સ્પર્શ કરવા રૂપ સ્પર્શ પ્રવિચાર કહ્યો. - X - X - એટલે મૈથુનેચ્છા જલ્દી શાંત થાય છે. - X - તે દેવોને શુક પુદ્ગલો છે ? હા, છે. કેવા રૂપે પરિણમે ? ઈત્યાદિ બધું કાચ પ્રવિચારવત્ કહેવું. પરંતુ સ્પર્શ પ્રવિચારમાં શુક પુદ્ગલોનો સંક્રમ દિવ્ય પ્રભાવથી થાય છે, એમ સમજવું.

હવે રૂપ પ્રવિચારને વિચારતા કહે છે - સૂત્ર સુગમ છે. જે દેવલોકમાં જે વિમાનમાં જે સ્થળે દેવો છે, તે જ સ્થાને અપ્સરા આવે છે. આવીને થોડે દૂર રહી. પૂર્વે વિકુર્વેલા ઉદાર યાવત્ વૈકિંચ રૂપને બતાવતી ઉભી રહે છે, પછી તે દેવો તે અપ્સરા સાથે પરસ્પર વિલાસપૂર્વક દિષ્ટિક્ષેપ, અંગ પ્રત્યંગોને જોવો, પોત-પોતાના રાગને પ્રદર્શિત કરવા યોગ્ય ચેષ્ટા પ્રગટ કરવા વગેરેરૂપ રૂપ પ્રવિચાર કરે છે. - X - X - એમ રૂપ પ્રવિચારની વિચારણા કરી.

હવે શબ્દ પ્રવિચારણા - સૂત્ર સ્પષ્ટ છે. વિશેષ આ - X - સર્વ પ્રકારે મનને આનંદ ઉત્પન્ન કરવા વડે, અનન્ય સદૃશ, અત્યંત કામોદીપન કરનારા, સભ્ય-અસભ્ય શબ્દો બોલતી ઉભી રહે છે.

તેમાં જે મનપ્રવિચારી દેવો છે, ઈત્યાદિ - X - મનમાં પ્રવિચારનો વિચાર કરે

છે. જલ્દી તે અપ્સરા સૌધર્મ-ઈશાનકલ્પે પોતાના વિમાનમાં જ રહીને પરમ સંતોષ ઉપજાવવા વડે અસાદારણ અનેકવિધ કામ સહિત સભ્ય-અસભ્યરૂપ મનનો પ્રચાર કરતી ઉભી રહે છે. કેમકે દેવીઓ સહસ્રારકલ્પ સુધી જ જાય છે. હરિભદ્રસૂરિશ્રુ કહે છે - X - તે અપરિગૃહીતા દેવી જ જાય છે તથા સૌધર્મકલ્પે પલ્વોપમાયુક દેવી સૌધર્મને જ ઉપભોગ્ય છે. પલ્વોપમ કરતાં એક સમય અધિક યાવત્ દશ પલ્વોપમ સ્થિતિક દેવી સનત્કુમાર સાથે ગમન કરે છે. સમયાધિક દશ પલ્વોપમથી વીશ પલ્વોપમસ્થિતિક બ્રહ્મલોકના દેવોને ગમનયોગ્ય છે. સમયાધિક વીશ પલ્વોપમથી ત્રીશ પલ્વોપમ સ્થિતિક દેવી મહાશુક દેવને ગમન યોગ્ય છે. સમયાધિક ત્રીશથી ચાલીશ પલ્વોપમ સ્થિતિક દેવી આનત દેવોને અવલંબન ભૂત છે. તેથી આગળ ૫૦ પલ્વોપમ સ્થિતિક આરણદેવને ધ્યાત્વ્ય છે એ પ્રમાણે ક્રમથી ઈશાનની દેવી કહેવી. પણ તેમાં અનુક્રમે ઈશાન દેવ, માહેન્દ્રદેવ, લાંતક દેવ, સહસ્રાર દેવાદિને ઉપભોગ્ય કહેવી. તેમાં આયુ સ્થિતિ પલ્વોપમ, પંદર-પચીશ-પાત્રીશ આદિ પલ્વોપમ સ્થિતિક દેવીઓ કહેવી. - X - X - શેષ વૃષ્ટિ સરળ છે. જોઈ લેવી.

હવે પરસ્પર અલ્પબહુત્વ કહે છે - સૌથી થોડાં દેવો અપરિચારક છે. કેમકે તે ત્રૈવેચક અને અનુત્તર દેવો છે. - X - તેનાથી મન પ્રવિચારી સંખ્યાતગણાં છે. કેમકે તે આનતાદિચાર કલ્પના દેવો છે. તે પૂર્વ દેવો કરતાં સંખ્યાતગણાં છે. - X - તેનાથી શબ્દ પ્રવિચારી અસંખ્યાતગણાં છે. કેમકે તેઓ મહાશુક અને સહસ્રાર કલ્પવાસી છે. - X - તેનાથી રૂપ પ્રવિચારી અસંખ્યાતગણાં છે. કેમકે તેઓ બ્રહ્મલોક અને લાંતકવાસી છે. - X - તેનાથી સ્પર્શ પ્રવિચારી અસંખ્યાતગણાં છે કેમકે સનત્કુમાર અને માહેન્દ્ર કલ્પમાં રહેનારા છે. - X - તેનાથી કાચપ્રવિચારી અસંખ્યાતગણાં છે, કેમકે ભવનપતિથી ઈશાન પર્યન્તના બધાં દેવો કાચપ્રવિચારી છે.

મુનિ દીપરત્નસાગરે કરેલ
૫૬-૩૪નો ટીકાસહિતનો અનુવાદ પૂર્ણ

❁ પદ-૩૫-“વેદના” ❁
— X — X — X — X —

૦ એ પ્રમાણે ૩૪-મું પદ કહ્યું, હવે ૩૫મું આરંભે છે. તેનો સંબંધ આ છે - ૩૪માં પદમાં વેદ પરિણામ વિશેષ પ્રવિચાર કહ્યો. આ પદમાં વેદના કહે છે. પહેલાં સકલ કથન સંગ્રાહક આ બે ગાથા -

● સૂત્ર-૫૯૪ થી ૫૯૬ :-

[૫૯૪] શીત, દ્રવ્ય, શરીર, સાતા, દુઃખ, આભ્યુપગમિકી, ઔપકમિકી, નિદા અને અનિદા વેદના જાણવી.

[૫૯૫] સાતા-અસાતા, સુખા-દુઃખા અને અદુઃખસુખા વેદના બધાં જીવો વેદે છે. વિકલેન્દ્રિયો માનસિક, બાકીના બંને વેદના વેદે.

[૫૯૬] ભગવન્ ! વેદના કેટલા ભેદે ? ગૌતમ ! ત્રણ ભેદે - શીત, ઉષ્ણ અને શીતોષ્ણ. નૈરયિકો શું શીત વેદના વેદે છે, ઉષ્ણ વેદના વેદ છે કે શીતોષ્ણ વેદના વેદે છે ? શીત કે ઉષ્ણ વેદના વેદે પણ શીતોષ્ણ વેદના ન વેદે.

કોઈ એકેક પૃથ્વીની વેદના કહે છે-

રત્નપ્રભા પૃથ્વી નૈરયિકો વિશે પૃચ્છા - તેઓ ઉષ્ણ વેદના વેદે, શીત કે શીતોષ્ણ ન વેદે. એમ વાલુકાપ્રભા પૃથ્વી નૈરયિકો સુધી છે. પંકપ્રભા પૃથ્વી નૈરયિકો વિશે પૃચ્છા - તેઓ શીત અને ઉષ્ણ વેદના વેદે, શીતોષ્ણ નહીં. ઉષ્ણવેદના વેદક ઘણાં છે. શીતવેદના વેદક ઘણાં છે અને ઉષ્ણ વેદના વેદક થોડાં છે. તમા અને તમસ્તમામાં શીતવેદના વેદે છે, પણ ઉષ્ણ અને શીતોષ્ણ વેદના વેદતા નથી.

અસુરકુમારો વિશે પૃચ્છા - તેઓ શીત, ઉષ્ણ, શીતોષ્ણ ત્રણે વેદના વેદે છે. એ પ્રમાણે વૈમાનિકો સુધી જાણવું.

ભગવન્ ! વેદના કેટલા ભેદે છે ? ચાર ભેદે - દ્રવ્યથી, ક્ષેત્રથી, કાળથી, ભાવથી. નૈરયિકો શું દ્રવ્યથી યાવત્ ભાવથી વેદના વેદે છે ? ચારે પણ વેદના વેદે. એમ વૈમાનિકો સુધી જાણવું.

ભગવન્ ! વેદના કેટલા ભેદે છે ? ત્રણ ભેદે - શારીરિક, માનસિક, શારીરિક-માનસિક વેદના. નૈરયિકો શારીરિક વેદના વેદે, માનસિક કે શારીરિક-માનસિક વેદના વેદે ? ગૌતમ ! એ ત્રણે પ્રકારની વેદના વેદે છે. એ પ્રમાણે વૈમાનિકો સુધી જાણવું. પરંતુ એકેન્દ્રિયો અને વિકલેન્દ્રિયો શારીરિક વેદના વેદે છે, પણ બીજી બે ન વેદે.

ભગવન્ ! વેદના કેટલા ભેદે છે ? ગૌતમ ! ત્રણ ભેદે - સાતા, અસાતા અને સાતાસાતા. નૈરયિક શું સાતા વેદના વેદે, અસાતા કે સાતાસાતા વેદના વેદે છે ? ગૌતમ ! ત્રણે પ્રકારની વેદના વેદે.

એમ સર્વે જીવો વૈમાનિક સુધી જાણવા.

ભગવન્ ! વેદના કેટલા ભેદે છે ? ગૌતમ ! દુઃખા, સુખા અને અદુઃખસુખા. ભગવન્ ! નૈરયિકો શું દુઃખા વેદના વેદે ઈત્યાદિ પ્રશ્ન - ગૌતમ ! તે ત્રણે વેદના વેદે-એમ વૈમાનિકો સુધી જાણવું.

● વિવેચન-૫૯૪ થી ૫૯૬ :-

પહેલી શીત વેદના. ચ શબ્દથી ઉષ્ણ અને શીતોષ્ણ વેદના કહેવી. પછી દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવને આશ્રીને વેદના કહેવી. પછી શારીરિક-ઉપલક્ષણથી માનસી વેદના કહેવી. પછી સાતા અને દુઃખા વેદના ભેદ સહિત કહેવી. તે પછી આભ્યુપગમિકી અને ઔપકમિકી વેદના કહેવી. પછી નિદા-અનિદા કહેવી. સાતા-સુખાદિની વિશેષતા અને આભ્યુપગમિકી આદિ શબ્દોનો અર્થ આગળ કહીશું. સાતાદિને આશ્રીને જે વિશેષતા કહેવાની છે, તેનો સંગ્રહ કરનારી બીજી ગાથા છે -

બધાં સંસારી જીવો સાતા, અસાતા અને ચ શબ્દથી સાતાસાતા બંને પ્રકારની વેદના વેદે છે. તથા સુખા, દુઃખા અને અદુઃખસુખા વેદના વેદે છે. તથા એકેન્દ્રિયથી ચઠિરિન્દ્રિયો અને અસંજી પંચેન્દ્રિયો મનરહિત વેદના વેદે છે. બાકીના જીવો શરીર અને મન સંબંધી શારીરિક, માનસિક બંને પ્રકારની વેદના વેદે છે. આ દ્વારા ગાથામાં નિદા-અનિદા વેદનાના ભેદોનો સંગ્રહ કર્યો નથી.

પહેલાં શીત વેદનાનું પ્રતિપાદન કરવા સૂત્રકાર કહે છે - ભગવન્ ! વેદના કેટલા ભેદે છે ? ઈત્યાદિ. શીતા - શીત પુદ્ગલના સંપર્કથી ઉત્પન્ન થયેલી. એમ ઉષ્ણા જાણવી. જે ભિન્ન અવયવમાં શીત અને ઉષ્ણ પુદ્ગલના સંબંધથી શીત અને ઉષ્ણ વેદના થાય તે શીતોષ્ણા. એ ત્રણે વેદના નૈરયિકાદિ ચોવીશ ઇંડક ક્રમે વિચારે છે. - X - તેમાં નૈરયિકમાં પહેલી ત્રણમાં ઉષ્ણ વેદના વેદે છે. તે નારકો શીતયોનિક છે, તેના આશ્રયભૂત જે નરકાવાસો છે, તે ચોતરફ જગત્પ્રસિદ્ધ ખેરનાં અંગારા કરતાં અધિક અને ઘણાં તાપવાળા ઉષ્ણ પુદ્ગલોથી ઉત્પન્ન થયેલા છે. પંકપ્રભાના નૈરયિકો ઉષ્ણ વેદના વેદે છે. કેટલાંક શીત વેદના અનુભવે છે. કેમકે ત્યાંના નરકાવાસો શીત અને ઉષ્ણના ભેદે બે પ્રકારે છે. ઉષ્ણ વેદનાનો સદ્ભાવ ઘણાં નરકાવાસોમાં છે, શીત વેદના થોડાં નરકાવાસોમાં છે. ધૂમપ્રભા પૃથ્વીમાં શીત વેદનાવાળા ઘણાં છે, ઉષ્ણ વેદનાવાળા થોડાં છે. કેમકે ઉષ્ણવેદનાવાળા નરકાવાસ થોડાં, શીતવેદનાવાળા વધુ છે. અહીં સુધીનું સૂત્ર પૂર્વાચાર્યોમાં મતભેદ વિના સંભળાય છે.

કેટલાંક આચાર્યો આ સંબંધે અધિક સૂત્ર કહે છે - તે મુજબ એકેક પૃથ્વીમાં વેદના કહે છે રત્નપ્રભા ઈત્યાદિ. સૂત્ર સુગમ છે એ પ્રમાણે નૈરયિકોની શીતાદિ વેદના કહી. હવે અસુરકુમાર વિશે વેદનાને વિચારે છે - અસુરકુમારો શું શીતવેદના વેદે છે કે ઉષ્ણ વેદના વેદે છે ઈત્યાદિ ? તેઓ જ્યારે શીતળ જળથી ભરેલા દ્રહાદિમાં સ્નાન કરે છે, ત્યારે શીતવેદના પણ વેદે છે. જ્યારે કોઈ મહાઋદ્ધિવાળો દેવ કોપના આવેશથી વિરૂપ દૈવિ વડે જોતો શરીરમાં સંતાપ ઉત્પન્ન કરે છે ત્યારે ઉષ્ણવેદના પણ વેદે છે. જેમ ઈશાનેન્દ્રે બલીચંચા રાજધાનીમાં વસતા અસુરકુમારોને સંતાપ ઉત્પન્ન

કરેલો અથવા બીજી રીતે તેવા ઉષ્ણ પુદ્ગલોના સંબંધથી ઉષ્ણ વેદનાને અનુભવતા જાણવા. જ્યારે જુદા જુદા અવયવમાં શીત અને ઉષ્ણ પુદ્ગલોનો સંબંધ થાય ત્યારે શીતોષ્ણ વેદના અનુભવે છે.

(પ્રશ્ન) જીવોને ઉપયોગ અનુક્રમે હોય છે, તો અહીં શીત અને ઉષ્ણ વેદનાનો અનુભવ એક સાથે કેમ કહો છો ? તથાવિધ જીવ સ્વભાવથી વેદનાનો અનુભવ અનુક્રમે જ થાય છે. કેવળ શીત અને ઉષ્ણ વેદનાના કારણભૂત પુદ્ગલોનો સંબંધ એક કાળે થાય છે. માટે સૂક્ષ્મ અને જલ્દી થવાના સ્વભાવવાળા ઉપયોગના ક્રમની અપેક્ષા કર્યા વિના જે પ્રમાણે તેઓ એક કાળે વેદતા હોય એમ માને છે તે પ્રતિપાદન કરેલ છે. તેમાં કોઈ દોષ નથી.

અસુરકુમાર વત્ વૈમાનિકો સુધી સૂત્ર કહેવું. જેમકે – ભગવન્ ! પૃથ્વીકાયિકો શું શીત વેદના વેદે કે ઉષ્ણ કે શીતોષ્ણ વેદના વેદે ? ત્રણે વેદના વેદે. તેમાં મનુષ્ય પર્યન્ત હિમાદિ પડવાથી શીત વેદના, અગ્નિના સંબંધથી ઉષ્ણ વેદના ઈત્યાદિ અનુભવે છે - X -

હવે તે વેદના અન્ય પ્રકારે કહે છે - X - X - અહીં વેદના દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવની સામગ્રીથી ઉત્પન્ન થાય છે. કેમકે સર્વ વસ્તુ દ્રવ્યાદિ સામગ્રીના વશથી ઉપજે છે. તેમાં જ્યારે જીવોની વેદના પુદ્ગલ દ્રવ્યના સંબંધને આશ્રીને વિચારીએ ત્યારે દ્રવ્યથી વેદના થાય છે. નારકાદિના ઉત્પત્તિ ક્ષેત્રને આશ્રીને વિચારાય ત્યારે ક્ષેત્રવેદના, નારકાદિ ભવના કાળના સંબંધથી વિવક્ષા કરાય ત્યારે કાળ વેદના, વેદનીય કર્મના ઉદયથી ઉત્પન્ન થવા વડે વિચારાય ત્યારે ભાવ વેદના. એ ચારે વેદના ચોવીશ દંડકના ક્રમથી કહે છે – નૈરયિકો શું દ્રવ્યથી વેદના વેદે છે ? ઈત્યાદિ બધું સુગમ છે.

હવે અન્ય પ્રકારે વેદનાનું પ્રતિપાદન કરતા કહે છે – વેદના કેટલા ભેદે છે ? ઈત્યાદિ. શરીરમાં થયેલી શારીરિક વેદના, મનમાં ઉત્પન્ન થયેલી તે માનસિક વેદના. બંનેમાં થયેલી તે શારીરિક-માનસી વેદના. એ વેદના ચોવીશ દંડકના ક્રમથી કહે છે – નૈરયિકો શું શારીરી વેદના વેદે છે ? ઈત્યાદિ. તેમાં પરસ્પર ઉદીરણથી, પરમાધામીએ ઉત્પન્ન કરેલી કે ક્ષેત્રના પ્રભાવથી શારીરી વેદના વેદે છે. કેવળ પછીના ભવને અનુસરીને મનમાં દુઃખનો વિચાર કરે ત્યારે તથા દુષ્કર્મ કરનાર અતિશય પશ્ચાત્તાપ કરે ત્યારે માનસી વેદના વેદે. વિવક્ષિત કાળમાં શરીર અને મનમાં પીડાનો અનુભવ કરે ત્યારે. તેટલો કાળની સહ વિવક્ષાથી શારીર-માનસી વેદના વેદે છે. અહીં પણ વેદનાનો અનુભવ અનુક્રમે જ થાય છે. પણ - X - X - તેની વિવક્ષા એકપણે કરેલી છે, માટે શરીર અને મનની પીડાનો અનુભવ સાથે કહ્યો, તેમાં દોષ નથી. એમ વૈમાનિક સુધી જાણવું. પરંતુ એકેન્દ્રિય અને વિકલેન્દ્રિયોને મન નથી, માટે મનો વેદના ન કહેવી.

હવે અન્ય પ્રકારે વેદના કહે છે – તેમાં સાતા અર્થાત્ સુખરૂપ વેદના, અસાતા

અર્થાત્ દુઃખરૂપ વેદના, સાતાસાતા - સુખ દુઃખરૂપ વેદના. તેનો જ નૈરયિકાદિ ચોવીશ દંડકના ક્રમે વિચાર કરે છે - નૈરયિકો શું સાતા વેદના વેદે છે ? ઈત્યાદિ. તીર્થકરના જન્માદિ સમયે સાતા વેદના વેદે છે. બાકીના સમયે અસાતા વેદના વેદે છે. જ્યારે પૂર્વભવનો મિત્ર દેવ વચનામૃતો વડે શાંત કરે ત્યારે મનમાં સાતા અને શરીરે ક્ષેત્ર પ્રભાવથી અસાતા અનુભવે અથવા તેના દર્શનથી સાતા અને પશ્ચાત્તાપથી અસાતા અનુભવે ત્યારે સાતાસાતા વેદના વેદે. અહીં પણ વિવક્ષિત કાળને એક ગણી સાતાસાતા વેદના કહી. એ પ્રમાણે વૈમાનિક સુધી કહેવું. તેમાં પૃથિવ્યાદિ જીવો જ્યાં સુધી તેને ઉપદ્રવ ન થાય, ત્યાં સુધી સાતા વેદના વેદે. ઉપદ્રવ પ્રાપ્ત થતાં અસાતા વેદના વેદે. બંને હોય ત્યારે સાતાસાતા વેદના વેદે. વ્યંતરાદિ દેવો સુખ અનુભવતા સાતા વેદના, ચ્યવનાદિ સમયે અસાતા વેદના, બીજાની સંપત્તિને જોવાથી માત્સર્ય અને પ્રિય દેવીના આલિંગનાદિ અનુભવ એક સાથે થતાં સાતાસાતા વેદના અનુભવે છે.

ફરી અન્ય પ્રકારે વેદના પ્રતિપાદિત કરતાં કહે છે – જે વેદના એકાંતે દુઃખરૂપે ન કહી શકાય, કેમકે સુખ પણ હોય અને એકાંતે સુખરૂપ પણ ન કહેવાય, કેમકે સુખ પણ હોય તે અદુઃખસુખા વેદના કહેવાય છે. [પ્રશ્ન] સાતા-અસાતા અને સુખા-દુઃખામાં ભેદ શો છે ? જે અનુક્રમે ઉદય પ્રાપ્ત વેદનીય કર્મના પુદ્ગલના અનુભવથી સુખ-દુઃખ થાય તે સાતા-અસાતા અને જે અન્ય વડે ઉદીરાતી વેદનારૂપ સાતા-અસાતા તે સુખા-દુઃખા. - X - X -

હવે બીજા પ્રકારે વેદનાની વિચારણા કરે છે –

● સૂત્ર-૫૯૭ :-

ભગવન્ ! વેદના કેટલા ભેદે છે ? ગૌતમ ! બે ભેદે છે – આભ્યુપગમિકી અને ઔપકમિકી. ભગવન્ ! નૈરયિકો આભ્યુપગમિકી વેદના વેદે કે ઔપકમિકી વેદના વેદે ? ગૌતમ ! આભ્યુપગમિકી વેદના ન વેદે, પણ ઔપકમિકી વેદના વેદે છે. એમ ચરિન્દ્રિય સુધી જાણવું. પંચેન્દ્રિય તિર્યચો અને મનુષ્યો બંને પ્રકારે વેદના વેદે. વ્યંતર, જ્યોતિષ્ક, વૈમાનિકોને નૈરયિકવત્ જાણવા.

● વિવેચન-૫૯૭ :-

આભ્યુપગમિકી એટલે જે વેદના સ્વયં અંગીકાર કરાય. જેમ સાધુ વડે કેશ લુંચન, આતાપનાદિ વડે શરીરને કષ્ટ અપાય છે. કેમકે સ્વયં અંગીકાર કરવા વડે ઉત્પન્ન થયેલી તે આભ્યુપગમિકી. ઉપક્રમ-સ્વયં જ પાસે જવું. અથવા ઉદીરણાકરણ વડે પાસે લાવવું. તે વડે ઉત્પન્ન, તે ઔપકમિકી. સ્વયં ઉદયમાં આવેલ કે ઉદીરણા કરણથી ઉદયમાં આવેલા વેદનીય કર્મના વિપાકના અનુભવથી ઉત્પન્ન થયેલી વેદા તે ઔપકમિકી. તેમાં પંચેન્દ્રિય તિર્યચો અને મનુષ્યોને બંને પ્રકારની વેદના વેદે છે. કેમકે સમ્યગ્દષ્ટિ પંચેન્દ્રિયો અને મનુષ્યો કર્મક્ષય કરવા આભ્યુપગમિકી વેદના વેદે છે. બાકીના જીવો ઔપકમિકી જ વેદના વેદે છે. એકેન્દ્રિયથી ચરિન્દ્રિયોને

મનનો અભાવ હોવાથી તથાવિધ આબ્યુગમિકી વેદના પ્રાપ્ત ન થાય. નારક, ભવનપત્યાદિ ચારે દેવોને તથાવિધ ભવસ્વભાવથી આબ્યુગમિકી વેદના નથી. ઈત્યાદિ સુગમ છે. ફરી બીજી રીતે વેદના—

● સૂત્ર-૫૯૮ :-

ભગવન્ ! વેદના કેટલા ભેદે છે ? બે ભેદે — નિદા અને અનિદા. નૈરયિકો નિદા વેદના વેદે છે કે અનિદા વેદના ? બંને વેદના વેદે. ભગવન્ ! એમ કેમ કહો છો ? ગૌતમ ! નૈરયિકો બે ભેદે છે - સંજીભૂત અને અસંજીભૂત. સંજીભૂત નિદા વેદના વેદે, અસંજીભૂત અનિદા વેદના વેદે છે. તેથી તેમ કહ્યું છે.

એ પ્રમાણે સ્તનિતકુમાર સુધી જાણવું. પૃથ્વીકાયિકો વિશે પૃચ્છા. તેઓ નિદા વેદના ન વેદે, અનિદા વેદના વેદે. ભગવન્ ! એમ કેમ કહ્યું ? ગૌતમ ! પૃથ્વીકાયિકો બધાં અસંજી છે. તેઓ અસંજીભૂત અનિદા વેદના વેદે છે. તેથી એમ કહ્યું છું કે પૃથ્વીકાયિકો નિદા વેદના ન વેદે, અનિદા વેદના વેદે. એમ ચઉરિન્દ્રિય સુધી કહેવું. પંચેન્દ્રિય તિર્યચો, મનુષ્યો, વ્યંતરો નૈરયિકવત્ જાણવા.

જ્યોતિષ્ક દેવો વિશે પૃચ્છા — તેઓ નિદા વેદના વેદે, અનિદા વેદના પણ વેદે. એમ કેમ કહો છો ? જ્યોતિષ્ક દેવો બે ભેદે — માયી મિથ્યાદૈષ્ટિ, અમાયી સમ્યગ્દૈષ્ટિ. માયી મિથ્યાદૈષ્ટિ ઉત્પન્ન થયેલા અનિદા વેદના વેદે. અમાયી સમ્યગ્દૈષ્ટિ ઉત્પન્ન થયેલા નિદા વેદના વેદે છે. તે હેતુથી ગૌતમ ! એમ કહ્યું છે કે — જ્યોતિષ્કો બંને વેદના વેદે. એ પ્રમાણે વૈમાનિકો પણ જાણવા.

● વિવેચન-૫૯૯ :-

ભગવન્ ! વેદના કેટલા ભેદે છે ? બે ભેદે — નિદા અને અનિદા. જેમાં અત્યંત કે નિશ્ચિત ચિત્ત અપાય તે નિદા. સામાન્ય રીતે મનના વ્યાપારવાળી કે સમ્યક્ વિવેકવાળી વેદના. તે સિવાય મનના વ્યાપાર રહિત કે સમ્યક્વિવેક રહિત તે અનિદા વેદના.

ચોવીશ દંડકના ક્રમે કહે છે — નૈરયિકો બે ભેદે છે — સંજીભૂત, અસંજીભૂત. સંજીથી આવીને ઉત્પન્ન થાય તે સંજીભૂત, અસંજીથી આવીને ઉત્પન્ન થાય તે અસંજીભૂત નૈરયિક કહેવાય. અસંજી નૈરયિકો પૂર્વે અન્ય જન્મમાં કરેલ કંઈપણ શુભ, અશુભ કે વૈરાદિનું સ્મરણ કરતા નથી. કેમકે સ્મરણ તેનું જ થાય, જે તીવ્ર સંકલ્પ વડે કરેલ હોય. પરંતુ પૂર્વના અસંજી ભવમાં મનરહિત હોવાથી તેમને તીવ્ર સંકલ્પ ન હોય. તેથી તેઓ અનિદા વેદના વેદે છે - X - સંજીભૂત નૈરયિકો પૂર્વનું બધું સ્મરણ કરે છે. માટે નિદા વેદના વેદે. એ પ્રમાણે ભવનપતિ બધાં કહેવા. કેમકે તેઓને સંજી-અસંજી બંનેથી ઉત્પત્તિ છે. ચઉરિન્દ્રિય સુધી સંમૂર્છિમ હોવાથી મનરહિત છે માટે અનિદા વેદના વેદે છે. પંચેન્દ્રિય, મનુષ્યો, વ્યંતરો નૈરયિક મુજબ જાણવા. કેમકે પંચેન્દ્રિય અને મનુષ્ય બે ભેદે — સંમૂર્છિમ અને ગર્ભજ. સંમૂર્છિમ મન રહિત

હોવાથી અનિદા વેદના વેદે છે ગર્ભજ નિદા વેદના વેદે છે. વ્યંતરો સંજી-અસંજી બંનેથી આવે છે તેથી નિદા અને અનિદા બંને વેદના વેદે.

જ્યોતિષ્કો સંજીથી જ આવે, - X - X - તેઓ બે ભેદે છે - માયી મિથ્યાદૈષ્ટિ ઉપપન્નક - માયા વડે બાંધેલ મિથ્યાત્વાદિ કર્મ પણ ઉપચારથી માયા કહેવાય, તેવા માયી. મિથ્યાત્વના ઉદયથી મિથ્યાદૈષ્ટિ. તેનાથી યુક્ત તે માયીમિથ્યાદૈષ્ટિ ઉપપન્નક. તેનાથી વિપરીત તે અમાયી સમ્યગ્દૈષ્ટિ ઉપપન્નક, તેમાં પહેલા પ્રકારના દેવો - X - X - યથાવસ્થિત જ્ઞાનાભાવે અનિદા વેદના વેદે. બીજા પ્રકારના દેવો સમ્યગ્દૈષ્ટિપણથી યથાવસ્થિત જાણી નિદા વેદના વેદે છે. એ પ્રમાણે વૈમાનિક પણ જાણવા.

મુનિ દીપરત્નસાગરે કરેલ
પદ-૩૫-નો ટીકા સહિતનો અનુવાદ પૂર્ણ

❁ પદ-૩૬-“સમુદ્ઘાત” ❁
— X — X — X — X —

૦ એ પ્રમાણે ૩૫-માં પદની વ્યાખ્યા કરી. હવે ૩૬-માં પદનો આરંભ કરે છે. તેનો સંબંધ આ છે - પૂર્વ પદમાં ગતિપરિણામ વિશેષ વેદના કહી. અહીં ગતિપરિણામ વિશેષ સમુદ્ઘાત વિચારે છે. સમુદ્ઘાત વક્તવ્યતા સંદર્ભે આ સંગ્રહણી ગાથા છે—

● સૂત્ર-૫૯૯ :-

વેદના, કષાય, મરણ, વૈક્રિય, તૈજસ, આહારક અને કેવલી સમુદ્ઘાત એ સાત, સમુદ્ઘાત જીવ અને મનુષ્યોને હોય છે.

● વિવેચન-૫૯૯ :-

વેચન - આદિ સાત સમુદ્ઘાતો છે. જેમકે વેદના સમુદ્ઘાત, કષાય સમુદ્ઘાત વગેરે. સામાન્યથી જીવના વિચારમાં અને મનુષ્યદ્વારમાં સાત સમુદ્ઘાતો કહેવાના છે, પણ ન્યૂન નહીં. કેમકે જીવ અને મનુષ્ય વિશે સાતે સમુદ્ઘાતોનો સંભવ છે. અહીં ‘એવ’ શબ્દ પરિમાણના અર્થમાં છે. - X - બાકીના દ્વારોના વિચારમાં જ્યાં જેટલા સમુદ્ઘાતોનો સંભવ હોય ત્યાં તેટલા કહેવા. આ સંગ્રહણી ગાથાનો સંક્ષેપાર્થ છે.

સમુદ્ઘાત એટલે શું? સમ - એકીભાવ, જ્ઞ - પ્રાબલ્ય, એકીભાવ વડે પ્રબળતાથી ઘાત કરવો તે સમુદ્ઘાત. કોની સાથે એકી ભાવ? વેદનાદિ સાથે. તે આ રીતે — આત્મા જ્યારે વેદનાદિ સમુદ્ઘાતને પ્રાપ્ત થયેલ હોય ત્યારે વેદનાદિ અનુભવજ્ઞાન વડે પરિણત જ હોય છે અન્ય જ્ઞાન વડે પરિણત ન હોય. અધિકપણે કર્મનો ઘાત શી રીતે થાય? વેદનાદિ સમુદ્ઘાત સાથે પરિણત થયેલ આત્મા કાલાંતરે અનુભવવા યોગ્ય વેદનાદિના કર્મપ્રદેશોને ઉદીરણાકરણ વડે આકર્ષી ઉદયાવલિકામાં નાંખી અનુભવી નિર્જર છે. અર્થાત્ આત્મપ્રદેશ સાથે રહેલા સંકલિષ્ટ કર્મોનો નાશ કરે છે. કેમકે નિર્જરા એટલે પૂર્વકૃત્ કર્મોનો નાશ કરવો તે.

તે આ રીતે — વેદના સમુદ્ઘાત અસાતા વેદનીય કર્મને આશ્રિત છે, કષાયસમુદ્ઘાત યારિત્ર મોહનીયને આશ્રિત છે. મારણાંતિક સમુદ્ઘાત અંતર્મુહૂર્ત આશ્રિત છે. વૈક્રિયાદિ ત્રણ તે-તે નામ કર્મને આશ્રિત છે. કેવલી સમુદ્ઘાત વેદનીય, નામ, ગોત્ર કર્મને આશ્રિત છે. તેમાં વેદના સમુદ્ઘાત પ્રાપ્ત આત્મા અસાતાવેદનીય કર્મના પુદ્ગલોનો ક્ષય કરે છે. તે આ રીતે — વેદના વડે પીડિત જીવ અનંતાનંત કર્મ સ્કંધો વડે વીંટાયેલા આત્મપ્રદેશો શરીરથી બહાર કાઢે છે. તે પ્રદેશો વડે મુખ અને જઠરના ખાલી ભાગને તથા કાન અને સ્કંધાદિના વચ્ચેના ભાગને પૂરી લંબાઈ અને વિસ્તારમાં શરીરપ્રમાણ ક્ષેત્રને વ્યાપી અંતર્મુહૂર્ત રહે છે અને તે સમયમાં ઘણાં અસાતાવેદનીય કર્મપુદ્ગલોનો ક્ષય કરે છે.

કષાય સમુદ્ઘાતના પરિણામવાળો આત્મા કષાય યારિત્ર મોહનીય કર્મપુદ્ગલોનો નાશ કરે છે. તે આ — કષાયોદયથી વ્યાકુળ જીવ આત્મપ્રદેશોને

બહાર કાઢી, તેના વડે મુખ અને ઉદરાદિના ખાલી ભાગને તથા કાન, સ્કંધાદિની વચ્ચેના ભાગોને પૂરી લંબાઈ અને વિસ્તારમાં શરીરક્ષેત્રને વ્યાપીને રહે છે. ઘણાં પુદ્ગલોનો નાશ કરે.

મરણ સમુદ્ઘાતને પ્રાપ્ત થયેલો આયુષ્કર્મના પુદ્ગલોનો નાશ કરે છે. પણ મરુણસમુદ્ઘાત પ્રાપ્ત જીવ પોતના આત્મપ્રદેશોથી મુખ-ઉદરાદિ ખાલી ભાગોને પૂરી વિસ્તાર અને જડાઈમાં સ્વ શરીરપ્રમાણ અને લંબાઈમાં સ્વ શરીર કરતાં અધિક જઘન્યથી અંગુલનો અસંખ્યાત ભાગ અને ઉત્કર્ષથી અસંખ્યાતા યોજનો સુધી એક દિશામાં રહેલા ક્ષેત્રને વ્યાપીને રહે છે, એમ કહેવું.

વૈક્રિય સમુદ્ઘાત પ્રાપ્ત જીવ સ્વ આત્મપ્રદેશોને શરીરથી બહાર કાઢી શરીર વિસ્તાર અને જડાઈ પ્રમાણ અને લંબાઈમાં સંખ્યાતા યોજન પ્રમાણ ઇંડ કરી સ્થૂળ પુદ્ગલોના કમથી વૈક્રિયશરીર નામકર્મના પુદ્ગલોનો પૂર્વવત્ ક્ષય કરે છે. - X - એ પ્રમાણે તૈજસ અને આહારક સમુદ્ઘાતનો વિચાર કરવો. પરંતુ તૈજસ સમુદ્ઘાત તેજોવેશ્યા મૂકવાના સમયે તૈજસ નામકર્મના ક્ષયનું કારણ છે. આહારક સમુદ્ઘાત જીવ આહારક શરીર નામકર્મોના પુદ્ગલોનો ક્ષય કરે છે.

કેવલી સમુદ્ઘાત પ્રાપ્ત જીવ સાતા અસાતા વેદનીયાદિ કર્મના પુદ્ગલોનો નાશ કરે છે. તે આ રીતે — કેવલજ્ઞાની પહેલા સમયે જડાઈમાં સ્વ શરીરપ્રમાણ અને ઉંચો-નીચો લોકાંત પર્યન્ત આત્મપ્રદેશોનો ઇંડ કરે છે. બીજે સમયે પૂર્વ-પશ્ચિમ કે દક્ષિણ-ઉત્તર કપાટ કરે છે. ત્રીજે સમયે મંથાન કરે, ચોથા સમયે વચ્ચેના આંતરા પૂરે છે. પાંચમાં સમયે આંતરાને સંહરે છે, છટ્ટા સમયે મંથાન સંહરે છે, સાતમા સમયે કપાટ સંહરે છે, આઠમાં સમયે શરીરમાં આવીને રહે છે. - X - તેમાં ઇંડ કરવાના સમયે પહેલાં જે પત્યોપમના અસંખ્યાત ભાગ પ્રમાણ વેદનીય, નામ, ગોત્ર, કર્મની સ્થિતિના બુદ્ધિથી અસંખ્યાતા ભાગો કરવા, પછી ઇંડ સમયે ઇંડ કરતો તે અસંખ્યાત ભાગોનો ક્ષય કરે અને એક અસંખ્યાતમો ભાગ બાકી રાખે.

પૂર્વે જે ત્રણ કર્મોનો રસ હતો. તેના અનંત ભાગો કરવા. પછી ઇંડ સમયે ૧ અસાતાવેદનીય, ૨ થી ૬ પ્રથમ સમયમાં પાંચ સંસ્થાન, ૭ થી ૧૧ - પાંચ સંઘચણ, ૧૨ થી ૧૫ પ્રશસ્ત વર્ણાદિ ચતુષ્ક, ૧૬-ઉપઘાત, ૧૭-અપ્રશસ્ત વિહાયોગતિ, ૧૮-દુઃસ્વર, ૧૯-દુર્ભગ, ૨૦-અસ્થિર, ૨૧-અપર્યાપ્ત, ૨૨-અશુભ, ૨૩-અનાદેય, ૨૪-અચાકીર્તિ, ૨૫-નીચગોત્ર એ પચીસ પ્રકૃતિઓના રસના અનંત ભાગોનો નાશ કરે છે, અને એક અનંતમોભાગ બાકી રહે છે. તે સમયે સાતાવેદનથી, દેવદ્વિક, મનુષ્યદ્વિક, પંચેન્દ્રિય જાતિ, પાંચ શરીર, ત્રણ ઉપાંગ, પહેલું સંસ્થાન, પહેલું સંઘચણ, પ્રશસ્ત વર્ણાદિ ચતુષ્ક, અગુરુ લઘુ, પરાઘાત, ઉચ્ચવાસ, પ્રશસ્ત વિહાયોગતિ, ત્રસ, બાદર, પર્યાપ્ત, પ્રત્યેક, આતપ, ઉદ્યોત, સ્થિર, શુભ, સુભગ, સુસ્વર, આદેય, ચશોકીર્તિ, નિર્માણ, તીર્થકર અને ઉચ્ચગોત્રરૂપ ૩૯-પ્રકૃતિઓનો અનુભાગ અપ્રશસ્ત પ્રકૃતિના અનુભાગ મધ્યે પ્રદેશ કરવા વડે નાશ કરે છે. એ સમુદ્ઘાતનો પ્રભાવ છે.

બાકી રહેલી અસંખ્યાતમા ભાગની સ્થિતિ, અનંતમા ભાગના રસના અનુક્રમે અસંખ્યાતા અને અનંતા ભાગો કરે છે.

પછી બીજા કપાટ સમયે સ્થિતિના અસંખ્યાત ભાગોનો નાશ કરે છે, એક ભાગ બાકી રહે છે. અનુભાગના અનંતા ભાગોનો નાશ કરે છે અને એક ભાગ બાકી રહે છે. અહીં અપ્રશસ્ત પ્રકૃતિના અનુભાગ મધ્યે પ્રવેશ કરવા વડે પ્રશસ્ત પ્રકૃતિઓના અનુભાગનો ઘાત સમજવો. પછી ત્રીજા સમયે બાકી રહેલ અસંખ્યાતમો ભાગ સ્થિતિ અને અનંત ભાગના અનુભાગના ફરીથી બુદ્ધિ વડે અનુક્રમે અસંખ્યાતા અને અનંતમા ભાગો કરીને, ચોથા સમયે સ્થિતિના અસંખ્યાતા ભાગોનો નાશ કરે છે અને એક ભાગ બાકી રહે છે. અનુભાગના પણ અનંતા ભાગોનો નાશ કરે છે અને એક ભાગ બાકી રહે છે. પ્રશસ્ત પ્રકૃતિઓના અનુભાગનો ઘાત પૂર્વવત્ જાણવો.

એ પ્રમાણે સ્થિતિઘાતાદિ કરતાં અને જેણે સ્વપ્રદેશો વડે સર્વલોકને વ્યાપ્ત કર્યો છે, એવા કેવળીને વેદનીયાદિ ત્રણ કર્મની સ્થિતિ આયુષ્ કરતાં સંખ્યાતગણી રહેલી છે, અનુભાગ હજી પણ અનંતગુણ છે. હવે ચોથા સમયે બાકી રહેલી અસંખ્યાતમા ભાગની સ્થિતિના અને અનંતમાં ભાગના રસના ફરી પણ બુદ્ધિ વડે અનુક્રમે સંખ્યાતા અને અનંતા ભાગો કરે છે. પછી આંતરાના સંહાર કરવાના સમયે સ્થિતિના સંખ્યાત ભાગોનો નાશ કરે છે. એક સંખ્યાતમો ભાગ બાકી રહે છે. અનુભાગના અનંતા ભાગોનો નાશ કરે છે અને એક ભાગ બાકી રહે છે એ પ્રમાણે દંડાદિના પાંચ સમયમાં પ્રત્યેક સમયે પ્રત્યેક ખંડ નાશ પામેલો હોય છે, કેમકે સમયે સમયે સ્થિતિખંડ અને અનુભાગ ખંડનો નાશ કરે છે. પછી છટ્ટા સમયથી પ્રયત્ન મંદ થવાથી સ્થિતિ ખંડ અને અનુભાગ ખંડનો અંતર્મૂહૂર્ત કાળમાં વિનાશ કરે છે.

છટ્ટા સમયથી પછીના સમયોમાં પ્રતિસમય ખંડના એકેક ખંડનો ત્યાં સુધી નાશ કરે છે યાવત્ અંતર્મૂહૂર્તના છેલ્લા સમયે સંપૂર્ણ ખંડનો નાશ થાય છે. એ પ્રમાણે અંતર્મૂહૂર્ત સ્થિતિ ખંડો અને અનુભાગ ખંડોનો જ્યાં સુધી સયોગી અવસ્થાનો છેલ્લો સમય છે, ત્યાં સુધી ઘાત કરે છે. આ બધાં સ્થિતિ ખંડો અને અનુભાગ ખંડો અસંખ્યાતા જાણવા. આ સંબંધે આટલું કહેવું પૂરતું છે.

સંગ્રહણી ગાથાના અર્થને સ્પષ્ટ કરતાં પ્રથમથી સમુદ્ઘાતથી સંખ્યાનો પ્રશ્ન પૂછે છે - ભદંત - વર્ધમાન સ્વામીનું આમંત્રણ છે. પરમકલ્યાણના યોગથી ભદંત છે. અથવા ભવાંત - સંબોધન છે. કેમકે તે સર્વ સંસારસાગરને અંતે રહેલા છે. અથવા ભયાંત કહેવા. કેમકે આલોક-પરલોકાદિ સાત પ્રકારના ભયનો નાશ કરેલો છે.

સમુદ્ઘાત કેટલા છે ? તે વિશે પ્રશ્ન પૂછે છે -

● સૂત્ર-૬૦૦ :-

ભગવન્ ! સમુદ્ઘાતો કેટલા છે ? સાત. વેદનાસમુદ્ઘાત યાવત્ કેવલી

સમુદ્ઘાત. વેદના સમુદ્ઘાત કેટલાં સમયનો છે ? અસંખ્યાતા સમય પ્રમાણ અંતર્મૂહૂર્તનો છે. એમ આહારક સમુદ્ઘાત સુધી કહેવું. કેવલી સમુદ્ઘાત કેટલા સમયનો છે ? આઠ સમયનો.

નૈરયિકોને કેટલા સમુદ્ઘાત છે ? ચાર - વેદના, કષાય મારણાંતિક અને વૈક્રિયસમુદ્ઘાત. અસુરકુમારોને કેટલા સમુદ્ઘાત છે ? પાંચ - વેદના, કષાય, મારણાંતિક, વૈક્રિય, તૈજસ સમુદ્ઘાત. એમ સ્તનિતકુમારો સુધી કહેવું. પૃથ્વીકાયિકોને કેટલા સમુદ્ઘાત છે ? ત્રણ-વેદના, કષાય અને મારણાંતિક. એમ ચૈત્રિયો સુધી કહેવું. પરંતુ વાયુકાયિકોને ચાર સમુદ્ઘાત હોય છે - વેદના, કષાય, મારણાંતિક અને વૈક્રિય સમુદ્ઘાત. પંચેન્દ્રિય તિર્યચ યાવત્ વૈમાનિકને કેટલા સમુદ્ઘાતો છે ? પાંચ - વેદના, કષાય, મારણાંતિક, વૈક્રિય અને તૈજસ. પણ મનુષ્યોને ઉપરોક્ત સાતે સમુદ્ઘાતો હોય છે.

● વિવેચન-૬૦૦ :-

વેદનાનો સમુદ્ઘાત તે વેદના સમુદ્ઘાત. એ પ્રમાણે આહારક સમુદ્ઘાત સુધી જાણવું. કેવલી સંબંધી સમુદ્ઘાત તે કેવલીસમુદ્ઘાત. હવે કયો સમુદ્ઘાત કેટલો કાળ હોય છે ? તે કહે છે. તેમાં વેદના સમુદ્ઘાત આદિનો કાળ સુગમ છે. પરંતુ યાવત્ આહારક સમુદ્ઘાત ઉક્ત અંતર્મૂહૂર્ત પ્રમાણ સમુદ્ઘાતો અનુક્રમે કહેવા.

હવે એ જ સમુદ્ઘાતનો ચોવીશ દંડકના ક્રમે વિચારે છે - નૈરયિકોને આદિના ચાર સમુદ્ઘાતો હોય છે. કેમકે તેઓને તેજો લબ્ધિ, આહારક લબ્ધિ, કેવળજ્ઞાનના અભાવે બાકીના ત્રણ સમુદ્ઘાત ન સંભવે. અસુરકુમારાદિ દશે ભવનપતિઓને તેજોલેશ્યાની લબ્ધિ હોવાથી આદિના પાંચ સમુદ્ઘાતો હોય છે.

પૃથ્વી-અપ્-તેઉ-વનસ્પતિ-ને ત્રણ ચાર ઈન્દ્રિય જીવોને આદિના ત્રણ સમુદ્ઘાત છે. કેમકે તેમને વૈક્રિયાદિ લબ્ધિનો અભાવ છે. વાયુકાયિકોને વૈક્રિયલબ્ધિ હોવાથી પહેલાં ચારે સમુદ્ઘાતો સંભવે છે. પંચેન્દ્રિય તિર્યચોને આદિના પાંચ સમુદ્ઘાતો હોય છે કેમકે તેઓમાં કેટલાંકને તેજોલબ્ધિ પણ હોય છે. મનુષ્યોને સાતે સમુદ્ઘાતો હોય છે. કેમકે તેમને સર્વે ભાવો હોય છે. વ્યંતર, જ્યોતિષ્ક, વૈમાનિકોને આદિના પાંચે સમુદ્ઘાતો સંભવે છે. કેમકે તેઓમાં વૈક્રિય અને તેજોલબ્ધિ હોય છે. - x -

હવે ચોવીશ દંડકને આશ્રીને એક જીવને કેટલા વેદનાદિ સમુદ્ઘાતો પૂર્વે થયેલા છે, કેટલા ભાવિમાં થશે, તે કહે છે -

● સૂત્ર-૬૦૧ :-

ભગવન્ ! એકેક નારકને કેટલા વેદના સમુદ્ઘાતો પૂર્વે થયેલા છે ? ગૌતમ ! અનંતા. કેટલા ભાવિમાં થવાના છે ? કોઈને થવાના હોય, કોઈને ન હોય. જેને હોય તેને જઘન્યથી એક, બે, ત્રણ અને ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાતા, અસંખ્યાતા કે અનંતા થનાર હોય છે. એમ અસુરકુમારોને પણ યાવત્ નિરંતર વૈમાનિક

દંડક સુધી કહેવું. એમ તૈજસ સમુદ્ઘાત સુધી જાણવું, એ પ્રમાણે પાંચ સમુદ્ઘાતો ચોવીસ દંડકે કહેવા.

ભગવન્ ! એકેક નૈરચિકને પૂર્વે આહારકસમુદ્ઘાતો કેટલા થયા છે. કોઈને હોય, કોઈને ન હોય, જેને હોય તેને જઘન્યથી એક, બે અને ઉત્કૃષ્ટથી ત્રણ હોય. ભાવિકાળે કેટલાં થવાના છે ? કોઈને હોય અને કોઈને ન હોય. જેને હોય તેને જઘન્યથી એક, બે કે ત્રણ અને ઉત્કૃષ્ટથી ચાર હોય. એ પ્રમાણે નિરંતર વૈમાનિક સુધી કહેવું. પણ મનુષ્યને પૂર્વે થયેલ અને ભાવિકાળે થનાર, નૈરચિકને ભાવિ કાળે થનારા છે તેમ કહેવા.

ભગવન્ ! એકેક નૈરચિકને કેવલિ સમુદ્ઘાત કેટલા થયેલા છે ? પૂર્વે થયા નથી. ભાવિમાં કેટલા થવાના છે ? કોઈને થાય અને કોઈને ન થાય. જેને થનાર છે તેને એક સમુદ્ઘાત થવાનો છે. એ પ્રમાણે વૈમાનિક સુધી કહેવું. પણ મનુષ્યને કોઈને થયેલ છે - કોઈને નથી. જેને છે તેને એક છે, ભાવિકાળે થનાર પણ એક જ છે.

● વિવેચન-૬૦૧ :-

એકેક નૈરચિકને કેટલા વેદના સમુહ થયા છે ? ઇત્યાદિ. ગૌતમ! અનંતા થયા છે. કેમકે નારકાદિ સ્થાનો અનંતવાર પ્રાપ્ત થયા છે અને એકેક નારકાદિ સ્થાનની પ્રાપ્તિ સમયે પ્રાયઃ અનેકવાર વેદના સમુદ્ઘાત થાય છે. આ કથન ઘણાં જીવોની અપેક્ષાથી છે. કેમકે ઘણાં જીવો અવ્યવહાર રાશિથી નીકળેલા અનંતકાળ સુધી હોય. તેથી તેમની અપેક્ષાથી અનંત વેદના સમુદ્ઘાત ઘટી શકે. પરંતુ થોડાં કાળથી અવ્યવહાર રાશિથી નીકળેલાં હોય તેઓને યથા સંભવ સંખ્યાતા કે અસંખ્યાતા વેદના સમુદ્ઘાતો જાણવા. પણ તેઓ થોડાંક જ છે. ભાવિમાં કેટલાં થનાર છે? સૂત્રપાઠ સુગમ છે. પરંતુ પુરઃ - આગળ, કૃત - પરિણામ પ્રાપ્તિની યોગ્યતા વડે કેટલા થનાર છે? અર્થાત્ ભાવિમાં થનારા. કોઈને હોય - કોઈને ન હોય. ઇત્યાદિ ઉત્તર સૂત્ર છે. અર્થાત્ જે કોઈ જીવ વિવક્ષિત પ્રશ્ન સમય પછી વેદના સમુદ્ઘાત કર્યા વિના જ નરકથી નીકળી, મનુષ્યભવમાં વેદના સમુદ્ઘાત ન પામીને જ સિદ્ધ થાય છે. તેને ભાવિકાળમાં એક પણ વેદના સમુદ્ઘાત થવાનો નથી. પણ વિવક્ષિત જીવ બાકીના આચુકાળમાં કેટલોક કાળ નરકમાં રહી પછી મનુષ્યભવ પામી સિદ્ધ થાય, તેને એકાદિ સમુદ્ઘાતનો સંભવ છે. સંખ્યાતા આદિ કાળ સુધી સંસારમાં રહેનારને સંખ્યાતા-અસંખ્યાતા-અનંતા વેદના સમુદ્ઘાતો થાય.

- X - બધાં અસુરકુમારાદિ સ્થાનોમાં અતીતકાળે અનંત વેદના સમુદ્ઘાતો કહેવા. અનાગત કાળે વેદના સમુદ્ઘાતો કોઈને થાય - કોઈને ન થાય. ઇત્યાદિ પૂર્વે કહ્યા મુજબ જાણવું. એ પ્રમાણે ચોવીસ દંડકના ક્રમે કષાય સમુદ્ઘાત, મારણાંતિક સમુદ્ઘાત, વૈકિંચ સમુદ્ઘાત, તૈજસ સમુદ્ઘાત પ્રત્યેક દંડકે કહેવા. તેથી ૧૨૦-દંડક

સૂત્રો થાય. બાકી સૂત્રમાં કહેલ બધું સુગમ છે.

ભગવન્ ! એકેક નૈરચિકને પૂર્વે બધાં અતીતકાળની અપેક્ષા કેટલાં આહારક સમુદ્ઘાતો પૂર્વે થયા છે ? ગૌતમ ! કોઈને હોય, કોઈને ન હોય. - X - X - જેણે પૂર્વે મનુષ્યપણું પામીને તેવા પ્રકારની સામગ્રીના અભાવે ચૌદ પૂર્વનું અધ્યયન કર્યું નથી, ચૌદ પૂર્વનું જ્ઞાન હોવા છતાં આહારક લબ્ધિના અભાવે કે તેવા પ્રયોજનના અભાવે આહારક શરીર કર્યું નથી, તેને હોતાં નથી. જેને હોય તેને જઘન્યથી એક કે બે અને ઉત્કૃષ્ટથી ત્રણ જ હોય. કેમકે જણે ચાર વાર આહારક શરીર કર્યું છે, તેમનું નરકમાં ગમન થતું જ નથી, ભાવિકાળે પણ કોઈને હોય - કોઈને ન હોય. તેમાં મનુષ્યત્વ પામી તેવી સામગ્રીના અભાવે ચૌદ પૂર્વનું જ્ઞાન અને આહારક સમુદ્ઘાત વિના સિદ્ધ થાય તેને હોતા નથી. બાકીનાને યથાસંભવ ઉત્કૃષ્ટથી ચાર સમુહ થાય પછી અવશ્ય બીજી ગતિમાં ઉત્પન્ન ન થવાથી આહારક સમુહ સિદ્ધિગમન થાય છે. એમ વૈમાનિક સુધી કહેવું.

- પરંતુ મનુષ્યને અતીતકાળે - અનાગત કાળે પણ જેમ નૈરચિકોને કહ્યું, તેમ કહેવું અર્થાત્ ઉત્કૃષ્ટથી અતીતકાળે પણ ચાર અને અનાગતકાળે પણ ચાર સમુદ્ઘાતો ઉત્કૃષ્ટથી કહેવા. તેનો સૂત્રપાઠ આમ થાય - એકેક મનુષ્યને કેટલાં આહારક સમુદ્ઘાત પૂર્વે થયેલા છે ? ઇત્યાદિ બધું કહેવું. પરંતુ તાત્પર્ય એ કે ચોથી વખત આહારક શરીર કરનારો અવશ્ય તે ભવે જ મુક્તિ પામે. એમ કેમ જાણવું ? સૂત્રના પૂર્વાપર વિચારથી. જો ચોથી વેળા આહારક શરીર કરીને બીજી કોઈ ગતિમાં જાય તો નારકાદિ કોઈપણ ગતિમાં અતીત કાળે ચાર આહારક સમુદ્ઘાત કહ્યા હોત, પણ કહ્યા નથી. તેથી જાણી શકાય છે કે ચોથી વેળા આહારક શરીર કરી અવશ્ય તે ભવમાં જ મુક્તિગામી થાય છે, બીજી ગતિમાં જતો નથી. જો આહારક સમુદ્ઘાત ન કર્યો હોય તો તેની અપેક્ષાએ 'નથી' તેમ જાણવું. પરંતુ જે - X - ચાર આહારક સમુદ્ઘાતથી નિવૃત્ત થયેલો હોય અને હજી મનુષ્યભવનો ત્યાગ કર્યો નથી તેને ચાર સમુદ્ઘાતો પૂર્વકાળે જાણવા. ભાવિકાળે થનારા સમુદ્ઘાત પણ કોઈને હોય કોઈને ન હોય. જે ચોથી વેળા આહારક શરીર કરીને આહારક સમુહથી નિવૃત્ત થયેલ છે, અથવા જેણે આહારક શરીર કર્યું નથી કે જેણે એક-બે કે ત્રણ વખત કરેલ છે, પણ તથાવિધ સામગ્રીના અભાવે આહારકશરીર કર્યા વિના જ મુક્તિ પામશે, તેને ભાવિમાં આહારક સમુદ્ઘાત કરવાના હોતા નથી. જેને કરવાના છે, તેને જઘન્યથી એક-બે-ત્રણ અને ઉત્કૃષ્ટથી ચાર સમુદ્ઘાતો કરવાના હોય છે. તેમાં એકાદિ સમુદ્ઘાતનો સંભવ પૂર્વોક્ત ભાવનાનુસાર સ્વયં જાણવો.

હવે કેવળી સમુદ્ઘાત સંબંધે દંડક સૂત્ર કહે છે - એક એક નૈરચિકને અનંત અતીતકાળને આશ્રીને કેટલા કેવલીસમુદ્ઘાત પૂર્વે થયા છે ? એક પણ નહીં, કેમકે કેવલી સમુદ્ઘાત પછી અંતર્મુહૂર્તમાં અવશ્ય જીવો પરમ પદને પામે છે. તેથી કેવલી સમુહ થયો હોત, તો તે જીવ નરકે જ ન જાત, પણ નરકમાં છે, માટે કેવલી

સમુદ્ધાત થયેલ નથી. ભવિષ્યકાળે કેટલા થવાના છે ? કોઈને હોય - કોઈને ન હોય, કેવલી સમુ. પ્રાણીને સર્વદા એકવાર જ થાય. કોઈને પણ જીવનમાં કેવલી સમુદ્ધાત થવાનો હોય તો એક જ વખત થાય. તેથી જે મુક્તિપદ પામવાને અયોગ્ય હોય અથવા કેવલિસમુદ્ધાત કર્યા સિવાય જે મુક્તિપદને પામશે તેમને આશ્રીને કેવલી સમુ. નથી. કેમકે કેવલી સમુ. વિના પણ અનંતા કેવલી જિનો સિદ્ધિગતિને પામેલા છે. - X - જેને છે તેને એક જ વાર કેવલી સમુ. થશે, કેમકે પછી તે અવશ્ય મુક્તિ પામશે.

નૈરયિક સંબંધી પાઠ વડે ચોવીશે દંડક વૈમાનિક સુધી કહેવા. તે આ પ્રમાણે - એકેક વૈમાનિકને પૂર્વે કેટલા સમુદ્ધાત થયેલા છે? ગૌતમ! પૂર્વે એક પણ નહીં, ઈત્યાદિ - X - પરંતુ અહીં વિશેષ એ છે કે - મનુષ્યને કેવલી સમુદ્ધાતમાં પૂર્વે “કોઈકને હોય - કોઈકને નહીં” એમ કહેવું. તેમાં જે કેવલી સમુદ્ધાતથી નિવૃત્ત પણ મોક્ષને અપ્રાપ્ત તેવા આવશે. તે બધાં મળીને ઉત્કૃષ્ટ પદે શત પૃથક્ત્વ હોય. કોઈક પૂર્વ કાળે કેવલી સમુદ્ધાતને ન પણ કરે. તેવા અસંખ્યાતા જાણવા. કેમકે શત પૃથક્ત્વ સિવાયના મનુષ્યો કેવલી સમુદ્ધાતને પ્રાપ્ત ન થાય. - X - X - કેવલી સમુદ્ધાત પ્રાપ્ત હોય તે એક જ વખત હોય, બે-ત્રણ ન હોય. કેમકે એક જ સમુદ્ધાત વડે પ્રાયઃ બધા અગાતી કર્મોનો નિર્મૂળ નાશ થાય છે. અતીત સમુદ્ધાત સંબંધે કહ્યું.

એ પ્રમાણે ભવિષ્યકાળે થવાના કેવલી સમુદ્ધાતો સંબંધે જાણવું. તે આ રીતે - કોઈને હોય - કોઈને ન હોય. જેને છે તેને એક થવાનો છે. અહીં પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે સ્વયં વિચારવું.

એ પ્રમાણે અતીત-અનાગત કાળને આશ્રીને એકેક નૈરયિકાદિ સંબંધે વેદનાદિ સમુદ્ધાત વિચાર્યાં. હવે સમુદાયરૂપે નૈરયિકાદિના પ્રત્યેક દંડકે સમુદ્ધાત સંબંધે વિચારે છે -

● સૂત્ર-૬૦૨ :-

ભગવન્ ! નૈરયિકોને કેટલા વેદના સમુદ્ધાતો પૂર્વે થયેલા છે. ગૌતમ ! અનંતા, કેટલા ભાવિકાળે થવાના છે ? અનંતા. એમ વૈમાનિકો સુધી જાણવું. એમ તેજસ સમુદ્ધાત સુધી કહેવું. એમ કુલ ૧૨૦ દંડકો થાય છે. ભગવન્ ! નૈરયિકોને આહાર સમુદ્ધાતો કેટલા પૂર્વે થયા છે ? પૂર્વે અસંખ્યાતા થયેલા છે. ભાવિકાળે કેટલા થવાના છે ? અસંખ્યાતા થવાના છે. એમ વૈમાનિકો સુધી જાણવું. પરંતુ વનસ્પતિકાચિકો અને મનુષ્યોને આ વિશેષ છે - વનસ્પતિ પૂર્વે કેટલા આહારક સમુદ્ધાતો થયા છે ? અનંતા. મનુષ્યોને પૂર્વે કેટલા આહારક સમુદ્ધાતો થયા છે ? કદાચ સંખ્યાતા, કદાચ અસંખ્યાતા. એમ ભવિષ્યકાળે પણ જાણવા.

ભગવન્ નૈરયિકોને પૂર્વે કેટલા કેવલી સમુદ્ધાતો થયા છે ? એક પણ નહીં. કેટલા થવાના છે ? અસંખ્યાત થવાના છે. એમ વૈમાનિકો સુધી જાણવું.

મનુષ્યોને કેટલા કેવલી સમુદ્ધાતો પૂર્વે થયા છે ? કદાચ થયા હોય, કદાચ ન થયા હોય. જો થયા હોય તો જઘન્યથી એક-બે-ત્રણ અને ઉત્કૃષ્ટથી શતપૃથક્ત્વ હોય. ભાવિમાં કેટલા થશે ? કદાચ સંખ્યાતા અને કદાચ અસંખ્યાતા થવાના છે.

● વિવેચન-૬૦૨ :-

વિવક્ષિત પ્રશ્ન સમયે વર્તતા સમુદ્ધિત બધાં નૈરયિકોને પૂર્વે કેટલાં વેદના સમુદ્ધાતો થયા છે ? પૂર્વે અનંતા થયેલા છે. કેમકે ઘણાં જીવો અનંતકાળથી અવ્યવહાર રાશિથી નીકળેલા છે, તેમને અતીત અનંતકાળે નૈરયિકમાં અનંતા વેદના સમુદ્ધાતો થયા હોય છે. ભાવિમાં કેટલા થવાના છે ? - X - અનંતા થવાના છે. કેમકે બધાં નૈરયિકો અનંતકાળ સંસારમાં રહેવાના છે. એ પ્રમાણે ચોવીશ દંડકના ક્રમે વૈમાનિક સુધી કહેવું. વેદનાની માફક કષાય, મરણ, વૈકલિય અને તેજસ સમુદ્ધાતો પણ વિચારવા. એ રીતે ૧૨૦ દંડક થશે.

હવે આહારક સમુદ્ધાત કહે છે - નૈરયિકોને આહારક સમુદ્ધાતો અતીતકાળે કેટલા થયા છે ? ઈત્યાદિ. પૂર્વે અસંખ્યાતા થયા છે. નૈરયિકો પ્રશ્ન સમયે કુલ અસંખ્યાતા હોય. તેમાં કેટલાંક અસંખ્યાતા છે, જેમણે પૂર્વે આહારક સમુદ્ધાત કર્યો છે. તેથી અહીં અસંખ્યાતા કહ્યા, પણ અનંતા કે સંખ્યાતા ન કહ્યા. એ રીતે ભાવિમાં આહારક સમુદ્ધાતવાળા પણ અસંખ્યાતા જાણવા. એમ ચોવીશ દંડકના ક્રમે વૈમાનિકો સુધી કહેવું. પરંતુ વિશેષતા આ છે -

પૂર્વે વનસ્પતિકાચિકો અનંતા થયા છે. કેમકે જેણે પૂર્વે આહારક સમુદ્ધાત કર્યા છે એવા અનંતા ચૌદ પૂર્વધરો પ્રમાદના વશથી સંસારની વૃદ્ધિ કરીને વનસ્પતિમાં હોય છે. ભાવિકાળે અનંતા આહારક સમુદ્ધાત કરવાના, કેમકે અનંતા જીવો વનસ્પતિથી નીકળી ચૌદ પૂર્વી થઈ આહારક સમુદ્ધાત કરી ભાવિમાં મોક્ષે જવાની છે.

મનુષ્યોને કેટલા આહારક સમુદ્ધાત અતીતકાળે થયા છે ? - X - કદાચ સંખ્યાતા, કદાચ અસંખ્યાતા. કઈ રીતે ? અહીં સંમૂર્ધિમ અને ગર્ભજ મનુષ્ય સમુદાયના વિચારમાં મનુષ્યો ઉત્કૃષ્ટ પદે - X - બાકીના નારકાદિ જીવરાશિની અપેક્ષા ઘણાં થોડા જ છે. તેમાં પણ જેમણે પૂર્વે આહારક શરીર કરેલું છે, તેઓ તો કેટલાંક છે. વિવક્ષિત પ્રશ્ન સમયે કદાચ સંખ્યાતા કે અસંખ્યાતા હોય. તે માટે સૂત્રમાં કહ્યું કે કદાચ સંખ્યાતા કે કદાચ અસંખ્યાતા હોય.

ભાવિકાળમાં પણ વિવક્ષિત પ્રશ્ન સમયે વિદ્યમાન મનુષ્યોમાં કેટલાંક આહારક શરીર કરશે તેઓ પણ કદાચ સંખ્યાતા અને કદાચ અસંખ્યાતા હોય છે. તેથી સૂત્રમાં અતીત માફક જાણવા કહ્યું.

ભગવન્ વનસ્પતિકાચિકોને કેટલાં આહારક સમુદ્ધાતો ભાવિમાં થવાના છે ? અનંતા. મનુષ્યોને કેટલાં આહારક સમુદ્ધાતો ભાવિમાં થવાના છે ? કદાચ સંખ્યાતા થવાના હોય અને કદાચ અસંખ્યાતા થવાના હોય છે.

કેવલિ સમુદ્ધાત વિશે પ્રશ્ન સૂત્ર - ભગવન્ ! કેટલા કેવલિ સમુદ્ધાતો

અતીત કાળે થયેલા છે. ઈત્યાદિ સુગમ છે. ગૌતમ ! નૈરયિકોને કોઈને ભૂતકાળમાં કેવલી સમુદ્ધાત થયો નથી. કેમકે જેમણે કેવલિ સમુદ્ધાત કર્યો છે. તેમનું નારકાદિમાં ગમન થતું નથી. કેટલાં ભાવિમાં થવાના છે ? ગૌતમ ! અસંખ્યાતા થવાના છે. કેમકે વિવક્ષિત પ્રશ્ન સમયે વર્તતા નારકોમાં અસંખ્યાતા નારકો ભાવિમાં કેવલિ સમુદ્ધાત થવાનો છે. તેમ કેવલીએ જાણેલ છે. એ પ્રમાણે ચોવીશ દંડકના ક્રમથી વૈમાનિકો સુધી કહેવું.

અહીં વિશેષતા એ છે કે - વનસ્પતિકાચિકોને કેટલા સમુદ્ધાત અતીતકાળે થયા છે ? ઈત્યાદિ. અનંતા થવાના છે, કેમકે તેવા જીવો અનંતા છે. મનુષ્યોને અતીતકાળે કેટલા કેવળી સમુદ્ધાતો અતીત કાળે થયા છે ? પ્રશ્ન સૂત્ર સુગમ છે. કદાચ અતીત કાળે થયા હોય, કદાચ ન થયા હોય. તેમાં તે સમયે જેણે કેવલી સમુદ્ધાત કર્યો છે એવા મનુષ્યો હોય તો જઘન્યથી એક, બે કે ત્રણ અને ઉત્કૃષ્ટથી શતપૃથક્ત્વ હોય છે. કેમકે ઉત્કૃષ્ટપદે એક કાળે એટલા કેવળજ્ઞાની કેવલિ સમુદ્ધાતને પામેલા હોય છે. ભવિષ્યકાળે થનારા કેવળી સમુદ્ધાતો કેટલા હોય છે ? મનુષ્યોને તે કદાચિત્ સંખ્યાતા, કદાચિત્ અસંખ્યાતા હોય છે. કેમકે મનુષ્યો સંમૂર્છિમ અને ગર્ભજ બધાં મળીને ઉત્કૃષ્ટ પદ પૂર્વે બતાવેલા પ્રમાણાનુસાર હોય છે. તેમાં પણ વિવક્ષિત સમયે વર્તતા મનુષ્યોમાં ઘણાં અભવ્ય હોવાથી કદાચિત્ સંખ્યાતા હોય, કદાચિત્ અસંખ્યાતા હોય કારણ કે જેમને ભાવિમાં કેવલિ સમુદ્ધાત થવાના છે. એવા ઘણાં હોય છે.

● સૂત્ર-૬૦૩ :-

ભગવન્ ! એકેક નૈરયિકને નૈરયિકપણામાં કેટલા વેદના સમુદ્ધાતો પૂર્વે થયા છે ? ગૌતમ ! અનંતા. કેટલા ભવિષ્યકાળે થવાના છે ? કોઈને થાય-કોઈને ન થાય. જેને થાય તેને જઘન્યથી એક, બે કે ત્રણ અને ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાતા, અસંખ્યાતા કે અનંત થાય.

એ પ્રમાણે અસુરકુમારપણામાં યાવત્ વૈમાનિકપણામાં જાણવું. એકેક અસુરકુમારને નૈરયિકપણામાં કેટલા વેદના સમુદ્ધાતો અતીતકાળે થયા છે ? અનંતા. કેટલા ભાવિકાળે થવાના છે ? કોઈને થાય - કોઈને ન થાય. જેને થાય તેને કદાચ સંખ્યાતા કે અસંખ્યાતા કે અનંતા થાય. એકેક અસુરકુમારને અસુરકુમારપણામાં અતીત કાળે કેટલા વેદના સમુદ્ધાતો થયા છે ? અનંતા. ભાવિકાળે કેટલા થવાના છે ? કોઈને થાય, કોઈને ન થાય. જેને થાય તેને જઘન્યથી એક, બે, ત્રણ અને ઉત્કૃષ્ટથી સંખ્યાતા, અસંખ્યાતા, અનંતા થાય. એમ નાગકુમારપણામાં યાવત્ વૈમાનિકપણામાં કહેવું.

એ પ્રમાણે વેદના સમુદ્ધાત વડે અસુરકુમાર નૈરયિકથી આરંભી વૈમાનિક સુધીમાં કહ્યા તેમ નાગકુમારદિ બધાં બાકીના સ્વસ્થાનોમાં અને પરસ્થાનોમાં કહેવા. યાવત્ વૈમાનિકને વૈમાનિકપણામાં કહેવું.

એમ આ ચોવીશગુણ ચોવીશ દંડકો થાય.

● વિવેચન-૬૦૩ :-

હવે નૈરયિકત્વાદિ ભાવોમાં વર્તતા એકેક નૈરયિક આદિને પૂર્વકાળે કેટલા વેદના સમુદ્ધાતો થયેલા હોય? કેટલા ભવિષ્યમાં થનારા હોય, તેનું નિરૂપણ કરે છે - એકેક નૈરયિક સર્વ અતીતકાળની અપેક્ષાએ તે તે કાળે નૈરયિકપણામાં વર્તતા બધાં મળીને અનંતા વેદના સમુદ્ધાત થયેલા છે. કેમકે એકેક નૈરયિકને પૂર્વે અનંતવાર નરકસ્થાન પ્રાપ્ત થયું છે અને એકેક નરકપદમાં જઘન્યથી સંખ્યાતા વેદના સમુદ્ધાતો થાય છે. ભવિષ્યમાં કેટલા થવાના છે? એકેક નૈરયિકને સંસારથી માંડી મોક્ષાગમન કાળ સુધી અનાગતકાળ અપેક્ષાથી નારકપણામાં ભાવિમાં થનારા બધાં મળીને વેદના સમુદ્ધાતો કોઈને થવાના - કોઈને નથી થવાના. નીકટમાં મૃત્યુ પામનાર નૈરયિક વેદના સમુદ્ધાત વિના છેવટના મરણ વડે નરકથી નીકળી પછીના ભવમાં સિદ્ધ થાય. તેને ભાવિમાં નૈરયિકપણામાં એક પણ વેદના સમુદ્ધાત નથી. બીજાને થવાના છે, તે પણ જઘન્યથી એક, બે કે ત્રણ. જેઓનું ક્ષીણ થયેલું શેષાયુ બાકી છે એવા, તે ભવમાં ઉત્પન્ન અને પછીના ભવે સિદ્ધ થવાના છે, તેમની અપેક્ષાએ ઉક્ત કથન જાણવું. પણ ફરીથી નરકમાં ઉત્પન્ન થનારની અપેક્ષાએ ન સમજવું. કેમકે ફરી નરકમાં ઉત્પન્ન થનારને જઘન્યપદે સંખ્યાતા વેદના સમુદ્ધાતો થાય છે. - X - X - ઉત્કૃષ્ટથી સંખ્યાતા, અસંખ્યાતા કે અનંતા હોય છે -

- તેમાં જે એક વાર જઘન્યસ્થિતિક નરકમાં ઉત્પન્ન થવાનો છે, તે અસંખ્યાતા અને અનંતવાર ઉત્પન્ન થવાનો છે, તેને અનંતા સમુદ્ધાતો હોય છે. એ પ્રમાણે નૈરયિક સંબંધી પાઠ વડે ચોવીશ દંડકના ક્રમથી વૈમાનિક સુધી કહેવું. જેમકે - એકેક નૈરયિકને અસુરકુમારની અપેક્ષાએ કેટલા વેદના સમુદ્ધાતો અતીતકાળે થયા છે ? અનંતા. ભાવિકાળે કેટલા થવાના છે ? કોઈને થવાના છે, કોઈને થવાના નથી. જેને થવાના છે તેને જઘન્યથી એક, બે કે ત્રણ અને ઉત્કૃષ્ટથી સંખ્યાતા, અસંખ્યાતા કે અનંતા ભાવિકાળે થવાના હોય છે. તેમાં અતીતકાળે અનંતવાર અસુરકુમારત્વ પ્રાપ્ત થયું હોવાથી અસુરકુમારપણે પ્રાપ્ત થયેલા નૈરયિકને અતીતકાળે અનંતા વેદના સમુદ્ધાતો ઘટે છે. ભાવિ વેદના સમુદ્ધાતો વિચારમાં જે નૈરયિકથી નીકળી મનુષ્ય થઈ સિદ્ધ થશે કે પરંપરાએ એક વખત અસુરકુમારના ભવને પામવા છતાં વેદના સમુદ્ધાતને નહીં પામે તેને એક પણ વેદના સમુદ્ધાત નથી. પણ જે પામે. તેને જઘન્યથી એક, બીજાને બે કે ત્રણ વાર, સંખ્યાતીવાર ઈત્યાદિ પણ વેદના સમુદ્ધાતો હોય, એમ ચોવીશ દંડકમાં ક્રમે વૈમાનિક સુધી કહેવું -

પૂર્વે નૈરયિકપણે થયેલા એકેક અસુરકુમારને સંપૂર્ણ અતીતકાળની અપેક્ષાએ બધાં મળી કેટલા વેદના સમુદ્ધાતો પૂર્વે થયેલા છે? ગૌતમ! અતીત કાળે અનંતા થયેલા છે. કેમકે તેણે અનંતવાર નૈરયિકપણું પામેલ છે અને એક નૈરયિકના

ભવમાં જઘન્યપદે પણ સંખ્યાતા વેદના સમુદ્ઘાતો થયેલા છે. કેટલા થવાના છે? કદાચિત્ થાય - કદાચિત્ ન થાય. એટલે કોઈકને થાય અને કોઈકને ન થાય. તાત્પર્ય એ કે - અસુરકુમારના ભવથી નીકળી નરકમાં જવાનો નથી, પરંતુ તુરંત કે પરંપરાએ મનુષ્યભવ પામી સિદ્ધ થશે તેને નૈરયિકપણામાં ભાવિ કાળે વેદના સમુદ્ઘાત થવાનો નથી. કેમકે તેને નૈરયિકપણાની અવસ્થાનો જ અસંભવ છે. જે તે ભવથી પરંપરાએ નરકે જશે તેને વેદના સમુદ્ઘાતો થાય છે. તેમાં કોઈને સંખ્યાતા કે અસંખ્યાતા કે અનંતા થાય છે. તેમાં જે એક વાર જઘન્ય સ્થિતિવાળા નૈરયિકમાં ઉત્પન્ન થશે, તેને જઘન્યપદે પણ સંખ્યાતા હોય, કેમકે સર્વ જઘન્ય સ્થિતિક નરકોમાં પણ સંખ્યાતા વેદના સમુદ્ઘાતો થાય છે. અનેકવાર જઘન્યસ્થિતિક નરકોમાં અને એક કે અનેકવાર દીર્ઘસ્થિતિક નરકોમાં જવાથી અસંખ્યાત કે અનંત વેદના સમુદ્ઘાતો સંભવે છે.

અસુરકુમારપણામાં રહેલા એકેક અસુરકુમારને સંપૂર્ણ અતીત કાળને આશ્રીને કેટલા વેદના સમુદ્ઘાતો અતીતકાળે થયા છે ? અનંતા. કેમકે પૂર્વે પણ અનંતવાર અસુરકુમારત્વ પ્રાપ્ત થયું છે, દરેક ભવમાં પ્રાયઃ વેદના સમુદ્ઘાત હોય છે. ભાવિકાળમાં કોઈને હોય, કોઈને ન હોય. કેમકે જેને પ્રશ્નકાળ પછી વેદના સમુદ્ઘાતો થવાનો નથી અને ત્યાંથી નીકળી ફરી અસુરકુમારત્વ પ્રાપ્ત થવાનું નથી. તેને વેદના સમુદ્ઘાતો ન થાય. જે અસુરકુમારત્વ એક વખત પામે તેને જઘન્યથી એક, બે કે ત્રણ વેદના સમુદ્ઘાતો થાય. સંખ્યાતી વાર ઉપજે તેને સંખ્યાતા થાય યાવત્ અનંતવાર ઉપજે તેને અનંતા થાય. એ રીતે ચોવીશ દંડકના ક્રમે નાગકુમારત્વાદિમાં અસુરકુમાર સંબંધે વૈમાનિકમાં સુધી કહેવું.

એ પ્રમાણે નૈરયિકના ચોવીશ દંડક સૂત્રથી આરંભી વૈમાનિકના ચોવીશ દંડકના ચોવીશ સૂત્રો થાય. ઇત્યાદિ - x -

હવે પ્રત્યેક દંડકના ૨૪ એવા ૨૪ દંડક સૂત્રો વડે કષાય સમુદ્ઘાતનો વિચાર કરતા સૂત્રકાર કહે છે -

● સૂત્ર-૬૦૪ :-

ભગવન્ ! એકેક નૈરયિકને નૈરયિકપણામાં કેટલાં કષાયસમુદ્ઘાતો અતીત કાળે થયા છે ? અનંતા. ભાવિકાળે કેટલાં થવાના છે ? કોઈને થાય - કોઈને ન થાય. જેને થાય તેને એકથી માંડી અનંતા જાણવા. એકેક નૈરયિકને અસુરકુમારપણે કેટલાં કષાય સમુદ્ઘાતો અતીતકાળે થયા છે ? અનંતા. ભાવિકાળે કેટલાં થવાના છે ? કોઈને થાય - કોઈને ન થાય. જેને થાય, તેને કદાચ સંખ્યાતા કે અસંખ્યાતા કે અનંતા થવાના છે. એ પ્રમાણે નૈરયિકને સ્તનિતકુમાર સુધી કહેવું. પૃથ્વીકાયિકપણામાં એકથી માંડી અનંત જાણવા, એમ મનુષ્યમાં કહેવું.

વ્યંતરમાં અસુરકુમારવત્ કહેવું. જ્યોતિષકપણામાં અતીતકાળે અનંતા છે, ભાવિકાળે કોઈને થાય - કોઈને ન થાય. જેને થાય તેને કદાચ અસંખ્યાતા

અને કદાચ અનંતા હોય. એમ વૈમાનિકમાં પણ કદાચ અસંખ્યાત કે અનંતા હોય.

અસુરકુમારને નૈરયિકપણે અતીતકાળે અનંતા થયા છે. ભાવિકાળે કોઈને થાય - કોઈને ન થાય. જેને થાય, તેને કદાચ સંખ્યાતા, કદાચ અસંખ્યાતા, કદાચ અનંતા હોય અસુરકુમારને અસુરકુમારપણામાં અતીતકાળે અનંતા, ભાવિકાળે એકથી માંડી અનંત સુધી જાણવા. એમ નાગકુમારપણામાં યાવત્ વૈમાનિકપણામાં નૈરયિકવત્ કહેવું. અમે યાવત્ સ્તનિતકુમારને વૈમાનિકમાં કહેવું. પરંતુ સર્વને સ્વસ્થાનમાં એકથી અનંત સુધી અને પરસ્થાનમાં અસુરકુમારવત્ જાણવું.

પૃથ્વીકાયિકને નૈરયિકપણામાં યાવત્ સ્તનિતકુમારમાં અતીતકાળે અનંતા, ભાવિકાળે કોઈને થાય - કોઈને ન થાય. જેને થાય તેને કદાચ સંખ્યાતા - કદાચ અસંખ્યાતા કે અનંતા થવાના હોય. પૃથ્વી પૃથ્વીકાયિકપણામાં યાવત્ મનુષ્યપણામાં અતીતકાળે અનંતા થયા હોય, ભાવિકાળે થવાના કોઈને હોય - કોઈને ન હોય. જેને હોય તેને એકથી અનંત હોય. વ્યંતરપણામાં નૈરયિકવત્ કહેવું. જ્યોતિષ અને વૈમાનિકપણામાં અતીતકાળે અનંતા છે. ભાવિકાળે કોઈને હોય - કોઈને ન હોય. જેને હોય તેને કદાચ અસંખ્યાતા કે અનંતા હોય. એમ યાવત્ મનુષ્ય સંબંધે જાણવું. વ્યંતર-જ્યોતિષ-વૈમાનિકને અસુરકુમારવત્ કહેવા. પણ સ્વસ્થાનને આશ્રીને એકથી અનંત સુધી. યાવત્ વૈમાનિકને વૈમાનિકપણામાં કહેવું. એમ ચોવીશ ચોવીશગણાં દંડક છે.

● વિવેચન-૬૦૪ :-

નૈરયિકને નૈરયિકપણાં વિશે પ્રશ્ન સૂત્ર સુગમ છે. ભાવિકાળે કષાય સમુદ્ઘાત કોઈને થાય - કોઈને ન થાય. શેષ આયુ ક્ષીણ થયું છે એવો પ્રશ્ન સમયે ભવાંતે વર્તતો નૈરયિક, કષાય સમુદ્ઘાત પ્રાપ્ત કર્યા સિવાય જ નરકથી નીકળી તુરંત પછીના ભવમાં સિદ્ધ થશે કે પરંપરાએ બીજા ભવોમાં સિદ્ધ થશે પણ ફરી નરકગામી નહીં થાય. તેને નૈરયિકત્વમાં ભાવિકાળે કષાય સમુદ્ઘાતો ન હોય. જેને હોય તેને જઘન્યથી એક, બે કે ત્રણ ઇત્યાદિ પૂર્વવત્.

જેમ નૈરયિકને નૈરયિકપણામાં કહ્યું તેમ અસુરકુમારપણામાં અતીત સૂત્ર જાણવું. તે પ્રમાણે જ ભાવિકાળે કોઈને થવાના હોય, કોઈને ન હોય. જે નરકથી નીકળી ભાવિકાળે અસુરકુમારત્વ પામશે નહીં તેને અસુરકુમારપણામાં ભાવિકાળે કષાય સમુદ્ઘાતો થવાના નથી. જે પામશે તેને જઘન્યથી સંખ્યાતા હોય છે. કેમકે જઘન્ય સ્થિતિમાં પણ અસુરકુમારને સંખ્યાતા કષાયસમુદ્ઘાતો થાય છે. કેમકે તેઓ લોભાદિ બહુકષાયવાળા છે. ઉત્કૃષ્ટપદે અસંખ્યાતા કે અનંતા હોય છે. બાકી પૂર્વવત્ જાણવું.

એ પ્રમાણે નૈરયિકને નાગકુમારત્વાદિ સ્થાનોમાં યાવત્ સ્તનિતકુમારપણામાં નિરંતર કહેવું. તેમ સૂત્રમાં પણ કહ્યું છે. પૃથ્વીમાં અતીત સૂત્ર તેમજ કહેવું. ભાવિકાળે

વિચારમાં કોઈને હોય - કોઈને ન હોય. જે નરકથી નીકળી પૃથ્વીકાયિકમાં જવાનો નથી. તેને ન હોય. જે જવાના છે, તેને જઘન્યથી એક, બે, ત્રણ અને ઉત્કૃષ્ટથી સંખ્યાતા, અસંખ્યાતા કે અનંતા હોય છે. તે આ પ્રમાણે - તિર્યય પંચેન્દ્રિય ભવથી, મનુષ્ય ભવ કે દેવભવથી કષાય સમુદ્ઘાતને પ્રાપ્ત થઈ જે એકવાર પૃથ્વીકાયિકોમાં જવાનો છે, તેને એક, બે વાર જવાનો છે તેને બે, ત્રણ વાર જવાનો છે તેને ત્રણ, સંખ્યાતીવાર જવાનો છે, તેને સંખ્યાતા - X - અનંત કષાય સમુદ્ઘાત જાણવા. સૂત્રકારે પણ તેમ કહેલું છે.

એ પ્રમાણે યાવત્ મનુષ્યપણામાં જાણવું. એમ પૃથ્વી જે સૂત્રપાઠ કહ્યો, તે વડે મનુષ્યપણામાં સુધી કહેવું. જેમકે - એકેક નૈરયિકને અપ્કાયિકપણામાં કેટલા કષાયસમુદ્ઘાતો અતીતકાળે થયા હોય ? અનંત. ભાવિમાં કેટલા થાય ? ઈત્યાદિ - X - કહેવું. એ પ્રમાણે મનુષ્ય સૂત્ર સુધી કહેવું. તેમાં અપ્કાયથી મનુષ્યસૂત્ર સુધીનો વિચાર પૃથ્વીકાયિક સૂત્રવત્ કરવો.

બેઈન્દ્રિય સૂત્રમાં ભાવિકાળે થવાના કષાયસમુદ્ઘાત વિચારમાં જઘન્યથી એક, બે, ત્રણ સમુદ્ઘાતો જે એકવાર જઘન્ય સ્થિતિવાળા બેઈન્દ્રિયના ભવને પામે, તેની અપેક્ષાએ સમજવા. સંખ્યાતી વાર બેઈન્દ્રિયપણાને પામે તેને સંખ્યાતા ઈત્યાદિ અનંત સુધી કષાય સમુદ્ઘાત ભાવિકાળે પ્રાપ્ત થનાર છે. એમ તેઈન્દ્રિય અને ચઉરિન્દ્રિયો પણ વિચારવા. તિર્યય પંચેન્દ્રિય અને મનુષ્ય વિશે આ પ્રમાણે વિચારવું - જે એક વખત તિર્યય પંચેન્દ્રિયના ભવને પામવાનો છે અને સ્વભાવથી જ અલ્પકષાયી છે, તેને જઘન્યથી એક, બે કે ત્રણ સમુદ્ઘાતો હોય છે. બાકીના તિર્યય પંચેન્દ્રિય ભવને સંખ્યાતી વાર પ્રાપ્ત કરનારા સંખ્યાતા, અસંખ્યાતીવાર પ્રાપ્ત કરનારા અસંખ્યાતા, અનંતીવાર પ્રાપ્ત કરનારાને અનંતા કષાય સમુદ્ઘાતો થવાના છે.

મનુષ્યસૂત્રમાં ભાવિ કષાય સમુદ્ઘાત સંબંધે આ પ્રમાણે વિચારવું - જે નરકભવથી નીકળી અલ્પકષાયી મનુષ્ય ભવ પામી કષાય સમુદ્ઘાત વિના જ મોક્ષે જવાનો છે. તેને નથી. બાકીનાને હોય છે. તેમાં એક, બે કે ત્રણવાર કષાય સમુદ્ઘાત પ્રાપ્ત કરશે તેને એક, બે કે ત્રણ કષાય સમુદ્ઘાતો હોય છે. સંખ્યાતા ભવો કરનારને કે એકભવમાં પણ સંખ્યાતા કષાય સમુદ્ઘાત કરનારને સંખ્યાતા ઈત્યાદિ અનંત કષાય સમુદ્ઘાત સુધી કહેવું.

જ્યોતિષ્કપણામાં અતીતકાળે પણ અનંતા કહેવા. ભાવિમાં કોઈને થાય, કોઈને ન થાય. તે પૂર્વવત્ કહેવું. જેને છે તેઓમાં પણ કોઈને અસંખ્યાતા અને કોઈને અનંતા હોય. પણ કદાચ સંખ્યાતા હોય એમ ન કહેવું. કેમકે - જ્યોતિષ્કોને જઘન્યથી અસંખ્યાતા કાળનું આયુ હોવાથી, જઘન્યથી પણ અસંખ્યાતા કષાયસમુદ્ઘાતો હોય છે. અનંતવાર જનારાને અનંતા હોય છે.

એમ વૈમાનિકપણામાં પણ ભાવિકાળમાં કદાચિત્ અસંખ્યાતા અને કદાચિત્

અનંતા હોય, તેની વિચારણા પૂર્વવત્ એ પ્રમાણે નૈરયિકોને સ્વસ્થાને અને પરસ્થાને કષાય સમુદ્ઘાત કહ્યા.

હવે અસુરકુમારોમાં સ્વસ્થાન અને પરસ્થાનને આશ્રીને કષાય સમુદ્ઘાતનો વિચાર કરવા કહે છે - એકેક અસુરકુમારને નૈરયિકપણામાં કષાયસમુદ્ઘાતો અતીતકાળે અનંતા હોય છે. ભાવિ કાળે કોઈને હોય - કોઈને ન હોય . જે અસુરકુમારના ભવથી નીકળી નરકે જવાનો નથી, તેને હોતા નથી, જે નરકે જવાનો છે તેને હોય છે. તેમાં પણ જઘન્યથી સંખ્યાતા હોય છે, કેમકે જઘન્ય સ્થિતિક નરકોમાં પણ સંખ્યાતા કષાય સમુદ્ઘાતો થાય છે. ઉત્કૃષ્ટથી અસંખ્યાતા કે અનંતા જાણવા. તેમાં જઘન્ય સ્થિતિક નરકોમાં વારંવાર અને દીર્ઘસ્થિતિક નરકોમાં એક કે અનેકવાર જનારને અસંખ્યાતા, અનંતવાર જનારને અનંતા હોય છે.

અસુરકુમારને અસુરકુમારપણામાં અતીતકાળે અનંતા અને ભાવિકાળે એકથી માંડી અનંત સુધી હોય છે. જે ભાવિમાં થનાર છે તે કોઈને હોય અને કોઈને ન હોય. જે અસુરકુમાર ભવના પર્યન્તવર્તી છે અને કષાય સમુદ્ઘાત કરવાનો નથી, તેમ ત્યાંથી સ્વયી ફરી અસુરકુમાર ભવ પ્રાપ્ત કરવાનો નથી, પણ પછીના ભવે કે પરંપરાએ સિદ્ધિપદને પામશે તેને હોતા નથી. બાકીનાને હોય છે. જેને હોય તેને જઘન્યથી એક, બે, ત્રણ હોય ઈત્યાદિ પૂર્વવત્.

એ પ્રમાણે નાગકુમારપણામાં અને પછી ચોવીશ ઈંડકમાં ક્રમથી નિરંતર યાવત્ વૈમાનિકપણામાં નૈરયિકવત્ સૂત્ર કહેવું. અર્થાત્ નાગકુમારથી સ્તનિતકુમારમાં ભાવિમાં કોઈને હોય છે - કોઈને હોતા નથી. હોય તેને સંખ્યાતા કે અસંખ્યાતા કે અનંતા હોય છે. પૃથ્વીકાયિકાદિપણામાં યાવત્ મનુષ્યપણામાં જેને થવાના છે તેને જઘન્યથી એક, બે કે ત્રણ અને ઉત્કૃષ્ટથી સંખ્યાતા, અસંખ્યાતા કે અનંતા હોય છે.

વ્યંતરપણામાં જેને થવાના છે, તેને કદાચ સંખ્યાત, કદાચ અસંખ્યાત કે કદાચ અનંતા હોય છે. જ્યોતિષ્કમાં જેને થવાના છે તેને કદાચ અસંખ્યાત હોય - કદાચ અનંતા હોય. વૈમાનિકપણામાં પણ એમ જ કહેવું. - X - X - અહીં વિશેષતા બતાવે છે કે - પરંતુ નાગકુમારથી સ્તનિતકુમાર સુધીના બધાંને સ્વસ્થાનની અપેક્ષાથી અવશ્ય ભાવિમાં થવાના એકથી માંડી અનંત સુધી જાણવા. પરસ્થાન અપેક્ષાએ અસુરકુમારવત્ કહેવા.

પૃથ્વીકાયિકને નૈરયિકપણામાં યાવત્ સ્તનિતકુમારત્વમાં અતીતકાળે અનંતા જાણવા, ભાવના પૂર્વવત્. ભાવિમાં કોઈને હોય કોઈને ન હોય. તેમાં જે પૃથ્વીકાયના ભવથી નીકળી નરકમાં, અસુરકુમાર યાવત્ સ્તનિતકુમારમાં જવાનો નથી, પણ મનુષ્યભવ પામી મોક્ષે જવાનો છે, તેને હોતા નથી. બીજાને હોય છે. જેને હોય તેને જઘન્યથી સંખ્યાતા હોય. કેમકે જઘન્યસ્થિતિક નરકાદિમાં પણ સંખ્યાતા કષાયસમુદ્ઘાતો હોય છે. ઉત્કૃષ્ટથી અસંખ્યાતા કે અનંતા હોય છે. તે પૂર્વવત્ વિચારવા.

પૃથ્વીકાયિકપણામાં યાવત્ મનુષ્યપણામાં અતીતકાળે તે પ્રમાણે અનંતા હોય છે. ભાવિકાળે થનાર એકથી અનંત સુધી કહેવા. તે કોઈને હોય અને કોઈને ન હોય. જેને હોય તેને જઘન્યથી એક, બે કે ત્રણ અને ઉત્કૃષ્ટથી સંખ્યાતા, અસંખ્યાતા કે અનંતા હોય.

વ્યંતરપણામાં જેમ નૈરચિકપણામાં કહ્યું તેમ કહેવું. અર્થાત્ એકથી માંડી અનંત સુધી ન કહેવા. પરંતુ કદાચ સંખ્યાતા, કદાચ અસંખ્યાતા કે કદાચ અનંતા કહેવા. જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિકપણામાં અતીત કાળે તે પ્રમાણે અનંતા થયેલા છે. જે ભાવિમાં થવાના છે, તે જઘન્યપદે અસંખ્યાતા અને ઉત્કૃષ્ટ અનંતા જાણવા. એ પ્રમાણે અપ્કાયિકને યાવત્ મનુષ્યને જાણવું.

વ્યંતર, જ્યોતિષ્ક, વૈમાનિકને અસુરકુમારવત્ કહેવા. પણ ભાવિના વિચારમાં સ્વસ્થાનની અપેક્ષાથી બધું એકથી માંડીને અનંત સુધી કહેવા. પરસ્થાનની અપેક્ષાથી અસુરકુમારનું સૂત્ર કહ્યું તેમ કહેવું. - X - એ પ્રમાણે કષાય સમુદ્ઘાત સંબંધી ચોવીશ સંખ્યાવાળા ચોવીશ દંડકો કહેવા. - X -

હવે પ્રત્યેક દંડકના ચોવીશ ચોવીશ દંડક સૂત્રો વડે મારણાંતિક સમુદ્ઘાત કહે છે -

● સૂત્ર-૬૦૫ :-

મારણાંતિક સમુદ્ઘાત સ્વસ્થાનને વિશે અને પરસ્થાનને વિશે પણ એકથી માંડીને અનંતા વડે કહેવો. યાવત્ વૈમાનિકને વૈમાનિકપણામાં કહેવો, એ પ્રમાણે એ ચોવીશ એવા ચોવીશ દંડકો કહેવા.

વૈક્રિય સમુદ્ઘાત, કષાય સમુદ્ઘાત માફક કહેવો. પરંતુ જેને હોય તેને કહેવો. એ પ્રમાણે પણ ચોવીશ ચોવીશ દંડકો કહેવા.

તૈજસ સમુદ્ઘાત મારણાંતિક સમુદ્ઘાત માફક કહેવો. પરંતુ જેને હોય તેને કહેવો. એ પ્રમાણે ચોવીશના ચોવીશ દંડકો કહેવા.

ભગવન્ ! એકૈક નૈરચિક, નૈરચિકપણામાં કેટલા આહારક સમુદ્ઘાતો અતીતકાળે થયેલા છે? ગૌતમ! થયેલા નથી. એ પ્રમાણે વૈમાનિકપણામાં સુધી કહેવું. પરંતુ મનુષ્યપણામાં અતીતકાળે કોઈને થયેલા છે, કોઈને નથી, જેને થયેલા છે, તેને જઘન્યથી એક, બે, ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ હોય છે. કેટલા ભાવિકાળે થવાના છે? ગૌતમ! કોઈને થવાના હોય છે - કોઈને હોતા નથી. જેને હોય છે, તેને જઘન્યથી એક, બે કે ત્રણ અને ઉત્કૃષ્ટથી ચાર હોય છે. એ પ્રમાણે સર્વ જીવો અને મનુષ્યો કહેવા.

મનુષ્યને મનુષ્યપણામાં અતીતકાળે કોઈને હોય છે, કોઈને હોતા નથી, જેને હોય છે, તેને જઘન્યથી એક, બે કે ત્રણ અને ઉત્કૃષ્ટથી ચાર હોય છે. એ પ્રમાણે ભાવિકાળમાં થવાના પણ જાણવા. એમ પ્રત્યેક દંડકના ચોવીશ એવા ચોવીશ દંડકો વૈમાનિકપણામાં સુધી કહેવા.

ભગવન્ ! એકૈક નૈરચિકને નૈરચિકપણામાં કેટલા કેવલિ સમુદ્ઘાતો અતીતકાળે થયેલા છે? ગૌતમ! થયા નથી. ભાવિ કાળે કેટલા થવાના છે? થવાના નથી. એમ વૈમાનિકપણામાં સુધી કહેવું. પરંતુ મનુષ્યપણામાં અતીતકાળે થયા નથી. ભાવકાળમાં કોઈને થવાના હોય, કોઈને હોતા નથી. જેને થવાનો છે તેને એક થવાનો છે. મનુષ્યને મનુષ્યપણામાં અતીતકાળે કોઈને થયેલા છે - કોઈને નથી, જેને થયા છે તેને એક થયેલો છે, એમ ભાવિકાળે થવાનો પણ એક જ જાણવો. એમ આ ચોવીશ ચોવીશ દંડકો કહેવા.

● વિવેચન-૬૦૫ :-

મારણાંતિક સમુદ્ઘાત ભાવિકાળમાં સ્વસ્થાન વિશે અને પરસ્થાન વિશે એકથી માંડી અનંતસંખ્યા વડે કહેવો. - X - વૈમાનિકપણાં સુધી વૈમાનિકને સૂત્ર કહેવું. તે આ પ્રમાણે - ભગવન્ ! એકૈક નૈરચિકને નૈરચિકપણામાં કેટલા મારણાંતિક સમુદ્ઘાતો અતીતકાળે થયા છે? ગૌતમ અનંતા થયેલા છે. ઈત્યાદિ - X - તેમાં જે મારણાંતિક સમુદ્ઘાત કર્યા વિના કાળ કરીને નરકથી નીકળી તુરંત કે પરંપરાથી મનુષ્યભવ પામીને સિદ્ધ થશે, પણ ફરી નરકમાં જવાનો નથી. તેને ભાવિમાં મારણાંતિક સમુદ્ઘાત હોતા નથી. પરંતુ જે તે જ ભવમાં વર્તતો મારણાંતિક સમુદ્ઘાત વડે કાળ કરીને નરકથી નીકળી સિદ્ધ થશે. તેને ભાવિમાં એક મારણાંતિક સમુદ્ઘાત હોય છે. જે ફરી નરકમાં આવી બધાં મળી બે મારણાંતિક સમુદ્ઘાતને પ્રાપ્ત થવાનો છે, તેને બે હોય છે. એ પ્રમાણે ત્રણ-સંખ્યાતા-અસંખ્યાતા-અનંત પણ કહેવા.

એ પ્રમાણે અસુરકુમારપણામાં સૂત્રપાઠ કહેવો. પરંતુ અહીં ભાવના આ પ્રમાણે છે - જે નરકથી નીકળી મનુષ્યભવ પામી સિદ્ધ થશે, અથવા તે ભવમાં મારણાંતિક સમુદ્ઘાતને પ્રાપ્ત ન કરીને મૃત્યુ પામી તેથી અન્ય ભવમાં મોક્ષે જશે, તેને હોતા નથી. બાકીનાને એકાદિનો વિચાર પૂર્વવત્ કરવો. વ્યંતર, જ્યોતિષ્ક નૈરચિકવત્ કહેવા.

જેમ નૈરચિકનો નૈરચિકાદિ ચોવીશ સ્થાનોમાં વિચાર કર્યો તેમ અસુરકુમારથી માંડી વૈમાનિક સુધીના ચોવીશ દંડકાના ક્રમે વિચાર કરવો. એ પ્રમાણે અન્યાન્ય પણ ચોવીશ દંડક સૂત્રો થયા છે. એમ મારણાંતિક સમુદ્ઘાત પ્રત્યેકના ચોવીશ-ચોવીશ દંડકથી કહ્યો.

હવે એટલી જ સંખ્યાવાળા સૂત્રો વડે વૈક્રિયસમુદ્ઘાતને કહેવાની ઈચ્છાવાળા સૂત્રકાર કહે છે - વૈક્રિય સમુદ્ઘાત વિશે કષાય સમુદ્ઘાત સંબંધે પૂર્વે કહ્યું તેમ બધે કહેવું. કેવળ જેને વૈક્રિય લબ્ધિનો અસંભવ હોવાથી વૈક્રિય સમુદ્ધાત નથી, તેને ન કહેવો. તે આ પ્રમાણે - એકૈક નૈરચિકને નૈરચિકપણામાં કેટલા વૈક્રિય સમુદ્ઘાતો અતીતકાળે થયેલા છે? ગૌતમ! અનંતા, કેટલા ભાવિ કાળે થશે?, ઈત્યાદિ પૂર્વવત્. - X - એકૈક નૈરચિકને અસુરકુમારપણામાં કેટલા વૈક્રિય સમુદ્ઘાતો અતીત કાળે થયેલા છે? ગૌતમ! અનંતા. કેટલા ભાવિકાળે થવાના છે? ઈત્યાદિ પૂર્વવત્. - X - એમ સ્તનિત કુમાર સુધી કહેવું. એકૈક નૈરચિકને પૃથ્વીકાયિકપણામાં કેટલાં

વૈક્રિય સમુદ્ધાતો અતીતકાળે થયેલા છે ? ગૌતમ ? થયેલા નથી. ભાવિકાળે થવાના છે ? - થવાના નથી. એ પ્રમાણે તેઉકાયિકપણામાં કહેવું.

ભગવન્ ! નૈરચિકને વાયુકાયિકપણામાં કેટલા વૈક્રિય સમુદ્ધાતો અતીતકાળે થયેલા છે ? ગૌતમ ! અનંતા. કેટલા ભાવિમાં થવાના છે ? ગૌતમ ! કોઈને થવાના છે - કોઈને થવાના નથી. જેને થવાના છે, તેમને જઘન્યથી એક, બે, ત્રણ અને ઉત્કૃષ્ટથી સંખ્યાતા, અસંખ્યાતા કે અનંતા થવાના છે.

વનસ્પતિકાયિક યાવત્ યઉરિન્દ્રિયપણામાં, જેમ પૃથ્વીકાયિકપણામાં કહ્યું તેમ કહેવું. તિર્યચ પંચેન્દ્રિય અને મનુષ્યપણામાં જેમ વાયુકાયિકપણામાં કહ્યું તેમ કહેવું. વ્યંતર, જ્યોતિષ્ક, વૈમાનિકપણામાં જેમ અસુરકુમારપણામાં કહ્યું તેમ કહેવું. અહીં જ્યાં વૈક્રિય સમુદ્ધાતનો સંભવ છે, ત્યાં કષાયસમુદ્ધાતની માફક વિચારવું બીજે તેનો નિષેધ પ્રસિદ્ધ છે, કેમકે ત્યાં વૈક્રિયલબ્ધિ જ અસંભવ છે.

જેમ નૈરચિક સંબંધે ચોવીશ દંડકના ક્રમે સૂત્ર બતાવ્યું તેમ અસુરકુમારાર્દિ સંબંધે પણ ચોવીશ દંડકના ક્રમે પ્રત્યેક સૂત્ર જાણવું પણ અસુરકુમારથી સ્તનિતકુમાર સુધીમાં અને વ્યંતરાર્દિમાં પરસ્પર સ્વસ્થાને એકથી અનંતા અને પરસ્થાને સંખ્યાતાર્દિ કહેવા. વાયુ તિર્યચ પંચેન્દ્રિય અને મનુષ્ય પરસ્પર સ્વસ્થાને અને પરસ્થાને એકથી અનંતા કહેવા. બાકી બધું પૂર્વવત્ જાણવું. એ પ્રમાણે પ્રત્યેક દંડકના ચોવીશ દંડક સૂત્રો થાય છે. - X - X -

હવે તૈજસ સમુદ્ધાતને અતિદેશ વડે કહે છે. જેમ મારણાંતિક સમુદ્ધાત કહ્યો, તેમ તૈજસ સમુદ્ધાત કહેવો. અર્થાત્ તૈજસ સમુદ્ધાત સ્વસ્થાને અને પરસ્થાને એકથી માંડી અનંત સંખ્યા વડે કહેવો. પરંતુ જેને તૈજસ સમુદ્ધાત સંભવતો નથી તેને ન કહેવો.

નૈરચિક, પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ, વનસ્પતિ, બેઈન્દ્રિય, તેઈન્દ્રિય, યઉરિન્દ્રિયને સંભવતો નથી, માટે ન કહેવો. બીજાને કહેવો. તે આ પ્રમાણે - ભગવન્ ! એકેક નૈરચિકને નૈરચિકપણામાં કેટલાં તૈજસ સમુદ્ધાતો અતીતકાળે થયા છે ? ગૌતમ ! થયા નથી. કેટલાં ભાવિમાં થવાના છે ? થવાના નથી. એકેક નૈરચિકને અસુરકુમારપણે કેટલા તૈજસ સમુદ્ધાતો અતીત કાળે થયેલા છે ? ગૌતમ ! અનંતા. કેટલાં ભાવિમાં થવાના છે ? કોઈને થાય, કોઈને ન થાય. ઈત્યાદિ - X - X -

એ પ્રમાણે મારણાંતિક સમુદ્ધાત સંબંધી પાઠ વડે અને ક્વચિત્ સર્વથા નિષેધરૂપ પ્રકારથી તૈજસ સમુદ્ધાત સંબંધી પણ પ્રત્યેકના ચોવીશ ચોવીશ દંડકો કહેવા.

આહારક સમુદ્ધાતની વિચારણા - એકેક નૈરચિકને આહારક સમુદ્ધાતો અતીતકાળે કેટલા હોય ? ઈત્યાદિ. અહીં બધાં સ્થાનોને આશ્રીને મનુષ્યપણાના વિચારમાં અતીતકાળે જઘન્યથી એક, બે અને ઉત્કૃષ્ટથી ત્રણ હોય છે. તથા ભાવિમાં થવાના જઘન્યથી એક, બે, ત્રણ અને ઉત્કૃષ્ટથી ચાર હોય છે. - X - એ રીતે

આહારક સમુદ્ધાત વિશે ચોવીશ દંડકો કહેવા. ક્યાં સુધી ? વૈમાનિકને વૈમાનિકપણામાં સૂત્ર છે, ત્યાં સુધી કહેવા. જેમ કે એકેક વૈમાનિકને વૈમાનિકપણામાં કેટલા આહારક સમુદ્ધાતો અતીત કાળે થયેલા છે ? ગૌતમ ! નથી, ભાવિકાળે કેટલાં થવાના છે ? ગૌતમ ! થવાના નથી.

હવે કેવલિ સમુદ્ધાત સંબંધે કહે છે - ભગવન્ ! એકેક નૈરચિકને નૈરચિકપણામાં કેવલા કેવલિ સમુદ્ધાતો હોય ? ઈત્યાદિ. અર્થાત્ બધાં સ્થાનોમાં મનુષ્યપણાના વિચાર સિવાય અતીત અને ભાવિકાળમાં નિષેધ કરવો. મનુષ્ય સિવાયના સ્થાનોમાં મનુષ્યપણાના વિચારમાં અતીત કેવલિ સમુદ્ધાતનો નિષેધ કરવો. ભાવિમાં થવાનો કેવલિ સમુદ્ધાત કોઈને હોય - કોઈને ન હોય. જેને હોય તેને એક જ કહેવો. મનુષ્યને મનુષ્યપણામાં અતીત કાળે કોઈને હોય - કોઈને ન પણ હોય. જેને હોય તેને એક જ હોય. આ કથન પ્રશ્ન સમયે કેવલિસમુદ્ધાત કરી રહેલા કેવલીને આશ્રીને સમજવું. ભાવિમાં કોઈને હોય - કોઈને ન હોય. જેને હોય તેને એક જ હોય. એ પ્રમાણે કેવલિસમુદ્ધાતમાં ચોવીશના ચોવીશ દંડક થાય.

બધાં મળી એકવચન સંબંધે ચોવીશદંડકને સાત વડે ગુણતાં ૧૬૮ સૂત્રો છે. હવે એટલી જ સંખ્યાવાળા બહુવચન સંબંધે સૂત્રો બતાવવાની ઈચ્છાવાળા સૂત્રકારશ્રી કહે છે -

● સૂત્ર-૬૦૬ :-

ભગવન્ ! નૈરચિકોને નૈરચિકપણામાં કેટલાં વેદના સમુદ્ધાતો અતીતકાળે થયેલા છે ? ગૌતમ ! અનંતા. ભાવિમાં કેટલાં થવાના છે ? ગૌતમ ! અનંતા એમ વૈમાનિકપણામાં સુધી કહેવું. એમ સર્વે જીવોને વૈમાનિકપણામાં સુધી કહેવું. એમ તૈજસ સમુદ્ધાત સુધી કહેવું. પણ ઉપયોગ રાખી જેને વૈક્રિય અને તૈજસ સમુદ્ધાત હોય તેને કહેવા.

ભગવન્ ! નૈરચિકોને નૈરચિકપણામાં કેટલા આહારક સમુદ્ધાતો થયા છે ? થયા નથી. કેટલા થશે ? થવાના નથી. એ પ્રમાણે વૈમાનિકપણામાં કહેવું. પરંતુ મનુષ્યપણામાં અતીતકાળે અસંખ્યાતા અને ભાવિ કાળે પણ અસંખ્યાતા કહેવા, તેમ વૈમાનિકો સુધી કહેવું પણ વનસ્પતિકાયિકોને મનુષ્યપણામાં અતીતકાળે અનંતા થયા છે. ભાવિ કાળે અનંતા થવાના છે. મનુષ્યોને મનુષ્યપણામાં અતીતકાળે કદાચ સંખ્યાતા હોય - કદાચ અસંખ્યાતા હોય. એમ ભાવિકાળમાં પણ જાણવું.

બાકીના બધાં દંડકો નૈરચિકવત્ કહેવા, એમ ૨૪-દંડકો છે.

નૈરચિકોને નૈરચિકપણામાં કેટલાં કેવલિ સમુ. થયા છે ? થયા નથી. એમ ભાવિમાં પણ નથી. વૈમાનિકપણાં સુધી આ કહેવું. પરંતુ મનુષ્યપણામાં અતીતકાળમાં નથી. ભાવિકાળમાં અસંખ્યાતા હોય છે. એમ વૈમાનિક સુધી કહેવા. પણ વનસ્પતિકાયિકોને મનુષ્યપણામાં થયા નથી. ભાવિકાળે અનંતા

થશે. મનુષ્યોને મનુષ્યપણામાં કદાચ થયા હોય કે ન હોય. હોય તો જઘન્યથી એક, બે કે ત્રણ. ઉત્કૃષ્ટ શત પૃથક્ત્વ હોય. કેટલા ભાવિકાળે થવાના છે ? કદાચ સંખ્યાતા, કદાચ અસંખ્યાતા થશે. એમ ચોવીશ ચોવીશ દંડકો કહેવા. યાવત્ વૈમાનિકને વૈમાનિકપણામાં સુધી કહેવું.

● વિવેચન-૬૦૬ :-

વિવક્ષિત પ્રશ્ન સમયે વર્તતા બધાં નૈરયિકો જેઓ પૂર્વે સર્વ અતીતકાળની અપેક્ષાથી યથા સંભવ નૈરયિકપણામાં રહેલાં હોય તેઓનો સમુદ્ધિત સર્વ સંખ્યા વડે કેટલાં વેદના સમુદ્ધાત થયા હોય ? અનંતા. કેમકે ઘણાં નૈરયિકો અનંતકાળથી અવ્યવહાર રાશિમાંથી નીકળેલા હોય. અનંતવાર નરકમાં જવા વડે તેમને અનંત સમુદ્ધાતો સંભવે છે. ભાવિમાં કેટલાં થવાના છે ? એમ આ સૂત્રથી સૂચના જણાવી. સંપૂર્ણ પાઠ આ પ્રમાણે જાણવો – નૈરયિકોને નૈરયિકપણામાં કેટલા વેદના સમુદ્ધાતો ભાવિમાં થવાના હોય ? અનંત. કેમકે ઘણાં ફરીથી અનંતવાર નરકમાં આગમન સંભવે છે. એમ વૈમાનિકપણામાં સુધી કહેવું - X - X - અહીં અતીતકાળે અનંતા પ્રસિદ્ધ છે. કેમકે સાંવ્યવહારિક જીવોએ પ્રાયઃ અનંતીવાર વૈમાનિકપણું પ્રાપ્ત કર્યું છે. ભાવિમાં થવાના અનંતા છે કેમકે પ્રશ્ન સમયે વર્તતા બધાં નૈરયિકોમાં અનંતવાર ઘણાં નૈરયિકો વૈમાનિક થાય.

જેમ નૈરયિકોને નૈરયિકત્વાદિ અવસ્થામાં ચોવીશ દંડકના અતીત-અનાગત વેદના સમુદ્ધાતો કહ્યા, તેમ અસુરકુમારાદિ સર્વે જીવોને વૈમાનિક સુધી કહેવા. વૈમાનિકપણામાં આ રીતે – ભગવન્ ! વૈમાનિકોને વૈમાનિકપણામાં કેટલા વેદના સમુદ્ધાતો અતીતકાળે થયા હોય ? અનંતા. ઈત્યાદિ પૂર્વવત્ - X -

એ પ્રમાણે કષાય, મરણ, વૈકિય, તૈજસ સમુદ્ધાતો પણ નૈરયિકોથી માંડી વૈમાનિક સુધીના બધાં જીવોને બધાં નૈરયિકત્વાદિ સ્થાનોમાં ચોવીશ દંડકના ક્રમે કહેવા.

એ પ્રમાણે વેદના સમુદ્ધાત સંબંધી પ્રકાર વડે કષાય આદિ સમુદ્ધાતો પણ તૈજસ સમુદ્ધાત સુધી કહેવા. વિશેષ એ કે – ઉપયોગપૂર્વક સર્વ સૂત્રો બુદ્ધિ વડે વિચારવા. તાત્પર્ય એ કે જ્યાં સમુદ્ધાતો ઘટે ત્યાં અતીત અનાગત સમુદ્ધાતો અનંતા કહેવા. બાકીના સ્થાનોમાં પ્રતિષેધ કરવો. તેને જ વિશેષથી કહે છે – જે નૈરયિકાદિ જીવરાશિને વૈકિય અને તૈજસ સમુદ્ધાત સંભવે છે. તે તેને કહેવા. બાકીના પૃથિવ્યાદિમાં તેનો નિષેધ કરવો.

કષાય અને મારણાંતિક સમુદ્ધાતો બધે જ વેદના સમુદ્ધાતની માફક અતીત-અનાગતકાળે સામાન્યથી અનંતા કહેવા. પણ કયાંય તેનો નિષેધ ન કરવો.

હવે આહારક સમુદ્ધાત વિશે સૂત્ર – આહારકલબ્ધિ છતાં આહારક શરીરના પ્રારંભકાળે આહારક સમુદ્ધાત હોય છે, એ સિવાય હોતો નથી, આહારકલબ્ધિ ચૌદ પૂર્વાને હોય અને તે મનુષ્યપણામાં જ હોય. તેથી મનુષ્ય સિવાય બીજી અવસ્થામાં

અતીત અને અનાગત આહારક સમુદ્ધાતોનો નિષેધ કરવો. મનુષ્યપણામાં પૂર્વે અસંખ્યાતા થયા છે. કેમકે પ્રશ્ન સમયે વર્તતા નારકોમાં પૂર્વે તે-તે કાળે મનુષ્યપણું પામી, જેમણે ચૌદ પૂર્વો ભણ્યા, એવા અસંખ્યાતા નારકો પૈકી દરેકે એક, બે કે ત્રણ વાર આહારક સમુદ્ધાત કરેલો હોય. અનાગતકાળે પણ અસંખ્યાતા જાણવા. કેમકે પ્રશ્ન સમયે વર્તતા નારકોમાં અસંખ્યાતા નારકો નરકથી નીકળી તુરંત કે પરંપરાએ તે-તે કાળે મનુષ્યપણું પામી ચૌદપૂર્વી થઈ એક, બે, ત્રણ કે ચાર વાર આહારક સમુદ્ધાત કરશે. એ પ્રમાણે અસુરકુમારોથી વૈમાનિકો સુધી કહેવું.

ફક્ત વિશેષ એ કે – વનસ્પતિકાચિકોને મનુષ્યપણામાં અતીત-અનાગત સમુદ્ધાતો અનંતા કહેવા. કેમકે પૂર્વે ચૌદપૂર્વી થઈ જેમણે યથાસંભવ એક, બે કે ત્રણ વાર આહારક સમુદ્ધાતો કર્યા છે, એવા અનંતા જીવો વનસ્પતિમાં રહેલા છે અને વનસ્પતિકાચથી નીકળી તુરંત કે પરંપરાએ મનુષ્યત્વ પામી યથાસંભવ એક, બે, ત્રણ કે ચાર વખત આહારક સમુદ્ધાતો કરવાના છે.

મનુષ્યોને મનુષ્યપણામાં અતીત-અનાગત કાળે કદાચ સંખ્યાતા, કદાચ અસંખ્યાતા હોય. કઈ રીતે ? પ્રશ્ન સમયે વર્તતા મનુષ્યો ઉત્કૃષ્ટપદે પણ સૌથી થોડાં છે. વિવક્ષિત પ્રશ્ન સમયે વર્તતા મનુષ્યો વિશે કદાચ અસંખ્યાતા મનુષ્યોમાં પ્રત્યેકે યથાસંભવ એક, બે, ત્રણ કે ચાર વાર આહારક સમુદ્ધાત કરેલા છે. ભાવિમાં કરવાના પણ છે. એમ ચોવીશ-ચોવીશ દંડક છે.

હવે કેવલિ સમુદ્ધાત કહે છે – નૈરયિકોને નૈરયિક અવસ્થામાં કેટલા કેવલિ સમુદ્ધાતો થયા હોય ? કેવલિ સમુદ્ધાતો મનુષ્યાવસ્થામાં જ હોય છે, બીજામાં નહીં. જેણે કેવળી સમુદ્ધાત કર્યો છે, તે સંસારમાં ભ્રમણ ન કરે, પણ અંતર્મુહૂર્તમાં અવશ્ય મોક્ષ પામે. તેથી નારકોને મનુષ્યપણા સિવાયની અવસ્થાઓમાં અતીત, અનાગત કેવલિ સમુદ્ધાતો નિષેધ કરવો. નૈરયિકોને મનુષ્ય અવસ્થામાં પણ અતીત સમુદ્ધાતો નિષેધ કરવો. કેમકે જેમને કેવલિ સમુદ્ધાત કર્યો છે, તેઓનું નરકમાં ગમન ન થાય, ભાવિ કેવલિ સમુદ્ધાત થશે. કેમકે પ્રશ્ન સમયે વર્તતા નારકોમાં અસંખ્યાતા નારકો મુક્તિગમન યોગ્ય છે. તેથી ભાવિકાળે અસંખ્યાતા હોય છે તેમ કહ્યું. એમ જે રીતે નૈરયિકોનો કેવલિ સમુદ્ધાત કહ્યો તેમ વૈમાનિક સુધી કહેવું.

વિશેષ એ કે - વનસ્પતિકાચિકોને મનુષ્યપણામાં અતીત કેવલિ-સમુદ્ધાતનો નિષેધ કરવો. કેમકે જેમણે કેવલિ સમુદ્ધાત કર્યો છે તેઓને સંસાર હોતો નથી. ભાવિકાળે અનંતા કહેવા. કેમકે પ્રશ્ન સમયે વર્તતા વનસ્પતિકાચિકોમાં અનંતા વનસ્પતિ-ત્યાંથી નીકળી પછી કે પરંપરાએ કેવલિ સમુદ્ધાત કરી મોક્ષે જવાના છે.

મનુષ્યોને મનુષ્યપણામાં અતીતકાળે કદાચિત્ હોય, કદાચિત્ ન હોય. કેમકે જેમણે કેવલિ સમુદ્ધાત કર્યો છે, તેઓ સિદ્ધ થયેલા છે, બીજા હજી કેવલિ સમુદ્ધાત પ્રાપ્ત થયા નથી. જ્યારે પૂર્વ કાળે હોય ત્યારે જઘન્યથી એક, બે, ત્રણ અને ઉત્કૃષ્ટ શતપૃથક્ત્વ હોય છે. ભાવિકાળે સંખ્યાતા કે અસંખ્યાતા પ્રાપ્ત થવાના છે. કેમકે

પ્રશ્ન સમયે વર્તતા મનુષ્યો સંખ્યાતા કે અસંખ્યાતા યથાસંભવ તુરંત કે પરંપરાએ કેવલિ સમું કરી સિદ્ધ થવાના છે.

કેવલિ સમું વડે એ રીતે ચોવીશે દંડકે પૃચ્છા કરવી અને તે વૈમાનિકોને વૈમાનિકપણામાં વિશે સૂત્ર સુધી કહેવા. - X - X - એ પ્રમાણે એકવચન અને બહુવચન સહિત નૈરચિકોથી વૈમાનિક સુધીના જીવોમાં અતીત-અનાગત વેદનાદિ સમુદ્ઘાતના સંભવ અને અસંભવપૂર્વક સંખ્યાતા પ્રમાણની પ્રરૂપણા કરી.

હવે તે તે સમુદ્ઘાત વડે યાવત્ કેવલિ સમુદ્ઘાત રહિત કે સહિત જીવોનું પરસ્પર અલ્પબહુત્વ કહે છે -

● સૂત્ર-૬૦૭,૬૦૮ :-

[૬૦૭] ભગવન્ ! આ વેદના, કષાય, મારણાંતિક, વૈકિય, તૈજસ, આહારક, કેવલિ સમુદ્ઘાતવાળા અને સમુદ્ઘાત રહિત એ જીવોમાં કોણ કોનાથી અલ્પ આદિ છે ? ગૌતમ ! સૌથી થોડા જીવો આહારક સમું છે, કેવલિ સમું સંખ્યાતગણાં છે, તૈજસ સમું અસંખ્યાતગણાં છે, વૈકિય સમું અસં છે. મારણાંતિક સમું અનંતગણાં છે. કષાય સમુંવાળા અસં છે, વેદના સમું વિશેષાધિક છે. સમુદ્ઘાતરહિત અસં છે.

[૬૦૮] ભગવન્ ! વેદના-કષાય-મારણાંતિક અને વૈકિય સમું વડે સમુદ્ઘાતો સહિત અને રહિત નૈરચિકોમાં કોણ-કોનાથી અલ્પ આદિ છે ? ગૌતમ ! સૌથી થોડાં નૈરચિકો મારણાંતિક સમુંવાળા, વૈકિય સમું અસંખ્યાતગણાં, કષાયસમું સંખ્યા વેદના સમું સંખ્યા છે, સમુદ્ઘાત રહિત સંખ્યાતગણાં છે.

ભગવન્ ! વેદના-કષાય-મારણાંતિક-વૈકિય-તૈજસ સમુદ્ઘાત સહિત અને રહિત અસુરકુમારોમાં કોણ કોનાથી અલ્પ આદિ છે ? ગૌતમ ! સૌથી થોડાં અસુરકુમારોમાં કોણ કોનાથી અલ્પ આદિ છે ? ગૌતમ ! સૌથી થોડાં અસુરકુમારો તૈજસ સમું મારણાંતિક સમું અસં, વેદના સમું અસંખ્યા કષાય સમું સંખ્યાત, વૈકિય સમું સંખ્યા સમુદ્ઘાત રહિત અસં છે. એ પ્રમાણે સ્તનિતકુમારો સુધી જાણવું.

ભગવન્ ! વેદના, કષાય, મરણ સમુદ્ઘાત સહિત અને રહિત પૃથ્વી કોણ કોનાથી અલ્પ આદિ છે ? ગૌતમ ! સૌથી થોડાં પૃથ્વી મારણાંતિક સમું છે, કષાય સમું સંખ્યા, વેદના સમું વિશેષ સમુદ્ઘાત રહિત અસં છે. એમ વનસ્પતિ સુધી જાણવું. પરંતુ સૌથી થોડાં વાયુ વૈકિય સમું, મારણાંતિક સમું અસં કષાય સમું સંખ્યા વેદના સમું વિશેષ, સમુદ્ઘાત રહિત અનંતગણાં છે.

ભગવન્ ! વેદના, કષાય, મારણાંતિક સમુદ્ઘાત સહિત અને રહિત બેઈન્દ્રિયોમાં કોણ કોનાથી અલ્પ આદિ છે ? ગૌતમ ! સૌથી થોડાં બેઈન્દ્રિયો મારણાંતિક સમું વેદના સમું અસં કષાય સમું અસં છે સમુદ્ઘાત રહિત

સંખ્યા છે - એમ ચઈરિન્દ્રિય સુધી છે.

ભગવન્ ! વેદના યાવત્ તૈજસ સમું સહિત અને રહિત પંચે તિર્યચોમાં કોણ કોનાથી અલ્પ આદિ છે ? પંચેન્દ્રિય તિર્યચો તૈજસ સમું સૌથી થોડાં, વૈકિય સમું અસં છે. મારણાંતિક સમું અસં, વેદના સમું અસં, કષાય સમું સંખ્યા, સમુદ્ઘાત રહિત જીવો અસંખ્યાતગણાં છે.

ભગવન્ ! વેદના યાવત્ કષાય સમુદ્વાળા, સમુદ્ઘાત રહિત મનુષ્યોમાં કોણ કોનાથી અલ્પ આદિ છે ? ગૌતમ ! સૌથી થોડાં મનુષ્યો આહારક સમું કેવલિ સમું સંખ્યા, તૈજસ સમું સંખ્યા, વૈકિય સમું સંખ્યા, મારણાંતિક સમું અસંખ્યા, વેદના સમું અસં કષાય સમું અસં, સમું રહિત અસંખ્યાતગણાં છે.

વ્યંતર, જ્યોતિષ્ક, વૈમાનિકો અસુરકુમારવત્ જાણવા.

● વિવેચન-૬૦૭,૬૦૮ :-

ભગવન્ ! જેમનું પૂર્વે યથાસંભવ સમુદ્ઘાત વડે અને સમુદ્ઘાત રહિતપણે પ્રતિપાદન કર્યું છે એવા, વેદના યાવત્ કેવલિ સમુદ્ઘાતવાળા અને રહિત એવા સામાન્યપણે જીવોની મધ્યે કયા જીવો, કોનાથી અલ્પ હોય, કયા જીવો કોનાથી સંખ્યાતગણાં, અસંખ્યાતગણાં ઈત્યાદિ હોય ? કયા જીવો સમાન સંખ્યક, કયા જીવો કોનાથી વિશેષાધિક હોય ? સૂત્રમાં શબ્દ વિકલ્પે જાણવો.

ભગવંત કહે છે - સૌથી થોડાં જીવો આહારક સમુદ્ઘાતવાળા છે, કેમકે આહારક શરીરો કદાચિત્ છ માસ સુધી આ લોકમાં હોતા પણ નથી. હોય ત્યારે જઘન્યથી એક, બે, ત્રણ અને ઉત્કૃષ્ટ સહસ્ર પૃથક્ત્વ હોય. કેવળ આહારક સમુદ્ઘાત આહારકશરીરના આરંભે હોય, પછી નહીં, તેથી એક કાળે થોડાંક જ આહારક સમુદ્ઘાતો હોય.

તેનાથી કેવળી સમુદ્ઘાતવાળા સંખ્યાતગણાં છે. કેમકે તેઓ એક કાળે શત પૃથક્ત્વ હોય. જો કે આહારકશરીરો વિદ્યમાનકાળે જઘન્યથી એક, બે, ત્રણ અને ઉત્કૃષ્ટ સહસ્રપૃથક્ત્વ છે, તો પણ આહારક શરીરના પ્રારંભે જ આહારક સમું હોય છે, તેથી - X - કેવલિ સમું સંખ્યાતગુણા હોવામાં વિરોધ નથી. તૈજસ સમું તેનાથી અસં છે. કેમકે પંચે તિર્યચ, મનુષ્ય, દેવોને પણ તૈજસ સમું સંભવે છે. તેનાથી વૈકિય સમું અસંખ્યાતગણાં છે. કેમકે નારકો અને વાયુને પણ વૈકિય સમું સંભવે છે. વૈકિયલબ્ધિ વાયુ દેવોથી પણ અસં છે. કઈ રીતે ? બાદર પર્યાપ્ત વાયુ સ્થલચર પંચે અસંખ્યાત ગણાં છે, સ્થળચર પંચે દેવોથી પણ અસં છે. જો કે બાદર વાયુના સંખ્યાતમાં ભાગ માત્રને વૈકિયલબ્ધિ સંભવે છે, તો પણ તેઓ દેવો કરતાં અસં છે. માટે તૈજસ સમું કરતાં વૈકિય સમું અસં ઘટે છે.

તેનાથી મારણાંતિક સમું અનંતગણાં છે. કેવી રીતે ? અહીં અનંતા નિગોદ જીવોનો અસં ભાગ હંમેશાં વિગ્રહગતિમાં હોય છે. તેઓ ઘણું કરીને મારણાંતિક

સમુ. છે. તેમનાથી પણ કષાય સમુ.વાળા અસંખ્યાતગણાં છે, કેમકે વિગ્રહગતિ પ્રાપ્ત જીવો કરતાં અસં. અનંત નિગોદ જીવો કષાય સમુ. હંમેશાં હોય છે. તેનાથી વેદના સમુ. વિશેષાધિક છે. કેમકે અનંત નિગોદ જીવો વેદના સમુ. હંમેશા હોય છે. તેમનાથી પણ સમુદ્ઘાત રહિત જીવો અસં. છે. કેમકે વેદના, કષાય અને મરણ સમુ. કરતાં અસં. નિગોદ જીવો સમુ. રહિત છે.

હવે એ જ અલ્પબહુત્વનો નૈરયિકાદિ જીવ વિશેષમાં ચોવીશ દંડકના ક્રમે યથાસંભવ વિચાર કરે છે - સૌથી થોડાં નૈરયિકો મારણાંતિક સમુ. છે. કેમકે મારણાંતિક સમુ. મરણ કાળે હોય છે અને મરણ, બાકીના જીવતા નારકોની અપેક્ષાથી ઘણાં થોડાનું હોય છે. વળી બધાં મરણ પામતાં જીવોને સામાન્યથી મરણ સમુ. હોતો નથી. શાસ્ત્ર વચન છે કે સમુ.વાળા પણ મરે છે અને સમુ. વિનાના પણ મરે છે. તેમનાથી વૈકિય સમુ. અસંખ્યાતગણાં છે કેમકે - સાતે નરકપૃથ્વીમાં પરસ્પર દુઃખ ઉત્પન્ન કરવા માટે ઘણાં નારકોને નિરંતર ઉત્તર વૈકિયનો પારંભ સંભવે છે.

તેમનાથી કષાયસમુ. સંખ્યાતગણાં છે, કેમકે જેમણે ઉત્તરવૈકિય કર્યું છે, જેમણે નથી કર્યું એવા સર્વ સંખ્યા વડે - X - સંખ્યાતગણાં છે. તેમનાથી વેદના સમુ. સંખ્યાતગણાં છે, કેમકે ક્ષેત્રજન્ય, પરમાધાર્મિકોએ કરેલ, પરસ્પર વેદનાથી પ્રાયઃ ઘણાં હંમેશાં વેદના સમુ.ને પ્રાપ્ત થયા હોય. તેઓથી પણ સમુદ્ઘાતથી રહિત જીવો સંખ્યાતગણાં છે, કેમકે વેદના સમુ. સિવાય પણ સામાન્યથી વેદના અનુભવતા ઘણાં વધુ નારકો સંભવે છે.

હવે અસુરકુમારોનું અલ્પબહુત્વ કહે છે - સૌથી થોડાં અસુરકુમારો તૈજસ સમુ. છે. કેમકે તૈજસ સમુ. ઘણો કોપાવેશ હોય ત્યારે ક્વચિત્ કોઈકવાર કોઈને હોય. તેનાથી મારણાંતિક સમુ. અસંખ્યાતગણાં છે, તેનાથી વેદના સમુ. અસંખ્યાતગણાં છે, કેમકે પરસ્પર યુદ્ધાદિ કરવામાં ઘણાં વેદના સમુ. પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી પણ કષાય સમુ. સંખ્યાતગણાં છે, તેમનાથી વૈકિય સમુ. વાળા સંખ્યાતગણાં છે, કેમકે સંભોગાદિ અનેક નિમિત્તે અતિશય ઘણાં અસુરકુમારોને ઉત્તર વૈકિય શરીરનો આરંભ સંભવે છે. તેમનાથી પણ સમુદ્ઘાત રહિત અસંખ્યાતગણાં છે, કેમકે ઘણાં ઉત્તમ જાતિવાળા અને સુખસાગરમાં લીન દેવો અસંખ્યાતગણાં કોઈપણ સમુદ્ઘાત રહિત હંમેશાં હોય છે. સ્તનિતકુમાર સુધી આ જાણવું.

હવે પૃથ્વીકાયિક સંબંધે અલ્પબહુત્વ - અહીં કષાય સમુ.વાળા અને વેદના સમુ.વાળા સંખ્યાતગણાં અને સમુદ્ઘાત રહિત અસંખ્યાતગણા સંબંધે સુગમ હોવાથી સ્વયં વિચારવું. એ પ્રમાણે વનસ્પતિકાય સુધી અલ્પબહુત્વ કહેવું. પરંતુ વાયુકાયિકોમાં આટલું વિશેષ જાણવું - સૌથી થોડાં વાયુ. વૈકિય સમુ. છે. કેમકે બાદર પર્યાપ્તાના સંખ્યાતમાં ભાગ માત્રને વૈકિય લબ્ધિ સંભવે છે. તેમનાથી પણ મારણાંતિક સમુ. અસંખ્યાતગણાં છે. કેમકે પર્યાપ્તા, અપર્યાપ્તાદિ બધાં વાયુ.ને મરણ સમુ. સંભવે છે.

તેમનાથી પણ કષાય સમુ. સંખ્યાતગણાં, તેમનાથી વેદના સમુ. વિશેષાધિક છે. તેમનાથી સમુદ્ઘાત રહિત અસં. છે. કેમકે સર્વ સમુ.ને પ્રાપ્ત વાયુ.ની અપેક્ષાથી સ્વભાવસ્થિત વાયુકાયિકો સ્વભાવથી જ અસંખ્યાતગણાં છે.

બેઈન્દ્રિયસૂત્રમાં સૌથી થોડાં બેઈન્દ્રિયો મરણાંતિક સમુદ્ઘાતવાળા છે, કેમકે પ્રશ્ન સમયે અમુક જ બેઈન્દ્રિયોને મરણનો સંભવ છે. તેનાથી વેદના સમુ. અસંખ્યાતગણાં છે, કેમકે તાપ-ઠંડીના સંબંધથી મોટા ભાગને વેદના સમુ. સંભવે છે. તેનાથી કષાય સમુ. અસંખ્યાતગણાં છે, કેમકે અતિ ઘણાં બેઈન્દ્રિય જીવોને લોભાદિ કષાયનો સદ્ભાવ છે. તેમનાથી પણ સમુદ્ઘાત રહિત સંખ્યાતગણાં છે. એમ આ પાઠથી ચઈરિન્દ્રિયો સુધી જાણવું.

તિર્યચ પંચે. સૂત્રોમાં સૌથી થોડાં તૈજસ સમુ. છે, કેમકે કેટલાંકને તેજોલબ્ધિ સંભવે છે. તેનાથી વેદના સમુ. અસં. છે. તેમનાથી પણ વૈકિય સમુ. અસંખ્યાતગણાં છે, કેમકે ઘણાંને વૈકિય લબ્ધિ સંભવે છે. તેનાથી મારણાંતિક સમુ. અસંખ્યાતગણાં છે, કેમકે વૈકિય લબ્ધિ રહિત બધાં સંમૂર્ણિમ જલચર, સ્થળચર, ખેચર આદિને પણ મરણ સમુ. સંભવે છે. તેનાથી વેદના સમુ. વાળા અસંખ્યાતગણાં છે - X - તેનાથી કષાય સમુ. સંખ્યાતગણાં છે. તેનાથી સમુદ્ઘાત રહિત સંખ્યા. છે ઈત્યાદિ પૂર્વવત્.

મનુષ્ય સૂત્રમાં સૌથી થોડાં આહારક સમુ. છે. કેમકે બહુ થોડાંને એકકાળે આહારક શરીરનો પ્રારંભ સંભવે છે. તેનાથી કેવલિ સમુ.વાળા સંખ્યાતગણાં છે, કેમકે તેઓ શત પૃથક્ત્વ સંખ્યામાં પ્રાપ્ત થાય છે. તેનાથી તૈજસ સમુ. સંખ્યાતગણાં છે. કેમકે તેઓ સંખ્યામાં એક લાભ પ્રાપ્ત થાય. તેનાથી વૈકિય સમુ. સંખ્યાતગણાં છે. કેમકે કોટી પ્રમાણ છે. તેનાથી મારણાંતિક સમુ. અસં. છે કેમકે સંમૂર્ણિમ મનુષ્યો પણ તે સંભવે છે. તેનાથી વેદના સમુદ્ઘાતવાળા અસંખ્યાતગણાં છે, કેમકે મરણ પામતા જીવોની અપેક્ષાથી મરણ ન પામતાં અસં. જીવોને વેદના સમુ. સંભવે છે. તેનાથી કષાય સમુ. સંખ્યાતગણાં છે, કેમકે તેઓ ઘણાં છે. તેનાથી સમુ. રહિત અસંખ્યાતગણાં છે, કેમકે ઉત્કૃષ્ટ કષાયી કરતાં અસં. અલ્પકષાયી સંમૂર્ણિમ મનુષ્યો સદા પ્રાપ્ત થાય છે. - X - X -

હવે કષાય સમુદ્ઘાત સંબંધે વિશેષ કથન -

● સૂત્ર-૬૦૮ :-

ભગવન્ ! કષાય સમુદ્ઘાતો કેટલા છે ? ચાર - કોઈ યાવત્ માન સમુદ્ઘાત. નૈરયિકોને કેટલાં કષાય સમુ. છે ? ચાર કષાય સમુદ્ઘાતો છે એ પ્રમાણે વૈમાનિક સુધી જાણવું.

ભગવન્ ! એકેક નૈરયિકને કેટલાં કોઈ સમુદ્ઘાતો અતીત કાળે થયેલ છે ? અનંતા. ભાવિમાં કેટલાં યશે ? કોઈને થાય, કોઈને ન થાય. જેને થાય તેને જઘન્યથી એક, બે કે ત્રણ, ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાતા, અસંખ્યાતા કે અનંતા થાય.

એમ વૈમાનિક સુધી જાણવું. એમ લોભસમુદ્ઘાત સુધી જાણવું. એમ ચાર દંડકો થાય છે.

ભગવન્ ! નૈરયિકોને કેટલાં ક્રોધ સમુન્ અતીત કાળે થયેલાં છે ? ગૌતમ ! અનંતા. ભાવિમાં કેટલાં થશે ? અનંતા. એમ વૈમાનિકો સુધી જાણવું. એમ લોભ સમુન્ સુધી કહેવું. એ ચાર દંડકો.

ભગવન્ ! એકેક નૈરયિકને નૈરયિકપણામાં કેટલાં ક્રોધ સમુન્ અતીતકાળે થયા છે ? અનંતા. એમ વેદના સમુન્ મુજબ ક્રોધ સમુન્ સંબંધે બધું વૈમાનિકપણામાં સુધી કહેવું. માન, માયા સમુન્ સંબંધે પણ મારણાતિક સમુન્ મુજબ કહેવું. લોભ સમુન્ કષાય સમુન્ માફક કહેવો. પણ અસુરાદિ સર્વ જીવો નૈરયિકોમાં લોભકષાયી એકથી અનંત કહેવા. નૈરયિકોને નૈરયિકપણામાં કેટલાં ક્રોધ સમુન્ થયેલા છે ? અનંતા. કેટલાં થશે ? અનંતા. એમ વૈમાનિકપણામાં જાણવું. એમ સ્વસ્થાન અને પરસ્થાનમાં બધાં કહેવા. સર્વ જીવોને ચારે સમુદ્ઘાતો લોભ સમુન્ જાણવા. યાવત્ વૈમાનિકપણામાં કહેવું.

● વિવેચન-૬૦૯ :-

સામાન્યથી કષાય સમુદ્ઘાત વિષયક, ચોવીશ દંડક ક્રમ સંબંધી આ સૂત્ર પ્રસિદ્ધ છે. હવે ચોવીશ દંડકના ક્રમે વૈમાનિક સુધી એકેક નૈરયિકાદિની કષાય સમુદ્ઘાત વિષયક વક્તવ્યતા કહે છે -

નૈરયિકનું ક્રોધ સમુદ્ઘાત અતીતકાળ સૂત્ર સ્પષ્ટ છે ભાવિકાળમાં કોઈ થવાના - કોઈ ન થવાના. જે નરકના પ્રાંતકાળે વર્તતો સ્વભાવથી જ અલ્પકષાયી કષાય સમુદ્ઘાત વિના કાળ કરીને નરકથી નીકળી મનુષ્યભવને પામી, કષાય સમુન્ થયા સિવાય જ સિદ્ધ થાય, તેને ભાવિમાં એક પણ કષાય સમુન્ થવાનો નથી. જેને થવાનો છે તેને જઘન્યથી એક, બે કે ત્રણ હોય. - X - ઉત્કૃષ્ટથી સંખ્યાતા, અસંખ્યાતા, અનંતા હોય છે. તેમાં સંખ્યાતો કાળ સંસારમાં રહે તેને સંખ્યાતા યાવત્ અનંતકાળ રહેનારને અનંતા ભાવિ સમુદ્ઘાતો હોય છે. એમ વૈમાનિક સુધી કહેવું. એમ ચોવીશ દંડકના ક્રમે માનાદિ સમુદ્ઘાતવાળા. લોભ સમુદ્ઘા સુધી કહેવા.

એમ એકેક નૈરયિકાદિ વિષયક કહ્યા. હવે સર્વે નારક આદિ વિષયક ચારગણાં ચોવીશ દંડકો કહે છે. નૈરયિકોને તીતકાળે કેટલાં ક્રોધ સમુદ્ઘાતો હોય ? ઇત્યાદિ, અતીત સૂત્ર સ્પષ્ટ છે. ભાવિ અનંતા સમુદ્ઘાતો હોય. કેમકે પ્રશ્ન સમયે વર્તતા નારકોમાં ઘણાં અનંતકાળ સુધી રહેવાના છે. એમ વૈમાનિકો સુધી કહેવું.

ક્રોધ સમુદ્ઘાતના ચોવીશ દંડકો મુજબ માનાદિ સમુદ્ઘાતો કહેવા. એ રીતે એ પમ બધાં નારકો વિશે ચારગણાં ચોવીશ દંડકો થાય છે. હવે એકેક નૈરયિકાદિને નૈરયિકાદિ ભાવોમાં વર્તતા કેટલા ક્રોધ સમુદ્ઘાતો અતીત કાળે હોય અને કેટલાં ભાવિકાળે થાય, તે નિરૂપણ કરવાની ઇચ્છાવાળા સૂત્રકાર કહે છે-

વિવક્ષિત પ્રશ્ન સમયની પૂર્વે સંપૂર્ણ અતીતકાળ અપેક્ષાથી તે તે કાળે નૈરયિકપણાને પ્રાપ્ત થયેલા એકેક નૈરયિકને સર્વ સંખ્યા વડે કેટલા ક્રોધ સમુદ્ઘાતો અતીત કાળે થયા હોય ? અનંતા. કારણ કે તેને નરકગતિ અનંતવાર પ્રાપ્ત થયેલી છે. એક નરકભવમાં જઘન્યથી પણ સંખ્યાતા ક્રોધ સમુદ્ઘાતો હોય છે. વેદના સમુદ્ઘાત માફક ક્રોધ સમુદ્ઘાત સમસ્તપણે વૈમાનિકપણા સુધી કહેવો.

તેનો સૂત્રપાઠ આ છે - નૈરયિકને નૈરયિકપણામાં કેટલાં ક્રોધ સમુદ્ઘાતો ભાવિકાળે થવાના છે ? કોઈને થાય, કોઈને ન થાય. જેને થાય તેને જઘન્યથી એક, બે, ત્રણ ઇત્યાદિ પૂર્વવત્. - X - એ રીતે અસુરકુમારપણામાં યાવત્ વૈમાનિકપણામાં જાણવું.

એકેક અસુરકુમારને નૈરયિકપણામાં કેટલાં ક્રોધ સમુન્ થયા હોય ? અનંતા. ભાવિમાં કેટલાં થવાના છે ? કોઈને થાય, કોઈને ન થાય. જેને થાય તેને કદાચ સંખ્યાતા, કદાચ અસંખ્યાતા, કદાચ અનંતા હોય. એકેક અસુરકુમારને અસુરકુમારપણામાં કેટલા ક્રોધ સમુન્ અતીતકાળે થયા છે ? અનંતા. ભાવિકાળમાં કેટલા થવાના ? કોઈને થવાના, કોઈને નહીં થવાના. થાય તેને જઘન્યથી એક, બે કે ત્રણ અને ઉત્કૃષ્ટથી સંખ્યાતા, અસંખ્યાતા કે અનંતા થવાના હોય છે. એ પ્રમાણે નાગકુમારપણામાં યાવત્ વૈમાનિકપણામાં કહેવું, ઇત્યાદિ - X -

એકેક નારકને સંસારથી માંડી મોક્ષે જાય ત્યાં સુધીના અનંતકાળની અપેક્ષાથી નૈરયિકપણામાં ભાવિમાં થવાના ભાવિ ક્રોધ સમુદ્ઘાતો સર્વ સંખ્યા વડે કેટલાં હોય ? ગૌતમ ! કોઈને હોય-કોઈને ન હોય. નીકટમાં મરણ હોય એવો નૈરયિક ક્રોધ સમુન્ પ્રાપ્ત કર્યા સિવાય છેલ્લા સમયે મરણ વડે નરકથી નીકળી સિદ્ધ થાય તેને નૈરયિકપણામાં થવાનો ભાવિ એક પણ ક્રોધ સમુન્ નથી. ઇત્યાદિ - X - ઉક્ત કથન ફરી નરકમાં ઉત્પન્ન ન થનારને આશ્રીને છે. ફરીથી નરકમાં ઉત્પન્ન થનારને જઘન્ય પદે સંખ્યાતા ક્રોધ સમુન્ છે, કારણ નૈરયિકોમાં ક્રોધ સમુન્ ઘણાં થાય છે. ઉત્કૃષ્ટ અનંતા પણ થાય. - X -

એમ નૈરયિકને કહેલાં પ્રકાર વડે અસુરકુમારપણામાં અને ત્યારપછી ચોવીશ દંડકના ક્રમે વૈમાનિકપણા સુધી સૂત્ર છે તે આ પ્રમાણે - એકેક નૈરયિકને વૈમાનિકપણામાં કેટલાં ક્રોધ સમુદ્ઘાતો અતીતકાળે થયા છે ? ગૌતમ ! અનંતા. કેટલાં ભાવિમાં થવાના ? કોઈને હોય - કોઈને ન હોય. ઇત્યાદિ - X -

અહીં ભાવાર્થ એ છે કે - અતીતકાળ વિષયમાં અનંતા થયા છે, કારણ કે તેણે અનંતવાર વૈમાનિકપણું પ્રાપ્ત કરેલું છે. ભાવિમાં નરકથી નીકળી પછીના ભવમાં મનુષ્યપણું પામી સિદ્ધ થશે. અથવા પરંપરાએ વૈમાનિક ભવને પામી ક્રોધ સમુદ્ઘાતને પ્રાપ્ત નહીં થાય. તેને વૈમાનિકપણામાં ભાવિ એક પણ સમુન્ હોતો નથી. પણ જે વારંવાર વૈમાનિક ભવને પ્રાપ્ત થઈ એક વખત ક્રોધ સમુન્ને પામશે, તેને જઘન્યથી એક, બે કે ત્રણ, બાકીનાને સંખ્યાતી વારાદિ વૈમાનિકપણું પામી સંખ્યાતાદિ ક્રોધ

સમુદ્ધાતો થાય છે.

અસુરકુમારને નૈરયિકપણામાં અતીતકાળે કેટલા ક્રોધ સમુહો હોય ? પ્રશ્ન સૂત્ર સુગમ છે. અનંતા. કેમકે તેણે અનંતવાર નૈરયિકપણું પ્રાપ્ત કરેલું છે. એકેક નૈરયિકભવમાં જઘન્યથી પણ સંખ્યાતા ક્રોધ સમુહો થાય છે. ભાવિમાં થવાના કોઈને હોય-કોઈને ન હોય. કારણો પૂર્વવત્ સમજી લેવા. - X - X - X -

એકેક અસુરકુમારને અસુરકુમારપણામાં રહેલો છતાં સર્વ અતીતકાળને આશ્રીને કેટલાં ક્રોધ સમુહો પૂર્વે થયેલા છે ? નંતા કેમકે અનંતવાર અસુરકુમારપણાને પ્રાપ્ત થયેલો છે અને દરેક ભવમાં પ્રાયઃ ક્રોધ સમુદ્ધાત હોય છે. ભાવિમાં કોઈને હોય - કોઈને ન હોય. જેને પ્રશ્ન સમય પછી અસુરકુમારમાં ક્રોધ સમુદ્ધાત થવાનો નથી, નીકળીને ફરી અસુરકુમારત્વ પામવાનો નથી. તેને ન થાય. પણ જે અસુરકુમારપણું એકવાર પણ પ્રાપ્ત કરે તેને એક, બે કે ત્રણ થશે, ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાતા, અસંખ્યાતા, અનંતા થશે - X -

એ પ્રમાણે ચોવીશ દંડકના ક્રમથી અસુરકુમારને નાગકુમારાદિ સ્થાનોમાં યાવત્ વૈમાનિકપણામાં કહેવું. - X -

સૂત્રપાઠ મુજબ જેમ ચોવીશ દંડકના ક્રમે અસુરકુમાર વિષયક નૈરયિકથી વૈમાનિક સુધીના સ્થાનોમાં કહ્યું, તેમ નાગકુમારાદિ સમસ્ત સ્વસ્થાન અને પરસ્થાન વિશે કહેવું. યાવત્ વૈમાનિકને વૈમાનિકપણામાં આલાવો કહેવો. એ પ્રમાણે ચોવીશ-ચોવીશ દંડક જાણવા. ચોવીશ દંડક વડે ક્રોધ સમુદ્ધાતનો વિચાર કર્યો. હવે ચોવીશ-ચોવીશ દંડક સૂત્ર વડે માન અને માયા સમુદ્ધાત વિષયક સૂત્ર અતિદેશથી બતાવે છે -

તેમાં - એકેક નૈરયિકને નૈરયિકપણામાં કેટલા માન સમુદ્ધાતો અતીત કાળે થયા છે ? અનંતા. ભાવિમાં કેટલા થશે ? કોઈને થાય - કોઈને ન થાય. જેને થવાના જેને જઘન્યથી એક, બે, ત્રણ અને ઉત્કૃષ્ટથી સંખ્યાતા, અસંખ્યાતા, અનંતા થવાના છે. એ પ્રમાણે અસુરકુમારપણામાં યાવત્ વૈમાનિકપણામાં કહેવું.

ભગવન્ ! એકેક અસુરકુમારને નૈરયિકપણામાં કેટલાં માન સમુદ્ધાતો અતીતકાળે થયા છે ? અનંતા. કેટલાં ભાવિ કાળે થવાના છે ? કોઈને થવાના છે - કોઈને થવાના નથી. જેને થશે તેને જઘન્યથી એક, બે કે ત્રણ અને ઉત્કૃષ્ટથી સંખ્યાતા, અસંખ્યાતા કે અનંતા થવાના છે. એમ નાગકુમારપણામાં યાવત્ વૈમાનિકપણામાં કહેવું. એમ અસુરકુમાર સંબંધ જેમ નૈરયિકથી માંડી વૈમાનિક સુધીમાં કહ્યું તેમ નાગકુમારાદિ વિષયક સ્વસ્થાન અને પરસ્થાન વિશે યાવત્ વૈમાનિકને વૈમાનિકત્વમાં કહેવું.

ઉક્ત સૂત્રની વ્યાખ્યા-અતીત સૂત્રોમાં બધે અનંતપણું સ્પષ્ટ છે. કેમકે નૈરયિકત્વાદિ સ્થાનો પ્રત્યેકને અનંતવાર પ્રાપ્ત થયા છે. ભાવિકાળમાં નૈરયિકને નૈરયિકપણામાં આ પ્રમાણે છે - જે નૈરયિક માનસમુદ્ધાતને પામ્યા સિવાય કાળ

કરી નરકથી નીકળી તુરંત કે પરંપરાએ મનુષ્યભવ પામી સિદ્ધ થાય, પણ ફરી નરકમાં ન આવે તેને ભાવિમાં માન સમુહો ન હોય. પરંતુ જે તે ભવમાં વર્તતો કે ફરીથી નરકમાં આવી એક વખત માન સમુહોને પ્રાપ્ત થઈ કાળ કરી નરકથી નીકળી સિદ્ધ થશે. તેને ભાવિકાળે એક માન સમુહો થવાનો છે, એમ બે, ત્રણ યાવત્ અનંતવાર નરકમાં આવનારને અનંત ભાવિ સમુદ્ધાતો થવાના છે.

નૈરયિકને જ અસુરકુમારપણામાં ભાવિમાં આ ભાવના છે - જે નરકથી નીકળી અસુરકુમારત્વ ન પામે તેને ભાવિકાળે માન સમુહો થવાના નથી. પણ જે પામે તેને થશે ઈત્યાદિ પૂર્વવત્. એ પ્રમાણે તિર્યચ પંચેન્દ્રિયપણાં સુધી ભાવિ સમુહો કહેવા.

મનુષ્યમાં આ ભાગના - જે નરકથી નીકળી મનુષ્ય ભવ પામી માન સમુદ્ધાતને પ્રાપ્ત થયા સિવાય સિદ્ધ થશે તેને ભાવિમાં એક પણ માન સમુદ્ધાત ભાવિમાં થવાનો નથી, પરંતુ જે મનુષ્યપણામાં પ્રાપ્ત થઈ એકવાર માન સમુહોને પામશે, તેને એક, બીજાને બે, અન્યને ત્રણ વગેરે, સંખ્યાતીવાર મનુષ્યપણાને પામનારને સંખ્યાતા યાવત્ અનંતવાર પામનારને અનંતા થવાના છે વ્યંતર, જ્યોતિષક, વૈમાનિકપણામાં જેમ અસુરકુમારપણામાં વિચાર્યું તેમ કરવો. જેમ નૈરયિકને નૈરયિકત્વાદિ ચોવીશ સ્થાનોમાં વિચાર કર્યો તેમ અસુરકુમારાદિને પણ વૈમાનિક સુધી ચોવીશ દંડકના ક્રમથી કરવો.

માન સમુદ્ધાતના ચોવીશ સૂત્ર, ચોવીશ દંડકના ક્રમથી કહ્યા, તેમ માયા સમુદ્ધાતના પણ ચોવીશ સૂત્રો કહેવા. કેમકે બંને સ્થાને સમાન પાઠ છે. હવે લોભ સમુદ્ધાત સમાનત્વથી કહે છે - પરંતુ અસુરાદિ સર્વ જીવો નૈરયિકપણામાં એકથી માંડી અનંત સમુહોપણે જાણવા. પૂર્વે કષાય સમુહો કહ્યો, તેમ લોભ સમુહો પણ કહેવો. પરંતુ અસુરકુમારાદિને નૈરયિકપણામાં ભાવિના વિચારમાં કદાચ સંખ્યાતા હોય, કદાચ અસંખ્યાતા હોય, કદાચ અનંતા હોય એમ કહ્યું અને અહીં અસુરકુમારાદિ સર્વે જીવો નૈરયિકોમાં ભાવિ સમુદ્ધાતનો વિચાર કરતાં એકોત્તરપણે જાણવા. - X -

અતિ દુઃખની વેદના વડે પીડાયેલા હોવાથી હંમેશાં ઉદ્દેગને પ્રાપ્ત થયેલા નૈરયિકને ઘણું કરી લોભ સમુહોનો અસંભવ છે. સૂત્રપાઠ આ પ્રમાણે - ભગવન્ ! એકેક નૈરયિકપણામાં કેટલાં લોભ સમુહો અતીતકાળે થયેલા છે ? ગૌતમ ! અનંત. કેટલા ભાવિ કાળે થવાના છે ? કોઈને થવાના, કોઈને નથી થવાના. જેને થવાના તેને એક, બે કે ત્રણ. ઉત્કૃષ્ટથી સંખ્યાતા, અસંખ્યાતા, અનંતા છે.

એકેક નૈરયિકને અસુરકુમારપણામાં કેટલા લોભ સમુહો અતીતકાળે થયા છે ? અનંત. ભાવિકાળે કેટલા થવાના છે ? કોઈને થવાના, કોઈને થવાના નથી. જેને થાય તેને કદાચ સંખ્યાતા, કદાચ અસંખ્યાતા, કદાચ અનંતા થવાના હોય છે. એમ સ્તનિતકુમાર સુધી.

એકેક નૈરયિકને પૃથ્વીકાયિકપણામાં કેટલાં લોભ સમુહો અતીતકાળે થયા છે ? અનંતા. ભાવિ કાળે કેટલાં થવાના ? કોઈને થવાના છે - કોઈને થવાના નથી.

ઈત્યાદિ - X - મનુષ્યપણામાં કહેવું.

વ્યંતરપણામાં જેમ અસુરકુમારપણામાં કહ્યું તેમ કહેવું.

એકેક નૈરયિકને જ્યોતિષ્કપણામાં કેટલા લોભ સમુહો થયેલાં છે ? અનંતા. કેટલા ભાવિકાળે થવાના છે ? કોઈને થવાના છે - કોઈને થવાના નથી. ઈત્યાદિ - X - વૈમાનિકપણામાં કહેવું.

એકેક અસુરકુમારને નૈરયિકપણામાં કેટલાં લોભ સમુહો અતીત કાળે થયેલા છે ? અનંત. કેટલાં ભાવિકાળે થવાના છે ? કોઈને થાય - કોઈને ન થાય. ઈત્યાદિ પૂર્વવત્. એકેક અસુરકુમારને અસુરકુમારપણામાં કેટલાં લોભ સમુહો અતીતકાળે થયા છે ? અનંતા. કેટલા ભાવિ કાળે થવાના છે ? કોઈને થવાના - કોઈને થવાના નથી. ઈત્યાદિ પૂર્વવત્. એકેક અસુરકુમારને નાગકુમારપણામાં કેટલાં લોભ સમુદ્ઘાતો અતીતકાળે થયા છે ? અનંતા. ભાવિમાં કેટલા થવાના છે ? કોઈને થવાના - કોઈને નથી થવાના, ઈત્યાદિ પૂર્વવત્. એમ સ્તનિતકુમાર સુધી જાણવું.

પૃથ્વીકાયિકપણામાં યાવત્ વૈમાનિકપણામાં નૈરયિકવત્ કહેવું. એ પ્રમાણે સ્તનિતકુમારપણામાં સુધી જાણવું.

એકેક પૃથ્વીકાયિકને નૈરયિકપણામાં કેટલાં લોભ સમુદ્ઘાતો અતીત કાળે થયા છે ? અનંતા. કેટલાં ભાવિકાળે થવાના છે ? કોઈને થાય - કોઈને ન થાય. ઈત્યાદિ પૂર્વવત્. - X -

પૃથ્વીકાયિકને અસુરકુમારપણામાં અતીતકાળે અનંતા થયેલા છે. કેટલાં ભાવિમાં થવાના છે? કોઈને થવાના છે - કોઈને થવાના નથી જેને થવાના છે, તેને કદાચ સંખ્યાતા, કદાચ અસંખ્યાતા કદાચ અનંતા થવાના હોય છે. એ પ્રમાણે સ્તનિતકુમારપણામાં સુધી જાણવું. પૃથ્વીકાયિકપણામાં અતીતકાળે અનંતા થયા છે ભાવિમાં થનારા કોઈને હોય - કોઈને ન હોય. ઈત્યાદિ પૂર્વવત્. એ પ્રમાણે મનુષ્યપણામાં સુધી કહેવું. વ્યંતરપણામાં જેમ અસુરકુમારપણામાં કહ્યું, તેમ કહેવું.

જ્યોતિષ્કપણામાં અને વૈમાનિક પણામાં અતીતકાળે અનંતા થયા છે અને ભાવિમાં કોઈને હોય - કોઈને ન હોય. ઈત્યાદિ પૂર્વવત્. એ પ્રમાણે મનુષ્યને વૈમાનિકપણામાં સુધી કહેવું. વ્યંતરને અસુરકુમારવત્ કહેવું. એ પ્રમાણે જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિકોને પણ કહેવું.

ઉક્ત સૂત્રનો અર્થ આ છે - નૈરયિકને નૈરયિકપણામાં અતીતકાળે અનંતા લોભ સમુદ્ઘાતો થયા છે. કેમકે તેણે અનંતવાર નૈરયિકપણું પ્રાપ્ત કરેલું છે. ભાવિકાળમાં કોઈને થાય - કોઈને ન થાય. તેમાં જે પ્રશ્ન સમય પછી લોભ સમુદ્ઘાતને પામ્યા સિવાય જ નરકભવથી નીકળી તુરંત કે પરંપરાએ સિદ્ધ થશે અને ફરીથી નરકમાં નહીં આવે તો લોભ સમુહો પામશે નહીં. બાકીનાને થવાના છે, તેમાં કોઈને એક થાય ઈત્યાદિ પૂર્વવત્.

નૈરયિકને અસુરકુમારપણામાં અતીત સૂત્ર તેમજ જાણવું. ભાવિ સૂત્રમાં કોઈને

થવાના - કોઈને ન થાય. જે નરકથી નીકળી અસુરકુમારપણું પ્રાપ્ત કરવાનો નથી, તેને અસુરકુમારવત્માં અનાગત લોભ સમુદ્ઘાત હોતા નથી. જે અસુરકુમારપણું પ્રાપ્ત કરશે તેને હોય છે. તેઓ જઘન્ય પદે સંખ્યાતા હોય છે. કેમકે જઘન્ય સ્થિતિમાં પણ અસુરકુમારને સંખ્યાતા લોભ સમુદ્ઘાતો થાય છે. કેમકે તેમને લોભ ઘણો હોય છે. ઉત્કૃષ્ટપદે અસંખ્યાતા અને અનંતા હોય છે. ઈત્યાદિ પૂર્વવત્.

એ પ્રમાણે નૈરયિકને નાગકુમારવત્વાદિ સ્થાનોમાં યાવત્ સ્તનિતકુમારપણામાં નિરંતર કહેવું. - X - પૃથ્વીકાયિકપણામાં અતીતસૂત્ર તેમજ જાણવું. ભાવિના વિચારમાં કોઈને હોય - કોઈને હોતાં નથી. તેમાં નરકથી નીકળી જે પૃથ્વી પામવાનો નથી તેને હોતા નથી. જે પામશે તેને એક, બે કે ત્રણ અને ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાતા, અસંખ્યાતા, અનંતા હોય તે આ પ્રમાણે -

તિર્યચ પંચેન્દ્રિયના ભવથી કે મનુષ્ય ભવથી લોભ સમુદ્ઘાતને પ્રાપ્ત થઈને જે એક વખત પૃથ્વીકાયમાં જશે તેને એક, બે વખત જનારને બે ઈત્યાદિ - X - પૃથ્વીકાય સંબંધી પાઠ વડે મનુષ્યપણાં સુધી કહેવું. તે આ રીતે - એકેક નૈરયિકને અપ્કાયપણામાં કેટલાં લોભ સમુહો અતીતકાળે હોય ? ઈત્યાદિ મનુષ્યસૂત્ર સુધી કહેવું. તેમાં અપ્કાયિકથી વનસ્પતિકાય સુધીની ભાવના પૃથ્વીકાયિક સૂત્રવત્ કહેવી.

બેઈન્દ્રિય સૂત્રમાં ભાવિ વિચારથી જઘન્યથી એક, બે કે ત્રણ જાણવાં, એ કથન એક વખત બેઈન્દ્રિય ભવને પ્રાપ્ત કરનારની અપેક્ષાએ જાણવું. ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાતા, અસંખ્યાતા, અનંતા જાણવા. ઈત્યાદિ - X -. એમ તેઈન્દ્રિય, ચઈરિન્દ્રિય સૂત્રો પણ કહેવા. તિર્યચ પંચેન્દ્રિય સૂત્ર વિષયક વિચાર આ પ્રમાણે - એક વખત તિર્યચ પંચેન્દ્રિયના ભવમાં જવાવાળા અને સ્વભાવથી અલ્પ લોભવાળાને જઘન્યથી એક, બે કે ત્રણ લોભ સમુદ્ઘાતો હોય છે. બાકીનાને ઉત્કૃષ્ટથી તિર્યચ પંચેન્દ્રિયના ભવમાં સંખ્યાતીવાર જનારને સંખ્યાતા ઈત્યાદિ કહેવું - X -

મનુષ્ય સૂત્રમાં ભાવિકાળ સંબંધે મૂળથી ભાવના આ પ્રમાણે છે - જે નરકભવથી નીકળીને અલ્પ લોભ કષાયવાળો મનુષ્યભવ પામી, લોભ સમુદ્ઘાતને પામ્યા સિવાય મોક્ષે જશે. તેને અનાગત કાળે લોભ સમુદ્ઘાતો હોતા નથી. બીજાને હોય છે. જેને છે તેને જઘન્યથી એક, બે કે ત્રણ હોય ઈત્યાદિ.

વ્યંતરપણામાં જેમ અસુરકુમારો સંબંધે કહ્યું તેમ કહેવું. એટલે - X - ભાવિકાળના વિચારમાં કોઈને છે - કોઈને નથી. જેને છે, તેને કદાચ સંખ્યાતા - કદાચ અસંખ્યાતા કે અનંતા હોય છે. પરંતુ એકથી માંડીને અનંત ન કહેવા. કેમકે વ્યંતરને પણ અસુરકુમારની માફક જઘન્ય સ્થિતિમાં સંખ્યાતા લોભ સમુદ્ઘાતો હોય છે.

જ્યોતિષ્કપણામાં અતીતકાળે અનંતા લોભ સમુહો થયેલા છે. કેમકે અનંતવાર જ્યોતિષ્કપણું પામ્યા છે. ભાવિમાં થવાના લોભ સમુદ્ઘાતો કોઈને હોય - કોઈને ન હોય, જેને હોય તેમાં પણ કોઈને અસંખ્યાતા અને કોઈને અનંતા હોય છે. કદિપણ

સંખ્યાતા હોતા નથી. કેમકે જ્યોતિષકોનું જઘન્યપદે પણ અસંખ્યાત વર્ષનું આયુ હોવાથી જઘન્યથી પણ અસં લોભ સમુ હોય છે. કેમકે તે જાતિના દેવોને લોભ ઘણો છે. એમ વૈમાનિકપણામાં પણ ભાવિ સમુદ્ઘાતના વિચારમાં કહેવું. એમ નૈરયિકને સ્વસ્થાન અને પરસ્થાનમાં લોભ સમુદ્ઘાતનો વિચાર કર્યો.

હવે અસુરકુમાર સંબંધે લોભ સમુદ્ઘાતનો વિચાર કરે છે - એકેક અસુરકુમારને નૈરયિકપણામાં અતીતકાળે અનંતા લોભ સમુદ્ઘાતો થયેલાં છે. કેમકે અનંતવાર નૈરયિકપણું પ્રાપ્ત કરેલું છે. ભાવિકાળે કોઈને હોય - કોઈને ન હોય. ઈત્યાદિ પૂર્વવત્ - X - નૈરયિકોને ઈષ્ટવસ્તુના સંયોગનો અભાવ હોવાથી પ્રાય: લોભ સમુદ્ઘાત અસંભવ છે. - X - X -

અસુરકુમારને અસુરકુમારપણામાં અતીતકાળે 'અનંતા' સ્પષ્ટ છે. ભાવિકાળે કોઈને હોય છે - કોઈને હોતા નથી. કારણો - X - પૂર્વવત્ જાણી લેવા. - X - અસુરકુમારને નાગકુમારપણામાં અતીતકાળે લોભ સમુદ્ઘાતો પૂર્વવત્ જાણવા. ભાવિકાળે કોઈને હોય - કોઈને ન હોય. કારણો પૂર્વવત્ જાણવા - X - X - એ પ્રમાણે બધું સ્તનિતકુમાર સુધી કહેવું. પૃથ્વીકાયિકપણામાં યાવત્ વૈમાનિકપણામાં જેમ નૈરયિકને કહ્યું, તેમ કહેવું. એમ અસુરકુમારની માફક નાગકુમારાદિને પણ યાવત્ સ્તનિતકુમારને વૈમાનિકપણામાં કહેવું. તેનું સૂત્ર આ રીતે -

ભગવન્ ! એકેક સ્તનિતકુમારને વૈમાનિકપણામાં કેટલાં લોભસમુદ્ઘાતો અતીતકાળે થયેલા છે, ઈત્યાદિ. એ પ્રમાણે એકેક પૃથ્વીકાયિકને નૈરયિકપણામાં કેટલાં લોભ સમુદ્ઘાતો અતીતકાળે હોય ? ઈત્યાદિ પૂર્વોક્ત ભાવનાનુસાર સ્વયં વિચારવા. એમ નૈરયિકાદિના એકવચનના વિષયભૂત કોધાદિ સમુદ્ઘાતોનો પ્રત્યેક દંડકના ચોવીશ એવા ચોવીશ દંડક સૂત્રો વડે વિચાર કર્યો.

હવે નૈરયિકાદિના બહુવચનવિષયક તે જ સમુદ્ઘાતો વિચારે છે - નૈરયિકોને નૈરયિકપણામાં કેટલાં કોધ સમુદ્ઘાતો અતીતકાળે થયા છે ? અનંતા. કેમકે સર્વે જીવોએ અનંતવાર નૈરયિકપણું પ્રાપ્ત કરેલ છે. ભાવિમાં કેટલાં થવાના છે ? અનંતા. ઈત્યાદિ - X - એ પ્રમાણે નૈરયિક સૂત્રના પાઠથી ચોવીશ-ચોવીશ દંડક સૂત્રો વડે યાવત્ વૈમાનિકને વૈમાનિકપણામાં કહેવા. તે સૂત્ર આ પ્રમાણે - વૈમાનિકોને વૈમાનિકપણામાં કેટલાં કોધ સમુદ્ઘાત અતીતકાળે થયા છે ? અનંત. ઈત્યાદિ પૂર્વવત્.

જેમ કોધ સમુદ્ઘાતો સર્વ જીવોમાં સ્વસ્થાને અને પરસ્થાને અતીત-અનાગત કાળે અનંતા કહેલાં છે, તેમ માનાદિ સમુદ્ઘાતો પણ કહેવા. - X - કોધ સમુદ્ઘાત પ્રમાણે ચારે સમુદ્ઘાતો સ્વસ્થાને અને પરસ્થાને બધે યાવત્ લોભ સમુદ્ઘાત વૈમાનિકપણામાં કહ્યો ત્યાં સુધી કહેવા. - X - X - એ પ્રમાણે નૈરયિકાદિના બહુવચનના વિષયભૂત કોધાદિ સમુદ્ઘાતો પણ પ્રત્યેક દંડકના ચોવીશ એવા ચોવીશ દંડકસૂત્રો વડે કહ્યા.

હવે કોધાદિ સમુદ્ઘાત સહિતાદિનું અલ્પબહુત્વ -

● સૂત્ર-૬૧૦ :-

ભગવન્ ! આ કોધ-માન-માયા-લોભ સમુદ્ઘાત સહિત, અકષાય સમુદ્ઘાતવાળા અને સમુદ્ઘાત રહિત જીવોમાં કોણ કોનાથી અલ્પાદિ છે ? ગૌતમ ! સૌથી થોડાં જીવો અકષાય સમુદ્ઘાતવાળા છે, માન સમુવાળા અનંતગણાં, કોધ સમુ વિશેષ અધિક, માયાસમુ વિશેષાધિક, લોભ સમુ વિશેષાધિક છે. સમુ રહિત સંખ્યાતગણાં છે.

ભગવન્ ! એ કોધ-માન-માયા-લોભ સમુદ્ઘાતવાળા અને સમુદ્ઘાત રહિત નૈરયિકોમાં કોણ કોનાથી અલ્પ છે ? ગૌતમ ! સૌથી થોડાં નૈરયિકો લોભ સમુ, માયા સમુ સંખ્યાતગણાં, માન સમુ સંખ્યા, કોધ સમુ સંખ્યા, સમુદ્ઘાત રહિત સંખ્યા છે.

અસુરકુમારો વિશે પ્રશ્ન - સૌથી થોડાં અસુરકુમારો કોધ સમુ, માન સમુ સંખ્યા, માયા સમુ સંખ્યા, લોભ સમુ સંખ્યા સમુ રહિત સંખ્યા છે. એમ સર્વે દેવો વૈમાનિક સુધી જાણવા. પૃથ્વીકાયિકો સંબંધે પૂરછા - સૌથી થોડાં પૃથ્વી માન સમુ, કોધ સમુ વિશેષાધિક, માયા સમુ વિશેષાધિક, લોભ સમુ વિશેષાધિક, સમુદ્ઘાત રહિત સંખ્યા છે, એમ પંચેન્દ્રિય તિર્યચો સુધી જાણવા. મનુષ્યો જીવોની જેમ જાણવા. પરંતુ માન સમુવાળા અસંખ્યાતગણાં કહેવા.

● વિવેચન-૬૧૦ :-

પહેલાં સામાન્યથી જીવ સંબંધે અલ્પબહુત્વ કહે છે - ભગવન્ ! કોધ સમુદ્ઘાતવાળા યાવત્ લોભ સમુ કષાય સિવાયના સમુ, સમુરહિત જીવોમાં કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ? સૌથી થોડાં અકષાય સમુવાળા છે. કેમકે કષાય સિવાયના બીજા સમુ વડે સમુવાળા કોઈક કાળે હોય છે. તેઓ ઉત્કૃષ્ટપદે પણ કષાય સમુવાળાની અપેક્ષા અનંતમો ભાગ હોય.

તેનાથી માન સમુવાળા અનંતગણાં છે, કેમકે અનંત વનસ્પતિ જીવો પૂર્વભવના સંબંધથી માન સમુ વર્તતા હોય છે. તેનાથી કોધ સમુ વિશેષાધિક છે, કેમકે માનની અપેક્ષાથી કોઈ ઘણાં છે તેનાથી માયા સમુ વિશેષાધિક છે. કેમકે કોઈથી મારી ઘણાં છે તેનાથી લોભ સમુ વિશેષાધિક છે. કેમકે મારી કરતાં લોભી ઘણાં છે તેનાથી સમુદ્ઘાતરહિત સંખ્યાતગણાં છે. કેમકે ચારે ગતિમાં સમુવાળા કરતાં વગરના હંમેશાં સંખ્યા હોય છે સિદ્ધો એકેન્દ્રિયની અપેક્ષાએ અનંતમાં ભાગે છે, માટે તે સમુ રહિત હોવા છતાં તેની વિવક્ષા કરી નથી.

આ જ અલ્પબહુત્વ ચોવીશ દંડકના ક્રમે વિચારે છે - સૂત્ર સુગમ છે. પરંતુ સૌથી થોડાં નૈરયિકો લોભ સમુદ્ઘાતવાળા છે. કેમકે નૈરયિકોને ઈષ્ટ વસ્તુના સંયોગનો અભાવ હોવાથી પ્રાય: લોભ સમુદ્ઘાત હોતો નથી. જેમને હોય તેને

થોડો જ હોય છે, અસુરકુમાર સંબંધી અલ્પબહુત્વના વિચારમાં સૌથી થોડાં કોષ સમુદ્ધાતવાળા છે, કેમકે દેવો બહુ લોભવાળા હોય છે, માનાદિ થોડાં હોય છે. તેથી પણ કોષવાળા થોડાં હોય છે. એ પ્રમાણે સર્વ દેવો વૈમાનિકો સુધી જાણવા. અર્થાત્ અસુરકુમાર સંબંધી અલ્પબહુત્વ વડે નાગકુમારાદિ બધાં દેવો વૈમાનિકો સુધી કહેવા.

પૃથ્વીકાયિકના વિચારમાં સામાન્યપણે જીવપદને વિશે ભાવના કરી હતી તેમ કરવી. કેમકે તેનું સમાનપણું છે. તે રીતે તિર્યચ પંચેન્દ્રિયો સુધી કહેવા.

મનુષ્યો જીવોની પેઠે કહેવા. પરંતુ અકષાય સમુન્ની અપેક્ષાથી માન સમુન્ન અસંખ્યાતગણાં કહેવા.

હવે છાન્નસ્થિક સમુદ્ધાતને કહે છે -

● સૂત્ર-૬૧૧ :-

ભગવન્ ! છાન્નસ્થિક સમુદ્ધાતો કેટલા છે ? ગૌતમ ! છ - વેદના, કષાય, મારણાંતિક, વૈક્રિય, તૈજસ, આહારક સમુદ્ધાત.

ભગવન્ ! નૈરયિકોને કેટલા છાન્નસ્થિક સમુદ્ધાતો છે ? ચાર - વેદના, કષાય, મારણાંતિક, વૈક્રિયસમુદ્ધાત. અસુરકુમાર સંબંધે પૃચ્છા - પાંચ છાન્નસ્થિક સમુદ્ધાતો છે - વેદના, કષાય, મારણાંતિક, વૈક્રિય, તૈજસ, સમુદ્ધાત. એકેન્દ્રિય અને વિકલેન્દ્રિય વિષયક પૃચ્છા - ત્રણ છાન્નસ્થિક સમુન્ છે - વેદના, કષાય, મારણાંતિક. પરંતુ વાયુકાયિકોને ચોથો વૈક્રિય સમુન્ પણ છે.

પંચેન્દ્રિય તિર્યચો વિશે પૃચ્છા - તેમને પાંચ છાન્નસ્થિક સમુન્ છે - વેદના, કષાય, મારણાંતિક, વૈક્રિય, તૈજસ, મનુષ્યોને કેટલા છાન્નસ્થિક સમુન્ છે ? છ - વેદના, કષાય, મારણાંતિક, વૈક્રિય, તૈજસ અને આહારક સમુદ્ધાત.

● વિવેચન-૬૧૧ :-

સૂત્ર સુગમ છે. કોને કેટલા છાન્નસ્થિક સમુદ્ધાતો હોય છે, એ ચોવીશ દંડકના ક્રમે કહે છે - નૈરયિકોને આદિના ચાર સમુન્ હોય છે - કેમકે તેઓને તૈજસ અને આહારક લબ્ધિનો અભાવ છે. અસુરકુમારાદિ બધાં દેવોને આહારક સિવાયના પાંચ સમુદ્ધાતો હોય છે, કેમકે તૈજસલબ્ધિ હોવાથી તૈજસ સમુન્ પણ સંભવે છે. પરંતુ આહારક સંભવતો નથી. કેમકે ચૌદ પૂર્વના જ્ઞાનના અભાવે અને ભવરૂપ હેતુથી તેમને આહારકલબ્ધિનો અભાવ છે.

વાયુકાય સિવાય એકેન્દ્રિય અને વિકલેન્દ્રિયોને પહેલાં ત્રણ સમુદ્ધાતો છે, કેમકે તેમને વૈક્રિય, આહારક, તૈજસ લબ્ધિનો અભાવ છે. વાયુકાયિકોને પૂર્વના ત્રણ સમુન્ સાથે ચોથો વૈક્રિય પણ છે. કેમકે તેઓમાં બાહર પર્યાપ્તિને વૈક્રિય લબ્ધિ સંભવે છે.

પંચેન્દ્રિય તિર્યચોને આહારક લબ્ધિ ન હોવાથી આહારક સમુદ્ધાત સંભવતો નથી, પણ બાકીના પાંચે સમુન્ હોય છે અને મનુષ્યોને છ એ સમુદ્ધાતો હોય છે.

કેમકે મનુષ્યમાં સર્વ ભાવનો સંભવ છે. એમ જેને જેટલા છાન્નસ્થિક સમુન્ છે તે કહ્યા.

હવે જે સમુન્માં વર્તતો જીવ જેટલા ક્ષેત્રને સમુન્ના વશથી તે-તે પુદ્ગલો વડે વ્યાપ્ત કરે તેનું નિરૂપણ કરે છે.

● સૂત્ર-૬૧૨ :-

ભગવન્ ! વેદના સમુદ્ધાત વડે સમવહત જીવ વેદના સમુન્ કરીને જે પુદ્ગલો બહાર કાઢે છે, તે પુદ્ગલો વડે કેટલું ક્ષેત્ર વ્યાપ્ત હોય ? કેટલું ક્ષેત્ર સ્પૃષ્ટ હોય ? ગૌતમ ! અવશ્ય છ દિશામાં વિસ્તાર અને જાડાઈમાં શરીર પ્રમાણ માત્ર ક્ષેત્ર છે, એટલું ક્ષેત્ર વ્યાપ્ત હોય, એટલું ક્ષેત્ર સ્પૃષ્ટ હોય. તે ક્ષેત્ર કેટલા કાળે વ્યાપ્ત હોય ? કેટલાં કાળે સ્પર્શેલું હોય ? એક-બે કે ત્રણ સમયની વિગ્રહગતિ વડે જેટલું ક્ષેત્ર વ્યાપ્ત હોય તેટલું ક્ષેત્ર એટલા કાળે વ્યાપ્ત અને સ્પૃષ્ટ હોય.

તે પુદ્ગલો કેટલા કાળે બહાર કાઢે ? જઘન્ય અંતમુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટ પણ અંતમુહૂર્તે કાઢે. બહાર કાઢેલા તે પુદ્ગલો હોય તે ત્યાં રહેલાં જે પ્રાણો, ભૂતો, જીવો, સત્ત્વોને હણે, ફેરવે, કંઈક સ્પર્શ કરે, એકઠા કરે, વિશેષ એકઠા કરે, પીડા કરે, કલાન્ત કરે, જીવિતથી રહિત કરે, તે જીવોને આશ્રીને તે પુદ્ગલોથી વેદના સમુન્ તે જીવ કેટલી ક્રિયાવાળો હોય ? કદાચ ત્રણ કે ચારે કે પાંચ ક્રિયાવાળો હોય.

તે જીવો વેદના સમુન્વાળા તે જીવને આશ્રીને કેટલી ક્રિયાવાળા હોય ? ગૌતમ ! કદાચ ત્રણ કે ચાર કે પાંચ. તે જીવ અને તે જીવો અન્ય જીવોના પરંપરાએ આઘાત વડે કેટલી ક્રિયાવાળા હોય ? ત્રણ કે ચાર કે પાંચ ક્રિયાવાળા પણ હોય.

વેદના સમુન્ વડે સમવહત નૈરયિક આદિ જેમ જીવમાં કહ્યું, તેમ કહેવું. એમ વૈમાનિક સુધી કહેવું. એમ કષાય સમુન્ કહેવો.

જીવ મારણાંતિક સમુદ્ધાત કરે છે, કરીને જે પુદ્ગલોને બહાર કાઢે છે, તે પુદ્ગલો વડે કેટલું ક્ષેત્ર વ્યાપ્ત કરે ? કેટલું સ્પૃષ્ટ હોય ? ગૌતમ ! વિસ્તાર અને જાડાઈમાં શરીર પ્રમાણ તથા લંબાઈમાં જઘન્યથી અંગુલના અસંખ્યાતમાં ભાગ પ્રમાણ અને ઉત્કૃષ્ટથી એક દિશામાં અસંખ્યાતા યોજન જેટલું ક્ષેત્ર વ્યાપ્ત અને સ્પૃષ્ટ હોય. તે ક્ષેત્ર કેટલા કાળે વ્યાપ્ત અને કેટલા કાળે સ્પૃષ્ટ હોય ? ગૌતમ ! એક, બે, ત્રણ કે ચાર સમયની વિગ્રહગતિ વડે જેટલું ક્ષેત્ર વ્યાપ્ત થાય તેટલું એટલા કાળે વ્યાપ્ત હોય, એટલાં કાળે સ્પૃષ્ટ હોય. બાકી બધું યાવત્ “પાંચ ક્રિયાવાળો હોય” ત્યાં સુધી પૂર્વવત્.

એ પ્રમાણે નૈરયિક પણ જાણવો. પણ લંબાઈમાં જઘન્ય કંઈક અધિક હજાર યોજન અને ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાતા યોજન સુધી એક દિશામાં એટલું ક્ષેત્ર

વ્યાપ્ત હોય, એટલું ક્ષેત્ર સ્પૃષ્ટ હોય અને તે એક, બે, ત્રણ સમયની વિગ્રહગતિ વડે કહેવું. પણ ચાર સમયની વિગ્રહ ગતિ વડે ન કહેવું. બાકી બધું “યાવત્ પાંચ ક્રિયાવાળા હોય” ત્યાં સુધી જાણવું. અસુરક્રુમારને જીવપદ મુજબ કહેવું. પરંતુ નૈરચિકની માફક વિગ્રહગતિ ત્રણ સમયની જાણવી. બાકી બધું જેમ અસુરક્રુમાર વિશે કહ્યું, તેમ કહેવું. એમ વૈમાનિક સુધી જાણવું પરંતુ એકેન્દ્રિયને જીવની માફક બધું કહેવું.

● વિવેચન-૬૧૨ :-

જીવ વેદના સમુદ્ઘાતમાં વર્તતો, તેમાં સમવહત થાય છે. સમવહત થઈને પોતાના શરીરમાં રહેલા જે વેદનાયોગ્ય પુદ્ગલોને બહાર કાઢે છે, તે પુદ્ગલો વડે કેટલાં ક્ષેત્રને વ્યાપ્ત કરે ? તે વ્યાપ્તપણું વચ્ચે કેટલાંક આકાશપ્રદેશોનો સ્પર્શ ન હોય તો પણ વ્યવહારથી કહેવાય છે કે કેટલું ક્ષેત્ર સ્પૃષ્ટ હોય ? ગૌતમ ! નિયમા છ દિશાઓ વ્યાપ્ત થાય, તેનો સ્પર્શ થાય, તેમ વિસ્તાર અને જાડાઈથી શરીર પ્રમાણ માત્ર ક્ષેત્ર, તેટલા ક્ષેત્રને વ્યાપ્ત થયેલ અને સ્પર્શલ હોય. તેને નિગમન દ્વારા કહે છે – એટલું ક્ષેત્ર વ્યાપ્ત અને સ્પૃષ્ટ હોય.

અહીં વેદના સમુદ્ઘાત અધિક વેદનાથી થાય છે. અધિક વેદના લોકના નિષ્કુટ જેવા પ્રાંત ભાગમાં જીવોને હોતી નથી. કેમકે તેઓ ઉપદ્રવ રહિત સ્થાનમાં રહે છે. પરંતુ ત્રસનાડીમાં અધિક વેદના હોય છે. કેમકે ત્યાં અન્ય નિમિત્તે વેદનાની ઉદીરણાનો સંભવ છે અને છ દિશાનો પણ સંભવ છે. માટે અવશ્ય છ દિશામાં કહ્યું. અન્યથા કદાચ ત્રણ, ચાર કે પાંચ દિશામાં વ્યાપ્ત થાય તેમ કહેત.

હવે પોતાના શરીર પ્રમાણ જેનો વિસ્તાર અને જાડાઈ છે એવું ક્ષેત્ર વ્યાપ્ત થયેલું અને સ્પર્શલું વિગ્રહગતિમાં જીવની ગતિને આશ્રીને કેટલે દૂર સુધી હોય અને કેટલાં કાળ સુધી હોય તેનું નિરૂપણ કરે છે – હમણાં જેનું પ્રમાણ કહ્યું તે ક્ષેત્ર કેટલાં કાળે વ્યાપ્ત અને કેટલાં કાળે સ્પર્શલું હોય? અર્થાત્ પોતાના શરીરપ્રમાણ જેનો વિસ્તાર અને જાડાઈ છે, એવું ક્ષેત્ર વિગ્રહગતિમાં જીવની ગતિને આશ્રીને નિરંતર ભરેલું અને સ્પર્શલું કેટલો કાળ હોય?

ગૌતમ! એક-બે-ત્રણ સમયની વિગ્રહગતિ વડે ભરેલું અને સ્પર્શલું હોય. અર્થાત્ તેટલે દૂર સુધી વિસ્તાર અને જાડાઈમાં પોતાના શરીર પ્રમાણ ક્ષેત્ર વેદના ઉત્પન્ન કરવા યોગ્ય પુદ્ગલો વડે ભરેલું જીવની ગતિને આશ્રીને પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી એ સંબંધે ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ સમયના વિગ્રહ વડે જેટલું ક્ષેત્ર વ્યાપ્ત કરાય એટલું ક્ષેત્ર આત્માથી જુદાં થયેલા વેદના ઉત્પન્ન કરવાને યોગ્ય પુદ્ગલો વડે ભરેલું હોય. અહીં ચાર કે પાંચ સમયની વિગ્રહગતિ સંભવે છે, તો પણ વેદના સમુદ્ઘાત પ્રાયઃ બીજાએ ઉત્પન્ન કરેલ વેદના વડે થાય છે, તે વેદના ત્રસનાડીમાં રહેલા જીવોને હોય છે, પણ બહારવાળાને નહીં. ત્રસનાડીમાં વિગ્રહગતિ ઉત્કૃષ્ટથી પણ ત્રણ સમયની હોય છે. માટે ત્રણ સમય વિગ્રહગતિ કહી. - X - એટલા કાળે ભરેલ

અને એટલા કાળે સ્પર્શલ હોય છે.

ઉક્ત કથનનું તાત્પર્ય એ છે કે વિગ્રહગતિમાં ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ સમય સુધી અને ત્રણ સમયો વડે જેટલું ક્ષેત્ર વ્યાપ્ત કરાય એટલી સીમાને વ્યાપી વિસ્તાર અને જાડાઈમાં પોતાના શરીર પ્રમાણ ક્ષેત્ર વેદના ઉત્પન્ન કરવાને યોગ્ય પુદ્ગલો વડે ભરેલું અને સ્પર્શલું જીવની ગતિને આશ્રીને વ્યાપ્ત થાય છે અથવા પોતાના શરીર પ્રમાણ જેનો વિસ્તાર અને જાડાઈ છે એવું ક્ષેત્ર વેદના ઉત્પન્ન કરવાને યોગ્ય પુદ્ગલો વડે વ્યાપ્ત અને ભરેલું જીવની વિગ્રહગતિને આશ્રીને કેટલો કાળ સુધી પ્રાપ્ત થાય ? એક, બે કે ત્રણ સમયની વિગ્રહગતિ વડે ભરેલ અને સ્પર્શલ હોય છે. તેથી એટલા વડે ત્રણ સમય પ્રમાણ કાળ સંબંધી ક્ષેત્ર વ્યાપ્ત હોય.

હવે જેટલો કાળ સુધી વેદના ઉત્પન્ન કરવાને યોગ્ય પુદ્ગલોને બહાર કાઢે તેટલા કાળનું પ્રમાણ બતાવતા સૂત્રકાર કહે છે – હે પરમ કલ્યાણ યોગી! તે વેદના ઉત્પન્ન કરવાને યોગ્ય પુદ્ગલો કેટલા કાળ સુધી બહાર કાઢે? કેટલો કાળ વેદના ઉત્પન્ન કરવા યોગ્ય પુદ્ગલોને વિસ્તારે છે? જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત ઉત્કૃષ્ટ પણ અંતર્મુહૂર્ત. પરંતુ ઉત્કૃષ્ટથી કંઈક મોટા અંતર્ મુહૂર્તકાળ સુધી વિસ્તારે છે, એમ સમજવું.

ઉક્ત કથનનું તાત્પર્ય એ છે કે – જે પુદ્ગલો જેટલો કાળ વેદના ઉત્પન્ન કરવાને સમર્થ છે, તે પુદ્ગલોને તે તે પ્રકારે વેદનાથી પીડિત થયેલો જીવ પોતાના શરીરમાં રહેલાં પોતાના શરીરથી બહાર આત્મપ્રદેશોથી જુદા કરે છે, વિસ્તારે છે, જેમ અત્યંત દાહ જ્વરથી પીડિત થયેલો સૂક્ષ્મ પુદ્ગલોને બહાર કાઢે છે. જે ત્યાં વેદના સમુદ્ઘાત પુરુષના સંબંધવાળા ક્ષેત્રમાં રહેલા બેઈન્દ્રિય, તેઈન્દ્રિય, ચઉરિન્દ્રિય પ્રાણો, ભૂત-વનસ્પતિ, જીવ-તિર્યચ પંચેન્દ્રિય, સત્ત્વ-બાકીના જીવોને સામે આવતાં હણે છે, ફેરવે છે, કંઈક સ્પર્શ કરે છે પરસ્પર એકઠાં કરે છે, વિશેષથી જત્યારૂપે કરે છે, પીડા કરે છે, મૂર્છિત કરે છે, જીવિતથી જુદાં કરે છે, તે પ્રાણાદિને આશ્રીને તે પુદ્ગલોથી તે વેદના સમુદ્ઘાતને પ્રાપ્ત થયેલો જીવ કેટલી ક્રિયાવાળો થાય ? કદાચ ત્રણ ઈત્યાદિ. અર્થાત્ જ્યારે કોઈ જીવને સર્વથા પરિતાપ કે જીવિતથી જુદાં ન કરે ત્યારે સર્વથા ત્રણ ક્રિયા, કોઈને પીડા કરે ત્યારે ચાર, કોઈને જીવિતથી રહિત કરે ત્યારે પાંચ ક્રિયાવાળો થાય.

હવે તે જ વેદના સમુદ્ઘાતવાળા જીવને આશ્રીને તે વેદના સમુદ્ઘાત પ્રાપ્ત થયેલા પુરુષના પુદ્ગલ વડે સ્પૃષ્ટ જીવોની ક્રિયાનું નિરૂપણ કરે છે – તે વેદના સમુદ્ઘાત પ્રાપ્ત પુરુષના પુદ્ગલોથી સ્પૃષ્ટ જીવો, વેદના સમુદ્ઘાતવાળા જીવને આશ્રીને કેટલી ક્રિયાવાળા થાય ? ગૌતમ ! કદાચ ત્રણ ક્રિયાવાળા હોય. એટલે જ્યારે તેઓ વેદના સમુદ્ઘાતવાળાને કંઈપણ પીડા ઉત્પન્ન કરવાને સમર્થ ન થાય ત્યારે ત્રણ ક્રિયાવાળા હોય. જ્યારે તેને પીડા કરે ત્યારે કદાચ ચાર ક્રિયાવાળા હોય ઈત્યાદિ - X -

તે વેદના સમુદ્ઘાત વડે હિંસા કરાતા જીવોથી બીજા જીવોની હિંસા કરાય છે અને

તે બીજા જીવો વડે હિંસા કરાતા વેદના સમુદાય વાળા જીવ અને વડે જેઓની હિંસા કરાય છે, તે જીવોને આશ્રીને તે વેદના સમુદાયવાળા જીવની અને તે સમુદાય પ્રાપ્ત જીવના પુદ્ગલ વડે સ્પર્શ કરાયેલ જીવોની ક્રિયાનું નિરૂપણ કરવા મરાટે કહે છે – તે પ્રસ્તુત વેદના સમુદાય પ્રાપ્ત જીવ અને વેદના સમુદાય પ્રાપ્ત જીવના પુદ્ગલો વડે સ્પૃષ્ટ જીવો અન્ય જીવોના ઉક્ત પ્રકારે પરંપરાઘાત વડે કદાચ ત્રણ ક્રિયાવાળા હોય ઈત્યાદિ.

એ જ વેદના સમુદાયતનો ઉક્ત પ્રકાર વડે ચોવીશ ઈંડકના વિચારમાં સૂત્રકાર કહે છે – પૂર્વે સામાન્યપણે જીવોનો વેદના સમુદાય આશ્રયી વિચાર કર્યો, તેમ નૈરચિકનો પણ કરવો. પરંતુ જીવના પાઠને સ્થાને નૈરચિકનો પાઠ ઉચ્ચારવો. જેમકે – વેદના સમુદાય વડે સમુદાયતને પ્રાપ્ત થયેલ નૈરચિક સમુદાય કરીને જે પુદ્ગલો બહાર કાઢે છે ઈત્યાદિ. એમ બધું વૈમાનિક સુધી કહેવું.

એમ વેદના સમુદાય કહ્યો. હવે સમાન વક્તવ્યતા હોવાથી કષાય સમુદાયતનો અતિદેશ કરવાને સૂત્રકાર કહે છે – એમ કષાય સમુદાય તણ કહેવો. - X - તે આ પ્રમાણે - ભગવન્ ! કષાય સમુદાયતને પ્રાપ્ત જીવ કષાય સમુદાય કરીને જે પુદ્ગલો બહાર કાઢે છે અર્થાત્ કષાય સમુદાય વડે ઉત્પન્ન થયેલ પ્રયત્ન વિશેષથી પોતાના શરીરથી બહાર કાઢે, આત્મપ્રદેશથી પણ જુદા કરે છે. તે પુદ્ગલો વડે કેટલું ક્ષેત્ર વ્યાપ્ત અને સ્પૃષ્ટ હોય ? ગૌતમ ! અવશ્ય છ દિશામાં વિસ્તાર અને જાડાઈ વડે શરીર પ્રમાણ ક્ષેત્ર છે. તેટલું વ્યાપ્ત હોય. તેટલું ક્ષેત્ર સ્પૃષ્ટ હોય.

પ્રથમ કષાય સમુદાય ત્રણ જીવોને થાય છે. કેમકે તેઓને જ અત્યંત તીવ્ર અધ્યવસાયનો સંભવ છે. એકેન્દ્રિયો તો પૂર્વ ભવના સંબંધથી કષાય સમુદાય હોય છે. ત્રણ જીવો ત્રણનાડીમાં હોય, પણ તેની બહાર ન હોય. ત્રણનાડીમાં રહેલો પોતાના શરીર પ્રમાણ જેનો વિસ્તાર અને જાડાઈ છે એવા ક્ષેત્રને આત્માથી જુદા પાડેલા પુદ્ગલો વડે લોકાંત નિષ્કુટ રહિત હોવાથી છ દિશામાં વ્યાપ્ત કરે છે, સ્પર્શે છે. તેમ ઘટે. માટે અવશ્ય છ દિશામાં એમ કહ્યું. ઈત્યાદિ - X - X -

હવે મરણ સમુદાય સંબંધે સૂત્રકાર કહે છે – મારણાંતિક સમુદાયતને પ્રાપ્ત થયેલો કોઈ જીવ મારણાંતિક સમુદાય કરી, તેજસાદિ શરીરના અંતર્ગત જે પુદ્ગલોને બહાર કાઢે છે, આત્મપ્રદેશથી જુદા કરે છે, તે પુદ્ગલો વડે કેટલું ક્ષેત્ર વ્યાપ્ત હોય ? ગૌતમ ! વિસ્તાર અને જાડાઈમાં પોતાના શરીરપ્રમાણ તથા લંબાઈમાં જઘન્યથી પોતાના શરીર કરતાં અધિક અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ ક્ષેત્ર હોય, જ્યારે તેટલા માત્ર ક્ષેત્રમાં ઉત્પન્ન થાય ત્યારે જાણવું અને ઉત્કૃષ્ટથી અસંખ્યાતા યોજન પ્રમાણ સમજવું. એ જ્યારે તેટલાં ક્ષેત્રમાં ઉત્પન્ન થાય ત્યારે અથવા બીજી રીતે જાણી લેવું. તે એક દિશામાં હોય પણ વિદિશામાં ન હોય. કારણ કે સ્વભાવથી જીવ પ્રદેશના ગમનનો દિશામાં સંભવ છે, એટલું ક્ષેત્ર વ્યાપ્ત થાય છે. એટલું ક્ષેત્ર સ્પર્શેલું હોય છે. કેમકે જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટથી આત્મપ્રદેશો વડે એટલા ક્ષેત્રનું વ્યાપ્ત થવું

સંભવે છે.

હવે વિગ્રહગતિને આશ્રીને વ્યાપ્ત થવાના અને સ્પર્શના કાળનું પ્રમાણ કહે છે – ભગવન્ ! તે ક્ષેત્ર કેટલા કાળે વ્યાપ્ત થાય ? ઈત્યાદિ. ઉત્કૃષ્ટથી લંબાઈમાં હમણાં જેનું પ્રમાણ કહ્યું છે, તે ક્ષેત્ર વિગ્રહગતિને આશ્રીને કેટલા કાળે વ્યાપ્ત થાય અને કેટલાં કાળે સ્પૃષ્ટ હોય ? અર્થાત્ વિગ્રહગતિથી કેટલા કાળે ઉત્કૃષ્ટથી લંબાઈમાં અસંખ્યાતા યોજન પ્રમાણ ક્ષેત્ર પુદ્ગલો વડે વ્યાપ્ત થાય અને સ્પર્શેલું હોય ? ગૌતમ ! એક, બે, ત્રણ કે ચાર સમયની વિગ્રહગતિ વડે વ્યાપ્ત થાય - સ્પૃષ્ટ હોય. અહીં પાંચમા સમયની વિગ્રહગતિ સંભવે છે, પરંતુ તે કદાચિત્ જ હોય છે, માટે તેની વિવક્ષા કરી નથી.

ચાર સમય કે પાંચ સમયની વિગ્રહગતિ કેમ થાય? ત્રણનાડીથી બહાર નીચેના ભાગથી ઉપરના ભાગમાં કે ઉપરના ભાગથી નીચેના ભાગમાં ઉત્પન્ન થતો જીવ વિદિશાથી દિશામાં કે દિશાથી વિદિશામાં ઉત્પન્ન થાય ત્યારે એક સમયે ત્રણનાડીમાં પ્રવેશ કરે, બીજા સમયે ઉપર કે નીચે જાય, ત્રીજા સમયે ત્રણનાડીથી બહાર નીકળે અને ચોથા સમયે દિશામાં ઉત્પત્તિ સ્થાને પ્રાપ્ત થાય. આ ચાર સમયની વિગ્રહગતિ જાણવી. એમ પાંચ સમયની વિગ્રહગતિ ત્રણનાડીની બહાર વિદિશાથી વિદિશામાં ઉત્પત્તિ હોય ત્યારે ઘટે છે. જેમકે પહેલાં સમયે ત્રણનાડી બહાર જ વિદિશામાંથી દિશામાં જાય, બીજા સમયે ત્રણનાડીમાં પ્રવેશે, ત્રીજા સમયે ઉપર કે નીચે જાય, ચોથા સમયે બહાર નીકળે અને પાંચમાં સમયે વિદિશામાં ઉત્પત્તિ સ્થાને આવે.

એટલા કાળે તે ક્ષેત્ર વ્યાપ્ત કે સ્પૃષ્ટ હોય. બાકી બધું તેમજ યાવત્ પાંચ ક્રિયાવાળો હોય ત્યાં સુધી જાણવું. પછી બાકીનું તે જ સૂત્ર કહેવું – તે બહાર કાઢેલા પુદ્ગલો જે ત્યાં રહેલ પ્રાણો વગેરેનો ઘાત કરે - ઈત્યાદિ યાવત્ પાંચ ક્રિયાવાળા હોય એ પદ સુધી જાણવું. એ પ્રમાણે સામાન્યપણે જીવપદમાં મારણાંતિક સમુદાયતનો વિચાર કર્યો, હવે તેને જ ચોવીશ ઈંડકના ક્રમે કહેતા પ્રથમથી નૈરચિકનું સમાનપણું બતાવે છે –

સામાન્ય જીવપદ માફક નૈરચિકને પણ કહેવા. પરંતુ વિશેષ એ કે – સામાન્યથી જીવપદમાં ક્ષેત્ર લંબાઈથી જઘન્ય અંગુલનો અસંખ્યાતભાગ કહ્યું. અહીં તે સાધિક ૧૦૦૦ યોજન કહે છે કારણ કે – અહીં નૈરચિકો નરકથી નીકળી સ્વભાવથી જ પંચેન્દ્રિય તિર્યચો કે મનુષ્યમાં ઉત્પન્ન થાય છે, પણ બીજી ઉત્પન્ન થતાં નથી અહીં સૌથી જઘન્યનો વિચાર કરવાનો છે. તેથી જ્યારે પાતાળ કળશની પાસે રહેનાર નૈરચિક પાતાળ કળશમાં બીજા કે ત્રીજા ત્રિભાગમાં મત્સ્યપણે ઉત્પન્ન થાય ત્યારે પાતાળ કળશની ઠીકરી હજાર યોજન પ્રમાણ હોવાથી તે પ્રમાણ થાય છે. પણ ન્યૂન નહીં ઉત્કૃષ્ટથી અસંખ્યાતા યોજનો છે. તે સાતમી નરકપૃથ્વીના નારકોની અપેક્ષાથી જાણવું. એમ એક દિશામાં જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ આટલું ક્ષેત્ર વ્યાપ્ત હોય, એટલું

ક્ષેત્ર સ્પર્શેલું હોય.

વિગ્રહગતિને આશ્રીને વિશેષ કહે છે - એક, બે કે ત્રણ સમયની વિગ્રહગતિ વડે વ્યાપ્ત થયેલ અને સ્પર્શેલ કહેવું પરંતુ એ પ્રમાણે સામાન્ય જીવપદમાં પણ કહ્યું છે, તો અહીં વિશેષ શું છે ? અહીં સામાન્ય જીવપદ માફક ચાર સમયની વિગ્રહ ગતિ વડે ન કહેવું. કેમકે નૈરયિકોને ઉત્કૃષ્ટ પણ ત્રણ સમયની વિગ્રહગતિ હોય છે. તે આ પ્રમાણે - કોઈ નૈરયિક વાયવ્ય દિશામાં રહેતો અને ભરતક્ષેત્રમાં પૂર્વ દિશાએ તિર્યચ પંચેન્દ્રિયપણે કે મનુષ્યપણે ઉત્પન્ન થવાનો હોય, તે પહેલાં ઉપર આવે, બીજા સમયે વાયવ્યથી પશ્ચિમ દિશામાં આવે, ત્રીજા સમયે ત્યાંથી પૂર્વ દિશામાં આવે છે. એ પ્રમાણે અસુરકુમારાદિમાં પણ યથાસંભવ ત્રણ સમયના વિગ્રહની ભાવના કરવી. બાકી પૂર્વવત્ - X -

ભગવન્ ! તે પુદ્ગલો કેટલા કાળે બહાર કાઢે ? જઘન્ય અંતર્મૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ પણ અંતર્મૂર્ત. ઇત્યાદિ - X - અસુરકુમાર વિશે સમાનપણું કહે છે - જીવપદમાં કહ્યું, તેમ અસુરકુમારને કહેવું. શું કહેવું ? જીવપદને વિશે લંબાઈમાં જઘન્યથી અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ અને ઉત્કૃષ્ટથી અસંખ્યાતા યોજન પ્રમાણ કહેલ છે, તેમ અહીં કહેવું. [પ્રશ્ન] જઘન્યથી અંગુલના અસંખ્યાત ભાગ પ્રમાણ ક્ષેત્ર શી રીતે હોય ? અસુરકુમારથી માંડી ઈશાન સુધીના દેવો પૃથ્વી, પાણી, વનસ્પતિમાં પણ ઉત્પન્ન થાય છે તેથી જ્યારે કોઈ અસુરકુમાર સંકલિષ્ટ પરિણામવાળો પોતાના કુંડલાદિ આભરણમાં એક ભાગમાં પૃથ્વીકાયિકપણે ઉત્પન્ન થવાનો હોય અને મરણસમુદ્ઘાત કરે ત્યારે જઘન્યથી લંબાઈમાં અંગુલના અસંખ્યાતમાં ભાગ ક્ષેત્રને પ્રાપ્ત થાય. માટે જીવપદ મુજબ જાણવું તેમ કહ્યું. તેથી અહીં પણ વિગ્રહગતિ ચાર સમયની થાય છે. તેથી કહે છે - પરંતુ વિગ્રહગતિ ત્રણ સમયની નૈરયિકવત્ કહેવી. બાકીનું સૂત્ર જીવપદમાં કહ્યું છે, તેમજ કહેવું.

નાગકુમારાદિ વિશે અતિદેશ બતાવે છે - અસુરકુમાર વિશે કહ્યું, તેમ નાગકુમારાદિને વિશે યાવત્ વૈમાનિક વિશે સૂત્ર છે, ત્યાં સુધી કહેવું. પણ પૃથ્વી આદિરૂપ એકેન્દ્રિયને વિશે સામાન્ય જીવપદમાં કહ્યા મુજબ કહેવું. - X - એ પ્રમાણે મારણાંતિક સમુદ્ઘાત કહ્યો. હવે વૈકિય સમુદ્ધાત કહે છે -

● સૂત્ર-૬૧૩ :-

વૈકિય સમુદ્ઘાત વડે સમુદ્ઘાતવાળો જીવ વૈકિય સમુદ્ઘાત કરીને જે પુદ્ગલો બહાર કાઢી તે પુદ્ગલો વડે હે ભગવન્ ! કેટલું ક્ષેત્ર વ્યાપ્ત છે? કેટલું ક્ષેત્ર સ્પૃષ્ટ છે? ગૌતમ ! વિસ્તાર અને જાડાઈમાં શરીર પ્રમાણ અને લંબાઈમાં જઘન્ય અંગુલનો અસંખ્યાત ભાગ અને ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાતા યોજન પ્રમાણ એક દિશામાં કે વિદિશામાં એટલું ક્ષેત્ર વ્યાપ્ત હોય અથવા એટલું ક્ષેત્ર સ્પર્શેલું હોય.

ભગવન્ ! તે ક્ષેત્ર કેટલા કાળે વ્યાપ્ત હોય ? કેટલાં કાળે સ્પર્શેલું હોય ? ગૌતમ ! એક, બે કે ત્રણ સમયની વિગ્રહ ગતિ વડે, એટલા કાળે

વ્યાપ્ત હોય, એટલા કાળે સ્પૃષ્ટ હોય. બાકી બધું “યાવત્ પાંચ ક્રિયાવાળા પણ હોય” ત્યાં સુધી તેમજ જાણવું. એ પ્રમાણે નૈરયિક સંબંધે કહેવું. પરંતુ લંબાઈમાં જઘન્યથી અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ અને ઉત્કૃષ્ટથી સંખ્યાતા યોજનો એક દિશામાં હોય છે, એટલું ક્ષેત્ર કેટલાં કાળે વ્યાપ્ત થાય - ઇત્યાદિ જીવપદમાં કહ્યું છે, તેમજ કહેવું.

એ પ્રમાણે નૈરયિકને કહ્યું તેમ અસુરકુમારને કહેવું. પરંતુ એક દિશામાં કે વિદિશામાં જાણવું. એ રીતે યાવત્ સ્તનિતકુમારને કહેવું. વાયુકાયિકને જેમ જીવપદમાં કહ્યું છે, તેમ કહેવું. પરંતુ ક્ષેત્ર એક દિશામાં કહેવું. પંચેન્દ્રિય તિર્યચને નૈરયિકની જેમ કહેવું. મનુષ્ય, વ્યંતર, જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિકોને બધું અસુરકુમારની માફક જાણવું.

ભગવન્ ! તૈજસ સમુદ્ઘાત વડે સમવહત જીવ અને તૈજસ સમુદ્ઘાત કરીને જે પુદ્ગલોને બહાર કાઢી તે પુદ્ગલો વડે હે ભગવન્ ! કેટલું ક્ષેત્ર વ્યાપ્ત હોય, કેટલું ક્ષેત્ર સ્પૃષ્ટ હોય ? ઇત્યાદિ જેમ વૈકિય સમુદ્ઘાત કહ્યો, તેમજ કહેવું. પરંતુ લંબાઈમાં જઘન્યથી અંગુલનો અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ જાણવું. બાકી બધું પૂર્વવત્. એ પ્રમાણે વૈમાનિક સુધી કહેવું. પરંતુ પંચેન્દ્રિય તિર્યચને એક દિશામાં એટલું ક્ષેત્ર વ્યાપ્ત હોય અને એટલું ક્ષેત્ર સ્પર્શેલું હોય.

ભગવન્ ! આહારક સમુદ્ઘાતવાળો જીવ સમવહત થઈને જે પુદ્ગલો બહાર કાઢે, તે પુદ્ગલો વડે કેટલું ક્ષેત્ર વ્યાપ્ત હોય ? કેટલું ક્ષેત્ર સ્પૃષ્ટ હોય ? ગૌતમ ! વિસ્તાર અને જાડાઈમાં શરીર પ્રમાણ માત્ર, લંબાઈમાં જઘન્યથી અંગુલનો અસંખ્યાતભાગ જેટલું અને ઉત્કૃષ્ટથી સંખ્યાતા યોજન એક દિશામાં, એટલું ક્ષેત્ર એક સમય, બે સમય કે ત્રણ સમયની વિગ્રહગતિ વડે એટલા કાળે વ્યાપ્ત હોય, એટલા કાળે સ્પર્શેલું હોય.

ભગવન્ ! તે પુદ્ગલો કેટલા કાળે બહાર કાઢે ? ગૌતમ ! જઘન્યથી અંતર્મૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટથી પણ અંતર્મૂર્તમાં કાઢે.

ભગવન્ ! બહાર કાઢેલા તે પુદ્ગલો ત્યાં રહેલા જે પ્રાણો, ભૂતો, જીવો, સત્ત્વોને હણે છે. યાવત્ તેના જીવિતનો નાશ કરે છે. તેને આશ્રીને જીવ કેટલી ક્રિયાવાળો હોય ? ગૌતમ ! કદાચ ત્રણ કે ચાર કે પાંચ ક્રિયાવાળો હોય.

ભગવન્ ! તે જીવો તે સમુદ્ઘાતવાળા જીવને આશ્રીને કેટલી ક્રિયાવાળા હોય ? ગૌતમ ! એમજ જાણવું.

ભગવન્ ! તે જીવ અને તે જીવોના પરંપરાએ આઘાત વડે કેટલી ક્રિયાવાળા હોય ? ગૌતમ ! ત્રણ, ચાર કે પાંચ ક્રિયાવાળા પણ હોય, એ પ્રમાણે મનુષ્ય સંબંધે પણ જાણવું.

● વિવેચન-૬૧૩ :-

ભગવન્ ! વૈકિય સમુદ્ઘાતથી જીવ સમવહત થઈને જે પુદ્ગલો બહાર કાઢે

છે - ઈત્યાદિ પૂર્વવત્. પરંતુ લંબાઈમાં ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાતા યોજન પ્રમાણ ક્ષેત્ર હોય છે. એ વાયુકાયિક સિવાયના નૈરચિકાદિની અપેક્ષાથી જાણવું. કેમકે તેઓ વૈક્રિય સમુદ્ઘાતનો આરંભ કરતાં તથાવિધ પ્રયત્ન વિશેષથી ઉત્કૃષ્ટે પણ સંખ્યાતા યોજન ઇંડ કરે છે, પણ અસંખ્યાતા યોજન કરતા નથી, વાયુકાયિકો તો જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટથી અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ ઇંડ કરે છે અને તેટલા પ્રદેશમાં રહેલાં તૈજસાદિ શરીરના પુદ્ગલોને આત્મપ્રદેશો થકી જુદા કરે છે, તે પુદ્ગલો વડે વ્યાપ્ત ક્ષેત્ર લંબાઈમાં ઉત્કૃષ્ટથી પણ સંખ્યાત યોજન હોય છે. એવા પ્રકારનું ક્ષેત્ર પ્રમાણ કેવળ વૈક્રિય સમુદ્ઘાતથી ઉત્પન્ન થનાર પ્રયત્નને આશ્રીને કહ્યું, પણ જ્યારે કોઈ વૈક્રિય સમુદ્ઘાતને પ્રાપ્ત થયેલો મરણ સમુદ્ઘાતને પ્રાપ્ત થાય અને કોઈપણ રીતે ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ સમયની વિગ્રહગતિ વડે ઉત્પત્તિ સ્થાને આવે છે, ત્યારે અસંખ્યાત યોજન પ્રમાણ લંબાઈ ક્ષેત્ર જાણવું તે પ્રમાણ મરણસમુદ્ઘાત પ્રયત્નજન્ય છે, માટે હોવા છતાં પણ તેની વિવક્ષા કરી નથી.

તે જઘન્યથી કે ઉત્કૃષ્ટથી ઉક્ત પ્રમાણવાળું આયામક્ષેત્ર એક દિશામાં કે વિદિશામાં જાણવું. તેમાં નૈરચિકો, પંચે તિર્યચો, અને વાયુકાયિકોને અવશ્ય એક જ દિશામાં હોય છે. કેમકે નૈરચિકો પરવશ અને અલ્પઋદ્ધિવાળા છે. તિર્યચ પંચે અલ્પઋદ્ધિક જ હોય અને વાયુકાયિકો વિશિષ્ટ ચેતનારહિત હોય. તેથી વૈક્રિય સમુદ્ધાતનો આરંભ કરતા તેઓને જો કે તથા સ્વભાવથી જ આત્મપ્રદેશોના ઇંડનું નીકળવું થાય છે, તે આત્મપ્રદેશોથી જુદા થઈને મનોપુદ્ગલોનું શ્રેણિને અનુસારે ગમન થાય છે. પણ વિશ્રેણિમાં થતું નથી. તેથી નૈરચિક, તિર્યચ પંચેન્દ્રિય અને વાયુકાયિકોનું લંબાઈમાં દિશામાં જ ક્ષેત્ર સમજવું, વિદિશામાં નહીં. જે ચારે દેવો તથા મનુષ્યો છે, તે સ્વેચ્છાચારી અને વિશિષ્ટ લઙ્ઘિસહિત હોય છે. તેથી તેઓ કદાચ પ્રયત્ન વિશેષથી વિદિશામાં પણ આત્મપ્રદેશોનો ઇંડ કરતાં ત્યાં તે આત્મપ્રદેશોથી પુદ્ગલો બહાર વિસ્તારે છે. માટે તેમનું ક્ષેત્ર એક દિશામાં કે વિદિશામાં જાણવું.

વૈક્રિય સમુદ્ઘાત પ્રાપ્ત કોઈ કાળ પણ કરે અને વિગ્રહગતિ વડે ઉત્પત્તિ સ્થાને પણ જાય, તેથી વિગ્રહગતિ આશ્રીને કાળનું નિરૂપણ કરે છે - ભગવન્ ! તે ક્ષેત્ર વિગ્રહગતિને આશ્રીને ઉત્પત્તિ સ્થાન સુધી કેટલા કાળે વ્યાપ્ત હોય ? કેટલાં કાળે સ્પૃષ્ટ હોય ? ગૌતમ ! એક, બે, ત્રણ સમયની વિગ્રહગતિ વડે ક્ષેત્ર વ્યાપ્ત થાય અને સ્પૃષ્ટ હોય. અર્થાત્ વિગ્રહગતિને આશ્રીને મરણ દેશથી આરંભી ઉત્પત્તિ સ્થાન સુધીનું ક્ષેત્ર વ્યાપ્ત થવું, ઉત્કૃષ્ટથી ત્રણ સમયમાં થાય છે, પણ ચોથા સમયે થતું નથી. કેમકે વૈક્રિય સમુદ્ઘાત પ્રાપ્ત વાયુકાયિક પણ પ્રાયઃ ત્રસનાડીમાં જ ઉત્પન્ન થાય છે. ત્રસનાડીમાં વિગ્રહગતિ ઉત્કૃષ્ટથી પણ ત્રણ સમય જ હોય.

હવે તૈજસ સમુદ્ધાત વિશે સૂત્રકાર કહે છે - ભગવન્ ! તૈજસ સમુદ્ધાત સમવહત યથ જે પુદ્ગલો બહાર કાઢે છે, ઈત્યાદિ સુગમ છે. પરંતુ આ તૈજસ સમુદ્ઘાત ચાર

દેવનિકાય, પંચેન્દ્રિય તિર્યચ અને મનુષ્યોનો સંભવે છે. કેમકે તેઓ મહાપ્રયત્નવાળા છે. માટે તૈજસ સમુદ્ધાતનો આરંભ કરનારને જઘન્યથી પણ લંબાઈમાં અંગુલનો અસંભાગ પ્રમાણ હોય છે. પરંતુ સંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ હોતું નથી, ઉત્કૃષ્ટથી સંખ્યાતા યોજન પ્રમાણ હોય છે, ઉક્ત ક્ષેત્ર તિર્યચ પંચેન્દ્રિય સિવાયના જીવોને એક દિશામાં કે એક વિદિશામાં કહેવું અને તિર્યચ પંચે તે દિશામાં કહેવું. - X -

હવે આહારક સમુદ્ઘાતનું પ્રતિપાદન કરવા કહે છે - આહારક સમુદ્ધાત સમવહત જીવ સમુદ્ધાત કરીને જે પુદ્ગલો બહાર કાઢે છે - ઈત્યાદિ. તૈજસ સમુદ્ધાત માફક એ સૂત્ર વિચારવું. પરંતુ આહારક સમુદ્ધાત મનુષ્યોને હોય છે, તેમાં પણ ચૌદ પૂર્વીને, તેમાં કેટલાંક આહારક લઙ્ઘિવાળાને હોય છે, બાકીનાને હોતો નથી અને તે આહારક સમુદ્ધાતનો આરંભ કરતાં જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટથી લંબાઈમાં ઉપર કહેલાં પ્રમાણવાળું ક્ષેત્ર આત્મપ્રદેશોથી જુદા થયેલા પુદ્ગલો વડે એક દિશામાં વ્યાપ્ત કરે છે, પણ વિદિશામાં વ્યાપ્ત કરતો નથી. વિદિશામાં તો અન્ય પ્રયત્ન વિશેષથી આત્મપ્રદેશના ઇંડનો વિસ્તાર, પુદ્ગલો વડે વ્યાપ્ત કરવું થાય છે. - X - આહારક સમુદ્ધાત પ્રાપ્ત કોઈ કાળ કરે તો વિગ્રહગતિ વડે ઉત્પન્ન થાય છે. વિગ્રહ ગતિ ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ સમયની હોય છે. માટે એક દિશામાં એટલું ક્ષેત્ર સ્પૃષ્ટ છે. - X - એ પ્રમાણે સામાન્યપણે જીવપદની જેમ મનુષ્યને પણ સૂત્ર કહેવું. જીવપદમાં મનુષ્યોને જ આશ્રીને સૂત્ર પ્રવૃત્ત થયું છે, કેમકે તે સિવાય બીજાને આહારક સમુદ્ધાત અસંભવ છે.

હવે કેવલિ સમુદ્ધાત કરવામાં જેવા સ્વરૂપવાળા પુદ્ગલો વડે જેટલા પ્રમાણવાળું ક્ષેત્ર વ્યાપ્ત થાય, તેવા સ્વરૂપવાળા પુદ્ગલો વડે તેટલાં પ્રમાણવાળું ક્ષેત્રનું વ્યાપ્તપણું કહે છે -

● સૂત્ર-૬૧૪ :-

ભગવન્ ભાવિતાત્મા કેવલિસમુદ્ધાતયુક્ત અણગારને જે છેલ્લા સમયના નિર્જરા પુદ્ગલો છે, તે સૂક્ષ્મ પુદ્ગલો કહ્યા છે ? આયુષ્યમાન્ શ્રમણ ! તે પુદ્ગલો સર્વ લોકને સ્પર્શીને રહે છે ? હા, ગૌતમ ! તેમજ છે.

ભગવન્ ! છન્નસ્થ મનુષ્ય તે નિર્જરા પુદ્ગલોને કંઈક વર્ષ વડે વર્ષરૂપે, ગંધ વડે ગંધરૂપે, રસ વડે રસ રૂપે, સ્પર્શ વડે સ્પર્શરૂપે જાણે અને જુએ ? ગૌતમ ! એ અર્થ સમર્થ નથી, ભગવન્ ! એમ કેમ કહો છો - X - ? ગૌતમ ! આ જંબૂદ્વીપ નામે દ્વીપ, સર્વ દ્વીપ અને સમુદ્રોની સૌની અંદર છે. તે બધાંથી નાનો, વૃત્ત - તેલમાં તળેલાં પુંડલાંના આકાર જેવો ગોળ, રથના પૈડાનાં સંસ્થાન જેવો વૃત્ત, કમળની કલિકાની આકૃતિ જેવો ગોળ, પરિપૂર્ણ ચંદ્રાકૃતિ સમાન છે. તે એક લાખ યોજન લાંબો-પહોળો છે. તથા તેની પરિધિ ૩,૧૬,૨૨૭ યોજન, ૩-કોશ, ૧૨૮ ધનુષ્ અને સાધિક ૧૩૧૧ અંગુલ છે. કોઈ એક મહાઋદ્ધિવાળો દેવ એક મોટા વિલેપન દ્રવ્યના ડાબડાને ગ્રહણ કરી ઉપાડે,

ઉપાડીને એ પ્રમાણે સંપૂર્ણ જંબૂદ્વીપને ત્રણ ચપટી વગાડે તેટલા સમયમાં ૨૧-વાર ફરીને શીઘ્ર આવે. હે ગૌતમ ! ખરેખર તે સંપૂર્ણ જંબૂદ્વીપ વડે તે ગંધના પુદ્ગલો વડે વ્યાપ્ત થાય ? હા, થાય. હે ગૌતમ ! છન્નસ્થમનુષ્ય તે ગંધના પુદ્ગલોને કંઈક વર્ણથી વર્ણ - ગંધથી ગંધ - રસથી રસ - સ્પર્શથી સ્પર્શ રૂપે જાણે - જુએ ? ભગવન્ ! એ અર્થ સમર્થ નથી. હે ગૌતમ ! એ કારણે એમ કહું છું કે - છન્નસ્થ મનુષ્ય તે નિર્જરા પુદ્ગલોને કંઈક વર્ણથી વર્ણરૂપે યાવત્ સ્પર્શથી સ્પર્શરૂપે જાણતો-જેતો નથી. હે આયુષ્યમાન્ શ્રમણ ! એટલા સૂક્ષ્મ પુદ્ગલો તે છે અને તે સર્વલોકને સ્પર્શીને રહે છે.

● વિવેચન-૬૪૪ :-

ભગવન્ ! ભાવિતાત્મા અને કેવલિ સમુદ્ઘાતવાળા અણગારના ઈત્યાદિ. અહીં કેવલિ સમુદ્ઘાત કેવળ જ્ઞાનીને હોય છે, છન્નસ્થોને હોતો નથી. કેવલી નિશ્ચયનયથી અણગાર છે. ગૃહસ્થ નથી, તેમ પાખંડી નથી.

તે ભાવિતાત્મા - સમભાવ વડે ભાવિત આત્મા જેનો છે એવા. કેમકે તે વિશિષ્ટ શુભ અધ્યવસાય યુક્ત છે જો એમ ન હોય તો કેવલિપણું ઘટે નહીં. જેનું સ્વરૂપ કહું છે એવા કેવલિ સમુદ્ઘાત વડે સમવહત અણગારના જે ચરમ-છેલ્લા સમયે વર્તતા, કેમકે તે પુદ્ગલો વડે જ સંપૂર્ણ લોકને વ્યાપ્ત કરે છે. નિર્જરા પુદ્ગલો - નિર્જરાને પ્રાપ્ત થયેલ પુદ્ગલો. તાત્પર્ય એ કે લોક વ્યાપી થવાના સમયે આત્મપ્રદેશોથી જુદા પડેલા અને જેઓએ કર્મપણાના પરિણામનો ત્યાગ કરેલો છે, એવા નિશ્ચિત સૂક્ષ્મ - ચક્ષુ આદિ ઈન્દ્રિયોને અગોચર પુદ્ગલો આપે કહેલા છે? “આયુષ્યમાન્ શ્રમણ” એ ભગવંતે ગૌતમને કરેલ સંબોધન છે. નિશ્ચિત છે કે સર્વલોકને સ્પર્શીને તે પુદ્ગલો રહે છે? એમ ગૌતમે પ્રશ્ન કર્યો. ભગવંતે કહું - ‘હા’ - X - X -

‘સૂક્ષ્મ પુદ્ગલો છે’ એમ કહું, તે સૂક્ષ્મપણું અપેક્ષાથી પણ હોય, જેમકે આમળા કરતાં બોર સૂક્ષ્મ છે. તેથી ચક્ષુ આદિ ઈન્દ્રિયોને અગોચર રૂપ સૂક્ષ્મપણું પ્રતિપાદન કરવા સૂત્રકારશ્રી કહે છે - ભગવન્ ! છન્નસ્થ મનુષ્ય હમણાં કહેલાં તે નિર્જરા પુદ્ગલોને પહેલાં સામાન્યપણે જાણે છે - જુએ છે ? એની જ વિશેષરૂપે વ્યાખ્યા કરે છે -

જેના વડે યથાવસ્થિત સ્વરૂપનો નિર્ણય થાય તે વર્ણ. એમ વ્યુત્પત્તિ થવાથી વર્ણને ગ્રહણ કરનાર ચક્ષુઈન્દ્રિય વડે કૃષ્ણાદિ રૂપવાળા વર્ણને, ગંધ ગ્રાહક ઘ્રાણેન્દ્રિય વડે ગન્ધ - સુંઘવું, કેમકે જે વડે શુભ કે અશુભ ગંધ સુંઘાય તે ગંધ. તે વડે શુભાશુભ ગંધને. રસ વડે - જે વડે આસ્વાદ કરાય તે રસ. રસની ગ્રાહક રસનેન્દ્રિય વડે તિક્તાદિરૂપ રસને, જે વડે જાણવા યોગ્ય વસ્તુને કર્કશાદિ રૂપ જણાય, સ્પર્શ ગ્રાહક સ્પર્શનેન્દ્રિય વડે કર્કશાદિ રૂપ સ્પર્શને જાણે-જુએ ?

ભગવન્ કહે છે - એ અર્થ સમર્થ નથી. ગૌતમ પુનઃ પ્રશ્ન કરે છે. એમ

કેમ કહું ? ઈત્યાદિ ભગવન્ કહે છે - હે ગૌતમ ! આ પ્રત્યક્ષ જણાતો, આઠ યોજન ઉંચા રત્નમય જંબૂવૃક્ષ વડે સહિત દ્વીપ તે જંબૂદ્વીપ. બધામાં મધ્યવર્તી છે. કોના મધ્યમાં ? બધાં દ્વીપ અને સમુદ્રોમાં. તે આ રીતે - દ્વીપ સમુદ્રો જંબૂદ્વીપથી આરંભી આગમોક્ત ક્રમે બમણાં-બમણાં વિસ્તારવાળા રહેલાં છે. તેથી દ્વીપસમુદ્રોમાં જંબૂદ્વીપ મધ્યવર્તી છે. તથા સર્વ દ્વીપ સમુદ્રમાં સૌથી નાનો છે. તે આ રીતે - બધાં લવણાદિ સમુદ્રો અને સર્વ ઘાતકીખંડાદિ દ્વીપો, આ જંબૂદ્વીપથી આરંભી બમણાં બમણાં મંડલાકાર વિસ્તારવાળા છે. તેમની અપેક્ષાથી નાનો છે -

- તથા વૃત્ત - ગોળાકાર છે. જેથી તેલ વડે તળેલા પુડલાના જેવી આકૃતિવાળો છે. તેલમાં તળેલ પુડલો ઘણું કરી પરિપૂર્ણ વર્તુળાકાર હોય છે, પણ ઘીમાં તળેલો તેવો હોતો નથી, તેથી ‘તેલ’ એ વિશેષણ આપ્યું, તથા જંબૂદ્વીપ ગોળ છે. કેવો ? રથના અંગભૂત ચક્ર, ચક્રવાલ-મંડલ જેવી આકૃતિવાળો છે. એમ સૂત્રોક્ત બીજા બે પદ પણ વિચારવા. આયામ - લંબાઈ, વિષ્કંભ - વિસ્તાર વિસ્તાર વડે લાખ યોજન પરિમાણવાળો છે. - X -

મહાશ્વેદ્ય - વિમાન પરિવારાદિ જેને છે તે. યાવત્ મહાસૌખ્યવાળો. યાવત્ શબ્દથી મોટી શરીર અને આભરણની કાંતિવાળા, મહાશારીરિક શક્તિ-બળવાળા, મોટી ખ્યાતિવાળા તે મહાયશસ્વી, તથા ઘણાં સાતા વેદનીય કર્મનો ઉદય હોવાથી મહા સુખવાળો અને ક્વચિત્ ‘મહાસન્ન’ પાઠ હોવાથી મોટા ઈશ્વર એવી પ્રસિદ્ધિ જેની છે એવો અથવા પોતાના ઐશ્વર્યને જણાવે, પ્રગટ કરે તથા પરિવારાદિ શ્વેદ્ય વડે વર્તે તે, મહેશાખ્ય કહેવાય. બીજે સ્થાને વૃદ્ધાચાર્યો એમ વ્યાખ્યા કરે છે કે - શીઘ્ર ગમન કરે તેથી અશ્વ-મન, પોત-પોતાના વિષયને વ્યાપ્ત કરે છે માટે અક્ષ - ઈન્દ્રિયો, મહાસ્ફૂર્તિવાળા મન અને ઈન્દ્રિયો જેને છે એવો મહાશ્વેદ્ય દેવ, એક ઘણો ભારે, કેમકે જો નાનો હોય તો તેના ગંધના પુદ્ગલો વડે સંપૂર્ણ જંબૂદ્વીપને વ્યાપ્ત કરવો અશક્ય થાય. અતિ સૂક્ષ્મ છિદ્રોને પણ ટાંકવાથી વિશિષ્ટ લેપાદિ કરેલા ઉપરના ટાંકણા વડે સહિત, તેવા ટાંકણા વિના સૂક્ષ્મ છિદ્રો વડે ઘણાં પુદ્ગલો નીકળી જાય અને તેને ઉઘાડતી વખતે થોડાં રહેવાથી તેના વડે સંપૂર્ણ જંબૂદ્વીપને વ્યાપ્ત કરવનું ઘટે નહીં -

- અતિ ઉત્તમ ગંધ દ્રવ્યો વડે પરિપૂર્ણ ભરેલો ડાબડો તેને ઉપાડે છે, એ પ્રમાણે પરિપૂર્ણ હોવાથી કેવળજ્ઞાન સમાન સંપૂર્ણ જંબૂદ્વીપને ત્રણ ચપટી વડે, અહીં ચપટી-કાળ સૂચક છે. એટલે ત્રણ ચપટી વગાડાય તેટલાં કાળ વડે - સમયમાં ૨૧-વખત ચારે તરફ ભમીને શીઘ્ર આવે - X - X - એમ પહેલાં વિવક્ષિત અર્થના બોધનું કારણ દેખાંતનો પીઠિકાબંધ કહ્યો. હવે વિવક્ષિત અર્થના બોધનું કારણ દેખાંત વાક્ય કહેવાય છે.

ખરેખર હે ગૌતમ ! તે સંપૂર્ણ જંબૂદ્વીપ તે ગંધના ડાબડાથી નીકળેલાં ઘણાં ગંધના પુદ્ગલો વડે વ્યાપ્ત થાય ? હવે ગૌતમ કહે છે - હા વ્યાપ્ત થાય. કેમકે

ગંધ પુદ્ગલો ચોતરફ અતિ પ્રસરવાના સ્વભાવવાળાં હોય છે. ફરી પ્રશ્ન કરે છે – જેમ તે સંપૂર્ણ જંબૂદ્વીપમાં વ્યાપ્ત ગંધ પુદ્ગલો સૂક્ષ્મ હોવાથી છન્નરથોને ચક્ષુ આદિ ઈન્દ્રિય ગોચર થતાં નથી, તેમ સર્વલોક વ્યાપી નિર્જરા પુદ્ગલો પણ ઈન્દ્રિયગમ્ય નથી. એટલાં સૂક્ષ્મ નિર્જરા પુદ્ગલો છે.

હવે જે કારણથી કેવલિ સમુદ્ઘાતનો આરંભ કરે છે, તે સંબંધે પ્રશ્ન કરવાની ઈચ્છાવાળા સૂત્રકાર કહે છે –

● સૂત્ર-૬૧૫ થી ૬૧૯ :-

[૬૧૫] ભગવન્ ! કેવલજ્ઞાની કયા હેતુથી કેવલીસમુદ્ઘાતને પ્રાપ્ત થાય છે ? ગૌતમ ! કેવળજ્ઞાનીને ચાર કર્મશો અક્ષીણ, અવેદિત અને અનિર્જિણ હોય છે. તે આ – વેદનીય, આયુ, નામ અને ગોત્ર. તેમાં તે કેવલીને સૌથી વધુ પ્રદેશવાળું વેદનીય કર્મ હોય છે અને સૌથી થોડાં પ્રદેશવાળું આયુકર્મ હોય છે. ત્યારે તેને બંધન વડે અને સ્થિતિ વડે વિષમ હોય તો સમ કરે છે. આ બંધન અને સ્થિતિ વડે વિષમને સમાન કરવા માટે કેવલી સમુદ્ઘાત કરે છે. એ પ્રમાણે નિશ્ચે કેવલી સમુદ્ઘાતને પામે છે.

ભગવન્ ! બધાં કેટલી સમુદ્ઘાત કરે છે, બધાં કેવલી સમુદ્ઘાતને પ્રાપ્ત થાય છે ? ગૌતમ ! એ અર્થ સમર્થ નથી.

[૬૧૬] જેને આયુના તુલ્ય પ્રદેશ અને સ્થિતિ વડે ભવના હેતુભૂત કર્મ છે, તે સમુદ્ઘાત કરતો નથી.

[૬૧૭] સમુદ્ઘાતને પ્રાપ્ત થયા વિના અનંતા કેવલિ જિનો જરા-મરણથી મુક્ત થઈ શ્રેષ્ઠ ગતિરૂપ સિદ્ધિને પ્રાપ્ત થયેલા હોય છે.

[૬૧૮] ભગવન્ ! કેટલાં સમયનું આયોજીકરણ છે ? ગૌતમ ! અસંખ્યાતા સમયના અંતર્મૂર્ત પ્રમાણ આયોજીકરણ કહેવું છે.

[૬૧૯] ભગવન્ ! કેટલાં સમયનો કેવલી સમુદ્ઘાત છે ? ગૌતમ ! આઠ સમય પ્રમાણ. તે આ રીતે – પહેલાં સમયે ઇંડ કરે છે, બીજા સમયે કપાટ કરે છે, ત્રીજા સમયે મંથાન કરે છે, ચોથા સમયે લોકને પૂરે છે, પાંચમા સમયે લોકને સંહરે છે, છઠ્ઠા સમયે મંથાન સંહરે છે, સાતમા સમયે કપાટ સંહરે છે, આઠમા સમયે ઇંડ સંહરે છે. ઇંડને સંહરીને શરીરસ્થ થાય છે.

ભગવન્ ! તે પ્રકારે સમુદ્ઘાત પ્રાપ્ત થયેલો શું મનોયોગનો વ્યાપાર કરે છે ? વચનયોગનો વ્યાપાર કરે છે ? કાયયોગનો વ્યાપાર કરે છે ? ગૌતમ ! તે મનોયોગ કે વચનયોગનો નહીં પણ કાયયોગનો વ્યાપાર કરે છે. ભગવન્ ! કાયયોગનો વ્યાપાર કરતો તે શું ઔદારિક કાયયોગનો વ્યાપાર કરે છે કે ઔદારિક મિશ્ર શરીર કાયયોગનો ? વૈકિયશરીર કાયયોગ કે વૈકિયમિશ્ર શરીર કાયયોગનો ? આહારક શરીરકાય યોગ કે આહારક મિશ્ર શરીર કાયયોગનો ? કાર્મણ શરીર કાયયોગનો વ્યાપાર કરે છે ? ગૌતમ ! તે ઔદારિક શરીર

કાયયોગ, ઔદારિક મિશ્રશરીર કાયયોગ અને કાર્મણ શરીર કાયયોગનો વ્યાપાર કરે છે. પણ વૈકિય, વૈકિયમિશ્ર, આહારક, આહારક મિશ્ર શરીર કાયયોગનો વ્યાપાર કરતો નથી.

પહેલાં અને આઠમાં સમયમાં ઔદારિક શરીર કાયયોગનો અને બીજા, છઠ્ઠા, સાતમા સમયમાં ઔદારિક મિશ્ર શરીર કાયયોગનો વ્યાપાર કરે છે. ત્રીજા, ચોથા, પાંચમાં સમયમાં કાર્મણ શરીર કાયયોગનો વ્યાપાર કરે છે.

● વિવેચન-૬૧૫ થી ૬૧૯ :-

કયા કારણથી કેવલી - કેવલજ્ઞાન સહિત સમુદ્ઘાત પ્રાપ્ત થાય છે ? સમુદ્ઘાત આરંભે છે ? કેમકે તે કૃતકૃત્ય છે. ભગવંત કહે છે – ગૌતમ ! કેવળીને ચાર કર્મો ક્ષય ન પામેલા, ન વેદેલા છે તેથી. અર્થાત્ જેથી વેદેલા નથી, તેથી ક્ષય પામેલા નથી. કર્મનો ક્ષય પ્રદેશથી કે વિપાકથી કર્મને વેદવાથી થાય છે. સર્વ કર્મો પ્રદેશરૂપે ભોગવાય છે, પણ તે ચારે કર્મો વેદા નથી માટે ક્ષય પામેલા નથી. એની જ પર્યાયથી વ્યાખ્યા કરે છે –

આત્મપ્રદેશોથી સર્વથા નાશ ન પામેલા એવા રહેલાં છે. તેને નામોચ્ચારપૂર્વક જણાવે છે – તે સુગમ છે. તેમાં જ્યારે તે કેવળજ્ઞાનીને સૌથી વધુ પ્રદેશવાળું વેદનીય કર્મ હોય અને ઈપલક્ષણથી નામ અને ગોત્રકર્મ પણ હોય છે અને સૌથી થોડાં પ્રદેશવાળું આયુકર્મ હોય ત્યારે તે બંધન અને સ્થિતિ વડે, બંધન-ભવરૂપી કારાવાસથી નીકળતો પ્રાણી જે વડે પ્રતિબંધ પામે તે બંધનો અથવા યોગ નિમિત્તે આત્મપ્રદેશોની સાથે જે તાદાત્મ્ય સ્વરૂપે બંધાય - સંશ્લેષને પામે તે બંધનો.

સ્થિતિ - કર્મના અનુભાવનો કાળ, તે પ્રમાણે ભાષ્યકારે કહ્યું છે કે – સમુદ્ઘાતને પ્રાપ્ત થયેલો બંધનો અને સ્થિતિ વડે વિષમને સમાન કરે છે. બંધન એટલે કર્મદ્રવ્યો અને તેઓનો કાળ તે સ્થિતિ જાણવી. તેથી તે બંધનો અને સ્થિતિ વડે વિષમ એવા વેદનીયાદિ કર્મને સમુદ્ઘાત કરવા વડે આયુષ્યકર્મની સમાન કરે છે. એ પ્રમાણે જરેખર કેવલી બંધનો વડે અને સ્થિતિ વડે વિષમતાને પ્રાપ્ત થયેલા વેદનીયાદિ કર્મને સમાન કરવા માટે સમુદ્ઘાત કરે છે. સમુદ્ઘાત કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે અને એ પ્રમાણે તે સમુદ્ઘાતને પ્રાપ્ત થાય છે.

કહ્યું છે કે – આયુષ્ પૂરાં થતાંબાકીના બીજા કર્મોની જે સમાપ્તિ ન થાય તો તે સ્થિતિના વિષમપણાથી સમુદ્ઘાતને પ્રાપ્ત થાય છે. સ્થિતિ અને બંધન વડે તે કર્મોને સમાન કરવા માટે તેનું આયુષ્ જ્યારે અંતર્મૂર્ત બાકી હોય ત્યારે તે સમુદ્ઘાત કરવાને ઈચ્છે છે.

પ્રશ્ન - વધું સ્થિતિવાળા વેદનિયાદિ કર્મને આયુની સમાન કરવા માટે સમુદ્ઘાત કરે છે - એમ કહ્યું તે યુક્ત નથી. કેમકે કૃત્વનાશાદિ દોષનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે. તે આ પ્રમાણે - તાંબા કાળ સુધી ભોગવવા યોગ્ય વેદનીયાદિ કર્મનો થોડાં કાળમાં નાશ થવાનો સંભવ હોવાથી કૃતનાશ દોષ પ્રાપ્ત થાય અને વેદનીયાદિ કર્મ

માફક કરેલા કર્મક્ષયનો પણ ફરી નાશ થવાનો સંભવ હોવાથી મોક્ષને વિશે પણ અશ્રદ્ધાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે.

ઉત્તર - તે સત્ય નથી, કારણ કે - કૃતનાશાદિ દોષનો પ્રસંગ નથી. તે આ પ્રમાણે - અહીં જેમ પ્રતિદિન એક શેર ખોરાક ખાવા વડે ૧૦૦ વર્ષ ચાલે તેટલા ખોરાકને ભસ્મકવ્યાદિ વડે તેના સામર્થ્યથી થોડાં દિવસમાં બધો ખોરાક ખાઈ જવાથી કૃતનાશ દોષની પ્રાપ્તિ થતી નથી, તેમ વેદનીયાદિ કર્મનો પણ તથાવિધ શુભ અધ્યવસાયના અનુબંધથી ઉપક્રમ થવા વડે બધાંનો ઉપભોગ થવાથી કૃતનાશરૂપ દોષનો પ્રસંગ નથી. કેમકે બે પ્રકારે કર્મનો અનુભવ થાય છે - વિપાકથી અને પ્રદેશથી. તેમાં પ્રદેશથી બધાં કર્મો ભોગવાય છે. એવું કોઈ કર્મ નથી કે જે પ્રદેશથી અનુભવ કર્યા સિવાય ક્ષય પામે. તેથી શી રીતે કૃતનાશ દોષનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય?

વિપાકથી કોઈ કર્મ ભોગવાય છે, કોઈ કર્મ ભોગવાતું નથી, જે એમ ન હોય તો, એટલે બધું વિપાકથી જ ભોગવાય તો મોક્ષના અભાવનો પ્રસંગ થાય. તે આ પ્રમાણે - વિપાકાનુભવ વડે જ બધું કર્મ ક્ષય કરવું જોઈએ એવો નિયમ હોય તો અસંખ્યાતા ભવોમાં તેવા પ્રકારના વિચિત્ર અધ્યવસાય વિશેષથી જે નરક ગત્યાદિ કર્મ બાંધ્યું હોય તેનો એક મનુષ્યાદિ ભવમાં વિપાક વડે અનુભવ ન થાય, કારણ કે તેવા પ્રકારના વિપાકાનુભવનું નિમિત્ત પોત-પોતાનો ભવ હોય છે. તેથી અનુક્રમે પોતપોતાના ભવના નિમિત્ત વડે વેદવામાં નારકાદિ ભવોના ચારિત્રના અભાવ વડે ઘણાં કર્મોનો ઉપયય થવાથી અને તેનો પણ પોતપોતાના ભવરૂપ નિમિત્ત વડે અનુભવ કરવાનો હોવાથી ક્યાંથી મોક્ષ થાય ? તે માટે સર્વ કર્મનો વિપાકથી અનુભવ વિકલ્પે જાણવો અને પ્રદેશથી અવશ્ય ભોગવવું જોઈએ એમ માનવું. તેથી કોઈપણ દોષ નથી.

પ્રશ્ન - એમ છતાં દીર્ઘકાળ ભોગ્યપણે તે વેદનીયાદિ કર્મ બાંધેલું છે અને ઉપક્રમ વડે તેના પરિમાણ કરતાં થોડાં કાળમાં જ તેનો અનુભવ પ્રાપ્ત થાય છે. તો એ પ્રમાણે પણ કૃતનાશ દોષનો પ્રસંગ કેમ નથી ?

સમાધાન - તે કથન પણ સત્ય નથી, કેમકે બંધ સમયે જ તેવા પ્રકારના અધ્યવસાયથી પ્રારંભમાં ઉપક્રમને યોગ્ય જ કર્મ તેણે બાંધેલું છે. વળી જિનવચનના પ્રામાણ્યથી પણ વેદનીય આદિ કર્મનો ઉપક્રમ જાણવો. એ સંબંધે ભાષ્યકાર કહે છે - કર્મના ઉદય, ક્ષય, ક્ષયોપશમ અને ઉપશમ કહ્યા છે, તે દ્રવ્યાદિ - દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ અને ભવ એ પાંચેને આશ્રીને કહ્યા છે. માટે એથી પણ ઉપક્રમ થવો યુક્ત છે. એ પ્રમાણે મોક્ષના ઉપક્રમનું કોઈ કારણ નથી, જેથી તેમાં અવિશ્વાસનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય. જેમ મોક્ષા ઉપક્રમનો કોઈ પણ હેતુ નથી, તેમ છેલ્લા સૂત્રમાં કહેશે. તેથી જે કહ્યું છે કે વેદનીયાદિની માફક કરેલાં કર્મ ક્ષયનો પણ ફરી નાશ થવાનો સંભવ હોવાથી મોક્ષને વિશે અશ્રદ્ધા થશે, એ પણ

યુક્તિયુક્ત નથી.

અહીં અન્ય પૂર્વપક્ષી શંકા કરે છે - જ્યારે વેદનીયાદિ કર્મ ઘણું વધારે હોય અને આયુ સૌથી થોડું હોય ત્યારે અધિક વેદનીયાદિ કર્મનો ઘાત કરવા માટે ભલે સમુદ્ઘાત કરે, કેમકે વેદનીયાદિ સોપક્રમ છે. પણ જ્યારે આયુકર્મ અધિક હોય અને સૌથી થોડું વેદનીયાદિ કર્મ હોય ત્યારે શું સમજવું ? ખરેખર અધિક આયુકર્મનો ઘાત કરવાને સમુદ્ઘાત કરતો નથી કેમકે ચરમ શરીરીનું આયુ નિરૂપક્રમ હોય છે - એમ શાસ્ત્રવચન છે.

સમાધાન - તે અયુક્ત છે, કેમકે આવી સ્થિતિ કદાપિ હોતી નથી. જેમકે હંમેશાં વેદનીયાદિ જ આયુ કરતાં અધિક સ્થિતિવાળા હોય છે. કદિ પણ વેદનીયાદિ કરતાં આયુ અધિક સ્થિતિક હોતું નથી. આવો નિયમ શાથી જાણવો ? પરિણામના સ્વભાવથી. તે આ પ્રમાણે - આવા પ્રકારનો જ આત્મ પરિણામ છે કે જેથી આયુષ્ વેદનીયાદિના સમાન હોય કે તેથી ન્યૂન હોય. પણ કદિ અધિક ન હોય. જેમ કે આયુષ્નો જ અદ્યુવ બંધ થાય છે -

- તે આ પ્રમાણે - આયુષ્ સિવાયના સાતે જ્ઞાનવરણ આદિ કર્મો સર્વદા બંધાય છે અને આયુષ્ તો પોતાના ભવના ત્રીજે ભાગ વગેરે શેષ કાળે જ બંધાય છે. તેમાં એવા પ્રકારની વિચિત્રતાના નિયમમાં સ્વભાવ સિવાય બીજો કોઈ હેતુ નથી. એ પ્રમાણે અહીં પણ સ્વભાવ વિશેષ જ નિયામક જાણવો.

એ સંબંધે ભાષ્યકાર કહે છે - વિષમ સ્થિતિક કર્મમાં શો નિયમ છે કે થોડું આયુ હોય છે પણ બાકીના કર્મો થોડાં હોતા નથી ? પરિણામના સ્વભાવથી છે અને તેથી જ આયુષ્કર્મનો અદ્યુવ બંધ હોય છે.

વિશેષ જાણવા માટે ગૌતમ પૂછે છે - બધાં કેવલી સમુદ્ઘાતને પ્રાપ્ત થાય છે ? ગૌતમ ! એ અર્થયુક્ત નથી. અર્થાત્ બધાં કેવલી સમુદ્ઘાતને પ્રાપ્ત થતાં નથી. પણ જેમના વેદનીયાદિ કર્મ આયુષ્યથી અધિક હોય છે, તે સમુદ્ઘાત કરે છે. જેના વેદનીય આદિ કર્મો સ્વભાવથી જ આયુના સમાન સ્થિતિક હોય તેઓ સમુદ્ઘાત કર્યા વિના જ તેનો ક્ષય કરીને સિદ્ધ થાય છે. - x -

જે કેવલીના આયુષ્ના તુલ્ય ભવોપગ્રાહ કર્મો છે, ભવ - મનુષ્યભવમાં, ગ્રહણ કરાય જેમના વડે તે ભવોપગ્રાહ-વેદનીય, નામ અને ગોત્ર કર્મ, તે બન્ધન - કર્મ પ્રદેશો વડે અને સ્થિતિ વડે સમાન હોય છે, તે સમુદ્ઘાતને પ્રાપ્ત થતાં નથી. પણ સમુદ્ઘાત કર્યા વિના જ તેને જપાવી સિદ્ધિરૂપી મહેલમાં બિરાજે છે. - - - આ ભાવ કદાચિત્ જ હોય કે બહુધા ?

કેવલિ સમુદ્ઘાતને પામ્યા સિવાય ચરમગતિને પ્રાપ્ત થયેલા છે, એ ક્રિયાનો સંબંધ જાણવો. કેટલા ? અનંત કેવળજ્ઞાન અને કેવલ દર્શન સહિત એવા, આ કથન વડે જેઓ “બુદ્ધિ, સુખ, દુઃખ, ઈચ્છા, દ્રેષ, પ્રયત્ન, ધર્મ, અધર્મ, સંસ્કાર” એ નવ, આત્માના ગુણોનો અત્યંત ઉચ્છેદ થવો એ મોક્ષ. એમ માને છે તેના મતનું

પંડન કર્યું છે, એમ સમજવું. કેમકે જ્ઞાન એ આત્માનો નિરુપચરિત સ્વભાવ છે, તેથી તેનો વિનાશ થતો નથી. અન્યથા આત્માનો જ અભાવ થાય. - X -

જિન - જેણે રાગાદિ શત્રુ જિત્યા છે એવા. આ કથન વડે ગોશાલકના મતનું પંડન કર્યું. કેમકે તેમના મતે મુક્તિપદને પામેલ હોવા છતાં પણ તેને વાસ્તવિક રીતે વીતરાગ માનતા નથી. કેમકે મુક્તિપદને પામેલ છતાં પણ તીર્થનો તિરસ્કાર થતો જોઈને અહીં આવે છે - એવું તેમનું કથન છે. પણ વીતરાગનું પરાભવ બુદ્ધિથી અહીં આવવું અસંભવ છે.

વળી કેવા છે ? જરા અને મરણથી રહિત, ઉપલક્ષણ વડે સમસ્ત રોગ અને શોકાદિ સાંસારિક કલેશોથી મુક્ત જાણવા. એના વડે એકાંતથી મોક્ષસુખનું ઉપાદેયપણું કહે છે. કેમકે અન્યને એવા પ્રકારના સ્વરૂપવાળા સ્થાનનો અસંભવ છે. સંસારમાં શ્રેષ્ઠ સુખને પ્રાપ્ત થયેલું હોય તો પણ એવા પ્રકારનું સ્થાન નથી. કેમકે સર્વ વસ્તુનો છેવટે વિનાશ છે. સિદ્ધિ - સર્વકર્મના ક્ષય વડે આત્માનું સ્વરૂપમાં અવસ્થાન, એવી ઉત્તમ ગતિને - સિદ્ધિને પ્રાપ્ત થયેલા છે.

હવે સર્વ કેવલી સમુદ્ઘાતને પ્રાપ્ત થતાં પ્રથમ આવર્જકરણ કરે છે. તે પ્રમાણે કેવલી સમુદ્ઘાતની પ્રક્રિયા કહેવા ભાષ્યકાર સમુદ્ઘાત શબ્દનું વ્યાખ્યાન કરે છે - તેમાં આયુષ્ના અંશથી અધિક કર્મનો ઘાત કરવો તે સમુદ્ઘાત. તેને પામવાની ઈચ્છાવાળા કેવલી પૂર્વે આવર્જકરણ કરે છે.

આવર્જકરણ એટલે - આત્માને મોક્ષની અભિમુખ કરવો, મોક્ષ પ્રત્યે જોડવો. અથવા જે વડે મોક્ષ અભિમુખ કરાય તે આવર્જ - શુભ મન-વચન-કાયાનો વ્યાપાર વિશેષ. કહ્યું છે કે આવર્જન - ઉપયોગ કે વ્યાપાર, તેથી બંને સ્થાને પૂર્વે ન હોય તેનું કરવું એ વિવક્ષામાં આવર્જકરણ કહેવાય છે. બીજા આચાર્યો આવર્જિતકરણ એવો શબ્દ કહે છે. તેના શબ્દાર્થ-સન્મુખ કરાયેલ. લોકમાં એમ બોલાય છે - મેં તેને સન્મુખ કરેલો છે. તથા ભવ્યત્વ વડે આવર્જિત-મોક્ષ સન્મુખ કરાયેલા આત્માનું કરણ-શુભયોગનો વ્યાપાર તે. બીજા આચાર્યો કહે છે - આયોજિકાકરણ. અન્વયાર્થ આ પ્રમાણે છે - આ - અવશ્યપણે કરવું તે આવશ્યકકરણ. જેમકે કેટલાંક કેવલી સમુદ્ઘાત કરે અને કેટલાંક ન કરે, પરંતુ આ આવશ્યક કરણ તો બધાં કેવલી કરે છે.

હવે આવર્જકરણના કાળનું પ્રમાણ બતાવવા માટે સૂત્ર કહે છે - ભગવન્ ! આવર્જકરણ કેટલાં સમય પ્રમાણે છે ? ઈત્યાદિ સુગમ છે. આવર્જકરણ કર્યા પછી તુરંત કેવલી સમુદ્ઘાતનો આરંભ કરે છે - તે કેટલાં સમયનો છે ? એ આશંકામાં તેના સમયનું નિરૂપણ કરવા માટે કહે છે - કેવલી સમુદ્ઘાત કેટલા સમયનો છે ? ઈત્યાદિ સુગમ છે. તેમાં જે સમયે જે કરે છે, તે બતાવે છે - પહેલાં સમયે ઈત્યાદિ સુગમ છે. કેમકે પૂર્વે તેની વ્યાખ્યા કરેલી છે. તેનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે - જેમ આદિના ચાર સમયોમાં અનુક્રમે આત્મપ્રદેશોનો વિસ્તાર થાય છે, તેમ ઉલટા ક્રમ

વડે સંહરણ થાય છે. અન્યત્ર પણ કહ્યું છે - પ્રથમ સમયે ઉર્ધ્વ અને અધો લોકાંત સુધી જવા વાળો સ્વદેહ પ્રમાણ વિસ્તારવાળો દંડ કરે છે, બીજા સમયે કપાટ કરે છે, ત્રીજા સમયે મંથાન કરે છે, ચોથા સમયે લોકને વ્યાપ્ત કરે છે. પછી ઉલટા ક્રમે સંહરણ કરી શરીરમાં સ્થિત થાય છે.

આ સમુદ્ઘાત કરવામાં જે યોગની પ્રવૃત્તિ થાય છે તેને સૂત્રકાર કહે છે - સમુદ્ઘાતને પ્રાપ્ત થયેલો શું મનોયોગનો વ્યાપાર કરે ? ઈત્યાદિ. તેમાં તે મનોયોગ અને વચનયોગનો વ્યાપાર કરતો નથી. કેમકે તેનું પ્રયોજન નથી, તે સંબંધે શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી કહે છે - તે વખતે પ્રયોજનાભાવે મન, વચનનો વ્યાપાર કરતો નથી. કાયયોગનો વ્યાપાર કરતો ઔદારિક - ઔદારિક મિશ્ર અને કાર્મણ કાયયોગનો વ્યાપાર કરે છે, શેષ કાયયોગનો વ્યાપાર કરતો નથી. કેમકે લબ્ધિનો ઉપયોગ ન કરતો હોવાથી બાકીના કાયયો ન સંભવે.

તેમાં પહેલા અને આઠમાં સમયે કેવળ ઔદારિક શરીરનો જ વ્યાપાર કરે છે માટે ઔદારિક કાયયોગ છે. બીજા-છટ્ઠા-સાતમા સમયે ઔદારિક અને કાર્મણ શરીરનો વ્યાપાર છે, માટે ઔદારિક મિશ્ર કાયયોગ છે. ત્રીજા, ચોથા, પાંચમાં સમયે કેવળ કાર્મણ શરીરના વ્યાપારવાળો છે, માટે કાર્મણકાય યોગ છે.

એ સંબંધે ભાષ્યકાર કહે છે - નિશ્ચે સમુદ્ઘાત પ્રાપ્ત થયેલો મન, વચન યોગનો વ્યાપાર કરતો નથી. પણ પહેલાં અને આઠમાં સમયે ઔદારિક કાય યોગનો વ્યાપાર કરે છે વગેરે.

● સૂત્ર-૬૨૦ :-

ભગવન્ ! તે પ્રમાણે સમુદ્ઘાતને પ્રાપ્ત થયેલો સિદ્ધ થાય, બુદ્ધ થાય, મુક્ત થાય, નિર્વાણ પામે અને સર્વ દુઃખોનો અંત કરે ? ગૌતમ ! એ અર્થ સમર્થ નથી. તે સમુદ્ઘાતથી નિવૃત્ત થાય છે, નિવૃત્ત થઈને પછી મનોયોગનો પણ વ્યાપાર કરે, વચન યોગનો પણ વ્યાપાર કરે, કાયયોગનો પણ વ્યાપાર કરે છે.

મનોયોગનો વ્યાપાર કરતો શું સત્ય મનોયોગનો વ્યાપાર કરે, મૃષા મનોયોગનો, સત્યમૃષા મનોયોગનો કે અસત્યમૃષા મનોયોગનો વ્યાપાર કરે ?

વચનયોગનો વ્યાપાર કરતો શું સત્ય વચનયોગનો વ્યાપાર કરે, મૃષા વચનયોગનો, સત્યમૃષા વચનયોગનો, અસત્યમૃષા વચન યોગનો વ્યાપાર કરે ?

હે ગૌતમ ! સત્ય મનોયોગ અને અસત્યમૃષા મનોયોગનો વ્યાપાર કરે પણ મૃષા મનોયોગ અને સત્યમૃષા મનોયોગનો વ્યાપાર ન કરે, એ રીતે જ સત્ય વચનયોગ અને અસત્યમૃષા વચનયોગનો વ્યાપાર કરે પણ મૃષા વચનયોગ અને સત્યમૃષા વચનયોગનો વ્યાપાર ન કરે.

કાયયોગનો વ્યાપાર કરતો આવે, જાય, ઉભો રહે, બેસે, આબોટે, ઉલ્લંઘન કરે, પ્રલંઘન કરે, પ્રાતિહારિક, પીઠ, ફલક, શય્યા, સંચારો પાછા આપે.

● વિવેચન-૬૨૦ :-

તે કેવલી દંડ, કપાટ વગેરેના ક્રમે સમુદ્ઘાતને પ્રાપ્ત થયેલો સિદ્ધ થાય - કૃતાર્થ થાય. સિદ્ધ થવાનો હોય તો પણ વ્યવહારથી સિદ્ધ કહેવાય, માટે કહે છે - કેવળજ્ઞાન વડે જાણે કે હું નિશ્ચયથી સર્વ કર્મના ક્ષયથી કૃતાર્થ થઈશ ? તેથી કહે છે - સમસ્ત પ્રકારે શાંત થાય છે, નિર્વાણ પામે છે ? એ બાબતને પર્યાય શબ્દ વડે સ્પષ્ટ કરે છે - સર્વ દુઃખોનો અંત કરે ? ગૌતમ ! એ અર્થ સમર્થ નથી કે સમુદ્ઘાત પ્રાપ્ત થયેલો યાવત્ સર્વ દુઃખોનો અંત કરે. કેમકે હજી તેમણે યોગ નિરોધ કર્યો નથી. સયોગીની આગળ કહેવાનાર યુક્તિ વડે સિદ્ધિ થતી નથી.

તેથી શું કરે છે ? તે કહે છે - પ્રસ્તુત સમુદ્ઘાતને પ્રાપ્ત થયેલો સમુદ્ઘાતથી નિવૃત્ત થાય છે અને નિવૃત્ત થઈને ત્યારપછી મનોયોગ-વચનયોગ-કાયયોગનો વ્યાપાર કરે છે. કારણ કે ભગવન્ નામ, ગોત્ર, વેદનીયરૂપ કર્મ ઘણાં હોય ત્યારે અચિંત્ય પ્રભાવવાળા સમુદ્ઘાતના વશથી આયુષ્ના સમાન કર્યા પછી અંતર્મુહૂર્તમાં મોક્ષ પામવાના હોવાથી તે કાળે જો અનુત્તરૌપપાતિકાદિ દેવ મનથી પૂછે તો ઉત્તર આપવા માટે મનના પુદ્ગલો ગ્રહણ કરી મનોયોગનો વ્યાપાર કરે છે. તે પણ સત્ય કે અસત્યામૃષારૂપ મનનો વ્યાપાર કરે છે.

મનુષ્યાદિકે પૂછ્યું હોય કે ન પૂછ્યું હોય તો કાર્યવશથી વચનયોગના પુદ્ગલો ગ્રહણ કરી વચનયોગનો વ્યાપાર કરે છે અને તે સત્ય કે અસત્યામૃષારૂપ વચનયોગનો વ્યાપાર કરે છે, બાકીના વચન અને મનોયોગનો વ્યાપાર કરતાં નથી, કેમકે તેના રાગાદિ ક્ષીણ થયા છે.

ગમનાગમન આદિમાં ઔદારિક કાયયોગનો વ્યાપાર કરે છે. તે આ પ્રમાણ

— ભગવન્ કાર્ય નિમિત્તે કોઈ સ્થાનથી વિવક્ષિત સ્થાને આવે, અથવા ક્યાંય જાય, અથવા ઉભા રહે કે બેસે, તેવા પ્રકારના શ્રમ દૂર કરવા માટે આબોટે અથવા વિવક્ષિત સ્થાને તેવા પ્રકારના આવી પડતાં જીવો વડે વ્યાપ્ત ભૂમિને જોઈને તેનો ત્યાગ કરવા માટે, પ્રાણી રક્ષા નિમિત્તે ઉલ્લંઘન અથવા પ્રલંઘન કરે. તેમાં સ્વાભાવિક પાદ વિક્ષેપ-પગલાં ભરવા, ગમન કરવા કરતાં કંઈક અધિક ગમન કરવું તે ઉલ્લંઘન, તેથી વધારે મોટાં પગલાં ભરવા તે પ્રલંઘન.

અથવા પાસે રહેલાં પીઠ-આસન, ફલક-પાટીયા, શય્યા-વસતિ, સંચારો પાછા આપે એટલે જેની પાસેથી લાવેલા હોય તેને પાછા સોંપે.

અહીં ભગવંત આર્ય શ્યામાચાર્યે પાસે રહેલા આસન, ફલકાદિ પાછા આપવાનું જ કહ્યું છે, તેથી જણાય છે કે અવશ્ય અંતર્મુહૂર્ત આયુ બાકી હોય ત્યારે જ આવર્જકરણાદિ કરે છે, પણ વધારે આયુષ્ બાકી હોય ત્યારે કરતો નથી. જો એમ ન હોય તો તેને ગ્રહણ કરવાનો પણ સંભવ હોવાથી ગ્રહણ પણ કરવા પડે.

એ કથન વડે કોઈ આચાર્યો કહે છે - જઘન્યથી અંતર્મુહૂર્ત બાકી હોય ત્યારે અને ઉત્કૃષ્ટ છ માસ બાકી હોય ત્યારે સમુદ્ઘાત કરે છે. તેનું ખંડન જાણવું.

કેમકે છ માસમાં વચ્ચે વર્ષાકાળનો પણ સંભવ હોવાથી તે નિમિત્તે આસન ફલકાદિનું ગ્રહણ પણ સંભવે. પરંતુ તે સૂત્રને સંમત નથી, માટે તે પ્રરૂપણા ઉત્સૂત્ર જાણવી.

વળી આવશ્યકમાં પણ સમુદ્ઘાત કર્યા પછી તુરંત શૈલેશી કથનથી એ ઉત્સૂત્ર પ્રરૂપણા જાણવી. તે સૂત્ર આ પ્રમાણે છે - દંડ, કપાટ, મંથન, આંતરા પૂરવા, સંહરણ, શરીરસ્થ, વચનયોગનિરોધ, શૈલેશી અને સિદ્ધ અનુક્રમે જાણવા. જો ઉત્કર્ષથી છ માસનું અંતર પડે તો તે પણ કહે, પણ કહ્યું નથી, માટે તે અયુક્ત છે.

તે પ્રમાણે ભાષ્યકાર કહે છે - કર્મ ઓછા કરવા નિમિત્તે શેષ અંતર્મુહૂર્તનો કાળ જાણવો. બીજા આચાર્યો એને જઘન્ય કાળ કહે છે અને છ માસનો ઉત્કૃષ્ટ કાળ માન છે. કેમકે પછી તુરંત શૈલેશીનું કથન હોવાથી અને પાસે રહેલા પીઠ-ફલક આદિનું પાછું આપવાનું જ સૂત્રમાં કહ્યું છે. અન્યથા તેને ગ્રહણ કરવાનું પણ હોય.

અહીં એ પ્રમાણે અંતર્મુહૂર્ત સુધી યશાસંભવ ત્રણ યોગના વ્યાપારવાળા કેવળી થઈને ત્યારપછી અત્યંત સ્થિરતારૂપ, લેશ્ય રહિત અને પરમ નિર્જરાનું કારણ ધ્યાનને અંગીકાર કરવાની ઈચ્છાવાળા યોગનો નિરોધ કરવા માટે પ્રારંભ કરે છે કારણ કે યોગ હોય ત્યારે ઉક્ત સ્વરૂપવાળા ધ્યાનનો અસંભવ છે. તે આ પ્રમાણે

— યોગનો પરિણામ તે લેશ્યા કારણ કે યોગના અન્વય અને વ્યતિરેકને અનુસરે છે. તેથી જ્યાં સુધી યોગ છે ત્યાં સુધી લેશ્યા અવશ્ય હોય છે. તેથી લેશ્યારહિત ધ્યાનનો સંભવ નથી. વળી જ્યાં સુધી યોગ છે, ત્યાં સુધી કર્મબંધ પણ છે. કારણ કે -

યોગથી પ્રકૃતિ અને પ્રદેશ બંધ કરે છે તથા સ્થિતિ અને અનુભાગ બંધ ક્ષાયથી કરે છે - એવું શાસ્ત્રવચન છે. કેવળ તે કર્મબંધ માત્ર યોગ નિમિત્તક હોવાથી બે સમયનો છે તે આ પ્રમાણે - પ્રથમ સમયે કર્મબંધાય છે. બીજા સમયે વેદાય છે અને ત્રીજા સમયે તે કર્મ અકર્મરૂપે થાય છે, તેમાં જો કે બે સમયની સ્થિતિવાળા કર્મ કરાય છે અને પૂર્વ પૂર્વના કર્મ નાશ પામે છે, તો પણ સમયે સમયે નિરંતર કર્મ ગ્રહણ કરવામાં આવે તો મોક્ષ ન થાય અને અવશ્ય મોક્ષમાં જવાનું છે, તે માટે તે યોગ નિરોધ કરે છે.

કહ્યું છે કે - તે લેશ્યાનો નિરોધ કરવાને ઈચ્છતા અને યોગ નિમિત્તે સમય સ્થિતિના બંધને રોકવાને ઈચ્છતા યોગનિરોધ કરે છે સમયે સમયે કર્મ ગ્રહણ કરવામાં આવે તો કર્મ પ્રવાહને લીધે મોક્ષ ન થાય. જો કે સ્થિતિના ક્ષયથી પૂર્વ કર્મ મૂકાય છે અને કર્મરહિતનું યોગદ્રવ્ય વડે વીર્ય હોતું નથી, પણ યોગના અવસ્થાન વડે સમયસ્થિતિનો બંધ થાય છે. બંધની સમય માત્રની સ્થિતિ બંધના સમયને છોડીને જાણવી, ભાષ્ય પણ આ પૂર્વોક્ત સર્વ પ્રમેય અર્થને પુષ્ટ કરે છે. તે પ્રમાણે તેનો આ ગ્રન્થ છે -

સમુદ્ઘાતથી નિવૃત્ત થઈ જિન ત્રણે યોગનો વ્યાપાર કરે છે, સત્ય, અસત્યામૃષા મનોયોગ, વચનયોગ અને ગમનદિતમાં ઔદારિકાદિ કાયયોગનો વ્યાપાર કરે છે

તેમજ પાર્શ્વવર્તી પીઠફલકાદિનું પ્રત્યર્પણ કરે છે, ત્યારબાદ યોગ નિરોધ કરે છે.
સયોગી સિદ્ધ કેમ ન થાય ? કેમકે બંધનો હેતુ તે યોગ છે, તેથી તે સયોગી પરમ નિર્જરાનું કારણ પરમશુકલ ધ્યાનને પ્રાપ્ત થતો નથી. તેથી કહે છે -

● સૂત્ર-૬૨૧ :-

ભગવન્ ! તે પ્રકારે સયોગી સિદ્ધ થાય યાવત્ દુઃખનો અંત કરે ?
ગૌતમ ! એ અર્થ સમર્થ નથી. તે પહેલાં જઘન્ય યોગવાળા સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય પર્યાપ્તાના મનોયોગની નીચે અસંખ્યાતગુણ હીન - ન્યૂન મનોયોગને રોકે છે. પછી તુરંત જઘન્ય યોગવાળા બેઈન્દ્રિય પર્યાપ્તાના વચનયોગની નીચે અસંખ્યાતગુણહીન બીજા વચનયોગનો રોધ કરે છે ત્યારપછી તુરંત જઘન્યયોગવાળા અપર્યાપ્તા સૂક્ષ્મ પનક જીવના કાયયોગની નીચે અસંખ્યાતગુણ હીન કાયયોગનો રોધ કરે છે.

તે એ ઉપાય વડે - એ પ્રમાણે પહેલાં મનોયોગનો રોધ કરે છે, મનોયોગનો રોધ કરી વચનયોગનો રોધ કરે છે, વચનયોગનો રોધ કરી કાયયોગનો રોધ કરે છે.

કાયયોગનો રોધ કરી યોગ નિરોધ કરે છે. યોગ નિરોધ કરીને અયોગીપણું - યોગરહિતપણું પામે છે.

યોગરહિતપણું પામ્યા પછી થોડાં કાળમાં દ્રુસ્વ પાંચ અક્ષરના ઉચ્ચારણકાળ જેટલી અસંખ્યાતા સમયના અંતર મુહૂર્ત પ્રમાણ શૈલેશીને પ્રાપ્ત થાય છે અને પૂર્વે રચેલી ગુણ શ્રેણી જેની છે એવા કર્મને અનુભવવા પ્રાપ્ત થાય છે. તે શૈલેશી કાળમાં અસંખ્યાતી ગુણ શ્રેણી વડે અસંખ્યાતા કર્મ સ્કંધોનો ક્ષય કરે છે.

તે ક્ષય કર્યા પછી વેદનીય, આયુષ્, નામ, ગોત્ર એ ચાર કર્મભેદોને એક સાથે ખપાવે છે. એક સાથે ખપાવી ઔદારિક, તૈજસ, કાર્મણ શરીરનો સર્વ પ્રકારે ત્યાગ કરે છે.

તે ત્યાગ કર્યા પછી ઋજુશ્રેણીને પ્રાપ્ત થયેલો અસ્પૃશદ્ગતિ વડે એક સમયમાં અવિગ્રહગતિથી ઉર્ધ્વ-ઉંચે જઈને સાકાર ઉપયોગ સહિત સિદ્ધિપદને પામે છે, બોધ પામે છે અને ત્યાં જઈને સિદ્ધ થાય છે.

ત્યાં રહેલાં સિદ્ધો શરીરરહિત, જીવપ્રદેશ ઘનવાળા, દર્શન અને જ્ઞાનના ઉપયોગવાળા, નિષ્કિતાર્થ, રજરહિત, કંપ રહિત, તિમિર રહિત અને વિશુદ્ધ એવા શાશ્વત અનાગતકાળ સુધી રહે છે.

ભગવન્ ! એમ કેમ કહો છો કે તેઓ ત્યાં રહેલાં સિદ્ધ અશરીરી, જીવપ્રદેશ ઘનવાળા, દર્શન-જ્ઞાનના ઉપયોગ સહિત, કૃતાર્થ, કર્મરજ રહિત, વિતિમિર, વિશુદ્ધ એવા શાશ્વત અનાગત કાળ પર્યન્ત રહે છે ?

ગૌતમ ! જેમ અગ્નિથી બળેલા બીજને ફરીથી અંકુરની ઉત્પત્તિ થતી

નથી, એ પ્રમાણે સિદ્ધોને પણ કર્મરૂપી બીજ બળી જવાથી ફરીથી જન્મની ઉત્પત્તિ થતી નથી. તે હેતુથી હે ગૌતમ ! એમ કહું છું કે ત્યાં રહેલાં તે સિદ્ધો અશરીરી, જીવપ્રદેશના ઘનવાળા, દર્શન-જ્ઞાનના ઉપયોગ સહિત, કૃતાર્થ, કર્મરજ રહિત, નિષ્કંપ, વિતિમિર, વિશુદ્ધ હોય છે અને શાશ્વત-અનાગત કાળ સુધી રહે છે.

સર્વ દુઃખોનો પાર પામેલા, જન્મ-જરા-મરણ અને કર્મના બંધનથી મૂકાયેલા એવા અવ્યાબાધ સુખને પ્રાપ્ત થયેલા અને સુખી શાશ્વત કાળ પર્યન્ત રહે છે.

● વિવેચન-૬૨૧ :-

ભગવન્ ! તે પ્રમાણે સયોગી સિદ્ધ થાય ? આદિ સુગમ છે. યોગ નિરોધ કરતો પહેલાં મનોયોગનો રોધ કરે છે, તે પર્યાપ્તા સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિયના પ્રથમ સમયે જેટલાં મનોદ્રવ્ય અને જેટલો તેનો વ્યાપાર હોય તેથી અસંખ્યાતગણો ન્યૂન મનોયોગનો પ્રતિસમય રોધ કરતો અસંખ્યાતા સમયો વડે સર્વથા રોધ કરે છે.

કહું છે કે - જઘન્ય ઉપયોગવાળા પર્યાપ્ત માત્ર સંજ્ઞીના જેટલાં મનોદ્રવ્યો હોય છે, અને જેટલો તેનો વ્યાપાર હોય છે, તેથી અસંખ્યાતગુણ હીન સમયે સમયે રોકતો અસંખ્યાતા સમયોમાં મનનો સર્વથા રોધ કરે છે.

પ્રસ્તુત કેવલી યોગનો નિરોધ કરવાને ઈચ્છતો પહેલાં જઘન્ય યોગવાળા સંજ્ઞી પર્યાપ્તાના એટલે તેનો મનોયોગની નીચે અસંખ્યાતગુણ હીન સમયે સમયે રોકતો અસંખ્યાતા સમયમાં સર્વથા પહેલાં મનોયોગનો રોધ કરે છે.

ત્યારબાદ મનોયોગને રોક્યા પછી જઘન્યયોગવાળા બેઈન્દ્રિય પર્યાપ્તાના વચનયોગની નીચેના વચનયોગને અસંખ્યાતગુણહીન સમયે સમયે રોકતો સર્વથા બીજા વચનયોગનો રોધ કરે છે.

આ સંબંધે ભાષ્યકાર કહે છે - પર્યાપ્ત માત્ર બેઈન્દ્રિયના જઘન્ય વચનયોગના જે પર્યાયો છે, તેથી અસંખ્યાત ગુણહીન વચનયોગને સમયે સમયે રોકતો અસંખ્યાતા સમયે સર્વ વચનયોગનો નિરોધ કરે છે. તે વચનયોગ પછી તુરંત ઈત્યાદિ પૂર્વવત્ સમજવું.

પહેલા સમયમાં ઉત્પન્ન થયેલા અપર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ પનક જીવનો એટલે જઘન્ય યોગવાળા સૌથી અલ્પ વીર્યવાળા સૂક્ષ્મ પનક જીવનો જે કાયયોગ છે, તેની નીચે અસંખ્યાતગુણ હીન કાયયોગને સમયે સમયે રોકતો અસંખ્યાતા સમયે સમસ્તપણે ત્રીજા કાયયોગનો નિરોધ કરે છે.

તે કાયયોગનો નિરોધ કરતો સૂક્ષ્મક્રિય અપ્રતિપાતી શુકલધ્યાનને પ્રાપ્ત થાય છે. તે ધ્યાનના સામર્થ્યથી મુખ અને ઉદરાર્દિના ખાલી ભાગને પૂરવા વડે શરીરના ત્રીજા ભાગના આત્મપ્રદેશો સંકુચિત થાય છે, એટલે શરીરના બેતૃતીયાંશ ભાગમાં આત્મપ્રદેશો ઘનરૂપે થાય છે. જેમકે સાત હાથ પ્રમાણ શરીર હોય તો તેને ત્રીજો ભાગ બે હાથ અને આઠ અંગુલ સંકુચિત થાય છે અને ચાર હાથ અને સોળ

આંગળ પ્રમાણ આત્મપ્રદેશો ઘનરૂપે થાય છે.

તે પ્રમાણે ભાષ્યકાર કહે છે – ત્યારપછી પહેલાં સમયમાં ઉત્પન્ન થયેલાં સૂક્ષ્મ પનકનો જે જઘન્ય કાયયોગ છે તેથી અસંખ્યાતગુણ હીન કાયયોગને એક એક સમયે રોકતો અને શરીરના ત્રીજા ભાગનો ત્યાગ કરતો અસંખ્યાતા સમયોમાં કાયયોગનો નિરોધ કરે છે.

કાયયોગના નિરોધ કાળે છેલ્લા અંતર્મુહૂર્તે વેદનીયાદિ ત્રણ કર્મમાં પ્રત્યેક કર્મની સ્થિતિ સર્વ અપર્વતના કરણ વડે ઘટાડી, ગુણ શ્રેણિના ક્રમ વડે કર્મપ્રદેશોની રચનાવાળી અયોગી અવસ્થાના કાળ પ્રમાણ કરે છે તે આ પ્રમાણે –

પહેલી સ્થિતિમાં થોડાં પ્રદેશો હોય છે, બીજી સ્થિતિમાં તેથી અસંખ્યાતગણાં પ્રદેશો હોય છે, ત્રીજી સ્થિતિમાં તેથી અસંખ્યાતગણાં પ્રદેશો હોય છે. એ પ્રમાણે ચરમસ્થિતિ સુધી જાણવું. તેની સ્થાપનાની આકૃતિ વૃત્તિમાં બતાવી છે.

એ પહેલાં સમયે બનેલા દલિકોની ગુણશ્રેણિઓ છે. એમ પ્રતિસમય ગ્રહણ કરેલાં દલિકની બનેલી ત્રણ કર્મમાં પ્રત્યેકની અસંખ્યાતી ગુણ શ્રેણીઓ જાણવી. કેમકે અંતર્મુહૂર્તના સમય અસંખ્યાતા છે. આયુષ્યની સ્થિતિ જે પ્રકારે બાંધી છે તેવી જ રહે છે અને તેની ગુણ શ્રેણીના ક્રમથી વિપરીત ક્રમવાળી દલિકની રચના જાણી—

આ બધો મનોયોગાદિનો નિરોધ મંદબુદ્ધિવાળાને સુખપૂર્વક બોધ થવા માટે આચાર્યએ સ્થૂળ દંષ્ટિથી વણવેલ છે. જો સૂક્ષ્મદંષ્ટિથી તેનું સ્વરૂપ જાણવાની જિજ્ઞાસા થાય તો પંચસંગ્રહની ટીકા જોવી. તેમાં અત્યંત સૂક્ષ્મપણે વિસ્તારથી તેનું સ્વરૂપ વણવેલ છે. અહીં ગ્રંથ વિસ્તારના ભયથી અમે કહેલ નથી.

તે પ્રસ્તુત કેવળજ્ઞાની આ હમણાં કહેલાં ઉપાય-ઉપાયના પ્રકાર વડે ઈત્યાદિ બધું સુગમ છે. યાવત્ અયોગીપણાને પ્રાપ્ત કરે છે. એટલે અયોગીપણાની પ્રાપ્તિને સન્મુખ થાય છે, એ ભાવાર્થ છે.

અયોગીપણાની પ્રાપ્તિને સન્મુખ થઈને થોડાં કાળમાં શૈલેશીને પ્રાપ્ત કરે છે. કેટલા કાળ પ્રમાણ શૈલેશી છે ? સૂત્રકાર કહે છે – દૂસ્વ પાંચ અક્ષરના ઉચ્ચારણ કાળ પ્રમાણ છે તાત્પર્ય એ છે કે – અતિ શીઘ્રપણે નહીં તેમ અતિ વિલંબે નહીં પણ મધ્યમ પ્રકારે જેટલા કાળે ઙ્ઞ ન મ એવા પ્રકારના પાંચ દૂસ્વાક્ષરો ઉચ્ચારાય તેટલા કાળ પ્રમાણ છે.

એટલો કાળ કેટલો સમય પ્રમાણ છે ? અસંખ્યાતા સમય પ્રમાણ છે. તે અસંખ્યાતા સમયનું પ્રમાણ જઘન્યથી પણ અંતર્મુહૂર્ત પ્રમાણ જાણવું. તે જણાવવા માટે કહે છે – અંતર્મુહૂર્ત પ્રમાણ શૈલેશીને પ્રાપ્ત કરે છે.

શીલ - ચારિત્ર અને તે અહીં નિશ્ચયનયના મતે સર્વ સંવરરૂપ ગ્રહણ કરવું, કારણ કે તે સૌથી ઉત્તમ છે. તેનો સ્વામી, તેની અવસ્થા તે શૈલેશી છે. તે વખતે વ્યવસ્થિત્ત્વિક અપ્રતિપાતી શુકલધ્યાન ઉપર આરૂઢ થાય છે.

કહ્યું છે કે – શીલ એટલે સમાધિ, તે સર્વ સંવરરૂપ જાણવી, તેનો જે

સ્વામી તેની અવસ્થા તે શૈલેશી છે.

શૈલેશીને પામેલો જેટલા કાળમાં પાંચ દૂસ્વાક્ષરો મધ્યમ પ્રકારે ઉચ્ચારાય તેટલો કાળ રહે છે.

કાયયોગના રોધના પ્રારંભથી સૂક્ષ્મક્રિય અનિવૃત્તિ ધ્યાન હોય છે. શૈલેશીના કાળમાં વ્યવસ્થિત્ત્વિક અપ્રતિપાતી ધ્યાન હોય છે.

કેવળ શૈલેશીને પ્રાપ્ત કરે છે, એમ નહીં, પણ પૂર્વ રચેલી ગુણશ્રેણીવાળા કર્મને અનુભવવા પ્રાપ્ત કરે છે એટલે પૂર્વ કાયયોગના નિરોધમાં છેલ્લા અંતર્મુહૂર્તમાં પૂર્વ જેનું સ્વરૂપ બતાવેલ છે એવી ગુણ શ્રેણી જેની રચેલી છે એવા કર્મને અનુભવવાને પ્રાપ્ત કરે છે. તે પછી શું કરે ?

તે શૈલેશીના કાળમાં વર્તતો પૂર્વ રચેલ અસંખ્યાત ગુણશ્રેણી વડે પ્રાપ્ત થયેલ ત્રણ કર્મના જુદા જુદા પ્રતિસમય અસંખ્યાતા કર્મ સ્કંધોને વિપાકથી અને પ્રદેશથી વેદવા વડે તેની નિર્જરા કરતો છેલ્લા સમયે વેદનીય, આયુ, નામ, ગોત્ર એ ચાર કર્મના ભેદોનો એક સાથે ક્ષય કરે છે.

એક સાથે ક્ષય કર્યા પછીના સમયે ઔદારિક, તેજસ, કાર્મણરૂપ ત્રણ શરીરનો સર્વ પ્રકારે ત્યાગ કરવા વડે ત્યાગ કરે છે અર્થાત્ સર્વ પ્રકારે ત્યાગ કરે છે. તાત્પર્ય એ છે કે જેમ પૂર્વ શરીરનો દેશથી ત્યાગ કરતો હતો તેમ ત્યાગ કરતો નથી, પણ સર્વ પ્રકારે ત્યાગ કરે છે.

કહ્યું છે કે – ઔદારિકાદિ શરીરને સર્વ પ્રકારના ત્યાગ વડે ત્યાગ કરે છે, એમ જે કહ્યું તે નિઃશેષપણે ત્યાગ કરવાને કહ્યું છે, પણ પૂર્વ દેશત્યાગ વડે ત્યાગ કરતો હતો તેમ નહીં. ત્યાગ કરીને કોશબંધનો ત્યાગ કરવારૂપ સહકારી કારણથી ઉત્પન્ન થયેલ સ્વભાવ વિશેષથી એરંડ ફળની માફક કર્મબંધના ત્યાગરૂપ સહકારી કારણથી ઉત્પન્ન થયેલા સ્વભાવ વિશેષથી ઉપરના લોકાંતે જઈને સિદ્ધ થાય છે. કહ્યું છે –

જેમ બંધનના વિચ્છેદ વડે પ્રેરિત એરંડ ફળ જાય છે તેમ કર્મબંધનના છેદ વડે પ્રેરિત થયેલ સિદ્ધ પણ જાય છે.

કેવી રીતે ? અવિગ્રહગતિ વડે એક સમયે સમયાંતર અને પ્રદેશાંતરને ન સ્પર્શ કરતો ઋજુ શ્રેણીને પ્રાપ્ત થયેલો જાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે જેટલા પોતાના આકાશ પ્રદેશોમાં અહીં અવગાઠ છે, તેટલાં જ પ્રદેશોનો ઉપર પણ આશ્રય કરતો વિવક્ષિત સમયથી બીજા સમયને ન સ્પર્શતો ઉપર જાય.

આવશ્યક ચૂર્ણમાં કહ્યું છે કે – જેટલાં આકાશ પ્રદેશમાં જીવ રહેલો છે, તેટલી અવગાહના વડે ઉપર ઋજુગતિ વડે જાય છે. વક્ર જતો નથી. તેમ બીજા સમયનો સ્પર્શ પણ કરતો નથી.

ભાષ્યકાર પણ કહે છે – ઋજુશ્રેણીને પ્રાપ્ત થયેલો અન્ય સમય અને બીજા પ્રદેશોનો સ્પર્શ ન કરતો, સાકાર ઉપયોગવાળો એક સમયમાં સિદ્ધ

થાય છે.

એ પ્રમાણે ઉપર જઈને શું કરે ? સાકાર ઉપયોગી થઈને સિદ્ધ થાય - કૃતાર્થ થાય. સર્વ લબ્ધિઓ સાકારોપયોગીને થાય છે. કહ્યું છે - જે કારણથી સર્વ લબ્ધિઓ સાકાર ઉપયોગ વાળાને પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી અહીં સિદ્ધિલબ્ધિ પણ સાકાર ઉપયોગવાળાને ઉપજે છે. ત્યારપછી અનુક્રમે ઉપયોગની પ્રવૃત્તિ થાય છે. એ જ પ્રમાણે કેવળી સિદ્ધ થાય છે, તે પ્રમાણે પ્રતિપાદન કર્યું.

હવે સિદ્ધો જેવા સ્વરૂપવાળા ત્યાં રહે છે તે પ્રકારે પ્રતિપાદન કરે છે - તેઓ હમણાં બતાવેલા ક્રમ વડે નિષ્પન્ન થયેલાં લોકાંતે સિદ્ધ હોય છે. ઔદારિકાદિ શરીર રહિત છે, કેમકે સિદ્ધપણાના પહેલા સમયે જ તેઓનો ત્યાગ કરેલો છે. નીચિત થયેલાં જીવ પ્રદેશોવાળા, કારણ કે સૂક્ષ્મક્રિયા અપ્રતિપાતી ધ્યાનની પ્રાપ્તિના સમયે જ તેના સામર્થ્યથી મુખ, પેટ વગેરે ખાલી ભાગો પૂરેલા છે. જીવના સ્વભાવથી જ દર્શન અને જ્ઞાનના ઉપયોગવાળા છે. કૃતાર્થ થયેલા છે, કેમકે કૃતકૃત્ય છે. કર્મરૂપી રજથી રહિત છે, કેમકે કર્મના બંધનો અભાવ છે. કંપરહિત છે કેમકે કંપક્રિયાના કારણનો અભાવ છે. અજ્ઞાનરહિત છે. કેમકે કર્મરૂપી તિમિરની વાસના દૂર થઈ છે. વિશુદ્ધ છે, કેમકે વિવિધ સમ્યગ્દર્શનાદિ માર્ગની પ્રાપ્તિ વડે શુદ્ધ થયેલા છે.

એવા પ્રકારના સિદ્ધો ત્યાં શાશ્વત અને ભાવિ સમસ્ત કાળ સુધી ત્યાં રહેલાં છે. અહીં જ મંદબુદ્ધિવાળાના બોધને માટે આક્ષેપ અને પરિહાર કહે છે - ભગવન્ ! તમે એમ શા હેતુથી કહો છો ? ઈત્યાદિ સુગમ છે. પરંતુ કર્મરૂપ બીજ-જન્મનું કારણ બળી જવાથી - નિર્મૂળ નાશ થવાથી ફરીથી જન્મની ઉત્પત્તિ થતી નથી. ફરીથી કર્મ કેમ ઉત્પન્ન ન થાય ? રાગાદિના અભાવથી ન થાય. કેમકે રાગાદિ આચુષ્ વગેરે કર્મનું કારણ છે, અને તે રાગાદિ તેઓને નથી. કેમકે પૂર્વે જ ક્ષીણમોહની અવસ્થામાં તેનો ક્ષય કર્યો છે. ક્ષીણ થયેલા રાગાદિ સહકારી કારણના અભાવથી ફરીથી પ્રગટ થતાં નથી. રાગાદિ ઉત્પત્તિમાં પરિણામી કારણ આત્મા છે અને સહકારી કારણ રાગાદિ મોહનીય કર્મ છે. ઉભય કારણથી ઉત્પન્ન થતું કાર્ય એક કારણના અભાવમાં હોતું નથી.

સિદ્ધોને રાગાદિ મોહનીય કર્મ નથી. કેમકે તેને પૂર્વે જ ધ્યાગ્નિ વડે ભસ્મસાત્ કર્યું છે. એમ ન કહેવું કે અહીં પણ તે જ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે, જેમ તે રાગાદિ મોહનીય કર્મ ફરીથી કેમ ઉત્પન્ન થતું નથી ? કેમકે કારણભૂત સંકલેશનો અભાવ છે - X - વળી રાગાદિ મોહનીય કર્મરહિતને તેવા પ્રકારે સંકલેશની ઉત્પત્તિ થતી નથી. માટે સંકલેશના અભાવે રાગાદિ મોહનીય કર્મનો અભાવ છે અને તેના અભાવમાં ફરીથી રાગાદિની ઉત્પત્તિ થતી નથી - X - X - રાગાદિ અભાવે તેને યોગ્ય કર્મબંધ થતો નથી માટે તેના અભાવમાં તે અભાવ સર્વકાળ જાણવો અને તેથી - X - ફરીથી જન્મની ઉત્પત્તિ નથી.

કહ્યું છે - જેમ બીજ અત્યંત બળી જવાથી અંકુરની ઉત્પત્તિ થતી નથી, તેમ કર્મરૂપી બીજ બળી જવાથી ભવાંકુર ઉગતો નથી. હવે ઉપસંહાર કહે છે - એ જ મંગલભૂત સિદ્ધનું સ્વરૂપ શાસ્ત્રનો શિષ્યાદિ વંશ પરંપરાથી વિચ્છેદ ન થાય માટે અત્યંત મંગલરૂપ ઉપસંહારના બહાને કહે છે - જેઓ સર્વ દુઃખને તરી ગયા છે. કેમકે જન્મ, વૃદ્ધાવસ્થા, મરણ અને બંધનોથી મૂકાયેલા છે. એવા પ્રકારના તેઓ શાશ્વત - નિરંતર ભાવિ બધારહિત, કારણ કે રાગાદિ સુખનો બાધ કરવામાં સમર્થ છે, પણ તે રાગાદિ તેઓને નથી. એવા પરમ સ્વસ્થતા રૂપ સુખને પ્રાપ્ત થયેલા માટે સ્વાભાવિક સુખવાળા રહે છે.

મુનિ દીપરત્ન સાગરે કરેલ
પદ-૩૬-નો ટીકા સહિતનો અનુવાદ પૂર્ણ

પ્રજ્ઞાપના સૂત્ર સટીક અનુવાદ પૂર્ણ

o — o — o — o — o — o

o ભાગ-૨૨-મો પુરો થયો o

પ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર સટીક અનુવાદ		
ભાગનો ક્રમ		પદોની સંખ્યા
૧	૨૦	૫૬-૧ થી ૫
૨	૨૧	૫૬-૬ થી ૨૦
૩	૨૨	૫૬-૨૧ થી ૩૬
ત્રણ ભાગોમાં આ આગમ વિભાજિત છે.		

આગમ સટીક અનુવાદનું વિભાગીકરણ

આગમનું નામ	ભાગ ક્રમાંક
આચારાંગ	૧ અને ૨
સૂત્રકૃતાંગ	૩ અને ૪
સ્થાનાંગ	૫ થી ૭
સમવાયાંગ	૮
ભગવતી	૯ થી ૧૩
જ્ઞાતાધર્મકથા	૧૪
ઉપાસકદશા, અંતકૃત્દશા, અનુતરોપપાતિકદશા, પ્રશ્નવ્યાકરણ	૧૫
વિપાકશ્રુત, ઔપપાતિક	૧૬
રાજપ્રશ્નીય	૧૭
જીવાજીવાભિગમ	૧૭ થી ૧૯
પ્રજ્ઞાપના	૨૦ થી ૨૨
સૂર્ય/ચંદ્ર-પ્રજ્ઞાપ્તિ	૨૩, ૨૪
જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞાપ્તિ	૨૫ થી ૨૭
નિરયાવલિકા પંચક અને પયપ્ત્તાસૂત્રો-૧૦+૧	૨૮
નિશીથ, વ્યવહાર, બૃહલ્કલ્પ	
દશાશ્રુતરર્કધ અને જીતકલ્પ	૨૯
મહાનિશીથ	૩૦
આવશ્યક	૩૧ થી ૩૪
પિંડનિર્યુક્તિ, ઓઘનિર્યુક્તિ	૩૫
દશવૈકાલિક	૩૬
ઉત્તરાધ્યયન	૩૭ થી ૩૯
નંદીસૂત્ર	૪૦
અનુયોગદ્વાર	૪૧
કલ્પ (બારસા) સૂત્ર	૪૨